

॥ श्रीः ॥

उडुपि श्रीमद्वादिराजीयग्रन्थमालिकायां

प्रथमं पुष्पम्

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयः

श्रीमद्भाविसमीरवादिराजपूज्यपादविरचित

श्रीभावप्रकाशिकाटीका

सहितः

श्रीमद्वादिराजीयग्रन्थप्रकाशनसमित्या संशोध्य
उडुपि मेजिष्ट्रिक् मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितः

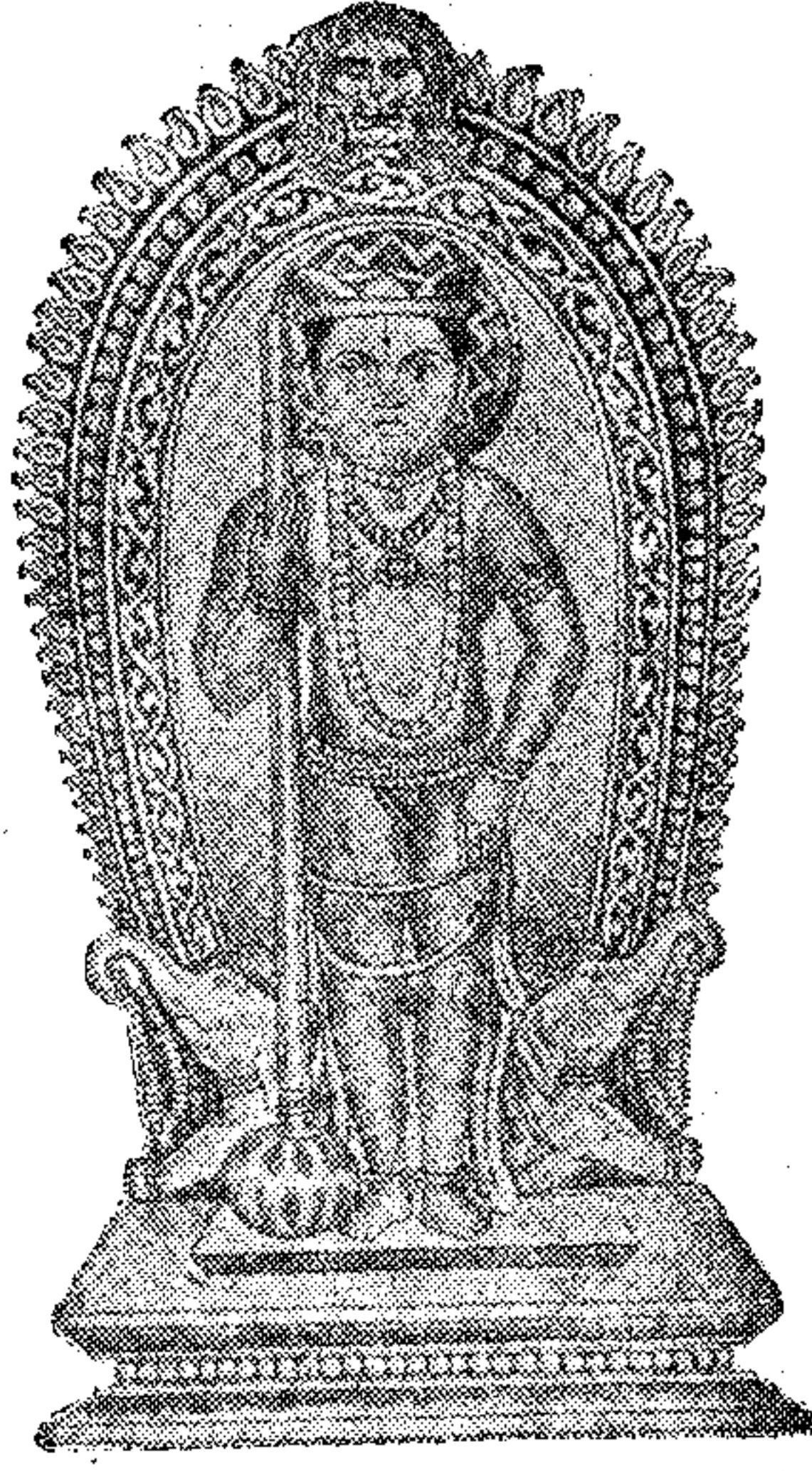
श्रीरजतपीठपुरम्

शा० शक १८७५. इ. स. १९५२.

(Copy Right Reserved)

Price: 6—0—0

मूल्यं. ६—०—०

कुण्डलमण्डितगण्डं कम्बुग्रीवं मनोरमोरस्कम् ।
 दण्डं दाम च दधतं पाण्डवसखमर्च्यमर्चयामि सदय कदा ॥
 मध्वप्रतिष्ठितं त्वां विध्वस्ताशेषकुजनकुलम् ।
 मूर्ध्ना प्रणम्य याचे तद्विरचय यद्धितं ममाद्य हरे ॥

लिधामा यस्य हृत्सीम्नि
 कृतधामा निरन्तरम् ।
 सुधीश्रियं दिशतु नः
 स मध्वक्षीरसागरः ॥

ओं नमो वादिराजाय
 दीर्घदारिद्र्यघातिने ।
 राजभोगप्रदात्रे च
 नमोऽस्तु जयदायिने ॥

विज्ञप्तिः

ग्रन्थविमर्शकमहाशयानां नैतदविदितं मूलग्रन्थतात्पर्यज्ञानाय टीका-
टिप्पण्यादय एव मुख्यसाधनानि । टीकास्वपि काश्चिदेव टीकास्तावन्मूलग्रन्थ-
भावावेदनाय सम्यक् प्रभवन्तीति ।

सत्येवं प्रकृते श्रीमन्मध्वभगवत्पादाचार्यविरचितद्वैतसिद्धान्तग्रन्थानां सती-
ष्वपि बह्वीषु व्याख्यासु श्रीभाविसमीरश्रीवादिराजतीर्थपूज्यचरणानां टीकास्त्वन्यूना-
नतिरिक्तास्सत्यो मूलभावप्रकाशनेऽतिचतुरा व्याख्येयमूलस्थलविमर्शनेऽतिपटीयस्य
इति साक्षात् ग्रन्थदर्शिनां पण्डितसहृदयानां सुस्पष्टम् ।

तथैव वश्यवाचां सकलवादिजेतृणां दिव्याद्भुतप्रतिभाशालिनां श्रीवादि-
राजतीर्थानां युक्तिमल्लिकाप्रभृतिविस्तृतग्रन्थेषु हरिभक्तिलतादिसूक्ष्मग्रन्थेषु च
शताधिकेषु स्वतन्त्रग्रन्थेषु पठितृणां पाठयितृणामप्यत्यावश्यकेषु राराज्यमानेष्वपि
बहवः प्रबन्धास्तथाऽनेकटीकाटिप्पण्यादयश्च केवलं जीर्णतालपत्रमात्रशरणा अमु-
द्रिता एव प्राभातिकनक्षत्रराशय इव क्वचित्क्वचित्प्रदेशेष्वेव दृश्यन्ते ।

एतादृशीं दुरवस्थां दर्शदर्शं खिद्यमानैर्दयमानैर्महद्भिरुत्तेजिता वयमयोभार-
वहनाय पिपीलिकावर्गा इवासमर्था अप्येतेषां दुर्लभग्रन्थानां मुद्रणेन प्रकटनाय कृत-
सङ्कल्पाः 'पञ्चभिः कार्यसिद्धि' रित्याभाणकं प्रमाणीकृत्य पञ्चसङ्ख्याकास्सम्मिलिताः
श्रीवादिराजीयग्रन्थप्रकाशनसमितिं प्रकल्प्य तद्वारेण प्रथमं श्रीमन्महाभारततात्पर्य-
निर्णयस्यात्यावश्यकीं श्रीवादिराजतीर्थविरचितामिमां भावप्रकाशिकाटीकां मुद्राप-
यितुं बद्धपरिकराः श्रीमदष्टमठाधीश्वराणां श्रीमच्चरणानां तथैव श्रीभण्डारकेरिमठा-
धीशश्रीमच्चरणानां च चरणारविन्दसन्निधावस्मत्सङ्कल्पपूरणाय न्यवीविदाम ।

श्रवणमात्रादेव हृष्टचेतसां श्रीपादवराणां सानुग्रहं सप्रोत्साहं विपुलद्रविण-
साहाय्यं मुख्यतोऽवलम्ब्य, एवमेवेतरेषां महोदयानां यथाशक्तिद्रव्यसाहाय्यं चाश्रित्य
श्रीगुरुवरकृपासमुत्साहिताः सम्प्रति समूलटीकाग्रन्थं मुद्रापयितुं धृतोद्यमाः श्रीहरि-
गुरुप्रसादात् सम्पूर्णग्रन्थमिमं सहृदयसन्निधावर्पयितुं समर्था अभूमेत्यावेदयितुं
सन्तुष्यामः ।

एतादृशग्रन्थरत्नस्य सहृदयकण्ठाभरणीभवितुमर्हस्याऽऽदौ महात्मनां सकाशा-
दुपोद्धातस्समार्जनीय इति विचिन्त्यास्माभिः श्रीश्रीमदष्टमठाधीशेष्वन्यतमे श्रीवादि-
राजपूज्यचरणचरणारविन्दभृङ्गायिताः श्रीश्रीरुरूमठाधीश्वरश्रीलक्ष्मीन्द्रतीर्थयतीन्द्राः
सम्प्रार्थिताः समुचितमुपोद्धातं सादरं विलिख्यान्वग्रहीषुरिति हेतोस्तत्पादसन्निधौ
साञ्जलिवन्धं प्रणतिवृन्दमर्पितवद्विस्तदनुगृहीतोऽयमुपोद्धातोऽत्र प्रकटीकृतः ।

मूलग्रन्थपाठः प्रायः श्रीसोदामठाधीशश्रीवृन्दावनाचार्यस्वहस्तलिखितानु-
सारी समनुसृतः । व्याख्याऽपीयं पञ्चषतालपत्रलिखितानुसारिणी यथाशक्तिपरिशो-
धिता । ग्रन्थपरिशोधने धृतप्रयत्नानामप्यस्माकं प्रथमप्रवृत्ततया मुद्रणे दृष्टानां
दोषाणामपहतये शुद्धाशुद्धपत्रिकाऽपि सम्मुद्रिता । अथापि मानुषसुलभानवधानाद्वा
मुद्रणादिवैकल्याद्वा समापतिताश्चेद्दोषाः सहृदयैस्सदयं क्षन्तव्याः ।

इतः परं गुरुवराणामभिप्रायानुरोधेन यथोचितद्रव्यसाहाय्येन च श्रीवादि-
राजतीर्थैरेव विरचिता गुर्वर्थदीपिकानामकश्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी मुद्रापणीयेति
धृतोद्यमानामस्माकं भाग्योदयेनेव श्रीश्रीरुरूमठाधीश्वरश्रीमल्लक्ष्मीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणैरस्याः
सुधाटिप्पण्याः समग्रमुद्रापणव्ययं स्वयमेव स्वीकृत्य मुद्रापितपुस्तकानि 'अर्धमूल्येनैव
विक्रेतव्यानि, तादृशविक्रयणलभ्यद्रव्याण्युत्तरग्रन्थान्तरमुद्रणायोपयोक्तव्यानि' इति
चाज्ञाप्य स्वीयद्रव्यमुद्रापितस्यास्य टिप्पणीग्रन्थस्य प्रकाशनादिसर्वाधिकारः श्रीवादि-
राजीयग्रन्थप्रकाशनसमितय एव वितीर्थ महाननुग्रहः कृतः । एवमनुगृहीतवतामुदार-
हृदयानां श्रीपादानां किमप्यन्यत्प्रत्युपकर्तुमक्षमा समितिरियं केवलं प्रणतिशतमर्प-
यन्ती श्रीमतां श्रीपतिरेधयेत्सुतत्त्वज्ञानं, वर्धयेद्द्वैराग्यं, वितरेद्दीर्घमायुः, प्रदद्याद्देहा-
रोग्यभाग्यमिति निखिलपुरुषार्थप्रदं मध्वनाथमभ्यर्थयते ।

एवमेवान्येऽपि मान्यमहोदयाः श्रीवादिराजीयग्रन्थान्तरप्रकटनप्रोत्साहनेना-
स्माननुगृह्य यथा श्रीवादिराजतीर्थकृपापीयूषस्य पात्रीभवेयुस्तथा रमानाथ एव
सम्प्रेरयतादिति तमेव भगवन्तं सम्प्रार्थयते समितिरियम् ।

सहृदयप्रेमाकांक्षी,

कार्यदर्शी, श्रीवादिराजीयग्रन्थप्रकाशनसमितेः ।

ए. नारायणतन्त्री, द्वैतवेदान्तशिरोमणिः, विद्वान्,
श्रीरूप्यपीठपुरम्

उपोद्घातः

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

॥ श्रीभाविसमीरश्रीवादिराजगुरुभ्यो नमः ॥

प्रथितचरमेतद्भारतभूतले दक्षिणस्यां दिशि गोकर्णमण्डले शुक्तिमतीपय-
स्विनीमध्यभागभासिततौलवदेशे पश्चिमसमुद्ररोधस्यतिपवितं श्रीरूप्यपीठक्षेत्रम् ।

यत्र भगवन्तोऽखिलजीवोत्तमाः प्रधानप्राणदेव इति प्रख्याताभिख्याः
सङ्ख्यावद्भिरप्यसङ्ख्येयमहिमातिशया भाविचतुर्मुखपदवीधराः श्रीधरनिदेशेन ज्ञाना-
न्धसज्जनोद्धाराय शालिवाहनीये १२६०तम शके विलम्बिवत्सराश्विनशुक्ल-
दशम्यामवतीर्णाः श्रीमदच्युतप्रेक्षतीर्थाचार्येभ्यः प्राप्तपारमहंस्याश्रमास्त्रिजगद्गुरवः
श्रीमध्वभगवत्पादाचार्याः प्राक्तनकुभाष्यनिराकरणचणानि गीताभाष्यब्रह्मसूत्रभाष्य-
दशोपनिषद्भाष्यादीनि निखिलवादिदूरीकरणपटीयांसि भूयांसि दशप्रकारणन्याय-
विवरणानुव्याख्यानादिग्रन्थजालानि विरचय्य द्वैतप्रतिष्ठापनपरमाचार्या इति
प्रख्यातकीर्तयः ।

लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम् ।

वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ।

अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेशं पुरुषोत्तमम् ।

ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ।

अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् ।

केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ।

वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।

भारतं पञ्चसत्रं च मूलरामायणं तथा ।

पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नः शास्त्रपुङ्गवः ।

निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्तितम् ।

महत्त्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।

इत्यादिप्रमाणपर्यालोचनया अपारसंसारसागरमग्नानां वेदानधिकारिणा-
मपि स्त्रीशूद्रादीनां धर्मज्ञानद्वारा मोक्षलाभाय कृपालुनाऽमरनिकरप्रार्थनाकृतवेद-

व्यासावतारेण भगवता देवदेवेन श्रीहरिणा प्रणीतस्य सर्वशास्त्रसारभूतस्य सकल-
वेदार्थोपबृंहितस्य निखिलवेदेभ्योऽप्युत्तमस्य श्रीमन्महाभारतस्य व्याख्यानायितं
श्रीविष्णुसर्वोत्तमत्वादितत्त्वसमर्थकं प्रक्षेपविक्षेपादिप्राप्तसंशीतिभ्रान्तिनिरासकं श्री-
मन्महाभारततात्पर्यनिर्णयनामकं ग्रन्थं पद्यरूपैर्द्वाविंशाध्यायैर्निरूपयामासुः ।

यत्रास्मिन् निर्णयग्रन्थे प्राथमिकाध्यायत्रिकेन सकलशास्त्रार्थनिर्णयः, अन-
न्तराध्यायषट्केन मूलरामायणार्थसारसंवलितः श्रीरामकथा पुनरेकाध्यायेन श्रीव्यास-
कथा समनन्तराध्यायद्वाविंशत्या भारतकथा च प्राकट्यं नीता राराज्यते ।

एतादृशग्रन्थरत्नस्यास्य व्याख्यात्रयमिदानीं वर्तते । एका जनार्दनभट्टप्रणीता
मुद्रिता च । अन्या श्रीवरदराजनिर्मिता । अपरा पुनः श्रीश्रीमद्वादिराजतीर्थपूज्य-
चरणविरचितेति । सतीष्वपि जनार्दनभट्टीयादिटीकासु निर्णयार्थबुभुत्सूनां विदुषा-
मपीदमित्थमिति गहनग्रन्थतात्पर्यावधारणाय सर्वोत्तमा श्रीवादिराजीया तावद्भाव-
प्रकाशिका टीकैव प्रधानावलम्बनमित्येतद्दीकादर्शिनामतिरोहितम् ।

एते तु महात्मानो भाविप्रधानसमीरपदवीमधिरोक्ष्यन्तः गुरुसार्वभौमैः
भीमापररूपैः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यैः प्रतिष्ठापितद्वैतसिद्धान्तसाम्राज्य-
परिरक्षणाय भूमौ शालिवाहनशके १४०३तमे शार्वरिसंवत्सरे कृतावतराः ऋजु-
देवतागणान्तर्विराजमानाः श्रीवादिराजतीर्थपूज्यचरणा इति प्रसिद्धाभिधानाः
श्रूयन्ते ।

तत्रभवतां गुरुवराणां प्रादुर्भावकथापि विस्मयजननी जगति गीयते ।
तथाहि श्रीरूप्यपीठपुरादुपविंशक्रोशदूरे दिश्युत्तरस्यां कुम्भासिक्षेत्रोपकण्ठे पुष्प-
कासारग्रामे श्रीरामाचार्याख्यः सामवेदी तौलवविप्रवरः गौर्यपराभिधया सरस्वत्या
पाणिगृहीत्या वसन् स्वकर्मनिरतश्चिरादपुत्रतया दूयमानमानसः श्रीमध्वाचार्यानुज
श्रीविष्णुतीर्थगुरुपरम्परायां सप्तदशसङ्ख्यापूरकान् महाप्रभावान् वागीशतीर्थान्
सन्ततिलब्धये शरणमगात् । तदानीं त्रिकालवेदिनो गुरुवरास्ते विप्रवर! सकल-
सद्गुणप्रथितप्रभावशाली दीर्घायुष्मानात्मजस्तव जनिष्यति । जातं तु तमस्मद्वरा-
हार्चनायास्मत्सन्निधावर्पयितुमर्हसीति फलमन्त्राक्षतवितरणपुरस्सरमनुग्रहं चक्रुः ।
तेनानुग्रहेण तोषविषादान्तरवर्तिनौ तौ जायापती यदि गृहान्तरेव प्रसवो भविता.

तर्हि युवयोरेवास्तु सञ्जातः । बहिश्चेत्प्रसूतिरास्माक एव स भवितुमर्हतीति समाश्रयामासुः ।

पूर्णे च दशमासे कदाचित्साधनद्वादश्यां प्रातर्भुञ्जाने श्रीरामार्येऽग्रतः केदारफलितसस्यजालग्रसनतत्परां गां निवारयितुं कठोरगर्भा सरस्वती ग्रहीतदण्डा गृहात् केदारपरिसरं गता दैवात्सुकुमारं कुमारं प्रासूत । तदैव प्रेक्षाचक्षुषा विज्ञा-
तार्भकजन्मानः श्रीवागीशतीर्थाः कामपि ललनां तत्कालोपकारिणीं तत्समीपं प्राहि-
ण्वन् । ततो भुक्तोत्थितो रामार्यः विदितवृत्तान्तः शिशुं श्रीगुरुचरणयोरर्पयापास ।
गुरवस्तु सम्प्रति कुमारो यावदुपनयनमुचितसंस्कारैः संस्क्रियमाणः शैशवोचित-
लीलाभिर्विनोदयन् युष्मत्सकाश एव लालितो लालसीतु । दारिद्र्यादिपीडा चैत-
ज्जनुषापहतैवेति सर्वमपि समुपस्थितं श्रेयोऽनुभूयतामित्याज्ञाप्य यथागतं स्वस्थानं
गताः ।

तत्कालतुष्टाभ्यां दम्पतिभ्यां सादरं लाल्यमानः जातकर्मादिभिः संस्क्रिय-
माणः वराहनामाऽसौ सौन्दर्यसौशील्यादिसद्गुणभूमा गर्भाष्टमे समुपनीतः पितृपदिष्ट-
वेदशास्त्रादितत्त्वसारः दशमे वत्सरे पुनर्द्वितीयतनयजननेन हृष्टयोः पितोराज्ञां लब्ध्वा
श्रीवागीशतीर्थश्रीपादेभ्यः प्राप्तपरिव्राज्यः श्रीवादिराजतीर्थ इति गुरुप्रदत्तसार्थ-
काभिधानः स्वप्रतिभाबलेन गुरुवरानानन्दसिन्धौ निमज्जयामास किल ।

एत एव श्रीवादिराजतीर्थपूज्यचरणाः प्रागपुत्रत्वदशायां स्वमात्रा पुत्रो
जायेत चेदच्युताय लक्षाभरणानि समर्पयिष्यामीति सङ्कल्पितोपयाचितकं महाभारते
जटिलार्थकलक्षस्थलेषु विशारदार्थकटीकामयलक्षाभरणनिवेदनेन निर्यातयामासुः ।
स एव टीकाग्रन्थो लक्षाभरणमित्यधुनाऽपि प्रसिद्धो बाभाति ।

एत एव महानुभावास्तीर्थयात्रामिषेण सज्जनाननुगृह्णन्तः स्वीयममानुषप्रभावं
दर्शयन्तो भारतदेशीयाखिलतीर्थक्षेत्रयथार्थतत्त्वप्रतिपादकं तीर्थप्रबन्धं नाम प्रबन्ध-
रत्नमचीकल्पन् । माधकाव्यातिशायिरसभावाभिरामं श्रीरुक्मिणीशविजयमहाकाव्यं
सरसभारतीविलासं खण्डकाव्यं पाषण्डमतखण्डनहरिभक्तिलतादिश्रुत्यर्थविचारपर-
प्रबन्धान् अश्वघाटीप्रभृतिस्तोत्रवृन्दानि च शतशः प्रणीय साहित्यमुद्रया माध्व-
सिद्धान्ततत्त्वसर्वस्वप्रतिपादकं विस्मापकयुक्तिसहस्रेण परमतखण्डनदक्षं सुकुमार-

सन्दर्भप्रबद्धया मल्लिकावत्सौरभप्रसरेण वाचकसहृदयहृदयावर्जकं युक्तिमल्लिकेति सार्थकनामकं महान्तं प्रबन्धं प्रबबन्धुः । न केवलमेवमनेकसंस्कृतप्रबन्धरचनेन ताभिस्संस्कृतज्ञानामेवोपकारमकुर्वन् । किंतु संस्कृतानभिज्ञानामुपकाराय स्वाम्मगद्य-वैकुण्ठवर्णनलक्ष्मीशोभनप्रभृतिभूरितरकीर्तनजातानि कर्णाटकभाषया विरचयामासुः । तथैव तौलवदेशीयपञ्चमजात्युद्दिधीर्षया तौलवभाषयाऽपि दशावतारकीर्तनप्रभृति-कीर्तनानि व्यरचयन् ।

सोदाक्षेत्राधिपतिनरसम्पनामकं नाम राजानमरिपराजितमपि वैरिजेतारं विधाय तदीयं लिङ्गायतगुरुं विजित्य सोदाक्षेत्रे बदरीगतं श्रीभूतराजानीतं त्रिविक्रममृजुदेवगणैकार्चनीयं प्रतिष्ठाप्य सुवर्णकारार्पितं हयग्रीवमूर्तिं च स्वोपास्यमुपास्यमानः ब्रह्मपदाधिकारित्वमात्मनः प्राचीकटन् ।

श्रीमध्वाचार्यैरष्टशिष्ययतिवराणां विहितं द्वैमासिकं श्रीकृष्णपर्यायसपर्याक्रमं वर्षद्वितयप्रवर्तनीयं प्रावर्तयन् । येन तेषामष्टानां यतिवराणां पृथक्पृथक्छठनिवासो विदेशसञ्चारावसरश्च तेन श्रीमध्वसिद्धान्तप्रकटनं च कर्तुमानुकूल्यं च सञ्जातम् ।

तथैवैतैर्महात्मभिः श्रीमन्न्यायसुधायास्तत्त्वप्रकाशिकायास्तथाऽन्येषामप्युद्ग्रन्थानां टिप्पण्यः श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयादीनां टीकाश्च विरचिताः श्रीमाध्वग्रन्थमुख्यतात्पर्यावबोधनाय समुपकुर्वन्ति । एवमुपलब्धेष्वपि ग्रन्थेषु केचिदेव नामतो निर्दिष्टाः । अनुपलब्धास्तु श्रीवादिराजप्रणीताः शताधिकास्तत्रतत्र प्रमिता वर्तन्ते इति श्रूयते ।

एवमेतैः प्रचुरग्रन्थग्रथनैः श्रीमाध्वसिद्धान्तोद्धारः स्वजीवितसमये मृतराज-पुत्रोज्जीवनं परिणयकाले वधूवरोज्जीवनं विजयनगरे बहुलवादिप्रश्नोत्तरदानेन सन्तुष्ट-नृपवरात् 'प्रसङ्गाभरणतीर्था' इति बिरुदनामग्रहणं बदर्या बादरायणदर्शनमित्यादि-विस्मापकव्यापारैः स्वीयदिव्यानुभावप्रकाशनद्वारेण भक्तजनानुग्रहणं भाषासङ्कीर्तन-प्रकाशनैः स्वीयसङ्गीतशास्त्रज्ञानप्रकटनमिषेण पामरनरनिकरसमुद्धरणं च विंशत्य-धिकशतमिते स्वजीवितकाले केवलं समुदपादीति न । किंतु—सोदायां स्वनिर्मा-पितदशावतारमूर्तिविराजितं श्रीहनुमद्भूमध्वस्वमूर्तिप्रभासितचतुर्भांगं हयग्रीवा-कृतिसमलंकृतं पञ्चवृन्दावनं पुरस्ताद्ध्यासप्रतिमावभासितं प्रविश्य शालिवाहनशके

१५२२तमे शार्वरिहायने फाल्गुनासितद्वितीयायां प्रविश्य देवप्रेषितं विमानमारुह्य देवलोकगमनानन्तरमपि स्वप्ने कस्मैचिदेडमूकब्राह्मणाय स्वदिव्याद्भुतचरित समुप-
दिश्य प्रातस्तन्मुखेन प्रत्यहं श्लोकद्वयं स्वप्रशिष्यश्रीवेदनिधितीर्थश्रीपादेभ्यः सम्बोध-
यामासुः । तदेव खलु वृन्दावनाख्यानमिति सम्प्रख्यातमलौकिकमहिमख्यापकं
विशिष्य ऋजुत्वसमर्थकं सकलजनमानसविस्मापकं प्रबन्धरत्नं प्रगीयते ।

यत्र च ग्रन्थे कथेयं दरीदृश्यते—सोदाक्षेलगतलिविक्रमदेवपुरोगतध्वज-
स्तम्भे श्रीवेदनिधितीर्थैः प्रयत्नेनातिमहता प्रतिष्ठापयितुमुद्युक्तेऽपि न स्थिरतां याते
निखिलेऽपि जने किंकर्तव्यतामूढे रजन्यां पुनः स्वप्ने हंसवाहनस्थितस्वीयाकृतिं
स्तम्भे समुत्कीर्य स्थाप्येत चेत्स्तम्भः स्थिरतां यास्यतीति श्रीवादिराजतीर्थसमुप-
देशादाश्वस्तचेतोभिस्तैः श्रीमद्भिर्यथोपदेशं स्थापितः स्थिरतां यातः श्रीवादिराज-
तीर्थीयमृजुत्वं साक्षादद्यापि प्रकटयन् कीर्तिध्वज इव बाभाति ।

एतादृशमहामहिम्नां तत्त्वज्ञानमुख्यसाधनग्रन्थरत्नानामधुना केवलं तौलव-
लिप्यां तालपत्रमात्रगतानाममुद्रणात् ग्रन्थरत्नलोपाद्भीता एते कतिपयपण्डितास्तन्मुद्र-
णार्थं बद्धपरिकराः श्रीवादिराजीयग्रन्थप्रकाशनसमितिमेकां प्रकल्प्यार्थासामर्थ्यात्
समर्थेभ्योऽर्थानाहृत्यापि सङ्कल्पितकार्यं सफलीकर्तुमुद्यताः सम्प्रति तात्पर्यनिर्णय-
भावप्रकाशिकाटीकामिदं प्रथमतया मूलग्रन्थेन सह मुद्रापयित्वा जनतोपकृतिं
कृतवन्त इति विदुषामेतेषां समितिरायुष्मती निरन्तरायं स्वसङ्कल्पितं पूरयितुं
क्षमताम् । धनिकैर्धनदानेन पोष्यतामित्याशास्महे ।

एतादृशलोकोपकारकर्मणे निखिला अप्यास्तिकाग्रेसराः यथाशक्तिद्रव्य-
साहाय्यं कुर्वन्तु । इतः परं सुधाटिप्पणीप्रकटनाय कृतं द्वितीयमपि सङ्कल्पं
श्रीमध्वनाथः पूरयतात् । इति भगवन्तमनन्तासनं मध्वान्तरङ्गवासिनं तथैव
श्रीमदादिगुरुश्रीमध्वभगवत्पादान् प्रस्तुतान् श्रीभाविसमीरश्रीवादिराजपूज्यचर-
णांश्च सभक्तिकं सप्रणामं नाथामहे ।

श्रीरूप्यपीठपुरम् ॥
शा. शके. १८७५तमे
नन्दनाब्दीय वैशाखशु.
पूर्णिमायां भार्गववासरे

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यत्वादिविरुदाङ्किताः

श्री(१०८)श्रीमल्लक्ष्मीन्द्रतीर्थश्रीपादाः

श्रीरुरमठाधीशाः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

॥ श्रीमद्वाविसमीरवादिराजगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमद्वाजिराजीयभावप्रकाशिकाटीकासहितः

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयः

प्रथमाध्यायः ।

श्रीमदनुमन्नीमपध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

नारायणाय परिपूर्णगुणार्णवाय विश्वोदयस्थितिलयोनियतिप्रदाय ।

ज्ञानप्रदाय विबुधासुरसौख्यदुःखसत्कारणाय वितताय नमोनमस्ते ॥ १ ॥

ॐ ॥ नमोऽस्तु गुणपूर्णाय दोषशून्याय विष्णवे ।

समस्तजगतां मुख्यहेतवे धर्मसेतवे ॥ १ ॥

हृदब्जसदनं वाजिचदनं सत्प्रमोदनम् ।

नमाम्यनुदिनं बुद्धिशोधनं पापभेदनम् ॥ २ ॥

प्रणम्य नृहरिं मध्वं गुरुंश्चान्यान्यथामति ।

महाभारततात्पर्यनिर्णयार्थः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

वादी मध्वो यस्य राजा सोऽहं तस्य कृपाबलात् ।

वादिराजो न स्वशक्त्या वीणेव रणयामि तत् ॥ ४ ॥

आद्यैस्त्रिभिर्ध्यायैः श्रुतिस्मृतिवचनान्युद्धृत्य सकलशास्त्रार्थनिर्णयं
चिकीर्षुः पुनः षड्भिर्ध्यायैः मूलरामायणकथां पुनरेकेनाध्यायेन व्यासावतारकथां
च सञ्जिवृक्षुः पुनरध्यायानां विंशत्या द्वयेन च श्रीमन्महाभारततात्पर्यं च सविस्तरं
निर्णिनीषुः भगवान्नानन्दतीर्थमुनिः स्वयमन्तरायविधुरोऽपि निरन्तरं परमप्रेमास्पदे

भगवति निरुपाधिकभक्त्युद्देकात् प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिहेतुभूतं अविगीत-
 शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं नारायणनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यान् शिक्षयितुं
 ग्रन्थादौ ग्रथयति नारायणायेति ॥ उक्तविधया बहुविधकथासंग्राहकत्वेऽपि अस्य
 ग्रन्थस्य श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयाख्या ईषन्नीरमिश्रितक्षीरस्यापि क्षीरबाहुल्येन
 क्षीरत्वोक्तिवत् भारतबहुतरकथानिर्णायकत्वेनेति ज्ञेयम् । अत एव 'विशेषतो भारत-
 वर्त्मचारी'ति स्वयमेव वक्ष्यति ग्रन्थकारः । अत्र नमोनम इति क्रिया । हरौ परमा-
 दरयुक्तवन्दनस्यैव मङ्गलत्वसूचनाय विघ्नबाहुल्ये मङ्गलबाहुल्यसूचनाय च द्विरुक्तिः ।
 तेन कृतेऽपि मङ्गले कचिदसमाप्तिः आदरभक्त्याद्यङ्गवैकल्यात् विघ्नबाहुल्याद्वा ।
 नतु मङ्गलस्य समाप्तिं प्रत्यकारणत्वादिति सूचितम् । अकृतेऽपि मङ्गले कचित्
 समाप्तिश्च मङ्गलद्वितयवत् बहुमङ्गलानामपि सम्भवात् । जन्मान्तरीयबहुमङ्गला-
 राधितभगवत्प्रसादादिति सूचितम् । कार्येण कारणानुमानस्य बहुलमुपलम्भात् ।
 तर्हि तदैव परिसमाप्तिः कुतो नाभूदिति चेत् । सत्यम् । आयुरादिसहकार्यन्तरवैधु-
 र्यादिति ग्रन्थकृतोऽभिसन्धिः ॥ णमु प्रहृत्वे शब्दे चेति वचनात् वपुषि मनसि च
 प्रह्वीभावं वचसि नारायणादिपुण्यनामोच्चारणं च सूचयितुं नमःपदेनैव स्वमङ्गल-
 मभ्यवत्त । स्वेनापरोक्षीकृतायैव नारायणाय वन्दनमिदं न त्वन्यवत्परोक्षीकृतायेति सूच-
 नाय ते नम इत्युक्तम् । प्रत्यगात्मना स्वहृदि दृश्यमानाय तुभ्यं नम इत्यर्थः । तथा-
 प्यस्य शब्दस्य सर्वनामत्वात् स क इति विशिष्य जिज्ञासायामाह । नारायणायेति ।
 "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः
 स्मृतः" ॥ इति वचनात् प्रलयाम्बुनि लक्ष्म्या सह निवसनात् नारायणशब्दवाच्या-
 येत्यर्थः । सर्वतोऽप्यादिकालीनतया समाभ्यधिकरहितत्वादयमेव वन्दनीय इति
 सूचनमेतत्पदोदाहरणफलम् । निर्धारितस्वरूपस्यैव नमनं युक्तम् । निर्धारणं च
 लक्षणप्रमाणाभ्यामित्यतो भगवता स्वगुरुणा व्यासेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रथ-
 मसूत्रे ब्रह्मपदेन सूचितं लक्षणं तावदाह । परिपूर्णगुणार्णवायेति । सर्वदेशेषु सर्व-
 कालेषु च परितः पूर्णाः निरवधिकाः गुणाः बलज्ञानानन्दादयस्तैर्णव इव तस्मै ।
 गुणानामनन्तत्वसूचनायार्णवोपमा । खण्डाधिपतीनां राज्ञां बलज्ञानानन्दादिगुणाः
 स्वस्वग्राम एव पूर्णाः । तत्रापि स्वयौवने यथा न तथा वार्धके तदुभयदोषपरिहाराय

परिपूर्णगुणार्णवायेत्युक्तम् । अनेनैव अखण्डस्वामित्वाख्यं सर्वोत्तमत्वं च स्वप्रभो-
लक्षणान्तरं सूचितम् । गुणानां प्रत्येकं परिपूर्णत्वोक्त्या एकैकगुणानामपि अन्ये-
ष्वसम्भवेनातिव्याप्त्यादिदोषाभावात् अनन्तानि लक्षणानि संगृहीतानि । एकेनैव
लक्षणेन लक्ष्यनिर्धारणसम्भवेऽपि अनन्तलक्षणकथनं भगवतो जीवेभ्योऽत्यन्तव्यावृत्ति-
साधनार्थम् । इतरासाधारणानन्तशुभगुणवत्त्वेन भगवतो महामाहात्म्यबोधनार्थं च ॥
न ह्येकप्रस्थतण्डुलेनोदरपूर्तिसम्भवेऽपि शतसहस्रकोटिप्रस्थतण्डुलसंग्रहमुपेक्षन्ते प्रेक्षा-
वन्तः । अपितु स्वस्य धनित्वेनोदरपूरणाय पुनः संगृह्णन्त्येव । एवमेव गुणलुब्धो
भगवान् अनन्तानपि गुणान् स्वमाहात्म्यस्थिरीकरणायजहार । स्वस्यैव महिमत्वात्
स्वस्वामिनो महिमत्वाच्च व्याजहार च भगवान् सूत्रकारो भाष्यकारश्चेति सर्वमव-
दातम् । इतोऽपि ब्रह्मादीन् विहाय भगवत एव वन्दनमभ्यर्हिततममिति सूचि-
तम् । उक्तलक्षणवत्त्वे प्रमाणनिरूपणायासम्भावनापरिहाराय च स्वगुरुणा व्यासेनैव
“जन्माद्यस्य यत” इति द्वितीयसूत्रे निरूपितं लक्षणान्तरं चाह । विश्वो-
दयेत्यादिना । उन्नियतिः उत्कृष्टा नियतिः प्रेरणमित्यर्थः । तत्त्वाभिमानिदेवेष्वपि
भगवदत्तं तत्तज्जीवेषु तत्तत्त्वप्रेरकत्वमस्ति तद्व्यावर्तनाय उदित्युक्तम् । “योऽन्तः
प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां सञ्जीवयत्यखिलशक्तिवरः स्वधाम्ना । अन्यांश्च
हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्य” मिति भागवतोक्तेः । सकल-
जीवनिकायेष्वपि अनन्याधीनतया उत्कृष्टा नियतिर्भगवत एव । अत एव स्वधाम्ना
स्वमहिम्नेति भगवतः स्वातन्त्र्याभिव्यञ्जकपदं प्रयुक्तम् । अखिलशक्तिवर इति
तत्र हेतुश्चोक्तः । अग्न्यादयस्तु भगवत्प्रेरणयैव तत्त्वानि प्रेरयन्ति न स्वशक्त्या ।
अन्यथा ध्रुवस्य कपोले भगवतः कम्बुस्पर्शात् प्राक् वाङ्नियामकतया वाच्येव
विद्यमानोऽग्निः कुतो न तस्य वाचं समजीवयत् । तस्माद्भगवानेव स्वातन्त्र्येण सर्वनि-
यामक इति स्तोतुर्हृदयम् । अत्रापि स्वेतरसकलजगत्स्रष्टृत्वादिरूपेण प्रत्येकमने-
कानि लक्षणानि ज्ञेयानि । अनेन श्रीमान्नारायणः परिपूर्णज्ञानानन्दबलादिगुणवान्
भवितुमर्हति स्वेतरसकलजगत्स्रष्टृत्वात् स्वेतरसकलजगत्पालकत्वात् स्वेतरसकल-
जगत्संहर्तृत्वात् व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यादिना रूपेण बहूनि व्यतिरेक्यनुमानानि
उक्तलक्षणवत्त्वे प्रमाणानि संगृहीतानि । अत एव “बहुप्रमाणसंवादश्च दार्ढ्यहेतुरे-

वेति न्यायविदो वदन्ति ॥ “को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेरवाससकलकामस्य हरेरानन्दपूर्णतां विना सकलजगत्स्रष्टृत्वा-
योगात् जगत्कर्तुरानन्दपूर्णताऽप्यावश्यकीति श्रौतानुकूलतर्कसहितत्वात् उपादाना-
परोक्षज्ञानपूर्णशक्त्याद्यभावेऽनन्तजगत्स्रष्टृत्वायोगाच्च जगत्कर्तुः ज्ञानशक्त्यादिपूर्णता-
ऽप्यावश्यकीति यौक्तानुकूलतर्कसहितत्वाच्चातिप्रबलान्यनुमानानि । अनेनैव न्यायेन
हेतुरस्तु साध्यं मास्त्विति वदतः हेतूच्छित्तिरूपं विपक्षे बाधकं चोन्नेयम् । एतत्सर्वं
सूचयितुं भगवानाचार्यः विश्वोदयस्थितिलयोन्नियतिप्रदायेति विश्वपदेनैव जगज्ज-
ग्राह । समस्तजगदुदयप्रदायेत्यर्थः । एतच्चोक्तरीत्या द्विविधयुक्तिपर्यालोचनाया-
मानन्दज्ञानशक्त्यादिगुणपूर्णतां विना कथं घटेतेति भावः ॥ एतेनैव जगज्जन्मादि-
कर्तरि श्रीभर्तरि इतरेष्वसम्भावितमनन्तगुणवत्त्वं सम्भावितमित्यप्यसूचि । उत्तमा-
धिकारिणामुत्तमं ज्ञानम् । मध्यमाधिकारिणां मध्यमं ज्ञानम् । अधमाधिकारिणा-
मधमं ज्ञानमिति ज्ञाने विवेकसूचनाय जडेषु ज्ञानप्रदत्वायोगेन च ज्ञानप्रदत्वस्य
स्रष्टृत्वादितः पृथगुक्तिः ज्ञानसामान्यपदं च । विबुधपदमसुरपदं चाजहत्स्वार्थ-
लक्षणया उत्तमजीवानधमजीवांश्च संगृह्णाति । उभाभ्यामुभयस्वभावाः मध्यमजी-
वाश्च संगृहीताः । उत्तरश्लोके मनुजपदेन मध्यमानामपि वक्ष्यमाणत्वात् । सुखिनो भावः
सौख्यम् । स्वाभाविकसुखमिति यावत् । मतुपा सुखे प्राशस्त्यं स्वरूपेणैव । तेन
विशेषशक्त्या सुखत्वं सुखित्वं च भवतीति सूचनाय सौख्यपदं प्रायोजि । उत्तमेष्व-
धमेषु च प्रत्येकं सुखदुःखयोः कारणत्वं मध्यमेषु च मिलितयोः सुखदुःखयोः कार-
णत्वं च संगृहीतुं समस्तपदम् । कालादृष्टादिसाधारणकारणादिव्यवच्छेदाय
सदिति विशेषणम् ॥ ‘सच्छब्द उत्तमं ब्रूया’दिति वचनादुत्तमकारणायेत्यर्थः ॥
अविभोः सकलजगत्कर्तृत्वनियन्तृत्वाद्ययोगात् विततायेत्युक्तम् । स्वतन्त्रत्वाद्भगव-
त्ततेः परतन्त्रगगनादिततितोऽपि वैलक्षण्यसूचनाय परोदीरितसकलवस्त्वात्मक-
रूपततिनिराकरणाय च वीत्युपसर्गः । वि विशेषेण विलक्षणतया च ततायेत्यर्थः ।
स्रष्टृत्वादीनां च भगवद्गुणत्वात् प्राचीनलक्षणे सामान्येनोक्तानां गुणानां च प्रपञ्चनं
चोत्तरविशेषणचतुष्टयेन कृतं भवतीति सकलमतिमङ्गलम् ॥ १ ॥ इदानीं शुद्ध-
स्रष्टृपराधीनविशेषावाप्तिलक्षणस्रष्टृमिश्रस्रष्टृकेवलस्रष्टृरूपेण चतुर्विधां स्रष्टृ

आसीदुदारगुणवारिधिरप्रभेयो नारायणः परतमः परमात्म एकः । संशान्त-
संविदखिलं जठरे निधाय लक्ष्मीभुजान्तरगतः स्वरतोऽपि चाग्रे ॥ २ ॥
तस्योदरस्थजगतः सद्मन्दसान्द्रस्वानन्दतुष्टवपुषोऽपि रमारमस्य । भूत्यै
निजाश्रितजनस्य हि सृज्यसृष्टावीक्षा बभूव परनामनिमेषकान्ते ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा स चेतनगणान् जठरे शयानानानन्दमात्रवपुषः सृतिविप्रमुक्तान् ।

स्पष्टीकर्तुं स्रष्टारं तावत् प्रस्तापयन् विश्वोत्पत्त्यादिकर्तृत्वं नारायणस्य वक्तुं यत्
यस्योत्पत्त्यादिकर्तृ तत्ततः पूर्वभावि दृष्टमित्यतोऽशेषजगदपेक्षया तस्य पूर्वभावोऽस्ती-
त्याह—आसीदिति । अग्रे सकलजगत्सृष्टेः पूर्वं प्रलयकाल इत्यर्थः । आसीत्
अस भुवीति धातोः भूधातोश्च सत्तार्थकत्वात् प्रलीयमाने जगति प्रलयं विना
प्रागभावाभावेन भविष्यज्जगत इव जन्म च विना स्वभावत एव विद्यमानोऽभूदि-
त्यर्थः । उपदेश्यानां ब्रह्मादीनां प्रलयेऽभावात् स्वनियम्यजगतोऽभावाच्च स्वबुद्धिस्था-
नन्तवेदप्रतिबोधनाय हृद्येव सम्यक् निगूढा संवित् यस्य स तथोक्तः । लक्ष्म्या-
लिङ्गनेन तस्या आनन्दाभिव्यक्तिरूपप्रयोजनसद्भावेऽपि भगवतः सदाभिव्यक्तानन्द-
रूपत्वेन तदपि नास्तीति सूचनाय स्वरत इत्युक्तम् । तस्यां सुष्ठु अरतः स्वस्मिन्नेव
रतः आनन्दमनुभवन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ अधुना सृष्ट्या स्वस्य प्रयोजनाभावेऽपि परेषां
प्रयोजनमस्तीति सूचयन् प्रेक्षापूर्वकं स्रष्टुरेव कर्तृत्वात् सृष्ट्यनुकूलेक्षा जातेत्याह—
तस्येति । प्राक् हृद्येव निगूढा संवित् इदानीं सृज्यसर्जनाय बहिरपि व्यापारवती
बभूवेति भावः । स्वानन्देन तुष्टिर्नामालंबुद्धिः । निजाश्रितजनस्य—निजाश्रितानां
रमाब्रह्मादीनां जनस्य समूहस्य भूत्यै ऐश्वर्याय रमायाः मम भर्ता एतादृशैश्वर्यवा-
निति हर्षोद्रेक एव भूतिः । अन्येषां सत्यलोकादिप्राप्तिरेव भूतिरिति ज्ञेयम् ।
परनामनिमेषः प्रलयकालीनं भगवतश्चक्षुर्निमीलनं तस्या अन्ते अस्मदादिवत्
निमेषपरिसंख्यया आयुःपरिगणने भगवतोऽपि सावधिकमायुः स्यात् । अतः सोऽयं
निमेषः हरेरुपचारादेव नतु स्वभावादिति तमिमं निमेषं कुत्सयितुं कशब्दः । अत
एव निमेष उपचर्यत इत्याह भगवान् बादरायणः । ब्रह्मणः संवत्सरशतकस्य पर
इति नाम । तच्च सृष्टिकाल इव प्रलयकालेऽपि समम् ॥ ३ ॥ इदानीं भगवदुद-
रस्थचेतनानामवस्थादर्शनप्रकारं वर्णयति । दृष्ट्वेति । मुक्ताः संसारिण इति

ध्यानं गतान्सृतिगतांश्च सुषुप्तिसंस्थान् ब्रह्मादिकान्कलिपरान्मनुजांस्तथैक्षत् ॥
 ॥ ४ ॥ स्रक्ष्ये हि चेतनगणान् सुखदुःखमध्यसम्प्राप्तये तनुभृतां विहर्ति
 ममेच्छन् । सोऽयं विहार इह मे तनुभृत्स्वभावसम्भूतये भवति भूतिकृदेव
 भूत्याः ॥ ५ ॥ इत्थं विचिन्त्य परमस्स तु वासुदेवनामा बभूव निजमुक्ति-
 पदप्रदाता । तस्याज्ञयैव नियताऽथ रमाऽपि रूपं बभ्रे द्वितीयमपि यत्प्रवदन्ति
 द्विविधाश्चेतनगणाः । तत्र लिङ्गदेहान्मुक्ता एव मुक्ता इत्युच्यन्ते । तेऽपि उत्तम-
 मध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः । तत्र स्वरूपभूतसुखदुःखमिश्रमध्यमानां स्वरूपभूत-
 दुःखमात्रभरिताधमानां चावस्थाद्वयं दुरवस्थारूपतया हीनत्वेन भगवताऽप्युपेक्षयैव
 दृष्टमिति सूचनाय तथेति सामान्यतो वक्ष्यन् तदतिरिक्तमुक्तानाममुक्तोत्तममध्यमा-
 धमजीवानां चावस्थाद्वयं विविच्य दर्शयति—आनन्दमात्रवपुष इत्यादिना ।
 ब्रह्मादिकानित्यत्र ब्रह्मपदेन चतुर्मुखब्रह्मा नोच्यते तस्य परान्तकाले मुक्तत्वेन मुक्त-
 गणेष्वेवान्तर्भावात् । अतो भाविब्रह्मा वायुरेवात्रोच्यते । तस्यापि प्रलये
 “वायुर्वाव नित्य” इति श्रुतौ नित्यानित्येभ्य आकाशादिभ्यो विशिष्य नित्यत्व-
 घटनाय स्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणातिशयेन नित्यतोच्यत इति टीका-
 कृतैव बाह्यज्ञानस्यापि नित्यत्वकथनात् न सुप्तिरुचिता । अतोऽतद्गुणसंविज्ञानबहु-
 व्रीहिणा ब्रह्मादिपदेन रुद्राद्युत्तमजीवा एव गृह्यन्ते । योजना तु—स जठरे शयानान्
 चेतनगणान् दृष्ट्वा सामान्यतो दृष्ट्वा पुनः सृतेर्विप्रमुक्तान् विशेषेण प्रमुक्तान् उत्तम-
 मुक्तान् । अधममध्यममुक्तानां लिङ्गदेहरूपसंसृतेर्मुक्तत्वमात्रसद्भावेऽपि स्वरूपदुःख-
 व्यञ्जकभर्जनतर्जनादिभ्यो मोक्षाभावान्न विप्रमुक्तत्वमिति भावः ॥ आनन्दमात्र-
 वपुषः ध्यानं गतानैक्षत् । सृतिगतान् ब्रह्मादिकान् सज्जीवान् कलिपरान् अधम-
 मनुष्यमारभ्य कलिपरान् कल्यवसानान् अधमजीवान् मनुजान् मध्यमजीवांश्च
 सुषुप्तिसंस्थानैक्षत् । इतोऽतिरिक्तान् मध्यममुक्तानधममुक्तांश्च तथा यथा सन्ति
 तथैक्षदिति ॥ ४ ॥ अधुना सृष्ट्यनुकूलं भगवतः सङ्कल्पमाह—स्रक्ष्य इति ।
 सुखं केवलस्वरूपभूतसुखं दुःखं केवलस्वरूपभूतदुःखं मध्यं स्वरूपभूतदुःखमिश्र-
 सुखं तेषां सम्प्राप्तये निरोधकलिङ्गदेहभङ्गेन सम्यक् प्राप्तये । गत्यर्थानां
 ज्ञानार्थत्वात् अनुभवाय तनुभृत्स्वभावसम्भूतये तनुभृतां स्वभावः त्रिविधस्वभावः

मायाम् ॥ ६ ॥ सङ्कर्षणश्च स बभूव पुनस्सुनित्यः संहारकारणवपुस्तदनुज्ञ-
यैव । देवी जयेत्यनुबभूव स सृष्टिहेतोः प्रद्युम्नतामुपगतः कृतितां च देवी ॥
॥ ७ ॥ स्थित्यै पुनस्स भगवाननिरुद्धनामा देवी च शान्तिरभवच्छरदां सह-
स्रम् । स्थित्वा स्वभूर्तिभिरभूमिरचिन्त्यशक्तिः प्रद्युम्नरूपक इमांश्चरमात्मनेऽ-
दात् ॥ ८ ॥ निर्देहकान्स भगवाननिरुद्धनामा जीवान्स्वकर्मसहितानुदरे

तस्य सम्भूतये सम्यक् भूतिरनुभूतिस्तस्यै । एवं चोत्तमाधमजीवयोरिव मध्यमाना-
मपि सांसारिकानित्यसुखदुःखयोः स्वभावत्वायोगात् स्वभावभूतस्वरूपसुखदुःखा-
भिव्यक्तिरपि कथं न वाच्येति । सृष्टिश्चतुर्विधा शुद्धसृष्टिः पराधीनविशेषावाप्ति-
रूपा सृष्टिः मिश्रसृष्टिः केवलसृष्टिश्चेति । तत्र शुद्धसृष्टिर्नाम देहेन्द्रियान्तः-
करणादेरीषद्विकाराभावेऽपि केवलं लील्यैव जगदुपकाराय मूलरूपात् बहिरागम-
नम् । उत्तरा तु लक्ष्म्यादीनां सृष्ट्यादौ भगवदाज्ञया प्रकृतिस्वामित्वादिविशेषा-
वाप्तिः ॥ मिश्रसृष्टिर्नाम अनुत्पन्नानामेव जीवचेतनानां केवलं बाह्यदेहेनैवोत्पत्तिः ।
केवलसृष्टिर्नाम—प्रागविद्यमानानामेव घटपटादीनां स्वरूपेणैवोत्पत्तिः । तत्रादौ
तावत् शुद्धसृष्टिमाह—इत्थं विचिन्त्येति ॥ द्वितीयां सृष्टिमाह—तस्याज्ञयैवेति
नतु भगवानिव स्वातन्त्र्येण नियता । नित्या नित्यावियोगिनी । यत्प्रवदन्ति माया-
मित्यनेन लक्ष्मीरूपमायालिङ्गितत्वेन मायी भगवान् नतु पराभिमतभ्रामकमाययेति
सूचयति ॥ ६ ॥ पुनः शुद्धसृष्टिमाह—सङ्कर्षण इति । एवमुत्तरत्राप्युक्तम् ।
सुनित्यः जीववत् देहनाशादिरूपनाशरहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ शरदां सहस्रमित्यनेन
मानुषशरत्सहस्रं संगृह्यते । इमान् स्वोदरस्थजीवान् । चरमात्मने अनिरुद्धाय
प्रद्युम्नः प्रलये मूलरूपोदरस्थजीवान् स्वोदरे समाकृष्य तानेव सृजेति अनिरुद्धाय
ददाविति भावः ॥ ८ ॥ ननु निर्देहकानित्यनेनानिरुद्धस्य सृष्टिकर्तृत्वमेवोच्यते,
स्थितिकर्तृत्वं च प्राक् प्रतिज्ञातम् । अतः पूर्वोत्तरविरोध इति चेन्न । ब्रह्माण्डान्तः
स्त्रीपुरुषसापेक्षा सृष्टिः प्रद्युम्नात् । कामान्तर्यामी स भगवान् मिथो रागं जन-
यित्वा पुम्भ्यः स्त्रीषु सन्तानपरम्परां सृजति । तदा अनिरुद्धस्तु तां पालयति ।
सङ्कर्षणश्च स्वमुखानलेन अन्ते सर्वान् संहरति । अतः कार्यत्रयं त्रयाणां प्रथम-
मुक्तम् । अनिरुद्धस्त्विदानीमनन्तानन्तजीवानां स्वशक्त्यैव स्त्रीनिरपेक्षां शुद्धप्रकृ-

निवेश्य । चक्रेऽथ देहसहितान्क्रमशः स्वयम्भूप्राणात्मशेषगरुडेशमुखान्सम-
 ग्रान् ॥ ९ ॥ पञ्चात्मकस्स भगवान्द्विषडात्मकोऽभूत्पञ्चद्वयी शतसहस्रपरोऽमि-
 तश्च । एकस्समोऽप्यखिलदोषसमुद्भितोऽपि सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽ-
 भूत् ॥ १० ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च
 हीनः । आनन्दमात्रकरणादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा ॥
 ॥ ११ ॥ कालाच्च देशगुणतोऽस्य न चादिरन्तो वृद्धिक्षयौ न तु परस्य
 सदातनस्य । नैतादृशः क्व च बभूव न चैव भाव्यो नास्त्युत्तरः किमु परा-
 त्परमस्य विष्णोः ॥ १२ ॥ सर्वज्ञ ईश्वरतमः स च सर्वशक्तिः पूर्णाव्ययात्म-
 त्यंशनिर्मितलिङ्गदेहमात्रावरकसूक्ष्मसूक्ष्मदेहरूपां सृष्टिं स्वदेहान्तरेव करोति । ते
 च परमाणुप्रदेशेष्वपि अनन्तानन्ताः सन्ति । तैरेव देहैः स्वपोषकवाय्वाहारादिना
 तृप्ताः पूर्वपूर्वकर्मानुसारेण स्वस्वयोग्यकर्माणि च कुर्वते । तत्र केचित् कर्मपरिपाक-
 वशादधुनैव स्थूलदेहांश्च प्राप्नुवन्ति । अन्ये तु यथायोग्यं कल्पेकल्पे प्राप्नु-
 वन्ति ॥ अत एव जीवानामनाद्यनन्तकालेष्वप्यपर्यवसानम् । इयं चानिरुद्धेन क्रिय-
 माणा सृष्टिरिति सूक्ष्मत्वात्प्राक् न गणिता । अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति समाधान-
 सम्भवात् । अत एव जीवान्स्वकर्मसहितानुदरे निवेशयेत्युक्तम् । निर्देहकान् लिङ्ग-
 देहानां प्रलयेऽपि विद्यमानत्वाल्लिङ्गदेहातिरिक्तदेहरहितान् । देहसहितान् लिङ्ग-
 देहावरकसूक्ष्मदेहान्तरसहितान् । इयमप्येका सूक्ष्मतरा मिश्रसृष्टिरिति ज्ञेयम् ।
 प्राणात्मा मुख्यप्राणः ॥ ९ ॥ लेशेनोक्तां शुद्धसृष्टिं विस्तरेणाह—पञ्चात्मक इति । मूल-
 रूपनारायणेन उक्तचतुर्भिश्च सह पञ्चात्मकः । केशवादिरूपेण द्विषडात्मकः द्वादशा-
 त्मक इत्यर्थः । मत्स्यादिरूपेण पञ्चद्वयी दशरूप इत्यर्थः ॥ अर्श आदिभ्योऽजिति सूत्रात्
 नारायणादिशतरूपवान् शतः । विश्वादिहसहस्ररूपवान् सहस्रः ॥ परादिबहुरूपवान्
 परः । अजहत्स्वार्थलक्षणया परपदं परादिबहुरूपोपलक्षकम् । द्वन्द्वानुपरि एकवद्भावः ।
 बहुत्वं च सहस्रानुपरि अयुतनियुतादिरूपा काचन संख्या । अजितादिरूपेणा-
 मितः अनन्तः । प्रागुक्तं शुद्धत्वं विवेचयति—एक इत्यादिना । बहूपमोऽभूत् ।
 बहूनां स्वभावतो बहूनां जीवादीनामुपमा यस्य सः तथोक्तः । विशेषशक्तिप्रसाधित-
 मेव बहुत्वं भगवतः । न तु जीवानामिव स्वाभाविकं बहुत्वं । अतो न भेदशङ्केति

बलचित्सुखवीर्यसारः । यस्याऽज्ञया रहितमिन्दिरया समेतं ब्रह्मेशपूर्वकमिदं न
तु कस्य चेशम् ॥ १३ ॥ आभासकोऽस्य पवनः पवनस्य रुद्रः शेषात्मको
गरुड एव च शक्रकामौ । वींद्रेशयोस्तदपरे त्वनयोश्च तेषामृष्यादयः क्रमश
ऊनगुणाः शतांशात् ॥ १४ ॥ आभासका त्वथ रमाऽस्य मरुत्स्वरूपाच्छ्रेष्ठाऽप्य-
जात्तदनु गीः शिवतो वरिष्ठा । तस्या उमा विपतिनी च गिरस्तयोस्तु शच्या-
दिकाः क्रमश एव यथा पुमांसः ॥ १५ ॥ ताभ्यश्च ते शतगुणैर्दशतो वरिष्ठाः
पञ्चोत्तरैरपि यथा क्रमशः श्रुतिस्थाः । शब्दो बहुत्ववचनः शतमित्यतश्च

भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ आदिरन्त इत्यत्र—आदिः पूर्वावधिः अन्तः उत्तरा-
वधिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ आभासकोऽस्येत्यत्र । आ ईषत्स्वनिष्ठसादृश्येन भासकः
स्वबिम्बरूपानुमापकः । अत एव हि दर्पगस्थप्रतिमुखदर्शनेन स्वमुखमवलोक-
यन्ति ॥ १४ ॥ यथा पुमांस इत्यत्र पुंसां यथाऽन्योन्यं बिम्बप्रतिबिम्बभावः तथा
नारीगामपि स्वस्वयोग्यतानुसारेण मिथः बिम्बप्रतिबिम्बभावोऽस्तीति बिम्बप्रति-
बिम्बमात्रे दृष्टान्तः । न तु पुरुषकम इव नारीगामप्येकप्रकारक्रमः । वाणीप्रति-
बिम्बाया उमायाः रुद्रादधमेन्द्रादितोऽपि उत्तमत्ववत् उमाप्रतिबिम्बायाः शच्याः
इन्द्रादवरप्राणादप्युत्तमत्वाभावात् । अतः पुरुषस्य यस्मादुत्तमत्वं स्वस्या अपि
तस्मादुत्तमत्वमिति न नियमः । इन्द्रादवरप्राणादप्यवरायां शच्यां मनोरप्यवरप्रव-
हादप्यवरायां मानव्यां गुरोरप्यवरबहुपुरुषान्तरितायां तारायां वरुणादप्यवरबहु-
पुरुषान्तरितगङ्गादौ च तदभावात् । अतः स्वस्वयोग्यतानुसारेण बिम्बप्रतिबिम्बत्व-
मात्रे दृष्टान्तः । अत एव मनुपत्नीतः तत्समानदक्षपत्न्याः प्रसूतेरतिनीचत्वम् ॥
॥ १५ ॥ ताभ्यश्च ते शतगुणैरित्यत्र । शतगुणत्वं न शतसङ्ख्याकैः यैः कैश्चि-
द्गुणैराधिक्यं तदितरसर्वसाधारणज्ञानादिगुणेषु साम्यप्रसङ्गात् । किन्तु रुद्रस्य यज्ज्ञानं
तावत्प्राक् द्विगुणीकर्तव्यम् । अयमेकोगुणो नाम । एवं द्विगुणीकरणेनाधिकं यज्ज्ञानं त-
देव ज्ञानं पुनर्द्विगुणीकर्तव्यं इदं गुणद्वयं नाम एवं द्विगुणीकरणे सति पूर्वस्मादप्यधिकं
यत् ज्ञानं तदपि पुनर्द्विगुणीकर्तव्यं इदं गुणत्रयं नाम एवं द्विगुणीकरणे पूर्वस्मादप्य-
धिकतरं यज्ज्ञानं तदपि पुनर्द्विगुणीकर्तव्यं इदं गुणचतुष्टयं नाम । एवमुत्तरोत्तराधि-
काधिकज्ञानानां शतपर्यन्तं द्विगुणीकरणे स्थूलस्थूलज्ञानसमूहात् अन्ते यन्महत्तरं ज्ञानं

श्रुत्यन्तरेषु बहुधोक्तिविरुद्धता न ॥ १६ ॥ तेषां स्वरूपमिदमेव यतोऽथ मुक्तावप्येवमेव सततोच्चविनीचरूपाः । शब्दः शतं दशसहस्रमिति स्म यस्मात्तस्मान्न हीनवचनोऽथ ततोऽग्न्यरूपाः ॥ १७ ॥ एवं नरोत्तमपरारतु विमुक्तियोग्या अन्ये च संसृतिपरा असुरास्तमोगाः । एवं सदैव नियमः क्वचिदन्यथा न यावन्न पूर्तिरुत संसृतिगाः समस्ताः ॥ १८ ॥ पूर्तिश्च नैव नियमाद्भविता हि यस्मात्तस्मात्समाप्तिमपि यान्ति न जीवसङ्घाः । आनन्त्यमेव गणशोऽस्ति यतो हि तेषामित्थं ततः सकलकालगता प्रवृत्तिः ॥ १९ ॥ एतैः सुरादिभि-

तच्छतगुणाधिकमित्युच्यते । प्राचीनं तु यद्बुद्धज्ञानं तदुक्तविधया स्वापेक्षया शतगुणाधिकसरस्वतीज्ञानात् शतगुणादूनमित्युच्यते । एवं सुखशक्त्यादावपीति विवेको ज्ञेयः ॥ १६ ॥ शब्दः शतं दशसहस्रमिति स्म यस्मादित्यत्र । शतं दश च भवति । दशवारं दशात्मकशतमध्ये दशानां प्रविष्टत्वान् । अतः दशदशवाचकशतशब्दः तदेकदेशभूतानां दशानामपि वाचको भवति ॥ अनेनैव न्यायेन दशैकदेशभूतानां एकपञ्चादीनामपि वाचको भवति । एवं शतं सहस्रं च भवति । दशः शतात्मकसहस्रमध्ये शतस्यापि प्रविष्टत्वात् दशदशतस्तच्छतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वमिति शब्दः ऐतरेयोपनिषदात्मकः शब्दः यस्मादस्ति । तस्मात् शतशब्दहीनवचनो न । येषुयेषु यावन्तः गुणाः सन्ति ततो हीनवचनो न । दशगुणाः सन्ति चेत् तावत् एव वदति । पञ्चदशगुणाः सन्ति चेत् तावत् एव वदति । शतगुणाः सन्ति चेत् तावतां वाचकः । द्विशतं सहस्रं वा गुणाश्चेत् तावतां वाचक इति भावः । तत्सर्वमिति श्रुतिशेषस्य तत्सहस्रं सर्वमनन्तं च भवति । अनन्तमध्ये सहस्रस्यापि प्रविष्टत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ अन्ये च संसृतिपरा इत्यत्र संसृतिरेव परा परमफलं येषां ते संसृतिपराः । यावन्न पूर्तिरित्यत्र पूर्तिः स्वयोग्यसाधनसम्पूर्तिः । उत तावत् । समस्तास्त्रिविधजीवा अपि संसृतिगा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ पूर्तिश्च नैव नियमाद्भवितेत्यत्र । नियमादेकस्य पूर्तिकाले सर्वेषामपि पूर्तिः स्यादेवेति नियमात् । आनन्त्यमेव गणश इत्यत्र ब्रह्मपदयोग्यजीवगणाः रुद्रपदयोग्यजीवगणाः इन्द्रपदयोग्यजीवगणाः इत्यादिना गणैरानन्त्यमस्ति । अनेन प्रकारेण गणानामप्यानन्त्यमस्ति । गणान्तर्गतजीवानामपि प्रत्येकमानन्त्यमस्तीति भावः

रतिप्रतिभादियुक्तैर्युक्तैस्सहैव सततं प्रविचिन्तयद्भिः । पूर्तेरचिन्त्यमहिमः परमः
परात्मा नारायणोऽस्य गुणविस्तृतिरन्यथा क्व ॥ २० ॥ साम्यं न चास्य
परमेण च केन चाप्यं मुक्तेन च क्वचिदतस्त्वभिधा कुतोऽस्य । प्राप्येत चेतन-
गणैः सततास्वतन्त्रैः नित्यस्वतन्त्रवपुषः परमात्परस्य ॥ २१ ॥ अर्थोऽयमेव
निखिलैरपि वेदवाक्यै राभायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः । अन्यैश्च शास्त्रवचनैः
सहसूत्रसूत्रैर्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ २२ ॥ नारायणस्य न समः
पुरुषोत्तमोऽहं जीवाक्षरे ह्यधिगतोऽस्मि ततोऽन्यदार्तम् । मुक्तोपसृप्य इह नास्ति

॥ १९ ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रह इत्यादिना प्राक् प्रस्तावितं भगवतः सर्वोत्तमत्वं
“आभासकोऽस्य पवन” इत्यादिना मध्ये प्रसाध्य इदानीमुपसंहरति ॥ एतैः
सुरादिभिरित्यादिना नित्यस्वतन्त्रवपुषः परमात्परस्येत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिभादियुक्तैः
सकलवेदशास्त्रादिपर्यालोचनायुक्तैः । युक्तैः पुञ्जीभूतैः । पूर्तेरपरिमितैः गुणगणैः पूर्ण-
त्वात् । परमेण च परमेणाऽपि जीवगणादुत्तमेनापि केनचित् ब्रह्मादिनेत्यर्थः ।
मुक्तेनच मुक्तेनापीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ इदानीं प्रमाणगणानाह । अर्थोऽय
मित्यादिना । शास्त्रवचनैः सर्वोत्तमत्वानुकूलपुराणस्मृत्यादिशास्त्रवचनैः । सह-
सूत्रसूत्रैः ब्रह्मसूत्रसहितैः सहृदयं साभिप्रायम् ॥ २२ ॥ अधुनोक्तप्रमाणगणस्थानि
कानिचिद् वचनानि अर्थतः संगृह्णाति । नारायणस्य न सम इत्यादिना । अनेन
“नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यह-
मिति भारतवाक्यमर्थतः संगृह्णाति । इदं च नैतादृशः क्वचिन्नभूवेत्यत्र प्रमाणम् ।
पुरुषोत्तमोऽहं जीवाक्षरे ह्यधिगतोऽस्मीत्यस्य हि यस्मात् जीवाक्षरे जीवमहालक्ष्म्यौ
अधि अधिकतया गतः प्राप्तः । उत्तमत्वमविहायैव तद्धृदि स्थितः । अतः पुरुषो-
त्तमोऽस्मीति योजना । अनेन “यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति वाक्यं संगृह्णाति । इदं च परतमः पर-
मादिति, परमात्परस्येति, ईश्वरतम, इति स्थानत्रयोक्तसर्वोत्तमत्वे प्रमाणम् । “ततो-
ऽन्यदार्त”मिति श्रुतिः । ततोऽन्यत् ततः परमात्मनः सकाशादन्यत् ब्रह्मादिजीवजातं
आर्तं आ समंतादरतिरार्तिः तद्वदार्तम् ॥ परितः पर्यटनेऽपि क्लेशयुक्तमित्यर्थः ।
इदं च संसृतिगाः समस्ता इत्यत्र प्रमाणम् । संसृतिर्हि ईषत्सुखभरितदुःखाय

कुतश्च कश्चिन्नानेव धर्मपृथगात्मदृगेत्यधो हि ॥ २३ ॥ आभास एव पृथगी-
 शत एष जीवो मुक्तस्य नास्ति जगतो विषये तु शक्तिः । मात्रा परोऽसि न
 परितः संसरणम् । “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा”दिति सूत्रं संगृह्णाति । मुक्तरूपसृप्यः
 प्राप्यः । इदं च निजमुक्तिप्रदातेत्यत्र प्रमाणम् । “इह नास्ति कुतश्च कश्चि”दित्यनेन
 “नेह नानास्ति किंचने”ति श्रुतिमर्थतः संगृह्णाति । नानेवेत्येकदेशोत्कीर्तनेन “मृत्योः
 स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति श्रुतिं संगृह्णाति । धर्मपृथगात्म-
 दृगित्यनेन “यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्ताने-
 वानुविधावति” इति श्रुतिं संगृह्णाति । इह ब्रह्मणि श्रौतनानापदोक्तभेदः
 कश्चित् कश्चिदप्यवतारभेदो वा, गुणगुणिभेदो वा, अवयवभेदो वा, अन्योन्यं
 विरोधरूपभेदो वा, वैलक्षण्यरूपभेदो वा, विनाशरूपभेदो वा, व्याप्तत्वात्
 स्थानभेदो वा, नास्तीति सूचकवाक्यस्यार्थः । इदं च किंचन काचन नाना
 नास्तीत्यस्यार्थकथनम् । अत एव श्रुतिः भेद इत्यनुत्तवा नानाविधभेदं सूच-
 यितुं नाना नेत्याह । एकसत्त्वेऽप्यपरनाशाख्यकारणान्तरवशादभिन्नयोरेव मृद्भ-
 टयोर्भेद इव कुतश्चित् कारणादपि भगवति स्वगतभेदो नास्तीत्याह—कुतश्चेति । मृद्भ-
 टादाविव भगवदवतारादिष्वेकसत्त्वेऽप्यपरनाशाख्यकारणस्यैवाभावादिति भावः ।
 इदमपि किंचन काचनेत्यनेनैव सूचितम् ॥ यः इह ब्रह्मणि नाना नानात्वं केवल-
 भेदं इव “इवोभये च सादृश्ये” इति वचनात् भेदाभेदं च पश्यति । सः मृत्योः
 मारकात्संसारादपि मृत्युं मारकं नित्यनरकमाप्नोति । दुर्गे दुर्गम्यपर्वतोत्तुंगशृंगे
 वृष्टमुदकं यथा पर्वतेषु पर्वतार्वाभागेषु विधावति विशेषेण धावति वेगेनाधः
 पतति । एवं धर्मान् सर्वोत्तमत्वादिभगवद्धर्मान् पृथक् भगवतः पृथक् मिथः
 पृथक् च पश्यन् तान्पृथक्त्वेन दृष्टधर्मानन्वेव अनन्तरमेव धर्मभेददर्शनानन्तरमेव
 विधावति विशेषेणाधः पतति । यद्वा तान् धर्मभेदानुभवान् अन्वेव अनुसृत्यैव
 विधावति अधः पतति । यथा यथा मिथ्याज्ञानेषु तारतम्यं तथातथाऽधः पतती-
 त्यर्थः । स्वधर्माणां भेददर्शनात्कुपितः परमात्मैव तमो ददातीति सूचनाय धर्मपृथ-
 गात्मदृगिति पर्यवसितार्थकथनम् । धर्मेभ्यः पृथगात्मानं पश्यतीति स तथोक्तः । इदं
 वाक्यत्रयं सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मेत्यत्र प्रमाणम् ॥ २३ ॥ आभास एवेत्यनेन

“आभास एव चे”ति ब्रह्मसूत्रं गृह्णाति । जीवः परमात्मन आभास एव प्रति-
 बिम्ब एव । चशब्देन अत एव सूर्यसूर्यकवत् भिन्नश्चेति भेदं समुच्चिनोति । इदं
 च “आभासकोऽस्य पवनः पवनस्य रुद्रः” इत्यादिनोक्तार्थे प्रमाणम् । पृथगीशत इत्यनेन
 “पृथगुपदेशा”दिति ब्रह्मसूत्रं गृह्णाति । सूत्रे अपेक्षितशेषपूरणार्थं “ईशत एष जीव”
 इत्युक्तम् । इदं चा“भिदा कुतोऽस्ये”त्यत्र प्रमाणम् । “मुक्तस्य नास्ति जगतो विषये
 तु शक्ति”रित्यनेन “जगद्ध्यापारवर्ज”मिति ब्रह्मसूत्रं गृह्णाति । अत्राप्यपेक्षितशेष-
 पूरणाय मुक्तस्येत्युक्तम् । मुक्तावपि स्वावरपरिपालनं उत्तरोत्तरमुक्ताः कुर्वन्त्येव ।
 “सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती”ति श्रुतेः । अतस्तं व्यवच्छेत्तुं सांसारिकजगद्ध्यापार-
 विशेषं सूचयितुं च तु शब्दः । इदं च “साम्यं न चास्य परमस्य च केन चाप्यं मुक्तेन
 चे”त्यत्र प्रमाणम् । विष्णुना सृष्ट्यादिजगद्ध्यापारस्य प्रतिकल्पं क्रियमाणत्वात्
 मुक्तानां तदभावात् सावधिकभाग्यानां मुक्तानां निरवधिकनित्यभागेन परमात्मना
 कथं साम्यं स्यादिति भावः । “मात्रा परोऽसि न तु तेऽश्नुवते महित्वमि”त्यनेन
 “परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ती”ति श्रुतिं संगृह्णाति । मात्रया
 मात्रायाः इयत्ताया परः अतिक्रान्तोऽसि । मात्रापदेन गुणैरियत्तां देशत इयत्तां
 कालतश्चेयत्तां संगृह्णाति । सूर्यादिवदालोकतो व्याप्तिर्नेत्याह । तन्वा वृधानेति । तन्वा
 विस्तृतदेहेन वृधान वृद्ध वृधु वर्धन इति धातोः कर्त्तर्ये शानच् प्रत्यये कृते दधान
 इतिवत् वृधानेति शब्दनिष्पत्तिः । अत एव तनोर्निरवधिकविस्तारं सूचयितुं
 स्वरितस्वरेण तां तनुं स्तौति । ते तव महित्वं महिमानं नान्वश्नुवन्ति नानु-
 भवन्ति न प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मादीनां संसारे महदादितत्त्वप्रवर्तकदेहसद्भावेन तस्य
 तत्प्रमाणमात्रदेहवत्त्वेऽपि मात्रापरत्वाभावात् मुक्तौ बाह्यदेहाभावेन सूर्यादिवत्
 प्रकाशमात्रतः स्थौल्येऽपि वपुषा अणुत्वात् संसारे मुक्तौ वा ते महिमानं नान्व-
 श्नुवन्तीति भावः ॥ अनुसृत्यापि नाश्नुवन्तीति सूचनायान्वित्युक्तम् । आचार्यस्तु
 छन्दोभङ्गभियां तदेव पदमनुपादाय तमेवार्थं तुशब्देनाकथयत् । इदमपि
 “साम्यं न चास्य परमस्य चे”त्यत्र प्रमाणम् । “षाड्गुण्यविग्रहे”त्यनेन
 “जितं ते पुण्डरीकाक्ष पूर्णषाड्गुण्यविग्रहे”ति पञ्चरात्रवाक्यं संगृह्णाति ।
 सुपूर्णगुणैकदेह इत्यनेन “तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।

तु तेऽश्रुवते महित्वं षाड्गुण्यविग्रहसुपूर्णगुणैकदेह ॥ २४ ॥ माहात्म्यदेह-
सृतिमुक्तिगते शिवश्च ब्रह्मा च तद्गुणगतौ न कथञ्चनेशौ । न श्रीः कुतस्त-

प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ब्रह्मवल्लीस्थश्रुतिं,
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि”ति भृगुवल्लीस्थश्रुतिं, “विदितोऽसि भवान्
साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृशि”ति भागवतोक्त
वसुदेववाक्यम् “ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रह”मिति तत्रैवोक्ताक्रूरवाक्यम्,
“आनन्दमूर्तिमुपगुह्य जहुस्तदाधिम् । दोभ्योस्तनान्तरगतं परिरभ्य गाढं आनन्द-
मूर्तिमजहादतिदीर्घताप”मिति शुकवाक्यं च संगृह्णाति । “यत्राऽनन्दाश्च मोदाश्च
मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राऽप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी”ति श्रुतिसमा-
ख्यया मुन्नामकसुखं प्रकर्षेण तिष्ठत्यनेनेति व्युत्पत्त्या प्रतिष्ठा पादः उत्तमाङ्गापेक्षया
चरमाङ्गत्वात् पादस्य पुच्छत्वोक्तिः ॥ कैश्चिदवान्तरविशेषैर्भगवतः शिरः पाणि-
द्वयपादमध्याख्यावयवपञ्चकरूपं सुखं ब्रह्म पूर्णम् । अत एवाऽनन्दमयो भगवा-
निति श्रुतेरर्थः । पादयोर्द्वित्वेऽप्यतिसमीपस्थत्वात् भेदाभावसूचनाय च एक-
त्वोक्तिः । अन्यत् स्पष्टम् । अत्रेयं श्रुतिः “आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि”रित्यत्र
प्रमाणम् ॥ आदिपदेन शिरो गृह्यते । स्मृतयस्तु पूर्णगुणविग्रहेत्यत्र प्रमाणम् ॥
॥ २४ ॥ माहात्म्यदेहेत्यस्य, सहस्रशीर्षत्वं सर्वव्याप्तत्वं सुखाद्यवयवैः इन्द्राग्नि-
चन्द्रसूर्यप्राणभूम्यन्तरिक्षद्यौदिगादीनां स्रष्टृत्वम्, मातृयोनेर्निस्सरणदशायामेव
श्रीवत्सकौस्तुभशङ्खादादिस्वमूलरूपदिव्यलक्षणवत्त्वम्, शैशवेऽपि जगदुद-
रवत्त्वम्, गोकुलस्थबहुतररज्जुभिरप्यबध्यत्वम्, तदैव गिर्युद्धारकत्वम्, सौत्य-
कर्तृसूक्ष्मदेहस्यैव दिगन्तव्याप्तदेहत्वम् ब्रह्मेशादिसकलदेवाद्याधारत्वमित्यादि-
महामाहात्म्यं देहे यस्य तत्संबुद्धिः हे माहात्म्यदेह । अनेन पुरुषसूक्तभागवत-
गीतादिप्रमाणानि संगृहीतानि । इदं च जननमरणाद्यखिलदोषविवर्जितत्वे, निश्चे-
तनात्मकशरीरविदूरत्वे, निश्चेतनमचेतनमित्यर्थः ॥ नैतादृशः क्व च बभूवेत्यत्र
अभिदा कुतोऽस्येत्यत्र, स हि सर्वशक्तिरित्यत्र च प्रमाणम् । शिशोर्जगदुदरत्वादेरघ-
टितघटकशक्त्यैव घटनीयत्वादिति भावः । सृतिमुक्तिगत इत्यस्य सृतिमुक्तयोः बन्ध-
मोक्षयोर्गमयतीति व्युत्पत्त्या गतिः स्वामी, तत्सम्बुद्धिः हे सृतिमुक्तिगते । अनेन

“उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहती”ति श्रुतिं, ‘सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्” । “वरं वरय भद्रं ते ऋते कैवल्यमात्मनः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्निवृणुरव्यय”इत्यादि स्मृतिं च संगृह्णाति । यत्—यस्मात् कारणात् । अन्नेनान्नं मर्त्यं “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् मर्त्यमन्नमिति स्मृतिसमाख्यया चान्नेनेति तृतीया द्वितीयार्थे । अद्यते मृत्युनेत्यन्नं मरणशीलं मर्त्यं संसारिणम् ॥ अतिरोहति अतिक्रम्य प्रादुर्भवति । “रूढ बीजजन्मनि प्रादुर्भाव”इति धातुः । अनेन कृष्णरामादिप्रादुर्भाविष्वपि मरणशीलं मर्त्यमतिक्रम्य तिष्ठति न तु तद्वत् स्वयं म्रियत इति भावं ध्वनयितुं अतिरोहतीत्याह । उत तस्मात्कारणात् । अमृतत्वस्य मुक्तसमूहस्य । ईशानः स्वामी । जनतेत्यादौ समूहेऽपि भावप्रत्ययदर्शनात् । संसारे स्वतोऽधमं जीवं मुक्तावप्यधमीकृत्यैव रक्षति न तु स्वसमं करोति । भगवतः प्रेक्षावत्त्वादिति भावः । यद्वा सृतिः=संसारः तस्या मुक्तिः संसारप्रध्वंसः तयोरुभयोर्गतिर्गमनं यस्मात्स तथोक्तः । अनेन “त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा” । “गुणस्य मायामूलत्वात् न मे मोक्षो न बन्धनम्” “विग्रामयो यः स तु नित्यमुक्त” इत्यादि भागवतवाक्यं संगृह्णाति । उक्तसंबुद्धीनां ईदृश हे भगवन् ते महित्वं महिमानं नाश्नुवतः इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र विशेषणत्रयं निर्दोष-पूर्णगुणविग्रह इत्यत्र प्रमाणम् । चतुर्थं तु मुक्तेन चास्य साम्यं नाप्यमित्यत्र प्रमाणम् । शिवश्च ब्रह्मा च तद्गुणगतौ न कथंचनेशावित्यनेन “नान्तं गुणानाम-गुणस्य जगुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः”इत्यादि भागवतवाक्यं संगृह्णाति । तद्गुणगतौ तस्य परमात्मनः गुणानामवगतौ नेशावित्यर्थः । श्रीश्च तद्गुणगतौ तस्य नारायणस्य गुणानां सर्वोत्तमत्वादिमहिम्नां गतौ—प्राप्तौ नेशा—न समर्था । अनेन “मम योनिरप्स्वा अन्तः समुद्रे । ततो वितिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोपस्पृशामि । परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सम्बभूवे”त्यादि-वाक्यं संगृह्णाति ॥ पूर्वोक्तविधया ब्रह्मादीनां जनने मरणे च समर्थाया अपि मम, योनिः—कारणीभूतः, कश्चन भगवान् समुद्रे अन्तरप्सु अस्ति । अहमेव सर्वेश्वरी न भवामि । ततः मम कारणीभूतात् नारायणात् विश्वा भुवना विश्वानि भुवनानि, मदादिकं सर्वं जगत् । अनु जननानन्तरं । वितिष्ठे वितस्थिरे विशेषेण

दपरेऽस्य सुखस्य मात्रामश्नन्ति मुक्तसुगुणाश्च शतावरेण ॥ २५ ॥ आभा-
सकाभासपरावभासरूपाण्यजस्त्राणि च चेतनानाम् । विष्णोस्सदैवातिवशात्

धृतान्यासन्नित्यर्थः । एकवचनं तु करस्यैकामलकवत् धृतमिति सूचनाय । अहं तु
अमूं—पृथिवीं, द्यामुत—दिवं च, वर्ष्मणा—देहेन उपस्पृशामि—समीपे स्पृष्ट्वा तिष्ठामि ।
दधिमथनकत्वर्या मातुः मन्थानं शिशुरिव स्पृष्ट्वा तिष्ठामीत्यर्थः । स एव सर्वजग-
द्धर्ता । अहं तु निमित्तमात्रमिति भावः । सः परमात्मा दिवा=दिवः, धुनामक-
मद्रूपात् एना पृथिव्या—अस्याःपृथिव्याश्च, पृथिवीनाभकमद्रूपाच्च परः उत्तमः ।
अहं तु महिना—महिम्ना, एतावती—इयत्तावती, बभूव । भू सत्तायामिति धातोः
लिटि उत्तमपुरुषैकवचनमिदम् । अनया श्रुत्या भगवान् निरवधिकमाहात्म्यवान्,
लक्ष्मीस्तु सावधिकभाग्यवतीत्युच्यते । अतः श्रीरपि तद्गुणगतौ नेशेत्युक्तं युक्त-
मिति भावः ॥ इदं च “अस्य गुणविस्तृतिरन्यथा के”त्यत्र प्रमाणम् । अस्य
सुखस्य “मात्रामश्नन्ति मुक्तसुगुणाश्च शतावरेण”त्यनेन “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ती”ति श्रुतिं, “सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती”त्यानन्दतार-
तम्यश्रुतिं च संगृह्णाति । पूर्वश्रुतौ भगवदानन्दस्य मात्रामेकदेशमुपजीवन्तीत्युक्तम् ।
सोऽप्येकदेशः न सर्वेषां साम्येन । किन्तु शतावरेण उत्तमादुत्तमात् नीचस्य
नीचस्य क्रमाच्छतावरेण शतगुणितानन्दानामधोगणने सत्यवरो यो भाग-
स्तेन भागेनाश्नन्ति । इदं चोपलक्षणम् । उत्तमोत्तमाः शताधिकेन भागे-
नाश्नन्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । भगवांस्तु “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा
सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि”ति श्रुतेर्मनोवाचामगोचरनिरवधिकानन्दभुगित्यु-
च्यते । अतः कानयोः साम्यमिति भावः । इदमपि “मुक्तेन चेत्य”त्, “अभिदा कुतो-
ऽस्ये”त्यत्र च प्रमाणम् ॥ २५ ॥ आभासकेत्यादि श्रुतिवचनमेव । न स्ववचनम् ।
विष्णोराभासकः पवनः तदाभासो रुद्रः तस्य परः, अधोगणनायामुत्तरत्र विद्यमानः
शक्रःतस्य च परस्य अवभासाः प्राणदक्षाद्याः, एवंविधानि चेतनानां रूपाणि अज-
स्त्राणि नित्यानि । भासमानजीवप्रकाशाख्योपाधेर्नित्यत्वात् तन्मध्यगतजीवाख्य-
प्रतिबिम्बकान्यजस्त्राणि । न तु नश्वरदर्पणोपाधिकप्रतिबिम्बवत् नश्वराणीत्यर्थः ।
ब्रह्मसूत्रोक्तवर्त्मना उत्तममध्यमाधमभेदेन सुरनरतिर्यगादिरूपेण नानाविध-

कदाऽपि गच्छन्ति केशादिगणा न मुक्तौ ॥ २६ ॥ यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीव-
कोशा नाहं परायुर्न मरीचिमुख्याः । जानन्ति यद्गुणगणान्न रमादयोऽपि
चेतनानामच्छमलिनमध्यमोपाधिनिमित्तेन प्रतिबिम्बेऽच्छत्तमलिनत्वादिवैचित्र्यवद-
दृष्टनिमित्तसुखदुःखादिवैचित्र्येऽपि “ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे-
स्थितः” । “अथासुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् । उद्दीपयन्देव-
गणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमथापरेण”त्यादि स्मृतेः । स्वशरीरान्तर्गतविचित्रभग-
वद्वाकारसदृशाकारवत्त्वमात्रेण यत्प्रतिबिम्बत्वमुक्तं तदत्र न विचार्यते । किं तु
ज्ञानानन्दादिगुणमात्रसादृश्येन तदधीनत्वेन च ब्रह्मादिनरोत्तमान्तशुभजीवानां
यत्प्रतिबिम्बत्वं तदत्र विचार्यते । तलोक्तमाकारसाम्यं तु नात्र विवक्षितम् । तथा-
सति शेषगरुडयोर्मुक्तचतुर्मुखाभासत्वस्यायोगात् , एवमिन्द्रगरुडशेषौ प्रत्याभास-
त्वस्य चायोगात् । अत्रापि पवनपदोदितब्रह्मणः रुद्रपदोदितशेषात् शतगुणितज्ञाना-
नन्दादिगुणैर्भगवत्साम्यस्य सद्भावात्तस्यैव बिम्बरूपभगवदपेक्षयाऽप्याभासत्वमुच्यते ।
न तु बिम्बमात्राभासत्वमलोच्यते । तस्य सर्वेष्वपि साम्यात् । गरुडशेषयोरिन्द्र-
बिम्बरूपत्वासम्भवाच्च । स्वस्वबिम्बरूपाणामेव सर्वे जीवा अधीनाः । न त्वबिम्ब-
भगवदादिरूपाणामपीति शङ्कापरिहाराय सौत्राभासपदसूचितमिदमप्याभासत्वं
विचार्यत इत्यनुसंधेयम् । अत एवैते क्रमिकाभासा इति विवेको द्रष्टव्यः । “मारुते
वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनो”रिति वचनात् । प्रलयकालीनजलरूपा श्रीः
ब्रह्मा च कशब्देनैवोच्येते । ईशः रुद्रः तदादिजीवगणाः सदा विष्णोर्वशात् अति
अतिक्रम्य न गच्छन्तीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धं “आभासकोऽस्य पवनः पवनस्य रुद्रः”
इत्यादिनोक्तबिम्बप्रतिबिम्बभावपरम्परायां प्रमाणम् । उत्तरार्धं तु “यस्याऽज्ञया
रहितमिन्द्रिया समेतं ब्रह्मेशपूर्वकमिदं न तु कस्य चेश”मित्यत्र प्रमाणम् ॥
॥ २६ ॥ यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशा इत्यनेन “वयं न तात प्रभवाम भूम्नो
भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः । यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः सहस्रशो यत्र
वयं भ्रमामः” इति भागवतस्थरुद्रवाक्यं संगृह्णाति । अस्यार्थः हे तात, “तातोऽनु-
कम्प्ये पितरि” इत्यनुशासनात् । मम दयाविषय हे दूर्वासः । वयं न प्रभवाम
हरेः सुदर्शनात् त्वां रक्षितुं न समर्थाः ॥ हि यस्मात् भूम्नः सकलगुणपरिपूर्णात्

नित्यः स्वतन्त्र उत कोऽस्ति तदन्य ईशः ॥ २७ ॥ नैवैक एव पुरुषः पुरुषो-
त्तमोऽसावेकः कुतः स पुरुषो यत एव जात्या । अर्थात् श्रुतेश्च गुणतो निज-

नारायणात् ईदृशाः मम सदृशाः देवाः । काले सृष्टिकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते । काले
पुनः संहारकाले न भवन्ति । भगवता संहृतत्वात् न विद्यन्ते । तस्मान्न प्रभवा-
मेति पूर्वेणान्वयः । अस्मदादीनां जननसंहरणसमर्थस्य हरेरायुधप्रतिरोधाय कास्माकं
शक्तिरिति भावः । न केवलं भगवानस्मदादीनामेव सृष्ट्यादौ समर्थः । किन्तु
यस्मिन्परे परमपुरुषे अन्ये अस्मत्तोऽन्ये अजजीवकोशाः अजस्य ब्रह्मणः जीवकोशाः
जीवानां कोशस्थानीयाः ब्रह्माण्डानि । काले सृष्टिकाले । काले संहारकाले ।
भवन्ति न भवन्ति च । यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु वयं सहस्रशः सकलजीवानां मन-
आदीन्द्रियप्रेरकतया सहस्रशः अपरिमितरूपैर्भ्रमामः । जीवोत्पत्तौ तत्तन्मनः प्रेर-
यितुं मूलरूपादागच्छामः । तेषां मरणे तु “यथागतं मातलिसारथिर्यया” वितिवत् ।
पुनर्मूलरूपं प्रति गच्छामः । एकैकांशेन तज्जीवसेहायेन गच्छामश्च । अमु अनव-
स्थान इति धातोः । अस्मदादिशतकोट्याधारब्रह्माण्डभेत्तुरस्मद्भेदनं किमपूर्वमिति
भावः । हरिरेव महासमर्थ इति हृदयम् । “नाहं परायुर्न मरीचिमुख्या” इत्युत्तर-
चरणेन । “नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्याः जानन्ति, यद्विरचितं खलु सत्त्व-
संधा” इति वाक्यं संगृह्णाति । “जानन्ति यद्गुणगणान्न रमादयोऽपी” इति च प्रमा-
णान्तरार्थग्रहणम् । अनयोरर्थः स्पष्ट एव । इदं च स्वोक्तसर्वोत्तमत्वसर्वशक्तत्वादौ
प्रमाणम् ॥ २७ ॥ नैवैक एव पुरुष इत्यनेन “बहवः पुरुषा ब्रह्मब्रुताहो एक
एव तु । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वहे” इति वाक्यं संगृह्णाति ॥ पुरुषोत्तमो-
ऽसावेकः कुतः स पुरुष इत्यनेन “बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा
तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिक” इति वाक्यमर्थतो गृह्णाति । यत एव
जात्येत्यनेन “यतः स्वरूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः । कथमस्मि स इत्येव
सम्बन्धः स्यादसंहित” इति मोक्षधर्मवचनं संगृह्णाति । पुरुषाः चेतनाः बहव—उत
एक एवेति जनमेजयेन प्रश्ने कृते सति । हे कुरुकुलोद्वह । केचित् कुसमयिनः
पुरुषमेकमाहुः । पण्डितास्तु एतत् पुरुषैकत्वं नेच्छन्ति—मनसाऽपि नेच्छन्ति ।
वचसा मरणेऽपि न वदन्तीति भावः । किं तु त्वया पृष्ठं पुरुषबहुत्वमेवेच्छन्ति ।

रूपतश्च नित्यान्य एव कथमस्मि स इत्यपि स्यात् ॥ २८ ॥ सर्वोत्तमो हरि-
रिदं तु तदाज्ञयैव चेतुं क्षमं स तु हरिः परमः स्वतन्त्रः । पूर्णाव्ययागणित-
नित्यगुणार्णवोऽसावित्येव वेदवचनानि परोक्तयश्च ॥ २९ ॥ ऋगादयश्च
चत्वारः पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं ब्रह्मसूत्रं मानं स्वतः स्मृतम् ॥

तर्हि बहूनां तेषां पुरुषाणां साम्यमेव । उत तत्रैकस्याधिक्यमस्तीति राज्ञो हादौ
शङ्कां परिहरति । बहूनामिति । यथा बहूनां पुरुषाणां एका पुरुषव्यक्तिर्योनिः
उत्पत्तिस्थित्यादेः कारणमुच्यते । “जन्माद्यस्य यत” इत्यादौ सूत्रकृता व्यासेन
“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति श्रुत्या चोच्यते । तथाऽहमपि तच्छि-
ष्यत्वात् विश्वं विश प्रवेशन इति धातोः । सकलजीवानामन्तस्साक्षितया प्रविष्टं
तं गुणाधिकं गुणैः सकलगुणैः पुरुषेभ्यः उत्तममाख्यास्यामीति प्रमाणवचनस्यार्थः ।
एवं च स पुरुष एतादृशो महापुरुष एकः जीवेनैकीभूतः कुतः स्यादिति भारत-
वाक्यस्य पर्यवसितार्थकथनमाचार्यैः कृतमिति ज्ञेयम् । यतः—यतः कारणात् स
परमात्मा स्वरूपतः अनु जीवेष्वधटितव्याप्तदेहाख्यस्वरूपतः, जातितः “अल्पशक्ति-
रसार्वक्ष्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्यय” इति वचनात्
जीवत्वविरुद्धेश्वरत्वजातितः । श्रुतितः द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतितः । अर्थतः जीवेष्वध-
टितात् स्वशक्त्यैव अवाप्तस्वापेक्षितसकलप्रयोजनसमुदायात् । अन्यः जीवादत्यन्त-
भिन्नः । अतः अहं सोऽस्मीति असंहितः अनन्वितः सम्बन्धः तादत्त्यरूपसम्बन्धः
कथं स्यात् । इमानि वाक्यानि “अभिज्ञा कुतोऽस्येत्यत्र “परतमः परमात्स एक”
इत्यत्र च प्रमाणम् ॥ २८ ॥ सर्वोत्तमो हरिरिदं तु तदाज्ञयैवेति पुञ्जीभूयोक्तसम-
स्तार्थं प्रमाणान्तरम् । चेतुं चिती संज्ञान इति धातोः वेत्तुम् । इत्येव वेदवचनानि
परोक्तयश्चेत्यत्र परस्य परमात्मनः उक्तयः पञ्चरात्रभारतपुराणाद्याश्च । इत्येव अनेन
प्रकारेणैव वदन्तीति प्रमाणवचनात्तस्यैव निगमनम् ॥ २९ ॥ दोषप्रतिरोधाभावे
ज्ञानग्राहकः साक्षी प्रामाण्यमपि गृह्णात्येव । प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् ।
अन्यथा कुम्भकारानीतनूतनभाण्डेषु पाकाख्यपरीक्षापर्यन्तमविश्वासप्रसङ्गात् । दोष-
श्चापौरुषेये वेदे न शङ्कितुमपि शक्यः । भ्रमप्रमादादिवक्तृदोषाभावे शब्ददोषस्य
काप्यदर्शनात् । अन्यथाऽऽप्तवाक्येऽपि दोषशङ्काकलङ्कस्योत्सादनोपायाभावात्

॥ ३० ॥ अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा । एतद्विरुद्धं यत्तु स्यान्न
तन्मानं कथञ्चन ॥ ३१ ॥ वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमा-
णान्येव मन्वाद्याः स्मृतयोऽप्यनुकूलतः ॥ ३२ ॥ एतेषु विष्णोराधिक्य-
मुच्यतेऽन्यस्य न क्वचित् । अतस्तदेव मन्तव्यं नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३३ ॥
मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाऽज्ञया हरेः । अतस्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां
तमोगतेः ॥ ३४ ॥ यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः । एषां
यन्न विरोधि स्यात्तत्रोक्तं तन्न वार्यते ॥ ३५ ॥ विष्ण्वाधिक्यविरोधीनि यानि

वक्तृदोषाभावेन हि तत्रापि दोषशङ्का निवार्या । एवं चापौरुषेयत्वेन वक्तृदोषरहिते
वेदे दोषशङ्का गर्भस्त्रावेणैव गता । वेदानुकूलग्रन्थेषु तदनुकूलत्वादेव न दोष-
शङ्कावकाशः । तस्मात् वेदे वैदिकग्रन्थेषु च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्
नोक्तवक्ष्यमाणवाक्येषु शङ्का कार्येत्यत्र प्रमाणवाक्यान्त्येव पठति । ऋगा-
दयश्चेत्यादिना ॥ ३० ॥ प्रत्यक्षे त्वतिदूरत्वादिदोषशङ्काभावे स्वतः प्रामाण्यग्रह-
मभिनवसृष्ट्वादिषु प्रागेव विश्वस्य घटादिकं कुर्वन्कुम्भकार एव साधयिष्यति ।
किं मया तत्र प्रयतितव्यमिति स्मृतेरभिप्रायः ॥ ३१ ॥ तर्हि भारतपञ्चरात्रादि-
पौरुषेयग्रन्थवत् वैष्णवपुराणानां वैष्णवस्मृतीनां च संग्राहकप्राचीनवाक्ये कुतो न
संग्रह इति चोद्यं परिहरति । वैष्णवानीति । पुराणानां स्मृतीनां च सर्वत्र प्रामा-
ण्याभावात् न पञ्चरात्रादिभिः सह पाठ इति भावः । पञ्चरात्रेषु वैष्णवपुराणेषु च
प्रतिपाद्यमानविष्णुसर्वोत्तमत्वादेरर्थस्यैकत्वात् पञ्चरात्रात्मकत्वत इत्युक्तम् । अर्थ-
क्यात् शब्देऽप्यैक्यव्यवहार इति भावः । वैष्णवपुराणस्मृतीनां संगृहीतत्वात् ।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्येत्यनेन किं संगृहीतमिति न शङ्कनीयम् । अवैष्णवपुराणादिषु
विद्यमानवेदानुकूलवाक्यानामेतदनुकूलभाष्यानुव्याख्यानादिशिष्टकृतग्रन्थानां च सं-
ग्राह्यत्वसूचनाय सार्थक्यात् । अनुकूलतः अनुकूलत्वात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
मोहार्थान्यन्यशास्त्राणीत्यस्य । अन्यशास्त्राणि पाशुपतादीनि शास्त्राणि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
विष्ण्वाधिक्यविरोधीनीत्यत्र । 'जनितोत विष्णो' रित्यादिवाक्यानीत्यर्थः । आनुकू-
ल्याद्योज्यानीत्यस्य 'तदहं वच्मि पवमान सोमे'त्याद्यव्यवहितातीतवाक्ये पवमानस्यैव
सोमत्वोक्तेः उत्तरवाक्येऽपि सोमः पवमान एव । अत्रापि पवत इति वायुधर्म-

वेदवचांस्यपि । तानि योज्यान्यानुकूल्याद्विष्णवाधिक्यस्य सर्वशः ॥ ३६ ॥
अवतारेषु यत्किञ्चिदृशयेन्नखद्वरिः । तच्चासुराणां मोहाय दोषा विष्णोर्न
हि कचिन् ॥ ३७ ॥ अज्ञत्वं पारवश्यं वा छेदभेदादिकं तथा । तथा प्राकृत-
देहत्वं देहत्यागादिकं तथा ॥ ३८ ॥ अनीशत्वं च दुःखित्वं साम्यमन्यैश्च
हीनताम् । प्रदर्शयति मोहाय दैत्यादीनां हरिः स्वयम् ॥ ३९ ॥ न तस्य
कश्चिदोषोऽस्ति पूर्णाखिलगुणो ह्यसौ । सर्वदेहस्थरूपेषु प्रादुर्भावेषु चेश्वरः ॥

स्योक्तत्वाच्च । पवनं हि वायोरेव धर्मः । एवं च पवमानस्य विष्णुजनकत्वं न
परेषां नाप्यस्माकं वाऽभिमतम् । अतोऽत्र न शैवैः प्रत्याशा कार्या । एवं च मह-
त्तत्त्वाभिमानित्वात् द्युमदवाच्यान्तरिक्षस्वर्गाद्युत्तरलोकानां पृथिवीगर्भनिहितत्वेन
पृथिवीमदवाच्यानाम् अधः सप्तलोकानां च जनिता जनयिता । अत एव
“साभ्रोज्जाभींशुशुभ्रप्रभमभयनभोभूरिभूमृद्विभूतिभ्राजिष्णुर्भूऋभूणां भवनमपि विभो
मेदि बभ्रे बभूवे । येन भ्रूविभ्रमस्ते भ्रमयतु सुभृशं बभ्रुवद् दुर्भृताशान् भ्रान्ति-
र्मेदावभासस्त्विति भयमभिभूर्भोक्ष्यतो मायिभिक्षून्” इति प्राचां वाचः । सकल-
लोकेषु पाककर्तुरग्रेष्व जनिता जनयिता । सकललोकप्रकाशकस्य सूर्यस्य च
जनिता जनयिता । कालेकाले धनधान्योत्पादनाय वृष्टिप्रदस्येन्द्रस्य जनिता जन-
यिता । सोमः पवमानपूयमानयोः सोमपदवाच्यो मुख्यप्राणः कल्पेकल्पे ज्ञान-
कार्याय जातमध्वाख्यतृतीयरूपेण “तृतीयमस्य ऋषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त
योषण” इति श्रुतेः । विष्णोर्मतीनां सुमतीनां सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिविषयकशोभन-
मतीनां जनिता जनयिता सन् “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्य” मिति श्रुतेः
प्रवचने नियमसूचनाय वीप्सा । “अयमिह सुमतिं वायुदेवो विदध्यादध्यात्मज्ञान-
नेता यतिवरमहितो भूमिभूषामणिर्म” इति “अनुदिनं व्याख्ययाऽऽप्याययन्मां”
इति च प्राचां वाचः । पवते ग्रामेग्रामे स्वशिष्यजनबोधनाय आ सेतोरा हिमाच-
लाच्च पवते । पविलीकुर्वन् वा गच्छति । यद्वा सोमः मूलरूपापेक्षया सोमशब्द-
वाच्यः वायोस्तृतीयावतारो मध्वः मतीनां जनिता । ब्रह्मसूत्रव्याख्यानादिना हरेः
सर्वोत्तमत्वसर्वगुणपूर्णत्वसाकारत्वादिशुभमतीनां जनिता जनयिता । दिवः पृथि-
व्याश्च जनिता जनयिता । परप्रकटितस्वरूपमिथ्यात्वं निरस्य पारमार्थिकसत्ता-

॥ ४० ॥ ब्रह्माद्यभेदः साम्यं वा कुतस्तस्य महात्मनः । यदेवं वाचकं शास्त्रं
तद्धि शास्त्रं परं मतम् ॥ ४१ ॥ निर्णयायैव यत्प्रोक्तं ब्रह्मसूत्रं तु विष्णुना ।
व्यासरूपेण तद्ग्राह्यं तत्रोक्ताः सर्वनिर्णयाः ॥ ४२ ॥ यथार्थवचनानां च
मोहार्थानां च संशयम् । अपनेतुं हि भगवान् ब्रह्मसूत्रमचीकृत्य ॥ ४३ ॥
तस्मात्सूत्रार्थमागृह्य कर्तव्यः सर्वनिर्णयः । सर्वदोषविहीनत्वं गुणैस्सर्वैरुदीर्णता ॥
॥ ४४ ॥ अभेदः सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव हि । विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु

प्रतिपादनेन प्रागसतः सत्तासम्बन्धरूपजनेरेव कर्ता । अग्नेः सूर्यस्य इन्द्रस्य
विष्णोश्च विशिष्टमिथ्यात्वप्रतिपादनेनोक्तं देहान्तःकरणादिमिथ्यात्वं निरस्य देहा-
दीनामपि सत्तां प्रतिपाद्य देहयोगाख्यजनेरेव कर्ता । “जनिता चोपनीता च यश्च
विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः” इति वचनात्
स्वरूपदेहादेरत्यन्ताभावाख्यभयात् त्राता कथं न जनयिता । किं च गीतायां भगवान्
‘असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वर’मिति प्रागुक्त्वा ‘एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मा-
नोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः’ इत्याह । एवं च जग-
दसत्यत्वप्रतिपादनमेव जगत्क्षय इत्युक्तं भवति । सत्यत्ववादी च नष्टजगतः पुनः
जन्मदायी कथं न जनयिता । अपि च ‘यस्ता विजानात्स पितुः पितासत्’ इति
श्रुतेः तन्महिम्नः प्रमातुरपि पितृत्वसम्भवात् । अत एव प्रमातृत्वघटनाय प्राङ्
मतीनां जनितेत्युक्तम् । “असद्भिर्गूहितं सन्तं तृतीयोऽसुर्मथायति” इति पञ्चरात्र-
वचनं च । ईदृशं जन्मैव विष्णोर्वाच्यम् । न त्वपरं जन्मेति सूचनाय श्रुतौ व्यास-
त्वार्थकविष्णुपदग्रहणमित्यादिना आनुकूल्याद्योज्यानीत्यर्थः ॥ ३६....४२ ॥

यथार्थवचनानामित्यत्र । संशयं उभयोः श्रुतिवाक्ययोरर्थभेदसंशयम् । यद्वा
उभयोर्वाक्ययोः श्रवणेन जातं जनानां संशयम् ॥ ४३ ॥ सर्वदोषविहीनत्व-
मित्यत्र । सर्वदोषविहीनत्वमविरोधाध्याये । अत एव “सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवा-
न्पुरुषोत्तम” इति द्वितीयाध्यायतात्पर्यं वर्णयन्ति । गुणैः सर्वैरुदीर्णता प्रथमाध्याये ।
“अतोऽनन्तगुणो विष्णोर्यच्छब्दा योगवृत्तय इति हि प्रथमाध्यायतात्पर्यं वर्णयन्ति ॥

॥ ४४ ॥ सर्वरूपेष्वभेदः “न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही”त्यत्रो-
च्यते । जीवभेदः “भेदव्यपदेशाच्चान्यः” “शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते”

सर्वदेवेड्यता तथा ॥ ४५ ॥ तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विद्यया तथा । तस्मा-
देतद्विरुद्धं यन्मोहार्थं तदुदाहृतम् ॥ ४६ ॥ तस्माद्ये ये गुणा विष्णोर्ग्राह्यास्ते
सर्वे एव हि । इत्याद्युक्तं भगवता भविष्यत्परिणि स्फुटम् ॥ ४७ ॥ एष मोहं
सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि
कारय ॥ ४८ ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु
चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु ॥ ४९ ॥ इति वाराहवचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथा
परम् । अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता ॥ ५० ॥ निर्दोषत्वं तार-
तम्यं मुक्तानामपि चोच्यते । एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निर्णयः ॥ ५१ ॥
स्कान्देऽप्युक्तं शिवेनैव षण्मुखायैव सादरम् । शिवशास्त्रेऽपि तद्ग्राह्यं भगव-

“विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ” “सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” “पृथगुपदेशादि”
त्याद्यधिकरणेषु भेदस्थापनाचार्यत्वात् भगवान् सूत्रकारः बहुषु स्थलेषु भेदं
स्थापयामासेति ज्ञेयम् । सर्वदेवेड्यता । “शास्त्रयोनित्वात्” “तत्तु समन्व-
यात्” “ईक्षतेर्नाशब्द” मित्यधिकरणेषु समर्थिता ॥ ४५ ॥ मुक्तानां च तारतम्यं
“इयदामननात्” “मनः प्राण उत्तरात्” “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” इत्यादौ
निरूपितम् । विद्यया विमुक्तिः “विद्यैव तु निर्धारणा”दित्यादौ निरूपिता ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एष मोहमित्यत्र मोहयतीति मोहो मोहकग्रन्थः बौद्धशास्त्रम् ।
यद्वा मोहयतीति मोहः कैलासयात्रादिः । कारय । त्वंकुरु । दधीच्यादिभिः कारय-
चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अतथ्यानीत्यत्र अतथ्यानि अविद्यमानानि असकृत् भस्मधारण-
लिङ्गधारणादिना कैलासगमानादीनि । वितथ्यानि त्वत्तो विपरीते मयि तथ्यानि
सर्वज्ञत्वादीनि दर्शयस्व त्वयि दर्शय । प्रकारं प्रसिद्धं अप्रकाशमप्रसिद्धमिन्यर्थः ॥
॥ ४९ ॥ यथा शिवादीनां महिमा पाशुपतादौ मोहाय कथितः । एवं विष्णो-
र्गुणा अपि वेदादौ मोहाय कथिताः किं नेत्याह । अमोहायेति । आकारश्चि-
च्छरीरतैव न तु प्राकृत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स्कान्दपुराणस्य तामसत्वात्
तदुक्तं कथं ग्राह्यमित्यतः साक्षात्पितैव पुत्रं प्रत्युक्तत्वात् ग्राह्यमित्याह । स्कान्दे-
ऽपीति । षण्मुखायैव । न तु तत्समीपस्थः कञ्चनायोग्योऽप्यस्तीति एवकारार्थः ।
अतो न शङ्कनीयमिति भावः ॥ ५२ ॥ ततोऽन्यन्मोहनाय हीति प्रागुक्ता इत्यादि

च्छास्त्रयोगि यत् ॥ ५२ ॥ परमो विष्णुरेवैकः तज्ज्ञानं मोक्षसाधनम् ।
 शास्त्राणां निर्णयस्त्वेषः तदन्यन्मोहनाय हि ॥ ५३ ॥ ज्ञानं विना तु या
 मुक्तिः साम्यं च मम विष्णुना । तीर्थादिमात्रतो ज्ञानं ममाधिक्यं च
 विष्णुतः ॥ ५४ ॥ अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा । इत्यादि सर्वं
 मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथा ॥ ५५ ॥ उक्तं पाद्मपुराणे च शैव एव शिवेन
 तत् । यदुक्तं हरिणा पूर्वमुभायै प्राह तद्धरः ॥ ५६ ॥ त्वामाराध्य तथा
 शम्भो गृहीष्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥
 ॥ ५७ ॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखान्कुरु । मां च गोपय येन
 स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरा ॥ ५८ ॥ न च वैष्णवशास्त्रेषु वेदेष्वपि हरेः परः ।
 कचिदुक्तोऽन्यशास्त्रेषु परमो विष्णुरीरितः ॥ ५९ ॥ निर्दोषत्वाच्च वेदानां
 वेदोक्तं ग्राह्यमेव हि । वेदेष्वपि परो विष्णुः सर्वस्मादुच्यते सदा ॥ ६० ॥

सर्वं मोहाय । अन्यथा । तत्त्वज्ञानाय । नेति त्रिवारं विष्णुमहिमविरोधिग्रन्थस्य
 मोहकत्वनिर्णीतेः शास्त्रखण्डने आदरोऽवगम्यते । पुत्रेति प्रेमोक्त्या स्वोक्ततत्त्वज्ञाने-
 ऽप्यादरोऽवगम्यते । अतः सादरमित्युक्तम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ उक्तं पाद्म-
 पुराणे चेत्यत्र । द्विविधं पाद्मपुराणं पूर्वकाण्डमुत्तरकाण्डं चेति । तत्र पूर्वकाण्डं
 पूर्वपक्षः । सात्त्विकगारुडादिपञ्चपुराणादिविरुद्धार्थबोधकत्वात् । उत्तरकाण्डं तु
 सिद्धान्तः । उक्तसात्त्विकपञ्चपुराणानुकूलत्वात् । अतः पाद्मपुराणे शैव इति
 प्रोक्तं, शिवप्रतिपादकपूर्वकाण्ड इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सृष्टिरेषोत्तराधरे-
 त्यत्र उत्तराः कृतयुगादौ उत्तममार्गे प्रवर्तमानाः दैत्याः अधराः अधममार्गस्थाः
 यस्यां सा तथोक्ता । येन मया त्वया च कृतविपरीताचारेण ॥ ५८ ॥ अन्य-
 शास्त्रेषु शैवशास्त्रेषु ईरितः कचित् कचिद्भागे ईरितः । अतस्तत्त्वविरुद्धत्वात् न
 वेदादिवत्सर्वत्र विश्वसनीयमिति भावः ॥ ५९ ॥ वेदेषु विष्णुः सर्वस्मात्परम
 इत्युक्तम् ॥ ६० ॥ के ते वेदा इत्यतः कांश्चित्पठति । अस्य देवस्येत्यादिना ।
 न कश्चित्तत्समः सदेत्यनेन ग्रन्थेन । मीळहुषः—मिह सेचन इति धातोः भक्ताना-
 मभीप्सितसकलपुरुषार्थसेचकस्य एषस्य इषु इच्छायामिति धातोः आ, समन्ताद-
 प्रतिहतेच्छस्य । क्रीडादिगुणविशिष्टस्य । अस्य—सकलजगद्विन्नत्वेनाकारशब्द-

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विधेहि रुद्रो
रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत् ॥ ६१ ॥ स्तुहि श्रुतं गर्तसंदं
युवानं मृगन्न भीममुपहन्तुमुग्रम् । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं .

वाच्यस्य विष्णोः । हविर्भिः—याज्ञीयहविर्भिः । प्रभृथे—प्रकर्षेण भरणे ।
“तृतीयोऽतिशय” इति सूत्रात् भृतमेव भृत्यं तस्मिन्नुदरभरणे कृते सति सम्पूर्णपूजा-
यामित्यर्थः । वय बन्धन इति धातोः वया—अहङ्काररूपेण बन्धको रुद्रः । रुद्रान्तर-
व्यावृत्त्यर्थं वया इत्युक्तम् । रुद्रियं रुद्रसम्बधि । समुद्रियमिति वत् इदमपि पदं
बोद्धव्यम् । महित्वं—महिमानं विदे विविदे हि लेभे हीत्यर्थः । तेन कारणेन हे
अश्विनौ देवौ युवामपि विष्णोर्हविर्भिः प्रभृथे कृते सति । इरावत् “इरेत्यन्नना-
मे”ति ब्राह्मणवचनात् अन्नवत् यज्ञाहुतिरूपान्नवदिति यावत् । वर्तिः—वर्तनं वृत्तु
वर्तन इति धातोः सर्पिःपदवन्नपुंसकपदमिदम् । औगादिके डिसन्प्रत्यये कृते सति
जातम् । यासिष्टम्—अयासिष्टं प्राप्तवन्तौ स्थः । महासमर्थो रुद्रोऽपि यतो विष्णवर्चने-
नैव महिमानं प्राप । ततोऽप्यतिनीचयोर्युवयोर्विष्णवर्चनेनैव यज्ञभोक्तृत्वाख्यवृत्ति-
रासीदिति किं वाच्यमिति भावः । अर्चकादर्च्योत्तमत्वस्य सर्वजनसिद्धत्वात्
अनया श्रुत्या रुद्रादिभ्योऽपि विष्णुरुत्तम इति सिद्धम् । दृष्टान्ततयोक्तेः रुद्रस्यार्च-
कत्वं विष्णोरर्च्यत्वं रुद्रपदजातृत्वं च सिद्धम् ॥ ६१ ॥ हे रुद्र गर्ते गुहायां सदः
सदनं यस्य तम् । षडलविषरणगत्यवसादनेष्विति धातोः पचाद्यचि कृते सद
इत्यकारान्तं पदं भवति । युवानं—नित्यं यौवनवयसि स्थितम् । “असाधारण्येन व्यप-
देशा भवन्ती”ति वचनात् । मृगन्न-मृगमिव सिंहमिव भीमं भयङ्करं नरसिंहमित्यर्थः ।
नशब्द उपमायां “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् मृगमित्युक्तम् । भीमत्वे दृष्टान्ती-
कृतेन स च मृगः सिंह इत्यपि लभ्यते । उपहन्तुं—सिंहत्वात् शत्रूणां समीपं गत्वा
गत्वा हननशीलम् । इतस्ततः उत्प्लुत्योत्प्लुत्य हिरण्यकशिपोः सेनाहन्तारमित्यर्थः ।
हिरण्यकशिपोः स्वाङ्क एव हननात् समीपे हन्तारं वा । समीपस्थप्रह्लादस्याहननाद्धन-
नायोपपन्नानामेव हन्तारं वा । उग्रं शत्रुभयङ्करम् । श्रुतं श्रुतिप्रतिपाद्यम् । नरसिंहं
स्तुहि । स्तोत्रं कुरु । स्तवान इति उपरि वर्तमानप्रयोगात् स्तौषीति वा ।
स्तवानः नरसिंहस्तुतिं कुर्वन् त्वं जरित्वे “जरितागरिते”ति ब्राह्मणवचनात् ।

तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ६२ ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ।
वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥ ६३ ॥ यदा पश्यः पश्यते
रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ६४ ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽ-

तवापि स्तुत्यनरसिंहस्य स्तुतिकर्त्ते मह्यम् । गृ निगरण इति धातोः । मृड रक्षको भव ।
मृडरक्षण इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचनमिदम् । ते सेनाः भूतप्रेतपिशाचाद्याः ।
अस्मत् अस्मत्तः अन्यमवैष्णवं जनम् । निवपन्तु नितरां नाशयन्तु । वपच्छेदन
इति धातोः वपनं छेदनमित्यर्थः । अनेन शिवान्तर्यामित्वात् शिवस्तुत्यत्वाच्च
शिवादिभिरप्यवध्यदैत्यवधकर्तृत्वाच्च शिवादत्यन्तभेदः तदुत्तमत्वं सर्वोत्तमत्वं च
सिद्धम् । यं यं उग्रं रुद्रं कर्तुं कामये । तं तमुग्रं रुद्रं कृणोमि करोमि । एवं यं
यं ब्रह्माणं ऋषिं सुमेधां सुमेधसं च कर्तुं कामये । तं तं ब्रह्माणं ऋषिं सुमेधसं च
कृणोमि करोमि । इति लक्ष्म्या वचनम् । अनेन विष्णुभार्याधीनानां ब्रह्मरुद्रादीनां
विष्णवधीनत्वं सुतरां सिद्ध्यतीति हृदयम् । “व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वा”दिति
हि न्यायविदो वदन्ति ॥ ६२ ॥ इदमग्र इत्येकं पदम् । अस्य जगतोऽग्रे प्रलय-
काल इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ यदा पश्यः । पश्यतीति पश्यो जीवः । पचाद्यचि कृते
पश्य इत्यपि रूपं भवति । रुक्मवर्णं—सुवर्णवर्णम् । कर्तारं जगत्कर्तारम् । ईशं सर्व-
ेशम् । पुरवः—पूर्णाः षाः—षड्गुणाः यस्येति पुरुषः—पूर्णषड्गुणः । ब्रह्मयोनिं—चतु-
र्मुखस्य कारणम् । परमं—परा ब्रह्मादिभ्योऽप्युत्तमा मा लक्ष्मीः पत्नी यस्य तं
परमम् । नारायणम् । पश्यते—अपरोक्षीकृत्य जानाति । तदा विद्वान्पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः—अञ्जनपदवाच्याविद्यारहितः । परमं साम्यं—निर्दुःखत्वनिरञ्जनत्व-
नित्यानन्दत्वनिःसंसारत्वादिना साम्यम् । चेतनत्वादिना ईषत्साम्यस्य संसारेऽपि
विद्यमानत्वात् तमोगेषु च विद्यमानत्वात् परममित्युक्तम् । स्वस्मादुत्तमोत्तमनारा-
यणवत् स्वस्मिन्स्वोत्तमत्वस्यायोगात् न सर्वसाम्यमिति भावः । अनेन सप्रकारतयैव
विष्णोरपरोक्षज्ञानम् । विष्णुः कर्तृत्वादिगुणभरित एव न निर्गुणः । सर्वोत्तमश्च ।
मुक्तावपि तस्य साम्यमेव । नाभेद इति प्रमेयचतुष्टयं सिद्धम् ॥ ६४ ॥ यो
गुहायां—हृदयगुहायां परमे व्योमन्—व्योम्नि हृत्पद्माकाशे । निहितं नारायणम् ।

अश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ ६५ ॥ प्रधान्वस्य महतो महानि
सत्यासत्यस्य करणानि वोचं । सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिः देवस्य गृणतो

वेद । सः मुक्तयनन्तरं विपश्चिता—सर्वज्ञेन । ब्रह्मणा—परब्रह्मणा सह । “ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । “सर्वान्कामान्-
स्वयोग्यसर्वविषयान् अश्नुते भुङ्क्ते । सायुज्यपदव्यां यो भोगः सः मर्त्यदेहाविष्ट-
ग्रहवत् विष्णुदेहं प्रविश्य विष्णुपादेन गमनात् विष्णुचक्षुषा दर्शनात् विष्णु-
घ्राणेनाघ्राणनात् विष्णुरसनयास्वादनाच्च सहभोग इत्युच्यते । तत्रापि लक्ष्म्यादि-
भोगस्य निरवधिकपरमात्मपरानन्दभोगस्य च मुक्तेष्वसम्भवात् स्वस्वयोग्यमौक्तविषय-
एव ग्राह्यः । अत एव काम्यन्ते इति कामाः इति व्युत्पत्त्या कामनायोग्यविषय-
बोधकपदमेवोक्तम् । अनेन ब्रह्मणा सहेत्युत्पत्त्या मुक्तावपि नामेद इति सिद्धम् ॥
॥ ६५ ॥ अधुना ये भगवत्स्वरूपमात्ममङ्गीकृत्य स्रष्टृत्वपालकत्वादितत्कर्मणां करचरणा-
द्याकारस्य चक्षुरादिकरणानां सर्वज्ञादिगुणानां प्रमाणप्रमेयादिजगतां च मिथ्यात्वं
ब्रुवते । परवञ्चनाय कथञ्चित्सत्यतां वदन्तोऽपि स्वकपोलमालपरिकल्पितव्याव-
हारिकसत्यतामेव वदन्ति । न तु स्वब्रह्मवत् पारमार्थिकसत्यत्वमङ्गीकुर्वते । तन्मत-
मपाकर्तुं त्रैकालिकनिषेधाभावरूपपारमार्थिकसत्यत्वसाधकश्रुतीः पठति । प्रधा-
न्वस्येत्यादिना । सत्यस्य पारमार्थिकसत्यस्य । महतः सर्वोत्तमस्य हरेः । महानि-
महान्ति । मह पूजायामिति धातोः पचाद्यचि कृते महानीत्यपि साधु । कर-
णानि “भावे ल्युङि”त्यनुशासनात् जगत्स्रष्टृत्वपालकत्वादिकर्माणि । भावो नाम
कर्मकरणादिव्युत्पत्तिं विना केवलं धातुस्वभावभूतोऽर्थः । एवं च परनिरपेक्षतया
स्वभावत एव सदा भवतीत्यर्थलाभात् भगवत्कर्माण्यपि स्वभावत एव सदा
भवन्ति । न तु कदापि तेषामभाव इति त्रैकालिकाभावाप्रतियोगित्वरूपं पार-
मार्थिकत्वमेव सिद्धम् । पराभिलषितमिथ्यात्वं व्यावहारिकसत्यत्वं च गर्भस्त्रावेणैव
गतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतिरन्याऽप्याह । “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे”ति ।
यद्वा करणानि—सृष्ट्युपयुक्तचक्षुर्हस्तादिदशेन्द्रियाणि । महीमहीधरादिमहा-
कार्याणि । कथमहस्तः कुरुते । कथमपादः कुरुते । कथं चान्धः कुरुते । तथा
चोत्तरीत्या सदातनभगवत्कर्मापयोगिनां तेषामपि सदातनत्वलाभात् पारमार्थिकत्व-

मेव सिद्धयति । किं च “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्यां शूद्रो अजायत । चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत । नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीष्णोर्ध्वः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोका” नित्यादि श्रुत्युक्तविधया सदातनं ब्राह्मणादिस्त्रष्टृत्वं कथं सार्वकालीनमुखाद्यवयवाभावे चक्षुरादिकरणाभावे च स्यात् । इतोऽपि ब्राह्मणाद्यसाधारणकारणतया करणानि भगवन्मुखाद्यङ्गानि सूर्याद्यसाधारणकारणानि चक्षुरादिकरणानि च पारमार्थिकसत्यानीति सिद्धम् । अथवा जीवेष्वसम्भावितपृथिव्यप्तेजोवाय्वादिमहत्तरविजातीयकर्तृत्वादावसाधारणकारणतयोपयोगित्वात् करणानि सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वशक्तत्वादिभगवल्लक्षणानि च सदातनसृष्ट्युपयोगितया त्रिकालाबाध्यानीति सिद्धम् । विजातीयकार्योपादानभूतविजातीयानन्तपरमाणूनामपरोक्षज्ञानं कथं सार्वज्ञ्याभावे स्यात् । अनीश्वरजीवेष्वदृष्टं कथं सर्वेश्वरत्वाभावे स्यात् । कथं च सर्वशक्त्यभावे स्यात् । न ह्युपादानमपश्यन् कुलालादिर्घटादि निर्मिमीते । नापि कर्तृषूक्तमत्वाभावे प्रासादादिविचित्रकर्म कुरुते । अपि च “अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तत” इति श्रुतेः अनाद्यनन्तकालीनमहीमहीधरमहोदधिप्रभृतिकार्यसृष्ट्यावन्तरङ्गकारणतया करणानि मृदाद्युपादानानि विना कथं तत्स्त्रष्टृत्वं भगवतः स्यात् । अतस्तान्यपि पारमार्थिकसत्यानीति सिद्धानि । अत एव एतानि परापरतत्त्वानि । अहं च । सत्या—सत्यानि । घ एव । सत्यान्येव न तु कदाचिदसत्यानीत्येवकारार्थः । सत्यत्वावधारणस्य दीर्घकालीनत्वसूचनाय संहितायां घा इति दीर्घः । एवं च विशेषणसङ्गतैवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वेन कदाचिदसत्यत्वायोगो नेति पारमार्थिकत्वस्यैव सिद्धिः ॥ “सुपां सुलु” गिति विभक्तिलोपे सति सत्या सत्यानीति सिद्धयति । इतोऽपि सत्यत्वस्य कदापि विभागाभावरूपपारमार्थिकसत्यत्वं सिद्धम् । कर्तृकर्माद्यर्थसप्तके विभजनाद्धि विभक्तिः । प्रवोचं—प्रावोचम् । नु एव प्रावोचमेव । वचने प्रकर्षो नाम तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमेव । अत एव परोऽपि तत्त्वावेदकवाक्यानि महावाक्यान्याह । तथा च प्रेत्युषसर्गबलादपि वचनबोधितसत्यत्वरूपार्थस्य पारमार्थिकसत्यत्वसिद्धिः । किंच “नेह नाने”ति

वाक्यशतकेन कुत्सितवादिभिः प्रतिषेधे कृतेऽपि प्रावोचमेवेति वदन्ती श्रुतिः । तेषां सावकाशत्वेन दौर्बल्यं स्वस्या निरवकाशत्वेन प्राबल्यं च सूचयन्ती सती स्वोक्तमर्थं बाधकाभावात् पारमार्थिकतया द्रढयति । यद्वा नोः प्रसिद्धयर्थकत्वात् सकललोकप्रसिद्धयैव सत्यानि प्रावोचम् । न तु कुसमयिनां कल्पनयाऽपि । मदुक्तं सत्यत्वं पारमार्थिकसत्यत्वमेवेत्याह । अथवा “अप्यक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयात्” इति श्रुतेः । नु ननु । “विस्मयामन्त्रणे नन्वि”त्यनुशासनात् स्रष्टृत्वादिकर्मणां चक्षुरादिकरणानां सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिमहिम्नां च सत्यत्वाभावे “सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते” इति वचनात् ब्रह्मण एव मरणापरपर्यायमसत्यत्वं स्यात् । यतोऽकीर्तिर्नाम महिम्नामभावोत्कीर्तनमेव । एवं च विस्मयो (विस्मयकरो) हि महिम्नां महिमा । यतः स्वाभाविकथने उक्तरीत्या ब्रह्माभावं सम्पादयन्ति । तथा च ब्रह्मणः पारमार्थिकसत्यत्वनिर्वाहयैव तन्महिमादिसत्यत्वमपि प्रार्थयित्वा समानयेत् । अत एव सत्येत्येतत्प्रथममाह । भगवतः स्वरूपसत्यत्वमाशासानः पुमान् ओदनार्थं तण्डुलानीव प्रथमत एव महिम्नां सत्यत्वं चाभ्युपगच्छेदेवेति भावः । अपि चेयं श्रुतिः एकपंक्तावुक्तब्रह्मणः तन्महिम्नां च सत्यत्वे द्वैविध्यं वदतः परस्य बन्दीकरणाय महतो महानीति प्रतिबन्दीं जग्राह । तेन ब्रह्मणस्तन्महिम्नां च महत्त्वे यथा न वैचित्र्यम् । तथा सत्यत्वेऽपि न वैचित्र्यमिति सिद्धयति । अतः सार्वभौमधर्मपत्नीश्रुतिः कथमेकपंक्तौ स्थितानां पंक्तिभेदेन परिवेषयेत् । अत एवोत्तरसत्यपदस्यानानुभविकं कञ्चिदर्थं वदतः अन्वये उपक्रमविरोधं दर्शयितुं प्राक् सत्यस्येति ब्रह्मसत्यत्वमेव श्रुत्या प्रस्तावितम् । संहितायामुपसंहारविरोधं दर्शयितुं अन्ते सत्यस्येत्याह । तथा चेयं “मुभयतः पाशारज्जुः” परस्य । किं च ब्रह्मणस्तन्महिम्नां च कालत्रयेऽपि व्ययाभावसूचनाय सहैवाव्ययत्रयं प्रथमत एव प्रायुक्तम् । तस्माद्बहुयुक्तिरदनखस्खरितत्वात् परोदीरितव्यावहारिकत्वाख्यकुञ्जरभञ्जने पञ्चाननोपमेयं श्रुतिरिति ज्ञेयम् । गृणतः—स्तुतिं कुर्वतः । मघेनः—इन्द्रस्य । रातिं—बलिं पराभाव्य त्रैलोक्यदानम् । रा दान इति धातुः । विश्वे—सर्वे देवाः । एनं दातारं भगवन्तं अनु अनुसृत्य । सत्या सत्यम् । पारमार्थिकसत्यमिति । मदन्ति हर्षं कुर्वन्ति । मदि इर्ष इति धातोः ॥ ६६ ॥ तथा दाता भगवान् सत्यः । एवं

मघोनः ॥ ६६ ॥ यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसुस्पार्हमुत जेतोत दाता ।
 सत्यस्सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ६७ ॥ सत्या विष्णो-
 गुणास्सर्वे सत्या जीवेशयोर्भिदा । सत्यो मिथो जीवभेदः सत्यं च जगदी-
 दृशम् ॥ ६८ ॥ असत्यः स्वगतो भेदो विष्णोर्नान्यदसत्यकम् । जगत्प्रवाहः
 सत्योऽयं पञ्चभेदसमन्वितः ॥ ६९ ॥ जीवेशयोर्भिदा चैव जीवभेदः परस्पर-
 रम् । जडेशयोर्जडानां च जडजीवभिदा तथा ॥ ७० ॥ पञ्चभेदा इमे नित्याः
 सर्वावस्थासु सर्वशः । मुक्तानां च न हीयन्ते तारतम्यं च सर्वदा ॥ ७१ ॥

दानं च सत्यम् । देयं त्रैलोक्यमपि सत्यम् । अन्यथा विप्रलम्भकदातृवत् दातैवा-
 पहास्यः स्यात् । अतो भगवान् सर्वमस्मद्भोगार्हं जगच्च युक्तिबलादेव पारमार्थिक-
 सत्यमिति हर्षं कुर्वन्तीति भावः । सर्वदेवानामपि संग्रहाय स्वरितस्वरः । स्पार्हं
 स्पृहायोग्यम् । वसु—त्रैलोक्यादिवस्तु । जेता बलेर्जेता । दातोत—इन्द्राय दाता च ।
 स भगवान्यज्जगच्चिकेत कृतवान् । तत्सत्यमित् । सत्यमेव । मोघं न । अपार्थं न ।
 स्वकृतकृषेरपार्थत्वे कृषीवलस्य दैन्यवत् स्वकृतजगतोऽसत्यत्वे कर्तुर्भगवत एव
 अकुशलत्वं स्यात् । जयाय दानाय च स्वावतारोऽपि व्यर्थः स्यादिति सूचनाय
 सत्यमेवेत्युक्तम् । विप्रराज्ये विप्रराज्येषु विप्रप्रधानकेषु यज्ञेषु । शवः सुखम् ।
 द्वितीया बलादेवोद्दिश्येति लभ्यते । यं महिमानं गृणे “इदं विष्णुर्विचक्रम” इत्या-
 दिना गृणे स्तौमि । “यज्ञभुग्यज्ञफलदो यज्ञेशो यज्ञभावनः । यज्ञत्राता यज्ञपुमान्
 वनमाली द्विजप्रिय” इति वासुदेवसहस्रनामसु पाठात् । अस्य यज्ञभोक्तुर्यज्ञफल-
 प्रदस्य यज्ञेश्वरस्य यज्ञरक्षकस्याऽपि विष्णोः स महिमा सत्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ गुण-
 सत्यत्वं द्रढयन् जीवस्य भेदसत्यत्वं च साधयन् जगतो मिथ्यात्वे तत्कर्तृत्वादिकं
 मिथ्या स्यादित्यतः सत्यतां च समर्थयते—सत्या इति ईदृशमर्थक्रियासूपयुज्यमानम् ॥
 ॥ ६८ ॥ जीवभेदवत् स्वावतारेष्वपि भेदो माभूदित्याह । असत्य इति ।
 इदानीन्तनजगद्वत् अनाद्यनन्तकालीनसकलजगन्त्यपि सत्यानीत्याह जगत्प्रवाह
 इति ॥ ६९ ॥ के ते पञ्च भेदा इत्यत आह । जीवेशयोरिति । जडानां परस्परं
 भेद इत्यर्थः ॥ ७० ॥ एकस्यापि भेदस्य कदाचिदप्यपोहो नास्तीत्याह । सर्वेति ।
 सर्वशः सर्वे इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ तारतम्यं कमारभ्य कियत्पर्यन्तमित्यत आह क्षितिपा

क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मजाश्च देवा इन्द्रः
पुरन्दरः ॥ ७२ ॥ रुद्रः सरस्वती वायुर्मुक्ताः शतगुणोत्तराः । एको ब्रह्मा
च वायुश्च वींद्रो रुद्रसमस्तथा ॥ ७३ ॥ एको रुद्रस्तथा शेषो न कश्चिद्वा-
युना समः । मुक्तेषु श्रीस्तथा वायोः सहस्रगुणिता गुणैः ॥ ७४ ॥ ततोऽनन्त-
गुणो विष्णुर्न कश्चित्तत्समस्सदा । इत्यादिवेदवाक्यं विष्णोरुत्कर्षमेव
वक्तुञ्चैः ॥ ७५ ॥ तात्पर्यं महद्वेत्युक्तं यो मामिति स्वयं तेन । भूम्नो

इत्यादिना । क्षितिपा मनुष्येषूत्तमाश्चक्रवर्तिनः । क्षितिपपदेनैव मनुष्योत्तमानां
संग्रहः । तेष्वपीषदीषत्तारतम्यमस्त्येव । तथाप्यल्पत्वात् ग्रन्थगौरवभयाच्च न विवि-
च्योक्तम् । देवाः देवगन्धर्वाः पितरः पितृगणाः । चिराः पितृगणेषूत्तमाः पितरः ।
सामान्यपितृभ्यः पूर्वमेव सृष्टत्वात् चिरा इत्युच्यन्ते । गन्धर्वेषु द्वैविध्यवत् पितृ-
ष्वपि द्वैविध्यमस्तीति ज्ञेयम् । आजानजाः जननमारभ्य देवत्वेन जाताः देवपुत्रत्वा-
देव देवाः जयन्ताद्याः । कर्मजाः कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः पृथ्वाद्याः । देवाः—देवेभ्यः
उत्पत्तिं कर्म च विना स्वभावेनैव देवाः । तारतम्यगणनायां स्पष्टमुक्तदेवेभ्योऽति-
रिक्ताः शतस्था देवाः इन्द्रो देवगुरुर्वृहस्पतिः । पुरन्दरः शतक्रतुः ॥ ७२ ॥ तारतम्य
गणनायां ब्रह्मशेषगरुडानां कस्मादसंग्रह इत्यत आह । एक इति । ब्रह्मवाग्वोरेकत्वात्
न पृथगग्रहणम् । वायोर्ब्रह्मपदप्राप्तेरेव ब्रह्मैक्योक्तिः न तु स्वरूपैक्यादिति ज्ञेयम् । रुद्र-
गरुडयोः समत्वात् गरुडस्य न पृथगग्रहणम् । रुद्रशेषयोश्चैकत्वात् शेषस्य न पृथगग्रहण-
मिति भावः ॥ ७३ ॥ स्वपदयोग्यान् विना यथेन्द्रादेः कामादिः समोऽस्ति तथा किं
वायोरपीति जिज्ञासायामाह । नेति । सहस्रगुणिता । अस्माभिः पूर्वोक्तरीत्या एकैक-
गुणस्य गणनायां सहस्रगुणिता । न तु सहस्रसङ्ख्याकगुणैरेवाधिका । अतो मह-
दन्तरमिति ज्ञेयम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ यो मामित्यनेन “यो मामेवमसम्मूढो जानाति
पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत । इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं
मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते”ति गीतावाक्यं संगृह्णाति अत्र
“स सर्ववि”दिति वेतुः स्तुत्या, “गुह्यतम”मिति शास्त्रस्य स्तुत्या, बुद्धिमानपरोक्ष-
जानी कृतकृत्यो मुक्त इति द्विविधफलोक्त्या च स्वोक्तपुरुषोत्तमत्वे तात्पर्यमवगम्यते ।
तदेव पुरुषोत्तमत्वं द्वाविमावित्युक्तजीवेश्वरादिभेदश्चोक्तवेदवचनेष्वप्युच्यते । अतो-

ज्यायस्त्वमित्युक्तं सूत्रेषु निर्णयात्तेन ॥ ७६ ॥ तत्प्रीत्यैव च मोक्षः प्राप्यस्ते-
 नैव नान्येन । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥
 ॥ ७७ ॥ यमेवष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ।
 विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य वायुश्च तदनुज्ञया ॥ ७८ ॥ मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो
 मुक्तिगो भोगएव च । उत्तरेषां प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेत् ॥ ७९ ॥
 सर्वेषां च हरिर्नित्यं नियन्ता तद्वशाः परे । तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं हरे-
 स्तथा ॥ ८० ॥ एतद्विना न कस्यापि विमुक्तिः स्यात्कथञ्चन । पञ्चभेदांश्च
 विज्ञाय विष्णोः स्वाभेदमेव च ॥ ८१ ॥ निर्दोषत्वं गुणोद्रेकं ज्ञात्वा मुक्तिर्न
 चान्यथा । अवतारान् हरेर्ज्ञात्वा नावतारा हरेश्च ये ॥ ८२ ॥ तदावेशांस्तथा
 सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा । सृष्टिरक्षाहतिज्ञाननियत्यज्ञानबन्धनात् ॥
 ॥ ८३ ॥ मोक्षं च विष्णुतस्त्वेव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा । वेदांश्च पञ्चरात्राणि
 सेतिहासपुराणकान् ॥ ८४ ॥ ज्ञात्वा विष्णुपरानेव मुच्यते नान्यथा क्वचित् ।

ऽत्रापि वेदवचनानां स्वोक्तार्थे तात्पर्यमवगम्यत इत्युक्तम् । तात्पर्यं महद्वेति ।
 एकत्र तात्पर्यविषयोऽर्थोऽन्यत्रापि तात्पर्यविषय एव । न हि गौरेकत्र गौरप-
 रतागौर्भविष्यतीति भावः । भगवन्निष्ठपूर्णत्वाख्यगुणस्य ज्यायस्त्वकथने गुणगुणि-
 नोरभेदात् भगवत एव ज्यायस्त्वमुक्तं स्यादिति भावेनाह । भूम्न इति । क्रतुवत्
 क्रियासु ज्योतिष्टोमवत् । इति शब्दः प्रकारवचनः । अनेन प्रकारेण “जन्माद्यस्य
 यतः” “द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात्” “अक्षरमम्बरान्तधृतेः” “सर्वोपेता च तद्दर्श-
 नादि”त्यादि सूत्रेषूक्तमिति भावः । अतः सूत्रेष्विति बहुवचनम् ॥ ७६ ॥
 तेनैव यस्मिन्प्रीतस्तेनैव । तत्प्रीत्यैव च मोक्ष इत्युक्तम् । तत्र प्रमाणमाह । नाय-
 मात्मेति । वरणं नाम स्वीयतयाङ्गीकारः । प्रसाद इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥ तारतम्यं ततो ज्ञेयमित्यत्र । ततस्तदर्थं मोक्षार्थं ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
 अज्ञानबन्धनानित्यत्र । बध्नन्तीति बन्धनाः कामकर्माद्याः । तांश्च ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 ज्ञानप्रकारः कथितः । इदानीं भक्तिस्वरूपमाह—माहात्म्येति । माहात्म्यज्ञानं
 “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” इत्यादि—सूत्रोक्तरीत्या दिने दिने सर्वापेक्षितमुखकरस्वा-
 म्यपदार्थस्रष्टृत्व—सृष्टिसिदातृत्व—जाग्रत्प्रवर्तकत्वरूपं यन्माहात्म्यं तज्ज्ञानपूर्वं इत्यर्थः ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढस्सर्वतोऽधिकः ॥ ८५ ॥ स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा
मुक्तिर्न चान्यथा । त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः ॥ ८६ ॥ तत्र
देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमास्तथा । मध्यमा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः
सदैव हि ॥ ८७ ॥ अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलयाः । मुक्तिर्नित्या
तमश्चैव नावृत्तिः पुनरेतयोः ॥ ८८ ॥ देवानां निरयो नास्ति तमश्चापि
कथञ्चन । असुराणां तथा मुक्तिः कदाचित्केनचित्कचित् ॥ ८९ ॥ मानु-
षाणां मध्यमानां न चैतत् द्वयमाप्न्यते । असुराणां तमःप्राप्तिस्तदा नियमतो
भवेत् ॥ ९० ॥ यदा तु ज्ञानिसङ्घावे नैव गृह्णन्ति तत्परम् । तदा मुक्तिर्हि

स्वोपकारिपितृमात्रोरिवोक्तविधया स्वोपकर्तरि भगवति स्नेहोपोद्धलकत्वात् इदं
ज्ञानमावश्यकम् । सुदृढः मरणेऽप्यचाल्यमानः । सर्वतोऽधिकः स्रक्चन्दनवनिता-
दिविषयेभ्योऽप्यधिकः ॥ ८५ ॥ मुक्तिदो भगवानित्युक्तम् । तर्हि सर्वेषामपि
जीवानां मुक्तिदः किं ? नेति भावेन जीवलैविद्वद्यमपि प्रमाणेनैव दर्शयति—
त्रिविधा इति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तमस्येव—तामिस्रः अन्धतामिस्र इत्यवान्तरभेदो-
ऽस्ति । तत्रातिनिविडतमो यत्र सोऽन्धतामिस्र इत्युच्यते । ततः ईषत्तमो यत्र स
तामिस्र इत्युच्यते । तस्यैव निर्गतमयनमुद्गमनं यस्मादिति व्युत्पत्त्या निरय इति
नाम । तत्र मनुष्याधमाः तेभ्योऽप्यधमाः केचन दानवाश्च तामिस्राख्ये निरये
पतन्ति । अधमाधमाः कल्याद्यास्तु अन्धतामिस्रे पतन्तीति भावेनाह—अधमा
इति । अत एव दानवास्त्विति तुशब्दः । “तामिस्रान्धादिकाख्ये तमसि सुबहुलं
दुःखयस्यन्यथाज्ञानि”ति प्राचां वाचश्च । अन्यथा पापफलस्य निरयस्य पापका-
रिभिरुत्तममध्यमजीवैरपि गम्यत्वात् “अधमा निरयायैवे”ति न घटत इति ज्ञेयम् ।
अधमाः मनुष्याधमाः । स्वर्गादिरिव मुक्तिस्तमश्चानित्ये किं ? नेत्याह—मुक्ति-
रिति । मध्यमजीवानां स्वरूपभूतसुखदुःखात्मकनरकानुभवस्य नित्यत्वेऽपि ‘त्रिदि-
वनिरयभूगोचरानि’त्यनित्यलोकेष्वेव सञ्चारोक्त्या लोकनित्यत्वाभावात् द्वयोरेव
लोकयोर्नित्यत्वोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नन्वनन्तजीवेष्वेते असुराः
एतेषां तमः, एते तु देवाः एतेषां मुक्तिरिति केनोपायेन कदा निर्णेतुं शक्यत
इत्यत आह—असुराणामिति ॥ ९० ॥ ज्ञानिसङ्घावेऽपि यदा परमुत्तमं तत् नाराय-

देवानां यदा प्रत्यक्षगो हरिः ॥ ९१ ॥ स्वयोग्ययोपासनया तन्वा तद्योग्यया
तथा । सर्वैर्गुणैर्ब्रह्मणा तु सप्रपास्यो हरिस्सदा ॥ ९२ ॥ आनन्दो ज्ञस्सदा-
त्मेति ह्युपास्यो मानुषैर्हरिः । यथाक्रमं गुणोद्रेकात्तदन्यैराविरिञ्चतः ॥ ९३ ॥
ब्रह्मत्वयोग्या ऋजवो नाम देवाः पृथग्गणाः । तैरेवाप्यं पदं तत्तु नैवान्यै-
स्साधनैरपि ॥ ९४ ॥ एवं सर्वपदानां च योग्याः सन्ति पृथग्गणाः । तस्मा-
दनाद्यनन्तं हि तारतम्यं चिदात्मनाम् ॥ ९५ ॥ तच्च नैवान्यथा कर्तुं शक्यं
केनापि कुत्रचित् । अयोग्यमिच्छन्पुरुषः पतत्येव न संशयः ॥ ९६ ॥ तस्मा-

णारख्यं वस्तु ज्ञानिषु द्वेधात् ज्ञाने अविश्वासात् हरौ प्रद्वेषाच्च नैव गृह्णन्ति ।
ज्ञानिमुखात् श्रुत्वा स्वहृदि नैवोपाददते । ग्रह उपादान इति धातुः । तदा ते
असुराः तेषां तम इति निर्णेतुं शक्यते । सत्समागमाभावात् उत्तमानामपि कदा-
चिद्धरिज्ञानाभावसम्भवाज्ज्ञानिसद्भाव इत्युक्तम् ॥ ९१ ॥ यदा हरिः स्वस्वयोग्यो-
पासनया तद्योग्यया अपरोक्षज्ञानयोग्यया तन्वा स्वस्वबिम्बमूर्त्या देवानां देवपदोप-
लक्षितोत्तमजीवानां प्रत्यक्षगो भवति । तदा ते देवाद्युत्तमजीवाः तेषां मुक्तिरिति च
निर्णेतुं शक्यत इति भावः । परान्तकाल एव ब्रह्मादीनां मुक्तिः कल्यादीनां तम-
श्चेति सिद्धान्तरहस्यम् । अत उक्तैव योजनेति ज्ञेयम् । “स्वयोग्ययोपासनये”ति
उपासनायां वैचित्र्यं सूचितम् । तद्विविच्याह—सर्वैरिति । अनन्तवेदोक्तगुणैरित्यर्थः ॥
॥ ९२ ॥ संश्वासावात्मा चेति विग्रहः । ज्ञः ज्ञानरूपः । सन् निर्दोषः । आत्मा
स्वामीत्यर्थः । तदन्यैः मनुष्योत्तमव्यतिरिक्तैः । आविरिञ्चतः विरिञ्चपर्यन्तं विद्य-
मानैः ऋषिगन्धर्वाद्युत्तमजीवैः गुणोद्रेकात्स्वस्वयोग्यगुणबाहुल्यादुपास्य इति सम्ब-
न्धः ॥ ९३ ॥ ननु मानुषादीनामेव तपआदिना कदाचित् ब्रह्मत्वसम्भवे व्यर्थोऽयं
विभाग इत्यत आह—ब्रह्मत्वयोग्या इति । पृथग्गणाः पृथग्राशीभूताः ॥ ९४ ॥
॥ ९५ ॥ न केवलं स्वोत्तमपदप्राप्तिरशक्या, अपितु तदिच्छायामप्यनर्थोऽस्ती-
त्याह—अयोग्यमिति ॥ ९६ ॥ योग्यानुसारेण योग्यताऽनुसारेण । उपासनया प्रत्य-
क्षगो हरिरित्युक्तम् । सोपासना नाम केत्यतस्तां विवेचयन्सहकार्यन्तरमप्याह—
अच्छिद्रेति । छिद्रं मध्येमध्ये विच्छेदः । सेवनं ध्यानम् । तैलधारावदच्छिन्न-
ध्यानमित्यर्थः । स्वकृतसन्ध्यावन्दनयज्ञदानादिकर्मणां निर्गतः कामः फलेच्छा

योग्यानुसारेण सेव्यो विष्णुस्सदैव हि । अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वाच्च
योग्यतः ॥ ९७ ॥ द्रष्टुं शक्यो हरिस्सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन । नियमोऽयं हरे-
र्यस्मान्नोल्लङ्घ्यः सर्वचेतनैः ॥ ९८ ॥ सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करि-
ष्यति । दानतीर्थतपोयज्ञपूर्वाः सर्वेऽपि सर्वदा ॥ ९९ ॥ अङ्गानि हरिसेवायां
भक्तिस्त्वेका विमुक्तये । भविष्यत्पर्ववचनमित्येतदखिलं परम् ॥ १०० ॥
शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः । एधमानद्विलुभयस्य राजा

यस्य स निष्कामः । तस्य भावः निष्कामत्वं तस्मात् विष्णुप्रीत्यर्थमेव नित्यनैमित्तिक-
कर्माणि कार्याणि । स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिनोक्ततत्फलं नापेक्ष्यम् । “विवि-
दिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने”ति श्रुतेः निष्कामकर्मापि ज्ञाने सहका-
र्यन्तरमिति भावः । योग्यतः योग्यत्वात् ॥ ९७ ॥ प्रबलैरपि राक्षसैर्नायं क्रम-
उल्लङ्घ्य इत्यत्र हेतुमाह—नियमोऽयमिति । नियमः नियमनम् आज्ञा ॥ ९८ ॥ हरिणैव
कदाचिदन्यथीक्रियते चेत् कथं नोल्लङ्घ्य इत्यत आह—सत्यसङ्कल्पत इति । सत्य-
सङ्कल्पतः सत्यसङ्कल्पत्वात् । भक्तिज्ञानाभ्यां मुच्यत इत्ययुक्तं, कचिद्द्वानादिनाऽपि
मोक्षादिश्रवणादित्यत आह—दानेति ॥ ९९ ॥ हरिसेवायां हरेर्नैरन्तर्येण ध्यानाख्य-
सेवायां भक्तौ चेत्यपि ग्राह्यम् । “कर्मणा ज्ञानमातनोती”ति श्रुतेरन्तःकरणशुद्धि-
द्वारा ज्ञानाङ्गानि दानादीनीति भावः । एका मुख्या । ज्ञानवैराग्ययोरपि मुक्त्यर्थ-
मपेक्षितत्वादेकेत्युक्तम् ॥ १०० ॥ तत्र देवा मुक्तियोग्या इत्यादिनोक्तमर्थं
श्रुत्याऽपि समर्थयते—शृण्व इति । वीरः अव्यवसितान्तगामी श्रीनारायणः उग्रमुग्रं
लोकोपद्रवकरणात्क्रूरं क्रूरं दैत्यजनं दमायन् दमयन् अन्धे तमसि दण्डयन् । दम-
नस्य दीर्घकालीनत्वसूचनाय संहितायां दीर्घः । अन्यमन्यमुग्रादन्यमन्यं शान्तं
ब्रह्मादिसज्जनगणं अति अतिशयितं स्थानं नेनीयमानः नितरां नयन् शृण्वे ।
शुश्रुवे श्रूयते वा । उभयेषामपि स्वाधीनत्वात् न केनापि व्यत्यासः कर्तुं शक्यत
इति भावेनाह—उभयस्येति । उभयस्य देववर्गस्यासुरवर्गस्य च राजा नियामकः ।
इन्द्रः परमैश्वर्यवान्नारायणः । भक्तं बलिं कस्मादधोलोकमनयदित्यत उक्तम्—
एधमानद्विडिति । एधमानं उग्रतयादिशक्त्या वर्धमानं द्वेष्टि तदतिक्रमं न सहत
इति स तथोक्तः । अत एव स्वाधिकगरुडद्रोहकर्तुः कालियस्य मर्दनम् । उभयो-

चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १०१ ॥ परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति
वितर्तुराणो अपरेभिरेति । अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वोरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥
॥ १०२ ॥ तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।
तमेवं विद्वानतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १०३ ॥ यस्य देवे
परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

रन्ते महदैश्वर्यदानात् तात्कालिक एव द्वेषो न तु दैत्यादाविव सदातन इति
ज्ञेयम् । विशः कृषीवलादिरिव । प्रायः खोदरपूरणोपयुक्तमध्यममार्गमेव विशन्तीति
विशः । विशो मनुष्यान् । दैत्यादिवन्नात्युग्रान् । देवादिवन्नातिशान्तान् । यद्वा
कदाचिद्धमाम्निवशन्ति । कदाचिदुत्तमाम्निवशन्तीति विशो मध्यमजीवान् चोष्कूयते ।
स्वरूपभूतसुखदुःखाख्यनित्यसंसार एव प्रवर्तयति । चुक्र परिवर्तन इति धातुः ॥ १०१ ॥
दैत्यैरपि बहुतरसेवायां कृतायां किमङ्गीकरोति ? नेत्याह—परेति पूर्वेषां पूर्वोक्तानां
सुरद्विषां सख्या सख्यानि । परावृणक्ति दूरतः छिनत्ति वृञ् छेदन इति धातुः ।
दैत्यैः सेवायां कृतायामपि सुराणकेष्विव केनचिदुपायेन सेवामेव छिनत्ति । अत-
स्तेषां न कदाप्यूर्ध्वगतिरिति भावः । वितर्तुराणः विशेषेण त्वरमाणः । अपरेभिः
उत्तरत्वोक्तैः देवैः सख्यानि एति । अनानुभूतीः भगवदनुभवरहितान् ।
अनुभवाभावः सदातन इति सूचनाय नञि दीर्घः । न केवलमुग्राः किन्तु भगव-
दनुभवरहिताश्च । अवधून्वानः अधोलोके तमसि धून्वानः । अनेन दमनं नैहिकं
किन्तु अधोलोकोत्तरकालीनं यातनारूपमिति सूचितम् । इन्द्रः पूर्वीः पूर्वाः शरदः
संवत्सरान् एवमेवातरत् । इदानीं वर्तमानास्तर्तरीति । अतिशयेन तरति ।
एष्यन्तीः शरदः तरिष्यति । पूर्वोरिति अतीतप्रयोगं तर्तरीतीति वर्तमानमयोगं च
कुर्वन्त्याः क्रियोपलक्षणया भविष्यत्कालोपलक्षणया च कालत्रयेऽपि तरणमभि-
प्रेतम् । अन्यथा इन्द्र इत्युक्तपरमेश्वरत्वस्य कालान्तरे हानिः स्यादिति ज्ञेयम् ॥
॥ १०२ ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनं नान्यदित्यत्र श्रुतीश्च पठति—तमेवमिति । तं पर-
मात्मानं एवं सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारेण इह विद्वानन्ते अमृतो भवति । अयनाय
मोक्षाय । अतिमृत्युं मृत्युमतिक्रम्य वर्तमानं मोक्षम् ॥ १०३ ॥ मुमुक्षोर्हरि-
भक्तिवत् गुरुभक्तिरप्यपेक्षितेति प्रमाणेन द्रढयति—यस्येति । देवे परा भक्तिरिति

॥ १०४ ॥ भक्त्यर्थान्यखिलान्येव भक्तिर्भोगाय केवला । मुक्तानामपि
 भक्तिर्हि नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥ १०५ ॥ ज्ञानपूर्वः परस्नेहो नित्यो भक्ति-
 रितिर्यते । इत्यादिवेदवचनं साधनप्रविधायकम् ॥ १०६ ॥ निःशेषधर्मकर्ताऽ-
 प्यभक्तश्चेन्नरके हरेः । सदा तिष्ठति भक्तश्चेद्ब्रह्महाऽपि विमुच्यते ॥ १०७ ॥
 धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत । पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः
 कृतो हरे ॥ १०८ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं
 द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ १०९ ॥ अनादिद्वेषिणो दैत्या विष्णौ
 द्वेषो विवर्धितः । तमस्यन्धे पातयति दैत्यानन्ते विनिश्चयात् ॥ ११० ॥
 पूर्णदुःखात्मको द्वेषः सोऽनन्तो ह्यवतिष्ठते । पतितानां तमस्यन्धे निःशेषसुख-
 वर्जिते ॥ १११ ॥ जीवाभेदो निर्गुणत्वमपूर्णगुणता तथा । साम्याधिक्ये
 तदन्येषां भेदस्तद्वत् एव च ॥ ११२ ॥ प्रादुर्भावविपर्ययस्तद्वत्तद्वेष एव च ।
 तत्प्रमाणस्य निन्दा च द्वेषा एतेऽखिला मताः ॥ ११३ ॥ एतैर्विहीना या
 भक्तिः सा भक्तिरिति निश्चिता । अनादिभक्तिर्देवानां क्रमाद्वृद्धिं गतैव
 सा ॥ ११४ ॥ अपरोक्षदर्शोर्हेतुर्मुक्तिहेतुश्च सा पुनः । सैवाऽनन्दस्वरूपेण
 नित्या मुक्तेषु तिष्ठति ॥ ११५ ॥ यथा शौक्यादिकं रूपं गोर्भवत्येव
 वदता गुरौ न तादृशी भक्तिः । यथा तथेति तु दार्ढ्यमात्रे दृष्टान्त इति सूचि-
 तम् ॥ १०४ ॥ फलप्राप्त्यनन्तरं साधकत्वाद्भक्तिर्निवर्तते किमिति जिज्ञासाया-
 माह—मुक्तानामपीति ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ भक्तिरेव श्रेष्ठं साधनमित्यत्र स्मृतीश्च
 पठति—निःशेषेति ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ अनन्ययेत्यत्र । न विद्यते अन्यः विषयो
 यस्याः सा अनन्येत्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ द्वेषाः क इत्यतस्तान्
 प्रदर्शयति—जीवेति ॥ ११२ ॥ प्रादुर्भावविपर्ययः प्रादुर्भाविष्यवतारेषु विपर्ययः ।
 उत्पन्नत्व—मृतत्व—प्राकृतत्वादिभ्रम इत्यर्थः । जीवाभेद इत्यारभ्य प्रादुर्भावविपर्ययस्य
 इत्यन्तं अभेदादिपदैस्तत्तद्विषयकं ज्ञानमुपलक्ष्यते ॥ ११३ ॥ एवंविधा भक्तिः
 केषामस्तीत्यत आह—अनादीति । भक्तेरपि जीवस्वरूपत्वात् आनन्दज्ञानादीनामपि
 जीवस्वरूपत्वात् सैवानन्दस्वरूपेणेत्युक्तम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—
 यथेति । यथा सर्वदा विद्यमानं शौक्यादिकं गोः गोपिण्डस्य रूपं स्वरूपम् ।

सर्वदा । सुखज्ञानादिकं रूपमेवं भक्तेर्न चान्यथा ॥ ११६ ॥ भक्त्यैव तुष्टि-
मभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् । स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैककार-
णम् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मादीनां च मुक्तानां तारतम्ये तु कारणम् । तारतम्य-
स्थिताऽनादिर्नित्या भक्तिर्न चेतरेत् ॥ ११८ ॥ मानुषेष्वधमाः किञ्चित् द्वेष-
युक्ताः सदा हरौ । दुःखनिष्ठास्ततस्तेऽपि नित्यमेव न संशयः ॥ ११९ ॥
मध्यमा मिश्रभूतत्वान्नित्यं मिश्रफलाः स्मृताः । किञ्चिद्भक्तियुता नित्यमुत्तमास्तेन
मोक्षिणः ॥ १२० ॥ ब्रह्मणः परमा भक्तिः सर्वेभ्यः परमस्ततः । इत्या-
दीनि च वाक्यानि पुराणेषु पृथक्पृथक् ॥ १२१ ॥ षण्णवत्यंगुलो यस्तु

यावद्वस्तुविद्यमानत्वेन सविशेषाभिन्नत्वात् । एवं मुक्तौ आनन्दज्ञानभक्त्यादीनां
जीवेन सह अन्योन्यं च सविशेषाभिन्नत्वात् भक्तेरप्यानन्दरूपत्वमिति भावः ।
अन्यथा=केवलमत्यन्ताभेदेन नेत्यर्थः । तथासत्यपर्यायशब्दवाच्यत्वं न स्यात् ।
अत्यन्ताभेदे हि घटकरीरकलशादिशब्देषु पर्यायेणैव वाच्यता । नतु सह प्रयोगः ।
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । ज्ञानानन्दभक्त्यादिशब्दास्तु न पर्यायेण प्रयुज्यन्ते । अपितु
सहैव प्रयुज्यन्ते । इदं चापर्यायशब्दवाच्यत्वं भिन्नेषु घटपटादिषु भिन्नाभिन्नेषु
मृद्वटादिषु च भेदेनैव निर्वोदुं शक्यते । भेदरहिततयाऽभिन्नेषु स्वरूपभूतज्ञानानन्दा-
दिषु मत्स्यकूर्माद्यवतारेषु भगवतो हस्तपादादिषु च न तथा । किंतु भेदप्रतिनिधि-
त्वात् एकसत्त्वेऽप्यपरनाशाख्यभेदासाधारणकार्यं विना तदितरसकलभेदकार्यकारिणा
विशेषेणैव सर्वत्र निर्वाह्यमिति ज्ञेयम् ॥ ११६ ॥ भक्त्यैव मुच्यत इत्युक्तम् ।
मुक्तेर्भगवत्प्रसादैकसाध्यत्वात् । इति चेत्सत्यम् । भगवत्तुष्टिश्च तथैवेत्याह—भक्त्यै-
वेति ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ मानुषाधमानां तमः, मध्यमानां मिश्रं फलमुत्तम-
मानवानां मुक्तिरित्युक्तं, तत्र क्रमेण हेतुमाह—मानुषेष्वित्यादिना । किञ्चित्कल्याद्य-
पेक्षया । सदेत्यनेन मध्येमध्ये भक्तेः कदापि नावकाश इति सूचयति । तेन
मध्यमजीवेभ्यो वैलक्षण्यं सिद्धमिति भावः ॥ ११९ ॥ किञ्चिद्भक्तियुताः ब्रह्माद्य-
पेक्षया किञ्चिद्भक्तियुताः ॥ १२० ॥ १२१ ॥ “यथा देवे तथा गुरा”विति
गुरुः प्रकृतः तस्य लक्षणमाह—षण्णवतीति । षण्णवत्यंगुलः । पादादिकेशपर्यन्त-
मौन्नत्यगणनायां षण्णवत्यः अंगुलयो यस्य स तथोक्तः । अष्टवितस्तिप्रमाण इत्यर्थः ।

न्यग्रोधपरिमण्डलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशलक्षणैर्युतः ॥ १२२ ॥ असंशयः
संशयच्छिद् गुरुक्तो मनीषिभिः । तस्माद्ब्रह्मा गुरुमुख्यस्सर्वेषामेव सर्वदा ॥
॥ १२३ ॥ अन्येऽपि स्वात्मनो मुख्याः क्रमाद् गुरव ईरिताः । क्रमालक्षण-
हीनाश्च लक्षणालक्षणैस्समाः ॥ १२४ ॥ मानुषा मध्यमास्सम्यक् दुर्लक्षणयुतः
कलिः । सम्यगलक्षणसम्पन्नो यद्वात्सुप्रसन्नधीः ॥ १२५ ॥ शिष्याय
सत्यं भवति सत्सर्वं नात्र संशयः । अगम्यत्वाद्दरिस्तस्मिन्नाविष्टोमुत्तिदो

न्यग्रोधपरिमण्डलः न्यग्रोधाख्यसङ्ख्यया उदरे परितः मण्डलाकारो यस्य स तथोक्तः ।
न्यग्रोधइतिपदेन अष्टचत्वारिंशदंगुलयो गृह्यन्ते । औन्नत्यादर्धप्रमाणेन मण्डला-
कारवानित्यर्थः । “व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् । व्यामो वटश्च न्यग्रो-
धावित्यभिधानात् । तिर्यक् ततयोः एकहस्तोपरि एकहस्तस्य तिर्यक् विन्यसनात्
तिर्यग्भूतयोर्बाहोर्यदन्तरं स व्याम इत्युच्यते । स एव न्यग्रोधो नाम । हस्तैः
परिगणनायां चतुर्हस्तो भवेत् । एकैक(स्य)हस्तौ वितस्तिद्वितयप्रमाणौ यदा तदा दीर्घौ
भवेतामिति भावः । सप्तपादः । अस्यैव परिमाणस्य पादेन परिगणनायां पाद-
सप्तकं यथा भवेत् तथा पादावपि स्वयोग्यदीर्घतया युक्तौ भवेतामिति भावः ।
अतिह्रस्वत्वे ह्रस्वपादत्वे ह्रस्वहस्तत्वे लक्षणशून्यः पुरुष इत्यर्थः । द्वात्रिंशलक्षणानि
चैतानि । भुजनेत्रहनुजानुनखस्थानेषु पञ्च दैर्घ्याणि । तथा त्वक्केशांगुलिदन्तांगुलि-
पर्वसु पञ्च सौक्ष्म्याणि । तथा पाणितलद्वये पादतलद्वये नेत्रान्ते तालुस्थाने जिह्वाया-
मधरोष्ठे नखेषु चेति सप्तस्थानेषु सप्तरक्तत्वानि । तथा वक्षःकुक्ष्यलकस्कन्धकर-
वक्त्रेषु षट्स्थानेषु औन्नत्यानि षट् । तथा ललाटकटिवक्षस्सु त्रिषु स्थानेषु त्रीणि
पृथुत्वानि । तथा जङ्घायां ग्रीवायां मेहने च त्रीणि ह्रस्वत्वानि । तथा स्वर-सत्व-
नाभिषु त्रिषु स्थानेषु गम्भीरत्वानि ॥ तथा चोक्तं लक्षणग्रन्थे । “पञ्चदीर्घः पञ्च-
सूक्ष्मः सप्तरक्तः षडुन्नतः । त्रिपृथुस्त्रिषु गम्भीरो द्वात्रिंशलक्षणः”स्त्विति ॥ १२२ ॥
॥ १२३ ॥ क्रमाद्गुरुत्वे निमित्तमाह । क्रमादिति । लक्षणं बहु । अलक्षणं तु
ईषदीषदेवेति भावः । तदन्येषां गुरुत्वयोग्यतैव नास्तीति भावेनाह-लक्षणालक्षणैः
समाः मध्यमा मानुषा इति ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ ननु “मस्तके हस्तपङ्कजम् ।
निवायोत्तीर्य संसारात्पुखी भव हरेः प्रिय”इति गुरुणा शिष्यायाशीर्वादो देय इत्या-

भवेत् ॥ १२६ ॥ नातिप्रसन्नहृदयो यदद्याद् गुरुरप्यसौ । न तत्सत्यं भवेत्त-
स्मादर्चनीयो गुरुस्सदा ॥ १२७ ॥ स्वावराणां गुरुत्वं तु भवेत्कारणतः
क्वचित् । मर्यादार्थं तेऽपि पूज्याः न तु यद्वत्परो गुरुः ॥ १२८ ॥ इत्येतत्
पञ्चरात्रोक्तं पुराणेष्वनुमोदितम् । यदा मुक्तिप्रदानाय स्वयोग्यं पश्यति
ध्रुवम् ॥ १२९ ॥ रूपं हरेस्तदा तस्य सर्वपापानि भस्मसात् । यान्ति पूर्वाण्यु-
त्तराणि न श्लेशं यान्ति कानिचित् ॥ १३० ॥ मोक्षश्च नियतस्तस्मात्
स्वयोग्यहरिदर्शने । भविष्यत्पर्ववचनमित्येतत्सूत्रं तथा ॥ १३१ ॥ श्रुतिश्च

चारकाण्डे कथ्यते । तदपि सत्यं भवति चेत् मुक्तिदत्तं भगवल्लक्षणं गुरावति-
व्याप्तम् । न चेदुक्तमयुक्तं स्यादित्यत आह—अगम्यत्वादिति ॥ १२६ ॥ इदानीं
गुरुप्रसादोऽवश्यं सम्पादनीय इति भावेनाह—नातिप्रसन्नेति । अत एव इन्द्रविरो-
चनयोरैकदैव “य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाचे”त्येक-
योक्त्यैव ब्रह्मणा ज्ञाने दत्तेऽपि विरोचनस्य चक्षुस्तारांस्तर्ह्यमानस्वप्रतिमैवात्मेति ताव-
दुच्यते । तच्च बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यादहं ब्रह्मासीत्यतैव पर्यवस्यतीति मिथ्या-
ज्ञान एव दार्ढ्यमभूत् । इन्द्रस्य तु “सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छ-
ती”ति श्रुत्युक्तन्यायेन यत्सन्निधानाच्चक्षुरप्यसङ्गमभूत् सोऽयमसङ्गो भगवान्नारायण
आत्मेति तत्त्वज्ञान एव दार्ढ्यमभूदिति भावः ॥ १२७ ॥ इन्द्रस्य स्वावरो बृहस्पति-
रपि गुरुरासीत् । तदा कथं पूजा कार्येत्यत आह—स्वावराणामिति ॥ १२८ ॥
भगवदपरोक्षज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तम् । तदा रामकृष्णाद्यवतारदर्शिनामसुराणां कुतो न
मुक्तिः । भोक्तव्यपापानामनन्तत्वात्कथं मुक्तिरिति चोद्यद्वयं परिहरति—यदा
मुक्तिप्रदानायेति । स्वस्य मुक्तिप्रदानाय योग्यं रूपं पश्यतीति अर्थक्रमेण
सम्बन्धो ज्ञेयः । यस्य कस्यचिद्भगवद्रूपस्य दर्शनान्न मुक्तिः । किन्तु स्वबिम्बरूप-
दर्शनादेव मुक्तिरिति प्राचीनशङ्कायाः परिहारः सूचितः । द्वितीयस्योत्तरं तु
स्पष्टम् । पूर्वपापानि अप्रारब्धानि । ज्ञानोत्तरकालमपि, उत्तमद्रोहोदिजन्य-
पापस्य श्लेषोऽस्ति । अतः कानिचिदित्युक्तम् ॥ १३० ॥ एतत्सूत्रगमित्यस्य
एतत् प्रमेयं सूत्रगम् । “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशा”दिति
सूत्रगतमित्यर्थः ॥ १३१ ॥ तद्यथेत्यनेन “तत्रथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते ।

तत्परा तद्वत्तद्यथेत्यवदत् स्फुटम् । मुक्तास्तु मानुषा देवान् देवा इन्द्रं स-
शङ्करम् ॥ १३२ ॥ स ब्रह्माणं क्रमेणैव तेन यान्त्यखिला हरिम् । उत्तरो-
त्तरवश्याश्च मुक्ता रुद्रपुरस्सराः ॥ १३३ ॥ निर्दोषा नित्यसुखिनः पुनरा-
वर्तिवर्जिताः । स्वेच्छयैव रमन्तेऽत्र नानिष्टं तेषु किञ्चन ॥ १३४ ॥ असुराः
कलिपर्यन्ता एवं दुःखोत्तरोत्तराः । कलिर्दुःखाधिकस्तेषु तेऽप्येवं ब्रह्मवद्गणाः ॥
॥ १३५ ॥ तथाऽन्येऽप्यसुरास्सर्वे गणा योग्यतया सदा । ब्रह्मैव सर्वजीवेभ्यः
सदा सर्वगुणाधिकः ॥ १३६ ॥ मुक्तोऽपि सर्वमुक्तानामाधिपत्ये स्थित-
स्सदा । आश्रयस्तस्य भगवान् सदा नारायणः प्रभुः ॥ १३७ ॥ इत्यृष्य-
जुस्सामाथर्वपञ्चरात्रेतिहासतः । पुराणेभ्यस्तथाऽन्येभ्यः शास्त्रेभ्यो निर्णयः
कृतः ॥ १३८ ॥ विष्णवाज्ञयैव विदुषा तत्प्रसादबलोन्नतैः । आनन्दतीर्थ-
मुनिना पूर्णप्रज्ञाभिधायुजा ॥ १३९ ॥ तात्पर्यं शास्त्राणां सर्वेषामुत्तमं मया
प्रोक्तम् । प्राप्यानुज्ञां विष्णोरेतज्ज्ञात्वैव विष्णुराप्योऽसौ ॥ १४० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सर्व-
शास्त्रतात्पर्यनिर्णयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति श्रुतिं संगृह्णाति ॥ १३२ ॥ प्रकृ-
तमोक्षप्रकारमाह—मुक्ता इति । तेन ब्रह्मणा । रुद्रपुरःसरा इत्यत्र रुद्रपदेन शेषो
गृह्यते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ तेऽप्येवमित्यत्र । तेऽपि कलिपदयोग्या अपि ॥ १३५ ॥
॥ १३६ ॥ १३७ ॥ सदागमार्थं प्रदश्योपपाद्योपसंहरति—इतीति ॥
॥ १३८ ॥ सर्वशास्त्रार्थनिर्णयकरणे किं निमित्तं सामर्थ्यं च कुतस्तवेत्यत
आह—विष्ण्विति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां भावप्रकाशिकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

द्वितीयाध्यायः ।

ॐ ॥ जयति हरिरचिन्त्यः सर्वदेवैकवन्द्यः परमगुरुरभीष्टावाप्तिदस्सज्जनानाम् । निखिलगुणगणार्णो नित्यनिर्मुक्तदोषः सरसिजनयनोऽसौ श्रीपतिर्मानदो नः ॥ १ ॥ उक्तः पूर्वा(र्वेऽ)ध्याये शास्त्राणां निर्णयः परो दिव्यः । अथ खलु भारतवाक्यान्तैरेवाध्यवस्यन्ते ॥ २ ॥ क्वचिद् ग्रन्थान् प्रक्षिपन्ति क्वचि-

ॐ ॥ इदानीं द्वितीयायमारभमाणो भगवानानन्दतीर्थमुनिः नमोनम इति प्रागुक्तमङ्गलबाहुल्यमनुभावयन् अध्यायादौ खेष्टदेवतामभिष्टौति जयतीति । जयति=सर्वोत्कृष्टो वर्तते । अचिन्त्यः स्वगतानन्तानन्तमाहात्म्यसहिततया चिन्तयितुमशक्यः । अरं दोषं नयन्ति नाशयन्तीति अर्णानि पुण्यजलानि । “नीज् प्रापण” इति धातोः । कर्तृर्थे औणादिके डप्रत्यये कृते सति निष्पन्नमिदं पदम् । “द्वौ चापरौ वर्णविकारनाश” इति वचनात् निरुक्तत्वात् पदान्ताकारलोपः । निखिलगुणगणा एव अर्णानि यस्य स तथोक्तः निखिलगुणगणार्णव इत्युक्तं भवति । वर्णवाचकार्णपदवत् जलवाचकमप्यकारान्तमर्णपदं वा । तानेव गुणान् लेशतो वक्ति । हरिरित्यादिना । हरिः सकलदुर्जनसंहारी ॥ १ ॥ अधुना पूर्वाध्यायार्थमनुवदन् अस्मिन्नध्याये वक्ष्यमाणमर्थं शिष्याणां मनःसमाधानाय तमेव संक्षेपतः प्रदर्शयति । उक्त इति । परः उत्तमः । तत्र हेतुर्दिव्य इति । देव(द्यु)पदवाच्यश्रीनारायणसम्बन्धी । अथानन्तरम् । अस्मिन्नध्याये भारतवाक्यानि तत्रतत्रत्यकठिणभारतवाक्यानि । एतैरेव=कैश्चिद्भारतवाक्यैः तदुपयुक्तब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिप्रमाणवचनैरेव । न तु स्वकपोलकल्पितवचनैः । अध्यवस्यन्ते=निर्णीयन्ते ॥ २ ॥ यदि सन्ति सर्वे ग्रन्थाः तर्हि तान् व्युत्पन्नाः स्वयमेव दृष्ट्वा ज्ञास्यन्ति किमस्मदभिनवप्रयत्नेनेत्यतः कलौ युगे जनानामल्पमतित्वादलसत्वाच्च शतकोटिसङ्ख्याकाः मूलरामायणपञ्चरात्राद्याः प्रायशः उत्सन्ना एव । अनुत्सन्ना भारतादयोऽपि दुर्विदग्धकुत्सितविद्वज्जनकौटिल्यादुत्सन्नप्राया आसन् । अतोऽस्माभिरेव हरिकैङ्कर्यधुरन्धरैः प्रयतितव्यमिति भावेनाह । क्वचिदित्यादिना । ग्रन्थान्=स्वस्वमतानुकूलस्वकपोलकल्पितश्लोकान् । क्वचित्=

दन्तारितानपि । कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात्क्वचिदन्यथा ॥ ३ ॥ अनु-
त्सन्ना अपि ग्रन्था व्याकुला इति सर्वशः । उत्सन्नाः प्रायशस्सर्वे कोऽट्यं-
शोऽपि न वर्तते ॥ ४ ॥ ग्रन्थोऽप्येवं विलुब्धितः किम्वर्थो देवदुर्गमः । कला-
वेवं व्याकुलिते निर्णयाय प्रचोदितः ॥ ५ ॥ हरिणा निर्णयान्वच्चि विजा-
नंस्तत्प्रसादतः । शास्त्रान्तराणि सज्जानन् वेदांश्चास्य प्रसादतः ॥ ६ ॥ देशे-
देशे तथा ग्रन्थान् दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान् । यथा स भगवान् व्यासः साक्षा-
न्नारायणः प्रभुः ॥ ७ ॥ जगाद् भारताद्येषु तथा वक्ष्ये तदीक्षया । संक्षेपा-
त्सर्वशास्त्रार्थं भारतार्थानुसारतः ॥ ८ ॥ निर्णयस्सर्वशास्त्राणां भारतं परि-
कीर्तितम् । भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा ॥ ९ ॥ देवैर्ब्रह्मादिभि-
स्सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः । व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वतिरिच्यत भारतम् ॥
॥ १० ॥ महत्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ ११ ॥ निर्णयस्सर्वशास्त्राणां सदृष्टान्तो हि भारते । कृतो

मूलग्रन्थस्य भागे । प्रक्षिपन्ति । क्वचित्=स्वप्रतिकूलश्लोकान् । अन्तरितान्=
अन्तर्धानं प्राप्तान् । कुर्वन्ति=त्यजन्तीत्यर्थः । अस्मद्ग्रन्थे नास्तीति वक्तुमुत्पाट-
यन्तीत्यर्थः । व्यत्यासं=उक्तहरिमहिमसम्बद्धश्लोकं कथाविच्छेदायान्यत्र निक्षि-
पन्ति । एतत्कथाननुकूलं श्लोकं इह लिखन्ति । क्वचित्=साधवोऽपि प्रमादात्=
स्वाज्ञानात् अन्यथा=ग्रन्थाभिसन्धेरन्यथा कुर्युः=व्याकुर्युः ॥ ३ ॥ अनुत्सन्ना अपि
ग्रन्था इति उक्तप्रकारेण व्याकुलाः । सर्वे मूलरामायणादयः । कोट्यंशः
कोटिभ्योऽंशः कोट्यंशः शतसहस्रलक्षादिसङ्ख्याक इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ग्रन्थे व्याकु-
लिते सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ शास्त्रान्तराणि पञ्चरात्रब्रह्मसूत्रादीनि ॥ ६ ॥ क्रिय-
माणो निर्णयः किमौत्प्रेक्षिकः उत्तौपदेशिक इत्यतो द्वितीयं पक्षमवलम्बते ।
यथेति ॥ ७ ॥ भारतार्थानुसारतः । सर्वशास्त्रार्थं वक्ष्ये इति पूर्वोणान्वयः ॥ ८ ॥
भारतार्थानुसारेण निर्णये निमित्तमाह । निर्णय इति । निर्णीयते अनेनेति निर्णयः ।
भारतस्य सकलशास्त्रोत्तमत्वं सम्भावितमिति तदुत्तमत्वे प्रमाणं पठति । भारत-
मिति । व्यासस्यैवाज्ञया तुलामारोपिता इति पूर्वोणान्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ मह-
त्वात्-महार्थं मतिपादकत्वात् । भारवत्वात्=उत्तमार्थमतिपादकत्वेन तुलयामारो-

विष्णुवशत्वं हि ब्रह्मादीनां प्रकाशितम् ॥ १२ ॥ यतः कृष्णवशे सर्वे
भीमाद्याः सम्यगीरिताः । सर्वेषां ज्ञानदो विष्णुः यशोदातेति चोदितः ॥
॥ १३ ॥ यस्मात् व्यासात्मना तेषां भारते यश ऊचिवान् । ज्ञानदश्च शुका-

पणेऽपि गुरुत्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ भारतं सर्वशास्त्राणां निर्णय इत्युक्तम् । तत्र
निर्णयः कथं कृत इत्यतः निर्णयप्रकारप्रतिपादकब्रह्माण्डपुराणवाक्यानि पठति ।
“निर्णयः सर्वशास्त्राणां”मित्यारभ्य “अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु नहि सम्यगुदाहृत”
मित्यन्तेन ग्रन्थेन । सदृष्टान्तः दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकः । के ते दृष्टान्ता इति चेत्
किमत्र वक्तव्यम् । यस्माद्धरेः सर्वोत्तमत्वे रूपवद्भिर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्मुनिभिः सर्वै-
र्नृपैश्च आसीनराजसूयसभायां अग्रपूजाग्रहणाख्यदृष्टान्तस्य दर्शितत्वात् । भीमस्य
देवोत्तमत्वे बलाधिकत्वरूपदृष्टान्तस्य दर्शितत्वात् । द्रौपद्या लक्ष्मीव्यतिरिक्तना-
र्युत्तमत्वे लावण्याधिक्यस्य दृष्टान्तस्य दर्शितत्वात् । विष्णुपक्षीयसौभाग्ये धर्मराज-
साम्राज्यस्यैव दृष्टान्तस्य दर्शितत्वात् । विष्णुविरोधिनां दौर्भाग्ये सहानुजदुर्योधन-
निधनस्यैव दृष्टान्तस्य प्रकटितत्वादित्यादयो दृष्टान्ता वक्ष्यमाणन्यायेन भारतकथा-
कथकैः विद्वद्भिः स्वयमेवोत्प्रेक्षयितुं शक्यन्ते । तथा पुराणकृद्वासः स्वकृतभारता-
भिन्तरहस्यप्रमेयानि पृथक्पृथक् स्वयमेव प्रदर्श्य तत्रतत्रोचितदृष्टान्तांश्च स्वयमेव
दर्शयति-विष्ण्वत्यादिना ॥ १२ ॥ भीमाद्याः ब्रह्मादय इति सुप्रसिद्धम् । ब्रह्मादीनां
विष्णुवशत्वाख्यपरमप्रमेये कृष्णवशस्थिता भीमादय एव दृष्टान्ता इति भावः ।
सर्वेषां ब्रह्मादीनां ज्ञानदः यशोदातेति च भारते उदितः । इदं च भारते रहस्य-
भूतप्रमेयद्वयम् ॥ १३ ॥ ज्ञानदानादपि स्वभक्तानां यशोदाने हरेर्महा-
तात्पर्यमिति सूचनाय द्वितीयप्रमेयस्य दृष्टान्तं प्रथममाह । यस्मादिति । यशः
ऊचिवानिति उपलक्षणम् । कृष्णरूपेण सारथ्यादिकं कृत्वा यशः साधयामास
चेति ग्राह्यम् । यशोदानादपि ग्रन्थरूपेण यशःप्रशंसनस्याचन्द्रार्कं तद्यशोविस्तृति-
हेतुत्वेन प्रबलत्वात् यशःप्रशंसनमेव स्वपदेनोक्तम् । प्रथमप्रमेये दृष्टान्तमाह ज्ञानदः
इति । शुकादीनां ज्ञानदाने ब्रह्मादीनां किमागतमित्यत उक्तम् । ब्रह्मरुद्रादीति ।
शुकस्य स्वयं रुद्ररूपत्वात् तत्र वायोः सन्निधानात् वैशम्पायनाख्ये शिष्ये
ब्रह्मणः सन्निधानात् मध्वाख्यभाविब्रह्मणः स्वमुखेनैव साक्षात् ज्ञानदानाच्च

दीनां ब्रह्मरुद्रादिरूपिणाम् ॥ १४ ॥ ब्रह्माऽधिकश्च देवेभ्यः शेषात् रुद्रादपी-
रितः । प्रियश्च विष्णोः सर्वेभ्य इति भीमनिदर्शनात् ॥ १५ ॥ भूभारहारिणो
विष्णोः प्रधानाङ्गं हि मारुतिः । मागधादिवधादेव दुर्योधनवधादपि ॥ १६ ॥
यो य एव बलज्येष्ठः क्षत्रियेषु स उत्तमः । अङ्गं चेद्विष्णुकार्येषु तद्वत्तयैव
न चान्यथा ॥ १७ ॥ बलं नैसर्गिकं तच्चेद्वरास्त्रादेस्तदन्यथा । अन्यावेश-
निमित्तं चेद्वलमन्यात्मकं हि तत् ॥ १८ ॥ देवेषु बलिनामेव भक्तिज्ञानेन

ब्रह्मरुद्रादिरूपिणामित्युक्तम् ॥ १४ ॥ प्रमेयान्तरं तत्त्वनिदर्शनं चाह—ब्रह्मेति ।
ईरितः भारते ईरित इत्यर्थः । भीमनिदर्शनादिति वदता भीमोऽत्र दृष्टान्त इति
सूचितम् । अश्वत्थाम्नो मुखमङ्गात् शेषरूपबलरामासाध्यजरासन्धवधाच्च ब्रह्मणः
भीमनिदर्शनेन शेषरुद्राभ्यामप्युत्तमत्वं दर्शितम् । इन्द्ररूपार्जुनादपि ज्यैष्ठ्यात्
देवेभ्य उत्तमत्वं च दर्शितम् । सर्वेभ्योऽतिप्रियत्वं तु भीमार्थं प्राङ्मिलीभूतसुग्री-
वात्मककर्णवधेन प्राङ्निहतवाल्यात्मकार्जुनपरिग्रहेण चावगम्यते ॥ १५ ॥ प्रमे-
यान्तरं दृष्टान्तान्तरं च प्रदर्शयति—भूभारेति । मारुतिर्वायोः कुमार इति प्रमेयं ।
मागधादिवधादिति निदर्शनम् ॥ १६ ॥ ब्रह्माधिकश्च देवेभ्य इति ब्रह्मा देवेभ्यो-
ऽधिकः कैमुत्येन तदितरेभ्यश्चेति ब्रह्मणः सर्वाधिक्यमुक्तम् । तत्सयुक्तिकं समर्थ-
यते—यो य इति । क्षत्रियेषु यो यो बलज्येष्ठः । तद्वत्तयैव—विष्णुभक्त्यैव । अङ्गं
चेत्स उत्तमः । अन्यथा=विष्णुभक्तिं विना । देवानाममृतमथने असुरवत् स्वोदर-
पूरणार्थमङ्गं चेत् । न=उत्तमो न च । तादृशाङ्गतया फलवांश्च नेति योजना ॥
॥ १७ ॥ तद्वलं नैसर्गिकं चेदाधिक्ये हेतुः । वराम्नादेः शिवादिदत्तवरेण
शिवादिदत्तास्त्रेण शिवादिदत्तपिशाचादिसहायेन वा तद्वलं चेत् । अन्यथा=
आधिक्यादन्यथा नीचत्वे हेतुरित्यर्थः । अन्यावेशनिमित्तं चेत्=नरा-
वेशनिमित्तार्जुनबलवदन्यावेशनिमित्तं चेत् । आधिक्ये हेतुर्न । तद्वलं अन्या-
त्मकं हि=अन्यस्यैव स्वभावभूतं हीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु ज्ञाना-
धिक्येन वा भक्त्याधिक्येन वा विष्णुप्रेमाधिक्येन वा आधिक्यं वाच्यम् ।
केवलं बलाधिक्येन कथमाधिक्यम् । तथासति उपदेष्टृगुरुसकाशादपि मल्लाना-
माधिक्यप्रसङ्गादित्यत आह—देवेषु बलिनामेवेति । मल्लादिमानुषेषु गजादिपशुषु

चान्यथा । स एव च प्रियो विष्णोर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ १९ ॥ तस्माद्यो
 यो बलज्येष्ठस्स गुणज्येष्ठ एव हि । बलं हि क्षत्रिये व्यक्तं ज्ञायते स्थूलदृष्टिभिः
 ॥ २० ॥ ज्ञानादयो गुणा यस्मात् ज्ञायन्ते सूक्ष्मदृष्टिभिः । तस्माद्यत्र बलं
 तत्र विज्ञातव्या गुणाः परे ॥ २१ ॥ देवेष्वेव च नान्येषु वासुदेवप्रतीपतः ।
 क्षत्रादन्येष्वपि बलं प्रमाणं यत्र केशवः ॥ २२ ॥ प्रवृत्तो दुष्टनिधने ज्ञान-
 कार्ये तथैव च । अन्यत्र ब्राह्मणानां तु प्रमाणं ज्ञानमेव हि ॥ २३ ॥

च बलाधिक्येऽपि ज्ञानाधिक्यादर्शनात् कथं नियम इत्यत उक्तं देवेष्विति । तर्हि
 बलमेव कुतो गृहीतमिति न शङ्कनीयम् । परचित्तवृत्तिज्ञानादेरनुमापकत्वेन बलस्यैव
 ग्रहणसम्भवात् । वक्ष्यति चैतद् ग्रन्थकारः स्वयमेव । यत्र बलाधिक्यं तत्र ज्ञानादि-
 गुणाधिक्यमिति नियमः देवेष्वेव । देवेष्वित्युपलक्षणम् । भारते देवावतारभूतमीम-
 रूपक्षत्रिये बलाधिक्यदर्शनात् रामायणे देवावतारभूतकपिरूपहनुमति च बला-
 धिक्यदर्शनात् देवावतारभूतक्षत्रियादिष्वेव चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ अन्येषु=दानवेषु दुर्योधनजरासन्धादिषु । वासुदेवप्रतीपतः वासुदेवप्रती-
 पत्वात् । न=उक्तनियमो न । दुर्योधनादिष्वपि बलाधिक्येन ज्ञानाधिक्यानुमाने
 को दोष इति चेत् न=तेषां विष्णुविरोधित्वेन सर्वैरनुभूयमानत्वात् । पुनरेव
 बाह्यबलदर्शनेन, आन्तरज्ञानादिगुणानुमाने बाधितविषयमनुमानं स्यादिति सूच-
 यितुं वासुदेवप्रतीपत इत्युक्तम् । देवेष्वेव वा देवावतारभूतक्षत्रियेष्वेव वा बलाधिक्य-
 माधिक्ये निमित्तमुक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह-क्षत्रादिति । यत्र यदा केशवः । दुष्ट-
 निधने । तदैव=शत्रुहननकाल एव । ज्ञानकार्ये दुष्टनिधनोपयुक्तास्त्रशस्त्रादिविषयकज्ञान-
 कार्ये च प्रवृत्तः । तदा । क्षत्रात्=देवरूपक्षत्रात् । अन्येषु देवरूपद्रोणादिब्राह्मणेषु ।
 बलं बलाधिक्यम् । प्रमाणं=ज्ञानादिगुणाधिक्ये प्रमाणम् । यदा भगवान् भूभारहरणे
 शक्तिस्तदुपयुक्तज्ञानदानयोग्यता चेति कार्यद्वयं लाघवादेकस्मिन्नेव भवेदिति मन-
 श्वकार । तदाऽर्जुनादिषु विद्योपदेशाख्यज्ञानकार्याय बृहस्पतिरूपदेवमेव ब्राह्मणकुले
 उत्पाद्य भारतयुद्धे बहुतरसेनासंहाराय मूलरूपबलं च तस्मिन् व्यक्तीचकारेति
 भावः । अन्यत्र=ज्ञानबलयोरेकीकरणावश्यम्भावादन्यत्र ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वेषां
 विष्णुकार्यतेत्यत्र । विष्णोः कार्यं येभ्यस्ते विष्णुकार्याः तेषां भावः विष्णुकार्यता ।

क्षत्रियाणां बलं चैव सर्वेषां विष्णुकार्यता । कृष्णरामादिरूपेषु बलकार्यो
जनार्दनः ॥ २४ ॥ दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः । मत्स्यकूर्म-
वराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः ॥ २५ ॥ राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
कपिलो दत्तऋषभौ शिशुमारो रुचेः सुतः ॥ २६ ॥ नारायणो हरिः कृष्ण-
स्तापसो मनुरेव च । महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान् ॥ २७ ॥ तथैव
बडवावक्त्रः कल्की धन्वन्तरिः प्रभुः । इत्याद्याः केवलो विष्णुर्नैषां भेदः
कथञ्चन ॥ २८ ॥ न विशेषो गुणैः सर्वैर्वलज्ञानादिभिः क्वचित् । श्रीब्रह्म-
रुद्रौ शेषश्च वीन्द्रेन्द्रौ काम एव च ॥ २९ ॥ कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो
बृहस्पतिः । धर्म एषां तथा भार्या दक्षाद्या मनवस्तथा ॥ ३० ॥ मनुपुत्राश्च
ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा । कश्यपस्सनकाद्याश्च बह्व्याद्याश्चैव देवताः ॥ ३१ ॥
भरतः कार्तवीर्यश्च वैन्याद्याश्चक्रवर्तिनः । गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणि-
नन्दनः ॥ ३२ ॥ प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः । नरः फल्गुन

सर्वेषामपि क्षत्रियाणां बलं विष्णुकार्योपयोगित्वं च ज्ञानादिगुणाधिक्ये प्रमा-
णम् । यथा यथा क्षत्रियेषु बलं विष्णुकार्योपयोगित्वं च अधिकमधिकं स सर्वोऽपि
क्षत्रियजातौ अधिकाधिकज्ञानादिगुणवानिति भावः । इदानीमवतारेष्वपि क्वचि-
न्निरवधिकबलमेव भगवदवतारत्वे प्रमाणम् । क्वचिन्निरवधिकज्ञानमेव भगवदव-
तारत्वे प्रमाणमिति भावेनाह—कृष्णेति । बलकार्यः=बलस्यैव कार्यं दैत्यहनन-
भूभारहरणादिस्वावतारप्रयोजनं यस्य तथोक्तः ॥ २४ ॥ ज्ञानकार्यः ज्ञानस्यैव
कार्यं वेदोपदेशवेदविभजनतदुपयुक्तशास्त्रकरणादिकार्यं यस्य तथोक्तः । उभयत्रापि
ब्रह्मादिष्वसम्भावितमहाकार्यकरणेन भगवदवतारत्वं ज्ञातव्यमिति भावः ।
इदानीं पृथुनारदबलभद्रादीनामपि पुराणेषु भगवदवतारत्वोक्त्या तेषामपि मत्स्य-
कूर्मादिवत् स्वरूपावतारत्वभ्रमं निवर्तयितुं अवतारद्वैविध्यमाह—मत्स्येत्यादिना ॥
॥ २५ ॥ रुचेः सुतो यज्ञः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भगवदवतारानि-
रुद्धव्यावर्तनाय कामपुत्र इत्युक्तम् । मूलरूपिकामादेव मूलरूप्यनिरुद्धोऽपि जातो-
ऽस्ति स इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणाद्या इति । लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति
त्रय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवदवतारप्रद्युम्नव्यावृत्त्यर्थं रौक्मिणेय इत्युक्तम् । कृष्ण-

इत्याद्या विशेषावेशिनो हरेः ॥ ३३ ॥ वालिसाम्बादयश्चव किञ्चिदावेशिनो
 हरेः । तस्माद्वलप्रवृत्तस्य रामकृष्णात्मनो हरेः ॥ ३४ ॥ अन्तरङ्गं हनुमांश्च
 भीमस्तत्कार्यसाधकौ । ब्रह्मात्मको यतो वायुः पदं ब्राह्ममगात्पुरा ॥ ३५ ॥
 वायोरन्यस्य न ब्राह्मपदं तस्मात्स एव सः । यत्र रूपं तत्र गुणाः भक्त्याद्याः
 स्त्रीषु नित्यशः ॥ ३६ ॥ रूपं हि स्थूलदृष्टीनां दृश्यं व्यक्तं ततो हि तत् ।
 प्रायो वेत्तुं न शक्यन्ते भक्त्याद्याः स्त्रीषु यत्ततः ॥ ३७ ॥ यासां रूपं गुणा-
 स्तासां भक्त्याद्या इति निश्चयः । तच्च नैसर्गिकं रूपं द्वात्रिंशलक्षणैर्युतम् ॥
 ॥ ३८ ॥ न लक्षणं वपुर्मात्रं गुणहेतुः कथञ्चन । आसुरीणां वरादेस्तु
 वपुर्मात्रं भविष्यति ॥ ३९ ॥ न लक्षणान्यतस्तासां नैव भक्तिः कथञ्चन ।
 तस्मात् रूपगुणोदारा जानकी रुग्मिणी तथा ॥ ४० ॥ सत्यभामेत्यादिरूपा
 श्रीः सर्वपरमा मता । ततः पश्चात् द्रौपदी च सर्वाभ्यो रूपतो वरा ॥ ४१ ॥
 भूभारक्षणे साक्षादङ्गं भीमवदीशितुः । हन्ता च वैरहेतुश्च भीमः पाप-

कुमारप्रद्युम्नपुत्रोऽप्येकोऽनिरुद्धोऽस्तीति भावेनोक्तं तत्पुत्र इति । नरः नरऋषिः ॥
 ॥ ३३ ॥ इदानीं प्रकृतमुपसंहरन् प्रमेयान्तरं च दर्शयति—तस्मादिति । बल-
 प्रवृत्तस्य बलकार्याय प्रवृत्तस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ हनुमान् भीमश्च अन्तरङ्गं यथा
 भवति तथा तत्कार्यसाधकाविति सम्बन्धः । अत्र भीमः प्रस्तुतः प्रासङ्गिको- हनु-
 मानिति ज्ञेयम् । प्राक् ब्रह्मादिकश्च देवेभ्य इति प्रकान्तम् । अधुना हनुमद्भीमा-
 भ्यामुपसंहारः क्रियते । अतोऽसङ्गतिरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । यतः पुरा पूर्वकल्पे
 वायुः मुख्यप्राणः । इदानीमस्मिन्कल्पे । ब्रह्मात्मकः ब्रह्मरूपी सन् ब्राह्मं पद-
 मगात् । वायोरन्यस्य ब्राह्मं पदं न । तस्मात्स एव सः वायुरेव ब्रह्मा । अतः वायु-
 रूपहनुमद्भीमयोराधिक्येनोपसंहारे ब्रह्मण एवासौ उपसंहार इति नासङ्गतिरिति
 भावः ॥ ३५ ॥ पूर्वं भीमस्य हरेः कार्येषु साक्षादङ्गत्वमुदितम् । इदानीं तत्पत्न्याः
 द्रौपद्या अपि भूभारहरणे साक्षादङ्गत्वं वक्तुं नारीज्यैष्ठ्ये कारणमाह—यत्र रूपमिति ।
 ततस्तस्मात्कारणात् तत् रूपमेव गुणानां व्याप्यं लिङ्गम् ॥ ३६ ॥ प्रायो वेत्तुं न
 शक्यन्ते स्वाध्यायप्रवचनादावप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तच्च नैसर्गिकमित्यत्र ।
 द्वात्रिंशलक्षणैर्युतं तन्नैसर्गिकं रूपं गुणहेतुरिति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ वरादेरित्यत्र ।

जनस्य तु ॥ ४२ ॥ द्रौपदी वैरहेतुः स्यात्तस्माद्धीमादनन्तरा । बलदेवस्ततः
पश्चात्ततः पश्चाच्च फल्गुनः ॥ ४३ ॥ नरावेशादन्यथा तु द्रौणिः पश्चात्ततोऽ
परे । रामवज्जाम्बवत्याद्याषड्यतो रेवती तथा ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणो हनुमत्प-
श्चात्ततो भरतवालिनौ । शत्रुघ्नस्तु ततः पश्चात्सुग्रीवाद्यास्ततोऽवराः ॥ ४५ ॥
रामकार्यं तु यैः सम्यक् स्वयोग्यं न कृतं पुरा । तैः पूरितं तु कृष्णाय बीभ-

आदिपदेन माया गृह्यते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ बाल्ये लीलया धृतराष्ट्र-
पुत्राणां वृक्षाग्रपातनताडनादिना वैरहेतुरिति भावेनोक्तं वैरहेतुरिति ॥ ४२ ॥
द्रौपदी वैरहेतुरित्यत्र दुर्योधनादीनुपेक्ष्य पाण्डवपरिश्रहेण दुर्योधनादीनां पत्नीभ्योऽपि
कोटिगुणाधिकलावण्यवत्त्वेन हन्तव्यदुर्योधनादीनां मनसि वैरहेतुः । सभायां
भीमस्य पुरतः तत्कृतकेशग्रहणादिना हन्तुर्भीमस्य मनसि वैरहेतुश्चेत्यर्थः । अतो
भूभारदुर्योधनसंहारे द्रौपद्येव प्रधानाङ्गमिति भावः । शेषस्य वायोरनन्तरं हरि-
कार्याङ्गत्वम् । तदनन्तरमिन्द्रस्य ततः पश्चादन्येषामिति यच्छास्त्ररहस्यं, तद्भारते
बलरामादिनिदर्शनेन दर्शितमित्याह—बलदेव इति । ततः भीमद्रौपद्योः पश्चात् ।
बलदेवः हरिकार्याङ्गमित्यर्थः । ततः बलदेवपश्चात् । नरावेशान्निमित्तात्फल्गुनः
हरिकार्याङ्गम् । अन्यथा नरावेशमनपेक्ष्य । स्वरूपविचारे । पश्चात् बलदेवात्प-
श्चात् । द्रौणिः हरिकार्याङ्गम् । द्रौणिबलदेवयोः शेषरुद्रत्वेन साम्येऽपि बलदेवे
हरेः शुक्लकेशसन्निधानादाधिक्यम् । ततः द्रौणेनन्तरम् । अपरे फल्गुनाद्याः हरि-
कार्याङ्गमिति योजना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामायणकथातात्पर्यशोधनेऽपि वायु-
शेषादीनां अनेनैव प्रकारेण हरिसेवाङ्गत्वे तारतम्यं हनुमदादिरूपेषु निदर्शितमि-
त्याह—लक्ष्मण इति । हनुमत्पश्चात् हनुमतः पश्चात् । हनुमत्पश्चादिति वदन्
हनुमतो मुख्यतो हरिकार्याङ्गत्वमिति अभिप्रैति । गिर्यानयनसमुद्रोलङ्घनादिना
हनुमतः मुख्यतो हरिसेवाङ्गत्वमिति सुप्रसिद्धमिति सूचनाय पृथगुक्तम् “गोष्पदी-
कृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजमि”ति
कथासंग्राहकसर्गेऽपि वाल्मीकेर्वचनम् । भरतस्य कामात्मकत्वेन वालिनः इन्द्रा-
त्मकत्वेन साम्यात् समतयैव हरिसेवाङ्गत्वमिति भावेन भरतवालिनावित्युक्तम् ॥
॥ ४५ ॥ वालिनः शीघ्रं मृतत्वेन हरिसेवाविच्छेदात् भरतस्य स्वर्गारोहणपर्यन्तं

त्स्वाद्यैस्समन्ततः ॥ ४६ ॥ अधिकं यैः कृतं तत्र तैरूनं कृतमत्र तु । कर्णाद्यैरधिकं यैस्तु प्रादुर्भावद्वये कृतम् ॥ ४७ ॥ विविदाद्यैर्हि तैः पश्चाद्विप्रतीपं कृतं हरेः । प्रादुर्भावद्वये ह्यस्मिन् सर्वेषां निर्णयः कृतः ॥ ४८ ॥ नैतयोरकृतं किञ्चिच्छुभं वा यदि वाऽशुभम् । अन्यत्र पूर्यते कापि तस्मादत्रैव निर्णयः ॥ ४९ ॥ पश्चात्तनत्वात्कृष्णस्य वैशेष्यात्तत्र निर्णयः । प्रादुर्भावमिमं

अविच्छेदेन सेवकत्वादादौ ग्रहणम् । वालिना बहुसेवा न कृता । कथं तस्य भरतसाम्येन हरिसेवाङ्गत्वमित्यत आह—रामेति । एवं च आर्जितलक्षधनस्य आर्जिष्यमाणलक्षधनस्य च यथा साम्यं तथा भरतवालिनोः साम्यमिति भावः ॥ बीभत्स्वाद्यैरित्यत्र । आद्यपदेन द्रोणादयो गृह्यन्ते । ताररूपेण वालिरूपेण च रामायणे स्वयोग्यसेवाया अकरणात् अर्जुनरूपेण द्रोणरूपेण च महती सेवा कृतेति भावः ॥ ४६ ॥ अधिकं यैः कृतमित्यस्य । यैः लक्ष्मणाङ्गदादिभिः । अत्र ऊनम् । बलरामादिरूपेण अभिमन्युरूपेण च ऊनं कृतम् । अग्रजत्वेन कृष्णपादाभिवन्दनादेरकरणात् बलरामेण ऊनं कृतम् । शीघ्रमरणेनाभिमन्युना ऊनं कृतम् ॥ कर्णाद्यैरित्यत्र । आद्यपदेन नकुलसहदेवयोर्ग्रहणम् । रामायणे सुग्रीवरूपेण भारते कर्णेन विद्याभ्यासदशायां परशुरामसेवाकरणेन भूभारहरणाङ्गत्वाच्च उभयत्राप्यधिका सेवा कृता । अश्विभ्यां रामायणे मैन्दविविदरूपेण भारते नकुलसहदेवरूपेण चाधिका सेवा कृता ॥ ४७ ॥ विविदाद्यैरित्यत्र आद्यपदेन कर्णादयो गृह्यन्ते । विविदेन नरकासुरसहाये स्थित्वा स्थूलाञ्जलिना लवणाम्बु क्षिप्त्वा कृष्णग्रामाः नाशिताः । कर्णेन च दुर्योधनपक्षपातात् कृष्णवचनोलङ्घनद्रौपद्यधिक्षेपपाण्डवद्वेषादिदोषाः कृताः । तेनोभाभ्यामधिकस्य नाशः कृत इति भावः । “एधमानद्वि” इति श्रुतेः । भगवदवतारेषु रामकृष्णावतारावेव भूभारहरणव्याजेन हरिसर्वोत्तमत्वदेवतातारतम्यादिसकलशास्त्रार्थनिर्णयाय प्रवृत्तौ । तत्रापि रामावतारानन्तरं कृष्णावतारस्य कृतत्वात् ततोऽपि बाहुल्येनायं सकलशास्त्रार्थनिर्णयाय प्रवृत्तः । एवं च कृष्णावतारे स्वकृतसकलचरित्रवर्णनाय स्वयमेव रूपान्तरं गृहीत्वा कृतत्वात् भारतमेव सकलशास्त्रोत्तममिति भावेनाह—प्रादुर्भावेति ॥ ४८ ॥ एतयोरवतारयोरकृतमनिर्णीतम् । शुभमशुभं वा । अन्यत्र काव्यवतारान्तरे । न पूर्यते न

तस्मात् गृहीत्वा भारतं कृतम् ॥ ५० ॥ उक्ता रामकथा हस्मिन् मार्कण्डेय-
समाख्यया । तस्माद्यद्भारते नोक्तं तद्धि नैवास्ति कुत्रचित् ॥ ५१ ॥ अत्रोक्तं
सर्वशास्त्रेषु नहि सम्यगुदाहृतम् । इत्यादि कथितं सर्वं ब्रह्माण्डे हरिणा स्वयम्
॥ ५२ ॥ मार्कण्डेयेऽपि कथितं भारतस्य प्रशंसनम् । देवतानां यथा व्यासो
द्विपदां ब्राह्मणो वरः ॥ ५३ ॥ आयुधानां यथा वज्रमोषधीनां यथा यवाः ।
तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ वायुप्रोक्तेऽपि तत्प्रोक्तं
भारतस्य प्रशंसनम् । कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ॥ ५५ ॥
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेत् । एवं हि सर्वशास्त्रेषु पृथक्पृथक्-
दीरितम् ॥ ५६ ॥ उक्तोऽर्थः सर्व एवायं माहात्म्यक्रमपूर्वकः । भारतेऽपि
यथा प्रोक्तो निर्णयोऽयं क्रमेण तु ॥ ५७ ॥ तथा प्रदर्शयिष्यामस्तद्वाक्यैरेव

निर्णयित इति योजना ॥ ४९ ॥ गृहीत्वा=स्वग्रन्थविषयं कृत्वा । कृतं=व्यास-
रूपेण स्वेनैव कृतम् ॥ ५० ॥ तर्हि रामकथाया ह्यनुक्तत्वात् कथं स्वकृतभारतस्य
सकलशास्त्रार्थनिर्णायकत्वमित्यत आह—उक्तेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासमिति श्लोकः न केवलं वायुप्रोक्तेऽस्ति । किंतु
भारतेऽप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥ ननु लक्षसंख्याकश्लोककरणमालेण कथं व्यासस्य
साक्षान्नारायणत्वसिद्धिरिति न शङ्कनीयम् । कुरुपाण्डववंशोत्पत्तेः पूर्वमेव उभयो-
र्वंशयोरुत्पत्तिप्रकारं राजसूयाश्रमेधादियागमहिमानं तदर्थं कृतदिग्विजयप्रकारं जलु-
गेहान्निर्गमनप्रकारकौशलं बकहिडिम्बयोर्हननं द्रौपदीविवाहनिर्वाहशक्तिं दुर्धूतो-
द्योगं वनवासाज्ञातवासगोग्रहणादिबहुतरकथां अष्टादशाक्षौहिणीसेनायामन्योन्यं
कथ्यमानोक्तिप्रत्युक्तिप्रकारं शरप्रतिशरसंख्याबन्धनादिचातुरीं व्यूहमतिव्यूहकरणं
अस्त्रप्रत्यस्त्रप्रयोगपरिपाटीं भीमार्जुनभीष्मद्रोणादिभिः दिनेदिने हन्यमानकरि-
तुरगाद्यनेकसंख्यादिकं च करतलमिलितामलकवत् दृष्ट्वा महाभारताख्यस्वग्रन्थे
ग्रथयतो व्यासस्य निस्वधिकजगन्निर्मातृनारायणवत् निस्वधिकसार्वज्ञसिद्धेः साक्षा-
त्तदवतारत्वस्यापि प्रेक्षावद्विरूपेक्षयितुं शक्यत्वात् । कथमन्यथा मत्स्यकूर्मादिस्तदव-
तारत्वसिद्धिः । अतः साधूक्तम् । 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेद' इति ॥
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अधुना भारताद्यप्य एव हरिसर्वोत्तमत्वादिसकलमहिम्नां

सर्वशः ॥ नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं वन्दे भवघ्नममरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥ ५८ ॥
ज्ञानप्रदस्स भगवान् कमलाविरिञ्चिशर्वादिपूर्वजगतो निखिलाद्वरिष्ठः । भक्त्यैव
तुष्यति हरिप्रवणत्वमेव सर्वस्य धर्म इति पूर्वविभागसंस्थः ॥ ५९ ॥ निर्दोषकः

निरूपितत्वात् उपक्रमानुसारेण सर्व ग्रन्थस्य योजनीयत्वात् लक्षभारतवाक्यान्यपि
भगवन्माहात्म्यपराणीति भावेन लोकशिक्षणाय भारतादौ विरचितमङ्गलपद्यं
पठति—नारायणमिति । सुरगुरुमित्यस्यार्थकथनं कमलाविरिञ्चिशर्वादिपूर्वजगतः
ज्ञानप्रद इति “गृनिगरण” इति धातोः ज्ञानप्रदो हि गुरुः । सुष्ठु रमयतीति
व्युत्पत्तेः देवतारूपत्वाच्च श्रीरपि सुरपदेनोच्यत इति भावः । नारायणस्यैव सुर-
गुरुत्वे को हेतुरित्याशङ्क्य तस्यैव सर्वोत्तमत्वादिति भावेन प्रयुक्तजगदेकनाथमित्य-
स्यार्थकथनं निखिलाद्वरिष्ठ इति । एकनाथो मुख्यस्वामीत्यर्थं सूचयितुं वरिष्ठ
इत्युक्तम् । अतिशयेन वरो हि वरिष्ठः । तर्हीदृशस्य महामहिम्नः प्रसादनं न
सुकरमिति शङ्कापरिहारायोक्तभक्तप्रियपदस्यार्थमाह—भक्त्यैवेति । “सर्वं वाक्यं
सावधारण”मिति न्यायादभक्तेष्वसुरेषु प्रीत्यभावाच्च नारायणः भक्तस्यैव प्रिय इति
लभ्यते । हेतुगर्भविशेषणबलात् भक्त्यैव तुष्यतीत्यर्थः सिध्यतीति भावः । भगव
त्प्रियाणां ब्रह्मादीनां हृदिस्था भक्तिः कथं ज्ञातव्येति शङ्कापरिहाराय तत्परिवार
तया सदा शिरसि धृताञ्जलिपुटानां तेषां नमनेनैवानुमेयेति भावेन प्रयुक्तसकल-
लोकनमस्कृतं चेति पदस्य तात्पर्यमाह—हरिप्रवणत्वमेव सर्वस्य धर्म इति । धर्म
इति वदता यथा सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायः एवं हरेर्नमस्काराकरणेऽपि प्रत्य-
वायोस्तीति सूचितं भवति । नतमित्यनुत्तवा नमस्कृतमिति वदता नमसः करणी-
यत्वस्यापि सूचितत्वात् नमसः धर्मत्वं लभ्यते । श्रुत्या करणीयत्वेन विहितं कर्म
हि धर्मः । अत एव “भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेमे”ति श्रुतिः ॥ तत्रापि हरेर्नमन-
मेव मुख्यो धर्म इति भावेन हरिप्रवणत्वमेवेत्युक्तम् । नमनस्य यागादिवदधिका-
रिविशेषानुक्तेः स्त्रीशूद्रचण्डालादीनामपि योग्यत्वात् सर्वस्य धर्म इत्युक्तम् ।
त्रैगुण्यवर्जितमित्यस्यार्थकथनं निर्दोषक इति । अज्ञानरागद्वेषनिद्रालस्यदुःख-
बन्धादिदोषाणां गुणत्रयमूलत्वात् त्रैगुण्यवर्जितत्वे निर्दोषकत्वमेव सेत्स्यतीति

सृतिविहीन उदारपूर्णसंविद्गुणः प्रथमकृत्सकलात्मशक्तिः । मोक्षैकहेतुरसुरूप-
सुरैश्च मुक्तैर्वन्द्यः स एक इति चोक्तमयोत्तरार्थे ॥ ६० ॥ नम्यत्वमुक्तमुभयत्र

भावः । जननं पुनःपुनर्जननं पुनर्भवाख्यः संसार इति यावत् । तद्रहितमिति
व्युत्पत्त्या अजपदेन सृतिविहीनत्वमेवोच्यत इति भावः । “भू प्राप्ता” विति धातोः ।
प्राप्त्यर्थानां च ज्ञानार्थकत्वात् भवनं ज्ञानम् । भूभूमित्वं सर्वाधारत्वम् । “भा दीप्ता”
विति धातोः, भवनं दीप्तिः । भवनं अभिभवनं शत्रूणां पराभवः । “भू सत्ताया”
मिति धातोः भवनं सर्वदा विद्यमानत्वम् । सर्वत्र भवतीति भवनं व्याप्तिः । भवनं
तिरोभवनं अदृश्यत्वम् । भवनमाविर्भावः प्रसन्नत्वमित्यादिव्युत्पत्त्या भूपदेन संवि-
दादिसद्गुणाः कथ्यन्ते । वि उत्कृष्टाः सर्वोत्तमाः वि पूर्णाः संविदादिगुणाः यस्य
सः विभुरिति व्युत्पत्त्या विभुपदेन उदारसंविद्गुणत्वमेवोक्तं भवति । संविदादयो
गुणाः संविद्गुणाः । संविच्च गुणाश्चेति वा विग्रहः । आदौ स्वोदरात् जगद्याप-
यतीति व्युत्पत्त्या आद्यः प्रथमकृदित्यर्थः । “ईशल शक्ता” विति धातोः सङ्कोचे
कारणाभावात् वरादिना शक्तिप्रदस्यान्यस्याभावाच्च सकला सर्वा आत्मा स्वभाव-
भूता शक्तिर्यस्येति ईशपदस्यार्थ उक्तः । भवघ्नमित्यस्यार्थकथनं मोक्षैकहेतुरिति ।
मोक्षस्यैकहेतुमुख्यकारणम् । भवं हन्तीति भवघ्नः । हनने कर्मणि हन्तैव
मुख्यः । अन्यत्सर्व सहकारि । अतः मोक्षस्य मुख्यहेतुरिति भवघ्नपदस्यार्थ उक्तः ।
असून् रमयन्ति हर्षयन्तीति असुरास्तत्त्वाभिमानिनः । असून् रूपयन्तीत्यसुरूपेति
फलितार्थकथनम् । सिद्धाः मुक्ताश्च ते असुरास्तत्त्वाभिमानिनश्च ते अमराश्च ।
अमरासुरसिद्धाः । अग्न्याहितादिवत् उत्तरपदपूर्वकः समासः । तैर्वन्द्य इत्यस्यार्थ-
कथनं असुरूपसुरैश्च मुक्तैर्वन्द्य इति । सकललोकनमस्कृतमित्यनेन संसारिसर्व-
लोकवन्द्यत्वमुच्यते । अत्र तु सिद्धपदमहिम्ना मुक्ता एवोच्यन्त इति न पौन-
रुक्त्यम् । “अनानुभूतीरवधून्वान” इति श्रुतेः असुराणां मुक्त्यभावात् उक्तव्युत्पत्त्या
असुरास्तत्त्वाभिमानिनो देवाः । तत्त्वाभिमानिदेवैः अन्नपानादिना सौख्यदाने
असूनां हर्षः । अन्यथा दैर्घ्यमान्द्यखासादिरूपेण तेषामपि सम्यक् सञ्चारो
नास्ति । अतः असुरपदेन तत्त्वाभिमानिनो देवाः सर्वेऽप्युच्यन्त इति भावः ।
“क्वचिदन्तरितानपी” ति वचनात् इदमाद्यं पद्यमसहमानाः केचिदादौ न लिखन्ति ।

यतस्ततोऽस्य मुक्तैरमुक्तिगगणैश्च विनम्यतोक्ता । इत्थं हि सर्वगुणपूर्तिरमुष्य
विष्णोः प्रस्ताविता प्रथमतः प्रतिजानतैव ॥ ६१ ॥ कृष्णो विज्ञैरिज्यते
सोमपूतैः कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भिः । कृष्णो वन्यैरिज्यते सम्प्रशानैः कृष्णो
मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥ ६२ ॥ सृष्टा ब्रह्मादयो देवा निहता येन दानवाः ।
तस्मै देवाधिदेवाय नमस्ते शार्ङ्गधारिणे ॥ ६३ ॥ स्रष्टृत्वं देवानां मुक्ति-
स्रष्टृत्वमुच्यते नान्यत् । उत्पत्तिर्दैत्यानामपि यस्मात्सम्मिता विशेषोऽयम् ॥
॥ ६४ ॥ अथ च दैत्यहतिस्तमसि स्थिरा नियतसंस्थितिरेव न चान्यथा ।

केरलदेशस्थपुरातनपुस्तकेषु अद्यापि दृश्यते । कथमन्यथा लोकाचार्यो व्यासः लक्ष-
परिमितं ग्रन्थं कुर्वन् ग्रन्थादौ लोकशिक्षणाय मङ्गलं पद्यं न रचयेत् । यतोऽल्पी-
यसि ग्रन्थे भागवते हरिवंशादौ च “सत्यं परं धीमही”ति । “सोऽनादिर्वासुदेवः
शमयतु दुरितं जन्मजन्मार्जितं नः”इति च लोकशिक्षणार्थं मङ्गलमकरोत् । अतो-
ऽस्मिन्महाग्रन्थे सकलशिष्टानां गुरुर्व्यासः मङ्गलमाचरदेवेति ज्ञेयम् ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ उत्तरपूर्वार्धयोर्मुक्तामुक्तग्रहणे को हेतुरित्यतो वक्ति—नम्यत्व-
मिति ॥ ६१ ॥ मुक्तामुक्तबन्धत्वे स्पष्टं भारतवचनं पठति—कृष्ण इति ।
सोमपूतैर्यज्वभिः । विक्रमद्भिः विक्रमं कुर्वद्भिः । वीरैर्नृपैः । इज्यते=“धर्म्याद्धि
युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते”इति वचनात् युद्धाख्यस्वधर्मेण इज्यत
इत्यर्थः । सम्प्रशानैः सम्यक् वेदादिशास्त्रविचारं कुर्वद्भिः । वन्यैः=वनस्थैः सन्या-
सिभिर्वानप्रस्थैश्च । इज्यते=ज्ञानयज्ञेन इज्यते । वीतमोहैर्मुक्तैरिज्यते “ऋचां त्वः
पोषमास्ते”इत्यादिश्रुतेः ऋक्पोषणसामगानभागवतादिपौरुषेयग्रन्थाभ्यसनध्यानादिना
पूज्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सृष्टनिहतशङ्कौ अपूर्वार्थतया व्याकुर्वन्
प्रसिद्धार्थग्रहणे बाधकं चाह—स्रष्टृत्वमिति । मुक्तेः स्रष्टृत्वं मुक्तिस्रष्टृत्वम् । एवं
च बन्धसृष्टाः ध्वंसाख्यमुक्तिसृष्टिमन्तः कृता इति मूलस्यार्थः सूचितो भवति ।
अन्यत्=देहयोगलक्षणं स्रष्टृत्वं न यस्मात् उत्पत्तिः=देहोत्पत्तिः दैत्यानामपि
सम्मिता तस्मादयं पूर्वोक्तो विशेषः मुक्तिस्रष्टृत्वरूपविशेष एव ग्राह्यः । अनेन
यथास्थितार्थग्रहणे ब्रह्मादयो देवाः सृष्टा इति विशिष्योक्तिर्न घटत इति बाधकं
सूचितम् ॥ ६४ ॥ यस्मादियं तनुविभागकृतिः=तनुविभागकृतिरूपहननं सकलेषु

तनुविभागकृतिस्सकलेष्वियं न हि विशेषकृता सुरदैत्यगा ॥ ६५ ॥ तमिममेव
सुरासुरसञ्चये हरिकृतं प्रविशेषमुदीक्षितुम् । प्रतिविभज्य च भीमसुयोधनौ
स्वपरपक्षभिदा कथिता कथा ॥ ६६ ॥ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥ ६७ ॥ वासुदेवस्तु भगवान्
कीर्त्यतेऽत्र सनातनः । प्रतिबिम्बमिवादृशं यं पश्यन्त्यात्मनि स्थितम् ॥ ६८ ॥
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्
साधयाम्यहम् ॥ ६९ ॥ आद्यन्तयोरित्यवदत्स यस्मात् व्यासात्मको विष्णु-

समा । सुरदैत्यगा=सुरेषु दैत्येषु च विद्यमाना विशेषकृता न हि । अथ=तस्मा-
त्कारणात् दैत्यहतिः तमसि स्थिरा नियतसंस्थितिरेव=तत्क्षणक्षिप्तशक्त्याद्यस्त्रवात-
निपतनैरुद्धमनप्रतिरोधे सति नियमं प्रापिता अत एव स्थिरेत्युक्तम् । अनेन
“निहता येन दानवा” इत्यस्यार्थः समर्थित इति ज्ञेयम् ॥ ६५ ॥ न केवलमस्म-
द्याख्यानमुपपत्तिसिद्धम् किंतु भगवान् देवानामिष्टसाधकः असुराणामनिष्ट-
साधक इत्येतद्भारतकथापर्यालोचनायामपि स्पष्टं सिद्धमित्याह—तमिममिति । उदी-
क्षितुं=उदीक्षयितुम् । अन्तर्णीतो णिच् । दुर्योधनसंक्कटस्य भीमहर्षस्य च दर्शने
व्यासस्यापि रुचिरस्तीति सूचयितुं अणिजन्तप्रयोगः । भीमसुयोधनौ प्रतिविभज्य-
प्रतिप्रति स्थिततया विभज्य । स्वपरपक्षभिदा=स्वपरपक्षयोर्मिदा । जयपराजयाख्य-
फलभेदो यस्यां सा कथा कथितेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इदानीं ग्रन्थादौ अवान्तरवक्त्रा-
वैशंपायनेन कृतनमस्कारवस्तुनिर्देशात्मकमङ्गलप्रतिपादकवाक्यानि पठति—“नमो-
भगवत” इत्यारभ्य “सर्वार्थान्साधयाम्यहम्” मित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
॥ ६९ ॥ अधुना ग्रन्थोपक्रमे मङ्गलपदैः प्रस्तावितप्रमेयानुकूलप्रमेयमेवोत्तरग्रन्थे
विस्तरेण दर्शनीयं नतु तद्विरुद्धम् । तस्मात् लक्षभारतश्लोकानामपि हरेः सर्वोत्तमत्वे
तात्पर्यमिति भावेनाह—आद्यन्तयोरिति । आद्यन्तयोः मङ्गलपद्यानामादौ अन्ते
चेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम् । आदौ “नास्ति नारायणसम” मित्यन्तैः पदैः हरिसर्वोत्त-
मत्वमुपक्रम्य मध्येमध्ये च “मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव” । “मत्तः परतरं
नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय” ॥ “यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” ॥ “ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशेऽ

रुदारशक्तिः । तस्मात्समस्ता हरिसद्गुणानां निर्णीयते भारतगा कथेषा ॥
॥ ७० ॥ सत्यं सत्यं पुनस्सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न
दैवं केशवात्परम् ॥ ७१ ॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणस्सदा ॥ ७२ ॥ स्मर्तव्यस्सततं विष्णुर्विस्म-
र्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः ॥ ७३ ॥

वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम्” ॥ “विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः” । “पूतात्मा
परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः” ॥ “एष निष्कण्टकः पन्था यत्र सम्पूज्यते हरिः ।
कुपथं तं विजानीयाद्भोविन्दरहितागमम्” ॥ “अनाश्रित्योच्छ्रयो नास्ति मुख्यमाश्रय-
माश्रये” । “रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं
कञ्चिदुपाश्रितः” इत्यादिना हरिसर्वोत्तमत्वस्यैव प्रपञ्चितत्वात् । “सत्यं सत्यं पुनः
सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम्” । इति अन्ते
आश्चर्यपर्वणि च सदृष्टान्तं शपथपूर्वकं उच्छ्रितवाहुयुगं यथा भवति तथा हरि-
सर्वोत्तमत्वस्यैवोपपादितत्वाच्च । आदिमध्यावसानपद्यानुसारेण सर्वस्यापि ग्रन्थस्य
योजनीयत्वात् । पादाधिकलक्षभारतवाक्यान्यपि हरेः सर्वोत्तमत्व एव तात्पर्यवन्ति ।
उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थपादोपपत्तीनां महातात्पर्यनिर्णायकत्वस्य सकल-
विद्वज्जनसम्मतत्वादित्यपि ज्ञेयम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अधुना भारतमध्य-
गतैर्बहुभिर्वाक्यैः अवतारादिषु कचित्कचित् प्रदर्शितछेदवेधमोहादिदोषाणां असुर-
जनमोहार्थत्वप्रतिपादकवाक्यैश्च हरेः सर्वोत्तमत्वादिमाहात्म्यं जननमरणादिसकल-
दोषातिदूरतां च दृढीकर्तुं उत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः । “सर्वे विधिनिषेधाः” इत्यस्य । सर्वे
विधिनिषेधाः “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादयः ‘ब्राह्मणो न हन्तव्य’ इत्याद-
यश्च सर्वे विधिनिषेधाः । एतयोः=विष्णुः सततं स्मर्तव्यः जातुचिदपि न विस्मर्तव्य
इति विधिनिषेधयोः किङ्कराः=दासीभूताः । अनयोर्विधिनिषेधयोः साक्षान्मोक्षाङ्ग-
त्वात् । अन्येषां विधीनां एतद्विधिविहितस्मरणयोग्यचित्ताख्यगृहशोधकत्वेन किङ्क-
रत्वात् । निषेधानां च एतन्निषेधप्रतियोगिभूतविस्मरणसहकारिदोषनिवारकत्वेन
साक्षाद्रामविरोधिरावगसहायभूतदैत्यकटकमुखमोटककपिकटकवत् परम्परया एव-
मेतन्निषेधकिङ्करत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ “को हि तं वेदितु”मित्यस्य । यः अपरः

को हि तं वेदितुं शक्तो यो न स्यात्तद्विधोऽपरः । तद्विधश्चापरो नास्ति तस्मात्तं
वेद स स्वयम् ॥ ७४ ॥ को हि तं वेदितुं शक्तो नारायणमनामयम् । ऋते
सत्यवतीसूनोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ ७५ ॥ अप्रमेयोऽनियोज्यश्च स्वयं
कामगमो वशी । मोदत्येष सदा भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ७६ ॥ न
प्रमातुं महाबाहुश्शक्योऽयं मधुसूदनः । परमात्परमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥
॥ ७७ ॥ वसुदेवसुतो नायं नायं गर्भेऽवसत्प्रभुः । नायं दशरथाज्जातो न
चापि जमदग्निः ॥ ७८ ॥ जायते नैव कुलापि म्रियते कुत एव तु । न
बध्यो मुह्यते नायं बध्यते नैव केनचित् ॥ ७९ ॥ कुतो दुःखं स्वतन्त्रस्य
नित्यानन्दैकरूपिणः । ईशन्नपि हि देवेशस्सर्वस्य जगतो हरिः ॥ ८० ॥
कर्माणि कुरुते नित्यं कीनाश इव दुर्बलः । नात्मानं वेद मुग्धोऽयं दुःखी
सीतां च मार्गते ॥ ८१ ॥ बद्धश्शक्रजितेत्यादिलीलैषाऽसुरमोहिनी । मुह्यते
शस्त्रपातेन भिन्नत्वग्रुधिरस्रवः ॥ ८२ ॥ अजानन् पृच्छति स्मान्मानं तनुं
त्यक्त्वा दिवं गतः । इत्याद्यसुरमोहाय दर्शयामास नाट्यवत् ॥ ८३ ॥ अविद्य-
मानमेवेशः कुहकं तद्विदुस्सुराः । प्रादुर्भावा हरेस्सर्वे नैव प्राकृतदेहिनः ॥
॥ ८४ ॥ निर्दोषागुणसम्पूर्णा दर्शयत्यन्यथैव तु । दुष्टानां मोहनार्थाय सतामपि तु
कुत्रचित् ॥ ८५ ॥ यथायोग्यफलप्राप्त्यै लीलैषा परमात्मनः । ज्ञानं तेऽहं सवि-

ब्रह्मादिः । तद्विधः तस्य समः न स्यात् । स अपरः । तं वेदितुं कः शक्तः न
कोऽपि । तस्य विष्णोः सकाशात् अतिनीचत्वेन तद्वेदनसामर्थ्याभावात् । तर्हि
ब्रह्मादितोऽप्युत्तमः कश्चित्तद्विधः वेत्तुं शक्तः स्यादित्यत आह—तद्विध इति ।
अपरश्च ब्रह्मादितोऽप्यपरश्च । तद्विधः=नारायणसमः नास्ति । यस्त्वौद्वत्येना-
शङ्कितः सोऽपि नास्तीति भावः । तस्मादन्यस्य वेत्तुरभावात् सर्वथाऽवेद्यस्यावस्तुत्व
प्रसङ्गाच्च । तं=नारायणम् । सः=नारायणः । स्वयमेव वेदेति योजना ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ स्वयं कामगम इत्यस्य स्वयमेवेच्छया गच्छतीति स्वयंकामगमः स्वतन्त्र
इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कर्माणि कुरुते इत्यस्य ।
कर्माणि=अर्जुनदौत्य—बलियाचन—नारदवन्दन—सन्ध्यावन्दनादीनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥
॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमित्यत्र । ज्ञानं सामा-

ज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ८६ ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमव-
शिष्यते । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ८७ ॥ भूतः परतरं
नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥
॥ ८८ ॥ परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघ-
ज्ञाना विचेतसः ॥ ८९ ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ ९० ॥ भजन्त्यनन्यमनसो
ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९१ ॥ पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च
गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिप्रभाव ॥
॥ ९२ ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयस्सर्वे
परां सिद्धिमितो गताः ॥ ९३ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ९४ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षर-
श्चाक्षर एव च । क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ९५ ॥ उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

न्यतः स्वमहिमज्ञानप्रकारं सामान्यतो विशेषतश्च ज्ञातव्यं स्वस्वरूपं वा । तद्यथा ।
‘भूतः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये’ति यत्सर्वेश्वरत्वेन अर्जुनं प्रति सामान्ये-
नोपदिश्यमानं स्वस्वरूपं तत् ज्ञानं सामान्यतः स्वमहिमज्ञानं वा ज्ञानमित्युच्यते ।
“अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति यत् सर्वेश्वरत्वोपपादकं सकल-
जगत्स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादिगुणवत्तयोपदिश्यमानं स्वस्वरूपं तत् विज्ञानम् । उक्तरित्या
विशिष्य स्वगुणज्ञानं वा विज्ञानम् । अवजानन्ति मामित्याद्यपि विज्ञानम् । स्वाव-
मन्तृणामाशाविघटकस्वस्वरूपस्य निरूपणात् स्वभजकानां तु महामाहात्म्यसत्य-
सङ्कल्पत्वादिमहिमप्रदर्शकस्वस्वरूपस्य निरूपणात् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ परम्भाव-
मित्यस्य । परमुत्तमं, भावं=भवतीति कर्तृव्युत्पत्त्या सर्वदा विद्यमानं स्वरूपमित्यर्थः ॥
विचेतस इत्यस्य तत्त्वज्ञानविरुद्धचेतस इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता
इत्यत्र प्रकृतिं स्वभावमित्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मम योनिर्मह-
द्ब्रह्मेत्यत्र । युज्यते अनया पुमानिति योनिर्भार्या न तु कारणमित्यर्थः । ‘तस्मिन्गर्भं
दधाम्यह’मिति उत्तरविरोधात् । महद्ब्रह्म=महद्ब्रह्मपदवाच्या महालक्ष्मीः । “प्रकृतिः

॥ ९६ ॥ यस्मात्प्रमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ९७ ॥ यो मामेवमसम्भूतो जानाति पुरुषोत्तमम् । स
सर्वविद्वज्जति मां सर्वभावेन भारत ॥ ९८ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य-
मागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रळये न व्यथन्ति च ॥ ९९ ॥ इति गुह्य-
तमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥
॥ १०० ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरशः प्रोक्त
आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ १०१ ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ १०२ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टा-
त्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युग्रकर्माणि क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ १०३ ॥ ईश्व-
रोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति
सदृशो मया ॥ १०४ ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः

परमं ब्रह्मेति वचनात् इदमपि विशेषज्ञानम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥
॥ ९८ ॥ ९९ ॥ द्वौ भूतसर्गावित्यत्र । सर्गौ निसर्गौ स्वभावाविति यावत् ॥
॥ १०० ॥ असत्यमप्रतिष्ठं त इत्यत्र । प्रतिष्ठा=बहुकालमवस्थितिः तद्रहितं
ब्रह्मज्ञानबाध्यमित्यर्थः । अपरस्परसम्भूतं=मृत्पिण्डाद्वटः, तन्तुभ्यः पट इत्याद्याकारेण
परस्परसम्भूतं न भवति । तर्हि किं कीदृशं जगदिति प्रश्नस्य अन्यत्=सदसतोरन्यत्
सदसद्विलक्षणमित्युत्तरम् । कामहैतुकम् । (अनेन) कामयन्ति दुर्विषयानिति कामः ।
अज्ञानम्, तद्धेतुकं अज्ञानकल्पितमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ “दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धा-
यासुरी मता । दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृण्व”त्यारभ्य, “असत्य-
मप्रतिष्ठं ते, ईश्वरोऽहमहं भोगी”त्यादिना जगन्मिथ्यात्वस्य ब्रह्मैक्यस्य च असुर-
योग्यदुर्मतत्वोक्त्या प्रेक्षावद्धिः न तन्मतमनुसरणीयमिति प्रतिपादितमित्याह । नितरां
बन्धो निबन्धः । तमस्यनुभूयमानं दुःखं नतु संसारः । मोक्षप्रतियोगिफलत्वस्य-
तल्लैवौचित्यात् । अत एव “ततो यान्त्यधमां गति”मिति वक्ष्यति च ॥ १०२ ॥
॥ १०३ ॥ मामात्मपरदेहेष्वित्यत्र । आत्मदेहेषु द्वेषो नाम अहं ब्रह्मास्मीति
दुराग्रहः । परदेहेषु द्वेषो नाम त्वं ब्रह्मासीत्युपदेशः । इदं च भगवद्वेषिणां मोक्षो
भवतीति भ्रमनिवृत्त्यर्थं संगृहीतम् ॥ १०४ ॥ ‘अजस्रमशुभान्’ । ‘आसुरीष्वेव

क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥ १०५ ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव
योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ॥ १०६ ॥ माम-
प्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् । सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥
॥ १०७ ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् । सवगुह्यतमं
भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ १०८ ॥ इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते
हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ १०९ ॥ मामेवैष्यसि
सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः

योनिषु’ “मूढा जन्मनिजन्मनि” “मामप्राप्यैव कौन्तेये”ति चतुर्भिर्विशेषणैः
ऊर्ध्वलोकप्राप्तिनियमस्य “ततो यान्त्यधमां गति”मिति अधोलोकगमनस्य निर्णी-
तत्वात् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ “सर्वभूतेषु येनैक”मित्यत्र विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्तं
एकं मुख्यम् भावं सदा भवतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्माख्यं पदार्थम् येन सत्त्वगुण-
निबन्धनज्ञानेन ईक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धीति योजना । अनेन सर्वजीवानां
परस्परभेदः सर्वान्तर्यामिणो नारायणस्य स्वगतरूपेषु परस्परं न भेद इति च
सिद्धम् । अत एव हि “न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही”ति सूत्रम् ॥
॥ १०७....१०९ ॥ जनमेजयः । “सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्ये-
तानि भिन्नानि उताहो नेति चोच्यताम्” । ज्ञानानि=ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानपदवाच्यानि
शास्त्राणि भिन्नानि=परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानीत्यर्थः । अन्यथा स्वरूपभेदस्य
स्वतः सिद्धत्वेन प्रश्नायोगात् । “वैशम्पायनः । सांख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव
च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणे”ति ज्ञानानां परस्परविरुद्धार्थ-
कतामङ्गीकृत्य पञ्चरात्रस्यैवोत्तमतामाह—पञ्चरात्रस्येति । एतेषु ज्ञानेषु ज्ञानसाध-
नत्वात् ज्ञानपदवाच्येषु सांख्ययोगपाशुपतवेदारण्यकाख्यशास्त्रेषु एतत् पञ्चरात्राख्यं
शास्त्रं विशिष्यते=वेदपञ्चरात्रयोरेकविधत्वात् ग्रन्थत्रयादिदं शास्त्रमुत्तममित्यर्थः ।
अत एव वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमप्युपलक्ष्यते । अन्यथा एतेभ्यो विशिष्यत इत्येव
स्यात् नतु एतेष्विति निर्धारणे सप्तमी । सा हि “गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीर-
तमे”त्यादौ विशेष्यमाणकृष्णाया अपि गोः गोत्वेन गोषु प्रवेशवत् । पञ्चरात्र-
स्यापि मुख्यतो लक्षणया वा उक्तेषु प्रवेशे सत्येव स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

स्वयम् ॥ ११० ॥ सर्वेष्वेतेषु राजेन्द्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते । ज्ञानेष्वेतेषु
 राजेन्द्र सांख्यपाशुपतादिषु ॥ १११ ॥ यथायोगं यथान्यायं निष्ठा नारायणः
 परः । पञ्चरात्रविदो मुख्या यथाक्रमवरा नृप ॥ ११२ ॥ एकान्तभावोपागता
 वासुदेवं विशन्ति ते ॥ जनमेजय उवाच—बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो
 एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥ ११३ ॥ वैशम्पायन
 उवाच—नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बह । बहूनां पुरुषाणां हि यथैका
 योनिरुच्यते ॥ ११४ ॥ तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् । आह
 ब्रह्मेतमेवार्थं महादेवाय पृच्छते ॥ ११५ ॥ तस्यैकस्य ममत्वं हि स चैकः
 पुरुषो विराट् ॥ ११६ ॥ अहं ब्रह्मा चाद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च
 मत्तः प्रसूतः । मत्तो जगत् स्थावरं जङ्गमं च सर्वं वेदास्सरहस्याश्च पुत्र ॥
 ॥ ११७ ॥ तथैव भीमवचनं धर्मजं प्रत्युदीरितम् । ब्रह्मेशानादिभिस्सर्वैः
 समेतैर्यद्गुणांशकः । नावसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ॥ ११८ ॥
 स एष भगवान्कृष्णो नैव केवलमानुषः । यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च
 तर्हि सांख्यादिशास्त्राणि किं सर्वथा अप्रमाणानीत्यत आह—ज्ञानेष्विति ॥ १११ ॥
 यथायोगं=पञ्चरात्रोक्तोपायमनतिक्रम्य यथान्यायं=पञ्चरात्रोक्तन्यायमनतिक्रम्य क्वचित्
 क्वचित् नारायणः पर इति प्रतिपादने “निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थाया”मित्यनुशासनात्
 तस्मिन्नंशे निष्ठा उत्कर्षः प्रामाण्यमिति यावत् अस्तीति योजना । तेषु शास्त्रेषु
 प्रकृतिज्ञानात् प्राणायामादिना श्वासनिरोधात् पशुपतिज्ञानाद्वा मोक्ष इति प्रायशः
 प्रतिपाद्यते । अन्यथा उक्तज्ञानभेदायोगात् पञ्चरात्रन्यायमनुसृत्य क्वचित्क्वचिद्भागे
 भक्त्या वा हरिभक्तानामपि स्वग्रन्थे रुच्युत्पादनाय वा भगवन्माहात्म्यमुच्यते ।
 तदा तस्यांशस्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियत इति भावः ॥ ११२ ॥ बहवः पुरुषा
 ब्रह्मन्निति श्लोकद्वयं प्राचीनाध्याये व्याख्यातम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥
 तस्यैकस्य ममत्वं हीत्यत्र सकलं जगत् मम वशे वर्तत इत्याकारेण
 यद्वशित्वापरपर्यायं ममत्वं—नतु रागबद्धपुरुषस्य स्वावशेऽपि देहगेहादाविव
 ममत्वं तस्यैकस्यैव न त्वन्यस्य तद्वशित्वरूपैश्वर्यस्यान्यत्वाभावादिति भावः ।
 वशीकरणशक्तिर्हि वशित्वम् ॥ ११६ ॥ अहं ब्रह्मा चेत्यत्र प्रजानामीशः अद्भ्यः

क्रोधसम्भवः ॥ ११९ ॥ वचनं चैव कृष्णस्य ज्येष्ठं कुन्तीसुतं प्रति । रुद्रं
समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ १२० ॥ ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं
नाहं कश्चिदुपाश्रितः । यथाश्रितानि ज्योतींषि ज्योतिःश्रेष्ठं दिवाकरम् ॥
॥ १२१ ॥ एवं मुक्तगणाः सर्वे वासुदेवमुपाश्रिताः । भविष्यत्पूर्वगं चापि
वचो व्यासस्य सादरम् ॥ १२२ ॥ वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः ।
तदर्थस्तु कथास्सर्वा नान्यार्थं वैष्णवं यशः ॥ १२३ ॥ तत्प्रतीपं तु यदृश्येन्न
तन्मम मनीषितम् । भाषास्तु त्रिविधास्तत्र मया वै सम्प्रदर्शिताः ॥ १२४ ॥
उक्तो यो महिमा विष्णोस्स तूक्तो हि समाधिना । शैवदर्शनमालम्ब्य कचि-
च्छैवी कथोदिता ॥ १२५ ॥ समाधिभाषयोक्तं यत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि ।

ब्रह्मा ब्रह्मपदवाच्यः अहं तस्माज्जात इति योजना ॥ ११७....१२२ ॥ तदर्थस्तु
कथाः सर्वा इत्यत्र । सर्वाः कथाः=राजसूयवनवासयुद्धादिवर्णनादिकथाः
तदर्थः वासुदेवमहिमनिर्णयाय कथिताः विष्णौ भक्तिभरितत्वात्पाण्डवै राजसूय-
यागः कृतः वनवासे युद्धे च सर्वे शत्रवः पराजिताः धर्मेण राज्यं कृतमित्यादि-
कथावर्णने विष्णोरेव महिमा निर्णीतो भवतीति भावः । वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि
यशः विष्णुमहिमोत्कीर्तनमिति यावत् अन्यार्थं नेति योजना ॥ १२३ ॥
तत्प्रतीपं विष्णुमहिमप्रतीपं यद्वचनं क्वचित् दृश्येत् तत् मम मनीषितं न
मया मनःपूर्वकमुक्तं न किंतु परदर्शनस्था एवं वदन्तीति दर्शनभाषया परमतानु-
वाद एव कृतः नतु तन्मम मतमिति व्यासः स्वाभिसन्धि स्वयमेवोद्धाटितवानित्यर्थः ।
भाषास्त्रिविधाः । समाधिगुह्यदर्शनभाषाभेदेन त्रिविधाः ॥ १२४ ॥ तत्र समाधिभाषां
दर्शयति—उक्त इति । यः विष्णोर्महिमा उक्तः स्पष्टमुक्तः सतु समाधिना उक्तः ।
समाहितमनसा चित्तैकाग्रतया कथितत्वात् यथा “नास्ति नारायणसमम्” । “रुद्रं
समाश्रिता देवाः” । “सत्यं सत्यं पुनः सत्यं”मित्यादिकम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥
आद्यन्तयोर्विरुद्धमित्यस्य आदावुक्तकृष्णमहिमाख्यप्रमेयस्य अन्ते वक्ष्यमाण-
कृष्णोत्कर्षाख्यप्रमेयस्य च विरुद्धं दर्शनान्तरसिद्धं वैष्णवदर्शनविरुद्धपाशुपतादि-
दर्शनान्तरसिद्धं यत्कृष्णस्य शिवार्चकत्वादिप्रमेयम् मध्ये कचिदज्ञजनमोहनाय
कथ्यते तद्दर्शनं दर्शनभाषयोक्तमित्यर्थः । अन्यथा दर्शनभाषातोऽन्यथा स्पष्टा-

अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते ॥ १२६ ॥ आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शने
तदुदाहृतम् । दर्शनान्तरसिद्धं च गुह्यभाषाऽन्यथा भवेत् ॥ १२७ ॥ तस्माद्वि-
ष्णोर्हि महिमा भारतोक्तो यथार्थतः । तस्याङ्गं प्रथमं वायुः प्रादुर्भावत्रया-
न्वितः ॥ १२८ ॥ प्रथमो हनुमान्नाम द्वितीयो भीम एव च । पूर्णप्रज्ञस्तृती-
यस्तु भगवत्कार्यसाधकः ॥ १२९ ॥ त्रेताद्येषु युगेष्वेव सम्भूतः केशवाज्ञया ।
एकैकशस्त्रिषु पृथक् द्वितीयाङ्गं सरस्वती ॥ १३० ॥ शंरूपे तु रतेर्वायौ श्रीरि-
त्येव च कीर्त्यते । सैव च द्रौपदी नाम काळी चन्द्रेति चोच्यते ॥ १३१ ॥
तृतीयाङ्गं हरेश्शेषः प्रादुर्भावसमन्वितः । प्रादुर्भावा नरश्चैव लक्ष्मणो बल एव
च ॥ १३२ ॥ रुद्रात्मकत्वाच्छेषस्य शुको द्रौणिश्च तत्तनू । इन्द्रे नरांश-
सम्पत्त्या पार्थोऽपीषत्तदात्मकः ॥ १३३ ॥ प्रद्युम्नाद्यास्ततो विष्णोरङ्गभूताः

र्थकसमाधिभाषातोऽन्यथा यद्वेत् कचिदुच्यमानं भवेत् “अट्टशूला जनपदाः
शिवशूलाश्चतुष्पथाः । प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे” इत्यादा-
विव गूढार्थकपदघटनयोच्यत इति यावत् सा गुह्यभाषेत्यर्थः ॥ १२७....
॥ १२९ ॥ सम्भूतः केशवाज्ञयेत्यत्र । त्रिषु रूपेषु एकैकशः एकैकं प्रति
पृथक्पृथक् केशवाज्ञयैव त्रेताद्येषु युगेषु सम्भूत इति योजना ॥ १३० ॥ भारते
कचित्कचित् द्रौपदी श्रीरित्युच्यते । तस्यार्थमाह—शंरूप इति । शकारेण शंरूपो
वायुः कथ्यते । रेफेण च तस्मिन् रमते इत्यर्थे सिद्धे स्त्रीलिङ्गतया नदीसंज्ञायां
ङीपि च कृते श्रीरिति शब्दनिष्पत्तिर्भवति ॥ १३१....१३४ ॥ विष्णोः सर्वोत्त-
मत्वे वाय्वादीनां क्रमेण तदङ्गत्वे च विष्णोः साक्षादवतारो रामः * कुतः
(सीताऽवनकृते अज्ञजनवत् सीतान्वेषणादिकं कृतवान् रक्षोबधमात्रफलाये-
त्यपि न किंतु दशरथाज्ञापरिपालन—सीतान्वेषण—प्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवा-
भीष्टकरण—विभीषणराज्यदानादिना गुर्वाज्ञापरिपालन—प्राप्तव्यसनशरणागतपरिपा-
लनाभीष्टदानादिकं च कर्तव्यमिति मर्त्यशिक्षार्थं च कृतवान् । एतदुभयोपपादना-

* इतःपरं मूलकोशेषु पंक्तिपातेनोचितानुपूर्व्या अलाभेन पठितृणां वैमुख्यं
माभूदिति विजयध्वजीयादिरीत्या यथामति () एतच्चिह्नान्तरिता पंक्तिः पूरिता ।

क्रमेण तु । चरितं वैष्णवानां तु विष्णूद्रेकाय कथ्यते ॥ १३४ ॥ तथा
भागवतेऽप्युक्तं हनुमद्वचनं परम् ॥ मर्त्यावितारस्त्वह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव
न केवलं विभोः । कुतोऽस्य हि स्यू रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यस-
नानीश्वरस्य ॥ १३५ ॥ न वै स आत्मात्मवतामधीश्वरो भुंक्ते हि दुःखं
भगवान्वासुदेवः । न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि जहाति कर्हि-
चित् ॥ १३६ ॥ यत्पादपङ्कजपरागनिषेवकाणां दुःखानि सर्वाणि लयं
प्रयान्ति । स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनाय स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्च-
चार ॥ १३७ ॥ क्वचिच्छिवं क्वचिद्वीर्यं क्वचिदेवान् क्वचिन्नरान् । नमत्यर्च-
यति स्तौति वरानर्थयतेऽपि च ॥ १३८ ॥ लिङ्गं प्रतिष्ठापयति वृणोत्यसुरतो
वरान् । सर्वेश्वरः स्वतन्त्रोऽपि सर्वशक्तिश्च सर्वदा ॥ १३९ ॥ सर्वज्ञोऽपि
विमोहाय जनानां पुरुषोत्तमः । तस्माद्यो महिमा विष्णोस्सर्वशास्त्रोदितस्स

यैव विभोरिति विशेषणम्) अन्यथा मर्त्यशिक्षणार्थं (मर्त्यावितारः) न कृतश्चेत्
स्वे स्वतन्त्रे आत्मन् आत्मनि रमतः रामस्य सीताकृतानि व्यसनानि कुतः
स्युरिति योजना ॥ १३५ ॥ आत्मवतां वशीकृतमनसां योगीश्वराणामधीश्वरो
भगवान् षड्गुणैश्वर्यपरिपूर्णः वासुदेवः सकलजगत्सु वसनात् क्रीडादिगुणविशिष्ट-
त्वाच्च वासुदेवनामकः आत्मा परमात्मा सः रामः दुःखं न भुंक्ते इति योजना ।
आनन्दपूर्णस्य कथं दुःखं सकलजगद्व्यापिनः कथं वियोग इति सूचनाय विशे-
षणद्वयम् । कृष्णावतारे बहुसहस्रस्त्रीभिः सह रममाणस्यापि न स्त्रीकृतकश्मल-
मिति सूचनाय वासुदेवग्रहणम् । हीत्यनेन “निरनिष्टो निरवद्य” इति श्रुतिप्रसिद्धिं
सूचयति ॥ १३६....१३८ ॥ मदान्धाभ्यां मधुकैटभाभ्यां वरं वृणीष्वेति पृष्टः
कृष्णः युवयोर्हन्ताऽहं स्यामिति वरं जग्राह किल । दत्तस्यान्यथाभावे स्वम-
हिमा न्यूनः स्यादिति भिया ताभ्यां तथैवास्त्वित्युक्तकथासंग्रहाय “वृणोत्यसुरतो
वरा” नित्युक्तम् ॥ १३९ ॥ यो विष्णोर्महिमा स एव सर्वशास्त्रोदितः अन्यत्
नरविडम्बनाय असुरमोहार्थं च कृतम् । यत्स्वमहिमविरोधिकैलासयात्रादि
चरित्वं(तत्)शास्त्रतात्पर्यविषयतयोदितं न । हरिणा कृतत्वात् । तदपि शास्त्रे क्वचित्
क्वचित् शास्त्रकृतो वर्णयन्ति तथाऽप्यसौ विष्णोर्महिमविरोधित्वात् शास्त्रतात्पर्य-

हि ॥ १४० ॥ नान्यदित्येष शास्त्राणां निर्णयस्समुदाहृतः । भारतार्थस्त्रिधा
 प्रोक्तः स्वयं भगवतैव हि ॥ १४१ ॥ मन्वादि केचिद्ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथाऽ-
 विषयभूतो नेति भावः ॥ १४० ॥ प्रकारान्तरेणापि भारतार्थत्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते-
 भारतार्थ इति ॥ १४१ ॥ मन्वादिकेचिद्ब्रुवत इति श्लोकस्यापाततः प्रतीयमानाः
 मनवः आस्तीकाख्यो ऋषिः उपरिचराख्यो वसुश्च नार्थः । मनूनां प्रसङ्गस्यैव
 भारते अभावात् । आस्तीकोपरिचरवस्वोश्च सर्पयागविघ्नकरगाय सत्यवत्यु-
 त्पत्तये च आदिपर्वण्यादिभागे एकैकाध्यायमात्रेण प्रसङ्गनेऽपि आदिपर्वण्यप्यन्ते
 प्रसङ्गनाभावेन सकलभारतप्रतिपाद्यत्वस्य सुतरामयोगात् । तस्मात् “वेदे रामायणे
 चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत” इति
 भारत एवोक्तत्वात् उपरि सर्वेषामुपरि चरतीति उपरिचरः सर्वोत्तमो नारायणः ।
 तस्यैव स्वरवर्ण (पद) वाक्यात्मकसकलभारतग्रन्थेन परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपादन
 मुचितम् । “चरितं वैष्णवानां च विष्णूद्वेकाय कथ्यत” इति वचनात् । वैष्णवाग्रेस-
 राणां पाण्डवानां द्रौपद्याश्च कथाऽपि तदन्तरं कथनार्हा । दृश्यते च तेषामेवोत्प-
 त्यादिकमपि सर्वत्र भारते “विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति
 श्रुतेः ‘भक्तिरेवैनं नयति’ ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’ ‘श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यः’ ‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्’ ‘वेदा ह्येवैनं वेदय-
 न्ती’त्यादिवचनेभ्यः धर्माचरणस्य भक्तिवैराग्यादिगुणानां श्रवणादीनां गुरूपसत्त्यादि-
 विनयानां वेदस्य च तेषामेव वैष्णवानां तस्यैव विष्णोः साक्षात्कारप्रसादादावङ्ग-
 त्वात् । तद्वन्दनमपि तेषामेवोपकाराय कर्तुमुचितम् । एवंच मुख्यतो हरेः तदन्-
 तरं पाण्डवानां तथा धर्मस्य भक्त्यादिगुणानां चोत्कीर्तनमेव न्यायप्राप्तम् ।
 क्रियते च सभापर्वाश्वमेधिकपर्वादिषु राजसूयाश्वमेधिकपर्वादिषु राजसूयाश्वमेधादि-
 धर्माणां प्रसङ्गः प्रशंसा । तत्रापि हरेरग्रपूजया कृष्णे निरुपचरिता भक्तिश्च श्रूयते ।
 कचित्कचित् श्रवणमननादीनां कर्तव्यता चोच्यते । समृद्धराज्यपरित्यागेन वैराग्यं
 सत्यपरिपालनं मार्कण्डेयादिऋषिभ्यः भगवत्कथायाः सद्धर्माणां च श्रवणमनना-
 दिकमपि आरण्यकपर्वादौ श्रूयते । ज्येष्ठानुवृत्त्या विनयादिकमपि तत्रतत्रोच्यते ।
 तस्मादेतस्य श्लोकस्यैवं योजना । मीयते प्रमीयते एभिः परमात्मेति मनवो धर्माः

परे । तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ॥ १४२ ॥ सकृष्णान् पाण्डवान्
गृह्य योऽयमर्थः प्रवर्तते । प्रातिलोभ्यादिवैचित्र्यात्तमास्तीकं प्रचक्षते ॥ १४३ ॥

भक्त्यादिदशकं श्रुतादिः शीलविनयौ वेदाश्चेति मनुपदवाच्यं पञ्चकं यत्रयत्र
प्रस्तूयते तस्मिंस्तस्मिन्नंशे धर्माभिमानित्वान्मनुपदवाच्यो धर्मराजः । भक्त्यादिदश-
गुणाभिमानित्वान्मनुपदवाच्यः श्रीभीमसेनः । श्रुताभिमानित्वान्मनुपदवाच्योऽर्जुनः ।
शीलविनयाभिमानित्वान्मनुपदवाच्यौ नकुलसहदेवौ । वेदाभिमानित्वान्मनुपद-
वाच्या द्रौपदी चेति पञ्च आदयः तेनतेनांशेन आदीयमानत्वादादयः प्रति-
पाद्याः यस्य तन्मन्वादि । अनया व्युत्पत्त्या भारतं मन्वादि केचिद् ब्रुवते । अभि-
मन्यमानकथनव्याजेन तदभिमानिनां पञ्चपाण्डवानां द्रौपद्याश्च स्तुत्यर्थं भारतं
प्रवृत्तमिति वदन्तीति भावः । आस्तीकाः=अस्ति परदेवता अस्ति परलोक इति
सदा जानन्तः पाण्डवाः द्रौपदी च आस्तिका इत्युच्यन्ते । आस्तिका एव
आस्तीकाः आस्तिकेभ्यो मनुमुन्यादिभ्योऽप्यतिशयेनास्तिका इति सूचनाय दीर्घः ।
धर्मादिकमनन्तर्भाव्य केवलमास्तिकान् पाण्डवानेव पुरस्कृत्य तदुत्पत्तितच्चरिततत्कृत-
युद्धादिकं च यत्र बहुशो वर्ण्यते तदास्तीकादि । उक्तविधया आस्तीकाः
द्रौपदीसहिताः पञ्चपाण्डवाः आदयः प्रतिपाद्याः यस्य तदास्तीकादि । धर्मादिक-
मनन्तर्भाव्य परमास्तिकशिरोमणित्वात् पुण्यश्लोकाः पाण्डवा एव बहुशो वर्णनीया इति
ग्रन्थकर्तुर्ग्रन्थस्य च यत्राभिसन्धिः तत्सर्वप्रकरणमास्तीकादीत्युच्यत इति भावः ।
सकलं भारतमन्यद्वारा वा स्वातन्त्र्येण वा परमवैष्णवपाण्डवप्रशंसार्थं प्रवृत्तमिति
हृदयम् । सर्वोत्तमत्वादुपरिचरनामा महाविष्णुरेवादिमध्यावसानेषु आदिः प्रति-
पाद्यो यस्य तदुपरिचरादीत्यर्थः । अत्र परममुख्यया वृत्त्या स्वरवर्णपदवाक्यात्मक-
सकलभारतेष्वपि विष्णुप्रतिपादकत्वस्याभिप्रेतत्वात् । “पाठक्रमादर्थक्रमो ज्या-
या” निति न्यायेन चरमोक्तमपि विष्णुप्रतिपादकत्वमेव सर्वस्मादपि मुख्य-
तोऽभिमतम् । मध्योक्तं केवलापण्डवप्रतिपादकत्वं मध्यमाभिमतम् । आदा-
वुक्तमपि अन्यद्वारा कचिद्भागे प्रतिपादनं तु अमुख्यमिति विवेको ज्ञेयः ॥
॥ १४२ ॥ एतदेवात्र विशदयति—सकृष्णानित्यादिना । प्रातिलोभ्यादि-
वैचित्र्यात्=उपरि वक्तव्यस्यापि प्रमेयस्य प्रसङ्गात् प्राक्कथनम् । कचिदादौ वक्त-

धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिः शीलवैनयौ । स ब्रह्मकास्तु ते यत्र धन्यादि-
तं विदुर्बुधाः ॥ १४४ ॥ नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु ।
तत्सामर्थ्याभिधायीनि तमौपरिचरं विदुः ॥ १४५ ॥ भक्तिज्ञानं सर्वैराग्यं
प्रज्ञा मेधा धृतिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव वृकोदर इति स्मृतः ॥
॥ १४६ ॥ एतादृशात्मको वायुस्तस्माद्भीमस्तदात्मकः । सर्वविद्या द्रौपदी तु
यस्मात्सैव सरस्वती ॥ १४७ ॥ अज्ञानादिस्वरूपस्तु कलिर्दुर्योधनः स्मृतः ।
विपरीतं तु यज्ज्ञानं दुःशासन इतीरितः ॥ १४८ ॥ नास्तिक्यं शकुनिर्नाम
सर्वदोषात्मकाः परे । धार्तराष्ट्रास्त्वहङ्कारो द्रौणी रुद्रात्मको यतः ॥ १४९ ॥

व्यस्यापि प्रमेयस्य वक्ष्यमाणप्रमेयसङ्गतत्वात् पश्चात्कथनं प्रातिलोम्यम् । कचि-
दर्जुनादिकृतस्यापि चरित्रस्य प्राधान्यात् भीमादिकृतत्ववर्णनं व्यत्यासः । इदमादि-
पदेन संगृह्यते । एतदादिवैचित्र्यात् सकृष्णान् कृष्णया द्रौपद्या सहितान्
पाण्डवान् गृह्य अनन्योपाधिकतया परिगृह्येत्यर्थः ॥ १४३ ॥ धर्मो भक्त्यादि-
दशक इत्यत्र धर्माभिमानि युधिष्ठिरः भक्त्यादिदशक इत्यनेन भक्तिज्ञानवैराग्यादि-
शोभनगुणानामभिमानि परमभक्ताग्रेसरो भीमः कथ्यते । श्रुतादिः श्रीकृष्णमुखादेव
सकलशास्त्रार्थनिर्णयरूपगीताश्रवणात् मननाच्च श्रुताभिमानि अर्जुनः । शीलवैनयौ
शीलविनयाभिमानिनौ नकुलसहदेवौ । स ब्रह्मकाः वेदाभिमानिद्रौपदीसहिता इत्यर्थः
॥ १४४ ॥ सर्वाणि वचनानीत्यत्र वचनानि भारतवचनानि ॥ १४५ ॥
भक्त्यादिदशकं किमित्यत आह—भक्तिरिति ॥ मेधा=श्रुतस्य धारणम् ॥ १४६ ॥
भारते पञ्चमप्रतिपाद्यमुक्त्वा इदानीं हेयतया वध्यतया च प्रसङ्गादनादरेण कथित-
दुर्योधनादीनां तत्सेनायाश्चोपादेयतया अवान्तरतागर्भविषयतया कथितानामुभय-
सेनास्थानां भीष्मद्रोणकर्णद्रुपदविराटादिशुभसेनायाश्च कथनं सदसत्संग्रहरूपदेहो-
पमया कथितमिति भावेन तत्कथाप्रकारमाह—सर्वविद्येति । मुखे विद्यमाना या
वाक् तदुपमया द्रौपदी कथिता । यस्मात् द्रौपदी सर्वविद्या=सर्वविद्याभिमानिनी
तस्मात्सैव सरस्वती=मुखे विद्यमाना वाणीत्यर्थः ॥ १४७ ॥ अज्ञानादिस्वरूपः
अज्ञानभ्रमप्रमादाद्यभिमानि देहे विद्यमानो यः कलिः सः दुर्योधनः स्मृत इत्यर्थः ।
देहे विपरीतं यज्ज्ञानं तन्मात्राभिमानि दैत्यो यः स दुःशासन इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

द्रोणाद्या इन्द्रियाण्येव पापान्यन्ये तु सैनिकाः । पाण्डवेयाश्च पुण्यानि तेषां
विष्णुर्नियोजकः ॥ १५० ॥ एवमध्यात्मनिष्ठं हि भारतं सर्वमुच्यते । दुर्वि-
ज्ञेयमतस्सर्वैर्भारतं तु सुरैरपि ॥ १५१ ॥ स्वयं व्यासो हि तद्वेद ब्रह्मा वा
तत्प्रसादतः । तथाऽपि विष्णुपरता भारते सारसंग्रहः ॥ १५२ ॥ इत्यादि-
व्यासवाक्यैस्तु विष्णूत्कर्षोऽवगम्यते । वाय्वादीनां क्रमश्चैव तद्वाक्यैरेव
चिन्त्यते ॥ १५३ ॥ वायुर्हि ब्रह्मतामेति तस्माद्ब्रह्मैव स स्मृतः । न ब्रह्म-
सदृशः कश्चिच्छिवादिषु कथञ्चन ॥ १५४ ॥ ज्ञाने विरागे हरिभक्तिभावे
धृतिस्थितिप्राणबलेषु योगे । बुद्धौ च नान्यो हनुमत्समानः पुमान् कदाचित्

पुरुषस्य देहे यन्नास्तिक्यं सज्जने चेत् दुःखाद्यनुभवसङ्कटात्, दुर्जने चेत् स्वभावत
एव तिष्ठति । तदभिमानि यो दैत्यः स शकुनिः । पुरुषस्य देहे कामक्रोधमदमत्स-
रादयो ये दोषाः सन्ति तेषां सर्वदोषाणामात्मकाः नियामकाः ये दैत्याः ते अपरे धार्त-
राष्ट्राः दुर्योधनदुःशासनव्यतिरिक्तधृतराष्ट्रपुत्रा इत्यर्थः । पुरुषस्य देहे योऽयमहङ्कारः
सः द्रौणिः । यतो रुद्रात्मकः अहङ्काराभिमानिरुद्रात्मक इत्यर्थः ॥ १४९ ॥ देहे
यानीन्द्रियाणि ते द्रोणाद्याः=द्रोणकर्णभीष्माद्याः द्रोणस्य श्रोत्राभिमानिबृहस्पति-
रूपत्वात्, कर्णस्य च चक्षुरभिमानिसूर्यरूपत्वात्, भीष्मस्य वागभिमान्यग्नि-
रूपत्वात्, अभिमन्योर्मनोऽभिमानिचन्द्ररूपत्वात्, नकुलसहदेवयोः घ्राणाभिमानि-
दस्तरूपत्वात्, अर्जुनस्य मनोऽभिमानिन्द्ररूपत्वादित्याद्यूह्यम् ॥ सैनिकाः=दुर्योधन-
पक्षपातिनः पापानि=परहिंसा—परद्रव्यापहरण—परनिन्दा—परनारीगमनादिरूपाणि,
कामक्रोधादीनामौत्पत्तिकतया प्रबलदोषत्वाद्धातेराष्ट्रोपमा । उक्तपापानां तु कादा-
चित्कत्वात् सेनोपमा । पुण्यानि पुण्याभिनिदेवा इत्यर्थः । तेषां वाय्वादीनां
द्रौपद्यादीनां च देहान्तर्विद्यमानानां बहिर्विद्यमानानां सर्वेषां नियामको नारायणः
साक्षात् कृष्ण इत्यर्थः । तथा च परमात्मना स्वेनैव स्वजनापवर्गाय सृष्टेऽपि
उत्तमजीवदेहे अपरोक्षज्ञानदशायां तत्कृतदुष्कर्मसंग्रहाय तत्कृताधिकपुण्यसंग्रहाय
च सदसतामपि संग्रहवत् व्यासोऽपि स्वकृतग्रन्थे परेषां परिभववर्णनाय स्वभक्तानां
सकलकार्येषु दिग्विजयवर्णनाय च सदसतां सर्वेषामपि संग्रहं कृतवान् इति
भावः ॥ १५०....१५५ ॥ हरेः सर्वोत्तमत्वे वायोः प्रधानाङ्गत्वे च स्मृतीरुक्त्वा

क्वच कश्च नैव ॥ १५५ ॥ बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गसहस्रो
यतोऽजनि । यदीमुप ह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥

अधुना श्रुतिं च पठति—बळित्थेति । यतः यस्मान्नारायणात् अजनि=स्वयमजनि
तस्य देवस्य प्रीत्यर्थं तदाज्ञया च “द्रविणं तरः सहो बलं शौर्याणी”त्यनुशासनात्
सहसः=बलरूपस्य अत एव ‘सह मर्षग’इति धातोः “य एवायं मुख्यप्राणः तमु-
द्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः ऋत्वा विदध्वसुः यथाश्मानमाखणमृत्वा विदध्वं-
सत” इत्येवं छन्दोगोपनिषद्वाक्याच्च कल्याणसुरकृतोपद्रवसहनशीलस्य आशुगत्वात्
वेगवतो वा मुख्यप्राणस्य, बट्=बलात्मकं, दर्शतं=ज्ञानेन तत्तं भर्गः=भरति श्वास-
रूपेण जगत् बिभर्ति “स एनान्ब्रह्म गमयती”ति श्रुतेः परं ब्रह्म गमयतीति चेति
भर्गशब्दवाच्यम् “अदिभूभ्यां डुतजि”त्यादाविव धातुद्वयादौणादिकोऽसुन्
प्रत्ययः । तद्वायोर्मूलरूपं अनेन बट् बलात्मकं “अयपय गता”विति धातोः अय्
ज्ञानात्मकं चेति, ववयोरभेदात् विशेषणद्वयेन वायुशब्दार्थ उक्तो भवति । इत्था=
इत्थमेव मूलरूपे यथा बलज्ञानादिकं तथैव वपुषे अवताराय, धायि=अधायी-
त्यर्थः ॥ तत्र प्रथमावतारस्य नाम व्यापारं चाह—यदिति । यत्प्रथमं वपुः तत्
मतिः=मतिशब्दवाच्यम् । “हन हिंसागत्यो”रिति धातोः गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
त्वात् मतिशब्दवाच्यमिति भावः । हनवानिति वक्तव्ये सर्वदा ज्ञानशीलत्वद्योत-
नाय उद्वये कृते हनूमानिति भवति । ऋतस्य=“ऋ गता”विति धातोः ज्ञानात्म-
कस्य रामस्य, उप=समीपे, ह्वरते=क्रीडते “ह्वर कौटिल्य”इति धातोः ह्वरते भक्ति-
भरेण नम्रीभूय तिष्ठतीति वा । ई इत्थमेव समीपे सेवाकरणवत् साधते दूरेऽपि
रामकार्याणि साधयते । तत् कार्यं किमित्यतः लेशतः कार्याणि दर्शयति—धेना
इति । स्रुत् अमृतस्रवणं तेन युताः सस्रुतः ऋतस्य=सत्यवचनस्य रामस्य धेनाः
“धिङ् पोषण”इति धातोः सुरकार्यपोषकत्वात् धेनाशब्दवाच्याः वाचः अनयन्त ।
येन हनूहता सेनां प्रत्यनयन्त सीतां प्रत्यनयन्त तत्प्रथमं वपुरिति पूर्वेणान्वयः ॥
॥ १५६ ॥ द्वितीयं वपुर्निरूपयति—पृक्ष इति । द्वितीयं वपुः पृक्षः । पृत्=
पृतना तस्याः क्षयकारित्वात् पृक्षःशब्दवाच्यं “क्षीङ् क्षय”इति धातोः कर्त्तरर्थे
औणादिके डसन्प्रत्यये कृते पृक्षः इति सकारान्तशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

॥ १५६ ॥ पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आशये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ १५७ ॥ निर्यदीं

पितुमान् “पितुरित्यन्ननामे”ति ब्राह्मणवचनात् अन्नवान् मतुपः प्राशस्त्यार्थकथ-
नात् बह्वन्नभोक्तेत्यर्थः नित्यः=स्वच्छन्दमृत्युत्वान्नित्यशब्दवाच्यः स भीमः सप्त
च ताः शिवाश्चेति सप्तशिवाः तासु सप्तसंख्याकासु शिवासु शोभनासु मातृषु
मापयन्ति ज्ञापयन्ति परमात्मानमिति मातृशब्दवाच्यासु विद्यासु ऋग्यजुःसामाथर्व-
भारतपञ्चरात्रमूलरामायणाख्यासु सप्तविद्यास्वित्यर्थः । आ समन्तात् सम्यक् च शये
शिश्ये । यथा सुप्तः पुरुषो बहिरन्यत्र पश्यति तथा तासामर्थविचारे समाहित-
चित्तत्वात् शरकृद्वत् बहिव्यपारमजानानः सन् ता एव विचारयामासेत्यर्थः ।
अनेन भृताः माः मापयन्तीति माः विद्या येन स इति व्युत्पत्त्या भीमशब्दार्थे उक्तो
भवति । “वर्णागमो वर्णविकारश्चे”ति वचनात् ऋकारस्य ईकारादेशः ।
योषणः=श्रीभूदुर्गाख्याः वेदाभिमानिन्यो योषितः, दोहसे=“दुह प्रपूरण”इति धातोः
सर्वज्ञानपूरणाय, वृषभस्य देवश्रेष्ठस्य अस्य वायोः तृतीयं तृतीयावताररूपं “देशेति
सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते । प्रज्ञा प्रमितिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृतः” इति
स्मृतेः “दशदशतस्तच्छत”मित्यादिश्रुतेश्च दश पूर्णाः मतयो भगवद्विषयत्वात्
प्रकृष्टा मतयो यस्य तं पूर्णप्रज्ञमिति यावत् जनयन्त “बहुलं च्छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपी”ति वचनात् अजनयन्त । श्रीभूदुर्गाख्याः ऋगादिवेदाभिमानिन्यो देव्यः
स्वाभिमन्यमानवेदानामन्यैरन्यथा व्याख्यातत्वात् यथावद्व्याख्यानाय मध्यगोहाख्य
विप्रपत्न्याः उदरे स्थित्वा अजनयन्तेति भावः ॥ १५७ ॥ बुध्नात् “बुध अव-
गम”इति धातोः बुध्नात्=ज्ञानरूपात्, बुधः पण्डितान् नयति सन्मार्ग इति वा
बुध्नात्, वर्षसः वरयति सज्जनान् पालयतीति व्युत्पत्त्या वर्षःशब्दवाच्यात्, पूर्व-
वद्धातुद्वयात् कर्त्तव्ये डसन् प्रत्यय इति भावः महिषस्य=देवश्रेष्ठस्य वायोः यत्
यस्मात्तृतीयरूपात् ई इत्थं पूर्वात्करीत्या ज्ञानपूरणे कृते सति ईशानासः “बहुवचन-
माद्यर्थ”इति वचनात् ईशानाद्याः देवाः शवसा=सुखेन, सूरयः=ज्ञानिनः निः=
नितरां, कन्त अक्रियन्त मध्वः=मध्वनामकः, मातरिश्वा=वायुः, प्रदिवः=
प्रकृष्टबुद्धिप्रकाशवतः, पूर्वोक्तानीशानादिदेवान् अनु=अनुसृत्य, पुरस्कृत्येति

बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः । यदीमनु प्रदिवो मध्व
आधवे गुहासन्तं मातरिश्वा मथायति ॥ १५८ ॥ प्र यत्पितुः परमा नीयते

यावत् गुहा=गुहायां सुलोपः हृदयगुहायामित्यर्थः । सन्तं=विद्यमानं गुहागूहितं
सन्तमिति वा आधवे “धवः प्रियः पतिर्भर्ते”त्यनुशासनात् भावमधानाच्च निर्देशस्य
आधवे आ समन्तात्पतित्वे विषये यद्यस्मात्कारणात् मथायति=वेदशास्त्रादीनां
सम्यक् मथनं करोति । अनन्तवेदविषयत्वेन मथनस्य महत्तरत्वाद्दीर्घः । अपारवेद-
शास्त्रादिविचारं कृत्वा हरेः सर्वोत्तमत्वं स्थापयतीत्यर्थः । तस्मात्कारणात् ईशानासः
सूरयः अक्रियन्तेति पूर्वणान्वयः । यद्यस्मात्कारणात् परमात् उत्तमात् पितुः=
स्वजनकात् नारायणात्, आ=समन्तात् परि=परितः प्रणीयते प्रेर्यते । इदं कार्यं
कुरु इदं कार्यं कुर्विति प्रेर्यत इत्यर्थः । पाजकक्षेत्रे उत्पद्यस्व, ब्रह्मसूत्रस्य दशोपनि-
षदां च भाष्याणि कुरु, रजतपीठपुरे कृष्णं प्रतिष्ठापय, सेतुदर्शनार्थं गच्छ,
तत्रापि खलान्निर्जयस्व, सुजनेषु ज्ञानं दिश, बदरीं गच्छ, व्यासं पश्य, मध्ये-
मार्गं सुजनाननुगृहाणेत्यादिरूपेण प्रणीयत इत्यर्थः । पृक्षुधः पृतः प्रश्ना एव
क्षुद्रत् परपीडकत्वात् क्षुधः ता एव वीरुधः लताःविशेषेण पुनःपुनः रुहन्तीति हि
लताः वीरुधः प्रश्नानामपि पुनःपुनरुत्पत्तेर्वीरुधां साम्यम् । ताः सर्वाः दंसु=दन्तेषु
रोहति=आरोपयति । अन्तर्णीतो णिच् । यथा बलीवर्दः लताः दन्तेषु निक्षिप्य
नाशयति तद्वत् परप्रश्नानपि नाशयतीति भावः । दत्स्विति वक्तव्ये दंस्विति
वचनं पुंस्वितिवत् वर्णविकारादिना ज्ञेयम् । यद्यस्मात्कारणात् उभा=उभौ लक्ष्मी-
नारायणौ अस्य=मध्वस्य जनुषं=जन्म, “जा प्रापण”इति धातोः गत्यर्थानां ज्ञानार्थ-
कत्वात् यत् ज्ञानमुद्दिश्य इन्वतः=प्रेरयतः युगेयुगे प्रेरयतः, तत् तस्मात्कारणात्
आत्=अकारवाच्यात् नारायणात् यविष्ठः वायोरवतारेषु कनिष्ठः मध्वाचार्यः
इत्=इत्थं इदानीं दृश्यमानप्रकारेण घृगा=घृगावान् दुर्जनानपि भीमवत् हनूमद्वच्च
हर्याज्ञायां अभावात् कुतो हन्मीति कृपावान् अत एव शुचिः स्वप्रतिवादितया
प्रत्यवस्थितानामपि विप्ररूपाणां विदुषां वाचा दूषणेऽपि करेणाहिंसनात् विप्र-
हत्यानिमित्तजनापवादेनापि अस्पृष्टोऽभवदित्यर्थः । आत्=अकारशब्दवाच्या-
द्विष्णोराज्ञया इत्=इत्थं अवतारत्रयेऽपि मातृः अञ्जनाकुन्तीविप्रपत्नीरूपाः, आ=

पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति । उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्टो
अभवद् घृणा शुचिः ॥ १५९ ॥ आदिन्मातृराविशद्यास्वाशुचिरहिंस्यमान
उर्विया विवावृधे । अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो निनव्यसीष्ववरासु धावते ॥
॥ १६० ॥ अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः । ब्राह्मणो
द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठस्तु मारुतः ॥ १६१ ॥ बलमिद्रस्य गिरिशो गिरिशस्य
बलं मरुत् । बलं तस्य हरिस्साक्षान्न हरेर्बलमन्यतः ॥ १६२ ॥ वायुर्भीमो
भीमनादो महौजाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते

त्रेतायुगं द्वापरयुगं कलियुगं च मर्यादीकृत्य अविशत् । यासु मातृषु उर्व्या उरु-
तरया स्वशक्त्या आ=समन्तात् शुचिः दुष्कर्मादिभिरस्पृष्टः अत एवाहिंस्यमानः
दुष्कर्मणा उदरस्थजन्त्वादिना वा अहिंस्यमानः सन् ववृधे=आप्रसवं ववृधे सना-
जुवः=सनातनं परमात्मानं जुषन्ति प्रतिपादयन्तीति सनाजुवः “जुषी प्रीतिसेव-
नयो”रिति धातोः सजूरित्यादाविव जूरित्युकारान्तः शब्दोऽयमिति ज्ञेयम् । पूर्वाः=
सप्तविद्यासु पूर्वाः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः नित्यविद्याः “यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध”इति
वचनात् यत् यस्मात्कारणात् नित्याः तस्मात्कारणात् अनु=तदर्थबोधकशिक्षाकल्प-
व्याकरणादिकमनुसृत्य अरुहत् वृक्षारोहणकर्तृवत् शनैःशनैर्विचारयायासेति भावः ।
नि=नितरां, नव्यसीषु=नवीनास्ववरासु पौरुषेयत्वेन ततः अवरासु पञ्चरात्रभारतमूल-
रामायणाख्यविद्यासु धावते तद्वत् काठिन्याभावात् शीघ्रंशीघ्रं व्याख्यातीत्यर्थः । आलो-
चने सर्वविषयं ऋजुयोगिज्ञानम् । अतः पूर्वविद्यासु अप्रसिद्धालौकिकबहुपदसद्भा-
वात् स्वरसंहितापदादीनां नियतत्वेन स्वच्छन्दवृत्तेरनुचितत्वाच्च शनैःशनैर्व्याख्याति
पौरुषेयग्रन्थेषु तथा काठिन्याद्यभावात् शीघ्रंशीघ्रं व्याख्यातीति भावः ॥ १५८ ॥
॥ १५९ ॥ १६० ॥ विष्णोः सर्वोत्तमत्वे वायोस्तदितरदेवोत्तमत्वे देवतातार-
तम्ये च भारतादौ स्थितप्रमाणवाक्यानि पठति—अश्वमेधः इत्यादिना ॥ १६१ ॥
॥ १६२ ॥ देहिनां देहपात इत्यत्र देहिनां देहपाते सति अनस्य वायोरवृत्तिः
देहे अवर्तनं तावद्दृश्यते । एवं च देहे प्राणाभावे सति देहस्य पतितत्वेन जीव-
नाभावस्याप्यावश्यकत्वात्प्राणाभावे जीवनाभाव इति व्यतिरेकः सिद्धः । इदं
चोपलक्षणम् । इतरचक्षुराद्यभिमानिदेवानां देहे अवर्तमानत्वस्य अन्धबधिरमूकता-

तस्मद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ १६३ ॥ तत्त्वज्ञाने विष्णुभक्तौ धैर्ये स्थैर्ये
पराक्रमे । वेगे च लाघवे चैव प्रलापस्य च वर्जने ॥ १६४ ॥ भीमसेन-
समो नास्ति सेनयोरुभयोरपि । पाण्डित्ये च पटुत्वे च शूरत्वे च बलैऽपि च ॥

दशायां दर्शनेऽपि प्राणस्य देह एव वृत्तौ अन्धीभूय बधिरीभूय मूकीभूय वा जीव-
नस्यैव दर्शनेन इतरदेवताऽभावे जीवनाभाव इति व्यतिरेकस्य भग्नत्वात् न तेषां
व्यतिरेकसिद्धिः । देह एव प्राणे सति चेतरेदेवानामभावदशायामपि अन्धीभूय
बधिरीभूय मूकीभूय वा जीवनस्यैव दर्शनेन प्राणे सति जीवनमिति प्राणस्यान्व-
योऽपि सिद्धः । अतएवेतरदेवानामभावेऽपि प्राणे सति अन्धीभूय बधिरीभूय
मूकीभूय वा जीवनस्यैव दर्शनेन इतरदेवेषु सत्त्वेव जीवनमित्यन्वयोऽपि न
सिद्धः । यद्वा “वाक् प्राविशत् अशयदेव चक्षुः प्राविशत् अशयदेव श्रोत्रं प्रावि-
शत् अशयदेव मनः प्राविशत् अशयदेव” इति श्रुतेः प्राणाभावदशायां वागादि-
देवानां प्रवेशेऽपि जीवनादर्शनेन इतरजीवेषु सत्सु जीवनमित्यन्वयोऽपि तेषां
भग्नः । तथाच यस्मात्प्राण एवोक्तविधया जीवनान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन
सकलजीवनहेतुः नेतरस्तस्माद्देवदेवः देवेष्वप्यघटितमाहात्म्यवत्त्वाद्देवानामपि देवः
भीमः=भयङ्करः भीमनादः यमभटानामपि भयङ्करप्राणघोषाख्यनादवान् महौजाः=
सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः श्वासाभिमानी वायुर्विशिष्टः देवादिमकलजीवे-
भ्योऽप्युत्तम इति श्लोकार्थः । तदुक्तमैतरेयोपनिषदि । “प्राण उदक्रामत् तत्प्राण
उत्क्रान्तेऽपद्यत तदशीर्यताशारीती १३ तच्छरीरमभवत्” । “प्राणः प्राविशत् तत्प्राणे
प्रपन्न उदतिष्ठत्” । “तं देवा अब्रुवन् । त्वमुक्तमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मः
त्वमस्माकमसी” इति । तच्छरीरं आ शारि=आ अशीर्यत, आ शीर्णमभवत् । इति ई हेतोः
तच्छरीरमभवदित्यर्थः । त्वमुक्तमसि त्वमिदं सर्वमसीति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः । श्रुतेरपेक्षितांश
एवोद्धृतः । समग्रश्रुतिरूपनिषद्येव द्रष्टव्या । यद्वा यस्माद्देहिनां देहपाते सति अना-
वृत्तिः स्वमूलरूपं प्रति एकेनाप्यंशेन आवृत्तिरहितो मुख्यप्राणः अन्ये देवा देहिनां
मृतौ भागतस्तमनुव्रजन्ति । भागतः स्वमूलरूपं प्रतिगच्छन्ति । मुख्यप्राणस्त्वे-
केनाप्यंशेन स्वमूलरूपं प्रत्यगंत्वा यथा पूर्वं स्थितः तथैव जीवं परमात्मानं चोद्धा
पूर्वदेहाद्देहान्तरं गच्छति । तस्मादपि देवदेवो विशिष्ट इति योजना ॥ १६३ ॥

॥ १६५ ॥ तथा युधिष्ठिरेणापि भीमं प्रति समीरितम् । धर्मश्चार्थश्च कामश्च
 मोक्षश्चैव यशो ध्रुवम् ॥ १६६ ॥ त्वय्यायत्तमिदं सर्वं सर्वलोकस्य भारत ।
 विराट्पर्वगं चापि वचो दुर्योधनस्य हि ॥ १६७ ॥ वीराणां शास्त्रविदुषां
 कृतीनां तत्त्वनिर्णये । सत्त्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शरीरसम्भवे ॥ १६८ ॥
 साम्प्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे । चत्वारः प्राणिनां श्रेष्ठाः सम्पूर्ण-
 बलपौरुषाः ॥ १६९ ॥ भीमश्च बलभद्रश्च मद्रराजश्च वीर्यवान् । चतुर्थः कीच-
 कस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुमः ॥ १७० ॥ अन्योन्यानन्तरवलाः क्रमादेव
 प्रकीर्तिताः । वचनं वासुदेवस्य तथोद्योगगतं परम् ॥ १७१ ॥ यत्किञ्चात्मनि
 कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥
 ॥ १७२ ॥ यादृशे च कुले जातस्सर्वराजाभिपूजिते । यादृशानि च कर्माणि
 भीम त्वमसि तादृशः ॥ १७३ ॥ अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारस्समा-
 हितः । धूर्जुनेन वोढव्य वोढव्य इतरो जनः ॥ १७४ ॥ उक्तं पुराणे
 ब्रह्माण्डे ब्रह्मणा नारदाय च । यस्याः प्रसादात्परमं विदन्ति शेषस्सुपर्णो

“प्रलापोऽनर्थकं वच” इत्यभिधानात् प्रलापस्य व्यर्थवचनस्येत्यर्थः ॥ १६४....

॥ १६७ ॥ वीराणां शास्त्रविदुषामित्यत्र वीराणां यच्छास्त्रं शस्त्रं शास्त्रं तद्विदुषां
 मध्ये, शास्त्रविदुषां वेदपञ्चरात्रादिशास्त्रविदुषामिति वा । कीचकस्य शास्त्रेऽनधि-
 कारेऽपि भीमादित्रयाणां शास्त्रे अधिकारसद्भावात् अत एव “भीमश्च बलभद्रश्च
 मद्रराजश्च वीर्यवान्” इति लीन्सहोक्त्वा “चतुर्थः कीचकश्चे”ति कीचकस्य पृथ-
 गुक्तिः । कृतीनां कर्तव्यकर्मणां तत्त्वनिर्णये । अत एव लाक्षागृहान्निर्गमननिर्णयं
 भीम एव कृतवान् नान्यः । “अन चेष्टाया”मिति धातोः प्राणे प्रकृष्टचेष्टायां
 शरीरसम्भवे शरीरसम्बन्धि शरीर मुद्गमनोत्पतनादिकंतस्य सम्भवे सम्भावनायाम् ।

॥ १६८....१७१ ॥ आत्मनि कल्याणमित्यत्र । कल्याणं भक्तिविरक्त्यादि-
 शोभनगुणम् ॥ १७२ ॥ भीम त्वमसि तादृश इत्यत्र । हे भीम त्वं सर्वराजाभि-
 पूजिते यादृशकुले जातः त्वं तादृशः तत्कुलजननयोग्योऽसि । तत्कुलजातानां
 यादृशानि कर्माणि योग्यानि त्वं तादृशः तादृशकर्मवाञ्छांसीति योजना ॥ १७३ ॥

॥ १७४ ॥ इदानीं भारत्याः स्वरूपमाह—यस्या इति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

गिरिशस्सुरेन्द्रः । माता च एषां प्रथमैव भारती सा द्रौपदी नाम बभूव भूमौ ॥ १७५ ॥ या मारुताहर्ममधत्त पूर्वं शेषं सुपर्णं गिरिशं सुरेन्द्रम् । चतुर्मुखाभांश्चतुरः कुमारान् सा द्रौपदी नाम बभूव भूमौ ॥ १७६ ॥ यस्याधिको बले नास्ति भीममेक(सेन)मृते क्वचित् । न विज्ञाने न च ज्ञाने त्वेष रामः स लाङ्गली ॥ १७७ ॥ यस्य न प्रतियोद्धास्ति भीममेकमृते क्वचित् । अन्विष्यापि त्रिलोकेषु स एष मुसलायुधः ॥ १७८ ॥ तथा युधिष्ठिरेणैव भीमाय समुदीरितम् । अनुज्ञातो रौहिणेयात्त्वया चैवापराजितः ॥ १७९ ॥ सर्वविद्यासु बीभत्सुः कृष्णेन च महात्मना । अन्वेष रौहिणेयं च त्वां चभीमापराजितम् ॥ १८० ॥ वीर्ये शौर्ये बले(पिवा)नान्यस्तृतीयः फल्गुनादते । तथैव द्रौपदीवाक्यं वासुदेवं प्रतीरितम् ॥ १८१ ॥ अधिज्यमपि यत्कर्तुं शक्यते नैव गाण्डिवम् । अन्यत्र भीमपार्थाभ्यां भवतश्च जनार्दन ॥ १८२ ॥ तथैवान्यत्र वचनं कृष्णद्वैपायनेरितम् । द्वावेव पुरुषौ लोके वासुदेवादनन्तरौ ॥ १८३ ॥ भीमस्तु प्रथमस्तत्र द्वितीयो द्रौणिरेव च । अक्षयाविषुधी दिव्ये ध्वजो वा नरलक्षणः ॥ १८४ ॥ गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं तेन द्रौणेर्वरोऽर्जुनः । इत्याद्यनन्तवाक्यानि सन्त्येवार्थे विवक्षिते ॥ १८५ ॥ कानिचिदर्शितान्यत्र दिङ्मात्रप्रतिपत्तये । तस्मादुक्तक्रमेणैव पुरुषोत्तमता हरेः ॥ १८६ ॥ अनौपचारिकी सिद्धा ब्रह्मता च विनिर्णयात् । पूर्णप्रज्ञकृतेयं संक्षेपादुद्धृतिः सुवाक्यानाम् । श्रीमद्भारत-

इदानीं शेषस्य स्वरूपमाह—यस्येति ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ अधुना इन्द्रावतारस्यार्जुनस्य स्वरूपमाह—तथेति । यस्मात्कारणात् बीभत्सुः रौहिणेयात् त्वया च महात्मना कृष्णेन च सर्वविद्यासु अनुज्ञातः अनुज्ञां प्राप्तवान् तस्मादपराजित इति योजना अनेन कृष्णात् वायोर्बलरामाच्चानन्तरमर्जुन इत्युक्तं भवति “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् त्वामनुत्वर्त्तोऽनु अनन्तरं रौहिणेयमनु रौहिणेयादनु अनन्तरमित्यर्थः ॥ १७९..... १८२ ॥ पूर्वं भीमादनन्तरं शेषरूपराम इत्युक्तम् । अधुना रुद्ररूपी द्रौणिस्तथेत्याह—द्वावेवेति ॥ १८३ ॥ ननु कचिद्युद्धे द्रौणेरप्यधिकं सामर्थ्यमर्जुनस्य श्रूयते तद्वदनायाह—अक्षयाविति । अन्योपाधिकमेवार्जुनस्याधिक्यं नतु स्वरूपत इति भावः ॥ १८४..... १८६ ॥ ब्रह्मता च विनिर्णयादित्यत्र ।

गानां विष्णोः पूर्णत्वनिर्णयायैव ॥ १८७ ॥ स प्रीयतां परतमः परमादनन्तः
सन्तारकः सततसंसृतिदुस्तराणात् । यत्पादपद्ममकरन्दजुषो हि पार्थाः स्वारा-
ज्यमापुरुभयत्र सदा विनोदात् ॥ १८८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
सुवाक्योद्धारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ब्रह्मता परब्रह्मता १८७ ॥ अध्यायद्वितयेन हरेः सर्वोत्तमत्वे तदितरदेवतातारसम्य-
च बहूनि श्रुतीतिहासपञ्चरात्रपुराणवाक्याभ्युद्धृत्य स्वकृतसकलशास्त्रतात्पर्यनिर्ण-
याख्यहरिसेवायाः ऋजुकुलोत्पन्नतया निरुपाधिकभक्तस्य मम विष्णुप्रसाद एव
फलं नान्यदपेक्षितमिति भावेनाह—स प्रीयतामिति । अनन्तः देशतः कालतः
गुणतश्चावधिशून्यः । अत एव परमादुत्तमत्वेन प्रसिद्धब्रह्मादिजगतोऽपि अतिशयेन
परः परतमः राजभटाद्राज्ञ इव न किञ्चिदाधिक्येन परत्वं किन्तु परमत्वमपि निर-
वधिकमिति भावेन परतम इत्युक्तम् । सन्तारक इत्यपि परमत्वे निमित्तान्तरम् ।
तारकत्वमपि समुद्रावान्तरद्वीपप्रापकनावां समुद्रोत्तारकत्ववन्न किन्तु सम्यगिति
भावेनोक्तं सन्तारक इति । सुतरत्वे तत्तारकत्वमपि न महामहिमेत्यतः दुस्तरे-
त्युक्तम् । तत्रापि किं कारणमित्यतः सततेत्युक्तम् । सतता अनादिभूता संसृतिः
एकस्य मुक्तावपि पुनरन्यस्य संसारसद्भावात् सतता सार्वकालिकी वा सुतरत्वे
अनादिकालमारभ्य संसारे मग्नाः स्वयमेव कुतो नावतरन् इति भावः । ननु
किमर्थं संसारादुत्तरणमित्यत उक्तं संसृतीति । “सृ गता” विति धातोः सम्यक् सदा
सृतिः ऊर्ध्वाधोलोकेषु सरणं गमनं यस्यां सा तथोक्ता संसृतिः । ऊर्ध्वलोकगमने
सुखं पुनरधोलोकगमने दुःखमिति सुखदुःखभरितत्वात् हेयः संसार इति भावः ।
कुत्रेदं दृष्टमित्यत उक्तम्—यत्पादेति । यत्पादपद्ममकरन्दजुषोऽहीति हेतुगर्भ-
विशेषणम् । हरिपादपद्मसेवयैवापुः न तु स्वशक्त्यैवेत्यर्थः । अस्यैवार्थस्य स्फोरणाय
पार्था इत्युक्तम् । पृथायाः पुत्रा हि पार्थाः । तथा च कृष्णस्य पितृष्वसा अरण्य
एव स्वभर्तुर्मरणात् अनाथा च । तत्पुत्राणां राज्यं न स्वशक्त्या किन्तु स्वमातुल-
पुत्रकृष्णशक्त्यैवेति कथं न बुद्धिमतो मतम् । सर्वोऽपि साकारतया सगुणतया

स्वस्वयोग्यतयेति सूचनाय विशेषणत्रयम् । स्वयमेव राजत इति स्वराट् स्वराजो
भावः स्वाराज्यम् । भूमौ स्वर्गे च शत्रुभूतान्कल्यादीन्निहत्य स्वयमेव राजानोऽभ-
वन्निति यत्तदिदमैहिकं साम्राज्यम् । परत्र मुक्तावपि ब्रह्मेन्द्रादिरूपत्वात्स्वयमेव
राजानोऽभवन्नित्यामुष्मिकं साम्राज्यमित्युभयत्र स्वाराज्यम् । अत एव सदेत्युक्तम् ।
स्वर्गसाम्राज्यमात्रस्य सदातनत्वाभावात् आमुष्मिकं स्वाराज्यं मुक्तिरेवेति भावः ।
श्रीकृष्णकृपाया उभयमपि लील्यैव प्राप्तमिति सूचनाय विनोदादित्युक्तम् ॥१८८॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवायः नमः ॥

तृतीयाध्यायः ।

ॐ ॥ जयत्यजोऽखण्डगुणोरुमण्डलः सदोदितो ज्ञानमरीचिमाली ।
स्वभक्तहादोच्चतमोनिहन्ता व्यासावतारो हरिरात्मभास्करः ॥ १ ॥ जयत्यजो-

ॐ ॥ अधुना तृतीयाध्यायेन प्रागुक्तभगवत्कृतसृष्टिविशेषं भगवदवतारादि-
कथां च विस्तरेण यथावन्निर्णिनीषुर्भगवानानन्दतीर्थमुनिः परममङ्गलरूपतां स्वग्र-
न्थस्य निदर्शयन् स्वगुरोर्व्यासस्य खेष्टदेवस्य रामस्य कृष्णस्य च स्तुतिरूपमङ्गलत्वं
करोति—जयतीति । वेदविभजनेन वेदार्थनिर्णायकब्रह्मसूत्रकरणेन भारतपुराणा-
दीनां रचनया च आत्मनः परमात्मनः भासं=प्रकाशं ज्ञानमिति यावत् करोति
ब्रह्मरुद्रादिसज्जीवेषु गौतमशापप्रमोचनेन स्थिरीकरोतीत्यात्मभास्करः । अनेन लौ-
किकघटपटादिप्रकाशकभास्करात् व्यासभास्करस्यात्यन्तमतिशयितमहिमोक्त्या अस-
दृशभास्करत्वमुक्तं भवति । अत एवात्मभास्करः व्यासावतारः व्यासात्मना अवतार
एव न तु जन्म यस्य स तथोक्तः । हरिः दुष्टजनसंहरणसमर्थत्वात् हरिशब्दवाच्यः
जयति सर्वस्मादुत्कृष्टो वर्तते । एवं च व्यासावतारहरिशब्दाभ्यामपि काश्यप-
पुत्रात् स्ववैरिणा प्रस्ताल्लौकिकभास्करादतिशयितः (इति) सूचितो भवति । अत
एवाजः जननरहितः अकारवाच्यात्स्वमूलरूपनारायणादेव जः प्रादुर्भूतः । “जनी
प्रादुर्भाव” इति धातुः । इदं च जननाभावस्यैव सूचकम् । प्रकारान्तरेणाप्यसदृश-
त्वमाह—अखण्ड इति अखण्डाः देशतः कालतश्च खण्डनरहिताः गुणाः सार्वज्ञ्यादि-
गुणा एव उरु उत्कृष्टं प्रकृष्टं मण्डलं मण्डलमिव मण्डलं विग्रहो यस्य स तथोक्तः ।
लौकिकसूर्यस्तु प्राकृतपरिमितनेजोमण्डलः । अयं त्वप्राकृतपरिपूर्णनित्यानन्त-
गुणमयजगद्ध्याप्तमण्डलः । एवं च व्यासाख्यसूर्यस्य लौकिकसूर्यस्य च मेरुसर्षपयो-
रिवात्यन्तवैलक्षण्यमुक्तं भवति । सदोदितः=सदा अनन्तकालेषूदयवान् । लौकिक-
सूर्यस्त्वहि उदितः रात्रावस्तमितः । इतोऽपि व्यासभास्करस्य निरुपमत्वं ज्ञेयम् ।
इतोऽपि वैलक्षण्यमित्याह—ज्ञानेति । ज्ञानमयमरीचीनां किरणानां माला अस्य
वर्तते इति स तथोक्तः । लौकिकसूर्यस्तु प्राकृतकिरणमालीति विवेकः । स्वयमपि

ऽक्षीणसुखात्मबिम्बः स्वैश्वर्यकान्तिप्रतप्तः सदोदितः । स्वभक्तसन्तापदुरिष्ट-
हन्ता रामावतारो हरिरीशचन्द्रमाः ॥ २ ॥ जयत्यसङ्गयोरुबलाम्बुपूरो

गुणमयमरीचयोऽपि ज्ञानपदोपलक्षितानन्तगुणात्मिका इति भावः । प्रकारान्तरे-
णापि वैलक्षण्यमाह—स्वभक्तेति । स्वभक्तानां हार्दं हृदि विद्यमानं यत्तमः
अनादिकालीनबन्धकाज्ञानाख्यं तमः तस्य निहन्ता । अत एवोच्चं तस्य नितरां
हन्ता । लौकिकसूर्यस्तु भक्तानामभक्तानां च तमोहन्ता । तत्रापि बाह्यतमस एव
नतु सर्वतमसः तत्रापि गिरिगुहादेहगेहाद्यन्तर्वर्तितमसः अवशेषितत्वात् न नितरां
हन्ता । “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो
विद्धि मामक”मिति वचनात् भगवत्तेजसोपबृंहितत्वादेव तमो हन्ति न स्वस्वभावेन ।
व्यासस्तु हननशीलः स्वस्वभावेन हन्ति तमः न त्वन्योपाधिना । तस्माद्व्यासस्य
लौकिकसूर्यस्य च महदन्तरमिति भावः । एवं च जयति उत्कृष्टो वर्तते । लौकिक-
भास्करं चाभिभवतीत्यर्थद्वयं च सूचितं भवति ॥ १ ॥ रामावतारः ईशचन्द्रमाः
हरिर्जयति । उत्कृष्टो वर्तते । प्रसिद्धचन्द्रं जयति च । अत्रापि रामावतारहरि-
पदाभ्यां पूर्ववदेव वैलक्षण्यमूह्यम् । अयं तु सर्वजगतामीशचन्द्रमाः लौकिक-
चन्द्रस्त्वनीश इति वैलक्षण्यम् । अक्षीणं सुखात्मकं व्याप्तत्वादात्मपदवाच्यं बिम्बं
स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । लौकिकचन्द्रमास्तु प्रतिपक्षं क्षीयमाणप्राकृतपरिच्छिन्न-
मण्डलः । ऐश्वर्यं सम्पत् कान्तिश्च ऐश्वर्यकान्ती स्वस्वरूपभूते ऐश्वर्यकान्ती ताभ्यां
प्रकर्षेण ततः । यद्वा अप्राकृतत्वात् सु शोभनैश्वर्यकान्ती ताभ्यां प्रतप्तः । लौकिक-
चन्द्रमास्तु प्राकृतैश्वर्येण प्राकृतकान्त्या चाल्पततः । लौकिकचन्द्रस्तु निश्येवो-
दितः । नतु सर्वदोदितः । स्वभक्तानां सम्यक् तापं तापत्रयाख्यं दुःखं दुरिष्टं
इष्टं न भवतीति दुरिष्टं संसारं शत्रून्वा हन्तीति स तथोक्तः । आत्यन्तिकदुःखनि-
वृत्तिरूपमोक्षप्रदानेन तापत्रयं संसारं शत्रून् स्वभक्तानामेव सम्यग् हन्ति । पुन-
र्यथा स्पर्शो न भवति तथा हन्तीति यावत् । लौकिकचन्द्रस्तु भक्तानामभक्तानां
च तापादिकं नाशयति । तत्रापि न सम्यक् नाशकत्वं तस्माद्रामचन्द्रस्य लौकिक-
चन्द्रस्य च महदन्तरं ज्ञेयम् । एवं च पूर्ववदेव द्वेषापि जयतीति भावः ॥ २ ॥
एकसागरः मुख्यसागरः एकप्रकारः सागरश्च कृष्णावतारो हरिर्जयति । उत्कृष्टो

गुणोच्चरत्नाकर आत्मवैभवः । सदा सदात्मज्ञनदीभिराप्यः कृष्णावतारो हरि-
रेकसागरः ॥ ३ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं
व्यासं ततो जयमुदीरये ॥ ४ ॥ जयो नामेतिहासोऽयं कृष्णद्वैपायनेरितः ।

वर्तते अत्रापि कृष्णावतारहरिपदयोः पूर्ववदेव व्याख्यानम् । अयं तु सर्वोत्तमः
सागरः । लौकिकसागरस्तु सूर्याचन्द्रमसोरप्यवरः । कृष्णाख्यसागरस्तु सर्वकाले-
ष्वेकप्रकारः । अन्यस्तु देशमर्यादया लवणादिरूपेण सप्तप्रकारः । कालमर्यादया
च “समुद्रं पर्वणि स्पृशे”दिति वचनात् पर्वण्येव स्पृश्यः अन्यदा त्वस्पृश्यः ।
भगवांस्तु वृद्धिहासशून्यः । लौकिकसागरस्तु दिनेदिने चन्द्रोदये वर्धते । पुनः
हसते चन्द्रास्तमये । पुनःपुनः वर्धते हसते च । अतोऽनयोर्महदन्तरमिति भावः ।
असङ्ख्यानि उरूणि उत्कृष्टानि पूर्णानीत्यर्थः । बलानि तान्येवाम्बूनि जलानि तेषां
पूरः पूरणं यस्मिन्सः । रामावतारे रावणवधाय बलं प्रकाशितम् । नतु बहुधा ।
कृष्णावतारे तु शिशुदशामारभ्य पूतनाकेश्यन्तं बहुतरदैत्यवधाय गोवर्धनगिर्युद्धर-
णाय पुनर्मलकंसादीनां वधाय तदनन्तरं अष्टादशवारं जरासन्धानीतचतुर्दशोत्तर-
चतुश्शताक्षोहिणीसेनावधाय नरकासुरवधाय च कृष्णावतारे बहुधा बलस्यैव
प्रदर्शितत्वात् । ज्ञानादिकं विहाय कृष्णाख्यसमुद्रस्य बलमेवाम्बुतया वर्णितम् ।
लौकिकसमुद्रस्त्वल्पसङ्ख्याकापूर्णाम्बुपूरवानिति भावः । गुणाः ज्ञानानन्दादय एवो-
च्चरत्नानि । उच्चरत्नानीति वदता गुणानामप्युच्चत्वं सूचितम् । तेषामाकरः । अन्य-
स्तु जडशिलारूपाल्परत्नानामाकरः । आत्मनैव स्वमहिम्नैव वैभवं यस्य स आत्म-
वैभवः । अन्यस्तु पश्चिमादिदिक्पालकत्वेन हरिणा दत्तवैभवः । द्वारवत्यां समु-
द्रान्तः रत्नमयमण्डपकरणेन क्षीराम्बुधौ दिव्यरत्नमयमण्डपस्थितहरिणा दत्त
वैभवः “सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादि”ति वचनात् सन् सर्वोत्तमः आत्मा हरिः तं
जानन्तीति सदात्मज्ञाः नतु मायावादिवत् नीचजीवैक्येनात्मज्ञाः त एव नद्यः ताभिः
सदा आप्यः कृष्णस्तु ज्ञानिनदीभिराप्यः समुद्रस्तु जडजलरूपनदीभिराप्यः ।
ईदृशनदीभिः सदा सर्वदा आप्यः । समुद्रस्तु वर्षाकाल एवाप्यः । उष्णकाले क्वचित्
क्वचित् प्रवाहभङ्गे सति नाप्यः । अत्रापि पूर्ववदेव महदन्तरमनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥
ग्रन्थादौ हरेरिव गुरुणामपि नमस्कारादिरूपमङ्गलमवश्यं कार्यम् । तदनन्तरमेव ग्रन्थ-

वायुर्नरोत्तमो नाम देवीति श्रीरुदीरिता ॥ ५ ॥ नारायणो व्यास इति वाच्यवक्तृस्वरूपकः । एकस्मिन् भगवानुक्तः साधकेशो नरोत्तमः ॥ ६ ॥ उपसाधको नरश्चोक्तो देवी भाग्यात्मिका नृणाम् । सरस्वती वाक्यरूपा तस्मान्मया हि तेऽखिलाः ॥ ७ ॥ कृष्णौ सत्या भीमपार्थौ कृष्णेत्युक्ता हि भारते । सर्वस्य निर्णयसुवाक्यसमुद्भूतिर्ह स्वध्याययोर्हरिपदस्मरणेन कृत्वा । आन-

श्चारम्भणीय इति शिष्टाचारं सूचयितुं तदर्थप्रतिपादकभारतवाक्यमेव पठति—
नारायणमिति ॥ ४ ॥ नरपदस्य केवलमनुष्यपरतां नरोत्तमपदस्य राजाद्यर्थतां सरस्वतीं देवीमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिं पृथगुक्त्या व्यासनारायणयोर्भेदप्रतीतिं पौनरुक्त्यशङ्कां वा जयशब्दस्य शत्रुजयाद्यर्थतां च निवारयितुमेतेषामेव नम्यत्वे कारणं च वक्तुं व्याख्याति—जयो नामेति । तुलायामारोपणेऽपि स्वेतरग्रन्थान् जयतीति हेतोरयमितिहासः जयोनामेति भावः । शेषस्य नरत्वेन तदुत्तमता वायोरेव सम्भवतीति भावेन वायुर्नरोत्तम इत्युक्तम् । शेषादुत्तमस्य वायोर्नरोत्तमत्वकथनान्नरः शेष इत्यपि व्याख्यातप्रायम् । क्रीडादिगुणविशिष्टत्वान्नारायण एव देवः । अन्ये तु देवत्वजात्या देवाः । एवं च योगरूढिसद्भावात् नारायण एव मुख्यो देवः तस्येयमिति व्युत्पत्त्या लक्ष्मीरेव देवीति भावः ॥ ५ ॥ अर्थमुक्त्वा नम्यत्वे हेतुमाह—
नारायणो व्यास इति । वाच्यवक्तृस्वरूपक इत्यनेन वाच्यतया नारायणग्रहणं वक्तृतया व्यासग्रहणमिति एकस्यैव द्विर्ग्रहणे निमित्तं सूचितम् । अत एवोभयोर्नमनमिति भावः । साधकेशः साधकेषु व्यासमुखात् श्रुत्वा ये भारतार्थसाधकाः शुकादयस्तेषामीश इत्यर्थः भारतार्थवेत्तभूतमत्वात्तत्करुणाभावे अन्यस्यार्थबोधो न स्यादिति तन्नमनमिति भावः ॥ ६ ॥ उपसाधकस्तु मुख्यसाधकाच्छास्त्रार्थज्ञप्ति-साधकः । साक्षाद्वायुमुखाच्छ्रोतुमशक्तानां तदुपसाधकोऽप्यपेक्षित इत्यतस्तस्यापि नमनमिति भावः । भाग्यात्मिकेत्यनेन वक्तृश्रोत्रादीनामन्नमानाद्यभावे वचनस्यैवासम्भवात् श्रवणोचितभाग्यलाभाय देव्या नमनमिति भावः । सरस्वती वाक्यरूपा भारतवाक्याभिमानिनी । कोशस्थधनलाभाय कोशपालानुसरणवत् सापि वन्द्येति भावः ॥ ७ ॥ न केवलं मूलरूपनारायणस्य मूलरूपेणैव प्रतिपाद्यत्वान्नमनम् । किंतु कृष्णारूपावताररूपेण प्रतिपाद्यमानत्वाच्च नमनम् । व्यासस्यापि नमनं न

न्दतीर्थवरनामवती तृतीया भौमी तनुर्मरुत आह कथाः परस्य ॥ ८ ॥ व्यूढ-
श्चतुर्धा भगवान्स एको मायां श्रियं सृष्टिविधित्सयाऽऽर । रूपेण पूर्वेण स वासु-
देवनाम्ना विरिञ्चं सुषुवे च साऽतः ॥ ९ ॥ सङ्कर्षणाच्चापि जयातनूजो बभूव

केवलं वक्तृत्वेनैव किंतु ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वेनापि । देवी-नरोत्तम-सरस्वती-नर-नारा-
यणानां च न केवलमुक्तहेतुभिर्नम्यत्वम् किंत्ववान्तररूपेण ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वाच्चेति
भावेनाह—कृष्णाविति । कृष्णौ वासिष्ठयादवकृष्णौ । सत्या सत्यभामा । इदं
चोपलक्षणम् । रुग्मिण्यपि ग्राह्या । वनवासे पाण्डवदुःखशमनाय सत्यभामाया
आनीतत्वात्तस्या एव ग्रहणम् । भीमः पार्थः । पार्थ इत्युपलक्षणम् । पार्थाविष्टत्वेन
पार्थसम्बन्धित्वान्नरः नरापरावतारो बलश्च गृह्यते । कृष्णा द्रौपदी चेति एते सर्वे
भारते उक्ता हि । तदीयकथाप्रसञ्जनसमये तत्रतत्र प्रधानतयोक्ता हि । व्यासाव-
तारसमये व्यासकथा सविस्तरं कथिता । अर्जुनसारथ्यादिकरणेन गीतावक्तृत्वेन
च बहुशो विश्वरूपप्रदर्शनादिना कृष्णकथा सविस्तरं भारते कथिता । रुग्मिणी-
सत्यभामयोरपि राजसूयाश्वमेधादौ कथा निरूपिता । डम्भोद्धवगर्वशमनाय नरमुने-
रपि कथा कथिता । बलरामकथाऽपि तीर्थयात्रादौ गदायुद्धादौ च स्पष्टं निरू-
पिता । भीमपार्थद्रौपदीनां तु कथाकथनाय समस्तभारतं प्रवृत्तम् । एवं च
कृष्णारूपावताररूपेणोक्तविधया मूलरूपेण च प्रतिपाद्यमानत्वान्नारायणस्य नम-
नम् । व्यासस्य तूक्तविधया स्वस्यैव प्रतिपाद्यमानत्वात् प्रागुक्तरीत्या वक्तृत्वाच्च
नमनम् । देव्याश्च सत्यादिरूपेण प्रतिपाद्यमानत्वात्प्रागुक्तरीत्या भाग्यदातृत्वाच्च
नमनम् । वायोश्च भीमरूपेण सर्वत्र प्रतिपाद्यमानत्वान्मूलरूपेण व्यासमुखत एव
सकलभारतार्थसंग्राहकतया साधकाग्रेसरत्वाच्च नमनम् । सरस्वत्यास्तु द्रौपदीरूपेण
भारते प्रतिपाद्यमानत्वात् सकलभारतवाक्याभिमानित्वाच्च नमनम् । शेषस्य तु
साक्षान्नरावतारेणार्जुनाविष्टप्रबलतमस्वांशरूपेण च प्रतिपाद्यमानत्वान्मूलरूपेण भार-
तार्थानामुपसाधकत्वाच्च नमनमिति समुदितग्रन्थस्याभिसन्धिरिति ज्ञेयम् । अध्याय-
द्वयोक्तमनुवदन्नुत्तरसमग्रप्रबन्धप्रतिपाद्यमाह—सर्वस्येति । स्वध्याययोः सु= शोभ-
नयोरध्याययोः सर्वस्य निर्णयः प्रथमेऽध्याये । सुवाक्यसमुद्धृतिर्द्वितीयेऽध्याये । भौमी
भूमिसम्बन्धिनी भूमाववतीर्णेति यावत् ॥ ८ ॥ व्यूढश्चतुर्थेत्यत्र । चतुर्धा व्यूहं

साक्षाद्बलसंविदात्मा । वायुर्य एवाथ विरिञ्चनामा भविष्य आद्यो न पर-
स्ततो हि ॥ १० ॥ सूत्रं स वायुः पुरुषो विरिञ्चः प्रद्युम्नतश्चाथ कृतौ स्त्रियौ
द्वे । प्रजज्ञतुर्यमळे तत्र पूर्वा प्रधानसंज्ञा प्रकृतिर्जनित्री ॥ ११ ॥ श्रद्धा
द्वितीयाऽथ तयोश्च योगो बभूव पुंसैव च सूत्रनाम्ना ॥ १२ ॥ हरेर्नियोगादथ
सम्प्रसूतौ शेषस्सुपर्णश्च तयोस्सहैव । शेषस्तयोरेव हि जीवनाया कालात्मकः
सोऽथ सुपर्ण आसीत् ॥ १३ ॥ तौ बाहनं शयनं चैव विष्णोः काला जया-
द्याश्च ततः प्रसूताः । काला जयाद्या अपि विष्णुपार्षदा यस्मादण्डात्परतः

प्राप्तः स भगवान् वासुदेवनान्ना पूर्वेण रूपेण श्रियमार=प्राप ॥ ९ ॥ वायूनां बहु-
त्वादत्र को वायुर्विवक्षित इत्यत उक्तम्—य एवेति । अथ कल्पान्तरे य एव वायु-
राद्यो भविष्यः भाविविरिञ्चनामा स एव वायुस्ततः परो नहि ॥ १० ॥ ग्रन्था-
न्तरे वासुदेवात्पुरुषो जातः सङ्कर्षणात्सूत्रनामा पुत्रोऽभूदित्यस्ति । तद्विरोधपरिहारा-
याह—सूत्रमिति । ग्रन्थान्तरे यत्सूत्रमित्युक्तं स वायुरेव । यः पुरुष इत्युक्तः स
विरिञ्च एव । कृतौ कृतिनामकदेव्याम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शेषस्तयोरित्यत्र । तयोः
पुत्रयोर्मध्ये शेषो जीवनामा यः सुपर्णः स कालात्मकः । इदमपि ग्रन्थान्तरविरोध-
परिहारार्थम् ॥ १३ ॥ कालनामकाः हरिपार्षदास्ततः=शेषात् । जयाद्याः=जय-
विजयाद्याः ततः सुपर्णादित्यर्थः । एते काला जयाद्याश्च के इत्यतस्तत्स्वरूपं निरू-
पयन् रुद्रादिदेवेभ्यः प्रथमोत्पन्नत्वात् तेभ्योऽप्यभ्यधिका इति शङ्कानिमित्तं वद-
न्निवारयति । काला जयाद्याः इति । अण्डात्परतः=बहिः, अण्डसृष्टेः पूर्वमित्यर्थः ।
अण्डान्तर्या सृष्टिः सैव तारतम्योपयोगिनी=न बाह्यसृष्टिः । ततः ब्रह्माण्डाद्बहिः
सृष्टत्वात् पूर्वोत्पन्नत्वेऽपि सुरेभ्यो नीचा इत्यर्थः । तत्रापवादमाह—विष्वक्सेन
इति । खेनाकाशाभिमानिना विनायकेन । ननु “प्रद्युम्नसंज्ञक इमांश्चरमात्मने-
ऽदा”दिति प्रद्युम्नः स्वोदरस्थजीवान् अनिरुद्धोदरे प्रावेशयदिति प्रागेवोक्तम् ।
इदानीं विष्णोस्तृतीयात् व्यूहात्प्रद्युम्नात्संगृह्येति कथमुच्यते इति चेत् सत्यं प्रागेक-
वारमनिरुद्धकरे दत्वा सूक्ष्मतरदेहसहितान् कारयित्वा पुनश्च तान्सर्वान्प्रद्युम्न एव
स्वोदरे प्रावेशयदिति कथा पुनः संगृह्येति वदता ह्याचार्येण सूचिता । अतो न विरोध
इति परिहारसम्भवात् । चतुर्वर्णगतान्=ब्राह्मणक्षत्रियादीन् चतुर्वर्णगतान् । देवे-

सम्प्रसूताः ॥ १४ ॥ नीचास्सुरेभ्यस्तत एव तेऽखिलाः विष्वक्सेनो वायुजः
स्वेन तुल्यः । व्यूहात्तृतीयात्पुनरेव विष्णोर्देवांश्चतुर्वर्णगतान्समस्तान् ॥ १५ ॥
संगृह्य बीजात्मतयाऽनिरुद्धो न्यधत्त शान्त्यां त्रिगुणात्मिकायाम् । ततो मह-
त्तत्त्वतनुर्विरिञ्चः स्थूलात्मनैवाजनि वाक्च देवी ॥ १६ ॥ तस्यामहङ्कारतनुं स
रुद्रं ससर्ज बुद्धिं च तदर्धदेहाम् । बुद्ध्यामुमायां स शिवस्त्रिरूपो मनश्च वैका-
रिकदेवसङ्घान् ॥ १७ ॥ दशेन्द्रियाण्येव च तैजसानि क्रमेण खादीन्विषयैश्च

प्वपि ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णभेदोऽस्ति । अत एव सूर्यत्सोमात् क्षत्रियवंशोत्पत्तिः ।
विरिञ्चाच्च भृवादिब्राह्मणवंशोत्पत्तिरिति भावः । यद्वा अण्डात् अण्डसृष्टेः परतः
पश्चात् प्रयोजनाय अण्डान्तर्वर्त्तिवैकुण्ठादिलोकद्वारपालनादिप्रयोजनाय प्रसूताः
सृष्टाः । नतु ब्रह्मरुद्रादितत्त्वाभिमानिदेवतावदण्डसृष्ट्युपयोगितयैव सृष्टाः । तस्मा-
त्कारणात्सुरेभ्यो तत्त्वाभिमानिदेवेभ्यो नीचाः । स्वसेवायै प्राक् गृहीतदासजनेभ्यो-
ऽप्याधिपत्याय पश्चाद्गृहीताधिकारिपुरुषाणामेव श्रेष्ठ्यदर्शनात् । तत्त्वाभिमानि-
ब्रह्मादिदेवेषु अण्डसृष्टेः पूर्वमपि क्रमिकतत्त्वपरिपालनाय यः पूर्वपूर्वं सृष्टः स स
प्रधानः । यः पश्चात्सृष्टः स तु नीच इति सृष्टिक्रमस्य न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।
बीजात्मतया रेतोरूपेण अत एव प्रागनिरुद्धः उदरे देहसहितानित्युक्तम् । त्रिगु-
णात्मिकायां सत्त्वरजस्तमोभिमानिन्याम् । अनेन शान्तिदेव्या अपि रूपत्रय-
मस्तीति सूचितम् । ततो महत्तत्त्वतनुरित्यत्र ततः शान्तिदेव्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ स शिवस्त्रिरूप इत्यत्र त्रिरूपः वैकारिकतैजसतामसाख्यतिविधा-
हङ्कारप्रेरणाय वक्ष्यमाणरूपद्वयेन सह त्रिरूपः । वैकारिकदेवाः=मनआद्येकादशे-
न्द्रियाभिमानिदेवाः तेषां सङ्घान्, मनः=मन आख्येन्द्रियम् । “दैवान्देहान्मनः
खानी”ति पूर्वेषां वचनात् एकादशेन्द्रियाभिमानिदेवदेहांश्च ससर्ज=जडाद्वैका-
रिकाहङ्कारात् देवसृष्टिर्नाम देवदेहसृष्टिरेवेति भावः ॥ १७ ॥ दशेन्द्रियाणि=
तैजसान्येव नतु भौतिकानि, तैजसाहङ्काराद्विकृतानीत्यर्थः । खादीन्=आकाशादि-
पञ्चमहाभूतानि विषयैः सार्धं तामसाख्याहङ्कारात्ससर्ज । सहैव सृष्टिर्नेति सूचनाय
क्रमेणेत्युक्तम् । शब्दात् स्पर्शः, स्पर्शाद्रूपं, रूपाद्रसः, रसाद्गन्ध इति भूतसूक्ष्मरूपपञ्च-
तन्मात्राः प्राक् सृष्ट्वा पुनः “आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अमेरापः, अन्धः पृथिवी”ति

सार्धम् । पुंसः प्रकृत्यां च पुनर्विरिञ्चाच्छिवोऽथ तस्मादखिलास्सुरेशाः ॥
 ॥ १८ ॥ जाताः सशक्राः पुनरेव सूत्रात् श्रद्धा सुतानाप सुरप्रवीरान् ।
 शेषं शिवं चेन्द्रमथेन्द्रतश्च सर्वे सुरा यज्ञगणाश्च जाताः ॥ १९ ॥ पुनश्च
 माया त्रिविधा बभूव सत्त्वादिरूपैरथ वासुदेवात् । सत्त्वात्मिकायां स बभूव
 तस्मात्स विष्णुनामैव निरन्तरोऽपि ॥ २० ॥ रजस्तनौ चैव विरिञ्च आसीत्तम-
 पञ्च महाभूतानि ससर्जेति भावः । “मात्रा भूतानि पञ्च चे”ति तत्त्वसंख्याने आचा-
 र्यैरेवोक्तत्वात् मात्रासृष्टिः पूर्वमिति ज्ञेयम् । पुंसः विरिञ्चात्=पुरुषनामकविरि-
 ञ्चात् प्रकृत्यां=प्रकृतिनामकाव्यक्तावान्तराभिमानिन्यां सरस्वत्यां शिवो जात
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सूत्रात्=सूत्रनामकवायोः, श्रद्धा=श्रद्धानाम्नी भारती, यज्ञगणाः=
 अश्वमेधज्योतिष्टोमाग्निष्टोमादियज्ञाभिमानिदेवगणाः ॥ १९ ॥ सत्त्वात्मिकायां
 स बभूवेत्यत्र सत्त्वात्मिकायां=सत्त्वाभिमानिन्यां श्रीनाम्न्यां, सः=वासुदेव एव,
 रूपान्तरेण बभूव, किं तन्नामेत्यत उक्तं विष्णुनामेति । ननु वासुदेवाद्विष्णो-
 रत्यक्तौ अन्योन्यं भेदः स्यादित्यत उक्तं निरन्तर एवापीति निर्भेद एवापीत्यर्थः ॥
 ॥ २० ॥ रजस्तनौ=भूदेव्यां, स एव विरिञ्चः=विरिञ्चनामासीत् यः विरिञ्चा-
 न्तर्यामी । तमस्तनौ=दुर्गायां, स एव शर्वः=शर्वनामा आसीत् यः शर्वान्तर्यामी ।
 इति त्रयो भगवदवताराः पृथक् स्थित्वा पालनार्थं “सृजामि तन्नियुक्तोऽहम्”मिति
 वचनात् शर्वे स्थित्वा संहारार्थं चास्माद्वासुदेवादेव बभूवुः । अत एव “ब्रह्मणि
 ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः” इति वदन्ति । “शेषः सुपर्णश्च तयोः
 सहैवे”त्यत्रोक्तः शेषः “तौ वाहनं शयनं चैव विष्णो”रित्युक्तेः शयनार्थं सृष्टः ।
 “शेषं शिवं चे”त्यत्रोक्तशेषस्तु अहङ्कारावान्तराभिमानितया सृष्टः । इदं चोपलक्ष-
 णम् । अहङ्काराभिमानितया गरुडस्यापि पुनरुत्पत्तिरूह्या । शिवस्य तु रूपत्रयं
 त्रिविधाहङ्काराभिमानितया सृष्टम् । देवानां द्विवारं सृष्टिश्च स्वस्वतत्त्वाभिमानार्थं
 ब्रह्माण्डान्तः प्रवेष्टुं च । एवं शेषशर्वसुपर्णानां च ब्रह्माण्डान्तः प्रवेशाय रूपान्तरा-
 ण्यूह्यानि । किंच देवाः स्वस्वभावलाभाय वेदशास्त्रादौ श्रद्धालाभाय च तदुभय-
 वंशेऽपि द्विवारं जाताः । ब्रह्मा तु शान्त्याख्यगुणलाभाय शान्तौ पुनर्जातः ।
 वायोस्तु जयातनूजत्वेनैव सकलकार्येषु जयसिद्धेर्नपुनर्जन्मोक्तम् । वस्तुतस्तु मह-

स्तनौ शर्व इति त्रयोऽस्मात् । एते हि देवाः पुनरण्डसृष्ट्यां वशक्नुवन्तो हरिमेत्य-
तुष्टुवुः ॥ २१ ॥ त्वन्नो जगच्चित्रविचितसर्गनिस्सीमशक्तिः कुरु सन्निकेतम् ।
इति स्तुतस्तैः पुरुषोत्तमोऽसौ स विष्णुनामा श्रियमाप सृष्टये ॥ २२ ॥
सुषाव सैवाण्डमधोक्षजस्य शुष्मं हिरण्यात्मकमम्बुमध्ये ॥ तस्मिन्प्र-
विष्टा हरिणैव सार्धं सर्वे सुरास्तस्य बभूव नाभेः ॥ २३ ॥ लोका-
त्मकं पद्ममण्डप्य मध्ये पुनर्विरिञ्चोऽजनि सद्गुणात्मा । तस्मात्पुनः सर्वसुराः

तत्त्वाभिमानितया शान्त्यामपि पुनर्जन्मास्तीति ज्ञेयम् । अतो भगवद्रूपेभ्यः पुनःपुन-
र्जन्म लक्ष्मीरूपेभ्यश्च पुनःपुनर्जन्म पितृतो मातृतश्च शुभगुणलाभाय गुणलुब्धा देवाः
प्रार्थयन्ते अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ कुरु सन्निकेतमित्यत्र ।
सन्निकेतं=समीचीनं मन्दिरम् ॥ २२ ॥ शुष्मं वीर्यम् ॥ २३ ॥ देवानां प्राक्
सृष्टसूक्ष्मतमदेहयोरपि पुनःपुनर्जन्मना कांस्यकारैः क्रियमाणमृत्तिकालेपवत् पौनः-
पुन्येन तस्यैव देहस्य क्रमिकदेहान्तरप्राप्तौ क्रमेणोपचयो भवति । इदमेव जन्म ।
नतु मध्येमध्ये पूर्वदेहविनाशोऽप्याशङ्कनीयः । अत एव सूक्ष्मसृष्टिः स्थूलसृष्टिश्चेति
पुराणेषूपरि पठन्तीत्यभिप्रेत्योक्तं “तस्मात्पुनः सर्वसुराः प्रसूता” इति ।
यद्यपि ब्रह्मणो दिनेदिने पुरुषसूक्तोक्तरीत्या पुरुषकृता सृष्टिरस्त्येव । तथाऽपि न
सा तारतम्योपयोगिनी । “मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायते”त्यादिरूपेण
प्राणादप्यवरयोरिन्द्राग्न्योः प्रथमं सृष्ट्युक्तेः । पञ्चाशद्वर्षेभ्यः उपरि या पद्मजात-
पाद्माख्य ब्रह्मणा सृष्टिः क्रियते अस्यास्तारतम्योपयोगित्वात् तारतम्यप्रतिष्ठापना-
चार्यो ग्रन्थकारः पाद्मसृष्टिमेव स्वग्रन्थे निबबन्ध । एवं च पञ्चाशद्वर्षपयन्तं सृष्टि-
रेव नास्तीति न । पुरुषसूक्तविरोधात् द्वितीयस्कन्धविरोधाच्च । पद्मस्य तु भगवतो
नाभेर्ब्रह्मणः प्रथमदिनेऽप्युत्पत्तिरस्ति । अन्यथा “यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं
महात्मनः । नाविन्दं यज्ञसम्भारान्पुरुषावयवान् ऋत” इति द्वितीयस्कन्धोक्तवाक्य-
विरोधात् । सृष्टौ तु न तदा तस्याधिकारः । “नाविन्दं यज्ञसम्भारा” निति
तेनैवोक्तेः । किंतु “यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयन्ति मनीषिणः । ऊर्वादिभिरधः सप्त
सप्तोर्ध्वं जघनादिभि” रिति वचनात् । भगवानेन सर्वं स्वावयवैर्लोकामात्रेण
करोति । ब्रह्मा तु “इति सम्भृतसम्भारः पुराषावयवैरहम् । तमेव यज्ञपुरुषं तेनै-

प्रसूतास्ते जानमाना अपि निर्णयाय ॥ २४ ॥ निस्सृत्य कायादुत पद्मयोनेः
सम्प्राविशन्क्रमशो मारुतान्ताः । पपात वायोर्गमनाच्छरीरं तस्यैव चावेशत
उत्थितं पुनः ॥ २५ ॥ तस्मात्स एको विबुधप्रधान इत्याश्रिता देवगणा-
स्तमेव । हरेर्विरिञ्चस्य च मध्यसंस्थितेस्तदन्यदेवाधिपतिः स मारुतः ॥ २६ ॥
ततो विरिञ्चो भुवनानि सप्त सप्तकान्याशु चकार सोऽब्जात् । तस्माच्च देवा
ऋषयः पुनश्च वैकारिकाद्याः सशिवा बभूवुः ॥ २७ ॥ अग्रे शिवोऽहम्भव
एव बुद्धेरुमामनोजौ सहशक्रकामौ । गुरुर्मनुर्दक्ष उतानिरुद्धः सहैव पश्चात्
(शच्या) मनसः प्रसूताः ॥ २८ ॥ चक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शसहैव रविश्शशी धर्म
इमे प्रसूताः । जिह्वाभवो वारिपतिर्नसोश्च नासत्यदस्त्रौ क्रमशः प्रसूताः ॥ २९ ॥
ततः सनाद्याश्च मरीचिमुख्याः देवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूताः । ततोऽसुराद्याः
ऋषयो मनुष्या जगद्विचित्रं च विरिञ्चतोऽभूत् ॥ ३० ॥ उक्तक्रमात्पूर्वभवस्तु
यो यः श्रेष्ठः स स ह्यासुरकानृते च । पूर्वस्तु पश्चात्पुनरेव जातो नाश्रेष्ठता-
मेति कथञ्चिदस्य ॥ ३१ ॥ गुणास्तु कालात्पितृमातृदोषात् स्वकर्मतो वांभि-
भवं प्रयान्ति । लयो भवेत् व्युत्क्रमतो हि तेषां ततो हरिः प्रलये श्रीसहायः ॥

वायजमीश्वरमि”ति वचनात् तदवयवनिर्मितयज्ञसम्भारैः तत्पूजामेव करोतीति
विवेको ज्ञेयः । निर्णयाय लोकस्य निर्णयाय ॥ २४ ॥ कायात्=ब्रह्मणः शरीरात् ।
शरीरादुद्गमनमपि वायोः सर्वेभ्योऽन्ते । प्रवेशोऽपि सर्वेभ्योऽन्ते इति सूचनाय
मारुतान्ता इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मध्यसंस्थितेः कस्मात्कस्मात्कस्य
कस्य सृष्टिरित्यत आह—अग्र इति । “अहम्भवः अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्ये”ति
यदा ब्रह्मा दासोऽहमिति अहमतिमकरोत् तदा तदीयाहम्मतेर्भवतीत्यहम्भवः, अग्रे
शिव एवाहम्भव इति सम्बन्धः । शिवपदेन शिवात्मकः शेषः शिवसमस्ताक्ष्यश्च
गृह्यते “मनोजौ सहशक्रकामा” वित्यत्र अग्रपदमावर्तनीयम् । मनोजन्यगुर्वादिभ्योऽग्रे
क्रमशः=नारदाद्युत्पत्तिक्रमेण यो य इति प्रागुक्तत्वात् स स हीति वीप्सा ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वस्तु पश्चादित्यत्र । अत्रोक्तः पूर्वः पुनः कस्माच्चिन्निमित्तात्
पुनर्जन्मनि जातोऽपि अश्रेष्ठतां नैति यथा धर्मावरजो भीमः, द्रोणात्मजोऽश्वत्थामा,
अविवक्षिततारतम्ये सृष्ट्यन्तरे पश्चाज्जातो वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३२ ॥ शेते निजानन्दममन्दसान्द्रसन्दोहमेकोऽनुभवन्ननन्तः । अनन्त-
शीर्षास्यकरोरुपादः सोऽनन्तमूर्तिः स्वगुणाननन्तान् ॥ ३३ ॥ अनन्तशक्तिः
परिपूर्णभोगो भुञ्जन्नजस्रं निजरूप आस्ते । एवं पुनः सृजते सर्वमेतदनाद्यनन्तो
हि जगत्प्रवाहः ॥ ३४ ॥ नित्याश्च जीवाः प्रकृतिश्च नित्या कालश्च नित्यः
किमु देवदेवः । यथा समुद्रात्सरितः प्रजाताः पुनस्तमेव प्रविशन्ति शश्वन् ॥
॥ ३५ ॥ एवं हरेर्नित्यजगत्प्रवाहस्तमेव चासौ प्रविशत्यजस्रम् । एवं विदुर्ये
परमायनन्तामजस्रशक्तिं पुरुषोत्तमस्य ॥ ३६ ॥ तस्य प्रसादादथ दग्धदोषा-
स्तमामुवन्त्याशु परं सुरेशम् । देवानिमान्मुक्तसमस्तदोषान् स्वसन्निधाने
विनिवेश्य देवः ॥ ३७ ॥ पुनस्तदन्यानधिकारयोग्यांस्तत्तद्गुणानेव पदे नि-
धुंक्ते । पुनश्च मारीचत एव देवाः जाता अदित्यामसुराश्च दित्याम् ॥ ३८ ॥
गावो मृगाः पक्ष्युरगादिसत्त्वा दाक्षायणीष्वेव समस्तशोऽपि । ततस्स मग्ना-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पूर्वोक्तं पुनर्जन्म केत्यत आह—मारीचतः । मरीचि-
पुत्रो मारीचः काश्यपः पश्चादुत्पन्नदेवानां पितृतया पूर्वोत्पन्नकाश्यपान्नैच्याभावादिति
भावः । पूर्वोक्ता सृष्टिः सर्गः । अयमनुसर्ग इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ साम्प्रतं हरे-
रवतारकथामाह—तत इति । अलयः=लयरहितः, वराहः=आदिवराहो हरिः ।
दशावतारेभ्योऽपि पूर्वं सृष्टिविरिञ्चस्योपकाराय श्वेतवराहतयावतीर्णो हरिरित्यर्थः ।
मत्स्यावतारस्तु षष्ठसप्तममन्वोरन्तरप्रलयोदके नानाविधौषधिवनस्पतीनां बीजसंग्रहा-
याभिनवनौकारूपधरां शेषाख्यदाम्ना स्वशृङ्गाग्रे निबध्य चरति । अतोऽसाववतारः
आदिवराहात्पश्चात्तन एव । अतो न क्रमभङ्गः शङ्कनीयः । लयोदधौ=लक्षयोजन-
घनीभूतभूमेरधस्तादुत्तरस्वर्परमारभ्य दक्षिणस्वर्परपर्यन्तं पूर्वस्वर्परमारभ्य पश्चिमस्वर्पर-
पर्यन्तं कोटीनां पञ्चाशता विस्तीर्णं लक्षोनपञ्चविंशत्कोटिभिरधः स्वर्परपर्यन्तं स्वातव्रति
घनोदकाख्यमहासमुद्रे मग्नां=भारेण स्वयमेव मग्नां परितः स्थितान्धतमसो
विगलितां विष्वक् किञ्चिदधिकसप्तकोटिविस्तारां महीमित्यर्थः । एवमल्पपरि-
माणवत्या मह्याः महापरिमाणे घनोदके मज्जनं किमपूर्वमिति भावः ॥ ३९ ॥
वारामुपरि=घनोदकवारामुपरि । इदानीं वराहावतारप्रमज्जात् क्रममुल्लङ्घ्य दशावतारेषु
तृतीयावतारभूतनीलवराहस्यापि कथां प्रस्तावयति—अथेति । प्रतिहारपालौ=गच्छतः

मलयो लयोदधौ महीं विलोक्याशु हरिर्विराट् ॥ ३९ ॥ भूत्वा विरिञ्चार्थ-
मिमां सशैलामुद्धृत्य वारामुपरि न्यधात् स्थिरम् । अथाब्जनाभप्रतिहारपालौ
शापात्त्रिशो भूमितले प्रजातौ ॥ ४० ॥ दित्यां हिरण्याक्ष राक्षसौ च पैतृ-
ष्वसेयौ च हरेः परस्तात् । ततो हिरण्याक्ष उदारविक्रमो दितेस्सुतो योऽवरजः
सुरार्थे ॥ ४१ ॥ धात्रार्थितेनैव वराहरूपिणा धरोद्धृतौ पूर्वहतोऽब्जजोद्भवः ।
अथो विधातुर्मुखतो विनिरसृतान् वेदान्ह्यास्यो जगृहेऽसुरेन्द्रः ॥ ४२ ॥ निहत्य
तं मत्स्यवपुर्जुगोप मनुं मुनींस्तांश्च ददौ विधातुः । मन्वन्तरप्रलये मत्स्य-
रूपो विद्याप्रदान्मनवे देवदेवः ॥ ४३ ॥ वैवस्वतायोत्तमसंविदात्मा विष्णोः
स्वरूपप्रतिपत्तिरूपाम् । अथो दितेज्यैष्ठसुतेन शश्वत्प्रपीडिता ब्रह्मवरात्
सुरेशाः ॥ ४४ ॥ हरिं विरिञ्चेन सहोपजग्मुर्दौरात्म्यमस्यापि शशंसुरस्मै ।

आगच्छतश्च प्रति-अन्तराऽऽहरति हरति चेति प्रतिहरो द्वारं, तस्य पालौ ॥ ४० ॥
दित्यां हिरण्यौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपू अथानन्तरं विश्रवसः पुत्रत्वेन दितिजत्वा-
भावात् केवलं राक्षसौ रक्षोजातिमन्तौ रावणकुम्भकर्णौ परस्तात् पश्चात् हरेः
कृष्णस्य पैतृष्वसेयौ पितृष्वसोः पुत्रौ शिशुपालदन्तक्रौ ॥ ४१ ॥ हिरण्याक्षस्यादि-
वराहेणैव हतत्वात्कथं पुनर्हत इत्यत उक्तं—धरोद्धृताविति । धरोद्धृतौ=स्वयमेव
मग्नधरोद्धृतौ, पूर्वहतः=अध्वनि निरोद्धुमागते सति पूर्वहतः, अब्जसम्भवः ब्रह्मणः
पुत्रोऽसौ आदिहिरण्याक्षनामा । अयं तु कश्यपसुतः बलान्महीमम्बुनि निमज्जया-
मास तदा तामुद्धरता दशावतारपंक्तिस्थेन हरिणा हतः । उभावपि हिरण्याक्ष-
नामानौ । अन्तारौ च वराहनामानौ अत एव सङ्कलय्य कथनमिति भावः ॥ ४२ ॥
मनुं=वैवस्वतमनुं जुगोप ॥ ४३ ॥ मत्स्यावतारादनन्तरं देवैरमृतमथने क्रियमाणे
मन्दरगिर्युद्धरणाय हरिः कूर्मतयावततार । नृसिंहावतारादनन्तरं देवैरमृतमथने
क्रियमाणे स एव कूर्मः मन्दरमुद्धार । “अनन्तोढो मन्दरस्तु यदा वैवस्वतान्तरे ।
अमृतार्थं सुपर्णोढो रैवतस्यान्तरे मनोरि”ति वचनात् कूर्मावतारः रैवतमन्वन्तरेऽ-
प्यस्ति । वैवस्वतमन्वन्तरे नृसिंहावतारादनन्तरमप्यस्ति । अतस्तयोः कथां सङ्कलय्य
कथयिष्यन् नृसिंहावतारकथां कथयति—अथो इति ॥ ४४ ॥ हरिमुपजग्मुः
दौरात्म्यमपि शशंसुरिति अपिपदसम्बन्धः । यद्वा यथानुजस्य हिरण्याक्षस्य

अभिष्टुतस्तैर्हरिरुग्रवीर्यो नृसिंहरूपेण स आविरासीत् ॥ ४५ ॥ हत्वा हिरण्यं
च सुताय तस्य दत्त्वाऽभयं देवगणानतोषयत् । सुरासुराणामुदधिं विमथ्रतां
दधार पृष्ठेन गिरिं स मन्दरम् ॥ ४६ ॥ वरप्रदानादपरैरधार्य हरस्य कूर्मो
बृहदण्डवोढा । वरादजेयत्वमवाप दैत्यराट् चतुर्मुखस्यैव बलिर्यदा तदा ॥
॥ ४७ ॥ अजायतेन्द्रावरजोऽदितेस्सुतो महानजोऽप्यब्जभवादिसंस्तुतः ।
स वामनात्माऽसुरभूभृतोऽध्वरं जगाम गां सन्नमयन्पदेपदे ॥ ४८ ॥ जहार
चास्माच्छलतस्त्रिविष्टपं त्रिभिः क्रमैस्तच्च ददौ निजाग्रजे । पितामहेनास्य
पुराभियाचितो बलेः कृते केशव आह यद्वचः ॥ ४९ ॥ नायाच्चयाऽहं
प्रतिहन्मि तं बलिं शुभाननेत्येव ततोऽभ्ययाचत । बभूविरे चन्द्रललामतो
वरात्पुरा ह्यजेया असुरा धरातले ॥ ५० ॥ तैरदिता वासवनायकास्सुराः
पुरो निधायान्जजमस्तुषन्हरिम् । विरिश्चसृष्टैर्नितरामवध्यौ वराद्विधातुर्दि-
तिजौ हिरण्यकौ ॥ ५१ ॥ तथा ह्यग्रीव उदारविक्रमस्त्वया हता ब्रह्म-
पुरातनेन । स चासुरान् रुद्रवरादवध्यानिमान्समस्तैरपि देवदेवः ॥ ५२ ॥

दौरात्त्यं शशंसुः । एवमस्यापीत्यपिपदसम्बन्धः ॥ ४५ ॥ हिरण्यं हिरण्यकशिपुम् ॥
॥ ४६ ॥ हरस्य वरप्रदानात्=कनकरूपमपि त्वामाशया कोऽपि नोद्धरत्विति वर-
प्रदानात् अत एवाध्वन्यपि सर्वानपि सुरासुरांश्चूर्णयामास । बृहदण्डवोढा=ब्रह्माण्ड-
धारकः । मन्दरोद्धरणं कैमुत्यसूचनायेदं विशेषणम् ॥ ४७ ॥ असुरभूभृतः असुर-
धुरन्धरस्य बलेरित्यर्थः । गां भूमिं सन्नमयन् पदेपदे इत्यनेन यएवाणुः स एव
महानिति सूचयति ॥ ४८ ॥ छलतः=पदत्रयं देहीति स्थूलसूक्ष्मपदत्रयसाधारण-
वाक्यप्रयोगे सति स्वाभिप्रायमजानानस्य बलेरणुपदापेक्षया ददामीति आशाजन-
कात् व्यर्थकवाक्यात् स्वानभिप्रेतार्थबोधनात् छलाख्यनिग्रहस्थानेन बलिं परा-
भाव्येति यावत् । बलात्कारेण कस्मान्न जहारेत्यत आह—पितामहेनेति । अस्य
बलेः पितामहेन प्रह्लादेन । शुभाननेति । हे शुभानन प्रह्लादेति सम्बुद्धिः । यद्वच
आह । ततो वचनान्निमित्तात् । असुरा धरातले बभूविरे क्षत्रियरूपेण बभूविरे
इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ब्रह्मपुरातनेन चतुर्मुखब्रह्मणोऽप्यादिकालीनेन ।
स चेत्यत्र स त्वमिति योजनीयम् ॥ ५२ ॥ नः अस्माकं हृदब्जे निवसेति

निस्सीमशक्त्यैव निहत्य सर्वान् हृदम्बुजे नो निवसाथ शश्वत् । इत्यादरोक्तस्त्रि-
दशैरजेयस्सशार्ङ्गधन्वाथ भृगूदहोऽभूत् ॥ ५३ ॥ रामो निहत्यासुरपूगमुग्रं
हृदाननादिर्विदधेऽसृजैव । ततः पुलस्त्यस्य कुले प्रसूतौ तावादिदैत्यौ जगदेक-
शत्रू ॥ ५४ ॥ परैरवध्यौ वरतः पुरा हरेस्सुरैरजेयौ च वराद्विधातुः । सर्वै-
रजेयस्स च कुम्भकर्णः पुरातने जन्मनि धातुरेव ॥ ५५ ॥ वरान्नरादीनृत
एव रावणस्तदातनात्तौ त्रिदशानबाधताम् । तदाब्जजं शूलिनमेव चाग्रतो
निधाय देवाः पुरुहूतपूर्वकाः ॥ ५६ ॥ पयोम्बुधौ भोगिषभोगशायिनं समेत्य
योग्यां स्तुतिमभ्ययोजयन् । त्वमेक ईशः परमः स्वतन्त्रस्त्वमादिरन्तो जगतां
नियोक्ता ॥ ५७ ॥ त्वदाज्ञयैवाखिलमम्बुजोद्भवा वितेनिरेऽग्न्याश्चरमाश्च
येऽन्ये । मनुष्यमानात्त्रिशतं सषष्टिकं दिवौकसामेकमुशन्ति चत्सरम् ॥ ५८ ॥

भक्तिपूर्वकमुक्तत्वादादरोक्त इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥ अनादिः = नारायणः असृजैव
पञ्चहृदान्विदधे । कुरुक्षेत्रे पञ्चनदांश्चकार ॥ ५४ ॥ “मयैव वध्यौ भवतं त्रिज-
न्मसु” इति हरेर्वरत इत्यर्थः । पुरातने जन्मनि हिरण्याक्षजन्मनि । तदातनात्
रावणजन्मन्येव विद्यमानात् । कुम्भकर्णो नरवानरादिषूपेक्षया नरादीनृते सर्वैरजेयः
इति स्वपूर्वजन्मन्येव विधातुर्वरात् नरादीनृते सर्वैरजेयः । निद्रालोः कुम्भकर्णस्य
इदानीन्तनवराभावादिति भावः । रावणस्तु तदातनाद्रावणजन्मन्येव विद्यमानात्
तद्वदेव नरवानरादिषूपेक्षया नरादीनृते सर्वैरजेय इति वरात् नरादीन् ऋत एव
सर्वैरजेय इत्युभयत्रावृत्त्या योजना । ताभ्यामेव तथा वरस्वीकाराभावे धातुर्विरिञ्चस्य
ईदृशवरदाने कारणाभावात् एतद्ब्रह्मणो वरदानकौशलं जानन्तो देवा वानराः
बभूवुः । शेषशेषशायिनौ तु रामलक्ष्मणात्मना नराकारौ बभूवतुरिति भावः ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आदिः आदौ विद्यमानः अन्तः अन्ते विद्यमान इत्यर्थः ॥
॥ ५७ ॥ अग्न्याः अग्रे अतीतकाले विद्यमाना अम्बुजोद्भवा अरिबलं वितेनिरे ।
अन्ये चरमा भविष्यन्तः अम्बुजोद्भवा अरिबलं वितनिष्यन्ति । आद्यन्तयोर्ग्रहणात्
प्रत्याहारन्यायेनेदानीन्तनोऽप्यम्बुजोद्भवो वितनुत इति योजना ग्रन्थकृतैव सूचिता ।
पादश एव हीनैस्त्रेतादिभिः सह द्विषट्सहस्रैस्तैर्देववर्षैश्चतुर्युगमुशन्ति । चतुः-
सहस्रीकृतयुगस्य । ततः एकसहस्राख्यपादस्योनतायां त्रिसहस्री त्रेतायुगस्य । एवं

द्विषद्सहस्रैरपि तैश्चतुर्युगं त्रेतादिभिः पादश एव हीनैः । सहस्रवृत्तं तदहः
स्वयम्भुवो निशा च तन्मानमितं शरच्छतम् ॥ ५९ ॥ त्वदाज्ञया स्वाननुभूय
भोगानुपैति सोऽपि त्वरितं त्वदन्तिकम् । त्वया पुरा कर्णपुटाद्विनिर्मितौ
महासुरौ तौ मधुकैटभाख्यौ ॥ ६० ॥ प्रभञ्जनावेशवशात्तवाज्ञया बलोद्धता-
वाशु जलेऽभ्यवर्धताम् । त्वदाज्ञया ब्रह्मवरादवध्यौ चिक्रीडिषासम्भवया
मुखोद्धतान् ॥ ६१ ॥ स्वयम्भुवो वेदगणानहर्षितां तदाभवस्त्वं हयशीर्ष
ईश्वरः । आहृत्य वेदानखिलान्प्रदाय स्वयम्भुवे तौ च जघन्थ दस्यू ॥ ६२ ॥
निष्पीड्य तावूरुतले कराभ्यां तन्मेदसैवाशु चकर्थ मेदिनीम् । एवं सुराणां
च निसर्गजं बलं तथाऽसुराणां वरदानसम्भवम् ॥ ६३ ॥ वशे तवैतद्व्य-
मप्यतो वयं निवेदयामः पितुरेव तेऽखिलम् । इमौ च रक्षोऽधिपती वरोद्धतौ
जहि स्ववीर्येण नृषु प्रभूतः ॥ ६४ ॥ इतीरिते तैरखिलैस्सुरेश्वरैर्बभूव रामो
जगतीपतिः प्रभुः । स कश्यपस्यादितिगर्भजन्मनो विवस्वतस्तंतुभवस्य भूभूतः ॥
॥ ६५ ॥ गृहे दशस्यन्दननामिनोऽभूत्कौसल्यकानाम्नि तदर्थितेष्टः । तदा-
ज्ञया देवगणा बभूविरे पुरैव पश्चादपि तस्य भूम्नः ॥ ६६ ॥ निषेवणायांरुगुणस्य
च त्रेता त्रिपादी जाता । पूर्वन्यायेन ततोऽप्येकपादस्योनतायां द्विसहस्रो द्वापरोऽपि
द्विपादो जातः । ततः एकपादस्योनतायामेकसहस्रवर्षः कलिकेकपात् । इत्थं दश-
सहस्री गता उर्वरितद्विसहस्रस्यापि शतसङ्ख्यया विभजने विंशतिशतानि जातानि ।
तेषामप्यादिपदोक्तसन्धिषु तद्वदेव विभजने कलिकृतयुगसन्धौ अष्टशतानि
वर्षाणि । कृतत्रेतायुगसन्धौ षट्शतानि । त्रेताद्वापरसन्धौ चतुःशतानि । द्वापर-
कल्योः सन्धौ द्विशतम् । एवं तैर्द्विषट्सहस्रैश्चतुर्युगमुशन्तीति भावः । सहस्रवृत्तं
सहस्रवारं प्रवृत्तं तच्चतुर्युगं स्वयम्भुवः अहरुशन्ति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
चिक्रीडिषासम्भवया क्रीडितुमिच्छा चिक्रीडिषा ततः सम्भवो यस्याः सा तथा
त्वदाज्ञयेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तदर्थितेष्ट इत्यत्र तदर्थितया
रामाख्यपुत्रार्थितया इष्टः यागेन पूजितः गृहे भार्यायां बभूविरे । पुरैवेत्यत्र पुरैव
वानरेषु बभूविरे । तस्यैव बाहुल्यसूचनाय एवशब्दः । मैन्दविविदजाम्बवदादीनां
वालिसुग्रीवक्षनुमदादीनां प्रधानानां प्रथममेवोत्पन्नत्वात् द्वीपेद्वीपे केचनाङ्गदाद्याः भूम्नः

वानरेष्वथो नरेष्वेव च पश्चिमोद्भवाः । स देवतानां प्रथमो गुणाधिको बभूव
नाम्ना हनुमान्प्रभञ्जनः ॥ ६७ ॥ स्वसम्भवः केसरिणो गृहे प्रभुर्बभूव वाली
स्वत एव वासवः । सुग्रीव आसीत्परमेष्ठितेजसा युतो रविः स्वात्मत एव
जाम्बवान् ॥ ६८ ॥ य एव पूर्वं परमेष्ठिवक्षसस्त्वगुद्भवो धर्म इहाऽस्यतोऽ-
भवत् । य एव सूर्यात्पुनरेव संज्ञया नाम्ना यमो दक्षिणदिक्प आसीत् ॥
॥ ६९ ॥ स जाम्बवान् दैवतकार्यदर्शिना पुरैव सृष्टो मुखतः स्वयम्भुवा ।
ब्रह्मोद्भवः सोम उतास्य सूनोरत्रेरभूत्सोऽङ्गद एव जातः ॥ ७० ॥ बृहस्पति-
स्तार उतो शची च शक्रस्य भार्यैव बभूव तारा । बृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोऽपि पूर्वं
सहैव शच्या मनसोऽभिजातः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मोद्भवस्याङ्गिरसस्सुतोऽभून्मारीच

पश्चादपि अवतारात्पश्चादपि वानरेषु बभूविरे ॥ ६६ ॥ नरेषु जाता लक्ष्मणाद्याः
पश्चिमोद्भवाः पश्चादुत्पन्नाएव । असुरजातौ जातविभीषणव्यावर्तनाय नरेष्वित्युक्तम् ।
को देवः कुत्र बभूवेत्यत आह—स इत्यादिना ॥ ६७ ॥ कपियोनेर्दीनयोनित्वेन पाप-
फलत्वशङ्कापरिहारायाह—स्वसम्भव इति । स्वस्मादेव स्वेच्छयेति यावत् । सम्भव
उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः । यद्वा स्वस्मात्स्वतन्त्रतया स्वशब्दवाच्यात्परमात्मन एव
तदाज्ञैवेति यावत् सम्भवो यस्य स तथोक्तः । स्वत एव स्वेच्छयैव स्वतन्त्र-
हर्षाज्ञया वा स्वात्मत एव स्वमनसैव स्वतन्त्रपरमात्माज्ञया वा । एवमन्यत्रापि
ज्ञातव्यम् ॥ ६८ ॥ यः पूर्वं परमेष्ठिवक्षसस्त्वगुद्भवो धर्मः स इह परमेष्ठितेजसा
युतः सन् आस्थितः ब्रह्मणो मुखजाम्बवानासीदिति योजना । संज्ञया संज्ञादेव्या ।
वालिसुग्रीवयोर्माता अप्रसिद्धत्वान्नोक्ता । यः ब्रह्मोद्भवः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रः
ब्रह्मणः श्रोत्रोद्भवः सोमः पञ्चास्यब्रह्मणः सूनोरत्रेरप्यभूत् स एवाङ्गदो जात इति
योजना । धर्म इति वैवस्वतो यम इति च रूपद्वयमस्ति । सोमस्यापि ब्रह्मणः
श्रोत्रादुत्पत्तिः अत्रिनेत्रादप्युत्पत्तिरस्ति इति पौराणिकीं कथां संग्रहीतुमित्थमुदित-
मिति ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अथो इत्यव्ययवदुतो इत्यप्यस्तीति भावेन उतो शची-
त्युक्तम् । शक्रस्यैव भार्या शची चेत्येवकारसम्बन्धः । बृहस्पतेः शच्याश्च कथासंग्र-
हाय जन्मद्वयं दर्शयति—बृहस्पतिरिति । बृहस्पतिः पूर्वं शच्या सह मनसोऽभि-
जात इति हेतोः ब्रह्मसुतोऽपि ब्रह्मोद्भवस्याङ्गिरसः सुतोऽप्यभूदिति सम्बन्धः ॥

जस्यैव शची पुलोन्नः । स एव शच्या सह वानरोऽभूत्स्वयम्भुवो देवगुरुर्बृह-
स्पतिः ॥ ७२ ॥ अभूत्सुषेणो वरुणोऽश्विनौ च बभूवतुस्तौ विविदश्च मैन्द्रः ।
ब्रह्मोद्भवौ तौ पुनरेव सूर्याद्विभूवतुस्तत्र कनीयसस्तु ॥ ७३ ॥ आवेश ऐन्द्रो
वरदानतोऽभूत्ततो बली यान् विविदो हि मैन्दात् । नीलोऽग्निरासीत्कमलोद्भ-
वोत्थः कामः पुनः श्रीरमणाद्रमायाम् ॥ ७४ ॥ प्रद्युम्ननामाऽभवदेवमीशात्
स स्कन्दतामाप स चक्रतां च । पूर्वं हरेश्चक्रमभूद्धि दुर्गा तमःस्थिता श्रीरिति
यां वदन्ति ॥ ७५ ॥ सत्त्वात्मिका शङ्खमथो रजःस्था भूर्नामिका पद्ममभू-
द्धरेर्हि । गदा तु वायुर्बलसंविदात्मा शार्ङ्गश्च विद्येति रमैव खड्गः ॥ ७६ ॥
दुर्गात्मिका सैव च चर्मनाम्नी पञ्चात्मको मारुत एव बाणः । एवं स्थितेष्वेव

॥ ७१ ॥ मारीचजस्य=कश्यपजस्य पुलोमनाम्नः शच्येव पौलोमीति जाता ।
बृहस्पतेः पूर्वं स्वेच्छया जन्मानुक्तेस्तद्वक्तुं पुनराह—स एव शच्येति । देवगुरु-
रित्यत्र युक्तिसूचनायोक्तम् ॥ ७२ ॥ ब्रह्मोद्भवौ ब्रह्मणः नासापुटादुत्पन्नौ ताव-
श्विनौ पुनरेव सूर्याद्विडवारूपिण्यां सूर्यपत्न्यां बभूवतुः । तत्र कनीयसः विविदस्य
ऐन्द्र आवेशो वरदानतः अभूदिति सम्बन्धः । हीत्यनेन कृष्णावतारे नरकासुर-
सहायेन बहुसत्त्वकरणाद्वलीयस्त्वं प्रसिद्धमित्याह । एवं वानरेषु जातान्देवानुत्तवा,
अधुना नरेषु जातान्वक्तुं तन्मूलरूपं विवेचयन् प्रसङ्गात्कथान्तरमप्याह—काम इत्या-
दिना । कमलोद्भवोत्थ इति पदं देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र उत्तरत्र च सम्बध्यते । तथा च
कमलोद्भवोत्थः कमलोद्भवमुखादुत्पन्नोऽग्निर्नील आसीत् कमलोद्भवमनसो जातः कामः
पुनः श्रीरमणाच्छ्रीकृष्णाद्रमायां रुग्मिण्यां प्रद्युम्ननामा अभवत् । एवं यः स कामः
ईशादुद्रादपि स्कन्दतामाप । स एव कामः हरेश्चक्रतां चक्ररूपत्वं चाप । तर्हि
कामस्य चक्रात्मकत्वे ब्रह्मप्रलये चक्रं न स्यादित्यत आह—पूर्वमिति । तमःस्थिता
तमोभिमानिनी दुर्गा हरेश्चक्रमभूत् । यां श्रीरिति वदन्ति ॥ ७३ ७५ ॥ सा सत्त्वा-
त्मिका सती शङ्खमभूत् । अथो रजःस्था भूर्नामिका देवी हरेः पद्ममभूदिति सम्बन्धः ।
चक्रस्य लौकिकायश्चक्रसादृश्याय सूर्यबिम्बवदन्तर्नीलत्वान्नीलवर्णतमोऽभिमानिदुर्गा-
त्मकत्वमुक्तम् । शङ्खस्य शुक्लवर्णत्वेन शुक्लसत्त्वगुणाभिमानिश्रीरूपत्वमुक्तम् । पद्मस्य
तु रक्तवर्णत्वेन रक्तवर्णरजोऽभिमानिभूरूपत्वमिति ज्ञेयम् । “या देवी सर्वभूतेषु

पुरातनेषु वराद्रथाङ्गत्वमवाप कामः ॥ ७७ ॥ तत्सूनुतामाप च सोऽनिरुद्धो
ब्रह्मोद्भवः शङ्खतनुः पुमात्मा । तावेव जातौ भरतश्च नाम्ना शत्रुघ्न इत्येव च
रामतोऽनु ॥ ७८ ॥ पूर्वं सुमित्रातनयश्च शेषस्स लक्ष्मणो नाम रघूत्तमादनु ।
कौसल्यकापुत्र उरुक्रमोऽसावेकस्तथैको भरतस्य मातुः ॥ ७९ ॥ उभौ सुमि-
त्रातनयौ नृपस्य चत्वार एते ह्यमरोत्तमाः सुताः । सङ्कर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपै-
राविष्ट आसीत्त्रिषु तेषु विष्णुः । इन्द्रोऽङ्गदे चैव ततोऽङ्गदो हि बली नितान्तं
स बभूव शश्वत् ॥ ८० ॥ येऽन्ये च भूपाः कृतवीर्यजाद्या बलाधिकास्सन्ति
सहस्रशोऽपि । सर्वे हरेः सन्निधिभावयुक्ता धर्मप्रधानाश्च गुणप्रधानाः ॥ ८१ ॥
स्वयं रमा सीरत एव जाता सीतेति रामार्थमनूपमा या । विदेहराजस्य हि

विद्यारूपेण संस्थिते”ति वचनात् विद्येति या रमा सैव शार्ङ्गः शार्ङ्गरूप्य-
श्चापः ॥ ७६ ॥ पञ्चात्मकः प्राणादिपञ्चात्मकः ॥ ७७ ॥ ब्रह्मोद्भवो
योऽनिरुद्धः अनिरुद्धनामको देवः स तत्सूनुतां कृष्णावतारे प्रद्युम्नसूनुता-
माप च । पुमात्मा पुरुषाकाररूपी स अनिरुद्धः शङ्खतनुश्चाभूत् । रामतोऽनु इत्यत्र
रामतः अनु कैकेय्यां भरतो जातः शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्च सुमित्रायां रघूत्तमादनन्तरं
जातौ । रामतोऽनन्तरजाताङ्गदस्तादनन्तरमुत्पन्नयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि सुतरां रामा-
नन्तरजातत्वाद्रघूत्तमादन्वित्युक्तम् । भरतः साक्षादनुजः इमौ तु परम्परया रामा-
नुजाविति भावः । कथमन्यथा रामस्य वनवासे भरतस्यैव राज्यं भविष्यतीत्याशा
कैकेय्याः । अत एवोक्तं महानाटके । “चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जात” इति ॥
॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ आवेशकथनप्रसङ्गात् हरेर्विशेषवेशिनः सर्वानेकयोक्तया
सन्निमित्तमाह—येऽन्य इति । कृतवीर्यजः कार्तवीर्यः । सन्निधिभावयुक्ताः हरेः
सन्निधिना भावयुक्ताः=भक्तियुक्ताः । सन्निधिज्ञापनाय हरेर्भक्तिरेव मुख्यं लिङ्गमिति
सूचनाय भक्तेः सन्निधिना सहोक्तिः ॥ ८१ ॥ रामस्य जन्मोक्त्वा तदविनाभूत-
लक्ष्म्या अपि जन्म सन्निमित्तमाह—स्वयं रमेति । स्वयं स्वतन्त्रेण परमात्मना
स्वयं स्वयमेव सदा रमत इति स्वयंरमा एतादृशी श्रीः । अत एवाविनाभूतत्वा-
देव रामार्थं सीतेति जाता । अनूपमा, उत्कर्षेणोपमा उपमा न विद्यते उपमा
यस्याः सा अनूपमा । स्त्रीत्वादिना किञ्चित्साभ्यसद्भावेऽपि सौन्दर्यादिदिव्यगुणो-

यज्ञभूमौ सुतेति तस्यैव ततस्तु साऽभूत् ॥ ८२ ॥ इत्यादिकल्पोत्थित एष
सर्गो मया समस्तागमनिर्णयात्मकः । सहानुसर्गः कथितोऽत्र पूर्वो यो यो
गुणैर्नित्यमसौ वरो हि ॥ ८३ ॥ पाश्चात्यकल्पेष्वपि सर्गभेदाः श्रुतौ पुरा-
णेष्वपि चान्यथोक्ताः । नोत्कर्षहेतुः प्रथमत्वमेषु विशेषवाक्यैरवगम्यमेतत् ॥
॥ ८४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
सर्गानुसर्गलय-प्रादुर्भावनिर्णयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

त्कर्षस्य न काप्युपमेति भावः ॥ ८२ ॥ अनुसर्गेण सहितः सर्गः सहानुसर्गः ।
ब्रह्माण्डाद्बहिः परमात्मना कृतः सर्गः आदिसर्ग इत्युच्यते । ब्रह्माण्डान्तर्ब्रह्मणा
कृतः सर्गोऽनुसर्ग इत्युच्यते । अत्र सर्गे यो यः पूर्वः असौ गुणैर्नित्यं वरो हीति
योजना ॥ ८३ ॥ पाश्चात्यकल्पेषु पाद्मकल्पात्पश्चिमकल्पा अपि पाश्चात्यकल्पा
इत्युच्यन्ते । “पश्चात्पुरस्तादभयं नो अस्ति”ति श्रुतेः । पाद्मकल्पात्पृष्ठतः पुरतश्च
विद्यमानाः सर्वे कल्पाः पाश्चात्यकल्पा इत्युच्यन्ते ॥ ८४ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
भावप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीह्यास्याय नमः ॥

अथ चतुर्थाध्यायः ।

ॐ ॥ अथाभ्यवर्धश्चतुराः कुमाराः नृपस्य गेहे पुरुषोत्तमाद्याः । नित्य-
प्रवृद्धस्य च तस्य वृद्धिरपेक्ष्य लोकस्य हि मन्ददृष्टिम् ॥ १ ॥ निरीक्ष्य
नित्यं चतुरः कुमारान् पिता मुदं सन्ततमाप चोच्चम् । विशेषतो राममुखेन्दु-

ॐ ॥ अथ दशरथात्स्वमातृषु जननानन्तरम् । चातुर्यादिगुणानामपि दिने-
दिने अभिवृद्धिरिति सूचनाय चतुरा इति विशेषणम् । अभिनवशिशूनां तदैव
बहिर्गमनाभावात् गेह इत्युक्तम् । रामस्य तु प्रादुर्भावमात्रं न लक्ष्मणादिवत्साक्षा-
त्कुमारत्वमिति सूचनाय पुरुषोत्तमपदम् । “यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
त्तमः” इति गीतोक्ताव्ययत्वेश्वरत्वादेरपि पुरुषोत्तमपदेन सूचितत्वादिति भावः । अत
एव पुरुषोत्तमः आद्यः पूर्वमेव विद्यमानो येषां ते पुरुषोत्तमाद्या इति समासः । एवं
सति महतो महीयसो रामस्य कथं समायणादौ दिनेदिने अभिवृद्धिरुक्तेत्यत
उक्तं नित्यप्रवृद्धस्य चेति । नित्यप्रवृद्धस्यापीत्यर्थः । दिनेदिने अभिवृद्धिर्गर्हितेति
सूचनं तत्फलम् । “अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गागर्हासमुच्ययेष्वि” त्यनुशासनात् ।
तस्य प्रागुक्तपुरुषोत्तमस्य । लक्ष्मणादीनां प्राकृतदेहवत्त्वेन वृद्धिः सम्भवतीति सूचनाय
तस्येत्येकवचनम् । लोकस्य अयोध्यापुरस्थजनस्य मन्ददृष्टिः व्याप्तमूर्तिदर्शनशक्ति-
रहितदृष्टिम् अपेक्ष्य वृद्धिरुच्यते हीति योग्यपदाध्याहारेण योजना । सर्वदा
विद्यमानामपि महती वृद्धिमाच्छाद्य दिनेदिने ईषदीप्तिदर्शयतीति भावः । “न
कर्मणा वर्धते नो कनीयानि” त्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचनाय हिशब्दः । अत एव
क्रमिकवृद्धिदर्शनाख्यफलस्य परगामित्वात् अभ्यवर्धन्निति परस्मैपदप्रयोगः ॥ १ ॥
उच्च=उच्चं यथा भवति तथा उच्चमिति क्रियाविशेषणम् । तदभिवृद्धेः पितृ-
सन्तोषस्य च समुच्चयार्थश्चशब्दः । जगन्मोहनपुत्रदर्शने सति सन्तोषस्य सम्भाव-
नार्थो वा । कृतानि कृत्यानि कर्तुं योग्यानि पुण्यानि येन सः कृतकृत्यः । अति-
मनोहररामश्रीमुखेन्दुदर्शनेनैव परमानन्दो जायत इति भावेन राममुखेन्दुबिम्ब-

बिम्बमवेक्ष्य राजा कृतकृत्य आसीत् ॥ २ ॥ तन्मातरः पौरजना अमात्या
अन्तःपुरा वैषयिकाश्च सर्वे । अवेक्षमाणाः परमं पुमांसं स्वानन्दतृप्ता इव
सम्बभूवुः ॥ ३ ॥ ततस्सुवंशे शशिनः प्रसूतो गाधीति शक्रस्तनुजोऽस्य
चासीत् । वरेण विप्रत्वमवाप योऽसौ विश्वस्य मित्रं स इहाजगाम ॥ ४ ॥
तेनार्थितो यज्ञरिरक्षयैव कृच्छ्रेण पित्रास्य भयाद्विसृष्टः । जगाम रामः सह
लक्ष्मणेन सिद्धाश्रमं सिद्धजनाभिवन्द्यः ॥ ५ ॥ अनुग्रहार्थं स ऋषेरवाप

मित्युक्तम् । रमयतीति व्युत्पत्तेः सर्वाङ्गैरपि हर्षदायको रामः । तत्रापि मुखस्य
मन्दस्मितेन कृपाकटाक्षेण चात्यन्तं जनरञ्जकत्वसूचनाय मुखग्रहणम् । तस्यैवेन्दु-
बिम्बत्वनिरूपणं च ॥ २ ॥ अन्तःपुराः राजगृहान्तरेव पूर्यन्त इति पुराणि स्वस्व-
स्थानानि यासां ताः अन्तःपुराः दास्य इत्यर्थः । वैषयिकाः, विषयो राष्ट्रं तत्रत्या
जना वैषयिकाः । स्वानन्दतृप्ताः स्वरूपानन्देन तृप्ताः मुक्ता इत्यर्थः । प्रत्येकं पुत्र-
वत्योरपि सुमित्राकैकेय्योः लावण्यादिशुभगणैः सर्वोत्तमपरमपुरुषरामसर्वाङ्गदर्शनादेव
अतिशयितानन्दो जायत इति सूचनाय परमं पुमांसमित्युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥
शशिनः सुवंशे शक्रः गाधीति नाम्ना प्रसूतः । अस्य गाधिनश्च यो वरेण विप्रत्व-
मवाप । भविष्यतोऽपि कार्यस्य निश्चितत्वादतीतत्वेनोक्तिः । असौ विश्वामित्रः
तनुज आसीत् । सः विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । अमित्र इति भ्रमनिवारणाय
विभज्य कथनम् । ततः कुमाराणां बाल्यावस्थानन्तरम् । इह अयोध्यायां आजगा-
मेति योजना । असमस्तपदे मित्रपदस्य नित्यनपुंसकत्वात् स इत्यनेन सम्बन्धः ।
समस्तपदे तु विश्वस्य आ समन्तात् मित्रं यो मुनिः स विश्वामित्र इति विग्रहः ।
दुर्जनदैत्यहननेन विश्वोपकारार्थं चागत इति सूचनाय विश्वस्य मित्रमिति असमस्त-
पदोक्तिः । समस्तपदे हि कात्स्न्यार्थिकाऽऽशब्दबलात्सर्वेषां मित्रमिति लभ्यते ।
तच्च मखविघ्नकारिसुबाहुदैत्यवधाय रामं निनीषोर्मुनेर्नाभिमतम् । असमस्तपदे तु
तदभावात् विश्वैकदेशस्य सद्वर्गस्यैव मित्रभूत इति भावः ॥ ४ ॥ रक्षितुमिच्छा
रिरक्षा रिरक्षयैव विश्वामित्रेण अर्थितो नतु धनाद्यपेक्षयेत्येवकारः । अस्य विश्वा-
मित्रस्य भयात् शापभयात् कृच्छ्रेण पित्रा दशरथेन विसृष्टश्च राम इति पद-
योजना । रामस्य स्वतन्त्रपुरुषतां जानन् विश्वामित्रः तमेवार्थयामासेति भावः ।

सलक्ष्मणोऽस्त्रं मुनितो हि केवलम् । वचन्दिरे ब्रह्ममुखाः सुरेशास्तपस्वरूपाः
प्रकटास्समेत्य ॥ ६ ॥ अथो जघानाशु शरेण ताटकां वराद्विधातुस्तदनन्य-
वध्याम् । ररक्ष यज्ञं च मुनेर्निहत्य सुबाहुमीशानगिरा विप्रृत्युम् ॥ ७ ॥
शरेण मारीचमथार्णवेऽक्षिपद्वचो विरिञ्चस्य तु मानयानः । अवध्यता तेन हि
तस्य दत्ता जघान चान्यान् रजनीचरानथ ॥ ८ ॥ तदा विदेहेन सुतास्वयंवरः
विघोषितो दिक्षु विदिक्षु सर्वशः । निधार्य तद्वाधिसुतानुयायी ययौ विदेहा-
ननुजानुयातः ॥ ९ ॥ अथो अहल्यां पतिनाभिगमां प्रधर्षणादिन्द्रकृताच्छि-

सिद्धजनाभिवन्द्य इत्यनेन तेषां पुण्यदानायैव गतः नतु स्वयं पुण्यसम्पादनायेति
सूचितम् ॥ ५ ॥ ऋषेः केवलमनुग्रहार्थं स्वगुणप्रतिपादकास्त्रमहामन्त्राणां
“अनन्तं विष्णुसन्निवा”विति वचनात् स्वकर्णसमीपे जघेन जनितानुग्रहार्थम् ।
अन्यथा नीचेनोच्चाय मन्त्रदाने सति निग्रह एव स्यात् नानुग्रह इति भावः ।
केवलपदेन स्वार्थतां व्यवच्छिनत्ति । हिशब्देन सर्वज्ञत्वयुक्तेः प्रसिद्धिमाह । महतापि
शिष्येण गुरुमुखान्मन्त्राः श्रोतव्या इति सद्धर्मशिक्षणरूपेण लोकानुग्रहार्थं वा ।
स्वापेक्षितासुरजनमोहनसाचिव्यकरणात् जनितानुग्रहार्थं वा । कस्तूरिसम्बन्धेन
वायोः परिमळाख्यगुणलाभवत् कर्णसम्बन्धेन सन्मन्त्राणां सामर्थ्यविशेषदानाख्या-
नुग्रहार्थं वा । अस्त्राणि रूपयन्ति प्रापयन्तीत्यस्त्ररूपाः । अस्त्रं रूपं प्रतिमा येषामिति
वा ॥ ६ ॥ ब्रह्मवरस्य अन्यैरनुलङ्घ्यतया तस्माद्रामादन्यैर्वध्या न भवतीति तद-
न्यवध्या ताम् ॥ ७ ॥ अथ सुबाहुवधानन्तरं शरेण वायव्यास्त्रमन्त्रितशरेण मारीच-
मर्णवेऽक्षिपत् । तु=सीतावञ्चनादिभविष्यत्कार्यविशेषात् विरिञ्चस्य वचो मानयानः नतु
सर्वथा (अवध्यत्वात् । तथासति) उत्तरत्रापि हननासम्भवादिति भावः ॥ ८ ॥ अथ मारी-
चक्षेणानन्तरम् । वरस्य प्रतापातिशयं दृष्ट्वा स्वयमेव कन्या यत्र वरयति सः स्वयंवरः ।
सुतायाः सीतायाः स्वयंवरः सुतास्वयंवरः । तत् स्वयंवरघोषणम् निधार्य श्रुत्वा ॥
॥ ९ ॥ “छन्दोवच्छास्त्राणि भवन्ती”ति वचनात् स्वग्रन्थस्य छन्दस्समानत्वद्योत-
नाय पतिनेत्युक्तम् । स्वस्याः पतिनेति योग्यपदाध्याहारेण योजना । अन्यथा
पतिशब्दस्य साकांक्षत्वापरिहारात् । एवं च “षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वे”ति सूत्रात्
पतिनेति साधुः । प्रधर्षणात् बलात्कारेण रमणात् । अनेन अहल्यायाः नापराधो-

लीकृताम् । स्वदर्शनान्मानुषतामुपेतां सुयोजयामास स गौतमेन ॥ १० ॥
 बलं स्वभक्तेरधिकं प्रकाशयन्ननुग्रहं च त्रिदशेष्वतुल्यम् । अनन्यभक्तां च
 सुरेशकांक्षया विधाय नारीं प्रययौ तयार्चितः ॥ ११ ॥ श्यामावदात्ते
 जगदेकसारे स्वनन्तचन्द्राधिककान्तिकान्ते । सहानुजे कार्मुकबाणपाणौ पुरीं
 ऽस्तीति सूचितम् । अत एव स्वदर्शनात् स्वकृपावलोकनात् “मानुषतामुपेता” मि-
 त्युक्तम् । हरेः कृपापातत्वेन मुनेः स्नेहातिशयोऽभूदिति सूचयितुं सुयोजयामासे-
 त्युक्तम् ॥ १० ॥ त्रिदशेषु स्वभक्तेरधिकं बलं अतुल्यं अनुग्रहं स्वानुग्रहं च
 प्रकाशयन् सुरेशकांक्षया नारीं विधायेति योजना । ईषदहल्याभक्तिरपि नारीकरणे
 हेतुरिति सूचनाय अनन्यभक्तां चेत्युक्तम् । यद्यपीन्द्रस्य अपरोक्षज्ञानित्वेन । “तद-
 धिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादि”ति सूत्रात् अहल्यागमनेऽपि न
 दोषलेपः । अहल्यायाः स्वोच्चदारत्वाभावात् पापलेपे विशेषकारणं च नास्ति ।
 नापि शिलावधूकरणमात्रेण प्रागिन्द्रकृताहल्यागमनदोषपरिहारः । नहि नार्या
 प्रायश्चित्ते गृहीते जारस्यापीह दोषपरिहारो दृष्टः । तथाऽपि निर्निमित्तं वैष्णव-
 शिलीकरणमूलत्वेन प्राप्तवैष्णवद्रोहाख्यपापस्य “तद्वृत्तद्वेष एव चे”ति वचनात्
 हरिद्वेष एव पर्यवसानात् ज्ञानिन्यपि सुरेशे तलेपः स्यादेव । यथा महतो दुर्वा-
 ससः स्वावरनिरपराध्यम्बरीषद्रोहज पापलेपः । स्वनिमित्तशिलीभावमोचनासामर्थ्येना-
 पयशश्च सुरेशस्याभूत् तदुभयमार्जनाय नारीकरणमिति भावेनोक्तं सुरेशकांक्ष-
 येति । सुरेशपापापयशःपरिहारकांक्षयेत्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः । अत
 एवेन्द्रकृतात्प्रधर्षणाच्छिलीकृतामिति प्रागुक्तमाचार्यैः ॥ ११ ॥ लक्ष्मीरूपसीतायाः
 स्वबहुतरसौन्दर्यस्य दर्शनेऽपि शक्तिमत्त्वात् जनकपुरप्रवेशे लावण्यातिशयो रामेण
 दर्शित इति भावेनाह—श्यामावदात् इत्यादिना । श्यामश्चासाववदातश्चेति समासः ।
 श्यामत्वेऽपि सूर्यमण्डलवत् इन्द्रनीलवच्च शुक्लभास्वरतेजोविशेषयुक्तत्वादवदातश्चे-
 त्यर्थः । “अवदातः सितो गौर” इत्यनुशासनम् । नतु केशवत् केवलश्याम इति
 भावः । जगदेकसारे जगतां मुख्यश्रेष्ठे “रसः सारो वरश्चे”त्यभिवानम् । प्रागुक्त-
 मवदातत्वमेव दृष्टान्तमुखेन स्पष्टयितुमुक्तं—स्वनन्तेति । सु=शोभनेभ्यः निष्कल-
 ङ्गेभ्यः अनन्तचन्द्रेभ्यः अधिकया कान्त्या कान्ते मनोहरे एतादृशकान्तिविशेष-

प्रविष्टे तुतुषुर्विदेहजाः ॥ १२ ॥ पपुर्नितान्तं सरसाक्षिभृङ्गैर्वराननाब्जं पुरु-
षोत्तमस्य । विदेहनारीनखर्यसङ्गा यथा महापौरुषिकास्तदंघ्रिम् ॥ १३ ॥
तथा विदेहः प्रतिलभ्य रामं सहस्रनेत्रावरजं गविष्ठम् । समर्चयामास सहा-
नुजं तमृषिं च साक्षात् ज्वलनप्रकाशम् ॥ १४ ॥ मेने च जामातरमात्मक-
न्यागुणोचितं रूपनवावतारम् । उवाच चास्मा ऋषिरुग्रतेजाः कुरुष्व जामा-
तरमेनमाश्विति ॥ १५ ॥ स आह चैनं परमं वचस्ते करोमि नात्रास्ति
विचारणा मे । शृणुष्व मेऽथापि यथा प्रतिज्ञा सुताप्रदानाय कृता पुरस्तात् ॥
॥ १६ ॥ तपो मया चीर्णमुमापतेः पुरा वरायुधावामिधृतेन चेतसा । स
मे ददौ दिव्यमिदं धनुस्तदा कथञ्चनाचाख्यमृते पिनाकिनम् ॥ १७ ॥ न
देवदैत्योरगदेवगायका अलं धनुश्चालयितुं सवासवाः । कुतो नरास्तद्वरतो
हि किङ्कराः सहानसैवात्र कृषन्ति कृच्छ्रतः ॥ १८ ॥ अधार्यमेतदनुराध्य
शङ्करादहं नृणां वीर्यपरीक्षणे धृतः । सुतार्थमेतां चकर प्रतिज्ञां ददामि कन्यां

दर्शनयोग्यता लक्ष्म्या एव नान्यस्येति भावेनोक्तं—विदेहजा तुतुषुरिति नतु ददृशु-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥ पश्यन्ति चेदपि एकैकावयवमेव पश्यन्ति नतु सामस्त्येनेति
भावेनाह—पपुर्नितान्तमिति । सरसाक्षिभृङ्गैर्वराननाब्जपानं नाम सानन्दं सखेहं
पौनःपुन्येन निरीक्षणम् । महापौरुषिकाः महापुरुषो नारायणः तत्सम्बन्धिनो
महापौरुषिकाः शुकनारदाद्याः । प्रजास्त्ववरभक्तत्वेन सौन्दर्यमात्रदर्शनलोभात्
मुखारविन्दमेव ददृशुः । शुकाद्यास्तु परमभागवतत्वेन सततं हरिपूजारतत्वात्
पादमेव बहुशः पश्यन्तीति विवेकः ॥ १३ ॥ गविष्ठं भूमिष्ठं सहस्रनेत्रावरजं
इन्द्रानुजवामनरूपं तं रामं समर्चयामास सम्यक् भक्तिश्रद्धापूर्वकमर्चयामास ।
यथाऽग्रजोऽपीन्द्रः गुणाधिकत्वाद्द्वामनं पूजयति तथा वृद्धोऽपि जनकः बालं रामं
पूजयामासेति ध्वनिसूचनाय सहस्रनेत्रावरजमिति विशेषणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
मे सुताप्रदानायेति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ देवगायकाः गन्धर्वाः । तद्वरतः=
किङ्कराः अनसा सहैव कृषन्तु अनश्च धनुर्भारेण न शीर्णं भवत्विति तस्य शिवस्य
वरतः । अनेन त्वया कथमानीतमिति शङ्का परिहृता । वस्त्रासाध्यं किमपि
नास्तीति प्रसिद्धिं हिशब्देनाह ॥ १८ ॥ नृणां वीर्यपरीक्षणे धृतः नतु रामस्य

य इदं हि पूरयेत् ॥ १९ ॥ इतीरितां मे गिरमभ्यवेत्य दितेः सुता दानव-
यक्षराक्षसाः । समेत्य भूपाश्च समीपमाशु प्रगृह्य तच्चालयितुं न शक्नुः ॥ २० ॥
संस्विन्नगात्राः परिवृत्तनेत्राः दशाननाद्याः पतिता विमूर्छिताः । तथापि मां
धर्षयितुं न शक्नुः सुताकृते ते वचनात्स्वयम्भुवः ॥ २१ ॥ पुरा हि मेऽदात्
प्रभुरब्जजो वरं प्रसादितो मे तपसा कथञ्चन । बलान्न ते कश्चिदुपैति
कन्यकां तदिच्छुभिस्ते न च धर्षणेति ॥ २२ ॥ ततस्तु ते नष्टमदा इतो गताः
समस्तशो ह्यस्तन एव पार्थिवाः । ततो ममायं परिपूर्य मानसं वृणोतु कन्यामय-
मेव मेऽर्थितः ॥ २३ ॥ तथेति चोक्तो मुनिना स किङ्करैरनन्तभोगोपममाश्वथान-
यत् । समीक्ष्य तद्वामकरेण राघवः सलीलमुद्धृत्य हसन्नपूरयत् ॥ २४ ॥
विकृष्यमाणं तदनन्तराधसा परेण निस्सीमबलेन लीलया । अभज्यतासह-
ममुष्य तद्वलं प्रसोढुमीशं कुत एव तद्ववेत् ॥ २५ ॥ स मध्यतस्तत्प्रविभज्य
लीलया यथेक्षुदण्डं शतमन्युकुञ्जः । विलोकयन्वक्त्रमृषेरवस्थितः सलक्ष्मणः
पूर्णतनुर्यथा शशी ॥ २६ ॥ तमब्जनेत्रं पृथुतुङ्गवक्षसं श्यामावदातं चलकुण्ड-
वीर्यवरीक्षणे । “धृ धारण” इति धातोः अवधारणवानहमिति सम्बन्धः । आस
इतिवत् कर्तरि क्तप्रत्ययः । हिशब्देन स्वकृतप्रतिज्ञायाः आघोषणमुखेन प्रसिद्धिं
सूचयति ॥ १९ ॥ अभ्यवेत्य अभितः अवेत्य आघोषणाज्ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ बलात्कन्याहरणेऽपि कार्यहानिः पितुर्निबन्धकरणेऽपि पितृस्नेहात्कन्या
स्वयमेव गवानयने वत्स इव गमिष्यतीति उभयथाऽपि कार्यहानिः । अतो वरद्वय-
मप्यावश्यकमिति भावेनाह—बलादिति ॥ २२ ॥ ह्यस्तने अतीतदिने ततः=
तस्मात् कारणात् मानसं मनस्सम्बन्धि प्रयोजनम् ॥ २३ ॥ मुनिना चेति च
शब्द सम्बन्धः ॥ २४ ॥ “राध साध संसिद्धावि”ति वचनात् अनन्तराधसा=
सङ्कल्पमात्रेणानन्तकार्यसिद्धिमता ॥ २५ ॥ २६ ॥ इदानीं यस्याः दर्शयितुं
स्वलावण्यं रामः प्रकटीचकार तस्याः सीतायाः सौन्दर्यदर्शनप्रकारं वर्णयन् शृङ्गार-
रसस्य मुख्यालम्बनभूतं रामं च वर्णयति—तमब्जनेत्रमिति । धनुर्विभज्य वीररसे स्थितं
प्रागुक्तानन्तचन्द्राधिककान्तिभरितसर्वाङ्गं मनोहरमुखकमलेन शोभमानं चेत्यर्थः ।
शशक्षतोत्थोपमचन्दनोक्षितं शशक्षतादुत्थं यद्रक्तं सैवोपमा यस्य चन्दनस्य तेनोक्षित-

लोज्ज्वलम् । शशक्षतोत्थोपमचन्दनोक्षितं ददर्श विद्युद्वसनं नृपात्मजा ॥२७॥
 अथो कराभ्यां प्रतिगृह्य मालामम्लानपद्मां जलजायताक्षी । उपेत्य मन्दं
 ललितैः पदैस्तां तदंस आसज्य च पार्श्वतोऽभवत् ॥ २८ ॥ ततः प्रमोदो
 नितरां जनानां विदेहपुर्यामभवत्समन्तात् । रामं समालोक्य नरेन्द्रपुत्र्या
 समेतमानन्दनिधिं परेशम् ॥ २९ ॥ लक्ष्म्या समेते प्रकटं रमेशे सम्प्रेषया-
 मास तदाऽऽशु पित्रे । विदेहराजो दशदिग्रथाय स तं निशम्याशु तुतोष
 भूमिपः ॥ ३० ॥ अथात्मजाभ्यां सहितस्सभायौ ययौ गजस्यन्दनपत्तियु-
 मलंकृतमित्यर्थः । घनश्याम इतिवत् कुंकुमगोरोचनादिरक्तद्रव्यसम्बन्धात् अतिरक्त-
 चन्दनस्य वर्णविशेषं दृष्टान्तमुखेन स्पष्टयितुमेव शशक्षतोत्थोपमेत्युक्तम् । तस्याप्यति-
 रक्तत्वात् नतु गन्धादिनापि साम्येन । दृष्टान्ते सर्वसाम्यस्यानपेक्षितत्वात् । अतो
 न जुगुप्सारमप्रवेशः । दाष्टान्तिकीभूते सभासुरभीकरणशीले सकलजनमनोरञ्जने
 भगवच्चर्चितचन्दने अद्भुतरसस्यैवाऽऽविर्भावेन जुगुप्सितरसवार्ताया एव दूरापास्त-
 त्वात् । अन्यथा घनश्याम इत्युक्तेऽपि जाड्यादिप्रवेशेन जुगुप्सा स्यात् । अत
 एवाऽलङ्कारिकाः “गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिते”ति रुधिरस्यैव चन्दनत्वं वर्णय-
 त्कालिदासवाक्यमेव जुगुप्सारसस्योदाहरणमुदाहरन्ति—मृगयाप्रियस्य क्षत्रियस्य
 शशमृगादिक्षतत्रमपि न जुगुप्सितम् । विदारणनृसिंहस्याऽन्तमालावत् भूषण-
 मेव । अतः शशक्षतदृष्टान्तकथनेऽपि नात्र दोषः शङ्कनीयः । नहि व्रतस्थस्य
 जुगुप्सिता नारी गृहस्थस्यापि जुगुप्सिता । अतो न कश्चिच्छुद्रोपद्रवः । अनेन
 मुखादिशिखान्तसकलावयवमनोहरं वसनचन्दनकुण्डलोपलक्षितकटकमकुटहारनू-
 पुरादिसर्वाभरणाख्योद्दीपनविभावैश्च भूषितं रामं नृपात्मजा ददर्शेति सीतायाः
 सामस्त्येन दर्शनशक्तिः चक्षुःप्रीत्याख्या प्राथमिकशृङ्गारावस्था चैकेनैव श्लोकेन
 वर्णिता वेदितव्या ॥ २७ ॥ अधुना मालासमर्पणव्याजेन शृङ्गाररसस्य द्वितीया-
 लम्बनभूतां देवीं च वर्णयति—अथो कराभ्यामिति । पार्श्वतः वामपार्श्वे अभव-
 चेति चशब्दसम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकटं सर्वलोकानां प्रकटं यथा भवति
 तथा । लक्ष्मीरमेशयोः समागमस्य सशतनत्वात् कथमिदानीमेव समागम इत्यत उक्तं
 प्रकटमिति । तं=लक्ष्मीरूपसीतायाः रामस्य च समागमं निशम्य=श्रुत्या आशु=

क्तया । स्वसेनयाऽग्रे प्रणिधाय धातुजं वसिष्ठमाश्वेव स यत्र मैथिलः ॥३१॥
 स मैथिलेनातितरां समर्चितो विवाहयामास सुतं मुदम्बरः । पुरोहितो गाधि-
 सुतानुमोदितो जुहाव वह्निं विधिना वसिष्ठः ॥ ३२ ॥ तदा विमानावलिभि-
 र्नभस्तलं दिदृक्षतां संकुलमास नाकिनाम् । सुरानका दुन्दुभयो विनेदिरे
 जगुश्च गन्धर्ववराः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ विजानमाना जगतां हि मातरं पुराऽ-
 र्थितुं नाऽययुरत्र देवताः । तदा तु रामं रमया युतं प्रभुं दिदृक्षवश्चक्रुरलं
 नभस्तलम् ॥३४॥ यथा पुरा सागरजास्वयंवरे सुमानसानामभवत्समागमः ।
 तथा ह्यभूत्सर्वदिवौकसां तदा तथा मुनीनां सहभूमृतां भुवि ॥ ३५ ॥ प्रगृह्य
 पाणिं च नृपात्मजाया रराज राजीवसमाननेत्रः । यथा पुरा सागरजासमेतः
 सुरासुराणाममृताब्धिमन्थने ॥ ३६ ॥ स्वलंकृतास्तत्र विनेरुरङ्गना विदेह-
 राजस्य च या हि योषितः । मुदा समेतं रमया रमापतिं विलोक्य रामाय
 ददौ धनं नृपः ॥ ३७ ॥ प्रियाणि वस्त्राणि स्थानं सकुञ्जरान् परार्ध्यरत्ना-
 न्यखिलस्य चेशितुः । ददौ च कन्यात्रयमुत्तमं मुदा तदा स रामावरजेभ्य
 एव च ॥ ३८ ॥ महोत्सवं तं त्वनुभूय देवता नराश्च सर्वे प्रययुर्यथाऽऽगतम् ।
 पिता च रामस्य सुतैः समन्वितो ययावयोध्यां स्वपुरीं मुदा ततः ॥ ३९ ॥

अतिप्रियकार्यत्वात् निशमनसमय एव, भूमिपस्तुतोपेति योजना ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तदा=विवाहसमये तु=विशेषेण सर्वेषां दृष्टिगोचरतया रमया

युतं प्रभुं रामं दिदृक्षव इति पदसम्बन्धः । तुशब्दाभावे रमया युतत्वस्य सदातन-

त्वात् तदेत्यनुपपन्नं स्यात् । अलञ्चक्रुः=आगमनसमये अलंकृतवन्तः । पुरा नाऽय-

युरिति वदता इदानीं स्वयंवरदर्शनार्थमाययुरिति सूचितम् । अत एव भुवि समा-

गमोऽभूदिति वक्ष्यति ॥ ३४ ॥ यथेति प्राचीनलक्ष्मीस्वयंवरं दृष्टन्तीकुर्वन् तत्रापि

स्वयंवरदर्शनार्थमेवोभयतः पंक्तीकृत्य स्थिताः नतु लक्ष्म्यपेक्षयेति सूचयति । “हित्वे-

तरान्प्रार्थयत’ इत्यस्यापि स्वहृदि कृपाकटाक्षं प्रार्थयत इत्येवार्थं प्राञ्चः सञ्चोद-

यन्ति । व्यासोऽप्यापाततः प्रार्थनं परमोहनायैवेति सूचयितुं प्रार्थयत इति

परस्मैपदार्थकशत्रन्तपदं प्रयुक्तवान् योगरूढसुमनःशब्दस्य योगं प्रदर्शयितुं सुमान-

सानामित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अखिलस्य चेशितुरिति वदता तदीयमेव

तदन्तरे सोऽथ ददर्श भार्गवं सहस्रश्लाघितप्रानुदीधितिम् । विभासमानं
निजरश्मिमण्डले धनुर्धरं दीप्तपरश्वधायुधम् ॥ ४० ॥ अजानतां राघवमादि-
पूरुषं समागतं ज्ञापयितुं निदर्शनैः । समाह्वयन्तं रघुपं स्पृधेव नृपो ययान्ने
प्रणिपत्य भीतः ॥ ४१ ॥ न मे सुतं हन्तुमिहार्हसि प्रभो वयोगतस्येत्युदितः
स भार्गवः । सुतत्रयं ते प्रददामि राघवं रणे स्थितं द्रष्टुमिहागतोऽस्म्यहम् ॥
॥ ४२ ॥ स इत्थमुक्त्वा नृपतिं रघूत्तमं भृगूत्तमः प्राह निजां तनुं हरिः ।
अभेदमज्ञेष्वभिदर्शयन्परं पुरातनोऽहं हरिरेष इत्यपि ॥ ४३ ॥ शृणुष्व राम
त्वमिहोदितं मया धनुर्द्वयं पूर्वमभून्महाद्भुतम् । उमापतिस्त्वेकमधारयत्ततो
रमापतिश्चापरमुत्तमोत्तमम् ॥ ४४ ॥ तदा तु लोकस्य निदर्शनार्थिभिः सम-
र्थितौ तौ हरिशङ्करौ सुरैः । रणे स्थितौ वां प्रसमीक्षितुं वयं समर्थयामोऽत्र
निदर्शनार्थिनः ॥ ४५ ॥ ततो हि युद्धाय रमेशशङ्करौ व्यवस्थितौ तौ धनुषी
प्रगृह्य । यतोऽन्तरस्यैष नियामको हरिस्ततो हरोऽग्रेऽस्य शिलोपमोऽभूत् ॥
॥ ४६ ॥ शशाक नैवाथ यदाभिवीक्षितुं प्रस्पन्दितुं वा कुत एव योद्धुम् ।
शिवस्तदा देवगणास्समस्ताः शशंसुरुच्चैर्जितो हरेर्बलम् ॥ ४७ ॥ यदी
रणेनैव विनैष शङ्करः शशाक न प्रश्वसितुं च केवलम् । किमत्र वक्तव्य-
मतो हरेर्बलं हरात्परं सर्वत एव नेति ॥ ४८ ॥ ततः प्रणम्याशु जनार्दनं
हरः प्रसन्नदृष्ट्या हरिणाऽभिवीक्षितः । जगाम कैलासममुष्य तदनुस्त्वया
प्रभमं किल लोकसन्निधौ ॥ ४९ ॥ धनुर्यदन्यद्धरिहस्तयोग्यं तत्कार्मुकात्

तस्य दत्तमिति सूचितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उदितः स भार्गवः
उवाचेति योग्यपदाध्याहारेण सम्बन्धः । अहमपि पुरातनो हरिः एषोऽपि पुरा-
तनो हरिरित्यपि दर्शयितुमिति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
लोकस्य निदर्शनार्थिभिः सुरैः रणे स्थितौ वां प्रसमीक्षितुं निदर्शनार्थिनो वयं
समर्थयाम इति समर्थिताविति योजना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्वेषां पूर्वमेव निर्ण-
यवत्त्वात् जगतः शशंसुरित्युक्तम् । एतत्कथाश्रवणे सति योग्यसर्वजगतोऽपि
संशयपरिहारात् शशंसुरिव शशंसुः । उच्चैरुच्चम् । प्रत्यक्षेणैव हरिबलोच्चतायाः
प्रदर्शितत्वात् अर्थद्वयसूचनाय उच्चैरित्यव्ययपदप्रयोगः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कोटिगुणं पुनश्च । वरं हि हस्ते तदिदं गृहीतं मया गृहाणेतदतो हि वैष्णवम् ॥
 ॥ ५० ॥ यदीदमागृह्य विकर्षसि त्वं तदा हरिर्नात्र विचार्यमस्ति । इति
 ब्रुवाणः प्रददौ धनुर्वरं प्रदर्शयन् विष्णुबलं हराद्वरम् ॥ ५१ ॥ प्रगृह्य
 तच्चापवरं स राघवश्चकार सज्यं निमिषेण लीलया । चकर्ष सन्धाय शरं च
 पश्यतस्समस्तलोकस्य च संशयं नुदन् ॥ ५२ ॥ प्रदर्शिते विष्णुबले समस्ततो
 हराच्च निस्सङ्ख्यतया महाधिके । जगाद मेघौघगभीरया गिरा स राघवं
 भार्गव आदिपूरुषः ॥ ५३ ॥ अलं बलं ते जगतोऽखिलाद्वरं परोऽसि नारा-
 यण एव नान्यथा । विसर्जयस्वेह शरं तपोमये महासुरे लोकमये वराद्विभोः ॥
 ॥ ५४ ॥ पुराऽतुलो नाम महासुरोऽभवद्वरात्स तु ब्रह्मण आप लोकताम् ।
 पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्यदा हरिर्जितः स्याद्वि तदैव वध्यसे ॥ ५५ ॥ अतो
 वधार्थं जगदन्तकस्य सर्वाजितोऽहं जितवद्भवस्थितः । इतीरिते लोकमये स
 राघवो मुमोच बाणं जगदन्तकेऽसुरे ॥ ५६ ॥ पुरा वरोऽनेन शिवोपलम्भितो
 मुमुक्षया विष्णुतनुप्रवेशनम् । स तेन रामोदरगो बहिर्गतस्तदाज्ञयैवाशु बभूव
 भस्मसात् ॥ ५७ ॥ इतीव रामाय स राघवः शरं विकर्षमाणो विनिहत्य

हरिहस्तयोग्यं यदन्यद्धनुस्तत् तत्कार्मुकात् शिवकार्मुकात् यतः पुनश्च कोटिगुणं
 अतो वरं हि । तदिदं वैष्णवं धनुः मया हस्ते गृहीतं हि । आद्यो हिशब्दः
 अधिकगुणस्य वरत्वे प्रसिद्धिमाह । द्वितीयस्तु ग्रहणे प्रत्यक्षप्रसिद्धिमाह । अथवा हि
 यस्मात्कोटिगुणं तस्माद्वरं हीति सम्बन्धः । एतच्चमपि गृहाणेति योजना ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अर्शवानर्श इतिवत् लोकवान्लोकः तस्य भावः
 लोकता तां लोकमयत्वमिति यावत् । आप हि लोकप्रसिद्ध्या यदा हरिर्जितः
 स्यादिति सम्बन्धः । वस्तुगत्या हरेर्न कापि पराजय इति ब्रह्मणो हृदयम् ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥ तदाज्ञया उग्रः शरः मदुदरं प्रत्यायाति त्वं बहिर्गच्छेति परशुरामाज्ञया
 रामोदरगो बहिर्गत एव तेन=राघवबाणेन आशु भस्मसाद्बभूव । मुमुक्षया
 विष्णुतनुप्रवेशाख्यवरात् रामोदर एव नाशे मोक्षोऽपि स्यादिति मत्वा उपायाद्बहि-
 र्निष्कासित इति भावः ॥ ५७ ॥ रामायेव शरं विकर्षमाणः इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 असुरं निहत्येति सम्बन्धः । ग्रन्थान्तरे राघवेण त्वदीयं तपः सर्वं दग्धमिति परशु-

चासुरम् । तपस्तदीयं प्रवदन्मुमोद तदीयमेव ह्यभवत्समस्तम् ॥ ५८ ॥
 निरन्तरानन्दविबोधसारः स जानमानोऽखिलादिपूरुषः । वदन् शृणोतीव
 विनोदतो हरिस्म एक एव द्वितुर्मुमोद ॥ ५९ ॥ स चेष्टितं चैव निजाश्र-
 यस्य जनस्य सत्तत्त्वविबोधकारणम् । विमोहकं चान्यतमस्य कुर्वन् चिक्रीड
 एकोऽपि नरान्तरे यथा ॥ ६० ॥ ततस्स कारुण्यनिधिर्निजे जने नितान्त-
 मैक्यं स्वगतं प्रकाशयन् । द्विधैव भूत्वा भृगुवर्य आत्मना रघूत्तमेनैक्यमगात्
 समक्षम् ॥ ६१ ॥ समेत्य चैक्यं जगतोऽभिपश्यतः प्रणुद्य शङ्कामखिलां
 जनस्य । प्रदाय रामाय धनुर्वरं तदा जगाप रामानुमतो रमापतिः ॥ ६२ ॥
 ततो नृपोऽत्यर्थमुदाऽभिपूरितः सुतैः समस्तैः स्वपुरीमवाप ह । रेमेऽथ रामोऽपि
 रमास्वरूपया तयैव राजात्मजया हि सीतया ॥ ६३ ॥ यथा पुरा श्रीरमणः
 श्रिया तया रतो नितान्तं हि षयोधिमध्ये । तथा त्वयोध्यापुरगो रघूत्तमोऽ-
 प्युवास कालं सुचिरं रतस्तया ॥ ६४ ॥ इमानि कर्माणि रघूत्तमस्य हरे-
 र्विचित्राण्यपि नाद्भुतानि । दुरन्तशक्तेरथ चास्य वैभवं स्वकीयकर्तव्यतयाऽनु-
 वर्ण्यते ॥ ६५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

रामचरितेऽयोध्याप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

रामस्य परिहासः कृत इति कथाऽस्ति । तस्याः भावमाह—तप इति । असुर-
 दाहात् तदीयतपसोऽपि दाहे सति तदीयं तस्य परशुरामस्य विद्यमानं तपोदग्ध-
 मिति प्रवदन्=प्रकर्षेण वदन् मुहुर्मुहुर्वदन्नित्यर्थः मुमोद । असुरेण कृतं तपः कथं
 परशुरामतपः स्यादित्यत उक्तं—तदीयमेवेति । चेतनाचेतनात्मकं समस्तजगत्परशु-
 रामाधीनत्वात्तदीयमेवाभवद्धीति हिशब्देन “मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा
 इवे”त्यादिप्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । अतो जगदन्तःपातितपसोऽपि तदीयत्वमिति
 भावः । ननु रामोदरगस्य रक्षसो विनाशे समस्तलोकान्तःप्रविष्टतदंशानां कथं
 नाश इति चेदित्थं लोकव्याप्तेर्मूलीभूततपोनाशादंशिनो नाशात् शरप्रयोगसमये राम-
 जप्तमन्त्रसामर्थ्याच्चेति ब्रूमः । अत एव तपो दग्धमिति प्रवदन्मुमोदेत्युक्तम् ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ सः भार्गवः । चेष्टितं च=विनोदचेष्टितमपि । निजाश्रितजनस्यैवेत्येव-
 कारसम्बन्धः । सत्तत्त्वविवोधकारणं=अहमपि हरिः रामोऽपि हरिरिति सत्तत्त्व-
 विवोधकारणम् । अन्यतमस्य=अयोग्यजनस्य । एको जितः एकः पराजित इति
 विमोहकं च कुर्वन् चिक्रीड इति योजना ॥ ६० ॥ परस्परं विरोधभ्रमोत्पादनात्
 द्विवेव भूत्वा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ विचित्राण्यपि=लोकस्य विचि-
 त्राण्यपि हरेरद्भुतानि नेति सम्बन्धः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ पञ्चमाध्यायः ।

ॐ ॥ इत्थं विश्वेश्वरेऽस्मिन्निखिलजगदवस्थाप्य सीतासहाये भूमिष्ठे सर्वलोकारतुतुष्टुरनुदिनं वृद्धमत्तया नितान्तम् । राजा राज्याभिषेके प्रकृतिजनवचो मानयन्नात्मनोऽर्थ्यं दध्ने तन्मन्थरायाः श्रुतिपथमगमद्भूमिगाया अलक्ष्म्याः ॥ १ ॥ पूर्वं क्षीराब्धिजाता कथमपि तपसैवाप्सरस्त्वं प्रयाता

ॐ ॥ इत्थं रघुकुले उत्पद्य ताटकां निहत्य विश्वामित्रयज्ञकण्टकं परिहृत्य अहल्यायाः शापं विमोच्य, शैवं धनुर्विभज्य, सीतायाः पाणिं परिगृह्य, लोकमयाख्यं राक्षसं भस्मीकृत्य, नैजं वैष्णवं धनू रामादवाप्य अयोध्यायां द्रष्टुं सकलजनमनोरञ्जकतया निवसति सतीत्यर्थः । निखिलजगदवस्थाप्य=जगत्कण्टकराक्षससंहारेण जगतः स्थितिं कृत्वेत्यर्थः । राज्याभिषेके विषये । आत्मनोऽर्थ्यं इत्थं करोमीति प्रकृतिजनान् प्रति अर्थयितुं योग्यम् । प्रकृतिजनवचः प्रकृतीनां मन्त्रिणां इतरजनानां च वचः रामस्य राज्याभिषेकः कर्तव्य इति वचः मानयन् सन् दध्ने स्वमनसि धारयामास । तद्वचः अलक्ष्म्याः दारिद्र्याभिमानित्वात्तन्नामिकायाः लक्ष्मीविरोधिण्याः ज्येष्ठानाम्भ्याः कलिपत्न्याः भूमिगायाः मन्थरायाः कर्णपथमगमत् । तद्वचस्तया श्रुतमिति भावः ॥ १ ॥ का नाम अलक्ष्मीः किमर्थं भूमिगेत्यत आह—पूर्वमिति । पूर्वं क्षीराब्धिमथनकाले क्षीराब्धिजाता । अनन्तरं कथमपि केनापि प्रयासेन तपसैव मत्तु स्वरूपयोग्यतया अप्सरस्त्रीत्वं प्रयाताऽभूत् । अप्सरोजन्मन्यपि स्वस्वभावभूतदुःशीलादेरत्यागात्कथमप्यप्सरस्त्वमित्युक्तम् । यस्मादेवं स्वरूपेण दुष्टा तत्तस्मात्कारणात् तामलक्ष्मीं आश्वन्धन्तमो नेतुं ब्रह्मोवाच शापं दत्तवान् । तत्तस्याः योग्यमन्धन्तम इति सम्बन्धः । स्वगतिं स्वस्याः योग्यां गतिमन्धन्तम इत्यर्थः । अपवर्गमित्यस्या भ्रममुत्पादयितुं स्वगतिमित्येवोक्तम् । ततः रामाभिषेकविलुम्पनकर्मणा सार्वविभक्तिकस्तसिः । स्वगतिं प्राप्स्यसे इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः । सा अलक्ष्मीः इत्युक्ता भूमौ मन्थरा तन्नामिका दासी आसीदित्यर्थः । तदनु तज्जन्मानन्तरमेव तदभिषेकनाशनरूपं कुकर्म कृतवती

तां नेतुं तत्तमोऽन्धं कमलजनिरुवाचाऽऽशु रामाभिषेकम् । भूत्वा दासी
विलुम्प स्वगतिमपि ततः कर्मणा प्राप्स्यसे त्वं सेत्युक्ता मन्थराऽऽसीत्तदनु
कृतवत्येव चैतत्कुर्म ॥ २ ॥ तद्वाक्यात्कैकेयी सा पतिगवरबलादाजहारैव
राज्यं रामस्तद्वैरवेण त्रिदशमुनिकृतेऽरण्यमेवाविवेश । सीतायुक्तोऽनुजेन
प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या समेतः संस्थाप्याशेषजन्तून् स्वविरहजशुचा त्यक्त-

चेत्यर्थः । तदनु कृतवत्येवेत्यत्र मन्थरायाः कुर्मकृतिः स्वपुण्यलोपायेति सूचनायै-
कस्य वर्णस्य लोपः कृतः “नवा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ती” इति वचनात्
स्वकृतग्रन्थस्य छन्दस्समानत्वद्योतनार्थं वा । यद्वा चतुर्दशवर्षानन्तरं रामस्य पुन-
रपि राज्यप्राप्तेः तत्कृतकुर्मणो न्यूनत्वसूचनार्थम् । अन्यथा तदनु च कृतवत्येवेति
वक्तुं शक्यमपि वर्णं कुतो नावददिति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ तत्कुर्मकरणप्रकार-
माह—तद्वाक्यादिति । तस्या मन्थराया वाक्यात् भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासं
याचयेति वाक्यात् सा भरतस्य माता कैकेयी पतिगवरबलादेव देवसाहाय्येन
दैत्यान्प्रति युद्धकरणसमये रथचक्रकीलनिपतने सति कीलतया स्वहस्तदानेन
प्रीतो राजा दशरथः तत्रेष्टं दास्यामीति वरं दत्तवानिति रामायणकथासूचनाय
पतिगवरबलादित्युक्तम् । पतिगवरबलात् भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासं यथाचे
इति भावः । रामस्य दीयमानं राज्यं भरतार्थमाजहारेत्यर्थः । रामस्तयोः पित्रोः
गौरवेण निमित्तेन इदं निमित्तमात्रमरण्यप्रवेशने मुख्यप्रयोजनमन्यदेवेत्याह—
त्रिदशमुनिकृते एवेति । देवानां मुनीनां चार्थं तत्कार्यं साधयितुमित्यर्थः । एवे-
तीदमेव मुख्यं प्रयोजनमिति सूचयति । कथम्भूतो विवेशेत्यत आह—सीतायुक्त
इति । प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या युक्तेनानुजेनेति योग्यपदाध्याहारः । श्वेतद्वीपे
स्वदृष्टिगोचरभगवन्मूर्तेः शयनीयतया सदा सेवायां सुविवृद्धोरुभक्त्या कारणेन अनु
स्वानुकूलतया स्वानन्तरं च जेन जातेन लक्ष्मणेनेति वा । प्रतिदिनसुविवृद्धोरुभक्त्या
त्यक्तसर्वेषणार्थानिति वा सम्बन्धः । किं कृत्वा अशेषजन्तून्सङ्गातान् स्थाप-
यित्वा कथम्भूतान् स्वविरहजन्यशोकेन त्यक्ता सर्वस्मात्प्रकारात् ईषणा इच्छा येषां
ते त्यक्तसर्वेषणाः, अर्था विषया येषां ते त्यक्तसर्वेषणार्थाः तान् अशेषजन्तून् ।
जन्तूनि वदता पशुपक्ष्यादयोऽप्यन्वागता इति सूचितम् ॥ ३ ॥ तदेव विवि-

सर्वेषणार्थान् ॥३॥ वृक्षान्पक्षीभ (पशूनादि) कीटान् पितरमथ सखीन्मातृपू र्णान्वि-
सृज्य प्रोत्थां गङ्गां स्वपादाद्धर इव च गुहेनार्चितः सोऽथ तीर्त्वा । देवाचर्यस्यापि
पुत्रादृषिगणसहितात्प्राप्य पूजां प्रयातः शैलेशं चित्रकूटं कतिपयदिनान्यत्र
मोदन्नुवास ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले दशरथनृपतिः स्वर्गतोऽभूद्वियोगाद्राम-
स्यैवाथ पुत्रौ विधिसुतसहितौ मन्त्रिभिः कैकेयेभ्यः । आनीतौ तस्य कृत्वा
श्रुतिगणविहितप्रेतकार्याणि सद्यः शोचन्तौ राजमार्गे पुरजनसहितौ जग्मतु-
र्मातृभिश्च ॥ ५ ॥ धिक्कुर्वन्तौ नितान्तं सकलदुरितगां मन्थरां कैकेयीं च
प्राप्तौ रामस्य पादौ मुनिगणसहितौ तत्र चोवाच नत्वा । रामं राजीवनेत्रं
भरत इह पुनः प्रीतयेऽस्माकमीश प्राप्वाशु स्वामयोऽयामध्वरजसहितः पाल-
येमां धरित्रीम् ॥ ६ ॥ इत्युक्तः कर्तुमीशः सकलसुरगणाप्यायनं रामदेवः

च्याह—वृक्षानिति । अथाशेषजन्तुसंस्थापनानन्तरं गङ्गां प्राप्येति सम्बन्धः ।
विसृज्येति वदता ह्यनुगमनासमर्थेष्वप्यनुयायिवृक्षादिषु प्राक् संस्थापनेन दाक्षि-
ण्यातिशयः सूचितः । गुहेन षण्मुखेनहर इव गुहेन गुहनामकेन नाविकेनापि अर्चित
इत्यावृत्त्या योजना । उत्तराय करं गृहीतुरर्चनमदृष्टचरमितिसूचनाय चशब्दः ।
तीर्त्वा गङ्गामित्यत्र अपि(पद)सम्बन्धः । निषादाधिपतिना गुहेन पूजां गृहीत्वा
गङ्गां ततारेति भावः । अत्र गुहो नाम निषादानां (अधिपतिः) रामस्य दयितः ।
स च “धार्मिकस्तस्य बन्धुश्च गुहो नाम महाबल” इत्यार्षेयरामायणवचनात्
तथा “गच्छन्नाप त्रिपथगां गङ्गां रामस्त्रयीमिव । प्रणनाम प्रभुं प्राप्य निषादाधि-
पतिर्गुह” इति संग्रहरामायणवचनाच्चैतदवगन्तव्यम् । अनन्तरं देवाचर्यस्य बृहस्पतेः
पुत्रात् भरद्वाजात् पूजां प्राप्य गङ्गायमुनासङ्गम इति शेषः । अत्र चित्रकूटपर्वते ॥
॥ ४ ॥ कैकेयीं प्रति कोपात्सहागच्छेत्यनुक्तवैव भरतस्यागमनं सूचयितुं मातृभि-
श्चेत्येवोक्तं नतु सहिताविति तृतीयाबलात्सहपदाध्याहारेण योजना ॥ ५ ॥ रामस्य
पादौ प्राप्तावित्येकोऽन्वयः । तत्र तेषां मध्ये भरत उवाचेत्यमरोऽन्वयः ॥ ६ ॥
अतितरां सद्भक्तिनम्रमिति सम्बन्धः । सप्तके त्वभ्यतीत इत्यत्र तुशब्देन प्रत्यागमन-
समये द्विगुणितशस्सप्तकादपि दिनविशेषोऽप्यपेक्षित इति सूचयति । अन्यथा
सुदृढमृतमिदमिति वक्ष्यमाणसत्यत्वानुपपत्तिः स्यात् । ईषदनृतप्रवेशेऽपि ऋतत्वा-

सत्यां कर्तुं च वाणीमवददतितरां नेति सङ्गतिनम्रम् । भूयोभूयोऽर्थयन्तं
 द्विगुणितशरदां सप्तके त्वभ्यतीते कर्तेतत्ते वचोऽहं सुदृढमृतमिदं मे वचो नात्र
 शङ्का ॥ ७ ॥ श्रुत्वैतद्रामवाक्यं हुतभुजि पतने स प्रतिज्ञां च कृत्वा रामो-
 क्तस्यान्यथात्वे नतु पुरमभिवेक्ष्येऽहमित्येव तावत् । कृत्वान्यां सप्रतिज्ञामव-
 सदथ बहिर्ग्रामके नन्दिनाम्नि श्रीशस्यैवाथ कृत्वा शिरसि परमकं पौरुषं पाद-
 पीठम् ॥ ८ ॥ समस्तपौरानुगतेऽनुजे गते स चित्रकूटे भगवानुवास ह ।
 अथाजगामेन्द्रसुतोऽपि वायसो महासुरेणात्मगतेन चोदितः ॥ ९ ॥ स चासुरा-
 वेशवशाद्रमास्तने यदा व्यधात्तुण्डमथाभिवीक्षितः । जनार्दनेनाशु तृणे प्रयो-

योगादिति रघुपतेर्भावः । कर्तेति सुबन्तं पदं नतु लुट् । तथात्वेऽहंपदायोगात् ।
 कर्ताऽस्मीत्युत्तमपदप्रयोगे सति तद्योगः स्यात् नापरथा अतः अस्तिभवत्योस्सर्वता-
 न्वयादस्मीति योग्यपदाध्याहारेण योजना । नेत्यवददित्येकोऽन्वयः । नात्र शङ्केत्य-
 वददिति क्रियावृत्त्याऽपरोऽन्वयः । चतुर्दशवर्षानन्तरमन्तरायशतकैर्वा तन्मध्ये शता-
 वरणादिना वा मदीयवचनसत्यतायाः नैवापोहः सत्यसङ्कल्पत्वादिति भावेन सुदृढ-
 मित्युक्तम् ॥ ७ ॥ स भरतः रामोक्तस्यान्यथात्वे हुतभुजि पतने प्रतिज्ञां कृत्वा
 तावत् रामागमनपर्यन्तं सप्रतिज्ञां अधश्शयन-ब्रह्मचर्य-सकृद्धोजन-जटावलकलधार-
 णादिप्रतिज्ञाभिस्सहिताम् अहं तु अनन्तकार्यविशेषेऽपि पुरं नैवाभिवेक्ष्ये इत्यन्यां
 च प्रतिज्ञां कृत्वेति प्राचीनप्रतिज्ञापदस्याऽऽवृत्त्या योजना । अवान्तरप्रतिज्ञानां
 बहुत्वादल्पविषयत्वाच्च प्रतिज्ञाद्वयवत् विविच्य विशेषानुक्त्या सामान्यत एव
 कथनम् । अतो बह्वर्थसंग्राहकत्वात्त्रिविक्रमपादोपमावेतौ पादाविति महत्कौशलं
 ग्रन्थकारस्य ॥ ८ ॥ इन्द्रसुतस्य वायसत्वं गर्हितमिति सूचनायापिपदम् । पक्षिषु
 चिरजीवित्वाद्बहुतरबल्यन्नलाभाच्च जयन्तेन वायसजन्म प्रार्थितमिति पौराणिकी
 प्रथा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विसर्जितस्तेन निहत्य चासुरमित्यत्र चन्द्रविभूषणस्य
 प्रसादतः अवध्यमपि काकानां नेत्रगोळकद्वयगतचक्षुरिन्द्रियांशद्वयसहितता यावत्
 तावत्तदिन्द्रियगतस्य वधो मास्त्विति शिवस्य वरप्रसादतः अवध्यमपि तदक्षिणं
 तदक्षीन्द्रियगतमसुरं साक्षिकं एकगोळकान्तस्थितेन्द्रियांशेन सहितं सन्तं निहत्य
 विसर्जितः काकरूपी जयन्तो विसर्जित इति योजना । एकेन्द्रियनाशेन अवध्यत्व-

जिते चचार तेन ज्वलताऽनुयातः ॥ १० ॥ स्वयम्भुशर्वेन्द्रमुखान्सुरेश्वरान्
जिजीविषुस्तान् शरणं गतोऽपि । बहिष्कृतस्तैर्हरिभक्तिभावतो ह्यलङ्घ्यशक्त्या
परमस्य चाक्षमैः ॥ ११ ॥ पुनः प्रयातः शरणं रघूत्तमं विसर्जितस्तेन निहत्य
चासुरम् । तदक्षिगं साक्षिकमप्यवध्यं प्रसादतश्चन्द्रविभूषणस्य ॥ १२ ॥
स वायसानामसुरोऽखिलानां वसादुमेशस्य बभूव चाक्षिगः । निपातितोऽसौ
सह वायसाक्षिभिस्तृणेन रामस्य बभूव भस्मसात् ॥ १३ ॥ ददुर्हि तस्मै
विवरं बलार्थिनो यद्वायसास्तेन तदक्षिपातनम् । कृतं रमेशेन तदेकनेत्रा

वरे गते सति वधार्हस्यापि तस्य स्वयमेव वधायोगात् हन्त्रा केनचित् हननं च
कर्तव्यमित्यतो हेतोः वरव्यर्थीकरणायेन्द्रियनाशः हन्तुरभावेन हननायोगात् रामा-
पराधिनस्तस्य हननं चेति द्वयमपि रामेणैव कृतम् । वक्ष्यमाणन्यायेन बलार्थितया-
ऽसुरस्य स्वचक्षुष्यवकाशदानदोषेण रामापराधकृद्देहाभिमानित्वाख्यक्षुद्रदोषेण चैक-
चक्षुषं कृत्वा अन्यावेशबलेनैव रमास्तने तुण्डदातुर्जयन्तस्य रमायां रागाभावेन
प्रबलापराधाभावात् जयन्तश्च जीवन्नेव विसर्जित इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि
सकलवायसानामक्षिनाशः किमर्थ इत्यत आह—स वायसानामिति । रामस्य
तृणेनेति वदता रामाभिमन्त्रितमन्त्रबलेन एकमेव तृणमनन्तीभूय वर्तमानसकल-
काकाक्षिभिः सह तत्रतत्र गतदैत्यांशान्सर्वानपि भस्मीचकारेति सूचितम् । भविष्यतां
तु काकानां रामसङ्कल्पबलाज्जन्मारभ्यैव एकनेत्रत्वमिति विवेकः । अत एवात्र वाय-
साक्षिभिः सह भस्मसाहभूवेत्युक्तम् । उपरि तु भविष्यतश्चैकदृशश्चकारेति वदिष्यति ।
एकदृक्तवैनेव भविष्यत्काकसृष्टिः नतु तेषामपि (अक्षिभिस्तह दैत्य)भस्मीकरणमिति
भावः ॥ १३ ॥ यावद्वायसा द्विनेत्रास्तिष्ठन्ति तावत्तदक्षिगस्य तव मरणं मास्त्विति
शिवेन दत्तवरस्य एकाक्षिनाशेऽपि वैयर्थ्यसद्भावात्काकेषु कृपालुना रामेणैकस्यैवाक्ष्णो
विनिपातनं कृतम् । तर्हि निरपराधिकाकानामेकस्याप्यक्ष्णो विनिपातने वैषम्यनै-
र्घ्ये स्यातामित्यत आह—ददुर्हि तस्मा इति । शिवप्रसादादेव सकलकाकाक्षिषु
प्रवेशं कुर्वते तस्मै बलार्थिनः प्रबलेऽसुरे अस्मच्चक्षुषि प्रविश्य तिष्ठति सति अस्माक-
मपि बलं भवतीति बलार्थिनः विवरं ददुः मनःपूर्वकं विवरं ददुः । अतस्तेषामपि
क्षुद्रदोषोऽस्ति । तस्मात्काकानां चक्षुमात्रनाशो न सर्वथा नाश इति भावः ।

बभूवुरन्येऽपि तु वायसास्सदा ॥ १४ ॥ भविष्यतामप्यथ यावदेव द्विनेत्रता
काककुलोद्भवानाम् । तावत्तदक्ष्यस्य कुरङ्गनाम्नः शिवेन दत्तं दितिजस्य चाक्ष-
यम् ॥ १५ ॥ अतः पुनर्भावममुष्य हिन्वन् भविष्यतश्चैकदशश्चकार । स
वायसान् राघव आदिपूरुषस्ततो ययौ शक्रसुतस्तदाज्ञया ॥ १६ ॥ रामोऽथ
दण्डकवनं मुनिवर्यनीतो लोकाननेकश उदारबलैर्निरस्तान् । श्रुत्वा खरप्रभृ-
तिभिर्वरतो हरस्य सर्वैरवध्यतनुभिः प्रययौ सभार्यः ॥ १७ ॥ आसीच्च तत्र
शरभङ्ग इति स्म जीर्णो लोकं हरेर्जिगमिषुर्मुनिरुग्रतेजाः । तेनादरोपहतसार्ध्य-

तदेकनेत्रा इत्यत्र तत्तस्मात्कारणात् अन्येऽपि वायसा एकनेत्रा बभूवुरिति
योजना । गोळकद्वयेऽप्येकमेवेन्द्रियं द्विपत्नीपतिवत्कार्यानुसारेण रामकृपया इतस्तत-
श्चरतीति एकनेत्रत्वं न त्वेकस्य गोळकस्यापि नाशः । गोळकान्तस्तृणास्त्रप्रवेशे
सति तस्य गोळकस्यानाशोपि (भवतु) उभयतोऽपि पश्यन्त्विति काकेषु दययेति
ज्ञातव्यम् ॥ १४ ॥ तर्हि तदानीन्तनकाकानामस्त्वेकनेत्रत्वं भविष्यतां तु काकानां
कुत एकनेत्रत्वमित्यत आह—भविष्यतामिति । तर्हि कल्पान्तरे भविष्यत्काकाना-
मपि एकनेत्रत्वप्रसङ्गाद्ब्रह्मणो दिनान्तरे भाविरामकथायां काकासुरवधकथाया अनु-
त्थानमेव स्यादित्यत उक्तम्—काककुलोद्भवानामिति । वर्तमानकाककुले उद्भवो
येषां तेषाम् । इदं च कुलं दैनन्दिनकल्यावसाने सर्वं नश्यति । अतस्तदुपाधिको
वरोऽपि नश्यति । कल्पान्तरे तु “यथा पूर्वमकल्पयदि”ति श्रुतेः तदानीन्तन-
ब्रह्मणा द्विनेत्रा एव काकाः सृज्यन्ते । पुनर्द्वैत्येन वरे लम्बिते तदानीन्तनोऽपि
रामः तच्चक्षुर्नाशयति अतो दैनन्दिनरामकथायां न कुचोद्यावकाशः । किं चाति-
समर्थेनापि रामेण स्वप्रियाय विभीषणाय “यावत्तिष्ठति मेदिनी तावज्जीव विभी-
षणे”ति दत्तो वरोऽपि तदानीन्तनकल्पान्तपर्यन्तां मेदिनीमेवोपाधीकुरुते नतु
कल्पान्तरां मेदिनीमपि । तदा का कथा तुच्छकाम्यतपसे स्वयं तुच्छाय दैत्याय
शिवेन दत्तवरस्यैतत्कल्पान्तपर्यन्तत्व इति ग्रन्थकारस्याभिसन्धिः । तावदक्षयं क्षय-
रहितं तदक्षि काकानामक्षि अस्य कुरङ्गनाम्नो दितिजस्य शिवेन दत्तं स्थानतया
दत्तमित्यन्वयः । क्षये तु नेति सूचनाय अक्षयमित्युक्तम् ॥१५॥ अतो वरसामर्थ्या-
दमुष्य दैत्यस्य पुनर्भावं—सकृन्नष्टस्यापि पुनरुत्पत्तिं भविष्यत्काकानां त्वपराधिकाक-

सपर्यया स प्रीतो ददौ निजपदं परमं रमेशः ॥ १८ ॥ धर्मो यतोऽस्य
वनगस्य नितान्तशक्तिहासे स्वधर्मकरणस्य हुताशनादौ । देहात्ययः सतत
एव तनुं निजाग्नौ सन्त्यज्य रामपुरतः प्रययौ परेशम् ॥ १९ ॥ रामोऽपि
तत्र ददृशे धनदस्य शापादन्धर्वमुर्वशिरतेरथ यातुधानीम् । प्राप्तं दशां सपदि
तुम्बुरुनामधेयं नाम्ना विराधमपि शर्ववरादवध्यम् ॥ २० ॥ भंत्त्वाऽस्य बाहु-
युगलं विलगं चकार सम्मानयन् वचनमम्बुजजन्मनोऽसौ । प्रादाच्च तस्य
सुगतिं निजगायकस्य भक्षार्थमंसकमितोऽपि सहानुजेन ॥ २१ ॥ प्रीतिं
विधित्सुरगमद्भवन् निजस्य कुम्भोद्भवस्य परमादरतोऽमुना च । सम्पूजितो
धनुरनेन गृहीतमिन्द्राच्छाङ्गं तदादिपुरुषो निजमाजहार ॥ २२ ॥ आत्मार्थमेव
हि पुरा हरिणा प्रदत्तमिन्द्रे तदिन्द्र उत रामकरार्थमेव । प्रादादगस्त्यमुनये
तदवाप्य रामो रक्षन्ऋषीनवसदेव स दण्डकेषु ॥ २३ ॥ काले तदैव खर-
दूषणयोर्वलेन रक्षःस्वसा पतिनिमार्गगतत्पराऽऽसीत् । व्यापादिते निजपतौ
हि दशाननेन प्रामादिकेन विधिनाऽभिससार रामम् ॥ २४ ॥ साऽनुज्ञयैव
रजनीचरभर्तुरुया भ्रातृद्वयेन सहिता वनमावसन्ती । रामं समेत्य भव मे

कुलोत्पन्नत्वं वाऽपराधः वरमहिम्ना तेषामपि विवरदाने बुद्धिः स्यादिति वाऽप-
राधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पूर्वं तुम्बुरुनामधेयं इदानीं विराधमपि=
विराधनामधेयं चेति योजना ॥ २० ॥ अम्बुजजन्मनः वचनं=तव बाहुयुगलमध्ये
यः प्राप्नोति सः त्वद्वशो भवतिवति वचनं सम्मानयन् सन् अनुजेन सह साकं
अंसं इतोऽपि प्राप्तोऽपि बाहुभङ्गं न करोतिवति वराभावादस्य बाहुयुगलं भंत्त्वा
विलगं चकारेति योजना ॥ २१ ॥ २२ ॥ आत्मार्थं स्वावतारभूतरामार्थम् ।
ऋषीनेव रक्षन् नतु रक्षांस्यपि रक्षन्निति भाविकथासूचनायैवकारः । बहुविस्तार-
वत्येकस्मिन्नपि दण्डकारण्ये प्रदेशविशेषापेक्षया बहुवचनम् ॥ २३ ॥ प्रामादिकेन
विधिना परैर्युद्धकरणसमये उभयसेनयोर्मेलने सति अज्ञाननिमित्तशरप्रयोगाख्य-
कर्मणा । या पतिनिमार्गगतत्पराऽऽसीत् सा तदैव काले=रामस्य दण्डकवननिवास-
काले राममभिससारेति योजना । अनेन रण्डायाः पतिनिमार्गणं महानधर्मः अतो
रामेण सा शिक्षिता नतु सीतावशतया नापि निरपराधायाः शिक्षेति सूचितम् ॥ २४ ॥

पतिरित्यवोचद्भानुं यथा तम उपेत्य सुयोगकामम् ॥ २५ ॥ तां तत्र हास्य-
कथया जनकासुताग्रे गच्छानुजं म इह मेति वचः स उक्त्वा । तेनैव दुष्ट-
चरितां हि विकर्णनासां चक्रे समस्तरजनीचरनाशहेतोः ॥ २६ ॥ तत्प्रेरितान्
सपदि भीमबलान् प्रयातांस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् । जघ्ने चतु-
र्दशसहस्रमवारणीयकोदण्डपाणिरखिलस्य सुखं विधातुम् ॥ २७ ॥ दत्तेऽभये
रघुवरेण महामुनीनां दत्ते भये च रजनीचरमण्डलस्य । रक्षःपतिः स्वसृमुखा-
दविकम्पनाच्च श्रुत्वा बलं रघुपतेः परमाप चिन्ताम् ॥ २८ ॥ स त्वाशु
कार्यमवमृश्य जगाम तीरे क्षेत्रं नदीनदपतेः श्रवणं धरित्र्याः । मारीचमत्र
तपसि प्रतिवर्तमानं भीतं शराद्रघुपतेर्नितरां ददर्श ॥ २९ ॥ तेनार्थितः सपदि
राघववञ्चनार्थं मारीच आह शरवेगममुष्य जानन् । शक्यो न ते रघुवरेण हि
विग्रहोऽत्र जानामि संस्पर्शमस्य शरस्य पूर्वम् ॥ ३० ॥ इत्युक्तवन्तमथ

॥ २५ ॥ जनकासुताग्रे जनकस्य पत्नीयोनावजातत्वेन ईषत्सुतात्वात् जनकासुता
जानकी । “अयोनिजा तु या कन्या आसुतेत्यभिधीयत” इत्यभिधानम् । यज्ञवेद्यां
लाङ्गलेनाऽऽकर्षणे सति लाङ्गलपद्धतौ यज्ञभूमेरेव जातत्वादभिमानमात्रेण सुतेति
भावः । अपराधिनां कर्णनासाच्छेदादिजुगुप्सितकर्मणः राजाधिराजेन स्वेन कर्तु-
मयोग्यत्वात् भृत्यान्तराभावाच्च लक्ष्मणमुखेनैव कारितवानिति भावेनोक्तं—
तेनैव विकर्णनासां चक्र इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ धरित्र्याः गोरूपधरित्र्याः
श्रवणं गोकर्णं अतो न भाक्तोऽयं प्रयोगः । वारकन्यापुरात् गोकर्णपर्यन्तं या परशु-
रामभूमिः सा गोरूपेण तिष्ठति तस्या ऊधः कोटीश्वरसन्निवानभूमौ अत एव
बहुसस्यादिसमृद्धिमती सा भूमिः । कर्णस्तु गोकर्णपृथिव्यामिति भारतकथा ।
अतो धरित्र्याः श्रवणमिति साधूक्तमाचार्यवर्येण ॥ २९ ॥ मारीचस्य पलायनार्थ-
मेव शनैः शरं मुमोच । अतः सम्यक्तदङ्गे शरस्पर्शो नास्तीति सूचनाय स्पर्शमिति
विश्लेषोक्तिः । अत एव भृशमाहत इति तस्य मरणकाले वक्ष्यति । सोऽपि
मार्जारस्य लीला मूषिकस्य प्राणसङ्कटमिव मारीचस्य सम्यक्सङ्कटमकरोदिति सूच-
नाय समित्युपसर्गश्च ॥ ३० ॥ अथ उक्त्यनन्तरमेव रावणः आहेति पूर्वार्थशब्दा-
न्वयः । तद्रावणवाक्यं शुश्रुवान् । अथ श्रवणसमनन्तरमेव निसर्गतः पापश्च

रावण आह खड्गं निष्कृष्य हन्मि यदि मे न करोषि वाक्यम् । तच्छुश्रुवान्
भययुतोऽथ निसर्गतश्च पापो जगाम रघुवर्यसकाशमाशु ॥ ३१ ॥ स प्राप्य
हैममृगतां बहुरत्नचित्रः सीतासमीप उरुधा विचचार शीघ्रम् । निर्दोषनित्य-
वरसंविदपि स्म देवी रक्षोवधाय जनमोहकृते तथाऽऽह ॥ ३२ ॥ देवेममाशु
परिगृह्य च देहि मे त्वं क्रीडाभृगं त्विति तयोदित एव रामः । अन्वक्ससार
ह शरासनबाणपाणिर्मायामृगं निश्चिरं निजघान जानन् ॥ ३३ ॥ तेनाऽहतः
शरवरेण भृशं ममार विक्रुश्य लक्ष्मणमुख्यथया स पापः । श्रुत्वैव लक्ष्मण-
मचूचुददुग्रवाक्यैः सोऽप्याप रामपथमेव सचापबाणः ॥ ३४ ॥ यां यां परेश
उरुधैव करोति लीलां तां तां करोत्यनु तथैव रमाऽपि देवी । नैतावताऽस्य
परमस्य तथा रमायाः दोषोऽणुरप्यनुविचिन्त्य उरुप्रभू यत् ॥ ३५ ॥
क्वाज्ञानमापदपि मन्दकटाक्षमात्रात् सर्गस्थितिप्रलयसंसृतिमोक्षहेतोः । देव्या
हरेः किमु विडम्बनमात्रमेतद्विक्रीडतोः सुरनरादिवदेव तस्मात् ॥ ३६ ॥ देव्याः
समीपमथ रावण आससाद साऽदृश्यतामगमदप्यविषह्यशक्तिः । सृष्ट्वाऽऽत्मनः

निसर्गतः पापोऽपि तस्य नीचपदार्थस्यासम्भावितकार्योद्योगः सम्भावित इति सूच-
नार्थस्य पदार्थसम्भावनार्थकापेरर्थे चशब्दः । पापश्च विष्णुद्वेषी चेति समुच्चयार्थे
वा । अत एवाऽऽशु जगामेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ निर्दोषनित्यवरसंविदो देव्याः अज्ञवद्व-
चनं गर्हितमिति सूचनाय संविदपीत्यपिदम् । तथा आह स्मेति स्मपदसम्बन्धः ।
तथा आह यथोत्तरश्लोकेनोच्यते तथा आहेत्यर्थः । “या लीलया धृततनोरनुरूप-
रूपे”ति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनार्थं स्मपदम् । “स्मातीते च प्रसिद्धौ चे”त्यनुशास-
नम् ॥ ३२ ॥ सर्वगस्य सरणायोगाज्जनप्रसिद्ध्या सरणं सूचयितुं ससार हेत्युक्तम् ॥
॥ ३३ ॥ विक्रुश्य “क्रुश आह्वाने चेति” धातोः आहूय श्रुत्वैव लक्ष्मणेत्याक्रोशं
श्रुत्वैवेति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ ३४ ॥ परेशः सर्वेश्वर एवेति आदेरेव-
कारस्य सम्बन्धः । सर्वेश्वर एवाज्ञाननुकरोति चेन्मम का वार्तेति सूचनं तत्फलम् ॥
॥ ३५ ॥ तर्ह्येतन्मृगानुगमनादिकं किमु किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरं तु तस्मा-
दज्ञानाऽऽपदादिदोषरहितत्वात् एतन्मृगानुगमनादिकं विडम्बनमालं न त्वज्ञानादि-
दोषकृतमित्युत्तरार्थयोजना । पूर्वार्थस्य तु यथास्थितैव ॥ ३६ ॥ रावणहनने

प्रतिकृतिं प्रययौ च शीघ्रं कैलासमर्चितपदा न्यवसच्छिवाभ्याम् ॥ ३७ ॥
 तस्यास्तु तां प्रतिकृतिं प्रविवेश शक्रो देव्याश्च सन्निधियुतां व्यवहारसिद्धये ।
 आदाय तामथ ययौ रजनीचरेन्द्रो हत्वा जटायुषमुखश्रमतो निरुद्धः ॥ ३८ ॥
 मार्गे व्रजन्तमभियाय ततो हनूमान् संवारितो रविसुतेन च जानमानः । दैवं
 तु कार्यमथ कीर्तिमभीप्समानो रामस्य नैनमहनद्वचनाद्धरेश्च ॥ ३९ ॥
 प्राप्यैव राक्षस उताऽऽत्मपुरीं स तत्र सीताकृतिं प्रतिनिधाय ररक्ष चाथ ।
 रामोऽपि तत्तु विनिहत्य सुदुष्टरक्षः प्राप्याऽऽश्रमं स्वदयितां नहि पश्यतीव ॥
 ॥ ४० ॥ अन्वेषमाण इव तं च ददर्श गृध्रं सीतां रिरक्षिषुमथो रिपुणा
 विशस्तम् । मन्दात्मचेष्टममुनोक्तमरेश्च कर्म श्रुत्वा मृतं तमदहत्स्वगतिं तथाऽ-
 दात् ॥ ४१ ॥ अन्यत्र चैव विचरन्सहितोऽनुजेन प्राप्तः करौ स सहसाऽथ
 कबन्धनाम्नः । धातुर्वरादखिलजायिन उज्झितस्य मृत्योश्च वज्रपतनादतिकु-
 श्वितस्य ॥ ४२ ॥ छित्त्वाऽस्य बाहुयुगलं सहितोऽनुजेन तं पूर्ववत्प्रतिविधाय
 सुरेन्द्रभृत्यम् । नाम्ना दनुं त्रिजटयैव पुराऽभिजातं गन्धर्वमाशु च ततोऽपि
 तदर्चितोऽगात् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा तमेव शबरी परमं हरिं च ज्ञात्वा विवेश

देव्या एव शक्तिः सम्भावितेति सूचयितुं अविषह्यशक्तिरपीत्यपिपदम् । “शिवा
 भवानी रुद्राणी”ति वचनात् शिवा च शिवश्च शिवौ ताभ्यां शिवाभ्याम् ॥ ३७ ॥
 उरुश्रमतो हत्वेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३८ ॥ जानमानः दैवं कार्यं जानमान
 इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ रामोऽपि तत्तु विनिहत्येत्यत्र स्वस्थितिदशायां
 कपटकरणेन मरणकालेऽपि परापकारकरणेन च इतरदैत्येभ्योऽपि तु विशेषेण
 सुदुष्टरक्ष इति सम्बन्धः । न पश्यतीवाभवद्धीति योजना “एष सर्वज्ञ”इति श्रुतेः
 सर्वज्ञत्वाख्यविरुद्धशक्तिप्रसिद्धिसूचनाय हिशब्दः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथ गृध्रगति-
 दानानन्तरं अन्यत्र विचरन्नेवेति अथैवशब्दयोस्सम्बन्धः ॥ धातुर्वरादखिलजायिनः
 मृत्योरुज्झितस्य चेति चशब्दसम्बन्धः । कबन्ध एव दृश्यते शिरस्तु वज्रपाता-
 त्कबन्धान्तर्विवर एव लभं अतः कबन्ध इत्याख्या ॥ ४२ ॥ त्रिजटयैवेत्यत्र एव-
 कारस्य पूर्ववदेव प्रतिविधयेति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ पूर्वं या शबरी मतङ्गवचनेन
 रामं परमं सर्वोत्तमं ज्ञात्वा तमेव रामं दृष्ट्वा अस्य पुरतः दहनं विवेश तस्यै स्वलोकं

दहनं पुरतोऽस्य तस्यै । प्रादात्स्वलोकमिममेव हि सा प्रतीक्ष्य पूर्वं मतङ्ग-
वचनेन वनेऽत्रसाऽभूत् ॥ ४४ ॥ शापाद्वराप्सरसमेव हि तां विमोच्य शच्या
कृतात्पतिपुरस्त्वतिदर्पहेतोः । गत्वा ददर्श पवनात्मजमृश्यमूके स ह्येक एन-
मवगच्छति सम्पगीशम् ॥ ४५ ॥ देहेऽपि यत्र पवनोऽत्र हरिर्यतोऽसौ तत्रैव
वायुरिति वेदवचः प्रसिद्धम् । कस्मिन्वहन्त्विति तथैव हि सोऽवतारे तस्मात्स
मारुतिकृते रविजं ररक्ष ॥ ४६ ॥ एवं स कृष्णतनुरर्जुनमप्यरक्षद्भीमार्थमेव
तदरिं रविजं निहत्य । पूर्वं हि मारुतिमवाप रवेः सुतोऽयं तेनास्य वालिनमहन
रघुपः प्रतीपम् ॥ ४७ ॥ एवं सुराश्च पवनस्य वशे यतोऽतः सुग्रीवमत्र तु

प्रादाद्धि । “दृष्ट्वैव मुच्यत” इति प्रमाणप्रसिद्धिसूचनाय हिशब्दः । सा शबरी
इममेव रामं प्रतीक्ष्य वने अत्रसा त्रासरहिता सती अभूदिति योजना । त्रसुधातोः
पचाद्यचि कृते त्रस इत्यपि रूपमस्ति । अतः तच्छब्दद्वयाभावात् न पौनरुक्त्य-
मिति ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥ ऋजुयोगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिद्योतनाय एनमीशमवगच्छति
हीति हिशब्दः ॥ ४५ ॥ अपेरभिव्याप्त्यर्थकत्वाज्जातावेकवचनसद्भावाच्च देहेऽपि
सर्वप्राणिदेहेष्वपि यत्र पवनस्तत्र हरिः यतो यत्रासौ हरिः तत्रैव वायुरिति
कस्मिन्वहन्त्विति वेदवचःप्रसिद्धमिति योजना । द्विविधाऽपि व्याप्तिः देहिनां
देहेष्वेव नतु सर्वत्रेति भावेन देहेऽपीत्युक्तम् । अन्यथा हरेस्सर्वगतत्वेन वायोस्तु
महत्तत्त्वप्रदेश एव स्थितत्वेन यत्र हरिस्तत्रैव वायुरिति द्वितीयव्याप्तेरसम्भवादिति
भावः । कस्मिन्वहन्त्विति प्रतीकग्रहणेन “कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रमिष्यामि कस्मि-
न्वहं स्थिते स्थास्यामी” इति “स प्राणमसृजते” इति श्रुतिं संगृह्णाति । यस्मिन्गते अह-
मपि प्रेमवशात् गमिष्यामि यस्मिन्स्थिते अहमपि स्थास्यामि तादृशं भक्तं
सृजामीत्यालोच्य स परमात्मा प्राणमसृजतेति श्रुतेरर्थः ॥ ४६ ॥ तेन कारणेन
अस्य सुग्रीवस्य प्रतीकं वालिनं अहन् हतवान् । “हन हिंसागत्यो” इति धातोः
लङि अहनित्येव हि रूपनिष्पत्तिर्भवति ॥ ४७ ॥ एवं सुराश्च यतः पवनस्य वशे
अतोऽत्र रामावतारे सुग्रीवं सर्वे देवाः श्रिताः । परत्र भाविकृष्णावतारे शक्रसुतं
श्रिताः परसेनास्थिता अपि भीष्मद्रोणादयः अर्जुन एव पक्षयातवन्तो नतु कर्णे ।
अतस्साधूक्तं सर्वे शक्रसुतं श्रिता इति । ततस्मात्सर्वदेवेभ्योऽप्यतिप्रियत्वात् हनु-

परत्र च शक्रसूनुम् । सर्वे श्रिता हनुमतस्तदनुग्रहाय तत्रागमद्रघुपतिः सह
लक्ष्मणेन ॥ ४८ ॥ यत्पादपङ्कजरजः शिरसा विभर्ति श्रीरञ्जजश्च गिरिशः
सह लोकपालैः । सर्वेश्वरस्य परमस्य हि सर्वशक्तेः किं तस्य शत्रुहनने कपयः
सहायाः ॥ ४९ ॥ समागते तु राघवे पुत्रङ्गमाः ससूर्यजाः । विपुल्पुवु-
र्भयार्दिता न्यवारयच्च माहतिः ॥ ५० ॥ संस्थाप्याऽऽशु हरीन्द्रान्विष्णोर्गुणा-
ननन्तान्सः । साक्षाद्ब्रह्मपिताऽसावित्येतेनास्य पादयोः पेटे ॥ ५१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
रामचरिते हनूमदर्शनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मतः अनुग्रहाय यत्र हनुमांस्तत्रागमदिति योजना ॥ ४८ ॥ “यत्पादपङ्कजरजः
शिरसा विभर्ति श्रीरञ्जजश्च गिरिशः सह लोकपालैः । लीलातनुः स्वकृतसेतु-
परीप्सया यः काले दधत्स भगवान्स्वकृतेन तुष्येदि”ति भागवतश्लोकार्धं स्वश्लोक-
पूर्वार्धितया संगृहीतम् । अतो मौक्तिकमणिना सह सुवर्णमणेर्योग इवायं योगः
पूर्णप्रज्ञाचार्यस्य वचसोऽपीति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सः हनुमान् । असौ रामः ।
साक्षाद्ब्रह्मपितेत्येतेन=अनेन कारणेन अस्य पादयोः पेटे पपात ॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ षष्ठाध्यायः ।

ॐ ॥ उत्थाप्य चैनमरविन्ददलायताक्षश्चक्राङ्कितेन वरदेन कराम्बु-
जेन । कृत्वा च संविदमनेन नुतोऽस्य चांसं प्रीत्याऽऽरूरोह स हसन सह
लक्ष्मणेन ॥ १ ॥ आरोप्य चांसयुगलं भगवन्तमेनं तस्यानुजं च हनुमान
प्रययौ कपीन्द्रम् । सख्यं चकार हुतभुक्प्रमुखे च तस्य रामेण शाश्वतनिजा-
तिहरेण शीघ्रम् ॥ २ ॥ श्रुत्वाऽस्य दुःखमथ देववरः प्रतिज्ञां चक्रे स वालि-
निधनाय हरीश्वरोऽपि । सीतानुमार्गगकृतेऽथ स वालिनैव क्षिप्तां हि दुन्दुभि-
तनुं समदर्शयच्च ॥ ३ ॥ वीक्ष्यैव तां निपतितामथ रामदेवः सोऽगुष्ठमात्र-
चलनादतिलील्यैव । सम्प्रास्य योजनशतेऽथ तयैव चोर्वी सर्वान्विदार्य
दितिजानहनद्रसास्थान् ॥ ४ ॥ शर्वप्रसादजबलादितिजानवध्यान् सर्वान्निहत्य
कुणपेन पुनश्च सख्या । भीतेन वालिबलतः कथितश्च सप्त तालान् प्रदर्श्य

ॐ ॥ अरविन्ददलायताक्ष इत्यनेन हनुमदुपरि कृपाकटाक्षनिरीक्षणं सूच-
यति । संविदं सम्यग्वेदयति अपेक्षितार्थमिति संवित् प्रियवचनं (ताम् ।) हसन्नित्य-
नेन त्वं मूलरूपेऽपि मां च जीवं च स्कन्धे अरोप्य शरीराच्छरीरान्तरं गच्छसि
अतो नेदमपूर्वमिति सूचयति ॥ १ ॥ भगवन्तमित्यनेन पूज्यत्वबुद्ध्यै । स्कन्धे रामस्या-
रोपणं, लक्ष्मणस्य त्वनुजपदोपलक्षितविष्णुभक्तत्वबुद्ध्येति सूचितम् । शाश्वत-
निजार्तिहरेण शाश्वतः शश्वदेकप्रकारो यो निजः भक्तः नतु मध्यमजीववत्कदाचि-
द्भक्तः कदाचिद्भक्त इति भावः । तस्यार्तिहरेण ॥ २ ॥ समदर्शयच्चेत्यत्र चशब्देन
एतां त्वमपि दूरे क्षिप तदा मम विश्वासः स्यादिति रामायणादावुदितोत्तरकथां
संगृह्णाति ॥ ३ ॥ आकर्णान्तमाकृष्टविसृष्टशस्येव सत्त्ववता क्षेपणीयाश्मन इव च
नखाग्रस्पर्शमात्रेण ब्रह्माण्डवर्षरनिर्भेदिरामांगुष्ठशक्त्याहितशक्त्या प्राग्भूमिस्थदुन्दुभि-
तनोरेव घनतरभूनिर्भेदसामर्थ्यमप्यभूदिति भावेनाह—अथ तयैवेति । अत एव
ग्रन्थकारः तस्याः सहजशक्त्यभावसूचनाय कुणपेनेति वक्ष्यति ॥ ४ ॥ वज्रात्
वज्रादपि सुदृढान् दितिजान् दैत्यस्वरूपान् सप्ततालान् प्रदर्श्य कथित इति

दितिजान्सुदृढांश्च वज्रात् ॥ ५ ॥ एकैकमेषु स विकम्पयितुं समर्थः पत्राणि
लोप्नुमपि तूत्सहते न शक्तः । विष्वक् स्थितान्यदि भवान्प्रतिभेत्स्यतीमानेके-
षुणा तर्हि वालिवधे समर्थः ॥ ६ ॥ जेतुं चतुर्गुणबलो हि पुमान्प्रभुः स्या-
द्वन्तुं शताधिकबलोऽतिबलं सुशक्तः । तस्मादिमान्हरिहयात्मजबाह्वलोप्य-
पत्नान्विभिन्न मम संशयमाशु भिन्धि ॥ ७ ॥ श्रुत्वाऽस्य वाक्यमवमृश्य दितेः
सुतांस्तान् धातुर्वरादखिलपुम्भिरमेघरूपान् । ब्रह्मत्वमाप्नुमचलं तपसि
प्रवृत्तानेकेषुणा सपदि तान्प्रविभेद रामः ॥ ८ ॥ सन्धाय कार्मुकवरे निशिते
तु बाणेऽथाकृष्य दक्षिणभुजेन तदा प्रमुक्ते । रामेण सत्वरमनन्तबलेन सर्वे
चूर्णीकृताः सपदि ते तरवो रवेण ॥ ९ ॥ भित्त्वा च तान्सगिरिकुं भगवत्प्र-
मुक्तः पातालसप्तकमथात्र च ये त्ववध्याः । नाम्नाऽसुराः कुमुदिनोऽब्जज-
वाक्यरक्षाः सर्वाश्च तानदहदाशु शरस्स एकः ॥ १० ॥ नैतद्विचित्रममितोरु-
बलस्य विष्णोर्यत्प्रेरणात्सपवनस्य भवेत्प्रवृत्तिः । लोकस्य सप्रकृतिकस्य
सरुद्रकालकर्मादिकस्य तदपीदमनन्यसाध्यम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा बलं भगवतोऽथ
हरीश्वरोऽसावग्रे निधाय तमयात्पुरमग्रजस्य । आश्रुत्य रावमनुजस्य बिलात्स
चागादभ्येनमाशु दयिताप्रतिवारितोऽपि ॥ १२ ॥ तन्मुष्टिभिः प्रतिहतः प्रय-

सम्बन्धः ॥ ५ ॥ कथं कथित इत्यत आह—एकैकमेष्विति । एकस्याप्यवशेषो
यथा न भवति तथा प्रतिभेत्स्यतीत्यर्थसूचनाय प्रतीत्युपसर्गः । अनन्तबलपरिपूर्णे
नारायणे सुग्रीवस्य ज्ञानदाढ्याभावसूचनाय प्रभोः शोधनोद्योगात् वालिबलाद्वा भीत्या
कम्पमानहृदयस्य तस्य शब्दोऽपि न स्फुटं निस्सृत इति सूचनाय तर्हि इति
विशकलितवर्णोच्चारणं कृतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गिरिश्च कुः पृथ्वी
च गिरिकू गिरिकुभ्यां सहितं सगिरिकुमिति पाताळसप्तकस्य विशेषणम् । तान्
सप्ततालान् भित्त्वा सगिरिकुं पाताळसप्तकं च भित्त्वेति योजना ॥ १० ॥ “लोकस्तु
भुवने जने” इत्यनुशासनात् लोकस्य भुवनस्य जनस्य च । तदपि तथाऽपि इदं
मण्डलाकारतया स्थिततालानां भेदनं कुणपेन भूनिर्भेदनं विधेरुल्लङ्घनं चेत्यादिकं
अनन्यसाध्यमिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ धर्मं लोकधर्मं ईक्षन् ईक्षयन् अन्त-
र्णीतो णिच् । धर्मं प्रदर्शयितुमेवेति वक्ष्यमाणत्वात् । विदिताखिललोकचेष्टत्वा-

यावशक्तः सुग्रीव आशु रघुपोऽपि हि धर्ममीक्षन् । नैनं जघान विदिताखिल-
लोकनेष्टोऽप्येनं स आह युधि वां न मया विविक्तौ ॥ १३ ॥ सौभ्रात्रमेष
यदि वाञ्छति वालिनैव नाहं निरागसमथाग्रजर्नि हनिष्ये । दीर्घस्सहोदरगतो
न भवेद्धि कोपो दीर्घोऽपि कारणमृते विनिवर्तते च ॥ १४ ॥ कोपस्सहोदर-
जने पुनरन्तकाले प्रायो निवृत्तिमुपगच्छति तापकश्च । एकस्य भङ्ग इति नैव
झटित्यपास्तदोषो निहन्तुमिह योग्य इति स्म मेने ॥ १५ ॥ तस्मान्न बन्धु-
जनगे जनिते विरोधे कार्यो वधस्तदनुबन्धिभिराश्वितीह । धर्मं प्रदर्शयितुमेव
रवेस्सुतस्य भावी न ताप इति विच्च न तं जघान ॥ १६ ॥ यः प्रेरकस्सकल-
शेमुषिसन्ततेश्च तस्याज्ञता कुत इहेश्वरस्य विष्णोः । तेनोदितोऽथ सुहृदं
पुनरागतेन वज्रोपमं शरममूमुचदिन्द्रसूनौ ॥ १७ ॥ रामाज्ञयैव लतया रविजे

देतौ स्ववैरं मरणेऽपि न मुञ्चत इति लोकान्प्रति इमं वक्ष्यमाणं धर्मं दर्शयन्नपि
न जघानेति भावः । “व्यत्ययो बहुलमि”ति वचनात् वां युवां मया विविक्तौ
“विच् पृथग्भाव”इति धातोः कर्तरि क्तप्रत्यये कृते विशेषेण पृथग्भाववन्तौ न=न
ज्ञातौ । यद्वा मा कान्तिः तया युवयोरुभयोरपि समानकान्त्या कारणेनेत्यर्थः ।
वां विविक्तौ विशेषेण पृथग्भाववन्तौ न=अहं नाज्ञासिषमिति योग्यक्रियाध्याहारेण
योजना । अस्मिन्पक्षे विविच्याज्ञाने हेतोरपि कथितत्वात्प्रशस्तेयं योजना । रामायण-
कथासंग्राहकत्वादियमेव ग्रन्थकृतोऽप्यभिमत इति ज्ञातव्यम् ॥ १३ ॥ सु शोभनो
भ्राता यस्य चेतसि सुभ्राता तस्य भावः सौभ्रात्रं अग्रजे शोभनत्वबुद्धिमित्यर्थः ।
कारणं सन्धिकारणं धनादिकं ऋते विनिवर्तते च सहोदरत्वप्रयुक्तसहजस्नेहोद्भवे
सति स्वयमेव निवर्तत इति भावः । अथ अद्यतनवैरानन्तरं एषः सौभ्रात्रं यदि
वाञ्छतीत्यथपदस्य पूर्वत्वाऽकर्षणेन योजना । अथ तर्हि निहनिष्य इति वा ॥
॥ १४ ॥ तापकः=एकस्य भङ्गे वधे सति पश्चात्तापजनकः । निहन्तुमिह योग्य
इति स्मेत्यत्र इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्म लौकिकप्रसिद्धिं मेने ॥ १५ ॥ १६ ॥
पुनरागतेन पुनरपरदिने युद्धार्थमागतेन तेन सुग्रीवेण उदितः वज्रोपमं शरममू-
मुचदिति योजना ॥ १७ ॥ परदिने कथमागतः कथञ्च मृत इत्यतः पुनर्विवि-
च्याऽह—रामाज्ञयैवेति । वायोः सुतेन रविजे लतालम्बनं आज्ञापालनायैव कृतं

विभक्ते वायोः सुतेन रघुपेण शरे च मुक्ते । श्रुत्वाऽस्य शब्दमतुलं हृदि तेन
 विद्ध इन्द्रात्मजो गिरिर्वापतदाशु सन्नः ॥ १८ ॥ भक्तो ममैष यदि मा-
 मभिपश्यतीह पादौ ध्रुवं मम समेष्यति निर्विचारः । योग्यो वधो नहि जनस्य
 पदान्तस्य राज्यार्थिना रविसुतेन वधोऽर्थितश्च ॥ १९ ॥ कार्यं ह्यभीष्टमपि
 तत्प्रणतस्य पूर्वं शस्तो वधो न पदयोः प्रणतस्य चैव । तस्माददृश्यतनुरेव
 निहन्मि शक्रपुत्रं त्विति स्म तमदृश्यतया जघान ॥ २० ॥ यः प्रेरकस्सकल-
 लोकबलस्य नित्यं पूर्णव्ययोच्चबलवीर्यतनुः स्वतन्त्रः । किं तस्य दृष्टिपथगस्य
 च वानरोऽयं कर्तेशचापमपि येन पुरा प्रभग्नम् ॥ २१ ॥ सन्नेऽथ वालिनि
 जगाम च तस्य पार्श्वं प्राहैनमार्द्रवचसा यदि वाञ्छसि त्वम् । उज्जीवयिष्य
 इति नैच्छदसौ त्वदग्रे को नाम नेच्छति मृतिं पुरुषोत्तमेति ॥ २२ ॥ कार्याणि

नतु रामस्याज्ञानशङ्कयेति भावेन रामाज्ञयैवेत्येवकारः । “वय गता” विति धातोः
 ताच्छील्यार्थे अण्प्रत्यये कृते णिति चेति धात्वादेर्वकारस्य वृद्धौ कृतायां गत्य-
 र्थानां ज्ञानार्थत्वाद्वायुरनादितोऽप्यभिवृद्धज्ञानशील इति सिद्धयति । तत्पुत्रस्य
 काज्ञानमिति सूचयितुं वायोः सुतेनेत्युक्तम् । अस्य शरस्य शब्दं सन्नः=सङ्कटं
 प्राप्तः ॥ १८ ॥ तर्ह्यतिसमर्थोऽपि रामः किमर्थमदृश्यतया जघानेत्यतस्तात्पर्य-
 माह—भक्त इति ॥ १९ ॥ तर्ह्यभयोरपि भक्तत्वात्कुतः सुग्रीवस्याभीष्टं कार्य-
 मित्यत आह—कार्यं हीति । तत् तत्र तयोर्मध्य इत्यर्थः । शक्रपुत्रं त्विति
 स्मेत्यत्र स्मपदेन वालिनो बलाद्धीतः सन् विलीन एव तं जघानेति शङ्कावारणाय
 “भीषाऽस्माद्वातः पवत” इति श्रुतिप्रसिद्धिं सूचयति । वालिनोऽप्यसाध्यसप्तताल-
 चूर्णीकरणादिना वालिनोऽप्यतिसमर्थस्य कुतस्तस्माद्धीतिरिति प्रात्यक्षिकप्रसिद्धिं च
 सूचयतीति भावः ॥ २० ॥ स्मपदेन सूचितमर्थं स्वयमेव स्पष्टयति—यः प्रेरक इति ॥
 ॥ २१ ॥ वाल्युज्जीवने सुग्रीवार्थं कृतप्रतिज्ञाभङ्ग इति जानन् रामः कुतस्तत्र
 जगामेति चेत् सत्यं, समीपं गत्वोज्जीवयिष्यामीति मयोक्तेऽप्यमोघमच्छरपातानन्तरं
 ज्ञानी स तथा न याचयिष्यतीति जानन्नेव जगाम । शरपातात्प्रादुर्शने तु बाधका-
 भावात्पादौ गृहीत्वा स्वजीवनमेवाभ्यर्थयेतापि । अतः प्राक् स्वात्मानं नादर्शय-
 चेति ब्रूमः ॥ २२ ॥ तस्य वालिनः पुत्रमङ्गदं तु विशेषेणाग्रे निधाय युवराज-

तस्य चरमाणि विधाय पुत्रं स्वये निधाय रविजः कपिराज्य आसीत् ।
 रामोऽपि तद्विरिवरे चतुरोऽथ मासान् दृष्ट्वा घनागममुवास सलक्ष्मणोऽसौ ॥
 ॥ २३ ॥ अथातिसक्ते क्षितिपे कपीनां प्रविस्मृते रामकृतोपकारे । प्रसह्य तं
 बुद्धिमतां वरिष्ठो रामांघ्रिभक्तो हनुमानुवाच ॥ २४ ॥ न विस्मृतिस्ते रघु-
 वर्यकार्ये कार्या कथञ्चित्स हि नोऽभिपूज्यः । न चेत्स्वयं कर्तुमभीष्टमद्य ते
 ध्रुवं बलेनापि हि कारयामि ॥ २५ ॥ स एवमुक्त्वा हरिराजसन्निधौ द्वीपेषु
 सप्तस्वपि वानरान्प्रति । सम्मेलनायाशुगतीन्स्म वानरान्प्रस्थापयामास सम-
 स्तशः प्रभुः ॥ २६ ॥ हरीश्वराज्ञाप्रणिधानपूर्वकं हनूमता ते प्रहिता हि वानराः ।
 समस्तशैलद्रुमषण्डसंस्थितान् हरीन्समादाय तदाऽभिजग्मुः ॥ २७ ॥ तदैव
 रामोऽपि हि भोगसक्तं प्रमत्तमालक्ष्य कपीश्वरं प्रभुः । जगाद सौमित्रिमिदं
 वचो मे प्लवङ्गमेशाय वदाऽशु याहि ॥ २८ ॥ यदि प्रमत्तोऽसि मदीयकार्ये
 नयाम्यहं त्विन्द्रसुतस्य मार्गम् । प्रायः स्वकार्ये प्रतिपादिते हि मदोद्धता न

पट्टे बध्वेत्यर्थः । अत एव युवराजयुक्त इति वदिष्यति । कपिराज्ये राज्ञस्सम्बन्धि
 राज्यं कपीनामाधिपत्यमित्यर्थः तस्मिन्नासीत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ अभीष्टं रामस्या-
 भीष्टं कार्यं ते तव कर्तुमभीष्टमिच्छाविषयीभूतं न चेदित्यावृत्त्या योजना । अङ्गद-
 पट्टबन्धोद्योगादियुक्तिसमुच्चयार्थं बलेनापीत्यपिपदम् । हनुमतः बलाधिक्ये युक्त्या-
 धिक्ये च “वायुर्भीम” इत्यादिप्रसिद्धिं सूचयितुं कारयामि हीति हिशब्दः ॥
 ॥ २५ ॥ शतयोजनप्रदेशे विद्यमानलङ्काद्वीपगमने असमर्थानां कपीनां द्वीपेषु
 सप्तस्वपीत्युक्तसप्तद्वीपगमनाय बहुलक्षयोजनाभ्यन्तरितसप्तद्वीपमयादीभूतसमुद्रोलङ्घने
 कथं सामर्थ्यमिति चेत्सत्यं, सप्तस्वपि समुद्रेषु दशत्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशदादिनवति-
 पर्यन्तयोजनेषु तत्रतत्तावान्तरद्वीपाः गाधप्रदेशाश्च सन्ति तत्सर्वं हनुमदुपदेशेन
 वानरा जानन्ति । लङ्काद्वीपाभ्यन्तरे तु तदपि नास्तीति “मार्गज्ञाः प्लवगान्सर्वानुर्वी-
 शानि” इत्यादिपूर्वाचार्योक्तरीत्या परिहारसम्भवात् । अत एव आशुगतीन् आशु-
 गमनसमय एव हनुमदुपदेशेन गतिः मार्गाणामवगतिः येषां ते इति समासो
 ज्ञेयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तदैव रामोऽपि हीत्यत्र हिशब्देन सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिं सूचयति ।
 अत एव आलक्ष्येत्युक्तम् । “लक्ष दर्शनाङ्कनयो” रिति धातोः सम्यग्दृष्ट्वेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्तुमीशते ॥ २९ ॥ इतीड्यरामेण समीरिते तदा ययौ सबाणस्सधनुस्स
 लक्ष्मणः । दृष्ट्वैव तं तेन सहैव तापनिर्भयाद्ययौ रामपदान्तिकं त्वरन् ॥ ३० ॥
 हनूमतस्साधुवचोभिराशु प्रसन्नचेतस्यधिपे कपीनाम् । समागते सर्वहरिप्रवीरैः
 सहैव तं वीक्ष्य ननन्द राघवः ॥ ३१ ॥ ससम्भ्रमं तं पतितं पदाब्जयो-
 स्त्वरन् समुत्थाप्य समाश्लिषत्प्रभुः । स चोपविष्टो जगदीशसन्निधौ तदाज्ञ-
 यैवादिशदाशु वानरान् ॥ ३२ ॥ समस्तदिक्षु ग्रहितेषु तेन प्रभुर्हनूमन्तमिदं
 वभाषे । न कश्चिदीशस्त्वद्वत्तेऽस्ति साधने समस्तकार्यप्रवरस्य मेऽस्य ॥ ३३ ॥
 अतस्त्वमेव प्रतियाहि दक्षिणां दिशं समादाय मदंगुलीयकम् । इतीरितोऽसौ
 पुरुषोत्तमेन ययौ दिशं तां युवराजयुक्तः ॥ ३४ ॥ समस्तदिक्षु प्रतियापिता
 हि ते हरीश्वराज्ञामुपधार्य मासतः । समाययुस्तेऽङ्गदजाम्बवन्मुखाः सुतेन
 वायोस्सहिता न चाऽप्ययुः ॥ ३५ ॥ समस्तदुर्गप्रवरं दुरासदं विमार्गितां
 विन्ध्यगिरिं महात्मनाम् । गतः स कालो हरिराहुदीरितः समासदंश्चाथ बिलं
 महाद्भुतम् ॥ ३६ ॥ कृतं मयेनातिविचित्रमुत्तमं समीक्ष्य तत्तार उवाच

॥ २८ ॥ २९ ॥ “तपनः सविता रवि” रित्यभिधानात् तपनः सूर्यः तस्यापत्यं
 तापनिः सुग्रीवः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामाज्ञयैवादिशदाशु वानरानित्यत्र जटायुषो
 मुखात् श्रुत्वा रावणेन सीता नीतेति जानन् रामः कथं पुनर्दशदिक्षु सीतान्वेष-
 णायाऽज्ञामदिशदिति शङ्का स्यादेव । सा कथं परिहरणीयेति चेत्सत्यं, लोके चोराः
 राजगृहात् राजोपभोग्यं वस्तु अपहृत्य पुनरतिसमर्थराजभयान्न तत्स्वगृह एव
 निक्षिपन्ति । किंतु कस्याप्यगम्यदुर्गादिषु निक्षिप्य रक्षन्ति । राजाऽपि स्वभटै-
 स्तत्रतत्र विचार्य तद्वस्त्वानेयमिति लौकिकराजनीतिं प्रकटयितुं रामो जानन्नपि
 दिशि दिश्यन्वेषणायाऽऽज्ञामदिशदिति परिहारसम्भवात् । अत एव हनुमन्तं प्रति
 त्वं दक्षिणां दिशमेव याहीति स्वयमेवाऽऽज्ञापयिष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ननु दक्षिणदिशं गतानां हनुमदादीनां किष्किन्धानगराद्बहुदूरोत्तर-
 भागस्थविन्ध्याचलप्राप्तिः कथमिति चेदित्थं, किष्किन्धानगरात्पूर्वसमुद्रपर्यन्तं
 पश्चिमसमुद्रपर्यन्तं दक्षिणसमुद्रपर्यन्तं चत्वारिंशत्त्रिंशत्षष्ठियोजनाभ्यन्तरितो देश
 एव । नतु ततोऽप्यधिको देशोऽस्ति । अत्र च बहुसङ्ख्याकवानराणां मासमात्रा-

चाङ्गदम् । वयं न यामो हरिराजसन्निधिं विलङ्घितो नः समयो यतोऽस्य ॥
 ॥ ३७ ॥ दुरासदोऽसावतिचण्डशासनो हनिष्यति त्वामपि किं मदादिकान् ।
 अगम्यमेतद्विलमाप्य तत्सुखं वसाम सर्वे किमसाविहाचरेत् ॥ ३८ ॥ न चैव
 रामेण सलक्ष्मणेन प्रयोजनं नो वनचारिणां सदा । न चेह नः पीडयितुं
 स च क्षमस्ततो ममेयं सुविनिश्चिता मतिः ॥ ३९ ॥ इतीरितं मातुलवाक्य-
 माशु स आददे वालिसुतोऽपि सादरम् । उवाच वाक्यं च न नो हरीश्वरः
 क्षमी भवेल्लङ्घितशासनानाम् ॥ ४० ॥ राज्यार्थिना येन हि घातितोऽग्रजो
 हताश्च दाराः सुनृशंसकेन । स नः कथं रक्षति शासनातिगान्निराश्रयान्
 दुर्बलकान् बले स्थितः ॥ ४१ ॥ इतीरिते शक्रसुतात्मजेन तथेति होचुः
 सहजाम्बवन्मुखाः । सर्वेऽपि तेषामथ चैकमत्यं दृष्ट्वा हनूमानिदमावभाषे ॥ ४२ ॥
 विज्ञातमेतद्वि मयाऽङ्गदस्य राज्याय ताराभिहितं हि वाक्यम् । साध्यं न
 चैतन्न हि वायुसूनु रामप्रतीपं वचनं सहेत ॥ ४३ ॥ न चाहमाक्रष्टुमुपाय-
 तोऽपि शक्यः कथञ्चित्सकलैः समेतैः । सन्मार्गतो नैव च राघवस्य दुरन्तशक्ते-
 र्बलमप्रधृष्यम् ॥ ४४ ॥ वचो ममैतद्यदि चाऽदरेण ग्राह्यं भवेद्वस्तदतिप्रियं
 मे । न चेद्वलादप्यनये प्रवृत्तान् प्रशास्य सन्मार्गगतान्करोमि ॥ ४५ ॥
 इतीरितं तत्पवनात्मजस्य श्रुत्वाऽतिभीता धृतभ्रुकभावाः । सर्वेऽनुजग्मुस्तम-
 थाद्रिमुख्यं महेन्द्रमासेदुरगाधबोधाः ॥ ४६ ॥ निरीक्ष्य ते सागरमप्रधृष्य-
 मपारमेयं सहसा विषण्णाः । दृढं निराशाश्च मतिं हि दधुः प्रायोपवेशाय
 न्वेषणस्यासम्भवात् मेरुं मर्यादीकृत्यैव जम्बुद्वीपमाले प्राच्यादिदिक्ष्वन्वेषणायातिदेश
 इति सर्वैरपि वक्तव्यम् । एवं च मेरोर्दक्षिणभागः सर्वोऽपि हनुमदादीनामागत
 इति विन्ध्याचलविमार्गणमपि न्यायप्राप्तमिति भावेन “विमार्गतां विन्ध्यगिरिं
 महात्मना”मित्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ मुख्यप्राणस्याच्छिन्नधर्मप्रसिद्धिं सूचयितुं वायुसूनुर्न सहेत हीति
 हिशब्दः ॥ ४३ ॥ उपायतोऽपीत्यपिपदेन बलं समुच्चीयते । सन्मार्गतः आक्रष्टु-
 मिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ “पारावारे पुरार्वाचीतीरे पालं तदन्तर”मित्यभि-
 धानात् पारेण परतीरेण मेयो न भवतीति अपारमेयस्तं अपारमेयम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तथा च चक्रुः ॥ ४७ ॥ प्रायोपविष्टाश्च कथा वदन्तो रामस्य संसारविमुक्ति-
 दातुः । जटायुषः पातनमूचिरे तत्सम्पातिनाम्नः श्रवणं जगाम ॥ ४८ ॥
 तस्याग्रजोऽसावरुणस्य सूनुः सूर्यस्य बिम्बं सह तेन यातः । जवं परीक्षन्तथ
 तं सुतप्तं गुप्त्वा पतत्रक्षयमाप्य चापतत् ॥ ४९ ॥ स दग्धपक्षः सवितृप्रता-
 पात् श्रुत्वैव रामस्य कथां सपक्षः । भूत्वा पुनश्चाशु मृतिं जटायुषः शुश्राव-
 पृष्ट्वा पुनरेव सम्यक् ॥ ५० ॥ स रावणस्याथ गतिं सुतोक्तां निवेद्य दृष्ट्वा
 जनकात्मजाकृतिम् । स्वयं तथाऽशोकवने निषण्णामवोचदेभ्यो हरिपुङ्गवेभ्यः
 ॥ ५१ ॥ ततस्तु ते ब्रह्मसुतेन पृष्ट्वा न्यवेदयन्नात्मबलं पृथक्पृथक् । दशैव
 चारभ्य दशोत्तरस्य क्रमात्पथो योजनतोऽभियाने ॥ ५२ ॥ सनीलमैन्दद्वि-
 विदास्सताराः सर्वेऽप्यशीत्याः परतो न शक्ताः । गन्तुं यदाऽथात्मबलं
 स जाम्बवान् जगाद तस्मात्पुनरष्टमांशम् ॥ ५३ ॥ बलेर्यदा विष्णुरवाप
 लोकांस्त्रिभिः क्रमैर्नन्दिरवं प्रकुर्वता । तदा मया भ्रान्तमिदं जगत्त्रयं स-
 वेदनं जानु ममाऽस मेरुतः ॥ ५४ ॥ अतो जवो मे न हि पूर्वसम्मितः पुरा
 त्वहं षण्णवतिप्लवोऽस्मि । ततः कुमारोऽङ्गद आह चास्माच्छतं प्लवेयं न ततोऽ-
 भिजाने ॥ ५५ ॥ आपूरिते तैस्सकलैः शतस्य गमागमे शत्रुबलं च
 वीक्ष्य । सुदुर्गमत्वं च निशाचरेशपुर्यास्स धातुस्सुत आवभाषे ॥ ५६ ॥

॥४७॥४८॥४९॥ रामस्य कथाः श्रुत्वैव आशु सपक्षो भूत्वा पुनश्च पृष्ट्वा सम्यक्
 शुश्रावेति सम्बन्धः ॥ ५० ॥ सुतोक्तां रावणस्य गतिं निवेद्य ज्ञात्वा अशोकवने
 निषण्णां जनकात्मजाकृतिं स्वयं दृष्ट्वा एभ्यो हरिपुङ्गवेभ्यः अवोचदिति सम्बन्धः ॥
 ॥ ५१ ॥ योजनतो दशैवारभ्य क्रमाद्दशोत्तरस्य च पथोऽभियाने उल्लङ्घन इति
 सम्बन्धः ॥ ५२ ॥ तस्मादशीतिपर्यन्तबलादपि पुनरष्टमांशं अशीत्याः अष्टमः
 अंशो दशसङ्ख्याको यस्य बलस्य तदष्टमांशम् । नवतिसङ्ख्याकयोजनोल्लङ्घनमिति
 यावत् ॥ ५३ ॥ नन्दिरवं नन्द आनन्दो मूलकारणमस्तीति नन्दी स चासौ
 रवश्चेति विग्रहः । आनन्दपारवश्येन कृतं दिश्याघोषणमिति यावत् ॥ ५४ ॥
 अस्मान्महेन्द्रगिरेः शतं योजनशतं प्लवेयं ततः अनन्तरं नाभिजाने रावणदुर्गं
 प्रवेष्टुं राक्षसैः सह सङ्गरं कर्तुं परावृत्त्याऽऽगन्तुं च नाभिजान इति योग्यपदाध्या-

अयं हि गृध्रः शतयोजनं गिरिं विकूटमाहेत उतात्र विघ्नाः । भवेयुरन्येऽपि
ततो हनूमानेकः समर्थो न परोऽस्ति कश्चित् ॥ ५७ ॥ उक्त्वा स इत्थं
पुनराह सूनुं प्राणस्य निर्सीमबलं प्रशंसयन् । त्वमेक एवात्र परं समर्थः
कुरुष्व चैतत्परिपाहि वानरान् ॥ ५८ ॥ इतीरितोऽसौ हनुमान्निजेप्सितं
तेषामशक्तिं प्रकटां विधाय । अवर्धताऽशु प्रविचिन्त्य रामं सुपूर्णशक्तिं
चरितोस्तदाज्ञाम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
रामचरिते हनूमद्वर्धनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

हारेण सम्बन्धः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ निजेप्सितमीरित इति
सम्बन्धः । तदाज्ञां रामस्याऽज्ञां चरितोः आचरितुम् । तुमर्थे तोसन्तं वैदिकं
पदम् । चरितुं तदाज्ञामिति वक्तुं शक्यत्वेऽपि चरितोरिति वदन् ग्रन्थकारः स्वस्य
वैदिकपदप्रयोगप्रचुरवचनरचनाप्रियत्वं स्पष्टयति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
भावप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ रामाय शाश्वतसुविस्तृतषड्गुणाय सर्वेश्वराय बलवीर्यमहार्ण-
वाय । नत्वा लिलङ्घयिषुरर्णवमुत्पपात निष्पीड्य तं गिरिवरं पवनस्य सूनुः ॥
॥ १ ॥ चुक्षोभ वारिधिरनुप्रययौ च शीघ्रं यादोगणैः सह तदीयबलाभिकृष्टः ।
वृक्षाश्च पर्वतगताः पवनेन पूर्वं क्षिप्तोऽर्णवे गिरिरुद्धागमदस्य हेतोः ॥ २ ॥
श्यालो हरस्य गिरिपक्षविनाशकाले क्षिप्तोऽर्णवे स मरुतोर्वरितात्मपक्षः ।
हैमो गिरिः पवनजस्य तु विश्रमार्थमुद्भिद्य वारिधिमवर्धदनेकसानुः ॥ ३ ॥
नैवात्र विश्रमणमैच्छत निःश्रमोऽसौ निस्सीमपौरुषबल(गुण)स्य कुतः श्रमोऽस्य ।
आश्लिष्य पर्वतवरं स ददर्श गच्छन् देवैस्तु नागजननीं प्रहितां वरेण ॥ ४ ॥
जिज्ञासुभिर्निजबलं तव भक्षमेतु यद्यत्त्वमिच्छसि तदित्यमरोदितायाः । आस्यं
प्रविश्य सपदि प्रविनिस्सृतोऽस्माद्देवाननन्दयदुत स्मृतमेषु रक्षन् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा
सुरप्रणयितां बलमस्य चोग्रं देवाः प्रतुष्टुवुस्मं सुमनोभिवृष्टया । तैरादृतः पुन-
रसौ वियतैव गच्छन् छायाग्रहं प्रतिददर्श च सिंहकारुण्यम् ॥ ६ ॥ लङ्का-
वनाय सकलस्य च निग्रहेऽस्याः सामर्थ्यमप्रतिहतं प्रददौ विधाता । छाया-
मवाक्षिपदसौ पवनात्मजस्य सोऽस्याश्शरीरमनुविश्य बिभेद चाशु ॥ ७ ॥
निस्सीममात्मबलमित्यनुदर्शयानो हत्वैव तामपि विधातृवराभिगुप्ताम् । लम्बे

ॐ ॥ ऐश्वर्यबलवीर्याणां षड्गुणेष्वन्तर्भावेऽपि प्रबलदैत्यपुरप्रवेशे सर्वेश्वर-
प्रसादाभिव्यक्तस्वबलवीर्ययोरेवान्तरङ्गत्वात्सर्वेश्वराय बलवीर्यमहार्णवायेत्यैश्वर्यादि-
त्रयस्य पृथगुक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ श्यालः भार्यासहोदरः ॥ ३ ॥ नागजननीं
कद्रुम् ॥ ४ ॥ निजबलं हनुमतो बलं जिज्ञासुभिर्देवैः । पूर्वश्लोकेन सम्बद्धयते ।
इच्छसि अत्तुमिच्छसि ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्यपि पवनात्मजस्य छायायाः ग्रहणे सति
हनुमानप्यागतः तथापि ब्रह्मणो वरपालनायैवाऽगमनं नतु छायाग्रहणसत्त्वादिति
सूचयितुं छायामवाक्षिपदसावित्येवोक्तम् ॥ ७ ॥ लम्बशिखरे “पचाद्यची”ति
वचनात् लम्बत इति लम्बं लम्बमानं शिखरं यस्य स तथोक्तः । लङ्काप्राकाररूपक-

स लम्बशिखरे निपपात लङ्काप्राकाररूपकगिरावथ संचुकोच ॥ ८ ॥ भूत्वा
विडालसमितो निशि तां पुरीं च प्राप्स्यन् ददर्श निजरूपवतीं स लङ्काम् ।
रुद्धोऽनयाऽश्वथ विजित्य च तां स्वमुष्टिपिष्टां तयाऽनुमत एव विवेश लङ्काम् ॥
॥ ९ ॥ मार्गमाणो बहिश्चान्तः सोऽशोकवनिकातले । ददर्श शिशुपावृक्ष-
मूलस्थितरमाकृतिम् ॥ १० ॥ नरलोकविडम्बस्य जानत्रामस्य हृद्गतम् ।
तस्य चेष्टानुसारेण कृत्वा चेष्टाश्च संविदम् ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासमेताया
अंगुलीयमदात्ततः । सीताया यानि चैवासन्नाकृतेस्तानि सर्वशः ॥ १२ ॥
भूषणानि द्विधा भूत्वा तान्येवासन् तथैव च । अथ चूडामणिं दिव्यं दातुं
रामाय सा ददौ ॥ १३ ॥ यद्यप्येतन्न पश्यन्ति निशाचरगणास्तु ते ।

गिरौ । लम्बनालम्बनाम्नि प्रदेशे निपपातेति सम्बन्धः । लम्बाख्यगिरिनिपतने
सति शिखरिणो गिरेरपि भारादभिभवो जात इति सूचनाय गिरावित्युक्तम् ।
लम्बशिखरत्वालम्बनाम्नि गिराविति वा ॥ ८ ॥ निजरूपवतीं लङ्काभिमानिनीं
दुर्गापरिवारभूतां काञ्चन देवताम् ॥ ९ ॥ अन्तः पट्टगान्तः । बहिरूपवनादौ ।
अशोकवनिका अशोकवृक्षाणां वनं तस्यास्तले । कण्टकयुक्ताशोकविशेषः शिशुपे-
त्युच्यते ॥ १० ॥ नरलोकानां विडम्बोऽनुकरणं यस्य तस्य रामस्य हृद्गतं सर्वज्ञ-
त्वेन सम्पातिवचनेन च उपवने तिष्ठतीति जानताऽपि त्वया अन्यनरवत् अन्त-
र्बहिः सीतान्वेषणं कर्तव्यं, निरपेक्षेणापि मयोक्तं प्रियवचनं च वक्तव्यं, मुद्रिका
च देया, तद्वत्तचूडामणिश्चानेय इत्यादिकं हृद्गतं जानन् तस्य चेष्टानुसारेण चेष्टाः=
अन्वेषणादिचेष्टाः संविदं इष्टां गोष्ठीं च कृत्वेति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ मूलरूप-
सीतायाः यानि भूषणानि तान्येवाकृतेश्च कथमासन्नित्यत उक्तं—द्विधा भूत्वेति ।
तान्येव मूलरूपसीतायाः भूषणान्येव सीतासामर्थ्यात् द्विधा भूत्वा तथैव मूलरूपा-
भरणवदेव । मूलरूपाभरणादीषदपि वैलक्षण्यं नेत्यर्थः । आसन्निति योजना ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ एतत् हनुमत्प्रियवचनादिकं सीताप्रलापादिकं च ते निशाचरगणाः
लङ्कायामुत्पन्ननिशाचरगणाः तु मद्यामिषभक्षणादिना सुप्तत्वाख्यविशेषेण न
पश्यन्ति तथाऽपि द्युलोकचारिणो देवाः ऋषयश्च पश्यन्ति तेषां निद्राभावात् ।
कलिपूर्वका दैत्याश्च पापादिप्रेरकतया अनिद्रिता एव सर्वत्र सन्ति तेऽपि पश्यन्ति ॥

द्युलोकचारिणः सर्वं पश्यन्त्यृषय एव च ॥ १४ ॥ तेषां विडम्बनायैव
 दैत्यानां वञ्चनाय च । पश्यतां कलिमुख्यानां विडम्बोऽयं कृतो भवेत् ॥
 ॥ १५ ॥ कृत्वा कार्यमिदं सर्वं विशङ्कः पवनात्मजः । आत्माविष्करणे
 चित्तं चक्रे मतिमतां वरः ॥ १६ ॥ अथ वनमखिलं तद्रावणस्यावलुम्प्य
 क्षितिरुहमिममेकं वर्जयित्वाऽऽशु वीरः । रजनिचरविनाशं काङ्क्षमाणोऽतिबलं
 मुहुरतिरवनादी तोरणं चारुरोह ॥ १७ ॥ अथाश्रुणोद्दशाननः कपीन्द्रचेष्टितं
 परम् । दिदेश किङ्करान्वहून् कपिर्निगृह्यतामिति ॥ १८ ॥ समस्तशो विमृत्यवो
 वराद्धरस्य किङ्कराः । समासदन्महाबलं सुरान्तरात्मनोऽङ्गजम् ॥ १९ ॥
 अशीतिकोटियुथं पुरस्सराष्टकायुतम् । अनेकहेतिसंकुलं कपीन्द्रमावृणोद्वलम् ॥
 ॥ २० ॥ समावृतस्तथाऽऽयुधैस्स ताडितश्च तैर्भृशम् । चकार तान् समस्तशस्तल-
 प्रहारचूर्णितान् ॥ २१ ॥ पुनश्च मन्त्रिपुत्रकान् स रावणप्रचोदितान् । मर्मदं
 सप्तपर्वतप्रमान्वराभिरक्षितान् ॥ २२ ॥ बलाग्रगाभिनस्तथा स शर्ववाक्सुगर्वि-
 ॥ १४ ॥ तत्र तेषां देवर्ष्यादीनां विडम्बनायैव । अस्मदनुकरणमात्रं करोति
 न त्वज्ञानादिनेति तत्त्वज्ञानोत्पादनायैव नतु वञ्चनायेति एव शब्दः । अनुकरण-
 मात्रस्य दैत्येष्वपि साम्यात् विडम्बनपदेन विडम्बनविषयकं तत्त्वज्ञानमुपलक्षणीय-
 मिति भावः । अन्यथा विडम्बनाय विडम्बः कृत इति आत्माश्रयः स्यात् ।
 पश्यतां कलिमुख्यानां दैत्यानां वञ्चनाय च वञ्चनायैव तु वाक्यालङ्काराय तुशब्दो-
 ऽध्याहार्यः । सीतावियोगतो रामः हनुमन्तं प्रेषितवान् सच सीतामपश्यन्नन्तर्बहि-
 रन्वेषणं कुरुते । अयं रामदूतो मायावी दैत्यो वेति सीतायाः संशयपरिहाराय
 मुद्रिकां दिशति । सीतां दृष्टवान्वा तूष्णीं वदतिनेति(वे)ति राममनस्संशयपरि-
 हाराय सीता स्वचूडामणिं दत्ते । रामवियोगात्सीता रोदितीत्यादिमिथ्याज्ञानजनना-
 यैव नतु देववत् तत्त्वज्ञानोत्पादनायेति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ पुरस्सरमष्टकं अष्टसङ्ख्याकमयुतं दशसहस्रं यस्मिन् तत्तथोक्तम् ।
 अशीतिसहस्राग्रेसरभटसहितमित्यर्थः । बलं बहुसङ्ख्याकं चतुरङ्गबलम् ॥ २० ॥
 तैर्भृशं यावत्स्वशक्ति ताडितः । हनुमतो मालाताडितमत्तगजवत् लोमाग्रच्छेदोपि न
 जायत इति ज्ञेयम् । भृशं तलप्रहारचूर्णितांश्चकारेत्युत्तरेण वाऽन्वयः ॥ २१ ॥

तान् । निहत्य सर्वरक्षसां तृतीयभागमक्षिणोत् ॥ २३ ॥ अनौपमं हरेर्बलं
निशम्य राक्षसाधिपः । कुमारमक्षमात्मनस्समं सुतं न्ययोजयत् ॥ २४ ॥
स सर्वलोकसाक्षिणस्सुतं शरैर्ववर्ष ह । शितैर्वरास्त्रमन्त्रितैर्न चैनमभ्यचाल-
यत् ॥ २५ ॥ स मण्डमध्यगासुतं समीक्ष्य रावणोपमम् । तृतीय एष
चांशको बलस्य हीत्यचिन्तयत् ॥ २६ ॥ निधार्य एव रावणस्स राघवस्य
नान्यथा । यदीन्द्रजिन्मया हतो न चास्य शक्तिरीक्ष्यते ॥ २७ ॥ अतस्तयो-
स्समो मया तृतीय एष हन्यते । विचार्य चैवमाशु तं पदोः प्रगृह्य पुप्लुवे ॥
॥ २८ ॥ स चक्रवद्धमातुरं विधाय रावणात्मजम् । अपोथयद्धरातले
क्षणेन मारुतीतनुः ॥ २९ ॥ विचूर्णिते धरातले निजे सुते स रावणः । निशम्य
शोकतापितस्तदग्रजं समादिशत् ॥ ३० ॥ अथेन्द्रजिन्महाशरैर्वरास्त्रसम्प्रयोजितैः ।
ततश्च वानरोत्तमं न चाशकद्विचालने ॥ ३१ ॥ अथास्त्रमुत्तमं विधेर्युयोज सर्व-
दुस्सहम् । स तेन ताडितो हरिर्व्यचिन्तयन्निराकुलः ॥ ३२ ॥ मया वरा विल-

वराभिरक्षितान् ब्रह्मवराभिरक्षितान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ सहस्रमेव साहस्रमिति वत्
उपमैवौपमा स्वस्य स्वयमेवौपमा नान्यदिति सूचनाय स्वार्थिकोऽणिति भावः ।
अक्षं कुमारं अक्षनामकं कुमारम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ मण्डमध्यगा=मण्डोदरी तस्याः
सुतं मण्डमध्यगासुतम् । अक्षकुमारमित्यर्थः । एषः बलस्य रावणबलस्य तृतीयांशः
रावणः बलस्यैकोऽंशः इन्द्रजिद्वितीयांशः अक्षकुमारस्तृतीयांशः । हि वरबलस्या-
स्त्रबलस्य निजबलस्य च त्रिष्वपि साम्यप्रसिद्धिं सूचयितुं हिशब्दः । इति
हेतोरचिन्तयत् वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽऽलोचनमकरोत् ॥ २६ ॥ निधार्यः स्थापनीयः ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ “तक्ष तनूकरण” इति धातोः ततश्च हस्तादि-
च्छेदं कृत्वा तदङ्गाल्पीकरणेच्छया शरप्रयोगमकरोत् । विचालने चेति चशब्द-
सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लङ्कायां निहतस्याक्षकुमारस्य वरानुक्तेः ब्रह्मवरादेव
शक्तिः मन्त्रिपुत्राणामपि वराभिरक्षितानिति सामान्येनैव वरोक्तेः ब्रह्मवरादेव
शक्तिः । अब्धिमध्ये निहतायाः सिंहिकायाः “सामर्थ्यमप्रतिहतं प्रददौ विधाते”ति
स्पष्टोक्तेः ब्रह्मवरादेव शक्तिरिति भावेन स्वयम्भुवो वराः अनेकशो मया विलङ्घिता
इत्युक्तम् । अत एवास्माभिः वराभिरक्षितानिति सामान्यपदस्य ब्रह्मवराभिरक्षिता-

द्विता ह्यनेकशः स्वयम्भुवः । स माननीय एव मे ततोऽत्र मानयाम्यहम् ॥
 ॥ ३३ ॥ इमे च कुर्युरत्र किं प्रहृष्टरक्षसां गणाः । इतीह लक्ष्यमेव मे स
 रावणश्च दृश्यते ॥ ३४ ॥ इदं समीक्ष्य बद्धवत् स्थितं कपीन्द्रमाशु ते ।
 बबन्धुरन्यपाशकैर्जगाम चास्त्रमस्य तत् ॥ ३५ ॥ अथ प्रगृह्य तं कपिं समीप-
 मानयंश्च ते । निशाचरेश्वरस्य तं स पृष्ट्वांश्च रावणः ॥ ३६ ॥ कपे कुतो-
 ऽसि कस्य वा किमर्थमीदृशं कृतम् । इतीरितस्स चावदत्प्रणम्य राममीश्वरम् ॥
 ॥ ३७ ॥ अवैहि दूतमागतं दुरन्तविक्रमस्य माम् । रघूत्तमस्य मारुतिं कुल-
 क्षये तवेश्वरम् ॥ ३८ ॥ न चेत्प्रदास्यसि त्वरन् रघूत्तमप्रियां तदा । सपुत्र-
 मित्रबान्धवो विनाशमाशु यास्यसि ॥ ३९ ॥ न रामबाणधारणे क्षमास्सुरे-
 श्वरा अपि । विरिञ्चिर्षर्वपूर्वकाः किमु त्वमल्पसारकः ॥ ४० ॥ प्रकोपितस्य
 तस्य कः पुरः स्थितौ क्षमो भवेत् । सुरासुरोगादिके जगत्यचिन्त्यकर्मणः ॥
 ॥ ४१ ॥ इतीरिते बधोद्यतं न्यवारयद्विभीषणः । स पुच्छदाहकर्मणि न्ययोज-
 यन्निशाचरान् ॥ ४२ ॥ अथास्य वस्त्रसञ्चयैः पिधाय पुच्छमग्नये । ददुर्ददाह-
 नास्य तन्मस्तस्रवो हुताशनः ॥ ४३ ॥ ममर्ष सर्वचेष्टितं स रक्षसां निरा-
 मयः । बलोद्धतश्च कौतुकात्प्रदग्धुमेव तां पुरीम् ॥ ४४ ॥ ददाह चाखिलां
 पुरीं स्वपुच्छगेन वह्निना । कृतिस्तु विश्वकर्मणोऽप्यदह्यतास्य तेजसा ॥ ४५ ॥
 सुवर्णरत्नकारितां स राक्षसोत्तमैस्सह । प्रदह्य सर्वशः पुरीं मुदाऽन्वितो जगर्ज
 च ॥ ४६ ॥ स रावणं सपुत्रकं तृणोपमं विधाय च । तयोः प्रपश्यतोः पुरीं

नित्यर्थ उक्तः ॥ ३३ ॥ अत्र बन्धनाख्ये कार्ये सति प्रहृष्टरक्षसां गणाः मे किं
 कुर्युरिति लक्ष्यं द्रष्टव्यम् । अत्र बन्धने सति स रावणश्च दृश्यते । अतो बद्धवत्
 स्थास्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३४ ॥ अन्यपाशकैः इन्द्रजित्प्रयुक्तनागपाशातिरिक्त-
 लौकिकपाशकैः तदस्त्रं जगाम हनुमद्विषये निष्फलमभूत् । अत एवोपरि सर्वान्
 कपीन्नागपाशैर्बध्नन्नपीन्द्रजित् हनुमतो बन्धनाय न शशकैति वदिष्यति ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रकोपितस्येति वदता अल्पमपराधं
 दयालुत्वात्सहते केनचित्प्रबलापराधे कृते सति अपराधानुसारेण संहरणेच्छानुरूप-
 मेव कोपं तस्मिन् करोति नतु स्वभावतः कोपोऽस्तीति सूचितम् । अन्यथा कुपि-

विधाय भस्मसाद्ययौ ॥ ४७ ॥ विलङ्घ्य चार्णवं पुनः स्वजातिभिः प्रपूजितः ।
प्रमक्ष्य वानरेशितुर्मधु प्रभुं समेयिवान् ॥ ४८ ॥ रामं सुरेश्वरमगण्यगुणाभि-
रामं सम्प्राप्य सर्वकपिवीरवरैस्समेतः । चूडामणिं पवनजः पदयोर्निधाय
सर्वाङ्गैः प्रणतिप्रस्य चकार भक्त्या ॥ ४९ ॥ रामोऽपि नान्यदनुदातु-
ममुष्य योग्यमत्यन्तभक्तिभरितस्य विलक्ष्य किञ्चित् । स्वात्मप्रदानमधिकं
पवनात्मजस्य कुर्वन्समाश्लिषदमुं परमाभितुष्टः ॥ ५० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
रामचरिते हनूमत्प्रतियानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

तस्येत्यवक्ष्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रदग्धुं कौतुकादेव ममर्ष न त्वशक्त्या ।
बलोद्धतत्वादिति भावेन बलोद्धत इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
भावप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ श्रुत्वा हनूमदुदितं कृतमस्य सर्वं प्रीतः प्रयाणमभिरोचयते स
रामः । आरुह्य वायुसुतमङ्गदगेन युक्तः सौमित्रिणा सरविजस्सह सेनयाऽ-
गात् ॥ १ ॥ सम्प्राप्य दक्षिणमपां निधिमत्र देवः शिष्ये जगद्गुरुतमोऽप्यवि-
षह्यशक्तिः । अग्रे हि मारुतमनुप्रथयन्स धर्मं पन्थानमर्थितुमपांपतितः
प्रतीतः ॥ २ ॥ तत्राऽजगाम स विभीषणनामधेयो रक्षःपतेरवरजोऽप्यथ
रावणेन । भक्तोऽधिकं रघुपताविति धर्मनिष्ठस्त्यक्तो जगाम शरणं च रघू-
त्तमं तम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मात्मजेन रविजेन बलप्रणेत्रा नीलेन मैन्दविविदाङ्गद-
तारपूर्वैः । सर्वैश्च शत्रुसदनादुपयात एष भ्राताऽस्य न ग्रहणयोग्य इति
स्थिरोक्तः ॥ ४ ॥ अत्राऽऽह रूपमपरं बलदेवतायाः ग्राह्यस्स एष नितरां
शरणं प्रपन्नः । भक्तश्च रामपदयोर्विनशिष्णु रक्षो विज्ञाय राज्यमुपभोक्तु-
मिहाभियातः ॥ ५ ॥ इत्युक्तवत्यथ हनूमति देवदेवः संगृह्य तद्वचनमाह
यथैव पूर्वम् । सुग्रीवहेतुत इमं स्थिरमाग्रहीष्ये पादप्रपन्नमिदमेव सदा व्रतं
मे ॥ ६ ॥ सब्रह्मकास्सुरगणाः सहदैत्यमर्त्याः सर्वे समेत्य च मदंगुलि-
चालनेऽपि । नेशा भयं न मम रात्रिचरादमुष्मात् शुद्धस्वभाव इति चैनमहं
विजाने ॥ ७ ॥ इत्युक्तवाक्य उत तं स्वजनं विधाय राज्येऽभ्यषेचयदपार-
सुसत्त्वरशिः । मत्वा तृणोपममशेषसदन्तकं तं रक्षःपतेस्त्ववरजस्य ददौ स
लङ्काम् ॥ ८ ॥ कल्पान्तमस्य निशिचारपतित्वपूर्वमायुः प्रदाय निजलोकगतिं

ॐ ॥ रघुपतावधिकं भक्तः धर्मनिष्ठश्चेति रावणेन त्यक्त इति सम्बन्धः ।
तत्र तस्मिन्समये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ बलदेवतायाः वायोः अपरं रूपं अवताररूपं
हनुमान् रूपशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् सम्बन्धः । बलाढ्यत्वाद्भयं नास्तीति सूच-
नाय बलदेवताया रूपमित्युक्तम् । तत्र तस्मिन् । सः रामपदयोर्नितरां भक्तश्चेति
सम्बन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पूर्वं सुग्रीवहेतुतः यथा तथैव तद्वचनं संगृह्येति सम्बन्धः । मे
इदं सदा व्रतमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अवरजस्य तु=अग्रजादपि विशेषेण,

तदन्ते । रात्रित्रयेऽप्यनुपगामिनमीक्ष्य सोऽब्धिं चुक्रोध रक्तनयनान्तमयुञ्ज-
दब्धौ ॥ ९ ॥ स क्रोधदीप्तनयनान्तहतः परस्य शोषं क्षणादुपगतो दनु-
जादिसत्त्वैः । सिन्धुशिरस्यरहणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष
एतत् ॥ १० ॥ तं त्वा वयं जडधियो न विदाम भूमन् कूटस्थमादिपुरुषं
जगतामधीशम् । त्वं सत्त्वतस्सुरगणान्नजसो मनुष्यांस्तार्तीयतोऽसुरगणानभि-
तस्तथाऽस्त्राः ॥ ११ ॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवा-
प्नुहि वीरपत्नीम् । बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो
यमुपेत्य भूपाः ॥ १२ ॥ इत्युक्तधन्तममुमाश्वनुगृह्य बाणं तस्मै धृतं दिति-
सुतात्मसु चान्त्यजेषु । शार्वाद्विराद्विगतमृत्युषु दुर्जयेषु निस्सङ्ख्यकेष्वमुचदाशु
ददाह सर्वान् ॥ १३ ॥ कृत्वेरणं तदथ मूलफलानि चात्र सम्यग्विधाय भव-
शत्रुरमोघचेष्टः । बद्धुं दिदेश सुरवर्धकिनोऽवतारं तज्जं नलं हरिवरानपरांश्च
सेतुम् ॥ १४ ॥ बध्वादधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरु-
हाङ्गैः । सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लङ्कां विभीषिणदृशाऽविशदाशु दग्धाम् ॥

कल्पावसानपर्यन्तं भुंक्ष्वेति विशेषेणेत्यर्थः । लङ्कां ददौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भीत्या
वेपमानस्य सिन्धोः शिरसि पूजाद्रव्यमपि कम्पत इति सूचनाय अरहणमिति
विश्लिष्टोक्तिः ॥ १० ॥ तृतीयसङ्ख्यासम्बन्धात् तार्तीयस्तमोगुणस्तस्मादित्यर्थः ।
सत्त्वगुणतः सृष्टेषु देवेषु तमोगुणकार्यमज्ञानं असुरावेशनिमित्तं नतु स्वाभाविक-
मिति सूचनाय त्वं सत्त्वत इत्यादिकमुक्तम् ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यं रावयति ध्वनयति रोदय-
तीति त्रैलोक्यरावणम् । अत एव विश्रवसः विश्रवसनामकऋषेः अवमेहं = अमेध्यस्थानी-
यम् । ऋषेरुदरादमेध्यमिवाधःपतितः नतु पुत्रत्वयोग्य इति भावः । तं रावणं जहि ॥
॥ १२ ॥ “व्यत्ययो बहुल” मिति वचनादमुचतू अमुञ्चदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ईरणं = मरुभूमिम्
सम्यक् = समीचीनभूमिं विधाय अत्र = भूमौ मूलफलानि कृत्वेत्यर्थः । अत्र दक्षिण-
समुद्रतीरे तत् प्रसिद्धं ईरणं कण्टकतृणं “कृती छेदन” इति धातोः कृत्वा छित्वा
सम्यक् फलमूलानि विधाय चेति वा ॥ १४ ॥ कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाः अङ्गेषु
स्वाधयवस्थानीयेषु प्रदेशेषु येषां तैः विविधाद्रिकूटैरिति सम्बन्धः । सुग्रीव-
नीलहनुमत्प्रमुखैस्सह विभीषणदृशा = विभीषण एव दृगिव दृक् तद्दर्शितमार्गेणे-

॥१५॥ प्राप्तं निशाम्य परमं भुवनैकसारं निस्सीमपौरुषमनन्तमसौ दशास्यः ।
 त्रासाद्विषण्णहृदयो नितरां बभूव कर्तव्यकर्मविषये च विमूढचेताः ॥ १६ ॥
 प्रस्थाप्य वालिसुतमेव च राजनीत्यै रामस्तदुक्तवचनेऽप्यमुना गृहीते । द्वारो
 रुरोध स च तत्र उदीर्णसैन्यो रक्षःपतेः पुर उदारगुणः परेशः ॥ १७ ॥
 द्वारां निरोधसमये स दिदेश पुत्रं वारांपतेर्दिशि सुरेश्वरशत्रुमुग्रम् । प्राच्यां
 प्रहस्तमदिशदिशि वज्रदंष्ट्रं प्रेताधिपस्य शशिनः स्वयमेव चागात् ॥ १८ ॥
 विज्ञाय तत्स भगवान् हनुमन्तमेव देवेन्द्रशत्रुविजयाय दिदेश चाऽऽशु । नीलं
 प्रहस्तनिधनाय च वज्रदंष्ट्रं हन्तुं सुरेन्द्रसुतसूनुमथाऽऽदिदेश ॥ १९ ॥ मध्ये
 हरीश्वरमधिज्य धनुर्निधुज्य यस्यां स राक्षसपतिः स्वयमेव तां हि । उद्दिश्य
 संस्थित उपात्तशरस्सखङ्गो देदीप्यमानवपुरुत्तमपूरुषोऽसौ ॥ २० ॥ विद्रावितो
 हनुमतेन्द्रजिदाशु हस्तं तस्य प्रपन्न इव वीर्यममुष्य जानन् । नीलो विभीषण
 उभौ शिलया च शक्त्या सञ्चक्रतुर्यमवशं गमितं प्रहस्तम् ॥ २१ ॥ नीलस्य
 नैव वशमेति स इत्यमोघशक्त्या विभीषण इमं प्रजहार साकम् । तस्मिन्हतेऽङ्गद
 उपेत्य जघान वज्रदंष्ट्रं निपात्य भुवि शीर्षममुष्य मृनन् ॥ २२ ॥ सर्वेषु तेषु
 निहतेषु दिदेश धूम्रनेत्रं स राक्षसपतिस्स च पश्चिमेन । द्वारेण मारुतसुतं
 समुपेत्य दग्धो गुप्तोऽपि शूलिवचनेन दुरन्तशक्तिम् ॥ २३ ॥ अकम्पनोऽपि

त्यर्थः । कुद्धविभीषणदृशा दग्धां दग्धप्रायामिति वा । यद्वा वैरिभयङ्करचक्षुषा
 हनुमता दग्धां लङ्कामविशदिति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ राजनीत्यैवेत्ये-
 वकारसम्बन्धः । सन्धिवचनं न शृणोतीति प्रागेव जानातीति भावः । वालिसुतं
 प्रस्थाप्यचेति चशब्दसम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ हनुमदग्रे इन्द्रजित् भीत्या
 पलायनमेव करोति नतु तस्य वधोऽस्तीति सूचनाय इन्द्रशत्रुविजयायेत्युक्तम् ।
 प्राच्यां दक्षिणस्यां दिशि प्रहस्तस्य वज्रदंष्ट्रस्य च वध एव भवतीति भावेन
 प्रहस्तनिधनाय वज्रदंष्ट्रं हन्तुमिति चोक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 यद्यपि प्रहस्तवज्रदंष्ट्रयोरुभयोर्वधः प्राक् निरूपितः तथाऽपि तयोस्सहायेनाऽऽगत-
 बहुसैन्यवधं च अनुवादव्याजेन सूचयितुं सर्वेषु तेषु निहतेष्वित्युक्तम् । दग्ध इति
 वदता पुरदाहायाऽऽनीतोल्मुकेन ताडने सति दाहं प्राप्य मृत इति सूचितम् ॥ २३ ॥

राक्षसो निशाचरेशचोदितः । उमापतेर्वरोद्धतः क्षणाद्धतो हनूमता ॥ २४ ॥
 अथास्त्रसम्प्रदीपितैः समस्तशो महोल्मुकैः । रघुप्रवीरचोदिताः पुरं निशि
 स्वदाहयन् ॥ २५ ॥ ततस्तौ निकुम्भोऽथ कुम्भश्च कोपात्प्रदिष्टौ दशास्येन
 कुम्भश्रुतेर्हि । सुतौ सुप्रहृष्टौ रणायाभियातौ कर्पीस्तान्बहिस्सर्वशो यापयित्वा ॥
 ॥ २६ ॥ स कुम्भो विधातुस्सुतं तारनीलौ नलं चाश्विपुत्रौ जिगायाद्भुजं च ॥
 सुयुद्धं च कृत्वा दिनेशात्मजेन प्रणीतो यमस्याऽशु लोकं सुपापः ॥ २७ ॥
 ततो निकुम्भोऽद्विवरप्रदारणं महान्तमुग्रं परिघं प्रगृह्य । ससार सूर्यात्मज-
 माशु भीतस्स पुप्लुवे पश्चिमतो धनुश्शतम् ॥ २८ ॥ तं भ्रामयत्याशु भुजेन
 वीरे भ्रान्ता दिशो द्यौश्च सचन्द्रसूर्याः । सुराश्च तस्योरुबलं वरं च शर्वोद्भवं
 वीक्ष्य विषेदुरीषन् ॥ २९ ॥ अनन्यसाध्यं तमथो निरीक्ष्य समुत्पपाताऽशु
 पुरोऽस्य मारुतिः । प्रकाश्य बाह्वन्तरमाह चैनं किमेभिरत्र प्रहराऽयुधं ते ॥
 ॥ ३० ॥ इतीरितस्तेन स राक्षसोत्तमो वरादभोगं प्रजहार वक्षसि । विचूर्-
 णितोऽसौ तदुरस्यभेद्ये यथैव वज्रो विपतौ वृथाऽभवत् ॥ ३१ ॥ विचूर्णिते
 निजायुधे निकुम्भ एत्य मारुतिम् । प्रगृह्य चात्मनोऽसके निधाय जग्मिवान्
 द्रुतम् ॥ ३२ ॥ प्रगृह्य कण्ठस्य स प्रधानमारुतात्मजः । स्वमाशु मोचयं-
 स्ततो न्यपातयद्धरातले ॥ ३३ ॥ चकार तं रणात्मके मखे रमेशदैवते ।
 पशुं प्रभञ्जनात्मजो विनेदुरत्र देवताः ॥ ३४ ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च शकुनि-
 र्देवतापनिः । विद्युज्जिह्वः प्रमाथी च शुकसारणसंयुताः ॥ ३५ ॥ रावण-
 प्रेरितास्सर्वे मथ्रन्तः कपिकुञ्जरान् । अबध्या ब्रह्मवरतो निहता रामसायकैः ॥
 ॥ ३६ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च देवान्तकनरान्तकौ । त्रिशिरा अतिकायश्च
 निर्ययू रावणाज्ञया ॥ ३७ ॥ नरान्तको रावणजो हयवयोपरि स्थितः ।

॥ २४ ॥ २५ ॥ ततः अकम्पनवधानन्तरं निकुम्भः अथ तदनन्तरमुत्पन्नः
 कुम्भश्चेति तौ प्रसिद्धौ कुम्भश्रुतेः कुम्भकर्णस्य सुताविति योग्यपदाध्याहारेण
 योजना ॥ २६ ॥ अश्विपुत्रौ मैन्दविविदौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिशः
 दिगभिमानिन्यो देव्यश्च द्यौः दिवोऽभिमानिनी देवी भ्रान्ताः इतस्ततः भ्रमणं
 चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वीनां पक्षिणां पतिर्गरुडः तस्मिन्विपतौ “विः पक्षिपरमा-

अभीः ससार समरे प्रासोद्यतकरो हरीन् ॥ ३८ ॥ तं दहन्तमनीकानि युव-
राजोऽङ्गदो बली । उत्पपात निरीक्ष्याऽशु समदर्शयदप्युरः ॥ ३९ ॥ तस्यो-
रसि प्रासवरं प्रजहार स राक्षसः । द्विधा समभवत्तत्तु वालिपुत्रस्य तेजसा ॥
॥ ४० ॥ अथास्य हयमाश्वेव निजघान मुखे कपिः । पेततुश्चाक्षिणी तस्य
स पपात ममार च ॥ ४१ ॥ स खड्गवरमादाय प्रससार रणे कपिम् ।
आच्छिद्य खड्गमस्यैव निहतो वालिसूनुना ॥ ४२ ॥ गन्धर्वकन्यकासूते निहते
रावणात्मजे । आजगामाग्रजस्तस्य सोदर्यो देवतान्तकः ॥ ४३ ॥ तस्याऽपतत
एवाशु शरवर्षप्रतापिताः । प्रदुदुबुर्भयात्सर्वे कपयो जाम्बवन्मुखाः ॥ ४४ ॥
स शरं तरसाऽऽदाय रविपुत्रायुधोपमम् । अङ्गदं प्रजहारोरस्यपतत्स मुमोह
च ॥ ४५ ॥ अथ तिग्मांशुतनयः शैलं प्रचलपादपम् । अभिदुद्राव संगृह्य
चिक्षेप च निशाचरे ॥ ४६ ॥ तमापतन्तमालक्ष्य दूराच्छरविदारितम् ।
सुरान्तकश्चकाराऽशु दधार च परं शरम् ॥ ४७ ॥ स तमाकर्णमाकृष्य
यमदण्डोपमं शरम् । अविद्धयद्दृढये राज्ञः कपीनां स पपात ह ॥ ४८ ॥ बल-
मप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोस्तु मारुतिः । आह्वयामास युद्धाय केशवः कैटभं
यथा ॥ ४९ ॥ तमापतन्तमालोक्य रथं सहयसारथिम् । चूर्णयित्वा धनुश्चास्य
समाच्छिद्य बभञ्ज ह ॥ ५० ॥ अथ खड्गं समादाय पुर आपततो रिपोः ।
हरिः प्रगृह्य केशेषु पातयित्वैनमाहवे ॥ ५१ ॥ शिरो ममर्द तरसा पवमानात्मजः
पदा । तमीशानगिराऽवध्यं निहत्य पवनात्मजः ॥ ५२ ॥ समीडितस्सुरधरैः
पुवगैर्वीक्षितो मुदा । विद्राविताखिलकर्पिं वरात्तिशिरसं विभोः ॥ ५३ ॥
भक्त्या रथं धनुः खड्गमाच्छिद्याशिरसं व्यधात् ॥ ५४ ॥ युद्धोन्मत्तश्च
पत्तश्च पार्वतीवरदर्पितौ । प्रमथन्तौ कपीन् सर्वान् हतौ मारुतिमुष्टिना ॥ ५५ ॥
ततोऽतिकायोऽतिरथो रथेन स्वयम्भुदत्तेन हरीन् प्रमृशन् । चचार कालानल-

त्मनो”रित्यभिधानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रविपुत्रायुधोपममित्यत्र

रविपुत्रो यमः तस्याऽयुधं दण्डः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

समाच्छिद्य=बलादादायेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विभोर्ब्रह्मणः ॥ ५३ ॥

सन्निकाशो गन्धर्विकायां जनितो दशास्यात् ॥ ५६ ॥ बृहत्तनुः कुम्भवदेव
कर्णविष्येत्यतो नाम च कुम्भकर्णः । इत्यस्य सोऽर्कात्मजपूर्वकान्कपीन्जिगाय
रामं सहसाऽभ्यधावत् ॥ ५७ ॥ तमापतन्तं शरवर्षधारं महाघनाभं स्तनयित्रु-
घोषम् । निवारयामास यथा समीरः सौमित्रिरात्तेष्वसनश्शरोधैः ॥ ५८ ॥
ववर्षतुस्तावतिमात्रवीर्यौ शरान्सुरेशाशनितुल्यवेगान् । तमोमयं चक्रतुरन्तरिक्षं
सुशिक्षया क्षिप्रतरास्त्रबाणैः ॥ ५९ ॥ शरैश्शरानस्य निवार्य वीरस्सौमित्रि-
रस्त्राणि महास्त्रजालैः । चिच्छेद बाहू शिरसा सहैव चतुर्भुजोऽभूत्स पुनर्द्वि-
शीर्षः ॥ ६० ॥ छिन्नेषु तेषु द्विगुणास्यबाहुः पुनःपुनः सोऽथ बभूव
वीरः । उवाच सौमित्रिमथान्तरात्मा समस्तलोकस्य मरुद्विषण्णम् ॥ ६१ ॥
ब्रह्मास्त्रतोऽन्येन न वध्य एष वराद्विधातुस्सुमुखेत्यदृश्यः । रक्षस्सुतस्याश्रव-
णीयमित्थमुत्तवा समीरोऽरुहदन्तरिक्षम् ॥ ६२ ॥ अथानुजो देववरस्य सोऽस्त्रं
ब्राह्मं तनूजे दशकन्धरस्य । मुमोच दग्धस्सरथाश्वसूतस्तेनातिकायः प्रवरो-
ऽस्त्रवित्सु ॥ ६३ ॥ हतेषु पुत्रेषु स राक्षसेशः स्वयं प्रयाणं समरार्थमैच्छत् ।
सज्जीभवत्येव निशाचरेशे खरात्मजः ग्राह धनुर्धरोत्तमः ॥ ६४ ॥ नियुंक्ष्व
मां मे पितुरन्तकस्य वधाय राजन् सहलक्ष्मणं तम् । कपिप्रवीरांश्च निहत्य
सर्वान्प्रतोषये त्वामहमद्य सुष्ठु ॥ ६५ ॥ इतीरिते तेन नियोजितस्स जगाम
वीरो मकराक्षनामा । विधूय सर्वांश्च हरिप्रवीरान्सहाङ्गदान्सूर्यसुतेन साकम् ॥
॥ ६६ ॥ अचिन्तयन् लक्ष्मणबाणसङ्घानवज्ञया राममथाह्वयद्रणे । उवाच
रामं रजनीचरोऽसौ हतो जनस्थानगतः पिता त्वया ॥ ६७ ॥ केनाप्युपायेन
धनुर्धराणां वरः फलं तस्य ददामि तेऽद्य । इति ब्रुवाणस्स सरोजयोनेर्वराद-

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यो बृहत्तनुः अस्यातिकायस्य कर्णविव कुम्भवद्ववत
इत्यतो हेतोः अस्य कुम्भकर्ण इति नाम चास्ति स इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बृहत्तनु-
रिति वदता अतिकायशब्दार्थोऽपि सूचितः । मूलरामायणे अतिकायस्यैव कुम्भ-
कर्णनाम्नापि निरूपणं कृतम् । अत इदं तात्पर्यमुक्तम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
॥ ६० ॥ ६१ ॥ सुमुखेति लक्ष्मणं प्रति सम्बुद्धिः । रक्षस्सुतस्याश्रवणीयमित्यत्र
अश्रवणीयं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वध्योऽमुचदस्त्रसङ्घान् ॥ ६८ ॥ प्रहस्य रामोऽस्य निवार्य चास्त्रैस्त्राण्यमेयो-
 ऽशनिसन्निभेन । शिरश्शरेणोत्तमकुण्डलोज्ज्वलं स्वरात्मजस्याथ समुन्ममाथ ॥
 ॥ ६९ ॥ विदुद्रुवुस्तस्य तु येऽनुयायिनः कपिप्रवीरैर्निहतावशेषिताः । यथैव
 धूम्राक्षमुखेषु पूर्वं हतेषु पृथ्वीरुहशैलधारिभिः ॥ ७० ॥ ततस्म सज्जीकृत
 आत्तधन्वा रथं समास्थाय निशाचरेश्वरः । वृतस्सहस्रायुतकोट्यनीकपैर्निशा-
 चरैराशु ययौ रणाय ॥ ७१ ॥ बलैस्तु तस्याथ बलं कपीनां नैकप्रहारायुध-
 पूगभग्नम् । दिशः प्रदुद्राव हरीन्द्रमुह्ययास्समर्दयन्नाशु निशाचरांस्तदा ॥ ७२ ॥
 गजो गवाक्षो गवयो वृषश्च सगन्धमादा धनदेन जाताः । प्राणादयः पञ्च
 मरुत्प्रवीराः सकथनो वित्तपतिश्च जघ्नुः ॥ ७३ ॥ शरैस्तु तान्पङ्क्तिभिरमोघ-
 केर्निपातयामास दशाननो द्राक् । अथाश्विपुत्रौ च सजाम्भवन्तौ प्रजघ्नतुः
 शैलवरैस्त्रिभिस्तम् ॥ ७४ ॥ गिरीन्विदार्याऽशु शरैरथान्याच्छरान्दशास्यो-
 ऽमुचदाशु तेषु । एकैकमेभिर्विनिपातितास्ते ससार तं शक्रमुतात्मजोऽथ ॥
 ॥ ७५ ॥ शिलां समादाय तमापतन्तं बिभेद रक्षोहृदये शरेण । दृढाहतः
 सोऽप्यगमद्धरातलं रवेस्सुतोऽथैनमभिप्रजग्मिवान् ॥ ७६ ॥ तद्धस्तं भूरुह-
 माशु बाणैर्दशाननः खण्डश एव कृत्वा । ग्रीवाप्रदेशेऽस्य मुमोच बाणं
 भृशाहतस्सोऽथ पपात भूमौ ॥ ७७ ॥ अथो हनूमानुरगेन्द्रभोगसमं स्वबाहुं

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जनस्थानाधिपतित्वेन तस्य पृथक् सेनाऽस्तीति
 विशेषद्योतनाय तस्य तु येऽनुयायिन इत्युक्तम् । रावणपुत्राणां वधसमये सहागत-
 सेनावधस्य प्रागनिरूपणात् दृष्टान्तमुखेन तदपि सूचयितुं यथैव धूम्राक्षमुखेष्वि-
 त्युक्तम् ॥ ७० ॥ सज्जीकृतः=अनुचरैः कवचबन्धादिना सन्नद्धीकृत इत्यर्थः ।
 सहस्रायुतकोट्यनीकपैः=सहस्रवारं अयुतसङ्ख्याकाः कोटयः अनीकपाः सेनानायकाः
 येषु तैः । कोटिवारं कोटिसङ्ख्याकानीकपयुक्तैरिति यावत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 धनदेन=कथनारूपेण वानररूपिणा धनदेन । कथनः कथनरूपी वित्तपतिश्चेति
 सम्बन्धः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ एकैकं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तु रामेणैव रावणो हन्तव्य इति कार्यविशेषेण । शिशुं भीषयन्
 पितेव हस्तोन्नमनं सम्यक् कृत्वाऽपि यथा रावणो न मरिष्यति तथा लघुतया

भृशमुन्नमय्य । तताड वक्षस्यधिपं तु रक्षसां मुखैस्स रक्तं प्रवमन्पपात ॥
 ॥ ७८ ॥ स लब्धसंज्ञः प्रशशंस मारुतिं त्वया समो नास्ति पुमान्हि कश्चित् ।
 कः प्रापयेदन्य इमां दशां मामितीरितो मारुतिराह तं पुनः ॥ ७९ ॥
 अत्यल्पमेतद्गुपात्तजीवितः पुनस्त्वमित्युक्त उवाच रावणः । गृहाण मत्तोऽपि
 समुद्यतं त्वं मुष्टिप्रहारं त्विति तं पुपोथ ॥ ८० ॥ किञ्चित्प्रहारेण तु विह्व-
 लाङ्गवत् स्थिते हि तस्मिन्निदमन्तरं मम । इत्यग्निसूनुं प्रययौ स रावणो
 निवारितो मारुतिनाऽपि वाचा ॥ ८१ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य नीलो धनुर्ध्व-
 जाग्रं च रथेषु तस्य । चचार मूर्ध्वस्वपि चञ्चलोऽलं जडीकृतस्तेन स राव-
 णोऽपि ॥ ८२ ॥ स क्षिप्रमादाय हुताशनास्त्रं मुमोच नीले रजनीचरेशः ।
 स तेन भूमौ पतितो न चैनं ददाह वह्निः स्वतनुर्यतोऽसौ ॥ ८३ ॥ ततो
 ययौ राघवमेव रावणो निवारयामास तमाशु लक्ष्मणः । ततक्षतुस्तावधिकौ
 धनुर्भृतां शरैश्शरीरावरणावदारणैः ॥ ८४ ॥ निवारितस्तेन दशाननो भृशं
 रुषाऽन्वितो बाणममोघमुग्रम् । स्वयम्भुदत्तं प्रविकृष्य चाऽशु ललाटमध्ये
 प्रमुमोच तस्य ॥ ८५ ॥ भृशाहतस्तेन मुमोह लक्ष्मणो रथादवप्लुत्य दशान-
 नोऽपि । क्षणादभिद्रुत्य बलात्प्रगृह्य स्वबाहुभिर्नेतुमिमं समैच्छत् ॥ ८६ ॥
 सम्प्राप्य संज्ञां स सुविह्वलोऽपि सस्मार रूपं निजमेव लक्ष्मणः । शेषं
 हरेरंशयुतं न चास्य सञ्चालनायापि शशाक रावणः ॥ ८७ ॥ बलात्स्व-
 दोर्भिः परिगृह्य चाखिलैर्यदा स वीरं प्रचकर्ष रावणः । चचाल पृथ्वी सह
 मेरुमन्दरा ससागरा नैव चचाल लक्ष्मणः ॥ ८८ ॥ सहस्रमूर्ध्वोऽस्य बतैक-

तताडेति भावः । अत एव अत्यल्पमेतदिति स्वयमेव वदिष्यति । उक्तं च महा-
 नाटके “भर्तुः कर्मभटस्य नोचितमिति त्यक्तो मया रावण” इति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 यत् यस्मात् पुनः मदीयताडनान्तरं त्वमुपात्तजीवितोऽसि तस्मादेतत् मया कृतं
 ताडनं अत्यल्पं इत्युक्तो रावण उवाचेति योजना । तं हनुमन्तं तु स्वशक्तिविशेषो
 यावान् तावता पुपोथ ॥ ८० ॥ तु शक्तिविशेषात्प्रहारेणापि यावच्छक्तिप्रहारे-
 णेत्यर्थः । किञ्चिद्विह्वलाङ्गवत्स्थिते सतीति सम्बन्धः । हीत्यनेन हनूमतो बलाधिक्यं
 सुप्रसिद्धमिति सूचयति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७

मूर्ध्नि ससप्तपातालगिरीन्द्रसागरा । धराऽखिलेयं ननु सर्षपायति प्रसह्य को
 नाम हरेत्तमेनम् ॥ ८९ ॥ प्रकर्षति त्वेव निशाचरेश्वरे तथैव रामावरजं
 त्वरान्वितः । समस्तजीवाधिपतेः परा तनुः समुत्पपाताशु पुरो हनूमान् ॥ ९० ॥
 स मुष्टिमावृत्य च वज्रकल्पं जघान तेनैव च रावणं रुषा । प्रसार्य बाहू-
 नखिलैर्मुखैर्वमन स रक्तमुष्णं व्वसुवत्पपात ॥ ९१ ॥ निपात्य रक्षोऽधिपतिं
 स मारुतिः प्रगृह्य सौमितिमुरङ्गशायिनः । जगाम रामाख्यतनोस्समीपं
 सौमितिमुद्धर्तुमलं ह्यसौ कपिः ॥ ९२ ॥ स रामसंस्पर्शनिवारितकुम्भस्स-
 मुत्थितस्तेन समुद्धृतेशरे । बभौ यथा राहुमुखात्प्रमुक्तश्शशी सुपूर्णो विकचत्स्व-
 रश्मिभिः ॥ ९३ ॥ स शेषभोगाभयथो जनार्दनः प्रगृह्य चापं सशरं पुनश्च ।
 सुलब्धसंज्ञं रजनीचरेशं जगाद सज्जीभव रावणेति ॥ ९४ ॥ रथं समास्थ्य
 पुनस्सकार्मुकस्समार्गणो रावण आशु रामम् । अभ्येत्य सर्वाश्च दिशश्चकार
 शरान्धकाराः परमास्त्रवेत्ता ॥ ९५ ॥ रथे स्थितेऽस्मिन्नजनीचरेशे न मे पति-
 र्भूमितले स्थितः स्यात् । इति स्म पुत्रः पवनस्य रामं स्कन्धं समारोप्य
 ययौ च राक्षसम् ॥ ९६ ॥ ग्रहस्य रामोऽस्य हयान्निहत्य सूतं च कृत्वा
 तिलशो ध्वजं रथम् । धनूंषि खड्गं सकलायुधानि छत्रं च सञ्छिद्य चकर्त
 मौलीन् ॥ ९७ ॥ कर्तव्यभूढं तमवेक्ष्य रामः पुनर्जगादाऽशु गृहं प्रयाहि ।
 समस्तभोगाननुभूय शीघ्रं प्रतोष्य बन्धून्पुनरेहि मर्तुम् ॥ ९८ ॥ इतीरितो-
 ऽवाग्वदनो ययौ गृहं विचार्य कार्यं सह मन्त्रिभिः स्वकैः । हतावशिष्टैरथ
 कुम्भकर्णप्रबोधनायाऽऽशु मतिं चकार ॥ ९९ ॥ सशैलशृङ्गासिपरश्वधायुधै-
 र्निशाचराणामयुतैरनेकैः । तच्छ्रासवेगाभिहतैः कथञ्चिद्गतैस्समीपं कथमप्य-

॥ ८८ ॥ सर्षपायतिननु सर्षपवदाचरतिननु । “न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्
 स्थितं भूमण्डलं मूर्धसहस्रधामस्वि”ति प्रमाणप्रसिद्धिद्योतनाय ननुशब्दः ॥ बत
 आश्चर्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अलं ह्यसौ कपिरित्यत्र हिशब्देन घनोदके
 कूर्मस्वरूपस्य वायोः स्वपृष्ठे अनन्तोद्धारकत्वं प्रसिद्धमिति सूचयति ॥ ९२ ॥
 ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्णस्य वज्रकाय-
 त्वात् शैलशृङ्गादिघातोऽपि अङ्गे ताडनवत्प्रबोधमेव करोति नतु शरीरविदारणं

बोधयत् ॥ १०० ॥ शैलोपमानस्य तु मांसराशीन्विधाय भक्ष्यानपि शोणित-
हृदान् । सुतप्तमेनं परमादरेण समाह्वयामास सभातलाय ॥ १०१ ॥ उवाच
चैनं रजनीचरेन्द्रः पराजितोऽस्म्यद्य हि जीवति त्वयि । रणे नरेणैव हि
रामनाम्ना कुरुष्व मे प्रीतिममुं निहत्य ॥ १०२ ॥ इतीरितः कारणमप्यशेषं
श्रुत्वा जगर्हाग्रजमेव वीरः । अमोधवीर्येण हि राघवेण त्वया विरोधश्चरितो
बताद्य ॥ १०३ ॥ प्रशस्यते नो बलिभिर्विरोधः कथञ्चिदेषोऽतिबलो मतो
मम । इतीरितो रावण आह दुर्नयोऽप्यहं त्वयाऽव्यो हि किमन्यथा त्वया ॥
॥ १०४ ॥ चरन्ति राजान उताक्रमं क्वचित् त्वयोपमान्बन्धुजनान्बलाधि-
कान् । समीक्ष्य हीत्थं गदितोऽग्रजेन स कुम्भकर्णः प्रययौ रणाय ॥ १०५ ॥
प्राकारमुलङ्घ्य स पञ्चयोजनं यदा ययौ शूलवरायुधो रणम् । कपिप्रवीरा
अखिलाः प्रदुदुवुर्भयादतीत्यैव च सेतुमाशु ॥ १०६ ॥ शतबलिपनसारथ्यौ
तत्र वस्वंशभूतौ पवनगणवरांशौ श्वेतसम्पातिनौ च । निर्ऋतितनुमथोग्रं
दुर्मुखं केसरीति प्रवरमथ मरुत्सु प्राश्यदेतान्मुखे सः ॥ १०७ ॥ रजनिचर-
वरोऽसौ कुम्भकर्णः प्रतापी कुमुदमपि जयन्तं पाणिना सम्पिपेष । नलमथ
च गजादीन्पञ्च नीलं सतारं गिरिवरतरुहस्तान्मुष्टिनाऽपातयच्च ॥ १०८ ॥
अथाङ्गदश्च जाम्बवानिनात्मजश्च वानरैः । निजघ्निरे निशाचरं सवृक्षशैल-
सानुभिः ॥ १०९ ॥ विचूर्णिताश्च पर्वतास्तनौ निशाचरस्य ते । बभूव काचन
व्यथा न चास्य बाहुशालिनः ॥ ११० ॥ अथापरं महाचलं प्रगृह्य भास्करा-
त्मजः । मुमोच राक्षसेऽथ तं प्रगृह्य तं जघान सः ॥ १११ ॥ तदा पपात
सूर्यजस्तताड चाङ्गदं रुषा । स जाम्बवन्तमाशु तौ निपेततुस्तलाहृतौ ॥ ११२ ॥
अथ प्रगृह्य भास्करिं ययौ स राक्षसो बली । जगाम चानु भारुतिस्सु-
तथासति पुनर्युद्धकरणासम्भवात् । ईदृशदैत्यशरीरं विदारयतो रामस्य प्रतापातिशयं
किं वर्णयाम इति भावेनोक्तम् सशैलशृङ्गेत्यादि ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥
कथञ्चिदेषोऽतिबलो मतो ममेत्यत्र कथञ्चित्प्रशस्यत इति पूर्वणान्वयः ॥ १०३ ॥
त्वयोपमा येषां ते त्वयोपमा इत्यलुक्समासः उपमीयन्त इत्युपमा इति वा ॥ १०४ ॥
॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

सूक्ष्ममक्षिकोपमः ॥ ११३ ॥ यदेनमेष बाधते तदा विमोचयाम्यहम् । यदि
 स्म शक्यतेऽस्य तु स्वमोचनाय तद्वरम् ॥ ११४ ॥ इति व्रजत्यनु स्म तं मरु
 त्सुते निशाचरः । पुरं विवेश चार्चितः स्वबन्धुभिस्समस्तशः ॥ ११५ ॥ तुहि-
 नसलिलमालयैस्सर्वतोऽभिप्रवृष्टे रजनिचरवरेऽस्मिन्स्तेन सिक्तः कपीशः । विगत-
 सकलयुद्धग्लानिरावञ्चयित्वा रजनिचरवरं तं तस्य नासां ददंश ॥ ११६ ॥
 कराभ्यामस्य कर्णौ च नासिकां दशनैरपि । सञ्छिद्य क्षिप्रमेवासानुत्पपात
 हरीश्वरः ॥ ११७ ॥ तलेन चैनं निजघान राक्षसः पिपेष भूमौ पतितं
 ततोऽपि । समुद्रतोऽसौ विवरेंगुलीनां जघान शूलेन पुनस्स राक्षसः ॥ ११८ ॥
 अमोघशूलं प्रपतत्तदीक्ष्य रवेस्सुतस्योपरि मारुतात्मजः । प्रगृह्य जानौ प्रणि-
 धाय शीघ्रं बभञ्ज तं प्रेक्ष्य ननाद चोच्चैः ॥ ११९ ॥ अथैनमावृत्त्य जघान
 मुष्टिना स राक्षसो वायुसुतं स्तनान्तरे । जगर्ज तेनाभिहतो हनूमानचिन्त-
 यंस्तत्प्रजहार चैनम् ॥ १२० ॥ तलेन वक्षस्यभिताडितो रुषा हनूमता
 मोहमवाप राक्षसः । पुनश्च सञ्ज्ञां समवाप्य शीघ्रं ययौ स यत्नैव रघुप्रवीरः ॥
 १२१ ॥ विचिन्तयामास ततो हनूमान्मयैव हन्तुं समरे हि शक्यः । असौ
 तथाऽप्येनमहं न हन्मि यशो हि रामस्य दृढं प्रकाशयन् ॥ १२२ ॥ अनन्य-
 वध्यं तमिमं निहत्य स्वयं स रामो यश आहरेत् । दत्तो वरो द्वारपयोः स्वयं
 च जनार्दनेनैव पुरातनश्च ॥ १२३ ॥ मयैव वध्यौ भवतं त्रिजन्मसु प्रवृद्ध-
 वीर्याविति केशवेन । उक्तं ममैवैष यदप्यनुग्रहं वधेऽस्य कुर्यान्न तु मे स
 धर्मः ॥ १२४ ॥ इति स्म सञ्चिन्त्य कपीशयुक्तो जगाम यत्नैव कपिप्रवीराः ।
 स कुम्भकर्णोऽखिलवानरांस्तु प्रभक्षयन्नाममुपाजगाम ॥ १२५ ॥ ते भक्षिता-
 स्तेन कपिप्रवीरास्सर्वे विनिर्जग्मुरमुष्य देहात् । स्रोतोभिरेवाथ च रोमकूपैः

॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

मयैव वध्यौ भवतमित्यत्र भवतमिति लोटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् । अस्य कुम्भ-
 कर्णस्य वधे एष रामः अनुग्रहं कुर्यादेव तथाऽपि सः कुम्भकर्णवधः भगवद्वचनोल्लङ्घ-
 नेन मे धर्मो नेति योजना ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ स्रवत्येभिः मलमूत्रादिकमिति
 स्रोतांसि नवद्वाराणि । स्रोतोभिः केचित्, अथ रोमकूपैः केचित् एवं देहाद्विनि-

केचित्तमेवारुरुह्यथा गिरिम् ॥ १२६ ॥ स तान्विधूयाऽशु यथा महागजो
जगाम रामं समरार्थमेकः । प्रभक्षयन्स्वानपरांश्च सर्वशो मत्तस्समाघ्राय च
शोणितं पिबन् ॥ १२७ ॥ न्यवारयत्तं शरवर्षधारया स लक्ष्मणो नैनमचिन्त-
यत्सः । जगाम रामं गिरिशृङ्गधारी समाह्वयत्तं समराय चाऽशु ॥ १२८ ॥
अथो समादाय धनुस्सुघोरं शरान्सुरेशाशनितुल्यवेगान् । प्रवेशयामास
निशाचरे प्रभुस्स राघवः पूर्वहतेषु यद्वत् ॥ १२९ ॥ यावद्वलेन न्यहन-
त्स्वरादिकान्न तावतैव न्यपपत्स राक्षसः । अथ प्रहस्यात्मबलैकदेशं प्रदर्श-
यन्बाणवरान्मुमोच ॥ १३० ॥ द्वाभ्यां स बाहू निचकर्त तस्य पदद्वयं चैव
तथा शराभ्याम् । अथापरेणास्य शिरो निकृत्य सम्प्राप्तिपत्सागरतोय आशु ॥
॥ १३१ ॥ अवर्धताब्धिः पतितेऽस्य काये महाचलाभे क्षणदाचरस्य । सुराश्च
सर्वे ववृषुः प्रसूनैर्मुदा स्तुवन्तो रघुवर्ममूर्ध्नि ॥ १३२ ॥ योजनानां तिलक्षं हि
कुम्भकर्णोऽभ्यवर्धत । पूर्वं पश्चात्संचुकोच लङ्कायामुषितुं स्वयम् ॥ १३३ ॥
स तु स्वभावमापन्नो म्रियमाणोऽभ्यवर्धत । तेनास्मिन्पतिते ह्यब्धिरवर्धदधिकं
तदा ॥ १३४ ॥ अथापरे ये रजनीचरास्तदा कपिप्रवीरैर्निहताश्च सर्वशः ।
हतावशिष्टास्त्वरिताः प्रदुद्रुवुर्भ्रातुर्वधं चोचुरुपेत्य रावणम् ॥ १३५ ॥ स
दुःखतप्तो निपपात मूर्छितो निराशकश्चाभवदात्मजीविते । तमाह पुत्रस्त्रिद-
शेशशत्रुर्नियुंक्ष्व मां शत्रुवधाय माऽचिरम् ॥ १३६ ॥ मया गृहीतस्त्रिदशेश्वरः
पुरा विषीदसे किं नरराजपुत्रतः । स एवमुक्त्वा प्रजुहाव पावकं शिवं
समभ्यर्च्य समारुहद्रथम् ॥ १३७ ॥ स आत्तधन्वा सशरो रथेन वियत्स-
मारुह्य ययावदर्शनम् । स नागपार्श्वैर्वरतो हरस्य बबन्ध सर्वान्कपिवीर-
सङ्घान् ॥ १३८ ॥ पुरावताराय यदा स विष्णुर्दिदेश सर्वास्त्रिदशांस्तदैव ।

जग्मुः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ पूर्वक्षेत्रेषु खरपुत्रखरदूषणादिषु ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥ यद्यपि लवणसमुद्रः अस्माद्वीपात् द्वीपान्तरपर्यन्तं लक्षयोजनविस्तृत
एव तथाऽपि परितो बहुलक्षयोजनविस्तृतत्वाद्रामशरेणेतस्ततः प्रक्षिप्तानां तिलक्ष-
योजनप्रमाणस्यापि कुम्भकर्णदेहस्य खण्डानां तत्रतत्रावकाशोऽभूदिति ज्ञेयम् ॥
॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ममापि सेवा भवता प्रयोज्येत्येवं गरुत्मानवददृषाकपिम् ॥ १३९ ॥ तमाह
विष्णुर्न भुवि प्रजातिमुपैहि सेवां तव चान्यथाऽहम् । आदास्य एवात्र यथा
यशः स्याद्धर्मश्च कर्तव्यकृदेव च स्याः ॥ १४० ॥ वरेण शर्वस्य हि रावणा-
त्मजो यदा निबध्नाति कपीन्सलक्ष्मणान् । उरङ्गपाशेन तदा त्वमेव समेत्य
सर्वानपि मोचयस्व ॥ १४१ ॥ अहं समर्थोऽपि स लक्ष्मणश्च तथा हनूमान्
विमोचयामः । तव प्रियार्थं गरुडैष एव कृतस्तवाऽदेश इमं कुरुष्व ॥ १४२ ॥
तदेतदुक्तं हि पुरात्मना यत्ततो हि रामो न मुमोच कञ्चन । न लक्ष्मणो नैव
च मारुतात्मजस्म चैव जानाति हि देवगुह्यम् ॥ १४३ ॥ अथो निबध्नाऽशु
कपीन्सलक्ष्मणान्जगाम रक्षः स्वपितुस्सकाशम् । ननन्द चासौ पिशिताशने-
श्वरश्शशंस पुत्रं च कृतात्मकार्यम् ॥ १४४ ॥ स पक्षिराजोऽथ हरेर्निदेशं
स्मरंस्त्वरावानिह चाऽऽजगाम । तत्पक्षवातस्पर्शेन केवलं विनष्ट एषां स
उरङ्गबन्धः ॥ १४५ ॥ प्रणम्य रामं च परात्मदैवतं ययौ सुमाल्याभरणानु-
लेपनः । कपिप्रवीराश्च तरुंश्छिलाश्च प्रगृह्य नेदुर्बलिनः प्रहृष्टाः ॥ १४६ ॥
श्रुत्वा निनादं प्लवगेश्वराणां पुनस्सपुत्रोऽत्रसदत्र रावणः । बन्धादमुष्मा-
त्प्रविनिःसृतास्ते किमत्र कार्यं त्विति चिन्तयानः ॥ १४७ ॥ पुनश्च हुत्वा

॥ १३८ ॥ सेवां तव चान्यथाऽहमादास्य एवेत्यत्र यथाऽन्येषां तथा तव च
सेवामन्यथैवादास्य इति चैवशब्दयोः सम्बन्धः ॥ १३९ ॥ गरुडस्य शिवसमान-
त्वेन शैववरोलङ्घने शक्तिरस्तीति भावेनोक्तं—वरेण शर्वस्य हीति ॥ १४० ॥
अहं समर्थोऽपि सलक्ष्मणश्चेत्यत्र लक्ष्मणस्य नागाधिराजत्वात् वरदातृशर्वरूपत्वाच्च
नागपाशविमोचने शक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १४१ ॥ स चैव जानाति हि देवगुह्य-
मित्यत्र सः हनुमानेव देवगुह्यं जानाति चशब्देन लक्ष्मणश्च जानाति । गरुडं
प्रत्युपदेशसमये शयनीयतया सह स्थितत्वात् लक्ष्मणश्च जानाति । हनूमांस्तु
आलोचने सर्वविषयकज्ञानवत्त्वात्स्वशक्त्यैव जानातीति भावः । अत एव स एवे-
त्यवधारणम् ॥ १४२ ॥ रामाग्रे रावणाद्याः सर्वेऽपि क्लीबोपमा इति सूचनाय
ग्रन्थकारः सर्वत्र तान् रक्षःपदेनैव निर्दिदेशेति ज्ञेयम् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥
अत्रसदत्र रावण इत्यत्र अत्र बन्धविमोचने सति अत्रसदेवेति सम्बन्धः ॥ १४६ ॥

स हुताशमेव रथं समारुह्य ययावदर्शनम् । ववर्ष चास्त्राणि महान्त्यजस्रं वरा-
दुमेशस्य तथाऽब्जजस्य ॥ १४८ ॥ पुनश्च तस्यास्त्रनिपीडितास्ते निपेतुं ह्यर्वा
कपयस्सलक्ष्मणाः । स्पृशन्ति नास्त्राणि दुरन्तशक्तिं तनुं समीरस्य हि कानि-
चित्क्वचित् ॥ १४९ ॥ विज्ञातुकामः पुरि सम्प्रवृत्तिं विभीषणः पूर्वगतस्तदा-
ऽगात् । ददर्श सर्वान्पतितान्सवानरान्मरुत्सुतं त्वेकमनाकुलं च ॥ १५० ॥
स तं समादाय ययौ विधातृजं विमूर्छितं चोदकसेकतस्तम् । आश्वास्य किं
जीवसि हीत्युवाच तथेति स प्राह च मन्दवाक्यः ॥ १५१ ॥ ऊचे पुन-
र्जीवति किं हनूमान्जीवाम सर्वेऽपि हि जीवमाने । तस्मिन्हते निहताश्चैव सर्वे
इतीरितेऽस्मीत्यवदत्स मारुतिः ॥ १५२ ॥ इत्युक्तो जाम्बवानाह हनूमन्त-
मनन्तरम् । योऽसौ मेरोस्समीपस्थो गन्धमादनसञ्ज्ञकः ॥ १५३ ॥ गिरि-
स्तस्मात्समाहार्यं त्वयौषधिचतुष्टयम् । मृतसञ्जीविनी मुख्या सन्धानकरणी
परा ॥ १५४ ॥ सवर्णकरणी चैव विशल्यकरणीति च । इत्युक्तस्स क्षणेनैव
प्राप तद्गन्धमादनम् ॥ १५५ ॥ अवाप चाम्बरचरो राममुक्तशरो यथा ।
अन्तर्हिताश्चौषधीस्तु तदा विज्ञाय मारुतिः ॥ १५६ ॥ उद्धवर्ह गिरिं क्रोधा-
च्छतयोजनमण्डलम् । स तं समुत्पाद्य गिरिं करेण प्रतोलयित्वा बलदेव-

॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ अस्त्रजवेदनया निमीलितचक्षुर्जाम्बवान् स्वरेण
विभीषणमेव ज्ञातवान् । हनुमन्तं तु न पश्यति । तूष्णीमवस्थानात् स्वरेणापि
न जानाति । अत एव जीवति किं हनूमानित्यादिप्रश्नः । अन्यथा हनूमद्विभीष-
णयोः सहैवाऽऽगतत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । आश्वास्य किं जीवसि हीत्यत्र
हिशब्देन आकल्पं जीवेति रामवाक्यात्तत्र जीवनं प्रसिद्धमिति सूचयति ॥ १५० ॥
॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ प्रतोलयित्वेत्यत्र प्रकर्षेण तुलनां
कृत्वा हस्तगतवराहमिव पुनःपुनः चालयित्वेति यावत् । यथा हरिश्चक्रधरस्त्रिवि-
क्रम इत्यत्र त्रयो विक्रमाः पादविक्षेपाः यस्मिन्नवतार इति व्युत्पत्त्या त्रिविक्रम-
सम्बन्ध्यवतार एव त्रिविक्रमपदेनोच्यते । त्रैविक्रमावतारपर्यन्तधावनं यथा त्रिवि-
क्रमः त्रिभिः विक्रमैर्लोकत्रयं क्षणेन विचक्रमे तथा हनूमानपि मेरुलङ्कयोरन्तरे
पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि लीलयाऽत्यक्रमदिति सूचनायेति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥ १५७ ॥

सूनुः । समुत्पपाताम्बरमुग्रवेगो यथा हरिश्चक्रधरस्त्रिविक्रमे ॥ १५७ ॥ अवाप
चाक्ष्णोस्स निमेषमात्रतो निपातिता यत्र कपिप्रवीराः । तच्छैलवातस्पर्शात्स-
मुत्थितास्समस्तशो वानरयूथपाः क्षणात् ॥ १५८ ॥ अपूजयन्मारुतिमुग्रपौरुषं
रघूत्तमोऽस्यानुजनिस्तथाऽपरेऽपपात मूर्ध्न्यस्य च पुष्पसन्ततिः प्रमोदितैर्देववरै-
र्विसर्जिता ॥ १५९ ॥ स देवगन्धर्वमहर्षिसत्तमैरभिष्टुतो रामकरेण गूहितः ।
पुनर्गिरिं तं शतयोजनोच्छ्रितं न्यपातयत्संस्थित एव तत्र च ॥ १६० ॥ स
पूर्ववन्मारुतिवेगचोदितो निरन्तरं श्लिष्टतरोऽत्र चाभवत् । पुनश्च सर्वे तरुशैल-
हस्ता रणाय चोत्तस्थुरलं नदन्तः ॥ १६१ ॥ पुनश्च तान्प्रेक्ष्य समुत्थितान्
कपीन् भयं महच्छक्रजितं विवेश । स पूर्ववद्धव्यवहे समर्च्य शिवं तथाऽदर्शन-
मेव जग्मिवान् ॥ १६२ ॥ वराश्रयेणाजगिरीशयोस्तथा सम्मोहनास्त्रैः स बबन्ध
तान् कपीन् । अथाऽह रामस्य मनोनुसारतः पुरास्त्रमेवानुसरन्स लक्ष्मणः ॥ १६३ ॥
पितामहास्त्रेण निहन्मि दुर्मतिं तवाऽज्ञया शक्रजितं सबान्धवम् । इतीरितस्तेन
स चाह राघवो भयाददृश्ये न विमोक्तुमर्हसि ॥ १६४ ॥ न सोढुमीशोऽसि
यदि त्वमेतदस्त्रं तदाऽहं शरमात्रकेण । अदृश्यमप्याशु निहन्मि सन्तं रसा-
तलेऽथापि हि सत्यलोके ॥ १६५ ॥ इति स्म वीन्द्रस्य हनूमतश्च बलप्रका-
शाय पुरा प्रभुः स्वयम् । सम्मानयित्वाऽस्त्रममुष्य रामो दुरन्तशक्तिश्शरमाद-

॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ स बबन्ध तान्कपीनिति वदता लक्ष्मणे
बन्धो नास्तीति सूचितम् । अत एव “अथाह रामस्य मनोनुसारतः” इति लक्ष्मण-
वचनं नायुक्तम् । अतिकाये पुरा प्रयुक्तमस्त्रं पुरास्त्रम् । मध्यमपदलोपी समासः ।
ब्रह्मास्त्रमिति यावत् ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ न सोढुमीशोऽसि यदि त्वमेतदस्त्र-
मित्यत्र एकमेवास्त्रं पुनःपुनः प्रयुक्तेः तत् सोढुं न शक्नोषि चेदित्यर्थः । अथ
सत्यलोके सन्तमपि निहन्मीति हि । हिशब्देन तालखण्डनप्रयुक्तैकशरमात्रादेव
गिरिं भूमिं सप्ततालांश्च निर्भिद्य तत्रत्यकुमुदिनामदैत्यवधप्रसिद्धिं स्मारयति ।
“आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति” इति सौत्रप्रसिद्धिं वा सूचयति ॥ १६५ ॥ इति
पूर्वोक्तप्रकारेण बलप्रकाशयेति सम्बन्धः ॥ १६६ ॥ स्वाङ्गमेव लक्ष्मीकृत्य शर-
सन्धानकौशलात् दुष्टः इन्द्रजित् अनेन रामेणाहं दृष्ट इति विज्ञाय । अस्य उग्रं

देऽथ ॥ १६६ ॥ अनेन दृष्टोऽहमिति स्म दृष्टो विज्ञाय बाहोर्बलमस्य
चोग्रम् । विनिश्चयं देवतमस्य पश्यन् प्रदुद्रुवे प्राणपरीप्सुराशु ॥ १६७ ॥
हाहाकृते प्रदुत इन्द्रशत्रौ रघूत्तमश्शत्रुविभीषणत्वात् । विभीषणेत्येव सुरैरभि-
ष्टुतो विज्ञानमस्त्रं त्वमुचत्स्वसैन्ये ॥ १६८ ॥ निशाचरास्त्रं ह्यगमत्क्षणेन रामास्त्र-
वीर्याद्धरयो नदन्तः । उत्तस्थुरुच्चोरुगिरीन्प्रगृह्य प्रशंसमाना रघुवीरमुच्चैः ॥
॥ १६९ ॥ सुरैश्च पुष्पं ववृषद्भिरीडितस्तस्थौ धनुष्पाणिरनन्तवीर्यः । स
रावणस्याथ सुतो निकुम्भिलां पुनस्समासाद्य जुहाव पावकम् ॥ १७० ॥
विभीषणोऽथाऽऽह रघूत्तमं प्रभुं नियोजयाद्यैव वधाय दुर्मतेः । कृताग्निपूजो न
हि वध्य एष वरो विधातुः प्रथितोऽस्य तादृशः ॥ १७१ ॥ न वै वधं राम
इयेष तस्य पलायितस्यात्मसमीक्षणात्पुनः । सत्त्वोज्झितोऽसावतिकूटयोधी न
मे वधाहोऽयमिति स्म स प्रभुः ॥ १७२ ॥ स आदिदेशावरजं जनार्दनो
हनूमता चैव विभीषणेन । सहैव सर्वैरपि वानरेन्द्रैर्ययौ महात्मा स च तद्व-

बाहोर्बलं हन्मीति विनिश्चयं च पश्यन् प्राणान् परिपातुमिच्छुः प्राणपरीप्सुः सन्
आशु प्रदुद्रुव इति योजना ॥ १६७ ॥ हाहाकृत इत्यत्र पलायनं दृष्टो हसद्भि-
दैवैः कृतहाहारकारविषये मूलरामायणे विभीषणेति रामं सम्बोध्य स्तुतिः कृतेति
कथाऽस्ति तस्याः तात्पर्यकथनाय शत्रुविभीषणत्वात् विभीषणेति सुरैरभिष्टुत इत्यु-
क्तम् । पलायिते शरप्रयोगस्याधर्मत्वाद्रामशरस्यामोघत्वाच्च तमेव शरं विज्ञाना-
स्त्रेणाभिमन्त्र्य तेन शरेण तु कपीनामङ्गच्छेदो यथा न भवति उरङ्गबन्धोच्छेद-
मात्रं च यथा भवति तथा हस्तलाघवविशेषेण स्वसैन्ये अमूमुचदिति योजना ॥
॥ १६८ ॥ १६९ ॥ निकुम्भिला नाम इन्द्रजिता स्वहोमाय रचिता गिरिगुहो-
च्यते ॥ १७० ॥ प्रथितोऽस्य तादृश इत्यत्र तादृशः चतुर्वारमभिपूजायां कृताया-
मवध्यो भवेत्येवंप्रकारः विधातुर्वरः प्रथित इति योजना ॥ १७१ ॥ १७२ ॥
यद्यपि चतुर्थहोमानन्तरमपि ब्रह्मवरमुल्लङ्घ्य रामो हन्तुं शक्तः । तथाऽपि सत्त्व-
हीनस्य पलायितस्य वधो वीराग्रेसरस्य रामस्य योग्यो न । रामस्य मनोनुसारत
इति वचनात् लक्ष्मणेनैव हन्तव्य इति रामसङ्कल्पेन हनूमतोऽपि योग्यो न ।
लक्ष्मणस्य ब्रह्मवरोल्लङ्घने शक्तिर्नास्ति । अतश्चतुर्थहोमात्प्रागेव लक्ष्मणस्याऽऽज्ञा-

धाय ॥ १७३ ॥ स जुह्वतस्तस्य चकार विघ्नं पुवङ्गमैस्सोऽथ युयुत्सया
 रथम् । समास्थितः कार्मुकबाणपाणिः प्रत्युद्ययौ लक्ष्मणमाशु गर्जन ॥
 ॥ १७४ ॥ उभौ च तावस्त्रविदां वरिष्ठौ शरैश्शरीरान्तकरैस्ततक्षतुः । दिशश्च
 सर्वाः प्रदिशश्शरोत्तमैर्विधाय शिक्षास्त्रबलैर्निरन्तराः ॥ १७५ ॥ अस्त्राणि
 तस्यास्त्रवरैस्स लक्ष्मणो निवार्य शतोश्चलकुण्डलोज्ज्वलम् । शिरश्शरेणाऽशु
 समुन्ममाथ सुरैः प्रसूनैरथ चाभिवृष्टः ॥ १७६ ॥ निपातितैऽस्मिन्नितरां
 निशाचरान् पुवङ्गमा जघ्नुरनेककोटिशः । हतावशिष्टारतु दशाननाय शशंसु-
 रत्याप्तसुतप्रणाशम् ॥ १७७ ॥ स तं निशम्याप्रियमुग्ररूपं भृशं विनिःश्वस्य
 विलप्य दुःखात् । संस्थापयामास मतिं पुनश्च मरिष्य इत्येव विनिश्चितार्थः ॥
 ॥ १७८ ॥ मरणाभिमुखश्शीघ्रं रावणो रणकर्मणि । सज्जीभवन्नन्तरैव दिदेश
 बलमूर्जितम् ॥ १७९ ॥ त्रिशत्सहस्राणि महौघकानामक्षौहिणीनामपि षट्-
 सहस्रम् । क्रमेण संयोजयताऽशु रामं सज्जीभवानीति दिदेश रावणः ॥
 ॥ १८० ॥ तदप्रधृष्यं वरतः स्वयम्भुवो युगान्तकालार्णवधूर्णितोपमम् ।
 प्रगृह्य नानाविधमस्त्रशस्त्रं बलं कपीन्शीघ्रतमं जगाम ॥ १८१ ॥ आगच्छ-
 मानं तदपारमेयं बलं सुघोरं प्रलयार्णवोपमम् । भयात्समुद्वीक्ष्य विषण्णचेतसः
 कपिप्रवीरा नितरां प्रदुद्रुवुः ॥ १८२ ॥ वरो हि दत्तोऽस्य पुरा स्वयम्भुवा
 धरातलेऽल्पेऽपि निवासशक्तिः । अजेयता चेत्यत एव सार्कजाः पुवङ्गमा
 द्रष्टुमपि स्म नाशकन् ॥ १८३ ॥ प्रगृह्य रामोऽपि धनुश्शरांश्च समन्ततस्ता-
 नवधीच्छरौघैः । स एव सर्वत्र च दृश्यमानो विदिक्षु दिक्षु प्रजघान सर्वशः ॥

मदिशदिति भावेनाह—स आदिदेशावरजमिति ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥
 ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ विलप्य दुःखादित्यत्र दुःखाद्विलप्य हा हतोऽसि पुत्रेत्यादि-
 विलापवचनान्युक्तत्वेयर्थः ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥
 धरातलेऽल्पेऽपि निवासशक्तिरित्यत्र । निवासे शक्तिर्यस्मादिति वरस्य विशेषणम् ॥
 ॥ १८३ ॥ समन्ततस्तानवधीच्छरौघैरित्यत्र रामः शरौघैः समन्ततः स्थितानवधीदित्ये-
 कोऽन्वयः । एकस्य बहुभिः सह कथं युद्धमित्यतस्तत्प्रपञ्चनाय सर्वत्र च दृश्यमानः
 स एव प्रजहारेत्यपरोऽन्वयः । अतः क्रियाद्वयस्य न वैयर्थ्यम् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

॥१८४॥ क्षणेन सर्वांश्च निहत्य राघवः पुवङ्गमानामृषभैश्च पूजितः । अभिष्टु-
तस्सर्वसुरोत्तमैर्मुदा भृशं प्रसूनोत्करवर्षिभिः प्रभुः ॥ १८५ ॥ अथाऽऽययौ
सर्वनिशाचरेश्वरो हतावशिष्टेन बलेन संवृतः । विमानमारुह्य च पुष्पकं त्वरन्
शरीरनाशाय महाबलोद्धतः ॥ १८६ ॥ विरूपनेत्रोऽप्यथ यूपनेत्रस्तथा महा-
पार्श्वमहोदरो च । यथुस्तमावृत्य सहैव मन्त्रिणो मृतिं पुरोधाय रणाय
यान्तम् ॥ १८७ ॥ अथास्य सैन्यानि निजघ्नुरोजसा समन्ततश्शैलशिलाभि-
वृष्टिभिः । पुवङ्गमास्तानभिवीक्ष्य वीर्यवान्ससार वेगेन महोदरो रुषा ॥१८८॥
वीक्ष्यातिकायं तमभिद्रवन्तं स कुम्भकर्णोऽयमिति ब्रुवन्तः । प्रदुद्रुवुर्बानर-
वीरसङ्घास्तमाससादाऽऽशु सुतोऽथ वालिनः ॥ १८९ ॥ वदन्स तिष्ठध्वमिति
स्म वीरो विभीषिकामात्रमिदं न यात । इतीरियन्नग्रत एव पुप्लुवे महोदर-
स्येन्द्रसुतात्मजो बली ॥ १९० ॥ अथो शरानाशु विमुञ्चमानं शिरः परामृश्य
निपात्य भूतले । ममर्द पङ्क्त्यामभवद्गतासुर्महोदरो वालिसुतेन चूर्णितः ॥
॥ १९१ ॥ अथो महापार्श्व उपाजगाम प्रवर्षमाणोऽस्य शराम्बुधाराः । प्रसह्य
चाऽच्छिद्य धनुः करस्थं समाददे खङ्गममुष्य सोऽङ्गदः ॥ १९२ ॥ प्रगृह्य केशेषु
निपात्य भूतले चकर्त वामांसत औदरं परम् । यथोपवीतं स तथा द्विधाकृतो
ममार मन्त्री रजनीचरेशितुः ॥ १९३ ॥ अथैनमाजग्मतुरुद्यतायुधौ विरूप-
नेत्रोऽप्यथ यूपनेत्रः । यथैव मेघौ दिवि तिग्मरश्मि तथा समाच्छादयतां
शरीरैः ॥ १९४ ॥ ताभ्यां स बद्धशरपञ्जरेण विचेष्टितुं नाशकदत्त वीरः ।

॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ वदन्स तिष्ठध्वमित्यत्र इदं विभीषिका-
मात्रमितीरयन् अतः कारणात्सर्वे वानराः तिष्ठध्वं न यातेति वदन् स इन्द्रसुता-
त्मज इति सम्बन्धः ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ वामांसत औदरमित्यत्र सम्य-
गर्थे एकः आकारः मर्यादार्थे अपरः आकारः एवं च आ आ उदरमिति स्थिते
मर्यादार्थकोत्तराकारस्य “आङ्गुण” इति गुणे कृते ओदरमिति शब्दनिष्पत्तिः उदरं
मर्यादीकृत्येत्यर्थः । पुनः सम्यगर्थकाकारात् “वृद्धिरेची” ति वृद्धौ कृतायां सत्यां औ-
दरमिति भवति । सम्यगुदरं मर्यादीकृत्येत्यनेन उदरप्रान्तपर्यन्तं छेदोऽभूदिति
लभ्यते । यथोपवीतमिति वदता वामांसादक्षिणोदरप्रान्तपर्यन्तमिति सूचितम्

हरीश्वरशैलमतिप्रमाणमुत्पाद्य चिक्षेप तयोश्शरीरे ॥ १९५ ॥ उभौ च तौ
 तेन विचूर्णितौ रणे रवेस्सुतस्योरुबलेरितेन । निशाचरेशोऽथ शरेण सूर्यजं
 बिभेद वक्षस्यपि सोऽपतद्भुवि ॥ १९६ ॥ ततस्तु सर्वोश्च कपिप्रवीरान्
 विधूय बाणैर्बलवान् दशाननः । जगाम रामाभिमुखस्तदैर्न रुरोध रामावरजः
 शर्गैः ॥ १९७ ॥ तदा दशास्योऽन्तकदण्डकल्पां मयाय दत्तां कमलो-
 ङ्गवेन । मयाद्दृहीतां च विवाहकाले प्रगृह्य शक्तिं विससर्ज लक्ष्मणे ॥
 ॥ १९८ ॥ तथा स वीरस्सुविदारितोराः पपात भूमौ सुभृशं विमूर्छितः ।
 मरुत्सुतशैलमतिप्रमाणं चिक्षेप रक्षःप्रति वक्षसि द्रुतम् ॥ १९९ ॥ तेनातिगाढं
 व्यथितो दशाननो मुखैर्वमन्शोणितपूरमाशु । तदन्तरे स प्रतिगृह्य लक्ष्मणं
 जगाम शक्त्या सह रामसन्निधिम् ॥ २०० ॥ समुद्रबर्हातितरां स राघवो
 दिदेश च प्राणवरात्मजं पुनः । प्रभुस्समानेतुमथो वरौषधीस्स चानिनायाऽऽशु
 गिरिं पुनस्तम् ॥ २०१ ॥ तद्वन्धमात्रेण समुत्थितोऽसौ सौमित्रिरात्तोरुबलश्च
 पूर्ववत् । ननन्द चाश्लिष्य मरुत्सुतं प्रभुस्स राघवोऽगण्यगुणार्णवः स्मयन् ॥
 ॥ २०२ ॥ प्राक्षिपत्तं गिरिवरं लङ्कास्थस्सन्स मारुतिः । अर्धलक्षे योजनानां
 यत्रासौ पूर्वसंस्थितः ॥ २०३ ॥ तद्बाहुवेगात्संश्लेषं प्राप पूर्ववदेव सः ।
 मृताश्च ये प्लवङ्गास्तु तद्वन्धात्तेऽपि जीविताः ॥ २०४ ॥ रामाज्ञयैव रक्षांसि
 हरयोऽब्धाववाक्षिपन् । नोज्जीवितास्ततस्ते तु वानरा निरुजोऽभवन् ॥ २०५ ॥
 छिन्नप्ररोहिणश्चैव विशल्याः पूर्ववर्णिनः । ओषधीनां प्रभावेन सर्वेऽपि हरयो-
 ऽभवन् ॥ २०६ ॥ अथाऽससादोत्तमपूरुषं प्रभुं विमानगो रावण आयुधौ-
 घान् । प्रवर्षमाणो रघुवंशनाथं तमात्तधन्वाऽभिययौ स राघवः ॥ २०७ ॥

॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ रामाज्ञयैव रक्षांसीत्यत्र उपरि गिर्यानयने कृते सति
 हतानां रक्षसामप्युज्जीवनं स्यादिति भविष्यदर्थं सर्वज्ञत्वाज्जानन् रामः आज्ञाप-
 यामास । वानरास्त्वसर्वज्ञत्वाद्विविच्य तदजानानाः रामाज्ञयैवाब्धाववाक्षिपन्नित्ये-
 वकाराभिप्रायः ॥ २०५ ॥ छिन्नप्ररोहिणश्चैवेत्यत्र छिन्नस्यावयवखण्डस्य प्ररोहः पूर्वावयवे
 आरोहः पूर्ववदवयवे आरोहः सन्धानं येभ्यस्ते छिन्नप्ररोहिण इत्यर्थः । एवञ्च सन्धान-

सम्मानयन्नाघवमादिपूरुषं निर्यातयामास रथं पुरन्दरः । सहायुधं मातलि-
संगृहीतं समारोहाऽशु स लक्ष्मणाग्रजः ॥ २०८ ॥ आरुह्य तं रथवरं जग-
देकनाथो लोकाभयाय रजनीचरनाथमाशु । अभ्युद्ययौ दशशतांशुरिवान्ध-
कारं लोकानशेषत इमान्निगिरन्तमुद्यन् ॥ २०९ ॥ आयान्तमीक्ष्य रजनीचर-
लोकनाथश्शस्त्राण्यथास्त्रसहितानि मुमोच रामे । रामस्तु तानि विनिवार्य
निजैर्महास्त्रैस्तस्योत्तमाङ्गदशकं युगपन्न्यकृन्तत् ॥ २१० ॥ कृत्तानि नानि पुन-
रेव समुत्थितानि दृष्ट्वा वराच्छतधृतेर्हृदयं बिभेद । बाणेन वज्रसदृशेन स
भिन्नहृत्को रक्तं वमन् न्यपतदाशु महाविमानात् ॥ २११ ॥ तस्मिन्हृते
त्रिजगतां परमप्रतीपे ब्रह्मा शिवेन सहितस्सह लोकपालैः । अभ्येत्य पाद-
युगलं जगदेकभर्तु रामस्य भक्तिभरितश्शिरसा ननाम ॥ २१२ ॥ अथैनमस्तौ-
त्पितरं कृताञ्जलिर्गुणाभिरामं जगतः पितामहः । जितंजितं तेऽजित लोकभावन
प्रपन्नपालाय नताः स्म ते वयम् ॥ २१३ ॥ त्वमेक ईशोऽस्य न चादिरन्त-
स्तवेड्य कालेन तथैव देशतः । गुणा ह्यगण्यास्तत्र तेऽप्यनन्ताः प्रत्येकशश्चादि-
विनाशवर्जिताः ॥ २१४ ॥ न चोद्भवो नैव तिरस्कृतिस्ते क्वचिद्गुणानां परतः
स्वतो वा । त्वमेक आद्यः परमः स्वतन्त्रो भृत्यास्तवाहं शिवपूर्वकाश्च ये ॥
॥ २१५ ॥ यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगान्मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाऽपः । गच्छन्ति
चायान्ति च सन्तताश्च तद्वन्मदाद्याः शिवपूर्वकाश्च ये ॥ २१६ ॥ ये ये च

करण्याख्यौषधसत्त्वमनेनोक्तं भवति ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥
स भिन्नहृत्को रक्तं वमन्नित्यत्र स्वार्थे कप्रत्ययः भिन्नहृदित्यर्थः । हृदो विदारण-
भरेण कं शिरोऽपि विदारितमिति वा भिन्नहृत्क इत्युक्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥
॥ २१३ ॥ तत्र तेऽप्यनन्ता इत्यत्र अनन्ताः = देशतः कालतः गुणतश्चान्तरहिता
इत्यर्थः ॥ २१४ ॥ न चोद्भव इत्यत्र ते गुणानां क्वचिदपि परतः अन्यस्मात्
शापेन वरेण वा तिरस्कृतिर्नैव आविर्भावश्च न । वृद्धस्य स्वभावत एव सौन्दर्या-
दिगुणानां तिरस्कारवत्तत्र गुणानां स्वतोऽपि तिरस्कृतिर्न । बालस्य क्रमेण स्वत
एवाविर्भाववदाविर्भावोऽपि नेत्यर्थः ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ ये ये च मुक्तास्त्वथ ये
च बद्धा इत्यत्र ये ये मुक्ताः संसारान्मुक्ताः वैकुण्ठादिलोकस्थाः तमोगाश्च अथ

मुक्तास्त्वथ ये च बद्धास्सर्वे तवेशेश वशे सदैव । वयं सदा त्वद्गुणपू-
 मुच्चैस्सर्वे वदन्तोऽपि न पारगामिनः ॥ २१७ ॥ किमेष ईदृग्गुणकस्य ते प्रभो
 रक्षोवधोऽशेषसुरप्रपालनम् । अनन्यसाध्यं हि तथाऽपि तद्वयं कृतं त्वया
 तस्य नमोनमस्ते ॥ २१८ ॥ इतीरिते त्वब्जभवेन शूली समाह्वयद्राघवमाह-
 वाय । वरं मदीयं त्वगणय्य रक्षो हतं त्वया तेन रणाय मैहि ॥ २१९ ॥
 इतीरिते शूलधरेण राघवो धनुः प्रगृह्याऽशु शरं च सन्दधे । विगृह्यमाणे
 चलिता वसुन्धरा पपात रुद्रोऽपि धराप्रकम्पतः ॥ २२० ॥ अथोत्थितश्चाऽसुर-
 भाववर्जितः क्षमस्व देवेति ननाम पादयोः । उवाच च त्वद्वशगोऽस्मि सर्वदा
 प्रसीद मे त्वद्विषयं मनः कुरु ॥ २२१ ॥ अथेन्द्रमुख्याश्च तमूचिरे सुरास्त्व-
 याऽविताः स्मोऽद्य निशाचराद्वयम् । तथैव सर्वापद एव नस्त्वं प्रपाहि सर्वे
 भवदीयकाः स्मः ॥ २२२ ॥ सीताकृतिं तामथ तत्र चाऽगतां दिव्यच्छलेन
 प्रणिधाय पावके । कैलासतस्तां पुनरेव चाऽगतां सीतामगृह्णाद्भुतभुक्तसम-
 र्पिताम् ॥ २२३ ॥ जाननिरीशालयगां स सीतां समग्रहीत्पावकसम्प्रदत्ताम् ।
 मुमोद सम्प्राप्य च तां स रामस्सा चैव देवी भगवन्तमाप्य ॥ २२४ ॥
 अथो गिरैरानयनात्पुरस्ताद्ये वानरा रावणबाणपीडिताः । तारापिता तान्नि-
 रुजश्चकार सुषेणनामा भिषजां वरिष्ठः ॥ २२५ ॥ तदा मृतान्नाघव आनि-
 नाय यमक्षयादेवगणांश्च सर्वशः । समन्वजानात्पितरं च तत्र समागतं गन्तु-

ये बद्धाः नित्यसंसारिणश्चेति बद्धमुक्तपदाभ्यामेव त्रिविधजीवानामपि संग्रहो ज्ञेयः
 ॥ २१७ ॥ तद्वयमित्यत्र यद्यपि तत्र लीलामात्रं तथाऽपि त्वया कृतं तत् रक्षोवध-
 देवपालनाख्यं द्वयं = कर्मद्वयं अनन्यसाध्यं हीति योजना ॥ २१८ ॥ २१९ ॥
 ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ दिव्यच्छलेनेत्यत्र दिव्यमग्निप्रवेशाख्यं प्रमाणम्
 ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ सुषेणनामा भिषजां वरिष्ठ इत्यत्र सुषेणोऽप्यश्विनो रूपा-
 न्तरम् । मैन्दविविदौ तु रामावतारात्प्रागेव विद्यमानौ अश्विनोरवतारौ । रामाव-
 तारसभये सुषेणाख्यं रूपान्तरमुत्पन्नमिति ज्ञेयम् । अत एव भिषजां वरिष्ठ इत्युक्तम्
 ॥ २२५ ॥ तदा मृतान्नाघव आनिनायेत्यत्र वानराणां सर्वेषां मृतसञ्जीवनादिनो-
 ज्जीवितत्वात् ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवगणानां सर्वेषां पूर्वमेवाऽऽगतत्वाच्च मृतानामानयनं

मियेष चाथ ॥ २२६ ॥ विभीषणेनार्पितमारुरोह स पुष्पकं तत्सहितस्स-
वानरः । पुरीं जगामाऽऽशु निजामयोध्यां पुरो हनूमन्तमथो न्ययोजयत् ॥
॥ २२७ ॥ ददर्श चासौ भरतं हुताशनं प्रवेष्टुकामं जगदीश्वरस्य । अदर्श-
नात्तं विनिवार्य रामं समागतं चास्य शशंस मारुतिः ॥ २२८ ॥ श्रुत्वा
प्रमोदोरुभरस्स तेन सहैव पौरैस्सहितस्समातृकः । शत्रुघ्नयुक्तोऽभिसमेत्य
राधवं ननाम बाष्पाकुललोचनाननः ॥ २२९ ॥ उत्थाप्य तं रघुपतिः सस्वजे
प्रणयान्वितः । शत्रुघ्नं च तदन्येषु प्रतिपेदे यथावयः ॥ २३० ॥ पुरीं
प्रविश्य मुनिभिस्साम्राज्ये चाभिषेचितः । यथोचितं च सम्मान्य सर्वानाहे-
दमीश्वरः ॥ २३१ ॥ सर्वैर्भवद्भिस्सुकृतं विधाय देहं मनोवाक्सहितं मदीयम् ।
एतावदेवाखिलसद्विधेयं यत्कायवाक्चित्तप्रवं मदर्चनम् ॥ २३२ ॥ मुक्ति-
प्रदानात्प्रतिकर्तृता मे सर्वस्य चाथो भवतां भवेत् । हनूमतो न प्रतिकर्तृता

देवगणानामानयनमित्यस्य कोऽर्थ इति चेत्सत्यं, स्ववियोगेन मृतस्य यमलोके
स्थितस्य पितुर्दशरथस्य स्वदर्शनेन सुखं दातुमानयन्नामः लौकिकपुरुषवद्वन्धु-
ष्वासक्तिर्नास्तीति बोधनाय तेन सह सर्वान्मृतान्योग्यजीवानपि स्वदर्शनेन कृतार्थी-
करणाय आनयामासेत्येको भावः । कारागृहपालकैः सहैव कारागृहस्थानामानयन-
वत् यमपुरीस्थानामानयनमपि यमभटैस्सहैव कार्यम् नतु तानुलङ्घयेति राजनीति-
प्रकटनाय यमदेवगणांश्च सहैवानयामासेत्यपरो भावः । अत एव “दशस्वेकदेश”
इतिवत्तत्र तेषां मृतानां मध्ये समागतं पितरमित्युक्तम् । समन्वजानात्=गच्छेत्या-
ज्ञापयामास ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ सस्वजे आलिलिङ्गे । प्रति-
पेदे यथावय इत्यत्र यथावयः तथा प्रतिपेदे =प्रियवाक्यप्रतिपादनं कृतवान् ॥
॥ २३० ॥ २३१ ॥ सर्वैर्भवद्भिस्सुकृतमित्यत्र सर्वैर्भवद्भिः मनोवाक्सहितं
देहं मदीयं विधाय एतावन्तं कालं देहेन मम नमस्कारं विधाय, वाचा स्तुतिं
विधाय, मनसा ध्यानं विधायेति यावत् सुकृतं शोभनमेव कृतं नतूदरभरणमेव कृत्वा
स्थितमिति भावः ॥ २३२ ॥ भवतां सर्वस्य=मत्सेवारूपसुकृतस्येति सम्बन्धः ।
निर्गतमौपधं उपाधिर्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं उप समीपे धीयत इत्युपध-
मुपाधिः ततश्च स्वार्थेऽणप्रत्यये कृते णित्वाद्धृद्धौ च कृतायां उपधमेवौपधमिति

स्यात्स्वभावभक्तस्य निरौषधं मे ॥ २३३ ॥ मद्भक्तौ ज्ञानपूर्तावनुपधिकबल-
 प्रोन्नतिस्थैर्यैर्यस्वाभाव्याधिक्यतेजस्सुमतिदमशमेष्वास्य तुल्यो न कश्चित् ।
 शेषो रुद्रस्सुपर्णोऽप्युरुगुणसमितौ नो सहस्रांशतुल्या अस्येत्यस्मिन्मदंशं पद-
 महममुना सार्धमेवोपभोक्ष्ये ॥ २३४ ॥ पूर्वं जिगाय भुवनं दशकन्धरोऽसा-
 वब्जोद्भवस्य वरतो न तु तं कदाचित् । कश्चिज्जिगाय पुरुहूतसुतः कपित्वा-
 द्विष्णोर्वरादजयदर्जुन एव चैनम् ॥ २३५ ॥ दत्तो वरो न मनुजान्प्रति वान-
 रांश्च धात्राऽस्य तेन विजितो युधि वालिनैषः । अब्जोद्भवस्य वरमाश्वभिभूय
 रक्षो जिग्ये त्वहं रणमुखे बलिमाह्वयन्तम् ॥ २३६ ॥ बलेद्वारस्थोऽहं वरमस्मै
 सम्प्रदाय पूर्वं तु । तेन मया रक्षोऽस्तं योजनमयुतं पदांगुल्या ॥ २३७ ॥
 पुनश्च युद्धाय समाह्वयन्तं न्यपातयं रावणमेकमुष्टिना । महाबलोऽहं कपि-

शब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ २३३ ॥ ज्ञानाधिक्यस्योक्तत्वात्पुनः सुमतिग्रहणेन
 अज्ञाननिमित्ताहङ्कारपरधिकारादिदोषरहितत्वेन शोभना मतिरुच्यते । स्वाभाव्या-
 धिक्यं स्वभाव एव स्वाभाव्यं स्वार्थिकोऽण् । ऋजुकुलोत्पन्नत्वात्स्वभावत एव
 सकलजीवोत्तम इत्यर्थः । मदंशं=वैकुण्ठादिलोकेष्विव मम विशेषांशो यस्मिन् तत्
 मदंशं पदं सत्यलोकस्थानमित्यर्थः । ब्रह्मणः रुद्रादिभ्यो वाणीद्वारा द्विशतगुणा-
 धिकत्वेऽपि “उमा यावदनन्तांशान्” इति वचनात् उमापर्यन्तमुत्तरोत्तरेषां अनन्ता-
 नन्तांशैराधिक्यमित्यनुव्याख्याने आचार्यैरेव निर्णीतत्वादत्र शतपदमप्यनन्तपरम् ।
 अतः सहस्रांशतुल्या नो इत्यस्य न काप्यनुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ २३४ ॥ पुरुहूत-
 सुतः कपित्वादित्यत्र पुरुहूतसुतो वाली । भूमेः प्रदक्षिणं कुर्वन्वाली विरोद्धुमागतं
 रावणं गृहीत्वा स्वगृहमानीय स्वसुतस्याङ्गदस्य डोलोपरि विनोदाय कृत्रिमवत्
 बबन्धेति पौराणिकी कथा । विष्णोः=दत्तात्रेयरूपस्य विष्णोः कार्तवीर्यार्जुनस्य
 दत्तात्रेयो गुरुरिति पौराणिकी कथा ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ बलेद्वारस्थोऽहमित्यत्र
 पूर्वं त्रैलोक्यदानात्तुष्टोऽहं अस्मै बलये वरं=तत्र द्वारि तिष्ठामीति वरं सम्प्रदाय
 बलेद्वारस्थोऽहमभवमिति सम्बन्धः । तद्भक्त्यैव द्वारस्थोऽहमभवं नतु तच्छक्त्येति
 भावः ॥ २३७ ॥ अहं मे सुतः पवनश्चेत्यावां जयिनावितिस्म हेतोः । स्मपदेन
 स्वस्यानन्तबलवत्त्वप्रसिद्धिं हनुमतस्सर्वजीवेष्वधिकबलवत्त्वप्रसिद्धिं च सूचयति ।

लाख्यरूपत्रिकोटिरूपः पवनश्च मे सुतः ॥ २३८ ॥ आवां स्वशक्त्या जयिनाविति स्म शिवो वरान्मेऽजयदेनमेवम् । ज्ञात्वा सुराजेयमिमं हि वद्रे हरो जयेयाहममुं दशाननम् ॥ २३९ ॥ अतः स्वभावाज्जयिनावहं च वायुश्च वायुर्हनुमान्स एषः । अमुष्य हेतोस्तु पुरा हि वायुना शिवेन्द्रपूर्वा अपि काष्ठवत्कृताः ॥ २४० ॥ अतो हनूमान्पदमेतु धातुर्मदाज्ञया सृष्ट्यवनादिकर्म । मोक्षं च लोकस्य सदैव कुर्वन्मुक्ताश्च मुक्तान्सुखयन्प्रवर्तताम् ॥ २४१ ॥ भोगाश्च ये यानि च कर्मजातान्यनाद्यनन्तानि ममेह सन्ति । मदाज्ञया तान्यखिलानि सन्ति धातुः पदे तत्सहभोगनाम ॥ २४२ ॥ एतादृशं मे सहभोजनं ते

महाबलः कपिलाख्यः रूपः पुनः समयान्तरे युद्धाय समाह्वयन्तं एनं रावणं एकमुष्टिना धरातले न्यपातयम् । त्रिकोटिरूपः मे सुतः पवनः हनुमांश्च एकमुष्टिना रावणं धरातले न्यपातयदिति योजना । “त्रिकोटिमूर्तिसंयुक्तस्त्रेतायां राक्षसान्तकः । हनूमानिति विख्यातो रामकार्यधुरन्धरः” इति वचनात् “त्रिकोटिरूपः पवनश्च मे सुतः” इति हनुमानुच्यते । तस्य वालिवत् कपित्वादेव जयः कुतो नेति चेन्न । वालिनः इन्द्ररूपत्वेन ब्रह्मवरोलङ्घने असामर्थ्यात्कपित्वादेव जयः । हनूमतस्तु मुख्यप्राणरूपतया ब्रह्मसमानत्वसम्भवात्स्वसत्त्वादेव जयो न कपित्वादेवेति विवेकसम्भवात् । शिवो मे वरादेनं रावणं एवं कार्तवीर्यार्जुनवत् अजयन् नतु स्वशक्त्येति सम्बन्धः । लङ्कां प्रति शिवेन सह कैलासमपनेष्यामीति बलोद्धतेन रावणेन स्वविंशतिहस्तैः गिर्युद्धरणे क्रियमाणे शिवेन च गिरिस्तम्भने कृते गिरिमाकर्षन् रावणः स्वयमेव पपातेति पौराणिकी कथा । तत्संग्रहाय “शिवो वरान्मेऽजयदेन” मित्युक्तम् ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ अमुष्य हेतोस्तु पुरा हि वायुनेत्यत्र हिशब्देन हनूमतः शिरसि शिशुतायां शक्रवज्रप्रहारे कृते सति कुपितो मूलरूपी वायुः शिवेन्द्रादिकान्सर्वान्देवान् श्वासं निरुध्य काष्ठवन्निश्चेष्टांश्चकारेति रामायणकथाप्रसिद्धिं सूचयति ॥ २४० ॥ २४१ ॥ इह लोके अनाद्यनन्तानि यानि कर्मजातानि तैस्तैरनन्तैः प्राणिभिः क्रियमाणानि पुण्यरूपकर्मजातानि तानि समवशे सन्ति । कर्मणां बन्धकत्वात् षष्ठ्यर्थो नाधाराधेयभावस्सम्बन्धः किं तु स्वामिस्वाम्यभाव इति भावः । तानि धातुः पदेऽपि कल्पेकल्पे तत्पदब्रह्मणां वशेऽपि

मया प्रदत्तं हनुमन्सदैव । इतीरितस्तं हनुमान्प्रणम्य जगाद वाक्यं स्थिर-
भक्तिनम्रः ॥ २४३ ॥ को न्वीशते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु च
लिङ्गपीड । तथाऽपि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदाम्भोजनिषेवणादृते ॥
॥ २४४ ॥ त्वमेव साक्षात्परमः स्वतन्त्रस्त्वमेव साक्षादखिलोरुशक्तिः ।
त्वमेव चागण्यगुणार्णवस्सदा रमाविरिश्वादिभिरप्यशेषैः ॥ २४५ ॥ समेत्य
सर्वेऽपि सदा वदन्तोऽप्यनन्तकालाच्च न वै समाप्नुयुः । गुणांस्त्वदीयान्परि-
पूर्णसौख्यज्ञानात्मकस्त्वं हि सदा विशुद्धः ॥ २४६ ॥ यस्ते कथासेवक एव
सर्वदा सदा रतिस्त्वय्यचलैकभक्तिः । स जीवमानो न परः कथञ्चित्त-
जीवनं मेऽस्त्वधिकं समस्तात् ॥ २४७ ॥ प्रवर्धतां भक्तिरलं क्षणक्षणे
त्वयीश मे हासविवर्जिता सदा । अनुग्रहस्ते मयि चैवमेव निरूपधौ तौ मम

सन्ति । आवयोः समस्तप्राणिभिः क्रियमाणशुभकर्मणामसाधारणहेतुत्वादावयोरेव
स्वजन्यसारभूतसुखांशदायकानीति यावत् । अतस्तत्कर्मफलभूता ये भोगाः
सुखानुभवाः ते सर्वे च मम सन्ति लीलया भोगेन बन्धकत्वाभावात् साक्षान्मम
सन्ति । धातुः पदस्थानामपि सन्ति तान्सर्वान्भोगान् ब्रह्मणा सह ब्रह्मान्तर्गामी
सन्नहं भुनक्ति । अतो ब्रह्मपदस्य सहभोगनामेति योजना ॥ २४२ ॥ २४३ ॥
॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ सदा रतिस्त्वय्यचलैकभक्तिरित्यत्र “रमु क्रीडाया”-
मिति धातोः रतिः परमात्मना सहावतारादिषु देहेदेहे च सह क्रीडा ॥ २४७ ॥
निरूपधौ तावित्यत्र वित्तं ददातीति मया कदाऽपि भक्तिर्न कर्तव्या, किंतु मम
स्वामीत्येव त्वयि भक्तिर्भवतु । वित्तं ददातीति त्वयाऽनुग्रहो न कर्तव्यः, तव
भक्तेषु सनकादिषु वित्तस्यैवाभावात् । वित्तवन्तं दुर्योधनं विहाय निर्धने विदुरे
तवानुग्रहदर्शनात् । अतः अनाद्यनन्तकालमारभ्य मम भक्तोऽयमित्येव त्वमप्यनुग्रहं
कुर्विति भावः । अत एवाह यमः “द्रव्याणामप्यभावे तु सलिलेनापि पूजितः ।
यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न पूजितः” । उक्तं च गीतायां भगवता
त्वयैव “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि
प्रयतात्मनः” इति । आह च भागवते एकान्तभक्तः प्रह्लादश्च “नैवात्मनः प्रभु-
रयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते । यद्यज्जनो भगवते विदधीत

सर्वकाम ॥ २४८ ॥ इतीरितस्तस्य ददौ स तद्वयं पदं विधातुस्सकलैश्च
शोभनम् । समाश्लिषच्चैनमथाऽर्द्रया धिया यथोचितं सर्वजनानपूजयत् ॥
॥ २४९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
श्रीरामचरिते अयोध्याप्रवेशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथामुखश्री' रिति ॥ २४८ ॥ विधातुः पदं, सकलैः=
सर्वजनैः क्रियमाणं शोभनं=पुण्यं पुण्यफलं च ॥ २४९ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
भावप्रकाशिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथाप्तराज्यो भगवान् स लक्ष्मणं जगाद राजा तरुणो भवा-
ऽशु । इतीरितः प्राह स लक्ष्मणो गुरुं भवत्पदाब्जान्न परं वृणोम्यहम् ॥ १ ॥
न मां भवत्पादनिषेवणैकस्पृहं तदन्यत्र नियोक्तुमर्हति । न हीदृशः कश्चिदनु-
ग्रहः क्वचित्तदेव मे देहि ततस्सदैव ॥ २ ॥ इतीरितस्तस्य तदेव दत्त्वा दृढं
समाश्लिष्य च राघवः प्रभुः । स यौवराज्ये भरतं निधाय जुगोप लोका-
नखिलान्सधर्मकान् ॥ ३ ॥ प्रशासतीशे पृथिवी बभूव विरिञ्चिलोकस्य समा-
गुणोन्नतौ । जनोऽखिलो विष्णुपरो बभूव न धर्महानिश्च बभूव कस्यचित् ॥
४ ॥ गुणैश्च सर्वैरुदिताश्च सर्वे यथायथा योग्यतयोच्चनीचाः । समस्तरोगा-
दिभिरुज्झिताश्च सर्वे सहस्रायुष ऊर्जिता धनैः ॥ ५ ॥ सर्वे जना नित्यबलोप-
पन्ना यथेष्टसिद्ध्या च सदोपपन्नाः । समस्तदोषैश्च सदा विहीनास्सर्वे सुरूपाश्च
सदा महोत्सवाः ॥ ६ ॥ सर्वे मनोवाक्कनुभिस्सदैव विष्णुं यजन्ते नतु कश्चि-
दन्यम् । समस्तरत्नोद्भरिता च पृथ्वी यथेष्टधान्या बहुदुग्धगोमती ॥ ७ ॥
समस्तगन्धाश्च सदाऽतिहृद्या रसा मनोहारिण एव तत्र । शब्दाश्च सर्वे श्रव-
णातिहारिणः स्पर्शाश्च सर्वे स्पर्शेन्द्रियप्रियाः ॥ ८ ॥ न कस्यचिदुःखमभूत्कथ-
ञ्चिन्न वित्तहानि(हीन)श्च बभूव कस्यचित्(श्चन) । नाधर्मशीलो न च कश्चनाप्रजो
न दुष्प्रजो नैव कुभार्यकश्च ॥ ९ ॥ स्त्रियो न चाऽसन्विधवाः कथञ्चिन्न वै

ॐ ॥ युवन्तरुणशब्दयोः पर्यायत्वात् तरुणो राजा भव युवराजो भवे-
त्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव मे देहीत्यत्र ईदृशानुग्रहकरणमेव देहीत्यर्थः । भवत्पादनिषेवण-
मिति वा ॥ २ ॥ सधर्मकान् स्वस्वधर्मसहितान् लोकान् जुगोप । यथा सर्वे
स्वस्वधर्मसहिता भवन्ति तथा जुगोपेति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नतु
कश्चिदन्यमित्यत्र तु विशेषेण विष्णुम् । सर्वोत्तमत्वेन अन्यं कश्चिद्देवं न यजन्ते
किं तु विष्णुपरिवारतया यजन्त इति भावः । गवां बहुदुग्धमपि भुवस्तृणोल्लासेन
भवतीति भावेन बहुदुग्धगोमतीति भुवो विशेषणं कृतम् ॥ ७ ॥ श्रवणमतिशयेन

पुमांसो विधुरा बभूवुः । नानिष्टयोगश्च बभूव कस्यचिन्न चेष्टहानिर्न च पूर्व-
मृत्युः ॥ १० ॥ यथेष्टमाल्याभरणानुलेपनाः यथेष्टपानाशनवाससोऽखिलाः ।
बभूवुरीशे जगतीं प्रशासति प्रकृष्टधर्मेण जनार्दने नृपे ॥ ११ ॥ सब्रह्मरुद्र-
मरुदश्विदिवाकरादिमूर्धन्धरत्रपरिघद्वितपादपीठः । नित्यं सुरैः सह नरैरथ
वानरेन्द्रैस्सम्पूज्यमानचरणो रमते रमेशः ॥ १२ ॥ तस्याखिलेशितुरनाद्यनु-
गैव लक्ष्मीस्सीताभिधा त्वरमयत्स्वरतं रमेशम् । नित्यावियोगिपरमोच्चनिज-
स्वभावसौन्दर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्वभावा ॥ १३ ॥ रेमे तथा स परमः स्वर-
तोऽपि नित्यं नित्योन्नतप्रमदभारभृतस्वभावः । पूर्णोदुराजसुविराजितसन्नि-

हरन्ति स्वाभिमुखीकुर्वन्तीति श्रवणातिहारिणः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्त्रियो न चासन्
विधवाः कथञ्चिदित्यत्र कथञ्चित् सर्वेषां सहस्रायुष्टुनियमेऽपि अकृतपरिहारेण शाप-
सर्पदंशादिना पतीनां स्त्रीणां वा मरणादित्यर्थः । अतो न पूर्वोत्तरविरोध इति
भावः । स्त्रियो विधवा नासन् पुमांसश्च विधुरा स्त्रीरहिता न बभूवुर्वे इति योजना ।
वैशब्देन रामायणे प्रसिद्धिं सूचयति । स्त्रीणां पुंसां च समानायुष्टे स्त्रीपुम्भावा-
योगः । स्त्रीणां किञ्चिद्दूनायुष्टे सहस्रायुष्टायोगः इति चेत्सत्यं, नैव कुभार्यकश्चे-
त्युक्त्या पुंसामेवायं नियमः स्त्रीणां किञ्चिद्दूनत्वेऽपि न हानिरिति परिहारसम्भ-
वात् । सहस्रायुषः पूर्वं मृत्युः अपमृत्युः पूर्वमृत्युः ॥ १० ॥ ११ ॥ सब्रह्मरुद्रमरु-
दित्यत्र “मनु अवबोधन” इति धातोः औणादिके डप्रत्यये कृते मं ज्ञानं, “रुह बीज-
जन्मनिप्रादुर्भाव” इति धातोः रोहयति उत्पादयतीति मरुत्=मनोभिमानितया
मानसज्ञानजनकः इन्द्रः । “मृञ् प्राणत्याग” इति धातोः डप्रत्यये कृते मं मरणं
रुणद्धीति मरुत् प्राणः । गुरुरूपेण मं ज्ञानं रोहयति जनयतीति मरुत् बृहस्पतिश्च ।
“अशु गता” विति धातोः आशुगतिमानश्ची प्रवहाख्यो वायुः । सम्पूज्यमानचरणः=
ब्रह्मरुद्रादिसुरैः नरैर्वानरैश्च सम्यक् षोडशोपचारपूजया पूज्यमानचरण इत्यर्थः ।
प्राङ्मूर्ध्ना प्रगम्य पश्चात्सम्यक्पूजां कुर्वन्तीति भावः अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १२ ॥
सीताभिधात्वरमयदित्यत्र तु विशेषेण पादसंवाहनगन्धमाल्याद्यर्पणताम्बूलदानादिना
अरमयदिति सम्बन्धः । नित्यमेव सुखं व्यक्तीचकारेत्यर्थः । नित्यावियोगिनः
परमोच्चाः निजस्वभावाः सौन्दर्यादयो भावाः धर्माः यस्याः सा तथोक्ता ॥ १३ ॥

शासु दीप्यन्नशोकवनिकासु सुपुष्पितासु ॥ १४ ॥ गायन्ति चैनमनुरक्तधियः
 सुकण्ठाः गन्धर्वचारणगणास्सह चाप्सरोभिः । तं तुष्टुबुर्मुनिगणास्सहिताः
 सुरेशैः राजान एनमनुयान्ति सदाऽग्रमत्ताः ॥ १५ ॥ एवं त्रयोदशसहस्रमसौ
 समास्तु पृथ्वीं ररक्ष विजितारिरमोघवीर्यः । आनन्दपिन्दुरिव सन्दधदिन्दि-
 रेशो लोकस्य सान्द्रसुखवारिधिरप्रमेयः ॥ १६ ॥ देव्यां स चाजनयदिन्द्र-
 हुताशनौ द्वौ पुत्रौ यमौ कुशलवौ बलिनौ गुणाढ्यौ । शत्रुघ्नतो लवणमुल्लवण-
 बाणदग्धं कृत्वा चकार मधुरां पुरमुग्रवीर्यः ॥ १७ ॥ कोटित्रयं स निजघ्नान
 तथाऽसुराणां गन्धर्वजन्म भरतेन सतां च धर्मम् । संशिक्षयन्नयजदुत्तम-
 कल्पकैः स्वं यज्ञैर्भवाजमुखसत्सचिवाश्च यत्न ॥ १८ ॥ अथ शूद्रतपश्चर्या-
 निहतं विप्रपुत्रकम् । उज्जीवयामास विभुर्हत्वा तं शूद्रतापसम् ॥ १९ ॥
 जङ्घनामाऽसुरः पूर्वं गिरिजावरदानतः । बभूव शूद्रः कल्पायुस्स लोकक्षय-
 काम्यया ॥ २० ॥ तपश्चचार दुर्बुद्धिरिच्छन्माहेश्वरं पदम् । अनन्यवध्यं तं

मदि “हर्ष” इति धातोः प्रकृष्टो मदः सन्तोषः तस्य भारं विभर्तीति प्रमदभारभृतः
 कर्तरि क्तप्रत्ययः तादृशः स्वभावो यस्य स तथोक्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं त्रयो-
 दशसहस्रमसौ समास्त्वित्यत्र तु विशेषेण दृष्टिगोचरतया ररक्षेत्यर्थः पालकतया
 दृष्ट्यगोचरमूलरूपेण सदा रक्षन्पीदानीं मूर्तिविशेषेण दृश्यः सन् ररक्षेति भावः ॥
 ॥ १६ ॥ “साक्षात्कुशलवच्छन्द्रेन्द्राग्नितान्” इति वासुदेवसहस्रनामस्तोत्रे रामनामसु
 पाठात् इन्द्रहुताशनौ द्वौ पुत्रावित्युक्तम् ॥ १७ ॥ कोटित्रयमित्यत्र तथा=लवण-
 वधवत् । गन्धर्वजन्म=गन्धर्वेषु जन्म यस्य तत् गन्धर्वजन्म असुराणां कोटित्रयं
 भरतेन निमित्तेन जघान=भरतस्य कीर्तिदानाय तस्य हृदि स्थितस्सन् जघाने-
 त्यर्थः । उत्तमः कल्पः कल्पना येषां तैः यज्ञैः अयजच्चेति योजना । भवाजमुखाः
 भवाजौ मुखौ क्रमेण मुख्यौ प्रधानौ येषां ते भवाजमुखाः । “रुद्रं समाश्रिता
 देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रित” इति वचनात् इन्द्रादिदेवानामाहत्य मुख्यो भवः तस्यापि
 मुख्यत्वात्परम्परया मुख्योऽज इति भावेन व्युत्क्रमेण कीर्तनम् । सचिवाः सम्य-
 कसाचिव्यकर्तार इत्यर्थः । यद्वा भवाजयोरपि मुखाः मुख्याः श्रीभूदुर्गा एव
 सचिवाः सम्यक्साचिव्यकर्त्र्यः परिवेषयन्त्य इति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तस्माज्जधान पुरुषोत्तमः ॥ २१ ॥ श्वेतदत्तां तथा मालामगस्त्यादाप राघवः ।
 अनन्नयज्ञकृच्छेतो राजा क्षुद्धिनिवर्तनम् ॥ २२ ॥ कुर्वन् स्वमांसैर्धात्रोक्तो मालां
 रामार्थमर्पयेत् । अगस्त्याय न साक्षात्तु रामे दद्यादयं नृपः ॥ २३ ॥ क्षुद-
 भावमात्रफलदं न साक्षाद्राघवेऽर्पितम् । क्षुदभावमात्रमाकांक्षन्मामसौ परि-
 पृच्छति ॥ २४ ॥ व्यवधानतस्ततो रामे दद्याच्छेत इति प्रभुः । मत्वा
 ब्रह्माऽदिशन्मालां प्रदातुं कुम्भयोनये ॥ २५ ॥ तामगस्त्यकरपल्लवार्पितां
 भक्त एष मम कुम्भसम्भवः । इत्यवेत्य जगृहे जनार्दनस्तेन संस्तुत उपागमत्
 पुरम् ॥ २६ ॥ अथ केचिदासुरसुरास्सुराणका इत्युरुप्रथितपौरुषाः पुरा ।
 ते तपस्सुमहदास्थिता विभुं पद्मसम्भवमवेत्य(क्ष्य)चोचिरे ॥ २७ ॥ भूरिपापकृति-
 नोऽपि निश्चयान्मुक्तिमामुम उदारसद्गुण । इत्युदीरितमजोऽवधार्य तान्ग्राह
 च प्रहसिताननः प्रभुः ॥ २८ ॥ यावदेव रमया रमेश्वरं नो वियोजयथ
 सद्गुणार्णवम् । तावदुच्चमपि दुष्कृतं भवन्मोक्षमार्गपरिपन्थि नो भवेत् ॥ २९ ॥
 इत्युदीरितमवेत्य तेऽसुराः क्षिप्रमोक्षगमनोत्सुकाः क्षितौ । साधनोपचयकांक्षिणो

॥ २१ ॥ श्वेतदत्तां तथा मालामित्यत्र स्वमांसैः क्षुद्धिनिवर्तनं कुर्वन् श्वेतो राजा
 श्वेताख्यो राजा, मम क्षुदभावः केन स्यादिति ब्रह्माणं प्रति पृष्टे सति मृतसञ्जीव-
 नस्य स्पर्शवदस्याः मालायाः सकृत्स्पर्शनमात्रेण तव क्षुद्धिनिवर्तनं भविष्यति
 तदुपरीमां मालां रामार्थमगस्त्यकरे दिशेति धात्रोक्तस्सन् रामार्थमगस्त्याय तां
 मालामर्पयत् । अयं नृपः साक्षाद्रामे न दद्यात् । कुतो न दद्यादित्यत उक्तं
 साक्षाद्राघवेऽर्पितमिदं माल्यं क्षुदभावमात्रफलदं न । सत्पात्रदानमहिम्ना ततोऽधि-
 कफलदमपि स्यात् । अस्तु को दोष इत्यत उक्तं असौ नृपः क्षुदभावमात्रमाकां-
 क्षन्मां परिपृच्छति ततोऽधिकफलमाकांक्षन्नेति । काम्यफलार्थिनश्च काम्यफलमेव
 दातव्यं नतु कृपयाऽपि तस्य भोगाधिक्यं देयम् । ऐहिककामनाया दोषत्वेन कृपा-
 प्रतिबन्धकत्वात् । ततः कारणात् व्यवधानत एव श्वेतो रामे दद्यात् नतु साक्षा-
 दिति प्रभुर्ब्रह्मा मत्वा मालां कुम्भयोनये दातुमदिशदिति योजना ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथ केचिदासुरसुरा इत्यत्र सुराणकाः=
 सुराणकाख्या असुरा आसुरिति योजना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

हरौ शासति क्षितिमशेषतोऽभवन् ॥ ३० ॥ ताननादिकृतदोषसञ्चयैर्मोक्षमार्ग-
गतियोग्यतोज्झितान् । मैथिलस्य तनया व्यचालयन्मायया स्वतनुवा स्वमार्गतः ॥
॥ ३१ ॥ आज्ञयैव हि हरेस्तु मायया मोहितास्तु दितिजा व्यनिन्दयन् ।
राघवो(वं)निशिचराहतां पुनर्जानकीं जगृह इत्यनेकशः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मवाक्य-
मृतमेव कारयन्पातयंस्तमसि चान्ध आसुरान् । नित्यमेव सहितोऽपि सीतया
सोऽज्ञसाक्षिकमभूद्वियुक्तवत् ॥ ३३ ॥ तेन चान्धतम ईयुरासुरा यज्ञमाह्वय-
दसौ च मैथिलीम् । तत्र भूमिशपथच्छलानृणां दृष्टिमार्गमपहाय सा स्थिता ॥
॥ ३४ ॥ गुरुं हि जगतो विष्णुर्ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् । तेन तद्वचनं सत्सु

मायया स्वतनुवेत्यत्र स्वतनुवा स्वाभिमन्यमानया स्वदेहस्थानीयया मायया भ्रम-
जनकाविद्यया स्वमार्गतः स्वानां स्वभक्तानां मार्गतः तत्त्वज्ञानाख्यमार्गात् तान्
सुराणकान् व्यचालयत् । व्यचालयदिति वदता पूर्वं वैष्णवैः सह संवासात् जपा-
कुसुमसम्बन्धेन स्फटिकेषु रक्तिमेव तेष्वपि सन्मार्गः स्थित इति सूचितम् । वैष्णव-
समागमवशात् सीतारामौ लक्ष्मीनारायणाविति या प्रमा प्रागासीत् तस्यां सत्यां
स्वमोक्षाख्यप्रयोजननाशभीत्या अपह्वासं न कुर्युः । अतो भ्रमजनन्या मायया तां
बुद्धिं विनाश्य मनुष्यावेताविति विपरीतबुद्धिं स्थिरीचकारेति भावः । सुष्ठु
दैत्यानाममार्गभूतात् तत्त्वज्ञानादिति वा । स्वेषु सुराणकेष्ववस्थितात् सन्मार्गत
इति वा । “न ऋते त्वत्क्रियते” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ तु=विशेषेण हरेराज्ञयैव ।
“सत्त्वाच्चावरस्ये”ति सूत्रात् मायया=तदधीनमायया च तु विशेषेण मोहिताः ।
मोहस्य तत्स्वरूपत्वात् प्रागाच्छादित आसीत् । इदानीं मायावशात् प्रकटीमूतेन
मोहेन युक्ता इत्यर्थः । हिशब्देन हरेः स्वातन्त्र्यप्रसिद्धिं दैत्यानां मोहस्वरूपत्वं च
प्रसिद्धमिति सूचयति ॥ ३२ ॥ सोऽज्ञसाक्षिकमभूद्वियुक्तवदित्यत्र वियुक्तवत्
वसिष्ठा(वाल्मीक्या)श्रमं प्रति अज्ञदृष्ट्या सीतायाः प्रेषणेन सीतया वियुक्त इवाभू-
दित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यज्ञमाह्वयदित्यत्र असौराघवः वसिष्ठा(वाल्मीक्या)श्रमगतां जानकीं
यज्ञं यज्ञं प्रत्याह्वयच्च । यज्ञकरणसमये पुनराह्वयामास चेत्यर्थः । तत्र=यज्ञसभायां भूमि-
शपथच्छलात्=भूमिं प्रत्यहमदुष्टा चेत् हे भूमे! त्वं ममावकाशं देहीति शपथव्याजात्
सा=सीता नृणां दृष्टिमार्गमपहाय स्थिता । विदारितभूमेरन्तः प्रविष्टा सती दृष्टि-

नानृतं कुरुते क्वचित् ॥ ३५ ॥ नासत्स्वप्यनृतं कुर्याद्वचनं पारलौकिकम् ।
 ऐहिकं त्वसुरेष्वेव कचिद्वन्ति जनार्दनः ॥ ३६ ॥ निजाधिक्यस्य विज्ञप्त्यै
 कचिद्वायुस्तदाज्ञया । हन्ति ब्रह्मत्वमात्मीयमद्धा ज्ञापयितुं प्रभुः ॥ ३७ ॥
 नान्यः कश्चित्तद्वराणां शापानामप्यतिक्रमी । अयोग्येषु तु रुद्रादिवाक्यं तौ
 कुरुतो मृषा ॥ ३८ ॥ एकदेशेन सत्यं तु योग्येष्वपि कदाचन । न
 विष्णोर्वचनं क्वापि मृषा भवति कस्यचित् ॥ ३९ ॥ एतदर्थोऽवतारस्तु
 विष्णोर्भवति सर्वदा । प्रविश्य भूमौ सा देवी लोकदृष्ट्यनुसारतः । रेमे
 रामेणावियुक्ता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ४० ॥ एवं रमालालितपादपल्लवः
 पुनश्च यज्ञैरयजत्स्वमेव । वराश्वमेधादिभिराप्तकामो रेमेऽभिरामो नृपतीन

मार्गं त्यक्त्वा स्थिता नृणामदृश्याऽभूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नासत्स्वप्यनृतं
 कुर्यादित्यत्र पारलौकिकवचनस्य कचिदनृतत्वे सत्स्वप्यनृतत्वशङ्कया सतामपि
 मोक्षमार्गे प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यात् । अतः पारलौकिकं गतं पारलौकिकवचनं
 असत्स्वप्यनृतं न कुर्यात् । ऐहिकं तु सतामनपेक्षितमेवेति तत्रानृतत्वशङ्कायामपि
 न कचिद्धानिरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एकदेशेन सत्यं त्वित्यत्र
 योग्येष्वपि तु=विशेषेण सत्यं कुरुते कदाचन एकदेशेन सत्यं न कुरुत इति
 सम्बन्धः । दुर्वाससो वचनस्य अम्बरीषे व्यर्थाकरणाच्चेति भावः । न विष्णोर्वचनं
 क्वापीत्यत्र असुरान्प्रति बुद्धवचनं अनृतमभूदिति शङ्कां देवान्प्रति तद्वाक्यमपि
 सत्यमेव असुरास्तु स्वभ्रान्त्या अन्यथा व्यजानन्निति वक्ष्यन् आचार्य एव परि-
 हरिष्यति । अतो नोक्तभङ्ग इति ज्ञेयम् । व्यासोऽपि दुर्दर्शनरीत्या शैवपुराणा-
 दिकं कृतवान् । अतस्तान्यपि तदनुवादरूपाण्येव न साक्षात्स्ववाक्यानि । अतो-
 ऽपि न भगवद्वचनस्य अनृतत्वशङ्केत्यनुसन्धेयम् । अत एव “सत्यव्रत”मिति भग-
 वन्तं गृणन्ति । भगवानपि पदत्रयं देहीति स्वोक्तेः सत्यत्वरक्षणार्थं स्वपदान्येव
 वर्धयामास नतु त्रित्वभङ्गं कृतवान् । शिशुपालमातरं प्रति “शतमागांसि सोढा-
 ऽह”मिति स्वोक्तेः सत्यतायै शतापराधपर्यन्तं शक्तोऽपि शिशुपालं न जघान ।
 रुक्मिणीं प्रति प्रेमकलहसमये “निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ।
 तस्मात्प्रायेण नोह्याढ्या न भजन्ति सुमध्यमे” इत्यादीनामापाततोऽसत्यार्थतया

विशिक्षयन् ॥ ४१ ॥ रामस्य दृश्या त्वन्येषामदृश्या जनकात्मजा । भूमि-
प्रवेशादूर्ध्वं सा रेमे सप्तशतं समाः ॥ ४२ ॥ एवंविधान्यगणितानि जनार्द-
नस्य रामावतारचरितानि तदन्यपुग्भिः । शक्यानि नैव मनसाऽपि हि तानि
कर्तुं ब्रह्मेशशेषपुरुहूतमुखैस्सुरैश्च ॥ ४३ ॥ तस्यैवमब्जभवलोकसमामिमां क्ष्मां
कृत्वाऽनुशासत उदीक्ष्य गुणान् धरायाः । वैशेष्यमात्मसदनस्य हि कांक्षमाणाः
वृन्दारकाः कमलजं प्रति तच्छशंसुः ॥ ४४ ॥ आमन्त्र्य तैस्सह विभुः
भगवत्प्रयाणं स्वीयाय सन्नन इयेष दिदेश चाऽशु । रुद्रं स्वलोकगमनाय
रघूत्तमस्य सम्प्रार्थने स च समेत्य विभुं ययाचे ॥ ४५ ॥ एकान्तमेत्य

प्रतीयमानस्ववचनानां “निष्किञ्चनो ननु भवान्न यतोऽस्ति किञ्चिद्यस्मै बलिं बलि-
भुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः । न त्वा विदन्त्यसुतृपोऽन्तिकमाढ्यतायाः प्रेष्ठः सतां
बलिभुजामपि योऽन्तरास्ते” इत्यादिना रुक्मिण्योक्तानुकूलसत्यार्थान् स्ववचन-
सत्यतायै “मयोदितं यदन्वर्थं तत्सर्वं सत्यमेव ही”ति स्वयमप्यङ्गीचकार ।
अतः परिहासकथायामपि भगवद्वाक्यं नानृतं किमुतान्यत्वेति ज्ञेयम् । अत एव
रुक्मिणीरूपश्रीरप्युवाच “नैवालीकं भवत्येव वचस्ते मधुसूदने”ति । एतदर्थः=
एतत् पूर्वोक्तनानाविधमर्यादारक्षणमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
एवं रमालालितपादपल्लव इत्यत्र एवं पूर्वोक्तप्रकारेण रमया अदृश्यया सीतया
लालितपादपल्लवस्सन् रेमे । नृपतीन् विशिक्षयन्सन् वराश्वमेधादिभिर्यज्ञैः पुनश्च
स्वमेवायजच्चेति योजना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एवं विधान्यगणितानीत्यत्र अनाद्यनन्त-
कालेष्वप्यनन्तानन्तब्रह्मणां दिनेदिने क्रियमाणत्वात् अगणितान्यसङ्ख्यातानि
रामावतारचरितानीति योजना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आमन्त्र्य तैः सह विभुरित्यत्र
धरायाः सकाशात्स्वलोकस्य वैशेष्याकांक्षायामसूयाशङ्का स्यात् । महत्तरसाम्राज्या-
द्रामस्य प्रच्यावने अपराधोऽपि स्यात् । तदुभयं च ऋजुयोगिषु श्रेष्ठस्य ब्रह्मणः
स्वस्य नोचितम् । अतः स्वयमेव देवानादाय रामं प्रार्थयितुं नागतः । किंतु
स्वपुत्रं हरेः पौत्रं रामनामप्रियरुद्रमेवादिशदिति भावेनोक्तम्—रुद्रमेव दिदेश चेति ।
अत एव “पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यं सम्भावयन्ति गुणिनः” इति स्वयमेव
वक्ष्यति । स्वीयाय सन्नन इत्यत्र स्वीयाय स्वकीयाय सन्नने श्वेतद्वीपाख्यसन्नने

रघुपेण समस्तकालो रुद्रो जगाद वचनं जगतो विधातुः । वैशेष्यमात्मसद-
(भव)नस्य हि कांक्षमाणास्त्वामर्थयन्ति विबुधास्सहिता विधात्रा ॥४६॥ पुत्र-
स्त्वेश कमलप्रभवस्तथाऽहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् । सम्भा-
वयन्ति गुणिनस्तदहं ययाचे गन्तुं स्वसन्न नतिपूर्वमितो भवन्तम् ॥ ४७ ॥
यत्कार्यसाधनकृते विबुधार्थितस्त्वं प्रादुश्चकर्थ निजरूपमशेषमेव । तत्साधितं
हि भवता तदितः स्वधाम क्षिप्रं प्रयाहि हर्षं विबुधेषु कुर्वन् ॥४८॥ ओमि-
त्युवाच भगवांस्तदशेषमेव श्रुत्वा रहस्यं तनुस्त्वपरा हरस्य । दूर्वासनाम-
युगिहागमदाशु रामं मां भोजय क्षुधितमित्यसकृद्बुवाणा ॥ ४९ ॥ सिद्धं न
देयमुत साध्यमपीति वाचं श्रुत्वाऽस्य वाक्समयजातमुरु स्वहस्तात् । अन्नं

॥ ४५ ॥ देवकार्यार्थमेव रुद्रस्याऽगमनम् । स्वस्य तु संहार एव प्रिय इति सूचनाय
समस्तकालो रुद्र इत्युक्तम् । यद्वा भूमेः भाग्यात्प्रच्यावनं संहर्तुरस्य प्रियमिति
सूचनाय समस्तकाल इत्युक्तम् । “कल हिंसाया” मिति धातोः समस्तं कालयति
मारयतीति समस्तकालः । अनेन रामायणस्थकालशब्दार्थः उक्तो भवति । जगतो
विधातुरिति वदता भूमेरपि ब्रह्मसृष्टत्वात् स्वसृष्टलोकस्याऽधिक्ये स्वपुत्रीसौभाग्य-
दर्शनवत् स्वस्य सन्तोष एव नासूयेति सूचितम् । ब्रह्मा देवकार्यार्थमेव माम-
दिशत् नतु स्वप्राधान्येनेति भावेन विधात्रा सहिता विबुधा इति विबुधानामेव
प्राधान्यमुक्तम् । वैशेष्यमात्मसदनस्य हि कांक्षमाणा इत्यत्र हिशब्देन भूलोकात्
स्वर्गलोकस्याऽधिक्यं प्रसिद्धम् । अन्यथा स्वर्गकामनया ज्योतिष्टोमकरणायोगात्
अतो देवानामपि नात्यन्तमपराध इति सूचयति ॥ ४६ ॥ तु विशेषेण पौत्रः भृगु-
नारदादिभ्योऽप्यतिशयेन पौत्रः ॥ ४७ ॥ क्षिप्रं प्रयाहि हर्षं विबुधेषु कुर्वन्नित्यत्र
सदा रामदर्शनजन्यसुखविरोधित्वात् बहुतरयज्ञादिजन्यसुखविरोधित्वाच्च दृढो हर्षो
न भवतीति सूचनाय हर्षमिति विश्लिष्टोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ तदशेषमेव
श्रुत्वेत्यत्र तदशेषं श्रुत्वैवेति सम्बन्धः स्वस्यापि गमने अभिरुचिरस्तीति सूचनं
तत्फलं ॥ ४९ ॥ स्वहस्ताद्वाक्समयजातं चतुर्गुणमन्नमित्यनेन दूरस्थांगुष्ठं विहाय
कामधेनोः स्तनचतुष्टयवत् तर्जन्याद्यंगुलीचतुष्टयात् भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयाख्यं चतुर्गुण-
मन्नं तत्क्षणादेव जातम् । अतः प्राक्सिद्धमपि न उपरि साध्यमपि नेति सूचितम् ।

चतुर्गुणमदादमृतोपमानं रामस्तदाप्य बुभुजेऽथ मुनिः सुतुष्टः ॥ ५० ॥
 तप्तो ययौ च सकलान्प्रतिकोपयानः कश्चिन्न मेऽर्थितवरं प्रतिदातुमीशः ।
 एवंप्रतिज्ञक ऋषिस्स हि तत्प्रतिज्ञां मोघां चकार भगवान्न तु कश्चिदन्यः ॥
 ॥ ५१ ॥ कुन्ती तु तस्य हि मुनेर्वरतोऽजयत्तं(त्तु)रामस्सकृष्णतनुवा स्वबला-
 जिगाय । तस्मिञ्छिवे प्रतिगते मुनिरूपके च याहीति लक्ष्मणमुवाच रमा-
 पतिस्सः ॥ ५२ ॥ एकान्ते तु यदा रामश्चक्रे रुद्रेण संविदम् । द्वारपालं स
 कृतवांस्तदा लक्ष्मणमेव च ॥ ५३ ॥ यद्यत्र प्रविशेत्कश्चिद्धन्मि त्वेति वचो
 ब्रुवन् । तदन्तरागतमृषिं दृष्ट्वाऽमन्यत लक्ष्मणः ॥ ५४ ॥ दू(दु)र्वाससः प्रतिज्ञा
 तु रामं प्राप्यैव भज्यताम् । अन्यथा त्वयशो रामे करोत्येष मुनिर्ध्रुवम् ॥
 ॥ ५५ ॥ राघवो घ्नन्नपि तु मां करोत्येव दयां मयि । इति मत्वा ददौ मार्गं
 स तु दू(दु)र्वाससे तदा ॥ ५६ ॥ स्वलोकगमनाकांक्षी स्वयमेव तु राघवः । इयं

॥ ५० ॥ तत्प्रतिज्ञां मोघीचकार हीति हिशब्देन इतरामभ्यतत्प्रतिज्ञाभङ्गादपि रावण-
 वधादिव भगवतः सर्वोत्तमत्वं प्रसिद्धमभूदिति सूचयति ॥ ५१ ॥ कुन्तिभोजगृहे
 चातुर्मास्यव्रते स्थितमप्रिये सति गमिष्यामीति प्रतिज्ञावन्तमतिकोपनमृषिं कुन्ती
 स्वसेवाकौशलेन प्रसाद्य मन्त्रं जग्राह । तदा अप्रिये सति गच्छामीति ऋषेः प्रतिज्ञां
 प्रियस्यैव करणात् जिगायेति भारती कथा । सोऽपि जयः भीतां कुन्तीं प्रति त्वयि
 कोपं न करोमीति तस्य वरादेवेति भावेनाऽऽह कुन्ती तु तस्य हि मुनेर्वरत इति ।
 कृष्णोऽपि ममोदरपूर्तिः केनापि कर्तुं न शक्यत इति प्रतिज्ञया व्रजं प्रत्यागतं
 दुर्वाससं यथेष्टान्नपानदाने सति इतः परं भोक्तुं न शक्नोमीति वाचयित्वा जिगाय ।
 तदपि रामवत्स्वमहिम्नैवेति भावेनाऽऽह रामः स कृष्णतनुवा स्वबलाजिगायेति ॥
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ राघवो घ्नन्नपि तु मामित्यत्र राघवस्तु मां
 घ्नन्नपि मयि दयामेव करोतीति सम्बन्धः । स तु दुर्वाससे तदेत्यत्र सः लक्ष्मणः
 तदा तु=राघवापयशोमार्जनाख्यकार्यविशेषेण मार्गं ददाविति तु शब्दार्थः ॥ ५६ ॥
 स्वलोकगमनाकांक्षीत्यत्र “आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्द” इति वचनात् स्वस्य
 स्वात्मीयस्य स्वज्ञातेर्वा लक्ष्मणस्य स्वलोकः नागलोकः तं प्रति तस्य गमनाकां-
 क्षीत्यर्थः । यद्यपि श्वेतद्वीपे शेषोऽस्ति तथापि नासौ तल्लोकः किंतु शयनीयतया

प्रतिज्ञा हेतुः स्यादिति हन्मीति सोऽकरोत् ॥ ५७ ॥ अत्यन्तबन्धुनिधनं त्याग
एवेति चिन्तयन् । याहि स्वलोकमचिरादित्युवाच स लक्ष्मणम् ॥ ५८ ॥
इत्युक्तस्स ययौ जगद्भवभयध्वान्तच्छिदं राघवं ध्यायन्नाप च तत्पदं दशशतै-
र्युक्तो मुखाम्भोरुहैः । आसीच्छेषमहाफणी मुसलभृद्व्याकृतिलाङ्गुली पर्यङ्क-
त्वमवाप यो जलनिधौ विष्णोश्शयानस्य च ॥ ५९ ॥ अथ राघवः स्वम-
वनोपगतौ विदधे मतिं सह जनैरखिलैः । समघोषयच्च य इहेच्छति तत्पदमक्षयं
सपदि मैत्विति सः ॥ ६० ॥ श्रुत्वा तु तद्य इह मोक्षपदेच्छवस्ते सर्वे

पद्मनाभसेवार्थं तत्रैकांशेनागतः । अंशाच्च नावतारः किं त्रिवन्द्रादीनां स्वलोकस्थित-
मूलरूपादेव अवतारः । अवतारसमाप्तौ मूलरूपप्रवेशश्च धर्मः । अतो नागलोकं
प्रत्येव लक्ष्मणः प्रेषणीय इति भावेन स्वलोकगमनाकांक्षीत्युक्तम् । स्वलोको
विष्णुलोकः तद्गमनाकांक्षीत्यर्थकथने इयं प्रतिज्ञा हेतुः स्यादित्यादिकं वक्ष्यमाण-
मसङ्गतं स्यात् । अत उक्त एवार्थः । इयं प्रतिज्ञा=हन्मीति प्रतिज्ञा हेतुः=लक्ष्म-
णस्य स्वलोकगमने हेतुः स्यादिति हेतोः स्वलोकगमनाकांक्षी सतु राघवः स्वयमेव
हन्मीति प्रतिज्ञामकरोदिति सम्बन्धः । स्वयमेवेत्येवकारेण स्वेच्छयैव प्रतिज्ञाकरणं
नतु लक्ष्मणोपरि कोपजननायेति सूच्यते । तदुक्तं भागवते हनुमद्रूपेण ग्रन्थकारे-
णैव “न लक्ष्मणं चापि जहाति कर्हिचित्” इति कोपान्न जहातीत्यर्थः । तर्हि व्यर्था
प्रतिज्ञा किमर्थं कार्येति शङ्कापरिहाराय तुशब्दः कार्यविशेषात्प्रतिज्ञेति तस्यार्थः
कार्यविशेषश्च लक्ष्मणस्यापि स्वमूलरूपप्रवेशो धर्मः । सेवातुरश्चायं न गमिष्यति
अतः प्रतिज्ञाभङ्गव्याजेन तस्य प्रेषणम् । अतिप्रिये कृतायाः हन्मीत्युग्रप्रतिज्ञायाः
हननमेव धर्मः किंतु तस्य प्रतिनिधना केनचित्प्रतिज्ञारक्षणमिति मर्त्यशिक्षणं च ।
तदप्युक्तं भागवते “मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षण” इति । अत एव गाण्डीवाव-
मन्तारं हन्मीति स्वप्रतिज्ञापालनाय गाण्डीवावमन्तुर्धर्मराजस्य हननायोद्यतमर्जुनं
कृष्णोऽपि हननप्रतिनिधिना निन्दाख्यहननेनैव घातयामास ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
इत्युक्तः स ययावित्यत्र रामसमीपाद्ययौ । तत्पदं शेषस्थानमाप चेति योजना ॥
॥ ५९ ॥ सपदि मैत्विति स इत्यत्र तत्पदमिच्छति सः सपदि=तत्क्षणादेव मा-
मां प्रति एत्विति योजना ॥ ६० ॥ श्रुत्वा तु तद्य इहेत्यत्र तदाघोषणं श्रुत्वा

समाययुरथातृणमापिपीलम् । रामाज्ञया गमनशक्तिरभूत्तृणादेर्ये तत्र दीर्घ-
 भविनो न तु ते तदैच्छन् ॥ ६१ ॥ संस्थापयामास कुशं स्वराज्ये तैस्साक-
 मेव च लवं युवराजमीशः । संस्थाप्य वालितनयं कपिराज्य आशु सूर्यात्म-
 जोऽपि रघुवीरसमीपमायात् ॥ ६२ ॥ अथाऽऽह वायुनन्दनं स राघवस्समा-
 श्लिषन् । तवाहमक्षिगोचरस्सदा भवामि नान्यथा ॥ ६३ ॥ त्वया सदा
 महत्तपः सुकार्यमुत्तमोत्तमम् । तदेव मे महत्प्रियं चिरं तपस्त्वया कृतम् ॥ ६४ ॥
 दशास्यकुम्भकर्णकौ यथा सुशक्तिमानपि । जघन्थ न प्रियाय मे तथैव
 जीव कल्पकम् ॥ ६५ ॥ पयोब्धिमध्यगं च मे सुसन्न चान्यदेव वा । यथे-
 ष्टतो गमिष्यसि स्वदेहसंयुतोऽपि सन् ॥ ६६ ॥ यथेष्टभोगसंयुतः सुरेशगाय-
 कादिभिः । समीड्यमानसद्यशा रमस्व मत्पुरस्सदा ॥ ६७ ॥ तवेप्सितं न
 किञ्चन क्वचित्कुतश्चिदेव वा । मृषा भवेत्प्रियश्च मे पुनःपुनर्भविष्यसि ॥ ६८ ॥
 इतीरितो मरुत्सुतो जगाद विश्वनायकम् । विधेहि पादपङ्कजे तवेश भक्ति-
 मुत्तमाम् ॥ ६९ ॥ सदा प्रवर्धमानया तया रमेऽहमञ्जसा । समस्तजीव-
 सञ्चयात्सदाधिका हि मेऽस्तु सा ॥ ७० ॥ नमोनमो नमोनमो नतोऽस्मि ते सदा
 पदम् । समस्तसद्गुणोच्छ्रितं नमामि ते पदं पुनः ॥ ७१ ॥ इतीरिते तथेति तं
 जगाद पुष्करेक्षणः । जगाम धाम चात्मनस्तृणादिना सहैव सः ॥ ७२ ॥
 खगा मृगास्तृणादयः पिपीलिकाश्च गर्दभाः । तदाऽऽसुरुत्तमा यतो नृवानराश्च

इहायोध्यायां येतु मोक्षपदेच्छव इति तुशब्दसम्बन्धः ॥ ६१ ॥ संस्थापयामास
 कुशमित्यत्र तैर्दीर्घभविभिर्जनैस्सह कुशं स्थापयामास । सुग्रीवोऽपि वालितनयं
 कपिराज्ये संस्थाप्य रघुवीरसमीपमायादिति योजना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 यथा सुशक्तिमानपीत्यत्र अव्ययानामनेकार्थत्वात् यथातथाशब्दौ यतस्तत इत्यर्थः ॥
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ समस्तजीवसञ्चयादित्यस्य ब्रह्मपदवी-
 योग्येतरसमस्तजीवसञ्चयादित्यर्थः । सदाधिका हीति हिशब्देन स्वस्याधिकारि-
 सर्वोत्तमत्वप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तदाऽऽसुरुत्तमा यत इत्यत्र
 यतः कारणात् तदा रामेण राज्यपरिपालनसमये खगाद्याः गर्दभान्ताः हीनयो-
 नयोऽप्युत्तमा आसुः ततः कारणात् नृवानराद्याः उत्तमजीवा इति किं पुनः किं

किं पुनः ॥ ७३ ॥ सदैव रामभावनास्सदा सुतत्त्ववेदिनः । यतोऽभवे-
स्ततस्तु ते ययुः पदं हरेस्तदा ॥ ७४ ॥ स तैस्समावृतो विभुर्यगौ दिशं
तदोत्तराम् । अनन्तसूर्यदीधितिर्दुरन्तसद्गुणार्णवः ॥ ७५ ॥ सहस्रसूर्यमण्डल-
ज्वलत्किरीटमूर्धजः । सुनीलकुन्तलावृतामितेन्दुकान्ति(न्त)सन्मुखः ॥ ७६ ॥
सुरक्तपद्मलोचनस्सुविद्युदाभकुण्डलः । सुहासविद्रुमाधरस्समस्तवेदवाग्रसः ॥
॥ ७७ ॥ दिवाकरौधकौस्तुभप्रभासकोरुकन्धरः । सुपीवरोन्नतोऽल्लसज्जग-
द्भरांसयुग्मकः ॥ ७८ ॥ सुवृत्तदीर्घपीवरोऽल्लसद्भुजद्वयाङ्कितः । जगद्विमथ्य
सम्भृतश्शरोऽस्य दक्षिणे करे ॥ ७९ ॥ स्वयं स तेन निर्मितो हतो मधुश्च
कैटभः । शरेण तेन विष्णुना ददौ च लक्ष्मणानुजे ॥ ८० ॥ स शत्रुसूद-

वक्तव्यम् । अतः सर्वेषां मोक्षदानमिति भावः ॥ ७३ ॥ सदैव रामभावना इत्यत्र
यतः कारणात् सदा सुतत्त्ववेदिनः=गुरुमुखात्सुष्ठु तत्त्वज्ञानवन्तः, यतः सदैव रामं
भावयन्तीति रामभावनाः राममननध्यानवन्तः, यतश्च तु=अपरोक्षज्ञानाख्यविशेषः
वन्तश्चाभवन्, ततः कारणात् तदा रामगमनसमये ते खगाद्याः हरेः पदं ययुरिति
योजना ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ सहस्रसूर्यमण्डलवत् ज्वलत् किरीटं मूर्धजे यस्य स
तथोक्तः ॥ ७६ ॥ समस्तवेदवाचो रसायां रसनायां यस्य स तथोक्तः । “रस
आस्वादन” इति धातोः रसयति आस्वादयतीति रसा रसना ॥ ७७ ॥ सहस्र-
बाहुभिः जगद्धारणमपि पीवरांसशक्त्यैवेति हेतोः जगद्भरांसयुग्मक इत्युक्तम् ॥
॥ ७८ ॥ जगद्विमथ्य सम्भृत इत्यत्र जगत्=अतिदृढीभूतमेरुमन्दरहिमवदाद्यचला-
त्मकं अयःशिलात्मकं च सकलं जगत् विमथ्य=तदीयद्रढिम्नः सर्वानेकीकृत्य,
दध्नी नवनीतमिव तेषां सर्वेषां द्रढिम्नां सारांशमादाय स्वयं विष्णुनैव तेन सारां-
शेन निर्मितः यः शरः सः अस्य विष्णोरेव दक्षिणे करे सम्भृतः । अनादिकाल-
मारभ्य सम्यग्भृतः आसीत् । विष्णुना तेन=स्वकरघृतशरेणैव मधुश्च कैटभश्च
हतः । रामोऽपि स्वावतारसमये मूलरूपात् दैत्यवधायाऽऽगतं शरं लक्ष्मणानुजे
शत्रुघ्ने ददौ । सः शत्रुसूदनः=शत्रुघ्नः रसवत् लवणरसवदाह्वयो नाम यस्य सः
रसाह्वयो लवणासुर इत्यर्थः । येन शरेण तमवधीत् मधुराभिधां पुरीमकारयच्च
समस्तसारसम्भवं तं शरं स्वलोकगमनसमये करे दक्षिणे करे दधारेति योजना ।

नोऽवधीन्मधोऽसुतं रसाह्वयम् । शरेण येन चाकरोत्पुरीं च माधुराभिधाम् ॥
 ॥ ८१ ॥ समस्तसारसम्भवं शरं दधार तं करे । स वामबाहुना धनुर्दधार
 शार्ङ्गसञ्ज्ञितम् ॥ ८२ ॥ उदारबाहुभूषणश्शुभाङ्गदस्सकङ्कणः । महाङ्गुलीय-
 भूषितस्सुरक्तसत्कराम्बुजः ॥ ८३ ॥ अनर्घ्यरत्नमालया वनाख्यया च मालया ।
 विलासिविस्तृतोरसा बभार च श्रियं प्रभुः ॥ ८४ ॥ स भूतिवत्सभूषण
 स्तनूदरे वलितयी । उदारमध्यभूषणोल्लसत्तटिप्रभाम्बरः ॥ ८५ ॥ करीन्द्र-
 सत्करोरुयुक्सुवृत्तजानुमण्डलः । क्रमाल्पवृत्तजङ्घकस्सुरक्तपादपल्लवः ॥ ८६ ॥
 लसद्गरिन्मणिद्युती रराज राघवोऽधिकम् । अमङ्ग्यसत्सुखार्णवस्समस्तशक्ति-
 सत्तनुः ॥ ८७ ॥ ज्ञानं नेत्राब्जयुग्मान्मुखवरकमलात्सर्ववेदार्थसारांस्तन्वा
 ब्रह्माण्डवाह्यान्तरमधिकरुचा भासयन् भासुरास्यः । सर्वाभीष्टाभये च स्वकर-
 वरयुगेनार्थिनामादधानः प्रायाद्देवाधिदेवः स्वपदमभिमुखश्चोत्तराशां विशो-
 काम् ॥ ८८ ॥ दधे छत्रं हनूमान्स्रवदमृतमयं पूर्णचन्द्रायुताभं सीता सैवा-
 खिलाक्ष्णां विषयमुपगता श्रीरिति हीरथैका । द्वेधा भूत्वा दुधाव व्यजनमुभ-
 यतः पूर्णचन्द्रांशुगौरं प्रोद्यद्भास्वत्प्रभाभा सकलगुणतनुर्भूषिता भूषणैः स्वैः ॥
 ॥ ८९ ॥ साक्षाच्चक्रतनुस्तथैव भरतश्चक्रं दधदक्षिणेनायात्सव्यत एव शङ्ख-

स्वयं रामेण निर्मितः अस्य रामस्य करे सम्भृत इत्यर्थकथने आदिकालीनमधु-
 कैटवधोपयोगिता अस्य शरस्य न स्यात् । शरं दधार तं कर इति वक्ष्यमाणेन
 पौनरुक्त्यं च स्यात् । अत उक्त एवार्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
 उदारबाहुभूषणः उत्कृष्टभुजकीर्त्याख्यभूषणः ॥ ८३ ॥ अनर्घ्यरत्नमालया वनाख्यया
 मालया च=वनमालया च विलासि “लस प्रकाश” इति धातोः विशेषेण शोभ-
 मानं विस्तृतं यदुरस्तेन ॥ ८४ ॥ भूतिः श्रीः वसत्यस्मिन्निति भूतिवत्सः श्रीवत्सः
 भूषणं यस्य स तथोक्तः । उदारमध्यभूषणश्चासौ उल्लसत्तटिप्रभाम्बरश्चेति विग्रहः ॥
 ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ द्वेधा भूता दुधावेत्यत्र दुधाव “धूञ् कम्पन”-
 इति धातोः व्यजनं बालव्यजनं दुधाव बीजयामास । विशेषेण अज्यते वायुर्ना
 सम्बध्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषेण व्यज्यते वायुरनेनेति व्युत्पत्त्या चामरमपि
 वायुव्यञ्जकत्वाद्यजनं “बालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् । तेन बीजयती

वरभृच्छङ्खात्मकशत्रुहा । अग्रे ब्रह्मपुरोगवासुरगणा वेदाश्च सोङ्कारकाः
 पश्चात्सर्वजगज्जगाम रघुपं यान्तं निजं धाम तम् ॥ ९० ॥ तस्य सूर्यसुत-
 पूर्ववानरा दक्षिणेन मनुजास्तु सव्यतः । रामजन्मचरितानि तस्य ते कीर्त-
 यन्त उच्येर्दुतं ययुः ॥ ९१ ॥ गन्धर्वैर्गीयमानो विबुधमुनिगणैरब्जसम्भूति-
 पूर्वैर्वेदोदारार्थवाग्भिः प्रणिहितसुमनास्सर्वदा स्तूयमानः । सर्वैर्भूतैश्च भक्त्या
 स्वनिमिषनयनैः कौतुकाद्रीक्ष्यमाणः प्रायाच्छेषगरुत्मदादिकनिजैस्संसेवितं(तः)
 स्वं पदम् ॥ ९२ ॥ ब्रह्मरुद्रगरुडैस्सशेषकैः प्रोच्यमानसुगुणोरुविस्तरः । आरु-
 रोह विभुरम्बरं शनैस्ते च दिव्यवपुषोऽभवंस्तदा ॥ ९३ ॥ अथ ब्रह्मा हरिं
 स्तुत्वा जगादेदं वचो विभुम् । त्वदाज्ञया मया दत्तं स्थानं दशरथस्य हि ॥
 ॥ ९४ ॥ मातृणां चापि तल्लोकस्त्वयुताब्दादितोऽग्रतः । अनर्हायास्त्वयाज्ञप्ता
 देवी उवासांचक्र ईश्वर' 'मिति भागवते प्रयोगाच्च चामरमपि व्यजनम् ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥ तस्य सूर्यसुतपूर्ववानरा इत्यत्र सूर्यसुतपूर्ववानराः तस्य दक्षिणेन दक्षि-
 णतः मनुजास्तु सव्यतः=वामत इति पदद्वयसम्बन्धः । तस्य=रामस्य रमयन्तीति
 रामाणि मनोहराणि जन्मचरितानि उच्येः=वैदिकसूक्तैः उच्चैरिति वा ॥ ९१ ॥
 प्रणिहितसुमना इत्यत्र प्रणिहिताः शिरसि समर्पिताः सुमनसः पुष्पाणि यस्य स
 तथोक्तः । “स्त्रियः सुमनसः पुष्प” मित्यमरः ॥ ९२ ॥ ते च दिव्यवपुष इत्यत्र ते
 पूर्वोक्ताः खगमृगादयः ॥ ९३ ॥ त्वदाज्ञया मया दत्तमित्यत्र लङ्कायां यमपुरात्
 त्वयाऽऽनीतस्य तव पितुर्दशरथस्य अतः परं इतोऽप्यूर्ध्वं लोकं दिशेति त्वदाज्ञया
 अत एव प्राक् “समन्वजानात्पितरं च तत्र समागत” मित्युक्तम् ॥ ९४ ॥
 मातृणां चापि तल्लोकस्त्वयुताब्दादितोऽग्रत इत्यत्र इतः=तव स्वर्गारोहणकालात्
 अयुताब्दात् अग्रतः=पूर्वं तु=विशेषेण, सर्वासां सह मरणाभावात् काले कश्चि-
 द्विशेषोऽस्तीति सूचनाय तुशब्दः । तल्लोकः=दशरथलोकः दत्तः । दशरथस्य त्वयि
 वनं गते सति त्वद्वियोगेन तदैव मरणात् इतः पूर्वं किञ्चिद्नवत्रयोदशवर्षात् प्रागेव
 दिव्यं स्थानं दशरथाय दत्तम् । तु=तदुपर्यपि तिसहस्रवर्षपर्यन्तं भवदैश्वर्यं दृष्ट्वा
 सह स्थितानां तदनन्तरं मरणात् इतः अयुताब्दात्प्रागेव पत्युः स्थानं दत्तमिति
 भावः । तत्रापि विशेषोऽस्तीति भावेनाह—अनर्हाया इति । तव राज्यप्रतिबन्ध-

कैकेय्या अपि सद्गतिः ॥ ९५ ॥ सूत्रा तु भरतं नैषा गच्छेत निरयानिति ।
तथाऽपि सा यदावेशाच्चकार त्वय्यशोभनम् ॥ ९६ ॥ निकृतिर्नाम सा
क्षिप्ता मया तमसि शाश्वते । कैकेयी तु चलान् लोकान् प्राप्ता नैवाचलान्
क्वचित् ॥ ९७ ॥ पश्चाद्भक्तिमती यस्मात्त्वयि सा युक्तमेव तत् । मन्थरा तु

करणनिमित्तात् किञ्चिदोषयुक्ततया औपाधिकसूतकदोषवशात् तदैव देवपूजानर्ह-
ब्राह्मणवत् कौसल्यासुमित्राभ्यां सहैव सद्गत्यनर्हया अपीत्यर्थः । स्वभावत एव
अयोग्यत्वे सद्गत्याज्ञादात् रामस्याकुशलत्वप्रसङ्गादित्यमेवार्थो वक्तव्यः । सद्गतिः
दोषपरिहारानन्तरं सद्गतिः आज्ञप्ता ॥ ९५ ॥ तथापि सा यदावेशादित्यत्र
तथापि कैकेय्याः सद्गतियोग्यत्वेऽपि सा=कैकेयी यदावेशात्=यस्याः निकृत्याख्य-
राक्षस्याः आवेशात् हृदयान्तरावेशादित्यर्थः । बहिर्मन्थरायाः सत्त्वेऽपि मनो-
मालिन्यकरणाय अन्तरन्याऽपेक्षिता । बहिः रामराज्यं नाशयेदिति दुर्वाक्यं वक्तुं
मन्थरा अपेक्षिता । मायावादिना शतशः ऐक्यवाक्ये प्रयुक्तेऽपि तत्त्ववादिनां मन
इव बहिर्दुर्वाक्यश्रवणेऽपि कैकेय्याः मनः अधर्मं नाङ्गीकुर्यादेव । अतो मनोमालि-
न्यजननायापि काचिदपेक्षिता मलिनचित्ताया अपि कैकेय्याः दशरथो नाधर्मं
प्रवर्तयितुं शक्यः । अतः प्राक्पतिदत्तवरस्य इदमेव फलं याचयेति दुष्टोपदेश-
शिक्षणार्थं बहिरप्यन्याऽपेक्षितेति भावः । मन्थरा दासीभूत्वा विलुम्पेति ब्रह्मोप-
देशादिमं कुमारं जानाति । निकृतिस्तु तदभावात् धौतवस्त्रं पङ्क इव मनो
मलिनमेव कर्तुं समर्था नतु मन्थरावत् कुमारोपदेशायापि शक्ता । अतो द्वे
अपि राक्षस्यौ अपेक्षिते इति ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥ कैकेयी तु चलान्लोकानित्यत्र
कैकेयी तु प्रागुक्तदोषविशेषसद्भावात् इतः पूर्वं चलान्=नश्वरान् स्वर्गादिलोकानेवा-
ऽऽप्ता । क्तप्रत्ययस्य अतीतार्थकत्वात् । अचलान् सान्तानादिलोकान् क्वचित्=
कस्मिंश्चित्प्रदेशेऽपि इतः पूर्वं नैवाऽऽप्ता । औपाधिकत्वेन दुर्बलतया सत्पुत्र-
प्रसवितृत्वपुण्यप्राबल्येन च नरकदानासमर्थेन दोषेण अचललोकप्राप्तिप्रतिबन्ध-
मात्रं कृतम् । सत्पुत्रजनयितृत्वपुण्यमहिम्ना स्वर्गादिचललोकप्राप्तिश्चाभूदिति
भावः । पश्चात्सा कैकेयी त्वयि भक्तिमती । तस्मात्तत्=सद्गतिदानाज्ञापनं युक्त-
मेवेत्यर्थः । औपाधिकदोषपरिहारानन्तरं तस्या अपि त्वदाज्ञप्तसद्गतिं दास्यामीति

तमस्यन्धे पातिता दुष्टचारिणी ॥ ९८ ॥ सीतार्थं ये त्वनिन्दंस्त्वां ते च याता
महत्तमः । प्रायशो राक्षसाश्चैव त्वयि कृष्णत्वमागते ॥ ९९ ॥ शेषा यास्यन्ति
तच्छेषा अष्टाविंशे कलौ युगे । गते चतुस्सहस्राब्दे तमोगास्त्रिशतोत्तरे ॥
॥ १०० ॥ अथ ये त्वत्पदाम्भोजमकरन्दैकलिप्सवः । त्वया सहाऽऽगतास्तेषां
विधेहि स्थानमुत्तमम् ॥ १०१ ॥ अहं भवस्सुरेशाद्याः किङ्कराः स्म तवे-
श्वर । यच्च कार्यमिहास्माभिस्तदप्याज्ञापयाऽऽशु नः ॥ १०२ ॥ इत्युदीरित-
माकर्ण्य शतानन्देन राघवः । जगाद भावगम्भीरं सुस्मिताधरपल्लवः ॥
॥ १०३ ॥ जगद्गुरुत्वमादिष्टं मया ते कमलोद्भव । गुर्वादृशानुसारेण मया-
ऽऽदिष्टा च सद्गतिः ॥ १०४ ॥ अतस्त्वया प्रदेया हि लोका एषां मदाज्ञया ।
हृदि स्थितं च जानासि त्वमेवैकः सदा मम ॥ १०५ ॥ इतीरितो हरेर्भाव-
विज्ञानी कञ्जसम्भवः । पिपीलिकातृणान्तानां ददौ लोकाननुत्तमान् ॥ १०६ ॥
वैष्णवान्सन्ततत्वाच्च नाम्ना सान्तानिकान्विभुः । ते जराघृतिहीनाश्च सर्वदुःख-
विवर्जिताः ॥ १०७ ॥ संसारमुक्ता न्यवसंस्तत्र नित्यसुखाधिकाः । ये तु
देवा इहोद्भूता नृवानरशरीरिणः ॥ १०८ ॥ ते सर्वे स्वांशितामापुस्तन्मैन्द-
विविदावृते । असुरावेशतस्तौ तु न राममनुजग्मतुः ॥ १०९ ॥ पीतामृतौ
पुरा यस्मान्मम्रतुर्न च तौ तदा । तयोश्च तपसा तुष्टश्चक्रे तावजरामरौ ॥
॥ ११० ॥ पुरा स्वयम्भूस्तेनोभौ दर्पादमृतमन्थने । प्रसह्यापिबतां देवैर्देवां-

भावः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ प्रायशो राक्षसाश्चैवेत्यत्र त्वया हता राक्षसाः प्रायशस्तमो
याताः । शेषाः त्वयि कृष्णत्वमागते सति तमो यास्यन्ति । तच्छेषाः कृष्णावता-
रेऽपि हननानन्तरं तमोगमनादवशिष्टाः मणिमदाद्याः अष्टाविंशे कलौ युगे
त्रिशतोत्तरे चतुस्सहस्राब्दे गते सति तमोगा भविष्यन्तीति योजना ॥ १०० ॥
विधेहि स्थानमित्यत्र उत्तमं स्थानं विधेहि आज्ञापय ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥
॥ १०४ ॥ १०५ ॥ पिपीलिकातृणान्तानामित्यत्र चलप्राणिषु पिपीलिकान्तानां
स्थिरप्राणिषु तृणान्तानामिति विभागः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ नृवानरशरीरिण-
इत्यत्र भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नान् नृशरीरिणः । तौ देवांशभूतौ च तौ मैन्दविविदौ चेति
विग्रहः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ पुरा स्वयम्भूरित्यत्र पुरा=अमृतमथनात्पूर्वम् ।

शत्वादुपेक्षितौ ॥ १११ ॥ पीतामृतेषु देवेषु युध्यमानेषु दानवैः । तैर्दत्तमात्म-
हस्ते तु रक्षायै पीतमाशु तत् ॥ ११२ ॥ तस्मादोषादापतुस्तावासुरं भाव-
मूर्जितम् । अङ्गदः कालतस्त्यक्त्वा देहमाप निजां तनुम् । रामाज्ञयैव कुर्वाणो
राज्यं कुशसमन्वितः ॥ ११३ ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा राघवाज्ञापुरस्कृतः ।
सेनापतिर्धनेशस्य कल्पमावीत्स राक्षसान् ॥ ११४ ॥ रामाज्ञया जाम्बवांश्च
न्यवसत्पृथिवीतले । उत्पत्त्यर्थं जाम्बवत्यास्तदर्थं सुतपश्चरन् ॥ ११५ ॥ अथो
रघूणां प्रवरस्सुरार्चितः स्वयैकतन्वा न्यवसत्सुरालये । द्वितीयया ब्रह्मसदस्य-
धीश्वरस्तेनार्चितोऽथापरया निजालये ॥ ११६ ॥ तृतीयरूपेण निजं पदं
प्रभुं व्रजन्तमुच्चैरनुगम्य देवताः । अगम्यमर्यादमुपेत्य च क्रमाद्विलोकयन्तो-
ऽतिविदूरतोऽस्तुवन् ॥ ११७ ॥ ब्रह्मा मरुन्मारुतसूनुरीशशेषो गरुत्मान् हरिजः
शक्रकाद्याः । क्रमादनुव्रज्य तु राघवस्य शिरस्यथाऽऽज्ञां प्रणिधाय निर्ययुः ॥
॥ ११८ ॥ स्वं स्वं च सर्वे सदनं सुरा ययुः पुरन्दराद्यास्तु विरिञ्चपूर्वकाः ।
मरुत्सुतोऽथो बदरीमवाप्य नारायणस्यैव पदं सिषेवे ॥ ११९ ॥ समस्त-
शास्त्रोद्भूतं हरेर्वचो मुदा तदा श्रोत्रपुटेन सम्भरन् । वदंश्च तत्त्वं विबुधर्षभाणां
तदा मुनीनां च सुखं ब्रुवास ॥ १२० ॥ रामाज्ञया किम्पुरुषेषु राज्यं चकार

तयोर्जन्म नेदानीं किंतु आदिसृष्टावेव । तदा स्वयम्भुवो वरतः अमृतमथनकालेऽपि
तौ कपिरूपेण जीवन्तौ स्थिताविति भावः ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
कल्पमिति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” इति वचनात् मासमधीत इतिवत्
द्वितीया । कल्पपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ अगम्यमर्यादमुपेत्य
च क्रमादित्यत्र अमुक्तैरगम्या अन्तर्नगरीमर्यादा यस्य तं रामं च क्रमात् शास्त्रोक्त-
क्रमात् उपेत्य शास्त्रे यावद्देशे गमनं विहितं तावदुपेत्येत्यर्थः । सप्तमद्वारपर्यन्तमु-
पेत्येति यावत् ॥ ११७ ॥ हरिजः शक्रकाद्या इत्यत्र हरिजः विष्णुकुमारः । कामः
॥ ११८ ॥ मरुत्सुतोऽथो बदरीमवाप्येत्यत्र शतशृङ्गोपरि एका बदरी । हिमवन्मूर्धन्य-
परा बदरी । मेरोरुपान्ते अन्या बदरी । बदरीत्रयेऽपि नारायणस्तिष्ठति । तत्र
मेरोरुपान्तबदरीमेवाप्येत्यर्थः ॥ ११९ ॥ १२० ॥ रूपैस्तथाऽन्यैश्च समस्तसन्ननीति
वदता रामायणयुद्धे एकमूर्त्यैव पूर्णत्वात् वैष्णवक्षेत्रेषु सर्वेषु देवादीनां दृश्य-

रूपेण तथाऽपरेण । रूपैस्तथाऽन्यैश्च समस्तसन्नन्युवास विष्णोः सततं यथेष्टम् ॥
 ॥ १२१ ॥ इत्थं स गायञ्छतकोटिविस्तरं रामायणं भारतपञ्चरात्रम् । वेदांश्च
 सर्वान्सहितब्रह्मसूत्रान् व्याचक्षाणो नित्यसुखोद्भरोऽभूत् ॥ १२२ ॥ रामोऽपि
 सार्धं पवनात्मजेन स सीतया लक्ष्मणपूर्वकैश्च । तथा गरुत्मत्प्रमुखैश्च पार्ष-
 दैस्संसेव्यमानो न्यवसत्पयोब्धौ ॥ १२३ ॥ कदाचिदीशस्सकलावतारानेकं
 विधायाहिपतौ हि शेते । पृथक्च संव्यूह्य कदाचिदिच्छया रेमे रमेशोऽमित-
 सद्गुणार्णवः ॥ १२४ ॥ इत्यशेषपुराणेभ्यः पञ्चरात्रेभ्य एव च । भारताच्चैव
 वेदेभ्यो महारामायणादपि ॥ १२५ ॥ परस्परविरोधस्य हानान्निर्णीय तत्त्वतः ।
 युक्त्या बुद्धिवलाच्चैव विष्णोरेव प्रसादतः ॥ १२६ ॥ बहुकल्पानुसारेण
 मयेयं सत्कथोदिता । नैकग्रन्थाश्रया तस्मान्नाशङ्क्याऽत्र विरुद्धता ॥ १२७ ॥
 क्वचिन्मोहायासुराणां व्यत्यासः प्रतिलोमता । उक्ता ग्रन्थेषु तस्माद्वि निर्ण-
 योऽयं कृतो मया ॥ १२८ ॥ एवं च वक्ष्यमाणेषु नैवाऽऽशङ्क्या विरुद्धता ।
 सर्वकल्पसमश्चायं पारम्पर्यक्रमस्सदा ॥ १२९ ॥ पुंन्यत्यासेन चोक्तिः
 स्यात्पुराणादिषु कुत्रचित् । कृष्णामाह यथा कृष्णो धनञ्जयशरैर्हतान् ॥

तया अन्येषामदृश्यतया च हरिसेवार्थं सज्जनरक्षणार्थं च हनुमतस्त्रिकोटिरूप-
 धारणमिति सूचितं भवति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ लक्ष्मणपूर्वकैश्चेत्यत्र लक्ष्मणपदेन
 लक्ष्मणमूलरूपी शेषो गृह्यते । शेषमार्गानुयायिनां गरुडमार्गानुयायिनां च पृथग्ग्र-
 हणार्थं लक्ष्मणपूर्वकैः गरुत्मत्प्रमुखैश्च पार्षदैरित्युक्तम् । लक्ष्मणस्यापि मूलरूपे
 प्रविष्टत्वेन सुग्रीवादिदेवानामपि स्वांशितामापुरिति कथनात् उक्त एवार्थः ।
 पयोब्धावमुक्तगम्यस्थानस्थितमण्डपे न्यवसदित्यर्थः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥
 ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ कृष्णामाह यथा कृष्णो धनञ्जयशरैर्हता-
 नित्यत्र शतं शतसंख्याकान् दुर्योधनादीन् धृतराष्ट्रपुत्रान् धनञ्जयशरैर्हतान् ते
 दर्शयिष्य इति भ्रमुः श्रीकृष्णः कृष्णां वनवासकृच्छ्राद्दुःखितां द्रौपदीं प्रति यथा
 आह तथा पुंन्यत्यासो ज्ञेयः । भीमसेने वक्तव्ये अर्जुनकथनं पुंन्यत्यासादेव ।
 तदा धनञ्जयपदेन लक्षणया वृत्त्या भीम एव ग्राह्यः । अतो वाक्यानां नाप्रामाण्य-
 मिति ज्ञेयम् । तर्हि कथं निर्णय इत्यत उक्तं बहुवाक्यत इति ॥ १३० ॥ भारत-

॥ १३० ॥ शतं दुर्योधनादींस्ते दर्शयिष्य इति प्रभुः । भीमसेनहतास्ते तु ज्ञायन्ते बहुवाक्यतः ॥ १३१ ॥ विस्तारे भीमनिहताः संक्षेपेऽर्जुनपातिताः । उच्यन्ते बहवश्चान्ये पुंव्यत्याससमाश्रयात् ॥ १३२ ॥ विस्तारे कृष्णनिहताः बलभद्रहता इति । उच्यन्ते च क्वचित्कालव्यत्यासोऽपि क्वचिद्भवेत् ॥ १३३ ॥ यथा सुयोधनं भीमः प्राहसत्कृष्णसन्निधौ । इति वाक्येषु बहुषु ज्ञायन्ते निर्णयादपि ॥ १३४ ॥ अनिर्णये तु कृष्णस्य पूर्वमुक्ता गतिस्ततः ।

युद्धसमये एकैकवधे सति भीमेन हतो भीमेन हतः इति बहुवाक्यानुसारत इत्यर्थः । ये शतं दुर्योधनाद्याः भीमसेनेन निहता हि अतो निर्णय इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ तदेव प्रदर्शयति—विस्तार इति । युद्धकथायाः विस्तारे क्रियमाणे सति भीमनिहता एव । प्रासङ्गिकतया कथासंक्षेपे क्रियमाणे सति अर्जुनपातिता इत्युच्यन्ते । अद्यापि हि शूराः पुरुषा बहुसेनायां समागतायामपि सभायां फूत्कारेणैव जेष्याम इति वदन्ति । युद्धसमये तु शरसङ्घातैरेव मारयन्ति । अत इयं कथा नापूर्वेति भावः । विस्तारे कृष्णनिहता इत्युच्यन्ते । क्वचित्संक्षेपेण कथने बलभद्रहता इत्युच्यन्ते । एवमन्ये बहवश्च पुंव्यत्याससमाश्रयादुच्यन्त इति योजना । क्वचित्कालव्यत्यासो भवेत् भीमः कृष्णसन्निधौ सुयोधनं प्राहसदिति यथा । एवमाद्याः कथा बहुवाक्येषु निर्णयात् निश्चित्य कथनात् निर्णीयन्ते । अनिर्णये तु एकेनैव वाक्येन क्वचित्सङ्गात्कथने कृष्णस्य गतिः ततः=कालव्यत्यासात् पूर्वमेवोक्ता । उत्तरकालीनस्य पूर्वकालीनत्वकथनं कालव्यत्यासः । तदा गङ्गापदेन तीरमिव पूर्वपदेनापरकालो लक्ष्यते अतो वाक्यस्य च नाप्रामाण्यम् । प्रातिलोम्यादय इत्यत्र प्रातिलोम्यपदेन औत्तरकथायाः पूर्वं कथनमुच्यते । यथा दक्षिणगोग्रहणात्पूर्वं उत्तरगोग्रहणस्य कथनम् । पूर्वं पश्चादिति कालवाचकशब्दं विना केवलमुत्तरकथामात्रस्य पूर्वं कथने प्रातिलोम्यमित्युच्यते कालवाचकपदाभावेन कालव्यत्यासानवकाशात् । उच्यमानकथायाः सत्त्वेन वाक्यस्य च नाप्रामाण्यम् । नापि ग्रन्थस्याकौशल्यं बहुज्ञं प्रति विस्तृतोत्तरकथायाः पूर्वं कथने प्राचीनाल्पकथायाः तन्न्यायेनैवातिदेशमात्रादपि ज्ञानसम्भवाभिप्रायेण प्रातिलोम्यकरणसम्भवात् । क्वचिदल्पज्ञानां बुद्धिमनुकूलयितुं सूची-

व्यत्यासास्त्वेवमाद्याश्च प्रातिलोम्यादयस्तथा ॥ १३५ ॥ दृश्यन्ते भारताद्येषु
लक्षणग्रन्थतश्च ते । ज्ञायन्ते बहुभिर्वाक्यैः निर्णयग्रन्थतस्तथा ॥ १३६ ॥
तस्माद्वि(द्वि)निर्णयग्रन्थानाश्रित्यैव च लक्षणम् । बहुवाक्यानुसारेण निर्णयोऽयं
मया कृतः ॥ १३७ ॥ उक्तं लक्षणशास्त्रे च कृष्णद्वैपायनोदिते । त्रिभाषां यो
न जानाति रीतीनां शतमेव च ॥ १३८ ॥ व्यत्यासादीन्सप्तभेदान्वेदाद्यर्थं

कटाहन्यायेन अल्पाया अप्यौत्तरकथायाः पूर्वं कथनसम्भवाच्च ॥ १३२ ॥ १३३ ॥
॥ १३४ ॥ १३५ ॥ लक्षणग्रन्थतः=भारतादीनां गुह्यसमाधिदर्शनारूप्यभाषात्रय-
रीतिशतकादिलक्षणप्रतिपादकग्रन्थतः । तथा बहुभिर्वाक्यैः निर्णयग्रन्थतः=“सत्यं
सत्यं पुनस्सत्य”मिति “न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु” इत्यादिव-
दिदमित्थमेवेति निर्णयग्रन्थतः । तस्माच्च ज्ञायन्ते=सन्दिग्धवाक्यार्थाः ज्ञायन्त
इत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ तत्र लक्षणग्रन्थमुदाहरति-उक्तमिति । त्रिभाषां=
समाधिभाषां गुह्यभाषां दर्शनभाषां चेति त्रिभाषाम् । स्पष्टं सर्वैर्यथा ज्ञायते तथाकथनं
समाधिभाषा, यथा “नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यती”त्यादिकम् । अर्थं
निगूह्य कथनं गुह्यभाषा, यथा “नदीज लङ्केशवनारिकेतु नंगाह्वयोनाम नगारि-
सूनुः” इत्यादिकम् । हे नदीज भीष्म लङ्केशवनस्य अरिर्हनूमान् केतौ यस्य सः
ज्ञात इत्यस्यार्थस्य निगूहनात् गुह्यभाषेत्यर्थः । पाशुपतादिदर्शनमाश्रित्य कथनं
दर्शनभाषा यथा शान्तिर्वणि रुद्रं प्रति कृष्णस्य तपश्चरणादिकथा । रीतीनां
शतमेव चेत्यत्र मृदुपदाक्षरविन्यासो वैदर्भी रीतिः यथा “वाय वाया हि दर्शतेमे
सोमा” इत्यादिका । कठोरपदाक्षरविन्यासो गौडी रीतिः यथा—“सृण्येव जर्भरी-
तुर्भरी”त्यादिका । तथा स्वस्य केनचित् व्युत्पन्नपुरुषेण अकृतत्वद्योतनाय वेदे
छन्दःसमानत्वद्योतनाय वैदिके च अप्रसिद्धपदकीर्तनं यथा- “उक्तैव ऋक्” ।
क्वचित्कर्तव्यसन्धेरकरणं यथा—अयस्मयादीनि । रुत्वविसर्गादिरकरणात् । कचित्सुपो
लोपः यथा—“परमे व्योमन्नि”त्यादि क्वचिद्विभक्तेरव्ययस्य वा डादेशः यथा—
“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” “बलित्था तद्वपुषे” “कतमस्वित्कथासी”दित्यादयो
वेदे । वैदिकग्रन्थे च रीत्यादयो ज्ञेयाः । यथा वाक्ये अस्ति तथा वदेत् “आदा-
वन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत”इत्यादिवाक्यमनालोच्य “अग्निमीळे पुरो-

तथा वदेत् । स याति निरयं घोरमन्यथाज्ञानसम्भवम् ॥ १३९ ॥ इत्य-
न्येषु च शास्त्रेषु तत्तत्तद्विदितं बहु । व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च गोमूत्री प्रधस-
स्तथा ॥ १४० ॥ उक्षणस्सुधुरस्साधुस्सप्त भेदाः प्रकीर्तिताः । इत्यादिलक्षणान्यत्र
नोच्यन्तेऽन्यप्रसङ्गतः ॥ १४१ ॥ अनुसारेण तेषां तु निर्णयः क्रियते मया ।
तस्मान्निर्णयशास्त्रत्वाद्वाद्यमेतद्बुभूषुभिः ॥ १४२ ॥ इतीरिता रामकथा परा

हितमित्यादेः केवलाभिपरतामेव वदेदित्यर्थः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ व्यत्यासः
प्रातिलोम्यमित्यत्र व्यत्यासप्रातिलोम्ये उक्ते । गोमूत्री, नाम=गच्छतो वृषभस्य मूलं
यथा वक्राकारेण तिष्ठति तथा काञ्चित्कथामारभ्य मध्ये तदसम्बद्धकथां कथयित्वा
पुनस्तदनुकूलकथाकथनम् । यथाकृष्णकथाकथके दशमस्कन्धे “देवासुरमनुष्येषु
ये भजन्त्यशिवं शिवं” “वितर्कः समभूतेषां त्रिष्वधीशेषु को महान्” “तदन्ते
बोधयाञ्चक्रुस्सम्राजमिव बन्दिनः” इत्यादिकां प्रासङ्गिककथामुत्तवा पुनः कृष्ण-
कथायाः कथनम् । प्रधसः=“घस आस्वादन” इति धातोः वक्तव्यकथायाः
भक्षणमिव अनिरूपणम् । यथा हरिवंशे विस्तृतकैलासयात्रादिकृष्णकथाकथक-
दशमस्कन्धे विस्तरेणानिरूपणम् । कस्याश्चित्कथायाः ग्रन्थान्तरोक्ताभिप्रायेण सर्वथा-
ऽनिरूपणं च । अथवा “पिबत भागवतं रसमालयम्” । “तत्कथां सुमहत्पुण्यां
धन्यां स्वस्त्ययनीं शिवाम्” । “वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि” “न च
निर्भारतो भवेत् । महत्वात्मारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते” इत्यादिनोच्यमानकथायाः
तत्तत्त्राऽऽस्वादनमिति यथास्थितं तथाऽस्त्वर्थग्रहणम् । उक्षणं नाम=गोमयप्रोक्षण-
मिव कथायास्तत्र तत्र विक्षिप्य कथनम् । सुधुरः=सुष्ठु धूर्त्या पारः यत्र सः
सुधुरः । यथा “वासुदेवपरा वेदाः वासुदेवपरा मन्त्राः । वासुदेवपरा योगाः
वासुदेवपराः क्रियाः । वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः । वासुदेवपरा धर्मा
वासुदेवपरा गतिः । विश्वतः पाणिपादं तत् विश्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । विश्वतः श्रुति-
मल्लोके विश्वमावृत्य तिष्ठति । सर्वज्ञः सर्वगः सर्वः सर्वदः सर्वभावनः । सर्वशास्ता
सर्वसाक्षी पूज्यः सर्वस्य सर्ववृक् । सर्वशक्तिः सर्वसारः सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
सर्ववासः सर्वरूपः सर्वादिः सर्वदुःखहा । सर्वार्थः सर्वतो भद्रः सर्वकारणकारणम् ।
सर्वातिशायिकः सर्वाध्यक्षः सर्वेश्वरेश्वर” इत्यादि । साधिष्ठानस्तुतिं विना केवलं

मया समस्तशास्त्रानुसृतेर्भवापहा । पठेदिमां यः शृणुयादथापि वा विमुक्तबन्ध-
श्चरणं हरेर्व्रजेत् ॥ १४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

श्रीरामचरितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

विष्णोः स्तुतिः यत्र स साधुः । यथा “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थि-
वानि विममे रजांसि” “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्त-
मापे”त्यादिका ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्रादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ द्वापरेऽथ युगे प्राप्ते त्वष्टाशितिमे पुनः । स्वयम्भुशर्वशक्राद्याः
दुग्धाब्धेस्तीरमाययुः ॥ १ ॥ पयोब्धेरुत्तरं तीरमासाद्य विबुधर्षभाः । तुष्टुवुः
पुण्डरीकाक्षमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नमो नमोऽगण्यगुणैकधाम्ने समस्त-
विज्ञानमरीचिमालिने । अनाद्यविज्ञानतमोनिहन्त्रे पराभृतानन्दपदप्रदायिने ।
॥ ३ ॥ स्वदत्तमालाभुविपातकोपतो दुर्वाससश्शापत आशु हि श्रिया ॥
शक्रे विहीने दितिजैः पराजिते पुरा वयं त्वां शरणं गताः स्मः ॥ ४ ॥
त्वदाज्ञया बलिना सन्दधानाः वराद्विरीशस्य परैरचाल्यम् । वृन्दारका मन्दर-
मेत्य बाहुभिर्न शेकुरुद्धर्तुमिमे समेताः ॥ ५ ॥ तदा त्वया नित्यबलत्वहेतुतो
योऽनन्तनामा गरुडस्तदंसके । उत्पाद्य चैकेन करेण मन्दरो निधापितस्तं

ॐ ॥ पयोब्धेरुत्तरं तीरमित्यत्र द्वात्रिंशल्लक्षयोजनविस्तृतक्षीरसमुद्रमध्ये
श्वेतद्वीपः । सच दक्षिणक्षीरसमुद्रप्रवाहस्य उत्तरतीर इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥
यद्यपि अगण्यगुणैकधाम्न इत्यत्रैव समस्तगुणानामपि प्रवेशः । तथाऽपि ज्ञानेना-
ज्ञानं निहृत्य सज्जनानां मोक्षदानाय त्वामर्थयितुमागता इति सूचनाय गुणत्रयस्य
विशिष्य कथनम् । अनादिपदं च सादिगौतमशापजाज्ञाननिर्हरणशक्तिः किं
वाच्येति सूचनाय ॥ ३ ॥ करिष्यमाणोपकारे रुच्युत्पादनाय प्राक् कृतमुपकार-
मनुवदन्ति—स्वदत्तेत्यादिना । स्वदत्तमालाभुविपातकोपत इत्यत्र । वनेचर
इतिवत् सप्तम्या अलुक् । श्रिया विहीने सति हीति हिशब्देन कुपितर्षिशापस्य
सम्पद्धिमोचनशक्तिप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ उत्पाद्य चैकेन करेण मन्दर
इत्यस्य “ततस्ते मन्दरगिरिमोजसोत्पाद्य दुर्मदा” इति भागवतोक्त्या विरोध इति
चेन्न मध्येमार्गं स्ववीर्यपरीक्षणाय गरुडांसस्थितमन्दरगिरेः तदंसाद्वलेनोर्ध्वं प्रापण-
रूपोत्पादनविषयत्वाद्भागवतवाक्यस्य । “अट गता” विति धातोः । अत एवाचार्यैः
“सुरैः सहसुरैरुन्नमितस्तदंसत” इत्युक्तम् । अन्यथा गिरिभारोद्धरणेऽप्यसमर्थतया
चूर्णिताङ्गानां देवासुराणां भूमेर्मरोश्चाभ्यन्तरे कीलकतया खचितमन्दरगिरेरुत्पादनं

स सह त्वयाऽवहत् ॥ ६ ॥ पुनः परीक्षद्विरसौ गिरिस्सुरैस्सहासुरैरुन्नमितस्त-
दंसतः । व्यचूर्णयत्तानखिलान्पुनश्च ते त्वदीक्षया पूर्ववदुत्थिताः प्रभो ।
॥ ७ ॥ पुनश्च वामेन करेण वीश्वरे निधाय तं स्कन्धगतस्त्वमस्य । अगाः
पयोब्धि सहितस्सुरासुरैर्मथा च तेनाब्धिमथाप्यमथाः ॥ ८ ॥ कृतश्च कद्रो-
स्तनयोऽत्र वासुकिर्नेत्रं त्वया काश्यपजस्स नागराद् । ममन्थुरब्धि सहिता-
स्त्वया सुरास्सहासुरा दिव्यपयोवृताधिकम् ॥ ९ ॥ नैच्छन्त पुच्छं दितिजा
अमङ्गलं तदित्यथाग्रं जगृहुर्विषोल्बणम् । श्रान्ताश्च तेऽथो विबुधास्तु पुच्छं
त्वया समेता जगृहुस्त्वदाश्रयाः ॥ १० ॥ अथातिभारादविशत्सुकाञ्चनो
गिरिस्स पातालमथो त्वमेव । तं कच्छपात्मा त्वभरः स्वपृष्ठे ह्यनन्यधार्यं
पुरुलीलयैव ॥ ११ ॥ उपर्यधश्चात्मनि नेत्रगोत्रयोस्त्वया परेणाविशता

अनन्तबलं भगवन्तं विना कथं शक्तिः स्यात् । एवं च प्राथमिकमुत्पाटनं निस्सी-
मबलवता हरिणैव कृतम् । अत एवाऽऽचार्यैः “नित्यबलत्वेहेतुत” इत्युक्तम् ।
द्वितीयं तु यद्गरुडांसादुत्पाटनं तद्देवासुरैः कृतम् । भगवांस्तु तेषां मदनिर्हरणाय
तत्रैव गरुडारुढः सन् तूष्णीं स्थितः । अत एव भागवते “विज्ञाय भगवांस्तत्र
बभूव गरुडध्वजः” इत्युक्तम् । नतु मध्ये आगत इति । पूर्वं तूष्णीं बभूव पश्चात्
करुणाळुर्बभूवेत्यर्थः । तस्मात्पुराणतात्पर्यमपि महाभारततात्पर्यनिर्णयकार एव वेद ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ पुनश्च वामेन करेणेत्यत्र चशब्देन उत्पाद्य चैकेन करेणेत्यत्रापि
वामेन करेणेति समुच्चिनोति । सुरासुरैरपि सहितः अमथा इति अपिशब्देन
निस्सीमबलस्य हरेः स्वसहायं गर्हयति ॥ ८ ॥ कृतश्च कद्रोस्तनयोऽत्र वासुकि-
रित्यत्र कद्रोस्तनयः काश्यपजश्च यः नागराद् वासुकिः सः अत्र मथने । इत-
स्ततो मन्थानं नयतीति नेत्रं रज्जुः कृतः । त्रान्तत्वेन नित्यनपुंसकत्वात् पुल्लिङ्गेन
सम्बन्धः । दिव्यपयसि वृत्तमधिकं यस्येति विग्रहः ॥ ९ ॥ विबुधास्तु पुच्छ-
मित्यत्र तुशब्देन देवानां बुद्धिविशेषवत्त्वं सूचयति । त्वया सहिताः सहासुरा
इति सामान्योक्त्या उभयोरपि हरिसहायत्वभ्रमं निवारयितुमुक्तं त्वया समेता
विबुधा इति ॥ १० ॥ ११ ॥ उपर्यधश्चेत्यत्र मथनभरेण चूतपक्कबीजवत् उद्गमन-
परिहाराय उपरि हरेरवस्थानम् । चूर्णीभावपरिहाराय गोत्रे गिरौ प्रवेशः इति

समेधिताः । ममन्थुरब्धि तरसा मदोत्कटास्सुरासुराः क्षोभितनक्रचक्रम् ॥
 ॥ १२ ॥ श्रान्तेषु तेष्वेक उरुक्रमस्त्वं सुधारमाप्त्यै मुदितो ह्यमथाः । तदा
 जगद्भासि विषं समुत्थितं त्वदाज्ञया वायुरधात्करे निजे ॥ १३ ॥ कलेः स्वरूपं
 तदतीव दुस्सहं वराद्विधातुः सकलैश्च दुस्पृशम् । करे विमथ्यास्तबलं विधाय
 ददौ स किञ्चिद्भिरिषाय वायुः ॥ १४ ॥ स तत्पिबन्कण्ठगतेन तेन निपातितो
 मूर्छित आशु रुद्रः । हरेः करस्पर्शबलात्स संज्ञामवाप नीलोऽस्य गलस्तदा-
 ऽऽसीत् ॥ १५ ॥ अथ त्वदाज्ञां पुरतो निधाय निधाय पात्रे तपनीयरूपे ।

भावः ॥ १२ ॥ त्वमेक एवामथा हीति हिशब्देन हरेः “किंस्विदासीदधिष्ठान”-
 मित्यादिश्रुत्युक्तासहायत्वप्रसिद्धिं सूचयति ॥ १३ ॥ कलिना अभिमन्यमानत्वात्
 कलेः स्वरूपमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वयं त्वनिर्मथ्येत्यत्र तुशब्देन वायोः
 शक्तिविशेषोऽस्तीति सूचितम् । तथाच श्रुतिः “वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा
 कुनन्नमा । केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सहे”ति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—केशी=
 प्रशस्तकेशवान् सुखरूपनारायणाख्येशवांश्च कुनन्नमा=कुत्सितकल्यादीन् विशेषेण
 नमयत्यधः पातयतीति अन्धे तमसि मज्जयति इति कुनन्नमा=वायुः विषस्य पात्रेण=
 सुवर्णपात्रेण धृतं यद्विषं रुद्रेण सह अपिबत् तद्विषं अस्मै रुद्राय उपामन्थत्=उप
 उपषन्नं पानार्हं यथा भवति तथा अमथत् । पिनष्टि स्म= पिष्टमकरोच्च । अस्मै
 उपामन्थदित्युक्त्या स्वस्मै मथनं नेति सिद्धम् । पात्र एव मथनं चेत् स्वस्मा अपि
 मथनं स्यात् । अतः पात्रादन्यत्रैव मथनं सिद्धम् । तच्च योग्यतया कर एवेति
 भावेनाऽऽह—करे विमथ्येति । पानयोग्यं यथा भवति तथेत्युक्त्या विषस्यात्युग्रता
 निरस्तेति गम्यत इति भावेनाऽऽहुः अस्तबलं विधायेति । अस्मा उपामन्थदि-
 त्युक्त्या नतु स्वेन पीयमानमप्यमथादिति लभ्यते । अत एव स्वयं त्वनिर्मथ्ये-
 त्याहुः । रुद्रेण सह वायुरपिबदित्युक्त्या वायोरेव मुख्यपात्रत्वं रुद्रस्य त्वमुख्यतः
 पात्रत्वं च लभ्यते । सहयोगे अप्राधान्यस्य शिष्येण सहाऽऽगतो गुरुरित्यादौ दर्श-
 नात् । अनुशासनाच्च । अत एव किञ्चिद्भिरिषाय ददावित्याहुः । विषगानेनापि
 रुद्रस्य रोदनमासीदिति सूचनाय रुद्रपदम् । “सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्व”-
 मिति हि श्रुतिः । एतदेवाभिप्रेत्याहुः “स तत्पिबन्कण्ठगतेन तेन निपातितो

स्वयं त्वनिर्मथ्य बलोपपन्नं पपौ स वायुस्तदुताऽस्य जीर्णम् ॥ १६ ॥ अत्यल्प-
पानाच्च बभूव शूला शिवस्य शीर्ण्यस्य करावशिष्टम् । अभूत्कलिस्सर्वजगत्सु
पूर्णं पीत्वा विकारो न बभूव वायोः ॥ १७ ॥ कलेशरीरादभवन्कुनागाः
सवृश्चिकाः श्वापदयातुधानाः । अथ त्वयाऽब्धौ तु विमथ्यमाने सुराऽ-
भवत्तामसुरा अवापुः ॥ १८ ॥ उच्चैःश्रवा नाम तुरङ्गमोऽभूत्करी तथैरावत-
नामधेयः । अन्ये च दिक्पालगजा बभूवुर्वरं तथैवाप्सरसां सहस्रम् ॥ १९ ॥
तथाऽऽयुधान्याभरणानि चैव दिवौकसां पारिजातस्तृक्ष्व । तथैव साक्षात्सुरभि-
निशेशो बभूव तत्कौस्तुभं लोकसारम् ॥ २० ॥ अथेन्दिरा यद्यपि नित्यदेहा
बभूव तत्रापरया स्वतन्वा । ततो भवान्दक्षिणबाहुना सुधाकमण्डलं कलशं
चापरेण ॥ २१ ॥ प्रगृह्य तस्मान्निरगात्समुद्राद्धन्वन्तरिर्नाम हरिन्मणिद्युतिः ।
ततो भवद्धस्तगतं दितेस्सुतास्सुधाभरं कलशं चापजहुः ॥ २२ ॥ मुक्तं त्वया

मूर्च्छित आशु रुद्र' इति । सुखरूपनारायणस्य स्वहृदि धारणात् कुनन्नमत्वाच्च
वायोस्तु विषवान्नेन दुःखलेशोऽपि नाभूदिति सूचनाय केशी कुनन्नमेति चोक्तम् ।
तदा गमनादिसामर्थ्यस्य नेषदपि हानिरिति सूचनाय वायुरित्युक्तम् । "वय गता"-
विति धातुः । एतदप्याहुः तदुतास्य जीर्णमिति । गोप्यत्वादयमर्थः नतु पुराणादौ
स्पष्टमुदितः । सर्वज्ञत्वाद्देवाः श्रुत्युक्तमिमं सर्वमेकीकृत्य अस्तुन्निति ग्रन्थकारस्य
भावः ॥ १६ ॥ अत्यल्पपानाच्चेत्यत्र अत्यल्पपानादपि शिवस्य शीर्णि शूला
बभूव । अत एवाभिषेकप्रियः शिवः चन्द्रशेखरश्चाभूत् । अस्य शिवस्य करा-
वशिष्टं अत्यल्पपानादेव मूर्च्छितशिवस्य करे उर्वरितं विषं सर्वजगत्सुपूर्णं सत्
कलिरभूत् । अभिमन्यभिमन्यमानयोरैक्यव्यपदेशात्कल्यभिमन्यमानमभूदित्यर्थः ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सुधाकमण्डलं कलशं चापरेणेत्यत्र सुधा-
कमण्डलं नतु सुवापूरितकमण्डलम् । तथासति दैत्यैस्तस्माप्यपहस्रप्रसङ्गात् । किंतु
जलपरिवेषणकमण्डलमिति भावः । कलशं सुवापरिपूरिकलशम् । परिवेषणपात्रस्य
सुवापात्रत्वे कलशस्य सुवापूर्णत्वं स्वत एव सिद्धमित्यतो न पृथगुक्तम् । सुवायाः
भरः भारो यत्र तं सुवाभरं कलशमिति वक्ष्यति च । "ज्ञानं सुवाकलशमेव च
सन्दधान' मिति तन्त्रनारे स्वयमेव ग्रन्थकारैरुक्तत्वाच्च ॥ २१ ॥ सुवाभरं कलशं

शक्तिमताऽपि दैत्यान्सत्यच्युतान्कारयितुं वधाय । ततो भवाननुपममुत्तमं
 वपुर्वभूव दिव्यप्रमदात्मकं त्वरन ॥ २३ ॥ श्यामं नितम्बार्पितरत्नमेखलं
 जाम्बूनदाभाम्बरभृत्सुमध्यमम् । बृहन्नितम्बं कलशोपमस्तनं सत्पुण्डरीकायत-
 नेत्रमुज्ज्वलम् ॥ २४ ॥ समस्तसारं परिपूर्णसद्गुणं दृष्ट्वैव तत्सम्मुमुहुस्सुरारयः ।
 परस्परं तेऽमृतहेतुतोऽखिला विरुध्यमानाः प्रददुः स्म ते करे ॥ २५ ॥ समं
 सुधायाः कलशं विभज्य निपाययास्मानिति वञ्चितास्त्वया । धर्मच्छलं पाप-
 जनेषु धर्म इति त्वया ज्ञापयितुं तदोक्तम् । यद्यत्कृतं मे भवतां यदीह संवाद
 एवोद्विभजे सुधामिमाम् ॥ २६ ॥ यथेष्टतोऽहं विभजामि सर्वथा न विश्व-
 सध्वं मयि केनचित्कचित् । इति प्रहस्याभिहितं निशम्य स्त्रीभावमुग्धास्तु
 तथेति तेऽवदन ॥ २७ ॥ ततश्च संस्थाप्य पृथक्सुरासुरांस्तवातिरूपोच्चलितान्
 सुरेतरान् । सर्वान्भवदर्शन ईक्ष्य लज्जिताऽस्म्यहं दृशो मीलयेतेत्यवोचः ।
 ॥ २८ ॥ निमीलिताक्षेष्वसुरेषु देवता न्यपाययस्साध्वमृतं ततः पुमान् ।

चेत्यत्र चशब्द एवार्थः नतु कमण्डलुमिति ॥ २२ ॥ विष्णोर्विष्णुवपुषश्चाभेद-
 सूचनाय भवाननुपममुत्तमं वपुर्वभूवेत्युक्तम् । अनुपममसदृशम् । नीचत्वेऽप्यसदृश-
 त्वसम्भवात् उत्तममित्युक्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मच्छलं=धर्मरक्षणाय
 छलं छद्म धर्मः ॥ २६ ॥ लोकशिक्षणायैव इमां सुधां उद्विभज इति प्रागनृतं
 त्वयोक्तम् । “न विष्णोर्वचनं कापि मृषा भवति कस्यचि”दिति स्वनियमरक्षणाय
 पुनः सत्यमेवोक्तमिति भावेनाहुः । यथेष्टत इति इष्टं इच्छा भावे क्तः ममेच्छानु-
 सारत इत्यर्थः । यथेष्टत इति तर्हि दैत्याः कथमङ्गीचक्रुरित्यत्र उक्तं स्त्रीभावमुग्धा
 इति ॥ २७ ॥ अतिरूपोच्चलितान्=तवातिरूपेण उत्कृष्टं चलितं मनश्चाञ्चल्यं येषां
 तानित्यर्थः । भवदर्शन ईक्ष्य लज्जितेत्यत्र भवतां रागेण महर्शने सति युष्मानी-
 क्ष्येति योग्यपदाध्याहारेण योजना । अत एवातिरूपोच्चलितानित्युक्तम् । देवानां
 तु रागं विहायैव महर्शनात्तान्वीक्ष्य न लज्जेति भावः । वस्तुतो नारायणस्य
 लज्जाभावादनृतमिदमिति न शङ्कनीयम् । अतिपापिनां दर्शने लज्जाया अपि गुण-
 त्वात् ॥ २८ ॥ पिबतः सुधामित्युक्त्या देवपंक्ताववसाने राहुरुपविष्टे इति
 सूच्यते । सर्वेषां देवानां सुधापानानन्तरं अन्ते सुधां पिबतः राहोः शिरः न्यकृन्त

क्षणेन पीत्वा पिबतस्सुधां शिरो राहोर्न्यकृन्तश्च सुदर्शनेन ॥ २९ ॥ तेना-
मृतार्थं हि सहस्रजन्मसु प्रतप्य भूयस्तप आरितो वरः । स्वयम्भुवस्तेन भवान्
करेऽस्य विन्दुं सुधां प्राश्य शिरो जहार ॥ ३० ॥ शिरस्तु तस्य ग्रहता-
मवाप सुरैस्समाविष्टमथो सबाहुः । क्षिप्तः कबन्धोऽस्य शुभोदसागरे त्वया
स्थितोऽद्यापि हि तत्र सामृतः ॥ ३१ ॥ अथासुराः प्रत्यपतन्मुदायुधाः समस्तश-
स्तेऽपि हतास्त्वया रणे । कलिस्तु स ब्रह्मवरादजेयो ऋते भवन्तं पुरुषेषु
संस्थितः ॥ ३२ ॥ तस्यार्धदेहा समभूदलक्ष्मीस्तत्पुत्रका दोषगणाश्च सर्वशः ।
अथेन्द्रिरा वक्षसि ते समास्थिता त्वत्कण्ठं कौस्तुभमास धाता ॥ ३३ ॥

इति योजना । अन्यथा मध्ये राहोः स्थितौ केषांचिद्देवानां सुधापानं न स्यात् ।
परिवेषकस्त्रीरूपस्य तत्रैव परिसमाप्तिप्रसङ्गात् । मायया देववैषधारी भीतस्सन-
कोण एवोषविवेश चेति भावः ॥ २९ ॥ तत्र आरितो वर इत्यत्र “रा दान” इति
धातोः आरितः आत्तः ॥ ३० ॥ शिरस्तु तस्य ग्रहतामवापैत्यत्र चमत्कारेण
छिद्यमाने शिरसि राहुर्मृतः । तस्य सुधापानं नासीदेव शिरस्तु हरेर्हस्तलाघवबला-
त्तत्रैव लग्नम् । नतु तदैव पतितम् । अथ तस्याधरोष्ठोपरि निक्षिप्तकरस्थममृतं
तु छिन्नशिरःपातात्पूर्वं आस्यविवरं प्रविश्य गलविवरद्वारेण कबन्धं प्राविशत्
शिरोऽपि प्राविशत् । अतः सुधासत्त्वाच्छिरोऽपि चि कालस्थायि । कबन्धोऽपि
चि कालस्थायी । तयोर्मध्ये शिरसि “राहुज्येष्ठं केतुशत” मिति वचनात् राहो-
रपीषत्सन्निधानम् । देवानां शतस्य च सन्निधानम् । तत्रापि शिरोऽभिमानित्वा-
द्राहोरंशस्य ज्येष्ठता केतूनां कनिष्ठता । एवं ग्रहद्वयस्याप्येकं शिर एवाधिष्ठानम् ।
अत एव करे प्रास्य शिरो जहारेत्युक्तम् । राहुनाम्ना याज्ञिकैर्दीयमानं हविः देवा
एव गृह्णन्ति । यज्ञाहुत्यां दैत्यानामनधिकारात् । पर्वणि पर्वणि सूचकयोश्चन्द्र-
सूर्ययोर्द्वेषमात्राय राहुः । अवैष्णवदत्ताहुत्यैव तस्य जीवनमिति विवेकः ॥ ३१ ॥
ब्रह्मवराद्भवन्तमृते अजेयः कलिस्तु परशुकुत्रयस्य कलिजयोऽपि भवत्प्रसादादेवेत्यतो
न स पृथगुक्तः । पुरुषेषु “पुरुषा पुरुषा नरा” इत्यनुशासनात् मानुषेषु संस्थितः =
सम्यक् स्थितः । रुद्रादिषु कदाचित्कल्याणवेश इति सूचनाय संस्थित इत्युक्तम् ॥
॥ ३२ ॥ तस्यार्धदेहेत्यत्र अर्धदेहा = अर्धाङ्गी भार्या । दोषगणाः = दोषाभिमानिनो

यथाविभागं च सुरेषु दत्ता स्त्वया तथाऽन्येऽपि हि तत्र जाताः । इत्थं त्वया साध्वमृतं सुरेषु दत्तं हि मोक्षस्य निदर्शनाय ॥ ३४ ॥ भवेद्धि मोक्षो नियतं सुराणां नैवासुराणां स कथञ्चन स्यात् । उत्साहयुक्तस्य च तत्प्रतीपं भवेद्धि राहोरिव दुःखरूपम् ॥ ३५ ॥ कलिस्त्वयं ब्रह्मवरादिदानीं विबाधतेऽस्मान्सकलाः प्रजाश्च । अज्ञानमिथ्यामतिरूपतोऽसौ प्रविश्य सज्ज्ञानविरु-
 दैत्यगणाः । कौस्तुभमास कौस्तुभाभिमानी आसेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यथाविभाग-
 मित्यत्र तत्र=मथ्यमानक्षीरसमुद्रे जाताः अन्ये=प्रागुक्ततयोक्तेभ्यः अन्ये लक्ष्मी-
 कौस्तुभसुधादिभ्योऽन्ये इत्यर्थः । यथाविभागं=विभागमनतिक्रम्य सुरेषु दत्ताः ।
 स च विभागः शास्त्रप्रसिद्धितोऽवगन्तव्य इति सूचनाय हिशब्दः । ऐरावतोच्चैःश्रवः
 पारिजातप्रभृतयः इन्द्राय दत्ताः । तथा शास्त्रे उक्तत्वात् । तदतिरिक्ताः पुण्डरीक-
 वामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकाख्याः सप्तदिग्गजाः अग्न्यादिसप्तदिवपा-
 लानां दत्ताः । तथा शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । आयुधान्याभरणानि च यथायोग्यं सुरेषु
 दत्तानीत्यर्थः । सुरेषु दत्तं हीति हिशब्देन “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इति
 श्रुतिप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ३४ ॥ असुराणां न स्याद्धीति हिशब्देन “मायाभिरु-
 त्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अवदस्युं रधूनुथा” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं “आरुरु-
 क्षन्ति मायाभिः उत्सिसृप्सन्ति ये दिवम् । तान्दस्युन्विधुनोम्यज्ञ पूर्वस्माच्च पदा-
 दधः” । “आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो
 यान्त्यधमां गतिम्” । इति स्मृतिप्रसिद्धिं च सूचयति । उत्साहयुक्तस्य=मोक्षो-
 त्साहयुक्तस्य तत्प्रतीपं=सुखरूपमोक्षविपरीतं दुःखरूपमन्धतमो भवेद्धीति हिशब्देन
 “परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं च
 सूचयति । तर्हि उत्साहस्य का गतिरिति शङ्कामपि पूर्वेषामुग्राणां दैत्यानां सख्या=
 स्वस्मिन्क्रियमाणानि सख्यानि भक्त्यादिसाधनानीति यावत् परावृणक्ति=छिन-
 तीति वदन्ती श्रुतिरेव धिक्कुरुते । इदमपि शूर्पणख्यादिषु प्रसिद्धमिति हिशब्देन
 सूचितम् ॥ ३५ ॥ अवतारान्तरं विहाय यदर्थं कूर्मावतारकथैव विस्तरेण कथिता
 तत्फलमाहुः—कलिस्त्वयमिति । अयं कलिः तु=कालकूटाख्यविषस्य सहायविशे-
 षेण इदानीमस्मान्प्रविश्य अज्ञानमिथ्याज्ञानरूपतः=अज्ञानमिथ्याज्ञानयोः रूपेण

द्वरूपः ॥ ३६ ॥ त्वदाज्ञया तस्य वरोऽब्जजेन दत्तः । आविश्य शिवं
चकार । कदागमांस्तस्य कुयुक्तिबाधां न हि त्वदन्यश्चरितुं समर्थः ॥ ३७ ॥
वेदाश्च सर्वे सहशास्त्रसङ्घा उत्सादितास्तेन न सन्ति तेऽथ । तत्साधु भूमा-
ववतीर्य वेदानुद्धृत्य शास्त्राणि कुरुष्व सम्यक् ॥ ३८ ॥ अदृश्यमज्ञेयमतर्क्य-
रूपं कलिं निलीनं हृदयेऽखिलस्य । सच्छास्त्रशस्त्रेण निहत्य शीघ्रं पदं निजं
देहि महाजनस्य ॥ ३९ ॥ ऋते भवन्तं नहि तं निहन्ता त्वमेक एवाखिल-

चित्तं भ्रामयित्वा कदाचित्कदाचिद्बाधते । सकलाः प्रजाश्च प्रविश्य अज्ञानमि-
थ्याज्ञानरूपतः चित्तं भ्रामयित्वा विशेषेण बाधत इति यथायोग्यं विभज्य योजना
द्रष्टव्या । स्वयमपि पिशाचावेशेनेव परशुक्लत्रयं विना अस्माकं प्रजानां च बुद्धि-
भ्रंशकरणे समर्थः । इदानीं कालकूटसहाये सति उन्मत्तबीजेनेव बुद्धिं भ्रामयित्वा
अस्मान्कदाचित्कदाचिद्बाधते । प्रजास्तु दुर्बलचित्तत्वाद्विशेषेण बाधत इति भावः ।
यदाह नीतिकारः “कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन सन्दष्टः । अपि च
पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य” इति । प्रकृते वृश्चिकदंशवत् गौतमशापोऽ-
स्तीति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ कदागमान्=कुत्सितागमान् शिवं प्रविश्य चकारेति
सम्बन्धः । पाशुपतादिसकलदुरागमानां शिव एव प्रवर्तक इत्यतः शिवं प्रविश्ये-
त्युक्तम् ॥ ३७ ॥ वेदाश्च सर्वे इत्यत्र वैदिकशिरोमणेर्गौतमस्य वेदशास्त्रोत्सादनाय
शापदाने मनोऽपि कल्यावेशादेव जातमिति भावेनोक्तं तेन=कलिना उत्सादिता
इति । अन्यथा शिष्यापराधे सति अगस्त्यो गजेन्द्रस्येव शिष्याणामेव शापं
दद्यात् । निरपराधिवेदशास्त्रद्वेषस्तु कल्यावेशादेवेति भावः । सहशास्त्रसङ्घा इत्यत्र
शास्त्रं पञ्चरात्रमूलरामायणादिकम् । वेदानामनादित्वाद्वेदानुद्धृत्येत्युक्तम् । वेदशब्देन
पञ्चरात्रादिकमपि ग्राह्यम् । पञ्चरात्रस्य सादित्वेऽपि आदिसृष्टौ भगवतैव कृतत्वेन
पुनः करणयोगात् । अत एव न सन्तीत्यस्यापि व्यक्ततया न सन्तीत्यर्थः ।
शास्त्राणि=ब्रह्मसूत्रभारतपुराणादीनि । सम्यक्=वेदाद्यर्थेऽपि संशयच्छेदो यथा भवति
तथा कुरुष्वेति योजना ॥ ३८ ॥ मिथ्याज्ञानस्यापि कल्यभिमन्यमानतया कलेरपर-
रूपत्वात् हननमपि देहहनने जीवहननवत् कलेरेव हननमिति भावेनोक्तं सच्छास्त्र-
शस्त्रेण कलिं निहत्येति । अत एव अज्ञानमिथ्यामतिरूपत इति प्रागुक्तम् ॥ ३९ ॥

शक्तिपूर्णः । ततो भवन्तं शरणं गता वयं तमोनिहत्यै निजबोधविग्रहम् ॥४०॥
 इतीरितस्तैरभयं प्रदाय सुरेश्वराणां परमोऽप्रमेयः । प्रादुर्बभूवामृतभूरिलायां
 विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपः ॥ ४१ ॥ वसिष्ठनामा कमलोद्भवात्मजस्सुतोऽस्य
 शक्तिस्तनयः पराशरः । तस्योत्तमं सोऽपि तपोऽचरद्धरिः सुतो मम स्या-
 दिति तद्धरिर्ददौ ॥ ४२ ॥ उवाच चैनं भगवान्सुतोषितो वसोर्मदीयस्य सुता-
 ऽस्ति शोभना । वने मृगार्थं चरतोऽस्य वीर्यं पपात भार्या मनसा गतस्य ॥
 ॥ ४३ ॥ तच्छब्देनहस्ते प्रददौ स तस्यै दातुं तदन्येन तु युध्यतोऽपसत् ।
 जग्रास तन्मत्स्यवधूर्यमस्वसुर्जलस्थमेनां जघृहुः स्म दाशाः ॥ ४४ ॥ तद्वर्भ-
 तोऽभून्मिथुनं स्वराज्ञे न्यवेदयन्सोऽपि वसोस्समर्पयत् । पुत्रं समादाय सुतां
 स तस्मै ददौ सुतोऽभूदथ मत्स्यराजः ॥ ४५ ॥ कन्या तु सा दाशराजस्य
 सद्यन्यवर्धतातीव सुरुषयुक्ता । नाम्ना तु सा सत्यवतीति तस्यां तवाऽत्मजोऽहं
 भविताऽस्म्यजोऽपि ॥ ४६ ॥ इतीरितश्चक्रवरेण तां मुनिर्जगाध मार्तण्डसुतां

नहि तं निहन्नेत्यत्र कलिकरूपेण कलिहननं भगवतः प्रसिद्धमिति सूचनाय हि-
 शब्दः ॥ ४० ॥ भगवतः साक्षाज्जन्यभावसूचनाय अमृतभूः प्रादुर्बभूव चेत्युक्तम् ।
 अमृतभूः=मुक्ताश्रय इत्यर्थः । भगवतो जनने तदुदरगतानां मुक्तानामपि पुनर्भवः
 स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदन्येन तु युध्यत इत्यत्र अन्येन=
 श्येनेन तु=विशेषेण युध्यतः=तुण्डमात्रयुद्धं विना हस्तमक्षाभ्यां सह युध्यत इत्यर्थः ।
 यमस्वसुः=यमुनायाः । जलस्थं तद्वीर्यं मत्स्यवधूर्जग्रासेति सम्बन्धः । अनेन श्येन-
 श्येनयोर्युद्धमपि यमुनाजलस्योपरिस्थाम्बरप्रदेश इति सूचितम् ॥ ४४ ॥ स्वराज्ञे
 न्यवेदयन्नित्यत्र ते दाशाः स्वराज्ञे दाशराजाय न्यवेदयन्निति योजना । राजत्वमुप-
 चरितमिति सूचनाय स्वराज्ञ इति छान्दसप्रयोगः अथ तस्मात्कारणात् मत्स्यवधू-
 देहोत्पन्नत्वादित्यर्थः । मत्स्यराजः=मत्स्यसम्बन्धी राजा मत्स्यराज इति मध्यमपद-
 लोपीसमासः ॥ ४५ ॥ कन्या तु सेत्यत्र तुशब्देन दाशकन्या न भवति किंतु
 राजकन्येति विशेषं सूचयति ॥ ४६ ॥ उत्तारयन्तीमथेत्यत्र अथशब्देन वसिष्ठ-
 याज्ञवल्क्यादीनां सदसि विवाहहोमे कृते सति पिता वसुचक्रवर्तिना धारापूर्वकं
 दानानन्तरमिति भास्ते प्रसिद्धकथां स्मारयति । एवं च समुद्रगां मार्तण्डसुतां

समुद्रगाम् । उत्तारयन्तीमथ तत्र विष्णुः प्रादुर्बभूवाऽऽशु विशुद्धचिद्घनः
॥४७॥ विदोषविज्ञानसुखैकरूपोऽप्यजो जनान्मोहयितुं मृषैव । योषित्सु पुंसो
ह्यजनीव दृश्यते न जायते कापि बलादिविग्रहः ॥ ४८ ॥ यथा नृसिंहाकृति-
राविरासीत्स्तम्भात्तथा नित्यतनुत्वतो विभुः । आविर्भवेद्योषिति नो मलोत्थ-
स्तथाऽपि मोहाय निदर्शयेत्तथा ॥४९॥ स्त्रीपुंमप्रसङ्गात्परतो यतो हरिः प्रादु-
र्भवत्येव विमोहयन्जनम् । अतो मलोत्थोऽयमिति स्म मन्यते जनोऽशुभः
पूर्णगुणैकविग्रहम् ॥ ५० ॥ द्वीपे भगिन्यास्तु यमस्य विश्वकृत्प्रकाशते ज्ञान-
मरीचिमण्डलः । प्रभासयन्नण्डबहिस्तथाऽन्तस्सहस्रलक्षामितभानुदीधितिः ॥५१॥
अगण्यदिव्योरुगुणार्णवः प्रभुः समस्तविद्याधिपतिर्जगद्गुरुः । अनन्तशक्तिर्जग-
दीश्वरेश्वरस्समस्तदोषातिविदूरविग्रहः ॥ ५२ ॥ शुभमरकतवर्णो रक्तपादाब्ज-
नेत्राधरकरनखरसनाग्रश्चक्रशङ्खाब्जरेखः । रविकरवरगौरं चर्म चैणं वसान-
स्तट्दिमलजटासन्दीप्तचूडं दधानः ॥ ५३ ॥ विस्तीर्णवक्षाः कमलायताक्षो
बृहद्भुजः कम्बुसमानकण्ठः । समस्तवेदान्मुखतस्समुद्गिरन्ननन्तचन्द्राधिककान्ति-
सन्मुखः ॥ ५४ ॥ प्रबोधमुद्राऽभयदोर्द्वयाङ्कितो यज्ञोपवीताजिनमेखलोल्लसन् ।

यमुनां तारयन्तीं तां कन्यां अथ जगामेति योजना । तस्मात्कानीनो व्यास इति
यदविदुषां वचनं तद्भारतकथापरिज्ञानशून्यत्वनिमित्तम् । व्यासस्य तु जन्म भार-
तोक्तरीत्या परमसुशोभनमेवेति महाभारततात्पर्यनिर्णयकृतो भावः ॥ ४७ ॥ मृषैव=
वृथैव । ह्यजनीवदृश्यते इत्यत्र हिशब्देन “नित्यो नित्याना”मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं
सूचयति । बलादिविग्रह इत्यनेन पितृद्वारा मातुरुदरप्रवेशोऽपि यथा शुक्लशोणि-
तादिमलसम्बन्धो न भवति तादृशं सामर्थ्यमस्तीति सूचयति । अन्यथा चिदादि-
विग्रह इत्यवश्यम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ “अनित्यत्वात्समासान्तविधे”रिति वचनात्
स्त्रीपुंमप्रसङ्गादिति साधुः ॥ ५० ॥ अधममध्यमोत्तमाधिकारिणां क्रमेण सहस्रलक्षा-
मितसूर्यसमानदीधितिदर्शनयोग्यतेति सूचनाय सहस्रलक्षामितसूर्यदीधितिरित्युक्तम् ।
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ “नवा एकेन वाऽक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्या”मिति
वचनात् शुभमरकतेति श्लोकस्य द्वितीयपादे वर्णद्वयाधिक्यं छन्दस्समानत्वद्योत-
कत्वाद्गुण एव ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यज्ञोपवीताजिनेत्यत्र अजिनं उपवीतेन सह

दृशा महाऽज्ञानभुजङ्गदष्टमुज्जीवयानो जगदत्यरोचत ॥ ५५ ॥ स लोकधर्माभि-
रिरिक्षयाऽपि तु द्विजत्वमाप्याऽऽशु पितुर्ददौ निजम् । ज्ञानं तयोस्संस्मृति-
मात्रतस्सदा प्रत्यक्षभावं वरमात्मनो ददौ ॥ ५६ ॥ द्वैपायनस्सोऽथ जगाम
मेरुं चतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमानः । उद्धृत्य वेदानखिलान्सुरेभ्यो ददौ मुनिभ्यश्च
यथाऽऽदिसृष्टौ ॥ ५७ ॥ सर्वाणि शास्त्राणि तथैव कृत्वा विनिर्णयं ब्रह्म-
सूत्रं चकार । तच्छ्रुतुर्ब्रह्मगिरीशमुख्यास्सुरा मुनीनां प्रवराश्च तस्मात् ॥
॥ ५८ ॥ समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकं चक्रे महाभारतनामधेयम् । वेदोत्तमं
तच्च विधातृशङ्करप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम् ॥ ५९ ॥ अथो गिरीशादि-
मनोऽनुशायी कलिर्ममाराऽऽशु सुवाङ्मयैः शरैः । निकृत्तशीर्षो भगवन्मुत्तेरितैः
सुराश्च तज्ज्ञानसुधारसं पपुः ॥ ६० ॥ अथो मनुष्येषु तथाऽसुरेषु रूपान्तरैः
कलिरेवावशिष्टः । तथा मनुष्येषु तु सत्सु संस्थितो विनाश्य इत्येव हरिव्य-
चिन्तयत् ॥ ६१ ॥ ततो नृणां कालबलात्सुमन्दमायुर्मति कर्म च वीक्ष्य

ध्रियमाणं कृष्णाजिनम् ॥ ५५ ॥ द्विजत्वमाप्याश्रित्यत्र आशु=जननान्तरं दिन-
सप्तकात्प्रागेवेत्यर्थः । तयोः संस्मृतिमात्रत इत्यत्र तयोः=मातापित्रोः आत्मनः स्मृति-
मात्रतः प्रत्यक्षभावं=प्रत्यक्षत्वं वरं ददौ । यदा मम स्मरणं क्रियते तदा युवयोः
प्रत्यक्षो भविष्यामीति मातरं प्रति मातृवियोगकाले इदानीं वरं ददाविति विवेकः ॥
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विनिर्णयं ब्रह्मसूत्रमित्यत्र विशेषेण निर्णयो यस्मादिति विग्रहः ॥
॥ ५८ ॥ समस्तशास्त्रार्थनिदर्शनात्मकमित्यस्य समस्तशास्त्रार्थदृष्टान्तरूपमित्यर्थः ।
राजसूये अग्रपूजया कृष्णश्रेष्ठस्य निदर्शितत्वात् । बाललीलामारभ्य भीमे सर्वेभ्यो
बलातिशयस्य विषमक्षगसर्पदंशनादिना मरणाभावसामर्थ्यस्य लाक्षागृहात्कुन्तीयुधि-
ष्ठिरादीन्सर्वानुद्धूय गमनेन सर्वासाध्यजरासन्धादिवधेन च सकलदेवोत्तमत्वस्य च
निदर्शितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ रूपान्तरैः कलिरेवावशिष्ट इत्यादेः
देवर्ष्यादिस्थितमिथ्याज्ञानाख्यरूपाणां वाङ्मयैः निकृत्तशीर्षत्वेऽपि उत्तममध्यमाध-
माख्यमनुष्येष्वसुरेषु च स्थितमिथ्याज्ञानाख्यरूपाण्यनिकृत्तशीर्षाण्येवावशिष्टानि ।
तत्र तन्मुखादेवानन्तवेदश्रवणासामर्थ्यसन्मनुष्यस्थितमिथ्याज्ञानाख्यरूपाणां शिर-
श्छेदः कथं कार्य इत्यचिन्तयदिति भावः ॥ ६१ ॥ भागवतं पुराणमित्यत्र भगवत्सम्बन्धि-

कृष्णः । विव्यास वेदान् स विभुश्चतुर्धा चक्रे तथा भागवतं पुराणम् ॥
 ॥ ६२ ॥ ये ये च सन्तस्तमसाऽनुविष्टास्तांस्तान्सुवाक्यैस्तमसो विमुञ्चन् ।
 चचार लोकान्स पथि प्रयान्तं कीटं व्यपश्यत्तप्नुवाच कृष्णः ॥ ६३ ॥
 भवस्व राजा कुशरीरमेतत्त्यक्तवेति नैच्छत्तदसौ ततस्तम् । अत्यक्तदेहं नृपतिं
 चकार पुरा स्वभक्तं वृषलं सुलुब्धम् ॥ ६४ ॥ लोभात्स कीटत्वमुपेत्य कृष्ण-
 प्रसादतश्चाऽऽशु बभूव राजा । तदैव तं सर्वनृपाः प्रणेमुर्ददुः करं चास्य
 यथैव वैश्याः ॥ ६५ ॥ उवाच तं भगवान्मुक्तिमस्मिंस्तव क्षणे दातुमहं
 समर्थः । तथाऽपि सीमार्थमवाप्य विप्रतनुं विमुक्तो भव मत्प्रसादात् ॥ ६६ ॥
 ज्ञानं च तस्मै विमलं ददौ स महीं च सर्वां बुभुजे तदन्ते । त्यक्त्वा तनुं
 विप्रवरत्वमेत्य पदं हरेश्चाप सुतस्त्ववेदी ॥ ६७ ॥ एवं बहून्संस्मृतिबन्धतस्स
 व्यमोचयद्वासतनुर्जनार्दनः । बहून्प्रचिन्त्यानि च तस्य कर्माण्यनन्यसाध्यानि
 सदोदितानि ॥ ६८ ॥ अथास्य पुत्रत्वमवाप्तुमिच्छंश्चकार रुद्रस्सुतपस्तदीयम् ।
 ददौ च तस्मै भगवान्वरं तं स्वयं च तप्तैव तपो विमोहयन् ॥ ६९ ॥
 विमोहनायासुरसर्गिणां प्रभुः स्वयं करोतीव तपः प्रदर्शयेत् । कामादिदोषांश्च
 मृषैव दर्शयेन्न तावता तस्य हि सन्ति कुत्रचित् ॥ ७० ॥ ततस्त्वरण्योऽस्म

भागवतं वैष्णवपुराणानीत्यर्थः । जातावेकवचनम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ वृषलं सुलुब्ध-
 मित्यत्र वृषलं=शूद्रम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तथापि सीमार्थमित्यत्र सीमा=मर्यादा तद्रक्ष-
 णार्थमित्यर्थः । स्वरूपतो ब्राह्मणेन ब्राह्मणत्वमवाप्यैव मोक्षः प्राप्यः नतु रूपान्तरे-
 णेति मर्यादारक्षणार्थमिति भावः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विमोहय-
 न्नित्यलोक्तविमोहः कस्येत्यत आह—विमोहनायेति । “सर्गः स्वभावनिमोर्कनि-
 श्रयाध्यायसृष्टिष्वि”ति वचनात् असुरसर्गिणामसुरस्वभाविनामित्यर्थः । न तावता
 तस्य हि सन्तीत्यत्र हिशब्देन “न कर्मणा लिप्यते पापकेन,” “न स्त्रीकृतं कश्मल-
 मश्नुवीते”त्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिं सूचयति । तेन अरण्योर्मथनसमये रेतःपातो
 जात इति कथा असुरजनमोहनार्था । रेतस्तु प्राकृतं सृष्टमेव न स्वरेत इति
 सिद्धम् । अन्यथा स्त्रीकृतं कश्मलं नाश्नुवीतेति स्पष्टवचनव्याघातादिति भावः ॥
 ॥ ७० ॥ शुकी हि भूत्वेति हिशब्देन मनुष्याणां मनुष्यस्त्रीरूपदर्शनात्कामसम्भ-

बभूव पुत्रकश्शिवोऽस्य सोऽभूच्छुकनामधेयः । शुकी हि भूत्वा ह्यगमद्
घृताची व्यासं विमथन्तमुतारणि तम् ॥ ७१ ॥ अकामयन्कामुकवत्स भूत्वा
तयाऽर्थितस्तं शुकनामधेयम् । चक्रे ह्यरण्योस्तनयं च सृष्ट्वा विमोहयंस्तत्त्व-
मार्गेष्वयोग्यान् ॥ ७२ ॥ शुकं तमाशु प्रविवेश वायुर्व्यासस्य सेवार्थमथास्य
सर्वम् । ज्ञानं ददौ भगवान्सर्ववेदान् सभारतान्भागवतं पुराणम् ॥ ७३ ॥
शेषोऽथ पैलं मुनिमाविशत्तदा वीशस्सुमन्तुमपि वारुणिं मुनिम् । ब्रह्माऽऽविश-
त्तमुत वैशम्पायनं शक्रश्च जैमिनिमथाऽऽविशत्प्रभुः ॥ ७४ ॥ कृष्णस्य पादपरि-
सेवनोत्सुकास्सुरेश्वरा विविशुराशु तान्मुनीन् । समस्तविद्याः प्रतिपाद्य तेष्वसौ

वेऽपि शुकजातीयस्त्रीरूपदर्शने मानुषाणामपि कामस्यादृष्टचरत्वादिति युक्ति-
प्रसिद्धिं सूचयति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ भागवतं पुराणमित्यत्र भागवतं=भगवत्स-
म्बन्धि पुराणं=“वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्मं
वाराहं शुभदर्शने” इति पाद्मपुराणोक्तसात्त्विकपुराणषट्कम् । जातावेकवचनमिति
भावः ॥ ७३ ॥ शेषोऽथ पैलमित्यत्र वीशोऽपि वारुणिं=वरुणपुत्रं सुमन्तुं आवि-
शत् । प्रवर्तकविभागकथने भृगोरकथनात् चतुर्णां देवानां चतुर्ष्वेव प्रवेशस्योचि-
तत्वाच्चोक्तैव योजना ग्रन्थकारस्याभिमता । “अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्वारुणो
मुनि” इति भागवते वारुणो वरुणपुत्रः सुमन्तुर्नाम मुनिरिति तट्टीकायां च स्पष्ट-
मुदितत्वादपि सुमन्तुरेव वारुणिः । नतु भृगुरित्यर्थः । सूर्यनारदाद्यास्तु साक्षा-
द्यासमुखात् शुकमुखाद्वा पाठयित्वैव (पठित्वैव) प्रवर्तका इत्यतो न तेषामावेशः
कथितः । अत एव नारदं पाठयित्वेत्यत आकृष्य सूर्यं पाठयित्वेति योज्यम् ।
ब्रह्मोत=ब्रह्मा च । तं=भारतप्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धं वैशम्पायनम् । साक्षाद्यासमुखादेव
ब्रह्मादिभिर्मूलरूपेणैव अविभक्तसकलवेदानां श्रुतत्वात्पुनर्विभक्तवेदश्रवणाय कुतो
मुनिषु प्रवेश इति चेत्सत्यं, आदिवेदे सङ्कलय्यैकत्र स्थितर्ग्यजुःसामार्थवभ्यः
एकान्तविजातीयवाक्यान्युद्धृत्य ऋगादिशाखाकरणकौशलाभ्यासार्थं मुनीनां प्रत्येक-
शाखाप्रवर्तकत्वशक्तिदानाय च प्रवेशसम्भवादित्यस्य विवेकिभिर्बोद्धुं शक्यत्वात् ॥
॥ ७४ ॥ फलान्तरमस्तीत्याह । कृष्णस्य पादपरिसेवनोत्सुका इति । समस्तविद्याः
प्रतिपाद्येत्यत्रापि प्रतिपाद्य=“पद गता” इति धातोः प्रापयित्वा उपदिश्ये-

प्रवर्तकांस्तान्विदधे हरिः पुनः ॥ ७५ ॥ ऋचां प्रवर्तकं पैलं यजुषां च
 प्रवर्तकम् । वैशम्पायनमेवैकं द्वितीयं सूर्यमेव च ॥ ७६ ॥ चक्रेऽथ जैमिनिं
 साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि । सुमन्तुं भारतस्यापि वैशम्पायनमादिशत् ॥ ७७ ॥
 प्रवर्तने मानुषेषु गन्धर्वादिषु चात्मजम् । नारदं पाठयित्वा च देवलोक-
 प्रवृत्तये ॥ ७८ ॥ आदिशत्ससृजे सोऽथ रोमाञ्चाद्रोमहर्षणम् । तं भारत-
 पुराणानां महारामायणस्य च ॥ ७९ ॥ पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रवृत्त्यर्थमथाऽऽ-
 दिशत् । तमाविशत्कामदेवः कृष्णसेवासमुत्सुकः । स तस्मै ज्ञानमखिलं ददौ
 द्वैपायनः प्रभुः ॥ ८० ॥ सनत्कुमारप्रमुखांश्चक्रे योगप्रवर्तकान् । भृगवादीन्
 कर्मयोगस्य ज्ञानं दत्त्वाऽमलं शुभम् ॥ ८१ ॥ जैमिनिं कर्ममीमांसाकर्तार-
 मकरोत्प्रभुः । देवमीमांसकाद्यन्तं कृत्वा पैलमथाऽऽदिशत् ॥ ८२ ॥ शेषं च
 त्यर्थः ॥ ७५ ॥ यजुषां च प्रवर्तकमित्यत्र शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधयजुषां मध्ये
 यजुषां=कृष्णयजुषां एकं वैशम्पायनं प्रवर्तकं चक्रे । यजुषां=शुक्लयजुषां द्वितीयं
 सूर्यमेव प्रवर्तकं चक्र इत्यावृत्त्या योजना । सर्वत्रापि शाखाभेदसद्भावात् बहुवचनम् ।
 ॥ ७६ ॥ अथर्वाङ्गिरसामपि=अथर्वाङ्गिरसां च सुमन्तुं प्रवर्तकं चक्रे । वैशम्पा-
 यनस्य यजुषां भारतस्य च प्रवर्तकत्वाद्भारतस्थापीत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ प्रव-
 र्तने मानुषेषु गन्धर्वादिषु चात्मजमित्यत्र आत्मजं=शुकं वेदादीनां प्रवर्त-
 नायाऽऽदिशत् । शुकशिष्यपरीक्षिदादिचक्रवर्तिनां मानुषेष्वन्तर्भावान्मानुषेष्वि-
 त्युक्तम् । देवलोकप्रवृत्तय इत्यत्र देवलोकं=स्वर्गं वायुशेषगरुडब्रह्मशक्रसूर्यादि-
 व्यतिरिक्तदेवेषु । वेदादिप्रवर्तनाय नारदं पाठयित्वाऽऽदिशदिति योजना ।
 तेषां साक्षाच्छ्रोतृषु ऋषिष्वप्रवेशात्साक्षाद्यासमुखादश्रवणाच्च तेषु प्रवर्त-
 नाय नारदस्याऽऽज्ञेति भावः ॥ ७८ ॥ ससृजे सोऽथेत्यत्र सः=वेद-
 व्यासः अथ=ऋषीणामादेशानन्तरं रोमाञ्चाद्रोमहर्षणं ससृजे । ससृज इत्युक्त्या
 रोमाञ्चात्सूतजातेरप्यस्य पञ्चां शूद्रस्येव सृष्टिरिति गम्यते । अत एव अथ सृष्ट्य-
 नन्तरं रोमहर्षणं वेदव्यतिरिक्तभारतादिपौरुषेयग्रन्थप्रवृत्त्यर्थमादिशदिति योजना ॥
 ॥ ७९ ॥ ८० ॥ स तस्मै ज्ञानमखिलमित्युक्त्या पौरुषेयग्रन्थोपदेशमुखेन वेदादि-
 सकलज्ञानमपि ददाविति लभ्यते । तस्मै=कामदेवाय ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ देव-

मध्यकरणे पुराणान्यथ चाकरोत् । शैवान्पाशुपताच्चक्रे संशयार्थं सुरद्विषाम् ॥
 ॥ ८३ ॥ वैष्णवान्पाञ्चरात्रांश्च यथार्थज्ञानसिद्धये । ब्राह्मांश्च वेदतश्चक्रे
 पुराणग्रन्थसंग्रहान् ॥ ८४ ॥ एवं ज्ञानं पुनः प्रापुर्देवाश्च ऋषयस्तथा ।
 सनत्कुमारप्रमुखा योगिनो मानुषास्तथा ॥ ८५ ॥ कृष्णद्वैपायनात्प्राप्य
 ज्ञानं ते मुमुदुस्सदा । समस्तविज्ञानगभस्तिचक्रं विताय विज्ञानमहादिवाकरः ।
 निरस्य चाज्ञानतमो जगत्ततं प्रभाक्षते भानुरिवावभासयन् ॥ ८६ ॥ चतुर्मुखे-
 शानसुरेन्द्रपूर्वकैस्सदा सुरैस्सेवितपादपल्लवः । प्रकाशयंस्तेषु सदाऽऽत्मगुह्यं
 मुमोद मेरौ च तथा बदर्याम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

श्रीवेदव्यासावतारो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मीमांसकाद्यन्तमित्यत्र “अथातो दैवीमीमांसे”त्यादि सूत्रं “स विष्णुराह हि” “तं
 ब्रह्मेत्याचक्षत”इत्यन्तिमं सूत्रद्वयं च कृत्वेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ब्राह्मांश्च वेदत-
 श्चक्रे इत्यत्र ब्राह्मान् वेदापातार्थभूतदेवसम्बन्धिनः । “प्रजापतिं कृशानुं च तथा देवीं
 सरस्वतीम् । परत्वेन वदच्छास्त्रं राजसं परिकीर्तित”मिति वचनात् “प्रजापते न
 त्वदेतानि” । “अग्निमीळे पुरोहितम्” । “देवीं वाचमजनयन्ते”त्यादिवेदापातार्थ-
 भूतानिति यावत् । उपलक्षणं चैतत् “सविता पश्चातात्” “अपां फेनेन नमुचेः शिर
 इन्द्रोदवर्तयः” “गणानां त्वा गणपतिं हवामहे” “यो वः सेनानीर्महतो महस्ये”-
 त्यादिवेदापातार्थभूतदेवसम्बन्धिन इत्यपि द्रष्टव्यम् । पुराणग्रन्थसंग्रहान् । वेदतः=
 वेदानामापातार्थात् चक्रे । यथा वेदमध्यस्थितहिरण्यगर्भाग्नीन्द्रादिसूक्तेष्वपाततः
 तस्य तस्योत्कर्षः प्रतीयते तथा क्वचिद्भागे ब्रह्मणः क्वचिदग्नेः क्वचिदिन्द्रादेः क्वचि-
 लक्ष्मीसरस्वत्यादेश्च परत्वं प्रतिपादयतः पुराणग्रन्थसंग्रहान् चक्रे इति भावः । अत
 एव सर्वसंग्राहकत्वात्संग्रहानित्युक्तम् ॥ ८५ ॥ विज्ञानमयः महान् सर्वोत्तमः
 व्यासाख्यो दिवाकरः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ शशाङ्कपुत्रादभवत्पुत्ररवास्तस्याऽऽयुरायोर्नहुषो ययातिः ।
तस्याऽऽस पत्नीयुगलं सुताश्च पञ्चाभवन्विष्णुपदैकभक्ताः ॥ १ ॥ यदुं च
तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्यं चानुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वर्षपर्वणी ॥
॥ २ ॥ यदोर्वशे चक्रवर्ती कार्तवीर्यार्जुनोऽभवत् । विष्णोर्दत्तात्रेयनाम्नः
प्रसादाद्योगवीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्यान्ववाये यदवो बभूवुर्विष्णुसंश्रयाः ।
पूरोर्वशे तु भरतश्चक्रवर्ती हरिप्रियः ॥ ४ ॥ तद्वंशजः कुरुर्नाम प्रतीपोऽभू-
त्तदन्वये । प्रतीपस्याभवन्पुत्रास्त्रयस्त्रेताप्रिवर्चसः ॥ ५ ॥ देवापिरथ बाह्लीको
गुणज्येष्ठश्च शन्तनुः । त्वण्दोषयुक्तो देवापिर्जगाम तपसे वनम् ॥ ६ ॥
विष्णोः प्रसादात्स कृते युगे राजा भविष्यति । पुत्रिकापुत्रतां यातो बाह्लीको
राजसत्तमः ॥ ७ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादो भगवत्प्रियः । वायुना च

ॐ ॥ शशाङ्कपुत्रादभवत्पुत्ररवा इत्यत्र । विवस्वतः वैवस्वतो नाम
मनुरभवत् । तस्य पुंवशात् सूर्यवंशः । तदपत्यस्य ऐलाख्यस्य इलावृतखण्डप्रवे-
शात् स्त्रीभावे सति तस्यां शशाङ्कपुत्राद्बुधात्सोमवंश इति विवेकः । एवं च द्वावपि
वंशौ वैवस्वतसमानकालीनावेव । नतु सूर्यवंशादनन्तरं सोमवंशारम्भ इति ज्ञेयम् ॥
॥ १ ॥ देवयानी व्यजायत इत्यत्र व्यजायत अन्तर्णीतो णिच् । जनयामासेत्यर्थः ॥
॥ २ ॥ यदोर्वशे चक्रवर्तीत्यत्र । साक्षाद्यदुकुमारत्वाभावान्मध्ये राजपरम्परासद्भावाच्च
वंश इत्युक्तम् । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ तस्यान्ववाय इत्यत्र रघुवंशीयानां
सर्वेषां रघुरितिवद्यदुवंशीयानामपि यदुरिति नामेति भावेनोक्तं यदव इति ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ अनुजत्वेऽपि स्वपितृवंशप्रवर्कत्वाद्वरुणावतारत्वाच्च शन्तनुर्गुणज्येष्ठ इति
भावः ॥ ६ ॥ पुत्रिकापुत्रतां यात इत्यत्र पुत्रिकायाः पुत्र एव मम पुत्र इति सङ्केतं
कृत्वा या कन्या दीयते तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्रः । योगरूढोऽयं शब्दः । तस्य भावः
पुत्रिकापुत्रता । बाह्लीकाधिपतिना राज्ञा प्रतीपायैवं सङ्केतं कृत्वा दत्ता । तादृश-
पुत्रिकायाः पुत्रोऽयं बाह्लीक इति हेतोः बाह्लीकेष्वेव नृपोऽभवत् । नतु स्वपितुः

समाविष्टो महाबलसमन्वितः ॥ ८ ॥ येनैव जायमानेन तरसा भूर्विदारिता ।
 भूभारक्षणे विष्णोरङ्गतामाप्तुमेव सः ॥ ९ ॥ प्रतीपपुत्रतामाप्य बाह्मीकेष्व-
 भवत्पतिः । रुद्रेषु पत्रतापाख्यस्सोमदत्तोऽस्य चात्मजः ॥ १० ॥ अजैकपाद-
 हिर्बुध्निर्विरूपाक्ष इति त्रयः । रुद्राणां सोमदत्तस्य बभूवुः प्रथितास्सुताः ॥
 ॥ ११ ॥ विष्णोरेवाङ्गतामाप्तुं भूरिभूरिश्रवाश्शलः । शिवादिसर्वरुद्राणा-
 मावेशाद्वरतस्तथा ॥ १२ ॥ भूरिश्रवा अतिबलस्तत्राऽऽसीत्परमास्त्रवित् । तदर्थं
 हि तपश्चीर्णं सोमदत्तेन शम्भवे ॥ १३ ॥ दत्तो वरश्च तेनास्य त्वत्प्रतीपाभि-
 भूतिकृत् । बलवीर्यगुणोपेतो नाम्ना भूरिश्रवास्सुतः ॥ १४ ॥ भविष्यति
 मयाऽऽविष्टो यज्ञशील इति स्म ह । तेन भूरिश्रवा जातस्सोमदत्तस्ततो बली ॥
 ॥ १५ ॥ पूर्वोदधेस्तीरगतेऽब्जसम्भवे गङ्गायुतः पर्वणि घूर्णितोऽब्धिः । अवा-
 क्षिपत्तस्य तनौ निजोदबिन्दुं शशापैनमथाब्जयोनिः ॥ १६ ॥ महाभिषङ्नाम
 नरेश्वरस्त्वं भूत्वा पुनः शन्तनुनामधेयः । जनिष्यसे विष्णुपदी तथैषा तत्रापि
 भार्या भवतो भविष्यति ॥ १७ ॥ शान्तो भवेत्येव मयोदितस्त्वं तनुत्व-
 माप्नोषि ततश्च शन्तनुः । इतीरितस्तांऽथ नृपो बभूव महाभिषङ्नाम हरेः पदा-
 श्रयः ॥ १८ ॥ स तत्र भुङ्क्त्वा चिरकालमुर्वीं तनुं विहायाऽऽप सदो विधातुः ।

प्रतीपस्य राज्य इति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रुद्राणां सोमदत्तस्ये-
 त्यत्र रुद्राणामिति निर्धारणे षष्ठी । रुद्राणां मध्ये अजैकपादहिर्बुध्निर्विरूपाक्ष इति
 त्रयः सोमदत्तसुता बभूवुरिति योजना ॥ ११ ॥ वरतस्तथेत्यस्य । कस्य तपसा
 कस्माद्वर इत्यतस्तात्पर्यमाह—तदर्थमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्वत्प्रतीपाभिभूतिकृदि-
 त्यस्य तत्र ये प्रतीपाः वैरिणः तेषामभिभूतिः पराभवः तस्याः कर्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ विष्णुपदी तथैवेत्यत्र । एषा विष्णुपदी=गङ्गा मूलरूपेणैव ।
 तत्रापि=देवानां गर्हितमनुष्यजन्मन्यपि भवतो भार्या भविष्यति ॥ १७ ॥ ततश्च
 शन्तनुरित्यत्र । निरुक्ते “द्वौ चापसौ वर्णविकारनाशा”विति वर्णविकारनाशयो-
 रुक्तत्वात् । आकारस्य अकाराख्यवर्णविकारे सति तकारनाशे च सति शान्ततनु-
 रित्यर्थे शन्तनुरिति पदम् । शान्तो भवेति ब्रह्मणोक्ते आटोपशान्तिं प्राप्य तनुत्व-
 मल्पत्वं च प्राप्तस्य मूलरूपसमुद्रस्य नाम भवतु । ततश्च शन्तनुरिति शन्तनुचक्र-

तत्रापि तिष्ठन्सुरवृन्दसन्निधौ ददर्श गङ्गां श्लथिताम्बरांस्वकाम् ॥ १९ ॥
 अवाङ्मुखेषु द्युसदस्सु रागान्निरीक्षमाणं पुनरात्मसम्भवः । उवाच भूमौ
 नृपतिर्भवाऽऽशु शप्तो यथा त्वं हि पुरा मयैव ॥ २० ॥ इतीरितस्तत्क्षणतः
 प्रतीपाद्बभूव नाम्ना नृपतिश्च शन्तनुः । अवाप्य गङ्गां दयितां स्वकीयां तथा
 मुमोदाब्दगणान्वहंश्च ॥ २१ ॥ अथाष्टमो वसुरासीदद्युनामा वराङ्गिनामन्यस्य
 बभूव भार्या । बभूव तस्याश्च सखी नृपस्य सुविन्दनाम्नो दयिता सनाम्नी ॥
 ॥ २२ ॥ तस्या जरापृतिविध्वंसहेतोर्वसिष्ठधेनुं स्वमृतं क्षरन्तीम् । जरापहां
 नन्दिनिनामधेयां बद्धुं पतिं चोदयामास देवी ॥ २३ ॥ तथा द्युनामा स
 वसुः प्रचोदितो भ्रातृस्नेहात्सप्तभिरन्वितोऽपरैः । बबन्ध तां गामथ तान्
 शशाप वसिष्ठसंस्थः कमलोद्भवः प्रभुः ॥ २४ ॥ अधर्मवृत्ताः प्रतियात मानुषी
 योनिं द्रुतं यत्कृते सर्व एव । धर्मच्युतास्स तथाऽष्टायुराप्यतामन्ये पुनः सिप्र-
 मथो(तो)विमोक्ष्यथ ॥ २५ ॥ प्रचोदयामास च या कुमार्गे पतिं हि साऽम्बेति
 नरेषु जाता । अभर्तुका पुंस्त्वसमाश्रयेण पत्युर्मृतौ कारणत्वं व्रजेत ॥ २६ ॥

वर्तिनः कथं नाम । मूलरूपस्य नाम अवतारेऽपि भवति चेत् महाभिष-
 गाख्य प्रथमरूपे कुतो नाभूदिति चेत् सत्यं, द्वितीयतनौ मानुषत्वानुभव-
 समये तस्यां तनौ मण्याचरितापराधस्य शान्तत्वात् साऽपि तनुः शन्तनु-
 रित्युच्यत इति ब्रह्मणो भावसद्भावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नृपतिर्भवाश्चिति वदता
 पूर्वाब्धौ ब्रह्मदत्तशापस्य मानुषजन्मद्वयं फलम् । रागेण गङ्गादर्शने सति स्वसभायां
 ब्रह्मदत्तशापस्य शन्तनुजन्मन्याशु भवनमेव फलमिति सूचितम् । अत एव तत्क्ष-
 णतो बभूवेति उत्तरश्लोके प्रकटितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
 कात्स्न्येऽप्यथो अथे”ति वचनात् कथारम्भसूचनाय अथाष्टमो वसुरित्युक्तम् ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ अष्टवसूनां मध्ये अग्रेरपि सत्त्वात् तस्मादवरस्य वसिष्ठस्य
 शापदाने कथं शक्तिरित्यतस्तात्पर्यमाह—वसिष्ठसंस्थः कमलोद्भव इति ॥ २४ ॥
 देवानां मनुष्ययोनिप्राप्तिरेव निरयप्राप्तिरित्युच्यते । तेन कारणेन निरयप्राप्ति-
 मतः अष्टमवसोर्बहुकालं मनुष्यदेहे अवस्थितिरस्त्विति भावेनाह । स तथाऽष्टा-
 युरिति । सः=द्युनामा वसुः । तथा=यथा पापमधिकं तथाऽष्टायुः=स्वेन सहाष्टाना-

भवत्वसौ ब्रह्मचर्यैकनिष्ठो महान्विरोधश्च तयोर्भवेत् । स गर्भवासाष्टकदुःखमेव
समाप्नुतां शरतल्पे शयानः ॥ २७ ॥ मृत्युष्टकोत्थामपि वेदनां स प्राप्नोतु
शस्त्रैर्बहुधा निकृत्तः । इतीरितास्ते कमलोद्भवं तं ज्ञात्वा समुत्सृज्य च गां
प्रणेमुः ॥ २८ ॥ न मानुषं गर्भमवाप्नुमो वयं भवत्वयं सर्ववित्कीर्तिमांश्च ।
महास्त्रवेत्ता भवदंशयुक्तस्तथा बलं नोऽखिलानामुपैतु ॥ २९ ॥ इतीरितेऽस्त्वित्यु-
दिताः स्वयम्भुवा वसिष्ठसंस्थेन सुरापगां ययुः । ऊचुस्तथैनामुदरे वयं ते
जायेम हि क्षिप्रमस्मान्हन त्वम् ॥ ३० ॥ इतीरिता सा वरमाशु वव्रे तेभ्यो-
ऽप्यपापत्वमथ प्रियत्वम् । तेषां सदैवात्मन एकमेषां दीर्घायुषं तान्सुषुवेऽथ
शन्तनोः ॥ ३१ ॥ अविघ्नतस्तान्विनिहन्तुमेव पुरा प्रतीपस्य हि दक्षिणोरुम् ।
समाश्रिता कामिनीव त्वकामा तत्पुत्रभार्या भवितुं विडम्बात ॥ ३२ ॥

मायुः आप्यताम् । “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् आप्नोतु । यद्वा अष्टाना-
मायुर्यस्य तादृशो भूत्वा स्वकृतपापफलेनाप्यतामिति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥
स गर्भवासाष्टकदुःखमित्यत्र । द्युनामा स एव शरतल्पे शयानः सन् गर्भवासा-
ष्टके यदुःखं तदाप्नोतु । अष्टवारं गर्भवासे सति यावदुःखं तावदुःखं शय्याभूत
बहुशराणां घातेनाप्नोत्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ मृतीनामष्टकेनोत्थां मृत्युष्टकोत्थां वेदना-
मपि युद्धे शस्त्रैर्बहुधा निकृत्तः सन्नाप्नोतु । एकदेहेनैवाष्टवारं जननदुःखमष्टवारं
मरणदुःखं च शरतल्पशयनेन युद्धे शस्त्रसङ्घातेन चाप्नोत्विति भावः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ इतीरिता सा वरमाशु वव्र इत्यत्र तेषां स्वया मारितानां
पुत्राणां प्रियत्वं=हन्त्यामपि स्वस्यां प्रेमवत्त्वम् । अथ=हननानन्तरं आत्मनः अपा-
पत्वं भ्रूणहृत्याख्यपापरहितत्वं एषां=कुमाराणां मध्ये एकं दीर्घायुषमपि=दीर्घायुषं
चेति वरं=त्रिविधं वरं तेभ्यः वव्र इति योजना ॥ ३१ ॥ अविघ्नतस्तान्विनि-
हन्तुमित्यत्र पूर्वमेव शन्तनुप्राप्तौ देवस्त्रीगमनं त्वया न कार्यमिति पुत्रं प्रति
पित्रोक्ते विघ्नः स्यादिति शङ्कया अविघ्नत एव=विघ्नाभावादेव तान्विनिहन्तुम् । तु=
वरुणपत्न्याः स्वस्याः तदितरपत्नीत्वस्यायोग्यत्वाख्यविशेषेण अकामा=प्रतीपे काम-
रहिता विडम्बात=मनुष्यनार्यनुकरणात् । कामिनीव पुरा=शन्तनुविवाहात्पूर्वमेव
प्रतीपस्य दक्षिणोरुं समाश्रिता हि । दक्षिणोरुगतायाः स्नुषात्वप्रसिद्धिसूचनाय हि

तेनैव चोक्ता भव मे सुतस्य भार्या यतो दक्षिणोरुस्थिताऽसि । भागो हि दक्षो
 दुहितुः स्नुषाया भार्याभागो वाम इति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥ उवाच सा तं न
 तु मां सुतस्ते काऽसीति पृच्छेन्न तु मां निवारयेत् । अयोग्यकर्त्रीमपि
 कारणं च मत्कर्मणो नैव पृच्छेत्कदाचित् ॥ ३४ ॥ यदा त्वयाणामपि चैक-
 मेष करोति गच्छेयमहं विसृज्य । तदा त्वदीयं सुतमित्युदीरिते तथेति राजा-
 ऽप्यवदत्प्रतीपः ॥ ३५ ॥ तथैव पुत्राय च तेन तद्वचो बधूक्तमुक्तं वचनात्
 द्युनयाः । कनीयसे सा ह्यवदत्सुतस्ते नान्यः पतिः शन्तनुरेव मे वृतः ॥ ३६ ॥
 ततस्तु सा शन्तनुतोऽष्टपुत्रानवाप्य सप्त न्यहनत्तथाऽष्टमम् । गन्तुं ततो
 मतिमाधाय हन्तुमिवोद्योगं सा हि मृषा चकार ॥ ३७ ॥ अवस्थितिर्नाति-
 सुखाय मानुषे यतस्सुराणामत एव गन्तुम् । ऐच्छन्न तस्या हि बभूव मानुषो

शब्दः । अनियतपतिकामना मनुष्यस्त्रीविडम्बनात् दक्षिणोरुगतायाः स्नुषात्वनिय-
 मात् दक्षिणोरुगतात्वं मम पुत्रभार्या भवेति पितैव वाक्यं वदेदिति भावेन भावि-
 विघ्नपरिहाराय दक्षिणोरुसमाश्रयणमिति भावः । मे सुतस्य भार्या भवेति तेनैव=
 येन विघ्नः कार्यः तेनैवोक्तेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ दुहितुः स्नुषाया इत्यत्र दुहितुर्वा
 स्नुषाया वेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ नतु मां सुतस्ते इत्यादिकमपि अविघ्नतस्तान्विनि-
 हन्तुमेव पित्राज्ञां पुत्रो नोल्लङ्घयेदेव तदाऽहं सुखेनैव तान्हन्मीत्याशया इमान्
 शपथान् पितृमुखेनैव कारयितुं च तस्य दक्षिणोरुं श्रितेति भावः । नतु मां निवा-
 रयेदित्यत्र । तु=विशेषेण अयोग्यभ्रूणहत्याख्यकर्मकर्त्रीमपीति सम्बन्धः । निषिद्ध-
 दिने शय्यां प्रत्यागमनादिकिञ्चिदयोग्यकर्मकर्त्र्याः निवारणेऽपि न दोष इति
 भावः । तु=विशेषेण न निवारयेत्=इदं न कुर्विति वचसा न निवारयेदिति वा ।
 मनसा निवारणेऽपि न दोष इति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तद्वचो बधूक्तमित्यत्र ।
 बधूक्तं तत्=त्रिरूपं वच इति सम्बन्धः । ते सुतः शन्तनुरेव वृतो हीति हिशब्देन
 वरुणरूपत्वात्तस्यैव पतित्वेन वरणयोग्यताप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ३६ ॥ ततस्तु सा
 शन्तनुत इत्यत्र । उत्पत्तौ हनने च क्रमाख्यविशेषं सूचयितुं तुशब्दः । मृषा
 चकार हीति हिशब्देन गङ्गयैव एकस्य दीर्घायुष्टेन वरणप्रसिद्धिं सूचयति ॥
 ॥ ३७ ॥ नातिसुखाय मानुषे इत्यत्र मानुषे=मानुषदेहवतां समीपे अवस्थितिः=

देहो नरोत्थो हि तदास शन्तनोः ॥ ३८ ॥ तां पुत्रनिधनोद्युक्तां न्यवारयत
 शन्तनुः । काऽसि त्वं हेतुना केन हंसि पुत्रान्नृशंसवत् ॥ ३९ ॥ रूपं सुरवर-
 स्त्रीणां तव तेन न पातकम् । भवेत्कर्म त्वदीयं तन्महत्कारणमत्र हि ॥ ४० ॥
 तत्कारणं वद शुभे यदि मच्छ्रोत्रमर्हति । इतीरिताऽवदत्सर्वं प्रययौ च सुरा-
 पगा ॥ ४१ ॥ न धर्मो देवतानां हि ज्ञातवासश्चिरं नृषु । कारणादेव हि सुरा
 नृषु वासं प्रकुर्वते ॥ ४२ ॥ कारणापगमे यान्ति धर्मोऽप्येषां तथाविधः ।
 अदृश्यत्वमसंस्पर्शो ह्यसम्भाषणमेव च ॥ ४३ ॥ सुरैरपि नृजातैस्तु गुह्यधर्मो
 दिवौकसाम् । अतस्सा वरुणं देवं पूर्वभर्तारमप्यमुम् ॥ ४४ ॥ नृजातं शन्तनुं
 त्यक्त्वा प्रययौ वरुणालयम् । सुतमष्टममादाय भर्तुरेवाप्यनुज्ञया । वधोद्योगा
 निवृत्ता सा ददौ पुत्रं बृहस्पतौ ॥ ४५ ॥ देवव्रतोऽसावनुशासनाय माता
 दत्तो देवगुरौ शतार्धम् । संवत्सराणामखिलांश्च वेदान्समभ्यसत्तद्वशगान्त-
 रात्मा ॥ ४६ ॥ ततश्च माता जगतां गरीयस्यनन्तपारेऽखिलसद्गुणार्णवे ।
 रामे भृगूणामधिपे प्रदत्तः शुश्राव तत्त्वं च शतार्धवर्षम् ॥ ४७ ॥ स पञ्च-
 विंशत्पुनरब्दकानामस्त्राणि चाभ्यस्य पतेर्भृगूणाम् । मात्रा समानीय निजे तटे
 तु संस्थापितः प्रार्पयितुं स्वपित्रे ॥ ४८ ॥ स तत्र बध्ना शरपञ्जरेण गङ्गां

दृश्यतया अवस्थितिः । तस्याः मानुषो देहो न बभूव हीति हिशब्देन मनुष्यदेहा-
 प्राप्तौ “न मानुषं गर्भमवाप्नुमो वय”मिति वसूनां प्रार्थनाख्यकारणस्य प्रसिद्धिं
 सूचयति । अन्यथा पत्युर्मानुषदेहप्राप्तौ भार्याया मानुषदेहप्राप्तिः सुतरामुचितेति
 भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ज्ञातवासश्चिरं नृषु इत्यत्र । प्रत्यक्षेण
 स्वमूर्तेः ज्ञाततया वासः ज्ञातवासः तत्त्वाभिमानितया अज्ञातदेवानां नृषु वासं
 व्यावर्तयितुं ज्ञातपदम् । चिरमित्यनेन वरदानाद्यर्थं कदाचिदावासोऽस्तीति सूच-
 यति । नृष्वित्यनेन देवर्ष्यादिभिस्सह ज्ञाततया चिरं वासोऽस्तीति सूचयति ।
 असंस्पर्शो हीति हिशब्देन तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नृजातै-
 स्त्वित्यत्र तु=मानुषजननाख्यविशेषेण नृजातैरित्यर्थः । यथाकथञ्चिन्नृजातत्व-
 मात्रेण त्यागे रामकृष्णादीनामपि त्यागप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४४ ॥ वधोद्योगा
 निवृत्ता सा=भागीरथी भर्तुरनुज्ञयैवाष्टमं सुतमादाय गता सती तं पुत्रं बृहस्पतौ

विजहेऽस्य पिता तदैव । व्रजन्मृगार्थी तृषितोऽव(वि)लोकयन्गङ्गापतोयामभवत्सु-
विस्मितः ॥ ४९ ॥ स मार्गयामास ततोऽस्य हेतुं ज्ञप्त्यै तदा स्वं च ददर्श
सूनुम् । क्रीडन्तमस्त्रेण बभूव सोऽपि क्षणाददृश्यः पितृदर्शनादनु ॥ ५० ॥
मीमांसमानं तथवाप गङ्गा सुतं तमादाय पतिं जगाद(च) । अयं सुतस्ते परमास्त्र-
वेत्ता समर्पितो वीर्यबलोपपन्नः ॥ ५१ ॥ अस्याग्रजाः स्वां स्थितिमेव याता
हरेः पदाम्भोजसुपाविते जले । तनूर्मदीये मणिधाय तस्मात्तन्मा(तान्मा)शुचो-
ऽनेन च मोदमानः ॥ ५२ ॥ इति प्रदायामुमदृश्यतामगाद्गङ्गा तमादाय ययौ
स्वकं गृहम् । राजाभिषिच्याथ च यौवराज्ये मुमोद तत्सद्गुणतर्पितो भृशम् ॥
॥ ५३ ॥ पुनस्स पित्राऽनुमतो बृहस्पतेरवाप वेदान्पुरुषायुषोऽर्धतः । रामात्तथा-
स्त्राणि पुनस्त्ववाप तावद्भिरब्दैस्त्रिशतैश्च तत्त्वम् ॥ ५४ ॥ स सर्वविश्वं सम-
वाप्य रामात्समस्तविद्याधिपतेर्गुणार्णवात् । पितुस्समीपं समवाप्य तं च
शुश्रूषमाणः प्रमुमोद वीरः ॥ ५५ ॥ यदैव गङ्गा सुषुप्तेऽष्टमं सुतं तदैव यातो
मृगयां स शन्तनुः । शरद्वतो जातमपश्यदुत्तमं वने विसृष्टं मिथुनं त्वयोनिजम् ॥
॥ ५६ ॥ शरद्वान्तु तपः कुर्वन्ददर्श सहसोर्वशीम् । चस्कन्द रेतस्तस्याथ शर-
स्तम्बे ततोऽभवत् ॥ ५७ ॥ विष्कम्भो नाम रुद्राणां भूभारहरणेऽङ्गताम् ।
हरेः प्राप्तुं तथा तारा भार्या या हि बृहस्पतेः ॥ ५८ ॥ तावुभौ शन्तनु-
र्दृष्ट्वा कृपाविष्टः स्वकं गृहम् । निनाय नाम चक्रेऽथ कृपाया विषयौ यतः ॥
॥ ५९ ॥ कृपः कृपीति स कृपस्तपो विष्णोश्च(का)र ह । तस्य प्रीतस्तदा

ददाविति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

क्षणाददृश्य इत्यत्र । परमोपकव्यां मालैवाहं पित्ते देय इति मनसाऽदृश्योऽभू-
दिति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अस्य मीष्मस्याग्रजाः अग्रे मयि जाताः सप्त

कुमारा इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तु=शन्तनु परिपालयिष्यतीति

कार्यविशेषेण वने विसृष्टं मिथुनमिति सम्बन्धः । अतो मुनेर्न नैर्घृण्यमिति भावः ।

तु=वक्ष्यमाणोर्वशीदर्शनमालेण रेतःपाताख्यकारणविशेषात् अयोनिजं मातृयोना-

वजातमिति वा ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ कृपः कृपीत्यत्र “अर्श

आदिभ्यो अजि”ति सूत्रात् मतुवर्थेऽचूप्रत्यये कृते अर्शवानर्श इतिवत् राज्ञः

विष्णुस्सर्वदेवे(लोके)श्वरेश्वरः ॥६०॥ प्रादादेष्यत्सप्तर्षित्वमायुः कल्पान्तमेव च ।
 स शन्तर्नुगृहे तिष्ठन्देवव्रतसखाऽभवत् ॥ ६१ ॥ पुत्रवच्छन्तनो आसीत् स च
 पुत्रवदेव तत् । मिथुनं पालयामास कृपोऽप्यस्त्राण्यवाप च ॥ ६२ ॥ सर्व-
 वेदानधिजगौ सर्वशास्त्राणि कौशिकात् । तत्त्वज्ञानं तथा व्यासादाप्य सर्व-
 ज्ञतां गतः ॥ ६३ ॥ यदा हि जातस्स कृपस्तदेव बृहस्पतेस्सूनुरगाच्च गङ्गाम् ।
 स्नातुं घृताचीं स ददर्श तत्र श्लथदुकूलां सुरवर्यकामिनीम् ॥ ६४ ॥ तदर्श-
 नात् स्कन्नमथेन्द्रियं स द्रोणे दधाराऽऽशु ततोऽऽभवत्स्वम् । अम्भोजजावेश-
 युतो बृहस्पतिः कर्तुं हरेः कर्म भुवो भरोद्धृतौ ॥ ६५ ॥ द्रोणेति नामास्य
 चकार तातो मुनिर्भरद्वाज उतास्य वेदान् । अध्यापयामास सशास्त्रसङ्गान्
 सर्वज्ञतामाप च सोऽचिरेण ॥ ६६ ॥ काले च तस्मिन्पृषतोऽनपत्यो वनेषु
 पाञ्चालपतिश्चचार । तपो महत्तस्य तथा वराप्सरावलोकनात् स्कन्दितमाशु
 रेतः ॥ ६७ ॥ स तद्विलज्जावशतः पदेन समाक्रमत्तस्य बभूव सूनुः ।
 हूहस्तु नाम्ना स विरिञ्चगायको नाम्नाऽऽवहो यो मरुतां तदंशयुक् ॥ ६८ ॥
 स द्रोणतातात्समवाप वेदान्शस्त्राणि विद्याश्च तथा समस्ताः । द्रोणेन
 युक्तस्स यदा गुरोस्सुतं सहैव नौ राज्यपिति ह्यवादीत् ॥ ६९ ॥ पदे द्रुत-

कृपावान् कृप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ एष्यत्सप्तर्षित्वमित्यत्र सप्तसु ऋषिः सप्तर्षिः
 तस्य भावः सप्तर्षित्वम् । सप्तर्षीणां मध्ये एकर्षित्वमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 बृहस्पतेः सूनुः=भरद्वाजः । बृहस्पतेः सूनुश्चेति चशब्द सम्बन्धः ॥ ६४ ॥ “अस्त्रियां
 माठरो द्रोण” इति वचनात् व्रीह्यादीनां मानविशेषो द्रोण इत्युच्यते । “कोळग”
 मित्यपभ्रष्टभाषा । विरक्तत्वात् जलसंग्रहाय तमपि सहैव नीतवानिति ज्ञेयम् ।
 बृहस्पतेरयोग्यं भीमार्जुनादीनां गुरुत्वं शिरसा वोढुं ब्रह्मा तत्र सन्निहितो बभूवेति
 भावेनोक्तमम्भोजजावेशयुत इति ॥ ६५ ॥ वेदानुत=वेदांश्च । द्रोणे ब्रह्मणः सन्नि-
 धानादचिरेणेत्युक्तम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ हूह तु नाम्ना स विरिञ्चगायक इत्यत्र
 तु=विशेषेण विरिञ्चगायक इति तुशब्दसम्बन्धः । इन्द्रादिसभायामपि कदाचि-
 द्ज्ञानं करोति ब्रह्मसभायामेव विशिष्य गायक इति भावः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पदे
 द्रुतत्वादित्यत्र । पदे रेतोऽन्तर्गततया अस्यापि द्रुतत्वादिति भावः । निरुक्तत्वात्

त्वात् दुपदाभिधेयस्स राज्यमापाथ निजां कृपीं सः । द्रोणोऽपि भार्या समवाप्य
सर्वप्रतिग्रहोज्झश्च पुरेऽवसत्सुखी ॥ ७० ॥ शिलोज्छ्वृत्यैव हि वर्तयन्स धर्मं
महान्तं विरजं जुषाणः । उवास नागाख्यपुरे सखाऽऽस देवव्रतस्याथ कृपस्य
चैव ॥ ७१ ॥ तेषां समानो वयसा विराटस्त्वभूद्धहा नाम विधातृगायकः ।
मरुत्सु यो विवहो नाम तस्याप्यंशेन युक्तो निजधर्मवर्ती ॥ ७२ ॥ ततः
कदाचिन्मृगयां गतस्स ददर्श कन्याप्रवरां तु शन्तनुः । या पूर्वसर्गे
पितृपुत्रिका सती चचार विष्णोस्तप उत्तमं चिरम् ॥ ७३ ॥ यस्यै वरं विष्णु-
रदात्पुराऽहं सुतस्तव स्यामिति या वसोस्सुता । जाता पुनर्दाशगृहे विवर्धिता
व्यासात्मना विष्णुरभूच्च यस्याम् ॥ ७४ ॥ तद्दर्शनान्नृपतिर्जातहृच्छयो वव्रे
प्रदानाय च दाशराजम् । ऋते स तस्यास्तनयस्य राज्यं नैच्छदातुं तामथाऽऽ-
यात् गृहं स्वम् ॥ ७५ ॥ तच्चिन्तया म्लानमुखं जनित्रं दृष्ट्वैव देवव्रत आश्व-
पृच्छत् । तत्कारणं सारथिमस्य तस्मात् श्रुत्वाऽखिलं दाशगृहं जगाम ॥ ७६ ॥
स तस्य विश्वासकृते प्रतिज्ञां चकार नाहं करवाणि राज्यम् । तथैव मे सन्त-
तितो भयं ते व्येतूर्ध्वरेताः सततं भवानि ॥ ७७ ॥ भीमव्रतत्वाद्धि तदाऽस्य
नाम कृत्वा देवा भीष्म इति ह्यचीकल्पन् । प्रसूनवृष्टिं च स दाशदत्तां कार्त्वी

अग्न्याहितादिवत् विशेषणस्योपरि निपात इति भावः । अथ निजां कृपीमित्यत्र ।
कथारम्भसूचनायाथशब्दः ॥ ७० ॥ शिलोज्छ्वृत्यैव हीति हिशब्देनोत्तमब्राह्म-
णानां सैव वृत्तिः योग्येति सूचयति । देवव्रतस्याथ कृपस्य चैवेत्यत्र देवव्रतस्यैव
सखा अथ कृपस्य च सखेति सम्बन्धः । द्रोणभीष्मयोरुभयोरपि परशुरामशिष्य-
त्वात् ब्रह्मणोऽशयुक्तत्वादुभयोरपि विरक्तत्वाच्च भीष्मे यादृशं सख्यं तादृशं सख्यं
कृपे नास्तीत्यर्थे अथेत्युक्तम् । अत एव देवव्रतस्यैवेत्येवकारश्च ॥ ७१ ॥ गन्धर्वो
द्रौ । हाहा हूह इति प्रयोगसद्भावात् हाहेति हहेति च तस्यैव नाम ॥ ७२ ॥
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ जनिधातोः हेत्वर्थे त्रच्प्रत्यये कृते खनित्रमिति वत्
जनित्रमित्यपि जनकवाचिदं भवतीति भावेनोक्तं म्लानमुखं जनित्रमिति ॥ ७६ ॥
॥ ७७ ॥ भीमव्रतत्वाद्धीति हिशब्देन ऊर्ध्वरेतस्तत्त्वाख्यव्रतस्य इतरासाध्यत्वात्
भयङ्करत्वं प्रसिद्धमिति सूचयति । प्रसूनवृष्टिं ह्यचीकल्पन्नित्यत्र हिशब्देन ईदृशस्य

समादाय पितुस्समर्पयत् ॥ ७८ ॥ ज्ञात्वा तु तां राजपुत्रीं गुणाढ्यां सत्यस्य
विष्णोर्मातरं नामतस्तत् । लोके प्रसिद्धां सत्यवतीत्युदारां विवाहयामास
पितुः स भीष्मः ॥ ७९ ॥ प्रायः सतां न मनः पापमार्गे गच्छेदिति ह्यात्म-
मनश्च सक्तम् । ज्ञात्वाऽपि तां दाशगृहे विवर्धितां जग्राह सद्धर्मरतश्च शन्तनुः
॥ ८० ॥ स्वच्छन्दमृत्युत्वदरं प्रदाय तथाऽप्यजेयत्वमधृष्यतां च । युद्धेषु
भीष्मस्य नृपोत्तमोऽसौ रेमे तयैवाब्दगणान्बहूँश्च ॥ ८१ ॥ लेभे स चित्राङ्गद-
मत्र पुत्रं तथा द्वितीयं च विचित्रवीर्यम् । तयोश्च बाल्ये व्यधुनोच्छरीरं जीर्णेन
देहेन हि किं ममेति ॥ ८२ ॥ स्वेच्छया वरुणत्वं स प्राप नानिच्छया तनुः ।

भीष्मस्य पुष्पवृष्टिरुचितेति प्रसिद्धिं सूचयति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ सतां मनः
पापमार्गे प्रायः न गच्छेत् । चन्द्रस्य स्वोच्चबृहस्पतेर्दारपरिग्रहात् सुग्रीवस्य स्वोच्च-
वालिबधूपरिग्रहदर्शनाच्च प्राय इत्युक्तम् । तर्हि तद्वदेव स्वस्यापि कदाचित्पाप-
प्रवृत्तिः स्यादिति न शङ्कनीयम् । आकल्पान्तं मेरुमभितः पर्यटनेन लब्धस्वयोग्य-
तातिरिक्तपुण्यस्य सुग्रीवस्य च स्वयोग्यतातिरेकेण रामसेवार्जितपुण्यस्य च नाशाय
कदाचित्पापे प्रवृत्तिसम्भवात् । मम तु तदभावात् न तादृशी प्रवृत्तिरिति भावसम्भ-
वात् । अत एव सतामित्युक्तम् । स्वस्वयोग्यता यावती तावत्येव च सतां वर्तमा-
नानां सतां सज्जनानामित्यावृत्त्या योजनीयम् । इति हेतोः=आत्ममनश्च सक्तमिति
हेतोश्च । तां दाशकन्यात्वेन प्रसिद्धामपि दाशगृहे विवर्धितां वि=विशेषेण राज-
कन्यायोग्यान्नपानविशेषेण वर्धिताम् । “सर्वं वाक्यं सावधारणं” मिति न्यायेन विवर्धि-
तामेव नतूत्पन्नमित्यर्थः । ज्ञात्वा जग्राहेति योजना ॥ ८० ॥ तथा ह्यजेयत्वमधृ-
ष्यतां चेत्यत्र । अजेयत्वं=परैरजेयताम् । अत एवाधृष्यतां परधर्षणायोग्यतां च प्रदा-
येति सम्बन्धः । धर्षणं=बलात्कारेण ग्रहणम् । हीत्यनेन तादृशसामर्थ्यं भीष्मस्य
प्रसिद्धमिति सूचयति ॥ ८१ ॥ जीर्णेन देहेन हीत्यत्र । हिशब्देन स्वच्छन्द-
मृत्युताप्रसिद्धिं सूचयति । परस्य स्वच्छन्दमृत्युतावरप्रदातुः स्वस्य स्वच्छन्द-
मृत्युता किं वाच्येति भावः ॥ ८२ ॥ तदेव स्पष्टयति-स्वेच्छयेति । सः=शन्तनुः
स्वेच्छया वरुणत्वं=वरुणाख्यमूलरूपत्वं प्राप । न त्वनिच्छया । अतो न स्वच्छन्द-
मृत्युत्वहानिः । बलवद्भिः=योगबलवद्भिः तस्मिन्काले=मरणेच्छाकाले वधं विना

तस्मिन्काले त्यज्यते हि बलवद्भिर्वधं विना ॥ ८३ ॥ अतिसक्तास्तपोहीनाः
 कथञ्चिन्मृतिमाप्नुयुः । अनिच्छयाऽपि हि यथा मृतश्चित्राङ्गदानुजः ॥ ८४ ॥
 अथौर्ध्वदैहिकं कृत्वा पितुर्भीष्मोऽभ्यषेचयत् । राज्ये चित्राङ्गदं वीरं यौव-
 राज्येऽस्य चानुजम् ॥ ८५ ॥ चित्राङ्गदेन निहतो नाम स्वं त्वपरित्यजन् ।
 चित्राङ्गदो कृतोद्वाहो गन्धर्वेण महारणे ॥ ८६ ॥ विचित्रवीर्यं राजानं कृत्वा
 भीष्मोऽन्वपालयत् । अथ काशिसुतास्तिस्त्रस्तदर्थं भीष्म आहरन् ॥ ८७ ॥
 अम्बामप्यम्बिकानाम्नीं तथैवाम्बालिकां पराम् । पाणिग्रहणकाले तु ब्रह्म-
 दत्तस्य वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ विजित्य तं साल्वराजं समेतान्क्षत्रियानपि ।
 अम्बिकाऽम्बालिके तत्र संवादं चक्रतुश्शुभे ॥ ८९ ॥ अम्बा सा भीष्म-
 भार्यैव पूर्वदेहे तु नैच्छत् । शापाद्विरण्यगर्भस्य साल्वकामाऽहमित्यपि ॥ ९० ॥
 उवाच तां स तत्याज साऽगमत्साल्वमेव च । तेनापि सम्परित्यक्ता परामृष्टेति
 सा पुनः ॥ ९१ ॥ भीष्ममाप स नो गृणात्प्रययौ साऽपि भार्गवम् । भ्रातु-
 र्निवाहयामास सोऽम्बिकाऽम्बालिके ततः ॥ ९२ ॥ भीष्माय तु यशो दातुं
 युयुधे तेन भार्गवः । अनन्तशक्तिरपि सन्न(स न)भीष्मं निजयानह । न चाम्बां
 ग्राहयामास भीष्मकारुण्ययन्त्रितः ॥ ९३ ॥ अनन्तशक्तिस्सकलान्तरात्मा
 यस्सर्ववित्सर्ववशी च सर्वजिन् । न यत्समोऽन्योऽस्ति कथं च कुत्रचित्कथं
 स्वेच्छयैव तनुस्त्यज्यते हीति हिशब्देन योगैश्वर्यस्य तादृशसामर्थ्यं सतीदेव्यादौ
 प्रसिद्धमित्याह ॥ ८३ ॥ अनिच्छयापि हीत्यत्र हिशब्देन विचित्रवीर्यस्य विषया-
 सक्तता तपोहीनता च प्रसिद्धेति सूचयति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
 पूर्वदेहे = वराङ्गित्वदेहे । भीष्मभार्या = भीष्ममूलरूपद्युनाम्नो भार्या । तु = देवपत्नीनां
 मनुष्यपत्नीत्वायोग्यताख्यविशेषेण नैच्छदेवेत्यन्वयः । हिरण्यगर्भस्य शापात् = अभर्तृ-
 का भवेति शापात् अहं साल्वकामेत्यपि गर्हितं वाक्यमुवाच । स भीष्मस्तां
 विरुद्धभाषिणीं तत्याज । सा साल्वमेवागमच्च ॥ ९० ॥ ९१ ॥ स नो-
 गृह्णादित्यत्र गृह्णादगृह्णादित्यर्थः । “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपी”ति सूत्रात्
 ओदन्तनिपातस्य प्रकृतित्वेनाडागमाभावो न दोषः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ कथं
 ह्यशक्तिरित्यत्र हिशब्देन “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतिप्रसिद्धि

ह्यशक्तिः परमस्य तस्य ॥ ९४ ॥ भीष्मं स्वभक्तं यशसाऽभिपूरयन्विमोहय-
न्नासुरांश्चैव रामः । जित्वैव भीष्मं न जघान देवो वाचं च सत्यामकरोत्स
तस्य ॥ ९५ ॥ विद्धवन्मुग्धवच्चैव केशवो वेदनार्तवत् । दर्शयन्नपि मोहाय
नैव विष्णुस्तथा भवेत् ॥ ९६ ॥ एवमादिपुराणोत्थवाक्याद्रामस्सदा जयी ।
यशो भीष्मस्य दत्त्वा तु सोऽम्बां च शरणागताम् ॥ ९७ ॥ उन्मुच्य भर्तृ-
द्वेषोत्थपापात्तेनाऽऽश्वयोजयत् । अनन्तरं शिखण्डित्वात्तदा सा शाङ्करं तपः ॥
॥ ९८ ॥ भीष्मस्य निधनार्थाय पुंस्त्वार्थं च चकार ह । भीष्मो यथा त्वां
गृणीयात्तथा कुर्यामितीरितम् ॥ ९९ ॥ रामेण सत्यं तच्चक्रे भीष्मे देहान्तरं
गते । रुद्रस्तु तस्यास्तपसा तुष्टः प्रादाद्वरं तदा ॥ १०० ॥ भीष्मस्य मृति-

सूचयति ॥ ९४ ॥ विमोहयन्नासुरांश्चैव राम इत्यत्र । आसुरानेव विमोहयंश्चेति
पदसम्बन्धः । जित्वैव भीष्ममिति वस्तुस्थितिकथनम् । लोकदृष्ट्या तु मामप्यजयदयं
भीष्मः । अतो मया किं कार्यमित्यम्बां वञ्चयितुं पराजितवदभूदिति चोद्यम् ।
वाचंचसत्यामित्यत्र वाचं=ऊर्ध्वरेताः सततं भवानीति वाचम् ॥ ९५ ॥ वस्तु-
गत्या पराभवः कुतो नेतीति शङ्कां पुराणवाक्येनैव परिहरति—विद्धवदिति ॥
॥ ९६ ॥ तर्हि शरणागताया अम्बाया अभीष्टाकरणात् “शरणागतवज्रपञ्जर” इति
भगवन्महिम्नो हानिरित्यत आह । अम्बां च शरणागतामिति ॥ ९७ ॥ शिखण्डि-
त्वात्=अम्बाया एव शिखण्डिनान्ना यज्जननं तस्य भावः शिखण्डित्वं तस्मात् ।
अनेनाम्बाया एव दुपदगेहे शिखण्डिनान्ना यत् जन्माभूदिति वक्ष्यमाणकथाऽपि
सूचिता । तस्मात् शिखण्डित्वादनन्तरं भर्तृभूतभीष्माचार्यस्य द्वेषः=वधहेतुताख्य-
द्वेषः तस्मादुत्थपापात् उन्मुच्य=मोचयित्वा तेन=मूलरूपं गतेन भीष्मेणाऽऽशु=तस्य
मूलरूपप्रवेशसमय एवायोजयत् । बहुजन्मस्वनुभोक्तव्यमपि भर्तृहननाख्यं
भविष्यन्महापापं स्वशरणागमनाख्यमहापुण्येन शीघ्रं मोचयित्वा पत्या सहायोजयः
दिति भावः । अम्बाजन्मनि ध्रायः भीष्मपाणिग्रहणायैव भार्गवं प्रति प्रार्थितत्वेन
पापाभावात् शिखण्डित्वादनन्तरं भर्तृद्वेषोत्थपापादित्युक्तम् । तदा भार्गवसमीपात्
प्रत्यागमनानन्तरं सा अम्बा शाङ्करं तपश्चकारेति योजना ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
॥ १०० ॥ कालात्पुन्द्रेहसम्भवमित्यत्र कालात्=देहान्तरप्राप्त्यनन्तरकालात्

हेतुत्वं कालात्पुन्देहसम्भवम् । मालां च य इमां मालां गृहीयात्स हनिष्यति ॥
 भीष्ममित्येव तां मालां गृहीत्वा सा नृपान्ययौ ॥ १०१ ॥ तां न भीष्म-
 भयात्केऽपि जगृहुस्तां हि सा ततः । द्रुपदस्य गृहद्वारि न्यस्य योगात्तनुं
 जहौ ॥ १०२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सुतार्थं द्रुपदस्तपः । चकार शम्भवे
 चैनं सोऽब्रवीत्कन्यका तव ॥ १०३ ॥ भूत्वा भविष्यति पुमानिति साऽम्बा
 ततोऽजनि । नाम्ना शिखण्डिनी तस्याः पुंवत्कर्माणि चाकरोत् ॥ १०४ ॥
 तस्यै पाञ्चालराजस्स दशार्णाधिपतेस्सुताम् । उद्वाहयामास सा तां पुंवेषेणैव
 गृहिताम् ॥ १०५ ॥ अन्यत्र मातापित्रोस्तु न विज्ञातां बुबोध ह । धात्र्यै
 न्यवेदयत्साऽथ तत्पित्रे सा न्यवेदयत् ॥ १०६ ॥ स क्रुद्धः प्रेषयामास
 निहन्मि त्वां सबान्धवम् । इति पाञ्चालराजाय निर्जगाम च सेनया ॥
 ॥ १०७ ॥ विश्वस्य वाक्यं रुद्रस्य पुमानेवेति पार्षतः । प्रेषयामास धिग्वुद्धि-
 मिन्ना ते बालवाक्यतः ॥ १०८ ॥ अपरीक्षकस्य ते राष्ट्रं कथमित्येव नर्म-
 कृत् । अथ भार्यासमेतं तं पितरं चिन्तयाऽऽकुलम् ॥ १०९ ॥ दृष्ट्वा शिख-
 ण्डिनी दुःखान्मन्त्रिपित्तान्न नश्यतु । इति मत्वा वनायैव ययौ यत्र च
 तुम्बुरुः ॥ ११० ॥ स्थूणाकर्णाभिधेयस्तामपश्यदृढकर्णतः । स तस्या अखिलं
 ध्रुत्वा कृपां चक्रे महामनाः ॥ १११ ॥ स तस्यै स्वं वपुः प्रादात्तदीयं

स हनिष्यति । भीष्ममित्येवेत्यत्र स एव भीष्मं हनिष्यति इत्युक्त्वा मालां
 प्रादादिति योग्यपदाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ १०१ ॥ तां हीति हिशब्दस्य न
 जगृहुर्हीति सम्बन्धः । भीष्मस्य सामर्थ्यातिशयप्रदर्शनं तत्फलम् । द्रुपदस्य गृह-
 द्वारीति वदता अम्लानपद्ममयीं तां मालां द्रुपदः स्वकोशे निक्षिप्य द्रौपदीस्वयंवर-
 काले तामेव मालां भीष्महन्तुरर्जुनस्य कण्ठे द्रौपदीकरेणार्पयिष्यतीति सूचितम् ।
 अन्यथा य इमां मालां गृहीयात् स हनिष्यति भीष्ममिति शिवदत्तवरस्य वैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ स क्रुद्धः प्रेषयामा-
 सेत्यत्र । दूतमिति योग्यपदाध्याहारः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥
 क्वचित् स्थूणाकर्णख्यः शिखण्डिन्यै देहं दत्तवानिति कथाऽस्ति । तस्यास्तात्पर्य-
 माह—दृढकर्णत इति । दृढकर्णतः=निमित्तात् स्थूणाकर्णाभिधेय इति ॥ १११ ॥

जगृहे तदा(था) । अंशेन पुंस्त्वभावार्थं पूर्वदेहे समास्थितः ॥ ११२ ॥ पुंसां स्त्रीत्वं भवेत्कापि तथाप्यन्ते पुमान्भवेत् । स्त्रीणां नैव हि पुंस्त्वं स्याद्वलवत्कारणै-
रपि ॥ ११३ ॥ अतश्शिववरेऽप्येषा जज्ञे योषैव नान्यथा । पश्चाच्च पुंतनुं सैषा प्रविवेशैव पुंयुताम् ॥ ११४ ॥ नास्या देहः पुंस्त्वमाप न च पुंसानधिष्ठिते ।

पूर्वदेहे=शिखण्डिन्यै दत्तस्वपूर्वदेहे । पुंस्त्वभावार्थं=पुंस्त्वस्य भावः प्राप्तिस्तदर्थ-
मंशेन समास्थितः । नार्याः पुम्भावः पुमांसं विना न भवति । पुंसस्तु स्त्रीत्वं
स्त्र्यंशाभावेऽपि अर्जुनादेरिव स्वभावादेव घटत इति भावः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
अतः शिववरेऽप्येषैवेत्यत्र । प्राक् तव कन्यका भूत्वा सैव पुमान्भविष्यतीति
शिववरे सत्यपि अतः=स्त्रीणां पुंस्त्वाभावान्निमित्तात् एषा योषैव जज्ञे एवकारव्यावर्त्य
दर्शयति । अन्यथा नेति । अस्याः पुंस्त्वं शिववरादपि नाभूदिति भावः । नापि
भविष्यतीत्याह । पश्चाच्चेति । पश्चात्=भविष्यत्कालेऽपि सा पुमान् भविष्यतीति
शिववरप्रसादवती एषा=कन्यका पुंयुतां=पुंतनुं प्रविवेशैव । न तु स्वयमेव
पुमाञ्जाता ॥ ११४ ॥ नाप्यस्याः पुंरूपार्जुनस्य देहः शापात्स्त्रीत्वमिव शिववरादपि
पुंस्त्वमाप । किंतु स्वस्त्रीदेहमन्यस्मै दत्वा तस्य पुंदेहमेव स्वयं प्राप । पुंसाऽनधि-
ष्ठिते तस्मिन्पुंदेहे स्वशक्त्या न न्यवसत् । किंतु तदंशमादायैव न्यवसच्च । तस्माद्व-
लवत्कारणैरपि स्त्रीणां पुंस्त्वं न स्यादेवेति नियमः सुस्थः । स्त्रियाः स्त्रीत्वे वरस्या-
नपेक्षणात् स्त्रियाः पुम्भावस्य च कदाऽप्यजातत्वात् पुमधिष्ठितपुन्देहप्रवेशस्य च
गन्धर्वप्रसादादेव जातत्वात् बलवान् शिववरोऽपि स्त्रीणां पुंस्त्वं न भवतीति येन
नियमेन व्यर्थीकृतः । तस्य नियमस्य कदाऽपि केनापि न भङ्ग इति वाक्यसमुदाय-
स्याभिप्रायः । अत एव श्रुतिः “स्त्रियः सतीस्ताः उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां न
विचेतदन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमां चिकेत यस्ता विजानात्स पितुः पिताऽसत्”
इति श्रुतिः । स्त्रीरूपाणामेव पुम्भावं भगवन्महिमत्वेन स्तौति । अस्यार्थः हे
वामन तव सतीः=सत्यः स्त्रियः=स्त्रीणां बिम्बरूपतया ये स्त्रीदेहाः पृथक्च वागी-
श्वरीनारायणीप्रभृतयो ये स्त्रीदेहाः सन्ति । तान् उ=तानेव आहुः=वेदार्थतत्त्वज्ञा
व्यासादय आहुः । “ब्रून् व्यक्तायां वाची”ति धातोः । “आत्मनि चैवं विचि-
त्राश्च ही”त्यादिना स्पष्टं वदन्ति । सौत्रहिशब्देन “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव

पुंदेहे न्यवसत्साऽथ गन्धर्वेण त्वधिष्ठितम् ॥११५॥ गान्धर्वं देहमाविश्य स्वकीयं
भवनं ययौ । तस्यास्तदेहसादृश्यं गन्धर्वस्य प्रसादतः ॥११६॥ प्राप गन्धर्व-
देहोऽपि तया पश्चादधिष्ठितः । श्वो देहि मम देहं मे स्वं च देहं समाविश ॥
॥ ११७ ॥ इत्युक्त्वा स तु गन्धर्वः कन्यादेहं समास्थितः । उवासैव वने

श्रूयत" इत्यादिश्रुतीनां संगृहीतत्वात् अमृतपरिवेषकनारयणीरूपस्य राहुशिरच्छे-
दाय तत्क्षणादेव पुम्भावस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्चाहुरित्युक्तम् । अत एव कटाक्षविक्षेप-
मात्रेण जगत्सृष्ट्यादौ समर्थाया अपि ममाक्षर इति पुल्लिङ्गवाच्यत्वे "पुंवच्छक्ति-
युता यत" इति शक्तिरेवोक्ता नतु पुंरूपम् । ननु स्त्रीणां पुंरूपभावेऽपि पुंसामर्जुना-
दीनां स्त्रीरूपमपि तत्रतत्रोच्यते । तस्मात्स्त्रीरूपाणामेव पुंरूपत्वं कथं भगवत एवे-
ति चेत् । सत्यम् । शापाद्वा वराद्वा पुंसां स्त्रीरूपत्वं न तु स्वशक्त्या । भगवतस्तु
स्वभावत एव शक्तिद्वयमप्यस्तीति श्रुतेरभिप्रेतत्वात् । अत एव दैत्यान्मोहयित्वा
अमृतमाहर्तुं शापवरयोरभावेऽपि तत्क्षण एव नारायणीरूपं धृतवान् । अतः सहज-
शक्त्या पुम्भावः स्त्रीभावश्च भगवत एव महिमेति कथं न सिद्धयेत् । एतदप्युक्तम् ।
सतीः सत्यः सर्वदा स्वशक्त्यैव विद्यमाना इति । मे रमणयोग्याः पुंस इति च ।
न तु शिखण्डिवत् वाङ्मात्रेण पुंस आहुः । किं बहुना । यतो मम भर्तुर्ब्रह्माण्ड-
भेदनसमर्थं वामपादांगुष्ठनखाग्रमप्यसदृशम् । कृष्णरूपेण भूभारभूतबहुतरदैत्यसंह-
रणसमर्थो भगवतः केशोऽप्यसदृशः । अतः सुरनरोरगादिचेतनराशिषु कस्तस्य
सदृश इति भावः । एवम्भूतानि स्त्रीरूपाणि पश्यत्=पश्यन् पुरुषः अक्षण्वान्=अक्ष-
वान् इन्द्रियवानिति यावत् । तद्दर्शने सत्येव इन्द्रियाणां साफल्यं भवतीति भावः ।
न विचेतत् "चिती संज्ञान" इति धातोः कर्तरि शतृप्रत्यये कृते ताः=तव स्त्रीरू-
पाणि जीवेष्वघटितपुम्भावशक्त्याख्यविशेषेण युक्तानि अपश्यन्नन्धः । कविः=
सर्वज्ञो यः पुत्रः तव मम च पुत्रः ब्रह्मा स एव इमा=इमाश्चिकेत=जानीयात्=
ज्ञातुं समर्थ इत्यर्थः । यः ब्रह्मा ताः विजानात् वि=उक्तविशेषणघटिततया
जानात्=अजानात् । अन्तर्णीतो णिच् । लोकान्प्रत्याज्ञापयच्च । स ब्रह्मा पितुस्तव
पिता असत्=आसीत् । पितृत्वमौपचारिकमिति द्योतनायासदित्युक्तम् । जगति
असद्भिर्निराकारत्वादिना अविद्यमानप्रायतया कृतं भगवन्तं स्वापररूपमध्वारख्याव-

तस्मिन्धनदस्तत्र चाऽगमन् ॥ ११८ ॥ अप्रत्युत्थायिनं तन्तुलीयमानं विल-
ज्जया । शशाप धनदो देवश्चिरमित्थं भवेति तम् ॥ ११९ ॥ यदा युद्धे मृतिं
याति सा कन्या पुन्तनुस्थिता । तदा पुंस्त्वं पुनर्यासि चपलत्वादितोरितः ॥
॥ १२० ॥ तथाऽवसत्स गन्धर्वः कन्यापितोरशेषतः । कथयामासानुभूतं तौ

तारेण “भगवान् दिव्यप्रमदात्मकं वपुर्वभूवे”ति । ततः पुमान्क्षणेन भूत्वेति
स्यात्मकपुमात्मकविचित्राकारवन्तं निरूप्य भगवत्यसाधारणस्त्रीपुरुषग्रहणशक्ति-
मुक्तविधया जीवेषु सर्वथाऽविद्यमानां च प्रकटीचकार । इदमप्युक्तम् । वि=विशे-
षेणासाधारणतया अजानादिति । अतस्तत्र कीर्तिपोषकत्वात्पितेवाऽऽसीदिति
भावेन वेदाभिमानिनी लक्ष्मीर्भगवतः स्त्रीरूपाणां महिमानमेव पुनःपुनर्वर्णयित्वा
स्वभर्तारं स्तौति । जीवेष्वपीदृशसामर्थ्यसत्त्वे कथं भगवत एवेयं स्तुतिः स्यात् ।
तस्मात् ब्रह्मादिजीवेष्वघटितैव शक्तिरिति लक्ष्म्या भावः । गन्धर्वेण त्वधिष्ठित-
मित्यत्र । गन्धर्वेण तु=पुंस्त्वं स्थैर्यधैर्यगम्भीरस्वरोद्धतवचनादिकार्यविशेषो यथा
भवति तथा तु=गुह्येन्द्रियव्यापाराभावाख्यकार्यविशेषश्च यथा भवति तथेति
तुशब्दावृत्त्या व्याख्येयम् । अन्यथा “शिखण्डी च महारथ”इत्युक्तशिखण्डि-
त्वमहारथत्वयोरयोगप्रसङ्गात् । तस्माद्ग्रन्थलाघवाय अव्ययैरेव सकलशङ्काशूकानां
व्ययं कुर्वन् ग्रन्थकारोऽपि स्वगुरुव्यासवत् अघटितघटक इति ज्ञेयम् । अधिष्ठितं
गान्धर्वदेहमाविश्य भवनं ययाविति सम्बन्धः । अतोऽसौ पुन्देहो गन्धर्वस्यैव ।
अस्यास्तु गृहस्थगृहप्रविष्टभिक्षुकवदवस्थामात्रम् । तस्माद्विक्षोर्गृहस्थत्ववन्नास्याः
पुंस्त्वमिति भावः । तस्यास्तद्देहसादृश्यमित्यत्र । तस्याः शिखण्डिन्याः तद्देहसा-
दृश्यं स्वकीयपूर्वदेहस्य यथा ममता एवं परकीयदेहेऽपि ममता गन्धर्वस्य प्रसादतः
अभूत् । तथाऽधिष्ठितः गन्धर्वदेहोऽपि पश्चात्=शिखण्डिन्याः प्रयोजनानन्तरं,
गन्धर्वमेव प्रापेति योजना ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ तन्तुलीय-
मानं=तन्तुषु स्थूलतृणगुल्मेषु लीयमानं दत्तपुंस्त्वं तं=तुम्बुरुं शशापेति योजना ।
अन्यथा तच्छब्दद्वयस्य पौनरुक्त्यं स्यात् । “तन्तुः स्तम्बे तथोर्णायां सूत्रे सङ्गे
च सन्तता”वित्यभिधानम् ॥ ११९ ॥ तदा पुंस्त्वं पुनर्यासीत्यत्र । सा कन्यका
युद्धे=शिविरे रात्रौ अश्रुत्यान्ना सह युद्धे, यदा खड्गेन मृतिं याति । तदा=

भृशं मुदमापतुः ॥ १२१ ॥ परीक्ष्य तामुपायैस्तु श्वशुरो लज्जितो ययौ ।
 श्वोभूते सा तु गन्धर्वं प्राप्य तद्वचनात्पुनः ॥ १२२ ॥ ययौ तेनैव देहेन
 पुंस्त्वमेव समाश्रिता । स शिखण्डी नामतोऽभूदस्त्रशस्त्रप्रतापवान् ॥ १२३ ॥
 विचित्रवीर्यः प्रमदाद्वयं तत्सम्प्राप्य रेभेऽब्दगणान्सुसक्तः । तत्याज देहं स च
 यक्ष्मणाऽर्दितस्ततोऽस्य माताऽस्मरदाऽशु कृष्णम् ॥ १२४ ॥ आविर्बभूवाऽशु
 जगज्जनितो जनार्दनो जन्मजराभयापहः । समस्तविज्ञानतनुस्सुखार्णवः
 सम्पूजयामास च तं जनित्री ॥ १२५ ॥ तं भीष्मपूर्वः परमादरार्चितं स्वभि-
 ष्टुं चावददस्य माता । पुत्रौ मृतौ मे न तु राज्यमैच्छद्भीष्मो मया नितरा-
 मर्थितोऽपि ॥ १२६ ॥ क्षेत्रे तथा भ्रातुरपत्यमुत्तमुत्पादयास्मत्परमादरा-
 र्चितः । इतीरितः प्रणतश्चाप्यभिष्टुतो भीष्मादिभिश्चाह जगद्गुह्यचः ॥ १२७ ॥
 ऋते रमां जातु ममाङ्गसङ्गयोग्याङ्गना नैव सुरालयेऽपि । तथाऽपि ते वाक्य-
 महं करिष्ये सांवत्सरं सा चरतु व्रतं मे ॥ १२८ ॥ सा पूतदेहाऽथ च वैष्ण
 वव्रतान्प्रत्तस्समाप्नोतु सुतं वरिष्ठम् । इतीरिते राष्ट्रमुपैति नाशमिति ब्रुवन्ती
 पुनराह वाक्यम् ॥ १२९ ॥ सौम्यस्वरूपोऽप्यतिभीषणं मृषा तच्चक्षुषो रूप-
 महं प्रदर्शये । सहेत सा तद्यदि पुत्रकोऽस्या भवेद्गुणाढ्यो बलवीर्ययुक्तः ॥

तत्क्षण एव चपलत्वात्=शिखण्डिन्यै त्वया दत्तदेहस्य चञ्चलत्वात् स्वभावतस्तदी-
 यत्वाभावादिति यावत् । यद्वा चपलत्वात्=तव जाडुत्वात् देहदानादानादि-
 सामर्थ्यविशेषवत्त्वादित्यर्थः । पुंस्त्वं=तव पुंदेहवत्त्वं, पुनर्यासि । स्वस्व(स्य)योग-
 सामर्थ्यात् तस्याः स्वभावभूते अस्मिन्देहे तां प्रवेश्य तव स्वभावभूतं गान्धर्वं
 पुन्देहं स्वयोगशक्त्या पुनरादाय त्वं तत्र सुखेन तिष्ठेति भावः । अन्यथा “प्राप
 गन्धर्वदेहोऽपि तथा पश्चादधिष्ठित” इति प्रागुक्तविरोधः स्यात् । यदा युद्धे सा
 कन्यका मृतिं याति तदा पुंस्त्वं यासीत्यस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गात् । नूतनदेहान्तरप्राप्तौ
 “श्वो देहि मम देहं म” इति स्वोक्तविरोधाच्चोक्तैव योजना ॥ १२० ॥ १२१ ॥
 ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ यक्ष्मणार्दित इत्यत्र यक्ष्मणा=याति देहः क्षयमनेनेति
 यक्ष्म, क्षयव्याधिः तेन ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ ऋते रमामिति
 वदता अप्सरोरूपगोप्यादीनामपि लक्ष्मीसन्निधानादेवाङ्गे सङ्ग इति सूचितम् ॥

॥ १३० ॥ इतीरितेऽस्त्वित्युदितस्तयाऽगमत्कृष्णोऽम्बिकां सा तु भयान्न्यमी-
लयत् । अभूच्च तस्यां धृतराष्ट्रनामको गन्धर्वराट् पवनावेशयुक्तः ॥ १३१ ॥
स मारुतावेशवशाद्बलाधिको बभूव राजा धृतराष्ट्रनामा । अदाद्वरं चास्य
बलाधिकत्वं कृष्णोऽन्ध आसीत्स तु मातृदोषतः ॥ १३२ ॥ ज्ञात्वा तमन्धं
पुनरेव कृष्णं माताऽब्रवीज्जनयान्यं गुणाढ्यम् । अम्बालिकायामिति तत्तथा-
ऽकरोद्भयात्तु सा पाण्डुरभून्मृषादृक् ॥ १३३ ॥ परावहो नाम मरुत्ततोऽभव-
द्वर्णेन पाण्डुस्स हि नामतश्च । स चाऽस वीर्याधिक एव वायोरावेशतस्सर्वश-
स्त्रास्त्रवेत्ता ॥ १३४ ॥ तस्मै तथा बलवीर्याधिकत्ववरं प्रादात्कृष्ण एवाथ
पाण्डुम् । विज्ञाय तं प्राह पुनश्च माता निर्दोषमन्यं जनयोत्तमं सुतम् ॥
॥ १३५ ॥ उक्तवेति कृष्णं पुनरेव च स्नुषामाह त्वयाऽक्ष्णोर्हि निमीलनं
पुरा । कृतं ततस्ते सुत आस चान्धस्ततः पुनः कृष्णमुपास्व भक्तितः ॥ १३६ ॥
इतीरिताऽप्यस्य हि मायया सा भीता भुजिष्यां कुमतिर्न्ययोजयत् । सा तं
परानन्दतनुं गुणार्णवं सम्प्राप्य भक्त्या परयैव रेमे ॥ १३७ ॥ तस्यां स
देवोऽजनि धर्मराजो माण्डव्यशापाद्य उवाह शूद्रताम् । वसिष्ठसाम्यं सम-

॥ १२८ ॥ १२९ ॥ सौम्यस्वरूपोऽप्यतिभीषणं रूपं मृषा=वृथा दर्शये ।
कस्यचिद्वधे सति दर्शयितुं योग्यं रूपं तदभावेऽपि दर्शयामीत्यर्थः ॥ १३० ॥
अभूच्च तस्यां धृतराष्ट्रनामक इत्यत्र । “अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभि-
विश्रुतः । स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपा-
यनात्मजः” इति भारतोक्तेः । हंसनामको गन्धर्वराट् पवनावेशयुक्तः सन् तस्यामम्बि-
कायां कृष्णद्वैपायनात्मजः कुरुवंशविवर्धनः धृतराष्ट्रनामकः पुत्रोऽभूदिति पूर्वार्धस्य
योजना । मारुतावेशवशाद्बलाधिकः स धृतराष्ट्रनामा बभूवेत्युत्तरार्धस्य योजना ॥
॥ १३२ ॥ भयात्तु सा पाण्डुरभून्मृषादृक् इत्यत्र तु=अम्बिकापुत्रवत् मम
पुत्रस्यान्धता न भवेदिति कार्यविशेषात् मृषा=वृथा व्यासेन प्रदर्शितभयङ्करं-
रूपं पश्यन्तीति मध्यमपदलोपीसमासः नतु तद्वत् चक्षुर्निमीलनं कुर्वन्तीति भावः ।
सा=अम्बालिका भयात्=भयङ्कररूपदर्शननिमित्तभयात्पाण्डुः=पाण्डुरवर्णाऽभूत् ।
स्वसौवर्णवर्णं विहाय भीत्या पाण्डुरोग्रस्तवत् हरिद्रावर्णाऽभूदिति भावः । “नमः

भीष्ममानं प्रच्यावयन्निच्छया शापमाप ॥ १३८ ॥ अयोग्यसम्प्राप्तिकृतप्रय-
न्नदोषात्समारोपितमेव शूले । चोरैर्हतेऽर्थेऽपि तु चोरबुद्ध्या मक्षीवधादित्यवद-
द्यमस्तम् ॥ १३९ ॥ नासत्यता तस्य च तत्र हेतुतश्चापं गृहीतुं स तथैव
चोक्तवा । अवाप शूद्रत्वमथास्य नाम चक्रे कृष्णः सर्ववित्तं तथाऽदात् ॥ १४० ॥
विद्यारतेर्विदुरो नाम चायं भविष्यति ज्ञानबलोपपन्नः । महाधनुर्बाहुबलाधि-
कश्च सुनीतिमानित्यवदत्स कृष्णः ॥ १४१ ॥ ज्ञात्वाऽस्य शूद्रत्वमथास्य माता
पुनश्च कृष्णं प्रणता ययान्ने । अम्बालिकायां जनयान्यमित्यथो नैच्छत्स
कृष्णोऽभवदप्यदृश्यः ॥ १४२ ॥ योग्यानि कर्माणि ततस्तु तेषां चकार
भीष्मो मुनिभिर्यथावत् । विद्यास्समस्ता अददाच्च कृष्णस्तेषां पाण्डोरस्त्रशस्त्रा-
णि भीष्मः ॥ १४३ ॥ ते सर्वविद्याप्रवरा बभूवुर्विशेषतो विदुरस्सर्ववेत्ता ।

शान्ताय घोराय मूढाय गुणकर्मण” इति भागवतोक्तेः भयङ्कररूपमपि भगवतोऽ-
स्त्येव । तेनाविद्यमानं पश्यन्तीत्यर्थो न यौक्तिकः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
॥ १३७ ॥ ननु नीचऋषेः सकाशादत्युच्चो यमः कुतः शापमवापेत्याशङ्कायामुच्चे स्वस्मिन्
शापदानेन तदीयतपसःप्रच्यावनार्थमिति भावेनाह—वसिष्ठसाम्यमिति । प्रच्यावयन्
॥ १३८ ॥ अयोग्यसम्प्राप्तिकृतप्रयन्नदोषादेव शूले समारोपितमिति एवकारसम्बन्धः ।
अथवा चोरैरेवेत्येवकारसम्बन्धः । चोरैरेवापहृतेऽपीत्यपिपदेनार्थापहरणस्य शूल-
रोपणहेतुतां गर्हयति । अत एवाविवेकमूलत्वाच्छूलमारोपयेति राजाऽऽज्ञाऽपि न
तत्र कारणमिति सूचितम् । तस्मादयोग्यकामाख्यदोषादेव शूलारोपणमिति भावः ।
तदा तत्रऽऽगतो यमो मम शूलारोपणं कस्मादिति ऋषिणा पृष्टे सति वसिष्ठसाम्या-
पेक्षया तपःकरणरूपमुख्यदोषमनुत्तवा ऋषेः कोपजननाय मक्षीवधात्=तत्क्षुद्रपापरूप-
मक्षीवधादिति तं ऋषिमवददिति योजना ॥ १३९ ॥ नासत्यतेत्यत्र । तस्य च=
मक्षीवधारूपपापस्य च तत्र=शूलारोपणे हेतुतः=ईषद्धेतुत्वादसत्यता न=यमवाक्य-
स्यासत्यत्वं नेति योजना । अकृतप्रायश्चित्तस्य तस्य मक्षीवधोऽपि तत्र कारणमभू-
दिति भावः ॥ १४० ॥ “विद ज्ञान” इति धातोः(वि दि)=ज्ञाने उ ताच्छील्येन रत-
त्वात् विदुर इति भावेनोक्तं विद्यारतेर्विदुरो नामेति । “रमु क्रीडाया”मिति धातोः
कर्त्तर्ये डप्रत्यये कृते सति रः=रत इत्यर्थः सेत्स्यतीति व्यासस्य हृदयम् ॥ १४१ ॥

पाण्डुस्समस्तास्त्रविदेकवीरो जिगाय पृथ्वीमखिलां धनुर्धरः ॥ १४४ ॥ गव-
 लग्नादास तथैव सूतात्समस्तगन्धर्वपतिस्स तुम्बुरुः । य उद्धो नाम मरुत्तदंश-
 युक्तो वशी सञ्जयनामधेयः ॥ १४५ ॥ विचित्रवीर्यस्य स सुतपुत्रस्सखा च
 तेषामभवत्प्रियश्च । समस्तविन्मतिमान् व्यासशिष्यो विशेषतो धृतराष्ट्रानुवर्ती
 ॥ १४६ ॥ गान्धारराजस्य सुतामुवाह गान्धारिनाम्नी सुबलस्य राजा ।
 ज्येष्ठो ज्येष्ठां शकुनेर्द्वापरस्य नास्तिक्यरूपस्य कुकर्महेतोः ॥ १४७ ॥ शूरस्य
 पुत्री गुणशीलरूपयुक्ता दत्ता सख्युरेव स्वपित्रा । नाम्ना पृथा कुन्तिभोजस्य
 तेन कुन्ती भार्या पूर्वदेहेऽपि पाण्डोः ॥ १४८ ॥ कूर्मश्च नाम्ना मरुदेव
 कुन्तिभोजोऽथैनां वर्धयामास सम्यक् । तत्राऽऽगमच्छङ्करांशोऽतिकोपो दूर्वा-
 सास्तं ग्राह मां वासयेति ॥ १४९ ॥ तमाह राजा यदि कन्यकायाः क्षमिष्यसे
 शक्तितः कर्मकर्त्र्याः । सुखं वसेत्योमिति तेन चोक्त(क्ते शु)शुभ्रूषणायाऽऽ-
 दिशदाशु कुन्तीम् ॥ १५० ॥ चकार कर्म सा पृथा मुनेस्सुकोपनस्य हि ।

॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ शकुनेर्द्वापरस्येत्यत्र । द्वयो-
 विरुद्धकोट्योः परं तात्पर्यवज्ज्ञानं द्विपरं तत्त्वसंशय इति यावत् । प्रायस्तद्धेतु-
 भूतत्वात्तृतीयो युगोऽपि द्वापर इत्युच्यते । तदभिमानी तत्त्वनिश्चयविरोधी शकुनि-
 रपि मूलरूपे द्वापरनामधेयः । नास्तिक्यमेव रूपयति प्रकाशयतीति नास्तिक्यरूपः
 नास्ति परदेवतेति मिथ्याज्ञानरूपी वा । अत एव कुकर्मणां हेतुः स एव शकुनि-
 रभूत् । तस्य शकुनेर्ज्येष्ठाम् । धृतराष्ट्रस्य बुद्धौ सन्देहमुत्पाद्य अन्ततस्तां नास्तिक्ये
 स्थिरीकृत्य दुर्द्युतादिकुकर्मणि रुचिमुत्पादयतीति सूचनाय विशेषगत्वम् । तथा च
 ज्येष्ठो राजा=धृतराष्ट्रः सुबलस्य=सुबलनाम्नः गान्धारराजस्य सुताम् । द्वापरस्य=
 मूलरूपे द्वापरनामधेयस्य, नास्तिक्यरूपस्य कुकर्महेतोः शकुनेर्ज्येष्ठां गान्धारीनाम्नी-
 मुवाहेति योजना ॥ १४७ ॥ या पाण्डोः पूर्वदेहेऽपि=परावहारूपमूलरूपदेहेऽपि
 कुन्ती=कुन्तीसंज्ञावती भार्या । अपिपदेनात्वापि कुन्तीनामवतीति सूचयति । सा
 नाम्ना पृथा शूरस्य पुत्री तेन स्वपित्रैव सख्युः=कुन्तिभोजस्य दत्ता=अपुत्रस्त्वमिमां
 पुत्रीत्वेन परिपालयेति दत्तेति योजना ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ शक्तितः कर्मकर्त्र्याः कर्म
 यदि क्षमिष्यसे इति सम्बन्धः । कदाचित्किञ्चिन्न्यूनं चेदपि सोढव्यमिति भावः ॥

यथा न शक्यते परैश्शरीरवाङ्मनोनुगा ॥ १५१ ॥ स वत्सरत्रयोदशं तथा
यथावदर्चितः । उपादिशत्परं मनुं समस्तदेववश्यदम् ॥ १५२ ॥ ऋतौ तु
सा समाप्नुता परीक्षणाय तन्मनोः । समाह्वयद्दिवाकरं स चाऽऽजगाम तत्क्ष-
णात् ॥ १५३ ॥ ततो न सा विसर्जितुं शशाक तं विना रतिम् । सुवाक्प्र-
यत्नतोऽपितामथाससाद् भास्करः ॥ १५४ ॥ स तत्र जज्ञिवान् स्वयं द्वितीय-
रूपको विभुः । सर्वमदिव्यकुण्डलो ज्वलन्निव स्वतेजसा ॥ १५५ ॥ पुरा स
बालिमारणप्रभूतदोषकारणात् । सहस्रवर्मनामिनाऽसुरेण वेष्टितोऽजनि ॥
॥ १५६ ॥ यथा ग्रहैर्विदूष्यते मतिर्नृणां तथैव हि । अभूच्च दैत्यदूषिता मति-
र्दिवाकरात्मनः ॥ १५७ ॥ तथाऽपि रामसेवनाद्धरेष्व सन्निधानयुक् । सुद-
र्शनीयकर्णतः स कर्णनामकोऽभवत् ॥ १५८ ॥ स रत्नपूर्णमंजुषागतो
विसर्जितो जले । जनापवादभीतितस्तया यमस्वसुर्दुतम् ॥ १५९ ॥ नदीप्र-

॥ १५० ॥ “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगः” इति वचनात् वत्सरत्रयोदशमिति
द्वितीया । त्रयोदशवर्षपर्यन्तमर्चित इति तात्पर्यम् । उपादिशत्परं मनुमित्येकवचने-
नैक एव मनुः । तेन यस्य यस्य देवस्याह्वानं करोति स सर्वोऽपि मन्त्रशक्त्या
आयातीति सूचितम् । समस्तदेववश्यदमित्यत्र वशे भवतीति वश्यम् । वश्यमिति
भावप्रधानो निर्देशः । वशीकरणशक्तिरित्यर्थः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ सुवाक्प्र-
यत्नतोपीत्यत्र । मयि रमस्वेति वाक् सुवाक् करग्रहणपादग्रहणादिकं प्रयत्नः । ताभ्यां
सुवाक्प्रयत्नतोऽपि ताभ्यामङ्गीकारितां रतिं विना तं विसर्जयितुं न शशाकेत्यन्वयः ।
॥ १५४ ॥ वर्मणा दिव्यकुण्डलाभ्यां च सहितः सर्वमदिव्यकुण्डल इत्यर्थः ।
॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ तथापि रामसेवनादित्यत्र । तथापि=पापनिमित्त-
कासुरवेष्टितत्वेऽपि रामसेवनात् प्राक्कृतधुरामसेवनादित्यर्थः । सुदर्शनीयकर्णतः
स कर्णनामकोऽभवदित्यत्र “अर्श आदिभ्यो अजि”ति सूत्रात् प्राशस्त्यार्थे
मतुबः स्थाने अचो विधानात्प्राशस्तकर्णवान्कर्ण इत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १५८ ॥ “षदल
विशरणगत्यवसादनेषु” इति धातोः मंजूनि=मनोहराणि रत्नानि द्रव्याणि सीदन्ति
तिष्ठन्ति अस्यामिति व्युत्पत्त्या मंजुषैव मंजूषा । एवं च सर्वज्ञग्रन्थकारप्रयोगे न
क्लिष्टकल्पना । यथास्थितवर्णविन्यासेनैवार्थलाभात् । लौकिकप्रयोग एव निरुक्त-

वाहतो गतं ददर्श सूतनन्दनः । समग्रहीत्सरत्नकं चकार पुत्रकं निजम् ॥१६०॥
 सूतेनाधिरथेन लालिततनुस्तद्भार्यया राधया संवृद्धो निखिलाः श्रुतीरधिजगौ
 शास्त्राणि सर्वाणि च । बाल्यादेव महाबलो निजगुणैस्सम्भासमानोऽवस-
 न्नाम्नाऽसौ वसुषेणतामगमदप्यासीद्धयमा तद्वसु ॥ १६१ ॥ अथ कुन्ती
 दत्ता सा पाण्डोस्सोऽप्येतया चिरं रेमे । शूराच्छ्रद्धां जातां विदुरोऽवहदा-
 रुणीं गुणाढ्यां सः ॥ १६२ ॥ अथ चर्तायननामा मद्रेशः शक्रतुल्यपुत्रार्थी ।
 कन्यारत्नं चैच्छच्चक्रे ब्राह्मं तपो वरं चाऽऽप ॥ १६३ ॥ प्रह्लादावरजो यस्सं-
 ह्लादो नामतो हरेर्भक्तः । सोऽभूद्ब्रह्मवरान्ते वायोरावेशयुक्सुतो राज्ञः ॥
 ॥ १६४ ॥ स मारुतावेशवशात्पृथिव्यां बलाधिकोऽभूद्वरतश्च धातुः । शल्यश्च
 नाम्नाऽखिलशत्रुशल्यो बभूव कन्याऽस्य च माद्रिनाम्नी ॥ १६० ॥ स पाण्डु-
 भार्यैव च पूर्वजन्मन्यभूत्पुनश्च प्रतिपादिताऽस्मै । शल्यश्च राज्यं पितृदत्त-
 मजो जुगोप धर्मेण समस्तशास्त्रवित् ॥ १६६ ॥ अथाङ्गनारत्नमवाप्य तद्वयं
 पाण्डुस्तु भोगान्बुभुजे यथेष्टतः । अपीपलद्धर्मसमाश्रयो महीं ज्येष्ठापचार्यी
 विदुरोक्तमार्गतः ॥ १६७ ॥ भीष्मो हि राष्ट्रे धृतराष्ट्रमेव संस्थाप्य पाण्डुं

त्वादिना वर्णविकारादिकं बलादानेयम् ॥ १५९ ॥ १६० ॥ नाम्नासौ वसुषे-
 णतामगमदप्यासीध्यमा तद्वसु इत्यत्र । हि=यस्मात्कारणात् मंजूषागतं वसु=द्रव्यं
 अस्य कर्णस्य अमा=समीपे सह वा आसीत् । “अमा सह समीपे चे”त्यमरः ।
 तस्मात्कारणात् नाम्ना वसुषेणतामगमत् । “षिञ् बन्धन”इति धातोः कर्मणि
 ल्युट्प्रत्यये कृते “युवोरनाका”विति यकारस्यानादेशे च कृते “सार्वधातुकार्धधातु-
 कयो”रिति गुणे च कृते “एङः पदान्तादती”ति अकारस्य पूर्वरूपादेशे च कृते
 “रषाभ्यां नो णः समानपदे” इति णत्वे च कृते वसुषेण इति रूपसिद्धिर्भवति ।
 निरुक्तत्वात्सकारस्य षत्वं न भवति । वसुना पेणः सम्बद्ध इत्यर्थः ॥ १६१ ॥
 ॥१६२॥ अथशब्देन कथान्तरारम्भं सूचयति । मद्रेशः ऋतायननामा चेति चशब्द-
 सम्बन्धः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ अपीपलद्धर्मसमाश्रय इत्यत्र ।
 अपीपलत्=पालयामास । ज्येष्ठापचार्यी=“चीञ् चयन”इति धातोर्ज्येष्ठमपचिनोति
 धनवन्तं करोतीति ज्येष्ठापचार्यी । स्वोपार्जितद्रव्यं ज्येष्ठगृह एव पुञ्जीकरोतीति

युवराजमेव । चक्रे तथाऽप्यन्ध इति स्म राज्यं चकार नासावकरोच्च पाण्डुः ॥
 ॥ १६८ ॥ भीष्माश्विक्वेयोक्तिपरस्सदैव पाण्डुश्शशासावनिमेकवीरः ।
 अथाश्विक्वेयो बहुभिश्च यज्ञैरीजे स पाण्डुश्च महाधनोघैः ॥ १६९ ॥ नैषा
 विरोधे कुरुपाण्डवानां तिष्ठेदिति व्यास उदारसद्गुणः । स्वमातरं स्वाश्रममेव
 निन्ये स्नुषे च तस्या ययतुः स्म तामनु ॥ १७० ॥ सुतोक्तमार्गेण विचिन्त्य
 तं हरिं सुतात्मना ब्रह्मतया च सा ययौ । परं पदं वैष्णवमेव कृष्णप्रसादतः
 स्वर्गयतुः स्नुषे च ॥ १७१ ॥ माता च सा विदुरस्याऽऽप लोकं वैरिश्चमन्वेव
 गताश्विकां सती । व्यासप्रसादात्सुतसद्गुणैश्च कालेन मुक्तिं च जगाम
 सन्मतिः ॥ १७२ ॥ अम्बालिका तु क्रमयोगतोऽगात्परां गतिं नैव तथाश्विका
 ययौ । यथायथा विष्णुपरश्चिदात्मा तथातथा ह्यस्य गतिः परत्र ॥ १७३ ॥
 पाण्डुस्ततो राज्यभरं निधाय ज्येष्ठेऽनुजे चैव वनं जगाम । पत्नीद्वयेनानुगतो
 बदर्यामुवास नारायणपालितायाम् ॥ १७४ ॥ गृहाश्रमेणैव वने निवासं

भावः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ अश्विकां=स्वस्वामिनीं
 अनु=अनुसृत्य गता=व्यासाश्रमं गता सती विदुरस्य माता च व्यासप्रसादात्=रमण
 काले भक्तिकरणेन ज्ञातव्यासानुग्रहात् सुतसद्गुणैश्च=सुतस्यापि तस्य यमरूपतया
 इतराधिकैः सद्गुणैरुत्तमभक्त्यादिगुणैः वैरिश्च लोकमाप । व्यासस्तु मातृ-
 भक्त्या स्वमातरं स्वाश्रमं निन्ये । अन्ते वैष्णवस्थानं च ददौ । अश्विकाम्बालिके तु
 रमणसमये व्यासे अतिशयितभक्तेरकरणात् अन्यदा भक्तिकरणाच्च स्वर्गमेव गते ।
 विदुरमाता तु दासीत्वेऽपि भक्तेराधिक्याद्वैरिश्च लोकमाप । मुक्तिकाले तु सर्वाश्च
 मुक्तिं यास्यन्तीति भावः ॥ १७२ ॥ अम्बालिका तु क्रमयोगतः परां गतिं=
 वैकुण्ठादिगतिमगात् । अश्विका तु स्वयमगत्वा दासीप्रेषणापराधेन तथा=श्वश्रू-
 दनुजावद्दासीवच्च वैकुण्ठादिरूपां परां गतिं नैवाप । किंतु सारूप्यमोक्षमात्रं गता
 वैकुण्ठादितरैवाधममुक्तवत्सञ्चरन्ती बभूव । न तु तद्वत्सालोक्यमोक्षो लब्ध इति
 तथेति वदतो ग्रन्थकारस्याभिप्रायः । अन्यथा परां गतिं नैव ययावित्यवक्ष्यत् ।
 एतदेवाभिप्रेत्य प्रागस्माभिः सर्वाश्च मुक्तिं यास्यन्तीत्युक्तम् । मुक्तियोग्यतां विना
 व्यासाङ्गसङ्गस्यायोगात् । यथायथा विष्णुपरश्चिदात्मेत्यल । चिदात्मा=जीवः ॥

कुर्वन्स भोगान्बुभुजे तपश्च । चक्रे मुनीन्द्रेस्सहितो जगत्पतिं रमापतिं भक्ति-
युतोऽभिपूजयन् ॥ १७५ ॥ स कामतो हरिणत्वं प्रपन्नं देवादृषिं ग्राम्यकर्मा-
नुषक्तम् । विध्वा शापं प्राप तस्मात् स्त्रिया युद्धरिण्यसीत्येव बभूव चार्तः ॥
॥ १७६ ॥ न्यसिष्णुरुक्तः पृथया स नेति प्रणामपूर्वं न्यवसत्तथैव । ताभ्यां
समेतः शतशृङ्गपर्वते नारायणस्याश्रममध्यगे पुरः ॥ १७७ ॥ तपो नितान्तं स
चका(चा)र ताभ्यां समन्वितः कृष्णपदाम्बुजाश्रयः । तत्सङ्गपूतद्युमरिद्वराम्भः-
सदावगाहातिपवित्रिताङ्गः ॥ १७८ ॥ एतस्मिन्नेव काले कमलभवशिवाग्रेसराः
शक्रपूर्वा भूम्या पापात्मदैत्यैर्भुवि कृतनिलयैराक्रमं चामहन्त्या । ईयुर्देवाधि-
देवं शरणमजगु(मु)रुं पूर्णषाड्गुण्यमूर्तिं क्षीराब्धौ नागभोगे शयितमनुपमानन्द-

॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ शतशृङ्गपर्वते नारायणस्याश्रममध्यगे
पुर इत्यत्र सपादलक्षशृङ्गवत्त्वात्पूर्वापरवारिधिपर्यन्तं महान्सपादलक्षाख्यः पर्वतो
ऽस्ति । तन्मध्ये शतशृङ्गाख्य अवान्तरपर्वतः । तस्य मध्ये पूर्वतः पश्चिमतश्च नर-
नारायणशृङ्गाभ्यां मध्ये अलकनन्दया चालंकृतः बदरिकाख्यनारायणाश्रमस्तिष्ठति ।
तस्य दक्षिणभागे योजनप्रमाणादधस्तात्पाण्डुचक्रवर्तिनाधिष्ठितत्वात्पण्डकेश्वराख्यं
पुण्यक्षेत्रं च वर्तते इति वस्तुस्थितिः । एवं च दक्षिणतः बदरिकाश्रमयात्रायां क्रिय-
माणायां यस्मादाश्रमात्पुरः = पुरतः उत्तरत इति यावत् नारायणस्याश्रमः मध्यगः शत-
शृङ्गपर्वतमध्यस्थस्तिष्ठति । तस्मिच्छतशृङ्गपर्वते = शतशृङ्गप्रदेशे न्यवसदिति सम्बन्धः ।
अग्न्याहितादिवद्विशेषणस्योपरिनिपातः । “षष्ठ्या आक्रोशे अलुगि”ति वचनात्
नारायणस्येति षष्ठ्या अलुक्समासः । तस्मिन्नाश्रमे नारायणस्य लोपाभावसूचनं
तत्फलम् । नारायणाश्रमे हिमकाले षण्मासपर्यन्तमाकाशात्पतमानगिरिशृङ्गोपमशिली-
भूतहिमानीभयात्तत्रत्याः पशवः पक्षिणो मृगा मनुष्याश्च पण्डकक्षेत्रं प्रत्यायान्ति ।
अतो भार्याभ्यां परिजनैश्च सह निरन्तरवासाय इदमेव स्थले योग्यमिति ऋषीणां
वचनादत्रैव न्यवसदिति भावः ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ भक्ताग्रेसरो ब्रह्मैव पूर्वं
गच्छति । तदनन्तरं रुद्रः । ततः परं सर्वे देवाः शक्रं पुरस्कृत्य गच्छन्तीति
क्रमसूचनाय कमलभवशिवाग्रेसराः शक्रपूर्वा इत्युक्तम् । यद्वा कमलभवशिवो स्वसे-
वकदैत्यानां स्वयमेव घातकौ । तस्माद्भूषुणा हरिं विना तौ पृथङ् न सेव्याविति

सन्दोहदेहम् ॥ १७९ ॥ ऊचुः परं पुरुषमेनमनन्तशक्तिं सूक्तेन तेऽब्जजमुखा
अपि पौरुषेण । स्तुत्वा धराऽसुरवराक्रमणात्परेशं खिन्ना ह्यतोऽतिविमुखा-
स्तव तेऽतिपापाः ॥ १८० ॥ दुःसङ्गतिर्भवति भारवदेव देव नित्यं सतामपि
हि नः शृणु वाक्यमीश । पूर्वं हता दितिसुता भवता रणेषु ह्यस्मत्प्रियार्थ-
मधुना भुवि तेऽभिजाताः ॥ १८१ ॥ आसीत्पुरा दितिसुतैर्मरोत्तमानां
संग्राम उत्तमगजाश्वरथद्विपङ्क्तिः । अक्षौहिणीशतमहौघमहौघमेव सैन्यं सुरा-
त्मकमभूत्परमास्त्रयुक्तम् ॥ १८२ ॥ तस्मान्महौघगुणमास महासुराणां
सैन्यं शिलागिरिमहास्त्रधरं सुधोरम् । तेषां रथाश्च बहुनल्वपरिप्रमाणा देवा-
सुरप्रवरकार्मुकबाणपूर्णाः ॥ १८३ ॥ नानाम्बराभरणवेषवरायुधाढ्याः देवा-

सूचनाय तावेवाग्रेसरौ पृथगुक्त्वा पश्चाच्छक्रादीनां गतिमाह—कमलभवेति ।
तदुक्तं भागवते । “शापप्रसादयोरीशाः ब्रह्मविष्णुशिवादयः सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग
शिवो ब्रह्मा न चाच्युत” इति । भगवतोऽनन्तगुणानामुपासकः आचार्यः यत्र-
यत्र स्वग्रन्थे भगवत्प्रसङ्गस्तत्रतत्र तद्गुणाननन्तानपि स्वयोग्यान्सहैव स्मरति । इति
वस्तुतत्त्वम् । तावतामपि ग्रन्थे निबन्धने ग्रन्थस्याप्यनन्तत्वप्रसङ्गभियां पञ्चषान्
दिव्यान्गुणान्स्वभक्तजनेषु स्वस्वभावं दर्शयितुं यत्रयत्र श्लोके विशिष्य हरेः प्रसङ्ग-
स्तत्रतत्र नियमेनानुवर्णयतीति सर्वत्रानुसन्धेयम् । अत एतस्मिन्नेव काले इति
पद्येऽपि देवाधिदेवमित्यादीनि विशेषणानि ॥ १७९ ॥ अब्जजमुखा अपी-
त्यत्र । अपिशब्दस्तेषां सर्वोच्चत्वं गर्हयितुम् ॥ १८० ॥ दुःसङ्गतिर्भवति भार-
वदेव नित्यं सतामपि हीत्यत्र । हिशब्देन शिष्टायाः गोर्दुष्टगृष्टिसङ्गेन कण्ठे
काष्ठभारबन्धनप्रसिद्धिं सूचयति । ह्यस्मत्प्रियार्थमित्यत्र । हिशब्देन “आप्त-
कामस्य का स्पृहे”ति श्रुतेर्दैत्यवधेन हरेः स्वप्रयोजनाभावप्रसिद्धिं सूचयति ॥
॥ १८१ ॥ अक्षौहिणीशतमहौघमहौघमित्यत्र । अक्षौहिणीशतेन सहितं महौघानां
महौघं यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । यद्वा अक्षौहिणीशतेन सहितमेकं महौघं पुनरेकं महौघं
चेति सङ्ख्या यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ १८२ ॥ तेषां रथाश्चेत्यत्र । तेषां देवासुराणां
रथाः बहुनल्वपरिमाणाः । “किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च नल्वः किष्कुचतुः-
शत”मित्यभिधानात् । चतुःशतहस्तपरिमाणं नल्व इत्युच्यते । तादृशबहु-

सुरास्ससृपुराशु परस्परं ते ॥ १८४ ॥ जघ्नुर्गिरीन्द्रतलमुष्टिमहास्त्रशस्त्रैश्चकुर्न-
 दीश्च रुधिरौघवहा महौघम् । तत्र स्म देव ऋषभैरसुरेशचम्वा युद्धे निषूदित
 उत्तौघबलाच्छतांशः ॥ १८५ ॥ अथात्मसेनामवमृद्यमानां वीक्ष्यासुरश्शम्बर-
 नामधेयः । ससार मायाविदसह्यमायो वरादुमेशस्य सुरान्विमोहयन् ॥
 ॥ १८६ ॥ मायासहस्रेण सुरा वि(स्स)मर्दिता रणे विषेदुश्शशिसूर्यमुख्याः ।
 तान्वीक्ष्य वज्री परमाख्य(मां तु)विद्यां स्वयम्भुदत्तां प्रयुयोज वैष्णवीम् ॥ १८७ ॥
 समस्तमायापहया तयैव वराद्रमेशस्य सदाऽप्यसह्यया । माया विनेशुर्दिति-
 जेन्द्रसृष्टा वारीशवह्नीन्दुमुखाश्च प्रोचिताः ॥ १८८ ॥ यमेन्दुसूर्यादिसुरास्ततोऽ-
 सुरान्निजघ्नुराप्यायितविक्रमास्तदा । सुरेश्वरेणार्चि(णोर्जि)तविक्रमान्वहून् वज्रेण
 वज्री निजघान शम्बरम् ॥ १८९ ॥ तस्मिन्हते दानवलोकापाले दितेस्सुता
 दुद्रुवुरिन्द्रभीषिताः । तान्विप्रचित्तिर्विनिवार्य धन्वी ससार शक्रप्रमुखान् सुरो-
 त्तमान् ॥ १९० ॥ वरादजेयेन विधातुरेव सुरोत्तमांस्तेन शरैर्निपातितान् ।
 निरीक्ष्य शक्रं च विमोहितं द्रुतं न्यवारयत्त पवनश्शरौघैः ॥ १९१ ॥ अस्त्राणि
 तस्यास्त्रवरैर्निवार्य चिक्षेप तस्योरसि काञ्चनीं गदाम् । विचूर्णितोऽसौ
 निषपात मेरौ महाबलो वायुबलाभिनुन्नः ॥ १९२ ॥ अथासमादाऽऽशु स
 कालनेमिस्त्वदाज्ञया यस्य वरं ददौ पुरा । सर्वैरजेयत्वमजोऽसुरः स सहस्र-
 शीर्षो द्विसहस्रबाहुयुक् ॥ १९३ ॥ तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य मारुतस्त्वदाज्ञया
 दत्तवरस्त्वयैव । हन्तव्य इत्यस्मरदाशु हि त्वां तदाऽऽविरासीस्त्वमनन्त-

नत्वानां परितः प्रमाणं येषां ते तथोक्ताः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ रुधिरौघवहा-
 महौघमित्यत्र महानोघः प्रवाहो यथा भवति तथा महौघम् । रुधिरौघवहाः=रुधिर-
 समूहेन प्रवहन्तीः । ओघबलाच्छतांश इत्यत्र । ओघबलात्=पुञ्जीभूय बलात्
 ओघसङ्ख्याकबलाद्वा ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ माया विनेशु-
 रित्यत्र । विनेशुः=“नशु अदर्शन” इति थातोः नष्टा बभूवुः ॥ १८८ ॥
 निजघान शम्बरमित्यत्र । इन्द्रेण हतः शम्बरः आदिशम्बरः कृष्णावतारे प्रद्युम्नेन
 हनिष्यमाणः शम्बरः अन्य इति विवेकः ॥ १८९ ॥ १९० ॥ विमोहितं द्रुत-
 मित्यत्र । द्रुतं=पलायितम् ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ आशु त्वापस्म-

पौरुषः ॥ १९४ ॥ तमस्त्रशस्त्राणि बहूनि बाहुभिः प्रवर्षमाणं भुवनात्पदेहम् ।
चक्रेण बाहून्विनिकृत्य कानिच न्यवेदयश्चाऽऽशु यमाय पापम् ॥ १९५ ॥
ततोऽसुरास्ते निहता अशेषास्त्वया त्रिभागा निहताश्चतुर्थम् । जघान वायुः
पुनरेव जातास्ते भूतले धर्मबलोपपन्नाः ॥ १९६ ॥ राज्ञां महावंशसुजन्मनां
तु तेषामभूद्धर्ममतिर्विपापा । शिक्षामवाप्य द्विजपुङ्गवानां त्वद्भक्तिरप्येषु हि
काचन स्यात् ॥ १९७ ॥ त्वद्भक्तिलेशाभिधुतस्सुकर्मा ब्रजेन्न पापां तु गतिं
कथञ्चिन् । दैत्येश्वराणां तु तमोऽन्धमेव त्वयैव क्लृप्तं ननु सत्यकाम ॥
॥ १९८ ॥ धर्मस्य मिथ्यात्वभयाद्वयं त्वामथापि वा दैत्यशुभाप्तिभीषा ।
सम्प्रार्थयामो दितिजान्कुर्मणस्त्वद्भक्तितश्चालयितुं च शीघ्रम् ॥ १९९ ॥

रद्धीति हिशब्देन अच्छिन्नधर्मतया मुख्यप्राणस्य विष्णुविषये विस्मृतिराहित्यप्र-
सिद्धिं सूचयति ॥ १९४ ॥ “आप्लु व्याप्ता”विति धातोः भुवनव्याप्तदेहमि-
त्यर्थः । विनिकृत्य कानि चेत्यत्र । कानि=शिरांसि ॥ १९५ ॥ १९६ ॥
महावंशसुजन्मनामित्यत्र सुपदेन विशिष्टमाता पितृभ्यो जन्म सूचयति । तच्च
तयोविशेषेणेति तुशब्दः । एवं च वंशोचितपुरोहिताः वंशानुसारेण मन्त्रं पाठयन्ति
तदा विष्णुप्रेरणया विष्णुप्रीत्यर्थमित्येव सर्वकर्माण्यारभन्ते । “अन्ते नारायणायेति
समर्पयेत्तदि”ति वचनात् । “सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छती”ति मन्त्रब-
लाच्च कृष्णे समर्पणमपि कुर्वन्ति । “अमुकशर्माऽहं भो अभिवादय” इति हरिं
गुरुं च नमस्कुर्वते । देवर्षिपित्वादीनां तर्पणं च कुर्वन्ति । अतः संसर्गोपाधिना
धर्मे मतिरपि जायते । हरावीषद्भक्तिरपि भवति । एवं धर्मरतानां त्वयीषद्भक्ति-
रतानां चान्धं तमो भवितुं नार्हति । किन्तु परं पदमेव भवेत् । तथाच “शृण्वे
वीर उग्रमुग्रं दमाय”न्नित्यादिश्रुतीनां “मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां
गति”मित्यादिस्मृतीनां चाप्रामाण्यं स्यादिति वाक्यसमुदायस्याभिप्रायः । त्वद्भक्ति-
रप्येषु हीत्यत्र । हिशब्देन स्फटिके जपाकुसुमोपाधेरिव सत्समागमोपाधेरपि शक्तिः
प्रसिद्धेति सूचयति ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ धर्मस्य मिथ्यात्वभयादित्यत्र ।
मिथ्यात्वं=वृथात्वं “भीषाऽस्माद्वातः पवत” इतिवत् भीषेति वैदिकं पदम् ।
दैत्यशुभाप्तिभयेनेत्यर्थः । दैत्यशुभाप्तिभीत्येति वक्तुं शक्यत्वेऽपि यद्धीषेत्याह तेन

य उग्रसेनस्सुरगायकस्स जातो यदुष्वेव तथाभिधेयः । तवैव सेवार्थममुष्य
 पुत्रो जातोऽसुरः कालनेमिस्स ईश ॥ २०० ॥ यस्त्वत्प्रियार्थं न हतो हि
 वायुना भवत्प्रसादात्परमीशिताऽपि । स एष भोजेषु पुनश्च जातो वरादुमे-
 शस्य परैरजेयः ॥ २०१ ॥ स औग्रसेने जनितोऽसुरेण क्षेत्रे हि तद्रूपधरेण
 मायया । गन्धर्वजेन द्रमिलेन नाम्ना कंसो जितो येन वराच्छचीपतिः ॥
 ॥ २०२ ॥ जित्वा जलेशं च हतानि येन रत्नानि यक्षाश्च जिताश्शिवस्य ।
 कन्यावनार्थं मगधाधिपेन प्रयोजितास्ते च हते बलेन ॥ २०३ ॥ स विप्र-
 चित्तिश्च जरासुतोऽभूद्गराद्विधातुर्गिरिशस्य चैव । सर्वैरजेयो बलमुत्तमं तत्
 ज्ञात्वैव कंसस्य मुदा सुते ददौ ॥ २०४ ॥ निवारयामास न कंसमुद्धतं
 शक्तोऽपि यो यस्य बलेन कश्चित् । तुल्यः पृथिव्यां विवरेषु वा क्वचिद्वशे
 बलाढ्यो नृपतीश्च चक्रे ॥ २०५ ॥ हतौ पुरा यौ मधुकैटभाख्यौ त्वयैव
 हंसो डिभि(भ)कश्च जातौ । वरादजेयौ गिरिशस्य वीरौ भक्तौ जरासन्धमनु स
 तौ शिवे ॥ २०६ ॥ अन्येऽपि भूमावसुराः प्रजातास्त्वया हता ये सुरदैत्य-

वैदिकपदप्रयोगप्रियत्वं स्वस्य स्फोरयति । धर्मस्य फलादाने वैयर्थ्यं स्यात् फल-
 दाने दैत्यानां शुभगतिः स्यादिति उभयतः पाशारज्जुरिति भावः । त्वं तु कृष्णा
 वतारसमय एव तव मृत्युर्गोकुले जात इति दुर्गावचनेन स्वस्मिन्नेद्वेषमुत्पाद्य कंसा-
 दीनां भक्तिलेशमपि नाशयिष्यसि । पूतनादीनां ग्रामे ग्रामे शिशूनां हिंसादावति-
 देशेन प्राक्तनधर्मरतिं च नाशयिष्यसि । बह्वधर्मसम्पादनं च स्वकौशलेनैव कार-
 यिष्यसीति भावेन सुकर्मणस्त्वद्भक्तितश्च दितिजाच्छीघ्रं चालयितुं त्वामेव सम्प्रार्थ-
 याम इत्याहुः ॥ १९९ ॥ २०० ॥ परं = केवलं भवत्प्रसादात् यो वायुरीशिता ।
 तेनापि वायुना न हत इति सम्बन्धः ॥ २०१ ॥ कंसस्य जन्मप्रभृति कृष्ण-
 द्वेषाय दुर्बीजत्वमपि कारणमस्तीत्याह । स औग्रसेन इति ॥ २०२ ॥ तेच हते
 बलेनेत्यत्र । ते अस्तिप्रस्तिनामिके जरासन्धकन्यके च बलेन हते इत्यर्थः ॥
 ॥ २०३ ॥ वराद्विधातुर्गिरिशस्य चैवेत्यत्र । विधातुर्गिरिशस्य च वरादेव सर्वैरजेयो
 जरासुतोऽभूदिति योजना ॥ २०४ ॥ पृथिव्यां विवरे ष्वित्यत्र विवरेषु = सप्तपाता-
 लाख्यभूविवरेषु ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ व्यासावतारे निहतस्त्वयेत्यत्र ।

सङ्गरे । अन्ये तथैवान्धतमः प्रपेदिरे कार्या तथैषां च तमो गतिस्त्वया ॥
 ॥ २०७ ॥ व्यासावतारै निहतस्त्वया यः कलिस्सुशास्त्रोक्तिभिरेव चाद्य ।
 श्रुत्वा त्वदुक्तीः पुरुषेषु तिष्ठन्नीषच्चकारेव मनस्त्वयीश ॥ २०८ ॥ रामा-
 त्मना ये निहताश्च राक्षसाः दृष्ट्वा बलं ते तु तदा तवाद्य । समं तवान्यं न हि
 चिन्तयन्ति सुपापिनोऽपीश तथा हनूमतः ॥ २०९ ॥ ये केशव त्वद्बहुमान-
 युक्तास्तथैव वायौ नहि ते तमोऽन्धम् । योग्याः प्रवेष्टुं तदतो हि मार्गाच्चाल्या-
 स्त्वया जनयित्वैव भूमौ ॥ २१० ॥ नितान्तमुत्पाद्य भवद्विरोधं तथैव वायौ
 बहुभिः प्रकारैः । सर्वेषु देवेषु च पातनीयास्तमस्यथान्धे कलिपूर्वकासुराः ॥
 ॥ २११ ॥ हतौ च यौ रावणकुम्भकर्णौ त्वया त्वदीयौ प्रतिहारपालौ ।
 महासुरावेशयुतौ हि शापात् त्वयैव तावद्य विमोचनीयौ ॥ २१२ ॥ यौ तौ
 तवारी हतयोः प्रविष्टौ दैत्यौ तु तावन्धतमः प्रवेश्यौ । यौ तौ त्वदीयौ
 भवदीयवेश्म त्वया पुनः प्रापणीयौ परेश ॥ २१३ ॥ आविश्य यो बलि-
 मञ्जश्चकार प्रतीपमस्मासु तथा त्वयीशः । स चासुरो बलिनामेव भूमौ
 साल्वो नाम्ना ब्रह्मदत्तश्च जातः ॥ २१४ ॥ मायामयं तेन विमानमण्य-
 मभेद्यमाप्तं सकलैर्गिरीशात् । विद्रावितो यो बहुशस्त्वयैव रामस्वरूपेण भृगू-
 द्वहेन ॥ २१५ ॥ नासौ हतशक्तिमताऽपि तत्र कृष्णावतारे स मयैव बध्यः ।

व्यासावतारे मिथ्याज्ञानरूपी यः कलिः सुशास्त्रोक्तिभिरेव निहतः नतु तत्र चक्रा-
 द्यायुधैः कालनेमिवत्सर्वथा निहतः । स कलिश्च शिष्टनिजरूपेणाद्य पुरुषेषु =
 सत्पुरुषेषु तिष्ठति । तिष्ठन् सन् त्वदुक्तीः = तैः पठ्यमानाः ब्रह्ममीमांसादिनिर्णाय-
 कोक्तीः श्रुत्वा मिथ्याज्ञानस्य प्रायशस्त्वयैव नाशितत्वात् । तत्रैव दार्ढ्यं कर्तुमश-
 क्नुवन्हरिः सर्वोत्तमो भवति वा न वेति सन्दिहानस्तिष्ठति । अतस्तस्यापि तमो न
 भविष्यति । शुभयदमेव भविष्यति । किमन्येषां दैत्यानाम् । तस्मात्स दुर्योधन-
 रूपेण भूमौ जातः । भीमगदया सर्वात्मना हननीय इति भावः । अत एव दुर्यो-
 धनवधस्य न पृथक् प्रार्थनेति ज्ञेयम् ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ तदतो हि मार्गा-
 दित्यत्र तत् = तस्मात्कारणात् । अतः = पूर्वोक्तात् मार्गात् = सन्मार्गात् ॥ २१० ॥
 ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ साल्वस्यातिसमर्थत्वे

इत्यात्ममङ्गलपमृतं विधातुं स चात्र वध्यो भवताऽतिपापी ॥ २१६ ॥ यदीय-
 मारुह्य विमानमस्य पिताऽभवत्सौभपतिश्च नाम्ना । यदा त भीष्मेण जितः
 पिताऽस्य तदा स सात्वस्तपसि स्थितोऽभूत् ॥ २१७ ॥ स चाद्य तस्मात्त-
 पसो निवृत्तो जरासुतस्यानुमते स्थितो हि । अनन्यवध्यो भवताऽद्य वध्यस्स
 प्रापणीयश्च तमस्यथोग्रे ॥ २१८ ॥ यो बाणमाविश्य महासुरोऽभूत् स्थितस्स
 नाम्ना प्रथितो हि बाणः । स कीचको नाम बभूव रुद्रवरादवध्यस्स तमः
 प्रवेश्यः ॥ २१९ ॥ अतस्त्वया भुव्यवतीर्य देव कार्याणि कार्याण्यखिलानि
 देव । त्वमेव देवेश गतिस्सुराणां ब्रह्मेशशक्रेन्दुर्यमादिकानाम् ॥ २२० ॥
 त्वमेव नित्योदितपूर्णशक्तिस्त्वमेव नित्योदितपूर्णचिद्धनः । त्वमेव नित्यो-
 दितपूर्णसत्सुखः त्वादृक् न कश्चित् कुत एव तेऽधिकः ॥ २२१ ॥ इती-
 रितो देववरैरुदारगुणार्णवोऽक्षोभ्यतमामृताकृतिः । उत्थाय तस्मात्प्रययावनन्त
 सोमार्ककान्तिद्युतिरन्वितोऽमरैः ॥ २२२ ॥ स मेरुमाप्याऽऽह चतुर्मुखं प्रभु-
 र्यत्र त्वयोक्तोऽस्मि हि तत्र सर्वथा । प्रादुर्भविष्ये भवतो हि भक्त्या वशस्त-
 भीष्मेण तत्पिता कथं जित इत्यत आह — यदेति ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥
 ॥ २२० ॥ २२१ ॥ अक्षोभ्यतमामृताकृतिः = “क्षुभू चित्तविक्षेप” इति धातोः ।
 केनापि क्षोभयितुमशक्या अमृता मृतिरहिता आकृतिर्यस्य स तथोक्तः ॥ २२२ ॥
 तत्र प्रादुर्भविष्ये हीति हिशब्देन जन्माभावप्रसिद्धिं सूचयति । तु = विशेषेण
 भवतो भक्त्या इच्छया च तत्र वशे वर्ते हीति हिशब्देन “अहं भक्तपराधीनो
 ह्यस्वतन्त्र इव द्विजाः । वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्यतिं यथा” इति
 प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । “ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तथा सह । जगाम सति-
 नयनः तीरं क्षीरपयोनिधेः” इति भागवतोक्तेः । सत्यलोकस्थितो ब्रह्मा विष्णोः
 सर्वोत्तमत्वप्रदर्शनाय स्वस्य तस्मिन्निखधिकभक्तिप्रकटनाय च देवैः सह प्राक्
 श्वेतद्वीपं जगाम । तत्रापि सर्वैरदृश्यः सन् भगवान् ब्रह्मण एव स्ववाचः श्रावया-
 मास । ततस्तैर्देवैः सह राजा कोशरक्षकमिव भुवो रक्षणाय मेरौ स्थितं ब्रह्माण-
 मपि दययानुकूलयितुं तेन काश्यपस्य दत्तशापं च तन्मुखादेव श्रुत्वा मानयितुं
 “वसुन्धरातलोद्भवोन्मुखं श्रुतं दितेः सुतैः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । असुरागम्यश्वेतद्वीपं

वाहं स्ववशोऽपि चेच्छया ॥ २२३ ॥ ब्रह्मा प्रणम्याऽऽह तमात्मकारणं
प्रादां पुराऽहं वरुणाय गाशुभाः । जहार तास्तस्य पिताऽमृतश्रवाः स
कश्यपो द्राक्सहसाऽतिगर्वितः ॥ २२४ ॥ मात्रा त्वदित्या च तथा सुरभ्या
प्रचोदितेनैव हतासु तासु । श्रुत्वा जलेशात्स मयाऽभि(मया तु)शप्तः क्षत्रेषु
गोजीवनको भवेति ॥ २२५ ॥ शूरात्स जातो बहुगोधनाढ्यो भूमौ यमाहु-
र्वसुदेव इत्यपि । तस्यैव भार्या त्वदितिश्च देवकी बभूव चान्या
सुरभिश्च रोहिणी ॥ २२६ ॥ स त्वं भवस्वाऽऽशु च देवकीसुतस्तथैव यो
द्रोणनामा वसुस्सः । स्वभार्यया धरया त्वत्पितृत्वं प्राप्तुं तपस्तेषु उदार-
मानसः ॥ २२७ ॥ तस्मै वरस्स मया सन्निसृष्टस्स चाऽऽस नन्दाख्य
उतास्य भार्या । नाम्ना यशोदा स च शूरतातसुतस्य वैश्याप्रभवोऽथ गोपः ॥
॥ २२८ ॥ तौ देवकीवसुदेवौ च तेपतुस्तपस्त्वदीयं सुतमिच्छमानौ । त्वामेव
तस्मात्प्रथमं प्रदर्श्य तत्र स्वरूपं हि ततो ब्रजं ब्रज ॥ २२९ ॥ इतीरितस्सोऽ-
ब्जभवेन केशवस्तथेति चोक्त्वा पुनराह देवताः । सर्वे भवन्तो भवताऽऽशु

विहायासुरागमनार्हमेकं प्राप्यासुरान्प्रत्यपि सुराणामवतारोद्योगं श्रावयितुं च मेरा-
वागत्य दृश्य एव सन् तद्वचनादेव सर्वं कार्यं कृतवानिति विवेकः । अतो भाग-
वतहरिवंशोक्तयोर्न विरोध इति ज्ञेयम् ॥ २२३ ॥ सहसाऽतिगर्वितइत्यत्र ।
सहसा=बलेनेत्यर्थः ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ शूरतातसुतस्य=
शूरस्य तातः पिता शूरपिता तस्य सुतः शूर एव । तस्येत्यर्थः । शूर-
स्येति वक्तव्ये छन्दोभङ्गपरिहारार्थमेवमुक्तिः । घटस्येति वक्तव्ये घटाभावाभावस्ये-
तिवत्तर्कमुद्रयेति ज्ञेयम् । अथ गोप इत्यत्राव्ययानामनेकार्थत्वादथ=तस्मात् वैश्य-
पुत्रत्वात् । गोप इत्यर्थः ॥ २२८ ॥ तत्र स्वरूपं प्रदर्श्य हीति हिशब्देन दर्शनमेव
भगवतो जननं नापरमिति सूचयति ॥ २२९ ॥ यथानुरूपत इत्यत्र । भागवतहरि-
वंशादिग्रन्थे “अयमस्माज्जातः अयमस्माज्जातः” इति निरूपितं तदनुकूलरूपतः ।
मानुषेष्वनुकूलरूपत इति वदता यस्य ब्राह्मणेषु जन्मोक्तं बृहस्पत्यादेः स ब्राह्मणरू-
पतयाऽवतरतु । यस्य क्षत्रियतया जन्मोक्तं धर्मराजादेः स क्षत्रियरूपतयाऽवतरतु ।
यस्य पुनः शापादिनिमित्ताच्छूद्रतया जन्मोक्तं विदुरादेः स शूद्रतयाऽवतरत्वित्या-

मानुषे कार्यानुसारेण यथानुरूपतः ॥ २३० ॥ अथावतीर्णास्सकलाश्च
 देवता यथायथैवाऽऽह हरिस्तथातथा । वित्तेश्वरः पूर्वमभूद्धि भौमादरेऽसुतत्वेऽपि
 तदिच्छयाऽसुरात् ॥ २३१ ॥ पापेन तेनापहतो हि हस्ती शिवप्रदत्तस्सु-
 प्रतीकाभिधानः । तदर्थमेवास्य सुतोऽभिजातो धनेश्वरो भगदत्ताभिधानः ॥
 ॥ २३२ ॥ महासुरस्यांशयुतस्स एव रुद्रावेशाद्वलवानस्त्रवांश्च । शिष्यो
 महेन्द्रस्य हते बभूव ताते स्वधर्माभिरतश्च नित्यम् ॥ २३३ ॥ अभूच्छिनि-
 नाम यदुप्रवीरस्तस्याऽऽत्मजः सत्यक आस तस्मात् । कृष्णः पक्षो युयुधा-
 नाभिधेयो गरुत्पतोऽशेन युतो बभूव ॥ २३४ ॥ यस्संवहो नाम मरुत्तदंश-
 श्चक्रस्य विष्णोश्च बभूव तस्मिन् । यदुष्वभूद्धृधिको भोजवंशे सितः पक्षस्तस्य
 सुतो बभूव ॥ २३५ ॥ स पाञ्चजन्यांशयुतो मरुत्सु तथांशयुक्तः प्रवहस्य
 वीरः । नामास्य चाभूत्कृतवर्मेत्यथान्ये ये यादवास्तेऽपि सुरास्सगोपाः ॥
 ॥ २३६ ॥ ये पाण्डवानामभवन्सहाया देवाश्च देवानुचरास्समस्ताः । अन्ये

दिकं सूचितम् ॥ २३० ॥ हरेः सुतत्वेऽपि असुरात् भौमान्नरकात् । तदिच्छया=
 हरीच्छया पूर्वमेवाभूत् । अवतारे हरिसुतस्यासुरत्वं प्रायः गर्हितमिति सूचनायापि-
 पदम् । पूर्वमभूद्धीति हिशब्देन तथा प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । असुरादुत्पत्तौ
 प्रयोजनप्रसिद्धिं वा सूचयति ॥ २३१ ॥ तदेव प्रयोजनं विशदयति । पापेनेति ।
 ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ कृष्णः पक्षः=कृष्णपक्षाभिमानि देवः ॥ २३४ ॥ २३५ ॥
 अथ गोपाः अन्ये ये यादवाश्च जाता तेऽपि सुरा इति सम्बन्धः ॥ २३६ ॥ ये पाण्ड-
 वानामित्यत्र । भोष्मद्रोणादीनां कौरवसेनास्थत्वेऽपि मनसा पाण्डवसहायत्वाद्देव-
 त्वमिति ज्ञेयम् । अथ चलबुद्धिवृत्तयो ये मानुषास्तेऽपि मध्यमा इति सम्बन्धः ॥
 ॥ २३७ ॥ तदन्येषु च तत्प्रतीपतेत्यत्र । तदन्येषु=तेषां सुराणामन्येषु विरो-
 धिषु दैत्येषु । तत्प्रतीपता=तस्मिन्विष्णौ प्रतीपता विरुद्धता लिङ्गमित्यर्थः ।
 चशब्देन भक्त्यभावं समुच्चिनोति । लिङ्गं सुराणामित्यत्र । सुराणां=देवानां ।
 “रयि कयि गयि” धातोः सुष्ठु रायन्ति गायन्तीति सुराः=गन्धर्वाः । तेषां
 सर्वेषां विष्णौ परा भक्तिरेव लिङ्गम् । ततोऽन्येष्वसुरादिषु तत्प्रतीपता तस्य विष्णो-
 स्तेषां देवानां च प्रतीपता विरुद्धता लिङ्गम् । ततः कारणात् । अत्र कुरुपाण्डव-

तु सर्वेऽप्यसुरा हि मध्यमास्ते मानुषास्ते चलबुद्धिवृत्तयः ॥ २३७ ॥ लिङ्गं
सुराणां हि परवै भक्तिर्विष्णौ तदन्येषु च तत्प्रतीपता । अतोऽत्र ये ये
हरिभक्तितत्परास्ते ते सुरास्तद्भरिता विशेषतः ॥ २३८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
श्रीकृष्णचरिते अंशावतरणं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

सेनयोः येये हरिभक्तितत्पराः युधिष्ठिरभीमार्जुनद्रोणकर्णभीष्माद्याः येये वृतराष्ट्र-
द्रुपदविराटाद्याश्च तेतु पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि सुराः=साक्षात्सुराः । उत्तरोक्तास्तु विशे-
षतस्तद्भरिताः तैः सुरैराविष्टाः । “रै कै गै” इति धातोः सुष्ठु रायन्ति गायन्तीति
सुराः=गन्धर्वा इत्येका योजना । अतो विष्णुप्रतीपतायाः असुरलिङ्गत्वात् येये
अहरिभक्तितत्पराः=हरिभक्तितत्परा न भवन्तीति अहरिभक्तितत्पराः । नञो विरु-
द्धार्थकत्वात् । हरौ भक्तितत्परेषु च विरुद्धाश्च दुर्योधनादयः ते सर्वे असुरा इत्यर्थः
इत्यावृत्त्या योजना । तस्मादारब्धार्थद्वयस्योपसंहारेऽपि निगमनात् न सर्वज्ञाचार्य-
वाक्ये न्यूनता शङ्कनीयेति सर्वमवदातम् ॥ २३८ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वाट्सराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
भावप्रकाशिकायां एकादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ बभूव गन्धर्वमुनिस्तु देवकस्स आस सेवार्थमथाऽऽहुकादरेः ।
स उग्रसेनावरजस्तथैव नामास्य तस्मादजनि स्म देवकी ॥ १ ॥ अन्याश्च याः
काश्यपस्यैव भार्या ज्येष्ठां तु तामाहुक आत्मपुत्रीम् । चकार तस्माद्धि पितृ-
ष्वसा सा स्वसा च कंसस्य बभूव देवकी ॥ २ ॥ सैवादितिर्वसुदेवस्य दत्ता
तस्या रथं माङ्गलिकं स एव । संयापयामास तदा हि वायुर्जगाद वाक्यं
गगनस्थितोऽमुम् ॥ ३ ॥ विनाऽपराधं न ततो गरीयसो न मातुलो वध्यता-
मेति विष्णोः । लोकस्य धर्मानुवर्ततोऽतः पितोर्विरोधार्थमुवाच वायुः ॥
॥ ४ ॥ मृत्युस्तवास्या भविताऽष्टमस्सुतो मूढेति चोक्तो जगृहे कृपाणम् ।

ॐ ॥ अन्याश्च काश्यपस्यैव भार्या इत्यत्र । “काश्यपाय त्रयोदशे”ति
भागवतोक्तेः । काश्यपस्य त्रयोदश भार्याः सन्ति । तास्यदितेर्देवकीत्वेन जन्मन
उक्तत्वात् । सुरभिदितिदनूनां काश्यपपत्नीनां बाह्लीकेश्वर काशिराज करवीरेश्वराणां
कन्यात्वेन जन्मनः वसुदेवपत्नीत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । सुरभ्यदितिदनुभ्योऽन्याः
षट् भार्याः देवकादेव देवक्या अवरजात्वेनाजनिषत् । एवं वसुदेवपत्नीनां दशानां
भूमौ जन्मास्ति । तिसृणां तु कार्याभावज्जन्म नास्तीति ज्ञेयम् । तस्माद्धि पितृ-
ष्वसेत्यत्र । उग्रसेनावरजदेवकपुत्रीत्वात् । उग्रसेनसुतकंसस्य स्वसा । उग्रसेन
पित्रा आहुकेन स्वपुत्रीत्वेन परिग्रहात् पितृष्वसा चेति विवेकः ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ विनाऽपराधमित्यत्र । मातुलो वध्यतां नैतीति लोकधर्मोऽस्ति । अतः
कारणात् लोकधर्मानुवर्ततो विष्णोः कृष्णस्यापि मातुलः कंसः ततः=मातुलात्
कंसात् गरीयसः=वसुदेवस्य पुरुषस्य अपराधं विना वध्यतां नैति । अतो नञ्-
द्वयस्य न वैयर्थ्यम् । अतः=कारणात् पित्रोः=कृष्णपित्रोर्देवकीवसुदेवयोर्विषये ।
विरोधार्थं=कंसस्य विरोधार्थं वायुरुवाचेति यथायोग्यं पदानामावृत्त्या योजना ।
ननु देवकी कंसस्यावरजा । अतः कंसादपि लघीयसी । वसुदेवस्तु कंसस्य
भावुकः । अतो लोकन्यायेन द्वावपि समौ । एवं च देवकीवसुदेवयोरपराधः

पुत्रान्समर्प्यास्य च शूरसूनुर्विमोच्य तां तत्सहितो गृहं ययौ ॥ ५ ॥ षट्
कन्यकाश्चावरजा गृहीतास्तेनैव ताभिश्च मुमोद शूरजः । बाह्लीकपुत्री च पुरा
गृहीता पुराऽस्य भार्या सुरभिस्तु रोहिणी ॥ ६ ॥ राज्ञश्च काशिप्रभवस्य
कन्यकां स पुत्रिकापुत्रकधर्मतो बहून् । कन्यां तथा करवीरेश्वरस्य तेनैव
धर्मेण दितिं दनुं पुरा ॥ ७ ॥ यो मन्यते विष्णुरेवाहमित्यसौ पापो वेनः
पौंड्रको वासुदेवः । जातः पुनश्शूरजात्काशिजायां नान्यो मत्तो विष्णुरस्तीति
वादी ॥ ८ ॥ धुन्धुर्हतो यो हरिणा मधोस्सुत आसीत्सुतायां करवीरेश्व-
रस्य । सृगालनामा वासुदेवोऽथ देवकीमुदूह्य शौरिर्न ययावुभौ ते ॥ ९ ॥
ततस्तु तौ वृष्णिशत्रू बभूवतुज्येष्ठौ सुतौ शूरसुतस्य नित्यम् । अन्यासु च
प्राप सुतानुदारान्देवावतारान्वसुदेवोऽखिलज्ञः ॥ १० ॥ ये ये हि देवाः
पृथिवीं गतास्ते सर्वे शिष्यास्सत्यवतीसुतस्य । विष्णोर्ज्ञानं प्राप्य सर्वेऽ-
खिलज्ञास्तस्माद्यथायोग्यतया बभूवुः ॥ ११ ॥ मरीचिजाः षण्मुनयो बभू-
वुस्ते देवलं प्राहसन्काश्यहेतोः । तच्छापतः कालनेमिप्रसूता अवध्यतार्थं तप

मातुलाद्वरीयसोऽपराधः कथमिति चेत्सत्यम् स्वसम्बन्धविवक्षायां मातुलादपि
मातापितरौ गरीयसौ । अतः स्वस्वमुख्यसम्बन्धिनोर्मातापितरौर्विरोधे सति तदपेक्षया
स्वामुख्यसम्बन्धिनो मातुलस्य लघीयस्त्वात् वधो योग्य इति ग्रन्थकारस्याभिप्रेत-
त्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुरा दिति=काशिप्रवरस्य कन्यां, पुरा दनुं=करवीरे-
श्वरस्य कन्यामिति विभागेनान्वयः । तेनैव धर्मेण=पुत्रिकापुत्रकधर्मेण ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ते देवलं प्राहसन्काश्यहेतोरित्यत्र । काश्यं काम-
ज्वरेण कृशाङ्गत्वं नन्वेवम् + “सुतान्छपितुमुद्यत” मिति भागवतवचनस्य विरोधः
“तच्छापतः कालनेमिप्रसूता” इत्यस्य “हिरण्यकशिपोर्जाता” इति भागवतोक्तेश्च
विरोध इति चेन्न । हिरण्यकशिपोः पुत्रत्वे पुनर्देवक्यां जन्मनि कारणाभावात्
शापोऽवश्यं वक्तव्यः । पित्रा तेनैव हिरण्यकशिपुना अहङ्कारवशात् आत्मान्यतो
वरलिप्सून्प्रति कुपितेन शापो दत्तश्चेत् भूमौ जायन्तां कंसेनैव हनने न किञ्चित्
कारणम् । स्वस्यैव पुत्रत्वे तु स्वतातो भवतां हन्तेति स्वस्यापि जन्मघटकं शापं
न दद्यादेव । क्रोधवशाद्दद्याच्चेदपि भूमौ जातेन हिरण्यकशिपुनैव हन्तव्याः नतु

एव चक्रुः ॥ १२ ॥ धाता प्रादाद्वरमेषां तथैव शशाप तां क्षमातले सम्भवध्वम् । तत्र स्वतातो भवतां निहन्तेत्यात्मान्यतो वरलिप्सून् हिरण्यः ॥१३॥

कंसेन । कालनेमिजातत्वे तु तत्र स्वतातो भवतां निहन्तेति हिरण्यकशिपोः शापोऽपि अहङ्कारवशात् आत्मान्यतो वरलिप्सया कारणेन घटेतैव । कंसेनैव हननमपि भागवतोक्तं सुतरां घटेत । अतस्तात्पर्यकारोक्तमेव तत्त्वम् । तर्हि “तेनासुरीमगुर्योनिममुनाऽवद्यकर्मणा । हिरण्यकशिपोर्जाताः पुत्रास्ते योगमायया । देवक्या जठरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः । सा तान्छोचन्त्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽद्यासतेऽन्तिके । इत एतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये” इति भागवतोक्तेः का गतिरिति चेदित्थम् । अमुना अवद्यकर्मणा देवलपरिह्वासाख्यावद्यकर्मणा जातेन तेन कुपितदेवलशापेन आसुरीं कालनेम्याख्यासुरसम्बन्धिनीं योनिं तद्वार्यायोनिमगुः । एवं जातास्ते पुत्रा हिरण्यकशिपोर्निमित्ताच्छापादिति यावत् । योगमायया दुर्गया देवक्या जठरे जाताः । कंसेन विहिंसिताः पुनर्ब्रह्मवरादेवावध्ये स्वस्वशरीरे तथैव दुर्गया प्रवेशिताः सन्तः त इमे हे बले, अद्य तेऽन्तिके आसत इति योजनया उभयोरप्यविरोधसम्भवादिति । योगमाययेति वदता “प्रस्वापयित्वा प्रचर्कष कायादि”ति तात्पर्योक्तं प्रमेयं सूचितम् । अन्यथा कंसकरान्मरणानन्तरं स्वमूलमुनिरूपप्राप्तिरेव स्यात् पुनर्दानवदेहं प्रविश्य महाबलिनिकटे अवस्थाने किं कारणम् । कथं च तद्वटते । अत उभयसम्पादनाय दानवदेहे स्थितानां तेषामवध्यत्वरूपब्रह्मवरोऽप्यावश्यकः । तद्वटनायाविनष्टप्रसुप्तपूर्वदेहादेवकीदेहं प्रत्याकर्षणाय पुनरत्र मृतानामविनष्टपूर्वदेह एव प्रवेशनाय योगमायाप्यावश्यकी । तस्माद्योगमायेति वदता भागवतकारेणापि तात्पर्यकारोक्तं सर्वं प्रमेयं सूचितम् । प्रस्वापनस्य च वत्सरपर्यन्तं स्वगृहे असम्भवात् कस्यांचिद् गिरिगुहायां दुर्गेव स्वशक्त्या क्रमेणैकैकं नीत्वा स्वशक्त्या ब्रह्मवरशक्त्या च जीवतामेव तेषां कायानां प्रस्वापनं कारयति । कंसेन निहतानां पुनस्तेष्वेव कायेषु प्रवेशं च कारयति । भगवांस्तु स्वाघटितघटकशक्त्या दानवदेहं विनाश्य स्वमातुरुदरजातशिशुरूपेणैव तान्परिमग्य स्वमाते दर्शयित्वा पुनस्तस्माच्छिशुरूपाद्विमोच्य दिव्यदेहं दत्वा स्वलोकं प्रापयामासेत्यतो भासततात्पर्यकारः भागवतस्यापि तात्पर्यकार इति सर्वमवदातम् ।

आत्मान्यतो वरलिप्सून् हिरण्य इत्यत्र । हिरण्यः=हिरण्यकशिपुः आत्मान्यतः=स्वस्मादन्यतः ब्रह्मणः वरलिप्सूनिति सम्बन्धः । तर्हि स्वयं चतुर्मुखात्कथं वरं जग्राहेति चेत्सत्यम् तदा महानहङ्कारो हिरण्यकशिपोर्नासीत् । ब्रह्मणो वरदानानन्तरं “यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः । कासौ यदि स सर्वत्र स्तम्भे कस्मान्न दृश्यते” इति भागवतोक्तेः । दृष्टः सन्भगवन्तमप्यवजानानो ब्रह्माणमपि तृणीकृत्याहङ्कारवशाच्छशापेति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इदानीं ब्रह्मणो वरं हिरण्यकशिपोः शापं च घटयितुमाह—दुर्गेति तथाचास्य श्लोकस्यैवं योजना । तदा=हिरण्यकशिपुशापदशायां भगवत्प्रचोदिता दुर्गा तान्=असुरदेहेषु स्थितकालनेमिपुत्रान् प्रस्थापयित्वा=क्रमेण वत्सरपर्यन्तं प्रस्थापयित्वा कायात्=जीवमानादेव तदीयदेहात् प्रचकर्ष=जीवमानं प्रचकर्ष । क्रमात् तान् देवकीगर्भाशये आशु समावेशयत् कंसस्तान्न्यहनच्चेति चशब्देन तदैव दुर्गा पुनश्च सुप्तदेहेषु प्रावेशयदिति समुच्चिनोति । “प्रस्थापयित्वा प्रचकर्ष काया” इति वचनात् दुर्गा एकैकपुत्रं देवकीगर्भे संवत्सरमात्रं स्थापयित्वा ततः एकैकशिशोः कंसेन हनने कृते सति पुनः क्रमेण तान् स्वस्वपूर्वदेहेषु प्रवेशयति । एवंच ब्रह्मणा येषु देहेष्ववध्यत्ववरो दत्तः तेषां देहानां वधाभावात् ब्रह्मवरोऽपि सार्थकः । देहान्तरेण भूमौ जातानां कंसारुयस्वपितृभूतकालनेमिकरेणैव वधाद्विरण्यकशिपोः शापोऽपि सार्थकः । इदमुभयमपि अघटितघटकशक्तिमती विष्णोर्माया दुर्गेव घटयामासेति भावः । अत एव देवक्या द्वारवत्यां षट् कुमारा द्रष्टव्या इति प्रार्थिते सति कृष्णेन बलिलोके ब्रह्मदत्तवरेणावध्यपूर्वदेहे स्थितांस्तान् बलिसदनात्तेषां पूर्वदेहान्नाशयित्वा शिशुरूपेणानीय मात्रे दर्शयित्वा ब्रह्मवरं देवलशापं च दुर्बलत्वात्स्वशक्त्योल्लङ्घ्य तेषां दिव्या गतिर्दत्तेति भागवती कथाप्युपपन्नैव जाता । “पीतशेषं गदाभृत” इति भागवतोक्त्या कृष्णेन चतुर्भुजरूपप्रदर्शनानन्तरं शिशुरूपं धृत्वा तदैव देवकीस्तनं च पीत्वा पुनर्गोकुलं प्रति जगामेति प्रमेयं च सूचितम् । तान्न्यहनच्च कंस इत्यत्र करस्थवराहाणां एकैकमारभ्य सङ्ख्यायां सर्वेऽपि यथा दशमा भवन्ति । एवं क्रममविवक्षयित्वा स्वरूपमात्रगणनायां सर्वेऽप्यष्टमा भवन्तीति सर्वलाप्यष्टमत्वशङ्कया कंसस्तान्न्यहनदिति शङ्कासमुच्चयार्थश्चशब्दः । अत एवोक्तं

दुर्गा तदा तान्भगवत्प्रचोदिता प्रस्थापयित्वा प्रचकर्ष कायात् । क्रमात्समा-
वेशयदाशु देवकीगर्भाशये तान् न्यहनञ्च कंसः ॥ १४ ॥ तदा मुनीन्द्र-
संयुतस्सदो विधातुरुत्तमम् । स पाण्डुराप्तुमैच्छत न्यवारयंश्च ते तदा ॥
॥ १५ ॥ यदर्थमेष जायते पुमान्हि तस्य सोऽकृतेः । शुभां गतिं नतु व्रजेत्
ध्रुवं ततो न्यवारयत् ॥ १६ ॥ प्रधानदेवताजनेर्नियोक्तुमात्मनः प्रियाम् ।
बभूव पाण्डुरेष तद्विना न तस्य सद्गतिः ॥ १७ ॥ अतोऽन्यथा सुतानृते

भागवते—“जातं जातं तयोः पुत्रमहन्नजनि शङ्कये”ति । स्ववधं प्रति देवक्या
गर्भसम्भूतं विष्णवंशं नारदवाक्येन विष्णोरन्यो मां हन्तुं न समर्थ इति युक्त्या
च जानन् कंसः तयोर्देवकीवसुदेवयोः जातं जातं पुत्रं अजनिशङ्कया जनन-
रहितपरमात्मैव जात इति शङ्कया अहन्नित्यर्थः । अन्यथा “अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो
हन्ता यां नयसेऽबुधे”ति सामान्योक्तेः विष्णवंशत्वज्ञानासम्भवादिदमेव हृदयं व्यास-
स्येति भावः । “बुद्धिः कर्मानुसारिणी”त्युक्तेः हिरण्यकशिपुशापजनितदुरदृष्टं च
ईदृशबुद्धिजनकमिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ अथ कृष्णावतारात्पूर्वं धर्मराजस्योत्पन्नत्वात्
कृष्णकथां मध्ये स्थापयित्वा तदुत्पत्तिमादौ वक्तुं पाण्डोः कथां प्रक्रमते—
तदेति तदा=देवकीषष्ठगर्भपातावसानसमये । मुनीन्द्रैः सह पाण्डोर्ब्रह्मलोकगमनो-
द्योगाभावात् मुनीन्द्रसंयुत इत्यस्य=“यू मिश्रणामिश्रणयो”रिति धातोः मुनीन्द्रैः सह
तत्सभायां मिश्रित इत्यर्थः । यद्वा मुनीन्द्रैरमिश्रित एव तान्विवहायेति यावत् ॥ १५ ॥
तस्य सोऽकृतेरित्यत्र सः तस्य कार्यस्य अकृतेरकरणादित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥
अतोऽन्यथेत्यत्र । अतः=स्वस्य साक्षात्सन्तानाभावेऽपि सन्तानार्थं भार्या प्रति
नियोगाख्यपुण्यकरणेनापि पाण्डोः सद्गतिप्राप्तितः कारणात् सुतानृते=सर्वात्मना
सुतानृते । उपलक्षणं चैतत् सुतार्थं नियोगाख्यपुण्यमप्यृते । अन्यथा=प्रबलपुण्यान्तर-
करणेनापि नराः सद्गतिं व्रजन्तीति योजना । यथा सन्ध्यकासुतः=सन्ध्यावली-
सुतः धर्मभूषणः=धर्माङ्गदः साक्षात्सन्तानं पाण्डुवत्सन्तानार्थं नियोगं च विना
एकादशीव्रतं त्यज वा स्वसुतशिरो वा दिशेति मोहिन्योक्तस्वपित्रा पृष्टे सति
एकादशीं सभार्यस्त्वं च न त्यज अहं च न त्यजामि मम शिर एव दिशेति
एकादशीव्रते परमादराख्यपुण्यकरणात् मात्रा पित्रा च सह प्रसन्नहरिणाऽऽ-

व्रजन्ति सद्गतिं नराः । यथैव धर्मभूषणो जगाम सन्ध्यकासुतः ॥ १८ ॥
 तदा कलिश्च राक्षसा बभूवुरिन्द्रजिन्मुखाः । विचित्रवीर्यनन्दनप्रियोदरे हि
 गर्भगाः ॥ १९ ॥ तदस्य सोऽनुजोऽश्रुणोन्मुनीन्द्रभाषितं च तत् । विचार्य
 च प्रियामिदं जगाद वासुदेवधीः ॥ २० ॥ य एव महुणाधिकस्ततस्तु तं
 समाप्नुहि । सुतं विना न नो गतिं शुभां वदन्ति साधवः ॥ २१ ॥ तदस्य
 कृच्छ्रतो वचः पृथाऽग्रहीज्जगाद च । ममास्ति देववश्यदो मनूत्तमस्सुता-
 सिदः ॥ २२ ॥ न ते सुरानृते समस्सुरेषु केचिदेव च । अतस्तवाधिकं सुरं
 कमाह्वये त्वदाज्ञया ॥ २३ ॥ वरं समाश्रिता पतिं व्रजेत या ततोऽधमम् । न
 काचिदस्ति निष्कृतिर्न भर्तृलोकमृच्छति ॥ २४ ॥ कृते पुरा सुरास्तथा सुराङ्ग-
 नाश्च केवलम् । निमित्ततोऽपि ताः क्वचिन्न तान्विहाय रेमिरे ॥ २५ ॥
 मनोवचश्शरीरतो यतो हि ताः पतिव्रताः । अनादिकालतोऽभवंस्ततस्सभर्तृकाः
 सदा ॥ २६ ॥ स्वभर्तृभिर्विमुक्तिगास्सहैव ता भवन्ति हि । कृतान्तमाप्य
 चाप्सरःस्त्रियो बभूवुरुर्जिताः ॥ २७ ॥ अनावृताश्च तास्तथा यथेष्टभर्तृकाः
 सदा । अतस्तु ता न भर्तृभिर्विमुक्तिमापुरुत्तमाम् ॥ २८ ॥ सुरस्त्रियोऽति
 कारणैर्यदन्यथा स्थितास्तदा । दुरन्वया सुदुस्सहा विपत्ततो भविष्यति ॥

दिष्टविमानस्थः सन् सद्गतिं वैकुण्ठगतिं जगाम । तथेति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ तदस्य सोऽनुज इत्यत्र अस्य = धृतराष्ट्रस्य अनुजः सः = पाण्डुः ।
 तत् = गान्धार्या गर्भप्रापणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ततोऽधममित्युप-
 लक्षणम् । तत्सङ्गं च ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अतस्तु ता इत्यत्र ।
 ताः = अप्सरसः । भर्तृभिः सह = नियतभर्तृकशच्यादिस्त्रीवत् कंचन स्वभर्तारं पुरो
 निधाय तेन सह मुक्तिं नापुः । किंतु मुक्तावपि देवाः सर्वे जारा एव न भर्तारः । स्वयं च
 स्वैरिण्यः । अन्यथा ब्रह्मणा सह तासामपि मुक्तेर्जातत्वादसङ्गतिः स्यात् । अतः उक्तप्र-
 कारेणैव योजना ॥ २८ ॥ सुरस्त्रियोऽतिकारणैरित्यत्र । सुरस्त्रियः = नियतदेवस्त्रियः
 अति = स्वपतीनतिक्रम्य कारणैः = बलात्कारणैरपीत्यर्थः । दुरन्वया = दुःखप्रदः अन्वयः
 सम्बन्धो यस्याः सा तथोक्ता । ततः = स्वयोग्यपातिव्रत्यमङ्गजनितमापात् अतो निय-
 तसुरस्त्रीणामपि स्वपतिभ्योऽधिकपुरुषपरिग्रहेऽपि परलोकपरिपन्थिपापाभावेऽपि

॥२९॥ अयुक्तमुक्तवांस्ततो भवांस्तथाऽपि ते वचः । अलङ्घ्यमेव मे म(त)तो
 वदस्व पुत्रदं सुरम् ॥ ३० ॥ इतीरितोऽब्रवीन्नृपो न धर्मतो विना भुवः ।
 नृपोऽभिरक्षिता भवेत्तदाह्वयाऽऽशु तं विभुम् ॥ ३१ ॥ स धर्मतस्सुधार्मिको
 भवेद्धि सूनुरुत्तमः । इतीरिते तया यमस्समाहुतोऽगमत् द्रुतम् ॥३२॥ ततश्च
 सद्य एव सा सुषाव पुत्रमुत्तमम् । युधिष्ठिरं यमो हि स प्रपेद आत्पुत्र-
 ताम् ॥ ३३ ॥ यमे सुते तु कुन्तितः प्रजात एव सौबली । अदह्यतेर्ष्यया
 चिरं बभञ्ज गर्भमेव च ॥ ३४ ॥ स्वगर्भपातने कृते तयाऽऽजगाम केशवः ।
 • पराशरात्मजो न्यधाद्वटेषु तान्निभागशः ॥ ३५ ॥ शतात्मना विभेदिता-
 शतं सुयोधनादयः । बभूवुरन्वहं ततश्शतोत्तरा च दुश्शला ॥ ३६ ॥ स
 देवकार्यसिद्धये ररक्ष गर्भमीश्वरः । पराशरात्मजो विभुर्विचित्रवीर्यजोद्भवम् ॥
 ॥३७॥ कलिस्सुयोधनोऽजनि प्रभूतबाहुवीर्ययुक् । प्रधानवायुसन्निधेर्बलाधि-
 कत्वमस्य तत् ॥ ३८ ॥ पुरा हि मेरुमूर्धनि त्रिविष्टपौकसां वचः । वसु-
 न्धरातलोद्भवोन्मुखं श्रुतं दितेस्सुतैः ॥ ३९ ॥ ततस्तु ते त्रिलोचनं तपो-
 बलादतोषयन् । वृतश्च देवकण्टको ह्यवध्य एव सर्वतः ॥ ४० ॥ वरादुमापते-
 स्ततः कलिस्स देवकण्टकः । बभूव वज्रकाययुक् सुयोधनो महाबलः ॥
 ॥ ४१ ॥ अवध्य एव सर्वतस्सुयोधने समुत्थिते । घृताभिपूर्णकुम्भतस्स
 इन्द्रजित्समुत्थितः ॥ ४२ ॥ स दुःखशासनोऽभवत्ततोऽतिकायसम्भवः ।
 स वै विकर्ण उच्यते ततः खरोऽभवद्धली ॥ ४३ ॥ स चित्रसेननामकस्त-
 थाऽपरे च राक्षसाः । बभूवुरुग्रपौरुषा विचित्रवीर्यजात्मजाः ॥ ४४ ॥

ऐहिकदुःखदायकपापं पत्युः पुत्राणां मातुश्च भवतीति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ समाहुतः । “हु दानादानयो”रिति धातोः । सम्यगाहुतः आगच्छेति
 वचनदानं प्रापितः ॥ ३२ ॥ ततश्च सद्य एवेत्यत्र । ततः=तस्माद्धर्मात् ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ देवकण्टकः=कलिः । सर्वतः
 अवध्यो भवत्विति वरः । तुष्टात्रिलोचनात् सर्वैरसुरैर्वृतश्च । कलेर्देत्यगणाग्रेसर-
 त्वात् स्वयं तपस्तप्त्वा तच्छ्रेय एव प्रार्थयामासुरिति भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 दुःखेन शासनं शिक्षा यस्य सः दुःखशासनः । दुःशासनशब्दस्य व्याख्यानमेतत् ।

समस्तदोषरूपिणः शरीरिणो हि तेऽभवन् । मृषेति नामतो हि या बभूव दुःशला-
 ऽऽसुरी ॥ ४५ ॥ कुहूपवेशसंयुता ययाऽऽर्जुनेर्वधाय हि । तपः कृतं त्रिशूलिने
 ततो हि साऽत्र जज्ञुषी ॥ ४६ ॥ तयोदितो हि सैन्धवो बभूव कारणं वधे ।
 स कालकेयदानवस्तदर्थमास भूतले ॥ ४७ ॥ तथाऽऽस निर्ऋताभिधोऽनु-
 जस्स निर्ऋतेरभूत् । स नासिकामरुद्युतो युयुत्सुनामकः कृती ॥ ४८ ॥
 स चाम्बिकेयवीर्यजस्सुयोधनादनन्तरः । बभूव वैश्यकन्यकोदरोद्भवो हरि-
 प्रियः ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरे जात उवाच पाण्डुर्बाहोर्बलाज्ज्ञानबलाच्च धर्मः ।
 रक्ष्योऽन्यथा नाशमुपैति तस्माद्बलद्वयाढ्यं जनयाऽऽशु पुत्रम् ॥ ५० ॥ यज्ञा-
 धिको ह्यश्वमेधो मनुष्यदृश्येषु तेजस्वधिको हि भास्करः । वर्णेषु विप्रः
 सकलैर्गुणैर्वरो देवेषु वायुः पुरुषोत्तमादृते ॥ ५१ ॥ विशेषतोऽप्येष पितैव
 मे प्रभुर्व्यासात्मना विष्णुरनन्तपौरुषः । अतश्च ते श्वशुरो नैव योग्यो दातुं
 पुत्रं वायुमुपैहि तं प्रभुम् ॥ ५२ ॥ इतीरिते पृथयाऽऽहूतवायुसंस्पर्शमात्रा-
 दभवद्बलद्वये । समो जगत्यस्ति न यस्य कश्चिद्भक्तौ च विष्णोर्भगवद्वशस्सुतः ॥
 ५३ ॥ स वायुरेवाभवदत्र भीमनामा भृता माः सकला हि यस्मिन् ।
 स विष्णुनेशेन युतस्सदैव नाम्ना सेनो भीमसेनस्ततोऽसौ ॥ ५४ ॥ तज्जन्म-

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शरीरिणो हि तेऽभवन्नित्यत्र । घटस्थमांसपिण्डादुत्पन्नशरीर-
 वन्तः येऽभवन् ते=दुर्योधनादयः समस्तदोषरूपिण इति सम्बन्धः । मूलरूपे
 मृषेति नामतो या आसुरी सा दुःशला बभूव ॥ ४५ ॥ “सा नष्टेन्दुकला कुहू”-
 रित्यभिधानात् कुहूः=अमावास्याभिमानिनी देवता । ययार्जुनेरित्यत्र । यया=
 मृषारूपासुर्या आर्जुनेः=अभिमन्योः ॥ ४६ ॥ कालकेयदानवः=कालकेयगणे विद्य-
 मानः कश्चिद्दानवः तथा निर्ऋतेर्देवस्यानुजो यः सः=निर्ऋताभिधः आस=देवेष्वस
 सः अभूत्=भूमावभूत् । स नासिकामरुद्युत इत्यत्र । नासिकामरुत्=नासिका-
 गोळकाभिमानि मरुत् तेन युक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 विशेषतोऽप्येष पितैत्यत्र । विशेषतः=मम मातृयोनी वीर्यमेचकत्वाख्यविशेषेण
 पिता नतु विचित्रवीर्यवत् नाममात्रेणेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सकलाः माः विद्याः
 यस्मिन्भृताः पूर्णाः तेन कारणेन भृताः माः यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भीम इत्यर्थः ।

मात्रेण धरा विदारिता शार्दूलभीताज्जननीकराग्रदा । पपात संचूर्णित एव
 पर्वतस्तेनाखिलोऽसौ शतशृङ्गनामा ॥ ५५ ॥ तस्मिन्प्रजाते रुधिरं प्रसुसुवु-
 र्महासुरा वाहनसैन्यसंयुताः । नृपाश्च तत्पक्षभवास्समस्तास्तदा भीता असुरा
 राक्षसाश्च ॥ ५६ ॥ अवर्धतातैव वृकोदरो वने मुदं सुराणामधिकं प्रवर्धयन् ।
 तदैव शेषो हरिणोदितोऽविशद्गर्भं सुताया अपि देवकस्य ॥ ५७ ॥ स तत्र
 मासत्रयमुष्य दुर्गया प्रवाहितो रोहिणीगर्भमाशु । नियुक्तया केशवेनाथ तत्र
 स्थित्वा मासान्सप्त जातः पृथिव्याम् ॥ ५८ ॥ स नामतो बलदेवो बलाढ्यो
 बभूव तस्यानु जनार्दनः प्रभुः । आविर्बभूवाखिलसद्गुणैकपूर्णस्सुतायामिह
 देवकस्य ॥ ५९ ॥ यस्सत्सुखज्ञानबलैकदेहस्समस्तदोषस्पर्शोज्झितस्सदा ।
 अव्यक्ततत्कार्यमयो न यस्य देहः कुतश्चित्क्वच स ह्यजो हरिः ॥ ६० ॥
 न शुक्लरक्तप्रभवोऽस्य देहस्तथाऽपि तत्पुत्रतयोच्यते मृषा । जनस्य मोहाय
 शरीरतोऽस्या यदाऽऽविरासीदमलस्वरूपः ॥ ६१ ॥ आविश्य पूर्वं वसुदेवमेव

निरुक्तत्वात् ऋकाराख्यवर्णनाशः । ईकाराख्यवर्णागमश्चेति भावः । इनेन प्रभुणा
 सहितः सेनः स च प्रभुर्विष्णुरेवेति भावेनोक्तम् स विष्णुनेशेनेति ॥ ५४ ॥
 तेनाखिलोऽसौ शतशृङ्गनामेत्यत्र । शतशृङ्गनामा असौ=पर्वतः । तेन=भीमसेन
 पातनेन चूर्णित इति योजना । नतु तेन कारणेन शतशृङ्गनामेति योजना । तथा
 सति ताभ्यां समेतः शतशृङ्गपर्वत इति शतशृङ्गनाम्नः पूर्वमेव विद्यमानत्वोक्तिरयुक्ता
 स्यात् ॥ ५५ ॥ महासुराः=मूलरूपे स्थिता असुराः । तत्पक्षभवाः आसुराः=असुर-
 रूपाः राक्षसाः=रक्षोरूपाश्च ये नृपाः ते चेति सम्बन्धः । मूलरूपे भूमावुत्पन्नरूपे
 च रुधिरं प्रसुसुवुरिति भावः ॥ ५६ ॥ अवर्धतातैव वृकोदर इत्यत्र । “वृको
 नाम महावह्नि”रिति वचनात् वृकनामकमहावह्निरुदरे यस्य स वृकोदरः । अत
 एव बह्वन्नभस्मीकरणशक्तिर्भीमस्य । तदैव शेषो हरिणोदित इत्यत्र । शेषोऽपीति
 पदसम्बन्धः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अव्यक्ततत्कार्यमय इत्यत्र । अव्यक्तं=
 मूलप्रकृतिः तत्कार्यं=भूतपञ्चकं तदुभयविकारस्तन्मयः । शुद्धप्राकृतः पाञ्चभौति-
 कश्च देहः कुतश्चित्कारणात् क्वच कस्मिन्नपि प्रदेशे नेति सम्बन्धः ॥ ६१ ॥
 वसुदेवमाविश्य देवीं विवेशेत्युक्त्या भूतविशवद्वसुदेवेऽप्यत्रेश एव । देव्युदरेऽप्या-

विवेश तस्माद्वतुकाल एव । देवीमुवासात्र च सप्त मासान् सार्धं ततश्च वि-
रभूदजोऽपि ॥ ६२ ॥ यथा पुरा स्तम्भत आविरासीदशुक्ररक्तोऽपि वृसिंह-
रूपः । तथैव कृष्णोऽपि तथाऽपि मातापितृक्रमादेव विमोहयत्यजः ॥ ६३ ॥
पितृक्रमं मोहनार्थं समेति न तावता शुक्रतो रक्ततश्च । जातोऽस्य देहस्त्विति
दर्शनाय सशङ्खचक्राब्जगदः स दृष्टः ॥ ६४ ॥ अनेकसूर्याभकिरीटयुक्तो
विद्युत्प्रभे कुण्डले धारयंश्च । पीताम्बरो वनमाली स्वनन्तसूर्योद्दीप्तिर्दृष्टो
गुणार्णवः ॥ ६५ ॥ स कञ्जयोनिप्रमुखैस्सुरैः स्तुतः पित्रा च मात्रा च
जगाद शूरजम् । नयस्व मां नन्दगृहानिति स्म ततो बभूव द्विभुजो जना-
र्दनः ॥ ६६ ॥ तदैव जाता च हरेरनुज्ञया दुर्गाभिधा श्रीरनु नन्दपत्न्याम् ।
ततस्तमादाय हरिं ययौ स शूरात्मजो नन्दगृहान्निशीथे ॥ ६७ ॥ संस्थाप्य
तं तत्र तथैव कन्यकामादाय तस्मात् स्वगृहं पुनर्ययौ । हत्वा स्वसुर्गमपदकं
क्रमेण मत्वाऽष्टमं तत्र जगाम कंसः ॥ ६८ ॥ गर्भं देवक्यास्सप्तमं मेनिरे
हि लोकास्तु तं त्वष्टमं तां ततस्सः । मत्वा हन्तुं पादयोस्संप्रगृह्य सम्पोथ-
यामास शिलातले च ॥ ६९ ॥ सा तद्वस्तात्क्षिप्रमुत्पत्य देवी स्वेऽदृश्यतै-
व्राष्ट्रभुजा समग्रा । ब्रह्मादिभिः पूज्यमाना समग्रैरत्यद्भुताकारवती हरिप्रिया ॥
॥७०॥ उवाच वाचं(चार्या)तव मृत्युरत्र क्वचित्प्रजातो हि वृथैव पाप । अना-
गर्सी मां विनिहन्तुमिच्छस्यशक्यकार्ये तव चोद्यमोऽयम् ॥ ७१ ॥ उत्तवेति
कंसं पुनरेव देवकीतल्पेऽशयद्वालरूपैव दुर्गा । नाज्ञासिपुस्तामथ केचनात्र
ऋते हि मातापितरौ गुणाढ्याम् ॥ ७२ ॥ श्रुत्वा तयोक्तं तु तदैव कंसः
पश्चात्तापाद्वसुदेवं समार्यम् । प्रसादयामास पुनः पुनश्च विहाय कोपं च
तमूचतुस्तौ ॥ ७३ ॥ सुखस्य दुःखस्य च राजसिंह नान्यः कर्ता वासुदेवा-
दिति स्म । आनीय कंसोऽथ गृहे स मन्त्रिणः प्रोवाच कन्यावचनं समस्तम् ॥

वेश एव । नतु शुक्रद्वारा योनिस्थशोणिने सङ्कलनमिति सूचितम् ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अनु नन्दपत्न्यामित्यत्र । अनु=किञ्चिदनन्तरं
अनुकूलतया जातेति सम्बन्धः ॥ ६७ ॥ तथैव कन्यकामित्यत्र । तथैव=कृष्णवदेव
॥ ६८ ॥ ६९ ॥ स्वेऽदृश्यतैवेत्यत्र । स्व एवेत्येवकारसम्बन्धः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७४ ॥ श्रुत्वा च ते प्रोचुरत्यन्तपापाः कार्यं बालानां निधनं सर्वशोऽपि ।
 तथेति तांस्तत्र नियुज्य कंसो गृहं स्वकीयं प्रविवेश पापः ॥ ७५ ॥ चेरुश्च ते
 बालवधे सदोद्यताः हिंसाविहाराः सततं स्वभावतः । अथ प्रभाते शयने
 शयानमपश्यतामब्जदलायताक्षम् ॥ ७६ ॥ कृष्णं यशोदा च तथैव नन्द
 आनन्दसान्द्राकृतिमप्रमेयम् । मेनात एतौ निजपुत्रमेनं स्रष्टारमब्जप्रभवस्य
 चेशम् ॥ ७७ ॥ महोत्सवात्पूर्णमनाश्च नन्दो विप्रेभ्योऽदाल्लक्षमितास्तथा गाः ।
 सुवर्णरत्नाम्बरभूषणानां बहूनि गोजीविगणाधिनाथः ॥ ७८ ॥ प्रादादथो-
 पायनपाणयस्तं गोपा यशोदां च मुदा स्त्रियोऽगमन । गतेषु तत्रैव
 दिनेषु केषुचिज्जगाम कंसस्य गृहं स नन्दः ॥ ७९ ॥ पूर्वं हि नन्दस्य करं
 हि दातुं बृहद्वनान्निरसृतः प्राप कृष्णाम् ॥ ८० ॥ सहागता तेन तदा
 यशोदा सुषाव दुर्गामथ तत्र शौरिः । निधाय कृष्णं प्रतिगृह्य कन्यकां
 गृहं ययौ नन्द उवास तत्र ॥ ८१ ॥ निरुह्य तस्मिन्यमुनातटे स मासं
 ययौ द्रष्टुकामो नरेन्द्रम् । राज्ञोऽथ तं दत्तकरं ददर्श शूरात्मजो वाक्यमुवाच
 चैनम् ॥ ८२ ॥ याद्युत्पातास्सन्ति तत्रेन्युदीरिते जगाम शीघ्रं यमुनां स
 नन्दः । रात्रावेवागच्छमाने तु नन्दे कंसस्य धात्री तु जगाम गोष्ठम् ॥
 ॥ ८३ ॥ सा पूतना नाथ निजस्वरूपमाच्छाद्य रात्रौ शुभरूपवच्च । विवेश
 नन्दस्य गृहं बृहद्वनप्रान्ते हि मार्गे रचितं प्रगणे ॥ ८४ ॥ तीरे भगिन्यास्तु
 यमस्य वस्त्रगृहे शयानं पुरुषोत्तमं तम् । जग्राह मात्रा तु यशोदया तया
 निद्रायुजा प्रेक्ष्यमाणा शुभेव ॥ ८५ ॥ तन्मायया निद्रया धर्षिता च न्यवा-

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सुवर्णरत्नाम्बरभूषणाना-
 मित्यत्र । सुवर्णरत्नाम्बरैर्भूषणानि यासां ताः तसां गवां बहूनि-वृन्दानि च प्रादादिति
 सम्बन्धः । तूष्णीं गवां लक्षं दत्तवान् अलंकृता गाश्च बह्वीर्दत्तवानिति भावः ।
 सुवर्णरत्नाम्बरभूषणानां वृन्दानि च प्रादादिति प्रत्येकं वा सम्बन्धः ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ “अहं हरेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्त्विति
 छान्दोग्ये । हारेण सहितः इत्वा शकटं गोभिः सह तवैवास्त्विति प्रयोगात्

रयन्नैव हि नन्दजाया । तथा प्रदत्तं स्तनमीशिताऽसुभिः पपौ सहैवाऽऽशु
जनार्दनः प्रभुः ॥ ८६ ॥ मृता स्वरूपेण सुभीषणेन पपात सा व्याप्य वनं
समस्तम् । तदाऽगमन्नन्दगोपोऽपि तत्र दृष्ट्वैव सर्वे ह्यभवन्सुविस्मिताः ॥
॥ ८७ ॥ सा ताटका चोर्वशीसम्प्रविष्टा कृष्णावधानान्निरयं सञ्जगाम ।
सा चोर्वशी कृष्णभुक्तस्तनेन पूता स्वर्गं प्रययौ तत्क्षणेन ॥ ८८ ॥ सा
तुम्बुरोस्सङ्गम आविवेश रक्षस्तनुं शापतो वित्तपस्य । कृष्णस्पर्शाच्छुद्धभावा
पुनर्दिवं ययौ तुष्टे किमलभ्यं रमेशे ॥ ८९ ॥ यदाऽऽप देवश्चतुरोऽथ मासां-
स्तदोपनिष्क्रामणमस्य चाऽऽसीत् । जन्मर्क्षमस्मिन्दिन एव चासीत्प्रातः
किञ्चित्त्र महोत्सवोऽभूत् ॥ ९० ॥ तदा शयानशकटस्य सोऽधः पदाऽक्षि-
पत्तं दितिजं निहन्तुम् । अनस्समाविश्य दितेस्सुतोऽसौ स्थितः प्रतीपाय हरेः
सुपापः ॥ ९१ ॥ क्षिप्तोऽनसिस्थश्शकटाक्षनामा स विष्णुनेत्वासहितः
पपात । ममार चाऽऽशु प्रतिभग्नगालो व्यत्यस्तचक्राक्षमभूदनश्च ॥ ९२ ॥
सा सम्भ्रमात्तं प्रतिगृह्य शङ्कया कृष्णं यशोदा द्विजवर्यसूक्तिभिः । संस्त्रा-
पयामास नदीतटात्तदा समागता नन्दवचोभितर्जिता ॥ ९३ ॥ हत्वा तु तं
कंसभृत्यं स कृष्णश्शिश्ये पुनश्शिशुवत्सर्वशास्ता । एवं गोपान्प्रीणयन्बाल-
केलीविनोदतो न्यवसत्तत्र देवः ॥ ९४ ॥ विवर्धमाने लोकदृष्ट्यैव कृष्णे
पाण्डुः पुनः प्राह पृथामिदं वचः । धर्मिष्ठो नौ सूनुरग्रे बभूव बलद्वयज्येष्ठ
उतापरश्च ॥ ९५ ॥ यदैक एवातिबलोपपन्नो भवेत्तदा तेन परावमर्दे ।
प्रवर्तमाने स्वपुरं हरेयुश्चौर्यात्परे तद्वयमत्र योग्यम् ॥ ९६ ॥ शस्त्रास्त्र-
विदीर्यवान्नौ सुतोऽन्यो भवेदेवं तादृशमाह्वयातः । शेषस्तव भ्रातृसुतोऽभि-
जातस्तस्मान्नासौ सुतदानाय योग्यः ॥ ९७ ॥ न वै सुपर्णसुतदो नरेषु
प्रजायते चास्य यतस्तथाऽऽज्ञा । कृता पुरा हरिणा शङ्करस्तु क्रोधात्मकः
पालने नैव योग्यः ॥ ९८ ॥ अतो महेन्द्रो बलवाननन्तरस्तेषां समाह्वानमिहा-

इत्वना शकटेन आ समन्तात् सहितः असुरः पपातेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ बाल-
केलीविनोदत इत्यस्य । बालक्रीडाविनोदेनेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ तद्वयमत्र योग्य-
मित्यत्र । अत्र=राज्यपरिपालनविषये द्वयं=बलाद्वयपुत्रद्वयम् । योग्यमिति सम्बन्धः ॥

इति स्वराद् । इतीरिता साऽऽह्वयदाशु वासवं ततः प्रजज्ञे स्वयमेव शक्रः ॥

॥ ९९ ॥ स चार्जुनो नाम नरांशयुक्तो विष्णवावेशी बलवानस्त्रवेत्ता ।

रूप्यन्यः स्यात्सूनुरित्युच्यमाना भर्ता कुन्ती नेति तं ग्राह धर्मात् ॥ १०० ॥

बृहस्पतिः पूर्वमभूद्धरेः पदं संसेवितुं पवनावेशयुक्तः । स उद्धवो नाम यदुष्प-

वीराज्जातो विद्वानुपगवनाभधेयात् ॥ १०१ ॥ द्रोणात्मकं नातितरां स्वसे-

वकं कुर्याद्वरिर्माप्ति भूय एव । स उद्धवात्माऽवततार यादवेष्वसेवनार्थं

पुरुषोत्तमस्य ॥ १०२ ॥ बृहस्पतेरेव स सर्वविद्या अवाप मन्त्री निपुणस्सर्व-

वेत्ता । वर्षत्रये तत्परतस्म सात्यकिर्जज्ञे दिने चेकितानश्च तस्मिन् ॥ १०३ ॥

मरुत्सु नाम प्रवहो यदुष्पभूत्स चेकितानो हरिसेवनार्थम् । तदैव जातो

हृदिकात्मजोऽपि वर्षत्रये तत्परतो युधिष्ठिरः ॥ १०४ ॥ ततोऽब्दतो भूभर-

संहतो हरेरङ्गत्वमाप्तुं गिरिशोऽजनिष्ट । अश्वत्थामा नामतोऽश्वध्वनिं स

यस्माच्चक्रे जायमानो महात्मा ॥ १०५ ॥ स सर्वविद्वलवानस्त्रवेत्ता कृप-

स्वसायां द्रोणवीर्योद्धवोऽभूत् । सुयोधनस्तच्चतुर्थेऽह्नि जातस्तस्यापरेद्युर्भीम-

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ रूप्यन्यः स्यात्सूनुरित्यत्र । भीमार्जुनयो-

रतिमनोहरत्वेऽपि वज्रकायत्वात्, मृदुकायः कश्चन रूपवान् पुत्रो भवेदिति भावं

ग्रन्थकारः स्वयमेव वक्ष्यतीति ज्ञेयम् ॥ १०० ॥ बृहस्पतिः पूर्वमभूदित्यत्र ।

युधिष्ठिरभीमादिभ्यः रामकृष्णादिभ्यश्च पूर्वमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ द्रोणात्मकं नाति-

तरामित्यत्र । अतितरामित्यनेन भूभारहरणाख्यसेवां परं कारयेत् । विप्रत्वात्

“त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तत्र मायां जये-

मही”त्यादिनोद्धवोक्तस्त्रनिर्मात्यधारणस्योच्छिष्टभोजनाद्यन्तरङ्गसेवासु च न नि-

युज्यादिति सूचयति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ अश्वत्थामा नामत इत्यत्र ।

अश्वे स्थितः अश्वत्थः ध्वनिः तेन अमा सहोत्पन्नत्वादश्वत्थामेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

कृपस्वसायां द्रोणवीर्योद्धव इत्यत्र । यां कृपस्वसेति वदन्ति तस्यां द्रोणवीर्यो-

द्धवोऽभूदिति योजना यद्वा “सृ गता”विति धातोः औणादिके डप्रत्यये कृने स्वेन

सह निःसृता स्वसा सहोदरीत्यर्थः । तस्यापरेद्युर्भीमसेनः सुधीर इत्यत्र । तस्य

दुर्योधनस्य अपरेद्युः=परदिने भीमसेनोऽभूत् एवं सति “शतं सुयोधनादयो बभूवुः

सेनस्सुधीरः ॥ १०६ ॥ यदा स मासद्वितयी बभूव तदा रोहिण्यां बल-
देवोऽभिजातः । बली गुणाढ्यस्सर्ववेदी य एव सेवाखिन्नो लक्ष्मणोऽग्रे
हरेर्भूत् ॥ १०७ ॥ यदा हि पुत्रान्विनिहन्तुमेतौ सहैव बद्धौ गतिशृङ्खला-
याम् । कंसेनापापौ देवकीशूरपुत्रौ वियोजिताश्शौरिभार्याः पराश्च ॥ १०८ ॥
विनिश्चयार्थं देवकीगर्भजानामन्या भार्या धृतगर्भास्स कंसः । स्थानान्तरे

रन्वहं' इत्यनेन विरोध इति न शङ्कनीयम् । दुर्योधनोत्पत्तेरपरदिने कुन्त्यां भीम-
सेनो जातः । तस्मिन्नेव दिने द्वितीयघटाहुःशासनस्योत्पत्तिसम्भवात् ॥ १०६ ॥
सेवाखिन्नो लक्ष्मणोऽग्रे हरेर्भूत् इत्यत्र । रामावतारे कृतसेवया=बहुसेवया
खिन्नः=श्रमवानहं अतः परमपि तथा कर्तुं न शक्नोमीति मनःखेदवानिति यावत् ।
अनुजत्वे अत्रापि तथैव सेवा कार्या अन्यथा विद्वद्युल्लङ्घनदोषः स्यात् । अतः
अग्रजो भवामीति बुद्ध्या अग्रेऽभूदिति योजना । अत एव लक्ष्मणजन्मनि खेद-
सूचनाय लक्ष्मणपदम् । “एधमानद्विडि”ति हि भगवतो महिमा । अधिकसेवा-
जनितपुण्यनाशाय भगवानेव तादृशीं बुद्धिं ददौ । कथमन्यथा भगवद्भक्तः शक्रो
गोवर्धनगिर्युद्धरणसमये कृष्णावज्ञां कृतवान् । असुरावेशवशात्तच्चेत् इदमपि
तथेति संतोष्यम् । रामावतारे मम सेवा सम्यङ् नाभूदिति सेवाखिन्न इति
व्याख्यानं पूर्वोत्तरविरुद्धम् । अग्रजन्मनि पादसंवाहनादिना सेव्यत्वस्यैव सम्भवेन
सेवाया असम्भवात् । “अधिकं यैः कृतं तत्र तैरूनं कृतमत्र तदि”ति आचार्य-
वचनविरुद्धं च ॥ १०७ ॥ सहैव बद्धौ गतिशृङ्खलायामित्यत्र । गतिशृङ्खल-
नाम गमनायोग्या पादशृङ्खला । “नडेसङ्कोले”इत्यपभ्रष्टभाषा ॥ १०८ ॥ वियोजिता
इत्यत्र न सहैव सर्वा वियोजिताः इति भावेनोक्तं विनिश्चयार्थमिति । देवकी-
व्यतिरिक्ताः वसुदेवस्य भार्याः सह वा तिष्ठन्ति । भ्रातृत्वान्नन्दगेहे वा तिष्ठन्ति ।
अतो रोहिण्यपि । “रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले । तत्सन्निकृष्य
रोहिण्या जठरे सन्निवेशये”ति भागवतोक्तेः । नन्दगोकुले जातं दैविकं गर्भमजा-
नानाः देवकीगर्भस्त्रावानन्तरं तां विचारयितुमागताः । गर्भचिह्ने कंसेनापि ज्ञाते
पुनर्नन्दगेहं प्रति प्रेषिता । तत्रैव रामं सुषुवे । तेन पतिरेकत्र भार्याऽन्यत्र कथं
वा पुत्रसम्पत्तिरिति मन्दानामाशङ्का गर्भस्त्रावेणैव गतेति भावः । गर्भवत्या अपि

प्रसवो यावदासां संस्थापयामास सुपापबुद्धिः ॥ १०९ ॥ हेतोरेतस्माद्रोहिणी
नन्दगौहे प्रसूत्यर्थं स्थापिता तेन देवी । लेभे पुत्रं गोकुले पूर्णचन्द्रकान्ता-
ननं बलभद्रं सुशुभ्रम् ॥ ११० ॥ यदा त्रिमासस्स बभूव देवस्तदाऽऽविरासीत्
पुरुषोत्तमोऽजः । तौ कृष्णशेषावाप्तुकामौ सुतौ हि तपश्चक्राते देवकीशूर-
पुत्रौ ॥ १११ ॥ विष्णवावेशी बलवान्यो गुणाधिकस्स मे सुतः स्यादिति
रोहिणी च । तेपे तपोऽतो हरिशुक्लकेशयुतशेषो देवकीरोहिणीजः ॥ ११२ ॥
अवर्धतासौ हरिशुक्लकेशसमावेशी गोकुले रौहिणेयः । कृष्णोऽपि लीला
ललिताः प्रदर्शयन्बलद्वितीयो रमयामास गोष्ठम् ॥ ११३ ॥ स प्राकृतं
शिशुमात्मानमुच्चैर्विजानन्त्या मातुरादर्शनाय । विजृम्भमाणोऽखिलमात्मसंस्थं
प्रदर्शयामास कदाचिदीशः ॥ ११४ ॥ साण्डं महाभूतमनोभिमानमहत्प्रकृत्या-

सहवासे वर्षे वर्षे देवक्या अपि गर्भस्थ जायमानत्वात् । मयि द्वेषादुत्पत्तिसमय
एव पुत्रव्यत्यासे कृते सति मम मरणं स्यादेवेति भिया गर्भे जाते देवकी-
व्यतिरिक्ताः सर्वा अन्यत्र प्रेषयति । एतदप्युक्तं वि=विशेषेण निश्चयार्थमिति ॥
॥ १०९ ॥ ११० ॥ शेषारूढगर्भस्थ मासत्रयपर्यन्तं देवक्युदरे स्थित्वा पश्चात्
रोहिण्या एव उदरप्रवेशे किं निमित्तमित्यत आह । तौ कृष्णशेषाविति ॥ १११ ॥
अतो हरिशुक्लकेशयुतः शेष इत्यत्र । अतः=स्पष्टं शेषः पुत्रो भवेदिति देवक्या
विष्णवावेशी बलवान्पुत्रो भवेदिति रोहिण्या च तपःकरणात् । हरिशुक्लकेशयुतः शेषः
त्रिमासं देवक्यां सप्तमासं रोहिण्यां च जात इत्यर्थः । “अतो दशमे मासि
जायत” इति श्रुतिं रक्षन् रामोऽपि दशमे मासि जातः । कृष्णोऽपि श्रोतमर्यादा-
रक्षणाय शेषगमनानन्तरं अवशिष्टसप्तमासानुषित्वा रामोत्पत्तेर्मासत्रयानन्तरमुत्पन्न-
त्वादशमे मास्येव जायत इति भावः । ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ मातुरादर्शनायेत्यत्र ।
आ सम्यक् दर्शनाय अप्राकृतत्वदर्शनायेत्यर्थः ॥ ११४ ॥ महाभूतमनोभिमानम-
हत्प्रकृत्यावृतमित्यत्र । महाभूतपदेन मात्त्रापञ्चकमपि लक्ष्यते । मनःपदेन च दशे-
न्द्रियाणि बुद्धितत्त्वं च लक्ष्यते । अभिमानपदेन “गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः” इत्यभि-
धानात् अहङ्कारतत्त्वमुच्यते । महत्पदेन महत्तत्त्वमुच्यते । एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि
संगृहीतानि प्रकृतिपदेनाव्यक्ताख्यं मूलतत्त्वमुच्यते । आवृतं=महाभूतमनोऽभिमान

वृतमब्जजादिभिः । सुरैः शिवेतैर्नरदैत्यसङ्घैर्युत ददर्शास्य तनौ यशोदा ॥
॥ ११५ ॥ न्यमीलयच्चाक्षिणी भीतभीता जुगूह चाऽऽत्मानमथो रमेशः ।
वपुः स्वकीयं सुखचित्स्वरूपं पूर्णं सत्सु ज्ञापयंस्तद्वदृश्यत् ॥ ११६ ॥ कदा-
चित्तं लालयन्ती यशोदा वोढुं नाशक्रोद्धुरिभाराधिकार्ता । निधाय तं भूमि-

महत्प्रकृतिभिश्चतुर्विंशतितत्त्वमूलतत्त्वरूपाभिः यथायोग्यमुत्तरोत्तराधिक्रयेनावृतम् ।
सकलतत्त्वसंग्रहाय आचार्यैरेवमुक्तम् । भागवतकौरस्तु क्रमाद्दशोत्तरत्वरूपस्योक्त-
संख्यारक्षणाय । “अवमीरनभोऽहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरै” रिति नवा-
नामेव ग्रहणं कृतम् । वस्तुतस्तु मिलितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अण्डकटाहान्तः
सर्वदा सन्ति । अन्यथा चतुर्विंशतितत्त्वात्मकचतुरशीतिलक्षयोनिभेदेन नानावि-
धानन्तदेहानां समये कथमुत्पत्तिः स्यात् । अतः आवरणं नाम इतरामिलित-
पृथिवीतत्त्वस्यैव सौवर्णशतकोटिप्रमाणब्रह्माण्डरूपेण या अवस्थितिः सा=पृथिव्याख्यं
प्रथममावरणम् । पृथिवीभागेनाप्यमिश्रकेवलधवलजलसमूहानां शतकोटेर्दशगुणित-
सहस्रकोटिप्रमाणप्रदेशे विस्तृतानां ब्रह्माण्डकटाहानामावृत्या या स्थितिः सा=
द्वितीयावरणम् । एवं जलभागामिश्रितकेवलतेजोराशीनां शतकोटिसहितसहस्रकोटेः
दशोत्तरपदोक्तदशसहस्रकोटियोजनप्रमाणप्रदेशे या स्थितिः सा तृतीयावरणमुच्यते ।
अत एव हि परितो जाज्वल्यमानज्वलनज्वाल्या सदाभिघातान् निराधारमपि
जलं नाधः पतति । न पर्यक् स्रवति । नापि कथने सत्यूर्ध्वं गच्छति । जलस्थि-
तनारायणसन्निधानाच्च न शुष्यति । नापि सर्वत्रोष्णीभवति । कथमन्यथा त्रिविक्र-
मवामपादनखनिर्मित्वाण्डकटाहविवरात् शीतलशुक्लरूपगङ्गाप्रवाहस्याधःस्रवणम् । अत
एवाण्डकटाहाख्यपृथिव्यावरणाद्विन्नपृथिव्यावरणकल्पनमपि निर्मूलत्वात्स्वकपोल-
कल्पनमेव । एवं तेजोभागामिश्रितवायूनां शतकोटेर्दशसहस्राच्च दशोत्तराख्यविंश-
तिसहस्रकोटिरूपयोजनप्रमाणप्रदेशे यत्प्लवनं तच्चतुर्थावरणमित्युच्यते । एवमीषदपि
वायुभागामिश्रितभूताकाशावयवानां विंशतिसहस्रादपि दशोत्तराख्यत्रिंशत्सहस्रकोटि-
योजनप्रमाणप्रदेशे या अवस्थितिः सा पञ्चमावरणम् । एवमाकाशभागामिश्रितह-
ङ्कारावयवानां त्रिंशत्सहस्रकोटिभ्यः शतकोटेश्च दशोत्तरात्मकचत्वारिंशत्सहस्रकोटि-
योजनप्रमाणप्रदेशे या स्थितिः सा षष्ठमावरणम् । एवमुत्तरत्वाप्युक्तम् । एवं

तले स्वकर्म यदा चक्रे दैत्य आगात्सुधोरः ॥ ११७ ॥ तृणावर्तो नामतः
कंसभृत्यः सृष्ट्वाऽत्युग्रं चक्रवातं शिशुं तम् । आदायागादन्तरिक्षं स तेन

स्थिताकाशतत्त्वादधिकवृत्तीनां अहङ्कारतत्त्वान्मन्यूनवृत्तीनां स्वयं च क्रमेणाधिक-
वृत्तीनां पञ्चतन्मात्र कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियान्तःकरणाख्यमनोरूपेन्द्रियभेदेन षोडश-
तत्त्वानां दशोत्तरत्वनियमाभावात् त्रिंशत्सहस्रकोटिपरिमिताकाशतत्त्वात्सम्भावित-
पञ्चपञ्चाधिकतया गणनेऽशीतिसहस्रकोटिभ्योऽप्युपरि पञ्चसहस्रकोटिप्रमाणप्रदेशे
ऽवस्थानं जायते । बुद्धितत्त्वस्य पार्वत्यभिमानितया ईदृशस्यैवाधिक्यस्यैवानुचि-
तत्वात् । सम्भावितपञ्चपञ्चकेनाधिक्ये पूर्वोक्तेभ्योऽप्युपरि पञ्चविंशत्सहस्रकोटि-
योजनप्रमाणप्रदेशेऽवस्थानं जायते । एवं मिलित्वा उक्तसप्तदशतत्त्वानां शतसहस्र-
कोटिभ्योऽप्युपरि दशसहस्रकोटिप्रमाणप्रदेशे व्याप्तिर्जायते । अहङ्कारतत्त्वं तु इतोऽपि
नवतिसहस्रकोटियोजनोच्छ्रितमेकादशमारभ्य एतैः सह च स्थितम् । अतः पुञ्जी-
कृत्य गणने द्विंशत्सहस्रकोटिप्रमाणं जायते । तस्मादेतेषां मुख्यावरणभूताहङ्कार-
तत्त्वं एवान्तर्भूतत्वादशोत्तरत्वाभावाच्च न पृथग्गणनम् । अन्यथा ब्रह्माण्डाद्बहि-
राकाशतत्त्वात्प्राक्सृष्टानां तामसतैजसवैकारिकाख्याहङ्कारतत्त्वपरिणामरूपाणामेतेषा-
मवस्थानमेव न स्यात् । आचार्यैस्तु संख्यानियमं विना उक्तविधया चतुर्विंशति-
तत्त्वस्य तु भागवतकृतोऽप्यभिमततत्त्वस्वरूपमात्रगणनैव कृतेति न कापि गुरुशिष्य-
योरनयोर्विरोध इति ज्ञेयम् । अस्माभिरपि श्रीहयग्रीवस्य श्रीवेदव्यासस्य श्रीमध्व-
मुनेश्च कृपया मन्दानां बोधाय यथामति सम्भावितप्रमेयचर्चा कृता । अस्मदीय-
मनोदोषात् कचित्किञ्चिन्मन्यूनत्वेऽधिकत्वे वा “स वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मि-
न्प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपी”ति भागवतोक्तेः । अनुव्याख्याने आचार्योक्तमततत्त्व-
विरोधाभावाच्च । गङ्गां प्रति गच्छतः मध्येमध्ये पादस्वलनमिव लघीयांसमपराधं
सन्तः क्षन्तुमर्हन्ति । एवं च “साण्डं महाभूतमनोभिमानमहत्प्रकृत्यावृत”मित्या-
दिना कृतमण्डाद्वाह्यतत्त्वसंख्यानम् । “अवभीरनभोऽहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयै”रित्या-
दिना भागवतोक्तबहिरावणसङ्ख्यानं चाविरुद्धेषद्विशेषविशिष्टत्वेऽपि गङ्गायमुनयोः
सङ्गमस्थजलवत्परममङ्गलं सर्वेषामवगाहनयोग्यं चेति स्थितम् । जुगूह=“गुह संव-
रण”इति धातोः । आच्छादितवान् । तद्वयदर्शयदित्यत्र । तत् व्याप्तं वपुः ॥

शस्तः कण्ठग्राहसंरुद्धवायुः ॥ ११८ ॥ पपात कृष्णेन हतश्शिलातले तृणा-
वर्तः पर्वतोदग्रदेहः । सुविस्मयं चापुरथो जनास्ते तृणावर्तं वीक्ष्य संचूर्णि-
ताङ्गम् ॥ ११९ ॥ अक्रुध्यतां केशवोऽनुग्रहाय शुभं स्वयोग्यादधिकं निह-
न्तुम् । स क्रुध्यतां नवनीतादि मुष्णश्चचार देवो निजसत्सुखाब्जबुधिः ॥ १२० ॥
यस्मिन्नब्दे भाद्रपदे स मासे सिंहस्थयोर्गुरुव्योः परेशः । उदैत्ततः फाल्गुने
फल्गुनोऽभूद्भूते ततो माद्रवती बभाषे ॥ १२१ ॥ जातास्सुतास्ते प्रवराः
पृथायामेकाऽनपत्याऽहमतः प्रसादात् । तवैव भूयासमहं सुतेता विधत्स्व
कुन्तीं मम मन्त्रदात्रीम् ॥ १२२ ॥ इतीरितः प्राह पृथां स मात्र्यै दिशस्व
मन्त्रं सुतदं वरिष्ठम् । इत्युचिवांसं पतिमाह यादवी दद्यां त्वदर्थे तु सकृ-
त्फलाय ॥ १२३ ॥ उवाच मात्र्यै सुतदं मनुं च पुनः फलं ते न भविष्य-
तीति । मन्त्रं समादाय च मद्रपुत्री व्यचिन्तयत्स्यां नु कथं द्विपुत्री ॥
॥ १२४ ॥ सदाऽवियोगौ दिविजेषु दस्रौ न चैतयोर्नामभेदः क्वचिद्भि ।
एका भार्या सैतयोरप्युषा हि तदाऽऽयातः सकृदावर्तनाद्वौ ॥ १२५ ॥ इती-
क्षन्त्याऽऽकारितावश्विनौ तौ शीघ्रं प्राप्तौ पुत्रकौ तत्प्रसूतौ । तावेव देवौ नकुलः
पूर्वजातस्सहदेवोऽभूत्यश्विमस्तौ यमौ हि ॥ १२६ ॥ पुनर्मनोः फलवत्त्वाय
माद्री सम्प्रार्थयामास पतिं तदुक्ता । पृथाऽवादीत्कुटिलैषा मदाज्ञामृते

॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ शस्तः शिक्षां प्रापितः । हत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥
यस्मिन्संवत्सरेऽधिकमासप्राप्तौ सत्यां भाद्रपदे मासि रविः सिंहराशिं गतो भवति ।
कृष्णावतारसमये गुरुरपि सिंहराशिस्थितोऽभूत् । तदा दर्शमासरीत्या भाद्रपद-
मासोऽपि भवति । सौरमासरीत्या श्रावणमासश्च भवति । तस्मिन्संवत्सरे कृष्णाव-
तार इति भावेन “यस्मिन्नब्द” इत्याद्युक्तम् । एवं द्विविधमाससम्प्रयोगः अधिक-
मासप्राप्तावेव भवति । न सर्वदा । अतः “यस्मिन्नब्द” इत्युक्तम् । अन्यथा अब्दे
शुभे भाद्रपदेऽथ मासे इत्येवावक्ष्यत् । एतद्योगालाभे सांवत्सरिकतिथेः कर्तव्यत्वात्
“श्रावण्यां चासिते पक्षे” इत्यादि प्रमाणानुसारेण “सोमाभावे पूतिकाग्रहण”-
वत् केवलसिंहमासेऽपि क्रियते । गते तत इत्यत्र । गते तस्मिन्नब्दे गते
सति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ इतीक्षन्त्याऽऽकारिता-

देवावाहयामास दस्रौ ॥ १२७ ॥ अतो विरोधं च मदात्मजानां कुर्यादिषेत्येव
भीतां न मां त्वम् । नियोक्तुमर्हः पुनरेव राजन्नितीरितोऽसौ विरराम क्षितीशः ॥
॥ १२८ ॥ विशेषनाम्नैव समाहुतास्सुरा दद्युस्सुतानित्यविशेषितं तयोः ।
विशेषनामापि समाह्वयतौ मन्त्रावृत्तिर्नामभेदेऽस्य चोक्ता ॥ १२९ ॥ युधि-
ष्ठिराद्येषु चतुर्षु वायुस्समाविष्टः फल्गुनेऽतो विशेषात् । युधिष्ठिरे सौम्य-
रूपेण विष्टो वीरेण रूपेण धनञ्जयेऽसौ ॥ १३० ॥ शृङ्गाररूपं केवलं दर्श-
यानो विवेश वायुर्यमजौ प्रधानः । शृङ्गारकैवल्यमभीप्समानः पाण्डुर्हि पुत्रं
चकमे चतुर्थम् ॥ १३१ ॥ शृङ्गाररूपो नकुले विशेषात्सुनीतिरूपस्सहदेवं
विवेश । गुणैस्समस्तैः स्वयमेव वायुर्वभूव भूमौ जगदन्तरात्मा ॥ १३२ ॥

वित्यत्र आकारितौ=आहूतौ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ विशेषनाम्नैव समा-
हुता इत्यत्र । हे देव आयाहीति सामान्यनाम्ना आह्वाने ते देवाः कस्य वाऽऽ-
ह्वानं कृतमिति शङ्कया नायान्त्येव । किंतु इन्द्रवायुयमादिविशेषनाम्ना आहूता
एव सुराः पुत्रान्दद्युः । अतो विशेषनामवतां तत्तन्नाम्ना सकृदाह्वाने एक एव पुत्रो
भवति । न द्वौ । तेन कारणेन तयोरश्विनोर्विशेषनामाप्यविशेषितमेव । अश्विनौ
दस्त्रावित्यादिरूपेण इन्द्रादिभ्यो यद्विशेषनाम तदपि अश्विनोः परस्परापेक्षयाऽ-
विशेषितमेव । अन्यासाधारणद्विसाधारणनाम विना इन्द्रचन्द्रयोरिव एकैकस्य पृथग-
साधारणं नाम नास्ति । “एकयोक्त्या पुष्पदन्तौ दिवाकरनिशाकरा” वित्युक्तेः ।
पुष्पदन्तनामापि पुष्पपदेन दिवाकरं दन्तपदेन निशाकरं वक्ति न त्वेकपदेन
दस्त्राविति बहुभौ वक्ति । पितरावित्यत्रापि पितृपदं माता च पिता च पितराविति
समासे पूर्वपदलोपे तदर्थं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामिति वत् अजहत्स्वार्थलक्षणा-
माश्रित्य लक्षणया मातरं वक्ति । पितरं तु स्वशक्त्यैव वक्ति । न त्वेकविधयाऽ-
श्विनाविति बहुभौ वक्ति । तस्मादुभयनियमवन्तावश्विनावेवेति हेतोः तौ सकृदा-
ह्वाने सति द्वावपि सहैवाऽऽयातः । तदा मन्त्रस्यापि सकृदावृत्तिरेव । अत एव
मात्रा कुन्तीवचनमपि नोलङ्घितम् । पुत्रद्वयारुह्यस्वकार्यं च सम्पादितम् । अस्य=
आह्वयमानसुरसमूहस्य इन्द्रचन्द्रादिवत् प्रत्येकं नामभेदे विशेषनाम्नैवाह्वाननिय-
मात् । एकस्य पूर्वाह्वाने मन्त्रावृत्तिरुक्ता । विशेषनामापि ययोरविशेषितम् तयो-

सुपल्लवाकारतनुर्हि कोमलः प्रायो जनैः प्रोच्यते रूपशाली । ततस्सुजातौ
वरवज्रकायौ भीमार्जुनावप्युते पाण्डुरैच्छत् ॥ १३३ ॥ अप्राकृतानां तु मनो-
हरं यद्रूपं द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतमभ्यम् । तन्मारुतो नकुले कोमलाम एवं वायुः
पञ्चरूपोऽत्र चासीत् ॥ १३४ ॥ अतीतेन्द्रा एव ते विष्णुषष्ठाः पूर्वेन्द्रोऽसौ
यज्ञनामा रमेशः । स वै कृष्णो वायुरथ द्वितीयस्स भीमसेनो धर्म आसी-
त्तृतीयः ॥ १३५ ॥ युधिष्ठिरोऽसावथ नासत्यदस्रौ क्रमात्तावेतौ माद्रवती-
सुतौ च । पुरन्दरषष्ठ उतात्र सप्तमस्स एवैकः फल्गुनो ह्येत इन्द्राः ॥

विशेषनाम्नैव सकृदाह्वानेऽपि द्वयोरागमनसम्भवात् न मन्त्रावृत्तिरिति भावः ॥
॥ १२९ ॥ १३० ॥ केवलस्य भावः कैवल्यम् । शृङ्गारस्य=सौन्दर्यस्य कैवल्यं
शृङ्गारकैवल्यम् । केवलं शृङ्गारमित्यर्थः । विशेषादिति वदता ईषच्छृङ्गाररूपः
सहदेवं विवेशेति सूचितम् । ततो भीमार्जुनयोरतिसुन्दरत्वेऽपि कठोराङ्गत्वेन प्रायः
प्राकृतजनैः रूपशालित्वेनाकथनात्कारणात् । वरवज्रकायौ भीमार्जुनावृतेऽपि
सुजातौ=पल्लववत्कोमलाङ्गत्वेन जातौ पुत्रौ पाण्डुरैच्छदित्यन्वयः ॥ १३१ ॥
॥ १३२ ॥ १३३ ॥ अप्राकृतानां=अलौकिकानां । तु=विशेषेण मनोहरम् । द्वात्रिं-
शल्लक्षणोपेतं अभ्यं=वज्रसाराङ्गम् । यन्निजरूपं तत्=रूपं मारुतः । हिरण्यकशिपू-
दरविदारणसमये प्रदर्शितं काठिन्यमव्यक्तीकृत्य रमाकुचकुम्भपरिरम्भणकाले
मार्दवं प्रदर्शयन्नरसिंह इव । जरासन्धकठोराङ्गसन्धिविदारणसमयवर्तिकाठिन्यमव्य-
क्तीकृत्य द्रौपदीपरिरम्भसम्भ्रमसमयसम्भूतमार्दवमिव नकुलदेहेऽपि कोमलामः सन्
पल्लववत् मार्दवमेव दर्शयामासेति योग्यक्रियाध्याहारेणान्वयः ॥ १३४ ॥ अतीते-
न्द्रा एव ते विष्णुषष्ठा इत्यत्र । व्युत्क्रमसंख्यया विष्णुः षष्ठो येषां ते विष्णुषष्ठाः ।
अत एव “पूर्वेन्द्रोऽसौ यज्ञनामा रमेश” इत्युक्तम् ॥ १३५ ॥ अथ नासत्यदस्रा-
वित्यत्र । द्वयोरपि पृथङ्नामाभावाद्वियोगाभावाच्च नासत्यावप्यश्विनावेव । दस्रा-
वप्यश्विनावेव । तथाऽप्येकदा द्वयोरिन्द्रपदव्यां सत्त्वेऽप्येकस्य प्राधान्यम् । द्विती-
येन्द्रपदव्यामपरस्य प्राधान्यम् । यथा द्विमन्दिरप्रियस्य राज्ञो रमणयोग्यरतिमन्दिर-
द्वयस्थमञ्चौ प्रियपत्नीभ्यां सहैव शयननियमवतो राज्ञो राज्ञीद्वयस्यापि समौ ।
एकस्मिन्दिने एकया सह रमणात् अपरस्मिन्दिने अपरया सह रमणात् । तत्त-

॥ १३६ ॥ क्रमात्संस्कारान् क्षत्रियाणामवाप्य तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना ।

सर्वे सर्वज्ञाः सर्वधर्मोपपन्नाः सर्वे भक्ताः केशवेऽत्यन्तयुक्ताः ॥ १३७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

श्रीकृष्णावतारदेवांशावतरणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

त्प्रधानौ । एवमिन्द्रपदव्यौ द्वे अपि द्वयोरश्विनोः समे । तथाप्येकैकपदव्यामेकैकस्य भगवद्भक्तप्राधान्यात् आद्या एकस्य द्वितीयाऽन्यस्येति विभज्योक्तिरिति भावः । तावेतौ क्रमात्=मानुषावतारयोग्यक्रमात् नकुलः सहदेव इति माद्रीसुतौ बभूवतुः । क्रमादिति वदता मानुषदेहे एकं विहाय एकस्तिष्ठति । एकं विहायान्यो गच्छति एकं विहायापरः एक एव भुंक्ते रमते पुत्रमुत्पादयति चेत्यादि मूलरूपाद्विलक्षणप्रमेयभेदोऽपि सूचितः । विशेषनामाप्यविशेषितं ययोरिति नियमस्तु मूलरूप एवेति भावः । पुरन्दरः षष्ठ उतात्र सप्तमः इत्यत्र । अत्र इन्द्रेषु पुरन्दरः अनुक्रमसंख्यया षष्ठः सप्तम उत=सप्तमश्च मन्वन्तरद्वयकालेऽपि यः पुरन्दरः एक एवेन्द्रोऽभूत् । स पुरन्दरः फल्गुनोऽभूत् । अतः षडिन्द्राणामपि पञ्चेन्द्रत्वम् । ते पञ्चपाण्डवा जाताः । पूर्वेन्द्रो यज्ञस्तु कृष्णो बभूवेति विवेकः ॥ १३६ ॥ “तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वने”ति श्रुतेः पादं स्वश्लोके पादत्वेन कथयताऽऽचार्येण स्वग्रन्थस्य छन्दःसमानता सूचिता । नहि सौवर्णसर्वाङ्गं विना पादमात्रं सौवर्णं कापि दृष्टम् । अतः श्लोकैकपादस्य श्रौतत्वे सर्वोऽपि श्लोकः श्रुतिसमान एवेति कथं न सिध्येदिति भावः । पञ्चपाण्डवानां पूर्वेन्द्रत्वं श्रौतमित्यपि सूचितम् । तथाहि ये नाकं तस्थुः=स्थापयामासुः पालयामासुरिति यावत् । ये तं नाकं उरुसदः सभांचक्रिरे । विष्णुः । विष्णुरूपी वामनः वृषणं सर्वाभीष्टवर्षणसमर्थः मदच्युतं ऐश्वर्यमदेन च्युतं शक्रेणाहङ्कारे कृते सति दुर्वाससः शापेन च्युतमित्यर्थः । यत् नाकस्थानम् । आवत् “अव रक्षण”इति धातोः अरक्षत् । ह्यप्रसिद्धम् । ये वयः वीत्युपसर्गस्य विशिष्टवाचकत्वात् । विःवी वय इति रूपनिष्पत्त्या वयः श्रेष्ठाः प्रिये अधि अधिके । बर्हिषि=यज्ञबर्हिषि । नसीदन्=असीदन् । “षट् लृ विषरणगत्यवसादनेष्वि”ति धातोः । दैत्यैर्विघ्ने कृतेऽपि वसन्ताः

विषग्गाः आसन्नित्यर्थः । “तनु विस्तार” इति धातोः भावार्थे औणादिके ङ्स-
न्प्रत्यये कृते ङिति चेति टेलोपे च कृते सति रुत्वविसर्गे च कृते तत्रो विस्तारः ।
स्वतः स्वभावेनैव तत्रः विस्तारो येषां ते स्वतः । भूमौ कुन्तीमाद्योजाताः ।
ते पञ्चेन्द्राः । महित्वना=महिम्ना । अवर्धन्त=दिनेदिने अभिवृद्धिः प्राप्ता इत्यर्थ-
पर्यालोचनया पञ्चपाण्डवानामपि पञ्चेन्द्रतायाः स्पष्टत्वादिति ग्रन्थकारस्य भावः ।
युक्ताः=मनोयोगयुक्ताः ॥१३७॥

इति श्रीमत्कविकुरुतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने नमः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ गर्गश्शूरसुतोक्त्या ब्रजमायात्सात्त्वतां पुरोधस्सः । चक्रे
क्षत्रिययोग्यान् संस्कारान्कृष्णरोहिणीसून्वोः ॥ १ ॥ ऊचे नन्दसुतोऽयं तव
विष्णोर्नाविमो गुणैस्सर्वैः । सर्वे चैतत्ताताः सुखमाप्स्यन्त्युन्नतं भवत्पूर्वाः ॥
॥ २ ॥ इत्युक्तस्स मुमोद प्रययौ गर्गोऽपि केशवोऽथाद्यः । स्वपदैरग्रजयुक्त-
श्चक्रे पुण्यं ब्रजन्ब्रजोद्देशम् ॥ ३ ॥ स कदाचिच्छिशुभावं कुर्वन्त्या मातुरा-
त्मनो भूयः । अपनेतुं परमेशो मृदं जघासेक्षतां वयस्यानाम् ॥ ४ ॥
मात्रोपालब्ध ईशो मुखविवृतिमकर्णाम्ब मृद्भक्षिताऽहं पश्येत्यास्यान्तरे तु
प्रकृतिविकृतियुक्सा जगत्पर्यपश्यत् । इत्थं देवोऽप्यचिन्त्यामपरदुरधिगां शक्ति-
मुच्चां प्रदर्श्य प्रायो ज्ञातात्मतत्त्वां पुनरपि भगवानावृणोदात्मशक्त्या ॥ ५ ॥
इति प्रभुस्स लीलया हरिर्जगद्विडम्बयन् । चत्वार गोष्ठमण्डलेऽप्यनन्तसौख्य-
चिद्धनः ॥ ६ ॥ कदाचिदीश्वरः स्तनं पिबन्पयोदया पयः । सृतं निधातु-
मुज्झितो बभञ्ज दध्यमत्रकम् ॥ ७ ॥ प्रमथ्यमानदध्युरुग्रजातमिन्दुम-
न्निभम् । नवं हि नीतमाददे रहो जघास चेशिता ॥ ८ ॥ प्रजायते हि य-
त्कुले यथा युगं यथा वयः । तथा प्रवर्तनं भवेदिवौकसां समुद्भवे ॥ ९ ॥
इति स्वधर्ममुत्तमं दिवौकसां प्रदर्शयन् । अधर्मपावकोऽपि सन् विडम्बते
जनार्दनः ॥ १० ॥ नृतिर्यगादिरूपकस्स बाल्ययौवनादियुक् । क्रियाश्च तत्त-

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शिशुभावं शिशुरिति भावं बुद्धिं भ्रममिति
यावत् । कुर्वन्त्याः मातुः । आत्मनो मातुः शिशुभावमपनेतुमित्यावृत्त्या योजना ॥
॥ ४ ॥ मुखविवृतिमकरित्यत्र । अकः अकरोदिति वैदिकं पदम् । “इष इष्ट-
व्रता अक” इति श्रुतौ प्रयोगप्रदर्शनात् । प्रकृतिः=मूलप्रकृतिः विकृतिः=तत्का-
र्याणि महदादीनि ॥ ५ ॥ ६ ॥ पयः सृतं निधातुमित्यत्र पयः सृतं वीक्ष्य
निधातुं=पालमध्ये निधातुमिति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ ७ ॥ आददे हीति
हिशब्देन सूचितां सुरनियमप्रसिद्धिं स्पष्टीकरोति प्रजायत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

दुद्भवाः करोति शाश्वतोऽपि सन् ॥ ११ ॥ स विप्रराजगोपकस्वरूपकस्त-
दुद्भवाः । तदातदा विचेष्टते क्रियासुरान्विशिक्षयन् ॥ १२ ॥ तथाप्यनन्य-
देवतासमं निजं बलं प्रभुः । प्रकाशयन्पुनःपुनः प्रदर्शयत्यजो गुणान् ॥
॥ १३ ॥ अथात्तयष्टिमीक्ष्य तां स्वमातरं जगद्गुरुः । स पुप्लुवे तमन्वया-
न्मनोविदूरमङ्गना ॥ १४ ॥ पुनस्समीक्ष्य तच्छ्रमं जगाम तत्करग्रहम् । प्रभुः
स्वभक्तवश्यतां प्रकाशयन्नुक्रमः ॥ १५ ॥ सदा विमुक्तमीश्वरं निबद्धमञ्जसा-
ऽऽददे । यदैव दाम गोपिका न तत्पुपूर तं प्रति ॥ १६ ॥ समस्तदाम-
सञ्चयस्सुसन्धितोऽप्यपूर्णताम् । ययावनन्तविग्रहे शिशुत्वसम्प्रदर्शके ॥ १७ ॥
अबन्धयोग्यतां प्रभुः प्रदर्श्य लीलया पुनः । स एकवत्सपाशकान्तरं गतोऽ-
खिलम्भरः ॥ १८ ॥ सुतस्य मातृवश्यतां प्रदर्श्य धर्ममीश्वरः । बभञ्ज तौ
दिविस्पृशौ यमार्जुनौ सुरात्मजौ ॥ १९ ॥ पुरा धुनिश्चमुस्तथाऽपि पूतना-
समन्वितौ । अनोक्षसंयुतौ तपः प्रचक्रतुश्शिवां प्रति ॥ २० ॥ तथा वरो-
ऽप्यवध्यता चतुर्षु च प्रयोजितः । अनन्तरं तृणोद्भ्रमिस्तपोऽचरद्वरं च
तम् ॥ २१ ॥ अवाप ते तयो हताः शिशुस्वरूपविष्णुना । धुनिश्चमुश्च तौ
तरु समाश्रितौ निषृदितौ ॥ २२ ॥ तरुप्रभङ्गतोऽमुना तरु च शापसम्भवौ ।

॥ १० ॥ स बाल्ययौवनादीत्यत्र "१" बाल्ययौवनादि यद्वयोऽवस्थानं तत्तदुद्भवाः
क्रियाश्च करोतीति योजना ॥ ११ ॥ ननु नृतिर्यगादीत्यत्र आदिपदेन नृपदेन वा
विप्रराजादीनां सर्वस्य संग्रहसम्भवात् । सविप्रराजगोपकस्वरूपक इति पुनर्वचनं
किमर्थमिति चेत्सत्यम् । वयोऽवस्थाविशेषोचितकर्मैव तत्र गृहीतम् । जातिविशेषो-
चितकर्मसंग्रहाय पुनर्वचनमिति परिहारसम्भवात् । अत एव तत्तदुद्भवा इत्यत्र ।
तत्तद्वयोऽवस्थाविशेषोद्भवा इत्यर्थः । तत्तदुद्भवाः=तत्तज्जात्युद्भवा इति स्थानद्वयोक्त-
तच्छब्दार्थभूतपूर्वपरामर्शयोरपि विषयभेदो विवेचनीयः ॥ १२ ॥ प्रदर्शयत्यजो
गुणानित्यत्र । गुणान्=सर्वोत्तमत्व-सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्वादिगुणान् ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ धुनिस्तथा चमुरपीत्यपिपदसम्बन्धः ।
अनोक्षः=शकटाक्षः ॥ २० ॥ तृणं उत् ऊर्ध्वं भ्रामयतीति तृणोद्भ्रमिः=तृणा-
वर्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शापसम्भवौ=नारदशापेन सम्भवौ ययोस्तौ । तरु=नल-

पुरा हि नारदान्तिके दिगम्बरौ शशाप सः ॥ २३ ॥ धनेशपुत्रकौ द्रुतं
 तरुत्वमभुतं त्विति ॥ ततो हि तौ निजां तनुं हरेः प्रसादतश्शुभौ ॥ २४ ॥
 अवाप्तुः स्तुतिं विभोर्विधाय जग्मतुर्गृहम् । नलकूबरमणिग्रीवौ मोचयित्वा
 तु शापतः । वासुदेवोऽथ गोपालैर्विस्मितैरभिवीक्षितः ॥ २५ ॥ वृन्दावन-
 मियासुस्सन्नन्दतनुर्बृहन्ने । ससर्ज रोमकूपेभ्यो वृकान्वयाघ्रमाम्बले ॥
 ॥ २६ ॥ अनेककोटिमङ्गैस्तैः पीड्यमाना व्रजालयाः । ययुर्वृन्दावनं नित्या-
 नन्दमादाय नन्दजम् ॥ २७ ॥ इन्दिरापतिरानन्दपूर्णो वृन्दावने प्रभुः ।
 नन्दयामास नन्दादीनुदामतरनैष्टितैः ॥ २८ ॥ स चन्द्रतो हसत्कान्तवदने-
 नेन्दुवर्चसा । संयुतो रौहिणेयेन वत्सपालो बभूव ह ॥ २९ ॥ दैत्यं स
 वत्सतनुमप्रमयः प्रगृह्य कंसानुगं हरवरादपरैरवध्यम् । प्रक्षिप्य वृक्षशिरसि
 न्यहनद्वकोऽपि कंसानुगोऽथ विभुमच्युतमाससाद ॥ ३० ॥ स्कन्दप्रसाद-
 कवचस्स मुखे चकार गोविन्दमग्निवदमुं प्रदहन्तमुच्चैः । चच्छर्दं तुण्डशिरसैव
 निहन्तुमेनमायान्तमीक्ष्य जगृहेऽस्य स तुण्डमीशः ॥ ३१ ॥ तुण्डद्वयं यदुपतिः
 करपल्लवाभ्यां संगृह्य चाऽऽशु विददार च पक्षिदैत्यम् । ब्रह्मादिभिः कुसुम-
 वर्षाभिरीड्यमानस्सायं ययौ व्रजभुवं सहितोऽग्रजेन ॥ ३२ ॥ एवं स देववर-
 वन्दितपादपद्मो गोपालकेषु विहरन् भुवि षष्ठमब्दम् । प्राप्तो गवामखिल-
 पोऽपि स पालकोऽभूत् वृन्दावनान्तरगसान्द्रलताविताने ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठं
 त्रिहाय स कदाचिदचिन्त्यशक्तिर्गोपगोगणयुतो यमुनातटेषु । रेमे भविष्य-
 कूबरमणिग्रीवात्मकौ वृक्षौ निषूदितौ अमुना = कृष्णेन तरुप्रभङ्गतो निमित्तात् ।
 तरु समाश्रितौ धुनिश्चमुश्च दानवौ निषूदितौ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ स चन्द्रतो हसत्कान्तवदनेनेत्यत्र । तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् ।
 चन्द्रतः = चन्द्रमिति द्वितीया ॥ २९ ॥ स वत्सतनुमप्रमय इत्यत्र । प्रकर्षेण
 मा = ज्ञानं न यस्मिन्सोऽप्रमः । “या प्रापण” इति धातोः स्वयं ज्ञानरूपश्च । अप्रम-
 श्वासौ यश्चेति विग्रहः स तु कृष्णं सर्वेश्वरं न जानाति । कृष्णस्तु तं दैत्यं
 जानातीति भावः । यद्वा “भाङ् मान” इति धातोः कर्मण्यौणादिके उपत्यये कृते
 अप्रमेय एवाप्रमयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वृन्दावनान्तरगसान्द्रलताविताने

दनुवीक्ष्य हि गोपदुःखं तद्बोधनाय निजमग्रजमेषु सोऽधात् ॥ ३४ ॥ तं
ब्रह्मणो वरबलादुरगं त्वक्वयं सर्वैरवार्यविषवीर्यमृते सुपर्णात् । विज्ञाय तद्विष-
विदूषितवारिपानसन्नान्पशून्पि वयस्यजनान्स आवीत् ॥ ३५ ॥ तदृष्टिदिव्य-
सुधया सहसाऽभिवृष्टास्सर्वेऽपि जीवितमवापुरथोच्चशाखम् । कृष्णः कदम्ब-
मधिरुह्य ततोऽतितुङ्गादास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ३६ ॥ सार्पहृदः
पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छसिताम्बुराशिः । पर्यक्प्लुतो विषक-
षायविभीषणोर्मिभीमो धनुश्शतमनन्तबलस्य किं तत् ॥ ३७ ॥ तं यामुनहृद-
विलोलकमाप्य नागः काल्यो निजैस्समदशत्सह वासुदेवम् । भोगैर्बन्ध च
निजेश्वरमेनमज्ञः स्नेहे तमीश उत भक्तिमतोऽपराधम् ॥ ३८ ॥ उत्पातमीक्ष्य
तु तदाखिलगोपसङ्घस्तत्राऽऽजगाम हलिना प्रतिबोधितोऽपि । दृष्ट्वा निजाश्रय-
जनस्य बहोस्सुदुःखं कृष्णः स्वभक्तमपि नागममुं मर्षदः ॥ ३९ ॥ तस्योन्नतेषु
स फणेषु ननर्त कृष्णो ब्रह्मादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः । आर्तो मुखैरुरु-
वमन् रुधिरं स नागो नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ४० ॥ तच्चित्रताण्डव-
विरुणफणातपत्रं रक्तं वमन्तमुरु सन्नधियं नितान्तम् । दृष्ट्वाऽहिराजमुप-
सेदुरमुष्य पत्न्यो नेमुश्च सर्वजगदादिगुरुं भुवीशम् ॥ ४१ ॥ ताभिः स्तुतस्स
भगवानमुना च तस्मै दत्त्वाऽभयं यमसहोदरवारितोऽमुम् । उत्सार्य(त्सृज्य)
निर्विषजलां यमुनां चकार संरतूपमानचरितस्सुरसिद्धसाध्यैः ॥ ४२ ॥ गोपैर्बला-
दिभिरुदीर्णतरप्रमोदैस्सार्धं समेत्य भगवानरविन्दनेत्रः । तां रात्रिमत्र निव-
सन्यमुनातटे स दावाभिमुद्धतबलं च पपौ व्रजार्थे ॥ ४३ ॥ इत्थं सुरासुर-
गणैरविचिन्त्यदिव्यकर्माणि गोकुलगतेऽगणितोरुशक्तौ । कुर्वत्यजे व्रजभुवा-
मभवद्विनाश उग्राभिधादसुरतस्तरुरूपतोऽलम् ॥ ४४ ॥ तद्वन्धतो नृपशुमुख्य-
समस्तभूतान्यापुर्मृतिं बहुलरोगनिपीडितानि । धातुर्वराज्जगदभावकृतैकबुद्धि-
र्वध्यो न केनचिदसौ तरुरूपदैत्यः ॥ ४५ ॥ सङ्कर्षणेऽपि तदुदारविषानुविष्टे

इत्यत्र वृन्दावनान्तरगसान्द्रलताविताने=प्रदेशे गवां पालकोऽमूदित्यन्वयः ॥

॥ ३३ ॥ “गुपू रक्षण” इति धातोः गाः गोपयन्ति रक्षन्तीति गोगोपाः गोपालाः ।

अतो न पुनरुक्तिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृष्णो निजस्पर्शतस्तमपेतरोगम् । कृत्वा बभञ्ज विषवृक्षममुं बलेन तस्यानुगैः
 सह तदाकृतिभिस्समस्तैः ॥ ४६ ॥ दैत्यांश्च गोवपुष आत्तवरान्विरिञ्चान्मृत्यू-
 ज्जितानपि निपात्य ददाह वृक्षान् । विक्रीड्य रामसहितो यमुनाजले स
 नीरोगमाशु कृतवान्त्रजमब्जनाभः ॥ ४७ ॥ सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्ययुतानद-
 म्यान् सर्वैर्गिरीशवरतो दितिजप्रधानान् । हत्वा सुतामलभदाशु विभुर्यशोदा-
 भ्रातुस्स कुम्भकसमाह्वयिनोऽपि नीलाम् ॥ ४८ ॥ या पूर्वजन्मनि तपः
 प्रथमैव भार्या भूयासमित्यचरदस्य हि सङ्गमो मे । स्यात्कृष्णजन्मनि
 समस्तवराङ्गनाभ्यः पूर्वं त्विति स्म तदिमां प्रथमं स आप ॥ ४९ ॥ अग्रे
 द्विजत्वत उपावहदेष नीलां गोपाङ्गना अपि पुरा वरमापिरे यत् । संस्कारतः
 प्रथममेव सुसङ्गमो नो भूयात्तवेति परमाप्सरसः पुरा याः ॥ ५० ॥ तत्राथ
 कृष्णमवदन्सबलं वयस्याः पक्वानि तालसुफलान्यनुभोजयेति । इत्यर्थितः
 सबल आप स तालवृन्दं गोपैर्दुरासदमतीव हि धेनुकेन ॥ ५१ ॥ विघ्नेशतो
 वरमवाप्य सुदुष्टदैत्यो दीर्घायुरुत्तमबलः कदनप्रियोऽभूत् । नित्योद्धतस्स उत
 राममेक्ष्य तालवृन्दात्फलानि गलयन्तमथाभ्यधावत् ॥ ५२ ॥ तस्य प्रहार-
 मभिकाक्षत आशु पृष्ठपादौ प्रगृह्य तृणराजशिरोऽहरत्सः । तस्मिन्हते खरतरे
 खररूपदैत्ये सर्वे खराश्च खरतालवनान्तरस्थाः ॥ ५३ ॥ प्रापुः खराः खर-
 तराः खरराक्षसारिं कृष्णं बलेन सहितं निहताश्च तेन । सर्वान्निहत्य खररूप-
 धरान्स दैत्यान् विघ्नेश्वरस्य वरतोऽन्यजनैरवध्यान् ॥ ५४ ॥ पक्वानि ताल-
 सुफलानि निजेषु चादाहुर्वार्षपौरुषगुणोद्भरितो रमेशः । पक्षद्वयेन विहरत्स्वथ
 गोपकेषु दैत्यः प्रलम्ब इति कंसविसृष्ट आगात् ॥ ५५ ॥ कृष्णस्य पक्षिषु

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ या पूर्वजन्म-
 नीत्यत्र गोपाङ्गनात्वात्परभार्यायाः सत्या अङ्गसङ्गो नेति भावेन प्रथमा भार्यैव
 भूयासमित्युक्तम् प्रथममपि स्वभावतो भार्यायाः नन्दकुमार्या अङ्गसङ्गा-भावात्
 उभयमपि प्रार्थितमिति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥ यत्=यस्मात्कारणात् ग्रन्थोक्तरीत्या गोपा-
 ङ्गना अपि वरमापिरे तत् द्विजत्वतः अग्रे वरं=श्रेष्ठं कृष्णमापिरे क्रियाकर्मणोरावृत्त्या
 योजना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ खराः खरतरा इत्यत्र खरतराः=

जयत्स्वथ राममेत्य पापः पराजित उवाह तमुग्ररूपः । भीतेन रोहिणिसुतेन
हरिः स्तुतोऽसौ स्वाविष्टतामुपदिदेश बलाभिपूर्यै ॥ ५६ ॥ तेनैव पूरितबलो-
ऽम्बरचारिणं तं पापं प्रलम्बमुखमुष्टिहतं चकार । तस्मिन्हते सुरगणा बलदेव-
नाम रामस्य चक्रुरतितृप्तियुता हरिश्च ॥ ५७ ॥ वह्निं पपौ पुनरपि प्रदहन्त-
मुच्चैर्गोपांश्च गोगणमगण्यगुणार्णवोऽपात् । कृष्णं कदाचिदतिदूरगतं वयस्या
उचुः क्षुधादिततरा वयमित्युदारम् ॥ ५८ ॥ सोऽप्याह सत्रमिह विप्रगणा-
श्चरन्ति तान्याचतेति परिपूर्णसमस्तकामः । तान्प्राप्य काममनवाप्य पुनश्च
गोपाः कृष्णं समीयुरथ तानवदत्स देवः ॥ ५९ ॥ पत्नीस्समर्थयत मद्वचना-
दिति स्म चक्रुश्च ते तदपि ता भगवन्तमापुः । ताषड्विधान्नपरिपूर्णकराः
समेताः प्राप्ता विमृज्य पतिपुत्रसमस्तबन्धून् । आत्मार्चनैकपरमा विससर्ज
देहमेका पतिप्रविधृता पदमाप विष्णोः ॥ ६० ॥ भुक्त्वाऽथ गोपसहितो भग-
वांस्तदन्नं रेमे च गोकुलमवाप्य समस्तनाथः । आज्ञातिलङ्घनकृतेः स्वकृताप-
राधात्पश्चात्सुतसमनसोऽप्यभवंश्च विप्राः ॥ ६१ ॥ कृष्णोऽथ वीक्ष्य पुरुहूतमह-
प्रयत्नं गोपान् न्यवारयदविस्मरणाय तस्य । मा मानुषोऽयमिति मामवगच्छ-
तात्स इत्यव्ययोऽस्य विदधे महभङ्गमीशः ॥ ६२ ॥ गोपांश्च तान् गिरिमहो-

अतिखराः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्वाविष्टतामुपदिदेशेत्यत्र बलाभिपूर्यै स्वेनावि-
ष्टत्वमुपदिदेश=बलं प्रत्युक्तवान् । अहं त्वय्याविष्टोऽस्मि त्वं मा भैषीरित्युक्तया-
निति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ताः षड्विधान्नपरिपूर्णकरा
इत्यत्र । षडसोपेततयाऽन्नस्य षाड्विध्यं ज्ञेयम् । विप्रपत्नीनामागमनप्रकारं गमन-
प्रकारं चोक्त्वा प्रागागमनसमय एव जातां कांचित्कथामाह एका पतिप्रविधृतेति ।
पत्या आकर्षणेन विरुद्धतया धृता न गच्छेति धृतेति यावत् । अन्यथा “पतयो
नाभ्यसूयेरन्नित्यं भ्रातृसुतादयः । लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते” ।
इति भागवतोक्तकृष्णवचनस्यासत्यता स्यात् । भगवन्तं दृष्ट्वा कस्याश्चिद्गर्जने ।
“तल्लैका विधृता तत्र भगवन्तं यथाश्रुतम् । हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धन”
मिति श्लोके यथाश्रुतमिति न स्यात् । किंतु यथादृष्टमित्येवक्ष्यदिति ज्ञेयम् ॥
॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ उक्तिसच्छलत इत्यत्र । छलेन=गिरिपूजा कार्येति

ऽस्मदुरुस्वधर्म इत्युक्तिसच्छलत आत्ममहेऽवतार्य । भूत्वाऽतिविस्तृततनुर्बुभुजे
 बलिं स नानाविधान्नरसपानगुणैस्सहैव ॥ ६३ ॥ इन्द्रोऽथ विस्मृतरथाङ्गधराव-
 तारो मेघान्समादिशदुरुदकपूगवृष्ट्यै । ते प्रेरितास्सकलगोकुलनाशनाय धारा
 वितेरुरुरुनागकरप्रकाराः ॥ ६४ ॥ ताभिर्निपीडितमुदीक्ष्य स कञ्जनाभस्सर्व-
 व्रजं गिरिवरं प्रसभं दधार । वामेन कञ्जदलकोमलपाणिनैव तत्राखिलाः
 प्रविविशुः पशुपास्सगोभिः ॥ ६५ ॥ दृष्ट्वोरुवार्यथ निरन्तरसप्तरात्रं त्रातं
 निरीक्ष्य हरिणा व्रजमश्रमेण । शक्रोऽनुसंस्मृतसुरप्रवरावतारः पादाम्बुजं
 यदुपतेश्शरणं जगाम ॥ ६६ ॥ तुष्टाव चैनमुरुवेदशिरोगताभिर्गीर्भिस्सदाऽ-
 गणितपूर्णगुणार्णवं तम् । गोभृद्गुरुं हरगुरोरपि गोगणेन युक्तस्सहस्रगुरगाध-
 गुमग्न्यमग्यात् ॥ ६७ ॥ त्वत्तो जगत्सकलमाविरभूदगण्यधाम्नस्त्वमेव परि-
 पासि सप्तस्तमन्ते । अत्तिस् त्वयैव जगतोऽस्य हि बन्धमोक्षौ न त्वत्समोऽस्ति
 कुहचित्परिपूर्णशक्ते ॥ ६८ ॥ क्षन्तव्यमेव भवता मम बाल्यमीश त्वत्संश्र-

छञ्जना सहिता उक्तिः उक्तिसच्छलमिति विशेषणस्योपरि निपातो ज्ञेयः ।
 “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोऽनृतं छद्म छलः पुमानि”ति ह्यनुशासनम् । यद्वा ।
 उक्तौ सत्समीचीनं छलं द्वयार्थकपदप्रयोगः तस्मात् गिरिशब्दो हि गिरिति नद्या-
 दिकमिति पर्वतमपि वक्ति । तत्रानभिप्रेतार्थग्रहणे समीचीनछलं भवति । इदं च
 गिरिशब्देन “नामानि सर्वाणी”त्यादि श्रुतेः । “अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न
 धृष्णवर्चते”ति श्रुनेश्च । वाच्यतया पूज्यतया च द्वेधाऽपि स्वात्मग्रहणमुचिततर-
 मिति भावः । अतो लीलयोक्तमपि भगवद्वचनं नानृतमिति ज्ञेयम् । अत एव
 “आत्ममहेऽवतार्य”त्युक्तम् ॥ ६३ ॥ विस्मृतविष्णववतार इत्यनुक्त्या स्थाङ्गधराव-
 तार इति वदता बालरूपकृष्णकरे तदानीं चक्रादर्शनं च विस्मरणबीजमिति सूचि-
 तम् । धारा वितेरुरित्यत्र वितेरुः=वितरणं चक्रुः यथेष्टं ददुरित्यर्थः ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ गोभृत्=वज्रभृत् । गोगणेन=सुरभ्यादिगोसमूहेन युक्तः सह-
 स्रगुः=सहस्राक्षः इन्द्रः । हरगुरोरपि गुरुः । अगाधगुं=अपारशरीरकान्तिं अपार-
 वाग्विलासं वा । अग्न्यादग्न्यं श्रीकृष्णं तुष्टावेत्यन्वयः । “दिग्दृष्टिदीधिति
 स्वर्गवज्रवाग्बाणवारिषु । भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशसु स्मृत”इति

योऽस्मि हि सदेत्यभिवन्दितोऽजः । क्षान्तं सदैव भवतस्तव शिक्षणाय पूजापहार-
विधिरित्यवदद्रमेशः ॥ ६९ ॥ गोविन्दमेनमभिषिच्य स गोगणेशो गोभिर्ज-
गाम गुणपूर्णममुं प्रणम्य । गोपैर्गिरां पतिरपि प्रणतोऽभिगम्य गोवर्धनोद्धरण-
सङ्गतसंशयैस्सः ॥ ७० ॥ कृष्णं ततःप्रभृति गोपगणा व्यजानन् नारायणोऽ-
यमिति गर्गवचश्च नन्दात् । नारायणस्य सम इत्युदितं निशम्य पूजां च
चक्रुरधिकामरविन्दनेत्रे ॥ ७१ ॥ स्कन्दादुपात्तवरतो मरणादपेतं दृष्ट्वा च
रामनिहतं बलिनं प्रलम्बम् । चक्रुर्विनिश्चयमपुष्य सुराधिकत्वे गोपास्तथाऽस्य
विदधुः परमां च पूजाम् ॥ ७२ ॥ कात्यायनीव्रतधराः स्वपतित्वहेतोः कन्या
उवाह भगवानपराश्च गोपीः । अन्यैर्धृता अयुगबाणशराभितुन्नाः प्राप्ता निशा-
स्वरमयच्छशिराजितासु ॥ ७३ ॥ तास्वत्र तेन जनिता दशलक्षपुत्रा नारा-
यणाह्वययुता बलिनश्च गोपीः । सर्वेऽपि दैवतगणा भगवत्सुतत्वमाप्तुं धरा-
तलगता हरिभक्तिहेतोः ॥ ७४ ॥ तास्तत्र पूर्ववरदानकृते रमेशो रामाद्
द्विजत्वगमनादपि पूर्वमेव । सर्वा निशास्वरमयत्समभीष्टसिद्धिचिन्तामणिर्हि
भगवानशुभैरलिप्तः ॥ ७५ ॥ सम्पूर्णचन्द्रकरराजितसद्रजन्यां वृन्दावने
कुमुदकुन्दसुगन्धवाते । ध्रुत्वा मुकुन्दमुखनिःसृतगीतसारं गोपाङ्गना मुमुहु-
रत्र ससार यक्षः ॥ ७६ ॥ रुद्रप्रसादकृतरक्ष उतास्य सख्युर्मृत्यो बली
स्वरतरोऽपि च शङ्खचूडः । ताः कालयन्भगवतस्तलताडनेन मृत्युं जगाम

ह्यनुशासनम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ क्षान्तं सदैव भवत इत्यत्र भवतः बाल्यं क्षान्त-
मिति बाल्यपदावृत्त्या योजना ॥ ६९ ॥ सम्यगतः संशयो येषां ते तथोक्ताः । तैः
गोपैः अभिगम्य प्रणतः गोकुलं जगामेति पूर्वक्रियावृत्त्या योग्यपदाध्याहारेण
योजना । गिरां=वेदवाक्यानां पतिः गिरां पतिः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अकृतो-
द्वाहानां कन्यानामसंस्कृतत्वेन परिग्रहायोगाद् विवाहविधिनैव जग्राहेति भावेन
कन्या उवाहेत्युक्तम् । ताश्च अन्यैर्धृता अपरा गोरीश्चारमयदिति योजना ॥
॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मुखनिःसृतगीतसारमिति वदता वेणुं विना स्वमुखे-
नैवाद्भुतसङ्गीतरसः प्रदर्शित इति सूचितम् । अत एव मुमुहुः=मूर्च्छा गता इत्यु-
क्तम् ॥ ७६ ॥ अस्य=रुद्रस्य सख्युः=कुबेरस्य भृत्य इत्यर्थः । ताः=गोपीः काल-

मणिमस्य जहार कृष्णः ॥ ७७ ॥ नाम्नाऽप्यरिष्ट उरुगायविलोमनेष्टो गोष्ठं
जगाम वृषभाकृतिरप्यवध्यः । शम्भोर्वरादनुगतश्च सदैव कंसं गां भीषयन्तम-
मुमाह्वयदाशु कृष्णः ॥ ७८ ॥ सोऽप्याससाद् हरिमुग्रविषाणकोटिमग्रे
निधाय जगृहेऽस्य विषाणमीशः । भूमौ निपात्य च वृषासुस्मुग्रवीर्यं यज्ञे यथा
पशुममारयदग्न्यशक्तिः ॥ ७९ ॥ केशी तु कंसविहितस्तुरगस्वरूपो गिर्या-
त्मजावरमवाप्य सदा विमृत्युः । पापस्स केशवमवाप मुखेऽस्य बाहुं प्रावेश-
यत्स भगवान्ववृधेऽस्य देहे ॥ ८० ॥ तत्स्वादनाय कुमतिस्स कृतप्रयासः
शीर्णस्यदन्तदशनच्छदरुद्धवायुः । शी(दी)र्णः पपात च मृतो हरिरप्यशेषैः
ब्रह्मेशशेषदिनकृत्प्रमुखैः स्तुतोऽभूत् ॥ ८१ ॥ व्योमश्च नाम मयसूनुरज-
प्रसादालुब्धामितायुरखिलान्विदधे बिले सः । तं श्रीपतिस्सुरपतिः पशुवद्वि-
शस्य निस्सारितान् बिलमुखादखिलांश्चकार ॥ ८२ ॥ कुर्वत्यनन्यविषयाणि
दुरन्तशक्तौ कर्माणि गोकुलगतेऽखिललोकनाथे । कंसाय सर्वमवदत्सुरकार्य-
हेतोर्ब्रह्माङ्गजो मुनिरकारि यदीशपित्रा ॥ ८३ ॥ श्रुत्वाऽतिकोपरभसोच्चलि-
तस्स कंसो बध्वा सभार्यमथ शूरजमुग्रकर्मा । अक्रूरमाश्वदिशदानयनाय विष्णोः
रामान्वितस्य सह गोपगणै रथेन ॥ ८४ ॥ संसेवनाय स हरैरभवत्पुरैव
नाम्ना किशोर इति यस्सुरगायकोऽभूत् । स्वायम्भुवस्य च मनोः परमांश-
युक्त आवेशयुक्कमलजस्य बभूव विद्वान् ॥ ८५ ॥ सोऽक्रूर इत्यभवदुत्तमपूज्य-
कर्मा वृष्णिष्वथाऽस स हि भोजपतेश्च मन्त्री । आदिष्ट एव जगदीश्वरदृष्टिहेतो-
रानन्दपूर्णसुमना अभवत्कृतार्थः ॥ ८६ ॥ आरुह्य तद्वथवरं भगवत्पदाब्ज-

यन्=“कल गता”विति धातोः नयन्नित्यर्थः ॥ ७७ ॥ उरुगाय विलोमनेष्ट
इत्यत्र । उरुभिर्गीयत इति उरुगायः । उरुवा सामादिना गायतीति वा उरुगायः ।
॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ईशपित्रेत्यत्र । ईशपित्रा=जगदीशपित्रा
वसुदेवेन यदकारि=स्वपुत्रं कृष्णं निशीथे गोकुलं नीतवानित्यादि तत्सर्वमवददिति
सम्बन्धः । सुरकार्यहेतोः=निरपराधिकंसस्य हननायोगात् पित्रोः शृङ्खलाबन्धनेन
सापराधीकरणस्य सुरकार्यहेतोरित्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अन्त-
रमन्तरेणेत्यत्र । अन्तरं=व्यवधानम् । अन्तरेण=विना । सञ्चिन्तयन्=निरन्तरं

मञ्जोद्भवप्रणतमन्तरमन्तरेण । सञ्चिन्तयन्पथि जगाम स गोष्ठपाराद् दृष्ट्वा
पदाङ्कितभुवं मुमुदे परस्य ॥ ८७ ॥ सोऽचेष्टतात्र जगदीशितुरङ्गसङ्गालुब्धोच्च-
येन निखिलाघविदारणेषु । पांसुष्वजेशपुरुहूतमुखोच्चविद्युद्भ्राजत्किरीटमणि-
लोचनगोचरेषु ॥ ८८ ॥ सोऽपश्यताथ जगदेकगुरुं समेतमग्रोद्भवेन भुवि गा
अपि दोहयन्तम् । आनन्दसान्द्रतनुमक्षयमेनमीक्ष्य हृष्टः पपात पदयोः पुरु-
षोत्तमस्य ॥ ८९ ॥ उत्थाप्य तं यदुपतिस्सबलो गृहं स्वं नीत्वोपचारमखिलं
प्रविधाय तस्मिन् । नित्योदिताक्षयचिदप्यखिलं स तस्माच्छुश्राव लोक-
चरितानुविडम्बनेन ॥ ९० ॥ श्रुत्वा स कंसहृदि संस्थितमञ्जनाभः प्रातस्तु
गोपसहितो रथमारुरोह । रामः श्वफल्कतनयाभियुतो जगाम यानेन तेन
यमुनातटमव्ययात्मा ॥ ९१ ॥ संस्थाप्य तौ रथवरे जगताभिवन्द्यौ श्वाफ-
ल्किराश्वव्रततार यमस्वसारम् । स्नात्वा स तत्र विधिनैव कृताघमर्षशेषासनं
परमपूरुषमत्र चैक्षत् ॥ ९२ ॥ नित्यं हि शेषमभिपश्यति सिद्धमन्त्रो दाने-
श्वरस्स तु तदा ददृशे हरिं च । अग्रे हि बालतनुमत्र समीक्ष्य कृष्णं किं
नास्ति यान इति यानमुखो बभूव ॥ ९३ ॥ तत्रापि कृष्णमभिवीक्ष्य पुन-
र्निमज्ज्य शेषोरुभोगशयनं परमं ददर्श । ब्रह्मेशशक्रमुखदेवमुनीन्द्रवृन्दसंबन्दि-
तांघ्रियुगमिन्दिरया समेतम् ॥ ९४ ॥ स्तुत्वा वरस्तुतिभिरव्ययमञ्जनाभं
सोऽन्तर्हिते भगवति स्वकमारुरोह । यानं च तेन सहितो भगवाज्जगाम सायं
पुरीं सहबलो मधुरामनन्तः ॥ ९५ ॥ अग्रेऽथ दानपतिमक्षयपौरुषोऽसावीशो
विसृज्य सबलस्सहितो वयस्यैः । द्रष्टुं पुरीमभिजगाम नरेन्द्रमार्गे पौरैः कुतू-
हलयुतैरभिपूज्यमानः ॥ ९६ ॥ आसाद्य कुञ्जरगतं रजकं ययान्ने वस्त्राणि
कंसदयितं गिरिजावरेण । मृत्यूज्झितं सपदि तेन दुरुक्तिविद्धः पापं कराग्र-

सञ्चिन्तयन्नित्यर्थः । अन्तरं=हृदयान्तर्विद्यमानं । अन्तरेण=चित्तेनेति वा ॥ ८७ ॥
किरीटमणिलोचनगोचरेषु इत्यत्र । किरीटमणीनां लोचनानां गोचरेषु शिरोभि-
र्नम्यमानेषु लोचनैः सादरं दृश्यमानेष्वित्यर्थः ॥ ८८ ॥ दोहयन्तं=दुहन्तं
“दुह प्रपूरण” इति धातोः पात्वे पूरयन्तं वा ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
॥ ९३ ॥ अग्रे हि बालतनुमित्यत्र । अग्रे=शेषस्य पुरोभागे ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

मृदितं वपनपद्ममाय ॥ ९७ ॥ हत्वा तमक्षयबलो भगवान्प्रगृह्य वस्त्राणि
चात्मसमितानि बलस्य चादात् । दत्त्वाऽपराणि स हि गोपजनस्य शिष्टा-
न्यास्तीर्य तत्र च पदं प्रणिधाय चागात् ॥ ९८ ॥ ग्राह्यापहेयरहितैकचि-
दात्मसान्द्रस्वानन्दपूर्णवपुरप्ययशोषहीनः । लोकान्विडम्ब्य नरवत्समलक्त-
काद्यैर्वपत्रा विभूषित इवाभवदप्रमेयः ॥ ९९ ॥ माला अवाप्य च सुदामत
आत्मतन्त्रस्तावक्षयोऽनुजगृहे निजपार्षदौ हि । पूर्वं विकुण्ठसदनाद्धरिसेवनाय
प्राप्तौ भुवं मृजनपुष्पकरौ पुराऽपि ॥ १०० ॥ सर्वेष्टपुष्टिमिह तत्र सरूपतां च
कृष्णस्तयोर्वरमदादथ राजमार्गे । गच्छन्ददर्श वनितां नरदेवयोग्यमादाय
गन्धमधिकं कुटिलां व्रजन्तीम् ॥ १०१ ॥ तेनार्थिता सपदि गन्धमदात्त्रिवक्रा
तेनाग्रजेन सहितो भगवान् लिलिम्पे । तां चाऽऽवृजुत्वमनयत्स तथाऽर्थितो-
ऽलमायामि कालत इति प्रहसन्नमुञ्चत् ॥ १०२ ॥ पूर्णेन्दुवृन्दनिवहाधिक-

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ग्राह्यापहेयेत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । ग्राह्यत्वाप-
हेयत्वाभ्यां रहितं केवलं ग्राह्यमेवेत्यर्थः । मनुष्यदेहेषु वामकरादिकमपहेयं दक्षिण-
करादिकं ग्राह्यमिति विभागोऽस्ति भगवद्वपुः सर्वत्र परममङ्गलमित्यर्थः । वपत्रा=
वपनकर्त्रा । नापितेनेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ “मृजूष् शुद्धा” विति धातोः मृजनं=मा-
र्जनं नखश्मश्रादिमुण्डनम् । वपत्रा अलङ्काराय नखश्मश्रादीनां यथायोग्यं ईषदीष-
च्छेदनकाले आनन्दमयं स्वनखादिकं स्वशक्त्यैव यथालङ्कारो भवति तथासं द्धोच-
यित्वा प्राकृतनखकेशाग्रादिकं निर्मायाधः पातयतीति मन्दानां बुद्धिं मोहयति ।
ज्ञानिनां तु अस्मदुक्तविधया तत्त्वमेव बोधयति । अन्यथा घनीभूतशतकोटियोजन-
सौवर्णब्रह्माण्डभेदनेऽप्यच्छिन्ननखाग्रं कः छिन्द्यादिति अनुसन्धेयम् ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ प्रहसन्नमुञ्चदित्युक्त्या कचिदमुञ्चदित्यादिना लौकिकप्रयोगं
करोमि । कचिदमुचदित्यादिना वैदिकप्रयोगं करोमि । अतोऽहं लौकिकालौकि-
कपाण्डित्यचतुरत्वात् त्रैलोक्याचार्य इति सूचितम् ॥ १०२ ॥ पूर्णेन्दुवृन्दनिवहे-
त्यत्र । पूर्णेन्दुवृन्दमेव नितरां वहदाधारभूतं यस्याः कान्तेः सा पूर्णेन्दुवृन्दनिवहा
ततोऽप्यधिका या कान्तिः । तथा कान्तश्चासौ । सूर्यमिता न भवतीति सूर्या-
मिता एतादृशी उर्वी=बहुला परमा=उत्तमा द्युतिर्यस्य स तथोक्तः । ईदृशसौख्यमय-

कान्ति कान्तसूर्यामितोरुपरमद्युतिसौख्यदेहः । पीताम्बरः कनकभासुरगन्ध-
माल्यः शृङ्गारवारिधिरगण्यगुणार्णवोऽगात् ॥ १०३ ॥ प्राप्याथ चायुधगृहं धनुरीश-
दत्तं कृष्णः प्रसह्य जगृहे सकलैरभेद्यम् । कांसं स नित्यपरिपूर्णसपस्तशक्तिरा-
रोप्य चैनमनुकृप्य वभञ्ज मध्ये ॥ १०४ ॥ तस्मिन्सुरासुरगणैरखिलैरभेद्ये
भग्ने वभूव जगदण्डविभेदभीमः । शब्दस्स तेन निपपात भुवि प्रभञ्जसारोऽ-
सुरो धृतियुतोऽपि तदैव कंसः ॥ १०५ ॥ आदिष्टमप्युरुबलं भगवान्स तेन सर्वं
निहत्य सबलः प्रययौ पुनश्च । नन्दादिगोपसमिति हरिश्च रात्रौ भुक्त्वा
पयोन्वितशुभान्नमुवास कामम् ॥ १०६ ॥ कंसोऽप्यतीव भयकम्पितह-
त्सरोजः प्रातर्नरेन्द्रगणमध्यगतोऽधिकोच्चम् । मञ्चं विवेश सह जानपदैश्च
पौरैर्नानानुमञ्चकगतैर्युवतीसमेतैः ॥ १०७ ॥ संस्थाप्य नागपुरुषरङ्गमुखे
कुवल्यापीडं गिरीन्द्रसदृशं करिसादियुक्तम् । चाणूरमुष्टिकमुखानपि भल्लवीरान्
रङ्गे निधाय हरिसंयमनं किलैच्छत् ॥ १०८ ॥ अक्षौहिणीगणितमस्य बलं
च विंशदासीदसह्यमुखीर्यमनन्यवध्यम् । शम्भोर्वरादपि च तस्य सुनीथनामा
यः पूर्वमास वृक इत्यसुरोऽनुजोऽभूत् ॥ १०९ ॥ सप्तानुजा अपि हि तस्य
पुरातना ये सर्वेऽपि कंसपृतनासहिताः स्म रङ्गे । तस्थुस्स राममभियान्त-
मुदीक्ष्य कृष्णमात्तायुधा युधि विजेतुमजं सुपापाः ॥ ११० ॥ कृष्णोऽपि सूर्य-
उदिते सबलो वयस्यैस्सार्धं जगाम वररङ्गमुखं सुरेशैः । संरतूयमान उरु-

देहो यस्य स इति समासः । भक्तानां चन्द्रराशिवदिति शान्ततया दृश्यमानः
विद्विषां मध्यंदिनसूर्यवत् अत्युग्रतया दृश्यमान इति भावः । अतो वृन्दनिवहेत्यत्र
पौनरुक्त्यशङ्का गर्भस्त्रावेणैव गता ॥ १०३ ॥ कांसं=कंसस्य विद्यमानं । आरोप्य
चैनमित्यत्र । एनं चापम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ कुवल्या-
पीडं कुः पृथ्वी सैव बली तामासमन्तात्पीडयतीति कुवल्यापीडः । भूमार-
भूत इत्यर्थः । तस्यैव कुवल्यापीड इति नामान्तरम् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥
पुरातना ये इत्यत्र । तस्य=सुनीथस्य पुरातनाः=पूर्वजन्मन्यप्यनुजत्वेन विद्यमानाः
ये त एव इहापि सप्त अनुजाः । कंसपृतनासहिताः सन्तः रङ्गे=रणरङ्गयोग्य-
प्रदेशे तस्थुरिति योजना ॥ ११० ॥ “सूरसूर्यार्यमादित्ये”त्यनुशासनात् सूरः=

विक्रम आसुराणां निर्मूलनाय सकलाचरितोरुशक्तिः ॥ १११ ॥ आयज्जगदुरु-
तमो बलिनं गजेन्द्रं रुद्रप्रसादपरिरक्षितमाश्वपश्यत् । दृष्टोरुरङ्गमुखसंस्थित-
मीक्ष्य ऐभ्यं पापापयाहि न चिरादिति वाचमूचे ॥ ११२ ॥ क्षिप्तस्स ईश्वर-
तमेन गिरीशलब्धाद्भूतो वराज्जगति सर्वजनैरवध्यः । नागं त्ववध्यमभि-
यापयते ततोऽप्ये पापो दुरन्तमहिमं प्रति वासुदेवम् ॥ ११३ ॥ विक्रीड्य तेन
करिणा भगवान्स किञ्चिद्धस्ते प्रगृह्य विनिकृष्य निपात्य भूमौ । कुम्भे पदं
प्रतिनिधाय विषाणयुग्ममुत्कृष्य हस्तिपमहन्निपपात सोऽपि ॥ ११४ ॥ नागं
ससादिनमवध्यमसौ निहत्य स्कन्धे विषाणमवसृज्य सहायजेन । नागेन्द्र-
सान्द्रमदबिन्दुभिरञ्चिताङ्गः पूर्णात्मशक्तिरमलः प्रविवेश रङ्गम् ॥ ११५ ॥
विष्टे जगत्परतमे बलवीर्यमूर्तौ रङ्गं मुमोद च शुशोष जनोऽखिलोऽत्र । कञ्जं
तथाऽपि कुमुदं च यथैव सूर्य उद्यत्यजेऽनुभविनो विपरीतकाश्च ॥ ११६ ॥
रङ्गं प्रविष्टमभिवीक्ष्य जगाद मल्लः कंसप्रियार्थमभिभाष्य जगन्निवासम् ।
चाणूर इत्यभिहितो जगतामवध्यश्शम्भुप्रसादत इदं शृणु माधवेति ॥ ११७ ॥
राजैव दैवतमिति प्रवदन्ति विप्राः राज्ञः प्रियं कृतवतः परमा हि सिद्धिः ।
योत्स्याव तेन नृपतिप्रियकाम्ययाऽऽवां रामोऽभियुध्यतु बली सह मुष्टिकेन ॥
॥ ११८ ॥ इत्युक्त आह भगवान्परिहासपूर्वमेवं भवत्विति स तेन तदाऽभि-
यातः । सन्दर्श्य दैवतपतिर्युधि मल्ललीलां मौहूर्तिकीमथ पदोर्जगृहे स्वशत्रुम् ॥
॥ ११९ ॥ उत्क्षिप्य तं गगनगं गिरिसन्निकाशमुद्भ्राम्य चाथ शतशः कुलि-
शक्षताङ्गम् । आविध्य दुर्यरबलो भुवि निष्पिपेष चूर्णीकृतस्स निपपात यथा

सूर्यः ॥ १११ ॥ दुष्टोरुरङ्गमुखसंस्थितमित्यत्र । उरुरङ्गमुखसंस्थितं गजेन्द्रं दृष्ट्वा
ऐभ्यं चेक्ष्येति सम्बन्धः । ऐभ्यं=इमसम्बन्धिनं यन्तारम् ॥ ११२ ॥ दुरन्तमहिमं
प्रति वासुदेवमित्यत्र । “डाबुमाभ्यामन्यतरस्या”मिति वचनात् । डाबन्तो महिम-
शब्दोऽस्ति । दुरन्तो महिमा यस्य तं वासुदेवं प्रतीति सम्बन्धः ॥ ११३ ॥
॥ ११४ ॥ ११५ ॥ कञ्जं तथाऽपीत्यत्र । कञ्जमपि कञ्जं च । तथा कुमुदं च
सूर्ये उद्यति यथा तथैवानुभविनः । भगवदनुकूलजननवन्तः । मुमुदुः । विप-
रीतकाः हरिविरुद्धाः कुत्सिताः शुशुषुरिति योग्यक्रियावृत्त्या योजना ॥ ११६ ॥

गिरीन्द्रः ॥ १२० ॥ कृष्णं च तुष्टुचुरथो दिवि देवसङ्गाः मर्त्या भुवि प्रवर-
मुत्तमपुरुषाणाम् । तद्वद्वलस्य दृढमुष्टिर्निपिष्टमूर्धा भ्रष्टस्तदैव निपपात स
मुष्टिकोऽपि ॥ १२१ ॥ कूटश्च कोसल उत छलनामधेयौ द्वौ तत्र कृष्णनिहताव-
परो बलेन । कंसस्य ये त्ववरजाश्च सुनीथमुख्याः सर्वे बलेन निहताः परि-
धेण वीराः ॥ १२२ ॥ ताभ्यां हतानभिसमीक्ष्य निजान्समस्तान्कंसो दिदेश
बलमक्षयमुग्रवीर्यम् । रुद्रप्रसादकृतरक्षमवध्यमेतौ निस्सार्य दण्डमधिकं कुरु-
तेऽतिपापः ॥ १२३ ॥ श्रुत्वैव राजवचनं बलमक्षयं तदक्षोहिणीदशकयुग्म-
मनन्तवीर्यम् । कृष्णं चकार विविधास्त्रधरं स्वकोष्ठे सिंहं यथाऽखिलसृगालबलं
समेतम् ॥ १२४ ॥ जानन्नपीश्वरमनन्तबलं महेन्द्रः कृष्णं रथं निजमयात
यदायुधाढ्यम् । शुश्रूषणाय परमस्य यथा समुद्रमध्येण पूरयति पूर्णजलं
जनोऽयम् ॥ १२५ ॥ स्वं स्यन्दनं तु भगवान्स महेन्द्रदत्तमारुह्य सूतवरमात-
लिसंगृहीतम् । नानायुधोग्रकिरणसुरगिर्यथैव ध्वान्तं व्यनाशयदशेषत आशु
सैन्यम् ॥ १२६ ॥ निःशेषतो विनिहते स्वबले स कंसश्चर्मासिपाणिरभियातु-
मियेष कृष्णम् । तावत्तमेव भगवन्तमभिप्रयातमुत्तुङ्गमश्वशिरसि प्रददर्श
वीरम् ॥ १२७ ॥ तं ह्येनवेगमभितःप्रतिसञ्चरन्तं निच्छिद्रमाशु जगृहे भग-
वान् प्रगृह्य । केशेषु चैनमभिमृश्य करेण वामेनोद्धृत्य दक्षिणकरेण जघान
केऽस्य ॥ १२८ ॥ सञ्चालितेन मकुटेन विकुण्डलेन कर्णद्वयेन विगताभरणो-
रसा च । स्रस्ताम्बरेण जघनेन सुशोच्यरूपः कंसो बभूव नरसिंहकराग्रसंस्थः ॥
॥ १२९ ॥ उत्कृष्य तं सुरपतिः परमोच्चमश्वादन्यैरजेयमतिवीर्यबलोपपन्नम् ।
अञ्जोद्धवेशवरगुप्तमनन्तशक्तिर्भूमौ निपात्य स ददौ पदयोः प्रहारम् ॥ १३० ॥
देहे च योऽभवदमुष्य रमेशबन्धुर्वायुस्स कृष्णतनुमाश्रयदन्यपापम् । दैत्यं
चकर्ष हरित् शरीरसंस्थं पश्यत्सु कञ्जमुखेषु सुरेष्वनन्तः ॥ १३१ ॥
द्वेषात्स सर्वजगदेकगुरोः स्वकीयैः पूर्वं प्रमापितजनैस्सहितस्समस्तैः । धात्र्या-

॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ स्वकेषु =
स्वमध्ये ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ जघान केऽस्येत्यत्र । के =
शिरसि जघान ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ पूर्वं प्रमापितजनैरित्यत्र

दिभिः प्रतिययौ कुमतिस्तमोऽन्धमन्येऽपि चैवमुपयान्ति हरावभक्ताः ॥
 ॥१३२॥ नित्यातिदुःखमनिवृत्तिसुखव्यपेतमन्धं तमो नियतमेति हरावभक्तः ।
 भक्तोऽपि कञ्जजगिरीशमुखेषु सर्वधर्माणिवोऽपि निखिलागमनिर्णयेन ॥ १३३ ॥
 यो वेत्ति निश्चितमतिर्हरिमब्जजेशपूर्वाखिलस्य जगतस्सकलेऽपि काले । सृष्टि-
 स्थितिप्रलयमोक्षदमात्मतन्त्रं लक्ष्म्या अपीशमतिभक्तियुतस्स मुच्येत् ॥
 ॥ १३४ ॥ तस्मादनन्तगुणपूर्णममुं रमेशं निश्चित्य दोषरहितं परयैव भक्त्या ।
 विज्ञाय दैवतगणांश्च यथाक्रमेण भक्त्या हरेरिति सदैव भजेत धीरः ॥ १३५ ॥
 निहत्य कंसमोजसा विधातृशम्भुपूर्वकैः । स्तुतः प्रसूनवर्षिभिर्मुमोद केशवोऽ-
 धिकम् ॥ १३६ ॥ सदैव मोदरूपिणो मुदोक्तिरस्य लौकिकी । यथोदयो
 रवेर्भवेत्सदोदितस्य लोकतः ॥ १३७ ॥ अनन्तचित्सुखार्णवस्सदोदितैक-
 रूपकः । समस्तदोषवर्जितो हरिर्गुणात्मकस्सदा ॥ १३८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 श्रीकृष्णचरिते कंसाद्यसुरसंहारो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

“प्रमापणं निर्वहणं”मित्यभिधानात् । प्रमापिताः=विनाशिताः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥
 ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ मुदोक्तिरित्यत्र । “डापं चैव हलन्ताना”मिति
 वचनात् मुदेव मुदेति ज्ञेयम् ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
 भावप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ कृष्णो विमोच्य पितृगवधिवन्द्य सर्ववन्द्योऽपि रामसहितः प्रति-
पालनाय । धर्मस्य राज्यपदवीं प्रणिधाय चोग्रसेने द्विजत्वमुपगम्य मुमोच
नन्दम् ॥ १ ॥ नन्दोऽपि सान्त्ववचनैरनुनीय मुक्तः कृष्णेन तच्चरणपङ्कज-
मात्मसंस्थम् । कृत्वा जगाम सह गोपगणेन कृच्छ्रात् ध्यायन् जनार्दन-
मुवास वने सभार्यः ॥ २ ॥ कृष्णोऽप्यवन्तिपुरवासिनमेत्य विप्रं सान्दीपिनं
सह बलेन ततोऽध्यगीष्ट । वेदान्सकृन्निगदितानिखिलाश्च विद्यास्संपूर्णसंविदपि
दैवतशिक्षणाय ॥ ३ ॥ धर्मोहि सर्वविदुषामपि दैवतानां प्राप्ते नरेषु जनने
नरवत्प्रवृत्तिः । ज्ञानादिगूहनमुताध्ययनादिरत्र तज्ज्ञापनार्थमवसद्भगवान्गुरौ
च ॥ ४ ॥ गुर्वर्थमेष मृतपुत्रमदात्पुनश्च रामेण सार्धमगमन्मधुरां रमेशः ।
पौरैस्सजानपदबन्धुजनैरजस्रमभ्यर्चितो न्यवसदिष्टकृदात्मपितोः ॥ ५ ॥
सर्वेऽपि ते पतिमवाप्य हरिं पुराऽभितप्ता हि भोजपतिना मुमुदुर्नितान्तम् । किं
वाच्यमत्र सुतमाप्य हरिं स्वपितोर्यत्राखिलस्य सुजनस्य बभूव मोदः ॥ ६ ॥
कृष्णाश्रयो वसति यत्र जनोऽपि तत्र वृद्धिर्भवेत्किमु रमाधिपतेर्निवासे ।
वृन्दावनं यदधिवासत आस सध्व्यङ् माहेन्द्रसद्वसदृशं किमु तत्र पुर्याम् ॥
७ ॥ येनाधिवासमृषभो जगतां विधत्ते विष्णुस्ततो हि वरता सदनं
विधातुः । तस्मात्प्रभोर्निवसनान्मधुरा पुरी सा शश्वत्समृद्धजनसंकुलिता
बभूव ॥ ८ ॥ रक्षत्यजे त्रिजगतां परिरक्षकेऽस्मिन्सर्वान्यदून्मगधराजसुते
स्वभर्तुः । कृष्णान्मृतिं पितुरवाप्य समीपमस्तिप्रास्ती शशंसतुरतीव च दुःखि-
तेऽस्मै ॥ ९ ॥ ध्रुत्वैव तन्मगधराज उरुप्ररूढबाह्वोर्बलेन न जितो युधि सर्व-
लोकैः । ब्रह्मेशचण्डमुनिदत्तवरैरजेयो मृत्युञ्जितश्च विजयी जगतश्चक्रोप ॥
१० ॥ क्षुब्धोऽतिकोपवशतः स्वगदाममोघां दत्तां शिवेन जगृहे शिवभक्त-

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ जितो
न भवतीति नजितः नसमासोऽयम् । चण्डमुनिः=दुर्वासाः ॥ १० ॥ ११ ॥

बन्धः । शैवागमाखिलविदत्र च सुस्थिरोऽसौ चिक्षेप योजनशतं स तु तां
 परस्मै ॥ ११ ॥ अर्वाक् पपात च गदा मधुराप्रदेशात्सा योजनेन यदिमं
 प्रजगाद पृष्ठः । एकोत्तरामपि शताच्छतयोजनेति देवर्षिरत्र मधुरां भगव-
 त्प्रियार्थे ॥ १२ ॥ शक्तस्य चापि हि गदा प्रतिघातने तु शुश्रूषणं मधु-
 चितं त्विति चिन्तयानः । विष्णोर्मुनिस्स निजगाद हि योजनोनं मार्गं पुरो
 भगवतो मगधेशपृष्ठः ॥ १३ ॥ क्षिप्त्वा तु सा भगवतोऽथ गदा जराख्यां तत्सं-
 न्धिनीमसुभिराशु वियोज्य पापाम् । मर्त्याशनीं भगवतः पुनराज्ञयैव याता
 गिरीशसदनं मगधं विसृज्य ॥ १४ ॥ राजा स्वमातृत उतो गदया च हीनः
 क्रोधात्समस्तनृपतीनभिसन्निपात्य । अक्षौहिणीभ्यधिकविंशयुतोऽतिवेलं द्रुप-
 द्दत्तस्सपदि कृष्णपुरीं जगाम ॥ १५ ॥ सर्वां पुरीं प्रतिनिरुध्य दिदेश विन्द-
 विन्दानुजौ भगवतः कुमतिः स दूतौ । तावूचतुर्भगवतेऽस्य वचोऽतिदर्पपूर्णं तथा
 भगवतोऽप्यपहासयुक्तम् ॥ १६ ॥ लोकेऽप्रतीपबलपौरुषसाररूपस्त्वं ह्येक एष्य
 भवतो बलवीर्यसारम् । ज्ञात्वा सुते न तु मया प्रतिपादिते हि कंसस्य वीर्य-
 रहितेन हतस्त्वया सः ॥ १७ ॥ सोऽहं हि दुर्बलतमो बलिनां वरिष्ठं कृत्वैव
 दृष्टिविषयं विगतप्रतापः । यास्ये तपोवनमथो सहितस्सुताभ्यां क्षिप्रं प्रमाद्य

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वमातृत उतो इत्यत्र । उतेत्यर्थे अथो अथेतिवत् उतो
 इत्यव्ययम् ॥ १५ ॥ विन्दविन्दानुजावित्यत्र । विन्दानुजः=अनुविन्दः ॥ १६ ॥
 एष्यभवतो बलवीर्यसारमित्यत्र । एष्यस्य भविष्यतः भवतः बलवीर्ययोः सारम् ।
 न तु ज्ञात्वा अज्ञात्वेत्यर्थः । सुते=पुत्र्यौ मया कंसस्य प्रतिपादिते=दत्ते इति
 सम्बन्धः । विवाहसमये अतिसमर्थस्त्वं वर्तसे चेदहं सुते न दद्यां भविष्यतस्तत्र
 सामर्थ्यमज्ञात्वा सुते प्रादामिति परिहासः । यद्वा भविष्यतः बलवीर्यसारं ज्ञात्वा
 मया कंसस्य सुते न प्रतिपादिते । किंतु स एव बलान्वीतवानिति भावः । तद्वचः
 सत्यम् । अर्थवदिति वदता भगवता कटाक्षक्षेपमात्रेण ब्रह्माण्डचूर्णीकरणसमर्थोऽहं
 तृणमुद्धर्तुं सर्वं निजबलमप्रयुञ्जानो गज इव तुच्छकंसवधाय निजवीर्यं नोपाददम् ।
 अतः वीर्यरहितेन निजवीर्यरहितेन मया कंसो हत इति वचोऽप्यर्थवदिति सूचितम्
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ उरुवचः इत्यत्र । उरु=उत्कृष्टं अल्पाक्षस्त्वेऽपि बह्वर्थभरितमित्यर्थः ।

विषयो भव चक्षुषोऽतः ॥ १८ ॥ साक्षेष्मीरितमिदं बलदर्पपूर्णमात्मापहास-
सहितं भगवान्निशम्य । सत्यं तदित्युखचोऽर्थवदित्युदीर्य मन्दं ग्रहस्य
निरगात्सहितो बलेन ॥ १९ ॥ द्वारेषु सात्यकिपुरस्सरमात्मसैन्यं त्रिष्वभ्यु-
दीर्य भगवान्स्वयमुत्तरेण । रामद्वितीय उदगान्मगधाधिराजं योद्धुं नृपेन्द्रकट-
केन युतं परेशः ॥ २० ॥ तस्येच्छयैव पृथिवीभवतेरुराशु तस्यायुधानि सब-
लस्य सुभास्वराणि । शार्ङ्गसिचक्रदरतूणगदाः स्वकीयाः जग्राह दारुक-
गृहीतरथे स्थितस्सः ॥ २१ ॥ आरुह्य भूमयरथं प्रतियुक्तमश्वैर्वेदात्मकैर्धनु-
रधिज्यमथ प्रगृह्य । शार्ङ्गशरांश्च निशितान्मगधाधिराजमुग्रं नृपेन्द्रसहितं प्रययौ
जवेन ॥ २२ ॥ रामः प्रगृह्य मुसलं सहलं च यानमास्थाय सायकशरासन-
तूणयुक्तः । सैन्यं जरासुतसुरक्षितमभ्यधावद्धर्षान्नदन्नुखलोऽरिबलैरधृष्यः ॥
॥ २३ ॥ उदीक्ष्य कृष्णमभियान्तमनन्तशक्तिं राजेन्द्रवृन्दसहितो मगधाधि-
राजः । उद्वेलसागरवदाश्वमियाय कोपान्नानाविधायुधवरैरभिवर्षमाणः ॥
॥ २४ ॥ तं वै चुक्रोपयिषुरग्रत उग्रसेनं कृष्णो निधाय समगात्स्वयमस्य
पश्चात् । दृष्ट्वाऽग्रतो मगधराट् स्थितमुग्रसेनं कोपाच्चलत्तनुरिदं वचनं बभाषे ॥
॥ २५ ॥ पापापयाहि पुरतो मम राज्यकाम निर्लज्ज पुत्रवधकारण शत्रु-
पक्ष । त्वं जीर्णवस्तसदृशो न मयेह वध्यस्सिंहो हि सिंहमभियाति न वै सृगा-
लम् ॥ २६ ॥ आक्षिप्त इत्थममुनाऽथ स भोजराजस्तूणात्प्रगृह्य निशितं शर-
माशु तेन । छित्त्वा जरासुतधनुर्बलवान्ननाद विव्याध सायकगणैश्च पुनस्त-
मुग्रैः ॥ २७ ॥ अन्यच्छरासनवरं प्रतिगृह्य कोपात्संरक्तनेत्रमभियान्त-
मुदीक्ष्य कृष्णः । भोजधिराजवधकांक्षिणमुग्रवेगं बार्हद्रथं प्रतिययौ परमो
रथेन ॥ २८ ॥ आयान्तमीक्ष्य भगवन्तमनन्तवीर्यं चेदीशपौण्ड्रमुखराजगणैः

बहुभाषिणो जरासन्धस्य व्यर्थबहुतरवाक्यस्य मितवाणीष्वग्रणीः श्रीकृष्णः स्वल्पं
बह्वर्थभरितं वाक्यं प्रयुक्तवान् । अतः स एव गम्भीरपुरुष इति भावः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ आश्वमियायेत्यत्र । आशु अभिः=अभितः
याय=प्राप्य । “या प्रापण” इति धातोः अभिघ्रायेतिवत् ल्यबन्तमिदं पदम् ।
क्रियात्वे तु अभीयायेति स्यात् । अभिवर्षमाणो बभूवेति योग्यपदाध्याहारः ॥

समेतः । नानाविधास्त्रवरशस्त्रगणैर्वर्ष मेरुं यथा घन उदीर्णरवो जलोघैः ॥
 ॥ २९ ॥ शस्त्रास्त्रवृष्टिमभितो भगवान्निवृत्त्य शङ्कोत्थसायकगणैर्विरथाश्व-
 सूतम् । चक्रे निरायुधमसौ मगधेन्द्रमाशु छिन्नातपत्रवरकेतुमचिन्त्यशक्तिः ॥
 ॥ ३० ॥ नैनं जघान भगवान् सुशकं च भीमे भक्तिं निजां प्रथयितुं यश
 उच्चधर्मम् । चेदीशपौण्ड्रकसर्कीचकमद्राजसाल्वैकलव्यमुखरान्विरथांश्चकार ॥
 ॥ ३१ ॥ ये चापि हंसडिबिकटुमरुविमरुखाः बाह्लीकभौमसुतमैन्दपुरस्सराश्च ।
 सर्वे प्रदुदुवुरजस्य शरैर्विभिन्ना अन्ये च भूमिपतयो य इहाऽऽसुरुर्व्याम् ॥
 ॥ ३२ ॥ छिन्नायुधध्वजपताकरथाश्वसूतवर्माण उग्रशरताडितभिन्नगात्राः ।
 स्त्रस्ताम्बराभरणमूर्धजमाल्यहीना रक्तं वमन्त उरु दुदुवुराशु भीताः ॥
 ॥ ३३ ॥ शोच्यां दशामुपगतेषु नृपेषु सर्वेष्वाम्नायुधेषु हरिणा युधि विद्रवत्सु ।
 नानायुधाढ्यमपरं रथमुग्रवीर्यमास्थाय मागधपतिः प्रससार रामम् ॥ ३४ ॥
 आधावतोऽस्य मुसलेन रथं बभञ्ज रामो गदामुरुत्तरोरसि सोऽपि तस्य ।
 चिक्षेप तं च मुसलेन तताड रामस्तावुत्तमौ बलवतां युयुधात उग्रम् ॥ ३४ ॥
 तौ चक्रतुः पुरुनियुद्धमपि स्म तत्र संचूर्ण्य सर्वगिरिवृक्षशिलासमूहान् ।
 दीर्घं नियुद्धमभवत्सममेतयोस्तु वज्रादृढाङ्गतमयोर्बलिनोर्नितान्तम् ॥ ३६ ॥
 श्रुत्वाऽथ शङ्खरवम्बुजलोचनस्य विद्रावितानपि नृपानभिवीक्ष्य रामः । युध्यन्त-
 मीक्ष्य च रिपुं ववृधे बलेन त्यक्त्वा रिपुं मुसलमादद आश्वमोघम् ॥ ३७ ॥
 तेनाहतशिरसि सम्मुमुहेऽतिवेलं बार्हद्रथो जगृह एनमथो हली सः । तत्रै-
 कलव्य उत कृष्णशरैः पलायन्नस्त्राणि रामशिरसि प्रमुमोच शीघ्रम् ॥ ३८ ॥
 भीतेन तेन समरं भगवाननिच्छन्प्रद्युम्नमाश्वसृजदात्मसुतं मनोजम् । प्रद्युम्न
 एनमभियाय महास्त्रजालैः रामस्तु मागधमथात्मरथं निनाय ॥ ३९ ॥ युध्वा
 चिरं रणमुखे भगवत्सुतोऽसौ चक्रे निरायुधममुं स्थिरमेकलव्यम् । अंशेन

॥ २४ ॥ २५ ॥ वस्तः=छागः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भीमे भक्तिं निजामित्यत्र । भीमे विद्यमानां निजां भक्तिं=सहजां स्वविषयां वा
 भक्तिमिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वज्रादृढाङ्गतमयो-
 रित्यत्र । अतिशयेन दृढाङ्गौ दृढाङ्गतमौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ महास्त्रजालै-

यो भुवमगान्मणिमानिति स्म स क्रोधतन्त्रकगणेष्वधिपो निषादः ॥ ४० ॥
 प्रद्युम्नमात्मनि निधाय पुनस्स कृष्णसंहृत्य मागधबलं निखिलं शरैर्वैः ।
 भूयश्चभूमभिविनेतुमुदारकर्मा बार्हिद्रथं त्वमुचदक्षयपौरुषोऽजः ॥ ४१ ॥ ब्रीळ-
 नताच्छविमुखस्सहितो नृपैस्तैर्बार्हिद्रथः प्रतिययौ स्वपुरीं स पापः । आत्माभि-
 षिक्तमपि भोजवराधिपत्ये दौहित्रमग्रत उत प्रणिधाय मन्दः ॥ ४२ ॥ जित्वा
 तभूर्जितबलं भगवानजेशशक्रादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः । रामादिभिः
 सहित आशु पुरीं प्रविश्य रेमेऽभिवन्दितापदो महतां समूहैः ॥ ४३ ॥ वर्धत्सु
 पाण्डुतनयेषु चतुर्दशं तु जन्मर्क्षमाशु तनयस्य सहस्रदृष्टेः । प्रत्याब्दिकं मुनि-
 गणान्परिवेषयन्ती कुन्ती तदाऽऽस बहुकार्यपरा नयज्ञा ॥ ४४ ॥ तत्काल
 एव नृपतिः सह माद्रवत्या पुंस्कोकिलाकुलितफुल्लवनं ददर्श । तस्मिन्वसन्त-
 पवनस्पर्शेधितरस कन्दर्पमार्गणवशं सहसा जगाम ॥ ४५ ॥ जग्राह तामथ
 तथा रममाण एव यातो यमस्य सदनं हरिपादसङ्गी । पूर्वं शचीरमण-
 मिच्छत एष विघ्नं शक्रस्य तदरशनोपगतो हि चक्रे ॥ ४६ ॥ तेनैव मानुष-
 मवाप्य रतिस्थ एव पञ्चत्वमाप रतिविघ्नमपुत्रतां च । स्वात्मोत्तमेष्वथ सुरेषु
 विशेषतश्च स्वल्पोऽपि दोष उरुतामभियाति यस्मात् ॥ ४७ ॥ माद्री पति

रित्यत्र । अभियाय=आभिमुख्येन गत्वा । अभिधायेतिवत् ल्यबन्तमिदं पदम् ।
 महास्रजालैर्विव्याधेति योग्यपदाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ब्रीळानताच्छविमुख इत्यत्र । छविरहितमच्छवि मुखं यस्येति विग्रहः ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥ यदा । प्रत्याब्दिकं अब्दमब्दं=प्रति जायमानम् चतुर्दशं=चतुर्दशाब्दे
 विद्यमानम् जन्मदिनं जन्मर्क्षं=जन्मनः ऋक्षं नक्षत्रं यत्र जन्मदिने तत्
 जन्मर्क्षं आस । जन्मनक्षत्रयोगेनापि सहितं जन्मदिनमास तदेति सम्बन्धः ॥
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पूर्वं शचीरमणमित्यत्र । शच्यां रमणं क्रीडां शचीरमणमिति
 विग्रहः ॥ ४६ ॥ रतिविघ्नमित्यत्र ऋषिशपानन्तरं एतावत्कालपर्यन्तं रतेरभावा-
 द्रतिविघ्नमित्युक्तम् । यद्यपि ऋषिशपोऽप्यस्ति निमित्तम् । तथाऽपि ऋषेर्नीचत्वात्
 तच्छापः न प्रबलं निमित्तं किंतु इन्द्रक्रोध एव मरणे मुख्यनिमित्तमिति भावेन
 पूर्वं शचीरमणमित्याद्युक्तम् ॥ ४७ ॥ वचनादपि माद्रवत्या इत्यत्र पुलात्तानय

मृतमवेक्ष्य रुरोद दूरात्तच्छुश्रुवुश्च पृथया सह पाण्डुपुत्राः । तेष्वगत्येषु वचना-
दपि माद्रवत्याः पुत्रान्निवार्य च पृथा स्वयमेव चागात् ॥ ४८ ॥ पत्युः
कलेवरमवेक्ष्य निशम्य माद्याः कुन्ती भृशं व्यथितहृत्कपलैव माद्रीम् ।
धिककृत्य चानुमरणाय मतिं चकार तस्याः स्वनो रुदितजः श्रुत आशु पार्थैः ॥
॥ ४९ ॥ तेष्वगत्येष्वधिक आस विराव एतं सर्वेऽपि शुश्रुवु ऋषिप्रवरा
अथात्र ॥ आजग्मुरुत्तमकृपा ऋषिलोकमध्ये पत्नीनृपानुगमनाय च पस्पृ-
धाते ॥ ५० ॥ ते सन्निवार्य तु पृथामथ माद्रवत्या भर्तुस्सहानुगमनं बहु-
शोऽर्थयन्त्याः । संवादमेव निजदोषमवेक्ष्य तस्याश्चक्रुस्सदावगतभागवतोच्च-
धर्माः ॥ ५१ ॥ भर्तुर्गुणैरनधिकौ तनयार्थमेव माद्याः कृतौ सुरवरावधिकौ
स्वतोऽपि । तेनैव भर्तृपृतिहेतुरभूत्समस्तलोकैश्च नातिमहिता सुगुणाऽपि
माद्री ॥ ५२ ॥ पाण्डोस्सुता मुनिगणैः पितृमेधमत्र चक्रुर्यथावदथ तेन सहैव
माद्री । हुत्वाऽऽत्मदेहमुरुपापमदः कृतं च सम्मार्ज्यं लोकमगमन्निजभर्तु-
रेव ॥ ५३ ॥ पाण्डुश्च पुत्रकगुणैः स्वगुणैश्च साक्षात्कृष्णात्मजस्सततमस्य
पदैकभक्तः । लोकानवाप विमलान्महितान्महद्भिः किं चित्रमत्र हरिपाद-
विनम्रचित्ते ॥ ५४ ॥ पाण्डोस्सुताश्च पृथया सहिता मुनीन्द्रैर्नारायणाश्रमत
आशु पुरं स्वकीयम् । जग्मुस्तथैव धृतराष्ट्रपुरोः मुनीन्द्राः वृत्तं समस्तमवद-

त्वमेवायाहीति रुदत्या माद्रवत्या वचनादपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निशम्य माद्या
इत्यत्र । माद्याः सकाशात् निशम्य=मरणप्रकारं निशम्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ पत्नी
नृपानुगमनायेत्यत्र । बालेषु सुतेषु सत्सु द्वयोरनुगमनमनुचितम् । तत्र एकस्याः
पत्न्याः नृपानुगमनं पत्नीनृपानुगमनं तस्मै । अहं गच्छामि अहं गच्छामीति
उभे पस्पृधाते इति योजना ॥ ५० ॥ “विष्कसेनोऽश्विनौ तौ गणपतिधनपा
उक्तशेषाः शतस्था देवाश्चोक्तेतरा ये” इति चशब्दात् प्राक्संगृहीयोतरश्विनोः
शतस्थदेवेषु पठितस्य पाण्डुमूलरूपपरावहाख्यमरुतश्च साम्येन पाण्डोः सकाशा-
दश्विनोराधिक्याभावात् “भर्तुर्गुणैरनधिका” वित्युक्तम् ॥ ५१ ॥ आकृतौ=आका-
रितौ ॥ ५२ ॥ यथावदथेत्यत्राथशब्दस्य अथ पाण्डुसुता इति पूर्वणान्वयः ॥ ५३ ॥
हरिपादविनम्रचित्ते=पाण्डौ विषये । अत्र=उत्तमाधिकारप्राप्तौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनुजं मृतं च ॥ ५५ ॥ तूष्णीं स्थिते च नृपतौ तनुजे द्युनद्याः क्षतर्युताऽऽ-
 पुरुस्मोदमतीव पापाः । ऊचुस्सुयोधनमुखास्सह सौबलेन पाण्डोर्मृतिः किल
 पुरा तनयाः क्व तस्य ॥ ५६ ॥ न क्षेत्रजा अपि मृते पितरि स्वकीयैः
 सम्यक् नियोगमनवाप्य भवाय योग्याः । तेषामितीरितवचोऽनुजगाद वायु-
 राभाष्य कौरवगणान्मग्नस्थ एव ॥ ५७ ॥ एते हि धर्ममरुदिन्द्रमिषवरेभ्यो
 जाताः प्रजीवति पितर्युर्ध्वसाराः । शक्याश्च नैव भवतां कचिदग्रहाय
 नारायणेन सततं परिरक्षिता यत् ॥ ५८ ॥ वायोरदृश्यवचनं परिशङ्कमाने
 प्वाविर्बभूव भगवान् स्वयमब्जनाभः । व्यासस्वरूप उरुसर्वगुणैकदेह आदाय
 तानविशदाशु च पाण्डुगेहम् ॥ ५९ ॥ तत्स्वीकृतेषु सकला अपि भीष्म-
 मुख्या वैचित्रवीर्यसहिताः परिपूज्य सर्वान् । निकुन्त्या सहैव जगृहुस्सुभृशं
 तदार्ता वैचित्रवीर्यतनयास्सह सौबलेन ॥ ६० ॥ वैचित्रवीर्यतनयाः कृपतो
 महास्त्राण्यापुश्च पाण्डुतनयैस्सह सर्वराज्ञाम् । पुत्राश्च तत्र विविधा अपि
 बालचेष्टाः कुर्वन्तु वायुतनयेन जितास्समस्ताः ॥ ६१ ॥ पक्षोरुभोज्यफल-
 सन्नयनाय वृक्षेष्वाखुढराजतनयानभिवीक्ष्य भीमः । पादप्रहारमुखवृक्षतले
 प्रदाय साकं फलैर्विनिपतन्तु फलान्यभुङ्क्त ॥ ६२ ॥ युद्धे नियुद्ध उत
 धावन उत्प्लवे च पारिप्लवे त्वतिवलान्निखिलान्कुमारान् । एको जिगाय
 तरसा परमार्यकर्मा विष्णोस्सुपूर्णसदनुग्रहतस्मुनित्यात् ॥ ६३ ॥ सर्वान्प्र-
 गृह्य विनिमज्जति वारिमध्ये श्रान्तान्विसृज्य हसति स्म स विष्णुपद्याम् ।
 सर्वानुदूह्य च कदाचिदुरुप्रवाहां गङ्गां स तारयति सारसुपूर्णपौंस्यः ॥ ६४ ॥
 द्वेषं दृते न हि हरी तप्तसि प्रवेशः प्राणे च तेन जगतीमनु तौ प्रपन्नौ । तत्का-

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनित्यत्वात्समासान्तविवेकः “राजाहः
 सखिभ्यष्ट्व” इति टच्प्रत्ययो न भवति अतः सर्वराज्ञामिति साधु ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥ युद्धे नियुद्ध इत्यत्र । युद्धं नाम पुञ्जद्वयीभूय कलहः । नियुद्धं-
 द्वन्द्वयुद्धम् । पुञ्जीभूय मध्यस्थितेषु कुमारेषु परितः प्लवनं पारिप्लवः स्वार्थिकोऽण्
 ॥ ६३ ॥ सारसुपूर्णपौंस्य इत्यत्र । सारं श्रेष्ठं सुपूर्णं पौंस्यं पुंसो भावः पौंस्यं
 पौरुषं यस्य स तथोक्तः ॥ ६४ ॥ अकुरुतां परमौ करांसीत्यत्र । “श्रु श्रयण”

रणान्यकुरुतां परमौ करांसि देवद्विषां सततविस्तृतसाधुपौंस्यौ ॥ ६५ ॥ दृष्टा-
 ऽमितान्यथ करांसि मरुत्सुतेन नित्यं कृतानि तनया निखिलाश्च राज्ञाम् ।
 तस्यामितं बलमुदीक्ष्य सदोरुवृद्धद्वेषा बभूवुरथ मन्त्रममन्त्रयंश्च ॥ ६६ ॥ येये
 हि तत्र नरदेवसुतास्सुरांशाः प्रीतिं परां पवनजे निखिला अकुर्वन् । तांस्ता-
 न्विहाय दितिजा नरदेववंशजाता विचार्य वधनिश्चयमत्र चक्रुः ॥ ६७ ॥
 तस्मिन्हते विनिहता अखिलाश्च पार्थाशक्यो बलाच्च न निहन्तुमयं बलाढ्यः ।
 छद्मप्रयोगत इमं विनिहत्य वीर्यात्पार्थ निहत्य निगडे च विदग्धहेऽन्यान् ॥
 ॥ ६८ ॥ एवं कृते निहतकण्टकमस्य राज्यं दुर्योधनस्य तु भवेन्न ततोऽ-
 न्यथा स्यात् । अस्मिन्हते निपतिते च सुरेन्द्रसूनौ शेषा भवेयुरपि सौबलि-
 पुत्रदासाः ॥ ६९ ॥ एवं विचार्य विषमुल्बणमन्तकामं क्षीरोदधेर्मथनजं
 तपसा गिरीशात् । शुक्रेण लब्धममुतस्सुबलात्मजेन प्राप्तं प्रतोष्य मरुतस्तन-
 याय चादुः ॥ ७० ॥ सम्मन्त्र्य राजतनयैर्धृतराष्ट्रजैस्तु दत्तं स्वसूदमुखतोऽ-
 खिलभक्ष्यभोज्ये । ज्ञात्वा युयुत्सुगदितं बलवान्स भीमो विष्णोर्गुणहबला-
 ज्जरयांचकार ॥ ७१ ॥ जीर्णे विषे कुमतयः परमाभितप्ताः प्रासादमाशु विद-
 धुर्हरिपादतोये । ज्ञात्वा युयुत्सुमुखतः स्वयमत्र चान्ते सुष्वाप मारुतिरमा-
 धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ ७२ ॥ दोषान्प्रकाशयितुमेव विचित्रवीर्यपुत्रात्मजेषु नृवरं
 प्रतिसुप्तमीक्ष्य । बध्वाऽभिमन्त्रणदृढैरयसा कृतैस्तं पाशैर्विचिक्षिपुरुदे हरिपाद-
 जायाः ॥ ७३ ॥ तत्कोटियोजनगभीरमुदं विगाह्य भीमो विजृम्भणत एव
 विवृञ्च्य पाशान् । उत्तीर्य सज्जनगणस्य विधाय हर्षं तस्यावनन्तगुणविष्णु-
 पदातिहार्दः ॥ ७४ ॥ तं वीक्ष्य दुष्टमनसोऽतिविपन्नचित्ताः सम्मन्त्र्य भूय

इति धातोः शिरांसीतिवत् “मनु अवबोधने” इति धातोः मनांसीतिवच्च करांसी-
 त्यपि भावार्थात् “डुकृञ् करण” इति धातोरसुन्प्रत्ययान्तं पदं कर्माणीत्यर्थः ॥
 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अमा धृतराष्ट्रपुत्रै-
 रित्यत्र । “अमा सह समीपे” त्यभिधानात् । धृतराष्ट्रपुत्रैरमा=सह ॥ ७२ ॥
 अभिमन्त्रणदृढैरित्यत्र । दुर्मन्त्रैरभिमन्त्रणेन दृढैरित्यर्थः ॥ ७३ ॥ तत्कोटि-
 योजनगभीरमित्यत्र । गङ्गा क्वचित्क्वचित् हृदे भूमिं विदार्य स्ववेगबलात् घनो-

उरुनागगणानथाष्टौ । शुक्रोक्तमन्त्रबलतः पुर आह्वयित्वा पश्चात्सुपञ्जरगतान्
प्रददुः स्वसूते ॥ ७५ ॥ दुर्योधनेन पृथुमन्त्रबलोपहृतान् तत्सारथिः फणि-
गणान्पवनात्मजस्य । सुप्तस्य विस्तृत उरस्यमुचद्विशीर्णदन्ता बभूवुरमुमाशु
विदश्य नागाः ॥ ७६ ॥ क्षिप्त्वा सुदूरमुरुनागगणानथाष्टौ तद्वंशजान्स
विनिहत्य पिपीलिकावत् । जघ्ने च सूतमप्रहस्तत एव भीमः सुष्वाप पूर्ववदनु-
त्थित एव तल्पात् ॥ ७७ ॥ तत्तस्य नैजबलमप्रतिमं निरीक्ष्य सर्वे क्षितीश-
तनया अधिकं विषेदुः । निश्वासतोऽथ दर्शनादपि भस्म येषां भूयासुरेव
भुवनानि च ते मृषाऽऽसन् ॥ ७८ ॥ दद्विर्विदस्य न विकारममुष्य कर्तुं
शैकुर्भुजङ्गमवरा अपि सुप्रयत्नाः । कस्यापि नेदृशबलं श्रुतपूर्वमासीत् दृष्टं
किमु स्म तनयेऽपि हिरण्यकस्य ॥ ७९ ॥ स्वात्मावनार्थमधिकां स्तुतिमेव
कृत्वा विष्णोस्स दैत्यतनयो हरिणाऽवितोऽभूत् । न त्वौरसं बलममुष्य स
कृष्यते हि भृत्यैर्बलात्स्वपितुरौरसमस्य वीर्यम् ॥ ८० ॥ नैसर्गिकं प्रियमिमं
प्रवदन्ति विप्राः विष्णोर्नितान्तमपि सत्यमिदं ध्रुवं हि । नैवान्यथौरसबलं
भवतीदृशं तदुत्साद्य एष हरिणैव सहैष नोऽर्थः ॥ ८१ ॥ कृष्णः किलैष स

दकं प्रविश्य कूर्मपृष्ठपर्यन्तं वाहिनीति पौराणिकी प्रथा । अतः कोटियोजनगभीर-
ताऽपि दुर्योधनकृतप्रासादसमीपस्थहृदेऽप्यस्ति । तेन कारणेन लक्षयोजनप्रमाण-
गभीरभूमौ कथं कोटियोजनप्रमाणगभीरतेति शङ्काया नावकाश इति ज्ञेयम् ॥
॥ ७४ ॥ ७५ ॥ सुप्तस्य विस्तृत उरस्यमुचदित्यत्र । नगराह्वहिः स्वक्रीडा-
स्थाने श्रान्ततया सुप्तस्येति भावः । गृहकोणे चेत्सुदूरं क्षिप्त्वेत्यस्यायोगादिति
ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ कस्यापि नेदृशबलं श्रुतपूर्वमासीदित्यत्र ।
कस्यापीदृशं बलं श्रुतपूर्वं न । दृष्टं नेति किं वक्तव्यम् । हिरण्यकस्य सुते
प्रह्लादेऽपि ईदृशं बलं श्रुतपूर्वं नेति योजना । तर्हि प्रह्लादे कीदृशं बलं भीमे च
कीदृशं बलमित्यतस्तद्विवेचयति स्वात्मेत्यादिना । हि=यस्मात् स्वपितुर्भृत्यैः
सः=प्रह्लादः बलात्कृष्यते तस्मात् अमुष्य=प्रह्लादस्य बलमौरसं=स्वस्य उरःसत्त्वा-
ज्जातमौरसं सहजं न तु । यद्यपि हरिस्तुतिकरणे औरसत्वं प्रह्लादस्याप्यस्ति ।
तथापि स्वप्रयोजनाय विद्योपजीवनमकुर्वतः स्वशक्त्यैव सर्पनिरोधकृतो भीम-

हरिर्यदुषु प्रजातस्सोऽस्याश्रयः कुरुत तस्य बहुप्रतीपम् । सम्पन्त्य चैवमति-
पापतमा नरेन्द्रपुत्रा हरेश्च बहु चक्रुरथ प्रतीपम् ॥ ८२ ॥ तैः प्रेरिता नृप-
तयः पितरश्च तेषां साकं बृहद्रथसुतेन हरेस्सकाशम् । युद्धाय जग्मुरमुनाऽष्ट-
दशेषु युद्धेष्वत्यन्तभयबलदर्पमदा निवृत्ताः ॥ ८३ ॥ तेनागृहीतरथवाजिगजा
नितान्तं शस्त्रैः परिक्षततनूभिर्लं वमन्तः । रक्तं विशस्त्रकवचध्वजवाजिसूताः
स्रस्ताम्बराः श्लथितमूर्धजिनो निवृत्ताः ॥ ८४ ॥ एवं बृहद्रथसुतोऽपि सुशोच्य-
रूप आर्तो ययौ बहुश एव पुरं स्वकीयम् । कृष्णेन पूर्णबलवीर्यगुणेन मुक्तो
जीवेत्यतीव विजितः श्वसितावशेषः ॥ ८५ ॥ एवं गतेषु बहुशो नतकन्धरैषु
राजस्वजोऽपि मधुरां स्वपुरीं प्रविश्य । रामेण सार्धमखिलैर्यदुभिस्समेतो रेमे
रमापतिरचिन्त्यबलो जयश्रीः ॥ ८६ ॥ व्यर्थोद्यमाः पुनरपि स्म स धार्त-
राष्ट्रा भीमं निहन्तुमुख्यतमकुर्वताज्ञाः । राज्ञां सुतास्तमखिलं स मृषैव
कृत्वा चक्रे जयाय च दिशां बलवान्प्रयत्नम् ॥ ८७ ॥ प्राचीं दिशं
प्रथममेव जिगाय पश्चाद्याभ्यां जलेशपरिपालितया सहान्याम् । यौ तौ पुरा-
तनदशाननकुम्भकर्णौ मातृष्वसातनयतां च गतौ जिगाय ॥ ८८ ॥ पूर्वस्त-
योर्हि दमघोषसुतः प्रजातः प्राहुश्च यं नृपतयः शिशुपालनाम्ना । अन्यं वदन्ति

स्येव सर्वत्रातिशयितशक्तिर्नास्तीति सूचितं तुशब्देन ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
अष्टदशेषु युद्धेष्वित्यत्र । अनित्यत्वात्समासान्तविधेः अष्टनृशब्दस्याकारादेशो
न भवति । अष्टचत्वारिंशच्छब्दवत् वैकल्पिको वा ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥ ८७ ॥ मातृष्वसातनयतां च गतावित्यत्र । या मातृष्वसा तस्याः
तनयतां च गतौ । मातृष्वसेति जात्येकवचनम् । द्वयोर्मातृष्वसोर्द्वौ पुत्रावित्यर्थः ।
तथा या अन्या शिशुपालमातुरन्या मातृष्वसा यद्वा । “सृज विसर्ग” इति धातोः
स्त्रियां ङापि कृते “ङोऽन्यत्रापि दृश्यत” इति वचनात् ङप्रत्यये वा कृते स्वया
सह निसृष्टा मातृष्वसा । तस्मान्महाव्याकरणजैर्महावैदिकशिरोमणिभिर्यत्प्रयुक्तं
स एव प्रयोगः साधुः । करुशनृपे दन्तवक्रं तस्या एव तनयं वदन्ति ॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥ नरहेत्वलाख्य इत्यत्र । इत्वलाख्यो दैत्यः स्वानुजं वातापिं शाकं
कृत्वा नरान्भोजयित्वा पुनराह्वाने सति तदुदरं निर्भिद्य स्वानुजस्य यथापूर्वमागमने

च कुरुशत्रुपं तथाऽन्यं मातृष्वसातनयमेव च दन्तवक्रम् ॥ ८९ ॥ जित्वैव
तावपि जिगाय च पौण्ड्रकाख्यं शौरेस्सुतं सुतमजैदथ भीष्मकस्य । यः
पूर्वमास दितिजो नरहेल्वलाख्यो रुमीति नाम च बभूव स कुण्डिनेशः ॥ ९० ॥
भागेत एव तनयस्य स एव बह्वेनाम्ना शुचेस्स तु पिताऽस्य हि मित्र-
भागः । सहंशयुक्तदनुजौ क्रथकैशिकाख्यौ भागौ तथाऽग्निसुतयोः पवमान-
शुन्ध्योः ॥ ९१ ॥ बन्धोर्निजस्य तु बलं सुपरीक्षमाणः शल्योऽपि तेन युयुधे
विजितस्तथैव । भीमो जिगाय युधि वीरमथैकलव्यं सर्वे नृपाश्च विजिता
अमुनैवमेव ॥ ९२ ॥ तद्बाहुवीर्यपरिपालित इन्द्रसूनुश्शेषान्नृपांश्च समजैर्द्वल-
वानयन्नात् । साल्वं च हंसडिभिकौ च विजित्य भीमो नागाह्वयं पुरमगात्
सहितोऽर्जुनेन ॥ ९३ ॥ तद्बाहुवीर्यमथ वीक्ष्य सुमोद धर्मसूनुस्समातृयमजो
विदुरस्सभीष्मः । अन्ये च सज्जनगणास्सहपौरराष्ट्राः श्रुत्वैव सर्वयदवो
जहृषुर्नितान्तम् ॥ ९४ ॥ कृष्णस्सुयोधनमुखाक्रममाम्बिकेयं जानन् स्वपुत्र-
वशवर्तिनमेव गत्वा । श्वाफल्किनो गृह्यमुं धृतराष्ट्रशान्त्यै गन्तुं दिदेश गज-
नामपुरं परेशः ॥ ९५ ॥ सोगाऽद्भजाह्वयममुत्र विचित्रवीर्यपुत्रेण भीष्मसहितैः
कुरुभिस्समस्तैः । सम्पूजितः कतिपयानवसच्च मासान् ज्ञातुं हि पाण्डुषु
मनःप्रसृतिं कुरुणाम् ॥ ९६ ॥ ज्ञात्वा स कुन्तिविदुरोक्तित आत्मना चमित्तारि-
मध्यमजनांस्तनयेषु पाण्डोः । विज्ञाय पुत्रवशं धृतराष्ट्रमञ्जसांश्च भेदसहितेन
जगाद विद्वान् ॥ ९७ ॥ पुत्रेषु पाण्डुतनयेषु च साम्यवृत्तिः कीर्तिं च धर्म-
मुरुमेषि तथाऽर्थकामौ । प्रीतिं परां त्वयि करिष्यति वासुदेवस्साकं समस्त-

सति ते नरा मृता भवन्तीति कथासूचनाय नरहेत्युक्तम् ॥ ९० ॥ स एव
पूर्वोक्तरुम्येव । नाम्ना शुचेः=वहेः सुतस्य भागेत एव=भागेन अंशेन इतः=सहित
एव नतु स एवेत्येवकारार्थः । दैत्यस्य भगवत्सम्बन्धित्वायोगात् । भागेत इत्युक्तं
अस्य पिता=भीष्मकः मित्रभागः मित्राख्यसूर्योशः । शिशुपालविवाहोररणीकर-
णात् सहंशयुगित्युक्तम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ कृष्णः सुयोधन-
मुखाक्रममित्यत्र सुयोधनमुखैः दुष्पुत्रैराक्रमः=मनआदिसर्वेन्द्रियाणामाक्रमणं यस्य
स तथोक्तः अत एव स्वपुत्रवशवर्तिनं यद्वा । सुयोधनमुखैर्निमित्तैराक्रमः अधर्मोपेक्ष-

यदुभिस्सहितस्सुराद्यैः ॥ ९८ ॥ धर्मार्थिकामसहितां च विमुक्तिमेषि तत्प्रीति-
 तस्सुनियतं विपरीतवृत्तिः । यासे च राजवर तत्फलवैपरीत्यमित्थं वचो
 निगदितं तव कार्ष्णमद्य ॥ ९९ ॥ इत्थं समस्तकुरुमध्य उपात्तवाक्यो
 राजाऽपि पुत्रवशगो वचनं जगाद । सर्वं वशे भगवतो न वयं स्वतन्त्राः
 भूभारसंहतिकृते स इहावतीर्णः ॥ १०० ॥ एवं निशम्य वचनं स तु याद-
 वोऽस्य ज्ञात्वा मनोऽस्य कलुषं तव नैव पुत्राः । इत्युचिवान् सह भरुत्तन-
 यार्जुनाभ्यां प्रायात्पुरीं च सहदेवयुतः स्वकीयाम् ॥ १०१ ॥ ज्ञानं तु
 भागवतमुत्तममात्मयोग्यं भीमार्जुनौ भगवतस्समवाप्य कृष्णात् । तत्रोषतु-
 र्भगवता सह युक्तचेष्टौ सम्पूजितौ यदुभिरुत्तमकर्मसारौ ॥ १०२ ॥ प्रत्यु-
 द्यमो भगवतोऽपि भवेद्ददायाः शिक्षा यदा भगवता क्रियते न चेष्टम् । कुर्या-
 मिति स्म भगवत्समनुज्ञयैव रामादशिक्षदुरुगायपुरस्स भीमः ॥ १०३ ॥
 रामोऽपि शिक्षितमरीन्द्रधरात्पुरोऽस्य भीमे ददावथ पराणि हरेरवाप ।
 अस्त्राणि शक्रतनयः सहदेव आप नीतिं तदोद्धवमुखात्सकलामुदाराम् ॥
 ॥ १०४ ॥ कृष्णोऽथ चौपगविमुत्तमनीतियुक्तं सम्प्रेषयन्निदमुवाच हि
 गोकुलाय । दुःखं विनाशय वचोभिररे मदीयैर्नन्दादिनां विरहजं मम चाशु

कत्वाख्यविपरीतक्रमो यस्य तम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यासे च
 राजवरेत्यत्र यासे प्राप्नोषि । “या प्रापण” इति धातोर्लटि आत्मनेपद्यां मध्यम-
 पुरुषैकवचनम् । तव कार्ष्णमद्येत्यत्र । कार्ष्णं कृष्णसम्बन्धीत्यर्थः ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ प्रत्युद्यमो भगवतोऽपीत्यत्र भगवतस्सकाशात्
 यदायदा शिक्षा क्रियते तदा प्रत्युद्यमोऽपि भवेत् । भगवन्तं प्रति मयाऽपि गदा-
 प्रहारोद्यमः कर्तव्यः स्यात् । अभ्यासस्य ताडनप्रतिताडनरूपत्वादिति भावः ।
 अतः भगवता सह इमं प्रत्युद्यमं न कुर्याम् । (इति रामादशिक्षदित्यन्वयः) ॥
 ॥ १०३ ॥ सान्दीपिनि पुरतः लीलयाऽन्योन्यं गदाभ्यासकरणसमये अरीन्द्रधरशि-
 क्षितं नूतनतया शिक्षितं अभ्यासं अस्य कृष्णस्य पुरः भीमे ददाविति सम्बन्धः ।
 पराणि=उत्तमानि ॥ १०४ ॥ नन्दादिनामित्यत्र “व्रीह्यादिभ्यश्चे”ति सूत्रात्
 व्रीहिमान् व्रीहीतिवत् नन्दः आदिर्येषां वर्तत इति नन्दादिनः इति । अथवा नन्दः

याहि ॥ १०५ ॥ मत्तो वियोग इह कस्यचिदस्ति नैव यस्मादहं तनुभृतां
निहितोऽन्तरेव । नाहं मनुष्य इति कुत्र च वोऽस्तु बुद्धिर्ब्रह्मैव निर्मलतमं प्रव-
दन्ति मां हि ॥ १०६ ॥ पूर्वं यदा ह्यजगरो निजगार नन्दं सर्वे न शेकुरथ
तत्प्रविमोक्षणाय । मत्पादसंस्पर्शतस्स तदाऽतिदिव्यो विद्याधरस्तदुदितं
निखिलं स्मरन्तु ॥ १०७ ॥ पूर्वं सरूपमदतः प्रजहास विप्रान्नित्यं तपःकृश-
तराङ्गिरसो विरूपान् । तैः प्रापितस्सपदि सोऽजगरस्त्वमेव मत्तो निजां तनु-
मवाप्य जगाद नन्दम् ॥ १०८ ॥ नायं नरो हरिस्यं परमः परेभ्यो विश्वेश्व-
रस्सकलकारण आत्मतन्त्रः । विज्ञाय चैनमुहसंसृतितो विमुक्ता यान्त्यस्य
पादयुगलं मुनयो विरागाः ॥ १०९ ॥ नन्दं यदा तु जगृहे वरुणस्य दूत-
स्तत्रापि मां जलपतेर्गृहमाशु यान्तम् । सम्पूज्य वारिपतिराह विमुच्य नन्दं
नायं सुतस्तव पुमान्परमस्स एषः ॥ ११० ॥ सन्दर्शितो ननु मयैव विकुण्ठ-
लोको गोजीविनां स्थितिरपि प्रवरा मदीया । मानुष्यबुद्धिमपनेतुमजे मयि
स्म तस्मान्मयि स्थितिमवाप्य शमं प्रयान्तु ॥ १११ ॥ श्रुत्वोद्धवो निगदितं
परमस्य पुंसो वृन्दावनं प्रतिययौ वचनैश्च तस्य । दुःखं व्यपोह्य निखिलं
पशुजीवनानामायात्पुनश्चरणसन्निधिमेव विष्णोः ॥ ११२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

श्रीकृष्णचरिते असुरसंहारो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आदिर्येषां गोपस्त्रीवृन्दानां तानि नन्दादीनिनन्दः आ समन्तात् दः=दाता अन्नादि-
दाता एषां वर्तत इति नन्दादिन इति मतुब्रन्तं वा ॥ १०५ ॥ १०६ ॥
अजगरो निजगारेत्यत्र । “गृ निगरण” इति धातोः निजगार=जग्राह ॥ १०७ ॥
॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वाटिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहरिवायुगुरुभ्यो नमः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ एवं प्रशासति जगत्पुरुषोत्तमेऽस्मिन्भीमार्जुनौ तु सहदेवयुता-
वनुज्ञाम् । कृष्णादवाप्य वरुषत्तितयात्पुरं स्वमाजग्मतुर्हरिसुतेन विशोकनाम्ना ॥
॥ १ ॥ सैरन्ध्रिकोदरभवस्स तु नारदस्य शिष्यो वृकोदररथस्य बभूव यन्ता ।
या पिङ्गलाऽन्यभव आत्मनि संस्थितं तं संस्मृत्य कान्तमुखगायमभूत्त्रिवक्रा ॥
॥ २ ॥ तं पञ्चरात्रविदमाप्य सुसारथिं स भीमो मुमोद पुनराप परात्म-
विद्याम् । व्यासात्परात्मत उवाच च फल्गुनादिदेवेषु सर्वविजयी परविद्य-
यैषः ॥ ३ ॥ सर्वानभागवतशास्त्रपथान्विधूय मार्गं चकार स तु वैष्णवमेव
शुभ्रम् । क्रीडार्थमेव विजिगाय तथोभयात्मयुद्धे बलं च करवाक्प्रभवेऽमि-
तात्मा ॥ ४ ॥ नित्यप्रभूतसुशुभप्रतिभोऽपि विष्णोः श्रुत्वा परां पुनरपि
प्रतिभामवाप । को नाम विष्ण्वनुपजीवक आस यस्य नित्याश्रयादभि-
हिताऽपि रमा सदा श्रीः ॥ ५ ॥ व्यासादवाप परमात्मसुतस्त्वविद्यां धर्मात्म-
जोऽपि सततं भगवत्प्रपन्नः । ते पञ्च पाण्डुतनया मुमुदुर्नितान्तं सद्धर्मचारिण
उरुक्रमशिक्षितार्थाः ॥ ६ ॥ यदा भरद्वाजसुतस्त्वसञ्चयी प्रतिग्रहोज्ज्ञो निजधर्म-
वर्ती । द्रौणिस्तदा धार्तराष्ट्रैस्समेत्य क्रीडन्पयः पातुमुपैति सन्न ॥ ७ ॥ तस्मै
माता पिष्टमालोड्य पातुं ददाति पीत्वैति तदेष नित्यम् । पीतक्षीरान् धार्त-
राष्ट्रान्स चैत्य मया पीतं क्षीरमित्याह नित्यम् ॥ ८ ॥ नृत्यन्तमेनं पायया-
मासुरेते पयः कदाचिद्रसमस्य सोऽवेत् । पुनः कदाचित्स तु मातृदत्ते पिष्टे
नेदं क्षीरमित्यारुराव ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा रुद(व)न्तं सुतमात्मजस्य स्नेहान्नियत्यैव जनार्द-
नस्य । सम्प्रेरितः कृपया चार्तरूपो द्रोणो ययावार्जयितुं तदा गाम् ॥

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ बलं च करवाक्प्रभव इत्यत्र । करेण वाचा
प्रभवो यस्य तस्मिन् । उभयात्मके=वायुद्धे बाहुयुद्धे च । अर्शवानर्श इतिवत्
बलं = बलवन्तं च जिगाय ॥ ४ ॥ रमाऽपि यस्य=नारायणस्य नित्याश्रयात्=
नित्यं वक्षसि आश्रयात् सदा श्रीरित्यभिहिता आस तस्येत्यन्वयः ॥ ५ ॥

॥ १० ॥ प्रतिग्रहात्सन्निवृत्तस्स रामं ययौ न विष्णोर्हि भवेत्प्रतिग्रहः ।
 दोषाय यस्मात्स पिताऽखिलस्य स्वामी गुरुः परमं दैवतं च ॥ ११ ॥ दृष्ट्वैवं
 जामदग्न्योऽप्यचिन्तयत् द्रोणं कर्तुं क्षितिभारापनोदे । हेतुं सुराणां नरयोनि-
 जानां हन्ता चायं स्यात्सह पुत्रेण चेति ॥ १२ ॥ तेषां वृद्धिः स्यात्पाण्डुवार्थे
 हतानां मोक्षोऽपि सौख्यस्य न सन्ततिश्च । योग्या सुराणां कलिजास्सुपापाः
 प्रायो यस्मात्कलिजास्सम्भवन्ति ॥ १३ ॥ न देवानामाशतं पूरुषा हि सन्ता-
 नजाः प्रायशः पापयोग्याः । नाकारणात्सन्ततेरप्यभावो योग्यस्सुराणां सद-
 मोघरेतसाम् ॥ १४ ॥ अव्युच्छिन्ने सकलानां सुराणां ततो कलिर्नो भविता
 कथञ्चित् । तस्मादुत्साद्यास्सर्व एते सुरांशा एतेन साकं तनयेन वीराः ॥
 ॥ १५ ॥ एवं विचिन्त्याप्रतिमस्स भार्गवो बभाष ईषत् सितशोचिषा गिरा ।
 अनन्तशक्तिस्सकलेश्वरोऽपि त्यक्तं सर्वं नाद्य वित्तं ममास्ति ॥ १६ ॥ आत्मा
 विद्या शस्त्रमेतावदस्ति तेषां मध्ये रुचितं त्वं गृहाण । उक्तस्स इत्थं प्रवि-
 चिन्त्य विप्रो जगाद कस्त्वद्गुणे समर्थः ॥ १७ ॥ सर्वेशिता सर्वपरस्त्वतन्त्र-
 स्त्वमेव कोऽन्यस्सदृशस्त्वेश । स्वाम्यं तवेच्छन् प्रतियात्यधो हि यस्मान्न
 चोत्थातुमलं कदाचित् ॥ १८ ॥ सर्वोत्तमस्येश तवोच्चशस्त्रैः कार्यं किमस्मा-
 कमनुद्वलानाम् । विद्यैव देया भवता ततोऽज सर्वप्रकाशिन्यमला सुसूक्ष्मा ॥
 ॥ १९ ॥ इतीरितस्तत्त्वविद्यादिकास्स विद्यास्सर्वाः प्रददौ सास्त्रशस्त्राः ।
 अब्दद्विषट्केन समाप्य तास्स ययौ सखायं दुपदं महात्मा ॥ २० ॥ दानेऽ-
 र्धराज्यस्य हि तत्प्रतिज्ञां संस्मृत्य पूर्वमुपयान्तं सखायम् । सखा तवास्मीति
 तदोदितोऽपि जगाद वाक्यं दुपदोऽतिदर्पात् ॥ २१ ॥ न निर्धनो राजसखो
 भवेत् यथेष्टतो गच्छ विप्रेति दैवात् । इतीरितस्याऽऽशु बभूव कोपो जितेन्द्रिय-
 स्यापि मुनेर्हरीच्छया ॥ २२ ॥ प्रतिग्रहात्सन्निवृत्तेन सोऽयं मया प्राप्तो

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ योग्या सुराणामित्यत्र सुराणां
 कलिजा सन्ततिः योग्या नेति सम्बन्धः । कलावपि शुमानां मध्वशिष्यसन्ततीनां
 विद्यमानत्वात्प्राय इत्युक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आत्मा विद्येत्यत्र
 आत्मा=स्वयं विद्या=ब्रह्मविद्या ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मत्पितृशिष्यकत्वात् । पितृशिष्यो ह्यात्मशिष्यो भवेत् शिष्यस्यार्थः स्वीय
 एवेति मत्वा ॥ २३ ॥ सोऽयं पापो मामवज्ञाय मूढो दुष्टं वचोऽश्रावयदस्य
 दर्पम् । हनिष्य इत्येव मतिं विधाय ययौ कुरुन् शिष्यतां नेतुमेतान् ॥
 ॥ २४ ॥ प्रतियहाद्विनिवृत्तस्य चार्थः स्याच्छिष्येभ्यः कौरवेभ्यो ममात्र ।
 एवं मन्वानः क्रीडतः पाण्डवेयान् सधार्तराष्ट्रान् पुरबाह्यतोऽख्यत् ॥ २५ ॥
 विक्रीडतो धर्मसूनोस्तदैव सहांगुलीयेन च कन्दुकोऽपतत् । कूपे न शेकुस्स-
 हिताः कुमारा उद्धर्तुमेतं पवनात्मजोऽवदत् ॥ २६ ॥ निष्पत्य चोद्धृत्य
 समुत्पतिष्ये कूपादमुष्मात् भृशनीचादपि स्म । सकन्दुकां मुद्रिकां पश्य-
 ताद्य सर्वे कुमारा इति वीर्यसंश्रयात् ॥ २७ ॥ तदा कुमारानवदत्स विप्रो
 धिगस्त्रबाह्यां भवतां प्रवृत्तिम् । जाताः कुले भरतानां न वेत्थ दिव्यानि
 चास्त्राणि सुरार्चितानि ॥ २८ ॥ इतीरिता अस्त्रविदं कुमारा विज्ञाय विप्रं
 सुरपूज्यपौत्रम् । सम्प्रार्थयामासुरथोद्धृतिं प्रति प्रधानमुद्रायुतकन्दुकस्य ॥
 ॥ २९ ॥ स चाश्विषीकाभिरथोत्तरोत्तरं सम्प्रास्य दिव्यास्त्रबलेन कन्दुकम् ।
 उद्धृत्य मुद्रोद्धरणार्थिनः पुनर्जगाद भुक्तिर्मम कल्पयतामिति ॥ ३० ॥ यथेष्ट-
 वित्ताशनपानमस्य धर्मात्मजः प्रतिजज्ञे सुशीघ्रम् । तथैव तेनोद्धृतमंगुलीयकं
 त्रिवर्गमुख्यात्मजवाक्यतोऽनु ॥ ३१ ॥ पप्रच्छुरेनं सहिताः कुमाराः कोऽसीति
 सोऽप्याह पितामहो वः । वक्तेति ते दुद्रुवुराशु भीष्मं द्रोणोऽयमित्येव स
 तांस्तदोचे ॥ ३२ ॥ न राजगेहं स कदाचिदेति तेनादृष्टस्स कुमारैः पुराऽतः ।

॥ २३ ॥ २४ ॥ “चक्षिङ् दर्शन” इति धातोः “चक्षिङ् ख्याजि”ति सूत्रात्
 ख्यादेशे कृते लुङि अख्यदिति रूपं भवति । अपश्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्रिवर्गमुख्यात्मजवाक्यत इत्यत्र धर्मार्थिकामाः
 त्रिवर्गाः तत्र मुख्यो धर्मः तस्याऽऽत्मजः=युधिष्ठिर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ पप्रच्छुरेनं
 सहिताः कुमारा इत्यत्र गोयाचनार्थं गते द्रोणे रामाद्वादशवर्षपर्यन्तं विद्याभ्यासं
 कुर्वति सति शिलोब्धवृत्त्या मातृपोषणं कुर्वन्नश्नत्थामा कुमारैः सह नायाति ।
 अश्नत्थाम्नः स्वपितृज्ञानसम्भवात् प्रश्नो न घटत इति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ स कुमारैः
 पुराऽत इत्यत्र अतः=इदानीं दर्शनकालात्पुरेति योजना । भीष्मो विद्यास्तेन

भीष्मो विद्यास्तेन सहैव चिन्तयन्नस्त्रप्राप्तिं तस्य शुश्राव रामात् ॥ ३३ ॥
 श्रुत्वा वृद्धं कृष्णवर्णं द्विजं तं महास्त्रविद्यामपि तां महामतिः । द्रोणं
 ज्ञात्वा तस्य शिष्यत्व एतान् ददौ कुमारांस्तत्र गत्वा स्वयं च ॥ ३४ ॥
 द्रोणोऽथ तानवदद्यो मदिष्टं कर्तुं प्रतिज्ञां प्रथमं करोति । तं धन्विनां प्रवरं
 साधयिष्य इत्यर्जुनस्तामकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ३५ ॥ उन्मादनादीनि स वेद
 कृष्णादस्त्राण्यनापत्सु न तानि मुञ्चेत् । इत्याज्ञया केशवस्यापराणि प्रयोग-
 योग्यानि सदेच्छति स्म ॥ ३६ ॥ भीष्मादिभिर्भविता सङ्गरो नस्तदा नाहं गुरु-
 मिर्नित्ययोद्धा । भवेयमेकः फल्गुनोऽस्त्रज्ञ एषां निवारकश्चेन्मम धर्मलाभः ॥
 ॥ ३७ ॥ न बुद्धिपूर्वं वर इन्दिरापतेरन्यत्र मे ग्राह्य इति स्म जिष्णुः । करोतु
 गुर्वर्थमिति स्म चिन्तयन् भीमः प्रतिज्ञां न चकार तत्र ॥ ३८ ॥ तत्प्रेरिते-
 नार्जुनेन प्रतिज्ञा कृता यदा विप्रवरस्ततः परम् । स्नेहं नितान्तं सुर
 राजपूनौ कृत्वा महास्त्राणि ददौ स तस्य ॥ ३९ ॥ स पक्षपातं च
 चकार तस्मिन् करोति चास्योरुतरां प्रशंसाम् । रहस्यविद्याश्च ददौ स
 तस्य नान्यस्य कस्यापि तथा कथञ्चिन् ॥ ४० ॥ भीमस्तपस्तं प्रतिभा-
 बलेन जानन् स्नेहं त्वद्वितीयं कनिष्ठे । द्रोणस्य कृत्वा सकलास्त्रवेदिनं
 कर्तुं पार्थ नार्जुनवच्चकार ॥ ४१ ॥ नैवातिवत्नेन ददर्श लक्ष्यं शुश्रूषायां पार्थ-
 मग्रे करोति । स्वबाहुवीर्याद्भगवत्प्रसादान्निहन्मि शत्रून्किमनेन चेति ॥ ४२ ॥
 तदा समीयुः सकलाः क्षितीशपुत्रा द्रोणात्सकलास्त्राण्यवाप्तुम् । ददौ च
 तेषां परमास्त्राणि विप्रो रामादवाप्तान्यगतानि चान्यैः ॥ ४३ ॥ अस्त्राणि
 चित्राणि महान्ति दिव्यान्यन्यैर्नृपैर्मनसाऽप्यस्मृतानि । अवाप्य सर्वे तनया
 सहैव चिन्तयन्नित्यत्र द्रोणगृहं गत्वा विद्याचिन्तनं कुर्वन्भीष्मः द्वादशवर्षपर्यन्तं
 तददर्शने सति चारमुखेन रामात्तस्यास्त्रप्राप्तिं शुश्रावेति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ महास्त्र-
 विद्यामपि तामित्यत्र तां=मन्त्रितेषीकपरम्परया कूपात्कन्दुकोद्धरणादिमहास्त्रविद्यां
 च श्रुत्वेति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ न बुद्धिपूर्वमित्यत्र ।
 क्षुतादौ शतं जीवेति ब्राह्मणदत्तवरनिवारणाय बुद्धिपूर्वमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ द्रोणस्य कृत्वेत्यत्र कृत्वा=कारयित्वा । तथा अर्जुनवत् न चकार=

नृपाणां शक्ता बभूवुर्न यथैव पूर्वे ॥ ४४ ॥ नैतादृशाः पूर्वमासन्नरेन्द्रा अस्त्रे
बले सर्वविद्यासु चैव । दौष्यन्तिमान्धातृमरुत्तपूर्वाश्चैतत्समानास्स्युरुदार-
वीर्याः ॥ ४५ ॥ तदा कर्णोऽथैकलव्यश्च दिव्यान्यस्त्राण्याप्तुं द्रोणसमीप-
मीयतुः । सूतो निषाद इति नैतयोरदादस्त्राणि विप्रस्स तु रामशिष्यः ॥
॥ ४६ ॥ कर्णोऽनवाप्य निजमीप्सितमुच्चमानो यस्मादवाप पुरुषोत्तमतोऽस्त्र-
वृन्दम् । विप्रोऽप्ययं तमजमेमि भृगोः कुलोत्थमित्थं विचिन्त्य स ययौ
भृगुपाश्रमाय ॥ ४७ ॥ स सर्ववेत्तुश्च विभोर्भयेन विप्रोऽहमित्यवददस्त्रवराति
लोभात् । जानन्नपि प्रददावस्य रामो दिव्यान्यस्त्राण्यखिलान्यव्ययात्मा ॥
॥ ४८ ॥ अस्त्रज्ञचूडामणिमिन्द्रसूनुं विश्वस्य हन्तुं धृतराष्ट्रपुत्रः । एनं समा-
श्रित्य दृढो भवेतेत्येतज्ज्ञात्वैवास्त्रमस्मै रमेशः ॥ ४९ ॥ ज्ञानं च भागवत-
माप्य वराश्च विद्या रामादवाप्य विजयं धनुरग्नयानम् । अब्दैश्चतुर्भिर्गथ
च न्यवसत्तदन्ते हातुं न शक्त उरुगायमिमं स कर्णः ॥ ५० ॥ अङ्गे निधाय
स कदाचिदमुष्य रामश्शिष्ये शिरो विगतनिद्र उदारबोधः । संसुप्तवत्सुरवर-
स्सुरकार्यहेतोर्दातुं च वालिनिधनस्य फलं तदस्य ॥ ५१ ॥ तत्राऽऽस राक्षस-
वरस्स तु हेतिनामा काले महेन्द्रमनुपास्य हि शापतोऽस्य । कीटस्तमिन्द्र
उत तत्र समाविवेश कर्णस्य शापमुपपादयितुं सुतार्थे ॥ ५२ ॥ कर्णस्स
कीटतनुगेन किरीटिनैव ह्युरोधस्तनत औपरिगात्वचश्च । विद्वद्दशरेण स यथा

सेवां न चकार ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
रमेशः एनं=कर्णं ज्ञात्वैव=सूतमेव ज्ञात्वाऽपि धृतराष्ट्रपुत्रः एनं समाश्रित्य इन्द्रसूनुं
हन्तुं विश्वस्य=विश्वासं कृत्वा दृढो भवेनेति अस्मै कर्णाय अस्त्रमदादिति । एन-
मिति पदस्य सूतमिति पदाध्यहारेण एवेत्यस्यावधारणार्थत्वं अपिशब्दार्थत्वं चा-
श्रित्य योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महेन्द्रं काले अनुपास्य=सेवाकाले
सेवाया अकरणादित्यर्थः । अस्य=इन्द्रस्य शापतः । तत्र=रामाश्रमे । कीटः आस ।
हीति हिशब्देन साक्षादिन्द्र एव कीटो नेति पुराणप्रसिद्धिं सूचयति । राक्षस-
वरस्स तु हेतिनामेत्यत्र राक्षसवरः=राक्षसेषु वरः=श्रेष्ठः प्रह्लादादिवत्सज्जीव इति
भावः ॥ ५२ ॥ ऊरोरधस्तनत इत्यत्र ऊरोरधस्तनतः=अधोभागे विद्यमानाच्चर्मणः

रुधिरस्य धारां सुस्राव तं विगतनिद्र इवाऽहं रामः ॥ ५३ ॥ किं त्वं न
चालयसि मां रुधिरप्रसेके प्राप्तेऽपि पावनविरोधिनि कोऽसि चेति । तं प्राह
कर्ण इह नैव मया विवेयो निद्राविरोध इति कीट उपेक्षितो मे ॥ ५४ ॥
जात्याऽस्मि सूत उत ते तनयोऽस्मि सत्यं तेनास्मि विप्र इति भार्गववंश-
जोऽहम् । अग्रेऽब्रुवं भवत ईश न हि त्वदन्यो माता पिता गुरुतरो जगतोऽपि
मुख्यः ॥ ५५ ॥ इत्युक्तमात्रवचने स तु कीटकोऽस्य रामस्य दृष्टिविषयत्वत
एव रूपम् । सम्प्राप्य नैजमर्तिपूर्णगुणस्य तस्य विष्णोरनुग्रहत आप विमा-
नगः स्वः ॥ ५६ ॥ अथाऽहं रामस्तमसत्यवाचो न ते सकाशे मम वास-
योग्यता । तथाऽपि ते नैव वृथा मदीया भक्तिर्भवेज्जेष्यसि सर्वशत्रून् ॥ ५७ ॥
अस्पर्धमानं न कथञ्चन त्वां जेता कश्चित् स्पर्धमानस्तु यासि । पराभूतिं
नात्र विचार्यमस्ति प्रमादी त्वं भविता चास्त्रसङ्घे ॥ ५८ ॥ याहीति तेनोक्त
उदारकर्मणा कर्णो ययौ तं प्रणम्येशितारम् । तथैकलव्योऽपि निराकृतोऽमुना
द्रोणेन तस्य प्रतिमां वनेऽर्चयत् ॥ ५९ ॥ ततः कदाचिद्धृतराष्ट्रपुत्रैः पाण्डोः
सुता मृगयां सम्प्रयाताः । अग्रे गच्छन्सारमेयो रुराव धर्मात्मजस्यात्र वने
मृगार्थी ॥ ६० ॥ श्रुत्वा रावं सारमेयस्य दूराच्छरैर्मुखं शब्दवेधी पुपूरे । स
एकलव्यो व्रणमस्य नाकरोत् श्वा पूरितास्यः पाण्डवानभ्यधावत् ॥ ६१ ॥

आ=आरभ्य उपरि=ऊरोरुपरि गा=गता आ त्वक्=समीचीना त्वक् सा
औपरिगा त्वक् तां मर्यादीकृत्य औपरिगात्वचः । अधोभागमारभ्य उपरितनत्वक्-
वर्धन्तमित्यर्थः । यद्वा “गम्ल् सृम्ल गता”विति धातोः स्वार्थे अण् प्रत्यये कृते
“णिति चे”ति उकारस्य च वृद्धौ कृतायां उपरिगैव औपरिगा सा च सा त्वक्च
औपरिगात्वक् तां मर्यादीकृत्य औपरिगात्वचः शरेण यथा तथा विद्धः कर्णः
रुधिरस्य धारां सुस्राव=“अन्तर्णीतो णिच्” स्रावयामास ॥ ५३ ॥ कोऽसीति
चेत्यत्र कोऽसीति तमाहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ५४ ॥ भार्गववंशजोऽहमित्यत्र हे
भार्गव उत यस्मात् ते तनयोऽस्मि अतो भवतः वंशजः विप्रोऽस्मीत्यब्रुवम् । तदपि
सत्यम् । हे ईश जगतः त्वदन्यः माता पिता गुरुतमश्च नहीति योजना ॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भविता चास्त्रसङ्घ इत्यत्र भवितेति ऋकारान्तं पदम् । नतु

दृष्ट्वा चित्रं कुरवः पाण्डवाश्च द्रष्टुं कर्तारं मार्गयामासुरत्र । द्रोणाकृतिं मार्तिकीं
 पूजयन्तं ददृशुश्चैनं धनुरेवाभ्यसन्तम् ॥ ६२ ॥ पैशाचमेवैष पिशाचकेभ्यः
 पूर्वं विवेदास्त्रवृन्दं निषादः । दिव्यान्यस्त्राण्याप्तुमेतां च शिक्षां द्रोणं सदा
 पूजयति स्म भक्त्या ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा विशेषं तममुष्य पार्थो द्रोणायोत्रे त्वद्वरो
 मे वृथाऽऽसीत् । इत्युक्त एनं त्वभिगम्य दक्षिणां विप्रो ययात्रे दक्षिणांगुष्ठ-
 मेव ॥ ६४ ॥ तस्य प्रसादोपचितोरुशिक्षो निषादोऽदादक्षिणांगुष्ठमस्मै ।
 ततः परं नास्य बभूव शिक्षा सन्मुष्टिहीनस्य समाऽर्जुनेन ॥ ६५ ॥ पुनः
 कृपाकृ रैवतपर्वते तं द्रोणः प्राप्यादादस्त्रवराणि तस्मै । एकान्त एवास्य भक्त्या
 सुतुष्टो धन्विश्रेष्ठं कृतवानर्जुनं च ॥ ६६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 पाण्डवादीनामस्त्रविद्याभ्यासो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

लट् । त्वंपदप्रयोगादेव असीति लभ्यते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ काले त्वेतस्मिन् भूय एवाखिलैश्च नृपैर्युक्तो मागधो योद्धु-
कामः । प्रायाद्यदंस्तत्र नित्याव्ययातिबलैश्वर्योऽपीच्छयाऽगात्स कृष्णः ॥
॥ १ ॥ सन्दर्शयन्बलिनामल्पसेनाद्युपस्कराणां बहुलोपस्करैश्च । प्राप्ते
विरोधे बलिभिर्नीतिमग्धां ययौ स रामो दक्षिणाशां रमेशः ॥ २ ॥ सोऽ-
नन्तवीर्यः परमोऽभयोपि नीत्यै गच्छन् जामदग्न्यं ददर्श । क्रीडार्थमेकोऽपि
ततोऽतिदुर्गं श्रुत्वा गोमन्तं तत्र ययौ सहायजः ॥ ३ ॥ तदा दुग्धाब्धौ
संसृतिस्थैस्सुराद्यैः पूजां प्राप्तुं स्थानमेषां च योग्यम् । मुक्तस्थानादाप
नारायणोऽजो बलिश्चागात्तत्र सन्द्रष्टुमीशम् ॥ ४ ॥ तत्रासुरावेशममुष्य
विष्णुसन्दर्शयन्सुप्तिहीनोऽपि नित्यम् । संसुप्तवच्छिद्य उदारकर्मा संज्ञायै
देवानां मुखमीक्ष्याप्रमेयः ॥ ५ ॥ देवाश्च तद्भावविदोऽखिलाश्च निमीलिता-
क्षाश्शयनेषु शिथिले । तदा बलिस्तस्य विष्णोः किरीटमादायागाज्जहसुस्तत्र
देवाः ॥ ६ ॥ नारायणे सर्वदेवैस्समेते ब्रह्मादिभिर्हासमाने सुपर्णः । गत्वा
पातालं युधि जित्वा बलिं च किरीटमादायाभ्ययाद्यत्र कृष्णः ॥ ७ ॥ तत्तस्य
शीर्ष्णिं प्रतिमुच्य नत्वा खगः स्तुत्वा देवदेवं रमेशम् । स्मृत आगच्छेत्येव
विसर्जितोऽमुना ययौ दुग्धाब्धिं यत्र नारायणोऽसौ ॥ ८ ॥ किरीटं तत्कृष्ण-
मूर्ध्नि प्रविष्टं तत्तुल्यमासीत्तस्य रूपेष्वभेदात् । तदिच्छया चैव नारायणस्य
शीर्ष्ण्यपासीद्युगपद्दुग्धवार्धौ ॥ ९ ॥ पूर्वं प्राप्तान्येव दिव्यायुधानि पुन-
र्वैकुण्ठं लोकमितानि भूयः । तदाऽवतैरु रौहिणेयस्य चैवं भार्याऽप्यायाद्वारुणी
नाम पूर्वा ॥ १० ॥ सैवापरं रूपमास्थाय चागाच्छीरित्याख्यं सेन्दिरावेश-

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ देवानां संज्ञायै मुखमीक्ष्येत्यत्र
संज्ञायै=यूयमपि निद्रां कुरुध्वमिति संज्ञायै मुखमीक्ष्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्मादिभिः
सर्वदेवैः समेते ब्रह्मादिभिर्हासमाने सतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
सैवापरमित्यत्र सैव=वारुण्येव । कान्तिश्चागादित्यत्र तस्य=बलरामस्य कान्तिश्च=

मध्यम् । कान्तिश्चागात्तस्य सोमस्य चान्या भार्या द्वयोः पूर्वतना सुरूपा ॥
 ॥ ११ ॥ ताभी रामो मुमुदे तत्र तिष्ठन् शशाङ्कपूगोद्विक्तकान्तिस्सुधामा ।
 तस्या वारुण्याः प्रतिमा पेयरूपा कादम्बरी वारुणी तां पपौ सः ॥ १२ ॥
 एवं तयोः क्रीडतोः स्वैरमत्र राजन्यवृन्दानुगतो जरासुतः । गिरिं गोमन्तं
 परिवार्यादहत्तं दृष्ट्वा देवौ पुप्लुवतुर्वलाब्धौ ॥ १३ ॥ गिरिस्ताभ्यां पीडित-
 स्सन्निमग्नो भूमौ पद्भ्यां योजनैकादशं सः । निष्पीडिताज्जलधारोद्गताऽस्मा-
 द्बहिं व्याप्तं शमयामास सर्वम् ॥ १४ ॥ सेनां प्रविष्टौ सर्वराजन्यवृन्दं व्यम-
 श्रतां देववरौ स्वशस्त्रैः । तत्रैव हंसो डिभकश्चैकलव्यस्सकीचकस्तौ शिशुपाल-
 पौण्ड्रकौ ॥ १५ ॥ भौमात्मजो दन्तवक्रश्च रुक्मी सौभाधिपो मैन्दमैन्दा-
 नुजौ च । अन्ये च ये पार्थिवास्सर्व एव क्रोधात्कृष्णं परिवार्याभ्यवर्षन् ॥
 ॥ १६ ॥ शस्त्रैस्त्रैर्दुर्मपूगैश्शिलाभिर्भक्ताश्च ये शल्यबाह्लीकमुख्याः । स-
 सोमदत्तास्सौमदत्तिर्विराटः पाञ्चालराजश्च जरासुतस्य ॥ १७ ॥ भयात्कृष्णं
 शस्त्रैर्वैरवर्षन् कारागृहे वासिता मागधेन । सर्वानेतान् शस्त्रवर्षेण कृष्णो विसू-
 तवाजिध्वजशस्त्रवर्मणः ॥ १८ ॥ कृत्वा वमच्छोणितानार्तरूपान् विद्रावयामास
 हरिर्यथा मृगान् । हत्वा सेनां विशदक्षोहिणीं तां त्रिभिर्युक्तां रुक्मिणं नैव
 कृष्णः ॥ १९ ॥ रुक्मिण्यर्थे पीडयामास शस्त्राण्यस्य छित्वा विरथं द्राव-
 यानः । जरासुतो रौहिर्णायेन युद्धं चिरं कृत्वा तन्मुसलेन पोथितः ।
 विमोहितः प्राप्तसंज्ञश्चिरेण रुद्धो गदां तदुरस्यभ्यपातयत् ॥ २० ॥

कान्तिसंज्ञा भार्या चागात्=नागलोकादागात् । सोमस्य भार्या कान्तिरन्या पत्नी ।
 द्वयोः कान्त्योर्मध्ये इयं कान्तिः पूर्वतना ज्येष्ठा सुरूपा चेत्यन्वयः ॥ ११ ॥
 ताभिः=वारुणीश्रीकान्तिभिः रामो मुमुदे । तस्याः वारुण्याः प्रतिमा=अभिमन्य-
 मानत्वेन देहसमा कादम्बरी=कदम्बकुसुमोत्पन्नत्वात्कादम्बरी पेयरूपा वारुणी
 गोमन्तशिखरस्थकदम्बवृक्षकोटरात्सुखाव । तां सः=वलरामः पपौ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कारागृहे वासिता मागधेनेत्यत्र “अयुते द्वे
 गिरिद्रोण्या”मिति वचनात् कारागृहे मागधेन वासिता ये नृपाः ते च शस्त्रवर्षः
 कृष्णमवर्षन्नित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अजेयत्वं तस्य दत्तं हि धात्रे-

तेनाहतः सुभृशं रौहिणेयः पपात मूर्च्छाभिगतः क्षणेन । अजेयत्वं तस्य दत्तं
 हि धात्रा पूर्वं गृहीतो विष्णुना रामणेन ॥ २१ ॥ तथा कृते बलभद्रे तु
 कृष्णो गदामादाय स्वामगान्मागधेशम् । तताड जत्रौ स तथाऽभिताडितो
 जगाम गां मूर्च्छयाऽभिप्लुताङ्गः ॥ २२ ॥ अथोत्तस्थौ रौहिणेयस्सहैव समु-
 त्तस्थौ मागधोऽप्ययवीर्यः । क्रुद्धो गृहीत्वा मौलिमस्याऽऽशु रामो वधायोद्यच्छ-
 न्मुसलं बाहुशाली ॥ २३ ॥ अथाब्रवीद्वायुरेनं न राम त्वया हन्तुं शक्यते
 मागधोऽयम् । वृथा न ते बाहुबलं प्रयोज्यममोघं ते यद्वलं तद्वदस्त्रम् ॥ २४ ॥
 अन्यो हन्ता बलवानस्य चेति श्रुत्वा ययौ बलभद्रो विमुच्य । जरासुतं पुन-
 रुद्यच्छमानं जघान कृष्णो गदया स्वयैव ॥ २५ ॥ तेनाहतः स्वस्तसमस्त-
 गात्रः पपात मूर्च्छाभिगतस्स राजा । चिरात्संज्ञां प्राप्य चान्तर्हितोऽसौ
 सम्प्राद्ववद्भीतभीतस्सलज्जः ॥ २६ ॥ ययौ शिष्टै राजभिस्संवृतश्च पुरं जीवे-
 त्येव कृष्णेन मुक्तः । पुनर्युद्धं बहुशः केशवेन कृत्वा जितो राजगणैस्समेतः ।
 ॥ २७ ॥ कृष्णो जित्वा मागधं रौहिणेययुक्तो ययौ दमघोषेण सार्धम् ।
 पितृष्वसायाः पतिना तेन चोक्तः पूर्वं जितेनापि युधि स्म बान्धवान् ॥
 ॥ २८ ॥ यामः पुरं करवीराख्यमेव महालक्ष्म्याः क्षेत्रसन्दर्शनाय । श्रुत्वा
 वाक्यं तस्य युद्धे जितस्य भीत्या युक्तस्यात्मना तद्युतोऽगात् ॥ २९ ॥ गन्ध-

त्यत्र तस्य=जरासन्धस्य । तर्हि मधुरायां युद्धे बलरामेण कथं गृहीत इत्यत आह
 पूर्वमिति ॥ २१ ॥ तताड जत्रावित्यत्र जत्रौ=उरःकण्ठयोर्मध्यस्थितास्थिन ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्वलं तद्वदस्त्रमित्यत्र तत्र यदमोघं बलं तद्वदस्त्र “असु निर-
 सन” इति धातोः शत्रुसंहारकं मुसलं चामोघम् । तत् न मोघीकुर्विति भावः ॥
 ॥ २४ ॥ जघान कृष्णो गदया स्वयैवेत्यत्र कृष्णः स्वया गदया जघानैव
 तताडैव यथा न मरिष्यति तथा लाघवेन ताडनमेवाकरोदिति भावः ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ पितृष्वसायाःपतिनेत्यत्र याः पितृष्वसारः सन्ति तास्वेका या
 पितृष्वसा शिशुपालमाता तस्याः पतिनेत्यर्थः । “सु गता” विति धातोः औणा-
 दिके डाप्रत्यये कृते स्वेन सह निस्सृता स्वसा सहोदरी पितृष्वमा तस्याः पति-
 नेति वा ॥ २८ ॥ प्रीत्या युक्तस्यात्मनेत्यत्र आत्मना स्वभावेन प्रीत्या नतु

वोऽसौ दनुनामा नरोऽभूत् तस्मात्कृष्णे भक्तिमांश्वास राजा । पुरं प्राप्तां-
 स्तान्स विज्ञाय पापः सृगालारुयो वासुदेवः क्रुधाऽगात् ॥ ३० ॥ सूर्य-
 प्रदत्तं रथमारुह्य दिव्यं वरादवध्यस्तिग्मरुचेस्स कृष्णम् । योद्धुं ययावमुच-
 चास्त्रसङ्घान्छिरस्तस्याथाऽऽशु जहार कृष्णः ॥ ३१ ॥ द्विधा कृत्वा देहमस्या-
 रिणा च पुत्रं भक्तं तस्य राज्येऽभिषिच्य । स शक्रदेवं माणिभद्रः पुरा यो
 ययौ पुरीं स्वां सहितोऽग्रजेन ॥ ३२ ॥ नीतिं बलिष्ठस्य विहाय सेनां दूराद्युद्धं
 दर्शयित्वैव गुप्त्यै । स्वसेनायास्सर्वपूर्णात्मशक्तिः पुनः पुरीं प्राप्य सुपू-
 जितोऽवसत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 श्रीकृष्णचरिते जरासन्धादिभङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

छद्मना प्रीत्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नीतिं बलिष्ठस्य विहाय
 सेनामित्यत्र स्वसेनायाः गुप्त्यै बलिष्ठस्य सेनां विहाय दूरादूरं प्राप्य युद्धं कार्य-
 मिति नीतिं दर्शयित्वेति सम्बन्धः । बलिष्ठस्य सेनां विहाय स्वेन दूरं गते सति
 सोऽपि सेनया सह स्वात्मानमन्वेव याति तदा निजसेनायाः रक्षा भवतीति
 भावः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयास्याय नमः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ गतेऽथ चेदिपे स्वकं पुरं जनार्दनोऽशृणोत् । रमैव रुग्मिणीति
योद्यतां स्वयंवराय ताम् ॥ १ ॥ स रुग्मिनामकोऽग्रजः श्रियो द्विषन् रमा-
पतिम् । हरेः प्रदातुमुद्यतां न्यवारयद्धरिप्रियाम् ॥ २ ॥ प्रघोषिते स्वयंवरेऽथ
तेन मागधादयः । समीयुरुग्रपौरुषाः ससाल्वपौण्ड्रचेदिपाः ॥ ३ ॥ तदा
जगाम केशवो जवेन कुण्डिनं पुरम् । स्मृतोऽथ तेन पक्षिराट् समाजगाम
केशवम् ॥ ४ ॥ पतत्रवायुनाऽस्य ते नरेश्वराः प्रपातिताः । यदीदृशं पत-
त्रिणो बलं हरेः किमुच्यते ॥ ५ ॥ किमत्र नः कृतं भवेत्सुखाय हीति
तेऽब्रुवन् । अथाब्रवीज्जरासुतो जयी पयोऽब्धिमन्दिरः ॥ ६ ॥ किलैष
पक्षिवाहनो यतश्च नान्यथा भवेत् । जिता वयं च सर्वशोऽमुनैकलेन संयुगे ॥
॥ ७ ॥ अनेकशो न सङ्गतैर्जितः कदाचिदेष हि । अमुष्य चाग्रजः पुरा
निहन्तुमुद्यतो हि माम् ॥ ८ ॥ अदृश्यवाक्यतोऽत्यजत्प्रताडनात्सुपीडितम् ।
किमस्य तूच्यते बलं वयं तूणोपमाः कृताः ॥ ९ ॥ समस्तशो मृधेमृधे हि
येन चाक्षतेन हि । किमत्र कुर्वतां सुखं भवेदुदीर्णसङ्कटे ॥ १० ॥ इति
ब्रुवन्नवाङ्मुखं नृपश्चकार विच्छवि । अथाऽऽह चेदिभूपतिः सदन्तवक्रको
वचः ॥ ११ ॥ पुरा हरेर्हि पार्षदः प्रसन्नबुद्धिरेकदा । शृणुष्व राजसत्तम
प्रभुं शिवस्वयम्भुवोः ॥ १२ ॥ हरिं वदन्ति केचिदप्यदो भवेन्न वै मृषा ।
तथाऽऽवयोश्च दर्शने भवेत्कदाचिदूर्जिता ॥ १३ ॥ अमुष्य भक्तिरन्यथा
पुनश्च जायते क्रुधा । न कारणं च विग्रहे न संशयः परो हरिः । ब्रजाम तं
सुखार्थिनो वयं विहाय शत्रुताम् ॥ १४ ॥ इदं हि नः शुभमदं न चान्यथा

ॐ ॥ १ ॥ स रुग्मिनामकोऽग्रज इत्यत्र श्रियः=श्रीरूपरुग्मिण्या
अग्रजः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यतश्च नान्यथा भवेदित्यत्र यतोऽयं पक्षि-
वाहनः पयोब्धिमन्दिरः किल । अन्यथा=पयोब्धिमन्दिरत्वाभावे न भवेत्=पक्षि-
वाहनत्वं न भवेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

शुभं क्वचित् । इतीरितो जरासुतो ददर्श तौ दहन्निव ॥ १५ ॥ अथ ग्रहस्य
 सौभराद् वचो जगाद मागधम् । विनिन्द्य तौ क्रुधा स्फुरन्क्रुधा स्फुरन्तमीक्ष्य
 च ॥ १६ ॥ न तन्मृषा हरिः स्वयं जनार्दनो वधाय नः । प्रजात एष
 यादवो वयं च दानवेश्वराः ॥ १७ ॥ स्वधर्म एष नस्सदा दृढप्रतीपता हरौ ।
 स्वधर्मिणो हता अपि प्रयाम सद्गतिं ध्रुवम् ॥ १८ ॥ शिवश्च नः परा गति-
 गुरुर्भवानरिर्हरिः । इतीरितस्स मागधो जगाद साधु साध्विति ॥ १९ ॥
 तथैव रुग्मिपूर्वकाः करुशचेदिपौ च तौ । विनिश्चयं कुबुद्धयो युधे च चक्रु-
 रूर्जितम् ॥ २० ॥ सदा प्रतीपकारिणौ भवाव कृष्ण इत्यपि । गुरोः
 प्रसादमाप्नुतां करुशचेदिभूभृतौ ॥ २१ ॥ पुनश्च ते त्वमन्त्रयन् सहैव पाप-
 बुद्धयः । ध्रुवं समागतो हरिर्लभेत रुग्मिणीमिमाम् ॥ २२ ॥ अयं त्रिलोक-
 सुन्दरोऽनुरूपिणी च रुग्मिणी । मुखेन बाहुनाऽप्ययं समस्तलोकजिद्वशी ॥
 ॥ २३ ॥ समस्तवेदिनां वरं जितारिमग्र्यरूपिणम् । समस्तयोषितां वरा
 व्रजेत रुग्मिणी ध्रुवम् ॥ २४ ॥ वयं च मानसंक्षयं नितान्तमाप्नुमस्तदा ।
 न शक्नुमो निवारितुं शरैरमुं कथञ्चन ॥ २५ ॥ अतः स्वयंवरे यथा न
 सङ्गमो हरेर्भवेत् । तथा विधानमेव नः सुनीतिरूर्जिता ध्रुवम् ॥ २६ ॥ अतो
 न देयमस्य नस्सुभूभुजां समागमे । क्वचित्कदाचिदासनं न चार्घ्यपूर्वको
 विधिः ॥ २७ ॥ न चास्यति क्षितौ क्वचिद्विमानितः पुरो हि नः । वराम-
 नस्थभूभुजां स मानितो हि दैवतैः ॥ २८ ॥ स दर्पमानसंघुतः क्रुधा प्रया-
 स्यति ध्रुवम् । पुरीं स्वकां ततो वयं विधेम च स्वयंवरम् ॥ २९ ॥ इति स्म
 सर्वभूभृतां विनिश्चयं सकैशिकः । क्रथोऽवगम्य भीष्मकानुजोऽभ्ययाद्धरिं
 द्रुतम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य पादपद्मयोर्निजं गृहं प्रवेश्य च । महासनं प्रदाय

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यदा करुशचेदिभूभृतावपि
 कृष्णे सदा प्रतीपकारिणौ भवावेति निश्चयं चक्रतुः तदा गुरोर्जरासन्धस्य प्रसाद-
 माप्नुतां=गतावित्यन्वयः । लिङि द्विवचनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ न चास्यति क्षितावित्यत्र “आस उपवेशन”
 इति धातोः दास्यतीतिवत् लटि रूपमिदम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तौ प्रचक्रतुर्वरार्चनम् ॥ ३१ ॥ अथागमच्छतक्रतोर्वचः प्रगृह्य भूभुजः । जरा-
सुतादिकान्पुमानुवाच चार्थवद्वचः ॥ ३२ ॥ अहं प्रियश्शचीपतेः सदाऽस्य
चाक्षिगोचरः । सुरेन्द्र आज्ञयाऽब्रदन्नृपान्व ईश्वरो हि सः ॥ ३३ ॥ समस्त-
राजसत्पतिर्हरिर्न चान्य इत्यपि । वराभिषेकमीशितुः कुरुध्वमाश्वसंशयम् ॥
॥ ३४ ॥ अतोऽन्यथा शिरस्यहं निपातयामि वोऽशनिम् । इतीदमिन्द्रशासनं
कुरुध्वमित्यसौ ययौ ॥ ३५ ॥ तदीरितं निशम्य ते पुनस्सुतप्रचेतसः ।
बभूवुरुचिरे वचस्सुगर्वितो हि वासवः ॥ ३६ ॥ पुरा बिभेति नस्सदा प्रति
प्रति स्म वासवः । उताद्य कृष्णसंश्रयाद् दृढं विभीषयत्यसौ ॥ ३७ ॥
अदृश्य एव देवराट् यदि स्म वज्रमुत्सृजेत् । भवेम पीडिता वयं वरादमृत्यवो-
ऽपि हि ॥ ३८ ॥ पुरा दिवि स्थितस्य च प्रमर्दने वयं क्षमाः । उताद्य यद्यमुं
वयं व्रजेम कृष्ण एष्यति ॥ ३९ ॥ अतोऽभिषेचनाद्यदीह शार्ङ्गिणश्शचीपतिः ।
न वज्रमुत्सृजेत्तदाऽभिषेचयाम तं वयम् ॥ ४० ॥ अतोऽन्यथा दनुर्यथा
वरादमृत्युकोऽपि सन् । सुरेन्द्रवज्रताडितो बभूव कुक्षिगास्ययुक् ॥ ४१ ॥
तथैष कृष्णसंश्रयात्स नश्शचीपतिर्नयेत् । इति स्म निश्चिता नृपानयातयन्त
शौरये ॥ ४२ ॥ समस्तशो जरासुतादिभिः कृतेऽभिषेचने । अतीव भयमान-
कान्न चानुयाति कश्चन ॥ ४३ ॥ समाश्रयं च केशवं सदैव जीवनार्थिनः ।
प्रकुर्युरासुरा अपीति देवकार्यसंक्षयः ॥ ४४ ॥ इतीक्ष्य पाकशासनोऽब्रदज्जरा-
सुतादिकान् । सरुग्मिसाल्वचेदिपो न यातु मागधो हरिम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति स्म निश्चिता नृपानित्यत्र इति स्म निश्चिताः=जरासुतादयः नृपान्=कांश्चिन्नृ-
पान् शौरये=कृष्णार्थं कृष्णाभिषेकार्थमिति यावत् अयातयन्त=प्रापयामासुः ।
अहङ्कारवशात्स्वयं न गताः ॥ ४२ ॥ अन्यद्वाराऽभिषेचने कृते सति सर्वैर्न गत-
मिति इन्द्रः कुतो न चुकोपेत्यतस्तात्पर्यमाह । समस्तश इति । सर्वैर्गत्वाऽभिषेके
कृते सति अतीव भयमानकान् जरासुतादीन् कश्चन नानुयाति । असुरा अपि
जीवनार्थिनः केशवमेव समाश्रयं कुर्युरिति=हेतोः सर्वेषामसुराणामपि कृष्णशरण-
प्राप्तौ शरणागतानां च संहरणायोगाख्यहेतोरित्यर्थः । देवकार्यस्य=भूभारभूतदैत्य-

तान्विना परेऽधिराजराज इत्यमुम् । तदाऽभिषेक्तुंमुद्यता नृपास्सुरेशशास-
नात् ॥ ४६ ॥ अतश्शचीपतिर्निजं वरासनं हरैरदात् । विवेश तत्र केशवो
नभःस्तलावतारिते ॥ ४७ ॥ करे प्रगृह्य केशवो न्यवेशयत्सहासने । पत-
त्रिपुङ्गवं च तौ स भीष्मकानुजौ प्रभुः ॥ ४८ ॥ अथाखिला नरेश्वरा
मुनीन्द्रसंयुता हरिम् । सुशातकौम्भकुम्भकैः प्रचक्रुराभिषेकिणम् ॥ ४९ ॥
विरिञ्चशर्वपूर्वकैरभिष्टुतस्सुरादिभिः । समस्तदेवगायकैः प्रगीत आस केशवः ॥
॥ ५० ॥ अथाऽऽह भीष्मकं प्रभुः स्वयंवरः किल त्वया । अभीप्सितस्सुता-
कृते शुभाय ते भवेन्न सः ॥ ५१ ॥ इयं रमा तवाऽऽत्मजा बभूव तां हरेर्न
च । ददाति चेत्तदा पिता निरिन्दिरो व्रजेदधः ॥ ५२ ॥ हिताय चैतदीरितं
त्वान्यथा न चिन्तय । न योषिदिच्छया त्वहं ब्रवीमि पश्य यादृशः ॥ ५३ ॥
उदीर्य चैवमीश्वरश्चकार हाविरात्मनः । स विश्वरूपमुत्तमं विसंख्यशीर्षबाहु-
कम् ॥ ५४ ॥ अनन्ततेज आततं विसंख्यरूपसंयुतम् । विचित्रमौलिकुण्ड-
लाङ्गदोरुहारनूपुरम् ॥ ५५ ॥ ज्वलत्सुकौस्तुभप्रभाभिभासकं शुभाम्ब-
रम् । प्रपश्य यादृशः स्त्रियो ममेत्यदर्शयच्छ्रियम् ॥ ५६ ॥ अनन्तरूपिणीं
परां मनुष्यदृष्टितोऽधिकाम् । स रुग्मिणीतनोरपि व्यदर्शयच्च देवताः ॥ ५७ ॥
तदद्भुतं समीक्ष्य तु प्रभीत आशु भीष्मकः । पपात पादयोर्विभोः करोमि
तत्तथेति च ॥ ५८ ॥ पुनश्च विश्वरूपतां पिधाय पद्मलोचनः । जगाम पक्षि-

हननाख्यदेवकार्यस्य संक्षयः=नाशः स्यात् इतीक्ष्य=इत्थं विचार्य पाकशासनः
सरुक्मिसाल्वचेदिपः=रुक्मिसाल्वचेदिपैः सहितः मागधः हरिं न यात्विति जरासुता-
दिकानवदत् = दूतमुखेनावददित्येकान्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ स्वयंवरः किलेत्यत्र स्वयंवरः=चैवं प्रति स्वयंवरः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
योषिदिच्छया नेति प्रमापयितुं मत्स्यकूर्माद्यनन्तरूपाण्यपि स्वविश्वरूपे दर्शितवा-
नितिभावेन विसंख्यरूपसंयुतमित्युक्तम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
अनन्तरूपिणीं “रूपं स्वभावे सौन्दर्य” इति वचनात् अनन्तसौन्दर्यवतीं स्वरु-
ग्मिणीतनोरपि मनुष्यदृष्टितः अधिकां नतु स्वभावतः उभयोरैक्येन नीचोच्चभावा-
योगात् एतादृशीं श्रियमदर्शयदिति पूर्वेणान्वयः । यद्वा यादृशाः स्त्रियः बहुवचन-

वाहनः पुरीं स्वबाहुपालिताम् ॥ ५९ ॥ अपां पतिश्च मैथिलः स्वयंवरं कृता-
वपि । हरिं विनिश्चयादियं व्रजेदिति स्म चक्रतुः ॥ ६० ॥ स्वयंवरः क्षिते-
र्भुजां स्वधर्म इत्यतो द्वयोः । न दोष आस भीष्मको न केशवार्थमैच्छत ॥
॥ ६१ ॥ अतो हरौ प्रबोध्य तं गते कृपालुसत्तमे । वशीकृते च भीष्मके
नृपास्त्वमन्त्रयन्पुनः ॥ ६२ ॥ यशश्च धर्ममुत्तमं विधित्सता वृकोदरे । न
केशवेन सूदितो जरासुतो हि मन्यते ॥ ६३ ॥ वराच्छिवस्य मामयं न
हन्तुमीष्ट उत्तमात् । अतश्शिवप्रसादतो जितोऽपि जेष्य उत्तरम् ॥ ६४ ॥
मृधेमृधे जितोऽपि सन्दहाशया पुनःपुनः । समीहते युधे शिवं न चावमन्यते
क्वचित् ॥ ६५ ॥ अतः पुनश्च भूमिपानुवाच बारूहद्रथः । धिगेव पौरुषं हि
नो यदेष नोऽजयत्सदा ॥ ६६ ॥ अभूपतेन चाऽऽसनं प्रदेयमित्युदाहृतम् ।
अमुष्य नभस्तदन्यथा बभूव चिन्तितं नृपाः ॥ ६७ ॥ अयं नृपोत्तमाङ्गणे
महेन्द्रपीठमारूहत् । समस्तराजराजतामवाप नोऽप्यनिच्छताम् ॥ ६८ ॥
अतः पुनः कथं हरिं वयं जयेम चिन्त्यताम् । यथा च भीष्मकात्मजापवासु-
याच्च चेदिराट् ॥ ६९ ॥ अयं हि दत्तपुत्रको ममौरसाद्विशिष्यते । अतो

प्रयोगात् उरसि अङ्गयोः असंख्यातपादसेवार्थं च अनन्तरूपिणीमित्यर्थः ॥ ५७ ॥
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अनन्ययोग्या श्रीश्चेत् ज्ञानिना वरुणेन मिथिलेन च देवानां
राज्ञां च मेलनं कृत्वा लक्ष्म्याः सीतायाश्च कुतः स्वयंवरः कृत इत्यत आह ।
अपां पतिरिति । स्वयंवरं कृतावपीत्यत्र स्वयंवरमुद्दिश्य कृतौ=प्रयत्नेऽपि । यद्वा
कृच्छब्दात् कृताविति द्विवचनप्रयोगः । स्वयंवरं कृतौ=कुर्वाणावपि इयं रमा
हरिं व्रजेदिति विनिश्चयादेव चक्रतुरित्यन्वयः ॥ ६० ॥ देवेष्वपि वायुसोमा-
दित्यानां क्षत्रियत्वादादित्यगणस्थो वरुणोऽपि क्षत्रिय इति भावेनोक्तं स्वयंवरः
क्षितेर्भुजामिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ उत्तरं=उत्तरकालं “कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे” इति द्वितीया ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
अयं हि दत्तपुत्रक इत्यत्र अयं=शिशुमालः स्वपित्रा=इमघोषेण पुत्रवदेनं परिपा-
लय विवाहं च कारयेति मत्करे दत्तत्वात् दत्तपुत्रक इत्यर्थः । मे औरसात् पुत्रात्
सहदेवादपि विशिष्यते । अतो निवेद्य इत्यत्र निवेद्य=उद्वाह्यः ॥ ७० ॥

निवेश्य एष मे सुरुपिणी च रुग्मिणी ॥ ७० ॥ शिवागमेषु शिष्यकाः स
 रुग्मिसाल्वपौण्ड्रकाः । ममाखिला नृपास्ततः कुरुध्वमेतदेव मे ॥ ७१ ॥
 इतीरिते तु सौभराद् जगाद् रुग्मिसंविदाः । स्वयंवरो निवर्तितः स्वसारमेष
 दास्यति ॥ ७२ ॥ न चातिवर्तितुं क्षमः पिताऽस्य चेदिपाय ताम् । प्रदातु-
 काममात्मजं वयोगतस्तथाऽबलः ॥ ७३ ॥ स्वयं तु कृष्ण एत्य नो विजित्य
 कन्यकां हरेत् । ततोऽस्य पूर्वमेव नो ह्यभावता कृता शुभा ॥ ७४ ॥ उपाय
 एष चिन्तितो मयाऽत्र मागधेश्वर । मुनिं हि गर्गनामकं ह्यमुष्य स्याल आशि-
 पत् ॥ ७५ ॥ यदाऽस्य षण्डतोदिता मुनेः पुरो हि तस्य च । परेण वृष्णयो
 ऽहसंश्चकोप गर्ग एषु हि ॥ ७६ ॥ चकार च प्रतिश्रवं समार्जये सुतं
 दुतम् । अकृष्णतां य आनयेद्भुवोऽपि वृष्णिनाशकः ॥ ७७ ॥ यतो हि
 कृष्णसंश्रयाद्धतापहासिता वयम् । इति ब्रुवन्वनं ययौ तपश्च शैवमाचरत् ॥
 ७८ ॥ स चूर्णमायसं त्वदन्ददर्श चाब्दतश्शिवम् । वरं ततोऽभिपेदिवान्
 सुतं हरेरभावदम् ॥ ७९ ॥ स विष्णुदैवतोऽपि सन्प्रविष्ट उल्बणासुरैः ।
 व्यधाद्धरेः प्रतीपकं व्रतं च नैष्ठिकं जहौ ॥ ८० ॥ तमार चासुराप्सरा बलिष्ठ-
 पुत्रकाम्यया । प्रविश्य गोपिकाङ्गनासमूहमध्यमुल्बणा ॥ ८१ ॥ स यावनेन
 भूभृता हि गोपिकाभिरर्चितः । अपुत्रकेण जानता मुनेर्मनोऽनुचिन्तितम् ॥

॥ ७१ ॥ स्वयंवरो निवर्तित इत्यत्र वरस्य प्रतापातिशयं दृष्ट्वा कन्या यत्र
 स्वयमेव वरं वरयति सः स्वयंवरः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अभावता कृता शुभेत्यत्र
 अस्य=कृष्णस्य पूर्वमेव या अभावता कृता=गर्गेणैव कृता सा नः अस्माकं
 शुभा हि ॥ ७४ ॥ तामेव कथां साल्वः विविच्याह । मुनिं हीत्यादिना ।
 अमुष्य गर्गस्य स्यालः भार्यासहोदरः कश्चिद्यादवः ॥ ७५ ॥ परेण=कृष्णेन
 चोदिता वृष्णयः अहसन्निति योग्यपदाध्याहारः । परेण सह अहसन्निति वा ॥
 ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ विष्णुभक्तो गर्गः कथं तत्प्रतीपमाचरदित्यत
 आह । स विष्णुदैवत इति । अस्मदसुरास्तादृशा इति भावः ॥ ८० ॥ ८१ ॥
 गोपिकाभिरर्चित इत्यत्र यावनेन भूभृता कर्त्ता गोपिकाभिः करणैः स मुनिरर्चितः
 मुनेश्चित्तवशीकरणाय भवतीभिरागन्तव्यमिति प्रार्थयित्वा ताभिः सह पूजित इति

॥ ८२ ॥ स चाप्सरस्तनौ सुतं निषिच्य यावनाय च । ददौ विमोहितः
 क्रुधा किमेतदीशवैरिणः ॥ ८३ ॥ स आश्रमाच्च नैष्ठिकाद्विदूषितः प्रतीप-
 कृत् । हरेश्च तापमेयिवाञ्जगर्ह चात्मशेमुषीम् ॥ ८४ ॥ जगाम चारुणं हरिं
 प्रपाहि मां सुपापिनम् । इति स्म विष्ण्वनुज्ञया चकार वैष्णवं तपः ॥ ८५ ॥
 कुतो हि भाग्यमाप्यते मुनेः शिवार्चने सदा । भवादृशा हि दानवाः स्थिराः
 शिवार्चने सदा ॥ ८६ ॥ सुतोऽस्य कालनामको बभूव कृष्णमर्दितुम् ।
 सदैव कालकांक्षणात्स यावनाभिषेचितः ॥ ८७ ॥ तवैव शिष्य एष चाति-
 भक्तिमान्हि शङ्करे । प्रभूतसेनया युतो बलोद्धतश्च सर्वदा ॥ ८८ ॥ तमेव
 यामि शासनात्तवोपनीय सत्वरम् । विकृष्णकं क्षितेस्तलं विधाय संरमामहे ॥
 ॥ ८९ ॥ ततश्च रुग्मिणीं वयं प्रदापयाम चेदिपे । विनाश्य देवपक्षिणो
 यथेष्टमास्म सर्वदा ॥ ९० ॥ इतीरितो जरासुतो बभूव दुर्मना भृशम् ।
 किरीटमण्डितं शिरश्चकार चाश्ववाग्भृशम् ॥ ९१ ॥ करं करेण पीडय-
 निशाभ्य चात्मनो भुजौ । जगाद कार्यसिद्धये कथं प्रयाचये परम् ॥ ९२ ॥
 सुदुर्गकार्यसन्ततिं ह्यगुः स्म मद्भुजाश्रयाः । समस्तभूतले नृपास्स चाहमेष
 मागधः ॥ ९३ ॥ कदाप्यचीर्णमद्य तत्कथं करोमि केवलम् । गिरीशपाद-
 संश्रयः प्रभुस्समस्तभूभृताम् ॥ ९४ ॥ इतीरितस्स सौभराद् जगाद वाक्य-
 मुत्तरम् । भवानपि स्म मुह्यते किमस्मदादयः प्रभो ॥ ९५ ॥ स्वशिष्यकैः
 कृतं तु यत्किमन्यसाधितं भवेत् । स्वशिष्यदासवर्गिकैस्समर्थयन्ति भूभुजः ॥

भावः ॥ ८२ ॥ किमेतदीशवैरिण इत्यत्र ईशे=महादेवे वैरिणः=कृष्णस्य
 एतत् स्वपुरोहितेनैव स्वमृत्युसम्पादनादिव्यसनं किं=किमाश्चर्यमिति सात्ववचनम् ॥
 ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ मध्ये शिवार्चनस्य त्यक्तत्वात् गर्गं दूषयति कुतो हीति
 मुनेः शिवार्चने कृतेऽपि सदा भाग्यं कुत आपतेत् । मुनेः शिवार्चने स्थैर्या-
 भावादिति भावः । यद्वा असदा=कदाचिदित्यर्थः ॥ ८६ ॥ सदैव कालकांक्ष-
 णादित्यत्र कृष्णमर्दितुं कालकांक्षणात् कालनामको बभूवेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ सुदुर्गकार्यसन्ततिमित्यत्र सुष्ठु दुर्गा=
 प्राप्तुमशक्या या कार्यसन्ततिः तामित्यर्थः ॥ ९३ ॥ कदाप्यचीर्णमित्यत्र कदा-

॥ ९६ ॥ अपि स्म ते बलाश्रयप्रवृत्तयोऽस्मदादयः । पुमान्कुठारसंश्रयाद-
 शक्त ईर्यते नु किम् ॥ ९७ ॥ कुठारसम्मितो ह्यसौ तवैव यावनेश्वरः । विना
 भवद्वलं क्वचित्प्रवर्तितुं न हि क्षमः ॥ ९८ ॥ वरो हि कृष्णमर्दने वृतोऽस्य
 केवलः शिवात् । तदन्यशत्रुपीडनात्त्वमेव तस्य रक्षकः ॥ ९९ ॥ तवाखिलै-
 रजेयता शिवप्रसादतोऽस्ति हि । विशेषतो हरेर्जये वरादयं विमृश्यते ॥
 ॥ १०० ॥ इतीरितेऽप्यतृप्तवत् स्थिते तु बारुहद्रथे । जगाम सौभमास्थितस्स
 सौभराद् च यावनम् ॥ १०१ ॥ स कालयावनोऽथ तं जरासुतान्तिकागतम् ।
 निशम्य भक्तिपूर्वकं प्रणम्य चार्चयद् द्रुतम् ॥ १०२ ॥ जरासुतो हि दैवतं
 समस्तकेशवद्विषाम् । इति प्रणम्य तां दिशं तदीयमाश्वपूजयत् ॥ १०३ ॥
 तदीरितं निशम्य च द्रुतं त्रिकोटिसंख्यया । अक्षोहिणीकया युतः स्वसेनया
 निराक्रमत् ॥ १०४ ॥ तदश्वमूत्रविष्टया बभूव नामतश्शकृत् । नदी सुवेग-
 गामिनी कलौ च या बहेत् द्रुतम् ॥ १०५ ॥ पुनःपुनर्नदीभवं निशम्य
 देशसंक्षयम् । तदन्यदेशमूत्रितं व्यशोषयद्वि मारुतः ॥ १०६ ॥ हरिश्च वै-
 नतेययुष्मिचार्य रामसंयुतः । सदाऽतिपूर्णसंविदप्यजोऽथ लीलयाऽस्मरत् ॥
 ॥ १०७ ॥ युयुत्सुरेष यावनः समीपमागतोऽद्य नः । युयुत्सतामनेन नो
 जरासुतोऽभियास्यति ॥ १०८ ॥ स यादवान् हनिष्यति प्रभङ्गतस्तु कोपतः ।
 पुरा जयाशया हि नो यदून् जघ्निवानसौ ॥ १०९ ॥ निराशकोऽद्य यादवा-
 नपि स्म पीडयिष्यति । अतस्समुद्रमध्यगापुरीविधानमद्य मे ॥ ११० ॥
 प्ररोचते विधानमप्यमुत्र सर्वसात्त्वताम् । उदीर्य चैवमीश्वरोऽस्मरत्सुरेशवर्ध-
 किम् ॥ १११ ॥ स भौवनस्समागतः कुशस्थलीं विनिर्ममे । निरम्बुके तु

प्यचीर्णं=अकृतं तत्=याचनमित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ स कालयावन इत्यत्र यवनपुत्रो यावनः काल-
 आसौ यावनश्चेति विग्रहः । स्वनिष्ठजातिविवक्षया कालयावन इत्यपि तस्यैव
 नाम ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

समुद्रमध्यगापुरीविधानमित्यत्र समुद्रमध्यगा आ=समन्ताद्विद्यमाना या पुरी
 तस्याः विधानं=अतिविस्तृतपुरीविधानमित्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥ स भौवन-

सागरे जनार्दनाज्ञया कृते ॥ ११२ ॥ महोदकस्य मध्यतश्चकार तां पुरीं
शुभाम् । द्विषद्वयोजनायतां पयोब्धिमध्यगोपमाम् ॥ ११३ ॥ चकार लाव-
णोदकं जनार्दनोऽमृतोपमम् । सभां सुधर्मनामिकां ददौ समीरणोऽस्य च ॥
॥ ११४ ॥ शतक्रतोस्सभां तु तां प्रदाय केशवाय सः । निधीन्समर्प्य
सर्वशो ययौ प्रणम्य तं प्रभुम् ॥ ११५ ॥ समस्तदेवतागणाः स्वकीयमार्पयन्
हरौ । विमुच्य पक्षिपुङ्गवं स योद्धुमैच्छदच्युतः ॥ ११६ ॥ समस्तमाधुरान्
प्रभुः कुशस्थलीस्थितान्क्षणात् । विधाय बाहुयोधकस्स यावनं समभ्ययात् ॥
॥ ११७ ॥ अनन्तशक्तिरप्यजस्सुनीतिदृष्टये नृणाम् । व्यवसायन्निजाजना-
न्त लीलयैव केवलम् ॥ ११८ ॥ अनाद्यनन्तकालं समस्तलोकमण्डलम् ।
यदीक्षयैव रक्ष्यते किमस्य वृष्णिरक्षणम् ॥ ११९ ॥ निरायुधं च मामयं वरा-
च्छिवस्य न क्षमः । समस्तसेनया युतोऽपि योद्धुमित्यदर्शयत् ॥ १२० ॥
स कृष्णपन्नगं घटे निधाय केशवोऽर्पयत् । निरायुधोऽप्यहं क्षमो निहन्तु-
मप्रियानिति ॥ १२१ ॥ घटं पिपीलिकागणैः प्रपूर्य यावनोऽस्य च । बहु-

स्समागत इत्यत्र भौवनः=भुवनाख्यवर्धकिपुत्रः विश्वकर्मा ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ स कृष्ण-
पन्नगमित्यत्र न च वाच्यं कृष्णप्रेषितसर्पस्य कालयावनेन पिपीलिकापुञ्जैर्नाशित-
त्वात्तदीयमेव कौशलमधिकमिति । सर्वज्ञोऽपि भगवान् श्रीकृष्णः नीतिव्याजेन
भुवः अकृष्णतां यः आनयेत् तं सुतं समार्जय इति मुनिसङ्कल्पस्य हरिपदोक्त-
कृष्णाभावदं सुतं याहीति शिववरस्य चान्यथीकरणाय कृष्णसर्पं प्रेषितवान् ।
हर्यभावस्य मुनिना अप्रार्थितत्वात् हरिपदेनापि कृष्ण एवोच्यते । अत एव
“विकृष्णकं क्षितेस्तल”मिति सात्वस्याप्युक्तिः । एवं च कृष्णपन्नगमित्युक्त-
कृष्णसर्पस्यापि कृष्णपदवाच्यत्वात् कालयावनेन पिपीलिकाभिस्तन्नाशे कारिते सति
भुवि कस्यचित्कृष्णाभावस्य च तेनैव सम्पादितत्वात् मुनिसङ्कल्पः शिववरश्च
तत एव सम्पादितो भवेत् । वरद्वयाभावात् । तस्य पराभवं च प्रागेव स्वलीला-
कौशलेन श्रीकृष्णः साधितवान् । अतः श्रीकृष्णस्यैव नीतिरसदृशी । अन्यथा
क्राप्यदर्शितनीतिमत्तैव कुतो दर्शयेत् । तस्मात्सर्वज्ञचूडामणिर्भगवानेवेति युक्त-

त्वतो विजेष्य इत्यहिं मृतं व्यदर्शयत् ॥ १२२ ॥ किमत्र सत्यमित्यहं प्रदर्श-
यिष्य इत्यजः । उदीर्य दूतमभ्ययात्स यावनं प्रबाधितुम् ॥ १२३ ॥ स
बाहुनैव केशवो विजित्य यावनं प्रभुः । निहत्य सर्वसैनिकान् स्वमस्य याप-
यत्पुरीम् ॥ १२४ ॥ महास्त्रशस्त्रसञ्चयान्सृजन्तमाशु यावनम् । न्यपातयद्रथो-
त्तमात्तलेन केशवोऽरिहा ॥ १२५ ॥ विवाहनं निरायुधं विधाय बाहुना
क्षणात् । विमूर्छितं न चाहनत्सुरार्थितं स्मरन्हरिः ॥ १२६ ॥ पुरा हि यौव-
नाश्वजे वरप्रदास्सुरेश्वराः । ययाचिरे जनार्दनं वरं वरप्रदेश्वरम् ॥ १२७ ॥
अनर्थको वरोऽमुना वृतोऽपि सार्थको भवेत् । अरिं भविष्ययावनं दहत्वयं
तवेश्वर ॥ १२८ ॥ तथाऽस्त्विति प्रभाषितं स्ववाक्यमेव केशवः । ऋतं विधातु-
मभ्ययात्स यौवनाश्वजान्तिकम् ॥ १२९ ॥ ससंज्ञकोऽथ यावनो धरातला-
त्समुत्थितः । निपात्य यान्तमीश्वरं स पृष्ठतोऽन्वयात्क्रुधा ॥ १३० ॥ हरि-
र्गुहां नृपस्य तु प्रविश्य संव्यवस्थितः । स यावनः पदाऽहनन्नृपं स तं ददर्श
ह ॥ १३१ ॥ स तस्य दृष्टिमात्रतो बभूव भस्मसात्क्षणात् । स एव विष्णु-
ख्ययो ददाह तं हि वह्निवत् ॥ १३२ ॥ वराच्छिवस्य दैवतैरवध्यदानवान्
पुरा । हरेर्वरान्निहत्य स प्रपेद आश्विमं वरम् ॥ १३३ ॥ सुदीर्घसुप्तिमात्मनः
प्रसुप्तिभङ्गकृत्क्षयम् । स्वदृष्टिमात्रतस्ततो हतस्स यावनस्तदा ॥ १३४ ॥ अतश्च
पुण्यमाप्तवान् सुरप्रसादतोऽक्षयम् । स यौवनाश्वजो नृपो न देवतोषणं

मुत्पश्यामः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ किमत्र सत्यमित्यत्र अत्र=बहुभिः प्रबलस्या-
प्येकस्य हननं कर्तुं शक्यत इति तव कालयवनेन कृते पिपीलिकापूरणारूपे
कर्मणि बलवतैकेन बहूनां हननं कर्तुं शक्यत इति मया कृते च कर्मणि किं
सत्यमित्येतदहं प्रदर्शयिष्ये=कर्मणैव प्रदर्शयिष्ये । दूतमुदीर्येति सम्बन्धः । बल-
वतैकेनैव मया कालयवनस्य बहुतरतसेनायाश्च हनने कृते मत्कृतमेव सत्यं भवि-
ष्यति बहुसेनावता तव कालयवनेन मम पराभवः कारितश्चेत्तत्कृतमेव सत्यं भवि-
ष्यतीति भावः । इदं तु निदर्शनं मया प्रयोजनान्तरसम्पादनार्थमेव कृतम् । अत-
स्तव दृष्टान्तमात्रेण नार्थसिद्धिरिति भावः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥
॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

वृथा ॥ १३५ ॥ ततो हरिं निरीक्ष्य स स्तुतिं विधाय चोत्तमाम् । हरेरनु-
ज्ञया तपश्चकार मुक्तिमाप च ॥ १३६ ॥ ततो गुहामुखाद्धरिर्विनिस्सृतो
जरासुतम् । समस्तभूपसंवृतं जिगाय बाहुनेश्वरः ॥ १३७ ॥ तलेन मुष्टिभि-
स्तथा महीरुहैश्च चूर्णिताः । निपेतुरस्य सैनिकाः स्वयं च मूर्छितोऽपतत् ॥
॥ १३८ ॥ स साल्वपौण्ड्रचेदिपान्निपात्य सर्वभूभुजः । स पुप्लुवे जनार्दनः
क्षणेन तां कुशस्थलीम् ॥ १३९ ॥ ससंज्ञकास्समुत्थितास्ततो नृपाः पुन-
र्ययुः । जिगीषवोऽथ रुग्मिणीं विधाय चेदिपे हरिम् ॥ १४० ॥ समस्तराज-
मण्डले विनिश्चयादुपागते । सभीष्मके च रुग्मिणि प्रदातुमुद्यते तदा ॥
॥ १४१ ॥ समस्तलोकयोषितां वरा विदर्भनन्दना । द्विजोत्तमं हरेः पदोः
सकाशमाश्रयातयत् ॥ १४२ ॥ निशम्य तद्वचो हरिः क्षणाद्विदर्भकानगात् ।
तमन्वयाद्धलायुधस्समस्तयादवैस्सह ॥ १४३ ॥ समस्तराजमण्डलं प्रयान्त-
मीक्ष्य केशवम् । सुयत्तमात्तकार्मुकं बभूव कन्यकावने ॥ १४४ ॥ पुरा
प्रदानतस्सुरेक्षणच्छलाद्वहिर्गताम् । रथे न्यवेशयद्धरिः प्रपश्यतां च भूभृ-
ताम् ॥ १४५ ॥ जरासुतादयो रुषा तमभ्ययुःशरोत्तमैः । विधाय तान्निरा-
युधाञ्जगाम केशवश्शनैः ॥ १४६ ॥ पुनर्गृहीतकार्मुकान् हरिं प्रयातुमुद्य-
तान् । न्यवारयद्धलायुधो बलाद्वलोज्जिताग्रणीः ॥ १४७ ॥ तदा सितशिशो-
रुहो हरेर्हलायुधे स्थितः । प्रकाशमाविशद्वलं विजेतुमत्र मागधम् ॥ १४८ ॥
स तस्य मागधो रणे गदाऽभिपातचूर्णितः । पपात भूतले बलो विजित्य तं

स यौवनाश्वज इत्यत्र युवनाश्वस्यापत्यं पुमान् यौवनाश्वः=मान्धाता तस्माज्जातो
यौवनाश्वजो=मुचुकुन्दः । न देवतोषणं वृथेत्यत्र देवानां तारतम्यं ज्ञात्वा यत्तो-
षणं तदेव देवतोषणम् । हिरण्यकशिपुरावणादीनां ब्रह्मशिवादिदेवतोषणस्य वैय-
र्थ्यदर्शनात् इत्थमेवार्थो वक्तव्यः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥
जिगीषवोऽथ रुग्मिणीमित्यत्र अथ हरिं जिगमिषव इति सम्बन्धः । विधाय=
मनसि विधाय ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
॥ १४७ ॥ तदा सितः शिशोरुह इत्यत्र हलायुधस्थितः हरेः सितः=शुक्लः शिशो-
रुहः=केशः प्रकाशं व्यक्तं यथा भवति तथा बलं=बलराममाविशत्=मागधं

ययौ पुरीम् ॥ १४९ ॥ बरोरुवेषसंवृतोऽथ नेदिराद् समभ्ययात् । तमास-
 साद सात्यकिर्नदन्मृगाधियो यथा ॥ १५० ॥ चिरं प्रयुध्यताबुभौ वरास्त्र-
 शस्त्रवर्षिणौ । क्रुधा निरीक्ष्य तस्थतुः परस्परं स्फुरत्तनू ॥ १५१ ॥ समान-
 भावमक्षमी शिनेस्सुतात्मजश्शरम् । अथोद्धवर्हं तं बलान्मुमोच तस्य वक्षसि ॥
 ॥ १५२ ॥ स तेन ताडितोऽपतद्विसंज्ञको नृपात्मजः । विजित्य तं स सात्यकि-
 र्ययौ प्रहृष्टमानसः ॥ १५३ ॥ अथापरे च यादवा विजित्य तद्वलं ययुः ।
 पुरैव रुग्मिपूर्वकाः प्रजग्मुश्च्युतं प्रति ॥ १५४ ॥ सहैकलव्यपूर्वकैस्समेत्य
 भीष्मकात्मजः । हरिं ववर्ष सायकैस्स सिंहवन्न्यवर्तत ॥ १५५ ॥ अक्षौहिणी-
 त्वयं हरिस्तदा निहत्य सायकैः । अवाहनायुधं व्यधाग्निषादपं शरैः क्षणात् ॥
 ॥ १५६ ॥ शरं शरीरनाशकं समाददानमीश्वरम् । स एकलव्य आशु तं
 विहाय दुद्रुवे भयात् ॥ १५७ ॥ धनुर्भृतां वरे गते रणं विहाय भूमृतः ।
 करुशराजपूर्वकाः क्षणात्प्रदुद्रुवुर्भयात् ॥ १५८ ॥ अथाससाद केशवं रुषा
 स भीष्मकात्मजः । शराम्बुधार आशु तं विवाहनं व्यधाद्धरिः ॥ १५९ ॥
 चकर्त कार्मुकं पुनस्सखङ्गचर्मभृद्धरेः । रथं समारुहच्छरैश्चकर्त खङ्ग-
 मीश्वरः ॥ १६० ॥ शरैर्वितस्तिमात्रकैर्विधाय तं निरायुधम् । प्रियावचः
 प्रपालयन् जघान नैनमच्युतः ॥ १६१ ॥ निबध्य पञ्चचूडिनं विधाय तं
 व्यसर्जयत् । जगज्जनित्रयोरिदं विडम्बनं रमेशयोः ॥ १६२ ॥ सदैकमानसा-
 वपि स्वधर्मशासकौ नृणाम् । रमा हरिश्च तत्र तौ विजहतुर्हि रुग्मिणा ॥
 ॥ १६३ ॥ अथाससाद सौभराद् हरिं शराम्बुवर्षणः । हरिश्शरं यमोपमं
 मुमोच तस्य वक्षसि ॥ १६४ ॥ शरेण तेन पीडितः पपात मन्दचेष्टितः ।
 चिरात्तसंज्ञकोऽगमत् त्रिणेत्रतोषणेच्छया ॥ १५५ ॥ समस्तराजसन्निधा-
 वयादवीं महीमहम् । करिष्य इत्युदीर्य स व्यधात्तपोऽतिदुश्चरम् ॥ १६६ ॥
 अथो विवेश केशवः पुरीं कुशस्थलीं विभुः । प्रियायुतोऽब्जजादिभिस्समी-
 जेतुं विशिष्य सन्निवानमकरोदिति भावः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥
 ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥
 ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

दितस्सुरेश्वरैः ॥ १६७ ॥ पुरा ततो हलायुधः प्रियां निजां पुराऽपि हि । स
 वारुणीसमाह्वयामवाप रैवतीं प्रभुः ॥ १६८ ॥ पतिं यथाऽनुरूपिणं तदीयमेव
 पूर्वकम् । पिता तदीय ऐच्छत प्रवेत्तुमब्जसम्भवात् ॥ ६९ ॥ स तत्सदो
 गतो वरात्तदीयतः प्रगीतिकाम् । निशम्य नाविद्वहतं युगोरुकालपर्ययम् ॥
 ॥ १७० ॥ नरानयोग्यगीतिका विमोहयेत्ततो नृपः । स मूढबुद्धिरन्ततोऽ-
 ल्पकाल इत्यमन्यत ॥ १७१ ॥ स मूर्छितः प्रबोधितोऽब्जजेन तं त्वपृच्छत ।
 सुतापतिं बलं च सोऽब्रवीद्युगात्यये बहौ ॥ १७२ ॥ स रैवतो बलाय तां
 प्रदाय गन्धमादनम् । गतोऽत्र चीर्णसत्तपा अवाप केशवान्तिकम् ॥ १७३ ॥
 बलोऽपि तां पुरातनप्रमाणसंमितां विभुः । हलेन चाज्ञया समां चकार
 सत्यवांछितः ॥ १७४ ॥ तथा रतस्सुताबुभौ शठोल्मुकाभिधावधात् । पुरा-
 र्यमांशकौ सुराबुदारचेष्टितो बलः ॥ ७५ ॥ जनार्दनश्च रुग्मिणीकरं शुभे
 दिनेऽग्रहीत । महोत्सवस्तदाऽभवत्कुशस्थलीनिवासिनाम् ॥ १७६ ॥ चतु-
 र्मुखेशपूर्वकास्सुरा वियत्यवस्थिताः । प्रतुष्टुवुर्जनार्दनं रमासमेतमव्ययम् ॥
 ॥ १७७ ॥ मुनीन्द्रदेवगायकादयोऽपि यादवैस्सह । विचेरुरुत्तमोत्सवे रमा-
 रमेशयोगिनि ॥ १७८ ॥ सुरांशकाश्च ये नृपास्समाहुता महोत्सवे । स-
 पाण्डवास्समाययुर्हरिं रमासमायुतम् ॥ १७९ ॥ समस्तलोकसुन्दरौ युतौ
 रमारमेश्वरौ । समीक्ष्य मोदमाययुस्समस्तलोकमज्जनाः ॥ १८० ॥ तथा
 रमजनार्दनो वियोगशून्यया सदा । अधत्त पुलमुत्तमं मनोभवं पुरातनम् ॥
 ॥ १८१ ॥ चतुस्तनोर्हरेः प्रभोस्तृतीयरूपसंयुतः । ततस्तदाह्वयोऽभवत्स
 रुग्मिणीसुतो बली ॥ १८२ ॥ पुरैव मृत्यवेऽवदत्तमेव शम्बरस्य हि । प्रजा-
 तमब्जजाङ्गजस्तवान्तकोऽयमित्यपि ॥ १८३ ॥ स मायया हरेस्सुतं प्रगृह्य
 सूतिकागृहात् । अत्राक्षिपन्महोदध्याबुपेक्षितोऽरिपाणिना ॥ १८४ ॥ तमग्रस-
 ज्जलेचरस्स दाशहस्तमागतः । कुमारस्य तूदरे निरीक्ष्य शम्बरे ददुः ॥

॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥

॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥

॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ कुमारस्य तूदरे निरीक्ष्येत्यत्र निरीक्ष्य=मृतिकाले

॥ १८५ ॥ विपाठ्य मत्स्यकोदरं स शम्बरः कुमारकम् । न्यवेदयन्मनो-
भवप्रियाकरे सुरुपिणम् ॥ १८६ ॥ अनङ्गतामुपागते पुरा हरेण साङ्गजे ।
वशं विरिञ्चशापतो जगाम शम्बरस्य हि ॥ १८७ ॥ पुरा हि पञ्चभर्तृकां
निशम्य कञ्जजोदिताम् । जहास पार्षतात्मजां शशाप तां ततस्त्वजः ॥ १८८ ॥
भवासुरेण दूषितेति सा ततोऽतिमायया । विधाय तां निजां तनुं जगाम
चान्ययाऽसुम् ॥ १८९ ॥ गृहेऽपि साऽसुरे स्थिता निजस्वरूपतोऽसुरम् ।
न गच्छति स्म सा पतिं निजं समीक्ष्य हर्षिता ॥ १९० ॥ रसायनैः कुमा-
रकं व्यवर्धयद्रतिः पतिम् । सुपूर्णयौवनोऽभवच्चतुर्भिरेव वत्सरैः ॥ १९१ ॥
पतिं सुपूर्णयौवनं निरीक्ष्य तां विलज्जतीम् । उवाच कार्णिकम्ब ते कुचेष्टितं
कथं त्विति ॥ १९२ ॥ जगाद साऽखिलं पतौ तदस्य जन्म चागतिम् ।
ततोऽग्रहीत्स तां प्रियां रतिं रमापतेस्सुतः ॥ १९३ ॥ ददौ च मन्त्रमुत्तमं
समस्तमायिनाशकम् । भृगूत्थरामदैवतं रतिरेस्सुताय सा ॥ १९४ ॥ ततः
स्वदारधर्षकं समाह्वयद्युधेऽङ्गजः । स शम्बरं समेत्य तं युयोध शक्तितो बली
॥ १९५ ॥ स खङ्गचर्मधारिणं वरास्त्रशस्त्रपादपैः । यदा न योद्धुमाशकद्धरैः
सुतं न दृश्यते ॥ १९६ ॥ सहस्रमायमुत्खणं त्वदृश्यमम्बराद्विरीन । सृजन्त-
मेत्य विद्यया जघान कृष्णनन्दनः ॥ १९७ ॥ स विद्यया विनाशितोरुमाय
आशु शम्बरः । निकृत्तकन्धरोऽपतद्वरासिनाऽमुना क्षणात् ॥ १९८ ॥ निहत्य
तं हरेस्सुतस्तयैव विद्ययाऽम्बरम् । समास्थितस्स भार्यया समं कुशस्थलीं
ययौ ॥ १९९ ॥ समस्तवेदिनोर्मुनिर्नरान्विडम्बमानयोः । रमारमेशयोस्सुतं
जगाद तं स्म नारदः ॥ २०० ॥ स रुग्मिणीजनार्दनादिभिस्सरामयादवैः ।
पितामहेन चादरात्सुलालितोऽवसत्सुखम् ॥ २०१ ॥ ततः पुरा स्यमन्तकं
हवाप सूर्यमण्डले । स्थिताद्धरेस्स सत्त्वजित्सदाऽत्र केशवार्चकः ॥ २०२ ॥

विवृतयदनद्वारा निरीक्ष्य ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ हरेः सुतं न
दृश्यत इत्यत्र हरेः सुतं प्रति यदा योद्धुं नाशकत् तदा सः शम्बरः न दृश्यते=
केनापि न दृश्यते अदृश्योऽभूदित्यर्थः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

सदाऽस्य विष्णुभाविनोऽप्यतीव लोभमान्तरम् । प्रकाशयन्नमापतिर्ययाच
ईश्वरो मणिम् ॥ २०३ ॥ स तं न दत्तवांस्ततोऽनुजो विवध्य तं मणिम् ।
वनं गतः प्रसेनको मृगाधिपेन पातितः ॥ २०४ ॥ तदा स सत्रजिद्धरिं
शशंस सोदरान्तकम् । उपांशुवर्त्मना ततो हरिस्सयादवो ययौ ॥ २०५ ॥
वने स सिंहसूदितं पदैः प्रदर्श्य वृष्णिनाम् । प्रसेनमृगपातितं स सिंहमप्य-
दर्शयत् ॥ २०६ ॥ ततो निधाय तान्बिलं स जाम्बवत्परिग्रहम् । विवेश तत्र
संयुगं बभूव तेन चेशितुः ॥ २०७ ॥ युयोध मन्दमेव स प्रभुः स्वभक्त-
इत्यजः । चकार चोग्रमन्ततः प्रकाशयन् स्वमस्य हि ॥ २०८ ॥ स मुष्टि-
पिष्टविग्रहो नितान्तमापदं गतः । जगाम चेतसा रणं रघूत्तमं निजं पतिम् ॥
॥ २०९ ॥ स्मृतिं गते तु राघवे तदाकृतिं यदूत्तमे । समस्तभेदवर्जितां स गीक्ष्य
सोऽयमित्यवैत् ॥ २१० ॥ ततः क्षमापयन्सुतां प्रदाय रोहिणीं शुभाम् ।
मणिं च तं लुनाय स प्रपन्न आशु पादयोः ॥ २११ ॥ विधाय चक्रदारितं
सुजीर्णदेहमस्य सः । युवानमाशु केशवश्चकार वेदनां विना ॥ २१२ ॥
विधाय भक्तवांछितं प्रियासहाय ईश्वरः । प्रगृह्य तं महामणिं विनिर्ययौ
गुह्यामुखान् ॥ २१३ ॥ गुहां प्रविष्टमीश्वरं बहून्ग्रहान्यनिर्गतम् । प्रतीक्ष्य
यादवास्तु ये गता गृहं तदाऽहृषुः ॥ २१४ ॥ समस्तवृष्णिसन्निधौ यदूत्तम-
स्यमन्तकम् । ददौ च सत्रजित्करे स विच्छविर्बभूव ह ॥ २१५ ॥ स

॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥
२१२ ॥ २१३ ॥ तदाऽहृषुरित्यत्र तदा=कृष्णागमने सति “हृषि हर्षणे”
इति धातोः लुङि अहृषुरिति बहुवचनम् । हर्षं कृतान्त इत्यर्थः ॥ २१४ ॥
॥ २१५ ॥ मिथ्यया तपन्नित्यत्र मिथ्यया=मिथ्यावचनेनेति “उपसर्गविभक्तिस्वर

दुर्यशो रमापतावनूच्य मिथ्यया तपन् । स्वपापहानिकांक्षया ददौ सुतां
जनार्दने ॥ २१६ ॥ मणिं च तं प्रदाय तं ननाम ह क्षमापयन् । मणिं पुन-
र्ददौ हरिर्मुपोद सत्यभामया ॥ २१७ ॥ रमैव सा हि भूरिति द्वितीयमूर्तिरु-
त्तमा । बभूव सत्रजित्सुता समस्तलोकसुन्दरी ॥ २१८ ॥ ततो हि सा च
रुग्मिणी प्रिये प्रियासु तेऽधिकम् । जनार्दनस्य ते हरेस्सदाऽवियोगिनी यतः
॥ २१९ ॥ अथाप साम्बनामकं सुतं च रोहिणी हरेः । चतुर्मुखांशसंयुतं
कुमारमेव षण्मुखम् ॥ २२० ॥ इति प्रशासति प्रभौ जगज्जनार्दनेऽखिलम् ।
अगण्यसद्गुणार्णवे कदाचिदाययौ द्विजः ॥ २२१ ॥ जनार्दनस्स नामतो
रमेशपादसंश्रयः । सुमानितश्च विष्णुना प्रणम्य वाक्यमब्रवीत् ॥ २२२ ॥
क्षमस्व मे वचः प्रभो ब्रवीम्यतीव पापकम् । यतस्सुपापदूतकस्ततो हि तादृशं
वचः ॥ २२३ ॥ न तेऽस्त्यगोचरं क्वचित्तथाऽपि चाज्ञया वदे । वदेति
चोदितोऽमुना द्विजो जगाद माधवम् ॥ २२४ ॥ सुतौ हि साल्वभूपतेर्वभूवतु-
श्शिवाश्रयौ । शिवप्रसादसम्भवौ पितुस्तपोबलेन तौ ॥ २२५ ॥ अजेयताम-
वध्यतां शिवाद्वरं समापतुः । जरासुतस्य शिष्यकौ तपोबलेन केवलम् ॥ २२६ ॥
महोदरं च कुण्डधारिणं च भूतकातुभौ । तथाऽजिताववध्यकौ दिदेश शंकर
स्तयोः ॥ २२७ ॥ तयोस्सहाय एव तौ वराच्छिवस्य भूतकौ । अजेयताम-
वापतुर्न चान्यथाऽमरावपि ॥ २२८ ॥ अजेयतामवध्यतामवाप्य तावुभौ
शिवात् । पितुश्च राजसूयितां समिच्छतो मदोद्धतौ ॥ २२९ ॥ जरासुतो
गुरुत्वतो विरोद्धुमत्र नेच्छति । नृपांस्तु देवपक्षिणो विजित्य कर्तुमिच्छतः ॥

प्रतिरूपकाश्चे'त्यव्ययविधायकसूत्रात् जाययेत्यादिवत् विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।
॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ तेऽधिकमित्यत्र "मणीयादेर्णे"ति वचनात् न
प्रगृह्यसंज्ञा । यतः कारणात् सा रुग्मिणी चेत्युभे भार्ये मूलरूपे अवियोगिनी
रमैव ततः जनार्दनस्य हरेः प्रियासु ते अधिकं प्रिये इत्यन्वयः ॥ २१९ ॥ २२० ॥
॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ न चान्य-
थामरावपीत्यत्र देवयोनित्वादेवामरौ स्वभावेन मरणरहितावपि तौ भूतकौ ।
अन्यथा शिववराभावे अजेयौ नेति योग्यपदाध्याहारेणान्वयः ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

॥ २३० ॥ स्वयं हि राजसूयितां जरासुतो न मन्यते । यतो हि वैष्णवं क्रतुं
तमाहुरीशवैदिकाः ॥ २३१ ॥ इमौ पितुर्यशोऽर्थिनौ पराभवाय ते तथा ।
समिच्छतोऽद्य तं क्रतुं भवन्तमूचतुश्च तौ ॥ २३२ ॥ समुद्रसंश्रयो भवान्वहू-
न्प्रगृह्य लावणान् । सुभारकानुपैहि नाविति क्षमस्व मे वचः ॥ २३३ ॥
इतीर्य तं ननाम सोऽप्यपाहसंस्म यादवाः । हरिस्तु सात्यकिं वचो जगाद
मेघनिखनः ॥ २३४ ॥ प्रयाहि सात्यके वचो ब्रवीहि मे नृपाधमौ । समेत्य वां
वरायुधैः करं ददाम्यसंशयम् ॥ २३५ ॥ उपेतमाशु संयुगार्थिनौ च पुष्करं
प्रति । इतीरितश्शिनेस्सुतो जगाम विप्रसंयुतः ॥ २३६ ॥ उपेत्य तौ हरे-
र्वचो जगाद सात्यकिर्बली । विधाय तौ तृणोपमौ गिरा जगाम केशवम् ॥
॥ २३७ ॥ ततः पुरैव तावुभौ द्विजं हरस्वरूपिणम् । सुदुःखवासनामकं
प्रचक्रतुस्तृणोपमम् ॥ २३८ ॥ दशत्रिकैश्शतैर्वृतो यतीश्वरैस्स सर्ववित् । विपा-
टितात्मकौपिनादि सर्वमात्रकोऽभवत् ॥ २३९ ॥ वरात्स्वसम्भवादसौ न
शापशक्तिमानभूत् । ततस्समस्तभजनोरुशक्तिमाप केशवम् ॥ २४० ॥ स
तान्समर्च्य माधवः प्रदाय चोरुमात्रकाः । ययौ च तैस्समन्वितो वधाय
साल्वपुत्रयोः ॥ २४१ ॥ तमत्रिजं हरात्मकं यतो हि वेद मागधः । ततोऽ-
त्यजत्स्वशिष्यकौ निशम्य तत्प्रतीपकौ ॥ २४२ ॥ हरौ तु पुष्करं गते
मुनीश्वरैस्समन्विते । समीयतुश्च तावुभावथाऽत्र हंसडीभकौ ॥ २४३ ॥

॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥
सुदुःखवासनामकमित्यत्र “दुरशोभनदुःखयो”रिति वचनात् सु=शोभनं दुःख-
वाचकदुरशब्दोपपदवासनाम यस्य स तथोक्तः । दुर्वासनामकमित्यर्थः ॥ २३८ ॥
विपाटिता आत्मकौपीनादिसर्वमात्रकाः सन्नाहा यस्य स तथोक्तः । आदिपदेन
दण्डकमण्डलादिकं गृह्यते । कु=कुत्सितस्य गुह्येन्द्रियस्य विषये पिः=पिधानं
तस्य नयनं=प्रापणं कुपिनं तत्सम्बन्धि कौपीनम् । कौपीनमिति तु निरुक्तत्वा-
दिकारस्य ईकारागमः ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ हंसडीभिका-
वित्यत्र “अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारये”दिति वचनात् डिभिक एव
डीभिकः । इतः परं तस्य नाज्ञोऽपि नाशो भविष्यतीति सूचनाय डिभिकनाम्न

सब्रह्मदत्तनामकोऽत्र तत्पिताऽप्युपाययौ । समागतौ च भूतकौ शिवस्य यौ
 पुरस्सरौ ॥ २४४ ॥ विचक्रनामकोऽसुरः पुरा विरिञ्चितो वरम् । अवध्य
 तामजेयतामवाप्य बाधते सुरान् ॥ २४५ ॥ स चाभवत्तयोस्सखा सहाय
 काम्ययाऽभवत् । हिडिम्बराक्षसोऽपि यः पुराऽऽप शङ्कराद्वरम् ॥ २४६ ॥ न
 जीयसे न वध्यसे कुतश्चनेति तोषितात् । स चैतयोस्सखाऽभवत्समाजगाम
 तत्र च ॥ २४७ ॥ अक्षौहिणीदशात्मकं बलं तयोर्बभूव ह । विचक्रगं षडा-
 त्मकं तथैकमेव राक्षसम् ॥ २४८ ॥ द्विष्टसेनया युतौ सहैकयैव तौ नृपौ ।
 समीयतुर्युधे हरिं हरिश्च तौ ससार ह ॥ २४९ ॥ अथ द्वयोर्द्वयोरभूद्रणो
 भयानको महान् । हरिर्विचक्रमेयिवान् बलश्च हंसमुद्धतम् ॥ २५० ॥ तदा-
 ऽस्य चानुजं ययौ शिनिप्रवीर आयुधी । गदश्च नामतोऽनुजो हरेस्स रोहि-
 णीसुतः ॥ २५१ ॥ पुरा स चण्डको गणो हरेर्निवेदिताशनः । समाह्वय-
 द्रणाय वै तयोस्स तातमेव हि ॥ २५२ ॥ अक्षौहिणीत्रयान्वितास्समस्त-
 यादवास्तदा । त्रिलोचनानुगौ च तौ न्यवारयन्स राक्षसौ ॥ २५३ ॥ हरि-
 र्विचक्रमोजसा महास्त्रशस्त्रवर्षिणम् । विवाहनं निरायुधं क्षणाच्चकार सायकैः ॥
 ॥ २५४ ॥ पुनश्च पादपान्गिरीन्प्रमुञ्चतोऽरिणारिहा । शिरो जहार देवता
 विनेदुरत्र हर्षिताः ॥ २५५ ॥ प्रसूनवर्षिभिः स्तुतश्चतुर्मुखादिभिः प्रभुः ।

एव विकारः कृतः ॥ २४३ ॥ ब्रह्मदत्तस्य साल्वो ज्येष्ठपत्नीसुतः इमौ तु कनिष्ठ-
 पत्नीसुतौ ज्येष्ठाद्विभक्तराज्यौ चेति भावेनोक्तं ब्रह्मदत्तनामकस्तत्पितेति । ज्येष्ठस्य
 सौमाधिपतेः साल्वविषयाधिपत्यमेव न्यायप्राप्तत्वादागतम् । अतस्तस्यापि साल्व-
 नाम । अनयोस्तु साल्वविषयाधिपत्याभावात् तन्नामापि नास्तीति ज्ञेयम् ॥ २४४ ॥
 ॥ २४५ ॥ २४६ २४७ ॥ तथैकमेव राक्षसमित्यत्र हिडिम्बाख्यरक्षससम्बन्धि
 राक्षसं एकं=एकाक्षौहिण्यात्मकम् ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ पुरा
 स चण्डको गणः इत्यत्र स=गदः “सङ्घाते प्रथमे गण” इति वचनात् चण्डप्रच-
 ण्डजयविजयादिद्वारपालकेषु प्रथमं गण्यत इति गणः चण्डकः=चण्डनामा हरेः
 पार्षदः । निवेदिताशनः=कदाचिद्वैकुण्ठनगरात् बहिर्गमने लीलया बुभुक्षतो हरे-
 र्निवेदितस्वसंगृहीतदध्योदनः ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥

ससार तौ हरानुगौ प्रभक्षकौ ससात्वताम् ॥ २५६ ॥ समस्तयादवान्नणे
विधूय तौ जनार्दनम् । उपेत्य चांसगौ हरेरदंशतां सुकर्णकौ ॥ २५७ ॥ स
तौ भुजप्रवेगतो विधूय शङ्करालये । न्यपातयद्वलार्णवोऽमितस्य किं तदु-
च्यते ॥ २५८ ॥ प्रभक्षयन्तमोजसा हिडिम्बमुद्धतं बलम् । सहोग्रसेनको
ययौ पिता हरेश्शरान्क्षिपन् ॥ २५९ ॥ तयो रथौ सहायुधौ प्रभक्ष्य
राक्षसो बली । प्रगृह्य तावभाषत प्रयातमाशु मे मुखम् ॥ २६० ॥ तदा
गदावरायुधस्सहैव हंसभूभृता । प्रयुध्यमान आययौ विहाय तं हलायुधः ॥
॥ २६१ ॥ तमागतं समीक्ष्य तौ विहाय राक्षसाधिपः । उपेत्य मुष्टिनाऽहन-
द्वलं च वक्षसि क्रुधा ॥ २६२ ॥ उभौ हि बाहुशालिनावयुध्यतां च
मुष्टिभिः । चिरं प्रयुध्य तं बलोऽग्रहीत्स जङ्घयोर्विभुः ॥ २६३ ॥ अथैन-
मुद्धतं बलाद्वलस्स दूर आक्षिपत् । पपात पादयोजने स नाजगाम तं पुनः ॥
॥ २६४ ॥ विहाय सैनिकांश्च तौ नृपौ ययौ वनाय सः । निहत्य तस्य
राक्षसान् हलायुधो ननाद ह ॥ २६५ ॥ गदस्तु साल्वभूभृता वयोगतेन
योधयन् । विवाहनं निरायुधं चकार सोऽप्यपाद्रवत् ॥ २६६ ॥ सुतेन
तस्य कन्यसा युयोध सात्यकी रथी । वरास्त्रशस्त्रयोधिनौ विजहतुश्च
तावुभौ ॥ २६७ ॥ चिरं प्रयुध्य सात्यकिस्स हंसकन्यसा बली । शतं सप-
ञ्चकं रणे चकर्त तस्य धन्वनाम् ॥ २६८ ॥ स खड्गचर्मभृद्रणेऽभ्ययात्सुता-
त्मजं शिनेः । स चैनमभ्ययात्तथा वरासिचर्मभृद्विभीः ॥ २६९ ॥ द्विषोडश-
प्रभेदकं वरासियुद्धमश्रनौ । प्रदर्श्य निर्विशेषकावुभौ व्यवस्थितौ चिरम् ॥
॥ २७० ॥ परस्परान्तरैषिणौ न चान्तरं व्यपश्यताम् । ततो विहाय सङ्गरं
गतौ निरर्थकं स्थिति ॥ २७१ ॥ ततस्स हंससंयुतो जगाम योद्धुमच्युतम् ।

॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ पाद-
योजने=पादयुक्ते योजने क्रोशपञ्चक इत्यर्थः ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥
सुतेन तस्य कन्यसेत्यत्र “युवालयोः कनन्यतरस्या”मिति सूत्रात् अल्पः=अल्प-
वयस्कः अनुजः कन्शब्देनोच्यते तत ईयम्प्रत्यये कृते कनीयानितिवात् औणा-
दिके यस्प्रत्यये कृते कन्यसितिशब्दो ज्ञेयः । अतः कन्यसेति साधुः ॥ २६७ ॥

क्षणेन तौ निरायुधौ चकार केशवशरैः ॥२७२॥ इतं च सैन्यमेतयोश्चतुर्थ-
 भागशेषितम् । क्षणेन केशवेन तद्भयादपेयतुश्च तौ ॥२७३॥ स पुष्करेक्षणस्तदा
 सुरैर्नुतोऽथ पुष्करे । उवास तां निशां प्रभुस्सयादवोऽमितप्रभः ॥ २७४ ॥
 परे दिने जनार्दनो नृपात्मजौ प्रविदुतौ । यमस्वसुस्तटे प्रभुस्समाससाद
 पृष्ठतः ॥ २७५ ॥ स रौहिणेयसंयुतः समन्वितश्च सेनया । स्वशिष्टसेनया
 वृतौ पलायिनाववारयत् ॥ २७६ ॥ निवृत्य तौ स्वसेनया शरोत्तमैर्ववर्षतुः ।
 सुकोपितौ समस्तशो यदूनवार्यपौरुषौ ॥ २७७ ॥ अथासंसाद हंसको हला-
 युधं महाधनुः । अनन्तरोऽस्य सात्यकिं गदं च सर्वसैनिकान् ॥ २७८ ॥ स
 सात्यकिं निरायुधं विवाहनं विवर्मकम् । व्यधाद्गदं च तौ रणं विहाय हाप-
 जग्मतुः ॥ २७९ ॥ विधूय सैनिकांश्च सः प्रगृह्य चापमाततम् । हरिं जगाम
 चोन्नदन्महास्त्रशस्त्रवर्षणः ॥२८०॥ तमाशु केशवोऽरिहा समस्तसाधनोज्झितम् ।
 क्षणाच्चकार सोऽप्यगाद्विसृज्य तं हलायुधम् ॥ २८१ ॥ हलायुधो निरायुधं
 विहाय हंसमोजसा । विकृष्टचापमागतं ददर्श तस्य चानुजम् ॥ २८२ ॥
 स हंस आशु कार्मुकं पुनः प्रगृह्य तं बलम् । यदाससाद केशवो न्यवारयत्त-
 मोजसा ॥ २८३ ॥ शिनेस्सुतात्मजोऽप्यसौ विहाय हंसकानुजम् । रथान्तरं
 समास्थितो जगाम तातमस्य च ॥ २८४ ॥ वयोगतः पिता तयोर्धुयोध तेन
 वृष्णिना । शरं च कण्ठकूबरे व्यसर्जयत्ससात्यकेः ॥ २८५ ॥ ससात्यकि-
 र्दृढाहतो जगाम मोहमाशु च । सुलब्धसंज्ञ उत्थितस्समाददेऽर्धचन्द्रकम् ॥
 ॥ २८६ ॥ स तेन तच्छिरो बली चकर्त शुक्लमूर्धजम् । यदम्बयाभिकामितं
 पुरा पपात तत्क्षितौ ॥ २८७ ॥ नदंश्च सात्यकिर्हरेर्जगाम पार्श्वमुद्धतः ।
 बलोऽपि हंसकानुजं युयोध सेनया युतम् ॥ २८८ ॥ हरिस्तु हंसमुल्बणैश्श-

॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ चतुर्थभागशेषितमित्यत्र
 चतुर्थभागशेषितो यथा भवति तथा चतुर्थभागशेषितम् ॥ २७३ ॥ २७४ ॥
 ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥
 ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ देवस्त्रीविवाहोद्योगकरं शिरः पतित-
 मिति सूचनाय यदम्बयाभिकांसितमित्युक्तम् ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

रैस्समर्दयन्बलम् । जघान तस्य सर्वशो न कश्चिदत्र शेषितः ॥ २८९ ॥
 स एक एव केशवं महास्रमुक्कससार ह । निवार्य तानि सर्वशो हरिर्निजास्त्र-
 माददे ॥ २९० ॥ स वैष्णवास्त्रमुद्यतं निरीक्ष्य यानतो महीम् । गतः पराद्रव-
 द्भयात्पपात यामुनोदके ॥ २९१ ॥ वरास्त्रपाणिरीश्वरः पदाऽहनच्छिरस्यमुम् ।
 स मूर्छितो मुखेऽपतन्महाभुजङ्गमस्य हि ॥ २९२ ॥ स धार्तराष्ट्रकोदरे
 यथा तमोऽन्धमेयिवान् । तथा सुदुःखसंयुतो वसन्मनोः परं श्रियेत् ॥ २९३ ॥
 ततोऽन्धमेव तत्तमो हरेर्द्विडेति निश्चयात् । तदाऽस्य चानुजोऽग्रजं विमार्गयन्
 जलेऽपतत् ॥ २९४ ॥ विहाय रोहिणीसुतं जले निमज्ज्य मार्गयन् । अपश्य-
 मान आत्मनो व्यपादयच्च काकुदम् ॥ २९५ ॥ विहाय देहमुख्यणं तमोऽव-
 तार्य चाग्रजम् । प्रतीक्षमाण उल्बणं समात्ति तत्सुखेतरम् ॥ २९६ ॥ ततो
 हरिर्वलैर्युतो बलान्वितो मुनीश्वरैः । समं कुशस्थलीं ययौ स्तुतः कशङ्करा-
 दिभिः ॥ २९७ ॥ स्वकीयपादपल्लवाश्रयं जनं प्रहर्षयन् । उवाच नित्य-
 सत्सुखार्णवो रमापतिर्गृहे ॥ २९८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 श्रीकृष्णचरिते कृष्णविजयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ धार्तराष्ट्रकोदर इत्यत्र धृतराष्ट्राख्यो महानागः
 तस्य सम्बन्धिन्युदर इत्यर्थः ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ “तालुः काकुदमुच्यते” इत्य-
 भिधानात् जिह्वामूलस्थितसूक्ष्मजिह्वां व्यपादयत् ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥
 ॥ २९८ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीतुरङ्गवदनाय नमः ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ यदा रामादवाप्तानि दिव्यास्त्राणि प्रपेदिरे । द्रोणात्कुमारा-
स्तेष्वासीत्सर्वेष्वप्यधिकोऽर्जुनः ॥ १ ॥ निजप्रतिभया जानन्सर्वास्त्राणि ततो-
ऽधिकम् । नास्त्रयुद्धे कचिद्भीमो मन्यते धर्ममञ्जसा ॥ २ ॥ न हि भागवतो
धर्मो देवताभ्युपयाचनम् । ज्ञानभक्ती हरेस्तृप्तिं विना विष्णोरपि क्वचित् ॥
॥ ३ ॥ नाकांक्ष्यं किमुतान्येभ्यो ह्यस्त्रं काम्यफलप्रदम् । शुद्धे भागवते
धर्मे निरतो यद्वृकोदरः ॥ ४ ॥ न काम्यकर्मकृत्तस्मान्नायाचदेवमानुषान् ।
न हरिश्चार्थितस्तेन कदाचित्कामलिप्सया ॥ ५ ॥ भिक्षामटंश्च हुङ्कारात्कर-
वद्वैश्यतोऽग्रहीत् । नान्यदेवा नतास्तेन वासुदेवान्न पूजिताः ॥ ६ ॥ न
प्रतीपं हरेः कापि स करोति कथंचन । अनुपस्करिणो युद्धे नाभियाति
ह्युपस्करी ॥ ७ ॥ नापयाति युधः कापि न क्वचिच्छत्रं चाचरेत् । नैवोर्ध्व-
दैहिकानुज्ञामवैष्णवकृतेऽकरोत् ॥ ८ ॥ न करोति स्वयं नैषां प्रियमप्याचरे-
त्क्वचित् । सख्यं नावैष्णवैश्चक्रे प्रतीपं वैष्णवेन च ॥ ९ ॥ परोक्षेऽपि हरे-
निन्दां कृतो जिह्वां छिनत्ति च । प्रतीपकारिणो हन्ति विष्णोर्वैतानजीघनत् ॥
॥ १० ॥ न संशयं कदाप्येष धर्मे ज्ञानेऽपि चाकरोत् । विद्योपजीवनं नैष
चकारापद्यपि क्वचित् ॥ ११ ॥ अतो न धर्मनहुषौ प्रत्युवाच कथञ्चन ।
आज्ञयैव हरेर्द्रौणेस्त्राण्यस्त्रैरशातयत् ॥ १२ ॥ अदृश्योऽलम्बुसो भग्नो नान्यत्र

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नैवोर्ध्वदैहिकानुज्ञा-
मित्यत्र अवैष्णवकृते ऊर्ध्वं दैहिकं कुर्वित्यनुज्ञां नाकरोत् । स्वयं न करोति च
॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रतीपकारिणो हन्ति विष्णोर्वैतानजीघनदित्यत्र विष्णोः प्रतीप-
कारिणः स्वयं हन्ति । एतान् प्रतीपकारिणः अजीघनद्रा=घातयामास वा अन्य-
करणेन घातयति वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अतो न धर्मनहुषावित्यत्र अतः=स्व-
जीवनकाम्यया विद्योपजीवनस्याकार्यत्वात् सर्परूपी नहुषः पक्षिरूपी यमः कथ-
ञ्चन=स्वस्य वन्धनाद्यायासप्राप्तावपि न प्रत्युवाच=तत्कृतप्रश्नप्रतिवचनं न दत्तवान्

तु कथञ्चन । न हस्त्रयुद्धे सदृशो द्रौणेस्त्यर्जुनादृते ॥ १३ ॥ सर्वविरुधं ततो
भीमे प्रदर्शयितुमीश्वरः । अदादाज्ञामस्त्रयुद्धे तथैवालम्बुसं प्रति ॥ १४ ॥
प्रत्यक्षीभूतदेवेषु बन्धुज्येष्ठेषु वा नतिम् । मर्यादास्थितयेऽशासद्भवान्पुरुषो-
त्तमः ॥ १५ ॥ तत्रापि विष्णुमेवासौ नमेन्नान्यं कथञ्चन । आज्ञयैवास्त्र-
देवांश्च प्रेरयामास नार्थनात् ॥ १६ ॥ अन्वेनमेव तद्धर्मे कृष्णैका संश्रिता
सदा । धृतराष्ट्रादपि वरं ततो नात्मार्थमग्रहीत् ॥ १७ ॥ नाशपद्वार्तराष्ट्रांश्च
महापद्मपि सा ततः । न वाचा मनसा वाऽपि प्रतीपं केशवेऽचरत् ॥ १८ ॥
अन्ये भागवतत्वेऽपि छिन्नधर्माः क्वचित्क्वचित् । स्यमन्तकार्थं रामोऽपि
कृष्णस्य विमनाऽभवत् ॥ १९ ॥ अवमेनेऽर्जुनः कृष्णं विप्रस्य शिशुरक्षणे ।
प्रद्युम्न उद्धवस्साम्बोऽनिरुद्धाद्याश्च सर्वशः ॥ २० ॥ हरेरिष्टं सुभद्राया-
फलगुणे दानमञ्जसा । ज्ञात्वाऽपि रुरुधुस्सम्यक्सात्यकिं कृष्णसंमितम् ॥ २१ ॥
कदाचिन्मन्यते पार्थ धर्मजोऽपि नरं हरिम् । मत्वाऽविभेज्जरासन्धवधे कृष्ण-
मुदीरितुम् ॥ २२ ॥ बन्धनं शङ्कमानोऽपि कृष्णस्य विदुरोऽपि तु । कौरवेय-
सभामध्ये नावतारमरोचयत् ॥ २३ ॥ नकुलः करदानाय प्रेषयामास केशवे
अवमेने हरेर्बुद्धिं सहदेवः कुलक्षयात् ॥ २४ ॥ देवकीवसुदेवाद्या मेनिरे
मानुषं हरिम् । भीष्मस्तु भार्गवं रामप्रवमेने युयोध च ॥ २५ ॥ द्रोणकर्ण-
द्रौणिकृपाः कृष्णाभावे मनो दधुः । देवाश्शिञ्जया अपि तु विरोधं चक्रिरे
क्वचित् ॥ २६ ॥ ऋषिमानुषगन्धर्वा वक्तव्याः किमतः परे । जन्मजन्मा-

॥ १२ ॥ अहश्योऽलम्बुसो भग्न इत्यत्र भग्नः=पराभवं प्रापितः ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ अन्वेनमेव तद्धर्म इत्यत्र एनं=भीमं अनु=अनुसृत्य एका
कृष्णैव तद्धर्म=कृष्णधर्मं संस्थितेति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अवमेने-
ऽर्जुनः कृष्णमित्यत्र “नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मज्ञ कृष्णः कार्पिणरेव च । अहं धनञ्जयो
नाम गाण्डीवं यस्य कामुक” मिति भागवतोक्तेः अर्जुनः कृष्णमवमेन इत्यर्थः ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नावतारमरोचयदित्यत्र “तृ प्लवन” इति धातोः अव-
तारं अवतरणं प्लवनं गमनमिति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कृष्णाभावे=
युद्धे शरताडनादिना कृष्णनाशे ॥ २६ ॥ जन्मजन्मान्तरेऽज्ञानादित्यत्र जन्मा-

न्तरेऽज्ञानादवजानन्ति यत्सदा ॥ २७ ॥ तस्मादेको वायुरेव धर्मे भागवते
स्थितः । लक्ष्मीसरस्वती चेति परशुकुत्रयं श्रुतम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतच्च कथितं
तत्र तत्रामितात्मना । व्यासेनैव पुराणेषु भारते च स्वसंविदा ॥ २९ ॥
यदा ते सर्वशस्त्रास्त्रवेदिनो राजपुत्रकाः । बभूवु रङ्गमध्ये तान्भारद्वाजो
व्यदर्शयत् ॥ ३० ॥ रक्तचन्दनसत्पुष्पवस्त्रशस्त्रगुडोदनैः । संपूज्य भार्गवं
राममनुजज्ञे कुमारकान् ॥ ३१ ॥ ते भीष्मद्रोणविदुरगांधारीधृतराष्ट्रकान् ।
स राजमण्डलाग्न्या कुन्तीं चादर्शयच्छ्रमम् ॥ ३२ ॥ सर्वैः प्रदर्शितेऽस्त्रे
तु द्रोणादात्तमहास्त्रमिति । द्रौणिरस्त्राण्यमेयानि दर्शयामास चाधिकम् ॥ ३३ ॥
ततोऽप्यतितरां पार्थो दिव्यास्त्राणि व्यदर्शयत् । अविध्यन्माशके पादे
पक्षिणः पक्ष्म एव च ॥ ३४ ॥ एवमादीनि चास्त्राणि बहून्पेक्ष व्यदर्शयत् ।
तदेव कर्ण आगत्य रामोपात्तास्त्रसंपदम् ॥ ३५ ॥ दर्शयन्नधिकः पार्थादभू-
द्राजन्यसंसदि । कुन्ती निजं सुतं ज्ञात्वा लज्जया नावदच्च तम् ॥ ३६ ॥
पार्थोऽसहंस्तं युद्धायैवाह्वयामास संसदि । रणायाक्षत्रियाह्वानं जानन् धर्म-
प्रतीपकम् ॥ ३७ ॥ भीमो निवार्य बीभत्सुं कर्णायादात्प्रतोदकम् । अक्षत्र-
संस्कारयुतो जातोऽपि क्षत्रिये कुले ॥ ३८ ॥ न क्षत्रियो हि भवति यथा
व्रात्यो द्विजोत्तमः । निरुत्तरे कृते कर्णे भीमेनैव सुयोधनः ॥ ३९ ॥ अभ्य-
षेचयदङ्गेषु राजानं पितृनुज्ञया । धृतराष्ट्रः पक्षपातात्पुत्रस्यानुवशोऽभवत् ॥
॥ ४० ॥ अभिषिक्ते तदा कर्णे प्रायादधिरथः पिता । सर्वराजसभामध्ये

जन्मान्तरे। सदा=सर्वदा अज्ञानात्=विद्यमानादज्ञानात् अवजानन्ति=कदाचित्क-
दाचिदवजानन्ति ॥ २७ ॥ परशुकुत्रयं श्रुतमित्यत्र सरस्वती वायुः लक्ष्मीश्चेति
परे=परमात्मनि शुक्लानां=शुद्धानां त्रयं=त्रिकं श्रुतं=श्रुतिप्रसिद्धम् । वायुर्भारतीत्य-
नुक्त्वा सरस्वतीति कथनात् वायुपदेन ब्रह्माऽपि गृह्यते सरस्वतीपदेन भारत्यपि
गृह्यत इति सूचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अदर्शयच्छ्रममित्यत्र
श्रमं=विद्यापरिश्रमम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पक्षिणः पक्ष्म एव चेत्यत्र “पा रक्षण”
इति धातोः पं=नयनरक्षणं तत्र पक्ष्मं=क्षमं समर्थमिति व्युत्पत्त्या पक्ष्ममेव पक्ष्म
तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ववन्दे तं वृषा तदा ॥ ४१ ॥ तुतुषुः कर्मणा तस्य सन्तस्सर्वे समागताः ।
 भीमदुर्योधनौ तत्र शिक्षासन्दर्शनच्छलात् ॥ ४२ ॥ समादाय गदं गुर्व्यौ
 संरम्भादभ्युदीयतुः । देवासुरमनुष्यादि जगदेतच्चराचरम् ॥ ४३ ॥ सर्वे
 तदा द्विधा भूतं भीमदुर्योधनाश्रयात् । देवा देवानुकूलाश्च भीममेव समाश्रिताः ॥
 ४४ ॥ असुरा आसुराश्चैव दुर्योधनसमाश्रयाः । द्विधाभूता मानुषाश्च
 देवासुरविभेदतः ॥ ४५ ॥ जय भीम महाबाहो जय दुर्योधनेति च । हुङ्का-
 रांश्चैव फट्कारांश्चक्रुर्देवासुरा अपि ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा जगत्सुसंरब्धं द्रोणोऽथ
 द्विजसत्तमः । नेदं जगद्विनश्येत् भीमदुर्योधनाश्रयात् ॥ ४७ ॥ इति पुत्रेण
 तौ वीरौ न्यवारयदरिन्दमौ । स्वकीयायां स्वकीयायां योग्यतायां न तु
 क्वचित् ॥ ४८ ॥ युवयोस्सम इत्युक्त्वा द्रौणिरेतौ न्यवारयत् । द्रोणाज्ञया
 वारितौ तौ ययतुः स्वं स्वमालयम् ॥ ४९ ॥ सुरासुरान् सुसंरब्धान्कालेन
 द्रक्ष्यथेति च । ब्रह्मा निवार्य ससुरो ययौ शेषः स्वमालयम् ॥ ५० ॥ कर्णे
 हस्ते प्रगृह्यैव धार्तराष्ट्रो गृहं ययौ । पार्थ हस्ते प्रगृह्यैव भीमः प्रायात्स्वमा-
 लयम् ॥ ५१ ॥ पार्थेन कर्णो हन्तव्य इत्यासीद्भीमनिश्चयः । वैपरीत्येन
 तस्यासीद्दुर्योधनविनिश्चयः ॥ ५२ ॥ तदर्थं नीतिमतुलां चक्रतुस्तावुभावपि ।
 तथोत्कर्षे फल्गुनस्य यशसो विजयस्य च ॥ ५३ ॥ उद्योग आसीद्भीमस्य
 धार्तराष्ट्रस्य चान्यथा । भीमार्थं केशवोऽन्ये च देवाः फल्गुनपक्षिणः ॥
 ५४ ॥ आसन्न्यथैव रामाद्यास्संग्रहेण हनूमतः । सुरास्सुग्रीवपक्षस्थाः
 पूर्वमासंस्तथैव हि ॥ ५५ ॥ तदर्थमेव भीमस्य हनुजत्वं सुरेश्वरः । आप
 पूर्वानुतापेन तेन भीमस्तथाऽकरोत् ॥ ५६ ॥ दुर्योधनार्थं कर्णस्य पक्षिणो
 दैत्यदानवाः । आसुस्सर्वे ग्लहावेताव्रासतुः कर्णफल्गुनौ ॥ ५७ ॥ अथ पृष्टो
 दक्षिणार्थं द्रोण आह कुमारकान् । बध्वा पाञ्चालराजानं दत्तेत्यूचुस्तथेति
 ते ॥ ५८ ॥ ते धार्तराष्ट्राः कर्णेन सहिताः पाण्डवा अपि । ययुर्द्रोणेन
 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ बद्ध्वा पाञ्चालराजानमित्यत्र
 अनित्यत्वात्समासान्तविधेः पाञ्चालराजानमित्युक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

सहिताः पाञ्चालनगरं प्रति ॥ ५९ ॥ अथाह भीमस्सामर्थ्यविवेकाभीप्सया
 गुरुम् । गर्व एषां कुमाराणामनिवार्यो द्विजोत्तम ॥ ६० ॥ गच्छन्त्वेतेऽग्रतो
 नैषां वशगो दुपदो भवेत् । निवृत्तेष्वकृतार्थेषु वयं बध्वा रिपुं तव ॥ ६१ ॥
 आनयाम न सन्देह इति तस्थौ ससोदरः । सद्रोणकेषु पार्थेषु स्थितेष्वन्ये
 ससूतजाः ॥ ६२ ॥ ययुरात्तप्रहरणाः पाञ्चालान्तःपुरं द्रुतम् । कुमारान्
 ग्रहणेऽसूस्तानुपयातानुदीक्ष्य सः ॥ ६३ ॥ अक्षौहिणीत्रितययुक् निस्सृतो
 दुपदो गृहात् । ते शरैरभिवर्षन्तः परिवार्य कुमारकान् ॥ ६४ ॥ अर्दया-
 मासुरुद्वृत्ताः स्त्रियो बालाश्च सर्वशः । हर्म्यसंस्थाः स्त्रियो बाला ग्रावभिर्मु-
 सलैरपि ॥ ६५ ॥ अत्यर्थमर्दयामासुः कुमारान् सुसुखेधितान् । दुपदस्य
 वरो ह्यस्ति सूर्यदत्तस्तपोबलात् ॥ ६६ ॥ आयोजनात्पुरमुप न त्वां जेष्यति
 कश्चन । इति तेन वरेणैव सुखसंवर्धिताश्च ते ॥ ६७ ॥ भग्नाः कुमारा
 आवृत्य दुद्रुवुर्यत्र पाण्डवाः । स्त्रीबालवृद्धसहितैः पाञ्चालैरप्यनुद्रुताः ॥ ६८ ॥
 भीमार्जुनेति वाशन्तो ययुर्यत्र स्म पाण्डवाः । तान् प्रभग्नान् समालोक्य
 भीमः प्रहरतां वरः ॥ ६९ ॥ आरुरोह रथं वीरः पुर आत्तशरासनः । तमन्व-
 यादिन्द्रसुतो यमौ तस्यैव चक्रयोः ॥ ७० ॥ युधिष्ठिरस्तु द्रोणेन सह तस्थौ
 निरीक्षकः । आयान्तमग्रतो दृष्ट्वा भीममात्तशरासनम् ॥ ७१ ॥ दुद्रुवुस्सर्व-
 पाञ्चाला विविशुः पुरमेव च । दुपदस्त्वभ्ययाङ्गीमं सपुत्रस्सह सेनया ॥
 ७२ ॥ चक्ररक्षौ तु तस्यास्तां युधामन्यूत्तमौजसौ । धात्र्यमावेशयुतौ
 विश्वावसुपरावसू ॥ ७३ ॥ सुतौ तस्य महावीरौ सत्यजित्पृष्ठतोऽभवत् ।
 स मित्रांशयुतो वीरश्चित्तसेनो महारथः ॥ ७४ ॥ अग्रतस्तु शिखण्ड्यागाद्र-
 थोदारश्शरान् क्षिपन् । जनमेजयस्तमन्वेव पूर्वं चित्रस्थो हि यः ॥ ७५ ॥
 त्वष्टुरावेशसंयुक्तस्स शरानभ्यवर्षत । तावुभौ विरथौ कृत्वा विचापौ च
 विवर्मकौ ॥ ७६ ॥ भीमो जघान तां सेनां सवाजिरथकुञ्जराम् । अथैनं

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

यमौ तस्यैव चक्रयोरित्यत्र तस्य=अर्जुनस्य चक्रयोः=रथचक्रयोः समीप एव
 अन्वगाताम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शरवर्षेण युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ७७ ॥ अभीयतुस्तौ विरथौ चक्रे भीमो
 निरायुधौ । हस्तप्राप्तं च पाञ्चालं नाग्रहीत्स वृकोदरः ॥ ७८ ॥ गुर्वर्थमर्जु-
 नस्योर्वीं प्रतिज्ञां कर्तुमप्यृताम् । मानभङ्गाय कर्णस्य पार्थमेव न्ययोजयत् ॥
 ७९ ॥ स शरान् क्षिपतन्तस्य पाञ्चालस्यार्जुनो द्रुतम् । पुप्लुवे स्यन्दने
 चापं छित्वा तं चाग्रहीत् क्षणात् ॥ ८० ॥ सिंहो मृगमिवादाय स्वरथं
 चाभिपेदिवान् । अथ प्रकुपितं सैन्यं फल्गुनं पर्यवारयत् ॥ ८१ ॥ जघान
 भीमस्तरसा तत्सैन्यं शरवृष्टिभिः । अथ सत्यजिदभ्यागात्पार्थ मुञ्चन्छरान्
 बहून् ॥ ८२ ॥ तमर्जुनः क्षणेनैव चक्रे विरथकार्मुकम् । घ्नन्तं भीमं पुनः
 सैन्यमर्जुनः प्राह मा भवान् ॥ ८३ ॥ सेनामर्हसि राज्ञोऽस्य वीर हन्तुमशे-
 षतः । सम्बन्धयोग्यस्तातस्य सखाऽयं नस्सुधार्मिकः ॥ ८४ ॥ नेष्याम
 एनमेवातो गुरोर्वचनगौरवात् । स्नेहपाशं ततश्चक्रे बीभत्सौ द्रुपदोऽधिकम् ॥
 ८५ ॥ ततस्सेनां विहायैव भीमो बीभत्सुमन्वयात् । मुक्ता कथंचिद्भीमा-
 स्यात्सा सेना द्रुपुवे भयात् ॥ ८६ ॥ द्रुपदं स्थापयामासाथार्जुनो द्रोणस-
 न्निधौ । पप्रच्छैनं तथा द्रोणस्सख्यमस्त्युत नेति ह ॥ ८७ ॥ अस्तीदानी-
 मिति प्राह द्रुपदोऽङ्गिरसां वरम् । अथाह द्रुपदं द्रोणस्सख्यमिच्छेऽक्षयं तव ॥
 ८८ ॥ न ह्यराज्ञो भवेत्सख्यं तवेतीदं कृतं मया । न विप्रधर्मो यद्युद्धम-
 तस्त्वं न मया धृतः ॥ ८९ ॥ शिष्यैरेतत्कारितं मे तव सख्यमभीप्सता ।
 अतस्सख्यार्थमेवाद्य त्वद्राज्यार्थो हतो मया ॥ ९० ॥ गङ्गाया दक्षिणे कूले
 त्वं राजैवोत्तरे त्वहम् । न ह्यराजत्व एकस्य सख्यं स्यादावयोस्सखे ॥ ९१ ॥
 इत्युक्तवोन्मुच्य तं द्रोणो राज्यार्थं गृह्य चाप्नुतः । ययौ शिष्यैर्नागपुरं न्यवस-
 त्सुखमत्र च ॥ ९२ ॥ ब्राह्मण्यत्यागभीरुस्सन्न गृह्णन् धनुरप्यसौ । धार्त-
 राष्ट्रैस्तु भीमस्य भयात्पादौ प्रणम्य च ॥ ९३ ॥ शरणार्थं याचितत्वा-
 त्सपुत्रो युयुधे परैः । एवं हरीच्छयैवासौ क्षात्रं धर्ममुपेयिवान् ॥ ९४ ॥
 द्रुपदस्तु दिवारात्रं तप्यमानः पराभवात् । भीमार्जुनबलं दृष्ट्वा चैच्छत्पाण्डव-

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

संश्रयम् ॥ ९५ ॥ सम्बन्धीत्यर्जुनवचश्चिकीर्षुस्सत्यमेव च । मार्दवं चार्जुने
दृष्ट्वा सुतामैच्छत्तदर्थतः ॥ ९६ ॥ पुत्रं च द्रोणहन्तरामिच्छन् विप्रवरो ययौ ।
याजोपयाजावानीयाथार्बुदेन गवां नृपः ॥ ९७ ॥ चकारेष्टिं तु तद्भार्या
द्विजाभ्यामत्र चाहुता । दुपदात्सुतलब्धर्थे साऽहङ्काराग्न्यलम्बयत् ॥ ९८ ॥
किमेतयेत्यवज्ञाय तानुभौ विप्रसत्तमौ । अजुह्वतां तत्पुत्रार्थं पत्न्या प्राश्य
हविस्तदा ॥ ९९ ॥ हुते हविषि मन्त्राभ्यां वैष्णवाभ्यां तदैव हि । दीप्ता-
ङ्गारनिभो वह्निः कुण्डमध्यात्समुत्थितः ॥ १०० ॥ किरीटी कुण्डली दीप्तो
हेममाली वरासिमान् । रथेनादित्यवर्णेन नदन् दुपदमभ्ययात् ॥ १०१ ॥
धृष्टत्वात् द्योतनत्वाच्च धृष्टमुन्न इतीरितः । मुनिभिर्दुपदेनापि सर्ववेदार्थतत्त्व-
वित् ॥ १०२ ॥ अन्वेनं भारती साक्षाद्वेदिमध्यात्समुत्थिता । प्राणो हि
भुरतो नाम सर्वस्य भरणात् श्रुतः ॥ १०३ ॥ तद्भार्या भारती नाम वेदरूपा
सरस्वती । शंरूपमाश्रिता वायुं श्रीरित्येव च कीर्तिता ॥ १०४ ॥ आवेश-
युक्ता शच्याश्च श्यामलायास्तथोषसः । ताश्चेन्द्रधर्मनासत्यसंश्रयाच्छ्रिय
ईरिताः ॥ १०५ ॥ सा कृष्णा नामतश्चासीदुत्कृष्टत्वाद्धि योषिताम् । कृष्णा

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥
इदानीं पञ्चद्रौपदीस्वरूपं निरूपयितुमारभते । शं रूपमाश्रिता वायुमित्यादिना ।
शकारस्याऽऽवृत्त्या शं सुखरूपं वायुं श्रिता श्रीरित्यर्थः । यद्वा शंरूपेण वायुना
रमत इति श्रीः । आश्रितेति तु फलितकथनम् ॥ १०४ ॥ शचीश्यामलोषस्सु तु
श्रितत्वाच्छ्रियः । इन्द्रधर्मनासत्यानां तु योग्यतया सम्बन्धः । संसारेऽपि वायोः
सर्वदा वृत्तिरूपसुखानुभवितृत्वात् शंरूपं वायुमित्युक्तम् । गौतमशापेन सहस्राक्षे
बलिबलेन स्वर्गात्पलायिते ब्रह्महत्याभयेन कमलनालान्तः प्रविष्टे च इन्द्रे तद-
भावात् शंशब्देन तदग्रहणम् । ततोऽपि नीचानां यमनासत्यानां तु सुतरां तद-
भावात् शंशब्देन तदग्रहणम् । भारतीपक्षेऽपि शंश्रितेति स्थिते “छन्दसि समाने
पूर्वलोप” इति वचनात् पूर्वशकारस्य लोपे श्रीरित्येव शब्दस्वरूपमुर्वरितमिति
ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥ योषितां मध्ये उत्कृष्टत्वात्कृष्णा । निरुक्तत्वात् सवर्णत्वात् कका-
रस्य णकारः निरुक्तत्वादेव उपपदलोपश्चेति भावेनोक्तम् । सा कृष्णा नामतश्चा-

सा वर्णतश्चासीदुत्कृष्टा नन्दिनी च सा ॥ १०६ ॥ उत्पत्तितश्च सर्वज्ञा
सर्वाभरणभूषिता । संप्राप्तयौवनैवासीदजरा लोकसुन्दरी ॥ १०७ ॥ उमां-
शयुक्ताऽतितरां सर्वलक्षणसंयुता । पूर्वं ह्युमा च देव्यस्ताः कदाचिद्भर्तृभि-
र्युताः ॥ १०८ ॥ विलासं दर्शयामासुः ब्रह्मणः पश्यतोऽधिकम् । शशाप
तास्तदा ब्रह्मा मानुषीं योनिमाप्स्यथ ॥ १०९ ॥ तत्रान्यगाश्च भवतेत्येवं
शप्तास्सुराङ्गनाः । विचार्य भारतीमेत्य सर्वमस्यै निवेद्य च ॥ ११० ॥
सहस्रवत्सरं चैनां शुश्रूषित्वा बभाषिरे । देवि नो मानुषं प्राप्यमन्यगात्वं
च सर्वथा ॥ १११ ॥ तथाऽपि मारुतादन्यं न स्पृशेम कथञ्चन । ब्रह्मणैव च
शप्ताः स्म पूर्वं चान्यत्र लीलया ॥ ११२ ॥ एकदेहत्वमाप्यैनं यदा वञ्चयितुं
गताः । एकदेहा मानुषत्वमाप्स्यथ त्रिश उद्धताः ॥ ११३ ॥ त्रिशो मद्वञ्च-
नायेता इति तेनोदिता वयम् । अतस्त्वयैकदेहत्वमिच्छामो देवि जन्मसु ॥
सीदुत्कृष्टत्वाद्वि योषितामिति । वर्णतः कृष्णेति तु स्पष्टम् । “णश्च निर्वृतिवा-
चक” इति वचनात् उत्कृष्टं णं सुखं यस्याः सा कृष्णेति च भावेनोक्तं उत्कृष्टा
नन्दिनी च सेति । एवं च भारती त्रेधापि कृष्णापदवाच्या । इतरासां तु कृष्णा
सा वर्णतश्चासीदिति वदता ग्रन्थकारेणैव वर्णतः कृष्णाशब्दवाच्यत्वं उक्तप्राय-
मिति ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ उमांशयुक्ताऽतितरामित्यत्र अतितरामित्यस्य
सर्वलक्षणसंयुतेत्युत्तरवाक्येन सम्बन्धः । उमा च देव्यस्ता इत्यत्र शचीश्यामळोषा-
रूपाः देव्यः न तु भारती । महासभायां स्वैरिणीवदाचरणात् तत्रान्यगाश्च भवते-
त्युक्तम् । अन्यान्गच्छन्तीति अन्यगाः परपुरुषस्पर्शमात्रवत्य इत्यर्थः न तु तैः सह
रन्तव्यमिति शापः । तथासति स्पष्टमन्यरमण्यो भवतेत्येव वदेत् । अत एव
मारुतादन्यं न स्पृशेमेति वदिष्यन्ति । “अदृश्यत्वमसंस्पर्शो ह्यसम्भाषणमेव चे”ति
वचनात् मानुषसंस्पर्शोऽपि देवानां महादोषः । स्नुषास्थानीयानां साक्षाद्वायुपत्न्या
त्वया सह स्थितानामस्माकं कदाचित्त्वया सह रममाणेन वायुना स्पर्शोऽपि पुण्याः
पितुः स्पर्शवत् न दोष इति भावेनाहुः मारुतादन्यं न स्पृशेम कथञ्चनेति ।
पूर्वं चान्यत्र लीलयेत्यत्र पूर्वं=अन्यगामित्वशापात्पूर्वमित्यर्थः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥
॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ एकदेहा मानुषत्वमित्यत्र एकदेहतया

चतुर्ष्वपि यतोऽस्माकं शापद्वयनिमित्ततः । चतुर्जन्म भवेद्भूमौ त्वां नान्यो
मारुतात् व्रजेत् ॥ ११५ ॥ नियमोऽयं हरेर्यस्मादनादिर्नित्य एव च । अत-
स्त्वयैकदेहा नो नान्य आप्नोति मारुतात् ॥ ११६ ॥ इतीरिते तथेत्युत्तवा
पार्वत्यादियुतैव सा । विप्रकन्याऽभवत्तत्र चतस्रः पार्वतीयुताः ॥ ११७ ॥
एकदेहस्थिताश्चक्रुर्गिरीशाय तपो महत् । तदेहस्था भारती तु रुद्रदेहस्थितं
हरिम् ॥ ११८ ॥ तोषयामास तपसा कर्मैक्यार्थं धृतव्रता । तस्यै स रुद्र-
देहस्थो हरिः प्रादाद्वरं प्रभुः ॥ ११९ ॥ अनन्ततोषणं विष्णोः स्वभर्ता

लिशो मद्रं च नार्थमागतत्वात् त्रिशो देहैक्येन मानुषत्वमवाप्स्यथेत्येव शापः । न
त्वत्राप्यन्यगामित्वशाप इति ज्ञेयम् । नन्वेकदेहत्वजन्मसु अन्यगामित्वशापाभावात्
कुतो भारतीप्रार्थनम् । चतुर्थजन्मनि पश्चात्तनान्यगामित्वशापे सत्यपि एकदेहत्व-
शापस्य त्रिश इति निर्णीतत्वेन कुतो देहैक्यमिति चेत्सत्यम् । शापाभावेऽपि देव-
स्त्रीत्वेन अतिमनोहरतनुत्वात् रावणादिवत् कामी कोऽपि मानवः अस्मान्बलात्
स्पृक्ष्यतीति भिया भारतीप्रार्थनम् । चतुर्थजन्मनि स्वार्थं भारत्या वायोश्च बहुमानुष-
दैहेषु मानुषत्वप्रापणमनुचितमिति भीत्या स्वयमेव भारत्या सह पूर्वाभ्यस्तैकदेहत्वं
सम्पाद्य जाताः । यद्वा एकदेहे स्थित्वैव पतिप्रार्थनात् शिवोऽपि एकदेहतयैव
स्वस्वपतिप्राप्तिवरं ददौ । अतोऽपि द्रौपदीजन्मनि पञ्चानामेकदेहत्वमिति ज्ञेयम् ।
शिवेन ब्रह्मशापं विमोच्य स्वपतिसंयोगवरे दत्ते सति पुनरन्यगामित्वशङ्काभावेऽपि
“अतस्त्वयैकदेहत्वमिच्छामो देवि जन्मसु । चतसृष्वपि” इति प्रागुक्तसत्यसंरक्ष-
णाय मोहनरूपत्वेन कस्यचित्कामिनः स्पर्शशङ्कानिवारणार्थं च एकस्मिन्नेव देहे
भारत्या सहैव चतुर्वारं जन्मेति सर्वत्र समाधानसम्भवात् । ब्रह्मशापस्य विमोचना-
भावे कुपितो ब्रह्मा शिवस्य कुतः शापं दद्यात् । विरुद्धफलं च कथमेकत्र
स्यादिति युक्तिरप्यनुसन्धेया । तस्मादुक्तविधयैव समाधानमिति ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ कर्मैक्यार्थं धृतव्रतेत्यत्र एकदेहे कृत-
नमस्कारसकृद्भोजनादिकर्मणामैक्यार्थं=फलैक्येनैक्यार्थम् । अन्यथा भारत्या शिवा-
न्तर्गतविष्णुपूजारूपकर्मणः कृतत्वेन अन्याभिः शिवपूजारूपकर्मणः कृतत्वात् कर्म-
क्यायोगात् । “स्वभर्तृसंयोगं वर”मिति वचनात् अन्यासामपि चतसृणां स्वभर्तृ-

सहजन्मसु । सर्वेष्वपीति चान्यासां ददौ शङ्कर एव च ॥ १२० ॥ वरं
स्वभर्तृसंयोगं मानुषेष्वपि जन्मसु । ततस्तदैव देहं ताः विसृज्य नलनन्दिनी ॥
॥ १२१ ॥ बभूवुरिन्द्रसेनेति देहैक्येन सुसंगताः । तदासीन्मुद्गलो नाम मुनि-
स्तपसि संस्थितः ॥ १२२ ॥ चकमे पुत्रिकां ब्रह्मेत्यश्रुणोत्स कथान्तरे ।
अपाहसत्सोऽब्जयोनिं शशापैनं चतुर्मुखः ॥ १२३ ॥ भारत्याद्याः पञ्च

संयोग एव । भीमोऽपि द्रौपदीदेहे भारतीमेव रमयति । न शच्याद्याः परनारीः ।
प्राचीनान्यगामित्वशापस्य अभिनवस्वपतिसंयोगाख्यशिववरेण तिरस्कृतत्वेन अन्य-
गमने कारणाभावात् । “इतीरिते पृथयाहूतवायुसंस्पर्शमात्रादभवद्बलद्वयी”ति वच-
नात् यो वायुः पुत्रजननार्थं कुन्तीसमीपं प्रत्यागतोऽपि कुन्त्याः उदरमेव पस्पर्श न
तु रेमे । सोऽयं निरवधशिरोमणिर्वायुरूपो भीमः निर्निमित्तं स्नुषा एव न दूषये-
दिति किं वक्तव्यम् । अतः पार्वत्या अपि वक्ष्यमाणब्रह्मशापान्न स्वपतिसंयोगो
नाप्यन्यपतिसंयोग इति तत्पातिव्रत्यं न कोऽपि त्याजयेदिति सर्वमवदातम् । अत
एव भीमस्य द्रौपद्या सह एकाकितया रतिकाले “अन्या देवीः स्वापयित्वा
शरीर”इति स्वयमेव वक्ष्यत्याचार्यः । नलनन्दिनी । बभूवुरिन्द्रसेने-
त्यत्र द्वितीयजन्मनि नलनन्दिनी बभूवुः । तं च देहं स्वेच्छयैव विसृज्य
तृतीयजन्मनि पुनरिन्द्रसेनेति बभूवुरित्यर्थः । न तु नलनन्दिन्येवेन्द्रसेना । तथा
सत्यारब्धत्रित्वस्यान्तगमनाभावेन ग्रन्थकर्तुरकौशलप्रसङ्गात् । पञ्च देवीर्गच्छेति
ब्रह्मशापस्य “न त्वं यास्यसि ता देवी”रिति ब्रह्मवरेणैव परिहृतत्वात् । मारुतस्त्व-
च्छरीरगः । यास्यतीति वचनस्य सामान्यवचनत्वेन नारीदेवीरित्यनुकर्षे कारणा-
भावात् । मुद्गलवत् ता देवीर्गच्छेति वायोः शापाभावेन च इन्द्रसेनामिति वक्ष्य-
माणपदाकर्षणेन भारतीरूपामिन्द्रसेनां यास्यतीति सम्बन्धसम्भवात् । अत्रापि
वायोर्न परस्त्रीगमनं शङ्क्यम् । अत एवेन्द्रसेनां गृहीत्वेति रेमे च स तथा सार्ध-
मिति च स्थानद्वयेऽप्येकवचनमेव नतु ताभिरिति बहुवचनम् । किंच आपाततः
प्रतीतोऽपि दोषो न महत्सु शङ्कनीयः । किंतु वाक्यमेवान्यथा व्याख्येयम् । अप्र-
तीतदोषस्योहनं तु मोहादेवेति ज्ञेयम् । अनन्ततोषणमित्यत्र अनन्ततोषणं
करिष्यसीति योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

देवीर्गच्छ मानिन्नभूतये । इतीरितस्तं तपसा तोषयामास मुद्गलः ॥ १२४ ॥
 शापानुग्रहमस्याथ चक्रे कञ्जसमुद्भवः । न त्वं यास्यसि ता देवीमरुतस्त्व-
 च्छरीरगः ॥ १२५ ॥ यास्यति त्वं तदा मूर्छी गतो नैव विबुध्यसे । न च
 पापं ततस्ते स्यादित्युक्ते चैनमाविशत् ॥ १२६ ॥ मारुतोऽथेन्द्रसेनां च
 गृहीत्वाथाभवद्गृही । रेमे च स तथा सार्धं दीर्घकालं जगत्प्रभुः ॥ १२७ ॥
 ततो मुद्गलमुद्बोध्य ययौ च स्वं निकेतनम् । ततो देशान्तरं गत्वा तपश्चक्रे
 स मुद्गलः ॥ १२८ ॥ सेन्द्रसेना वियुक्ताऽथ भर्ता चक्रे महत्तपः । तद्देहमा
 भारती तु केशवं शङ्करे स्थितम् ॥ १२९ ॥ तोषयामास तपसा कर्मैक्यार्थं
 हि पूर्ववत् । उमाद्या रौद्रमेवात्र तपश्चक्रुर्यथा पुरा ॥ १३० ॥ प्रत्यक्षे च
 शिवे जाते तद्देहस्थे च केशवे । पृथक्पृथक्स्वभर्ताप्त्यै ताः पञ्चाप्येकदेहगाः ॥
 ॥ १३१ ॥ प्रार्थयामासुरभवत्पञ्चकृत्वो वचो हि तत् । शिवदेहस्थितो
 विष्णुर्भारत्यै तु ददौ पतिम् ॥ १३२ ॥ अन्यासां शिव एवाथ प्रददौ चतुरः
 पतीन् । देव्यश्चतस्रस्तु तदा दत्तमात्रे वरैऽमुना ॥ १३३ ॥ देवानामवतार-
 र्थं पञ्च देव्यः स्म इत्यथ । नाजानन्नेकदेहत्वात् चिद्योगात् क्षीर-
 नीरवत् ॥ १३४ ॥ ताः श्रुत्वा स्वपतिं देवि न चिरात्प्राप्स्यसीति च ।
 विष्णूक्तं शङ्करोक्तं च चत्वारः पतयः पृथक् ॥ १३५ ॥ भविष्यन्तीत्यथै-
 कस्या मेनिरे पञ्चभर्तृताम् । रुरुदुश्चैकदेहस्था एकैवाहमिति स्थिताः ॥ १३६ ॥
 अथाभ्यागान्महेन्द्रोऽत्र सोऽब्रवीत्तां वरस्त्रियम् । किमर्थं रोदिषीत्येव साऽ-

॥ १२४ ॥ १२५ ॥ न च शापं ततस्ते स्यादित्यत्र शप्यतेऽनेनेति शापं=शाप-
 वचनं नतु शपनं शापः । अतो न पुल्लिङ्गतानियम इति ज्ञेयम् ॥ १२६ ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ देवानामवतारार्थ-
 मित्यत्र देवानां=धर्मधायुनासत्याख्यदेवानां भार्यासंयोगानर्हशङ्कराख्यदेवस्य चावता-
 रार्थमित्यर्थः ॥ १३४ ॥ ताः श्रुत्वा स्वपतिं देवीत्यत्र हे देवि स्वपतिं न चिरात्प्राप्स्य-
 सीतिसकृद्विष्णूक्तं चतुर्वारं शङ्करोक्तं चेति मिळित्वा पञ्चकृत्वः वचनं श्रुत्वा पृथक्=
 स्वस्वपतिभ्यः पृथक् चत्वारः चत्वारः पतयो भविष्यन्तीत्येकस्याः पञ्चभर्तृतां मेनिर-
 इति योजना । रुरुदुः सर्वज्ञभारतीव्यतिरिक्ताः पार्वत्याद्याः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

ब्रवीद्वदु रूपिणम् ॥ १३७ ॥ शङ्करं दर्शयित्वैव पञ्चभर्तृत्वमेष मे । वरार्थ-
मर्थितः प्रादादिति तं शिव इत्यथ ॥ १३८ ॥ अजानन् शक्र आहोच्चैः
किमेतद्भुवनत्रये । मत्पालिते योषितं त्वं वृथा शपसि दुर्मते ॥ १३९ ॥
इतीरिते शिवः प्राह पत मानुष्यमाप्नुहि । अस्याश्च भर्ता भवसि त्वामेवैषा
वरिष्यति ॥ १४० ॥ पश्यात्र मदवज्ञानात्पतितांस्त्वादृशान्सुरान् । गिरेरध-
स्तादस्यैवेत्युक्तोऽसौ पाकशासनः ॥ १४१ ॥ उद्धर्ह गिरिं तं तु ददर्शात्र च
तान्सुरान् । पूर्वेन्द्रान्मारुतवृषणासत्यांश्चतुरः स्थितान् ॥ १४२ ॥ मानुषेष्वव-
ताराय मन्त्रं रहसि कुर्वतः । ततो वरेण्यं वरदं विष्णुं प्राप्य स वासवः ।
तत्प्रसादान्नरांशेन युक्तो भूमावजायत ॥ १४३ ॥ मदवज्ञानिमित्तेन पतिता
इति तान्सुरान् । मारुतादीन्मृषावादीरिति ब्रह्मा शिवं तदा ॥ १४४ ॥
शशाप मानुषेषु त्वं क्षिप्रं जातः पराभवम् । शक्रान्नरतनोर्यासि यस्मै त्वं तु
मृषाऽवदः ॥ १४५ ॥ मच्छप्तानां च देवीनामविचार्य मया यतः । पतियो-
गवरं प्रादाः नावाप्स्यसि ततः प्रियाम् ॥ १४६ ॥ मानुषेषु ततः पश्चाद्भा-
रतीदेहनिर्गताम् । स्वलोके प्राप्स्यसि स्वार्थे वरोऽयं ते मृषा भवेत् ॥ १४७ ॥
एषा सा द्रौपदी नाम पञ्चदेवीतनुर्भवेत् । मृषा वाग्येषु ते प्रोक्ता मारुता-
द्यास्तु तेऽखिलाः ॥ १४८ ॥ तासां पतित्वमाप्स्यन्ति भारत्यैव तु पार्वती ।

॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ त्वामेवैषा वरिष्यतीत्यत्र एषा=द्रौपदीदेहस्था शची
त्वामेव वरिष्यतीत्यर्थः । अत एव स्वयंवरे द्रौपदी अर्जुनकण्ठ एव मालां ददाविति
ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥
स्वार्थे वरोऽयं ते मृषा भवेदित्यत्र वरः=स्वपतिं देवि न चिरात्प्राप्स्यसीति वरः
स्वार्थे=हे शङ्कर त्वदर्थे मृषा भविष्यति=द्रौपदीदेहस्थपार्वतीं प्रति तया त्वं न
प्राप्स्यसीत्यर्थः । “वरं स्वभर्तृसंयोगं मानुषेष्वपि जन्मस्वि”ति वचनात् सकल-
मानुषजन्मसु साधारण्येन पतिप्राप्तिवरे दत्तेऽपि “स्वपतिं देवि न चिरात्प्राप्स्यसी”
ति वचनात् एतस्माद्वितीयजन्मन्येव स्वपतिप्राप्त्यर्थं पुनस्तपःकरणमिति ज्ञेयम् ॥
॥ १४७ ॥ १४८ ॥ संयुक्ता व्यवहारेषु प्रवर्तेत न चान्यथेत्यत्र व्यवहारेषु=
भोजनाभ्यञ्जनादिव्यवहारेषु । अन्यथा=रमणादिरूपप्रकारान्तरेण न चेत्यर्थः ।

संयुक्ता व्यवहारेषु प्रवर्तेत न चान्यथा ॥ १४९ ॥ एते हि मारुताद्यास्ते
 देवकार्यार्थगौरवात् । जाता इति श्रुतिस्तस्मान्नावज्ञातेऽत्र कारणम् ॥ १५० ॥
 दीर्घकालं मनुष्येषु ततस्त्वं स्थितिमाप्स्यसि । इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा
 सोऽश्वत्थामा शिवोऽभवत् ॥ १५१ ॥ पञ्चदेवीतनुस्त्वेषा द्रौपदी नाम
 चाभवत् । वेदेषु सपुराणेषु भारते चावगम्यते ॥ १५२ ॥ उक्तोऽर्थस्सर्व
 एवायं तथा पूर्वोदिताश्च ये ॥ १५३ ॥ मुमुदुस्सर्वपाञ्चाला जातयोस्सुतयो-
 स्तयोः । मानुषान्नोपभोगेन संसर्गान्मानुषेषु च ॥ १५४ ॥ मनुष्यपुत्रता-
 याश्च भावो मानुष एतयोः । अभून्नातिरामासीत्तदयोनित्वहेतुतः ॥ १५५ ॥
 याजोपयाजौ तावेव दयिता द्रुपदस्य सा । मातृस्नेहार्थमनयोर्ययाचे ददतुश्च
 तौ ॥ १५६ ॥ जातमात्मनिहन्तारं भारद्वाजो निश्म्य तम् । यशोऽर्थ-
 मस्त्राणि ददावग्रहीत्सोऽपि लोभतः ॥ १५७ ॥ रामास्त्राणां दुर्लभत्वात्
 त्रिदशेष्वपि वीर्यवान् । भीमार्जुनाभ्यां बद्धं तं श्रुत्वा पाञ्चालभूपतिम् ॥
 ॥ १५८ ॥ प्राहिणोत्कृतवर्माणं पाण्डवानां जनार्दनः । पाण्डवेष्वतुलां
 ग्रीतिं लोके ख्यापयितुं प्रभुः ॥ १५९ ॥ सम्मान्य पाण्डवान्सोऽपि शूरा-

‘द्रुपदैषा ततो जज्ञे सुता ते देवरूपिणी । पञ्चानां सहिता कृष्णारूपा पार्वत्य-
 निन्दिता’त्यादिमूलभारतवाक्यार्थप्रपञ्चनाय द्रौपद्या निरवद्यत्वसमर्थनाय च
 सविस्तरं पञ्चद्रौपदीकथानिरूपणं कृतमाचार्यैरिति ज्ञेयम् । हे द्रुपद ततः पञ्च-
 देवीनां पञ्चकृत्वः स्वस्वपतियोगवरदानमहिम्ना द्रौपदीदेहेऽपि पञ्चदेवीनामावश्य-
 कत्वात्कारणात् देवरूपिण्येषा ते सुता कृष्णारूपा पार्वती भारत्याद्याश्चतस्रश्चेति
 मिळित्वा पञ्चानां पञ्चभिर्देवीभिः सहिता सती जज्ञे । पञ्चानां देवानामंशैः
 सहितेति वा । ततः एषा ते सुता अनिन्दिता भारत्यादीनां चतसृणां देवीनां
 स्वस्वपतिभिरेव संयोगात् पञ्चम्याः पार्वत्याः पतिसंयोगस्याभावात् प्रौञ्जनिन्दिता न
 भवतीत्यर्थः । “कर्तृकर्मणोः कृती”ति वचनात् पञ्चानामिति कर्तरि षष्ठीयं पञ्च-
 देवीनामपि पृथक्पृथगेकदेहे कर्तृत्वसूचनार्थम् । अन्यथा सहयोगे तृतीयाविधानात्
 पञ्चभिस्सहितेत्यवक्ष्यत् ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥
 ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ शूरानुजसुतासुत

नुजसुतासुतः । तैर्मानितः कृष्णभक्त्या भ्रातृत्वाच्च हरिं ययौ ॥ १६० ॥
 ततःप्रभृति संत्यज्य देवपक्षा जरासुतम् । पाण्डवानाश्रिता भूपा ज्ञात्वा भैमा-
 र्जुनं बलम् ॥ १६१ ॥ विशेषतश्च कृष्णस्य विज्ञाय स्नेहमेषु हि । पराजिताश्च
 बहुशः कृष्णेनाचिन्त्यकर्मणा ॥ १६२ ॥ प्रतापादेव ते पूर्वं जरासन्धवश-
 झताः । न स्नेहात्तद्वलं ज्ञात्वा पार्थानां केशवस्य च ॥ १६३ ॥ जन्मान्त-
 राभ्यासवशात् स्त्रिण्याः कृष्णे च पाण्डुषु । जरासन्धभयं त्यक्त्वा तानेव च
 समाश्रिताः ॥ १६४ ॥ अपि तं बहुशः कृष्णविजितं नैव तत्यजुः । आसुराः
 पूर्वसंस्कारात्संस्कारो बलवान्यतः ॥ १६५ ॥ देवा हि कारणादन्यानाश्रय-
 न्तोऽपि नान्तरम् । स्नेहं त्यजन्ति देवेषु तथाऽन्येऽन्येष्वपि स्फुटम् ॥ १६६ ॥
 धृतराष्ट्रो बलं दृष्ट्वा बहुशो भीमपार्थयोः । दैवत्वाच्च स्वभावेन ज्येष्ठत्वाद्धर्म-
 जस्य च ॥ १६७ ॥ सुप्रीत एव तं चक्रे यौवराज्याभिषेकिणम् । भीमार्जु-
 नावथो जित्वा सर्वदिक्षु च भूपतीन् ॥ १६८ ॥ चक्रतुः करदान्सर्वान् धृत-
 राष्ट्रस्य दुर्जयौ । तयोः प्रीतोऽभवत्सोऽपि पौरजानपदास्तथा ॥ १६९ ॥
 भीष्मद्रोणमुखास्सर्वेऽप्यतिमानुषकर्मणा ॥ १७० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 पाण्डवदिग्विजयो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इत्यत्र शूरानुजस्य या सुता तस्याः सुत इत्यर्थः । अत एव शूरानुजसुतायाः
 सुतः=कृतवर्मा । शूरसुतायाः कुन्त्याः पाण्डवाः— । तेन—ज्येष्ठायाः पुत्रत्वात्—
 कनिष्ठायाः पुत्रत्वाच्च भ्रातृत्वम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥
 ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
 भावप्रकाशिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

॥ ॐ ॥ एवं शुभोच्चगुणवत्सु जनार्दनेन युक्तेषु पाण्डुषु चरत्स्वधिकं शुभानि । नास्तिक्यनीतिमतुलां गुरुदेवतादिसत्स्वञ्जसैव जगृहुर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ १ ॥ नाम्ना कलिङ्ग इति चासुरको द्विजोऽभूच्छिष्यः सुरेतरगुरोश्शकुने-गुरुस्सः । नीतिं सुकुत्सिततमां धृतराष्ट्रपुत्रेष्वाधाद्रहो वचनतश्शकुनेस्समस्ताम् ॥ २ ॥ छद्मैव यत्र परमं न सुराश्च पूज्याः स्वार्थेन वञ्चनकृते जगतोऽखिलं च । धर्मादि कार्यमपि यस्य महोपधिः स्यात् श्रेष्ठस्स एव निखिलात्सुर-दैत्यसङ्घात् ॥ ३ ॥ इत्यादिकुत्सिततमां जगृहुः स्म विद्यामज्ञात एव धृतराष्ट्रमुखैस्समस्तैः । तेषां स्वभावबलतो रुचिता च सैषा विस्तारिता च निज-बुद्धिबलादतोऽपि ॥ ४ ॥ सम्पूर्णदुर्मतिरथो धृतराष्ट्रसूनुस्तातप्यमानहृदयो निखिलान्यहानि । दृष्टा श्रियं परमिकां विजयं च पार्थेष्वाहेदमेत्य पितरं सह सौबलेन ॥ ५ ॥ ज्येष्ठस्य तेऽपि हि वयं हृदयप्रजाता नार्हत्वमेव

॥ ॐ ॥ अञ्जसैवेत्येवकारस्य गुरुदेवतादिसत्स्वेवेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ नाम्ना कलिङ्ग इति चासुरक इत्यत्र आसुरकः द्विजश्चेति चशब्दसम्बन्धः ॥ २ ॥ यत्र=यस्यां नीतौ छद्मैव परमं=उत्तममिति प्रतिपाद्यते तां नीतिमाधादिति पूर्वोणान्वयः । यस्य पुरुषस्य सुराश्च स्वार्थेन=स्वप्रयोजनेन निमित्तेन न पूज्याः अन्ये किमिति कैमुत्यं चशब्देनसू चयति । अखिलं धर्मादि कार्यमपि=सन्ध्यावन्दनयज्ञदानादिसुरपूजारूपधर्मादि कार्यमपि=जगतो वञ्चनकृते कर्तव्यम् । “अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वि”त्यनुशासनात् अव्याजत्वेन कार्य-त्वसम्भावनासूचनार्थमपिशब्दः । यस्य महोपधिः=महानुपधिः=कपटं यस्य स महोपधिः स्यात् “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्म कैतवे”इत्यमरः । स एव निखिलात्सुरदैत्यसङ्घात् श्रेष्ठ इति च यस्यां नीतौ प्रतिपाद्यते तां नीतिमिति पूर्वोणान्वयः ॥ ३ ॥ अज्ञात एव धृतराष्ट्रमुखैस्समस्तैरित्यत्र अज्ञाते प्रदेश एवेत्यर्थः । निजबुद्धिबलादतोऽपीत्यत्र अतोपि गुरुक्तादपि ॥ ४ ॥ ५ ॥

गमिता भवतैव राज्ये । भ्रातुः कनीयस उतापि हि दारजाता अन्यैश्च
राज्यपदवीं भवतैव नीताः ॥ ६ ॥ राज्यं महच्च समवाप्स्यति धर्मसूनुस्त्व-
त्तोऽथ वाऽनुजबलात्प्रसभं वयं तु । दासा भवेम निजतन्तुभिरेव साकं कुन्ती-
सुतस्य परतोऽपि तदन्वयस्य ॥ ७ ॥ नात्वार्थमस्ति मम दुःखमथातिशुद्ध-
लोकप्रसिद्धयशसस्तव कीर्तिनाशः । अस्मन्निमित्त इति दुःखमतो हि सर्वे
ऽपीच्छाम मर्तुमथ नः कुरु चाप्यनुज्ञाम् ॥ ८ ॥ एवं स्वपुत्रवचनं स
निशम्य राजा प्रोवाच नानुगुणमेतदहो मनस्ते । को नाम पाण्डुतनयेषु
गुणोत्तमेषु प्रीतिं न याति निजवीर्यभवोच्चयेषु ॥ ९ ॥ ते हि स्वबाहुबलतो
ऽखिलभूपभूतिं मय्याकृषन्ति न च वः प्रतिषेधकास्ते । तस्माच्छमं ब्रज
शुभाय कुलस्य तात क्षेमाय नो भवति वो बलवद्विरोधः ॥ १० ॥ एवं ब्रुव-
त्यपि नृपे पुनराह पाप आश्रित्य सौबलमतं यदि नैव पार्थान् । अन्यत्र
यापयसि नागपुरात्परेतान् दृष्ट्वाऽखिलानपि हि नो मुदमेहि पार्थैः ॥ ११ ॥
एवं निशम्य गदितं सुतहार्दपाशैराकृष्यताऽशु स नृपोऽरिधरेच्छयैव ।
प्रोवाच पुत्रमपि ते बलिनो न पार्थाः शक्याः पुरात्तनय यापयितुं कथञ्चित्

तेऽपि हि वयं हृदयप्रजाता इत्यत्र ते=तव हृदयप्रजाता अपीत्यपिपदसम्बन्धः ।
ज्येष्ठपुत्रस्यैव राज्ययोग्यत्वप्रसिद्धिसूचनाय हिशब्दः । भवतैवार्हत्वं नैव गमिता
इत्येवकारद्वयसम्बन्धः ॥ ६ ॥ निजतन्तुभिः सार्धं वयं कुन्तीसुतस्य परतोऽपि=
पश्चादपि तदन्वयस्य=तस्य कुन्तीसुतस्य अन्वयो यस्य सः तदन्वयः तस्य
तत्सन्तानः तस्य च दासा भवेमेति योजना । वयं तु कुन्तीसुतस्य अस्मत्तन्तवस्त-
त्तन्तूनां दासा इति विवेकः ॥ ७ ॥ वयं निमित्तं यस्य सः अस्मन्निमित्तः तव
कीर्तिनाशः दुःखं जायत इति क्रियाध्याहारेण योजना । अतो हेतोः अथ=तव
विज्ञापनानन्तरं वयं मर्तुमिच्छामः । पितुर्यशोनाशः पुत्राणामसह्य इति प्रसिद्धि-
सूचनाय हिशब्दः । कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगप्राप्तत्वंपदेन अपिपदसम्बन्धः ।
त्वमपि आज्ञां कुरु चेति योजना । स्वेच्छाया आज्ञाकरणस्य च समुच्चयार्थश्च-
शब्दः ॥ ८ ॥ निजवीर्यभवोच्चयेष्वित्यत्र निजवीर्यभवः उच्चयः उत्=उत्कृष्टः
चयः 'चिञ् चय' इति धातोः चयः=द्रव्यसंग्रहो येषां ते तथोक्ताः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १२ ॥ इत्युक्त आह पितरं शकुनिं निरीक्ष्य सृष्टो मया विधिरिहाद्य
 शृणुष्व तं च । आसंस्त्रयोदशसमा नगरं प्रविष्टेष्वेतेषु तावदयमेव विधिर्म-
 येष्टः ॥ १३ ॥ द्रौणेर्हि नास्ति सदृशो बलवान्प्रतापी सोऽयं मया बहुविधैः
 परमैरुपायैः । नीतो वशं वशगतोऽस्य च मातुलेन साकं पिता तमनु चैष
 नदीप्रसूतः ॥ १४ ॥ एवं हि सैनिकगणा अपि दानमानैः प्रायो वशं मम
 गता अपि चैष कर्णः । अस्त्रे बलेऽप्यधिक एव सुरेन्द्रसूनोर्जेष्ये च मन्त्र-
 बलतस्त्वहमेव भीमम् ॥ १५ ॥ त्रिंशच्छतं परमिकास्सुरदुर्लभाश्च दुर्वाससो
 हि मनवोऽद्य मया गृहीताः । अन्यत्र ते प्रविहिता न हि वीर्यवन्तः स्यु-
 र्भीम इत्यहममून्न हि योजयामि ॥ १६ ॥ ते वीर्यदा विजयदा अपि वारि-
 वह्निस्तम्भादिदास्सकलदेवनिकायरोधाः । वृष्ट्याद्यभीप्सितसमस्तकरा अमू-
 भिर्जेष्यामि भीमममुमेकमयातयामैः ॥ १७ ॥ सौहार्दमेषु यदि वाऽतितरां
 करोषि तत्रापि नैव हि मया क्रियते विरोधः । वत्स्यन्तु वारणवते भवतु स्म
 राष्ट्रं तेषां तदेव मम नागपुरं त्वदर्थं ॥ १८ ॥ एवं स्वपुत्रपरिपालनतो
 यशस्ते भूयाद्विनश्यति परप्रसवातिपुष्टौ । जाते बले तव विरोधकृतश्च ते स्युः
 स्वार्थं हि तावदनुयान्ति हि केवलं त्वाम् ॥ १९ ॥ क्षत्तैक एव सततं परि-
 पोषकोऽलं तेषां मम द्विद्वय मन्त्रबलादमुष्य । पौराश्च जानपदकास्सततं
 द्विषन्ति मां तेष्वतीव दृढसौहृदचेतसश्च ॥ २० ॥ ते तेषु दूरगमितेषु निरा-
 श्रयत्वान्मामेव दुर्बलतया परितः श्रयन्ते । भीष्मादयश्च न हि तन्निकटे
 विरोधं कुर्युर्विनश्यति गतेषु हि सौहृदं तत् ॥ २१ ॥ भेदः कुलस्य भविता
 कुलनाशहेतुरस्माभिरेषु सद्वितेषु पुरै वसत्सु । तस्मादुपायबलतः प्रतियात-

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अयातयामैरित्यत्र यातः=
 जपतर्पणादिकं विना वृथागतः यामो येषां ते तथोक्ताः नेति ॥ १७ ॥ वत्स्यन्तु
 वारणवत इत्यत्र “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् लोभ्यपि ष्यच्प्रयोगः ॥ १८ ॥
 परप्रसवातिपुष्टावित्यत्र परेषां प्रसवः सन्तानः तस्यातिपुष्टौ परप्रसवातिपुष्टौ ॥
 ॥ १९ ॥ अथ मन्त्रबलादमुष्येत्यत्र अथ=अथाप्येक एवेत्यर्थः ॥ २० ॥
 न हि तन्निकटे विरोधमित्यत्र विरोधं=तान्प्रति विरोधम् ॥ २१ ॥ विहितो

नीयास्ते वारणावतमितो विहितोऽप्युपायः ॥ २२ ॥ विष्णुर्जयन्त इति शम्भु-
सहाय आस्ते देवोत्सवश्च सुमहान्भविताऽत्र सुष्ठु । भक्ताश्च ते हि नितराम-
रिशङ्कपाणौ त्वञ्चोदितास्समुपयान्ति तमुत्सवं द्राक् ॥ २३ ॥ अज्ञाप्य
मत्पुरुषतां पुरुषैर्मदीयैर्मध्यस्थवद्बहुगुणा उदिताश्च तत्र । तेषां पुरोऽत्र
गमनाभिरुचिश्च जाता द्रष्टुं पुरं बहुगुणं ननु पाण्डवानाम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त-
वत्यथ सुते स तथेत्युवाच प्राप्तेषु पाण्डुतनयेषु तदेव चोच्ये । ज्ञात्वैव तेऽपि
नृपतेर्हृदयं समस्तं जग्मुः पितेति पृथया सह नीतिहेतोः ॥ २५ ॥ भीमस्त-
दाह भविताऽत्र हि भैक्ष्यचार इत्येव सम्यगनुविद्य निजं न कर्म । त्याज्यं
त्विति प्रतिजगाद निजाग्रजाय यामो वयं न तु गृहात्स हि नः स्वधर्मः ॥
॥ २६ ॥ निष्कासयन्ति यदि नो निजधर्मसंस्थान्योत्स्यामहेऽत्र न हि दस्यु-
वधोऽप्यधर्मः । इत्युचिवांसममुमाह स धर्मसूनुः कीर्तिर्विनश्यति हि नो गुरु-
भिर्विरोधे ॥ २७ ॥ इत्युक्तवन्तममुमग्रजमन्वगात्स भीमः प्रदर्श्य निजधर्म-
मथानुवृत्त्यै । दोषो भवेदुभयतो यत एव तेन वाच्यः स्वधर्म उत न स्थिति-
रत्र कार्या ॥ २८ ॥ कीर्त्यर्थमेव निजधर्मपरिग्रहाणे प्राप्तेऽग्रजस्य वचनात्प्र-

ऽप्युपाय इत्यत्र अग्रमुपायः विहितोऽपि अस्मन्नगरसमाननगरदानादित्यर्थः ॥
॥ २२ ॥ विष्णुर्जयन्त इति शम्भुसहाय आस्त इत्यत्र अत्र=वारणावते शम्भु-
सहायः जयन्तनामकः विष्णुरास्ते विष्णोर्देवालयः शम्भोर्देवालयश्चास्तीत्यर्थः ॥
॥ २३ ॥ अज्ञाप्य मत्पुरुषतामित्यत्र मत्पुरुषतां मम पुरुषतां अज्ञाप्य=पाण्ड-
वान्प्रत्यज्ञापयित्वा तेषां=पाण्डवानां पुरः=पुरतः ॥ २४ ॥ नीतिहेतोः=पितृव्य-
वचनं कर्तव्यमिति नीतिहेतोः ॥ २५ ॥ अत्र=वारणावते भैक्ष्यचार एव । भैक्ष-
मन्नं तदर्थं चारः चरणं भिक्षाटनमित्यर्थः । निजं क्षत्रिययोग्यं कर्म परान्नानुप-
जीवनं न त्याज्यमिति सम्यगनुविद्य निजाग्रजाय तदा प्रतिजगाद हेति सम्बन्धः ।
॥ २६ ॥ २७ ॥ दोषो भवेदुभयत इत्यत्र उभयतः ज्ञातधर्मस्याकथनात् अग्रज-
वाक्योल्लङ्घनाच्च दोषो भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ईशो हरिः अत्रास्मिन्लोके निजधर्म-
परिग्रहाणे प्राप्ते सति भीमस्य कीर्त्यर्थं अग्रजस्य वचनादेव प्रतिहातुं=निजधर्मं
प्रतिहातुं अत एव भीमस्योभयं दोषं=धर्मातिक्रमदोषं अग्रजातिक्रमदोषं च प्रति-

तिहातुमेव । भीमस्य दोषमुभयं प्रतिहन्तुमीशो ज्येष्ठं चकार हरित्र सुतं
 वृषस्य ॥ २९ ॥ हन्तव्यतामुपगतेषु सुयोधनादिष्वन्यो वधान्न हि भवेन्निज-
 धर्म एव । पूर्वं वधे न हि समस्तश एव दोषास्तेषां प्रयान्ति विवृतिं च
 तदर्थतोऽपि ॥ ३० ॥ क्षत्ताऽथ चाऽह सुवचोऽन्त्यजभाषयैव धर्मात्मजं
 विषहुताशभयात्प्रतीताः । आध्वं त्विति स्म स तथेति वचोऽभ्युदीर्य
 प्रायाच्च वारणवतं पृथयाऽनुजैश्च ॥ ३१ ॥ तान्हन्तुमेव च तदा धृतराष्ट्रसूनु-
 र्लाक्षागृहं सपदि काञ्चनरत्नगूढम् । कृत्वाऽभ्ययातयदमुत्र च विष्णुपद्या
 स्वामात्यमेव च पुरोचननामधेयम् ॥ ३२ ॥ पूर्वं प्रहस्त इति यस्त्वभवत्सुपाप-
 स्सोऽभ्येत्य पाण्डुतनयानभवच्च भन्त्री । दुर्योधनं प्रति विहाय भवत्सकाश-
 मायात इत्यवददेषु स कूटवाक्यम् ॥ ३३ ॥ दिव्यं गृहं च भवतां हि मयोप-
 नीतं प्रीत्यैव पापमनुयातुमहं न शक्तः । युष्मासु धर्मधृतिमत्सु सदा निव्रत्स्य
 इत्युचिवांसममुमाहुरहो सुभद्रम् ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वैव जातुषगृहं वसया समेतं

हन्तु वृषस्य=धर्मस्य सुतं ज्येष्ठमेव चकार ॥ २९ ॥ सुयोधनादिषु हन्तव्य-
 तामुपगतेषु सत्सु तेषां वधादन्यः निजधर्मो न भवेदेव हि । तथाऽपि पूर्वमिदानीं
 अस्मदुच्चाटनाख्यापराधसमये तेषां दुर्योधनादीनां वधे सति तेषां समस्तशः दोषाः=
 उपरि करिष्यमाणाः अस्मद्वधार्थं लाक्षागृहनिर्माणद्रौपदीकचग्रहणकृष्णबन्धनोद्यो-
 गादिविष्णुवैष्णवद्रोहाख्यदोषाः विवृतिं=लोके प्रसिद्धिं न प्रयान्ति तदर्थतोऽप्य-
 न्वगादिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥ विषहुताशभयान्निपित्तात्प्रतीताः=प्रतीति-
 मन्तः लाक्षागृहे विषहुताशभयं भविष्यतीति जानानाः आध्वं=लाक्षागृहे उपवि-
 शध्वं “आस उपवेशन” इति धातोः लोट्यात्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचनम् । इति
 क्षत्ता=विदुरः अन्त्यजभाषया=म्लेच्छभाषया आहेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ अमुत्र च
 विष्णुपद्येत्यत्र लाक्षागृहं कृत्वा अमुत्र=लाक्षागृहे यदपेक्षितं वस्तु=धनधान्यादिकं
 वस्तु तदपि कृत्वा=पूरितं कृत्वा विष्णुपद्या=गङ्गाया नौकाद्वारा गङ्गामार्गेण अभ्य-
 यातयत्=अगच्छतेति कुरुभिः सहितं पुरोचननामधेयं स्वामात्यं प्रेषयामासेति
 योग्यक्रियाध्याहारेण योजना ॥ ३२ ॥ स कूटवाक्यमित्यत्र कूटवाक्यं=छद्मवाक्यम् ।
 “कैतवं कपटं कूट” मिति हलः ॥ ३३ ॥ अमुमाहुरथो सुभद्रमित्यत्र सुभद्रमि-

तद्वन्धतो वृषसुतः पवमानजातम् । तं चातिपापमवदत्सुमुखैष पापो हन्तुं
न इच्छति सदा भव च प्रतीतः ॥ ३५ ॥ क्षत्ताऽथ नीतिबलतोऽखिललोक-
वृत्तं जानन् स्वचारमुखतः खनकाय चोन्ने । उक्तवैव धर्मतनयाय मदीयवाक्यं
पूर्वोक्तमाशु कुरु तत्र बिलं सुदूरम् ॥ ३६ ॥ चक्रे स चैवमथ वर्त्मवृत्ति-
च्छलेन द्वारं च तस्य स पिधाय ययौ गृहं स्वम् । भीमः पुरोचन उभावपि
तौ वधाय छिद्रार्थिनौ मिथ उतोषतुरब्दकार्धम् ॥ ३७ ॥ तस्याग्रजा च
सहिता सुतपञ्चकेन तत्रागमत्तदनु मारुतिरेष कालः । इत्थं विचिन्त्य स
निशाम्य च तान्प्रसुप्तान् भ्रातृश्च मातरमथाशु बिले न्यधात्माक् ॥ ३८ ॥
तं भाग्निनेयसहितं भगिनीं च तस्य पापां ददाह सगृहां पवमानसूनुः ।
साऽप्यागता हि गरलेन निहन्तुमेतान्भीमस्य पूर्वभुजितो न शशाक चैतत् ॥
॥ ३९ ॥ तप्तं तथा ससुतया च तपो नितान्तं स्यां सूनुभिस्सह बलाददिति-
स्तथाऽब्दात् । अस्या अदाच्च गिरिशो यदि पुत्रकैस्त्वं युक्ता न यासि मृति-
मेष वरस्तवेति ॥ ४० ॥ जानन्निदं सकलमेव स भीमसेनो हत्वा सुतैस्सह

त्याहुः ॥ ३४ ॥ वसया=मत्स्योदरस्थवृतेन समेतं जतु=लाक्षा तद्विकाररूपं गृहं=
जातुषगृहम् । “जतु तपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिष्वि”त्यमरः । तद्वन्धत
एव दृष्ट्वा पवमानजातं प्रति तं पुरोचनमतिपापमवदत् । हे सुमुख एषः पापः नः=
अस्मान् हन्तुमिच्छति इति चावादीत् । त्वं च प्रतीतः=ज्ञानवान् भव=सावधानो
भवेति चावददित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तवैव धर्मतनयायेत्यत्र विश्वासजननाय धर्म-
तनये प्रति पूर्वाक्तं मदीयं वाक्यं त्वमपि धर्मतनयाय उक्तवैव बिलं कुर्विति
सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ वर्त्मवृत्तिच्छलेनेत्यत्र वृत्तिः=आवरणं ग्रामस्य प्रान्ततः प्राकारः
तं करोमीति व्याजेन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भीमस्य पूर्वभुजित इत्यत्र भीमस्य पूर्व
भुजितः=विषमिश्रभक्ष्यभक्षणान्निमित्तात् एतत्=विषं एतान्निहन्तुं नशशाकेति पूर्व-
पदावृत्त्या योजना । भीमः स्वयं भुक्त्वा विषमस्तीति जानन् अन्येषां न ददौ ।
भीमस्य जीर्णत्वात् अन्येषां भक्षणस्यैवाभावात् तद्वत्विषेण कोऽपि न हत इति
भावः ॥ ३९ ॥ स्यां सूनुभिः सह बलाददितिरित्यत्र बलात्=तपोबलात्
सूनुभिस्सह अदितिः स्यामिति सम्बन्धः । सूनुवस्तत्रापि मत्सुताः सन्तः देवा

कुबुद्धिमिमां हि तं च । भ्रातृश्च मातरमुदूह्य ययौ विलास्य निर्गत्य भीतिव-
शतोऽबलतां प्रयातान् ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वा पुरोचनवधं यदि भीष्ममुख्यैर्वैचित्र-
वीर्यतनया अभियोधयेयुः । किं नो भवेदिति भयं सुमहद्विवेश भीमं त्वृते
च तनयान्सकलान्पृथायाः ॥ ४२ ॥ भीमोऽभयोऽपि गुरुभिः स्वमुखेन युद्ध-
मप्रीयमाण उत धर्मजवाक्यहेतोः । ऊह्यैव तानपि ययौ द्युनदीं च तीर्त्वा
क्षत्राऽतिसृष्टमधिरुह्य जलप्रयाणम् ॥ ४३ ॥ विश्वासिता विदुरपूर्ववचोभिरेव
दाशोदिताभिरधिरुह्य च भीमपृष्ठम् । सर्वे ययुर्वनमथाभ्युदिते च सूर्ये
दृष्ट्वैव सप्त मृतकानरुदंश्च पौराः ॥ ४४ ॥ हा पाण्डवानदहदेष हि धार्तराष्ट्र-
धर्मस्थितान्कुमतिरेव पुरोचनेन । सोऽप्येष दग्ध इह दैववशात्सुपापः को
नाम सत्सु विषमः प्रभवेत्सुखाय ॥ ४५ ॥ पौरेभ्य एव निखिलं त्वथः
भीष्ममुख्याः वैचित्रवीर्यसहितास्तु निशम्य हेति । ऊचुस्सुदुःखितधियोऽथ
सुयोधनाद्याः क्षत्ता मृषैव रुरुदुर्युजुश्च कर्म ॥ ४६ ॥ भीमोऽप्युदूह्य वन-
माप हिडिम्बकस्य भ्रातृन् पृथां च तृषितैरभियाचितश्च । पानीयमुत्तरपटेऽम्बु-
जपत्रनद्धं दूरादुदूह्य ददृशे स्वपतोऽथ तांश्च ॥ ४७ ॥ रक्षार्थमेव परिजाग्रति
भीमसेने रक्षःस्वसारमभियापयते हिडिम्बीम् । सा रूपमेत्य शुभमेव ददर्श
भीमं साक्षात्समस्तशुभलक्षणसारभूतम् ॥ ४८ ॥ सा राक्षसीतनुमवाप
सुरेन्द्रलोकश्रीरेव शक्रदयिता त्वपरैव शच्या । शापात् स्पृधा पतिमवाप्य च

भवेयुः । अहमदितिः स्यामिति भावः ॥ ४० ॥ भीतिवशतोऽबलता
मित्यत्र भीतिवशतः अबलतां=बलरहितताम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दाशोदि-
ताभिः विदुरपूर्ववचोभिः विश्वासिताः जलप्रयाणमधिरुह्य द्युनदीं तीर्त्वा अथ=नद्यु-
त्तरणानन्तरं भीमपृष्ठमधिरुह्येति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
सा राक्षसीतनुमवाप्येत्यत्र सा=हिडिम्बी सुरेन्द्रलोकश्रीः अमरावतीसम्पत्=
अमरावतीसम्पदभिमानिनी काचन श्रीनामिका अप्सरस्त्री न तु साक्षालक्ष्मीः
अपरैव शक्रदयिता=शक्रस्य भार्या सती स्पृधा=शच्या सह स्पर्धया कारणेन
शच्याः शापात् राक्षसीतनुं=राक्षस्यास्तनुमवाप । सा मारुतिं पतिमवाप्य निजां
तनुं प्राप्तुं भीमसेनमयाचतेति योजना ॥ ४९ ॥ मरुद्व्यपरिग्रहस्येत्यत्र मरु-

मारुतं सा प्राप्तुं निजां तनुमयाचत भीमसेनम् ॥ ४९ ॥ तां भीम आह
कमनीयतनुं न पूर्वं ज्येष्ठादुपैमि वनितां न हि धर्म एषः । सा चाऽऽह काम-
वशगा पुनरेतदेव स्वावेशयुग्मि मरुदग्र्यपरिग्रहस्य ॥ ५० ॥ सा भारतीव-
रमिमं प्रददावमुष्मै स्वावेशमात्मदयितस्य च सङ्गमेन । शापाद्विमुक्तिमति-
तीव्रतपः प्रसन्ना तेनाऽऽह सा निजतनुं पवमानसूनोः ॥ ५१ ॥ ज्ञानं च नैज-
मभिदर्शयितुं पुनश्च प्राहेश्वरोऽखिलजगद्गुरुरिन्दिरेशः । व्यासस्वरूप इह
चेत्य परश्व एव मां ते प्रदास्यति तदा प्रकरोषि मेऽर्थम् ॥ ५२ ॥ काले
तदैव कुपितः प्रययौ हिडिम्बो भीमं निहन्तुमपि तां च निजस्वसारम् ।
भक्षार्थमेव हि पुरा स तु तां न्ययुक्त नेतुं च तानथ समासददाशु भीमम् ॥
॥ ५३ ॥ सा भीममेव शरणं प्रजगाम तां च भ्रातृश्च मातरमथावितुम-
भ्ययात्तम् । भीमस्सुदूरमपकृष्य सहोदराणां निद्राप्रभङ्गभयतो युयुधेऽमुना
च ॥ ५४ ॥ तौ मुष्टिभिस्तरुभिरश्मभिरद्रिभिश्च युध्वा नितान्तरवतः मति-
बोधितांस्तान् । संचक्रतुस्तदनु सोदरसंभ्रमं तं दृष्ट्वैव मारुतिरहन्नुरसि स्म
रक्षः ॥ ५५ ॥ तद्धीमबाहुबलताडितमीशवाक्यात्सर्वैरेजेयमपि भूमितले
पपात । वक्त्रस्रवद्बहुलशोणितमाप मृत्युं प्रायात्तमोऽन्धमपि नित्यमथ
क्रमेण ॥ ५६ ॥ हत्वैव सर्ववररक्षितराक्षसं तं सर्वैरेवध्यमपि सोदरमातृ-
युक्तः । भीमो ययौ तमनु सा प्रययौ हिडिम्बी कुन्ती युधिष्ठिरमथास्य
कृते ययाचे ॥ ५७ ॥ ताभ्यामनूक्तमपि यन्न करोति भीमः प्रादुर्बभूव

दग्र्यः=मुख्यप्राणः तस्य परिग्रहः=भारती तस्याः स्वावेशयुक्=सुष्टावेशयुक् सा पुनः
एतदेव=पूर्वोक्तमेव आह हीत्यन्वयः । हिशब्देन भारत्यावेशात् अस्या भीम-
प्रार्थना युक्तैवेति प्रसिद्धिं सूचयति । “पत्नीस्वीकारशपथमौल्येष्वपि परिग्रह”
इत्यभिधानम् ॥ ५० ॥ निजतनुं पवमानसूनोरित्यत्र तेन=शापविमोचनाख्य-
कारणेन पवमानसूनोः सकाशात् निजतनुं प्राप्तुं पुनराहेति सम्बन्धः । पूर्वं काम-
वशत्वादेवाऽऽह । इदानीं शापविमोचनार्थमेवाऽऽहेति विवेकः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
पुरा भक्षार्थं=भक्षणार्थम् । तान्=पाण्डवान् नेतुं=आनेतुमेव तां=हिडिम्बीं
न्ययुक्त अथ समासदत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

निखिलोरुगुणाभिपूर्णः । व्यासात्मको हरिरनन्तसुखाम्बुराशिर्विद्यामरीचि
 विततस्सकलोत्तमोऽलम् ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वैव तं परममोदिन आशु पार्था मात्रा
 सहैव परिपूज्य गुरुं विरिञ्चेः । उल्लालिताश्च हरिणा परमातिहादप्रोत्फुल्लपद्म-
 नयनेन तदोपविष्टाः ॥ ५९ ॥ तान्भक्तिनम्रशिरसस्समुदीक्ष्य कृष्णो भीमं
 जगाद नत आशु हिडिम्बया च । एतां गृहाण युवतीं सुरसद्वशोभां जाते
 सुते सहसुता प्रतियातु चैषा ॥ ६० ॥ एवं ब्रुवत्यगणितोरुगुणे रमेश
 ओमित्युदीर्य कृतवांश्च तथैव भीमः । स्कन्धेन चोह्य विबुधाचरितप्रदेशान्
 भीमं प्रयात्युदय एव रवेर्हिडिम्बी ॥ ६१ ॥ सा नन्दनादिषु वनेषु विहृत्य
 तेन सायं प्रयाति पृथया सहितांश्च पार्थान् । एवं ययावपि तयोरिह वत्स-
 रार्धो जातश्च सूनुरतिवीर्यबलोपपन्नः ॥ ६२ ॥ देवोऽपि राक्षसतनुर्निऋतिः
 पुरा य आवेशयुक्च गिरिशस्य घटोत्कचाख्यः । पूर्वं घटोपमममुष्य शिरो
 बभूव केशा निमेषत उदासुरतो हि नाम ॥ ६३ ॥ जाते सुते समयतो
 भगवत्कृतात्स भीमो जगाद ससुतां गमनाय तां च । स्मृत्याभियान उभयो-
 रपि सा प्रतिज्ञां तेषां विधाय च ययौ सुरलोकमेव ॥ ६४ ॥ व्यासोऽपि
 पाण्डुतनयैस्सहितो बकस्य रौद्राद्वराज्जयवधापगतस्य नित्यम् । यातो वधाय
 परमागणितोरुधामा पूर्णाक्षयोरुसुख आशु तदैकचक्राम् ॥ ६५ ॥ तान्ब्राह्म-
 णस्य च गृहे प्रणिधाय कृष्णर्शिष्या ममैत इति विप्रकुमाररूपान् ।
 आयामि काल इति ताननुशास्य चायात्ते तत्र वासमथ चक्रुरनूच्य वेदान् ॥
 ॥६६॥ भिक्षामटत्सु सततं प्रतिहंकृतेन भीमे विशां सदन एव गृहप्रमाणम् ।
 भाण्डं कुलालविहितं प्रतिगृह्य गच्छत्याशङ्क्यावगमनस्य तमाह धर्मः ॥६७॥
 स्थूलं हि सन्न पृथिवीसहितं त्वरक्ष उद्धृत्य वह्निमुखतस्तदुतैकदोष्णा । भाण्डं
 तदर्थमुरुकुम्भकरेण दत्तं भिक्षां च तेन चरसि प्रतिहंकृतेन ॥ ६८ ॥ धर्मस्य
 ते सुनियतेबलतश्च बोधो भूयात्सुयोधनजनस्य ततो भयं मे । मात्रा सहैव
 वस फल्गुनपूर्वकैस्त्वमानीतमेव परिभुङ्क्ष्व न तु व्रजेथाः ॥ ६९ ॥ इत्युक्त

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ एवं ययावपीत्यत्र वत्सरार्धोऽप्येवं ययाविति सम्बन्धः

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

आशु स चकार तथैव भीमस्तेऽपि स्वधर्मपरिरक्षणहेतुमौनाः । भिक्षां चर-
न्त्यथ चतुर्ष्वपि तेषु यातेष्वेकत्र मातृसहितस्स कदाचिदास्ते ॥ ७० ॥ तत्का-
ल एव रुदितं निजवासहेतोर्विप्रस्य दारसहितस्य निशम्य भीमः । स्त्रीबाल-
संयुतगृहे शिशुलालनादौ लज्जेदिति स्म जननीमवदन्न चागात् ॥ ७१ ॥
जानीहि विप्ररुदितं कुत इत्यतश्च योग्यं विधास्य इति सा प्रययौ च शीघ्रम् ।
सा संवृतैव सकलं वचनं गृहेऽस्य शुश्राव विप्रवर आह तदा प्रियां सः ॥
॥ ७२ ॥ दातव्य एव हि करोऽद्य च रक्षसोऽस्य साक्षाद्भक्ष्यस्य गिरिसन्निभ
भक्ष्यभोज्यः । पुंसाऽनसा च सहिताऽनडुहा पुमांस्तु नैवास्ति नोऽप्रददतां च
समस्तनाशः ॥ ७३ ॥ अन्यत्र याम इति पूर्वमुदाहृतं मे नैतत्प्रिये तव मनो-
गतमास तेन । यास्यामि राक्षसमुखं स्वयमेव मर्तुं भार्येणमाह न भवानह-
मत्र यामि ॥ ७४ ॥ अर्थे तवाद्य तनुसंत्यजनादहं स्यां लोके सतीप्रचरिते
तद्वत् त्वधश्च । कन्याऽऽह चैनमहमेमि न कन्ययार्थ इत्युक्त आह धिगिति
स्म स विप्रवर्यः ॥ ७५ ॥ कन्योदिता बत कुलद्वयतारिणीति जाया सखेति
वचनं श्रुतिगं सुतश्च । आत्मैव तेन न तु जीवनहेतुतोऽहं धीपूर्वकं ज्ञानके

निजवासहेतोर्विप्रस्येत्यत्र निजः यो वासः तस्य हेतोः=कारणभूतस्य विप्रस्येति
सम्बन्धः । बालसंयुतगृहे स्त्रीसुतलालनादौ सुतस्य लालनं आदिपदेन सुतस्य
क्षीरदानार्थं स्तनपानादिकं गृह्यते तस्मिन् लज्जेदिति सम्बन्धः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
गिरिसन्निभभक्ष्यभोज्य इत्यत्र साक्षाद्गिरिसन्निभं भक्ष्यं भोज्यं=अन्नं यस्मिन्निति
विग्रहः । सहितौ अनडुहौ यस्य तेन अनसा पुंसा च सहितः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
लोके सती प्रचरित इत्यत्र लोके प्रकृष्टचरिते सती=विद्यमाना स्यां=अहमपि
तन्मध्ये पठ्यमाना स्यामिति सम्बन्धः । यद्वा सतीप्रचरिते सत्या=पतिव्रतया
प्रकर्षेण चरिते गते “चर गतिभक्षणयो”रिति धातोः लोके=स्वर्गलोके स्या-
मिति सम्बन्धः ॥ ७५ ॥ जाया सखेति वचनं श्रुतिगमित्यनेन “सखा ह जाया
कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्हि पुत्र”इति श्रुतिं गृह्णाति । दुहिता कृपणं दुहिता
पुत्री स्वकुलस्य भर्तृकुलस्य च तारकत्वात् कृपापात्रमित्यर्थः । अत एव बतेत्यनु-
कम्पावाचकं पदं प्रयुक्तम् । सुतश्चात्मैवेत्यनेन “आत्मा वै पुत्रनामासीत् स जीव

प्रतिपादयामि ॥ ७६ ॥ एवं रुदत्सु सहितेषु कुमारकोऽस्य ग्राह स्वहस्तग-
 तृणं प्रतिदर्श्य चैषाम् । एतेन राक्षसमहं निहनिष्य एवेत्युक्ते सुवाक्यमनु सा
 प्रविवेश कुन्ती ॥ ७७ ॥ पृष्टस्तयाऽऽह स तु विप्रवरो बकस्य वीर्यं बलं च
 दितिजारिभिरप्यसह्यम् । संवत्सरत्रययुते दशके करं च प्रातिस्विकं दश-
 मुखस्य च मातुलस्य ॥ ७८ ॥ श्रुत्वा तमुग्रबलमत्युरुवीर्यमेव रामायणे
 रघुवरोरुशरातिभीतम् । विष्टं बलेष्वथ नृपान्वशमाशु कृत्वा भीत्यैव तैस्तदनु
 दत्तकरं ननन्द ॥ ७९ ॥ एवं बलाढ्यममुमाशु निहत्य भीमः कीर्तिं च
 धर्ममधिकं प्रतियास्यतीह । सर्वे वयं च तमनु प्रगृहीतधर्मा यास्याम इत्यव-
 ददाशु धरासुरं तम् ॥ ८० ॥ सन्ति स्म विप्रवर पञ्च सुता ममाद्य तेष्वेक
 एव नरवैरिमुखाय यातु । इत्युक्त आह स न ते सुतवध्ययाऽहं पापो
 भवानि तव हन्त मनोऽतिधीरम् ॥ ८१ ॥ उक्तैवमाह च पृथा तनये मदीये
 विद्याऽस्ति दिक्पतिभिरप्यविषह्यरूपा । उक्तोऽपि नो गुरुभिरेष नियुक्त
 एतां वध्यस्तथाऽपि न सुरासुरपालकैश्च ॥ ८२ ॥ उक्तवैचमेत्य निखिलं च

शरदः शत'मिति श्रुतिं गृह्णाति । मध्यमपुरुषप्रयोगात् सः त्वं जीवेत्यर्थः । ना
 अशनं यस्य स त्रशनः त्रशन एव त्रशनकः स्वार्थे कप्रत्ययः । नैव अशनं त्रशनं
 तेन कं सुखं यस्येति वा । प्रतिपादयामि एतत्त्रितयं च न दिशानीत्यर्थः ॥ ७६ ॥
 सुवाक्यमनु सा प्रविवेशेत्यत्र सुवाक्यमित्यनेन तृणेन हन्मीति बालकवाक्यस्य
 शोभनवाक्यतया शकुनरूपत्वात् भीमोऽपि बकं तृणीकृत्य हन्तीति निश्चित्य
 प्रविवेशेति सूचयति ॥ ७७ ॥ वीर्यं बलं चेत्यत्र वीर्यं बलं च प्रातिस्विकं
 गृहंगृहं प्रति दीयमानं करं च तथा पृष्टः आह चेति चशब्दसम्बन्धः । तुशब्देन
 बकीयसकलकथायाः विशिष्य कथनं सूचयति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ यास्याम इत्य
 वददित्यत्र इत्यालोच्येति योग्यपदाध्याहारो ज्ञेयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ उक्तोऽपि
 नो गुरुभिरित्यत्र गुरुभिरुक्तोऽपि एषः=भीमः एतां=विद्यां न नियुक्ते=महासङ्कटे
 प्राप्तेऽपि न नियुक्ते विद्योपजीवी न भवतीति भावः । तथाऽपि=विद्योपजीवनाभा-
 वेऽपि वध्यो न=वज्रकायत्वात् स्वभावत एव वधयोग्यो न । अतोऽस्य नराशन-
 मुखे दानेऽपि न भीतिरिति भावः ॥ ८२ ॥ सः=भीमः निशम्य=मातुर्वचनं

जगाद भीममुद्धर्ष आस स निशम्य महास्वधर्मम् । प्राप्तं विलोक्य तमतीव
विघूर्णनेत्रं दृष्ट्वा जगाद यमसूनु रूपेत्य चान्यैः ॥ ८३ ॥ मातः किमेष
मुदितोऽतितरामिति स्म तस्मै च सा निखिलमाह स चाब्रवीत्ताम् । कष्टं
त्वया कृतमहो बलमेव यस्य सर्वे श्रिता वयममुं च निहंसि भीमम् ॥ ८४ ॥
यद्वाहुवीर्यपरमाश्रयतो हि राज्यमिच्छाम एव निखिलारिवधं स्वधर्मम् ।
सोऽयं त्वयाऽद्य निशिचारिमुखाय मातः प्रस्थाप्यते वद ममाऽऽशु कथैव
बुद्ध्या ॥ ८५ ॥ इत्युक्तवन्तममुमाह सुधीरबुद्धिः कुन्ती न पुत्रक निहन्तु-
मयं हि शक्यः । सर्वैस्सुरैस्सुरयोनिभिरप्यनेन चूर्णीकृतो हि शतशृङ्गगिरिः
प्रसूत्याम् ॥ ८६ ॥ एष स्वयं हि परुदेव नरात्मकोऽभूत्को नाम हन्तुमिम-
माप्तबलो जगत्सु । इत्येवमस्त्विति स तामवदत्परेद्युर्भीमो जगाम शकटेन
कृतोरुभोगः ॥ ८७ ॥ गत्वा त्वरन्बकवनस्य सकाशमाशु भीमस्सुपायस-
सुभक्ष्यपयोघटाद्यैः । युक्तं च शैलनिभमुत्तममन्नराशिं स्पर्शात्पुरैव नरभक्षितु
रत्तुमैच्छत् ॥ ८८ ॥ तेनैव चान्नसमितौ परिभुज्यमाने उत्पाद्य वृक्षममुमा-
द्रवदाशु रक्षः । वामेन मारुतिरपोह्य तदा प्रहारान् हस्तेन भोज्यमग्निलं
सहभक्षमादत् ॥ ८९ ॥ पीत्वा पयो त्वरितमेनमवीक्षमाण आचम्य तेन
युयुधे गुरुवृक्षशैलैः । तेनाहतोऽथ बहुभिर्गिरिभिर्बलेन जग्राह चैनमथ भूमि-
तले पिपेष ॥ ९० ॥ आक्रम्य पादमपि पादतलेन तस्य दोभ्यां प्रगृह्य च
परं विददार भीमः । मृत्वा स चोरुतम एव जगाम पापो विष्णुद्विडेव हि
शनैरनिवृत्ति चोग्रम् ॥ ९१ ॥ हत्वा तमक्षतबलो जगदन्तकं स यो राक्षसो

निशम्य महास्वधर्मं प्राप्तं विलोक्य=विचार्य उद्धर्ष आसेत्येकोऽन्वयः । अन्यैर्जु-
नादिभिश्च सहोपेत्य भीमं विघूर्णनेत्रं दृष्ट्वा जगाद=मातरं प्रति यमसूनुर्जगादेत्य-
परोऽन्वयः । तेन ल्यबन्ताव्ययपदस्य त्वाप्रत्ययान्तस्य च न वैयर्थ्यमिति ज्ञेयम् ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इत्येवमस्त्विति स तामवददित्यत्र इतीत्यस्य
च कुन्ती आहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तेनैव चान्न समितावित्यत्र
चशब्देन भक्ष्यपरमान्नपयोघृतादिराशौ च परिभुज्यमाने सतीत्यर्थः सूचितः ।
अथवा अन्नस्य समितिः=समुदायो यस्य भक्ष्यादेस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

न वश आस जरासुतस्य । भौमस्य पूर्वमपि नो भरतस्य राज्ञो भीमो
 न्यधापयदमुष्य शरीरमग्रे ॥ ९२ ॥ द्वार्येव तत्प्रतिनिधाय पुनस्स भीमः
 स्नात्वा जगाम निजसोदरपार्श्वमेव । श्रुत्वाऽस्य कर्म परमं तुतुषुस्समेताः
 मात्रा च ते तदनुवव्रुरतः पुरस्थाः ॥ ९३ ॥ दृष्ट्वैव राक्षसशरीरमुरु प्रभीताः
 ज्ञात्वैव हेतुभिरथ क्रमशो मृतं च । विप्रस्य तस्य वचनादपि भीमसेनभग्नं
 निशम्य परमं तुतुषुश्च तस्मै ॥ ९४ ॥ अन्नात्मकं करममुष्य च संप्रचक्रु-
 स्सोऽप्येतमाशु नरसिंहवपुर्धरस्य । चक्रे हरेस्तदनु सत्यवतीसुतस्य विष्णो-
 र्हि वाक्प्रचुदिताः प्रययुस्ततश्च ॥ ९५ ॥ उत्पत्तिपूर्वककथां दुपदात्मजाया
 व्यासो ह्यनूच्य जगतां गुरुरिन्दिरेणः- । यातेत्यचोदयदथाप्यपरे द्विजाग्र्या-
 स्तान्ब्राह्मणा इति भुजिर्भवितेति चोचुः ॥ ९६ ॥ पूर्वं हि पार्श्वत इमान्
 जतुगेहदग्धान् श्रुत्वाऽतिदुःखितमनाः पुनरेव मन्त्रः । याजोपयाजमुखनि-
 स्सृत एवमेष नासत्यतार्ह इति जीवनमेषु मेने ॥ ९७ ॥ यत्र क्वचित्प्रतिवसन्ति
 निलीनरूपाः पार्था इति स्म स तु फल्गुनकारणेन । चक्रे स्वयंवरविघोषण-
 माशु राजस्वन्यैरधार्यधनुरीशवराच्च चक्रे ॥ ९८ ॥ तत्काल एव वसुदेवसुतो

विददार भीम इत्यत्र विददार=आकण्ठं विददार विष्णुद्विडेवेत्यत्र एवशब्देन
 कंसादिवज्जीवद्वयवान्नेति सूचितम् । अत एव तम एवेत्युक्तम् । हिशब्देन प्रमाण-
 प्रसिद्धिं सूचयति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ज्ञात्वैव हेतुभिरित्यत्र हेतुभिः=
 अङ्गचलनश्चासाभावादिभिः हेतुभिः ॥ ९४ ॥ सोऽप्येतमाश्वित्यत्र सः=भीम-
 सेनोऽपि एतं=ब्राह्मणदत्तकरं नरसिंहवपुर्धरस्य=तद्ग्रामस्थस्य हरेः नरसिंहस्य
 चक्रे=पूजार्थं कुट्टलिकां चक्रे । विष्णोर्हि वाक्प्रचुदिता इत्यत्र “चुद प्रेरण” इति
 धातोः वाक्यप्रेरिता इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ अथाप्यपरे द्विजाग्र्या अथापि=
 व्यासोक्त्यैव पार्थानां गमने सत्यपि अपरे द्विजाग्र्याश्च तान् ब्राह्मणा इति हेतोः
 ‘इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वित्यनुशासनम् । भुजिः=भोजनं भवितेत्यूचुः ।
 “श्वो भाविन्यलुडि” इत्यनुशासनात् श्वो भोजनं भविष्यतीत्यूचुरिति भावः ॥ ९६ ॥
 पुनरेव मन्त्र इत्यत्र पूर्वं दुःखितमनास्सन् पुनः याजोपयाजमुखनिस्सृतः एषः
 मन्त्रः=पार्थाय दातुं कन्या भूयादिति मन्त्रः एवं जतुगृहमरणेन असत्यतार्हो

ऽपि कृष्णसंपूर्णनैजपरिवोधत एव सर्वम् । जानन्नपि स्म हलिना सहितो
जगाम पार्थान्निशम्य च मृतानथ कुल्यहेतोः ॥ ९९ ॥ संप्राप्य हस्तिनपुरं
धृतराष्ट्रपुत्रान्संबश्च यस्तदनुसारिकथाश्च कृत्वा । भीष्मादिभिः परिवृतोऽपि
यवज्जगाम द्वारावतीमुदितपूर्णसुनित्यसौख्यः ॥ १०० ॥ तस्यान्तरे हृदिक-
सूतुरनन्तरं स्वं श्वाफल्किबुद्धिबलमाश्रित इत्युवाच । सत्राजिदेष हि पुरा
प्रतिजज्ञ एतामस्मत्कृते स्वतनयां मणिना सहैव ॥ १०१ ॥ सर्वाश्च नः
पुनरसाववमत्य कृष्णायादात्सुतां जहि च तं निशि पापबुद्धिम् । आदाय
रत्नमुपयाहि च नौ विरोधे कृष्णस्य दानपतिना सह साह्यमेभिः ॥ १०२ ॥
इत्युक्त आशु कुमतिस्तु तु पूर्वदेहे दैत्यो यतस्तदकरोदथ सत्यभामा ।
आनन्दसंविदपि लोकविडम्बनाय तदेहमस्य तिलजे पतिमभ्युपागात् ॥
॥ १०३ ॥ श्रुत्वा तदीयवचनं भगवान्पुरीं स्वामायात एव तु निशम्य महो-
त्सवं तम् । पाञ्चालराजपुरुषोदितमाशु वृष्णिवयैरगान्मुसलिना सह तां
पुरीं च ॥ १०४ ॥ भीमोऽपि रुद्रवररक्षितराक्षसं तं हत्वा तृणोपपतया
हरिभक्तवन्द्यः । उष्याथ तत्र कतिचिद्दिनमस्युतस्य व्यासात्मनो वचनतः

नैवेति हेतोः एषु जीवनं मेन इत्यन्वयः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ मृतानथ कुल्यहेतो-
रित्यत्र कुल्यहेतोः=बन्धुषु मृतेषु सत्सु गत्वा विचारणं कार्यमिति कुलोचितकर्म-
करणार्थमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ तदनुसारिकथाश्च कृत्वेत्यत्र भीष्मादिभिः परिवृतः
सन् संबन्धमिति वचनात् अप्रियवत्=पाण्डवानामप्रियवत् तदनुसारिकथाः=
तत्कालानुसारिकथाः दैवहीनाः पाण्डवा मृता इत्यादिकथा इति यावत् । कृत्वा
द्वारावतीं जगामेत्यन्वयः । यद्वा अर्शवानितिवत् अप्रियवदप्रियवानिव । जगामेति
योजना ॥ १०० ॥ १०१ ॥ नौ विरोधइत्यत्र नौ तत्रानुजं मम-श्चरुरं हत्वा रत्नं
नीतयानिति नौ=आवाभ्यां कृष्णस्य विरोधे सति दानपतिना=अक्रूरेण सह साह्यं=
सहेत्यस्य भावः साह्यं साहाय्यमित्यर्थः ॥ १०२ ॥ तदेहमस्य तिलज इत्यत्र
तिलजे=तैलमंजूषास्थिततैले अस्य="असु निस्सन" इति धातोः प्रक्षिप्य पतिम-
भ्युपागादित्यन्वयः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ प्रययुस्ततश्चेति सामान्येन पाण्डवयात्राया
उक्तत्वेऽपि रुद्रवररक्षितवकस्य शिक्षणेन भीमस्यातिशयितप्रतापं वकवधानन्तरमपि

प्रययौ निजैश्च ॥ १०५ ॥ माङ्गल्यमेतदतुलं प्रतियात शीघ्रं पाञ्चालकान्
 परमभोजनमत्र सिद्धयेत् । विप्रैरितस्तत इतीरितवाक्यमेते शृण्वन्त एव परि-
 चक्रमुरुत्तराशाम् ॥ १०६ ॥ षण्णां च मध्यगमुदीर्णभुजं विशालवक्षस्थलं
 बहुलंपौरुषलक्षणं च । दृष्ट्वैव मारुतिमसावुपलप्स्यतीह कृष्णामिति स्म च
 वचः प्रवदन्ति विप्राः ॥ १०७ ॥ रात्रौ दिवा च सततं पथि गच्छमानाः
 प्रापुः कदाचिदथ विष्णुपदीं निशायाम् । सर्वाश्च रक्षितुमगादिह पृष्ठतस्तु
 भीमोऽग्र एव शतमन्युसुतोऽन्तराऽन्ये ॥ १०८ ॥ प्राप्ते तदोलमुकधरेऽर्जुन
 एव गङ्गां गन्धर्वराज इह चित्ररथोऽर्धरात्रे । दृष्ट्वैव विप्ररहितानुदकान्तरस्थः
 क्षत्रात्मजा इति ह धर्षयितुं स चागात् ॥ १०९ ॥ हन्ताऽस्मि वोद्युपगता-
 नुदकान्तमस्या नद्याश्च मर्त्यचरणाय निषिद्धकाले । इत्थं वदन्तममुमाह
 सुरेन्द्रसूनुर्गन्धर्व नास्त्रविदुषां भयमस्ति तेऽद्य ॥ ११० ॥ सर्वं हि फेनवदिदं
 बहुलं बलं ते नार्थप्रदं भवति चास्त्रविदि प्रयुक्तम् । इत्युक्तवन्तममुमुत्तम-
 यानसंस्थो बाणान् क्षिपन्नभिससार सुरेन्द्रभृत्यः ॥ १११ ॥ आग्नेयमस्त्रमभि-
 षन्त्य तदोलमुके स चिक्षेप शक्रतनयोऽस्य रथश्च दग्धः । तं चाग्निना परि-
 गृहीतमपि प्रगृह्य केशेषु सञ्चकृषाऽऽशु सुरेन्द्रसूनुः ॥ ११२ ॥ पार्थेन सन्ध-
 कृषितश्शरणं जगाम धर्मात्मजं तमपि सोऽथ निजास्त्रमुग्रम् । सञ्जह एव तत
 आस च नामतोऽसावङ्गारवर्ण इति वर्णविपर्ययेण ॥ ११३ ॥ गन्धर्व उल्लङ्घन-

कतिपयदिनेषु तलैव निवासं व्यासस्य भीमेऽतिशयितकृपां अर्जुनादीनामपि
 भीमानुयायित्वं च दर्शयितुं पुनस्तत्प्रयाणमाह । भीमोऽपि रुद्रवररक्षितराक्षसमिति
 ॥ १०५ ॥ माङ्गल्यमेतदतुलमित्यत्र माङ्गल्यं भविष्यति अतः प्रतियातेति योग्य-
 पदाध्याहारः । तद्ग्रामीणजनानां वचनस्य भुजिर्भवितेति प्रागेवोक्तत्वात् इतस्ततो
 विप्रैरुदीरितमित्युक्तम् । मध्येमार्गमुभयत आगत्य मिलितैर्विप्रैरित्यर्थः ॥ १०६ ॥
 ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ सहागतानां विप्राणामन्धकारवशात् किञ्चिद्दूरस्थत्वात्
 तथा निद्रावशात् कचिन्निद्रितत्वाद्वा विप्ररहितानित्युक्तम् ॥ १०९ ॥ ११० ॥
 ॥ १११ ॥ सञ्चकृषात् सुरेन्द्रसूनुरित्यत्र कर्षणं धर्षणं च अधिकं नेति सूचनाय
 उभयत्रापि विश्लिष्टोच्चारणम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ स्वर्णाविदात् इत्यत्र पूर्वं स्वर्णा-

सुरक्ततनुस्स भूत्वा स्वर्णावदात उत पूर्वमुपेत्य सख्यम् । पार्थेन दुर्लभमहा-
स्त्रमिदं ययाने जानन्नपि स्म नहि तादृशमेव वेद ॥ ११४ ॥ विद्या
सुशिक्षिततमा हि सुरेन्द्रसूनौ तामस्य चावददसावपि कालतोऽस्मै । गन्धर्वगा-
मवददन्वगदृश्यविद्यां पश्चादिति स्म पुरुहूतसुतस्य वाक्यात् ॥ ११५ ॥
आधिक्यतः स्वगतसंविद एव साम्ये नैवेच्छति स्म निमयं स धनञ्जयोऽत्र ।
धर्मार्थमेव स तु तां परिदाय तस्मै कालेन संविदममुष्य च धर्मतोऽयात् ॥
॥ ११६ ॥ पार्थेन सोऽपि बहुलाश्च कथाः कथित्वा धौम्यस्य संग्रहणमाह
पुरोहितत्वे । दास्यामि दिव्यतुरगानिति सोऽर्जुनाय वाचं निगद्य दिवमारुह-
दप्यगुस्ते ॥ ११७ ॥ ते धौम्यमाप्य च पुरोधसमुत्तमज्ञं विप्रात्मजोपमतया
विविशुः पुरं च । पाञ्चालकस्य निखिलां ददृशुश्च तेऽत्र मूर्धाभिषिक्त-
समितिं समलंकृतां च ॥ ११८ ॥ राजन्यमण्डलमुदीक्ष्य सुपूर्णमत्र कृष्णां

वदातः उत स्वर्णवत् स्वच्छवर्णश्च सः गन्धर्वः इदानीमुख्यणसुरक्ततनुर्भूत्वा
पार्थेन सख्यमुपेत्येति योजना ॥ ११४ ॥ असावपि कालतोऽस्मा इत्यत्र पश्चात्=
कालान्तरे भविष्यतीति पुरुहूतसुतस्य वाक्यात् असौ=गन्धर्वोऽपि कालतः=
किञ्चित्कालात् अन्वक्=अनन्तरं गन्धर्वगां=अदृश्यविद्यां अस्मै=अर्जुनाय अवद-
दिति योजना ॥ ११५ ॥ तत्र निमित्तमाह आधिक्यत इति । सः=धनञ्जयः
स्वगतसंविदः आधिक्यतः=आधिक्याद्धेतोः । साम्य एव निमयं कर्तुं योग्यम् ।
विनिमयं स्वकीयं दत्वा परकीयग्रहणमित्यर्थः । नैवेच्छति स्म सः=अर्जुनः ।
अत्र=अस्मिन् समये धर्मार्थमेव=प्रत्युपकारं विना दानेन स्वस्य पुण्यसिद्धयर्थमेव ।
तां=अग्निविद्यां तस्मै परिदाय अमुष्य=गन्धर्वस्य धर्मतः=पुण्याय । यतेर्भिक्षादातु-
गृहस्थस्येव स्वस्यास्त्रदानेन तस्यैव पुण्यदानायेति यावत् । कालेन=कालान्तरेण
संविदं=अस्त्रं दिशामीति गन्धर्ववाचं अयात्=प्राप । विनिमयो हि साम्ये
सत्येव स्यात् । तच्च गन्धर्वादुत्तमस्यार्जुनस्य नास्ति । एकं तस्मै दत्वा तस्मा-
देकस्य ग्रहणे वणिज इव पुण्यं च नास्ति । अतो हेतुद्वयेनापि विनिमयं नैच्छ-
दिति भावः ॥ ११६ ॥ बहुलाश्च कथाः कथित्वेत्यत्र कथाः=पुरोहितसंग्रहाय
संहारणाख्यनृपस्य कथा इत्यर्थः ॥ ११७ ॥ मूर्धाभिषिक्तसमितिं=राजसभाम् ।

प्रगृह्य सहजः प्रगृहीतमालाम् । तेषां च मध्यमगमत्कुलवीर्यसंपद्युक्तां विभू-
 तिमथ चाह समस्तराज्ञाम् ॥ ११९ ॥ तांश्च प्रदर्श्य सकलान्स हुताशनांश्चापं
 च तत्प्रतिनिधाय सपञ्चबाणम् । आहाभिभाष्य सकलान् नृपतीनथोच्चैः
 दीप्यद्हुताशनवपुर्घनतुल्यघोषः ॥ १२० ॥ एतेन कार्मुकवरेण तरुपरिस्थं
 मत्स्यावधासमुदके प्रतिव्रीक्ष्य येन । एतैः शरैः प्रतिहतो भवतीह मत्स्यः
 कृष्णाऽनुयास्यति तमद्य नरेन्द्रवीराः ॥ १२१ ॥ इत्यस्य वाक्यमनु सर्व-
 नरेन्द्रपुत्रा उत्तस्थुरुद्धतमदाश्वलकुण्डलास्याः । अस्त्रं बलं च बहु नैजमभीक्ष-
 माणाः स्पर्धन्त एव च मिथस्समलंकृताङ्गाः ॥ १२२ ॥ केचिन्निरीक्ष्य धनुरेत्य
 न मे सुशक्यमित्येव चापययुरन्य उत प्रचाल्य । तत्राऽऽससाद शिशुपाल
 उरुप्रतापः संगृह्य तत्समनुरोपणयन्न आसीत् ॥ १२३ ॥ माषान्तराय स
 चकर्ष यदैव कोट्या उन्नम्य तत्प्रतिजघान तमेव चाऽऽशु । अन्यत्र फल्गुनत
 एतदशक्यमेवेत्यञ्जो गिरीशवरतस्स ययौ च भग्नः ॥ १२४ ॥ मद्रेश एत्य
 चकृषे स्थविरोऽपि वीर्यात् चेदीशतोऽप्यधिकमेव स मुद्रमात्रे । शिष्टेऽमुना
 प्रतिहतस्स ययावशक्यं मत्वाऽऽत्मनस्तमनु भूपतयो विषण्णाः ॥ १२५ ॥
 सन्नेषु भूपतिषु मागध आससाद सोऽवज्ञयैव बलवीर्यमदेन हसः । चापं
 चकर्ष चलपादतलो बलेन शिष्टे स सर्षपमितेऽभिहतोऽमुनैव ॥ १२६ ॥
 जानुन्यमुष्य धरणीं ययतुस्तदैव दर्पेण चास्थिरपदः स्थितिमात्रहेतोः । रौद्रा-
 द्रात्स जलतां गमितोऽथ राजा राज्ञां मुखान्यनभिवीक्ष्य ययौ स्वराष्ट्रम् ॥

“मूर्धाभिषिक्तो राजन्” इत्यनुशासनम् ॥ ११८ ॥ प्रगृहीतमालामित्यत्र प्रगृहीत-
 रुद्धदत्ताम्लाननवकञ्जमालामित्यर्थः ॥ ११९ ॥ आहाभिभाष्येत्यत्र अभिभाष्य=
 अभितः स्वभाषणश्रवणानुकूलान्कृत्वेत्यर्थः ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥
 तत्प्रतिजघानेत्यत्र तत्=धनुरित्यर्थः ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ जानुन्यमु-
 ष्येत्यत्र अमुनैव धनुषा यदा जरासन्धो निहतः तदा अस्थिरपदः अमुष्य=जरा-
 सन्धस्य जानुनी स्थितिमात्रहेतोः केवलं स्वस्यावस्थानाय धरणीं ययतुरिति
 योजना । पदा स्थातुमशक्तः सन् जानुभ्यां धरणीं प्रापेति भावः । वरात्=
 “अस्याश्च भर्ता भवसि त्वामेवैषा वरिष्यति” इति रुद्रदत्तवरात् ॥ १२७ ॥

॥ १२७ ॥ प्रायो गतास्तमनु भूपतयोऽथ कर्णो दुर्योधनार्थमनुगृह्य धनुश्च-
 कर्ष । रामादुपात्तशुभशिक्षितमात्रतोऽसौ रोमावशिष्टमकरोद्धनुषोऽन्तमाशु ॥
 ॥ १२८ ॥ तस्मिंश्च तेन विहते प्रतिसन्निवृत्ते भीमार्जुनौ द्विजसदस्युपसन्नि-
 विष्टौ । उत्तस्थतू रविशशिप्रतिमानरूपौ विप्रेषु तत्र च भिया विनिवारयत्सु ॥
 ॥ १२९ ॥ विप्राश्च केचिदतिपुक्तमिमौ च वीरौ देवोपमाविति वचो जगदु-
 स्ततस्तौ । दृष्ट्वैव कृष्णमुखपङ्कजमाशु चापसान्निध्यमाययतुरुत्तमवीर्यसारी ॥
 ॥ १३० ॥ तत्रार्जुनः पवनजातिप्रियतोऽप्यनुज्ञामादाय केशवमजं मनसा
 प्रणम्य । कृत्वा गुणान्वितमदो धनुरश्रमेण यन्त्रान्तरेण स शरैरधुनोच्च
 लक्ष्यम् ॥ १३१ ॥ कृष्णा तदाऽऽप्य विदधे नवकजमालां मध्ये च तां
 प्रतिनिधाय नरेन्द्रपुत्रौ । भीमार्जुनौ ययतुरच्युतमाभिनम्य क्षुब्धस्तदा नृप-
 वराब्धिरिमावधावत् ॥ १३२ ॥ द्रष्टुं च केवलगतिर्न तु कन्यकाया अर्थे
 न चापमिह वृष्णिवराः स्पृशन्तु । इत्याज्ञयैव वरचक्रधरस्य लिप्सामप्यत्र
 चक्रुरिह नैव यदुप्रवीराः ॥ १३३ ॥ भीमस्तु राजसमितिं प्रतिसंप्रयातां
 दृष्ट्वैव योजनशतोच्छ्रयमाशु वृक्षम् । आरुज्य सर्वनृपतीनभितोऽप्यतिष्ठत्
 दृष्ट्वा पलायनपराश्च बभूवुरेते ॥ १३४ ॥ भीमोऽयमेष पुरुहूतसुतोऽन्य एते
 पार्था इति स्म हलिने हरिरभ्यवोचत् । दृष्ट्वैव सोऽपि मुदमाप शिनेश्च पौत्रः
 खड्गं प्रगृह्य हक्रुषात्परिपुप्लुवेऽत्र ॥ १३५ ॥ प्रीतेषु सर्वयदुषु प्रपलायितेषु
 दुर्योधनादिनृपतिष्वखिलेषु भीमात् । कर्णोऽभ्ययाद्धरिहयात्मजमाशु मद-
 राजो जगाम पवनात्मजमेव वीरः ॥ १३६ ॥ विप्रेषु दण्डपटदर्भमहाजिनानि
 कोपात् क्षिपत्सु न विनाशनमत्र भूयात् । क्षत्रस्य वैरत इति दुपदे च कृष्णं
 विप्रांश्च याचति स मारुतिरार शल्यम् ॥ १३७ ॥ वृक्षं त्वसौ प्रतिनिधाय च

॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ यन्त्रान्तरेण स शरैरित्यत्र मत्स्यादधोभागस्थित-
 दारुयन्त्रच्छिद्रेणेत्यर्थो ज्ञेयः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ वृक्षमारुज्येत्यत्र
 “रुजो भङ्ग” इति धातोः आरुज्य=भङ्गवेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
 ब्रह्मचारिणामप्यागतत्वात् दण्डपटदर्भमहाजिनानीत्यत्र दण्डपटयोर्ग्रहणम् ॥
 ॥ १३७ ॥ आविरमुत्र चक्र इत्यत्र अमुत्र=अर्जुन आविश्चक्र इति सम्बन्धः ।

मद्राजं दोभ्यां प्रगृह्य जवतो गगने निधाय । बन्धुत्वतो भुवि शनैरदधात्स
 तस्य विज्ञाय वीर्यमगमन्निजराजधानीम् ॥ १३८ ॥ पार्थोऽपि तेन धनुषा
 युयुधे स्म कर्णं सोऽप्यस्त्रबाहुबलमाविरमुत्र चक्रे । तौ धन्विनामनुपमौ
 चिरमस्यतां च सूर्यात्मजोऽत्र वचनं व्यथितो वभाषे ॥ १३९ ॥ त्वं फल्गुनो
 हरिहयो द्विजसत्तपो वा मूर्ते न मे प्रमुखतः स्थितिमन्य ईष्टे । यो वाऽस्मि
 कोऽपि यदि ते क्षममद्य बाणान्मुञ्चान्यथैहि रणतस्त्विति पार्थ आह ॥ १४० ॥
 कार्यं न मे द्विजवरैः प्रतियोधनेनेत्युक्त्वा ययौ रविसुतस्स सुयोधनाच्चैः । ना-
 गाह्वयं पुरमथ द्रुपदात्मजां ताभादाय चार्जुनयुतः प्रययौ स भीमः ॥ १४१ ॥
 अग्रेऽश्विपुत्रसहितस्स तु धर्मसूनुः प्रायात्कुलालगृहमन्वपि भीमपार्थो ।
 भिक्षेति तैरभिहिते प्रजगाद कुन्ती भुङ्क्ष्वं समस्तश इति प्रददर्श कन्याम् ॥
 ॥ १४२ ॥ प्राप्तादिकं च वचनं न मृषा तयोक्तं प्रायो हि तेन कथमेतदिति
 स्म चिन्ता । तेषां बभूव वसुदेवसुतो हरिश्च तत्राजगाम परमेण हि सौहृदेन
 ॥ १४३ ॥ संभाष्य तैस्स भगवानमितात्मशक्तिः प्रायान्निजां पुरममा-
 यदुभिस्समस्तैः । ज्ञातुं च तान्निशि स तु द्रुपदः स्वपुत्रं प्रास्थापयत्स च
 निलीन इमानपश्यत् ॥ १४४ ॥ भिक्षान्नभोजिन उतो भगिनीं निजां च
 तत्रापि तत्सहृदयामथ बुद्धवार्ताम् । तेषां निशम्य नदतां घनवद्भीरं क्षत्रो-
 त्तमा इति मतिं स चकार वीरः ॥ १४५ ॥ प्रातस्तु तस्य जनितुर्वचसा
 पुरोधास्तान्प्राप्य मन्त्रविधिना मरुदात्मजेन । संपूजितोऽतिविदुषा प्रतिगृह्य
 तांश्च प्रावेशयन्तृपतिगेहममैव मात्रा ॥ १४६ ॥ तानागतान्समभिपूज्य

अस्यतां=अन्योन्यशरविक्षेपमकुरुताम् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ द्विजसत्तपो वा मूर्ते-

मित्यत्र मूर्ते=मूर्तिमत् द्विजसत्तपो वेति सम्बन्धः । यो वा कोऽप्यस्मीति पद-

सम्बन्धः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ स तु द्रुपद इत्यत्र तुशब्देन

सामान्यतः याजोपयाजयीवचनेन ज्ञातत्वात् विशेषेण ज्ञातुमित्यर्थोऽभिहितः ॥

॥ १४४ ॥ भिक्षान्नभोजिन इत्यादिद्वितीयायाः पूर्वश्लोकेनान्वयः । भिक्षान्न-

भोजिन इमानुतो भगिनीं चेति सम्बन्धः ॥ १४५ ॥ तस्य=घृष्टद्युम्नस्य जनितुः=

जनकस्य द्रुपदस्य । "जनिता मन्त्र" इत्यनुशासनम् ॥ १४६ ॥ विप्रादियोग्य-

निजात्मजां च विप्रादियोग्यपृथगुक्तपदार्थजातैः । पूर्णान्गृहांश्चतुर एव
दिदेश राजा तत्रायुधादिपरिपूर्णगृहं च तेऽगुः ॥ १४७ ॥ चेष्टास्वराकृति-
विवक्षितवीर्यशौर्यप्रागल्भ्यपूर्वकगुणैः क्षितिभर्तृपुत्रान् । विज्ञाय तान् द्रुपद
एत्य च धर्मसूनुं पप्रच्छ कोऽसि नरवर्य वदस्व सत्यम् ॥ १४८ ॥ स प्राह
मन्दहसितः किमिहाद्य राजन् पूर्वं हि वर्णविषये न विशेष उक्तः । पुत्रीकृते
तव सुतेन तु लक्ष्यवेध उक्तो नरेन्द्रसमितौ स कृतोऽप्यनेन ॥ १४९ ॥
एवं ब्रुवाणमथ तं पृथया सहैव राजा वदेति पुनरेव ययाच एषः । सर्वं
पृथाऽप्यवदतां स च तेन तुष्टो वाचं जगाद कृतकृत्य इहाऽऽसमद्य ॥ १५० ॥
पार्थार्थमेव हि मयैष कृतः प्रयत्नस्त्वं फल्गुनोऽन्य उत वाऽद्य करं सुतायाः ।
गृह्णात्विति रित इमं स तु धर्मसूनुराह स्म सर्व इति मे मनसि प्ररूढम् ॥
॥ १५१ ॥ नात्र प्रमा मम हृदि प्रतिभात्यथापि धर्माचला मम मतिर्हि
तदेव मानम् । इत्युक्तवत्यपि सहैव सुतेन राजा नैवेच्छदत्र भगवानगमच्च

पृथगुक्तपदार्थजातैरित्यत्र विप्रो=ब्राह्मणः आदिपदेन क्षत्रियवैश्यशूद्रा गृह्य-
न्ते । तेषां योग्यानि पृथगुक्तानि=स्वभावशोधनाय द्रुपदेन पृथक्पृथगुक्तानि
पदार्थजातानि तैः अन्नभक्षाद्यैरेकत्र आयुधैरपरत्र, वस्तुफलाद्यैरन्यत्र, लघु-
उलाङ्गलाद्यैश्चैकत्र पूर्णान् गृह्णानित्यर्थः ॥ १४७ ॥ विवक्षितवीर्यशौर्य-
त्यत्र विवक्षितं=वक्तुमभीष्टं वचनम् ॥ १४८ ॥ किमिहाद्यराजनित्यत्र
हे राजन् पुत्रीकृते=तव पुत्र्यर्थं वर्णविषये=विप्रक्षत्रियादिवर्णविषये विशेषः
पूर्वं नरेन्द्रसमितौ तव सुतेन नोक्तः । अद्य=इदानीं वर्णविशेषविषये किं=
किमर्थं पृच्छसीति योजना ॥ १४९ ॥ अवदतां स चेत्यत्र पृथाऽपि=पृथा च
स=राजा च सर्वमवदतामिति सम्बन्धः ॥ १५० ॥ त्वं वा गृहाण फल्गुनो वा
अन्यो वा गृह्णात्विति योग्यविभक्त्यध्याहारेण सम्बन्धः । सर्वे गृह्णीम इति मे
मनसि प्ररूढं=अंकुरितं इति धर्मसूनुरिमं द्रुपदमाहेति योग्यविभक्त्यध्याहारेण
योजना ॥ १५१ ॥ नात्र प्रमेत्यत्र अत्र=पञ्चभिरेकस्याः पाणिग्रहणे प्रमा=प्रमाणं
मम हृदि न प्रतिभाति । अथापि=तथाऽपि मम मतिः धर्माचला हि धर्मे न
चलतीति धर्माचला=धर्म एव दृढेत्यर्थः । हीत्यनेन स्वस्य धर्मराजत्वप्रसिद्धिं

कृष्णः ॥ १५२ ॥ व्यासं तमीक्ष्य भगवन्तमगण्यपूर्णनित्याव्ययात्मगुणमाशु
समस्त एव । नत्वाऽभियूज्य वरपीठगतस्य चाज्ञामादाय चोपविविशुस्सहिता-
स्तदन्ते ॥ १५३ ॥ कृष्णस्तदाह नृपतिं प्रतिदेहि कन्यां सर्वेभ्य एव
वृषवायुपुरन्दरा हि । नासत्यदस्रसहिता इम एव इन्द्राः पूर्वे च सम्प्रतितनश्च
हरेर्हि पश्चात् ॥ १५४ ॥ एषां स्त्रियश्च निखिला अपि चैकदेहाः पुत्री तवैव
न ततोऽत्र विरुद्धता हि । इत्युक्तवत्यपि तदा वृषदश्चकार संवादिनीं न
धियमेनमथाऽऽह कृष्णः ॥ १५५ ॥ दिव्यं हि दर्शनमिदं तव दत्तमद्य पश्याऽ-
ऽशु पाण्डुतनयान् दिवि संस्थितांस्त्वम् । एतां च ते दुहितरं सह तैः
पृथक्स्थां तल्लक्षणैस्सह ततः कुरु ते यथेष्टम् ॥ १५६ ॥ इत्युक्तवाक्यमनु
तान् स ददर्श राजा कृष्णप्रसादबलतो दिवि तादृशांश्च । एतान्निशाम्य

सूचयति । तदेव=मम मते धर्माचलत्वमेव मानं=प्रमाणम् । इति युधिष्ठिरेणोक्त-
वत्यपीति योजना । अगमत्=आगमत् ॥ १५२ ॥ नित्याव्ययेत्यत्र नित्याः=नाश-
रहिताः अव्ययाः=हासरहिताः । “सर्वादीनि सर्वनामानी”त्यत्र आदिपदेन
सर्वपदसमानार्थकसमस्तपदस्यापि ग्रहणात् समस्ते=सर्वे । समस्ते जगति भग-
वन्तं पूज्यमिति वा । “अत्र भवान् भगवानिति शब्दो वृद्धैः प्रयुज्यते पूज्य”
इति हलः ॥ १५३ ॥ सम्प्रतितनश्चहरेरित्यत्र हरेः=यज्ञनामप्राथमिकेन्द्रात्
पश्चात् नासत्यदस्रसहिताः वृषवायुपुरन्दराद्याः एतदाख्या इत्यर्थः । ये पूर्वेन्द्राः
यो हि सम्प्रतितनः=इदानीन्तन इन्द्रश्च इम एव=यश्चपाण्डवा हीति सम्बन्धः ।
पुरन्दरपदेनातीतेन्द्रः कथ्यते तस्यैवेदानीं ऐन्द्रपदप्राप्तेः सम्प्रतितनश्चेत्युक्तम् ।
एवं संख्यया षडिन्द्रा अपि द्वयोरेकत्वात् पञ्चेन्द्रा एव । आकारवैरूप्यमात्रसूच-
नाय इम एव इन्द्रा इति विसन्धिकरणम् । अथवा “तेऽवर्धन्त स्वतवसो महि-
त्वने”ति छन्दः प्रसिद्धिं सूचयितुं छान्दसः प्रयोगः । अन्यथा इम एव चेन्द्रा
इति स्पष्टं वक्तुं शक्यत्वेऽपि कुतो नावक्ष्यत् । मूलरूपाणामवताररूपाणां च
प्रत्येकं भारतादिषु प्रसिद्धिं सूचयितुं उभयत्रापि हिशब्दः ॥ १५४ ॥ १५५ ॥
तैः=पाण्डवैः पृथक्स्थां तल्लक्षणैः=तासां भारतीश्यामलाशच्युषसां लक्षणैः सह
पृथक्स्थामिति सम्बन्धः ॥ १५६ ॥ तदनादरेण=पूर्वं व्यासवाक्यानादरेण भीत

चरणौ जगदीशितुश्च भीतो जगाम शरणं तदनादरेण ॥ १५७ ॥ दत्त्वा-
ऽभयं स भगवान् द्रुपदस्य कार्ये तेनोमिति स्म कथिते स्वयमेव सर्वाम् ।
वैवाहिकीं कृतिमथ व्यदधाच्च धौम्ययुक्तः क्रमेण जगृहुर्निखिलाश्च पाणिम् ॥
॥ १५८ ॥ पाञ्चालकेषु च महोत्सव आस राजा तुष्टोऽभवत्सह सुतैः
स्वजनैश्च सर्वैः । पौरैश्च जानपदिकैश्च यथैव रामे दत्त्वा सुतां जनक आप
मुदं ततोऽनु ॥ १५९ ॥ उद्वाह्य तत्र निवसत्सु च पाण्डवेषु श्रुत्वैव राम-
सहितस्सह यादवैश्च । आदाय पारिबक्रुहं बहुलं स कृष्ण आयान्मुदैव पृथया
सहितांश्च पार्थान् ॥ १६० ॥ दृष्ट्वैव तं मुमुदुराशु कुरुप्रवीरा आश्लिष्य
कृष्णमथ नेमुरसौ च कृष्णाम् । दृष्ट्वा प्रदाय गृहयोग्यसमस्तभाण्डं सौवर्ण-
मेभ्य उरुभूषणमच्युतोऽदात् ॥ १६१ ॥ देवाङ्गयोग्यशुभकुण्डलहारमौलिकेयूर-
वस्त्रसहितान्युरुभूषणानि । षण्णां पृथक्पृथग्गदात् पृथगेव योग्यान्यन्यद्गदावथ
पितृष्वसुरात्मयोग्यम् ॥ १६२ ॥ रत्नानि गोगजतुरङ्गरथान् सुवर्णभारान्
बहूनपि ददावथ चाऽऽशिषोऽग्न्याः । व्यासोऽप्यदादिह परत्र च पार्षतोऽपि
भूषारथाश्वगजरत्नमुकाञ्चनानि ॥ १६३ ॥ दासीश्च दाससहिताश्शुभरूपवेषाः
साहस्रशो ददतुरत्र हरिर्नृपश्च । तासां विचित्रवसनान्युरुरत्नमालाः प्रत्येकशो
ददतुरप्युरुभूषणानाम् ॥ १६४ ॥ मासान्बहूनपि विहृत्य सहैव पार्थैः
कृष्णो ययौ यदुपुरीं सहितोऽग्रजेन । अन्तर्हिते भगवति प्रततोरुशक्तौ व्यासे
च वत्सरमिहोषुरिमे तु पार्थाः ॥ १६५ ॥ वैचित्रवीर्यतनयास्सह सौबलेन
कर्णेन सिन्धुपतिना रथहस्तिपौधैः । भूरिश्रवःप्रभृतिभिश्च सहैव हन्तुं पाञ्चा-
लराजमगुरेत्य पुरीं पुनस्ते ॥ १६६ ॥ तेरर्दिते स्वपुर आशु स सोमकानां
राजा सुतैः सह ससैनिक उद्गतोऽभूत् । तेषां च तस्य च बभूव महान्निमर्दः
पुत्रौ च तस्य निहतौ विधुताश्च सेनाः ॥ १६७ ॥ चित्रे हते समर आशु

इति सम्बन्धः ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ पाञ्चालराजमगुरेत्येत्यत्र वैचित्रवीर्यतनयाः एत्य=

स्वपुरीमेत्य पाञ्चालराजं हन्तुं पुनः पुरीं=द्रुपदपुरीं अगुरिति सम्बन्धः ॥ १६६ ॥

विधुताश्च सेना इत्यत्र “धूञ् परिकम्पन” इति धातोः औणादिके डुतच् प्रत्यये

सचित्रकेतौ धावत्सु सैनिकवरेषु च पार्षतस्य । पार्था स्थैरभिययुर्धृतचाप-
बाणा वैचित्रवीर्यतनयात्रविसूनुयुक्तान् ॥ १६८ ॥ तैस्तेषु पञ्चसु समं प्रति-
योधयत्सु भूरिश्रवास्सरविजो विरथं चकार । शक्रात्मजं तदनु पर्वतसन्नि-
काशं दोभ्यां तु मारुतिरुहं तरुमुद्रबर्ह ॥ १६९ ॥ आयान्तमीक्ष्य तरुहस्त-
मिमं समीरसूनुं सुयोधनमुखा निखिलास्सकर्णाः । भूरिश्रवाश्शकुनिभूरि-
जयद्रथाश्च सर्वेऽपि दुद्रुवुरथो विविशुः पुरं स्वम् ॥ १७० ॥ ज्ञात्वा समस्तपि
तद्विदुरोऽग्रजं स्वं वर्धन्त एव तनया भवतो नरेन्द्र । इत्याह सोऽपि मुदितः
स्वसुतेन कृष्णा प्राप्तेति भूषणवराण्यदिशश्च वासः ॥ १७१ ॥ पार्था इति स्म
विदुरोऽवददाशु सोऽपि स्वाकारगूहनपरो यदि तर्ह्यतीव । भद्रं मृता न हि
पृथासहिताः स्म पार्थास्तेषां प्रवृत्तिमपि मे वद सर्वशस्त्वम् ॥ १७२ ॥
इत्युक्त आह विदुरस्स हिडिम्बवध्यापूर्वां प्रवृत्तिमखिलामपि लक्षवेधम् ।
उद्वाहमप्यथ नदीजमुखाश्च सर्वे तुष्टा बभूवुरपि वत्सरगूपुरेवम् ॥ १७३ ॥
श्रुत्वाऽथ कृष्णमुषयातमुरु प्रदाय रत्नं च पाण्डुतनयेषु गतं पुनश्च । तातप्य-
मानहृदयास्तु सुयोधनाद्या मन्त्रं प्रचक्रुरथ कर्णमुखा ययुश्च ॥ १७४ ॥
युद्धाय तेषु पुनरेव स्थैः प्रयातेष्वाहाग्रजं स विदुरोऽपि नदीजमुख्यान् ।
एते हि पापतमन्नेतस एत्य पार्थान्युद्धाय मृत्युमुपयान्ति न संशयोऽत्र ॥
॥ १७५ ॥ भीमार्जुनौ विषहितुं न हि कश्चनास्ति सामर्थ्ययुक् सुखरेष्वपि
वर्धितास्ते । ज्ञात्वैव वत्सरत एव महानधर्मस्तेषामुपेक्षणकृतस्तदलं नियुक्ष्व ॥
॥ १७६ ॥ आनीतये च विनिवृज्य सुसान्त्वपूर्वमानीय योजय नृपैषु तथाऽर्ध-

कृते विधुता इति पदं भवति । पलायिता इत्यर्थः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥
॥ १७० ॥ भ्रातृतनयानामपि तनयत्वाभिप्रायेण तत्र तनया वर्धन्त इति विदु-
रेणोक्तम् । स्वतनया एवेति भ्रान्त्या सोऽपि मुदित इत्याद्युक्तम् ॥ १७१ ॥ पुनः
पार्था इति विदुरेणोक्ते स्वाकारगूहनपरः=स्वस्यान्तर्हृदि असन्तुष्टाकारगूहनपरः
धृतराष्ट्रः यदि तर्ह्यतीव भद्रमित्याहेति योजना । मध्ये विदुरस्य द्रव्यप्राप्तिः
पाण्डवपक्षपातित्वादिति ज्ञेयम् ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥
तदलं नियुक्ष्वेत्यत्र दूतमिति योग्यपदाध्याहारः ॥ १७६ ॥ आनीतये च विनि-

राज्यम् । एवं कृतं तव भवेत्कुलवृद्धये हि धर्माय चोभयविनाशकरोऽन्यथा
स्याः ॥ १७७ ॥ इत्युक्तवत्यनु तथेत्यवदन्नदीजो द्रोणः कृपश्च विदुरं स
नृपोऽप्युवाच । याह्यानयेति स च वेगवता रथेन तत्रागमत्तदनु तैरभिपूजि-
तश्च ॥ १७८ ॥ तत्काल एव वसुदेवसुतश्च कृष्णो व्यासश्च तानुपसमेत्य
दुरन्तशक्ती । आदाय कुन्तिसहितान्विदुरेण युक्तौ नागाह्वयं पुरमितां
सह भार्ययैव ॥ १७९ ॥ तेष्वगत्य सुमहानभवत्प्रहर्षः पौरस्य जानपदि-
कस्य जनस्य चोच्चैः । भीष्मादिकाश्च मुदिताः प्रतिपूज्य गेहमावेशयन्सह नृपेण
महोत्सवेन ॥ १८० ॥ कृष्णामपूजयदतीव च सौबली सा दुर्योधनस्य दयिता
सहिताऽत्र तेऽपि । ऊषुस्ततश्च निजपुत्रकदुर्विनीत्या कृष्णानिमित्तपुरुभीतित
आह भीमात् ॥ १८१ ॥ कुन्ति प्रयाहि सहिता स्नुषया गृहं स्वं भीमाद्वि-
भेमि निजपुत्रकदुर्विनीत्या । कृष्णा त्रिलोकवनिताऽधिकरूपसारा यस्मादिति
स्म ससुता प्रययौ गृहं सा ॥ १८२ ॥ ऊषुस्तथैव परिवत्सरपञ्चकं ते पा-
ण्डोर्गृहे सुसुखिनोऽखिलभोगयुक्ताः । कृष्णा च तेषु पृथगेव चतुःस्वरूपा
रेमे तथैकतनुरप्यभिमानिभेदात् ॥ १८३ ॥ कन्यैव साऽभवदतः प्रतिवासरं
च जन्माभवद्धयभिमतेः पृथगेव नाशात् । प्रायो हि नाभिमतिनाशमवाप

युज्येत्यत्र सान्त्वपूर्वमानीतये=पाण्डवानामानयनाय विनियुज्य=दूतं सम्प्रेष्य
आनीय च नृपेषु निर्धारणे सप्तमी नृणां मध्ये यथा भवति तथा योजयेत्यन्वयः ॥
॥ १७७ ॥ १७८ ॥ नागाह्वयं पुरमित्यत्र दुरन्तशक्ती=व्यासकृष्णौ इतां=
प्राप्तवन्तौ । “इण् गता”विति धातोः लोटि प्रथमपुरुषद्विवचनम् ॥ १७९ ॥
गेहमावेशयन्नित्यत्र गेहं=धृतराष्ट्रगेहम् ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥
अभिमतेः पृथगेव नाशादित्यत्र हि=यस्मात् अभिमतेः=देहाभिमानस्य पृथगेव=
पृथक्पृथगेव अन्येषां रमणदिने नाशात् स्वस्वपतिना रमणदिने उत्पत्तेश्च प्रति-
वासरं जन्म अभवत् । जन्मेत्युपलक्षणं पूर्वदिने अभिमाननाशान्नाशः । अपरदिने
अभिमानोत्पत्तेरुत्पत्तिश्चेति ज्ञेयम् । लोकेऽपि विद्यमानदेहाभिमाननाश एव नाशः,
तदुत्पत्तिरेव जन्मेति प्रसिद्धम् । अतः सा=द्रौपदी प्रतिवासरं कन्यैव=स्वस्व-
दिने रममाणपतिना सह मानसविवाहयोग्या कन्यैवाभवत् । एवं च सर्वेषां

पार्थानां स्वस्वरमणदिने स्वस्ववधूभिरेव सङ्गमः । तासां च स्वस्वपतिव्यति-
रिक्तानां रमणदिने देहाभिमाननाशान्नापरसङ्गदोषः । स्वपतिना सह रमणे च
अभिनवजन्मना कन्यात्वं प्राप्य मानसविवाहविधिना पुनरुद्वाह्य स्वपत्न्या सह
रमणात् न तस्य कन्यागमनदोषः । कन्यायाश्च मानसविवाहविधिना स्वपतिना
सह रमणेन निमित्तेन नासंस्कृतपुरुषगमनदोष इति ज्ञेयम् । वाणी तु भीमसेनरमण-
दिवसे सम्पूर्णदेहाभिमानं करोति । “तत्रान्यगाश्च भवते”ति ब्रह्मदत्तशापस्य
स्वपतियोगवरं ददता शिवेनैव परिहृतत्वात् ‘रमते सततं तथा यदि’ति ग्रन्थ-
कृतैवोत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वाच्च भारत्यैव रमणम् । इतरासां तदा अभिमान एव
नास्ति । अन्यथा ताभिरित्यवक्ष्यत् । अन्यासां दिनेष्वपि वाणी “कृष्णा
त्रिलोकवनिताऽधिकरूपसारे”ति वचनात् भारतीयोग्यदिव्यसौन्दर्यादिलक्षणभरित-
योग्यतायाः स्वातन्त्र्येणैतरास्वसम्भवात् विवाहसम्भ्रमार्थं गजे दत्तेऽपि तन्निष्प-
नार्थं यन्तुः सहेव गमनवत् प्रायः अभिमाननाशं नावाप । ईषदभिमानं सर्वदा
करोत्येव । अतस्तस्या एव रमणार्थं भीमोऽपि धर्मादिषु चतुर्ष्वपि अभिविष्टः ।
एकैककलया प्रविष्ट आसीत् । तेन कारणेन भीमस्यापि न परस्त्रीगमनशङ्का ।
नापि भारत्याः परपुरुषगमनशङ्केति सर्वमवदातम् । तदुक्तं भारते “इदं च तत्रा-
द्भुतमुत्तमं तदा दधाति कृष्णा वपुषातिमानुषम् । महानुभावा किल साधुमध्यमा
वभूव कन्यैव गते गतेऽहनि” ॥ इति ॥ एवं चास्मिन् श्लोके महानुभावा कृष्णा
अतिमानुषं मानुषायोग्यं उत्तममद्भुतं कर्म वपुषा एकेन देहेन दधाति । किं तत्
अहनि एकैकरन्तुरहनि गते गते सति मध्ये सर्वासां पातिव्रत्यरक्षणाय तत्तत्पतीनां
देहाभिमानाख्यजन्म दत्वा कन्यैव वभूवेति वदता व्यासेनैव महासामर्थ्यवत्त्वात्
अतिमानुषं मानुषायोग्यमुत्तमं एकस्याः पञ्चपुरुषसङ्गनिमित्तदोषपरिहाररूपत्वात्
उत्तमं अद्भुतं एकस्यैव देहस्य पञ्चस्त्रीरूपत्वं तत्रापि स्वपतिना सह सम्बन्धे अभि-
नवोत्पत्त्या अहन्यहन्यभिनवकन्यात्वं, कन्यात्वादेव गान्धर्वो विवाहः, स्वपतिनैव
सह रमणं, अन्यरमणदिने देहाभिमाननाशात् तदीयरमणाननुभवश्चेत्याद्यतद्भुतं
कर्म वपुषा एकेनैव देहेन दधातीति स्फुटं समस्तशङ्कानां परिहृतत्वात् आचार्य-
निरूपितपञ्चद्रौपदीव्याख्याने न कश्चित्शुद्रोपद्रवः । किं बहुना “वभूव कन्यैव

वाणी तस्मान्मरुच्च सकलेष्वभिविष्ट आसीत् ॥ १८४ ॥ धर्मात्मजादिषु
 मरुत्प्रतिविष्ट एषां बुद्धिं विमोह्य रमते सततं तथा यत् । शुद्धैव सा हि तत
 एव दिनेदिने च संमोहतो मरणवद्भवतीह कन्या ॥ १८५ ॥ नो सुप्ति-
 वन्निदमतोऽन्यवशत्वतो हि देहस्य संस्पृतित एव हरेर्न मोहः । नावेशवच्च
 तत एव मृतेः स्वरूपमेतत्त्वतः प्रतिदिनं जननाद्धि कन्या ॥ १८६ ॥ एवं स
 वायुरनुविष्टयुधिष्ठिरादिभीमात्मनैव रमते सततं तयैकः । अन्यादृशा हि
 सुस्पृत्तिरतोऽन्यरूपा मानुष्यभुक्तिरिति नात्र विचार्यमस्ति ॥ १८७ ॥
 वासिष्ठ्यादववृषावपि केशवौ तौ तत्रोषतुः परमसौहृदतो हि तेषु । ताभ्या-
 गते गतेऽहनी”ति “कन्यैव साऽभवदतः प्रतिवासरं चे”ति पदविन्यासयोरप्यैक-
 विध्यात्प्रामाणिकशिरोमणिग्रन्थकार इति ज्ञेयम् ॥ १८४ ॥ उक्तमर्थमेव स्फुट-
 यति । धर्मात्मजादिष्विति । संमोहतः=देहाभिमानरहितत्वात् । समित्युपसर्गेण
 देहविस्मरणेऽपि हरिस्मरणमस्तीति सूचयति ॥ १८५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति ।
 नो सुप्तिवदित्यादिना । इदं=अन्यपतिना अन्यस्या रमणे पत्न्यन्तरस्य जायमानं
 चेष्टितं देहस्यान्यवशत्वतः=अन्यवशत्वात् अन्यवशं कृत्वा स्वभिमानमात्रत्यागादि-
 त्यर्थः । हरेः संस्पृतितः=तदापि हरेः सम्यक् स्मरणात् सुप्तिवत् नो । अत एव
 मोहवत्=मूर्च्छावदपि न । आवेशवत्=भूतावेशवच्च न । सुप्त्याद्यवस्थालये
 स्मरणस्यैवाभावात् । आसां च अन्यरमणकाले देहविस्मरणेऽपि हरिस्मरण-
 सद्भावात् सुप्त्याद्यवस्थात्रयवदिदं नेत्यर्थः । का तर्हीयमवस्थेत्यत उक्तं एतत्तु
 ततः=देहविस्मरणात् हरिस्मरणसद्भावाच्च मृतेरेव स्वरूपम् । मुक्तिसमये साधूनां
 देहाभिमानाभावेऽपि हरिस्मरणदर्शनात् तेन मृत्तिरेवेयमिति भावः । अतः पूर्व-
 दिने मरणात् अपरदिने जननाच्च प्रतिदिनं कन्यैवाभवद्धीति योजना । हिशब्दे-
 नास्मिन्नर्थे “इदं च तत्राद्भुत”मित्यादिभारतकथाप्रसिद्धिं सूचयति ॥ १८६ ॥
 अनुविष्टयुधिष्ठिरादिभीमात्मनैवेत्यत अनुविष्टः युधिष्ठिरादिः येनांशेन सोऽनु-
 विष्टयुधिष्ठिरादिः अनुविष्टयुधिष्ठिरादिना अंशेनःभीमात्मना=भीमरूपेण च एको
 वायुः तयैव=भारत्यैव रमत इति योजना । “वपुषाऽतिमानुष”मिति भारतोक्ता-
 तिमानुषपदतात्पर्यमाह अन्यादृशेति ॥ १८७ ॥ मुमुदिरे युतसत्कथाभिः इत्यत्र

मनन्तगुणपूर्णसुखात्मकाभ्यां पार्थाश्च ते मुमुदिरे युतसत्कथाभिः ॥ १८८ ॥
 पूर्वं हि तेषु वनगेषु बभूव काशिराज्ञस्सुताकृत उरुक्षितिपालयोगः । तत्र
 स्वयंवरगतां धृतराष्ट्रपुत्रः कन्यां बलाज्जगृह आत्मबलातिदम् ॥ १८९ ॥
 पूर्वं हि राजगणने मगधाधिराजस्संख्यात इत्यतिरुषा प्रगृहीतकन्ये ।
 दुर्योधने नृपतयो युयुधुः स्म तेन भग्नाश्च कर्णसहितेन सहानुजेन ॥ १९० ॥
 भग्नेषु तेषु पुनरात्तशरासनेषु कर्णो जगाद धृतराष्ट्रसुतं प्रयाहि । युक्तस्सहो-
 दरजनेर्गुरुभीष्ममुख्यैर्युक्तस्य ते न पुरमेत्य हि धर्षणेशाः ॥ १९१ ॥ एका-
 न्ततो जयमवीक्ष्य न चानुयाति बार्हद्रथः पुरगतस्य जये न निष्ठा । द्रौणि च
 रुद्रतनुमेष सदा विजानन् नो तेन युद्धमभिवाञ्छति रुद्रभक्तः ॥ १९२ ॥
 एकोऽहमेव नृपतीन्प्रतियोधयिष्य एतैर्मयि प्रतिजितेऽपि न तेऽस्त्यकीर्तिः ।
 एकं च तेऽनुजमिमे यदि पौरुषेण गृहीयुरत्र तव कीर्तिरुपैति नाशम् ॥
 ॥ १९३ ॥ भीष्मादयोऽपि न हि योधयितुं समर्था राज्ञा ह्यनेन तत एव हि
 बाह्लिकोऽस्य । भृत्यो बभूव न तु भीष्ममयं युधेऽनाद्राजा न हीति न च
 तेन विरोध आसीत् ॥ १९४ ॥ इत्युक्त आशु स विमृश्य ययौ पुरं स्वं
 कर्णोऽपि तैः प्रतियुयोध जिगाय चैनान् । कर्णस्य वीर्यमगणय्य जरासुतो-
 ऽपि ह्येकैकमेव नृपतिं स दिदेश योद्धुम् ॥ १९५ ॥ सर्वेषु तेषु विजितेष्व-
 भिजग्मिबान्स योद्धुं बृहद्रथसुतोऽप्यमुना रथेन । तं चैव रामवरतो विरथं
 विशस्त्रं चक्रे स चैनमथ मुष्टिभिरभ्युपेतौ ॥ १९६ ॥ संधौ यदैव जरया
 प्रतिसन्धितस्य कर्णो जघान न परत्र तुतोष राजा । न ज्ञातमेतदपि हो

युताः सन्तः वेदपुराणादयो याभिः ताः ताभिः कथाभिरित्यर्थः ॥ १८८ ॥
 ॥ १८९ ॥ पूर्वं हि राजगणन इत्यत्र राजगणने मगधाधिराजः पूर्वं संख्यात
 इति पूर्वपदसम्बन्धः ॥ १९० ॥ १९१ ॥ एकान्ततो जयमवीक्ष्येत्यत्र एका-
 न्ततो=नियमेन । पुरगतस्य=पुरे स्थितस्य जये निष्ठा=नियमः न । पुरस्य परिघा-
 प्राकारादिना अगम्यत्वादिति भावः ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥
 चक्रे स चैनमित्यत्र सच=जरासन्धश्च एनं=कर्णं विरथं विशस्त्रं च चक्र इति
 योजना ॥ १९६ ॥ न ज्ञातमेतदपि हो हलिनेत्यत्र हो=अहो इत्यर्थः ॥ १९७ ॥

हलिना तदेतज्ज्ञातं त्वया भव ततो मम भृत्य एव ॥ १९७ ॥ एवंविधं
सुकुशलं बहुयुद्धशौण्डं न त्वां हनिष्य उत ते पितुरेव पूर्वम् । बाहोर्बलाद-
भिहतं हि मयाऽङ्गराज्यं तत्त्वं गृहाण युधि कर्मकरश्च मे स्याः ॥ १९८ ॥
इत्युक्त आशु स तथैव चकार कर्णः पूर्वं हि तस्य निजराज्यपदैकदेशः ।
दुर्योधनेन विहितो मगधाधिराजं जित्वा वृकोदरहतः पितुरेव दत्तः ॥
॥ १९९ ॥ अङ्गाधिराज्यमुपलभ्य जरासुतस्य स्नेहं च सूर्यसुत आशु कुरुन्
जगाम । दृष्ट्वैव तं मुमुदिरे धृतराष्ट्रपुत्रा नानेन तुल्यमधिजग्मुरतो हरिं च ॥
॥ २०० ॥ उद्वाह्य काशितनयां गिरिजाधिविष्टां साक्षान्नरेषु जनितां प्रथमा-
मलक्ष्मीम् । तस्यां सुतं त्वजनयत्पुर आस योऽक्षः कन्यां पुरा प्रियतमां
च षडाननस्य ॥ २०१ ॥ पुत्रो बभूव स तु लक्षणनामधेयस्सा लक्षणेत्य-
धिकरूपगुणाऽस कन्या । तस्यानुजाश्च निजयोग्यगुणा अवापुर्भार्याः पुनश्च
स सुयोधन आप भार्याः ॥ २०२ ॥ पूर्वं सुरान्तक इति प्रथितः सुतोऽभूदु-
श्शासनस्य तदनु प्रतितप्यमानाः । दृष्ट्वैव पार्थिवलवीर्यगुणान् समृद्धिं तां
चैव ते प्रतिययुः स्म कञ्चिद्देशम् ॥ २०३ ॥ आसीत्स्वयंवर उतात्र कञ्चि-
द्भराजपुत्र्याः सुवज्र इति यं प्रवदन्ति भूपाः । रौद्राद्वरादविजितस्य च तस्य
कन्यां दत्तो बलात्स जगृहे धृतराष्ट्रसूनुः ॥ २०४ ॥ तत्राय रुद्रवरतस्स

अभ्यषेचयदङ्गेषु राजानं पितृनुज्ञयेत्यत्र प्राग्दुर्योधनेन अङ्गराज्यं कर्णाय दत्त-
मित्युक्तम् । इदानीं जरासन्धेन दत्तमित्युच्यते । अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्यत आह ।
पूर्वं हि तस्येति । कर्णजननात्पूर्वं अधिरथपालितसमस्तराज्यं जरासन्धेनापहतं
तस्माद्राज्यादित्यर्थतः प्राप्तं शेषमध्याहृत्य वाक्यं योजनीयम् । पूर्वं युधिष्ठिरस्य
युवराजपट्टकाले मगधाधिराजं जित्वा वृकोदरहतः यो निजराज्यपदैकदेशः
निजं=कर्णपितुर्वंशपरम्पराप्राप्तं यद्राज्यपदं तस्यैकदेशः पितुरेव=ज्येष्ठपितुर्धृतराष्ट्र-
स्यैव दत्तः स एव=राज्यपदैकदेशः पूर्वं=अभ्यासप्रदर्शनसमये दुर्योधनेन=कर्णाय
विहितः=दत्तः । उर्वरितार्थदेशस्तु जरासन्धवश एव स्थितः । स इदानीं जरास-
न्धेन कर्णाय दत्त इति अतीतश्लोके उक्तम् । अतो नविरोध इति भावः ॥१९९॥

॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ अमुचद्धृतराष्ट्रपुत्रा-

जरासुतेन युक्तो बबन्ध च सुयोधनमाशु जित्वा । कर्णः पराद्रवदिह स्म
 सुतेषु पाण्डोर्यस्मात् स्पृधाऽगमदतः स पराजितोऽभूत् ॥ २०५ ॥ दुर्योधने-
 ऽनुजजनैस्सह तैर्गृहीते भीष्माम्बिकेयविदुराग्रजवाक्यनुन्नः । भीमो विजित्य
 नृपतीन् सजरासुतांस्तान् हत्वा सुवज्रममुचद्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०६ ॥ तेऽपि
 स्म कर्णसहिता मृतकप्रतीका नागाह्वयं पुरमथाययुरग्न्यमीषाम् । दृष्ट्वा विरोध
 मवदन्नृपतिश्च धर्मपुत्रं पुनन्दरकृतस्थलमाशु याहि ॥ २०७ ॥ तत्रार्धराज्य-
 मनुभुंक्ष्व सहानुजैस्त्वं कोशार्धमेव च गृहाण पुरा हि शक्रः । तत्राभिषिक्त-
 उत कञ्जभवादिदेवैस्तत्रस्थ एव स चकार चिरं च राज्यम् ॥ २०८ ॥
 त्वं वीर शक्रसम एव ततस्तवैव योग्यं पुरं तदत आश्वभिषेचयामि । इत्युक्त
 आह स युधिष्ठिर ओमिति स्म चक्रेऽभिषेकमभि तस्य स आम्बिकेयः ॥ २०९ ॥
 तस्याभिषेकमकरोत्प्रथमं हि कृष्णो वासिष्ठनन्दन उरुर्भवचक्रवर्ती । यष्टा-
 ऽश्वमेधनिखिलात्मकराजसूयपूर्वैर्मखैस्सततमेव च धर्मशीलः ॥ २१० ॥ इत्येव
 पार्षतसुतासहितेऽभिषिक्ते कृष्णोऽपि वृष्णिवृषभस्य तथाऽभ्यषिञ्चत् । एव च
 मारुतिशिरस्यभिषेकमेतौ संचक्रतुः स्म युवराजपदे सभार्यम् ॥ २११ ॥
 भीमे च पार्षतसुतासहितेऽभिषिक्ते ताभ्यामनन्तसुखशक्तिचिदात्मकाभ्याम् ।
 अन्यैश्च विप्रवृषभैस्सुकृतेऽभिषेके धर्मात्मजानुमुमुदुर्निखिलाश्च सन्तः ॥
 ॥ २१२ ॥ तस्मिन्महोत्सववरे दिनसप्तकानुवृत्ते वसिष्ठवृषभेण च वृष्णिपेन ।
 कृष्णेन ते ययुरमा पृथया तथा च पाञ्चालराजसुतया स्थलमिन्द्रवासम् ॥ २१३ ॥
 कोशस्य चार्धसहितास्तु यदैव पार्था गच्छन्ति ताननुययुर्निखिलाश्च पौराः ।

नित्यत्र अमुचत्=अमूमुचत् मोचयामासेत्यर्थः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

॥ २०९ ॥ अश्वमेधनिखिलात्मकराजसूयपूर्वैरित्यत्र अश्वमेधस्य निखिलः

आत्मा स्वरूपं स्वभावो वा । राजसूयोऽप्यश्वहोमरूपत्वादश्वमेध एव राज्ञां विजय-
 रूपनिष्ठनानन्तरं क्रियमाणत्वाद्राज्ञां विजयेनार्जितधनैः प्रसूयमानत्वाद्वा राजसूय
 इत्युच्यते । अत एव “राजसूयाश्वमेध” इति प्राचां प्रयोगः ॥ २१० ॥ २११ ॥

अन्यैश्च विप्रवृषभैरित्यत्र अन्यैः विप्रवृषभैश्च । धर्मात्मजानु=धर्मात्मजाभिषेकानन्तरं
 अभिषेके=भीमस्याभिषेके सुकृते=सुष्ठु कृते सतीत्यर्थः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

ऊचुश्च हा वत सुयोधन एष पापो दूरे चकार ननु पाण्डुसुतान् गुणाढ्यान् ।
 ॥ २१४ ॥ भीमप्रतापमवलम्ब्य कलिङ्गबन्धान्मुक्तः सुतामपि हि तस्य पुरं
 निनाय । द्वेष्ट्यत्रमप्यतिबलान् हि सदैव पार्थान्यामो वयं गुणिभिरद्य
 सहैव पार्थैः ॥ २१५ ॥ आज्ञापयत्यपि सभेरिरवेण पार्थान्नैवानुगच्छत यदि
 व्रजथानु वोऽद्य । वित्तं हरिष्य इह सर्वमपीति तच्च पापः करोतु न वयं
 विजहाम पार्थान् ॥ २१६ ॥ सङ्ग्रिहि सङ्ग्रतिरिहैव सुखस्य हेतुर्मासैकहेतु-
 रथ तद्विपरीतमन्यत् । तस्मात् व्रजेम सह पाण्डुसुतैर्हि शक्रप्रस्थं त्विति स्म
 धृतचेतस आह धर्मः ॥ २१७ ॥ प्रीतिर्यदि स्म भवतां मयि सानुजेऽस्ति
 तिष्ठध्वमत्र पितुरेव हि शासने मे । कीर्तिर्हि वोऽनुगमनात्पितुरत्ययेन
 नश्येन्न इत्यनुसरध्वमिहाम्बिकेयम् ॥ २१८ ॥ इत्येव तैः पुरजना निखिलै-
 र्निषिद्धाः कृच्छ्रेण तस्थुरपि तान्मनसाऽन्वगच्छन् । प्राप्याथ शक्रपुरमस्म-
 रतां च कृष्णौ देवेशवर्धकिमथागमदत्त सोऽपि ॥ २१९ ॥ वासिष्ठुपेन
 यदुपेन च पाण्डवानां रत्नोत्करं कुरु पुरं पुरुहूतपुर्याः । सादृश्यतस्त्विति
 नियुक्त उभौ प्रणम्य सर्वेश्वरौ स कृतवांश्च पुरं तथैव ॥ २२० ॥ देशं च
 नातिजनसंवृतमन्यदेशसंस्थैर्जनैरभिपुपूरि आशु पार्थाः । तेषां गुणैर्हरिपदा-
 नतिहेतुतश्च राष्ट्रान्तरा इह शुभा वसति स्म चक्रुः ॥ २२१ ॥ प्रस्थाप्य
 दूरमनुजस्य सुतान् स राजा चक्रेऽभिषेकमपि तत्र सुयोधनस्य । दुःशासनं
 च युवराजमसौ विधाय मेने कृतार्थमिव च स्वमशान्तकामः ॥ २२२ ॥
 पार्थाश्च ते मुमुदुरत्त वसिष्ठवृष्णिवयोर्यदितानखिलतत्त्वविनिर्णयांस्तु । शृण्वन्त
 एव हि सदा पृथिवीं च धर्माद्भिज्जन्त आश्रितरमापतिपादयुग्माः ॥ २२३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ २१४ ॥ २१५ ॥ आज्ञापयत्यपि सभेरिरवेणेत्यत्र सभेरिरवेण=भेरिरव-
 सहितेन दूतेन आज्ञापयति सत्यपीत्यपिपदसम्बन्धः ॥ २१६ ॥ तद्विपरीतमन्य-

दित्यत्र अन्यत्=असज्जनसज्जमनमित्यर्थः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥

राष्ट्रान्तरा इह शुभा वसतीः स्म चक्रुरित्यत्र अन्यद्राष्ट्रं येषां ते राष्ट्रान्तराः
शुभाः सज्जना इत्यर्थः ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्री वाजिवक्त्राय नमः ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

॥ ॐ ॥ यज्ञोरुदाननरदेववन्द्यतामश्रुपूजासु युधिष्ठिरोऽभूत् ।
धर्मानुशास्तिहरितत्वशंसनस्वराष्ट्ररक्षादिषु भीम आसीत् ॥ १ ॥ स्त्रीधर्म-
संशासनभृत्यकोशरक्षाव्ययादौ गुणदोषचिन्तने । अन्तःपुरस्थस्य जनस्य
कृष्णा त्वासीद्धरेर्धर्मनिदर्शनी च ॥ २ ॥ बीभत्सुरासीत्परराष्ट्रमर्दने तेनानि-
यम्यास्तु जरासुतादीन् । सकीचकादींश्च ममर्द भीमस्तस्यैव ते बलतो
नित्यभीताः ॥ ३ ॥ राष्ट्रेषु भीमेन विमर्दितेषु जिताश्च युद्धेषु निरुद्यमास्ते ।
बभूवुरासीद्धरिधर्मनिष्ठः प्रायेण लोकश्च तदीयशासनात् ॥ ४ ॥ आजीविनां
वेतनदस्तदाऽऽसीन्माद्रीसुतः प्रथमोऽथ द्वितीयः । सन्धानभेदादिषु धर्मराज-
पश्चाच्च स्वङ्गी स बभूव रक्षन् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नस्तत्र सेनाप्रणेता शक्रप्रस्थे
नित्यमास्तेऽतिहार्तात् । विशेषतो भीमसखा स आसीद्राष्ट्रं चैषां सर्वकामैस्सु-
पूर्णम् ॥ ६ ॥ नावैष्णवो न दरिद्रो बभूव न धर्महानिश्च बभूव कस्यचित् ।
तेषां राष्ट्रे शासति भीमसेने न व्याधितो नापि विपर्ययान्मृतिः ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरं यान्ति हि दर्शनोत्सुकाः प्रतिग्रहायाप्यथ याजनाय । कार्यार्थिनो
नैव वृकोदरेण कार्याणि सिद्धानि यतोऽखिलानि ॥ ८ ॥ गन्धर्वविद्याधर-
चारणाश्च सेवन्त एतान्सततं समस्ताः । यथा सुरेन्द्र मुनयश्च सर्व आयान्ति
देवा अपि कृष्णमर्चितुम् ॥ ९ ॥ तेषां राष्ट्रे कार्तियुगा हि धर्माः प्रवर्तिता एव
ततोऽधिकाश्च । ऋद्धिश्च तस्मादधिका सुवर्णरत्नाम्बरादेरपि सस्यसम्पदाम् ॥
॥ १० ॥ अथोपयेमे शिशुपालपुत्रीं युधिष्ठिरो देवकीं नाम पूर्वाम् । स्वीयां
भार्यां यत्सहजो धृष्टकेतुरनुह्लादस्सवितुश्चांशयुक्तः ॥ ११ ॥ तस्यां सुहोत्रो
नामतः पुत्र आसीद्यश्चित्तगुप्तो नाम पूर्वं सुलेखः । कृष्णा सैवाप्यन्यरूपेण

॥ ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विपर्ययान्मृतिरि-
त्यत्र पितरि सति पुत्रस्य मरणं पत्यौ सति भार्यायां मरणं शतवर्षाभ्यन्तरे मरणं
चेत्यादिकं विपर्ययान्मृतिरित्युच्यते इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्स-

जाता काशीशपुत्री यां प्रवदन्ति काळीम् ॥ १२ ॥ सा केवला भारती
 नान्यदेव्यस्तत्राविष्टास्तत्कृते काशिराजः । स्वयंवरार्थं नृपतीनाजुहाव सर्वा-
 स्तेऽपि ह्यत्र हर्षात्समेताः ॥ १३ ॥ तेषां मध्ये भीमसेनांस एषा मालामा-
 धात्तत्र जरासुताद्याः । क्रुद्धा विष्णोराश्रितानाक्षिपन्त आसेदुरुच्चैः शिवमास्तु-
 वन्तः ॥ १४ ॥ पूर्वं वाक्यैर्वैदिकैस्तान् स भीमो जिग्ये तर्कैस्साधुभिस्सम्प्र-
 युक्तैः । वेदा ह्यदोषा इति पूर्वमेव संसाधयित्वैव सदागमैश्च ॥ १५ ॥
 वेदाधिक्यं शैवशास्त्राणि चाहुर्वेदोज्झितानां बहुलां च निन्दाम् । तथा शाक्ते-
 यस्कान्दसौरादिकानां तत्रैवोक्तं छन्दसां वैष्णवत्वम् ॥ १६ ॥ विष्णोराधिक्यं
 तानि शास्त्राणि चाहुः शिवादिभ्यः कुत्रचिन्नैव वेदे । विष्णुत्कृष्टः कथितो
 बौद्धपूर्वाश्चाहुर्विष्णुं परमं सर्वतोऽपि ॥ १७ ॥ लोकायताश्च कचिदाहुरग्र्यं
 विष्णुं गुरुं सर्ववरं बृहस्पतेः । सर्वागमेषु प्रथितोऽत एव विष्णुस्समस्ताधिक
 एव मुक्तिदः ॥ १८ ॥ तेष्वगमेष्वेव परस्परं च विरुद्धता ह्यन्यपक्षेषु भूपाः।

हजो धृष्टकेतुरित्यत्र यस्याः=देवक्याः सहज इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ शैवशास्त्राणि=शैवपुराणादीनि । शैवशाक्तेयस्कान्दसौरादीनां
 वैदिकपाषण्डित्वात्कचिद्वेदमपि मानयन्तीति भावः ॥ १६ ॥ कुत्रचिदिति पदं
 सर्वत्राप्यावर्तनीयम् । बौद्धपूर्वाणामवैदिकत्वेऽपि रामकृष्णाद्यवतारेषु दृष्टकार्यस्या-
 पोद्गमशक्यत्वात् । कचित्स्वकीयग्रन्थकोणे विष्णुं परमं वदन्तीति भावः ॥ १७ ॥
 लोकायताश्चेत्यत्र लोकायताः=चार्वाकाः बृहस्पत्युक्तस्वमतस्याऽऽप्तिमूलत्वचिन्तायां
 बृहस्पतेरपि गुरुं अत एव सर्ववरं विष्णुं वदन्तीति भावः । किं बहुना मत्स्यकूर्म-
 वराहनरसिंहरामकृष्णाद्यवतारेषु इतरासाध्यानां वेदाहरणसमुद्रमथनमन्दरोद्धरणा-
 दिकर्मणां हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुरावणकंसजरासन्धादिप्रबलदैत्यवधानां बलि-
 बन्धनतिलोकत्रिपदीकरणब्रह्माण्डखण्डनाद्यप्रतिमचरित्राणां चास्मिन्नेव लोके सार्व-
 जनीनतया कृतानामपलापायोभात् विष्णोः सर्वाधिकत्वं सकलवादिषु को नाम
 प्रेक्षावानुपेक्षेत । अत एव सर्वागमेषु प्रथित इत्याद्युक्तम् । अत एव सर्वाधिको
 विष्णुरेवेत्येवकारद्वयसम्बन्धः ॥ १८ ॥ अन्यपक्षेष्वभिमानवन्तो भूपा इति तेषां
 सम्बोधनमिति ज्ञेयम् । अन्यपक्षेषु शिवशक्त्यादीनामुत्तमत्वपक्षेष्विति वा । विरु-

प्रत्यक्षतश्चात्र पश्यध्वमाशु बलं बाह्वोर्मे विष्णुपदाश्रयस्य ॥ १९ ॥ पूर्वं हि गङ्गा मम विष्णुपूजाविघ्नार्थमायाद्वामकरेण सा मे । नुन्ना परस्ताद्बहुयोजनं गता पुरे कुरूणां शिव आगतस्तदा ॥ २० ॥ स व्याघ्ररूपी कपिलात्मिका-मुमां परीक्षयन् मां हन्तुमिवाद्रवद् द्रुतम् । स मे युद्धे विजितो मूर्छितश्च गदा-प्रहारादास लिङ्गान्तरस्थः ॥ २१ ॥ व्याघ्रेश्वरं नाम लिङ्गं पृथिव्यां ख्यातं तदास्ते तद्वदन्यत्र युद्धम् । तीरे गोमत्या हैमवते गिरौ हि जितस्तत्राप्यास शार्दूललिङ्गम् ॥ २२ ॥ एवं प्रत्यक्षे विष्णुपदाश्रयस्य बलाधिक्ये किमु वक्तव्यमत्र । विष्णोराधिक्ये क्षत्रियाणां प्रमाणं बलं विषे ज्ञानमेवेति चाऽऽहुः ॥ २३ ॥ मया केदारे विप्ररूपी जितश्च रुद्रोऽविशल्लिङ्गमेवाऽऽशु भीतः । ततः परं वेदविदामगम्यताशापं प्रादाच्छङ्करो व्रीळितोऽत्र ॥ २४ ॥ एवं प्रत्यक्षे विष्णुबले प्रतीपं मनो यस्य ह्युत्तरं स ब्रवीतु । क्रोधोऽधिकश्चेत्क्षिप्र-मायातु योद्धुमित्युक्तास्ते ह्याययुरात्तशस्त्राः ॥ २५ ॥ विद्राव्य तान् बाण-सङ्घैस्समस्तान् जरासुतं गदया पोथयित्वा । बाहुभ्यां चैनं परिगृह्याऽऽशु विष्णोः पादोत्थायां प्राक्षिपद्देवनद्याम् ॥ २६ ॥ स व्रीळितः प्रययौ माग-धांश्च भूपैस्समेतो भीमसेनो रथं स्वम् । आरुह्य काशीश्वरपूजितश्च ययौ काल्या शक्रसनामकं पुरम् ॥ २७ ॥ तस्यां त्रिलोकाधिकरूपसद्गुणैरासम्भि-तायां रममाणस्सुतं च । सर्वत्रातं नामाजनयत्पुरा यसमानवायुर्वलवीर्य-युक्तः ॥ २८ ॥ कृष्णोऽपि गत्वा द्वारवतीं सरामस्तत्यापितुर्वधकर्तारमेव ।

द्धता=शिवस्य सर्वोत्तमत्वकथनं भस्मासुरभयात्पलायनकथनं विषयानं गले विष-शक्त्या नैल्येन नीलकण्ठत्वं शिरसि सदा विष्णुपादोदकधारणं वेदस्याप्रामाण्य-कथनं स्वानुकूलस्य “ब्राह्मणो न हन्तव्यः अहिंसा परमो धर्मः” इत्यादेः प्रामा-ण्याङ्गीकरणं चेत्यादिना परस्परं विरुद्धेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ परीक्षयन्हन्तु-मिवाद्रवदित्यत्र मां परीक्षयन्=मद्वलं परीक्षयन्नित्यर्थः । कपिलात्मिकामुमां हन्तु-मिवाद्रवदिति योजना ॥ २१ ॥ तीरे गोमत्या इत्यत्र गोमत्याः=हिमवत्पर्वता-दागतायाः नैमिषारण्यगामिन्याः गोमत्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥ क्षत्रियाणां प्रमाण-मित्यत्र प्रमाणं=आधिक्ये प्रमाणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

शतधन्वानं हन्तुमैच्छत्स चैव ययाचेऽक्रूरं कृतवर्मानुयुक्तम् ॥ २९ ॥ ताव-
 ब्रूतां सर्वलोकैककर्तुर्नावां विरोधं मनसाऽपि कुर्वः । कृष्णस्य सर्वेशितुरित्य-
 नूक्त आरुह्य चार्ध्वा भयतः पराद्रवत् ॥ ३० ॥ अन्वेव तं कृष्णरामौ रथेन
 यातौ शतं योजनानां दिनेन । गत्वा मृतायां बडवायां तदैव स प्राद्रवत्कृष्ण
 एनं पदाऽगात् ॥ ३१ ॥ छित्वा शिरस्तस्य चक्रेण कृष्णो जानन्नक्रूरे मणि-
 मेनेन दत्तम् । अप्यज्ञवल्होऽक्रविडम्बनाय परीक्ष्य वासोऽत्र नेत्याह रामम् ॥
 ॥ ३२ ॥ अविश्वासात्स तु सक्रोध एव ययौ विदेहानवसत्पञ्च चाब्दान् ।
 जानन् पार्थेभ्योऽहार्यतां केशवस्य वशीकर्तुं धार्तराष्ट्रो बलं गात् ॥ ३३ ॥
 बभूव शिष्योऽस्य तथा गदायामसन्निधानं केशवस्य प्रतीक्षन् । तदा
 ययाचे भगिनीं च तस्य स च प्रतिज्ञामकरोत्प्रदाने ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठं ह्येनं
 केशवो नातिवर्तेदित्येव मेने धार्तराष्ट्रस्स तस्मात् । जग्राह हस्तं दक्षिणं
 सत्यहेतोर्ददौ च रामः करमस्मै हलाङ्कम् ॥ ३५ ॥ रूपेण तस्या मोहितो
 धार्तराष्ट्रो विशेषतः कृष्णरामौ भगिन्याः । स्नेहाद्वशं यास्यत इत्यगृह्णाद्वस्तं
 हलाङ्कं हलिनो रिपुघ्नम् ॥ ३६ ॥ जाता देवक्यां सा सुभद्रेति नाम्ना
 भद्रारूपेणानकदुन्दुभेस्ताम् । कृत्वा पुत्रीं रोहिणीं स्वामरक्षन्पूर्वं तु याऽऽसी-
 त्त्रिजदैव नाम्ना ॥ ३७ ॥ सीतायाः प्राङ्निनत्यशुश्रूषणात्मा बभूव विष्णो-
 र्भगिनी प्रिया च । उमावेशाद्रूपगुणोपपन्ना पद्मेक्षणा चम्पकदामगौरी ॥
 ॥ ३८ ॥ एतत्कृत्वा धृतराष्ट्रात्मजस्स ययौ कुरून् निवसत्यत्र रामे । कृष्णो-
 ऽक्रूरं विवसन्तं भयेन सहार्दिक्यं चानयित्वा जगाद ॥ ३९ ॥ आनीय रामं
 च समस्तसार्वतां यदाऽवादीत्केशवस्सन्निधाने । मणिस्त्वय्यास्ते दर्शयेत्येव

रूपसद्गुणैरासम्मितायामित्यत्र आ=समन्तात् सम्यक् मितायां=प्रमितायाम् ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इत्यनूक्त आरुह्येत्यत्र इति उक्तं अनु=अनन्तरमिति पद-
 विभागः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जानन् पार्थेभ्योऽहार्यतामित्यत्र केशवस्य

पार्थेभ्योऽहार्यतां=अपहारायोग्यतां पार्थस्नेहं हित्वा स्वस्नेहाय अपहर्तुमशक्यता-
 मित्यर्थः । बलं गादित्यत्र “बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपी”ति वचनात्

गात्=बलं वशीकर्तुं विदेहनगरमगात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीतस्तदाऽकूरोऽदर्शयद्रत्नमस्मै ॥ ४० ॥ अव्याजतामात्मनो दर्शयित्वा हला-
युधे केशवस्तस्य जानन् । रत्नाकांक्षामुग्रसेनस्य चैव मातुश्च साम्बस्य पुनर्ब-
भाषे ॥ ४१ ॥ आस्तामकूरे मणिरन्यरधार्यस्सदा यज्ञादानपतेस्स धार्यः ।
न सत्या कृष्णावांछितं किंचिदिच्छेत्तथाऽपि तस्या योग्य इत्याह कृष्णः ॥
॥ ४२ ॥ लब्ध्वा रत्नं दानपतिस्सदैव संदीक्षितोऽभूद्यज्ञकर्मण्यतन्द्रः । प्रदर्श्य
कृष्णो हलिने रत्नमेतच्छक्रप्रस्थं पाण्डवस्तेहतोऽगात् ॥ ४३ ॥ वसन्नजस्तत्र
बहूश्च मासान्सफल्गुनोऽयान्मृगयां कदाचित् । हत्वा मृगान्यमुनातीरसंस्थान्
सोऽन्यां काळिन्दीं ददृशे तत्स्वसारम् ॥ ४४ ॥ सा सूर्यपुत्री यमुना-
नुजाता तपश्चरन्ती कृष्णपत्नीत्वकामा । पृष्टाऽर्जुनेनाऽऽह समस्तमेतत्पत्नीं च
तां जगृहे वासुदेवः ॥ ४५ ॥ ततो गत्वा नम्रजितो गृहं च स्वयंवरे सप्त
वृषानगृह्णात् । सर्वैर्ग्राह्यान्सुरान्वरेण शिवस्य यैर्निर्जिता भूमिपालाः ॥ ४६ ॥
ततो नीलां तस्य सुतां च लेभे पूर्व नीला गोपकन्याऽपि याऽऽसीत् । सा
देहेऽस्याः प्राविशत्पूर्वमेषा यस्मादेका द्विविधा संप्रजाता ॥ ४७ ॥ पितृष्वसु-
मित्रविन्दासुता च कृष्णे मालामासजद्राजमध्ये । विन्दानुविन्दौ भ्रातरावेव
तस्या न्यषेधतां धार्तराष्ट्रार्थमुग्रौ ॥ ४८ ॥ जित्वावन्त्यौ तौ नृपतींश्चैव
सर्वानादाय तां प्रययौ वासुदेवः । पितृष्वसुस्तनयां च द्वितीयां भद्रां दत्ता-
मग्रहीद् भ्रातृभिस्सः ॥ ४९ ॥ विश्वेषां देवानामवतारा हि पञ्च ते कैकया
भ्रातरोऽस्या हरेश्च । भक्ता नित्यं पाण्डवानां च तातोऽप्येषां वशे शैब्य-
नामर्भुरग्रे ॥ ५० ॥ स्वयंवरो लक्ष्मणायास्तथाऽसीद्यथा द्रौपद्या लक्षवेधा-
त्मकस्सः । मद्रेषु तस्याश्च पिता पिनाकं स्वयंवरार्थं जगृहे गिरीशात् ॥ ५१ ॥
लक्षं च तत्सर्वतः च्छन्नमेव द्वारं च तस्याप्युपरि स्म लक्षात् । छिन्नेषुणा
पातनीयं च तद्धि द्रौपद्यर्थात्तदशक्यं ततोऽलम् ॥ ५२ ॥ तत्राऽजग्मुर्मागधा-
द्याश्च सर्वे पार्था अपि द्रष्टुमिहाभ्युपाययुः । दुर्योधनाद्याश्च ससूतपुत्राः
सज्यं कर्तुं धनुरप्युत्सहन्ते ॥ ५३ ॥ केचिन्निपेतुर्धनुषैव ताडिता नवै केचि-

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ द्रौपद्यर्थात्तदशक्यमित्यत्र

चालयितुं च शेकुः । दुर्योधनो मागधस्सूतपुत्रस्सज्यं कृत्वा लक्षवीक्षां न
 शेकुः ॥ ५४ ॥ धनञ्जयस्त्वात्मबलं प्रकाशयन् सज्यं कृत्वा धनुरैक्षच्च
 लक्षम् । नैवाददे बाणमनिच्छयैव प्राप्यां जानन्केशवेनैव तां च ॥ ५५ ॥
 भीमश्चापं लक्षमप्येतदत्र द्रष्टुं च नैवेच्छदरीन्द्रधारिणः । योग्ये कर्मण्यायतं-
 श्चापराधी स्यादित्यञ्जः पश्यमानो महात्मा ॥ ५६ ॥ कृष्णस्ततश्चापमधिज्य-
 माशु कृत्वाऽचिन्त्यः छिन्नबाणेन लक्षम् । अपातयदुन्दुभयश्च दिव्या नेदुः
 प्रसूनं ववृषुस्सुराश्च ॥ ५७ ॥ कृष्णे ब्रह्माद्यैः स्तूयमाने नरेन्द्रकन्या मालां
 केशवांसे निधाय । तस्थानुपास्याथ सर्वे नरेन्द्रा युद्धायागुः केशवं स्वात्त-
 शस्त्राः ॥ ५८ ॥ विद्राव्य तान्मागधादीन्स कृष्णो भीमार्जुनाभ्यां सहितः
 पुरीं स्वाम् । यथावेता अष्ट महामहिष्यः कृष्णस्य दिव्या लोकसुन्दर्य

द्रौपद्यर्थात् ततः लक्षात् तत् लक्षणास्वयं वरे कृतं लक्षं अलमशक्यमिति योजना
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ नैवाददे बाणमनिच्छयैवेत्यत्र “मत्स्याभासं जले दृष्ट्वा
 ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् । पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशे पर”मिति
 भागवतोक्तेर्विरोधपरिहाराय धनञ्जयः अनिच्छयैव=कृष्णप्राप्यलक्षणायामिच्छा-
 भावेनैव कारणेन बाणं नैवाददे=नैव सम्यक् दत्तवान् । लक्षच्छेदो यथा
 भवति तथा न दत्तवानित्यर्थः । लक्षस्पर्शस्याप्यतिकुशलसाध्यत्वाद्भागवते यत्त
 इत्युक्तम् । लक्षच्छेदो यथा न भवति तथा स्पर्शमात्रं च यथा भवति तथा
 सन्नाहवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ भीमश्चापं लक्षमप्येतदत्र द्रष्टुं च नैवेच्छदरीन्द्र-
 धारिणः इत्युक्तेः “सज्यं कृत्वा परे वीराः प्राग्जोतिमगधेश्वरौ । भीमो दुर्योधनः
 कर्णः नाविन्दंस्तदवस्थिति”मिति भागवतोक्तेश्च विरोधपरिहाराय दुर्योधनाद्याः
 सज्यं कृत्वा तदवस्थितिं=तस्य लक्षस्यावस्थितिं नाविन्दन् । भीमस्त्वच्छिन्नवर्म-
 त्वात् तस्य=धनुषः अवस्थितिमेव नाविन्दत्=नापश्यत् । विष्णुयोग्यवस्तुनि
 इच्छाऽपि दोष इति मन्वानः धनुषो दर्शनमपि न चकारेति योजना द्रष्टव्या ।
 अत एव तदवस्थितिं नाविन्दन्निति सामान्येन प्रयोगः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तासां मध्ये जाम्बवती प्रधानेत्यत्र रमावेशाज्जाम्बवत्याः
 रमासाम्यम् । अन्यासां तु ईषद्रमावेशेऽपि ततः किञ्चिद्भूतत्वम् । निजस्वरूप-

इष्टाः ॥ ५९ ॥ भैष्मी सत्या चैकतनुर्द्विधैव जाता भूमौ प्रकृतिर्मूलभूता ।
तयैवान्यास्सर्वदाऽनुप्रविष्टास्तासां मध्ये जाम्बवती प्रधाना ॥ ६० ॥ रामेण
तुल्या जाम्बवती प्रियत्वे कृष्णस्यान्याः किञ्चिदूनाश्च तस्याः । यदावेशो
बहुलः स्याद्रमायास्तदा तासु प्रीयते केशवोऽलम् ॥ ६१ ॥ यदावेशो
हासमुपैति तत्र प्रद्युम्नतो विंशगुणाधिकाः स्युः । अनादितस्ताः केशवान्ना-
न्यसंस्था रेमे ताभिः केशवो द्वारवत्याम् ॥ ६२ ॥ एवं कृष्णे द्वारकामध्य-
संस्थे गिरिं भूपा रैवतकं समाययुः । दुर्योधनाद्याः पाण्डवाश्चैव सर्वे नाना-
देश्या ये च भूपालसङ्घाः ॥ ६३ ॥ आत्मानं तान् द्रष्टुमभ्यागतान् स कृष्णो
गिरौ रैवतके ददर्श । नमस्कृते सर्वनरेन्द्रमुख्यैः कृष्णे वैदभ्या सह दिव्या-
सनस्थे ॥ ६४ ॥ एत्याकाशान्नारदः कृष्णमाह सर्वोत्तमस्त्वं त्वादृशो नास्ति

विचारे तु षण्णामपि प्रद्युम्नतो विंशतिगुणाधिकत्वेन साम्यमेव । अतस्तारतम्य-
स्तोत्रे “स्त्रियः षट्त्वे”ति षण्णामपि समतयोक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सर्वोत्तमस्त्वं त्वादृशो नास्ति कश्चिदिति श्लोक-
स्यैवं योजना—त्वं सर्वोत्तमोऽसि कश्चिदपि लोके त्वादृशो नास्ति इति=इत्यभिप्रा-
येण नारदेन कृष्णं प्रत्येव । तु=पूर्वोक्तसकलाऽऽश्चर्यधन्येभ्यः विशेषेण त्वमेवाऽऽ-
श्चर्योऽसि धन्योऽसि च इतिशब्दद्वये उक्ते सति आ=समन्तात् श्रय्याः=सुखचरण
योग्याः जीवाः यस्मात्प्रवर्तन्ते स आश्चर्यः धं=स्ववशजगद्धारकत्वेन कुत्सित-
वादिभिः कथ्यमानं नि=नितरां अयति=दूरे यापयति अष्टमरसीकरोतीति धन्य
इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तं सर्वोत्तमस्त्वं त्वादृशो नास्ति कश्चिदिति । एवकारेण
पार्श्वस्थां रुक्मिण्याख्यश्रियं व्यवच्छिन्नन्ति । वासुदेवस्तं नारदं प्रति दक्षिणाभि-
स्साकमेवाहं आश्चर्योऽस्मि धन्योऽस्मीत्याह । दक्षिणाभिः साकमिति वदन् कृष्णः
न केवलोऽहमेव आश्चर्यादिशब्दार्थभूतसर्वोत्तमत्वादिगुणवान् किंतु या दक्षिणा-
भिमानीत्वात् अर्धनारीश्वरतया स्थितस्य भगवद्देहभागस्य वामभागे स्थितायाः
दक्षिणभागे इनः स्वपतिर्नारायणः सदा वर्तत इति हेतोर्वा दक्षिणापदवाच्या
रुक्मिणीरूपा इयं श्रीश्च सर्वोत्तमत्वादसदृशत्वाच्च आश्चर्या धन्या चेत्यभिप्रेति ।
बहुवचनं तु नानाविधयज्ञेषु दीयमानदक्षिणानां अनेकप्रकारवत्त्वेन बहुत्वात् तद-

कश्चित् । इत्याश्चर्यो धन्य इत्येव शब्दद्वये तूक्ते वासुदेवस्तमाह ॥ ६५ ॥
दक्षिणाभिस्माकमित्येव कृष्णं पप्रच्छुरेतत्किमिति स्म भूपाः । नारायणो
मुनिमूत्रे वदेति शृणुध्वमित्याह स नारदोऽपि ॥ ६६ ॥ कूर्मो दृष्टो विष्णु-

भिमानितया तत्र स्थितानां अत एव दक्षिणापदवाच्यानां दक्षिणाख्यमूलरूप-
रमांशानां बहुत्वाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । अत्र सर्वपदेन च प्रस्तुताः कूर्ममारभ्य
ब्रह्मपर्यन्ताः प्रधानजीवाः वेदाभिमानिनी यज्ञाभिमानिनी चेति द्विरूपा श्रीश्च
गृह्यन्ते । तत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवेभ्य उत्तमत्वं कृष्णस्य रुक्मिण्याश्च समम् । इयांस्तु
विशेषः स्वस्य निरवधिकोत्तमत्वं लक्ष्म्यास्तु सावधिकोत्तमत्वमिति । वेदयज्ञाख्य-
लक्ष्मीरूपद्वयात्स्वस्य निरवधिकमुत्तमत्वं लक्ष्म्यास्तु स्वरूपेषूत्तमाधमविभागा-
योगेऽपि रमारूपत्रयाभिमन्यमानवेदयज्ञदक्षिणानां क्रमेणोत्तमत्वात्तदभिमानिनीनां
लक्ष्मीरूपाणामपि क्रमेणोत्तमत्वोक्तिरिति ज्ञेयम् । शुष्कवेदात्तदर्थभूतविष्णुपूजा-
रूपयज्ञस्य ज्यैष्ठ्यम् । ऋत्विक्कृतपुण्यश्रेयस्सम्पत्त्या यजमानकृतयज्ञपूरकत्वाद्यज्ञ-
कालीनर्त्विक्श्रमनिवर्तकत्वाच्च दक्षिणायाः केवलयज्ञादपि ज्यैष्ठ्यम् । यथा एक-
स्यैव राजकुमारस्य मेषतुरगगजाख्येषु क्रमेण अधिकस्थानेषु स्थितौ तस्यैव
स्थानकृतनीचोच्चभावोपाधिका नीचोच्चता द्रष्टृणां दृशि दृश्यते । अत एव मज-
राजस्थितं तं महाराज इति परितो नमन्ति । तथेहापीत्येको भावः । बहिर्निष्ठ-
वेदाभिमानितया बहिर्स्थितरमारूपात् भगवदङ्गता यज्ञाभिमानिनी लक्ष्मीः
स्थानाधिक्येन अधिकेत्युच्यते । ततोऽपि भगवतः देहाङ्गता रमा स्थानवैशेष्यात्
विशिष्टेत्युच्यत इति परो भावः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कूर्मो दृष्टो विष्णुपद्मां
मयोक्त इत्यादिनारदवाक्यस्यैव योजना विष्णुपद्मां=गङ्गायां मया दृष्टः कूर्मः
त्वमुत्तमोऽसि तव समो नास्तीति च भावेनोक्तः=आश्चर्योऽसि धन्योऽसीत्युक्तः ।
एवं वदतो नारदस्य कूर्मः स्वावरसर्वोत्तम इत्येवाभिसन्धिः । गङ्गातोऽप्यवरस्य
निरवधिकसर्वोत्तमत्वायोगात् । साक्षात्कृतपरमतत्त्वस्य नारदस्य अमायोगाच्च ।
अतः कूर्मोऽसौ गङ्गातोऽप्यवरः तास्तम्यपूर्वावधिभूतपुष्कर एवेति ज्ञेयम् । एव-
मुक्ते सति कूर्मः स्वाधारत्वाद्भूजैव मतोऽप्याश्चर्या धन्या चेति भावेन गङ्गामेवोत्त-
मामूचे । तदा गङ्गामागत्य त्वमाश्चर्याऽसि धन्यासीत्यब्रुवम् । तदा सा

पद्यां मयोक्तस्त्वमुत्तमो नास्ति समस्तवेति । ऊचे गङ्गामुत्तमां सा जलेश-
मुमामूचे पृथिवीनामिकां सः ॥ ६७ ॥ या मादृशा देवतास्सर्वशस्ता धृता-
स्तया प्रथितत्वात् पृथिव्या । शिवं शेषं गरुडं चाह साऽपि परावनात्पर्वतनाम-
धेयान् ॥ ६८ ॥ तैरेवाहं मत्समाश्चैव देव्यो ध्रियन्त इत्येव त ऊचिरेऽथ ।
ब्रह्माणमेवोत्तममाह सोऽपि वेदात्मिकां प्रकृतिं विष्णुपत्नीम् ॥ ६९ ॥ सैका

गङ्गा स्वपतित्वाद्वरुणः मत्त आश्चर्यो धन्यश्चेति भावेन जलेशमुत्तममूचे ।
ततोऽहं वरुणमुपेत्य त्वमाश्चर्योऽसि धन्योऽसीत्यब्रुवं तदा स वरुणः ममापि
मातृस्थानीयत्वात् पृथिवी उत्तमैव मत्तोऽप्याश्चर्या धन्या चेति भावेन पृथि-
वीनामिकामुमामूचे । कचिद् ग्रन्थे पृथिवीमाहेत्यप्यस्ति तस्य तात्पर्यकथनाय
पृथिवीनामिकामित्युक्तम् । या मादृशा देवताः सन्ति सर्वशः = सर्वास्ता देवताः
प्रथितत्वात्पृथिव्या = पृथिवीनाम्या उमया धृताः । अतः सा उत्तमेति वरुणस्य
भावः । ततोऽहमुमामभ्येत्य त्वमाश्चर्योऽसि धन्यासीत्यब्रुवम् । तदा सा उमाऽपि
मम पतित्वात्पतिसमत्वाच्च शिवशेषगरुडा एव मत्तोऽप्याश्चर्याः धन्याश्चेति भावेन
परावनात्पर्वतनामधेयान्शिवशेषगरुडाख्यदेवानुत्तमानाह । परेषां स्वावराणामिन्द्रा-
दीनामवनाद्रक्षणात्पर्वतनामधेयानिति वदता परपदोपपदात् “अव रक्षण” इति
धातोः क्तप्रत्यये कृते निरुक्तत्वादुपपदान्तिमस्य धातोरादिमस्य चाकारस्य नाशे
श्लिष्टोच्चारणे कृते सति पर्वतशब्दो निष्पन्न इति सूचितम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तैः
शिवशेषगरुडैरेव अहं मत्समा देव्यश्च ध्रियन्त इति हेतोः तानेव स्वोत्तमानाहेति
पूर्वेण सम्बन्धः । ततोऽहं तानपि गत्वा यूयमाश्चर्या धन्याश्चेत्यब्रुवम् । अथ ते
स्वपितृत्वादस्मत्तोऽपि ब्रह्मा आश्चर्यो धन्यश्चेति भावेन ब्राह्मणजातेः प्रवर्तकत्वात्
ब्राह्मणशब्दवाच्यं ब्रह्माणमेवोत्तममूचिरे । ततोऽहं ब्रह्माणं दृष्ट्वा त्वमाश्चर्योऽसि
धन्योऽसीत्यब्रुवम् । सोऽपि मम च मातृत्वात् वेदाभिमानिनी श्रीरेव मत्तोऽप्याश्चर्या
धन्या चेति भावेन वेदात्मिकां प्रकृतिं = प्रकृतिनाम्नीं विष्णुपत्नीं उत्तमामाह ॥
॥ ६९ ॥ ततोऽहं तामेव श्रियमभ्युपेत्य त्वमाश्चर्योऽसि धन्याऽसीत्यब्रुवम् । तदा
बहुरूपा सा एका देवी मदभिमन्यमानवेदादपि वेदफलीभूतग्रज्ञाभिमानिनी
अभिमन्यमानतारतम्यात् आश्चर्या धन्या चेति भावेन तामेवोत्तमां बभाषे । एका =

देवी बहुरूपा बभाषे युक्ता यदाऽहं ज्ञेन नारायणेन । यज्ञक्रियामानिनी यज्ञ-
नाम्नी तदोत्तमा तत्प्रवेशात्तदाख्या ॥ ७० ॥ विष्णवाविष्टा यज्ञनाम्नी
तदं कस्थिता सोचे केशवो ह्युत्तमोऽलम् । न तत्समश्चाधिकोऽतः कुतः स्यात्
ऋषे सत्यं नान्यथेति स्म भूषाः ॥ ७१ ॥ तयोक्तोऽहं नावतारेषु कश्चिद्विशेष
इत्येव यदुप्रवीरम् । सर्वोत्तमोऽसीत्यवदं स चाह न केवलं मेऽङ्कगायाः
श्रियोऽहम् ॥ ७२ ॥ सदोत्तमः किं तु यदा तु सा मे वामार्धरूपा दक्षिणा-
नामधेया । यस्मात्तस्या दक्षिणतः स्थितोऽहं तस्मान्नाम्ना दक्षिणेत्येव सा
स्यात् ॥ ७३ ॥ सा दक्षिणामानिनी देवता च सा च स्थिता बहुरूपा

रूपत्वयेऽपि भेदरहिता यदाऽहं ज्ञेन सर्वज्ञेन नारायणेन युक्ता यज्ञक्रियामानिनी
तत्प्रवेशात् यज्ञक्रियान्तरेऽपि सन्निधानात् तदाख्या यज्ञनाम्नी भूयासम् । तदा
सा अधिष्ठानज्यैष्ठ्यादुत्तमेति बभाष इति पूर्वणान्वयः । ज्ञेन युता यज्ञक्रियामानिनी
तत्प्रविष्टेति च यज्ञपदवाच्यत्वे निमित्तत्रयमुदितमिति ज्ञेयम् । ज्ञेन नारायणेन
युता यज्ञनाम्नीति वदन्त्या ज्ञं यातीति समासः अग्न्याहितादिवत् यशब्दस्य
पूर्वनिपात इति सूचितम् । अत्र सर्वत्रोत्तमत्वं स्वावरेभ्य एव नतु सर्वेभ्यः ।
अत एव विष्णोः निरवधिकसर्वोत्तमत्वज्ञापनाय अलंशब्दप्रयोगः । हिशब्देन
हरेः निरवधिकसर्वोत्तमत्वं “एष सर्वेश्वर” इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धमिति सूच-
यति ॥ ७० ॥ ततोऽहं तामपि समेत्य त्वमाश्चर्याऽसि धन्याऽसीत्यब्रुवम् । तदा
विष्णवाविष्टा विष्णवङ्कस्थिता यज्ञनाम्नी लक्ष्मीः ममापि पतित्वान्मदीययजन-
क्रियायां पूज्यत्वान्निरवधिकगुणपूर्णत्वाच्च केशव एव मत्तोऽप्यलं आश्चर्या धन्यश्चेति
भावेन केशवमुत्तममूचे । सर्वत्र प्रतिवचनबलादुक्तरीत्या प्रश्नोऽप्यनुसन्धेयः । एवं
च कूर्मदेहाङ्गजाजलस्य, गङ्गाजलात्तदाधारभूतसमुद्रजलस्य, समुद्रजलादपि तदा-
धारभूतपृथिव्याः, पृथिवीतोऽपि पृथिव्याधारभूतभूवराणां, भूधरेभ्योऽपि ब्रह्माभि-
मन्यमानमहत्तत्त्वस्य ततोऽपि ब्राह्मण्यहेतुभूतवेदस्य, वेदादपि यज्ञस्य यज्ञादपि दक्षि-
णायाश्चेति क्रमेण ज्यैष्ठ्यमिति जडतारतम्यं च दर्शितमिति ॥ पुष्करादिभ्यो गङ्गा,
गङ्गातो वरुणः, वरुणदेवादुमा उमातो रुद्रशेषगरुडाः ततो ब्रह्मा, ततो बहुरूपिणी
लक्ष्मीः, ततः श्रीनारायण इति देवतातारतम्यं च दर्शितमिति ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

मदर्थं । वामार्धो मे तत्प्रविष्टो यतो हि ततोऽहं स्यामर्धनारायणाख्यः ॥
 ॥ ७४ ॥ तदाऽप्यस्या उत्तमोऽहं सुपूर्णो न मादृशः कश्चिदस्त्युत्तमो वा ।
 इत्येवावादीदक्षिणाभिस्सहेति सर्वोत्तमत्वं दक्षिणानां स्मरन् सः ॥ ७५ ॥
 ताभिश्चैताभिर्दक्षिणाभिस्समेताद्वरिष्ठोऽहं जगतस्सर्वदेव । मत्सामर्थ्यान्नैव
 चानन्तभागो दक्षिणानां विद्यते नारदेति ॥ ७६ ॥ उक्तं कृष्णेनाप्रतिमेन भूपा
 अन्योत्तमत्वं दक्षिणानां च शश्वत् । सेयं भीष्मो दक्षिणा केशवोऽयं तस्याः
 श्रेष्ठः पश्यत राजसङ्घाः ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षं वो वीर्यमस्यापि कुन्त्या युधेऽ-
 र्थितः केशवो वीर्यमस्यै । अदर्शयत्पाण्डवान् धार्तराष्ट्रान् भीष्मद्रोणद्रौणि-
 कृपान् सकर्णान् ॥ ७८ ॥ निरायुधांश्चक्र एकः क्षणेन लोकश्रेष्ठान् दैवतै-
 रप्यजेयान् । व्रतं भीमस्यास्ति नैवाभिकृष्णमियामिति स्माज्ञया तस्य
 विष्णोः ॥ ७९ ॥ चक्रं रथस्याग्रहीत्स प्रणम्य कृष्णं स तं केशवोऽपाहरच्च ।
 एवं क्रीडन्तोऽप्यात्मशक्त्या प्रयत्नं कुर्वन्तस्ते विजिताः केशवेन ॥ ८० ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तदाप्यस्या उत्तमोऽहमिति वदन् कृष्णः दक्षिणाभिः
 साकमित्यस्य दक्षिणाभिः सह स्थितात् कूर्मादियज्ञान्तदेवतावर्गादुत्तमोऽस्मीत्यर्था-
 न्तरं च सूचयति । सर्वोत्तमत्वं दक्षिणानां स्मरन्निति वदन्नारदः प्रागुक्तमर्थं
 मुख्यत्वान्मुखतो वक्ति । तस्माद्दक्षिणाभिः साकमित्यस्य द्वेधाऽप्यर्थो ज्ञेयः । असं-
 कुचितस्वेतरसकलसर्वोत्तमत्वं कृष्णस्यैव । लक्ष्म्यास्तु न कृष्णवदसंकुचितवृत्त्या
 स्वेतरसर्वोत्तमत्वम् । पत्युः पुरुषोत्तमादप्युत्तमत्वस्य तस्यामसम्भवात् । सा ब्रह्मादि
 सर्वजगतः श्रेष्ठा । हरेस्तु भार्यात्वाद्भक्तैव । निरवधिकसर्वोत्तमस्तु भगवान् श्रीकृष्ण
 एवेति भावः ॥ ७५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति ताभिश्चैताभिरित्यादिना । अनन्तभाग
 इत्यत्र अनन्तादेको भागः अनन्तभाग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षं वो वीर्य-
 मित्यत्र हे राजसङ्घाः अस्य वीर्यं वः प्रत्यक्षमपीति यदा नारदो जगाद तदा कुन्त्या
 अर्थितः=तव वीर्यं दर्शयेत्यर्थितः केशवः अस्यै युद्धे वीर्यमदर्शयदिति यदा तदेति
 पदे उपस्कृत्य योजना ॥ ७८ ॥ यस्मात्कृष्णमभि न इयां=युद्धार्थं न गच्छेयमिति
 भीमस्य व्रतमस्ति अतः कारणात् आज्ञया=युद्धं कुर्विति कृष्णाज्ञया कृतयापि
 सः=भीमः कृष्णं प्रणम्य=आज्ञोलङ्घनमिया नमस्कृत्य रथचक्रमेवाग्रहीत् । न तु

ततस्सर्वे नेमुरस्मै पृथा च सविस्मया वासुदेवं ननाम । एवंविधान्यद्भुता-
नीह कृष्णे दृष्टानि वशतसाहस्रशश्च ॥ ८१ ॥ तस्मादेष ह्यद्भुतोऽन्युत्तमश्चे-
त्युक्ता नेमुस्तेऽखिला वासुदेवम् । वाय्वाज्ञया वायुशिष्यस्य सत्यमित्या-
द्युक्त्वा नारदो रुक्मिणीं च ॥ ८२ ॥ स्तुत्वा पुष्पं पारिजातस्य दत्वा ययौ
लोकं क्षिप्रमब्जोद्भवस्य । साक्षात्मत्या रुक्मिणीत्येकसंविद्धिधाभूता नात्र
भेदोऽस्ति कश्चित् ॥ ८३ ॥ तथाऽपि सा प्रमदानां स्वभावप्रकाशनार्थं
कुपितेवास सत्या । साकं रुक्मिण्या राजमध्ये प्रवेशात् स्तवादृषेः
पुष्पदानाच्च देवीम् ॥ ८४ ॥ कोपाननं दर्शयन्तीमुवाच विडम्बनार्थं कामि-
जनस्य कृष्णः । दाताऽस्म्यहं पारिजातं तरुं त इत्येव तत्राथागमद्वासवोऽपि ॥
८५ ॥ सर्वदेवैर्भौमजितोऽप्यदित्यास्तेनैवाथो कुण्डलाभ्यां हृताभ्याम् ।
तदैवागुर्मुनयस्तेन नुन्ना बदर्यास्ते सर्व एवाशु कृष्णम् ॥ ८६ ॥ ययाचिरे
भौमवधाय नत्वा स्तुत्वा स्तोत्रैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च । इन्द्रेण देवैस्महितेन
याचितो विप्रैश्च सस्मार विहङ्गराजम् । आगम्य नत्वा पुरतः स्थितं तमा-
रुह्य सत्यासहितो ययौ हरिः ॥ ८७ ॥ नित्यैव या प्रकृतिः स्वेच्छयैव जग-
च्छिक्षार्थं द्वादशीं भीमसंज्ञाम् । उपोष्य बभ्रे कोटिधाराजलस्य विष्णोः
प्रीत्यर्थं सैव हि सत्यभामा ॥ ८८ ॥ तथा युक्तो गरुडस्कन्धसंस्थो दूरानु-
यातो वज्रभृताऽप्यनुज्ञाम् । दत्वाऽमुष्मै प्रययौ वायुजुष्टामाशां कृष्णो भौम-
वधे धृतात्मा ॥ ८९ ॥ भौमो ह्यामीह्रस्ववरादवध्यो न शस्त्रभृज्जीयस इत्य-
युयोध । तथाऽपि सः=केशवः स्ववीर्योत्कर्षं दर्शयितुं तं=भीममपाहरत्=स्वबाहु-
बलेन रथाद्विमोच्य दूरे प्राक्षिपदिति योजना ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ वाय्वा-
ज्ञया वायुशिष्य इत्यत्र वायुशिष्यः सः=नारदः वाय्वाज्ञया=रैवताचलस्थकृष्णमहि-
मानं तत्र पुञ्जीभूतराजकटकमध्ये प्रकटीकृत्य गच्छेति विष्णुप्रेषितमूलरूपवाय्वाज्ञया
सत्यं=हरेर्महामाहात्म्यं यथार्थमिति आदिपदेन दक्षिणादेव्या अपि माहात्म्यं च
सत्यमित्युक्तवेति योजना । अन्यत्स्पष्टमेव ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ कुण्डलाभ्यां
हृताभ्यामित्यत्र कुण्डलाभ्यां हृताभ्यां सद्भ्यामित्यर्थः ॥ ८५ ॥ तेन नुन्ना इत्यत्र
तेन “नुद व्यथन” इति धातोः नुन्नाः=व्यथिता इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

मुष्मै । दत्तो वरो ब्रह्मणा तद्वदेव तस्यामात्यानां तद्वदवध्यता च ॥ ९० ॥
 भौमेन जय्यत्वमपि ह्यमीषां दत्त भौमाय ब्रह्मणा क्रोडरूपात् । विष्णो-
 र्जातायास्य दुर्गे च दत्तं प्राग्जोतिषं नाम पुरं समस्तैः ॥ ९१ ॥ आसीद्वाहे
 गिरिदुर्गे तदन्तः पानीयदुर्गे मौरवं पाशदुर्गम् । तस्याप्यन्तः क्षुरधारोपमं तत्पा-
 शाश्च ते षट्सहस्राः सुघोराः ॥ ९२ ॥ अभेद्यत्वमरिभिरतार्यता च दत्ता
 दुर्गाणां ब्रह्मणाऽऽराधितेन । तस्यामात्याः पीठमुरौ निसुम्भहयग्रीवौ पञ्चज-
 नश्च शूराः ॥ ९३ ॥ सङ्कल्प्य तान् लोकपालानहं च ब्रह्मेत्यद्वा भाषमाणस्स
 आस्ते । हन्तुं कृष्णो नरकं तत्र गत्वा गिरिं दुर्गे गदया निर्विभेद ॥ ९४ ॥
 वायव्यास्त्रेणोदकं शोषयित्वा चकर्त खड्गेन मुरस्य पाशान् । अथाभिपेतुर्मुर-
 पीठौ निसुम्भहयग्रीवौ पञ्चजनश्च दैत्याः ॥ ९५ ॥ ताञ्छैलशस्त्रास्त्रशिलाभि-
 वर्षिणश्चक्रे व्यसूश्चक्रनिकृत्तकन्धरान् । तेषां सुतास्सप्तसप्तोरुवीर्या वरादवध्या
 गिरिशस्याभिपेतुः ॥ ९६ ॥ तानस्त्रशस्त्राभिमुचश्शरोत्तमैः समर्पयामास स
 मृत्यवेऽच्युतः । हत्वा पञ्चत्रिंशतो मन्त्रिपुत्रान् जगाम भौमस्य सकाशमाशु ।
 श्रुत्वा भौमः कृष्णमायान्तमारादक्षौहिणीत्रिशकेनाभ्ययात्तम् ॥ ९७ ॥
 जघ्ने सेनां गरुडः पक्षपातैः पादं शेषं केशवस्सायकौघैः । अथाऽऽससादाऽऽशु
 भौमोऽच्युतं तं मुञ्चन् शरानस्त्रसम्मन्त्रितान् द्राक् ॥ ९८ ॥ विव्याथ तं
 केशवस्सायकौघैर्भौमश्शतघ्नीं ब्रह्मदत्ताममुञ्चत् । अच्छेद्योऽभेद्यो नित्यसंवित्
 सुखात्मा नित्याव्ययः पूर्णशक्तिस्स कृष्णः ॥ ९९ ॥ निगीर्य तां देववरः
 शतघ्नीं नित्याश्रान्तोऽदर्शयच्छान्तवच्च ॥ १०० ॥ बहून्वरान् ब्रह्मणोऽ-
 न्येष्वमोघान् मोघीकृतान्वीक्ष्य परात्परेशः । भवेत्कथञ्चिद्बहुमानेन युक्त
 इत्येव कृष्णोऽदर्शयच्छान्तवत् स्वम् ॥ १०१ ॥ तदा ह्यं नरकं वीक्ष्य देवी

॥ ८९ ॥ ९० ॥ पुरं समस्तैरित्यत्र “पृ पालनपूरणयो” रिति धातोः समस्तैः=भाग्यैः
 पुरं=पूर्णमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ मौरवं=मुरनामकदैत्येन कृतम् ॥ ९२ ॥ दत्ता दुर्गा-
 णामित्यत्र दुर्गाणां=दुर्गमत्वात् दुर्गपदवाच्यानां गिरिसलिलमुरपाशानामित्यर्थः ॥
 ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥
 कथञ्चिद्बहुमानयुक्त इत्यत्र कथञ्चित्=स्वभजकदैत्यचित्ते अंकुरितबहुमानयुक्त

सत्याऽऽददे कार्मुकं शार्ङ्गसंज्ञम् । चकार तं यतमानं च भौमं निरायुधं विरथं
 च क्षणेन ॥ १०२ ॥ आलिङ्ग्य कृष्णः सत्यभामां पुनश्च स्थान्तरे संस्थितं
 भौममुग्रम् । सृजन्तमस्त्राण्यरिणा निकृत्तस्कन्धं मृत्योरर्पयामास शीघ्रम् ॥
 ॥ १०३ ॥ स मन्त्रिभिर्मन्त्रिपुत्रैस्समेतो जगाम कृष्णावज्ञयाऽन्धं तमश्च ।
 तदाविष्टो वायुरगाच्च कृष्णमन्तःपुरं प्राविशत्सत्ययेशः ॥ १०४ ॥ तदा
 भूमिः पञ्चभूतावरा या यस्यां जज्ञे नरकः श्रीविराहात् । मूलप्रकृत्यैव भूम्या
 नितान्तमाविष्टा या साऽगमत्कृष्णपादौ ॥ १०५ ॥ साऽदित्यास्ते कुण्डले
 पादयोश्च निधाय पौत्रं भगदत्तसंज्ञम् । समर्पयामास तस्याभिषेकं प्राञ्जो-
 तिषे कारयामास कृष्णः ॥ १०६ ॥ संस्थाप्य तं सर्वकिरातशज्ये भौमाहृतं
 वैश्रवणाद्वलेन । शिवेन दत्तं धनदायातिसत्त्वं भगदत्तेन्यदधात्सुप्रतीकं रमेशः ॥
 ॥ १०७ ॥ करीन्द्रमेकं तं निधायैव तस्मिन्कृत्वा प्रसादं च वसुन्धरायाः ।
 चतुर्दन्तान्घट्सहस्रान्करीन्द्रान्पयोब्धिजान्प्राहिणोद्वास्वत्यै ॥ १०८ ॥ नरा-
 धिपान्देवगन्धर्वनागान् जित्वा नीतं हेमरत्नोच्चराशिम् । शतद्वयं योजनानां
 समृद्धं समन्ततः प्राहिणोत् स्वां पुरीं सः ॥ १०९ ॥ महावीर्यैर्नैर्ऋतै राक्ष-
 सेन्द्रैर्भौमानीतैर्निर्ऋतिं योधयित्वा । स प्राहिणोत्सर्वरत्नोच्चराशिं गजान्श्च
 नारायण आदिदेवः ॥ ११० ॥ तत्रापश्यत्कन्यका भूमिपानां भौमानीताः
 समरे तान्विजित्य । द्व्यष्टौ सहस्राणि शतं च रूपशीलोदारा अक्षताः सद्-
 तस्थाः ॥ १११ ॥ काश्चित्तत्रासन्देवगन्धर्वकन्यास्तासां प्रधाना त्वष्टृपुत्री
 कपोरुः । पुत्रा अग्नेः पूर्वमासंश्च तेऽथ स्त्रीत्वप्राप्त्यै चक्रुरुग्रं तपश्च ॥ ११२ ॥

इत्यर्थः । यद्वा कथञ्चित्=केवललोकनटनार्थं मया प्रदर्शितश्रमेण स्वस्यापराध-
 शङ्कया “निरनिष्टो निरवद्यः” “अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्” “नित्यो नित्यानां”
 “नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा” “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’त्यादि बहुप्रमाणेन युक्तः=संयुक्तः आलोचने सर्व-
 विषयकत्वात् ईदृशानि प्रमाणान्यालोच्य केवलमसुरजनमोहनार्थमेव श्रान्तिः
 प्रदर्शिता । अतो वरदानान्नमेऽपराध इति अनुसन्धाता भवेदित्यर्थः ॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

भार्यात्वार्थे वासुदेवस्य योषित्तनुं तासामिच्छतीनां समीरः । अदाद्वरं तपसा-
ऽऽराधितस्स स्त्रीभूतास्ते बदरीं संप्रजग्मुः ॥ ११३ ॥ नारायणं तत्र शिश्रूष-
माणाः प्राप्याप्सरस्त्वं राजकुलेषु जाताः । काश्चित्स्वर्गे ता निशाम्यैव
कृष्णं वव्रुः पतिं सर्वगुणाभिरामम् ॥ ११४ ॥ आजानदेवैस्सर्वगुणैस्समास्ताः
स्वभावतोऽथेन्द्रिरावेशतोऽतः । गुणाधिकास्ताश्शिविकासु कृष्ण आरोपयित्वा
प्राहिणोद्धारयत्यै ॥ ११५ ॥ समन्ततो योजनानां शते द्वे प्रवृद्धमिन्द्रस्य
सरत्नपर्वतम् । नित्यामृतस्रावि जलेश्वरस्य छत्रं च दोभ्यां गरुडे न्यधाद्धरिः
॥ ११६ ॥ स्वयं च सत्यासहितस्समारुहत्स चाश्रमेणैव ययौ त्रिविष्टपम् ।
अभिप्रयातोऽखिललोकपालैर्जनार्दनश्शक्रगृहं विवेश ॥ ११७ ॥ संपूजितस्सत्य-
भामासहायश्शक्रेण शच्या सहितेन सादरम् । ददावदित्या अपि कुण्डले
शुभे समस्तदेवैर्मुनिभिश्च वन्दितः ॥ ११८ ॥ तमासुरावेशवशादजानती
सत्यां च सर्वप्रभवौ जगत्प्रभू । निर्दोषसौख्यैकतनू शुभाशिषस्ताभ्यां ददौ
साऽदितिरात्मपुत्रवत् ॥ ११९ ॥ अथो सदानन्दचिदात्मदेहस्स नन्दनोद्यान-
मजोऽनुरूपया । अनन्तशक्तिस्सह सत्यभामया विवेश रन्तुं प्रिययाऽखिले-
श्वरः ॥ १२० ॥ तयाच्युतोऽसौ कनकावदातया सुकुंकुमादिग्धपिशङ्ग-
वाससा । पूर्णेन्दुकोट्यौघजयन्मुखाब्जया रेमेऽपितात्मा जगदेकसुन्दरः ॥
॥ १२१ ॥ सर्वतुनित्योदितसर्ववैभवे सुरत्नचामीकरवृक्षसद्वने । सदैव पूर्णेन्दु-
विराजिते हरिश्चचार देव्या पवनानुसेविते ॥ १२२ ॥ विदोषसंवित्तनुरत्र
सत्तहं ददर्श सत्याऽमृतमन्थनोद्भवम् । स पारिजातं मणिकाञ्चनात्मकं समस्त-
कामप्रदमार्तिहारिणम् ॥ १२३ ॥ दृष्ट्वैव तं सुस्मितचन्द्रिकास्फुरन्मुखारविः
न्दासितलोललोचना । कपोलनिर्भातचलत्सुकुण्डला जगाद देवाधिपतिं पतिं
सती ॥ १२४ ॥ तरुर्जगज्जीवद मे गृहाङ्गणे संस्थापनीयोऽयमचिन्त्यपौरुष ।

॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ आजानदेवैः सर्वगुणैस्समास्ता इत्यत्र
ताः=कन्याः स्वभावतः सर्वगुणैः आजानदेवैः समाः । आजानदेवा इति जय-
न्तादिदेवानामेको गणः । अतः=आजानदेवेभ्यः गुणाधिकाः ॥ ११६ ॥
॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

इतीरितस्तां कलशोपमस्तनीमालिङ्ग्य देवस्तरुमुद्धवर्ह ॥ १२५ ॥ स तेन
 वृक्षेण सहैव केशवस्तया च देव्याऽरुहदग्र्यपौरुषम् । स्वगेश्वरं तच्च निश्चय
 शच्या प्रचोदितो वासव आगमत्सुरैः ॥ १२६ ॥ तानासुरावेशयुतान्हरेश्च
 बलप्रकाशाय समुद्यतान् सुरान् । न्यवारयच्छार्ङ्गशरासनच्युतैर्हरिप्रिया
 बाणवरैस्समस्तशः ॥ १२७ ॥ निरायुधं वैश्रवणं चकार चिक्षेप चाब्धौ
 गरुडो जलेश्वरम् । प्रधानवायोस्तनयं च वायुं कोणाधिपं वह्नियमादिकानपि
 ॥ १२८ ॥ विबोध्य शार्ङ्गोत्थरवैः स्वकां तनूमावेशितानामसुरैरगाद्धरिः ।
 ते बोधितास्तेन रणं विमृज्य ययुर्विदित्वा तमनादिपूरुषम् ॥ १२९ ॥
 शिवं च शक्रार्थमुपागतं हरिर्न्यवारयच्छार्ङ्गविनिस्सृतैश्शरैः । सवाहनो दूरतरे
 निपातितो गरुत्मता शम्भुरगाच्छराहतः ॥ १३० ॥ विद्राविते बाणगणैश्च
 शौरिणा हरे हरौ वज्रमवासृजद् द्रुतम् । शक्रोऽग्रहीत्तं प्रहसन्ननार्दनः करेण
 वामेन स चापजग्मिवान् ॥ १३१ ॥ अपाहसत्तं जगदेकसुन्दरी हरिप्रियाऽथो
 जगदेकमातरम् । उवाच शक्रो जगतां जनित्रे प्रदर्शयामो वयमात्मशैशवम् ॥
 १३२ ॥ जगाम चाथो शरणं जनार्दनं सुरैर्वृतो देवपतिः क्षमापयन् ।
 शृङ्गं च दत्वा मणिपर्वतस्य प्रणम्य देव्या सहितं जगद्गुरुम् ॥ १३३ ॥ ययाच
 एनं परिरक्षणाय शचीपतिः केशवमर्जुनस्य । जगाद कृष्णोऽपि धरातलस्थिते
 न मय्यमुं कश्चन जेष्यतीति ॥ १३४ ॥ तमर्जुनार्थं वरमाप्य वासवः पुनः

॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ प्रधानवायोस्तनयमित्यत्र प्रधानवायो-
 स्तनयं वह्नियमादिकान्दिक्पालकान् प्रत्यपि असुरैरावेशितानामितरदेवानां च
 स्वकां तनुं विबोध्येत्यन्वयः । शार्ङ्गोत्थरवैर्विबोध्येति वदता यद्यपि शरा अपि
 देवेषु प्रयुक्ताः तथापि स्वभक्तत्वात् यथा न म्रियेरन् तथा करुणया मन्दं लघु च
 प्रयुक्ताः । भीषणाय शार्ङ्गरवं तु घनगर्जितवत् करोति । अतः शरताडनात् कृष्णो-
 ऽयमिति प्रबोधो नाभूत् । किन्तु गम्भीरशार्ङ्गरवैरेव विबोधो जात इति सूचितम् ।
 अन्यथा “दृष्ट्वा समीरणो युद्धादपयातं हुताशनम् । सायकाचितसर्वाङ्गमात्मानं चाति-
 विह्वलः ॥ विदित्वा पुण्डरीकाक्षं संग्रामे प्रत्युपस्थितम् । न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ प्राण-
 त्राणपरायण” इति भागवतविरोधः स्यात् अत इत्थमेव योजना ॥ १२९ ॥

पुनश्चक्रधरं प्रणम्य । प्रसन्नदृष्ट्या हरिणाऽभिवीक्षितो ययौ महाभागवतः
 स्वमालयम् ॥ १३५ ॥ कृष्णोऽप्यनुज्ञाप्य पुरन्दरं पुरीं निजां व्रजन्नभ्यधिकं
 व्यरोचत । किरीटधारी वरकुण्डलोल्लसन्मुखाम्बुजः पीतपटस्सकौस्तुभः ॥
 ॥ १३६ ॥ विरोचमानस्य सदा जगत्प्रभोर्न वै विशेषः क्वचिदच्युतस्य ।
 तथाऽपि तत् स्मारयितुं वचो भवेदपेक्ष्य चालपज्ञमतिं पुराणगम् ॥ १३७ ॥
 प्रविश्य चेशः स्वपुरीं स यादवैस्सुपूजितोऽन्तःपुरमेत्य चाङ्गणे । तहं प्रियाया
 न्यदधाद्दृहस्य सहैव शृङ्गेण च रत्नसद्भिरेः ॥ १३८ ॥ प्रदाय रत्नानि च
 सर्वसान्त्वतां यथेष्टतस्ता अपि कन्यकाः प्रभुः । उद्धाह्य रेमे पृथगेव रत्न-
 प्रासादसंस्थाभिरनन्तरूपः ॥ १३९ ॥ पृथक् पृथक् तासु दशैव पुत्रकानधत्त
 कन्यामपि सर्वशः प्रभुः । प्रद्युम्नसाम्बावपि भानुचारुदेष्णौ च तेषां नितरां
 गुणाधिकाः ॥ १४० ॥ विवस्वतो योऽवरजोऽदितेस्सुतः रुधातश्च नाम्ना
 सवितेति कृष्णात् । जातस्स सत्याजठरेऽत्र नाम्ना भानुस्तु भैष्म्या अपि
 चारुदेष्णः ॥ १४१ ॥ स चारुदेष्णोऽपि हि विघ्नराजो येऽन्ये च कृष्णस्य
 सुतास्समस्ताः । ते चैव गीर्वाणगणास्तथाऽन्ये ये द्वारकायां निवसन्ति
 सर्वे ॥ १४२ ॥ तस्यां समस्तैरभिपूज्यमाने देवे स्वपुर्यां निवसत्यनन्ते ।
 ययौ कदाचित्स तु रौक्मिणेयः साम्बेन साकं भुजगेन्द्रलोकम् ॥ १४३ ॥
 अज्ञानतस्तैरभियोधितस्स जिगाय सर्वानपि वासुकिं च । विद्राव्य बाणैरथ
 रत्नसंचयान् समाददे नेमुरमुं ततस्ते ॥ १४४ ॥ तैः पूजितस्साम्बसहाय
 आशु मयं च मायाविनमस्त्रवर्षैः । विजित्य रुन्धानमनेन पूजितो ययौ
 रथेनाम्बरगेन नाकम् ॥ १४५ ॥ तत्रैव कृष्णेन तु पारिजाते हते जयन्तं
 प्रजिगाय चाजौ । संस्पर्धयायातममुष्य चानुजं साम्बाऽजयद्वृषभं नाम
 शस्त्रैः ॥ १४६ ॥ अस्त्राणि तावस्त्रवरैर्निहत्य तयोश्च ताभ्यां प्रतिदग्धयानौ ।

॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ तथाऽपि
 तत् स्मारयितुमित्यत्र अल्पज्ञमतिमवेक्ष्य यत्पुराणं वचः एतत्स्मारयितुं तत्
 कदाचित्कदाचित् विशेषदर्शनं भवेदिति योजना ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥
 ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

विद्राव्य तौ बाणवरैस्सुरेन्द्रसंपूजितौ ययतुर्विद्यया स्वे ॥ १४७ ॥ स विद्यया
 साम्बमुदूह्य रत्या प्रदत्तया रुक्मिणिनन्दनः पुरीम् । ययौ ततो नारद
 आगमद् द्रुतं ज्ञातुं हरेर्बहुभार्यासु वृत्तिम् ॥ १४८ ॥ तं दृश्यष्टसाहस्रगृहेषु
 दृष्ट्वा तावत्स्वरूपैर्विहरन्तमेकम् । सुविस्मितः प्रययौ तं प्रणम्य शक्रप्रस्थं
 पूजितश्चात्र पार्थैः ॥ १४९ ॥ स आज्ञया ब्रह्मण आह कृष्णां क्रमात्कर्तुं
 भीम एवैकसंस्थाम् । अन्या देवीः स्वापयित्वा शरीरे तस्या भारत्याः
 पूर्णभोगार्थमेव ॥ १५० ॥ सुन्दोपसुन्दौ भ्रातरौ ब्रह्मवाक्यात् परस्पराद-
 न्यतो नैव वध्यौ । तिलोत्तमार्थे निहतौ परस्परं तयोर्वधार्थे सृष्ट्या तेन
 दैत्यौ ॥ १५१ ॥ अतः पृथग्वत्सरतोऽभवत्सुक्रमात्कृष्णा तिष्ठतां योऽन्य-
 युक्ताम् । पश्येद्वोऽसौ वत्सरं तीर्थयात्रां कुर्यादिति स्माथ चक्रुस्तथा ते ॥
 ॥ १५२ ॥ ततः कदाचिद्धर्मराजेन युक्तां शस्त्रागारे विप्रगोरक्षणार्थम् ।
 शस्त्रादित्सुः फल्गुनोऽद्राक्सशस्त्रैर्दस्युन्धत्वा तीर्थयात्रोन्मुखोऽभूत् ॥ १५३ ॥
 युधिष्ठिराद्यैस्सौहृदादारितोऽपि ययौ सत्यार्थं स कदाचित् धुनयाम् । कुर्वन्
 स्नानं मायया नागवध्वा हतो लोकं भुजगानां क्षणेन ॥ १५४ ॥ तस्याः
 पिता गरुडेनात्तपत्युः पुत्राकांक्षी चोदयामास पार्थम् । संवत्सरब्रह्मचर्ये तु
 पार्थैः कृष्णाहेतोः समये साधु बद्धम् ॥ १५५ ॥ पुनः पुनर्याच्यमानस्स पार्थः

॥ १४८ ॥ १४९ ॥ यद्यपि दिने दिने एकैकेन सम्भोगेऽपि भीमदिने
 अन्याः स्वापयित्वा सम्भोगे भारत्यास्तस्मिन् दिने सम्पूर्णभोगो भवति ।
 तथाऽपि वत्सरमात्रं कृष्णाया एव सम्पूर्णभोगं दातुं वत्सरकट्टलिकेति भावेनाऽऽह
 कृष्णां क्रमात्कर्तुं भीम एवैकसंस्थामिति ॥ १५० ॥ तयोर्वधार्थे सृष्ट्येत्यत्र
 तयोर्वधार्थं तेन=ब्रह्मणा सृष्ट्या=तिलोत्तमया मोहितौ सन्ताविति योग्यपदाध्याहा-
 रेण योजना ॥ १५१ ॥ अन्ययुक्तां पश्येद्वोऽसावित्यत्र वः=युष्माकं मध्ये यः
 अन्ययुक्तां=स्वस्मादन्येन युधिष्ठिरादिना युक्तमित्यन्वयः ॥ १५२ ॥ शस्त्रादित्सुः
 फल्गुनोऽद्रागित्यत्र “व्यत्ययो बहुल”मिति वचनात् अद्राक्=अद्राक्षीत् ॥
 ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ कृष्णाहेतोः समये साधु बद्धमित्यत्र पार्थैः=अन्यपार्थैः
 सह समये=वर्षमात्रं तीर्थयात्रां करिष्यामीति सङ्केते साधु=सम्यक् बद्धं=व्रतं बद्ध-

पुत्रार्थमस्या भुजगेन तस्याम् । उत्पादयामास सुतं कुजांशं नागैरावन्तं
 वरुणावेशयुक्तम् ॥ १५६ ॥ गुणाः पितुर्मातृजातिस्सुतानां यस्मात्सतां
 प्रायशस्तेन नागः । बली च पार्थप्रथमोद्भवत्वान्मायाविदस्त्री च सुधार्मि-
 कश्च ॥ १५७ ॥ ततो ययावर्जुनस्तीर्थयात्राक्रमेण पाण्डयान् तनयोऽस्य
 माता ॥ न सह त्यक्तो भुजगैर्देवलोके सम्पूजितो न्यवसद्देवतैश्च ॥ १५८ ॥
 सत्यात्ययान्नैव दोषोऽर्जुनस्य तेजीयसश्चिन्तनीयः कथञ्चित् । श्रेष्ठपराधा-
 न्नान्यदोषस्य लेपस्तेजीयसां निर्णयोऽयं हि शास्त्रे ॥ १५९ ॥ अतिलेहाच्चा-
 ग्रजाभ्यां तदस्य क्षान्तं सुता पाण्डयराजेन दत्ता ॥ संवत्सरान्ते फल्गुन-
 स्याभिरूपा चित्राङ्गदा धीस्सेनेन तोषात् ॥ १६० ॥ स धीस्सेनस्त्वष्टुरंशोऽ-
 यमस्याप्यावेशयुक् सा च कन्या शची ॥ हि ॥ तारादेहे सूर्यजस्याङ्गसङ्गात्
 स्वर्गं नागादन्तरिक्षादिहासीत् ॥ १६१ ॥ तेनैव हेतोर्नातिसामीप्यमासीत्तस्याः
 पार्थे पुत्रिकापुत्रधर्मात् । तस्यां जातो बभ्रुवाहोऽर्जुनेन पूर्वं जयन्तः काम-
 देवांश्चयुक्तः ॥ १६२ ॥ पुत्रं वीरं जनयित्वाऽर्जुनोऽतो गच्छन्प्रभासं शापतो
 ग्राहदेहाः । अमृमुच्यन्वाप्सरसः स पञ्च ताभिर्गृहीतः प्रविकृण्व्य तीरम् ॥
 ॥ १६३ ॥ एवं हिन्तासां शापमोक्षः प्रदत्तो यदाऽखिला वो युगपत्संप्र-
 कर्षेत् । एकस्तदा निजरूपाभिरेवेत्यलं तुष्टेन ब्राह्मणेनानताताम् ॥ १६४ ॥
 विप्रापहासात्कुत्सितयोनितस्ताः कन्यातीर्थे पाण्डवसंप्रमोच्य । प्रभासः
 प्रभासं वासुदेवानुजां तां शुश्राव शमेण सुमोघनोद्यताम् ॥ १६५ ॥
 विचिन्त्य कार्यं यतिरूपं गृहीत्वा कुशस्थलीं प्रययौ तं समीपे । प्राप्तं
 कृष्णः प्राहसत्संविजानन् सत्यासहायकशयनीयाधिरूढः ॥ १६६ ॥ सर्वज्ञा सा
 लीलया हासहेतुमपृच्छत्तं सोऽपि तस्यैवभावे । लीलाभाजौ दर्शनार्थं पुन-
 स्तावगच्छतां रैवतं शैलराजम् ॥ १६७ ॥ आक्रीडोऽसौ वृष्णिभोजान्धकानां
 तत्रापश्यत्केशवः फल्गुनं तम् । स्वमुदनि स प्रतिज्ञां रहोऽस्मै चक्रे कृष्णोऽ-

मिति सम्बन्धः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥

तेनैव हेतोर्नातिसामीप्यमित्यत्र “व्यत्ययो बहुल” मिति वचनात् हेतोः = हेतुम् ॥

॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

थासदत्सर्ववृष्णीन् ॥ १६८ ॥ दृष्ट्वा गिरौ रौहिणेयो यतीन्द्रवेषं पार्थ ज्ञाति-
युक्तः प्रणम्य । चक्रे पूजां फल्गुनोऽपि प्रणामं गुणज्येष्ठोऽसीति चक्रे
बलाय ॥ १६९ ॥ सर्वज्ञं तं वाग्मिन वीक्ष्य रामः कन्यागारं वर्षकाले
निवासम् । सत्कारपूर्वं कारयेत्याह कृष्णं नैवेत्यूचे केशवो दोषवादी ॥ १७० ॥
युवा बली दर्शनीयोऽतिवाग्मी नायं योग्यः कन्यकागारवासम् । इत्युक्तवन्तं
राम आहासविद्ये नास्मिन् शङ्केत्येव लोकाधिनाथम् ॥ १७१ ॥ नास्मन्मते
रोचते त्वन्मतं तु सर्वेषां नः पूज्यमेवास्तु तेन । इत्युक्त्वा तं केशवस्सोदरायै
शुश्रूषस्वेत्याह सन्तं यतीन्द्रम् ॥ १७२ ॥ नित्याप्रमत्ता साधु संतोषयेति
प्रोक्ता तथा साऽकरोत्सोऽपि तत्र । चक्रे मासान्वार्षिकान् सत्कथाभिर्वासं
वाक्यं श्रद्धधानो हरेस्तत् ॥ १७३ ॥ संयाचितः फल्गुनेनाह वाक्यं यद्वा-
सुदेवस्तन्न जानाति कश्चित् । ऋते पित्रोर्विपृथोस्सात्यकेर्वा सुभद्रां ते प्रद-
दानीति सत्यम् ॥ १७४ ॥ अस्त्रे शस्त्रे तत्त्वविद्यासु चैव शिष्यश्शैनेयो
वासुदेवेन्द्रसून्वोः । तस्मादस्मै कथयामास कृष्णः स्वशिष्यत्वाद्विपृथोश्चापि
सर्वम् ॥ १७५ ॥ अन्ये सर्वे वासुदेवस्य पार्थान्प्रियान्नित्यं जानमाना अपि
स्म । रामेणादिष्टा उद्धवोऽथाऽऽहुकाद्या हार्दिक्याद्या नैव दित्सन्ति जिष्णोः
॥ १७६ ॥ दुर्योधने दातुमिच्छन्ति सर्वे रामप्रियार्थं जानमाना हरेस्तत् ।
अप्यप्रियं राक्षसावेशयुक्तास्तस्मात्सर्वान्वञ्चयामास कृष्णः ॥ १७७ ॥
प्रद्युम्नसाम्बप्रमुखाश्च वञ्चिता ययुस्तीर्थार्थं रामयुक्तास्ममग्राः । पिण्डोद्धारं
तत्र महोत्सवेषु प्रवर्तत्सु क्वचिदूचे सुभद्रा ॥ १७८ ॥ यते तीर्थान्याचरन्
बान्धवांस्त्वमद्राक्षीर्नः कच्चिदिष्टान् स्म पार्थान् । कुन्तीं कृष्णां वेत्याह
पृष्टस्स पार्थ ओमित्येषामाह चानामयं सः ॥ १७९ ॥ भूयस्साऽवादीद्भग-
वन्निन्द्रसूनुर्गतस्तीर्थं ब्राह्मणेभ्यः श्रुतो मे । क्वचिद्दृष्टो भवतेत्योमिति स्म

॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

॥ १७७ ॥ १७८ ॥ पृष्टः स पार्थ ओमित्यत्र पृष्टः सः=सन्न्यासी ओमि-
त्याह । अहं स पार्थः पार्थः सह बहुकालं स्थितः अस्मीति चाह । तेषा-
मनामयं चाह । पार्थः सह मया बहुकालं स्थितम् । तेन सर्वं जानामीति भारत-

पार्थोऽप्यूचे क्रेति साऽपृच्छदेनम् ॥ १८० ॥ अत्रैवेति स्मयमानं च पार्थ
 पुनः पुनः पर्यपृच्छच्छुभाङ्गी । सोऽप्याहोन्मत्ते सोऽस्मि हीति स्मयंस्तां
 फुल्लक्ष्मीं तं सा ददर्शातिहृष्टा ॥ १८१ ॥ ततो हर्षलज्जया चोत्पलाक्षी
 किञ्चिन्नोचे पार्थ एनामुवाच । कामाविष्टो मुख्यकालो ह्ययं नाबुद्धाहार्थं
 त्विति सा चैनमाह ॥ १८२ ॥ नातिक्रमो वासुदेवस्य युक्तस्तस्मात्तेन
 स्वपितृभ्यां च दत्ताम् । युक्तो निजैर्वन्धुभिश्चोन्मत्ते मां समुद्वहेत्यथ कृष्णं
 स दध्यौ ॥ १८३ ॥ मातापितृभ्यां सहितोऽथ कृष्णस्तत्रैवायाद्वासवश्चाथ
 शच्या । समं मुनीन्द्रैः फल्गुनेन स्मृतस्संस्ततैवागात्प्रीतियुक्तो निशायाम् ॥
 ॥ १८४ ॥ कृष्णस्ततः पुरुहूतेन साकं तयोर्विवाहं कारयामास सम्यक् ।
 मातापितृभ्यां मात्यकिनापि युक्तो महोत्सवेऽन्याविदिते मुनीन्द्रैः ॥ १८५ ॥
 ततः कृष्णः स्यन्दनं फल्गुनार्थे निधाय स्वं प्रययौ तद्रजन्याम् । गते च
 शक्रे रथमारुगेह प्रातः पार्थस्सहितो भार्ययैव ॥ १८६ ॥ सर्वायुधैर्युक्तरथं
 समास्थिते गृहीतचापे फल्गुने द्वारवत्याम् । आसीद्रावः किं किमेतत्त्रिदण्डी
 कन्यां हरत्येष कोदण्डपाणिः ॥ १८७ ॥ ततस्तु तं सतनुत् महेन्द्रदत्ते
 दिव्ये कुण्डले वामसी च । दिव्यानि रत्नानि च भूषणानि दृष्ट्वा विभ्राणं
 रक्षिणोऽवारयन् स्म ॥ १८८ ॥ ततस्त आबद्धतलांगुलितस्सतूणीरश्वाप-
 मायम्य बाणैः । चक्रेऽन्तरिक्षं प्रदिशो दिशश्च निरन्तरं शिक्षया विद्यया च ॥
 ॥ १८९ ॥ चक्रे सारथ्यं केशवेनैतदर्थे सुशिक्षिता तस्य सम्यक्सुभद्रा ।
 तया पार्थो वारितो नैव कञ्चिद्विन्नत्वचं कृतवान् क्रीडमानः ॥ १९० ॥
 स शिक्षया त्वद्भुतया शरौघैर्विद्राव्य तान्भीषयित्वैव सर्वान् । निर्गत्य
 पुर्या विपृथुं ददर्श रामेण पुर्या रक्षणे सन्नियुक्तम् ॥ १९१ ॥ प्रियं कुर्वन्निव
 रामस्य सोऽपि व्याजेन पार्थ सेनयैवावृणोत्तम् । कृष्णादेशान्नैव पार्थस्य
 चक्रे मम्यग्रोधं युयुधे च छलेन ॥ १९२ ॥ एको ह्यसौ मरुतां सौम्यनामा
 शिश्रूपार्थं वासुदेवस्य जातः । तं यादवं शरवर्षैर्वर्षं यथा क्षतं न भवेत्सव्य-

कथासूचनाय स पार्थ इत्युक्तम् । अतस्तच्छब्दद्वयवैयर्थ्यशङ्काया नावकाश इति
 ज्ञेयम् ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

साची ॥ १९३ ॥ निरायुधं विरथं चैव चक्रे पार्थस्सेनां तस्य नैवाहनञ्च ॥
 दृष्ट्वा शरांस्तस्य तीक्ष्णांस्त्वचोऽपि न च्छेदकान्विपृथुस्संतुतोष ॥ १९४ ॥
 शिक्षां पार्थस्याधिकं मानयान उपेत्य पार्थ च शशंस सर्वाम् । आज्ञां विष्णो-
 रसन्नियुध्यन्निवास्पै कृत्तायुधः फल्गुनेनैव पूर्वम् ॥ १९५ ॥ ततः पराजित-
 वच्छीघ्रमेत्य शशंस सर्वे हलिनेऽथ सोऽपि पद्भुम्भसाम्बादियुतोऽथ कोपा-
 दायात्पुरीं हन्तुकामोऽर्जुनं च ॥ १९६ ॥ कृष्णोऽपि सर्वे विपृथोर्निशम्य
 प्राप्तस्सुधर्मा विमना इवासीत् । अवाङ्मुखस्तत्र यदुग्रवीराः प्रद्युम्नाद्या
 आहुरुच्चैर्नदन्तः ॥ १९७ ॥ मायाव्रतं तं विनिहत्य शीघ्रं वयं सुभद्रामान-
 याम क्षणेन । इत्युक्तवाक्यानवदद्वलस्तान् कृष्णाज्ञया यान्तु न स्वेच्छयैव ॥
 ॥ १९८ ॥ ज्ञातव्यमेतस्य मतं पुरस्ताद्वरेर्विरोधेन जयो भवेद्दः । इत्युक्त-
 वाक्ये हलिनि स्म सर्वे पप्रच्छुरानम्य जनार्दनं तम् ॥ १९९ ॥ अथाब्र-
 वीद्वासुदेवोऽमितौजाः शृण्वन्तु सर्वे वचनं मदीयम् । पुरैवोक्तं तन्मया कन्य-
 काया मायाव्रतो नार्हति संनिधिस्थितिम् ॥ २०० ॥ तां मे वाचं नाग्रहीदग्र-
 जोऽयं बहून्दोषान् व्याहरतोऽप्यतो मया । अनुलुङ्घ्यत्वादग्रजोऽनुप्रवृत्तः
 कन्यागृहे वासने कूटबुद्धेः ॥ २०१ ॥ अतीतश्चायं कार्ययोगोऽसमक्षं हुता
 कन्या नोत्र का मानहानिः । भूयस्तरां मानिनस्तस्य सा स्यात् ज्ञाता च वो
 विपृथोः पार्थताऽस्य ॥ २०२ ॥ देया च कन्या नास्ति पार्थेन तुल्यो
 वरोऽस्माकं कौरवेयश्च पार्थः । पौत्रश्च कृष्णस्य सुपूर्णशक्तेः पैतृष्वसेधो वीर-
 तमो गुणाढ्यः ॥ २०३ ॥ अर्थ्योऽस्माभिः स्वयमेवाहरत्स शक्रात्मजो नात्र
 नः कार्यहानिः । अनुदुत्येनं यदि वः स्यात्पराजयो हानिर्दृढं यशसो वो

॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥
 निरायुधं विरथं चैव चक्र इत्यत्र तं विपृथुमिति योग्यपदाध्याहारः ॥ १९४ ॥
 सन्नियुध्यन्निवास्मा इत्यत्र सम्यग्द्वन्द्वयुद्धं कुर्वन्निव । विष्णोराज्ञां=मदीयरथेनैवा-
 र्जुनो गच्छतु । तं रथं तस्मा एव दिश । युद्धं न कुर्वित्याज्ञाम् ॥ १९५ ॥
 ततः पराजितवच्छीघ्रमेत्येत्यत्र अथ=अर्जुनयुद्धानन्तरम् । ततः=द्वारवतीपुरात्
 एत्य=पिण्डोद्धारक्षेत्रमेत्य ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

भवेत् ॥ २०४ ॥ जित्वा यद्येनं कन्यका ह्याहता चेत्परामृष्टां नैव कश्चिद्वि-
लिप्सेत् । ततो न मे रोचते वोऽनुयानमित्यूचिवानास तूष्णीं परेशः ॥
॥ २०५ ॥ श्रुत्वा हली कृष्णवाक्यं बभाषे मा यात चित्तं विदितं मयाऽस्य ।
अस्यानुवृत्तिर्विजयाय नः स्याच्छुभाय शान्त्यै परतश्च मुक्त्यै ॥ २०६ ॥
ततोऽर्जुनो यत्र तिष्ठेन्न कश्चित्पराजयं याति कृष्णाज्ञयैव । रथेन तेनैव ययौ
सभार्यशक्रप्रस्थं प्राविशद्भ्रातृगुप्तम् ॥ २०७ ॥ सम्भावितो भ्रातृभि-
श्चातितुष्टैरुन्नेऽथ सर्वं तेषु यच्चात्मवृत्तम् । शान्तेषु वाक्यादात्मनो यादवेषु
कृष्णो युक्तो हलिनाऽगाच्च पार्थान् ॥ २०८ ॥ सार्धं ययौ शकटै रत्नपूर्णैश्शक्र-
प्रस्थं पूजितस्तत्र पार्थैः । ददौ तेषां तानि रामेण युक्तस्तथा कृष्णायै भूष-
णानि स्वसुश्च ॥ २०९ ॥ मासानुषित्वा कतिचिद्रौहिणेयो ययौ पुरीं स्वां
केशवोऽत्रावसच्च । बहून्वर्षान्पाण्डवैः पूज्यमानः प्रीतिं तेषामादधानोऽधिकां
च ॥ २१० ॥ आसन्न कृष्णायाः पञ्च पुत्रा गुणाढ्या विश्वेदेवाः पञ्चगन्धर्व-
मुख्यैः । आविष्टास्ते चित्ररथाभिताम्रकिशोरगोपालबलैः क्रमेण ॥ २११ ॥
प्रतिविन्ध्यः श्रुतसोमः श्रुताख्यकीर्तिः शतानीक उत श्रुतक्रियः । युधिष्ठि-
राद्यैः क्रमशः प्रजातास्तेषां द्वयोश्चावरजोऽभिमन्युः ॥ २१२ ॥ चन्द्रांश-
युक्तोऽतितरां बुधोऽसौ जातस्सुभद्राजठरेऽर्जुनेन । धर्मैरशक्रांशयुतोऽश्विनोश्च
तथैव कृष्णस्य सुमन्निधानयुक् ॥ २१३ ॥ सर्वेऽपि ते वीर्यवन्तस्सुरूपाः
भक्ता विष्णोस्सर्वशास्त्रेष्वभिज्ञाः । मोदं ययुः पाण्डवास्तैस्सुतैश्च विशेषतः
सात्वतीनन्दनेन ॥ २१४ ॥ ततः कदाचित्स्वाण्डवं कृष्णपार्थौ विक्रीडिषु
सत्यभामासुभद्रे । आदाय ग्रानौ परिचारकैश्च रथेन गन्धर्ववरानुगीतौ ॥
॥ २१५ ॥ स्वैर तयोस्तत्र विक्रीडतोश्च स्त्रीरत्नाभ्यां मन्दवातानुजुष्टे । वने
॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ नैव कश्चिद्विलिप्सेदित्यत्र विशेषेण लब्धुमिच्छेत्
विलिप्सेत् ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ ततोऽर्जुनो यत्र तिष्ठेदित्यत्र अर्जुनः यत्र
तिष्ठेत् ततः=तत्र । कृष्णाज्ञयैवेति वदता “यत्र योगेश्वरः कृष्णः यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिमम” ॥ इति व्यासात्मकृष्णोक्तगीतावाक्यं
स्मारयति । कृष्णो व्यासः तस्याज्ञयैत्यर्थः ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥

प्रसूनस्तवकोरुराजिते जले च तिग्मद्युतिकन्यकायाः ॥ २१६ ॥ भूत्वा
विप्रस्तौ ययाचेऽन्नमेत्य कृशानुरूचेऽनुमते रमेशितुः । पार्थः कीदृक्तेऽन्नमिष्टं
वदेति स चावादीद्वह्निरहं वनार्थी ॥ २१७ ॥ प्रयाजान्देवाननुयाजांश्च
शुल्कं हविर्दाने देवतानामयाचिषम् । बलहासस्तव भूयादिति स्म शप्त्वैव
ते तांश्च ददुः पुरा मम ॥ २१८ ॥ पुनः पूर्तिः केन मे स्याद्बलस्येत्यब्जोद्भवं
पृष्ठवानस्मि नत्वा । यदा वनं स्वाण्डवं हि त्वमस्मि तदा बलं ते भवतीति
सोऽब्रवीत् ॥ २१९ ॥ शक्रस्येदं स्वाण्डवं तेन विघ्नं करोत्यसौ तेन वां प्रार्थ-
यामि । इत्युक्ते तं पार्थ ऊचे यदि स्याद्रथो धनुश्चाथ शक्रं निरोत्स्ये ॥
॥ २२० ॥ नरावेशादन्नदानप्रतिश्रवात्स्वस्यापि शक्रस्य विरोधमैच्छत् ।
पार्थः कृष्णप्रेरणाच्चैव बह्निः पार्थ ययाचे शक्रविरोधशान्त्यै ॥ २२१ ॥ न हि
स्वदत्तस्य पुनस्स वैरं शक्रः कुर्यात्स्वयमिन्द्रो हि पार्थः । नाप्रेरितो
विष्णुना तस्य रोधं पार्थः कुर्यादिति कृष्णं ययाचे ॥ २२२ ॥ न चायुक्तः
केशवेनैष शक्त इति स्म कृष्णादाप भूयोऽप्यनुज्ञाम् । ययौ समीपं च हरे-
र्बर्दयामादाय चक्रं चामुतः केशवेऽदात् ॥ २२३ ॥ चक्रं गोमन्ते कृष्णमा-
पापि पूर्वं भक्त्या बह्निः केशवेऽदात्पुनस्तत् । चक्रं च विष्णोर्बहुधा व्यव-
स्थितं तदग्निदत्तं प्राक्तनं चैकधाऽऽसीत् ॥ २२४ ॥ धनुश्च गाण्डीवमथाब्ज-
जस्य करोति येनाखिलसंहर्ति सः । अंशेन दत्तं तदुमापतेश्च शक्रस्य सोमस्य

॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रयाजान्देवाननुयाजानित्यत्र देवतानां हविर्दाने=स्वस्मिन् हुतहविर्दाने प्रयाजा-
ननुयाजांश्च=आहुतिविशेषान् शुल्कं=वेतनं देवान्प्रति अयाचिषं=शप्त्वा अस्माक-
मन्नदाने वेतनमयाचिषमिति कोपात् शप्त्वा तान्=आहुतिविशेषान् ॥ २१८ ॥

॥ २१९ ॥ २२० ॥ नरावेशादन्नदानप्रतिश्रवादित्यत्र नरावेशात्कारणात्
कृष्णस्य प्रेरणान्निमित्ताच्च कृतादन्नदानप्रतिश्रवादिति योजना । स्वस्यापि=
स्वाभिन्नस्यापि ॥ २२१ ॥ नहि स्वदत्तस्य पुनः स वैरमित्यत्र तात्कालिक-
वैरकरणेऽपि अर्जुनदत्तं स्वदत्तमेवेति विचार्य पश्चाद्वैरं न करिष्यतीति भावेन
पुनरित्युक्तम् ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ अंशेन दत्तमित्यत्र तत्=ब्रह्मकरस्थ-

जलेशितुश्च ॥ २२५ ॥ तेनैव ते जिग्युरथो जगत्त्रयं प्रसादतस्ते क्रमशोऽब्ज-
योनेः । अनन्यधार्यं विजयावहं च भारेण लक्षस्य समं शुभावहम् ॥ २२६ ॥
रथं च शुभ्राश्वयुतं जयावहं तूणौ तथा चाक्षयमायकौ शुभौ । ध्वजं च
रामस्य हनूमदङ्कमादाय सर्वं वरुणादर्जुनेऽदात् ॥ २२७ ॥ विशेषतो ध्वज-
संस्थे हनूमत्यजेयता स्याज्जयरूपो यतोऽसौ । सर्वं च तदिव्यमभेद्यमेव
विद्युत्प्रभा ज्या च गाण्डीवसंस्था ॥ २२८ ॥ गाण्डीवमप्यास कृष्णप्रसा-
दाच्छ्रवणं धर्तुं पाण्डवस्याप्यधार्यम् । देवैश्च तैर्ब्रह्मवराद्धृतं तद्ब्रह्मैव साक्षा-
त्प्रभुरस्य धारणे ॥ २२९ ॥ इन्द्रस्य दत्तश्च वरः स्वयम्भुवा तेनापि पार्थस्य
बभूव धार्यम् । इन्द्रो ह्यसौ फल्गुनत्वेन जातस्ततस्सोऽस्त्रशरशालां चकार ॥
॥ २३० ॥ सयोजनद्वादशकाभिविरतृतं पुरं चकाराशु पुरन्दरात्मजः । हुता-
शनोऽप्याशु वनं प्रगृह्य प्रभञ्जयामास समुद्रनार्चिः ॥ २३१ ॥ प्रभक्षमाणं
निजकक्ष्मीक्ष्य सन्धुक्षयामास तदाऽऽशुशुभणिम् । अक्षोपमाभिर्बहुलेशणो-
ऽम्भसां धाराभिराक्षुब्धवना क्षयाय ॥ २३२ ॥ अस्त्रैस्तु वृष्टिं विनिवार्य
कृष्णः पार्थश्च शक्रं सुरपूगयुक्तम् । अयुध्यतां सोऽपि पराजितोऽभूत्प्रीतश्च
दृष्ट्वा बलमात्मजस्य ॥ २३३ ॥ स्नेहं च कृष्णस्य तमर्जुनै धृतं विलोक्य
पार्थस्य बलं च तादृशम् । निवर्त्य मेघानतितुष्टचित्तः प्रणम्य कृष्णं तनयं
समाश्लिषत् ॥ २३४ ॥ विष्णुश्च शक्रेण सहैत्य केशवं समाश्लिषन्निर्वि-
शेषोऽप्यनन्तः । स केवलं क्रीडमानस्म शक्रः स्थितो हि पूर्वं युयुधे न

गाण्डीवं धनुः अंशेन = एकांशेन उमापतेर्दत्तमिति योजना । देवायुधानां बहुरूप-
ग्रहणशक्तिरप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ ध्वजं च रामस्य हनूमदङ्क-
मित्यत्र रामस्य युद्धकाले हनूमदङ्कम् । यदा रामः इन्द्रदत्तमिममेव रथमारुह्य
रावणं प्रति युद्धं चक्रे तदा हनुमान् ध्वजाग्रे अङ्कतया स्थितः । स एव रथः
अर्जुनार्थमिन्द्रेण वरुणवशे दत्तोऽभूदिति भावः ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥
॥ २३० ॥ २३१ ॥ सन्धुक्षयामास तदाऽऽशुशुभणिमित्यत्र सन्धुक्षयामास =
क्लेशयामास । “धुक्ष इक्षसन्दीपनक्लेशनजीवने” ष्विति धातुः । अक्षोपमाभिः =
रथचक्रवारकदारूपमाभिः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ विष्णुश्चक्रेण सहैत्यत्र

किञ्चित् ॥ २३५ ॥ ब्रह्मा च शर्वश्च समेत्य कृष्णं प्रणम्य पार्थस्य च
 कृष्णनाम । सञ्चक्रतुश्चापि शिक्षाप्रकर्षाच्चक्रुश्च सर्वे स्वास्त्रदाने प्रतिज्ञाम् ॥
 ॥ २३६ ॥ अनुज्ञातास्ते प्रययुः केशवेन क्रीडार्थमिन्द्रो युयुधे हि तत्र ।
 भीत्या कीर्तिं दातुमप्यर्जुनस्य ततस्तुष्टस्सहदेवैर्ययौ स्वः ॥ २३७ ॥ दैत्याश्च
 नागाश्च पिशाचयक्षा हतास्सर्वे तद्वनस्था हि ताभ्याम् । ऋते चतुष्पक्षिण-
 श्चाश्वसेनं मयं च नान्यत्किञ्चिदासात्र मुक्तम् ॥ २३८ ॥ अयमग्ने जरिते-
 त्यादिमन्त्रैः स्तुत्वा वह्निं पक्षिणो नैव दग्धाः । स चाश्वसेनः पुत्रकस्तक्ष-
 कस्य माता ग्रस्तः प्रातिलोभ्येन कण्ठे ॥ २३९ ॥ छिन्नेऽर्जुनेनान्तरिक्षे
 पतन्त्यास्तस्याश्शक्रेणावितश्छिन्नपुच्छः । वधान्मातुः पुच्छमङ्गाच्च रोषाद्धन्तुं
 पार्थ कर्णतूणीरगोऽभूत् ॥ २४० ॥ मयः कृष्णेनात्तचक्रेण दृष्टो ययौ पार्थ
 शरणं जीवनार्थी । पार्थार्थमेनं न जघान कृष्णः स्वभक्तश्चेत्यतिमायं परेशः ॥
 ॥ २४१ ॥ देवारिरित्येव मयि प्रकोपः कृष्णस्य तेनाहमिमं पुरन्दरम् ।
 पार्थात्मकं शरणं यामि तेन कृष्णप्रियः स्यामिति तस्य बुद्धिः ॥ २४२ ॥
 प्राणोपकृत्प्रत्युपकारमाशु किं ते करोमीति स पार्थमाह । कृष्णप्रसादाद्धि
 भवान्विमुक्तस्तस्मै कर्णेत्वित्यवदत्स पार्थः ॥ २४३ ॥ कृष्णोऽपि राज्ञोऽति
 विचित्ररूपसंभाकृतावदिशत्तां स चक्रे । अनिर्गमं प्राणिनामर्थितौ तौ
 हुताशनेनाथ विधाय जग्मतुः ॥ २४४ ॥ दृष्ट्वा च तौ पाण्डवास्सर्व एव महा-
 मुद प्रापुरेतन्निशम्य । कृष्णोऽपि पार्थैर्मुमुदेऽनन्तशक्तिस्सुखज्ञानप्रभवौ-
 दार्यवीर्यः ॥ २४५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

सुभद्राहरणखाण्डवदहनादिनिरूपणं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्वर्गस्थितः इन्द्रावरजो वामनरूपी विष्णुः अत्र विष्णुपदेनोच्यत इति ज्ञेयम् ॥

॥ २३५—२४५ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्भादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

भावप्रकाशिकायां विंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीवाजिवक्त्राय नमः ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ जनार्दनाज्ञया मयस्समस्तकौतुकोत्तराम् । सभां विधाय
भूमृते ददौ गदां वृकोदरे ॥ १ ॥ स वायुधारितां गदां हि यौवनाश्व-
भूमृता । प्रसादतोऽस्य लम्बितामवाप्य मोदमाप ह ॥ २ ॥ पुनश्च वत्सरद्वयं
समुष्य केशवो ययौ । समर्चितश्च पाण्डवैर्वियोजनेऽस्य चाक्षमैः ॥ ३ ॥
ततो वसन् स्वपुत्र्यजः क्वचिद्रविग्रहे हरिः । सदारपुत्रबान्धवः स्यमन्तपञ्चकं
ययौ ॥ ४ ॥ पृथा सुताश्च सर्वशस्सदारपुत्रमातृकाः । क्षितीश्वराश्च सर्वशः
प्रियाप्रिया हरेश्च ये ॥ ५ ॥ तथैव नन्दगोपकस्सदारगोपगोपिकः । मुनीश्व-
राश्च सर्वशस्समीयुरत्र च प्रजाः ॥ ६ ॥ प्रियाश्च ये रमेशितुर्हरिं त्रिरूपमेत्य
ते । वसिष्ठवृष्णिनन्दनौ भृगूत्तमं तथाऽर्चयन् ॥ ७ ॥ कृतार्थतां च ते ययू
रमेशपाददर्शनात् । रविग्रहे समाप्लुता भृगूद्वहोत्थतीर्थके ॥ ८ ॥ अनुग्रहं
विधाय स स्वकेषु केशवस्त्रिवृत् । अयाजयच्च शूरजं मयैस्समाप्तदक्षिणैः ॥ ९ ॥
समस्तलोकसंस्थितात्मभक्तिमज्जनस्य सः । सुकालदर्शनात्परं व्यधादनुग्रहं
हरिः ॥ १० ॥ ततो ययौ स्वकां पुरीं पृथासुतैस्सहाच्युतः । चकार तत्र
चाह्निकं क्रतुं महाश्वमेधकम् ॥ ११ ॥ हयं समीपफल्गुना हरे रथं समा-
स्थिताः । व्यचारयन् हरेस्सुता दिनस्य पादमात्रतः ॥ १२ ॥ जितास्समस्त-
भूमृतो जरासुतादयः क्षणान् । वृकोदरादिभिस्तु तैर्हयश्च दिव्य आययौ ॥
॥ १३ ॥ हयस्स कृष्णनिर्मितो दिनेन लक्षयोजनम् । क्षमो हि गन्तुमञ्जसा
दिनाश्वमेधसिद्धये ॥ १४ ॥ पराशरात्मजो हरिर्हरिं यदा त्वदीक्षयत् । तदा-

॥ ॐ ॥ श्रीः ॥ सुकालदर्शनादित्यत्र सुकाले=ग्रहणपुण्यकाल इत्यर्थः ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
चकार तत्र चाह्निकमित्यत्र एकस्मिन्नहि क्रियमाणं आह्निकम् ॥ ११ ॥
दिनस्य पादमात्रत इत्यत्र सार्धं सप्तघटिकाः पाद इत्युच्यते ॥ १२ ॥
वृकोदरादिभिः सुतैरित्यत्र वृकोदरः आदिः मूलबल येषां ते तैः सुतैः ॥ १३ ॥

ऽऽससाद हि द्विजस्तृणावहो रुराव च ॥ १५ ॥ व्रजन्ति जन्मनोऽनु मे सदा
 सुता अदृश्यताम् । इतीरितेऽर्जुनोऽब्रवीदहं हि पामि ते सुतान् ॥ १६ ॥ स-
 कृष्णसमकार्ष्णिभिस्सुता न मेऽत्र पालिताः । क तेऽत्र शक्तिरित्यमुं जगाद
 सोऽर्जुनं द्विजः ॥ १७ ॥ तदा जगाद फल्गुनोऽसुरैर्विदूषितात्मना । न विप्र
 तादृशोऽस्म्यहं यथैव केशवादयः ॥ १८ ॥ मया जिता हि खाण्डवे सुरास्तथा-
 ऽसुरानहम् । निवातवर्मनामकान्विजेष्य उत्तरत्र हि ॥ १९ ॥ उदीर्य चेति
 केशव स ऊचिवान् व्रजाम्यहम् । इतीरितोऽब्रुदद्धरिस्त्वान्न शक्यते नु किम् ॥
 ॥ २० ॥ विलज्जमानमीक्ष्य तं जगाद केशवोऽरिहा । व्रजेति स प्रतिश्रवं
 चकार हाप्यरक्षणे ॥ २१ ॥ बहिः प्रवेक्ष्येऽशक्तश्चेदित्युक्त्वा सर्वयादवैः ।
 ययौ न रामप्रद्युम्नावनिरुद्धं च केशवः ॥ २२ ॥ न्ययोजयत्तत्साहाय्ये
 यशस्तेष्वभिरक्षितुम् । प्रियो हि नितरां रामः कृष्णस्यानु च तं सुतः ॥ २३ ॥
 अनिरुद्धः कार्ष्णिमनु प्रद्युम्नाद्योऽजनिष्ट हि । रुक्मिपुत्र्यां रुक्मवत्यामाह-
 तायां स्वयंवरे ॥ २४ ॥ रतिरेव हि या तस्यां जातोऽसौ कामनन्दनः ।
 पूर्वमप्यनिरुद्धारूपो विष्णोस्तन्नाम्न एव च ॥ २५ ॥ आवेशयुक्तो बलवान्
 रूपवान्सर्वशास्त्रवित् । तस्मात्तांस्त्रीनृते कृष्णः पार्थमाहाय्यकारणात् ॥
 ॥ २६ ॥ न्ययोजयत्सूतिकाले ब्राह्मण्यास्म च फल्गुनः । अस्त्रश्चकार
 दिग्बन्धं कुमारोऽथापि तत्क्षणात् ॥ २७ ॥ अदर्शनं ययौ पार्थो विषण्णस्सह

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निवातवर्मनामकान् निवातकवच-
 नामकानित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ आशामुदीचीं बृहता रथेनेत्यस्य “सहैव रथमास्थाय प्रतीचीं दिग्-
 माविश” इति भागवतोक्त्या विरोध इति चेन्न । उत्तरोत्तरगनेरूर्ध्वगनेश्च मुक्ति-
 र्द्वेन मुक्तितयाभिमतानन्तासनलोकोऽपि उत्तरस्यामेव दिशि वक्तव्यः । अतस्तात्पर्य-
 निर्णयकारोक्तमेव तात्पर्यम् । भागवतोक्तिस्तु “व्यत्यासः प्रातिलोम्यं चे”ति वच-
 नात् दिग्बन्धव्यामेन उदीचीमेव प्रतीचीमित्याहेति परिहारसम्भवात् । प्रत्यक् पुरुषः
 स्वमूलरूपी अनन्तासनो नारायणः प्रत्यगित्युच्यते । तस्य सम्बन्धिनी प्रतीचीति
 व्युत्पत्त्या उदीच्येव प्रतीचीत्युच्यते । अतोऽपि न विरोधः । यदा वायव्यां दिशि

यादवैः । अधक्षिप्तो ब्राह्मणेन ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ २८ ॥ वेहिं विवि-
क्षन्तममुं निवार्य ययौ स विप्रस्सहफल्गुनो हरिः । आशामुदीचीं बृहता
रथेन क्षणेन तीर्त्वेव च सप्त वारिधीन् ॥ २९ ॥ ददुश्च मार्गं गिरयोऽब्धय-
स्तथा विदार्य चक्रेण तमोऽन्धमीशः । घनोदकं चाप्यतितीर्य तत्र ददर्श धाम
स्वमनन्तवीर्यः ॥ ३० ॥ संस्थाप्य दूरे सरथं सविप्रं पार्थ स्वरूपे द्विच-
तुष्कबाहौ । समस्तरत्नोज्ज्वलदिव्यभूषणे विवेश नित्योरुगुणार्णवे प्रभुः ॥ ३१ ॥
सहस्रमूर्धन्युरुशेषभोग आसीनरूपेऽमितसूर्यदीधितौ । रमामहाये तटिदुज्व-
लाम्बरे मुक्तैर्विरिश्वादिभिरर्चिते सदा ॥ ३२ ॥ स्थित्वैकरूपेण मुहूर्तमीश्वरो
विनिर्ययौ विप्रसुतान्प्रगृह्य । सुनन्दनन्दादय एव पार्षदास्ते वैष्णवा भूमि-
तले प्रजाताः ॥ ३३ ॥ दर्पं निहन्तुं हरिरर्जुनस्य समानयद्विप्रसुतान्परेशः ।
प्रीतिर्बहत्येव यतोर्जुने हरेस्संशिक्षयामास ततस्स एनम् ॥ ३४ ॥ अप्रा-
कृतात्सदनाद्वासुदेवो निरसृत्य सूर्याधिकलक्षदीधितेः । रथं समारुह्य सपार्थ-
विप्र आगात्सुतांश्चैव ददौ द्विजाय ॥ ३५ ॥ लोकशिवार्थमेवासौ प्रायश्चित्तं
च चालने । चक्रे सार्धमुहूर्तेन समागम्य पुनर्मखम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मादीना-
गतांश्चैव सदा स्वपरिचारकान् । पूजयित्वाऽभ्यनुज्ञाय ब्राह्मणानप्यपूजयत् ॥
॥ ३७ ॥ सस्त्राववभृथं कृष्णस्सदारस्ससुहृज्जनः । आयान्तं द्वारकां कृष्णं
दन्तवक्रो रुरोश्च ह ॥ ३८ ॥ जघान गदया कृष्णस्तं क्षणात्सविदूरथम् ।
विदूरथस्तमोऽगच्छदन्तवक्रे च योऽसुरः ॥ ३९ ॥ हरेश्च पार्षदः क्षिप्रं हरि-

अनन्तासनो लोकः । सा च दिक् ययेशानीदिक् प्रागुदीचीत्युच्यते । तथा प्रत्य-
गुदीचीत्युच्यते । कोणदिशामुभयरूपत्वात् । अत उभयथाऽपि प्रयोगो न दोषायेति
ज्ञेयम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ “प्रलम्बचारवष्टभुज”मिति भागवतोक्तेः द्विचतुष्क-
बाहावित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विप्रसुतान्प्रगृह्येत्यत्र प्रगृह्य=जयविजयादिमुक्त-
गम्यमुक्तिस्थानद्वारपालकतया स्थितान् विप्रसुतान् प्रगृह्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सस्त्राववभृथं कृष्ण इत्यत्र “उद्यापनस्त्रानहेतोर्यमुना-
तोऽस्मागत”मिति भागवतोक्तेः । यमुनायां सस्त्राविति योग्यपदार्थाहारेण
योजना । अत एव “आयान्तं द्वारकां कृष्ण”मित्युक्तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मेव समाश्रितः । कृष्णे प्राप्ते स्वलोकं च निस्सृत्यास्मात्स्वरूपतः ॥ ४० ॥
 एकीभावं स्वरूपेण द्वारपेण गमिष्यति । ततः कृष्णः पुरीमेत्य बोधयामास
 फल्गुनम् ॥ ४१ ॥ किमेतद्दृष्टमित्येव तेन पृष्ठो रमापतिः । अयं द्वीपस्साग-
 रश्च लक्षयोजनविस्तृतौ ॥ ४२ ॥ तदन्ये तु क्रमेणैव द्विगुणेनोत्तरोत्तराः ।
 अन्त्याध्यर्धस्थलं हैमं बाह्यतो वाज्रलेपिकम् ॥ ४३ ॥ एतत्सर्वं लोकनाम
 ह्येतस्माद्विगुणं तमः । अन्धं यत्र पतन्त्युग्रा मिथ्याज्ञानपरायणाः ॥ ४४ ॥
 घनोदकं तद्विगुणं तदन्ते धाम मामकम् । यत्तदृष्टं त्वया पार्थ तत्र मुक्तैरजा-
 दिभिः ॥ ४५ ॥ सेव्यमानः स्थितो नित्यं सर्वैः परमपुरुषः । लोकालोक-
 प्रदेशस्तु पञ्चाशलक्षविस्तृतः ॥ ४६ ॥ सपञ्चाशत्सहस्रश्च तस्याऽपि गणनं
 तथा । योजनानां पञ्चविंशत्कोटयो मेरुपर्वतात् ॥ ४७ ॥ चतसृष्वपि
 दिक्षुर्ध्वमधश्चाण्डं प्रकीर्तितम् । अबध्नीरनभोऽहंकृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः ॥ ४८ ॥
 क्रमाद्दशोत्तरैरेतदावृतं परतस्ततः । व्याप्तोऽहं सर्वगोऽनन्तोऽनन्तरूपो निर-
 न्तरः ॥ ४९ ॥ अनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तपादकरोरुकः । अनन्तगुणमाहात्म्यः

॥ ४० ॥ रमापतिः=श्रीकृष्णः पुरीमेत्य तत् दृष्टं किमिति तेन=अर्जुनेन
 पृष्ठः फल्गुनं बोधयामासेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अन्त्याध्यर्धस्थलं हैममित्यत्र
 वर्तुलतया स्थितान्त्यसमुद्रस्य भागद्वये मिलित्वा यत्परिमाणं अष्टाविंशोत्तरशतलक्ष-
 योजनात्मकम् । तथोऽर्धं चतुःषष्टिलक्षयोजनानि । तानि च अधि=यत्किञ्चिदधिक-
 संख्यया अष्टाविंशसहस्राख्यसहितद्विलक्षोत्तरचत्वारिंशल्लक्षपरिमितया सहित-
 मधिकमध्यर्धं स्थलमित्यर्थः । बाह्यतो वज्रलेपिकं=वज्रलेपस्थलसहितम् । हैमं=
 सुवर्णमयम् । तत्र सुवर्णभूमिस्तु । अर्धपदोक्तचतुःषष्टिलक्षयोजनपरिमिता उर्व-
 रिता । अष्टाविंशत्सहस्राख्यांशेन सहितद्विलक्षोत्तरचत्वारिंशल्लक्षपरिमितं वज्र-
 लेपस्थलमिति विवेकः । तावत्तदर्थं चेत्यर्थकथने भूगोलस्य पञ्चाशत्कोटितोऽप्या-
 धिक्यं स्यात् । तच्चाण्डकोशाद्बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृत इति भागवतोक्ति विरु-
 द्धम् । तस्मात् शब्दस्य कामदुघत्वेन अर्धस्य च व्यत्यासायोगात् उक्तैवयोजना ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लोकालोकप्रदेशस्तु इत्यत्र वज्रलेपान्धतमसोर्मध्यवर्ती लोका-
 लोकपर्वतः । अर्धं सूर्यालोकसञ्चारोऽस्ति । पुनरर्धं तमस्समीपस्थत्वात् तम एवेति

चिदानन्दशरीरकः ॥ ५० ॥ मद्दशा एव सर्वेऽपि त्वं चान्येऽपि धनञ्जय ।
 मत्प्रसादाद्बलं चैव विजयश्चाखिला गुणाः ॥ ५१ ॥ तस्मान्न विस्मयः कार्यो
 न दर्पश्च त्वयाऽनघ । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ ५२ ॥
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं क्षम-
 स्वेत्याह फल्गुनः ॥ ५३ ॥ उषित्वा कर्तिचिन्मासान्ययुस्सर्वेऽपि पाण्डवाः ।
 अनुज्ञाताः केशवेन भक्तिनम्रधियोऽच्युते ॥ ५४ ॥ सम्भाविताः केशवेन
 सौहार्देनाधिकेन च ॥ ५५ ॥ ततः कदाचित्प्रवरे सभातले धर्मात्मजो राज-
 भिभ्रातृभिश्च । वृतो निशम्यैव सभास्सुराणां यथास्थिता नारदमन्वपृच्छत् ॥
 ॥ ५६ ॥ अन्तरिक्षं त्वया प्रोक्तं लक्षयोजनमुच्छ्रितम् । अर्धकोट्युच्छ्रितः
 स्वर्गो विमानावळिसंकुलः ॥ ५७ ॥ भुवः स्वर्गश्च कोट्यैव योजनानां
 प्रविस्तृतौ । महर्जनस्तपश्चैव क्रमादध्यर्धयोजनाः ॥ ५८ ॥ पञ्चाशत्कोटि-
 विस्तारो योजनानां समस्तशः । यावन्त एते मिळितास्तत्प्रमाण उदीरितः ॥
 ॥ ५९ ॥ सत्याख्यो ब्रह्मलोकस्तु यत्र ब्रह्मा विराजते । ततश्च द्विगुणः
 प्रोक्तो विष्णुलोकस्सनातनः ॥ ६० ॥ उत्तरोत्तरतस्सर्वे सुखे शतगुणो-
 त्तराः । अनन्तजनसंपूर्णा अपि ते हीच्छया हरेः ॥ ६१ ॥ अवकाशवन्तो
 दिव्यत्वात्पूर्यन्ते न कदाचन । सर्वकामसुखैः पूर्णाः दिव्यस्त्रीपुरुषोज्ज्वलाः ॥
 भावेन लोकालोक इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भुवः स्वर्गश्चेत्यत्र भुवः=
 अन्तरिक्षलोकः । क्रमादध्यर्धयोजना इत्यत्र अध्यर्धयोजनाः=अधिकमर्धं यस्य पूर्व-
 प्रमाणस्य तदध्यर्धम् । तावद्योजनैरुत्तरोत्तरोच्छ्रायवन्तः । स्वर्गलोकात् महर्लोकः
 पञ्चोत्तरसप्ततिलक्षोत्तुङ्ग इत्यर्थः । महर्लोकादुपरि जनलोकः सार्धद्वादशलक्षोत्तर-
 कोटियोजनोत्तुङ्ग इत्यर्थः । जनलोकात्तपोलोकोऽपि कोटियोजनादुपरि अष्टोत्तर षष्टिलक्षा-
 दुपरि पञ्चसप्ततिसहस्रयोजनोत्तुङ्गः । समस्तशः लोकत्रयसमूहः । मिळित्वा संख्या-
 यां पञ्चाशत्कोटिविस्तारः । एवं च प्रत्येकं गणनायां षोडशकोटिभ्यः उपरि
 किञ्चिदूनतिसप्ततिलक्षयोजनप्रमाणेन एकैकस्य विस्तारो ज्ञेयः । एते अन्तरिक्षादयो
 लोकाः । विस्तारस्तु सत्यलोकादेरपि पृथगनुक्तेः महर्लोकादिवदेव ज्ञेयः ॥ ५८ ॥

॥ ६२ ॥ दिव्यरत्नसमाकीर्णं तथा पाताळसप्तकम् । अधस्ताच्छेषदेवेन
 बलिना समधिष्ठितम् ॥ ६३ ॥ कामभोगसमायुक्ता बहुवर्षमहस्त्रिणः ।
 सप्तद्वीपेषु पुरुषाः नार्थश्चोक्तास्सुरूपिणः ॥ ६४ ॥ एषां च सर्वलोकानां
 धाता नाशयणः परः । विष्णुलोकस्थितो मुक्तैः सदा सर्वैरुपास्यते ॥
 ॥ ६५ ॥ सेवका ब्रह्मणश्चैव देवा वेदाश्च सर्वशः । शक्रस्य मुनयस्सर्वे
 हरिश्चन्द्रश्च भूमिपः ॥ ६६ ॥ अश्विला अपि राजानः पाण्डुश्चास्मत्पिता मुने ।
 यमस्यैवानुगाः प्रोक्ता राजभिस्तेत्यमेन च ॥ ६७ ॥ उपास्यमानो भगवान्
 रामो यमसभातले । उक्त इन्द्रेण चोपास्यो वामनात्मा जनार्दनः ॥ ६८ ॥
 प्रादुर्भावाश्च निखिला ब्रह्मणोपासितास्सदा । वरुणस्यानुगा नागान्तरा
 मत्स्याकृतिर्हरिः ॥ ६९ ॥ गन्धर्वा धनदस्यापि तत्र कल्की हरिः प्रभुः ।
 रुद्रस्योग्राणि भूतानि नृसिंहात्मा शिवेन च ॥ ७० ॥ उपास्यते सदा
 विष्णुरित्याद्युक्तं त्वयाऽनघ । सर्वरत्नस्थलान्दिव्यान्देवलोकान्प्रभाषता ॥
 ॥ ७१ ॥ तत्र मे संशयो भूयान्हरिश्चन्द्रः कथं नृपः । ऐन्द्रं सभातलं प्राप्तः
 पाण्डुर्नास्मत्पिता मुने ॥ ७२ ॥ इत्युक्तो नारदः प्राह राजसूयकृतोन्नतिम् ।
 हरिश्चन्द्रस्य तां दृष्ट्वा पिता यमसभातले । स्थितस्त्वामवदत्पाण्डू रामद्वय-
 सुदैवते ॥ ७३ ॥ करोतु राजसूयं मे पुत्रोऽजेयानुजार्चितः । पालितो वासु-
 देवेन किं तस्यासाध्यमत्र हि ॥ ७४ ॥ एतत् श्रुत्वा धर्ममुतो भ्रातृभिः
 सहितो वशी । अवाप्ति राजसूयस्य मन्त्रयामाम धर्मवित् ॥ ७५ ॥ सुकार्य-
 मेतदित्यलं निशम्य सोदरोदितम् । अयातयत्स्वसारथिं स केशवाय भूपतिः ॥
 ॥ ७६ ॥ तदैव केशवस्य यास्त्रियस्तदीयतातकैः । सहोदरैश्च यापितस्सु

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ रामद्वयसुदैवते । रामद्वयं

परशुरामरघुरामाख्यरामद्वयम् । शोभनदेवतावत्पूज्यं यत्र तस्मिन् सभातले ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ तदैव केशवस्य याः स्त्रिय इत्यत्र केशवस्य स्त्रियः=

षोडशसहस्रराजकन्याः । तदीयतातकैः=जरासन्धेन बन्दीकृतैः तासां पितृभूतराजकैः

तासां सहोदरैश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ विवाहवान्धवा रण इत्यत्र स्वपुत्रीविवाहेन

दूत आप माधवम् ॥ ७७ ॥ प्रणम्य केशवं वचस्स आह मागधेन ते ।
 विवाहबान्धवा रणे विजित्य रोधिता गिरौ ॥ ७८ ॥ नृपायुतद्वयेन सोऽष्ट-
 विंशकैश्शतैरपि । यियक्षुरुग्ररूपिणं त्रिलोचनं त्वयि स्थिते ॥ ७९ ॥ विमो-
 चयस्व तान्प्रभो निहत्य मागधेश्वरम् । अवैदिकं मखं च तं विलुम्प धर्म-
 गुप्तये ॥ ८० ॥ इतीरितोऽथ सारथिं निशाम्य धर्मजस्य च । निशम्य तद्वच-
 स्तदा जगाम पाण्डवालयम् ॥ ८१ ॥ स पाण्डवैस्समर्चितो मखाय धर्मजेन
 च । प्रपृष्ट आह माधवो वचो जगत्सुखावहम् ॥ ८२ ॥ क्रतुर्यथा विधानतः
 कृतो हि पारमेष्ठ्यकम् । पदं नयेत तत्पदे सुयोग्यमेष नान्यथा ॥ ८३ ॥
 अयोग्यकान्महापदे विधातुरेष हि क्रतुः । समानयोग्यतागणात्करोति मुक्तिगं
 वरम् ॥ ८४ ॥ पुरा तु मुक्तितोऽधिकं स्वजातितः करोति च । अतस्त्रिशंकु-
 पुत्रको नृपानतीत्य वर्तते ॥ ८५ ॥ सुरांशकोऽपि ते पिता विना हि राज-
 सूयतः । न शक्यति त्रिशंकुजाद्वरत्वमाप्तुमद्य तु ॥ ८६ ॥ तपश्चरन्समागते
 शचीपतौ पिता तव । मरुद्गणोत्तमः पुरा न तूत्थितश्शशाप सः ॥ ८७ ॥

बान्धवाः=विवाहबान्धवाः श्वशुरा इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ क्रतुर्यथाविधानत इत्यत्र यथाविधानतः=यथोक्तविधानेन
 कृतः । एषः क्रतुः=राजसूययागः तत्पदे=ब्रह्मणः पट्टबन्धे सुयोग्यं=ऋजु-
 गणस्थमिति यावत् । पारमेष्ठ्यकं=परमेष्ठिनः सम्बन्धि पदं नयेत ॥ ८३ ॥
 विधातुः महापदे अयोग्यकात्=अयोग्यदेवचक्रवर्त्यादिगणात् । ल्यब्लोपनिमित्ता
 पञ्चमी । अयोग्यगणं यजमानीकृत्येत्यर्थः । कृतः एष क्रतुः=राजसूयः । तं यज्ञ-
 कर्तारम् । मुक्तिगं=मुक्तिगतं सन्तं समानयोग्यतागणात्=राजसूययागकरणे
 शक्त्यभावेन तदकरणेऽपि समाना =ज्ञानभक्त्यादौ सदृशी योग्यता येषां ते तेषाम् ।
 आ समन्तात् स्थिताद्गणात्=प्रतिकल्पं मुक्तगणात् । वरं=श्रेष्ठम् अभ्युत्थान-
 प्रियसम्भाषणादिना सत्कारयोग्यं करोति । समानषड्सान्नभोजिनां पक्तौ यथा
 कञ्चिद् वृद्धमग्रे स्थापयन्ति तथेत्यर्थः । योग्यतासाम्ये आनन्दतारतम्यायोगात् ।
 उक्तविधयैव वरत्वमूह्यम् । पुरा तु=मरणात्प्राक् । स्वजातितः अधिकं करोति
 स्वजातौ अभ्युत्थानादिना सत्कारयोग्यं करोति चशब्देन समानपदस्थितात्

व्रजस्व मानुषीं तनुं ततो मृतः पुनर्दिवम् । मतोऽपि नः स्वकां तनुं प्रवेष्टुमत्र
 नेशसे ॥ ८८ ॥ तदाऽधिकस्त्रिशंकुजो भविष्यति त्वदित्यथ । क्षमापितश्च
 वासवो जगाद राजसूयतः ॥ ८९ ॥ त्रिशंकुजाधिको भवानवाप्स्यसि स्वकां
 तनुम् । अतस्सुकार्य एव ते युधिष्ठिर क्रतूत्तमः । भवद्भिरप्यवाप्यते स्वयो-
 ग्यताऽमुनाऽखिला ॥ ९० ॥ उदीर्य चैवमीश्वरः क्रतोरमुष्य योग्यता । वृको-
 दरे यतोऽखिला चतुर्मुखत्वयोग्यता ॥ ९१ ॥ ततस्सुपूर्णमस्य तत्फलं विधातु-
 मञ्जसा । जगाद वायुवाहनो वचो युधिष्ठिरं त्विदम् ॥ ९२ ॥ क राजसूय-
 मद्य ते जरासुते तु जीवति । जयेत्क एव तं युधा मृतो न योऽपि मीरिणा ॥
 ॥ ९३ ॥ विरिश्चशर्ववाक्यतस्समस्तलोकजायिनि । स्थिते तु ते जरासुते न
 सेत्स्यति क्रतूत्तमः ॥ ९४ ॥ इतीरितो रथाङ्गिना जगाद धर्मनन्दनः ।
 निवर्तितं मनः क्रतोरलं ममामुना प्रभो ॥ ९५ ॥ बभूवुरेव भूभृतो न चाधि-
 राज्यमापिरे । यदा च चक्रवर्तिनस्तदेदृशा न शत्रवः ॥ ९६ ॥ इतीरितेऽ-
 मुनावदत्प्रधानमारुतात्मजः । पदं चतुर्मुखस्य वा सुसाध्यमेव यन्नतः ॥
 ॥ ९७ ॥ निजानुभाववर्जिता हरेरनुग्रहोज्झिताः । महाप्रयत्नवर्जिता जना न

उच्चशक्रादिपदस्थितं करोतीति सूचितम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥
 प्रवेष्टुमत्र नेशस इत्यत्र ईश ऐश्वर्य इति धातोः शब्दिकरणेऽपि सत्वात् ईशस
 इति साधुः ॥ ८८ ॥ त्रिशंकुपुत्रः=हरिश्चन्द्रः ॥ ८९ ॥ स्वयोग्यताऽमुनाऽखिलेत्यत्र
 स्वयोग्यता=स्वस्वपदवीयोग्यता ॥ ९० ॥ ९१ ॥ भीमसेने अधिकप्रीतिसूचनाय
 वायुवाहन इत्युक्तम् । जीवानामुत्क्रमणसमये वायुवाहनं यस्येति विग्रहः । “प्राज्ञेना-
 त्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयतीति श्रुतेः । दक्षिणस्कन्धे परमात्मानं वामस्कन्धे जीवं
 चारोप्य देहात् देहान्तरं गच्छतीति प्रसिद्धेर्वायुवाहन इति भगवतः पुण्यनाम ।
 “वरदो वायुवाहन” इति सहस्रनामसु पाठाच्च ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ क्रतोरलं
 ममामुनेत्यत्र अमुना=तदीयवचनेन । त्वदुक्तजरासन्धाख्यकारणेन वा ॥
 ॥ ९५ ॥ बभूवुरेव भूभृत इत्यत्र बहवो भूभृतो बभूवुरेव । ते अधिराज्यं
 नापिरे । राजसूयं कृत्वा राजस्वाधिक्यं न लेभिर इत्यर्थः । यदा चक्रवर्तिनः
 हरिश्चन्द्राद्या अधिराज्यमापिरे । तदा ईदृशाः शत्रवः न सन्तीत्यन्वयः ॥ ९६ ॥

जग्मुरुन्नतिम् ॥ ९८ ॥ स्थिरोऽनुभाव एव मे महाननुग्रहो हरेः । प्रयत्न-
मेकमग्रतो निधाय भूतिमामुमः ॥ ९९ ॥ इतीरितेऽमुना हरिस्समुद्यमात्
प्रधानतः । स्थिते हि यज्ञकारणे वृकोदरे जगाद ह ॥ १०० ॥ स एक एव
पुरुषो जरासुतोऽद्य वर्तते । समस्तसद्विरोधिनां बलं कलेरनन्तरः ॥ १०१ ॥
तथा सतां समाश्रयो यदुद्धवास्सतां गुणाः । स एक एव तादृशस्त्वया
विचिन्त्य यात्यताम् ॥ १०२ ॥ यदि स्म तेन मागधो निहन्यते सतां जयः ।
विपर्ययेण चासतामिति स्म विद्धि नान्यथा ॥ १०३ ॥ स पारमेष्ठ्यसत्पदं
प्रयात्यसंशयं युधि । य एव हन्ति मागधं स वेदधर्मपालकः ॥ १०४ ॥ निहन्ति
मागधेश्वरं य एष वैष्णवं जगत् । करोति शर्वपालितो यतस्स बारुहद्रथः ॥
॥ १०५ ॥ निहन्ति शैवनायकं य एव वैष्णवाग्रणीः । इति स्म भावसंयुते
वदत्यजेऽबिभेन्नृपः ॥ १०६ ॥ युधिष्ठिरे ब्रुवत्यजं मखेन मे त्वलं त्विति ।
तदाह मारुतात्मजो निहन्मि मागधं रणे ॥ १०७ ॥ इतीरितेऽवदद्धरिर्व्रजा-
महे वयं त्रयः । अहं च भीमफल्गुनौ निहन्तुमेव मागधम् ॥ १०८ ॥ वृको-
दरेण हन्यते यदि स्म मागधाधिपः । मखश्च सेत्स्यते ध्रुवं जगच्च ते वशे
भवेत् ॥ १०९ ॥ इतीरिते तु शौरिणा जगाद धर्मनन्दनः । स शूरसेन-
मण्डलप्रहाणतो हरेस्त्रसन् ॥ ११० ॥ भयाद्धि यस्य माधुरं विहाय मण्डलं
गताः । भवन्त एव सागरं ततो विधेम्यहं रिपोः ॥ १११ ॥ इमौ हि भीम-

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ समुद्यमात्प्रधानत इत्यत्र समुद्यमात्=सम्यक्प्र-
यत्नात् । प्रधानतः=प्रधाने ॥ १०० ॥ १०१ ॥ तथा सतां समाश्रय इत्यत्र यथा
जरासन्धः असतां समाश्रयः । तथा यः सतां समाश्रयः । सतां गुणाश्च यदुद्धवाः=
यस्मिन् उद्धवो येषां ते तथोक्ताः । तादृशः स एक एवेति सम्बन्धः ॥ १०२ ॥
॥ १०३ ॥ निहन्ति मागधेश्वरमित्यत्र यः मागधेश्वरं निहत्य जगद्वैष्णवं करोति ।
स एव वेदधर्मपालक इति पूर्वेणान्वयः । यः शैवनायकं निहन्ति यत्तदो-
नित्यसम्बन्धात् स एव वैष्णवाग्रणीरिति सम्बन्धः । अबिभेदिति लङि प्रथम-
पुरुषैकवचनम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥
शूरसेनमण्डलप्रहाणतो हरेरित्यत्र हरेः शूरसेनविषयपरित्यागान्निमित्तात् ।

फलुणौ ममाक्षिणी सदा प्रभो । मनोनिभो भवान्सदा न वो विनाऽस्म्यतः
 पुमान् ॥ ११२ ॥ अतो न जीवितात्प्रियानहं रिपोर्वलीयसः । सकाशमात्म-
 हेतुतः प्रयातयामि वो विभो ॥ ११३ ॥ इतीरितेऽवदत्पुनर्वृकोदरोऽरिकक्ष-
 भुक् । यदीयनेतृका रमाविरिञ्चशर्वपूर्वकाः ॥ ११४ ॥ वशे च यस्य तद्वलं
 सुरासुरोरगादिनाम् । स एष केशवः प्रभुः क्व चास्य बारुहद्रथः ॥ ११५ ॥
 अधृष्यमस्ति मे बलं हरिः प्रणायकोऽस्य च । समस्तलोकनेतरि प्रभौ हि
 सर्वशक्तिता ॥ ११६ ॥ अजेयता तथाऽर्जुने हरेर्वरोद्भवाऽस्ति हि । अतो
 वयं त्वयोऽद्य तं प्रयाम मागधं रिपुम् ॥ ११६ ॥ हनिष्य एव मागधं हरेः
 पुरो न संशयः । इतीरितेऽमुना हरिर्जगाद धर्मनन्दनम् ॥ ११८ ॥ वयं
 त्रयस्समेत्य तं प्रयातयाम मृत्यवे । हनिष्यति स्फुटं रणे वृकोदरो जरा-
 सुतम् ॥ ११९ ॥ भयं न कार्यमेव ते मया हतस्स नेति ह । मया हि नीति-
 हेतुतः स्वयं न हन्यते रिपुः ॥ १२० ॥ स शर्वसंश्रयाग्रणीर्मदाश्रयोत्तमेन तु ।
 निहन्यते यदा तदा प्रकाशितं हि मे बलम् ॥ १२१ ॥ अतो न शङ्कितं मनः
 कुरुष्व भूप ते क्वचित् । प्रदर्शयामि तेऽनुजौ निहत्य मागधेश्वरम् ॥ १२२ ॥
 इतीरितस्स विष्णुना विचार्य बहुणान्परान् । तथेति चाह ते त्रयः प्रतस्थु-
 राशु मागधान् ॥ १२३ ॥ समेत्य मागधांस्तु ते शिवोरुलिङ्गमित्यलम् ।
 सुमाल्यवस्त्रभूषणैस्समर्चितं गिरिं ययुः ॥ १२४ ॥ स्वशीर्षतोऽपि चाहतं
 जरासुतेन ते गिरिम् । न्यपातयन्त बाहुभिस्तमस्य चोत्तमाङ्गवत् ॥ १२५ ॥

त्वसन् ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ यदीयनेतृका इत्यत्र इतस्ततः
 जनं नयतीति नेतृ = प्रेरणम् । यदीयं नेतृ = प्रेरणं येषां ते यदीयनेतृकाः । यद्वा
 यदीयाः = यत्सम्बन्धिनः इति हेतोः नेतृकाः = जगन्नायकाः । यदाज्ञया जगन्नेतार
 इत्यर्थः ॥ ११४ ॥ वशे च यस्य तद्वलमित्यत्र तत् पूर्वोक्तं बलमित्यर्थः ।
 “ब्रीह्यादिभ्यश्चे”ति वचनात् सुरासुरोरगाः आदयो येषां वर्तन्त इति सुरासुरोरगा-
 दीनि जगन्ति तेषाम् ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥
 ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ कीर्तिशास्त्रोपमा इत्यत्र
 शास्त्रं शैवशास्त्रं शास्त्रं शासनं च । “निदेश ग्रन्थयोः शास्त्र”मित्यनुशासनम् । तेषां

अद्वारतस्ते नगरं प्रविश्य माषस्य नाळेन कृतास्त्रिभेरीः । मुष्टिप्रहाराद्विभि-
दुस्तस्य कीर्तिशास्त्रोपमाः न्यक्कृतमागधेशाः ॥ १२६ ॥ तथाऽऽपणेभ्यो बहु-
माल्यगन्धान् प्रसह्य संगृह्य शुभांश्च दधुः । अद्वारतस्तस्य गृहं च सस्रुभौ
शब्दतरतं च नृपं प्रसस्रुः ॥ १२७ ॥ तान्विप्रवेषान्स निशाम्य राजा महा-
भुजान् स्नातकवेषयुक्तान् । द्वितीयवर्णान्प्रविचिन्त्य बाहून् ज्याकर्कशान्
वीक्ष्य बभाष एतान् ॥ १२८ ॥ के स्थाथ किं हेतुत आगताश्च कुतश्च मे
पर्वतलिङ्गभेदनम् । कृतं भवद्भिः कुत एव दुर्नयाः कृतास्तथाऽन्ये द्विजवर्य-
वेषैः ॥ १२९ ॥ इति ब्रुवाणं भगवानुवाच कार्यं हि शत्रोरखिलं प्रतीपम् ।
इत्युक्तं कृत्वा न हि विप्रशत्रुरहं कुतो वो मम शत्रुता भवेत् ॥ १३० ॥
इत्युक्तवाक्यं नृपतिं जगाद जनार्दनो नैव हि तादृशा द्विजाः । अहं रिपुस्ते-
ऽस्मि हि वासुदेव इमौ च भीमार्जुननामधेयौ ॥ १३१ ॥ यद्ब्रान्धवान्नः
पिशिताशिधर्मतो रौद्रे मखे कल्पयितुं पशुत्वे । इच्छस्यरे वेदपथं विहाय
तं त्वां बलाच्छास्तुमिहागता वयम् ॥ १३२ ॥ विमोक्षयामः स्वजनान्यदि
त्वं न मोचयस्यत्र निगृह्य च त्वाम् । मुञ्चाथ वा तानभियाहि वाऽस्मान्
रणाय मर्तुं कृतनिश्चयोऽत्र ॥ १३३ ॥ इतीरितोऽसौ मगधाधिपो रुषा
जगाद नाहं शिवयागयुक्तान् । मोक्ष्ये पशून्पुगपद्वा क्रमेण योत्स्ये च वोऽ-
थापि चमूसहायान् ॥ १३४ ॥ निरायुधस्मायुधो वा युष्मदिष्टायुधेन वा ।
एकोऽपि सकलैर्योत्स्ये ससेनो वा ससैनिकान् ॥ १३५ ॥ इत्युक्तवन्तमव-
ददजितोरुबलो हरिः । एहोक्रमेको वाऽस्मासु ससन्धो वा रणे नृप ॥ १३६ ॥

उपमा यासां ताः । माषकृतास्त्रिभेरीरिति सम्बन्धः । आकस्मिकमाषनाळेन
निर्मिता इत्यर्थः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ के स्थाथ किमित्यत्र “अस भुवि”
इति धातोः स्थेति लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । के=किंजातीयाः ॥ १२९ ॥
॥ १३० ॥ अहं रिपुस्तेऽस्मि हि वासुदेव इत्यत्र हिशब्देन “दैत्यारिः पुण्डरी-
काक्ष” इत्यनुशासनेऽपि पाठात् स्वस्य दैत्यारित्वं सुप्रसिद्धमित्याह ॥ १३१ ॥
॥ १३२ ॥ निगृह्य च त्वामित्यत्र यदि त्वं न मोचयसि तर्हि त्वां निगृह्य च
मोचयाम इति सम्बन्धः ॥ १३३ ॥ शिवयागयुक्तान्=शिवयागे नियुक्तान् ॥

येन कामयसे योद्धुं तन्न आसादय द्रुतम् । निरायुधस्सायुधो वा त्वदभीष्टा-
युधेन वा ॥ १३७ ॥ इत्याह भगवान्छत्रं यशो भीमे विवर्धयन् । घातयित्वा
स्वशत्रुं च भीमेनानुग्रहं परम् ॥ १३८ ॥ भीमस्य कर्तुमिच्छंश्च भक्ति-
ज्ञानादिवर्धनम् । तृणीकर्तुं रिपुं चैव निरायुधतयाऽगमत् ॥ १३९ ॥ कृष्ण-
भीमार्जुनास्तेन विप्रवेषाश्च तेऽभवन् । निरायुधः क्षत्रवेषो नैव योग्यः कथञ्चन ॥
॥ १४० ॥ ततो जग्मुर्विप्रवेषास्तृणीकर्तुं हि मागधम् । मागधस्य ससैन्यस्य
स्वगृहे संस्थितस्य च ॥ १४१ ॥ निरायुधेन भीमेन समाह्वाने कृतेऽमितम् ।
धर्मं यशश्च भीमस्य वर्धयामास केशवः ॥ १४२ ॥ तृतीयमर्जुनं चैव समा-
दाय ययौ रिपुम् । हरिस्तस्माच्च भीमस्य महाधिक्यं प्रकाशयन् ॥ १४३ ॥
मुखेन मागधस्यैव वृण्वेकं न इति ब्रुवन् । वृण्वेकमस्मास्त्विति स प्रोक्त आह
जरासुतः ॥ १४४ ॥ कुर्यां नैवार्जुनेनाहमबलेनैव सङ्गरम् । पञ्चपञ्चाशद-
ब्दोऽद्य ह्ययमेवं च बालवत् ॥ १४५ ॥ अबलत्वाद्युवाऽप्येष बाल एव मतो
मम । इत्युक्तोऽप्यर्जुनो नाऽऽह कुरु तर्हि परीक्षणम् ॥ १४६ ॥ बाहुभ्यां
धनुषा वेति शङ्कमानः पराजयम् । अतो भीमे बलाधिक्यं सुप्रसिद्धमभू-
न्महत ॥ १४७ ॥ एतदर्थं हि कृष्णेन सहानीतस्म फल्गुनः । जानन् कृष्णे
बलं घोरमविषह्यं स मागधः । कुत्सयन् गोप इति तं भयान्नैवाह्वयत्प्रभुम् ॥

॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ तेन विप्रवेषाश्च
तेऽभवन्नित्यत्र तेन= जरासन्धतृणीकरणाख्यप्रयोजनेन । श्राद्धभोजिनो ब्राह्मणा
अपि त्वां हन्युः किमुत क्षत्रिया इति सूचनाय विप्रवेषाश्चाभवन्नित्युक्तमिति
भावः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ धर्मं यशश्चेत्यत्र निरायुधतया गृहे स्थितं प्रति सायु-
धतया आगमनस्याधर्मत्वादिति भावः । इदं चोपलक्षणम् । दुर्मार्गिवर्तिनं प्रति
अमार्गेण गमनस्य न्याय्यत्वादद्वारेण गमनं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४२ ॥ १४३ ॥
मुखेन मागधस्यैवेत्यत्र नः=अस्माकं मध्ये एकं वृण्विति ब्रुवन् हरिः मागधस्य
मुखेनैव तस्मात्=अर्जुनात् भीमस्य महाधिक्यं प्रकाशयन् अर्जुनमादाय यया-
विति पूर्वणान्वयः ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ इत्युक्तोऽप्यर्जुनो नाहेत्यत्र इति
धिककारपूर्वकमुक्तोऽप्यर्जुनः बाहुभ्यां धनुषा वा परीक्षणं कुर्विति नाहेत्यन्वयः ॥

॥ १४८ ॥ आह्वयामास भीमं तु स्याद्वा मे जीवनं त्विति । हनिष्यत्येव मां
कृष्ण इत्यासीन्नृपतेर्भयम् ॥ १४९ ॥ तस्मात्तं नाह्वयामास वासुदेवं स
मागधः ॥ १५० ॥ अर्जुने तु जिते कृष्णभीमौ मां निहनिष्यतः । त्रयाणां
दुर्बलाह्वानान्नश्येत्कीर्तिश्च मे ध्रुवम् ॥ १५१ ॥ इति मत्वाऽऽह्वयामास भीम-
सेनं स मागधः । कथञ्चिज्जीवितं मे स्यान्न तु नश्यति मे यशः ॥ १५२ ॥
इति स्म भीमं प्रतियोधनाय संगृह्य राजा स जरासुतो बली । राज्ये निजं
चात्मजमभ्यषिञ्चत्पुरा ख्यातं पत्रतापाख्यरुद्रम् ॥ १५३ ॥ बलं भीमे मन्यमानो-
ऽधिकं तु गदाशिक्षामात्मनि चाधिकां नृपः । भीतो नियुद्धेऽस्य ददौ गदां
स भीमाय चान्यां स्वयमग्रहीद्वली ॥ १५४ ॥ तदर्थमेवाऽऽशु गदां प्रगृह्य
भीमो ययौ मागधसंयुतो बहिः । पुरात्सकृष्णार्जुन एव तत्र त्वयुध्यतां
केशवपार्थयोः पुरः ॥ १५५ ॥ वाचाजयत्तं प्रथमं वृकोदरः शिवाश्रयं
विष्णुगुणप्रकाशया । ततो गदाभ्यामभिपेततुस्तौ विचित्रमार्गानभि दर्श-
यन्तौ ॥ १५६ ॥ तयोर्गदे तेऽशनिसन्निकाशे चूर्णीकृते देहमहाद्रदिम्ना ।
अन्योन्ययोर्वक्षसि पातिते रुषा यथाश्मनोः पांसुपिण्डौ सुमुक्तौ ॥ १५७ ॥
संचूर्णितगदौ चीरौ जघ्नतुर्मुष्टिभिर्मिथः । ब्रह्माण्डस्फोटमङ्गाशैर्यथा केशव-
कैटभौ ॥ १५८ ॥ चचाल पृथ्वी मिरयश्च चूर्णिताः कुलाचलाश्चेलुरलं विवि-
क्षुभुः । समस्तवारांपतयस्सुरासुरा विरिञ्चशर्वादय आमदन्नभः ॥ १५९ ॥

॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ स्याद्वा मे जीवनं त्वित्यत्र भीमेन सह युद्धे उभयोः
समबलत्वात् मे जीवनं स्याद्वेति पाक्षिकजीवनाशया भीममेवाह्वयामास । कृष्णेन तु
अष्टादशवारमपि परीक्षितस्य तस्य कृष्णो मां हनिष्यत्येवेति भयमासीदिति
योजनाः ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ इति स्म भीमं प्रतियोधनाये-
त्यत्र प्रतियोधनाय स्वात्मानं प्रति युद्धाय । भीममेव संगृह्य=स्वमनसा ग्रहणं
कृत्वेत्यर्थः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ तदर्थमेवाश्वित्यत्र तदर्थमेव=गदाभ्यासकौशल-
प्रदर्शनार्थमेव ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ ब्रह्माण्डस्फोटमङ्गाशैरित्यत्र
ब्रह्माण्डस्य स्फोटो विदारणं यैस्ते ब्रह्माण्डस्फोटाः । ब्रह्माण्डस्फोटा इव सङ्काशाः=
सम्यक्प्रकाशमानाः । “काश दीप्ता” विति धातोः । कर्त्तर्ये पचाद्यचि कृते काशाः=

सुरास्तु भीमस्य जयाभिकांक्षिणस्तथाऽसुराद्या मगधाधिपस्य । पश्यन्ति सर्वे
क्रमशो बलं स्वं समाददे मारुतनन्दनोऽपि ॥ १६० ॥ मानयित्वा वरं
धातुर्दिवसान्दश पञ्च च । वासुदेवाज्ञया भीमश्शत्रुं हन्तुं मनो दधे ॥
॥ १६१ ॥ स प्रणम्य हृषीकेशं हर्षादाश्लिष्य फल्गुनम् । रिपुं जग्राह मकुटे
वारणं मृगराडिव ॥ १६२ ॥ पृष्ठेऽस्य जानुमाधाय कूर्मदेशं बभञ्ज ह । मृति-
काले पुनर्देहं विददार यथा पुरा ॥ १६३ ॥ मर्मण्येव न हन्तव्यो मयाऽय-
मिति मारुतिः । स्वपौरुषप्रकाशाय बभञ्जेन न मर्मणि ॥ १६४ ॥ भज्यमाने
शरीरेऽस्य ब्रह्माण्डस्फोटसन्निभः । बभूव रात्रौ येनैव त्रस्तमेतज्जगत्त्रयम् ॥
॥ १६५ ॥ निहत्य कृष्णस्य रिपुं स भीमस्समर्पयामास तदर्चनं हरेः ।
कृतां हि भीमेन समर्चनां तां समक्षमादातुमिहागतो ह्यजः ॥ १६६ ॥
स्वीकृत्य पूजां च वृकोदरस्य दृढं समाश्लिष्य च तं जनार्दनः । प्रीतो
नितान्तं पुनरेव कृष्णं ननाम भीमः प्रणतोऽर्जुनेन ॥ १६७ ॥ जग्मुस्सुरा-
श्चातितरां प्रहृष्टा ब्रह्मादयो दीनतराश्च दैत्याः । बलादुमेशस्य वरे प्रभये
वृकोदरेणाच्युतसंश्रयेण ॥ १६८ ॥ सुतो ययौ शरणं तान्नमेशभीमार्जुनान
सहदेवोऽस्य धीमान् । रथं स्वसारं च ददौ स मारुतेर्ननाम कृष्णं परया च
भक्त्या ॥ १६९ ॥ रथो ह्यसौ वसुना वासुदेवाच्छक्रान्तराप्तो वसुवंशज-
त्वात् । जरासुतस्यास वृकोदरस्तं हरे रथं प्रार्पयामास तस्मै ॥ १७० ॥
कृष्णोऽस्मरद्गरुडं स ध्वजेऽभूद्रथं कृष्णोऽथारुहत्पाण्डवाभ्याम् । भीमः कन्यां
सहदेवस्य हेतोस्समग्रहीदनुजस्याऽत्मनस्सः ॥ १७१ ॥ नकुलस्यादान्मद्र-
राजो हि पूर्वं स्वीयां कन्यां सा तथैषाप्युषा हि । एका पूर्वं तेऽश्विनोश्चैव
काशमानाः इति शब्दनिष्पत्तिः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥
॥ १६२ ॥ कूर्मदेशं बभञ्ज हेत्यत्र कूर्मदेशं=पृष्ठमूलम् । पुरा जननकाले ॥
॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ रथो
ह्यसौ वसुनेत्यत्र शक्रान्तरा=इन्द्रव्यवधानेन वासुदेवात् वसुना=वसुचक्रवर्तिना
आप्तः प्राप्तो हि ॥ १७० ॥ १७१ ॥ नकुलस्यादान्मद्रराज इत्यत्र पूर्व=सह-
देवविवाहात्पूर्वं मद्रराजः नकुलस्य स्वीयां कन्यां अदाद्धि । सा मद्रराजपुत्री ।

भार्या यमौ रेमाते यदुषा अश्विभार्या ॥ १७२ ॥ ततः कृष्णायामग्रजभ्रातृ-
भार्यावृत्तिं हि तौ चक्रतुर्माद्रिपुत्रौ । जरासुतस्यात्मजः केशवादीन् रत्नैस्सम-
भ्यर्च्य यथावनुज्ञया ॥ १७३ ॥ तदाज्ञया पितृकार्याणि कृत्वा तदाज्ञयैवाऽऽ-
दिशत्तान्नपाश्च । तैस्संस्तुतः केशवो भीमपार्थयुक्तो दृष्ट्वा भक्तिनम्रैर्यथावत् ॥
॥ १७४ ॥ सम्भावितास्ते सहदेवेन सम्यक्प्रशस्य कृष्णं भीमसेनं च सर्वे ।
ययुर्गृहान् स्वानपतत्केशवद्विद् जरासुतोऽन्धे तमसि क्रमेण ॥ १७५ ॥
कृष्णश्च पार्थौ च तथैकयानं समास्थिता धर्मजमभ्यगच्छन् । तेषां शङ्खध्वनि-
सम्बोधितात्मा राजा प्रीतश्चातितरां बभूव ॥ १७६ ॥ द्वैपायनोऽथ भगवा-
नभिगम्य पार्थानाज्ञापयत्सकलमम्भृतिसाधनाय । तं राजसूयसहितं परमाश्व-
मेधयज्ञं समादिशदनन्यकृतं विरिञ्चात् ॥ १७७ ॥ कर्ता हि तस्य परमेष्ठि-
पदं प्रयाति यद्यन्यसद्गुणवरैः परमेष्ठितुल्यः । भीमे मखस्य फलमप्यधिकं
विधातुं व्यासः क्रतुं तमदिशद्गुरुब्जजस्य ॥ १७८ ॥ असाधारणहेतुर्यः
कर्मणो यस्य चेतनः । स एव तत्फलं पूर्णं भुङ्क्तेऽन्योऽल्पमिति स्थितिः ॥

तथा एषा । जरासन्धपुत्रीति ते उभे च पूर्व मूलरूपे अश्विनोश्च भार्या एका
उषैव हि ताभ्यां यमौ रेमाते । ननूषानामन्यनिरुद्धपत्नी । तस्याः कथमश्विभार्या-
त्वमित्यत आह । यदुषेति । यत्=यस्मात्कारणात् । अश्विभार्या उषाः उषःकाला-
भिमानित्वात् । सकारान्तोषःशब्दवाच्या अनिरुद्धभार्या तु आकारान्तोषाशब्द-
वाच्येति तयोर्विभागः इति भावः । अतो न पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् । अत एव
“अनिरुद्धश्च तत्सूनुरुषारमण उच्यत” इत्यनुशासनम् ॥ १७२ ॥ १७३ ॥
भक्तिनम्रैर्यथावदित्यत्र भक्तिनम्रैस्तैः दृष्ट्वा भीमपार्थयुक्तः केशवः यथावत्संस्तुत
इति योजना ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ तं राजसूयसहितमित्यत्र राज्ञां
सूयं=सूदनम् । जय इति यावत् । तेन सहितं वराश्वमेधम् । वरमिति विशेषणम्
सगरादिभिः कृतराजसूयादप्यस्योत्तमत्वज्ञापनार्थम् । उत्तमत्वं च भक्त्याद्यतिशयेन ।
अत एव विरिञ्चादनन्यकृतमित्युक्तम् । भीमसेनसदृशभक्तेः विरिञ्चादितरत्वासम्भ-
वादिति भावः ॥ १७७ ॥ यद्यन्यसद्गुणवरैः परमेष्ठितुल्य इत्यत्र अन्यसद्गुण-
वरैः=परमेष्ठिपदस्थत्वमात्रव्यतिरिक्तज्ञानभक्त्यादिसद्गुणवरैरित्यर्थः ॥ १७८ ॥

॥ १७९ ॥ विना विष्णुं निर्णयोऽयं स हि कर्मफलोद्भूतः । हेतवोऽपि हि पापस्य न प्रायः फलभागिनः ॥ १८० ॥ देवाः पुण्यस्य दैत्याश्च मानुषास्तु द्विभागिनः । असाधारणहेतुश्च भीम एव प्रकीर्तितः ॥ १८१ ॥ यज्ञस्यास्य जरासन्धवधात्कर्णजयादपि । जयाच्च कीचकादीनामन्यैर्जेतुमशक्यतः ॥ १७२ ॥ द्वितीयः फल्गुनश्चैव तृतीयस्तु युधिष्ठिरः । तस्माद्ब्रह्मपदावाप्त्यै व्यासो भीमस्य तं क्रतुम् ॥ १८३ ॥ अनन्यकृतमादिश्य दिशां विजयमादिशत् । अथाब्रवीद्धनञ्जयो धनुर्ध्वजो रथो वरः । ममास्ति तदिशां जयो ममैव वाञ्छितः प्रभो ॥ १८४ ॥ इतीरितोऽखिलप्रभुर्जगाद सत्यमस्ति ते । समस्तसाधनोन्नतिर्महच्च वीर्यमस्ति ते ॥ १८५ ॥ तथाऽपि कीचकादयो वृकोदरादृते वशम् । न यान्ति नापि ते वशं प्रयाति कर्ण एव च ॥ १८६ ॥ बलाधिकोऽसि कर्णतस्तथाऽपि नाप्रतः करम् । ददाति ते ह्यतिस्पृधा न वध्य एष तेऽद्य च ॥ १८७ ॥ सर्वमकुण्डलत्वतो न वध्य एष यत्त्वया । ततो वृकोदरो दिशं प्रयातु ते पितुः प्रियाम् ॥ १८८ ॥ जीवग्राहभयात्कर्णो ददाति करमञ्जसा । भीमाय नात्र सन्देहो जितोऽनेन च संयुगे ॥ १८९ ॥ अजेयौ शर्ववचनाद्रणे कीचकपौण्ड्रकौ । वशं प्रयातो भीमस्य तथाऽवध्योऽपि

॥ १७९ ॥ हेतवोऽपि हि पापस्येत्यत्र देवाः पापस्य हेतवोऽपि प्रायः फलभागिनोऽपि न भवन्ति । दैत्याश्च प्रायः स्वकृतपुण्यस्य फलभागिनो न भवन्ति । दुर्योधनादयो दैत्याश्च पुण्डरीकयागादिपुण्यं कुर्वन्ति । तस्यापि सम्पूर्णफलं तदाविष्टो मुख्यप्राण एव गृह्णाति । तेषामपि दम्भेन वा ईर्ष्याया वा कर्तृत्वात्किञ्चिदेव फलं भवतीति भावः । मानुषास्तु द्विभागिनः=देवदैत्यापहतपुण्यपापफलयोः भागिनः । एकैकभागवन्त इति योजना ॥ १८० ॥ १८१ ॥ अन्यैर्जेतुमशक्यत इत्यत्र अशक्यत इति भावप्रधानो निर्देशः ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ दिशं प्रयातु तेपितुः प्रियामित्यत्र ते पितुः प्रियां=ऐन्द्रीमित्यर्थः । इदमपि भारतखण्डापेक्षया । अन्यथा “द्वीपान् । सप्त चाशेषदिक्ष्व”ति वक्ष्यमाणविरोधात् ॥ १८८ ॥ जीवग्राहभयादित्यत्र । जीवग्राहो नाम जीवत एव बलात् ग्रहणम् । बहुलक्षयोजनाभ्यन्तरित सप्तसमुद्रोत्तरणं कथ-

चेदिपः ॥ १९० ॥ जीवग्राहभयं ह्येषां भीमान्मागधपातनात् । तस्मात्करं
 प्रयच्छन्ति जिता वा पूर्वमेव वा ॥ १९१ ॥ प्रयाहि च त्वं धनदप्रपालितां
 दिशं द्वीपान्सप्त चाशेषदिक्षु । नागांश्च दैत्यांश्च तथाऽधरस्थान्विजित्य शीघ्रं
 पुनरेहि चात्र ॥ १९२ ॥ रथो हि दिव्योऽम्बरगस्तवास्ति दिव्यानि चास्त्राणि
 धनुश्च दिव्यम् । येऽन्ये च बाणप्रमुखा अजेयाश्शर्वाश्रयास्तानपि भीम
 एतु ॥ १९३ ॥ तथा सुराश्चापि समस्तशोऽस्य बलिं प्रयच्छन्ति मदाज्ञ-
 येतरे । दिशं प्रतीचीमथ दक्षिणां च यातां यमौ क्रमशो ह्यध्वरार्थे ॥
 ॥ १९४ ॥ यशश्च धर्मश्च तयोरपि स्यादिति स्म कृष्णेन सुतेन काल्याः ।
 उक्ते ययुस्ते तमभिप्रणम्य दिशो यथोक्ताः परमोरुसद्गुणाः ॥ १९५ ॥
 वृकोदरोजयन्त्रपान्विराट्पासमाद ह । जितेऽत्र कीचके रणे समाददे करं
 ततः ॥ १९६ ॥ ततः क्रमाच्छपान् जित्वा चेदीनां विषयं गतः । मातृवाक्या-
 द्भ्याञ्चैव शिशुपालेन पूजितः ॥ १९७ ॥ मातृष्वसुर्गृहे चोष्य दिवसान्कति-
 चित्सुखम् । करं समहदादाय ततः पूर्वां दिशं ययौ ॥ १९८ ॥ क्रमेण
 सर्वान्निर्जित्य पौण्ड्रकं च महाबलम् । विरथीकृत्य कर्णं च करमादाय
 सर्वतः ॥ १९९ ॥ हिमवच्छिखरे देवान् जित्वा शक्रपुरोगमान् । क्रीडार्थं
 युध्यतस्तेभ्यस्तुष्टेभ्यो रत्नसञ्चयान् ॥ २०० ॥ बाहुयुद्धेन शेषं च गरुडं च महा-
 बलम् । क्रीडमानो विनिर्जित्य भूषणान्याप तोषतः ॥ २०१ ॥ ताभ्यां च
 दृढमाश्लिष्टः स्नेहविकृन्नया धिया । पोप्लूयमानस्म ततोऽम्बुधौ बलीं जगाम
 बाणस्य पुरं हरं च । रणेऽजयद्वारणरूपमास्थितं क्रीडन्तमेतेन च तोषितो
 हरः ॥ २०२ ॥ पृष्टश्च गिरिशेनासौ विस्तरं दिग्जयस्य च । सिंहव्याघ्रादि-
 रूपाश्च आत्मना विजिता यथा ॥ २०३ ॥ गरुत्मच्छेषशक्राद्या देवास्सर्वे
 तदब्रवीत् ॥ २०४ ॥ निशम्य शङ्करोऽखिलं परस्य च प्रसाधकम् । हरिं

मर्जुनस्येत्यत उक्तम् रथो हि दिव्योऽम्बरग इति ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥

॥ १९२ ॥ १९३ ॥ तथा सुराश्चापि समस्तश इत्यत्र सुरा इति पदच्छेदः ।

हिमवच्छिखरे देवानिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९४ ॥ कृष्णेन सुतेन काल्या

इत्यत्र काल्याः=सत्यवत्या इत्यर्थः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥

ततो बलेस्सुताददौ च रत्नसञ्चयम् ॥ २०५ ॥ स बाणदैत्यतो महच्छिवेन
 दत्तमुत्तमम् । प्रगृह्य रत्नसञ्चयं स्वकं पुरं समाययौ ॥ २०६ ॥ स विप्र-
 यादवेश्वरं द्विधा स्थितं जनार्दनम् । पुरो निधाय तद्वसु प्रभूतमानमत्तदा ॥
 ॥ २०७ ॥ सोऽभिवाद्याग्रजं चैव यथावृत्तं न्यवेदयत् । आत्मनः कृष्णयोस्सर्वं
 धर्मराजाग्रतो मुदा ॥ २०८ ॥ यथा जिताः कीचकाद्या एकलव्यसहायवान् ।
 यथा जितः पौण्ड्रकश्च कर्णाद्याश्च तथा परे ॥ २०९ ॥ यथा सिंहादितन-
 वश्शेषवीन्द्रेन्द्रपूर्वकाः । यथा गजतनुश्शर्वस्तच्च सर्वमवर्णयत् ॥ २१० ॥
 सम्भावितश्च कृष्णाभ्यां राज्ञा च सुमहाबलः । आज्ञया व्यासदेवस्य यज्ञा-
 ङ्गानि समार्जयत् ॥ २११ ॥ ऊचे तं भगवान् व्यासो जितं सर्वं त्वयारिहन् ।
 जये सर्वस्य यज्ञोऽयं पूर्णो भवति नान्यथा ॥ २१२ ॥ विरिञ्चस्सर्वजित्पूर्वं
 द्वितीयस्त्वपिहाभवः । इत्युत्तवैनं समाश्लिष्य यज्ञाङ्गानि समादिशत् ॥
 ॥ २१३ ॥ तदैवान्यदिशो जित्वा समीपुस्तस्य येऽनुजाः । सहदेवो दक्षि-
 णाशां जित्वा रत्नान्युपाहरत् ॥ २१४ ॥ तत्र रुक्मी न युयुधे सहदेवेन वीर्य-
 वान् । जितः कृष्णेन पूर्वं तु शर्वादाप धनुर्वरम् ॥ २१५ ॥ तपसा तोषितात्
 कृष्णादन्यानेवामुनाऽखिलान् । विजेष्यसि यदा कृष्णविरोधस्ते तदा धनुः ॥
 ॥ २१६ ॥ मामेष्यतीति तेनोक्तो न व्यरुध्यत केशवे । स्वसुः स्नेहाच्च
 कृष्णस्य यज्ञकारयितृत्वतः ॥ २१७ ॥ भीमार्जुनबलाच्चैव माद्रेयाय ददौ
 करम् । जिग्ये बलेनान्यनृपान सहदेवः प्रतापवान् ॥ २१८ ॥ तथा स्मृतं
 समागतं घटोत्कचं विभीषणे । समादिशद्ययौ च सोऽपि सोऽददान्महाकरम् ॥
 ॥ २१९ ॥ पुरा हि राघवोदितं तदस्य सोऽखिलं तदा । विचार्य केशवं च
 तं बलं च भीमपार्थयोः ॥ २२० ॥ दिवौकसश्च पाण्डवानवेत्य सोऽददा-
 त्करम् । महौघरत्नसञ्चयं स आप्य भीमसेनजः ॥ २२१ ॥ ययौ च माद्रि-

॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥

स विप्रयादवेश्वरमित्यत्र प्रभूतं वसु पुरो निधाय विप्रयादवेश्वरं=जनार्दनं अनम-
 दिति सम्बन्धः ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥

॥ २१३ ॥ २१४ ॥ तत्र रुक्मीत्यत्र तत्र=दक्षिणाशायाम् । रुक्मी=कुण्डिनपुरस्थो

नन्दनं स चाययौ स्वकं पुरम् ॥ २२२ ॥ नकुलः पश्चिमाशायां विजिग्येऽ-
खिलभूभृतः । करमाप च वीरोऽसौ सौहार्दादेव मातुलात् ॥ २२३ ॥ आययौ
च महारत्नसञ्चयेन स्वकं पुरम् । अर्जुनः कपिवरोच्छ्रितध्वजं स्पन्दनं समधि-
रुह्य गाण्डिवी । यात एव दिशमुत्तरां तदा पार्वतीयकनृपास्समाययुः ॥
॥ २२४ ॥ त्रैगर्ताः पार्वतेयाश्च सहिताः पाण्डुनन्दनम् । अभ्येत्य योधया-
मासुर्जानन्तस्तच्चिकीर्षितम् ॥ २२५ ॥ तान्विजित्य युगपत्सपाण्डवस्संजयन्
क्रमश एव तां दिशम् । प्राव्रजच्च भगदत्तमूर्जितं तेन चास्य समभून्महारणः ॥
॥ २२६ ॥ सोऽभियुध्य सगजो दिनाष्टकं श्रान्त आह पुरुहूतनन्दनम्
ब्रूहि ते समरकारणं त्विति प्राह देहि करमित्यथार्जुनः ॥ २२७ ॥ सोऽप्य-
दात्करममुष्य वासवो महुस्त्वव पितेति सादरम् । नैव जेतुमिह शक्यसे
त्वमित्यावदहरिवरास्त्रतेजसा ॥ २२८ ॥ स्नेहपूर्वं प्रदत्ते तु करे नैवाह
चोत्तरम् । अर्जुनो व्यर्थकलहमनिच्छन् स्नेहयन्त्रितः ॥ २२९ ॥ पार्थो
जित्वाऽष्टवर्षाणि षड्द्वीपानपरानपि । अजयच्चतुर्दिशमपि सर्वशशस्त्रतेजसा ॥
॥ २३० ॥ पातालसप्तकं गत्वा जित्वा दैतेयदानवान् । बलेश्च विष्णुवच-

रुमी ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥
॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ त्रैगर्ताः पार्वतेया इत्यत्र पार्वतेयनृपाणां मध्ये
त्रिगर्ताधिपतिः कश्चन राजा वर्तते ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ हरिवरास्त्र-
तेजसेत्यत्र हरेः=नारायणस्य वरास्त्र=श्रेष्ठास्त्रम् । वराहदत्तवैष्णवास्त्रतेजसेत्यर्थः ॥
॥ २२८ ॥ नैवाह चोत्तरमित्यत्र त्वं न शक्यसीति धिक्कृतेऽपि उत्तरं=प्रत्युत्तरं
नैवाह ॥ २२९ ॥ पार्थो जित्वाऽष्टवर्षाणीत्यत्र अष्टवर्षाणि=भारतवर्षव्यतिरिक्त-
किंपुरुषाश्चष्टवर्षाणि अपरान्=जम्बुद्वीपव्यतिरिक्तप्लक्षादिषड्द्वीपान् चतुर्दिशं=चतस्रः
दिशः यथा जिता भवन्ति तथा चतुर्दिशम् ॥ २३० ॥ २३१ ॥ सुवर्णरत्ननिर्य-
श्चतुर्भिस्तैस्समार्जिता इत्यत्र प्रतीच्याद्यपसव्येन=प्रतीचीं दिशमारभ्यापसव्येन
अप्रादक्षिण्येन “वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिण”मित्यनुशासने शरीर
इति विशेषणादपसव्यपदं शरीरकरचरणादिष्वेव दक्षिणवाचकम् । अन्यत्र तु
वामवाचकमपीति सूचितम् । अतो दिग्विषयत्वात् अपसव्यपदं वामवाचकमिति

नात्करं जग्राह सामतः ॥ २३१ ॥ जित्वा च वासुकिं भूरिरत्नमादाय
 सत्वरः । आजगाम पुरं स्वीयं वीरो वत्सरमाश्रतः । सुवर्णरत्नगिरयश्चतुर्भिः
 तैस्समार्जिताः ॥ २३२ ॥ चत्वारो योजनानां हि दश त्रिंशच्छतं तथा ।
 चतुश्शतं च क्रमश उच्छ्रिता दिग्जयार्जिताः ॥ २३३ ॥ प्रतीच्याद्यपसव्येन
 क्रमादिग्भ्यस्समार्जिताः । विश्वकर्मकृतत्वात्तु पुरस्याल्पेऽपि च स्थले ॥
 ॥ २३४ ॥ अन्तर्गतास्ते गिरयस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततो यज्ञः प्रवृत्ते
 कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ २३५ ॥ ऋत्विजो मुनयोऽत्राऽसन्सर्वविद्यासु निष्ठिताः ।
 द्वैपायनोक्तविधिना दीक्षयांचक्रिरे नृपम् ॥ २३६ ॥ ज्येष्ठत्वाद्याजमान्यं
 तु प्रणिधाय युधिष्ठिरे । भीमार्जुनादयस्सर्वे सह तेन समासिरे ॥ २३७ ॥
 ब्रह्माणीपदयोग्यत्वात्कृष्णैका यज्ञपत्न्यभूत् । पदायोग्यतया नान्याः पत्न्य-
 स्तेषां सहासिरे ॥ २३८ ॥ आज्ञयैव जगद्धातुर्व्यासस्यानन्ततेजसः ।
 स्थलमप्यत्र सर्वं हि रत्नहेममयं त्वभूत् ॥ २३९ ॥ किमु पात्रादिकं सर्वं
 शिविराणि च सर्वशः । आहूतं दिग्जये पार्थैस्तदा लोकद्विसप्तकम् ॥ २४० ॥
 सर्वमत्रागमद्ब्रह्मशर्वशक्रादिपूर्वकम् । भीष्मो द्रोणश्च विदुरो धृतराष्ट्रस्सहा-
 त्मजः ॥ २४१ ॥ सस्त्रीका आययुस्तत्र बाल्हीकश्च सहात्मजः । तथैव
 यादवास्सर्वे बलभद्रपुरोगमाः ॥ २४२ ॥ रुक्मिणीसत्यभामाद्याः महिष्यः

ज्ञेयम् । तैश्चतुर्भिः=नकुलसहदेवभीमार्जुनैः । चत्वारः=सुवर्णरत्नगिरयः दिग्भ्यः
 समार्जिताः । तेषां गिरीणां प्रमाणमाह । योजनानामिति । योजनानां दश ।
 योजनानां त्रिंशत् । योजनानां शतम् । योजनानां चतुःशतं चेति दिग्जयार्जिताश्च-
 त्वारो गिरयः । क्रमशः क्रमेण । उच्छ्रिताः=आयामवन्तः नकुलार्जितो गिरिः दश-
 योजनोच्छ्रितः । सहदेवार्जितः त्रिंशद्योजनोच्छ्रितः । भीमसेनार्जितः शतयोजनो-
 च्छ्रितः । अर्जुनार्जितः सुवर्णरत्नगिरिः चतुश्शतयोजनाच्छ्रित इति भावः । सप्तद्वीपा-
 श्रितवित्तानि अर्जुनस्य इन्द्रावतारत्वाद्देवदूतैरानीतानीति ज्ञेयम् ॥ २३२ ॥
 ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ शिवि-
 राणि च सर्वश इत्यत्र शिविराणि द्रष्टुमागतानां राज्ञां नूतनतया कृतानि सेना-
 स्थानानि ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ वासुदेवगुणविस्तरोऽभवदित्यत्र

केशवस्य च ॥ तत्र सर्वजगदेकसङ्गमे तत्त्वनिर्णयकथा बभूविरे । प्राश्निकोऽत्र
परिपूर्णचिद्धनो व्यास एव भगवान्वभूव ह ॥ २४३ ॥ तत्त्वनिर्णयकथासु
निर्णयो वासुदेवगुणविस्तरोऽभवत् । नास्ति तत्सदृश उत्तमः कुतः पार एष
न ततोऽन्य इत्यपि ॥ २४४ ॥ बादरायणभृगूत्थरामयोः श्रुण्वतोः परम-
निर्णये कृते । मोदमानजनतासमागमेऽपृच्छदत्र नृपतिर्यतव्रतम् ॥ २४५ ॥
जानमानोऽपि नृपतिस्सर्वपूज्यतमं हरिम् । संशयं भूभृतां भेत्तुं भीष्मं पप्रच्छ
धर्मवित् ॥ २४६ ॥ नास्ति नारायणसममिति वादेन निर्णये । कृते ब्रह्मा-
दिभिरपि कृष्णं मर्त्यं हि मेनिरे ॥ २४७ ॥ नृपास्तस्मादयं कृष्णो नारायण
इति स्म ह । सम्यक् ज्ञापयितुं धर्मसूनुर्भीष्ममपृच्छत ॥ २४७ ॥ ब्रह्मादयः
सुरा यस्मादृश्यन्ते मर्त्यवन्नृभिः । न चैवातितराभ्यासो नृणामस्ति मुनि-
ष्वपि ॥ २४९ ॥ सर्वशास्त्रविदं भीष्मं जानन्त्येते नृपा अपि । तस्माद्भीष्म-
मपृच्छत्स कुलवृद्धत्वतस्तथा ॥ २५० ॥ पितामहाग्रपूजार्हः कोऽत्र लोक-
समागमे । ब्रह्मशर्वादयश्चात्र सन्ति राजान एव च ॥ २५१ ॥ इति पृष्ठो-
ऽब्रवीद्भीष्मः कृष्णं पूज्यतमं प्रभुम् । यद्यप्येकस्त्रिधा विष्णुर्वशिष्ठभृगु-
वृष्णिषु ॥ २५२ ॥ प्रादुर्भूतस्तथाऽप्येते नृपा हि व्यासरामयोः । विप्रत्वा-
न्न विरुध्यन्ते तत एव च युक्तताम् ॥ २५३ ॥ मन्यन्ते न विरोधश्च तेषां
तत्र हि तादृशः । अविवादे प्रसिद्धिश्च नैवास्य भविता क्वचित् ॥ २५४ ॥
तस्मात्कृष्णाय दातव्यमिति भीष्मेण चिन्तितम् । कृष्णाय दत्ते राजानो
विवादं कुर्युरञ्जसा ॥ २५५ ॥ विवादेन च कीर्तिः स्याद्वासुदेवस्य विस्तृता ।
ततः कृष्णायाग्रपूजा दत्ता पार्थैर्जगत्पुरः ॥ २५६ ॥ व्यासभार्गवयोस्साक्षात्
वासुदेवगुणानां विस्तरो यस्मिन्निति समासः ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥
॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥
न विरोधश्च तेषां तत्र हि तादृश इत्यत्र तादृशः=यादृशः कृष्णे युद्धादिना
नृपाणां विरोधः कलहोऽस्ति तादृशः विरोधश्च=कलहोऽपि तत्र=व्यासपरशुरामयोः
न । अतो न पौनरुक्त्यम् । अविवादे प्रसिद्धिश्चेत्यत्र अविवादे=कृष्णाय दत्त्वा
विवादस्य अकारितत्वे । अस्य=कृष्णस्य ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥

तदेवयात्तदनन्तरम् । अङ्गां पूजां ददुश्चान्यान्यथायोग्यमपूजयन् ॥ २५७ ॥
 अङ्गोपहारमुपयापित एव कृष्णे कोपादनिन्ददमुमाशु च चेदिराजः ।
 श्रुत्वैव तत्पवनजोऽभिययौ नृपं तं हन्तुं जगद्गुरुविनिन्दकमृद्धमन्युः ॥ २५८ ॥
 दूरेऽपि केशव विनिन्दनकारिजिह्वामुच्छेत्स्य इत्युरुतराऽस्य सदा प्रतिज्ञा ।
 भीमस्य तं तु जगृहे सरिदात्मजोऽथ सम्प्रोच्य केशववचो निजयोर्वधाय ॥
 ॥ २५९ ॥ मयैव वध्याविति तावाह यत्केशवः पुरा । तत् श्रुत्वा भीम-
 सेनस्तु स्थितो भीष्मकरग्रहात् ॥ २६० ॥ जानन्नपि हरेरिष्टं स्वकर्तव्य-
 तयोत्थितः । भीम एतावदुचितमिति मत्वा स्थितः पुनः ॥ २६१ ॥ देव-
 सङ्घभविनां महामभूद्वीक्ष्य तोष इह केशवेऽधिकाम् । अर्चनां य इह मानुषो
 जनो मध्य एव स तु संस्थितोऽभवत् ॥ २६२ ॥ आसुरा इह सुयोधनादयः
 तत्र ते विमनसो बभूविरे । दुर्वचोभिरधिकं च चेदिपः कृष्णमार्च्छदुरुमदुष्पा-
 र्णवम् ॥ २६३ ॥ समाह्वयच्च केशवं युधे तमाशु केशवः । निवार्य तस्य
 सायकान् जघान चारिणा प्रभुः ॥ २६४ ॥ निकृत्यमानकन्धरः सुभक्ति-
 मानभूद्धरौ । समाश्रितश्च योऽसुरो महातमः प्रपेदिवान् ॥ २६५ ॥ जयः
 प्रविश्य केशवं पुनश्च पार्षदोऽभवत् । असौ च पाण्डवक्रतुः प्रवर्तितो यथो-
 दितः ॥ २६६ ॥ सुवर्णरत्नधारकान् बहून्नुपा उपानयन् । उपायनं सुयोधनं
 नृपोऽदिशद्ग्रहेऽस्य च ॥ २६७ ॥ अभोजयंस्तथा द्विजान् यथेष्टभक्ष्य-
 भोज्यकैः । सुवर्णरत्नधारकान् बहून्श्च दक्षिणा ददुः ॥ २६८ ॥ यदिष्टमाम
 यस्य च प्रदत्तमेव पाण्डवैः । समस्तमत्र सर्वशोऽथ सस्रुरुद्धतामुदा ॥
 ॥ २६९ ॥ नदत्सुरोरुदुन्दुभिः प्रगीतदेवगायकाः । प्रवृत्तदिव्ययोषितः

॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ देवसङ्घभविनामित्यत्र देव
 इव सङ्घः देवसङ्घः तत्र भवो येषामस्तीति देवसङ्घभविनः तेषाम् । उत्तमजीवाना-
 मित्यर्थः ॥ २६२ ॥ दुर्वचोभिरधिकमित्यत्र दुर्वचोभिः अधिकं दोषं आर्च्छतु ।
 “ऋच्छ गमन” इति धातोर्न्तर्णीतो णिच् । आर्च्छतु=प्रापयामासेत्यर्थः ॥
 ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ ग्रहेऽस्य चेत्यत्र ग्रहे=ग्रहणे ॥ २६७ ॥
 ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ नदत्सुरोरुदुन्दुभिः प्रगीतदेवगायका इत्यत्र नदन्तः सुरोरु-

सुरापगां व्यगाहयन् ॥ २७० ॥ समस्तराजसंयुता विगाह्य जाह्नवीजले ।
 पुरं ययुः पुनश्च ते स्वसन्न चागमन्सुराः ॥ २७१ ॥ गतेषु सर्वराजसु स्वकं
 पुरं स्वकेषु च । सभीष्मकेषु सर्वशस्सहाम्बिकेयकेषु च ॥ २७२ ॥
 विचित्ररत्ननिर्मिते रविप्रभे सभातले । सकेशवो वरासने विवेश धर्मनन्दनः ॥
 ॥ २७३ ॥ तथैव रुक्मिणीमुखाः परिग्रहा रमेशितुः । तथैव भीमफल्गुना
 बुपाविशन्हरेरुप ॥ २७४ ॥ सहैव वायुसूनुना तथैव पार्षदात्मजा । उपैव
 रुक्मिणीं शुभां तथैव सत्यभामिनीम् ॥ २७५ ॥ यमौ च पार्षतादयो
 धनञ्जयान्तिकेऽविशन् । तथैव रामसात्यकी समीप एव भूभृतः ॥ २७६ ॥
 समासतां तु सा सभा व्यराजताधिकं तदा । यथा सभा स्वयम्भुवस्समा-
 स्थिता च विष्णुना ॥ २७७ ॥ विचित्रहेममालिनश्शुभाम्बराश्च तेऽधिकम् ।
 स्फुरत्किरीटकुण्डला विरेजुरत्न तेनृपाः ॥ २७८ ॥ विशेषतो जनार्दनस्सभार्यको
 जगत्प्रभुः । यथा दिवौकसां सदस्यनन्तमद्गुणार्णवः ॥ २७९ ॥ उपासिरे च
 तं नृपास्समस्तशस्सुहृद्गणाः । तदा जगाम खङ्गभृत्सहानुजस्सुयोधनः ॥
 ॥ २८० ॥ द्वारं सभाया हरिनीलरश्मिव्यूढं नजानन् स विहाय भित्तिम् ।
 अभ्यन्तराणां दृशि नो विधातिनीं संस्फाटिकाभाशु दृढं चुचुम्वे ॥ २८१ ॥
 प्रवेशयेतां च यमौ तमाशु सभां भुजौ गृह्य नृपोपदिष्टौ । तत्रोपविष्टः क्षण-
 मन्यतोऽगादमृष्यमाणः श्रियमेषु दिव्याम् ॥ २८२ ॥ तत्रेन्द्रनीलभुवि रत्न-
 मयानि दृष्ट्वा पद्मानि नीरमनसा जगृहे स्वयस्त्रम् । रत्नोरुदीधितिनिगूढजलं
 स्थलं च मत्वा पपात सहितोऽवरजैर्जलौघे ॥ २८३ ॥ तं प्राहसद्भगवता
 क्षितिभारनाशहेतोस्सुसूचित उरुस्वरतोऽत्र भीमः । पाञ्चालराजसुतया च
 समं तथान्यैः स्वीयैस्तथाऽनु जहसुर्भगवन्महिष्यः ॥ २८४ ॥ मन्दस्मितेन
 दुन्दुभयः प्रकृष्टगीतानि च येषां ते तथोक्ताः । ते च ते देवगायकाश्च । प्रकृष्टं नृत्तं
 यासां ताः तथोक्ताः । ताश्च ताः दिव्ययोषितश्च नृत्तगानवादिदध्वनिं कुर्वन्त-
 स्सुरापगां व्यगाहयन्निति योजना ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥
 ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ अभ्य-
 न्तराणां दृशीत्यत्र अभ्यन्तराणां दृशि=दृशने ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥

विलसद्दनेन्दुविम्बो नारायणस्तु मुखमीक्ष्य मरुत्सुतस्य । नोवाच किञ्चिदथ
 धर्मसुतो निष्कार्यं प्रास्थापयद्वसनमालयविलेपनानि ॥ २८५ ॥ कृष्णावृको-
 दरगतं बहुलं त्रिधाय क्रोधं ययौ सशकुनिर्घृतराष्ट्रपुत्रः । सुव्रीळितो नृपति-
 दत्तवसाम्बरादीन न्यत्कृत्य मार्गागत आह स मातुलं स्वम् ॥ २८६ ॥ यौ
 मामहसतां कृष्णाभीमौ कृष्णस्य सन्निधौ । तयोरकृत्वा सन्तापं नाहं
 जीवितुमुत्सहे ॥ २८७ ॥ यदि मे शक्तिरत्र स्याद्वातयेयं वृकोदरम् । अग्र-
 पूजां च कृष्णस्य विलुम्पेयं न संशयः ॥ २८८ ॥ ईदृशं पाण्डवैश्वर्यं दृष्ट्वा
 को नाम जीवितम् । इच्छेत करदा येषां वैश्यवत्सर्वभूमिपाः ॥ २८९ ॥
 इत्युक्तश्शकुनिर्वैरं दृढीकर्तुं वचोऽब्रवीत् । किं ते वैरेण राजेन्द्र बलिभि-
 र्भ्रातृभिः पुनः ॥ २९० ॥ अनुजीवस्व तान्वीरान्गुणज्येष्ठान्बलाधिकान् ।
 इतीरितोऽतिसंवृद्धकोप आह सुयोधनः ॥ २९१ ॥ यदि तेषां तदैश्वर्यं न
 मां गच्छेदशेषतः । सर्वथा नैव जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९२ ॥
 न च बाहुबलाच्छक्ष्य आदातुं तां श्रियं क्वचित् । नेन्द्रोऽपि समरे शक्त-
 स्तान्जेतुं किमु मानुषाः ॥ २९३ ॥ इतीरितः पापतम आह गान्धारको
 नृपः । पापानामखिलानां च प्रधानं चक्रवर्तिनम् ॥ २९४ ॥ यां तां
 श्रियं प्रदीप्तां त्वं पाण्डवेषु प्रपश्यसि । तामक्लेशत आदास्ये क्रीडन्नक्षैस्त्व-
 दन्तिके ॥ २९५ ॥ इतीरितः प्रसन्नधीस्सुयोधनो बभूव ह । प्रजग्मतुश्च
 तानुभौ विचित्रवीर्यजं नृपम् ॥ २९६ ॥ धृतराष्ट्रमथोवाच द्वापरांशोऽतिपाप-
 कृत् । नास्तिक्यरूपश्शकुनिर्विवर्णं हरिणं कृशम् ॥ २९७ ॥ दुर्योधनं तु
 तत् श्रुत्वा कुत इत्याह दुर्मनाः । अब्रूतां तौ नृपायाशु द्वाभ्यां यन्मन्त्रितं
 पथि ॥ २९८ ॥ श्रुत्वैव तन्नेत्यब्रुदत्स भूपतिर्विरोधि धर्मस्य विनाशकारणम् ।
 कुमन्त्रितं वो न ममैतदिष्टं स्वबाहुवीर्याप्तप्रहाश्रियो हि ते ॥ २९९ ॥

॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥

॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ विवर्णं हरिणं कृशमित्यत्र

विवर्णं=विगतपूर्ववर्णं “हरिणः पाण्डरः पाण्डु” रित्यभिधानात् कामलाव्याधि-
 ग्रस्तवत् पाण्डुवर्णम् ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ स्पृधो मा गुणवत्तमैरित्यत्र

त्वयाऽपि निर्जित्य दिशो मखाद्याः कार्याः स्पृधो मा गुणवत्तमैस्तैः । विशेष-
 षतो भ्रातृभिरग्न्यपौरुषैरित्युक्त आहाशु सुयोधनस्तम् ॥ ३०० ॥ यदि
 श्रियं पाण्डवानां नाक्षैरादातुमिच्छसि । मृतमेवाद्य मां विद्धि पाण्डवैस्त्वं
 सुखी भव ॥ ३०१ ॥ यदि मज्जीवितार्थी त्वमानयाश्विह पाण्डवान् । सभा-
 र्गान्देवनायैव न चाधर्मोऽत्र कश्चन ॥ ३०२ ॥ वेदानुजीविनो विप्राः
 क्षत्रियाश्शस्त्रजीविनः । तृष्यते येन शत्रुश्च तच्छस्त्रं नैव चेतरेत् ॥ ३०३ ॥
 अतः स्वधर्म एवायं तवापि स्यात्फलं महत् । इत्युक्तो मा फलं मेऽस्तु
 तवैवास्त्विति सोऽब्रवीत् ॥ ३०४ ॥ एवं ब्रुवन्नपि नृप आविष्टः कलिना
 स्वयम् । पुत्रस्नेहाच्च विदुरमादिशत्पाण्डवान्प्रति ॥ ३०५ ॥ आविवेश
 कलिस्तं हि यदा पुत्रत्वसिद्धये । अंशेन तत आरभ्य नैवास्मादपजग्मिवान् ॥
 ॥ ३०६ ॥ यावत्पुरं परित्यज्य वनमेव विवेश ह । तदन्तरा ततस्तस्य पाप-
 युक्तं मनोऽभवत् ॥ ३०७ ॥ न्यवारयत्तं विदुरो महत्ते पापं कुलस्यापि
 विनाशकोऽयम् । समुद्यमो नात्र विचार्यमस्ति कृथा न तस्मादयशश्च ते
 स्यात् ॥ ३०८ ॥ इति ब्रुवाणं कलहोऽत्र न स्यान्निवारयामो वयमेव
 यस्मात् । द्रष्टुं सुतान्क्रीडत एकसंस्थानिच्छामि पार्थीश्च सुयोधनादीन ॥
 ॥ ३०९ ॥ अतः क्षिप्रमुपानेयाः पार्था इति बलोदितः । ययौ स विदुरः

गुणवत्तमैः=पाण्डवैः मास्पृधः=स्पर्धा मा करोः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥
 शास्यते येन वैरी तच्छस्त्रमिति सहजव्युत्पत्तिं विहाय स्वानुकूलव्युत्पत्तिमाह ।
 तृष्यते इति । “अप्यक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयात्” इति वचनात् “तृट् च्छेदन” इति
 धातोः कर्मणि डप्रत्यये कृते शः शत्रुः तृष्यते येन तच्छस्त्रं निरुक्तत्वात्सकारागम
 इति दुर्भावः ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ आविवेश कलिस्तं हि इत्यत्र
 प्रथमं पितृप्रवेशः पश्चान्मातृप्रवेश इति नियमात् अंशेन पुत्रत्वसिद्धये यदा कलिः
 तं धृतराष्ट्रं आविवेश तत आरभ्य पुनरंशान्तरेण अस्मान्नापजग्मिवान् एकांशेन
 पुत्रोऽभूत् पुनरंशान्तरेण धृतराष्ट्रबुद्धिमन्यथीकर्तुं तत्रैव स्थितवानिति भावः ॥
 ॥ ३०६ ॥ यावत्पुरं परित्यज्येत्यत्र स धृतराष्ट्रः यावत्पुरं परित्यज्य=युववय-
 सोऽन्ते वनं=तपोवनं विवेश । तदन्तरा=तन्मध्ये ॥ ३०७ ॥ “बहुलं छन्दस्य-

पार्थान्द्वारकां केशवे गते ॥ ३१० ॥ गते हि पार्थसन्निधेस्सुयोधने तु नारदः ।
 शसंस धर्मसूनुना प्रचोदितोऽरिमागतम् ॥ ३११ ॥ क उद्यमी नृपेष्विति
 प्रपृष्ट आह नारदः । स सौभरादुरं शिवादवाप वृष्णिनिर्जयम् ॥ ३१२ ॥
 पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रासी बहूनब्दांस्तपश्चरन् । आजगाम हरादाप्य वरं कृष्णजये
 पुनः ॥ ३१३ ॥ स श्रुत्वा मागधवधं दिशां विजयमेव च । राजसूयं क्रतुं
 चैव शिशुपालवधं तथा ॥ ३१४ ॥ यदून्प्रत्युद्यमं तूर्णं करोतीति निश्चय्य
 तत् । समैक्षद्धर्मजः कृष्णमुखशीतांशुमण्डलम् ॥ ३१५ ॥ अस्त्वित्युक्त्वा स
 गोविन्दः प्रेषयामास यादवान् । प्रशुन्नादीन्दिनैः कैश्चित्स्वयं चागात्सहा-
 ग्रजः ॥ ३१६ ॥ विदुरस्तु ततो गत्वा धर्मराजमथाह्वयत् । भ्रातृभिर्वार्य-
 माणोऽपि कृष्णया च स धर्मराट् ॥ ३१७ ॥ सार्धं मात्रा भ्रातृभिश्च
 कृष्णया च ययौ द्रुतम् । ज्येष्ठाज्ञयैव विदुर आह्वयन्नपि धर्मजम् ॥ ३१८ ॥
 नागन्तव्यमिति ग्राह दोषानुक्त्वाऽक्षजान्बहून् ॥ ३१९ ॥ इतीह दोषसञ्च-
 यस्तथाऽपि ते पितुर्वचः । समीक्ष्य तद्वयं स्वयं कुरुष्व कार्यमात्मनः ॥ ३२० ॥
 इतीरितोऽपि पाण्डवो ययौ कलिप्रवेशतः । विचित्रवीर्यजं च तं समासदत्स-
 सैनिकः ॥ ३२१ ॥ कल्यावेशान्नृपतिः प्रतिजज्ञे पूर्वमेव धर्मात्मा । आहूतो
 द्यूतकरणान्निवर्तयं नैव वारितोऽपीति ॥ ३२२ ॥ तेनायात्स्वसुहृद्भिर्निवार्य-

माङ्गयोगेऽपीति वचनात् न कृथाः नाकृथाः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रासीत्यत्र सकृत् असत इति सकृद्ग्रासीति

समस्तं पदम् । तेन द्वितीयोपपत्तिः ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ नारदेन बहुधा क्रोध-

जनकवचने उक्तेऽपि क्रीडामात्रेण सकलजगत्संहरणशक्तस्य कृष्णस्य क्रोधो नाभू-

दिति सूचनाय कृष्णमुखशीतांशुमण्डलमित्यब्रवीत् । तदुक्तं भागवते “किञ्चित्

प्रहस्य अस्तुनामेत्याह सा हि महात्मता” इति । तस्मादेवाचार्यैरस्त्वित्युक्तवेत्युक्तम् ।

अतो न केवलमर्थतः साम्यं किन्तु शब्दतोऽपि गुरुशिष्यग्रन्थयोः साम्यम् । क्वचित्

क्वचित् गुरुवाक्यरत्नैः सह सुवाक्यहैममणिमालामलंकुरुते भगवानाचार्य इति

ज्ञेयम् ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥

॥ ३२२ ॥ न हि धर्मो द्यूतकृत इत्यत्र द्यूतकृतः=पुरुषस्य धर्मो न हि । विशेषतः

माणोऽपि नागपुरमाशु । न हि धर्मो द्यूतकृतो विशेषतः क्षत्रियस्य लोक-
गुरोः ॥ ३२३ ॥ वैचित्रवीर्यतनयेन तु पाण्डुपुत्रास्सम्भावितास्तमुप च
न्यवसन्निशां ताम् । प्रातस्तु भीष्ममुखरास्तकलाश्च भूपा आसेदुराशु च
सभां सह पाण्डुपुत्रैः ॥ ३२४ ॥ वैचित्रवीर्यनृपतिर्विदुरान्वितोऽस्य गन्धार-
राजसहितास्तनयास्सकर्णाः । प्राप्तास्सभातलमथाह्वयदत्र धर्मराजं सुतस्सु-
बलकस्य स देवनाय ॥ ३२५ ॥ सर्वाश्च तत्र कलिशविशदेव भीमपूर्वात्
विनैव चतुरस्सपृथां च कृष्णाम् । क्षत्तारमेव च ततो न हि भीष्ममुख्यैस्ते
वारिताः कुलविनाशनकर्मवृत्ताः ॥ ३२६ ॥ भीमादिभिस्स विदुरेण च
वार्यमाणो द्यूते निधाय पणमप्यखिलं स्ववित्तम् । गान्धारकेण विदिताक्ष-
हृदा जितो द्राक्पाण्डोऽसुतोऽथ नकुलं न्यदधात्पणाय ॥ ३२७ ॥ तस्मिञ्जिते-
ऽथ सहदेवमथार्जुनं च भीमं च सोमकसुतां स्वमपि क्रमेण । राजा निधाय
विजितोऽथ सुयोधनः स्वं सूतं दिदेश पृषतात्मजधुतिकायाः ॥ ३२८ ॥
सूतो गत्वा तदन्तं समकथयदिमां द्यूतमध्ये जिताऽसि क्षिप्रं चायाहि राज्ञां
समितिपुरुतरामित्यथो माऽप्यवादीत । नाहं यास्ये कुरूणां समितिमिति ययौ
सोऽप्यमुं भीमभीतं ज्ञात्वा दुःशासनं सोऽप्यदिशदथ नृपो धार्तराष्ट्रोऽनुजं
स्वम् ॥ ३२९ ॥ स पापपुरुषोत्तमः प्रगृह्य केशपञ्चके । पुरः स्वमातुरानयत्
सभामयुग्मवाससीम् ॥ ३३० ॥ समाहृता रजम्बला जगाद भीष्मपूर्वकान् ।
अधर्म एष वार्यते न धर्मिभिर्भवद्विधैः ॥ ३३१ ॥ कथं छलात्मके द्यूते जिते
धर्मजितो भवेत् । न हि द्यूतं धर्ममाहुर्विशेषेण तु भूभुजाम् ॥ ३३२ ॥ ये धर्म

लोकगुरोः क्षत्रियस्य धर्मो नेति निवार्यमाणोऽपीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३२३ ॥
वैचित्रवीर्यतनयेनेत्यत्र विचित्रवीर्य एव वैचित्रवीर्यः सहस्रमेव साहस्रमितिवत्
स्वार्थिकोऽण् । तस्य तनयेनेत्यर्थः ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ कलिशविशदेवेत्यत्र
कलिरेवाविशदिति पुत्रकारसम्बन्धः न त्वन्यं कञ्चिद्देत्यं प्रेषितवानिति भावः ॥
॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ क्षिप्रं चायाहि राज्ञां समितिमित्यत्र
गान्धार्या आश्रितप्रासादात् राज्ञां समितिमायाहीति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥
॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ कथं छलात्मके द्यूत इत्यत्र छलं=छद्म स्वेच्छा-

न वदन्तीह न ते वृद्धा इतीरिताः । अवृद्धमण्डितां नैव सभेत्याहुर्मनीषिणः ॥
 ॥ ३३३ ॥ कथं द्यूते जिता चाहमजिते स्वपतौ स्थिते । समानधर्मिणीमाहु-
 भार्या यस्माद्विपश्चितः ॥ ३३४ ॥ सहैव कर्म कर्तव्यं पतौ दासे हि भार्यया ।
 दासीत्वं न पृथङ् मे स्यात् जितेऽपि हि पतौ ततः ॥ ३३५ ॥ इत्युक्ता अपि
 भीष्माद्याः कल्यावेशेन मोहिताः । पृच्छ धर्मजमित्युक्त्वा तूष्णीमेव बभू-
 विरे ॥ ३३६ ॥ दुर्योधनप्रतीपं हि न कश्चिदशकत्तदा । उवाच विदुरस्तत्र
 न धर्मोऽयमिति स्फुटम् ॥ ३३७ ॥ न तस्य वाचं जग्राह धृतराष्ट्रस्सहा-
 त्मजः । ऊर्ध्वबाहुस्स चुक्रोश देवानां खयापयेस्तदा ॥ ३३८ ॥ स्वाशक्तिं
 द्रौपदीं चाह जिता नैवासि धर्मतः । अधर्मो हि महानेतां सभामाक्रम्य
 तिष्ठति ॥ ३३९ ॥ एवं तु विदुरेणोक्ते विकर्णः पापकोऽपि सन् । आह
 डम्भार्थमेवात्र धर्मवित्त्वं प्रकाशयन् ॥ ३४० ॥ अधर्म एवायमिति कर्णोऽथै-
 नमभर्त्सयत् । दृष्ट्वा भीमः क्लिश्यमानां तु कृष्णां धर्मात्ययं धर्मराजे च
 दृष्ट्वा । राजा शास्यो युवराजेन धर्माच्चलन्यस्माद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३४१ ॥
 इमां न्यस्तवतो द्यूते धक्षणीयौ हि ते भुजौ । नैवमित्यर्जुनोऽवादीत्तमाहाथ

नुसारेण पतदस्थिविशेषकृताक्षरूपत्वात् छलात्मकमित्युक्तम् ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥
 अजिते स्वपतौ स्थित इत्यत्र धर्मेण जयो हि जयः न त्वधर्मेण जयो
 हि जयः । शकुनिनाऽधर्मं पुरस्कृत्य प्रवृत्तत्वान्नायं जयो जयः । न हि
 निद्रां कुर्वाणस्य शिरच्छेदेन वधो जय इत्युच्यत इति भावः ॥ ३३४ ॥ पतौ
 दासे हि भार्ययेत्यत्र पतौ=दासे जाते सत्यपि भार्यया सहैव=स्वपतिना सहैव
 कर्म कर्तव्यम् । स्वपतिर्दासो भूत्वा यत्कर्म करोति तदेव कर्म तेन सहैव
 कर्तव्यम् । नतु पतिं विना । पतिव्रता केवलमन्यदासी न भवतीति भावः । यतः
 पतौ दासेऽपि भार्यया सहैव कर्म कर्तव्यम् । ततः=कारणादिति सम्बन्धः ॥
 ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ दुर्योधनप्रतीपं इत्यत्र कर्तुं वक्तुं वेति योग्यवद्वाक्याहारः ।
 उवाच विदुरस्तत्रेत्यत्र विदुरस्यापि यमरूपत्वेन कल्यावेशसम्भवेऽपि “अविद्या-
 निद्रां विद्राव्ये”ति वचनात् कलिमदनिर्भेदि भीमसेनपक्षपातित्वात् न कल्या-
 वेश इति ज्ञेयम् ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ स्वाशक्तिं द्रौपदीमित्यत्र स्वाशक्तिं

वृकोदरः ॥ ३४२ ॥ वक्तव्यं न तु कर्तव्यं तस्मान्न हि मया कृतम् । उत्तमे
वचसा शिक्षा मध्यमेऽर्थापहारणम् ॥ ३४३ ॥ अधमे दैहदण्डश्च तस्माद्वाच्यो
युधिष्ठिरः । अथ कर्णोऽब्रवीत्कृष्णामपतिर्ह्यसि शोभने ॥ ३४४ ॥ धार्तराष्ट्रगृहं
याहीत्यथ दुर्योधनोऽवदत् । परस्परविरोधार्थं पाण्डवानामिदं वचः ॥ ३४५ ॥
युधिष्ठिरो दुःखहेतुस्तवैको यत्रेनमन्येन गुरुर्न एषः । इति ब्रूयुरथवा भीम
पार्थवैकोऽपि वा भीम इहोत्सृजे त्वाम् ॥ ३४६ ॥ इत्युक्त ऊचे पवमान-
सूनुः पूज्योऽस्माकं धर्मजोऽसंशयेन । गुरुश्चाहं वोऽखिलानां यतो हि बल-
ज्येष्ठं क्षत्रमाहुर्महान्तः ॥ ३४७ ॥ बलज्यैष्ठ्ये यदि वः संशयः स्यादुत्तिष्ठन्
सर्वे एवाद्य वीराः । मृत्रामि वः पादतलेन सर्वान्सहानुबन्धान्यश्च मां योद्धु-
कामः ॥ ३४८ ॥ इति ब्रुवन्समुत्थितो नदन् वृकोदरो यदा । विधूर्णिता
सभाऽखिला भयान्न चाह किञ्चन ॥ ३४९ ॥ भीष्मो द्रोणो विदुराद्याः क्षमस्व
सर्वं त्वयोक्तं सत्यमित्येव हस्तौ । गृहीत्वैनं स्थापयामासुरस्मिन् स्थिते
शान्तिं चापिरे धार्तराष्ट्राः ॥ ३५० ॥ निवारितो धर्मजेन गुरुभिश्चापरै-
स्तदा । माननार्थं गुरुणां तु न भीमस्तान् जघान ह ॥ ३५१ ॥ न चात्य-
वर्तत ज्येष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । तेषां पापाभिवृद्ध्यर्थं ज्येष्ठवृत्तिं च दर्श-
यन् ॥ ३५२ ॥ अथ दुर्योधनः पापो भीमसेनस्य पश्यतः । ऊरुं सन्दर्शया-
मास कृष्णायै भीम आह तम् ॥ ३५३ ॥ तवोरुमेनं गदयोरुवेगया विभेत्स्य
इत्येव पुनस्सुयोधनः । ऊचे नान्यद्भवतामस्ति वित्तं द्यूते कृष्णं स्थापयध्वं
पणाय ॥ ३५४ ॥ अथाब्रवीद्वृकोदरः कृतेऽवमानने हरेः । निपात्य भूतले
हि ते शिरो मृदिष्य इत्यलम् ॥ ३५५ ॥ स वध्य एव मे सदा परोक्षतोऽपि
यो हरिम् । विनिन्दयेदिति ध्रुवं प्रतिश्रुतं हि मारुतेः ॥ ३५६ ॥ पुनश्च पाप
देवानां ख्यापयन्निति पूर्वणान्वयः ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥
॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥
॥ ३५१ ॥ तेषां पापाभिवृद्ध्यर्थमित्यत्र तेषां=दुर्योधनादीनां पापाभिवृद्ध्यर्थं=भीम-
सेनादपि युधिष्ठिरो ज्येष्ठ इत्यादि भ्रमजननेन पापाभिवृद्ध्यर्थम् । त्रयोदशवर्षपर्यन्तं
पुनरपि विष्णुवैष्णवद्रोहेण पापाभिवृद्ध्यर्थं वा ॥ ३५२ ॥ ऊरुं सन्दर्शयामासेत्यत्र

वृद्धये तदैव नो जधान तम् । विकर्तनात्मजः पुनर्जमाद सोमकात्मजाम् ॥
 ॥ ३५७ ॥ प्रयाहि भूभृतो हि नो गृहं न सन्ति पाण्डवाः । इतीरिते समु-
 स्थितो वृकोदरोऽनु चार्जुनः ॥ ३५८ ॥ उभौ च तौ युधिष्ठिरो न्यवारय-
 तथा परे । ततो निषण्णयोस्तयोस्सुयोधनो वचोऽब्रवीत् ॥ ३५९ ॥ दुःशा-
 सनैषां वासांसि दासानां नो व्यपाकुरु । इत्युक्तोऽभ्यगमत्पार्थान्स्ववासां-
 स्यथ ते ददुः ॥ ३६० ॥ ते चर्मवसना भूत्वा तानशिष्टान्प्रकाश्य च । निषे-
 दुश्च क्षमायां ते क्षमामालम्ब्य विस्तृताम् ॥ ३६१ ॥ पुनर्दुर्योधनेनोक्तः
 पार्थानामथ पश्यताम् । चकर्ष वासो द्रौपद्यास्तदावादीवृकोदरः ॥ ३६२ ॥
 पापेषु पूर्वस्य तथाऽधमस्य वंशे कुरूणामुरुधर्मशीलिनाम् । दुःशासनस्यास्य
 विदार्य वक्षः पिबाभि रक्तं जगतस्समक्षम् ॥ ३६३ ॥ विकृष्यमाणे वसने
 तु कृष्णा सस्मार कृष्णं सुविशेषतोऽपि । तदाऽन्यदासीद्वसनं च तस्या दिव्यं
 सुसूक्ष्मं कनकावदातम् ॥ ३६४ ॥ पुनः पुनश्चैव विकर्षमाणे दुःशासनेऽ-
 न्यानि च तादृशानि । बभूवुरन्तं न जगाम पापः श्रान्तो न्यषीदत्स्विन्नगात्र
 स्सभायाम् ॥ ३६५ ॥ वस्त्रोच्चये शैलनिभे प्रजाते दुर्योधनः प्राह सज्जात-
 कोपः । प्रवेशयेमां गृहमेव शीघ्रं किं नश्चिरेणेति सुमन्दबुद्धिः ॥ ३६६ ॥
 तत श्रुत्वा वचनं कृष्णा प्रतिज्ञामकरोत्तदा । भीमो दुर्योधनं हन्ता कर्णं
 हन्ता धनञ्जयः ॥ ३६७ ॥ शकुनिं त्वक्षकितवं सहदेवो वधिष्यति । इत्युक्ते
 तत्तथेत्याह भीमसेनस्सभातले ॥ ३६८ ॥ प्रतिज्ञामाददे पार्थस्तां माद्री-
 नन्दनस्तथा । नकुलः प्रतिजज्ञेऽथ शाकुनेयवर्धं प्रति ॥ ३६९ ॥ ततस्सुयो-
 धनानुजश्चकर्ष पार्षतात्मजाम् । गृहाय तं निशाम्य तु क्रुधाऽऽह मारुता-
 त्मजः ॥ ३७० ॥ अर्जुनार्जुन नैवात्र क्षमा मे तात रोचते । पतितस्यास्य
 देहस्य काष्ठविष्टासमस्य च ॥ ३७१ ॥ फलानि त्रीणि शिष्यन्ते विद्या कर्म
 मम भार्या भूत्वा ऊरावुपविशेति दुर्भावेन ऊरुं=वामोरुं प्रदर्शयामासेत्यर्थः ॥ ३५३ ॥
 विभेत्स्य एवेति सम्बन्धः ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥
 ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥
 ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ अरक्षणाद्वृषिताया

सुता इति । इति वेदोदितं वाक्यं न सुतो दासदूषणे ॥ ३७२ ॥ दुष्टदारो न
 चामोति लोकानर्थो हि दूषितः । अरक्षणादूषिताया न त्यागाच्च शुभं भवेत् ॥
 ॥ ३७३ ॥ अतोऽद्य सानुबन्धकान्निहन्मि धार्तराष्ट्रकान् । इति ब्रुवन्व्य-
 लोकयद्रिपुं दहन्निवौजसा ॥ ३७४ ॥ ददर्श च महाघोरमादातुं परिघंरुषा ।
 कर्तुं व्यवसितो बुध्या निशेषान्धृतराष्ट्रजान् ॥ ३७५ ॥ तदा शिवा चर्वाशिरे
 सुयोधनाग्निगेहतः । तथैव तत्पितुर्गृहेऽप्यभूद्भयानकं बहु ॥ ३७६ ॥ निमि-
 त्तान्यथ योगाणि कुपिते मारुतात्मजे । दृष्ट्वाऽऽम्बिकेयो विदुरं पप्रच्छेषां फलं
 द्रुतम् ॥ ३७७ ॥ आह तं विदुरो ज्येष्ठं क्षणेऽस्मिन्स्त्व पुत्रकाः । सानुबन्धा
 न शिष्यन्ति वृकोदरबलाहताः ॥ ३७८ ॥ क्रीडसेऽर्भकवत्त्वं हि किं जितं किं
 जितं त्विति । अधर्मेण जितानत्र जितान्पश्यसि पाण्डवान् ॥ ३७९ ॥ स्त्रीषु
 द्यूतेषु वा दत्तं मदाम्बेन नरेण वा । न दत्तमाहुर्विद्वांसस्तस्य बन्धुभिरेव
 च ॥ ३८० ॥ आहार्यं पुनराहुश्च तथाऽपि न तु पाण्डवैः । तत्कृतं तव
 पुत्राणां रुपापयद्भिरशिष्टताम् ॥ ३८१ ॥ इत्युक्त आहाम्बिकेयो निमित्तानां
 फलं कथम् । न भवेदिति स प्राह द्रुतं कृष्णा निमुच्यताम् ॥ ३८२ ॥
 तोषयस्व वरैश्चैनामन्यथा ते सुतान्मृतान् । विद्वि भीमेन निष्पिष्टान्नात्र ते
 इत्यत्र अरक्षणात्=यथा पुनःपुनः पापं न करिष्यति तथा शृङ्खलादिना निर्वन्धं
 कृत्वा किञ्चिन्नपानादिकं च दत्त्वा रक्षणाभावाच्चाशुभं न भवति । अग्निसाक्षिक-
 तया गृहीतपाणेर्भार्यायाः सङ्गमात्रं त्यक्त्वा अन्नस्याप्यदामेन परलोको नास्तीति
 भावः । त्यागात्=सर्वथा परित्यागात् उपरि तथा पुनःपुनः क्रियमाणस्य पापस्य
 उपेक्षणात् परलोको न भवति । सा अव्यक्ष एव पुनःपुनः पापकरणेन स्वयंशो-
 भङ्गादैहिकं च शुभं न भवतीति भावः । तर्हि निर्वन्धेनैव सा रक्षणीया
 तदा का हानिरिति चेत्सत्यम् । स्वगृह एव सदा निर्वन्धमनुभवन्त्यां दर्शनस्य
 नित्यदुःखदायकत्वेन ऐहिकनरकोपमतया ततोऽपि शुभाभावादिति भावः ॥ ३७३ ॥
 ॥ ३७४ ॥ ॥ ३७५ ॥ सुयोधनाग्निगेहत इत्यत्र अग्निगेहतः=अग्निहोत्रगेहात् ॥
 ॥ ३७६ ॥ ॥ ३७७ ॥ ॥ ३७८ ॥ किं जितं किं जितमित्यत्र किं देवनं किं
 देवनं जितमिति अर्भकवत् क्रीडसे=विनोदं करोषीत्यर्थः ॥ ३७९ ॥ ॥ ३८० ॥

संशयो भवेत् ॥ ३८३ ॥ कृष्णा च पाण्डवाश्चैव तपोवृद्धिमभीप्सवः । तपसा
 नैव धक्ष्यन्ति तेन जीवन्ति ते सुताः ॥ ३८४ ॥ तथाऽपि यदि कृष्णां त्वं
 न मोचयसि ते सुतान् । हनिष्यति न सन्देहो बलेनैव वृकोदरः ॥ ३८५ ॥
 इतीरितो विनिर्भर्त्स्य पुत्रं दुःशासनं नृपः । अमोचयद्वरैश्चैनां छन्दयामास
 पार्षतीम् ॥ ३८६ ॥ छन्दिता सा वरैस्तेन धर्मे भागवते स्थिता । नैवा-
 त्मनो वरं वव्रे वव्रे तेषां विमोक्षणम् ॥ ३८७ ॥ युधिष्ठिरस्य सभ्रातृस्सरा-
 ष्टस्य विमोक्षणम् । ददौ नृपोऽस्या न पुनश्छन्द्यमानाऽपि साऽवृणोत् ॥
 ॥ ३८८ ॥ भर्तुर्विष्णोश्च नान्यस्माद्वरस्वीकार इष्यते । एवं हि भगवद्धर्म-
 स्तस्मात्सा नावृणोत्परम् ॥ ३८९ ॥ अधर्मतो हतत्वात्तु तद्दानं न वरो भवेत् ।
 इति मत्वा पाण्डवानां वव्रे कृष्णा विमोक्षणम् ॥ ३९० ॥ श्वशुरादैहिकवराः
 क्षत्रियायास्त्रयो यतः । उक्ताश्शतं च विप्राया धर्मे भागवते ततः ॥
 ॥ ३९१ ॥ हेतुनाऽनेन वव्रे सा नान्यत्किञ्चिदतः परम् । ततो विमुक्ताः प्रय-
 युश्च पार्थाः गुरुन्प्रणम्य स्वपुरं सकृष्णाः । दुर्योधनानन्तरजो जगाद तातं
 निजं पापकृतां प्रधानः ॥ ३९२ ॥ समस्तपाण्डवश्रियं समागतामहो पुनः ।
 व्यमोचयो वृकोदराद्वधश्च नो ध्रुवो भवेत् ॥ ३९३ ॥ अतः पुनश्च पाण्डवान्
 समाह्वयस्व नः कृते । पुनश्च देवनं भवेज्जिता वनं प्रयान्तु च ॥ ३९४ ॥
 तेनोक्तस्स तथा राजा पाण्डवान्पुनराह्वयत् । पुनः पित्वा समाहूतो देवनाय
 युधिष्ठिरः ॥ ३९५ ॥ भ्रातृभिर्वार्यमाणोऽपि कृष्णया चागमत्सभाम् । द्वाद-
 शाब्दं वने वासमज्ञातं त्वेकवत्सरम् ॥ ३९६ ॥ वासं प्रसिद्धनृपतेः पुरे
 नैवातिदूरतः । कृष्णायाः पाण्डवानां वा दर्शनेऽज्ञातवासिनाम् ॥ ३९७ ॥
 एकस्यापि समस्तानां द्वादशाब्दं पुनर्वनम् । वत्सराज्ञातवासं च त्यागे-
 ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ अन्यायेनापहतस्य
 पुनरुपादानं वर एव न भवतीत्युक्तं धर्मे भागवते स्थितेति ॥ ३८७ ॥
 ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ प्रकारान्तरेणापि भागवतधर्महानिर्न भवतीत्याह
 श्वशुरादिति ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥
 ॥ ३९७ ॥ त्यागेऽप्युक्तविधेरित्यत्र उक्तविधेः=उक्तनियमस्य त्यागे=करणासाम-

ऽप्युक्तविधेस्तथा ॥ ३९८ ॥ दुर्योधनः पणं चक्रे बुध्या दुःशासनोक्तया ।
गान्धारेण पुनश्चाक्षहृदयज्ञेन धर्मजः ॥ ३९९ ॥ पराजितो वनं यातुमैच्छत्स-
भ्रातृको यदा । तदा ननर्त पापकृत्सुयोधनानुजो हसन । वदंश्च मारुतात्मजं
पुनः पुनश्च गौरिति ॥ ४०० ॥ उवाच च पुनः कृष्णां नृत्यन्नेव सभातले ।
अपतिर्हसि कल्याणि गच्छ दुर्योधनालयम् ॥ ४०१ ॥ एतेऽखिलाष्पण्डतिलाः
तमोऽन्धं प्राप्ता न चैषां पुनरुत्थितिः स्यात् । इति ब्रुवाणोऽनुचकार भीमं
तदाऽहसन धार्तराष्ट्रांश्च सर्वे ॥ ४०२ ॥ तदाऽकरोद्धीमसेनः प्रतिज्ञां हन्ताऽस्मि
वो निखिलान्सङ्गरेऽहम् । इतीरिते शरणं द्रोणमेव जग्मुस्समस्ता धृतराष्ट्र-
पुत्राः ॥ ४०३ ॥ यत्र द्रोणस्तत्र पुत्रस्तत्र भीष्मः कृपस्तथा । न चात्येति
गुरुं भीम इति तं शरणं ययुः ॥ ४०४ ॥ अब्रवीद्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो विप्रो-
ऽपि सन्नहम् । सपुत्रस्सकृपश्शस्त्रं गृहीष्ये भवतां कृते ॥ ४०५ ॥ रक्षणे
भवतां चैव कुर्यां यत्र स्वशक्तितः । न तु भीमाद्रक्षितुं वशक्तस्सत्यं ब्रवी-
म्यहम् ॥ ४०६ ॥ ततो ययुः पाण्डवास्ते सभाया वनाय कृष्णासहितास्सु-
शूराः । गत्याऽनुचक्रे युवसिंहखेलगतिं भीमं धार्तराष्ट्रोऽपहस्य ॥ ४०७ ॥
दृष्ट्वा सभाया अर्धनिष्क्रान्तदैहो व्यावृत्य भीमः प्राह संरक्तनेत्रः । ऊरुं
तवान्यं च रणे विभेत्स्य इत्युक्त्वाऽसौ निर्गतोऽसत्सभायाः ॥ ४०८ ॥ प्रया-
ताननु तान्कुन्ती प्रययौ पुत्रगृदिनी । रोह्यमानां विदुरः स्थापयामास
तां गृहे ॥ ४०९ ॥ प्रगम्य तां ययुः पार्थास्सकृष्णाश्शीघ्रगामिनः । युधि-

श्र्येन स्वयमेव त्यागेऽपि तथा=पूर्ववदेवेति पणं चक्र इति योजना ॥ ३९८ ॥

॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥

॥ ४०९ ॥ न क्रोधचक्षुषा दहेयमित्यत्र भीमसेनेन क्रोधचक्षुषा दर्शनेऽपि कुतः

कौरवाणां न दाहः । धर्मराजस्य क्रोधचक्षुषा कुतो दाहशङ्केति चेत्सत्यम् । भीमस्य

विद्योपजीवनाभावात् न क्रोधचक्षुषा तपसो मेलनम् । अतो न दाहः । धर्मराजस्य

तु विद्योपजीवित्वात् क्रोधेन सह तपो मिलितं गच्छेदेव अतस्तपःसामर्थ्यात् दाहो

भवेदिति विवेकसम्भवात् । यथा हंसस्य नीरं विहाय क्षीरमात्रादाने शक्तिरस्ति ।

तथा श्रीभीमसेनः तपोऽसंकलय्य केवलं क्रोधमेव कर्तुं शक्नोति । धर्मराजस्य तु

छिरोऽवाग्वदनो ययौ न क्रोधचक्षुषा ॥ ४१० ॥ दहेयं कौरवान्सर्वानिति
 कारुणिको नृपः ॥ उद्धृत्य बाहू प्रययौ बाहुशाली वृकोदरः ॥ ४११ ॥
 आभ्यामेवाखिलान्शत्रून्शक्तो हन्तुमहं त्विति । अबद्धकेशा प्रययौ द्रौपदी
 सा सभातलात् ॥ ४१२ ॥ मुक्तकेशा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्त्रियस्त्विति ।
 वर्षन्पांसून्ययौ पार्थ इत्थं शत्रुषु सायकान् ॥ ४१३ ॥ वर्षयानीत्यभिप्रायः
 परमास्त्रविदां वरः । यमाववाङ्मुखौ यातौ नावयोश्शत्रवो मुखम् ॥
 ॥ ४१४ ॥ पश्यंत्वस्यामवस्थायामित्येव धृतचेतसौ । प्रेतसंस्कारसूक्तानि
 पठन् धौम्योऽग्रतो ययौ ॥ ४१५ ॥ हतेषु धार्तराष्ट्रेषु मया कार्याः क्रिया
 इति । तानथानुययुस्सूता रथैः परिचतुर्दशैः ॥ ४१६ ॥ सूदाः पौरोगवाश्चैव
 भृत्या ये त्वामकारिणः । ततस्ते जाह्नवीतीरे बने वटमुपाश्रिताः ॥ ४१७ ॥
 न्यषीदन्नागतान् दृष्ट्वा समस्तान्पुरवासिनः ॥ ४१८ ॥ ततस्तु ते सर्व-
 जगन्निवासं नारायणं नित्यसमस्तसद्गुणम् । स्वयम्भुशर्वादिभिरर्चितं सदा
 भक्त्याऽस्मरन् भक्तभवापहं प्रभुम् ॥ ४१९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

पाण्डववनप्रवेशो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥

पश्यन्तरवत् न तथा विवेचनशक्तिरस्ति । तस्माद्धर्मराजक्रोध एव दाहशङ्केति
 भावः ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ धार्तराष्ट्रस्त्रियस्त्वित्यत्र खानाभ्यञ्जनादौ
 मुक्तकेशत्वस्य पतिमतीष्वपि सम्भवात् तुशब्देन सर्वदा मुक्तकेशत्वं सूचयति ॥
 ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ रथैः परिचतुर्दशैरित्यत्र परि=परितः दशसंख्याकाः
 उपरथा येषां ते तथोक्ताः तैः । पञ्चपाण्डवानां रथैः धर्मराजस्य राजतया पृष्ठगा-
 मित्वेन पृष्ठे न स्थान्तरापेक्षा । अतस्तस्य द्वावेव पार्श्वे रथौ । अन्येषां योद्धृतया
 एकः पृष्ठे रथः । द्वौ द्वौ पार्श्वयोः एवं चतुर्दश उपरथा इति ज्ञेयम् ॥ ४१६ ॥
 सूदाः पौरोगवाश्चेत्यत्र सूदयन्ति=चूर्णयन्ति मरीचितण्डुलानिति सूदाः=पाकक-
 तारः पाकस्य पुरतो गौः चक्षुः तत्सम्बन्धिनः पौरोगवाः=पाकसाक्षिण इत्यर्थः ।

“सूदा औदानिका गणाः । पौरोगवास्तदध्यक्षाः सूपकारा” इति च अनुशा-
सनम् ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
गुरुभावप्रकाशिकायां एकविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगुरुभक्त्यनाय नमः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ आगन्तुकामान्पुरवासिनस्ते संस्थाप्य कृत्त्रेण कुरुप्रचीराः ।
रात्रौ प्रविष्टा गहनं वनं च किर्मीरमासेदुरथो नराशम् ॥ १ ॥ बकानु-
जोऽसौ निखिलैरजेयो वराद्विरीशस्य निहन्तुकामः । सदारसोदर्यमभिप्रसस्ते
भीमं महावृक्षगिरीन्प्रमुञ्चन् ॥ २ ॥ स सम्प्रहारं सह तेन कृत्वा भीमो
निपात्याशु धरातले तम् । चक्रे मखे सङ्गरनामधेये प्रसह्य नारायणदेवते
पशुम् ॥ ३ ॥ निहत्य रक्षोवनमध्यसंस्थास्तदा यतीनामयुतैस्समेताः ।
अशीतिसाहस्रमुनिप्रवीरैर्दशांशयुक्तैस्सहिता व्यचिन्तयन् ॥ ४ ॥ विचिन्त्य तेषां
भरणाय धर्मजस्सम्पूज्य सूर्यस्थितमच्युतं प्रभुम् । दिनेऽक्षयान्नं पिठरं तदाप
रत्नादिदं कामवरान्नदं च ॥ ५ ॥ बभार तेनैव युधिष्ठिरस्तान्प्रत्येकशस्त्रि-
शतदासदासिकान् । सुवर्णपात्रेषु हि भुञ्जते ये गृहे तदीये बहुकोटि-
दासिके ॥ ६ ॥ सत्सङ्गमाकांक्षिण एव तेऽवसन्पार्थैस्सहान्ये च मुनीन्द्र-

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दशांशयुक्तैस्सहिता इत्यत्र चतुरष्टकं द्वाविंश-
त्संख्याकं भवति । पुनश्चतुरष्टकमपि द्वाविंशत्संख्याकम् । उभयं मिलित्वा अष्टा-
ष्टकम् । चतुरुत्तरषष्टिसंख्याकं भवति । पुनरशीतिसंख्यायाः पूरणाय द्व्यष्टक-
मुर्वरितम् । एवं च अशीतेर्दशमोऽंशः अष्टसंख्याको भवति । तथा च दशांश-
युक्तैः=उक्तविधया परिगणनायां अष्टसहस्रमुनिभिस्सहितैः अशीतिसहस्रमुनि-
प्रवरैरित्यर्थः । एवं च यतीनां दशसाहस्रैरष्टोत्तराशीतिसहस्रसंख्याकगृहस्थमुनि-
भिश्च समेता इत्युक्तं भवति । व्यचिन्तयन्=एतेषां भरणाय क उपाय इति
व्यचिन्तयन् ॥ ४ ॥ दिने दिने अक्षयमन्नं यस्मात्तत् अक्षयान्नम् । कामवरान्नदं=
काम्यं वरं श्रेष्ठं अन्नं=अदुर्लभं घृतपायसभक्ष्यादिकं च ददातीति तथोक्तम् ।
पूर्वमन्नपदेन प्रसिद्धत्वात् शाल्योदनमेव गृह्यते । अतो न पौनरुक्त्यमिति
ध्येयम् ॥ ५ ॥ तदीये=धर्मराजसम्बन्धिनि गृहे=इन्द्रप्रस्थे विद्यमाने गृहे ॥ ६ ॥
परमार्थसारा इत्यत्र परमः सर्वोत्तमोऽर्थः=श्रीनारायणः स एव सारः=मुख्यप्रति-

वृन्दाः । शृण्वन्त एभ्यः परमार्थसाराः कथा वदन्तश्च पुरातनास्तथा ॥ ७ ॥
 एवं गजानां बहुकोटिवृन्दांस्तथा रथानां च हयांश्च वृन्दशः । विसृज्य रत्नानि
 नरांश्च वृन्दशो वने विजहुर्दिवि देववत्सुखम् ॥ ८ ॥ गवां च लक्षं प्रददाति
 नित्यशस्सुवर्णभारांश्च शतं युधिष्ठिरः । सभ्रातृकोऽसौ वनमाप्य शक्रव-
 न्मुमोद विप्रैस्सहितो यथासुखम् ॥ ९ ॥ पार्थेषु यातेषु किमत्र कार्यमिति
 स्म पृष्ठो विदुरोऽग्रजेन । आहूय राज्यं प्रतिपादयेति प्राहैनमाहाथ रुषाऽऽम्बि-
 केयः ॥ १० ॥ ज्ञातं प्रतीपोऽसि मदात्मजानां न मे त्वया कार्यमिहास्ति
 किञ्चित् । यथेष्टतस्तिष्ठ वा गच्छ वेति प्रोक्तो ययौ विदुरः पाण्डुपुत्रान् ॥
 ॥ ११ ॥ तस्मिन् गते भ्रातृवियोगकर्षितः पपात भूभौ सहसैव राजा ।
 संज्ञामवाप्यादिशदाशु सञ्जयं जीवामि चेदाशु ममानयानुजम् ॥ १२ ॥
 इतीरितस्सञ्जयः पाण्डवेयान्प्राप्यानयद्विदुरं शीघ्रमेव । सोऽप्यागतः क्षिप्र-
 मपास्तदोषो ज्येष्ठं ववन्देऽथ स चैनमाश्लिषत् ॥ १३ ॥ अङ्कं समारोप्य स
 मूर्ध्नि चैनमाघ्राय लेभे परमां मुदं तदा । क्षत्तारमायांतमुदीक्ष्य सर्वे ससौ-
 बला धार्तराष्ट्रा अपर्षात् ॥ १४ ॥ सम्मन्त्र्य हन्तुं पाण्डवानामुत्तैकं
 च्छन्नोपधेनैव ससूतजा ययुः । विज्ञाय तेषां गमनं समस्तलोकान्तरात्मा
 पाद्यो यासु ताः परमार्थसारा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं गजानामित्यत्र इन्द्रप्रस्थ-
 स्थितचतुरङ्गसेनां रत्नानि च विसृज्य एवं=उक्तविधया मुनिभिः सह क्षणे क्षणे
 श्रीनारायणकथा एव वदन्तश्च शृण्वन्तश्च विजहुरित्यर्थः । अनेन साधनाध्याये
 प्रथमपादोक्तवैराग्यभाग्यं सम्पाद्य परमार्थसारपदसूचितहरिभक्तिभरिताः सन्तः
 उपासनापादोक्तप्राथमिकोपासनारूपशास्त्राभ्यासं च कुर्वाणाः तदुचितस्थले वने
 विजहुरित्युक्तं भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ जीवामि चेदाशु ममान-
 यानुजमित्यत्र ममानुजं आशु आनय चेत्=आनयसि चेत् जीवामोति योग्यपदा-
 ध्याहारेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ छन्नोपधेनेत्यत्र उपोपपदात् “डु
 धाञ् धारणपोषणयो”रिति धातोः “आतोऽनुसर्गे क” इति कप्रत्यये कृते
 उपधिरेव उपधं “कयटोऽस्त्री व्याजदम्भोरधयः च्छन्नकैतवे” इति वचनात्
 च्छन्नेत्यर्थः । मुखसहिता नासिका मुखनासिका इति अत् च्छन्नं=च्छन्नस्वकार्यं

परमेश्वरेश्वरः ॥ १५ ॥ व्यासोऽभिगम्यावददाम्बिकेयं निवारयाश्वेव सुतं
 तवेति । अवाप्य पार्थानयमद्य मृत्युं सहानुबन्धो गमिता ह्यसंशयम् ॥
 ॥ १६ ॥ इतीरिते तेन निवारयेति प्रोक्तो हरिः प्राह न संवदे तैः । मैत्रेय
 आयास्यति सोऽपि वाचं शिक्षार्थमेतेष्वभिधास्यतीह ॥ १७ ॥ तां चेतकरो-
 त्येष सुतस्तवास्य भद्रं तदा शप्स्यति त्वन्यथा सः । उक्तवेति राजानमनन्त-
 शक्तिर्व्यासो ययौ तत्र गतेषु तेषु ॥ १८ ॥ सुयोधनाद्येषु हतेषु पार्थैर्भूभार
 हानिर्न भवेदिति प्रभुः । सर्वाश्च चेष्टा भगवन्निघुक्तास्सदा समस्तस्य चितो-
 ऽचितश्च ॥ १९ ॥ तथाऽपि विष्णुर्विनिवारयेत्कचिद्वाचा विधत्ते च जनान्
 विडम्बयन् । मैत्रेय आगादथ भूपतिश्च पुत्रान्समाहूय सकर्णसौबलान् ॥ २० ॥
 सम्पूजयामस मुनिं स चाह दातुं राज्यं पाण्डवान्संप्रशंसन् । विशेषतो भीमबलं
 शशंस किर्मीरनाशादि वदन्मुनीन्द्रः ॥ २१ ॥ श्रुत्वाऽसहंस्तद्धृतराष्ट्रपुत्र आस्फा-
 लयामास निजोरुमुग्रः । शशाप चैनं मुनिरुग्रतेजास्तवोरुभेदाय भवेत्सुयुद्धम् ॥
 ॥ २२ ॥ इत्युचिवान्धृतराष्ट्रानतोऽपि ययौ न चेद्राज्यदस्त्वं तथेति । श्रुत्वा
 तु किर्मीरवध स्वपित्रा पृष्ठक्षत्रोक्तं सोऽत्रसद्धार्तराष्ट्रः ॥ २३ ॥ वने वस-
 न्तोऽथ पृथासुतास्ते वार्तां स्वकीयां प्रापयामासुराशु । कृष्णे सोऽपि द्रुत-

उपधं च्छन्नोपधं तेन च्छन्नोपधेन । वनदर्शनव्याजेन पाण्डवहननारुख्यं कार्यं कर्तुं
 ययुरिति भावः । यद्वा च्छन्न उपधं उपाधिः पाण्डवहननारुख्यं गमननिमित्तं येन
 च्छन्नना तत् च्छन्नोपधं तेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ भूभार-
 हानिर्न भवेदित्यत्र भूभारभूतकतिपयदुर्योधनादिनाशेऽपि भूभारभूतब्रह्मक्षोहिणाभिः
 सह कुरुक्षेत्रे नाशवत् समस्तभूभारहानिर्न भवतीति भावः । चितोऽचितश्चेत्यत्र
 अचितः=शिलादेः चेष्टाः=पतनादिक्रियाः ॥ १९ ॥ तथाऽपि विष्णुर्विनिवारये-
 दित्यत्र तथाऽपि=सकलचेतनाचेतनचेष्टाप्रवर्तकोऽपि अन्तःप्रेरणेनैव निवर्तयितुं प्रवर्त-
 यितुं च समर्थोऽपीत्यर्थः । कचिन्=कस्मिंश्चित्कार्ये प्राप्ते सति । “सावधारणानि
 वाक्यानि भवन्ती”ति वचनात् वाचा=वाचैव अकार्यं चेदपि विनिवर्तयेत् ।
 कार्यं चेदपि वाचैव विधत्ते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्युचिवानित्यत्र इति
 शशापेति पूर्वणान्वयः । त्वं राज्यदो न चेत् । अस्तिभवत्योः सर्वत्रान्वय इति

मायात्ससत्यस्सम्बन्धिनो ये च पाञ्चालमुखाः ॥ २४ ॥ क्रुद्धं कृष्णं धार्तराष्ट्राय पार्थाः क्षमापयामासुरुच्चैर्गुणन्तः । गुणांस्तदीयानमितान्प्रणम्य तदारुदन्ती द्रौपदी चाप पादौ ॥ २५ ॥ सा पांडयोः पतिता वासुदेवमस्तौत्समस्तप्रभुमात्मतन्त्रम् । अचिन्त्यनित्याव्ययपूर्णसद्गुणार्णवैकदेहाखिलदोषदूर ॥ २६ ॥ रमाब्जजेरेशसुरेन्द्रपूर्ववृन्दारकाणां सतताभिवन्द्य । समस्तचेष्टाप्रद सर्वजीवप्रभो विमुक्ताश्रय सर्वसार ॥ २७ ॥ इति ब्रुवन्ती सकलानुभूतं जगाद सर्वेशितुरच्युतस्य । यस्याधिकानुग्रहपात्रभूता स्वयं हि शेषेशविपादिकेभ्यः ॥ २८ ॥ श्रुत्वा समस्तं भगवान्प्रतिज्ञां चकार तेषामखिलाश्च योषाः । पतीन्समालिङ्ग्य विमुक्तकेशा भीमाहतान्दर्शये नान्यथेति ॥ २९ ॥ तां सांत्वयित्वा मधुरैस्सुवाक्यैर्नारायणो वाचमिमां जगाद । यदीहाहं स्थितो नैवं भविताऽहं त्वयोधयम् । साल्वराजं दुरात्मानं हतश्चासौ सुपापकृत् ॥ ३० ॥ सन्निधानेऽथवा दूरे कालव्यवहितेऽपि वा । स्वभावाद्वा व्यवहिते वस्तुव्यवहितेऽपि वा ॥ ३१ ॥ नाशक्तिर्विद्यते विष्णोर्नित्याव्यवहितत्वतः । तथाऽपि नरलोकस्य करोत्यनुकृतिं प्रभुः ॥ ३२ ॥ दुष्टानां

वचनात् । तथा=यथा मयोक्तं तथा भविष्यतीत्युचिमान् ययौ इत्यन्वयः । पृष्टक्षत्रोक्तमित्यत्र पृष्टश्चासौ क्षत्ता चेति समासः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अहं त्वयोधयमित्यस्य साल्वराजं दुरात्मानमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥ कालव्यवहितेऽपि वेत्यत्र कालव्यवहितपदेन अतीतमनागतं चोच्यते । स्वभावव्यवहितपदेन नित्यातीन्द्रिय धर्माधर्मादिकमुच्यते । वस्तुव्यवहितपदेन कुड्यव्यवहितघटादिकमुच्यते ॥ ३१ ॥ अशक्तिपदेन दर्शनाशक्तिः व्यापनाशक्तिः करणाशक्तिश्चोच्यते । अतीनेषु अतीतकाले व्याप्तिः । अनागतेषु तदुत्पत्त्यनन्तरं व्याप्तिरिति विवेकः । नित्याव्यवहितत्वतः=सर्वदेशगतत्वेन सर्वकालीनत्वेन सर्वापरोक्षित्वेन च नित्यमुक्तव्यवधानरहितत्वात् ॥ ३२ ॥ दोषवृद्धयर्थं=हरिस्त्र नास्ति भीमादयस्त्वशक्ता इति मिथ्याज्ञानेन पापाभिवृद्धयर्थम् । गुणोन्नतेः=हरिसङ्कल्पज्ञत्वक्षमावत्वादि गुणोन्नतेः । धर्मराजस्य राजायोग्यवृत्तकरणोद्योगाख्यदोषात् । भीमादीनां द्रौपद्याश्च तदनुगुणत्वाख्यगुणान् । आत्मनां पणीकरणेऽपि सहिष्णुत्वाख्य

दोषवृद्धयर्थं भीमादीनां गुणोन्नतेः । युधिष्ठिरेऽतिवृद्धं तु राजसूयादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥ धर्मं च संक्रामयितुं कृष्णायामनुजेषु च । योग्यताक्रमतो त्रिणुरिच्छयेत्यमचीवलृपत् ॥ ३४ ॥ एधमानद्विदित्येव विष्णोर्नाम हि वैदिकम् । स्वयोग्यताया अधिकं धर्मज्ञानादिजं फलम् ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणाम्बिकेयादेः पार्थेष्वेव निश्चापितुम् । पुनश्च पापवृद्धयर्थमजो दुर्योधनादिषु ॥ ३६ ॥ व्यासोऽम्बिकासुतं प्राह पार्था मे ह्यधिकं प्रियाः । तेषां प्रवासनं चैव प्रियं न मम सर्वथा ॥ ३७ ॥ इति दुर्योधनादीनां पापवृद्धयर्थमेव सः । प्रिया इत्येव कथनात्पाण्डवानां शुभोन्नतेः ॥ ३८ ॥ गुरुत्वाद्धीमसेनस्य क्षमा द्यूतेऽर्जुना-
गुणाच्च । तूष्णीं युधिष्ठिरगतपुण्याकर्षणे नैघृण्यप्रसङ्गात् । अन्यत्र तूष्णीं संक्रामणे वैषम्यप्रसङ्गाच्चोभयत्र दोषगुणोहनं ग्रन्थकृतोऽप्यभिमतम् । ज्येष्ठत्वेन पूर्वं होमादिकर्तृत्वात् युधिष्ठिरेऽतिवृद्धं=स्वयोग्यतातिरेकेणापि वृद्धं धर्मं पुण्यं तत् आकृष्य कृष्णायामनुजेषु=भीमादिषु च योग्यताक्रमतः=भीमे अधिकं तदनु द्रौपद्यां पश्चादर्जुने अनन्तरं यमयोरिति योग्यताक्रमेण । संक्रामयितुं=सम्बन्धयितुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुर्योधनादिषु पुनश्च पापवृद्धयर्थं=स्वाज्ञोलङ्घनेन पापवृद्धयर्थम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ न केवलं दुर्योधनादिषु पापवृद्धयर्थमिदं वचनम् । किंतु पाण्डवानां पुण्याभिवृद्धयर्थं चेति भावेनाह । प्रिया इति “पार्था एव हि मे प्रिया” इति वचनात् । पाण्डवानां शुभोन्नतेः=पुण्योन्नतेः तादर्थ्ये चेयं षष्ठी । “लब्धाङ्गसङ्गं प्रणतं कृताञ्जलिं मां वक्ष्यतेऽकूर तनेत्युरुश्रवाः । तदा वयं जन्मभृत” इति भागवतोक्तेः । हरिश्चाधाविषयत्वेन पाण्डवानां पुण्योन्नत्यर्थमित्यर्थः । “पार्था एव हि मे प्रिया” इति वदता दुर्योधनादीनामप्रियत्वं सूचितम् । एवं च महीयसा नैवाहतो यो धिगमुष्यजन्म तत्” इति तत्रैवोक्तेः । हरिणा स्वाप्रियत्वकथनात् दुर्योधनादीनां पापाभिवृद्धयर्थं चेति । सः=व्यासः इति प्राहेति पूर्वेणान्वयः । तथा च प्राक्तनपापं आज्ञोलङ्घनजनितमेव । इदानीन्तनपापं तु भगवता कृतगर्हाविषयत्वनिमित्तमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३८ ॥ भीमद्रौपदीपार्थेषु धर्मराजस्थिताधिकपुण्यस्य भीमे द्रौपद्यां अर्जुनादिषु च तारतम्येन संयोजने कारणमाह । गुरुत्वादिति । भीमसेनस्य स्वगुरुत्वात् तस्मिन् क्रुध्यति स्वयं क्रोधमकृत्वा द्यूते अर्जुनादीनां या क्षमा सा

दिनाम् । नातिधर्मस्वरूपोऽत्र धर्मो भीमे निरौपधः ॥ ३९ ॥ द्रौपद्या
अप्यतिक्लेशात् क्षमा धर्मो महानभूत् । सा हि भीममनो वेद न कार्यश्शाप
इत्यलम् ॥ ४० ॥ तस्माद्यथायोग्यतया हरिणा धर्मवर्धनम् । कृतं तत्रासन्नि-
धानं कारणं केशवोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥ साल्वं श्रुत्वा समायातं रौक्मिणेयां-
दयो मया । प्रस्थापिता हि भवतां सकाशात्ते ययुः पुरीम् ॥ ४२ ॥ तदा
साल्वोऽपि सौभेन द्वारकामर्दयद्भृशम् । प्रद्युम्न आशु निरगादथ सर्वसैन्यै-
रन्यैश्च यादवगणैस्सहितोऽनुजैश्च । साल्वोऽवगम्य तनयं मम तद्विमानात्पापो-
ऽवरुह्य रथमारुहदत्र योद्धुम् ॥ ४३ ॥ कृत्वा सुयुद्धममुना मम पुत्रकोऽसा-
वस्त्राणि तस्य विनिवार्य महास्त्रजालैः । दत्तं मया शरममोघमथाददे तं हन्तुं
नृपं कृतमतिस्त्वष्टृणोद्वचः स्वे ॥ ४४ ॥ नारायणेन हि पुरा मनसाऽभि-
वल्सं कृष्णावतारमुपगम्य निहन्मि साल्वम् । इत्येव तेन हरिणाऽपि स
भार्गवेण विद्रावितो न निहतः स्वमनोऽनुसारात् ॥ ४५ ॥ बध्यस्त्वया नहि
ततोऽयमयं च बाणश्चक्रायुधस्य दयितो नितराममोघः । मा मुञ्च तेन

अतिधर्मस्वरूपो धर्मो न । गुरुलङ्घनाख्यदोषग्रस्तत्वात् । अतस्तेषु पुण्यं अल्पमेव
संक्रामितम् । अत्र=द्यूते ईषदन्यायवर्तिनः धर्मराजस्य भर्त्सनात् दुर्द्यूते द्रौपद्यका-
र्षणादिबहून्यायवर्तिनां दुर्योधनादीनां वधोद्योगाच्च भीमे निरौपधो धर्मः । अत-
स्तत्र अर्जुनादिभ्योऽप्यतिशयेन धर्मसंक्रामणम् ॥ ३९ ॥ द्रौपद्या अप्यतिक्ले-
शात्=अतिक्लेशसहनात् क्षमा महाधर्मोऽभूत् । तर्हि भीमे क्रुध्यति स्वयं क्रोधा-
च्छापाद्यदानेन अर्जुनादिवत् भीमोलङ्घनाख्यो दोषः स्यादित्यत आह । सा हीति
भीममन इत्युपलक्षणम् । शापदानात् एतत्क्षण एव दुर्योधनादीनां हनने बहुतर-
भूभारनाशो न स्यादिति कृष्णमनोऽपि वेद इत्यपि ज्ञातव्यम् । एवं च कृष्णभीम-
मनोऽनुसारित्वाख्यपुण्यबलात् बहुतरदुःखसहनेन अतिक्षमावत्त्वाख्यपुण्यबलाच्च ।
दुष्टसंहारोद्योगकरणाच्च महापुण्यवतः स्वपतेरनन्तरं अर्जुनादिभ्योऽप्याधिक्येन
तस्यां पुण्यसंक्रामणमिति वाक्यसन्दर्भस्याभिसन्धिः ॥ ४० ॥ यदीहाहमिति श्लोके
साल्ववधाय मया गतत्वेन स्वासन्निधानादिदमभूदिति प्रागुक्तम् । साल्ववधाय
सङ्कर्षणप्रद्युम्नादिभिरेवालं त्वया किमर्थं गतमित्यतस्तामेव कथां विस्तरेणाऽऽह ।

तमिमं विनिवर्तयेऽहं साल्वं हृदि स्थित इतीरितमीरणेन ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा
 वचस्स पवनस्य शरं त्वमोघं सज्जह आशु स च साल्वपतिस्वसौभम् ।
 आरुह्य बालकलहेन किमत्र कार्यं कृष्णेन सङ्गर इति प्रययौ स्वदेशम् ॥
 ॥ ४७ ॥ प्रद्युम्नसाम्बगदसारणचारुदैष्ण्यास्सेनां निहत्य सह मन्त्रिमणै-
 स्तदीयाम् । आह्लादिनः स्वपुरमाययुरग्यहं च तत्रागमं सपदि तैः श्रुतवान-
 शेषम् ॥ ४८ ॥ यस्मिञ्छरे करगते विजयो ध्रुवः स्यान्मत्तेजसा तदनु संग्र-
 हणात्सुतान्मे । यातं निशम्य रिपुमात्मपुरीं च भग्नां दृष्ट्वैव तेन तदनुव्रजनं
 कृतं मे ॥ ४९ ॥ तं सागरोपरिगसौभगतं निशाम्य मुक्ते च तेन मयि शस्त्र-
 महास्त्रवर्षे । तत्सन्निवार्य तु मया शरपूगविद्धो माया युयोज मयि पापतमस्स
 साल्वः ॥ ५० ॥ ताः क्रीडया क्षणमहं समरे निशाम्य ज्ञानास्त्रतः प्रतिविधूय
 बह्वंश्च दैत्यान् । हत्वाशु तं च गिरिवर्षिणमाशु सौभं बाधौ न्यपातयमरीन्द्र-
 विभिन्नबन्धम् ॥ ५१ ॥ तं स्यन्दनस्थितमथो विभुजं विधाय बाणेन तद्रथवरं
 गदया विभिद्य । चक्रेण तस्य च शिरो विनिकृत्य धातृशर्वादिभिः प्रतिनुतः
 स्वपुरीमगां च ॥ ५२ ॥ तस्मादिदं व्यसनमास हि विप्रकर्षान्मे कार्यतस्त्विति
 निगद्य पुनश्च पार्थान् । कृष्णां च सान्त्वयितुमत्र दिनान्युवास सत्या च
 सोमकसुतामनुसान्त्वयन्ती ॥ ५३ ॥ पाण्डवानां च या भार्याः पुत्रा अगि
 हि सर्वशः । अन्वेव पाण्डवान्याता वनमतैव च स्थिताः ॥ ५४ ॥ धृष्टद्युम्न-
 स्ततः कृष्णां सान्त्वयित्वैव केशवम् । प्रणम्य समनुज्ञातो भागिनेयैः पुरं
 ययौ ॥ ५५ ॥ धृष्टकेतुश्च भगिनीं काशिराजः सुतामपि । पुरं ययुर्गदाय
 कुन्त्यैवान्यास्सह स्थिताः ॥ ५६ ॥ पार्वती नकुलस्यासीद्भार्या पूर्वं तिलो-
 त्तमा । पूर्वोक्ते चैव यमयोर्भार्ये कुन्त्याऽभिवारिताः ॥ ५७ ॥ सुभद्रा-
 मभिमन्युं च रथमारोप्य केशवः । पाण्डवानभ्यनुज्ञाय सभार्यः स्वपुरीं
 ययौ ॥ ५८ ॥ कश्चित्कालं द्रौपदेया उष्य पाञ्चालके पुरे । ययुर्दारवतीमेव

तत्रासन्निधानकारणमिति तत्र—द्यूतसभायां स्वस्वयोग्यतया पुण्यसंक्रामणे वा ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तत्रोषुः कृष्णलालिताः ॥ ५९ ॥ ततः परं धर्मराजो निर्विण्णः स्वकृतेन ह ।
 भ्रातृभार्यापदे कृष्णां स्थापयामास सर्वदा ॥ ६० ॥ ऊर्ध्वने च ते
 पार्था मुनिशेषान्नभोजिनः । भुक्तवत्स्वेवानुजेषु भुंक्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ६१ ॥
 अलङ्घ्यत्वात्तदाज्ञाया अनुजाः पूर्वभोजिनः । तस्यानन्तरमेवैका भुंक्ते सा
 पार्षतात्मजा ॥ ६२ ॥ एवं सदा विष्णुपरायणानां तत्प्रार्पणान्नैकभुजां
 प्रयातः । संवत्सरस्तत्र जगाद कृष्णा भीमाज्ञया धर्मराजं सुवेत्ती ॥ ६३ ॥
 अतिमार्दवयुक्तत्वाद्धर्मराजश्चतुर्दशे । अपि वर्षे गुरुभयाद्राज्यं नेच्छेदिति
 प्रभुः ॥ ६४ ॥ मारुतिः प्रेषयामास कृष्णां प्रस्तावहेतवे । क्षमा सर्वत्र धर्मो
 न पापहेतुश्च दुर्जने ॥ ६५ ॥ राज्ञां सामर्थ्ययुक्तानामिति संस्थाप्य
 शास्त्रतः । हत्वा चतुर्दशे वर्षे धार्तराष्ट्रानराज्यदान् ॥ ६६ ॥ कर्तुं राज्यं
 पुरो गन्ता भवानीत्यग्रजेन ह । कारयन्सत्यशपथं विवादस्य क्रमेच्छया ॥
 ॥ ६७ ॥ आदिशत्प्रथमं कृष्णां भीमस्मा नृपमब्रवीत् । नैव क्षमा कुजनतासु
 नृपस्य धर्मस्तां त्वं वृथैव धृतवानसि सर्वकालम् । इत्युक्त आह नृपतिः परमा
 क्षमैव सर्वत्र तद्विधृतमेव जगत्समस्तम् ॥ ६८ ॥ कर्ता च सर्वजगतस्सुख-
 दुःखयोर्हि नारायणस्तदनुदत्तमिहास्य सर्वम् । तस्मान्न कोपविषयोऽस्ति
 कुतश्च कश्चित्तस्मात्क्षमैव सकलेषु परोऽस्य धर्मः ॥ ६९ ॥ इत्युक्तवन्तं नृप-
 माह पार्षती यदि क्षमा सर्वनरेषु धर्मः । राज्ञा न कृत्यं न च लोकयात्रा
 भवेज्जगत्कापुरुषैर्विनश्येत् ॥ ७० ॥ सत्यं च विष्णुस्सकलप्रवर्तको रमा-
 विरिञ्चेशपुरस्सराश्च । काष्ठादिवत्तद्वशगास्समस्तास्तथाऽपि न व्यर्थता पौरु-
 षस्य ॥ ७१ ॥ तदाज्ञया पुरुषश्चेष्टमानश्चेष्टानुसारेण शुभाशुभस्य । भोक्ता न

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ गुरुभयादित्यत्र गुरूणां=भीष्मादीनां हनन-
 भयादित्यर्थः ॥ ६४ ॥ प्रस्तावहेतवे=धर्मकथाप्रस्तावार्थम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 विवादस्य क्रमेच्छयेत्यत्र क्रमेच्छया=उपक्रमेच्छया ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदनुदत्त-
 मिहास्य सर्वमित्यत्र इह=लोके अस्य=जगतः । सर्वं=सुखदुःखादिकम् । तदनुदत्तं=
 तेन परमात्मना अनु=तत्तद्योग्यतामनुसृत्य दत्तमिति योजना ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 तथाऽपि न व्यर्थता पौरुषस्येत्यत्र पौरुषस्य=पुरुषप्रयत्नस्य ॥ ७१ ॥ न तच्चे-

तच्चेष्टितमन्यथा भवेत्तस्मात्कर्ता पुरुषोऽप्यस्य वश्यः ॥ ७२ ॥ वृथा यदि
 स्यात्पौरुषं कस्य हेतोर्विधिनिषेधश्च समस्तवेदगः । विधेर्निषेधस्य च नैव
 गोचरः पुमान्यदि स्याद्भवतो हि तौ हरेः ॥ ७३ ॥ तेनैव लेपश्च भवेदमुष्य
 पुण्येन पापेन च नैव चासौ । लिप्येत ताभ्यां परमस्वतन्त्रः कर्ता ततः
 पुरुषोऽप्यस्य वश्यः ॥ ७४ ॥ इतीरितो धर्मजः कृष्णयैव निरुत्तरत्वं गमित-
 स्त्वभर्त्सयत् । कुतर्कमाश्रित्य हरेरपि त्वमस्वातन्त्र्यं साधयसीति चोत्तवा ॥
 ॥ ७५ ॥ छलेन तेन प्रतिभर्त्सिता सा क्षमापयामास नृपं यतः स्त्री ।
 वाचालता नातितरां हि शोभते स्त्रीणां ततः प्राह वृकोदरस्तम् ॥ ७६ ॥
 राजन्विष्णुस्मर्वकर्ता न चान्यस्तत्तन्त्रमेवान्यदसौ स्वतन्त्रः । तथाऽपि पुंसां
 विहितं स्वकर्म कार्यं त्याज्यं चान्यदत्यन्तयत्नात् ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षमेतत्पुरु-
 षस्य कर्म तेनानुमेया प्रेरणा केशवस्य । स्वकर्म कृत्वा विहितं हि विष्णुना

ष्टितमन्यथा भवेदित्यत्र तच्चेष्टितं=तस्य पुण्यपापफलयोग्यजीवस्य चेष्टितम् । अन्यथा=
 जीवानामपि हर्यधीनकर्तृत्वाभावे । तस्मात्पुरुषः अस्य=नारायणस्य । वश्यः=वशीकरण-
 योग्यः सन् । कर्ता=पुण्यपापयोः कर्ता ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 त्याज्यं चान्यदत्यन्तयत्नादित्यत्र अन्यत्=अविहितं कर्म । स्वैरिण्या मम सङ्गं
 कुर्विति बलात्कारेण गृहीतेन पुरुषेण गळे अर्धचन्द्रं दत्वा वा कशया ताडनेन
 वा सा मोचनीयेति भावेनोक्तं अत्यन्तयत्नात् त्याज्यमिति ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षमेत-
 त्पुरुषस्येत्यत्र एतत्=सन्ध्यावन्दनयजनादिकं कर्म प्रत्यक्षं त्वयैव प्रतिदिनं क्रिय-
 माणत्वात् । तेन कर्मणा केशवस्य प्रेरणा अनुमेया । जीवत्वाविशेषेऽपि कामुकै-
 रक्रियमाणं सन्ध्यावन्दनादिकं आस्तिकैः किमर्थं क्रियते । कामुकेषु काममेव
 उद्दीपयति । भगवान् आस्तिकेषु श्रद्धामेव उद्दीपयतीति सर्वैर्वाच्यम् । अतो हरि-
 प्रेरणैव तन्नियामकतया अनुमेया । न च तत्तद्योग्यतयैव तत्तद्धटनेति वाच्यम् ।
 योग्येष्वेव कस्यचिदिन्द्रादेः परनारीकामुकस्य दर्शनात् । किं बहुना “वाचं
 दुहितरं तन्वी”मित्यादिना ब्रह्मणोऽपि तात्कालिककामदर्शनात् । स्वस्यानिष्ट-
 भूतनरकहेतुपापकर्मणि प्रवर्तककर्मणोऽपि स्वानिष्टत्वेन स्वानिष्टस्य च स्वकर्तृकत्वा-
 योगेन स्वकर्मकर्तुरपि अन्यप्रेर्यत्वनियमात् । किं बहुना । अनिष्टहेतुभूतानन्त-

तत्प्रेरणेत्येव बुधोऽनुमन्यते ॥ ७८ ॥ तेनैति सम्यग्गतिमस्य विष्णोर्जनोऽ-
शुभो दैवमित्येव मत्वा । हित्वा स्वकं कर्म गतिं च तामसीं प्रयाति तस्मा-
त्कार्यमेव स्वकर्म ॥ ७९ ॥ ज्ञातव्यं चैवास्य विष्णोर्वशत्वं कर्तव्यं चैवात्मनः
कार्यकर्म । प्रत्यक्षैषा कर्तृता जीवसंस्था तथाऽऽगमादनुमानाच्च सर्वम् ॥

कर्मपरम्पराया अपि स्वानिष्टत्वनियमेन स्वतन्त्रप्रेरकान्तरं विना स्वस्य कर्तृत्वासम्भ-
वात् । जडं कर्मैव चेतनं प्रेरयतीति प्रक्रियालतां तु कुठार एव च्छिनत्ति । न हि
कुठारः स्वयमेव देवदत्तमुदूह्य गच्छति । किंतु देवदत्तकरधृतः सन् तदिच्छया
छिनत्ति । तदिच्छाऽभावे न छिनत्ति च । अतः सुष्ठूक्तं “तेनानुमेया प्रेरणा
केशवस्ये”ति । कथमन्यथा भुञ्जानः स्वजिह्वां स्वयमेव दंशेत् । अतो भगवानेव
शरणमिति भावः । बुधोऽनुमन्यत इति वदता “निषुसीद गणपते गणेष्विव”त्यादि
श्रुतिं “योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्य”मिति स्मृतिं
च स्मारयति ॥ ७८ ॥ तेनैति सम्यग्गतिमित्यत्र गम्यते इति गतिः=स्थानं
अस्य=विष्णोः सम्यग्स्थानं वैकुण्ठादिकं एतीति सम्बन्धः । विष्णोः सर्वगतत्वेन
सर्वस्यापि विष्णुस्थानत्वात् सम्यग्गतिमित्युक्तम् । विशेषेण सन्निवानस्थान-
मित्यर्थः । अस्य विष्णोः प्रसादादिति वा । अशुभः=शुभबुद्धिरहितः अविवेकीति
यावत् । केवलमशुभस्य दैवे श्रद्धाऽयोगात् । दैवमेव मत्वा=कर्त्तृति मत्वा ॥ ७९ ॥
प्रत्यक्षमेतदिति प्रागुक्तप्रत्यक्षमनूद्य अधिकमप्याह । प्रत्यक्षैषेति । जीवसंस्था
एषा कर्तृता प्रत्यक्षा=प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा । अहमिदं करोमीति साक्षिणा सर्वैरनु-
भूयमानत्वात् । तथा आगमात्=“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा”इत्या-
द्यागमात् । तथा अनुमानात्=जीवः यजनादिकर्ता भवितुमर्हति तज्जन्यफल-
भोक्तृत्वात् व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानाच्च सिद्धा । न चासिद्धो हेतुः “ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”ति श्रुत्या यष्टुः स्वर्गफलभोक्तृत्वस्य निर्णीतत्वात् । तदुक्तं
सूत्रकृता “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि”ति । तथा सर्व=जीवगतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं
विष्णोर्वशे तिष्ठति । एतदपि ज्ञानिनां प्रत्यक्षात् । “न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे”
इत्यागमात् । कर्तृत्वादिकं ईश्वरवशं कार्यत्वात् । अंकुरवदित्यनुमानाच्च सिद्धम् ।

॥ ८० ॥ विष्णोर्वशे तन्न हेयं द्वयं च जानन्विद्वान्कुरुते कार्यकर्म । तत्प्रे-
रकं विष्णुमेवाभिजानन् भवेत्प्रमाणत्रितयानुगामी ॥ ८१ ॥ पूर्णं प्रमाणं
तत्त्रयं चाविरोधेनैकत्रस्थं तत्त्रयं चाविरोधि । पृथङ्मध्यं चाप्रमाणं विरोधि
स्यात्तत्तस्मात्त्रयमेकत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥ अज्ञः प्रत्यक्षं त्वपहायैव दैवं मत्वा

तत्=तस्मात्कारणात् जीवगतकर्तृत्वस्य ईश्वरगतकर्तृत्वस्य च प्रमाणत्रितयसिद्धत्वात् ।
द्वयं च=जीवकर्तृत्वं ईशकर्तृत्वं चेति द्वयं च न हेयमिति जानन्=विद्वान् कार्य-
कर्म=स्वविहिततया कर्तुं योग्यं कर्म कुरुते । न केवलं जीवगतकर्तृत्वादिक-
मीश्वरवशं किंतु तेषां जीवानामपि प्रेरकं विष्णुमभिजानन्नेव प्रमाणत्रितयानुगामी
भवेत्=कर्तव्यं कर्म कुर्यात् ईश्वरवशत्वं च जानीयादित्यर्थः । अन्यथा प्रामा-
णिकार्थपरित्यागेन स्वयमप्रामाणिकः स्यादिति भावः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तत्त्रयं=
प्रमाणत्रितयं अविरोधेन एकत्र=एकस्मिन्नर्थे संस्थितं पूर्णं प्रमाणमित्युच्यते । यथा
जीवकर्तृत्वे ईश्वरकर्तृत्वे चोक्तं प्रमाणत्रिकम् । तत्त्रयं=प्रमाणत्रितयं पृथक्=
भिन्नार्थे अविरोधि चेत्=भिन्नभिन्नार्थतया विरोधरहितं चेदित्यर्थः । यथा घट-
विषयकप्रत्यक्षं पर्वतार्वाभागास्थितग्रहिप्रमापकमनुमानम् । नदीतीरे फलसंसर्गबोधकं
“नदीतीरे पञ्च फलानि सन्ती”ति वाक्यम् । इदं हि प्रमाणत्रितयं भिन्नभिन्नार्थ-
विषयं परस्पराविरोधि च । तथा पृथगर्थस्थितं प्रमाणत्रिकं अविरोधि चेत् मध्यं=
मध्यप्रमाणं एकैकस्मिन्नर्थे एकैकमेव प्रमाणं=प्रमापकं न तु पूर्ववदेकस्मिन्नेवार्थे
प्रमाणत्रिकमस्ति । अतः पूर्णत्वाभावात् मध्यमिति भावः । तथा यद्विरोधि=प्रमाण
त्रितयेन वा एकैकप्रमाणेन वा विरोधि । तदप्रमाणं चेति चशब्देन अस्य प्रमेयस्य
बुधैर्हेयत्वं समुच्चिनोति । यथा “अहं सर्वज्ञ इति”साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धं सर्वज्ञत्वा-
सर्वज्ञत्वाख्यविरुद्धधर्मघटितत्वरूपानुमानविरुद्धम् । “द्वासुपर्णे”त्यादि श्रुतिविरुद्धं
च । विमता आत्मानः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवदिति
मायावादिनोक्तं ऐक्यानुमानम् । यथा वा “सन् घट”इत्यादि प्रत्यक्षविरुद्धम् ।
अर्थक्रियाकारित्वाख्यानुमानविरुद्धम् । विश्वं सत्यमिति आगमविरुद्धं च तेषामेव
विश्वमिथ्यात्वसाधकमनुमानम् । इदं उभयमप्यनुमानं प्रमाणत्रितयविरुद्धत्वात्
अत्यन्ताप्रमाणम् । एवमेकैकप्रमाणविरुद्धं नेदं रजतमिति प्रत्यक्षबाधितं शुक्तिरजत-

कर्तृ स्वात्मकर्म प्रजह्यात् । विद्वान्जीवं विष्णुवशं विदित्वा करोति कर्तव्यम-
जस्रमेव ॥ ८३ ॥ स्वभावाख्या योग्यता या हठाख्या याऽनादिसिद्धा
सर्वजीवेषु नित्या ॥ ८४ ॥ सा कारणं प्रथमं तु द्वितीयमनादिकर्मैव तथा
तृतीयः । जीवप्रयत्नः पौरुषाख्यास्तर्देतत्त्रयं विष्णोर्वशं सर्वदैव ॥ ८५ ॥
स कस्यचिन्न वशे वासुदेवः परात्परः परमोऽसौ स्वतन्त्रः । हठश्चासौ तारत-

प्रत्यक्षम् । अस्खलनत्वानुमानेन बाधितं गन्तूरथत्वानुमानम् । गौर्नहन्तव्येति श्रुति-
विरुद्धं म्लेच्छानां हननवाक्यम् । इदमपि सकलमेकैकप्रमाणविरुद्धत्वादप्रमाणम् ।
प्रमेयं च तत् बुधैरसंग्राह्यमेवेति भावः । तस्मात्=पूर्णप्रमाणबलात् तत्त्रयं=प्रमाणत्रयं
एकलार्थे कार्यमित्युपसंहारः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ जीवस्य कर्तृत्वे तस्य चेश्वरवशत्वे
प्रमाणत्रितयमुक्तत्वा प्रमाणत्रितयस्याप्येकस्मिन्नेवाविरोधे सति पूर्णप्रमाणतां भिन्न-
भिन्नार्थेऽविरोधे सति मध्यमप्रमाणतां प्रमाणविरोधे त्वप्रमाणतां चोक्तत्वा जीवस्य
कर्तव्यकर्मणि कारणत्रयं चाह । स्वभावाख्येति ॥ ८४ ॥ पुरुषस्य चेतनस्य
सम्बन्धी पौरुषः ॥ ८५ ॥ ब्रह्माणमारभ्य कलिश्च यावदित्यत्र ब्रह्मणि सर्वेभ्यः
प्रधाना योग्यता । ततः परं रुद्रादिदेवानारभ्य मनुष्योत्तमपर्यन्तं किञ्चित्किञ्चिदेव
योग्यता । इयं च योग्यता इह ज्ञानभक्त्यादिगुणान् प्रति कारणम् । अन्ते मुक्तिं
प्रति कारणम् । अस्याश्च विष्णौ क्रियमाणज्ञानभक्त्यादिगुणानां तारतम्यात्तारत-
म्यम् । परत्र मुक्तावनुभूयमानसुखतारतम्यात्तारतम्यम् । अत एते केवलं गुणभरितत्वात्
उत्तमजीवा इत्युच्यन्ते । मिश्रेषु मध्यमा योग्यता । इयं च इह विष्णुभक्त्यादि
गुणानां विष्णुद्वेषादिदोषाणां तारतम्यात्तारतम्येन स्थिता । अन्तेऽनुभूयमानसुख-
दुःखयोः तारतम्यात्तारतम्यवती । गुणदोषमिश्रत्वात् मध्यमयोग्यतेत्युच्यते । इयं
च योग्यता मध्यमगतिं प्रत्येव कारणम् । न तु मुक्तिं प्रति । नाप्यन्धन्तमःप्रति ।
अत एव जीवाः गुणदोषमिश्रत्वात् मध्यमा इत्युच्यन्ते । मनुष्याधममारभ्यकलिप-
र्यन्तं जीवेष्वधमा योग्यता । अधमत्वं च विष्णुद्वेषमिथ्याज्ञानादिदोषैकमात्र-
त्वात् । ते च दोषाः यत्राल्पीयांसस्तेऽधमेषु किञ्चिदुत्तमाः । येषु तु मध्यमाः
दोषाः ते अधमेषु मध्यमाः । येषु बहवो दोषाः ते अधमेषु नीचाः । कलिस्तु
सर्वेभ्योऽप्यत्यन्तदोषभरितत्वादधमाधमः । अत एतेषु योग्यताऽपि प्रधाना-

म्यस्थितो हि ब्रह्माणमारभ्य कलिश्च यावत् ॥ ८६ ॥ हठाच्च कर्माणि
 भवन्ति कर्मजो यत्नो यतो हठकर्मप्रयोक्ता । विना यत्नं न हठो नापि कर्म
 फलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्य ॥ ८७ ॥ स्वतन्त्र्यशक्तेर्विनियामको हि तथाऽ-
 प्येतान् सोऽप्यपेक्ष्यैव युजेत् । एतानपेक्ष्यैव फलं ददानीत्यस्यैव सङ्कल्प
 इति स्वतन्त्रता ॥ ८८ ॥ नास्यापगच्छेत्स हि सवशक्तिर्नाशक्तता क्वचिदस्य
 प्रभुत्वात् । तस्मात्कार्यं तेन क्लृप्तं स्वकर्म तत्पूजार्थं तेन तत्प्राप्तिरेव ॥ ८९ ॥
 अतोऽन्यथा निरयस्सर्वथा स्यात्स्वकर्म विप्रस्य जपोपदेशौ । विष्णोर्मुखा-
 द्विप्रजातिः प्रवृत्ता मुखोत्थितं कर्म तेनास्य सोऽदात् ॥ ९० ॥ बाह्वोर्जातः
 क्षत्रियस्तेन बाह्वोः कर्मास्य पापप्रतिवारणं हि । प्रवर्तनं साधु धर्मस्य चैव
 मुखस्य बाह्वोश्चातिसामीप्यतोऽस्य ॥ ९१ ॥ जपोपदेशौ क्षत्रियस्यापि
 विष्णुश्चक्रे धर्मो यज्ञकर्मापि विप्रे । वैश्यो यस्मादूरुजस्तेन तस्य प्रजावृद्धि-
 स्तज्जकमेव धर्मः ॥ ९२ ॥ तत्सादृश्यात् स्थावराणां च वृद्धिः करोरूर्वोः
 सन्निकृष्टत्वहेतोः । वार्तात्मकं कर्म धर्मं चकार विष्णुस्तस्यैवाग्निजशूद्र
 धर्माः मध्यमाधमा अधमाधमा चेति तारतम्यवती । इयं च योग्यता इह
 दोषान् प्रत्येव । अन्ते तमस्यनुभूयमानदुःखं प्रति कारणम् । अत एते जीवाः
 दोषैकपात्रत्वात् अधमा इत्युच्यन्ते । अधमाधमस्तु कलिः । एतावन्तमर्थं मनसि
 निधाय “ब्रह्माणमारभ्य कलिश्च यावत्” इत्युक्तमिति विवेको द्रष्टव्यः ॥ ८६ ॥ यत्नो
 यतो हठकर्मप्रयोक्ता इत्यत्र यतः यत्नः हठकर्मप्रयोक्ता=हठकर्मणोः फल-
 प्रयोक्तेति मध्यमपदलोपी समासः । अतः यत्नं विना हठोऽपि न=फलप्रदो न ।
 कर्मापि न=फलप्रदं नेत्युत्तरपदाकर्षणेन योजना । वासुदेवः अखिलस्य=उक्त-
 जीवसमुदायस्य तत्तदीयहठकर्मप्रयत्नानुसारेण तत्तद्योग्यफलप्रद इत्यर्थः ॥ ८७ ॥
 इति स्वतन्त्रतेत्यत्र इति=हेतोः अस्य स्वतन्त्रता नापगच्छेदित्युत्तरेणान्वयः ॥
 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ पापप्रतिवारणं हीत्यत्र पापानां=पापिष्ठानां प्रतिवा-
 रणं हीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ वार्तात्मकं कर्म धर्मं चकारेत्यत्र वार्तापदेन कृषि-
 गोरक्षावाणिज्यकुसीदाख्यं कर्म चतुष्टयं गृह्यते । “कुसीदं वृद्धिजीवन”मित्य-
 मरः । करोरूर्वोः सन्निकृष्टत्वहेतोः कृष्यादिकर्म धर्मं=वैश्यस्य धर्मं चकारेति

उक्तः ॥ ९३ ॥ गतिप्रधानं कर्म शुश्रूषणाख्यं सादृश्यतो हस्तपदोस्तथैव ।
हस्तोद्भवं कर्म तस्यापि धर्मसन्तानवृद्धिश्च समीपगत्वात् ॥ ९४ ॥ भुजावुरो
(वूरु) हृदयं यद्वलस्य ज्ञानस्य च स्थानमतो नृपाणाम् । बलं ज्ञानं चोभयं
धर्म उक्तः पाणौ कृतीनां कौशलं केवलं हि ॥ ९५ ॥ तस्मात्पाण्योरूपदो-
रुपस्थितेर्विदूशूद्रकौ कर्मणां कौशलेतौ । प्राधान्यतो धर्मविशेष एष सामा-
न्यतस्सर्व एवाखिलानाम् ॥ ९६ ॥ वयं हि देवास्तेन सर्वं हि कर्म प्रायेण
नो धर्मतामेति शश्वत् । एतैर्धर्मैर्विष्णुना पूर्वकृतैस्सर्वैर्वर्णैर्विष्णुरेवाभिपूज्यः ॥
॥ ९७ ॥ तद्वक्तिरेवाखिलानां च धर्मो यथायोग्यं ज्ञानमस्यापि पूजा ।
पिता गुरुः परमं दैवतं च विष्णुस्सर्वेषां तेन पूज्यस्स एव ॥ ९८ ॥ तद्व-
क्तत्वाद्देवताश्चाभिपूज्या विशेषतस्तेषु येऽत्यन्तभक्ताः । सम्पूजितो वासु-
देवस्स मुक्तिं दद्यादेवापूजितो दुःखमेव ॥ ९९ ॥ स्वतन्त्रत्वात्सुखदुःख-
प्रदोऽसौ नान्यः स्वतन्त्रस्तद्वशा यत्समस्ताः । स्वतन्त्रत्वात्सुखसज्ज्ञान-
शक्तिपूर्वैर्गुणैः पूर्ण एषोऽखिलैश्च ॥ १०० ॥ स्वतन्त्रत्वात्सर्वदोषोज्झितश्च
निस्सीमशक्तिर्हि यतः स्वतन्त्रः । दोषास्पृष्टौ गुणपूर्तौ च शक्तिर्निस्सीमत्वा-
द्विद्यते तस्य यस्मात् ॥ १०१ ॥ एवं गुणैरखिलैश्चापि पूर्णो नारायणः पूज्य-
योजना । यद्वा कृपेरपि सस्यादिस्थावरोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रजोत्पत्तिसाम्प्राच्च वैश्य-
धर्मत्वम् । गोरक्षादीनां तु विहितत्वादेव वैश्यधर्मत्वमिति ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥
सन्तानवृद्धिश्च समीपगत्वात् इत्यत्र समीपगत्वात्=प्रजापरिपालककरोरुसमीपग-
त्वादित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ पाण्योरूपदोरुपस्थितेरित्यत्र पाणिपदेन पञ्चपञ्चां-
गुलिसहिते हस्ततले चोच्येते । “पञ्चशास्वशयः पाणिः । अंगुल्यः करशाखाः
स्युः” इत्यमरः । तयोश्च आजानुलम्बमानत्वात् ऊरुपदोरुपस्थितेः विदूशूद्रकौ कर्मणां
कौशलेतौ=हस्तयोग्यकर्मकौशलसहितौ चकारेत्यर्थः । सामान्यतः सर्व एवा-
खिलानामित्यत्र आपदि ब्राह्मणानां क्षत्रियधर्मः । क्षत्रियाणां च वैश्यधर्मः ।
वैश्यानां च शूद्रधर्मः । अत्यापदि ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च चत्वारोऽपि
धर्माः । शूद्राणां तु कदाचित् ब्राह्मणधर्मव्यतिरिक्तास्त्रयोऽपि धर्मा इत्यनेन प्रकारेण
अखिलानां सामान्यतः सर्वोऽपि धर्म इति विवेकः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

तमः स्वधर्मैः । अस्माकं यत्नेन नातिक्षमैव धर्मो दुष्टानां वारणं ह्येव
कार्यम् ॥ १०२ ॥ हन्यादुष्टान्यः क्षत्रियः क्षत्रियांश्च विशेषतो युद्धगतान्
स्मरन् हरिम् । स्वबाहुवीर्येण च तस्य बाहू चैतन्यमात्रौ भवतस्सदेहौ ॥
॥ १०३ ॥ पापाधिकांश्चैव बलाधिकांश्च हत्वा मुक्तावधिकानन्दवृद्धिः ।
प्रीतिश्च विष्णोः परमैव तत्र तस्माद्धन्तव्याः पापिनः सर्वथैव ॥ १०४ ॥
ये त्वक्षधूर्ता ग्रहणं गता वा पापास्तेऽन्यैर्घातनीयाः स्वदोभ्याम् । राजानं
वा राजपुत्रं तथैव राजानुजं वाऽभियातं निहन्यात् ॥ १०५ ॥ राज्ञः पुत्रो-
ऽप्यकृतोद्वाहको यस्स घातनीयो न स्वयं वध्य एव । क्रूरं चान्यद्धर्मयुक्तं
परैस्तत्प्रसाधनीयं क्षत्रियैर्न स्वकार्यम् ॥ १०६ ॥ एवं धर्मो विहितो वेद
एव वाक्यं विष्णोः पञ्चरात्रेषु तादृक् । अक्षयूतं निकृतिः पापमेव कृतं
त्वया गर्हितं सौबलेन ॥ १०७ ॥ न कुत्रचिद्विधिरस्यास्ति तेन न तदत्तं

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ तस्य बाहू चैतन्यमात्रावित्यत्र बाहू
वीर्येण दुष्टहननं कुर्वतः क्षत्रियस्य सदेहौ=देहेन सहितौ बाहू मुक्तौ चैतन्यमात्रौ
भवतः=भविष्यतः । तस्य मुक्तिर्हस्तगतेति सूचनाय वर्तमानप्रयोगः । यद्वा अन्तः
स्थितचैतन्यं मापयत इति चैतन्यमात्रौ भवतः । एवं शौर्यकरणे चेतन इति ज्ञायते ।
नोचेतस्य हस्तौ देहोऽपि शब्देह इति भावः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ येत्वक्षधूर्ता
इत्यत्र ग्रहणं=युद्धे ग्रहणम् । स्वकरवशंगताः पुरुषाः पापाश्चेत् घातनीयाः ।
यद्यपि ग्रहणं गताः न हन्तव्याः । तथाऽपि पापिष्ठाश्चेत् तेषां हननमपि धर्म
एवेति भावः ॥ १०५ ॥ स घातनीय इत्यत्र घातनीयः=परहस्तेन घातनीयः ।
न तु स्वयं=स्वेनैव । स्वहस्तेनेति यावत् । वध्यो न अन्यत्=युद्धायागतक्षत्रि-
यादन्यत् धर्मयुक्तं=धर्मयुक्तमेव । क्रूरं कर्म=चोरनासाकरकर्णशिरच्छेदादिकं परैः=
स्वभट्टैरेव प्रसाधनीयम् । न स्वकार्यं=स्वेनैव कार्यं न ॥ १०६ ॥ अक्षयूतं
निकृतिरित्यत्र निकृतिः=कपटरूपमित्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ यद्येतेषां भोग्य-
मित्यत्र यदि एषां=नार्यादीनां भोगेन निमित्तेन दत्तं बहु तदीयं=तत्सम्बन्धि ।
भोग्यं=भोगार्हं सुखादिकमल्पम् । तर्हि तद्वन्धुभिः=तस्य कामुकस्य बन्धुभिः ।
तच्च हार्यमिति भावः । अल्पभोगादिकार्यार्थं नार्या वा द्यूतकर्त्रा वा दासेन वा

धूतहतं वदन्ति । भीतेन दत्तं धूतदत्तं तथैव दत्तं कामिन्यै पुनराहार्यमेव ॥
 ॥ १०८ ॥ एवं धर्मः शाश्वतो वैदिको हि धूते स्त्रियां नाल्पमाहार्यमाहुः ।
 यद्येतेषां भोग्यमल्पं तदीयं भोगेन तद्वन्धुभिस्तच्च हार्यम् ॥ १०९ ॥
 निवारणे पुरुषस्य त्वशक्तौ तद्राज्यं नः पुनराहार्यमेव । त्वं धर्मनित्यश्चाग्रज-
 श्वेति राजन्मृतेऽनुज्ञां न मया तत्कृतं च ॥ ११० ॥ दाताऽस्यनुज्ञां यदि
 तान्निहत्य त्वय्येव राज्यं स्थापयाम्यद्य सम्यक् । सत्यं पापेष्वपि कर्तुं
 यदीच्छा तथाऽपि मासा द्वादश नः प्रयाताः ॥ १११ ॥ वेदप्रामाण्याद्वत्स-
 रास्ते हि मासैः सहस्राब्दं सत्रमुक्तं नराणाम् । अज्ञातमेकं मासमुप्याथ
 शत्रून्निहत्य राज्यं प्रतिपालयामः ॥ ११२ ॥ मा मित्राणां तापकस्त्वं
 भवेथास्तथाऽमित्राणां नन्दकश्चैव राजन् । ज्वलस्वारीणां मूर्ध्नि मित्राणि
 नित्यमाह्लादयन्वासुदेवं भजस्व ॥ ११३ ॥ स्वतन्त्रत्वं वासुदेवस्य सम्य-
 कप्रत्यक्षतो दृश्यते ह्यद्य राजन् । यस्मात्कृष्णो व्यजयच्छङ्करादीञ्जरासुतादीन्
 कादिवरैरजेयान् ॥ ११४ ॥ ब्रह्मादीनां प्रकृतेस्तद्वशत्वं दृष्टं हि नो बहुशो
 व्यामदेहे । पाराशर्यो दिव्यदृष्टिं प्रदाय स्वातन्त्र्यं नो दर्शयामास लोके ॥
 ॥ ११५ ॥ तस्माद्राजन्नभिनिर्गहि शत्रून्हन्तुं सर्वान्भोक्तुमेवाधिराज्यम् ।
 एवं च ते कीर्तिधर्मौ महान्तौ प्राप्यौ राजन्वासुदेवप्रसादात् ॥ ११६ ॥
 एवमुक्तोऽब्रवीद्धीमं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । त्रयोदशाब्दस्यान्तेऽहं कुर्यामेव

बालकं वञ्चयित्वा बहुधनं स्वीकृतं चेत् तद्वन्धुभिस्तदपि अपहार्यमिति भावः ॥
 ॥ १०९ ॥ निवारणे पुरुषस्येत्यत्र पुरुषस्य=ज्येष्ठपुरुषस्य तत्र निवारणे=दानसमये
 निवारणे अशक्तावपि तद्राज्यं तत्=त्वया पणाय दत्तं राज्यं पुनः नः आहार्यमेव=
 बलादपहर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥ वेदप्रामाण्याद्वत्सरास्ते हीत्यत्र
 नराणां सहस्राब्दं सहस्रं अब्दा यस्येति विग्रहः । तत् सहस्रं मासैः=सहस्रमासैः
 उक्तं=यस्मात् वेदे विहितम् । नराणां सहस्रवर्षपर्यन्तमायुषोऽभावात् सहस्राब्दे
 सत्रकरणं सहस्रमासैरेव विहितमिति भावः । तेन=कारणेन ते=अस्माकं
 अतीताः द्वादश मासाः वेदप्रामाण्येन द्वादशवत्सरा हीति योजना ॥ ११२ ॥
 ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ सत्येनात्मानमालभ इत्यत्र

त्वदीरितम् ॥ ११७ ॥ सत्यमेतन्न सन्देहसत्येनात्मानमालभे । लोकाप-
 वादभीरुं मां नातोऽन्यद्वक्तुमर्हसि ॥ ११८ ॥ तुदसे नातिवाचा मां यद्येवं
 भीम मा वदेः । तदैव मेऽत्ययः कार्यो हन्तव्याश्चैव शत्रवः ॥ ११९ ॥
 नैतादृशैरिदानीं तु वाक्यैर्बाधितुमर्हसि । भीष्मद्रोणादयोऽस्त्रज्ञा निवार्याश्च
 कथं युधि ॥ १२० ॥ पूज्यास्ते बाहुयुद्धेन न निवार्याः कथञ्चन । अस्त्राणि
 जानन्नपि हि प्रयोजयसि न क्वचित् ॥ १२१ ॥ तस्मात्तदैव गन्तव्यं विज्ञा-
 तास्त्रे धनञ्जये । इत्युक्तो भीमसेनस्तु स्नेहभङ्गभयात्ततः ॥ १२२ ॥ नोवाच
 किञ्चिद्वचनं स्वाभिप्रेतमवाप्य च । अभिप्रायो हि भीमस्य निश्चयेन त्रयोदशे
 ॥ १२३ ॥ युधिष्ठिरस्य राज्यार्थं गमनार्थं प्रतिश्रवः । अन्यथाऽतिमृदुत्वात्म
 न गच्छेद्विन्नयोः परैः ॥ १२४ ॥ कृतकृत्ये तथा भीमे स्थिते धर्मात्मजो हि
 मः । भीष्मद्रोणादिविजयः कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ १२५ ॥ निवारणं
 गुरुणां हि भीम इच्छति न क्वचित् । तस्मात्ते हर्जुनेनैव निवार्या
 इत्यचिन्तयत् ॥ १२६ ॥ आपद्येव हि भीमस्तान्निवारयति नान्यथा ।
 एवं चिन्ताममाविष्टं विज्ञायैव युधिष्ठिरम् ॥ १२७ ॥ सवज्ञः सर्वशक्तिश्च
 कृष्णद्वैपायनोऽगमत् । नृपतिं बोधयामास चिन्ताव्याकुलमानसम् ॥
 ॥ १२८ ॥ इमं मन्त्रं वदिष्यामि येन जेष्यति फल्गुनः । भीष्म-
 द्रोणादिकान्सर्वाञ्च तं त्वं वद धनञ्जये ॥ १२९ ॥ इत्युक्तवैवावदन्मन्त्रं सर्व-
 दैवतदृष्टिदम् । न स्वयं ह्यवदत्पार्थे फलाधिक्यं यतो भवेत् ॥ १३० ॥ भीष्म-
 द्रोणादिविजय एतावद्दीर्यमेव हि । अलं नातोऽधिकं कार्यमेतावद्योग्यमस्य
 च ॥ १३१ ॥ फल्गुनस्येति भगवान्न स्वयं ह्यवदन्मनुम् । गते व्यासे भग-
 वति सर्वज्ञे सर्वकर्तारि ॥ १३२ ॥ धर्मराजोऽदिशन्मन्त्रं फल्गुनाय रहस्यमुम् ।
 तमाप्य फल्गुनो मन्त्रं ययौ ज्येष्ठौ प्रणम्य च ॥ १३३ ॥ यमजौ च समा-
 श्लिष्य गिरिमेवेन्द्रकीलकम् । तपश्चकार तत्रस्थश्शङ्करस्थं हरिं स्मरन् ॥ १३४ ॥
 आत्मानं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ तदैव मेऽत्यय इत्यत्र त्वदुक्तकार्याकरणे
 अतिक्रमणं अतिक्रम्य गमनं वेत्यर्थः । अयं पयः गताग्नविति हि धातुः ॥ ११९ ॥
 ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

षण्मासेऽतिगतेऽपश्यन्मूकं नामासुरं गिरौ । वराहरूपमायातं वधार्थं फल्गु-
नस्य च ॥ १३५ ॥ तं ज्ञात्वा फल्गुनो वीरस्सज्यं कृत्वा तु गाण्डिवम् । चिक्षेप
वज्रसमितांस्तत्काये सायकान्वहन् ॥ १३६ ॥ किरातरूपस्तमनु सभार्यश्च
त्रियम्बकः । स समार हतस्ताभ्यां दानवः पापचेतनः ॥ १३७ ॥ तेनो-
क्तोऽसौ मयैवायं वराहोऽनुगतोऽद्य हि । तमविध्यो यतस्त्वं हि तद्युध्यस्व
मया सह ॥ १३८ ॥ इत्युक्तः फल्गुनः प्राह तिष्ठ तिष्ठ न मोक्ष्यसे ।
इत्युक्त्वा तानुभौ युद्धं चक्रतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३९ ॥ तत्राखिलानि चास्त्राणि
फल्गुनस्याग्रसच्छिवः । ततोऽर्जुनस्तु गाण्डीवं समादायाभ्यताडयत् ॥
॥ १४० ॥ तदप्यग्रसदेवासौ प्रहसन्गिरिशस्तदा । बाहुयुद्धं ततश्चासी-
त्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ १४१ ॥ पिण्डीकृत्य ततो रुद्रश्चिक्षेपाथ धनञ्जयम् ।
मूर्छामवाप महतीं फल्गुनो रुद्रपीडितः ॥ १४२ ॥ पूर्वं सम्प्रार्थयामास
शङ्करो गरुडध्वजम् । अवराणां वरं मत्तो येषां त्वं सम्प्रयच्छसि ॥ १४३ ॥
अजेयत्वं प्रमादात्ते विजेयास्स्युर्मयाऽपि ते । इत्युक्तः प्रददौ विष्णुरुमाधीशाय
तं वरम् ॥ १४४ ॥ तेनाजयच्छेतवाहं गिरिशो रणमध्यगम् । केवलान्वैष्ण-
वान्मन्त्रान्व्यासः पार्थाय नो ददौ ॥ १४५ ॥ एतावताऽलं भीष्मादर्जयार्थ-
मिति चिद्धनः । केवलैर्वैष्णवैर्मन्त्रैः स्वदत्तैर्विजयावहैः ॥ १४६ ॥ अतिवृद्धस्य
पार्थस्य दर्पः स्यादित्यचिन्तयत् । पार्थस्संज्ञामवाप्याथ जयाध्याप्याथ-
च्छिवम् ॥ १४७ ॥ व्यासोदितेन मन्त्रेण तानि पुष्पाणि तच्छिरः । आरु-
हन्स तु तं ज्ञात्वा रुद्र इत्येव फल्गुनः ॥ १४८ ॥ नमश्चक्रे ततः प्रादादस्त्रं
पाशुपतं शिवः । अस्त्रं तद्विष्णुदैवत्यं साधितं शङ्करेण यत् ॥ १४९ ॥ तस्मात्

॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ वेदव्यासदत्तमन्त्रैः

अर्जुनस्याजेयत्वाख्यवरे सत्यपि शिवः कथमर्जुनमजैषीदित्यत आह । अवराणा-

मिति । धर्मराजाय मन्त्रदानसमये इमान्मन्त्रानर्जुनाय दिश । एतैर्मन्त्रैरर्जुनोऽजेयो

भविष्यतीति धर्मराजविश्वासाय व्यासेन वागपि निरूपिता । अतो हरिणा दत्ता-

जेयत्ववरोऽप्यर्जुनस्यास्तीति भावः । तेऽपि मया विजेयाः स्युरित्यपिपदसम्बन्धः ॥

पाशुपतं नाम स्वान्यस्त्राण्यपरे सुराः । ददुस्तदैव पार्थाय सर्वे प्रत्यक्ष-
 गोचराः ॥ १५० ॥ इन्द्रोऽर्जुनं समागम्य ग्राह प्रीतोऽस्मि तेऽनघ । रुद्रदेह-
 स्थितं ब्रह्म विष्णवाख्यं तोषितं त्वया ॥ १५१ ॥ तेन लोकं ममागच्छ
 प्रेषयामि रथं तव । इत्युक्त्वा प्रपयाविन्द्रस्तद्रथेन च मातलिः ॥ १५२ ॥
 आयात्पार्थस्तमारुह्य ययौ तातनिवेशनम् । पूजितो दैवतैस्सर्वैरिन्द्रेणैव
 निवेशितः ॥ १५३ ॥ तेन सार्धमुपासीदत्तस्मिन्नैन्द्रे वरासने ॥ १५४ ॥
 प्रीत्या समाश्लिष्य कुरुप्रवीरं शक्रो द्वितीयां तनुमात्मनस्सः । ईक्षन्मुखं
 तस्य मुमोद सोऽपि ह्युवाच तस्मिन्वत्सरान्पञ्च लोके ॥ १५५ ॥ अस्त्राणि
 तस्मा अदिशच्च वासवो महान्ति दिव्यानि तदोर्वशी तम् । सम्प्राप्य भावेन
 तु मानुषेण माता कुलस्येति निराकृताऽभूत् ॥ १५६ ॥ षण्डो भवेत्येव
 तदाऽभिशाप्ते पार्थे शक्रोऽनुग्रहं तस्य चादात् । संवत्सरं षण्डरूपी चरस्व न
 षण्डता ते भवितेति धृष्णुः ॥ १५७ ॥ ततोऽवसत्पाण्डवेयो गान्धर्व वेदमभ्य-
 सन् । गन्धर्वाच्चित्रसेना तु तथाऽस्त्राणि सुरेश्वरात् ॥ १५८ ॥ सुभद्रयाऽभि-
 मन्युना सह स्वकां पुरीं गतः । जनार्दनोऽत्र संवसन्कदाचिदित्थमैक्षत ॥ १५९ ॥
 मया वरो हि शंभवे प्रदत्त आस पूर्वतः । वरं गृहीष्य एव ते सकाशतो
 विमोहयन् ॥ १६० ॥ त्वामाराध्य तथा शम्भो गृहीष्यामि वरं सदा ।
 द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥ १६१ ॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं
 च जनान्मद्विमुस्वान्कुरु । मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरा ॥ १६२ ॥
 इति वाक्यमृतं कर्तुमभिप्रायं विजजुषी । प्रीत्यर्थं वासुदेवस्य रुक्मिणी
 वाक्यमब्रवीत् ॥ १६३ ॥ जातेऽपि पुत्रे पुत्रार्थं सा हि वेद मनोगतम् ।
 पुत्रो मे बलवान्देवः स्यात्सर्वास्त्रविदुत्तमः ॥ १६४ ॥ इत्युक्तो भगवान्देव्या

॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥

॥ १५१ ॥ १५२ ॥ इन्द्रेणैव निवेशित इत्यत्र इन्द्रेणैव ऐन्द्रवरासने निवेशितः=

उपवेशितः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ न षण्डता ते भवितेत्यत्र

धृष्णुः=शत्रुधर्षणशील इति शक्रस्य विशेषणम् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ एष मोहं सृजामी-

सम्मोहाय सुरद्विषाम् । ययौ सुपर्णमारुह्य स्वीयं बदरिकाश्रमम् ॥ १६५ ॥
 एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोह-
 शास्त्राणि कारय ॥ १६६ ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
 प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु ॥ १६७ ॥ अहं त्वां पूजयिष्यामि
 लोकसम्मोहनोत्सुकः । तमोऽसुरा नान्यथा हि यान्तीत्येतन्मतं मम ॥
 ॥ १६८ ॥ इत्युक्तं वचनं पूर्वं केशवेन शिवाय यत् । तत्सत्यं कर्तुमायातं
 कृष्णं बदरिकाश्रमम् ॥ १६९ ॥ सर्वज्ञा मुनयस्सर्वे पूजयांचक्रिरे प्रभुम् ॥
 ॥ १७० ॥ रात्रौ कृष्णे मुनिमध्ये निविष्टे घण्टाकर्णः कर्णनामा पिशाचौ ।
 समायातां गिरिशेन प्रदिष्टौ कृष्णं द्रष्टुं द्वारकां गन्तुकामौ ॥ १७१ ॥ तौ
 दृष्ट्वा मुनिमध्यस्थं केशवं तदबोधतः । कृत्वा स्वजातिचेष्टाश्च ध्यानेनैनमप-
 श्यताम् ॥ १७२ ॥ दृष्ट्वा हृदि स्थितं तं तु कौतूहलसमन्वितौ । स्तुत्वा
 भक्त्या प्रणामं च बहुशश्चक्रतुश्शुभौ ॥ १७३ ॥ तयोः प्रसन्नो भगवान्
 स्पृष्ट्वा गन्धर्वसत्तमौ । चकार क्षणमात्रेण दिव्यरूपस्वरान्वितौ ॥ १७४ ॥
 ताभ्यां पुनर्नृत्तगीतसंस्तवैः पूजितः प्रभुः । ययौ कैलासमद्रीशं चकारेव
 तपोऽत्र च ॥ १७५ ॥ स्वीयानेव गुणान्विष्णुर्भुजन्नित्येन शोचिषा । शर्वं
 तपः करोतीव मोहयामास दुर्जनान् ॥ १७६ ॥ पूर्वं तेनोदितं यत्तल्लोकान्
 मोहयताऽञ्जना । शर्वं प्रति तवाहं तु कुर्यां द्वादशवत्सरम् ॥ १७७ ॥ तपोऽसु-
 त्यत्र मोहयतीति मोहः=मोहकशास्त्रं त्वं पाशुपतादिमोहकशास्त्राणि कुरु । दधी-
 च्यादिभिः कारय च ॥ १६६ ॥ अतथ्यानि=न विद्यते फलं येषु तान्यतथ्यानि ।
 जटारुद्राक्षभस्मधारणादीनि दुराचरणानि । वितथ्यानि=वैपरीत्येन तथ्यानि
 स्वस्मिन् विरुद्धानि अन्यत्र तथ्यानि स्वतोऽपि विशिष्टे नारायणे तथ्या-
 नीति वा । अहं सर्वज्ञः अहं सर्वोत्तम इत्यादिमिथ्याज्ञानानि च दर्शयस्वेत्यर्थः ॥
 ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥
 ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ गुणान्विष्णोर्भुजन्नित्यत्र नित्येन शोचिषा=
 प्रकाशरूपेण साक्षिणा युञ्जन्=मनसा ध्यायन् । भुजन्निति पाठे 'भुज पालना-
 भ्यवहारयो'रिति धातो; मनसा पालयन् ध्यात्वा ध्यात्वा स्थिरीकुर्वन्निति

राणां मोहाय सुरास्सन्तु गतज्वराः । इति तस्मात्तदा कृष्ण एकाहेन बृह-
 स्पतिम् ॥ १७८ ॥ आज्ञया चारयामास क्षिप्रं द्वादशराशिषु । द्वादशाब्द-
 मभूत्तेन तदहः केशवाज्ञया ॥ १७९ ॥ एकस्मिन्नहि भगवान्नाशि राशि च
 वत्सरम् । कल्पयित्वोपयामादीन्मनसा नियमानपि ॥ १८० ॥ मासव्रतं
 सार्धशतश्चासकालैरकल्पयत् । मनसैव स्वभक्तानां द्वादशाब्दव्रताप्तये ॥
 ॥ १८१ ॥ तत्रास्य गरुडाद्याश्च परिचर्या स्वपार्षदाः । चक्रुर्होमादिकाश्चैव
 क्रियाश्चक्रे जनार्दनः ॥ १८२ ॥ स्वात्मानं प्रति पापानां शिवायेति प्रका-
 शयन् । एवं स्थितं तमरविन्ददलायताक्षं ब्रह्मेन्द्रपूर्वसुरयोगिवरप्रजेशः ।
 अभ्याययुः पितृमुनीन्द्रगणैर्ममेता गन्धर्वयक्षवरसिद्धविहङ्गमाद्याः ॥ १८३ ॥
 शर्वोऽपि सर्वसुरदेवतमात्मदेवमायातमात्मगृहसन्निधिमाश्ववेत्य । अभ्या-
 ययौ निजगणैस्सहितैस्सभार्यो भक्त्यातिसंभ्रमगृहीतसमर्हणाद्यः ॥ १८४ ॥
 अभ्येत्य पादयुगलं जगदेकभर्तुः कृष्णस्य भक्तिभरितशिखरसा ननाम । चक्रे
 स्तुतिं च परमां परमस्य पूर्णषाड्गुण्यविग्रहविदोषमहाविभूतेः ॥ १८५ ॥
 भावः ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ क्षिप्रं द्वादशराशिष्वित्यत्र एकैकराशौ
 वत्सरमात्रस्थायिनो बृहस्पतेः एकस्मिन्नेव दिवसे द्वादशराशिषु संचारे एकमेव
 दिने द्वादशवर्षोपममासीदिति भावः । अत एव क्षिप्रमित्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥
 ॥ १७९ ॥ दशवर्षाणां शतादुपरि विंशतिमासाः पुनर्वर्षद्वयस्य चतुर्विंशतिमासाः ।
 एवं मिलित्वा शतादुपरि चतुश्चत्वारिंशन्मासा जाताः । हंसमन्त्रजपाश्च एकस्मि-
 न्नेव दिने एकविंशत्सहस्रादुपरि षड्शतात्मकाः । तत्र दशसहस्राणां शतवारं
 शतानि भवन्ति । पञ्चसहस्राणां शतवारं पञ्चाशतो भवन्ति । एवं च शतं मासाः
 जाताः पुनश्चतुस्सहस्रयाः चत्वारिंशच्छतानि भवन्ति । पुनर्द्विसहस्रयाः चत्वारिंश-
 त्पञ्चाशतो भवन्ति । एवं च शतादुपरि चत्वारिंशन्मासा जाताः । पुनर्षड्शतानि
 सन्ति । तत्रापि चतुश्शतानां द्विशतमध्यस्थपञ्चाशच्चतुष्टययोगे तान्यपि चत्वारो
 मासा जाताः । एवं च एकस्मिन्दिने क्रियमाणहंसमन्त्रजपानां द्वादशवर्षमासानां
 च समैव संख्येति भावेन “मासव्रतं सार्धशतश्चासकालैरकल्पयदि” त्युक्तम् ॥
 ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

कृष्णोऽप्ययोग्यजनमोहनमेव वाञ्छंस्तुष्टाव रुद्रहृदिगं निजमेव रूपम् । रुद्रो
निशम्य तदुवाच सुरान्समस्तान् सत्यं वदामि श्रुणुताद्य वचो मदीयम् ।
विष्णुस्समस्तसुजनैः परमो ह्युपेयस्तत्प्राप्तयेऽहमनिलोऽथ रमा ह्युपेयाः ॥ १८६ ॥
एष ह्यशेषनिगमोत्थविनिर्णयोऽर्थो यद्विष्णुरेव परमो मम चाब्जयोनेः । अव्य-
क्ततस्सकलजीवगणाच्च नित्यमित्येव निश्चय उतैतदनु स्मरध्वम् ॥ १८७ ॥
इत्युक्तवत्यखिलदेवगणा गिरीशे कृष्णं प्रणेमु रतिवृद्धरमेशभक्त्या । उक्तै-
रन्यैश्च गिरिशवाक्यैस्तत्त्वविनिर्णयैः । कृष्णस्यैव गुणारूपायैः पुनरिन्द्रादि-
देवताः ॥ १८८ ॥ ज्ञानाभिवृद्धिमगमन्पुराऽपि ज्ञानिनोऽधिकम् । सर्वदेवो-
त्तमं तं हि जानन्त्येव सुरास्तदा ॥ १८९ ॥ तथाऽपि तत्प्रमाणानां बहुत्वा-
द्येऽत्र संशयाः । युक्तिमात्रात्तेऽपि रुद्रवाक्यादपगतास्तदा ॥ १९० ॥ ततः
कृष्णस्सुतवरं त्वत्त आदास्य इत्यजः । यदुक्तवाञ्छितं पूर्वं सत्यं कर्तुं तदब्र-
वीत् ॥ १९१ ॥ पुत्रं देहीति सोऽप्याह पूर्वमेव सुतस्तव । जातः प्रद्युम्न-
नामा यस्स महत्तः प्रवादतः ॥ १९२ ॥ पुरा दग्धो मया कामस्तदाऽ-
याचत मां रतिः । देहि कान्तं समेत्येव तदा तामहमब्रुवम् ॥ १९३ ॥
उत्पत्स्यते वासुदेवात्तदा त्वं पतिमाप्स्यसि । इत्यतोऽसौ मया दत्त इव देव
त्वदाज्ञया ॥ १९४ ॥ दासोऽस्मि तव देवेश पाहि मां शरणागतम् । इत्यु-
त्तवाऽभिप्रणम्यैनं पुनराह सुरान्हरः ॥ १९५ ॥ यदर्थमेष आयातः केशवः
श्रुणुतामराः । योऽसुरो वक्रनामासीदवध्यो ब्रह्मणो वरात् ॥ १९६ ॥
तदा जाताद्वासुदेवपुत्रात्कामादते क्वचित् । तं हन्तुमेव पुत्रं स्वं प्रद्युम्नमुद-
रेऽप्य च ॥ १९७ ॥ आयात इह तं चापि ददाह स्वोदरात्सुतम् । निस्सार-
यित्वा कक्षं च दग्धं पश्यत देवताः ॥ १९८ ॥ ज्वालामालाकरालेन स्वते-
जोवर्धितेन च । प्रद्युम्नेनैव तं दैत्यं दग्ध्वा वनसमन्वितम् ॥ १९९ ॥ पुनश्च
स्वोदरे पुत्रं स्थापयामास केशवः । सद्यो गर्भं पुनस्तं च रुग्मिण्यां जन-
यिष्यति ॥ २०० ॥ पूर्ववत्क्षणमात्रेण युवा च स भविष्यति । दृष्टमेतन्नार-

॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

दाद्यैर्मुनिभिस्सर्वमेव च ॥ २०१ ॥ एवं क्रीडत्ययं देवः पूर्णैश्वर्येण केवलम् । इत्युक्ते केशवं नेमुर्देवाश्शक्रपुरोगमाः ॥ २०२ ॥ ततो हरिर्ब्रह्मसुरेन्द्रमुख्यैस्सुरैः स्तुतो गरुडस्कन्धसंस्थः । पुनःपुनः प्रणतश्शङ्करेण स्तुतस्तृतीयेऽह्नि निजां पुरीमगात् ॥ २०३ ॥ कृष्णे प्रयाते निलयं पुरद्विषो रात्रौ पौण्ड्रो वासुदेवस्समागात् । सहैकलव्येन निजेन मातुः पित्रा तथाऽक्षौहिणीकत्रयेण ॥ २०४ ॥ पुरीं प्रभञ्जन्तममुं विदित्वा सरामशनेययदुप्रवीराः । संयोधयामासुरथाभ्यवर्षच्छरैर्निषादाधिप एकलव्यः ॥ २०५ ॥ तदस्त्रशस्त्रैस्सहसा विषण्णा यदुप्रवीरा विहतप्रदीपाः । सहैव रामेण शिनेश्च नष्ट्रा समाविशन स्वां पुरमेव सर्वे ॥ २०६ ॥ पुनस्समादाय तथोरुदीपिका अग्रे समाधाय च रौहिणेयम् । विनिस्सृता आत्तशस्त्राः स्वपुर्यास्सिंहा यथा धर्षितास्सद्गुहायाः ॥ २०७ ॥ अथाससादैकलव्यं रथेन रामश्शनेयः पौण्ड्रकं वासुदेवम् । अयुध्यतां तौ पौण्ड्रकः सात्यकिश्च तथाऽन्योन्यं विरथं चक्रतुश्च ॥ २०८ ॥ ततो गदायुद्धमभूत्तयोर्द्वयोस्तथा रामश्चकलव्यश्च वीरौ । कृत्वाऽन्योन्यं विरथं गदाभ्यामयुध्यतां जातदर्पो बलाश्रयौ ॥ २०९ ॥ तस्मिन्काले केशवो वैनतेयमारुह्यायाद्यत्र ते युद्धसंस्थाः । दृष्ट्वा कृष्णं हर्षसम्पूरितात्मा गमो हन्तुं चैकलव्यं समैच्छत् ॥ २१० ॥ उद्यम्य दोर्भ्यां स गदां जवेन यदाऽपतद्रौहिणेयो निषादम् । बलं कोप चास्य दृष्ट्वैकलव्यः पराद्रवज्जीवितेष्पुः सुदूरम् ॥ २११ ॥ विद्रावयन् रौहिणेयोऽन्वयात्तं भीतोऽपतच्चैकलव्योऽम्बुधौ सः । वेलान्तं तं द्रावयित्वाऽत्र तस्थौ रामो गदापाणिरदीनसत्त्वः ॥ २१२ ॥

॥ २०३ ॥ कृष्णे प्रयाते निलयं पुरद्विष इत्यत्र कृष्णे पुरद्विषः=शिवस्य निलयं=कैलास प्रयाते सति समागात्=द्वारकां प्रति समागादिति योग्यपदाध्याहारेण योजना ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ विहतप्रदीपा इत्यत्र विहताः प्रदीपाः रात्रियुद्धदीपाः येषां ते तथोक्ताः । प्रकाशे सति दृष्ट्वा शैरर्विद्धेदिति भयेन दीपान् नाशितवन्त इत्यर्थः । नष्टा=पौत्रपुत्रः सात्यकिरिति यावत् । तेनेत्यर्थः ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ विरथं चक्रतुश्चेत्यत्र विरथं=विगतः रथो यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

सुपापोऽसावेकलव्यस्सुभीतो रामं मत्वैवानुयातं पुनश्च । समुद्रेऽशीतिं योज-
नानामतोत्य पश्चादैक्षद्वीपमेवाधिरुह्य ॥ २१३ ॥ रामो विजित्यातिबलं रणे
रिपुं मुदैव दामोदरमाससाद । पौण्ड्रस्त्ववज्ञाय शिनिप्रवीरं निवार्यमाणोऽपि
ययौ जनार्दनम् ॥ २१४ ॥ तं केशवो विरथं व्यायुधं च क्षणेन चक्रे स
ययौ निजां पुरीम् । प्रस्थापयामास पुनश्च दूतं कृष्णायैको वासुदेवोऽह-
मस्मि ॥ २१५ ॥ मदीयलिङ्गानि विसृज्य चाशु समागच्छेथाश्शरणं माम-
नन्तम् । तदूतोक्तं वाक्यमेतन्निशम्य यदुप्रवीरा उच्चकैः प्राहसन् स्म ॥ २१६ ॥
कृष्णः प्रहस्याऽहं तवायुधानि दाताऽस्म्यहं लिङ्गभूतानि चाजौ । इत्युक्तोऽसौ
दूत एत्याह तस्मै स चाभ्यागाद्योदुक्कामो हरिश्च ॥ २१७ ॥ तं शातकौम्भे
गरुडे रथस्थे स्थितं चक्रादीन्कृत्रिमान्सन्दधानम् । श्रीवत्सार्थे दग्धवक्षस्थलं च
दृष्ट्वा कृष्णः प्राहसत्पापबुद्धिम् ॥ २१८ ॥ ततोऽस्त्रशस्त्राण्यभिवर्षमाणं विजित्य
तं वासुदेवोऽरिणैव । चकर्त तत्कन्धरं तस्य चानु मातामहस्याच्छिनत्सायकेन ॥
॥ २१९ ॥ अपातयन्नाशु शिरः स तेन काशीश्वरस्यैश्वरो वारणस्याम् । स च
ब्रह्माहं वासुदेवोऽस्मि नित्यमिति ज्ञानादगमत्तत्तमोऽन्धम् ॥ २२० ॥ साहाय्य-
कृत्वास्य च काशिराजो यथैव किपीरहिडिम्बसालवाः । अन्ये च दैत्या अप-
तंस्तमोऽन्धे तथैव सोऽप्यपतत्पापबुद्धिः ॥ २२१ ॥ निहत्य तौ केशवो रौग्मि-
णेयं पुनर्वैदर्भ्यां जनयामास सद्यः । स एकलव्यो रामजितश्शिवाय चक्रे
तपोऽजेयतां चाप तस्मात् ॥ २२२ ॥ स शर्वदत्तेन वरेण दत्तः पुनर्गोदुं
कृष्णमेवाससाद । तस्यास्त्रशस्त्राणि निवार्य केशवश्चक्रेण चक्रे तमपास्तकन्धरम् ॥
॥ २२३ ॥ स चाप पापस्तम एव घोरं कृष्णद्वेषान्नित्यदुःखात्मकं तत् ।
एवं यदूनामृषभेण सूदिते पौण्ड्रे तथा काशिनृपे च पापे ॥ २२४ ॥ काशीश-
पुत्रस्स सुदक्षिणारुयस्तपोऽचरच्छङ्करायोरुभक्त्या । प्रत्यक्षं तं शिवं पाप-
बुद्धिः कृष्णाभावं याचते दुष्टचेताः ॥ २२५ ॥ कृत्यामस्मै दक्षिणाग्नौ शिवो-
ऽपि दैत्यावेशादददादावृतात्मा । स दक्षिणाग्निश्वासुरावेशयुक्तः सम्पूजितः
॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ काशीश्वरस्यैश्वर इत्यत्र ईश्वरः=
कृष्णः काशीश्वरस्य=काशिराजस्य शिर इति सम्बन्धः ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥

काशिराजात्मजेन ॥ २२६ ॥ वरादुमेशस्य विवृद्धशक्तिर्ययौ कृष्णो यत्र
 सम्पूर्णशक्तः । कृष्णस्तस्य प्रतिघातार्थमुग्रं समादिशच्चक्रमनन्तवीर्यः ॥
 ॥ २२७ ॥ जाज्वल्यमानं तदमोघवीर्यं व्यद्रावयद्वह्निमिमं सुदूरम् । कृत्यात्मको
 वह्निरसौ प्रधानवह्नेः पुत्रश्चक्रविद्रावितोऽथ ॥ २२८ ॥ सहानुबन्धं च सुदक्षिणं
 तं भस्मीचकाराशु सपुत्रभार्यम् । दग्ध्वा पुरीं वारणसीं सुदर्शनं पुनः पार्श्वं
 वासुदेवस्य चागात् ॥ २२९ ॥ सुदक्षिणोऽसौ तम एव जग्मिवान्कृष्णद्वेषात्
 सानुबन्धस्सुपापः । कृष्णः क्रीडन्द्वारवत्यां सुपूर्णनित्यानन्दः क्वचिदाह स्म
 भैष्मीम् ॥ २३० ॥ विडम्बयन् गृहिणामेव चेष्टाः नित्याविरोधोऽपि तया
 विदोषया । त्वया न कार्यं मम किं च भद्रे मयारीणां मानभङ्गार्थमेव ॥
 ॥ २३१ ॥ समाहृताऽसीति सा चावियोगं सदा कृष्णेनात्मनोऽप्येव वेत्त्री ।
 स्त्रिया भेत्तव्यं भर्तुरित्येव धर्मं विज्ञापयन्ती दुःखितेवाम देवी ॥ २३२ ॥
 तां सान्त्वयामास गृहस्थधर्मं विज्ञापयन्देवदेवोऽप्यदुःखाम् । एवं क्रीडत्यब्ज-
 भवे रमायां कृष्णादिष्टो गोकुलं गैहिणेयः ॥ २३३ ॥ प्राग्यादृष्टा तत्र नन्दं
 यशोदां तत्पूजितः कृष्णवार्तां च पृष्टः । मासौ तत्र न्यवसद्गोपिकाभी रेमे
 श्शीबो यमुनामाह्वयच्च ॥ २३४ ॥ पत्तोऽयमित्येव नदीमनागतां चकर्ष रामो
 लाङ्गुलेनोग्रवीर्यः । पुनस्तया प्रणतस्संस्तुतश्च व्यसर्जयत्तामथ नन्दगोपम् ॥
 ॥ २३५ ॥ आपृच्छयागाद्वारकां केशवाय न्यवेदयन्नन्दगोपादिभक्तिम् ।
 तदैव मैन्दो विविदश्च भौमे हते सखायौ दानवावेशयुक्तौ ॥ २३६ ॥
 आनर्तराष्ट्रं वासुदेवप्रतीपौ व्यनाशयेतां वासुदेवोऽथ चोचे । रामाय सोऽदा-
 द्वरमब्जनाभो वध्यावेतौ भवतां तेऽप्यवध्यौ ॥ २३७ ॥ वराद्विरिञ्चस्य
 तथाऽमृताशनादुभौ च मैन्दो विविदो ब्रजेति । गत्वा स मैन्दं प्रथमं जघान
 क्रोधाद्युद्धायागतं रैवताग्रे ॥ २३८ ॥ दिने परस्मिन्विविदं जघान शिला
 ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥
 ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ वासुदेवोऽथ चोच इत्यत्र
 अथ रामायोचे=एतौ जहीत्यूचे । सः=कृष्णः अस्मै रामाय वरं चादादित्यन्वयः ।
 विरिञ्चिवरात् तथा अमृताशनाच्च अवध्यावपीत्यपिपदसम्बन्धः ॥ २३७ ॥

वर्षन्तं मुसलेनाग्र्यकर्मा । तयोराविष्टौ तावसुरौ तमोऽन्धं प्राप्तौ च ताव-
 श्विनौ स्वं च लोकम् ॥ २३९ ॥ दुर्योधनस्यास पुत्री रतिर्या पूर्वं नाम्ना
 लक्षणा कान्तरूपा । स्वयंवरस्थां तां बलादेव साम्बो जग्राह सा चैनमा-
 सानुरक्ता ॥ २४० ॥ बलाद्गृहीतां वीक्ष्य तां कर्णमुख्या दुर्योधनाद्या युयुधुः
 क्रोधदीप्ताः । कृच्छ्रेण तं विरथीकृत्य चैकं सर्वे समेता जगृहुर्धार्तराष्ट्राः ॥
 ॥ २४१ ॥ कर्णेन भूरिश्रवसा च सार्थं बाहोर्बलादेव दुर्योधनस्य । ध्रुत्वैव
 तद्वृष्णयस्सर्व एव समुद्यमं चक्रिरे कौरवेषु ॥ २४२ ॥ निवार्य तान्बल-
 भद्रः स्वयं ययौ सहोद्धवः कौरवेयाञ्छमार्थी । पुरस्य बाह्योपवने स्थितस्स
 प्रास्थापयच्चोद्धवं कौरवार्थं ॥ २४३ ॥ आगत्य सर्वे कुरवोऽस्य पूजां
 चक्रुस्स चाहोयसेनस्य चाज्ञाम् । आज्ञापयद्वो नृपतिः स्म यन्नः कुमारकः
 प्रगृहीतो भवद्भिः ॥ २४४ ॥ एकस्समेतैर्बहुभिर्बान्धवार्थं क्षान्तं तन्नो मुञ्चता-
 श्वेव साम्बम् । आज्ञापयामास व उग्रसेन इत्युक्तमेव तु निशम्य कुरु-
 प्रवीराः ॥ २४५ ॥ संश्राव्य दुष्टवचनानि बलं पुरं स्वं क्रोधात्समाविविशु-
 रत्र चुकोप रामः । स लाङ्गलेन तत्पुरं विकृष्य जाह्नवीजले । निपातयन्नि-
 वारितः प्रणम्य सर्वकौरवैः ॥ २४६ ॥ सभार्यमाशु पुत्रकं सुयोधनाभि-
 पूजितम् । सपारिवर्हमाप्य च प्रजग्मिवान् स्वकं पुरम् ॥ २४७ ॥ इत्यादि-
 कर्माणि महान्ति रामस्यामन्शेषस्याच्युतावेशिनोऽलम् । यस्याच्युतावेशविशेष-
 कालं ज्ञात्वा भीमोऽप्यस्य नोदेति युद्धे ॥ २४८ ॥ क्रीडायुद्धे बहुशो रौहि-
 णेये व्यक्तिं विष्णोर्भीमसेनो विदित्वा । तात्कालिकीं क्रीडमानोऽपि तेन
 नैगोद्यमं कुरुते विष्णुवक्त्या ॥ २४९ ॥ तदा जयी प्रभवत्येष रामो नाति-
 व्यक्तस्तत्र यदा जनार्दनः । तदा भीमो विजयी स्यात्सदैव विष्णोः केशा-
 वेशवान्यत्स रामः ॥ २५० ॥ एतादृशेनैव रामेण युक्ते कृष्णे द्वावृत्यां निव-
 मैन्दो विविद इयुभावपीति सम्बन्धः ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ षण्मुखस्यैव कामावतार
 त्वात् तस्यैव साम्बत्वेनावतीर्णत्वाच्च रतिरूपलक्षणायाः पाणिग्रहणयोग्योऽसा-
 विति भावेनोक्तं स्वयंवरस्थां तां बलादेव साम्बो जग्राहेति ॥ २४० ॥ २४१ ॥
 ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥

सत्यञ्जनाभे । स्वप्नेऽनिरुद्धेन रता कदाचिद्भाणात्मजोषा चित्रलेखामुवाच ॥
 ॥ २५१ ॥ तमानयेत्यथ सा चित्रवस्त्रे प्रदर्श्य लोकान्समदर्शयत्तम् । पौत्रं
 विदित्वा वचनाच्च तस्याः कृष्णस्य तं चानयत्तत्र रात्रौ ॥ २५२ ॥ अनि-
 रुद्धं गुणोदारमानीतं चित्रलेखया । प्राप्य रेमे बाणसुता दिवसान्सुबहू-
 नपि ॥ २५३ ॥ गूढं कन्यागृहे तं तु ज्ञात्वा कन्याभिरक्षिणः । ऊचुर्बाणा-
 यादिशच्च किङ्करान्ग्रहणेऽस्य सः ॥ २५४ ॥ आगताननिरुद्धस्तान्परिधेण
 महाबलः । निहत्य द्रावयामास स्वयमायात्ततोऽसुरः ॥ २५५ ॥ स तु
 युध्वाऽतिकृच्छ्रेण नागास्त्रेण बबन्ध तम् । अथ कृष्णस्समारुह्य गरुडं राम-
 संयुतः ॥ २५६ ॥ प्रद्युम्नेन च तत्रागात्प्रथमं तत्र वह्निभिः । युध्वैवाङ्गि-
 रसा चैव क्षणाद्विद्राव्य तान्हरिः ॥ २५७ ॥ विद्राव्य शर्वप्रमथानाससाद
 ज्वरं ततः । तेन भस्मप्रहारेण ज्वरितं रोहिणीसुतम् ॥ २५८ ॥ आश्लिष्य
 विज्वरं चक्रे वासुदेवो जगत्प्रभुः । स्वयं विक्रीड्य तेनाथ कश्चित्कालं
 जनार्दनः ॥ २५९ ॥ निष्पिष्य मुष्टिभिश्चान्यं ससर्ज ज्वरमच्युतः । स्वयं
 जित्वाऽपि गिरिशभृत्यं नालमिति प्रभुः ॥ २६० ॥ स्वभृत्येनैव जेतव्ये इत्यन्यं
 ससृजे तदा । ज्वरेण वैष्णवेनासौ सुभृशं पीडितस्तदा ॥ २६१ ॥ ग्रासार्थ-
 मुपनीतश्च जगाम शरणं हरिम् । तेन स्तुतस्स भगवान्मोचयामास तं विभुः ॥
 ॥ २६२ ॥ क्रीडार्थमत्यल्पजनेष्वपि प्रभुः कथञ्चिदेव व्यजयन्नथां विना ।
 इत्यादि मोहाय स दर्शयत्यजो नित्यस्वतन्त्रस्य कुतो व्यथादयः ॥ २६३ ॥
 यदा ज्वराद्या अखिलाः प्रविदुतास्तदा स्वये प्राप हरिं गिरीशः । तयोरभू-
 द्युद्धमथैनमच्युतो विजृम्भयामास विजृम्भणास्त्रतः ॥ २६४ ॥ विजृम्भिते
 शङ्करे निष्प्रयत्ने स्थाणूपमे संस्थिते कञ्जजातः । दैत्यावेशाद्वासुदेवानमिज्ञं
 सम्बोधयामास सदुक्तिभिः प्रभुः ॥ २६५ ॥ प्रगृह्य शर्वं च विवेश विष्णोः
 स तूदरं दर्शयामास तत्र । शिवस्य रूपं स्तम्भितं बिल्वनाम्नि बने गिरीशेन

॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥

॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ व्यजयन्नथां विने-

त्यत्र व्यथां विना कथञ्चिदेव व्यजयत् । स्वयं जेतुमशक्तः सन् प्रतिज्वरसृष्ट्या

च यत्तपः कृतम् ॥ २६६ ॥ शैवं पदं प्राप्तमेवाच्युताच्च तच्चावदत्कञ्ज-
 शङ्करस्य । अपेतमोहोऽथ वृषध्वजो हरिं तुष्टाव बाणोऽभिससार केशवम् ॥
 ॥ २६७ ॥ तस्याच्युतो बाहुसहस्रमच्छिनत्पुनश्चारिं जगृहे तच्छिरोऽर्थे । तदा
 शिवेन प्रणतो बाणरक्षणकाम्यया । कृत्वा स्वभक्तं बाणं तं ररक्ष द्विभुजी-
 कृतम् ॥ २६८ ॥ मोचयित्वाऽनिरुद्धं च ययौ बाणेन पूजितः । एवमग्नी-
 नङ्गिरसं ज्वरं स्कन्दमुमापतिम् ॥ २६९ ॥ बाणं चायन्नतो जित्वा प्राया-
 द्वारवतीं पुनः । येनायत्नेन विजितस्सर्वलोकहरो हरः ॥ २७० ॥ किं
 ज्वरादिजयो विष्णोस्तस्यानन्तस्य कथ्यते । ईदृशानन्तसंख्यानां शिवानां
 ब्रह्मणामपि ॥ २७१ ॥ रमाया अपि यद्वीक्षां विना न चलितुं बलम् ॥
 ॥ २७२ ॥ न च ज्ञानादयो भावा न चास्तित्वमपि क्वचित् । अनन्तशक्तेः
 कृष्णस्य न चित्रं शूलिनो जयः ॥ २७३ ॥ चित्रलेखासमेतोषान्वितपौत्र-
 समन्वितः । सरामस्मसुतो वीन्द्रमारुह्य द्वारकां गतः ॥ २७४ ॥ रेमे तत्र
 चिरं कृष्णो नित्यानन्दो निजेच्छया ॥ २७५ ॥ एवंविधान्यगणितानि
 यदूत्तमस्य कर्माण्यगण्यमहिमस्य महोत्सवस्य । नित्यं रमाकमलजन्मगिरीश-
 शक्रसूर्यादिभिः परिनुतानि विमुक्तिदानि ॥ २७६ ॥ एव वसत्यमितपौरुष-
 वीर्यमारे नारायणे स्वपुरि शक्रधनञ्जयोक्तः । सम्प्राप्य लोमशमुनिस्सक-
 लानि तीर्थान्याप्तुं स पाण्डुतनयेषु सहाय आसीत् ॥ २७७ ॥ पृथ्वीं प्रद-
 व्यजयदित्यादिकं मोहाय दर्शयतीत्यर्थः ॥ २६३ ॥ २६४॥२६५॥ शिवस्य रूपं
 स्तम्भितमित्यत्र बिल्वनाम्नि वने अच्युतात् शैवं पदं प्राप्तुं गिरिशेन यत्तपः कृतं
 तच्च कञ्जजः शङ्करस्यावदत् । तदेव रूपं स्तम्भितम् । बाणरणाङ्कणे युद्धकरणाप-
 राधात् स्तम्भितं दर्शयामास च । शैवं पदं प्राप्तुं तपः कुर्वद्रूपं एकेन रूपेण
 शैवपदप्राप्तावपि अपरांशेन तस्यान्तरायपरिहारार्थं तपः कुर्वदेवाद्यापि तिष्ठति ।
 तदेव रूपं बाणसहायं कुर्वता त्वया कृतापराधेन स्तम्भितमासीत् । अतः परं त्वं
 विष्णुभक्तिं करोषि चेत् तद्रूपं स्तम्भनं विहाय तप एव करिष्यति । तदा तव
 पदस्यान्तरायोऽपि न भवति । नो चेत्तपोभङ्गात् पदभङ्गोऽपि भविष्यतीति बलव-
 द्वाचकमुक्त्या बोधयामासेति भावः । स्तम्भनसमये तप्तोऽभावात् क्रियमाणं तपः

क्षिणत एत्य समस्ततीर्थस्नानं यथाक्रमत एव विधाय पार्थाः । सम्पूज्य तेषु निखिलेषु हरिं सुभक्त्या कृष्णे समर्पयितुमापुरथ प्रभासम् ॥ २७८ ॥ सम्भावनाय सकलैर्यदुभिस्समेतस्तेषां च रामसहितो हरिराजगाम । पार्थैः सम्पूजितस्तत्र कृष्णो यदुगणैस्सह ॥ २७९ ॥ पार्थान्सम्पूजयामासुर्वृष्णयश्चाज्ञया हरेः । तत्र भीमं तपोवेषं दृष्ट्वाऽतिस्नेहकारणात् ॥ २८० ॥ दुर्योधनं निन्दयति रामे सात्यकिरब्रवीत् । सर्वे वयं निहत्याद्य सकर्णान्धृतराष्ट्रजान् ॥ २८१ ॥ अभिमन्युं स्थाषयामो राज्ये यावत्त्रयोदशः । संवत्सरः समाप्यैव पुरं यास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २८२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा राज्यं शासतु पूर्ववत् ॥ २८३ ॥ एवं वदत्येव शिनिप्रवीरे जनार्दनः पार्थमुखान्युदीक्ष्य । उवाच शैनेय न पाण्डुपुत्राः परेण संसाधितराज्यकामाः ॥ २८४ ॥ स्वबाहुवीर्येण निहत्य शत्रूनाप्स्यन्ति राज्यं त इतीरितेऽमुना । तथेति पार्था अवदंस्त- तस्ते कृष्णं पुरस्कृत्य ययुर्दशार्हाः ॥ २८५ ॥ क्रमेण पार्था अपि शैशिरं गिरिं समासदंस्तत्र कृष्णां सुदुर्गे । विषज्जन्तीं वीक्ष्य तैः संस्मृतोऽथ हैडिम्ब आयात्सहितो निशाचरैः ॥ २८६ ॥ उवाह कृष्णां स तु तस्य भृत्या ऊहुः पार्थास्ते वदर्याश्रमं च । प्राप्यात्र नारायणपूजया कृतस्वकीयकार्या ययुरुत्तरां दिशम् ॥ २८७ ॥ अतीत्य शर्वश्वशुरं गिरिं ते सुवर्णकूटं निषधं गिरिं च । मेरोः प्राच्यां गन्धमादे गिरौ च प्रापुर्वदर्याश्रममुत्तमं भुवि ॥

अवददित्युक्तम् । अधुना रूपस्तम्भनस्यैव दृश्यमानत्वात् स्तम्भितं रूपं दर्शयामा- सेत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ शैशिरं गिरिं समासदन इत्यत्र शिशिरो हिमः तत्सम्बन्धिनं गिरिं=हिमवत्पर्वतमित्यर्थः । गन्तुमशक्यं दुर्गं सुदुर्गे=अत्यन्तदुर्गम्यस्थले विषज्जन्तीं=विषादं सज्जन्तीं सम्बध्जन्तीं गमनाशक्त्या दुःखितामित्यर्थः ॥ २८६ ॥ १८७ ॥ गन्धमादे गिरौ चेत्यत्र “मदि हर्ष” इति धातोः डप्रत्यये कृते गन्धेन जनान्मादयति हर्षयतीति गन्धमादः=गन्धमादन । गन्धमादे=उत्तुङ्गगन्धमादनपर्वतस्य अधोभागे अधोभागस्थनारायणाश्रमे ॥ २८८ ॥

॥ २८८ ॥ तस्मिन्मुनीन्द्रैरभिपूज्यमाना नारायणं पूजयन्तस्सदैव । चक्र-
स्तपो ज्ञानसमाधियुक्तं सत्तत्त्वविद्यां प्रतिपादयन्तः ॥ २८९ ॥ एवं बदर्या
विहरत्सु तेषु कचिद्रहः कृष्णया वायुसूनौ । स्थिते गरुत्मानुरगं जहार महा-
हृदाद्वासुदेवासनाग्र्यः ॥ २९० ॥ तत्पक्षपातेन विचालिते तु तस्मिन्गिरौ
कमलं हैममग्र्यम् । पपात कृष्णाभीमयोस्सन्निधाने उद्यद्भानोर्मण्डलाभं सुग-
न्धम् ॥ २९१ ॥ दृष्ट्वाऽतिगन्धं वरहेमकञ्जं कुतूहलाद् द्रौपदी भीमसेनम् ।
बहून्ययाचत्तादृशान्यानुभावमस्याविषह्यं जानती देवदैत्यैः ॥ २९२ ॥ तथाऽ-
र्थितस्सगदस्तुङ्गमेनं गिरिं वेगादारुहद्वायुसूनुः । प्रशस्यमानस्सुरसिद्धसङ्घै-
र्मृन्नन्दैर्यान्सिहशार्दूलरूपान् ॥ २९३ ॥ आसेदिवांस्तत्र हनूमदाख्यं निजं
रूपं प्रोचदादित्यभासम् । जानन्नप्येनं स्वीयरूपं स भीमश्चिक्रीड एतेन यथा
परेण ॥ २९४ ॥ धर्मो देवानां परमो मानुषत्वे स्वीये रूपेऽप्यन्यवदेव
वृत्तिः । अनादानं दिव्यशक्तेर्विशेषान्नरस्वभावे सर्वदा चैव वृत्तिः ॥ २९५ ॥
तस्माद्भीमो हनुमांश्चैक एव ज्यायःकनीयोवृत्तिमत्त्वाभिपेदे । सर्वे गुणा आवृता
मानुषत्वे युगानुसारान्मूलरूपानुसारात् ॥ २९६ ॥ क्रमात्सुराणां भाग-
तो व्यक्तरूपा आदानतो व्यक्तिमायान्त्युरूपाम् । नैवाव्यक्तिः काचिदस्तीह

ज्ञानसमाधियुक्तमित्यत्र ज्ञानं=विष्णुसर्वोत्तमत्वाद्विज्ञानं समाधिः=चित्तैकाग्रता ॥
॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ आनुभावमस्याविषह्यमित्यत्र आ समन्तात्
अनुभवः आनुभावः तं सर्वत्राप्रतिहतसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥
॥ २९५ ॥ ज्यायःकनीयोवृत्तिमित्यत्र ज्यायःकनीयसोः=ज्येष्ठकनिष्ठयोः वृत्तिः=
वर्तनं ज्यायःकनीयोवृत्तिः ॥ २९६ ॥ क्रमात्सुराणामित्यत्र सुराणां मानुषत्वे सर्वे
गुणाः आवृताः । भागतो व्यक्तरूपाश्च युगानुसारात् कलियुगे यावन्तो गुणाः
आवृताः तावतां द्वापरयुगे नावरणम् । द्वापरयुगे यावन्तो आवृताः तावतां त्रेता-
युगे नावरणम् । त्रेतायुगे यावतां आवरणं कृतयुगे न तावतामावरणमित्येको
युगानुसारः । एवं कृतयुगे यावान् भागो व्यक्तः त्रेतायुगे न तावतो भागस्य
व्यक्तिरित्यादिक्रमेणापरो युगानुसारः । मूलरूपमुत्तमं चेत् अवतारे आवृतत्व-
मप्यल्पम् । अवस्त्वे ततोऽप्यधिकमावरणमित्यादिना आवरणक्रमः । मूलरूपा-

विष्णोः प्रादुर्भावेऽप्यतिसुव्यक्तशक्तेः ॥ २९७ ॥ इच्छाव्यक्तिः प्रायशो
 मारुतस्य तदन्येषां व्यक्तता कारणेन । तस्माद्धीमो धर्मवृध्यर्थमेव स्वीये
 रूपेऽप्यन्यवदृत्तिमेव ॥ २९८ ॥ प्रदर्शयामास तथाऽसुराणां मोहायैवाशक्त-
 वच्छक्तरूपः । तद्रूपवृद्धिं भीमसेनोऽथ दृष्ट्वा श्रुत्वा हनूमन्मुखतः कथाश्च ॥
 ॥ २९९ ॥ रामस्य तच्चातुरात्म्यं च दिव्यं चातुर्युगं धर्ममप्यग्र्यमेव ।
 ध्वजाद्धीमत्सोर्गर्जनेनैव शत्रुपराभवे तेन दत्तेऽर्जुनस्य ॥ ३०० ॥ ययौ प्रण-
 म्यैनमाश्वेव भीमस्सौगन्धिकं वनमत्यग्र्यरूपम् । नरागम्यां नळिनीमेत्य तत्र
 दृष्ट्वा पद्मान्यद्भुताकारवन्ति ॥ ३०१ ॥ हैमानि दिव्यान्यतिगन्धवन्ति समा-
 सदद्वार्यमाणो नराशैः । ते भीममात्तायुधमुग्ररूपं महाबलं रूपनवावतारम् ॥
 ॥ ३०२ ॥ न्यवारयन् क्रोधवशास्समेताश्शतं सहस्राण्यजितानि संख्ये ।
 वराच्छिवस्यैव परैरेजेयाश्शस्त्रास्त्रवृष्टिं मुमुचुस्सुभीमाम् ॥ ३०३ ॥ भीमेऽ-
 खिलज्ञे तपसां निधाने बलोद्धौ शैवशास्त्रं वदन्तः । तान्वैष्णवैरेव शास्त्रैस्स
 भीमो विजित्य पूर्वं वाङ्मये सङ्गरे तु ॥ ३०४ ॥ शस्त्रास्त्रवर्षस्य कुर्वन्प्रतीपं

नुसार इति विवेकः । उरूणां देवानां वायुशेषेन्द्रप्रभृतीनां आदानतः किञ्चिद्भ्रम-
 कार्यादाने कृते सति व्यक्तिमायान्तीति योजना । अत एव रावणाकृष्टलक्ष्मणस्य
 मूलरूपस्मरणेन ततः शक्त्यादाने सति पुनर्लक्ष्मणाकर्षणे अशक्तः सन् रावणः
 पपातेति पौराणिकी कथेति ज्ञेयम् ॥ २९७ ॥ इच्छाव्यक्तिः प्रायशो
 मारुतस्येत्यत्र स्वभावत एवांशानां बहुबलाद्यत्वात् इच्छांऽपि प्रायिकीति
 सूचनाय प्रायश इत्युक्तम् । कारणेन=मूलरूपस्मरणादिकारणेन । तस्माद्धीम इत्यत्र
 तस्मात्=हनुमतस्त्रेतायुगोत्पन्नत्वात् भीमस्य द्वापरयुगोत्पन्नत्वात् । अन्यवदित्युप-
 लक्षणम् । “प्रोद्धर्तुं नाशक” इति वचनात् अशक्तवत् हनुमन्मुखतः कथाश्रव-
 णात् अज्ञवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव अशक्तवच्छक्तरूप इत्यप्युक्तम् ॥ २९८ ॥
 ॥ २९९ ॥ तच्चातुरात्म्यमित्यत्र तस्य रामस्य चातुरात्म्यं स्वस्य साक्षाद्वासुदेव-
 रूपत्वं लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेष्वविष्टसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यरूपतय चेति चातुरात्म्यम् ।
 एकेषुणा मण्डलीभूतसप्ततालादिभेदकारणात् चतुरः=कुशलः आत्मा स्वभावो
 यस्य तस्य भावश्चातुरात्म्यमिति वा । गर्जनेनैव शत्रुपराभवे तेन दत्त

जघ्नेऽखिलान्गदया तेषु वीरान् । वातेन कुन्त्यां बलवान्प्रजातश्शूरस्तपस्वी
द्विषतां निहन्ता ॥ ३०५ ॥ सत्ये च धर्मे च रतस्सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्र-
धृष्यः । तत्रापरांश्चैव बहूनसत्यं निरीश्वरं चाप्रतिष्ठं च लोकम् ॥ ३०६ ॥
सिद्धोऽहमीशोऽहमिति ब्रूवाणान् गुणान्विष्णोः ख्यापयन्वादतोऽजैत् । भिन्नं
विष्णुमधिकं सर्वतश्च ब्रुवन्प्रवीरान्लक्ष्मेषां निजघ्ने ॥ ३०७ ॥ ते तस्य धीर्यं
च बलं च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अशक्नुवन्तस्सहितास्समस्ता
हतप्रवीरास्महसा निवृत्ताः ॥ ३०८ ॥ विक्रम्य तान्गदयाऽसौ निहत्य विद्राव्य
सर्वान् नळिनीं प्रविश्य । पीत्वाऽमृताम्भश्च ततोऽम्बुजानि दिव्यानि जग्राह
कुरुप्रवीरः ॥ ३०९ ॥ अथो कलहशंसीनि निमित्तानि युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा
कृष्णामपृच्छच्च क्व भीम इति दीनधीः ॥ ३१० ॥ सौगन्धिकार्थं यातं तं
श्रुत्वा कृष्णामुखान्नृपः । आरुह्य राक्षसश्रेष्ठान्कृष्णया भ्रातृभिस्सह ॥
॥ ३११ ॥ ययौ वृकोदरो यत्र दृष्ट्वा चैनमवस्थितम् । उवाच मैवमित्येनं
भीतो गिरिशकोपतः ॥ ३१२ ॥ देवेभ्यो मरणाद्भीता राक्षसा वित्तपाज्ञया ।
तदीयां नळिनीं ते हि रक्षन्त्यस्याश्रयो हरः ॥ ३१३ ॥ जानन्वित्तेश्वरो भीमपा-
हात्म्यं न चुकोप ह । वसत्सु तत्र पार्थेषु पुनः कतिपर्यैर्दिनैः ॥ ३१४ ॥ उवाच
भीमसेनस्य यशोधर्माभिवृद्धये । पञ्चवर्णानि पुष्पाणि कृष्णा वीक्ष्याहतानि
तु ॥ ३१५ ॥ मारुतेन कुबेरस्य गृहान्नृभिरगम्यतः । अगम्योऽयं गिरिस्सर्वैः
कुबेरेणाभिपालितः ॥ ३१६ ॥ अद्य त्वयैव गन्तव्यो विधूयाखिलराक्षसान् ॥
इत्यत्र त्वदङ्गीकारे सति यथा कृष्णः पूर्वावतारवैरिणोऽप्यर्जुनस्य सारथ्यं चकार ।
तथा अहमपि त्वत्कृपापात्रस्यार्जुनस्य युद्धे साहाय्यं करोमीति भावः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥
॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥
॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ देवेभ्यो मरणाद्भीता इत्यनेन अन्यत्र स्थितौ देवेभ्यो
दैत्यानां मरणशङ्काऽस्ति । कुबेरवने कुबेराज्ञया कुबेरभटतया स्थितानां देवेभ्यो
मरणशङ्का नास्तीति सूचितम् ॥ ३१३ ॥ वसत्सु तत्रेत्यत्र तत्र=गन्धमादनमूर्ध्नि ॥
॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ कुबेरस्य गृहान्नृभिरगम्यत इत्यत्र नृभिरगम्यतः अगम्यात्
कुबेरस्य गृहात्=महामेरुस्थितकुबेरगृहसमीपस्थसरोवरादित्यर्थः । कुबेरगृहवत् तत्स-

॥ ३१७ ॥ इत्युक्त आशु सगदस्सधनुस्सबाणो भीमो गिरीन्द्रमजितोरुबलो
विगाहे । प्राप्तं निशाम्य बलदैवतसूनुमत्र पद्मत्रयं न्यरुणदुद्धतराक्षसानाम् ॥
॥ ३१८ ॥ अग्रे निधाय मणिमन्तमजेयमुग्रं शम्भोर्वराद्विविधशस्त्रमहास्त्र-
वृष्ट्या । तान्सर्वराक्षसगणान्मणिमत्समेतान् भीमो जघान सपदि प्रवरैः
शरौघैः ॥ ३१९ ॥ अवध्यांस्तान् क्षणेनैव हत्वा भीमो महाबलः । रणे क्रोध-
वशान्सर्वानतिष्ठद्विरिभूर्धनि ॥ ३२० ॥ ते हता भीमसेनेन प्रापुरन्धं तमोऽ-
खिलाः । हतास्सौगन्धिकवने मणिमांश्च पुनः कलौ । जातो मिथ्यामतिं
सम्यगास्तीर्याप तमोऽधिकम् ॥ ३२१ ॥ ततो वैश्रवणो राजा महापद्मत्रये
हते । राक्षसानामवध्यानां सखाये मणिमत्यपि ॥ ३२२ ॥ आरुरोह रथं दिव्यं
योद्धुकामो वृकोदरम् । असुरावेशतस्तस्य भीमे क्रोधो महानभूत् ॥ ३२३ ॥
स आजगाम भीमेन योद्धुं वित्तपतिः स्वयम् ॥ ३२४ ॥ तस्मिन्काले भीम-
सेनस्य घोषं श्रुत्वा राजाऽपृच्छदाशु स्म कृष्णाम् । क्व भीम इत्येव तयोदितं
च श्रुत्वा जगामाशु रक्षोऽमसंस्थः ॥ ३२५ ॥ सभ्रातृके मुनिभिः कृष्णया
च गते राजन्यत्र भीमं कुबेरः । दृष्ट्वाऽसुरावेशतो धर्मजं च किञ्चिन्मुक्तः स्नेह-
युक्तस्तथाऽऽस ॥ ३२६ ॥ धृतायुधं भीममीक्ष्यापि किञ्चिद्द्वैत्यावेशाद्बहु मेने

भीमस्थसरोवरस्याप्यगम्यत्वसूचनाय गृहादिति लाक्षणिकप्रयोगः । गृहान्निमित्तात्
नृभिरगम्यतः सरोवरादिति वा । अयं कुबेराधिष्ठितमेरोरुत्तरभागस्थो गिरिप्रदेशः ।
पूर्वं गन्धमादनगिरौ स्थितसरोवरे एकवर्णमेव सौवर्णं कमलम् । मेरुमूर्ध्नि स्थित-
सरोवरे तु पञ्चवर्णानि कमलानि सन्ति । ततः कानिचिक्लुप्तमानि मारुतेनानीतानि
तानि दृष्ट्वा द्रौपदी पञ्चवर्णकुण्डुमव्याजेन पद्मत्रयसङ्ख्याकराक्षसवधेन भीमस्य यशो-
धर्माभिवृद्धिमेव कारयितुं भीमं प्रत्याहेति विवेको ज्ञेयः । अत एव भीमस्य यशो-
धर्माभिवृद्धय इति तादर्थ्यार्थकचतुर्थीप्रयोगः । पुष्पेषु तु पञ्चवर्णानि पुष्पाणि
वीक्ष्येत्येवोक्तम् । न तु तान्यानयेति । तस्मात् भारतीमनोभावं भारतीपतिरेव वेदेति
ज्ञेयम् ॥ ३१६ ॥ २१७ ॥ बलदैवतसूनुमिति वदता मध्ये इलावृतखण्डस्याग-
म्यत्वात् अम्बरमार्गेणैव पर्वतमारुरोहेति सूचितम् ॥ ३१८ ॥ विविधशस्त्रमहा-
स्त्रवृष्ट्येत्यस्य न्यरुणदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥

न भीमम् । अगस्त्यशापं चावदत्स्वस्य पूर्वं सखायनाशे कारणं राजराजः ॥
 ॥ ३२७ ॥ दैत्यावेशादुज्झितशान्तभावो ददौ निजं स्थानमेषां सुतुष्टः ।
 आवासार्थं तेऽवसंस्तत्र पार्थास्तथाऽन्येषां दैवतानां गृहेषु ॥ ३२८ ॥ तत्रैव
 तेषां वसतां महात्मनामानन्दिनामब्दचतुष्टये गते । पञ्चाब्दमध्याप्य महान्ति
 शस्त्राणीन्द्रो गुर्वर्थं फल्गुनेनार्थितोऽभूत् ॥ ३२९ ॥ वधं वव्रे स्वशत्रूणामिन्द्रः
 पार्थात्स्वरूपतः । निवातकवचाख्यानामेषां ब्रह्मा ददौ वरम् ॥ ३३० ॥
 अवध्यत्वं सुरैर्दैत्यैर्गन्धर्वैः पक्षिराक्षसैः । पुनरिन्द्रेणार्थितोऽदात् जहीमान्नर-
 देहवान् ॥ ३३१ ॥ इति तेनार्जुनं शक्रः स्वात्मानं नरदेहगम् । जगाद तान्
 जहीत्येव किरीटं स्वं निबध्य च ॥ ३३२ ॥ ऐन्द्रं स्यन्दनमारुह्य पार्थो
 मातलिसंयुतः । गाण्डीवं धनुरादाय ययौ हन्तुं महासुरान् ॥ ३३३ ॥
 शङ्खं ददुस्तस्य देवा देवदत्तस्स शङ्खराट् । नादयन्शङ्खघोषेण धनुर्विष्फारयन्
 महत् ॥ ३३४ ॥ दधानः कुण्डले दिव्ये शक्रदत्ते सुभास्वरे । आससाद
 पुरं दिव्यं दैत्यानामिन्द्रनन्दनः ॥ ३३५ ॥ तस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा गाण्डी-
 वस्य च निम्बनम् । अभिसस्रुर्महावीर्या निवातकवचासुराः ॥ ३३६ ॥
 तिस्रः कोट्यो दानवानां स्वयम्भुवरगर्विताः । नानायुधै रणे पार्थमभ्यवर्षन्
 सुसंहताः ॥ ३३७ ॥ तेषां स शस्त्राणि किरीटमाली निवार्य गाण्डीवधनुः
 प्रमुक्तैः । शरैश्शिरांसि प्रचकर्त वीरो महास्त्रशिक्षाबलसम्प्रयुक्तैः ॥ ३३८ ॥
 सर्वे हतास्तेन महारथेन ते दानवास्सोऽपि ययौ तथाऽन्यान् । पौलोमकालेय-
 गणाभिधानान्पष्टिं सहस्राणि महारथानाम् ॥ ३३९ ॥ तानस्त्रशस्त्राण्यभि-
 वर्षमाणान् धनञ्जयः पाशुपतास्त्रतो द्राक् । दग्ध्वा ययौ पुनरेवेन्द्रमग्नं तं
 सस्वजे प्रीतियुक्तश्च शक्रः ॥ ३४० ॥ ययुरन्ध्रं तमस्तेऽपि सर्वे देवद्विषोऽ-
 सुराः । अथानुज्ञाप्य पितरं रथेनैन्द्रेण भास्वता ॥ ३४१ ॥ सोदर्याणां

॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥
 इन्द्रेणार्थितोऽदादित्यत्र पुनः=दैत्यानां वरदानानन्तरं इन्द्रेणार्थितो ब्रह्मा अदात्=
 वरमदात् ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ विस्फारयन्नित्यत्र “विस्फारो धनुषः स्वन”
 इत्यनुशासनात् धनुर्विस्फारयन्=ध्वनयन्नित्यर्थः ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥

सकाशं स ययौ वज्रधरात्मजः ॥ ३४२ ॥ आयान्तमीक्ष्य बीभत्सु मुमुदु-
 भ्रातरोऽधिकम् । ऊषुश्च चतुरोऽब्दांस्ते पुनर्मरौ प्रमोदिनः ॥ ३४३ ॥ कथा-
 भिर्वासुदेवस्य ध्यानेनाभ्यर्चनेन च । ययौ कालस्सुखेनैव तेषां विष्णुरता-
 त्मनाम् ॥ ३४४ ॥ नैव शत्रूननुत्साद्य नानादाय महद्यशः । नाकृत्वा वासु-
 देवाज्ञां राज्ञां मुख्या गतिर्भवेत् ॥ ३४५ ॥ तदन्येषां तु वर्णानां क्षमा
 बाह्येषु शत्रुषु । प्रायो धर्म इति प्रोक्तो हरेराज्ञाऽखिलस्य च ॥ ३४६ ॥ इति
 भीमवचः श्रुत्वा ससोदर्यो युधिष्ठिरः । राक्षसस्कन्धमारूढः कृष्णया चाययौ
 पुनः ॥ ३४७ ॥ पादेषु तेषु निवसस्सु हिमाचलस्य याम्याश्रितेषु पवमान-
 सुतः कदाचित् । धन्वी मृगाननुचरन्सहसाऽऽसमाद हाऽऽयोस्सुतं नहुषमाजग-
 रोरुरूपम् ॥ ३४८ ॥ पूर्वं हि वृत्रवधतोऽम्बुजनालतन्तुसंस्थे शचीप्रणयिनि
 प्रविचिन्त्य देवाः । चक्रुस्त्रिलोकपतिमायुसुतं वरं च दत्त्वाऽक्षिगोचरतपोऽस्य
 बलं च सर्वम् ॥ ३४९ ॥ स सर्वसुरविप्रेन्द्रतपश्च बलमक्षयम् । अवाप्य
 ववृधे नित्यं दर्पादैच्छच्छचीमपि ॥ ३५० ॥ स इन्द्रवचनाच्छच्या महर्षिगण-
 वाहने । नियुक्तो वञ्चनायैव बाहयामास तानृषीन् ॥ ३५१ ॥ स शचीप्र-
 तिषेधार्थमगस्त्येन महात्मना । वेदप्रामाण्यविषये पृष्ठो नेत्याह मूढधीः ॥

॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥
 ॥ ३४५ ॥ बाह्येषु शत्रुषु क्षमा प्रायो धर्म इति वदता आन्तरकामक्रोधादि-
 शत्रुषु क्षमा न धर्म इति सूचितम् । “भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातित”
 इति वचनात् महापदि ब्राह्मणैरपि शापादिना शत्रुघातनीय इति भावेन प्राय
 इत्युक्तम् ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ याम्याश्रितेष्वित्यत्र यमसम्बन्धिनी दिक् याम्या
 तदाश्रितेषु दक्षिणदिग्भागस्थितेष्वित्यर्थः । यमनियमसम्बन्धिनो याम्याः=तपस्विनः
 तैराश्रितेष्विति वा ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ वेदप्रामाण्य-
 विषय इत्यत्र वेदः प्रमाणमिति वदति चेत् न परस्त्रियं गच्छेदिति श्रुत्यैव शची-
 गमनाशां निवारयामि । अप्रमाणमिति वदति चेत् नेति वदामि । तदाऽसौ
 कुपितो मयि द्रोहं करोति चेत् शापं दापयामि । अत उभयथाऽपि शचीसङ्गमं
 निवारयामीति बुद्ध्या प्रश्नान्तरं विहाय वेदप्रामाण्यविषये प्रश्नः कृत इति भावः ।

॥ ३५२ ॥ प्रमाणमिति तेनोक्ते शिरस्येन पदाऽहनत् ॥ तदा भृगुं तस्य जटासु लीनं कदाऽपि तस्याक्षिपथं न यातम् । आविश्य कञ्जप्रभवश्शशाप ब्रजाऽऽशु पापाजगरत्वमेव ॥ ३५२ ॥ षष्ठे काले यस्त्वयाऽऽसादितः स्यात्स ते वशं यातुबलाधिकोऽपि । यदा गृहीतं पुरुषं निहन्तुं न शक्यसे यदि स त्वद्गृहीतः ॥ ३५४ ॥ शक्तोऽपि नात्मानमभिप्रमोचयेत्तदाऽस्य स्यात्त्वत्तपोऽग्र्यं बलं च । सर्वदेवमुनीनां यत्तपस्त्वां समुपाश्रितम् । तच्च सर्वं तमेवैति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३५५ ॥ यदा प्रश्नांस्त्वदीयांश्च कश्चित् परिहरिष्यति । दिवं गन्ताऽसि च तदा विसृज्याजगरीं तनुम् ॥ ३५६ ॥ स्मृतिश्च मत्प्रसादेन सर्वदा ते भविष्यति । भृगुदेहगतेनैवं शप्तः कमलयो-
निना ॥ ३५७ ॥ पपाताजगरो भूत्वा नहुषः क्षणमात्रतः । इन्द्रोऽप्यवाप स्वं स्थानमिष्ट्वा विष्णुं विपापकः ॥ ३५८ ॥ धर्मवृद्धयर्थमेवैतत्पापमासीच्छ-
चीपतेः । न हि लोकावनं पापं त्रैलोक्येशस्य वज्रिणः ॥ ३५९ ॥ वृत्रं हत्वा महानासेत्यादिवेदपदं च यत् । क्वचित्पापं च पुण्यानां वृद्धये भवति स्फुटम्

अत एव “नियुक्तो वञ्चनायैवे”ति प्रागुक्तम् । उक्तविधया ऋषिमुखात् वञ्चना-
येत्यर्थः । न तु ऋषिग्राहने सति अहमायास्यामीति एवकारार्थः ॥ ३५२ ॥ तदा भृगुं तस्य जटासु लीनमित्यत्र बहुमहर्षीणां देवानां च तपसा बलेन चाभिवृद्धं नहुषं केवलं भृगुशापोऽपि स्पृष्टुं न शक्नोतीति धिया भृगुहृदयस्थः ब्रह्मैव शशापेति ज्ञेयम् । निरपराधिनः शापदानायोगात् शिरस्येन पदाऽहनदित्युक्तम् । पदा शिरसि ताडने शिरोजटान्तस्थितभृगोस्तदन्तर्गतब्रह्मणस्ताडनमभूत् । अतोऽपराधिनि नृपे शापोऽप्युचित इति भावः ॥ ३५३ ॥ षष्ठे काले यस्त्वयाऽऽसादितः स्यादित्यत्र सार्धदिनद्वयान्तिमरात्रौ ॥ ३५४ ॥ तमेवैति इत्यत्र तमेव=क्षमावन्तमेव ॥ ३५५ ॥ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ “तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा”विति सूत्रात् अपरोक्षज्ञानिन इन्द्रस्य पापलेपायोगात् पापव्याजेन सहस्रवर्षपर्यन्तं नृसिंहध्याना-
ख्यमहापुण्यमेव लब्धमिति भावेनाह धर्मवृद्धयर्थमेवेति ॥ ३५८ ॥ न हि लोका-
वनं पापमित्यत्र लोकानां अवनं रक्षणं यस्मात्तत् लोकावनं=वृत्रहननम् । लोका-
वनं पापं न हि=लोकोपकाराय कृत्वात् पापं नहीत्यर्थः ॥ ३५९ ॥ इत्यादि-

॥ ३६० ॥ वृत्रहत्या यथेन्द्रस्य जाता धर्मस्य वृद्धये । देवानां वा मुनीनां वा
 भवेदेवं न वै नृणाम् ॥ ३६१ ॥ पापं यत्पुण्यमेवैतदसुराणां विलोमतः ।
 एवं स्कान्दे हि वचनं न पापं तच्छचीपतेः ॥ ३६२ ॥ नान्यस्य पदमा-
 प्स्यन्ति तद्देवानां व्रतं परम् । तस्मात्ते नहुषं शक्रपदे निदधुरीश्वराः ॥ ३६३ ॥
 तस्मिन्नेवं निपतिते ब्रह्मणः शापकारणात् । अष्टाविंशतिमे प्राप युगे भीम-
 स्तमुल्बणम् ॥ ३६४ ॥ जानन्नेव तदीयं तत्तप आदातुमीप्सया । यत्तत्सुराणां
 सर्वेषां मुनीनां च तपस्विनाम् ॥ ३६५ ॥ तद्गृहीतुं वशगवदिच्छयैवाऽऽस-
 मारुतिः । देवानां हि नृजातानामल्पं व्यक्तं भवेद्बलम् ॥ ३६६ ॥ इच्छया
 व्यक्ततां याति वायोरन्येषु तच्च न । नित्यव्यक्ता गुणा विष्णोरिति शास्त्रस्य
 निर्णयः ॥ ३६७ ॥ एवमन्येऽपि हि गुणा मानुषादिषु जन्मसु । देवानां
 मानुषादौ तु शक्येऽप्यव्यक्तता कृतेः ॥ ३६८ ॥ धर्मवृद्धिर्भवेत्तेषां प्रीतो
 भवति केशवः । तन्मानुषे बले तस्य वराद्वारितवत्स्थिते ॥ ३६९ ॥ दैवं
 बलं न शक्तोऽपि व्यक्तं चक्रे स मारुतिः । आत्ममोक्षाय न प्रशान् व्याज-
 हार स चाभिभूः ॥ ३७० ॥ विद्योपजीवनं धर्मो विप्राणामपि नो यतः ।

वेदपदमित्यत्र वेदानां पदानि यस्मिन् तत् वेदपदं=वेदवाक्यमित्यर्थः ॥ ३६० ॥
 ॥ ३६१ ॥ नृणां तर्हि कथमित्यत्र आह पापं यदिति । नृणां तु यत्पापं एत-
 त्पापमेव । एतत्पुण्यं एतत्पुण्यमेव ॥ ३६२ ॥ नान्यस्य पदमाप्स्यन्तीत्यत्र देवा
 अन्यस्य पदं नाप्स्यन्तीति यत् तद्देवानां व्रतम् । अत इन्द्रसमस्यापि कामस्य
 नेन्द्रपदं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ तदीयं तत्तप इति सामान्येनोक्तं
 तपः प्रपञ्चयति यत्तत्सुराणामिति । “संक्षेपविस्तराभ्यां हि प्रवदन्ति मनीषिणः”
 इति न्यायादुक्तं युक्तम् ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ एवमन्येऽपीत्यत्र एवं=
 बलवत् अन्ये=ज्ञानानन्दादयो गुणाः । मानुषादिषु जन्मसु वायोरिच्छया व्यक्ता
 भवन्ति । अन्येषां यथायोग्यं ईषदीप्त्युत् व्यक्ता भवन्तीति पूर्वावृत्त्या योजना ।
 तेषां देवानां मानुषादौ तु शक्येऽप्यव्यक्तता कृतेः अशक्तवत् स्थितेः धर्मवृद्धिर्भ-
 वेद्भीति योजना ॥ ३६८ ॥ तन्मानुषे बले तस्येत्यत्र तत्=नहुषाश्रिततत्स्वीकर-
 णनिमित्तात् तस्य=समस्तलोकसंहरणसमर्थस्य भीमस्य मानुषे=मनुष्यजन्मनि योग्ये

किमुत क्षत्रियस्येति जानन्नपि वृकोदरः ॥ ३७१ ॥ तत्प्रश्नपरिहारेण नात्म-
मोक्षं समैच्छत । अयतन्तमपि ह्येनं चालनायापि नाशकत् ॥ ३७२ ॥ पूर्णोऽपि
सर्वलोकानां बलेन नहुषस्तदा । वेष्टयित्वैव तं भीमं स्थितोऽसौ नाशकत्
परम् ॥ ३७३ ॥ भ्रातृमात्रादिषु स्नेहात् क्षिप्रमात्मविमोक्षणम् । इच्छन्नपि
न मोक्षाय यत्नं चक्रे वृकोदरः ॥ ३७४ ॥ सर्वदेवमुनीन्द्राणां तप आदातु-
मग्रगम् । भ्रात्रादिषु स्नेहवशान्न स्थातव्यमिहेत्यपि ॥ ३७५ ॥ मन्वानः
कालतो भङ्गं स्वयमेवैष यास्यति । आज्ञया वासुदेवस्य दाढ्यदिहस्य मे
तथा ॥ ३७६ ॥ स्रस्ताङ्गे पतिते सर्पे यास्यामीति विचिन्तयन् । तस्थौ भीमो

बले ब्रह्मवरदानेन वारितवत् स्थिते सति भीमसेनस्थितमानुषबलस्यापि केनापि
वारयितुमशक्यत्वात् वारितवदित्युक्तम् ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥
नाशकत्परमित्यत्र परं=उपरि चारणादिकर्मणि नाशकत् ॥ ३७३ ॥ भीमस्य
निर्वन्धश्रवणात् दूरस्थाया अपि कुन्त्याः शोको भविष्यति । अतस्तत्स्नेहादपि
यत्नं नाकरोदिति भावेनोक्तं भ्रातृमात्रादिभिः स्नेहादिति । भ्रातृमात्रादिभिः
स्नेहवशात् न स्थातव्यमिति मन्यमानोऽपि एष सर्पः कालतः शक्त-
स्यापि मम क्षमया कारणेन क्रमात्तद्वत्तत्वे तपसि च मयैव प्राप्ते दुर्बलत्वात्
मम भारमसहमानः स्वयमेव भङ्गं यास्यतीत्यतोऽपि यत्नं न चक्र इति पूर्वणान्वयः
॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ वासुदेवस्याज्ञया कारणेन मे देहस्य दाढ्याच्च स्रस्ताङ्गे
सर्पे पतिते सति यास्यामीति चिन्तयन् तस्थाविति योजना । मानुषजन्मसु
शक्तस्याप्यशक्तवत् स्थितेः देवधर्मत्वात् कालतः स्वभारासहत्वेनापि मोक्षसम्भवात्
उक्तविधया विष्णोराज्ञया मोक्षसम्भवात् । देहशर्द्धेन भक्षणाद्यशक्तौ प्रयोजना-
भावेनापि मोक्षसम्भवात् विद्योपजीवनस्य स्वायोग्यत्वाच्च तूष्णीं तस्थाविति
भावः । स्वभावादेव हरिं ध्यायन् । नतु तदिच्छया=मोक्षणेच्छया ध्यायन् ।
अनेनापि हरिस्मरणेन मोचयितुं शक्तोऽपि “ज्ञानभक्ती हरेस्तृप्तिं विना विष्णोरपि
क्वचित् । नाकांक्ष्य”मिति वचनेन ऐहिकफलस्याप्रार्थ्यत्वात् न मोचयामासेति
हेतुः सूचितः । प्रश्नोत्तरं दत्वा मम ज्येष्ठो मोचयिष्यतीति वस्तुतत्त्वं कुतो न
चिन्तितमिति चेन्न । परमुखेनापि विद्योपजीवनस्यानाशास्यत्वात् । सोढ्वै चिन्तनं

हरिं ध्यायन् स्वभावान्न तदिच्छया ॥ ३७७ ॥ तदैव ब्रह्मवचनात्पूर्वोक्तात्
 केशवाज्ञया । बलं तपश्च सर्वस्य तत्स्थमायादृकोदरम् ॥ ३७८ ॥ पूरिते
 नहुषस्थेन तपसा च बलेन च । भीमे स नहुषोऽप्यासीत्सस्तभोगश्शनैः
 शनैः ॥ ३७९ ॥ गते भीमे निमित्तानि दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः । पप्रच्छ क
 गतो भीम इति कृष्णां चलन्मनाः ॥ ३८० ॥ यातं मृगार्थं स निशम्य तस्या-
 स्तदूरुवेगात्पतितान्नगेन्द्रान् । दृष्ट्वा पथा तेन ययौ स तत्र दृष्ट्वा च सर्पावृतमन्व-
 पृच्छत् ॥ ३८१ ॥ तत्कारणं नहुषात्सर्वमेव शुश्राव तत्प्रश्नमशेषतश्च ।
 भ्रातृस्नेहात् व्याकरोद्धर्मसूनुस्तदैव सोऽप्यारुहत्स्वर्गलोकम् ॥ ३८२ ॥ दिव्या-
 म्बरे कुण्डलिनि स्वपूर्वे गते विमानेन स धर्मराजः । भीमश्चायात्स्वाश्रमायैव
 सर्वं युधिष्ठिरः कथयामास तत्र ॥ ३८३ ॥ श्रुत्वा कृष्णा भ्रातरश्चास्य
 सर्वे सर्वे मुनीन्द्रा भीमसेनेऽतिभक्ताः । व्रीळां ययुर्भीमसेनग्रहेण तथाऽब्रुवन
 स्नेहतो भीमसेनम् ॥ ३८४ ॥ नैतादृशं साहसं तेऽनुरूपं शक्तोऽपि यत्स्वा-
 त्मनो मोक्षणाय । नैवाचरो यत्रमतो निजानां महदुःखं हृदये प्रार्पयस्त्वम् ॥
 ॥ ३८५ ॥ मैवं पुनः कार्यमिति ब्रुवन्तस्समाश्लिषन् सर्व एवैत्य भीमम् । ततो-
 ऽहोभिः कैश्चिदापुः कुरूणां राष्ट्रं पार्था मुनिमुख्यैस्समेताः ॥ ३८६ ॥ ततोऽ-
 ऽमितौजा भगवानुपागमन्नारायणस्सत्यभामासहायः । सम्पूजितः पाण्डवै-
 स्तैस्समेतश्चक्रेऽथ सौहार्दनिमित्तमत्कथाः ॥ ३८७ ॥ कृष्णा च सत्या च
 परस्परं मुदा सम्भाषणं चक्रतुर्योषिदग्रे । परीक्षन्त्या सत्यया सर्ववेत्त्र्या

कृतमिति ग्रन्थसमुदायस्याभिप्रायः । अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥
 केशवाज्ञया ब्रह्मवचनादिति सम्बन्धः ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ मृगार्थं=
 मृगप्राप्त्यर्थम् ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ दिव्याम्बरे कुण्डलिनि स्वपूर्वं इत्यत्र स्वपूर्वं=
 स्वस्य वंशे पूर्वं विद्यमाने नहुष इत्यर्थः । “पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यव-
 स्थाया”मिति सूत्रात् पूर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायाः वैकल्पिकत्वात् पूर्व इति
 साधुः ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ नैतादृशं साहसमित्यत्र “षह मर्षग”इति धातोः
 साहसं=सहनं व्यसनसहिष्णुत्वमित्यर्थः ॥ ३८५ ॥ कुरूणां राष्ट्रमित्यत्र राष्ट्रं=
 राष्ट्रस्थितं द्वैतवनम् ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ परीक्षन्तीत्यत्र द्रौपद्या धर्मकौशलं

निर्दोषया चोदिता प्राह कृष्णा ॥ ३८८ ॥ स्त्रीधर्मानखिलांस्तत्र सत्यां
निर्दोषसंविदम् । ज्ञात्वाऽपि कृष्णा प्रोवाच लोकशिक्षार्थमेव तु ॥ ३८९ ॥
क्रीडार्थमेव वचनं ज्ञात्वा सत्यासमीरितम् । तस्यानुसारवाक्यानि तत्प्रीत्या
एव साऽब्रवीत् ॥ ३९० ॥ ततः कतिपयाहानि निरूप्यात्र जनार्दनः । ययौ
सभार्यः स्वपुत्रीं पाण्डवाननुमान्य च ॥ ३९१ ॥ ततः कदाचिन्मृगयां गतेषु
पार्थेषु राजा सैन्धवो ह्याससाद । सकोटिकाश्यस्सबलश्च तेषां वराश्रमं सोऽत्र
ददर्श कृष्णाम् ॥ ३९२ ॥ व्रजन्विवाहार्थमसौ निशाम्य कृष्णां कोटिं प्रेष-
यित्वैव काश्यम् । आयाहि मामित्यवदत्सुपापस्तया निरस्तो जगृहे करे च ॥
॥ ३९३ ॥ तया धूतो निपपाताशु भूमौ पुनस्ससंज्ञोऽभ्यपतद्विलज्जः । ततो-
ऽसहायत्वत एव कृष्णा धौम्यायोक्त्वा साग्निरन्वेहि मेति ॥ ३९४ ॥
समारुहत्सैन्धवस्यैव यानं सुखं न यासीति तमीरयित्वा । तदा निमित्तानि
निशाम्य पार्थास्समाययुस्त्वरयैवाश्रमाय ॥ ३९५ ॥ श्रुत्वा दासीवचनात्
सर्वमेव चक्रुः क्षिप्रं सैन्धवस्यानुयानम् । आक्रोशमानं भीमसेनेति धौम्यं
दृष्ट्वा तस्याग्रे सैन्धवं चातिपापम् ॥ ३९६ ॥ चक्रुर्नादं सिंहवत्पाण्डुपुत्राः
दृष्ट्वा कृष्णा चावतरद्रथात्तदा । धौम्येन सार्धं सा ययौ चाश्रमाय सैन्यं
पार्थास्तत्र निजघ्नुरोजया ॥ ३९७ ॥ अग्रे कृष्णां योऽवदत्सिन्धुराजं याहीति
तं कोटिकाश्यं सुपापम् । छित्वा शिरो मृत्यवे भीमसेनो निवेदयामास तमस्स
चागात् ॥ ३९८ ॥ हत्वा सेनामखिलां सैन्धवस्य भीमार्जुनौ सयमं धर्म-
राजम् । विसृज्य धावन्तमथानुजग्मतुर्जयद्रथं विरथं फल्गुनोऽकः ॥ ३९९ ॥
पञ्चां धावन्तं भीमसेनो निगृह्य दत्त्वा प्रहारं च भृशं तमार्तम् । आदा-
याधाद् द्रौपदीपादयोश्च तं मोचयामास च धर्मसूनुः ॥ ४०० ॥ दासो
द्रौपद्या अहमित्येव वाक्ये तेनैवोक्ते भीमसेनोऽप्यमुञ्चत् । स व्रीडितोऽ-

परीक्षन्त्या=परितः ईक्षन्त्या ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ सको-
टिकाश्य इत्यत्र कोटिनामकः काशीविषयाधिपतिः कोटिकाश्यः तेन सहितः
सकोटिकाश्य इत्यर्थः ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥
॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ फल्गुनोऽक इत्यत्र अकः=अकरोत् ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥

वाण्वदनो ययौ वनं पार्थाश्च ततोषुरतिप्रमोदिनः ॥ ४०१ ॥ मार्कण्डेयस्तदा-
गत्य तेषामकथयत्कथाः । बह्व्यश्चैव विचित्राश्च भाषात्रयसमन्विताः ॥ ४०२ ॥
लोकदर्शनमाश्रित्य देवाश्च मुनयस्तथा । ब्रूयुः कथास्तत्र शिक्षा ग्राह्या
नार्थाः कथञ्चन ॥ ४०३ ॥ अर्थस्समाधिभाषासु ग्राह्यस्सर्वोऽप्यसंशयम् ।
परदर्शनभाषासु ज्ञेयं तद्दर्शनं तथा ॥ ४०४ ॥ ग्राह्यो नार्थो वैदिकं तु दर्शनं
ग्राह्यमेव च । अन्यार्थो गुह्यभाषासु ग्राह्य एवं विनिर्णयः ॥ ४०५ ॥ जय-

॥ ४०१ ॥ बह्व्यश्चैव विचित्राश्चेत्यत्र बह्व्यः=बह्वीः “व्यत्ययो बहुल” मिति वच-
नात् ॥ ४०२ ॥ मार्कण्डेयमुनिना भाषात्रयमाश्रित्य कथायाः कथितत्वात् का ग्राह्या
का त्याज्या इत्यत आह—लोकदर्शनमाश्रित्येति । तत्र दर्शनभाषा द्विविधा । लोक-
दर्शनभाषा परदर्शनभाषा चेति । परदर्शनभाषाऽपि द्विविधा । लौकिकपरदर्शन-
भाषा वैदिकपरदर्शनभाषा चेति । तत्र लोकशिक्षार्थं दर्शयति लोकदर्शनमिति ।
लोकदर्शनं=स्मृत्यादिधर्मशास्त्रं मातापित्रोर्मृतेऽहनि श्राद्धतिलाञ्जल्यादिकं कुर्यात् ।
पित्रे मात्रे गुरवे च नमस्कुर्यादित्यादि लोकोचितधर्मप्रतिपादकमित्यर्थः ।
ईदृशं लोकदर्शनमाश्रित्य देवाश्च मुनयश्च ब्रूयुः । हरावपि कथां ब्रूयुः । तत्र
शिक्षैव ग्राह्या । लोकशिक्षार्थमिदमुक्तमित्येवोह्यम् । अर्थस्तु कथञ्चन न ग्राह्यः ।
कृतकृत्यस्य सर्वोत्तमस्य हरेः कर्तव्याभावात् । पितृश्राद्धमुनिवन्दनसीतान्वेषणादिकं
लीलैवेत्यनादरणीयमित्यर्थः । अत एव मार्कण्डेयमुनिना पाण्डवान् प्रति रामायण-
कथाकथने पितरि मृते सति रामेण पितृश्राद्धं कृतम् । तिलाञ्जलिर्दत्तः । अगस्त्यादि-
मुनिवन्दनं कृतम् । सीतान्वेषणं कृतमित्यादि या कथा कथिता तत्रापि शिक्षैव
ग्राह्या न त्वर्थः । हर्यवतारस्य रामस्य पित्राद्यभावात् । पितृश्राद्धमुनिवन्दन-
सीतान्वेषणादिकं लीलैवेत्यनादरणीयमेवेति भावः ॥ ४०३ ॥ समाधिभाषासु
इत्यत्र त्रिविधां दर्शनभाषां अनवलम्ब्य केवलस्वसिद्धान्तप्रतिपादकस्यष्टयचनम् ।
यथा “विष्णोर्नु कं” “न ते विष्णो जायमानः” “परो मात्रया तन्वा वृवान्”
“नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति” इत्यादिकम् । न चेदमपि वैष्णव-
दर्शनभाषारूपमिति वाच्यम् । कस्यचिन् स्वसिद्धान्तस्याभावे मूकताप्रसङ्गात् ।
परिशेषाद्वैष्णवसिद्धान्तत्वेन आपाततः स्वानभिमतार्थप्रतिपादकदर्शनभाषात्वस्य

द्रथस्तु भीमेन तदा पञ्चशिखीकृतः । तपसा शिवमाराध्य वव्रे पाण्डव-
रोधनम् ॥ ४०६ ॥ ऋतेऽर्जुनादर्जुनस्य तुष्टो हि तपसा शिवः । वने वस-
ईदृशवाक्येष्वसम्भवात् । परदर्शनभाषासु परेषां=वैदिकेभ्योऽन्येषां पाशुपतादीनां
यानि दर्शनानि तान्याश्रित्य या भाषा भारतादिषु तत्र तत्र भाषणानि शिवः
सर्वोत्तमः, कृष्णेन शिवं प्रति तपः कृतं, कैलासयात्रा कृतेत्यादिरूपाणि तद्दर्शनं=
तेषां सिद्धान्तः तथा=तेन प्रकारेणेति ज्ञापयितुमेव व्यासादयो वदन्तीति ज्ञेयम् ॥
॥ ४०७ ॥ अर्थः=तत्रोक्तशिवसर्वोत्तमत्वादिरूपः न ग्राह्यः=स्वेनापि न ग्राह्यः
नापि विवेकिलौकिकैरपि ग्राह्य इति भावः । वैदिकं तु दर्शनं आपाततः शिवा-
दीनामविद्यमानमुत्तमत्वं दर्शयद्ब्रह्मसूक्तादिकम् । अस्य परदर्शनत्वेऽपि अपौरुषेयत्वेन
सर्वथा त्यागानर्हत्वं सूचयितुं तुशब्दः । अत एव ग्राह्यमेवेत्युक्तम् । चशब्देन “यो
देवानां नामधा एक एवे”ति वेद एवोक्तां विष्णोस्सर्वनामवत्त्वादियुक्तिं समु-
च्चिनोति । अपौरुषेयवेदस्य सर्वथाऽप्रामाण्यायोगात् “रुजं द्रावयते यस्माद्ब्रह्म-
स्तस्माज्जनार्दन” इत्यादिस्मृत्युक्तव्युत्पत्तिमाश्रित्य तदपि सूक्तं विष्णुसूक्तमिति
ग्राह्यमेव । न तु परदर्शनवत् त्याज्यमिति भावः । अत एवैवकारः । इयं भाषा
परदर्शनरीत्या प्रवृत्तत्वात् दर्शनभाषैव । न तु गुह्यभाषा । दर्शनान्तरप्रमेयमनव-
लम्ब्य या लौकिकेऽर्थे निरूढभाषा सा गुह्यभाषा । ईदृशगुह्यभाषासु अन्यार्थो
ग्राह्यः । यथा “उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्मणम् । काकविष्टासमायुक्तं
पञ्च पूतानि भारत” इत्यादि । अत्र यथावस्थितस्यार्थस्य बाधितत्वात् उच्छिष्ट-
पदेन उच्छिष्टमिव प्रतीयमानं वत्सोच्छिष्टमुच्यते । शिवनिर्माल्यपदेन च शिवेन
शिरसि धृतत्वमावृत्तः शिवनिर्माल्यमिव प्रतीयमानं गङ्गाजलमुच्यते । वान्तपदेन
मधुमक्षिकोदरविनिस्सृतत्वमात्रेण वान्तोपमं मधूच्यते । अत्रापि पुष्परसादिकं स्वय-
मनास्वाद्य चर्मपात्र इव स्वोदरे संगृह्य बहिर्निस्सारयन्ति । मधुभावानन्तरमेव
स्वीकुर्वन्ति । अतोऽग्निना स्वयमनास्वाद्य स्वजिह्वया दीयमानदेवताहुतिवदिद-
मपि शुद्धमिति भावः । मृतकर्मणपदेन मृतकर्मिकोशोत्थं वस्त्रमुच्यते । काकविष्टा-
समायुक्तपदेन काकैश्चत्थपक्वफलभक्षणे कृते सति तद्विष्टायां यद्बीजं तदुत्थोऽधत्थ
उच्यते ॥ ४०८ ॥ जयद्रथपञ्चशिखीकरणस्य प्रागनुक्तत्वात् अनुवादव्याजेन

त्स्वेव च पाण्डवेषु चक्रे यज्ञं पौण्डरीकाख्यमेव । संस्पर्धया राजसूयस्य
 राजा दुर्योधनो नाप्यसौ तत्कलार्हः ॥ ४०७ ॥ दुर्योधनस्याज्ञया पाण्डवानां
 दुःशासनः प्रेषयामास तत्र । आगच्छतेत्यवमानाय तं तु भीमोऽवादीद्रणयज्ञं
 सुगम्यम् ॥ ४०८ ॥ ततो दिनैः कैश्चन धार्तराष्ट्राः सकर्णगान्धारनृपाः
 कुमन्त्रतः । सभार्यकाः पाण्डवान्द्रौपदीं च महैश्वर्यं दर्शयित्वाऽवमन्तुम् ॥
 ४०९ ॥ ते स्यन्दनैः काञ्चनरत्नचित्रैर्महागजैस्तुरगैः पत्तिभिश्च । स्वलं-
 कृताश्चित्रमाल्याम्बराश्च विनिर्ययुर्द्वैतवनाय शीघ्रम् ॥ ४१० ॥ गवां दृष्टि-
 च्छन्नानां निर्गतांस्तान् ज्ञात्वा शक्रस्तेजसो भङ्गकामः । तत्सामर्थ्यं वरमस्मै
 प्रदाय तद्वन्धनायादिशच्चित्रसेनम् ॥ ४११ ॥ स षष्टिसाहस्रककोटियूथपैः
 गन्धर्वमुख्यैस्संवृतोऽगात्सरस्तत् । यस्मिन् स्नातुं वाञ्छति धार्तराष्ट्रस्तदाज्ञया
 पुरुषास्तानथोचुः ॥ ४१२ ॥ स्नातुं समायास्यति धार्तराष्ट्रो राजेश्वरो निस्स-
 रध्वं तदस्मात् । तीर्थादाज्ञां धारयन्तश्च तस्येत्युक्ता गन्धर्वा जहसुस्तान-
 थोच्चैः ॥ ४१३ ॥ ऊचुर्वयं मानयामस्तदाज्ञां त्रिलोकानां यः पतिश्शक्र-
 देवः । न मानुषाणामपि चक्रवर्तिनां किम्वल्पसारस्य सुयोधनस्य ॥ ४१४ ॥
 इतीरिते कुपितो धार्तराष्ट्रो जघान गन्धर्ववरान्शरोधैः । जघ्नुस्सकर्णा अपि
 तस्य सोदरा जघ्नुश्च ते धार्तराष्ट्रस्य सेनाम् ॥ ४१५ ॥ मुहूर्तमासीत्सममेव
 युद्धं तेषां तदा धार्तराष्ट्रस्य चैव । पुराभिन्दोर्वरतो प्रायया च गन्धर्ववीरा
 ववृधुस्ततश्च ॥ ४१६ ॥ तेजोभङ्गं तत्र सुयोधनस्य पार्थार्थिमतं प्रविधातुमेव ।
 बलं ददावब्जजः केशवश्च गन्धर्वाणां तेऽभ्ययुर्धार्तराष्ट्रान् ॥ ४१७ ॥ स
 चित्रसेनः प्रथमं कर्णमेव युयोध पार्थस्पर्धया तेन युध्यन् । कर्णो नाशक्री-

तदिदानीमाह जयद्रथ इति ॥ ४०६ ॥ पौण्डरीकाख्यमेवेत्येवकारस्य संस्पर्धयैवे-
 त्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ गवां दृष्टिच्छन्नेत्यत्र
 वने तृणजलादेः समृद्धत्वात् तत्र रक्षणाय स्थापितानां गवां दर्शनव्याजेनेत्यर्थः ।
 तत्सामर्थ्यं=तेषां बन्धनसामर्थ्यम् ॥ ४११ ॥ तानथोचुरित्यत्र तान् गन्धर्वान् ॥
 ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ पुराभिन्दोर्वरत इत्यत्र पुरां=शत्रुपुरीणां
 भिन्दोर्भेदनशीलस्य पुरन्दरस्येत्यर्थः । “पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

द्वचनाद्भार्गवस्य रामस्य नित्यामितसद्गुणस्य ॥ ४१८ ॥ स भगवानथ
विकर्णयानमास्थाय तस्यैव नियम्य वाजिनः । पराद्रवत्तेन सहैव शीघ्रं
दुर्योधनश्चित्तसेनं युयोध ॥ ४१९ ॥ मुहूर्तमेनेन समं स युध्यन्नन्यैर्गन्धर्वैः
बहुभिर्माययैव । भग्रे रथे भूमितले स्थितस्सन गृहीत आसीच्चित्रसेनेन संख्ये ॥
॥ ४२० ॥ महाबलो धार्तराष्ट्रोऽपि शक्रवराद्विष्णोराज्ञया चाभिवृद्धे । स
चित्रसेनेऽनेन धृतस्तदाऽऽसीद्वद्धः पार्श्वैर्वैद्युतैरिन्द्रदत्तैः ॥ ४२१ ॥ तस्यानुजाः
शकुनी राजभार्यास्सर्वे बद्धाश्शक्रभृत्यैः प्रणीताः । आदाय तानम्बरं सम्प्र-
यातेष्वरुरुवन पाण्डवान्मन्त्रिणोऽस्य ॥ ४२२ ॥ समीपमागत्य पृथासुतानां
परिभूतं वः कुलं शक्रभृत्यैः । हतस्सभार्यस्सानुजो धार्तराष्ट्रस्तं मोचयध्वं
भ्रातरं भ्रातरोऽग्र्याः ॥ ४२३ ॥ इत्युक्तं क्रुने भीमसेनोऽग्रजं स्वं जाने
राजन्यादृशोऽयं विमर्दः । ऐश्वर्यं स्वं दर्शयन्नस्समागादुर्योधनस्तेजसो भङ्ग-
मिच्छन् ॥ ४२४ ॥ विज्ञाय तेषां मन्त्रितं वज्रबाहुरेतच्चक्रे नात्र नः कार्य-
हानिः । दिव्यज्ञानं स्वात्मनो दर्शयन्स एतावदुक्त्वा विरराम भीमः ॥ ४२५ ॥
एकाग्रयज्ञे दीक्षितेनैव राज्ञा सम्प्रेरितो भीमसेनोऽर्जुनश्च । समाद्रेयो चित्र-
सेनं रणे तौ विजित्य दुर्योधनमाश्वमुञ्चताम् ॥ ४२६ ॥ स चित्रसेनो वास-
वोक्तं च सर्वं कुमन्त्रितं धार्तराष्ट्रस्य चाह । पार्थस्य भीमस्य च तन्निशम्य
सुव्रीळितो धृतराष्ट्रात्मजोऽभूत् ॥ ४२७ ॥ समाप्य यज्ञं च तदाऽभियातं
सर्वे प्रापुर्धर्मराजं स चाशु । सम्पूज्य तूत्सृज्य च चित्रसेनमूचे गान्धारे न
पुनः कार्यमीदृक् ॥ ४२८ ॥ स पाण्डवैर्मोचितस्सानुजश्च सभार्यकः किञ्चि-
दतोऽपगम्य । सम्मेलनायोपविष्टश्च तत्र सुव्रीळितस्सूतपुत्रं ददर्श ॥ ४२९ ॥
स चाह दिष्ट्या जयसि राजन्निति सुयोधनम् । व्रीळितो नेति तं चोत्त्वा

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुषुत' इति श्रुतेः । ववृधुस्ततश्चेत्यत्र ततः=
कौरवसैन्यात् । ववृधुः=सामर्थ्येन ववृधुः ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥
॥ ४२० ॥ वैद्युतैरिन्द्रदत्तैरित्यत्र वैद्युतैः=सुवर्णमयत्वात् विद्युद्वत् द्योतमानैः
विद्युदभिमानिदेवताकैरिति वा ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥
आश्वमुञ्चतामित्यत्र अमुञ्चतां=अमोचयताम् ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥

यथावृत्तं सुयोधनः ॥ ४३० ॥ उक्त्वा प्रायोपवेशं च चक्रे तत्र सुदुःखितः ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च सौबलेन च देविना ॥ ४३१ ॥ अन्यैश्च याच्यमानो-
 ऽपि नैवोत्तस्थौ सुयोधनः । ततो निशायां प्राप्तायां स्वपक्षे प्रविषीदति ॥
 ॥ ४३२ ॥ मन्त्रयित्वाऽसुरैः कृत्या निर्मिता होमकर्मणा । शुक्रेणोत्पादिता
 कृत्या सा प्रसुप्तेषु मन्त्रिषु ॥ ४३३ ॥ धार्तराष्ट्रं समादाय ययौ पाताल-
 माशु च । अथ सम्बोधयामासुर्देत्या दुर्योधनं नृपम् ॥ ४३४ ॥ त्वं
 दिव्यः पुरुषो वीरः सृष्टोऽस्माभिः प्रतोषितात् । तपसा शङ्कराद्वज्रकायो-
 ऽवध्यश्च सर्वदा ॥ ४३५ ॥ अस्माकं पक्षभूतस्त्वं देवानां चैव पाण्डवाः ।
 इदानीं सर्वदेवानां वरात्त्वं विजितो रणे ॥ ४३६ ॥ वयं तथा करिष्यामो
 यथा जेष्यसि पाण्डवान् । कृष्णेन निहतश्चैव नरकः कर्ण आस्थितः ॥
 ॥ ४३७ ॥ स च कृष्णार्जुनाभावं करिष्यति न संशयः । भीष्मादींश्च वयं
 सर्वानाविशाम जयाय ते ॥ ४३८ ॥ तपसा वर्धयिष्यामस्त्वां कर्णादींश्च
 सर्वशः । तस्माद्गत्वा पालयस्व राज्यं राजन्नपेतभीः ॥ ४३९ ॥ इदं
 कस्यापि नाख्येयं सुगुप्तं भूतिवर्धनम् । इत्युक्त्वा कृत्यया भूयः स्वस्थाने
 स्थापितो नृपः ॥ ४४० ॥ उमया निर्मितात्मार्यमुत्तरं हरनिर्मितम् । ज्ञात्वै-
 वावध्यतां चैव राज्ये बुद्धिं चकार सः ॥ ४४१ ॥ नोवाच कस्यचित्तेषु
 स्वानुभूतं सुयोधनः । प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनः कर्णो वचोऽब्रवीत् ॥
 ॥ ४४२ ॥ भृत्यैस्तैवैव पार्थैर्यन्मोचितोऽसि परन्तप । तेन मान्योऽधिकं
 लोके यद्भृत्या एव तादृशाः ॥ ४४३ ॥ किमु त्वं राजशार्दूल तदुत्तिष्ठ स्थिरो
 भव । याचतेऽर्जुनमाहात्म्ये शङ्का सा व्येतु मे शृणु ॥ ४४४ ॥ याव-
 नैवार्जुनं हन्यां पादौ प्रक्षालये स्वयम् । इत्युक्तोऽवरजैश्चैव सर्वैश्शकुनिना
 तथा ॥ ४४५ ॥ याचितो रथमारुह्य ययौ नागपुरं द्रुतम् । सकुण्डलं सक-

॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ सौबलेन च देविनेत्यत्र देवः=देवनं तदस्यास्तीति देवी
 तेन देविना ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥
 ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ याचतेऽर्जुनमाहात्म्य इत्यत्र
 अर्जुनमाहात्म्ये ते या शङ्का सा व्येतु गच्छतु मे वचनं शृणु । अर्जुनं यावन्न हन्यां

वचमवध्यं सूर्यनन्दनम् ॥ ४४६ ॥ ज्ञात्वेन्द्र उभयं तस्मादैच्छदादातुमुत्त-
मम् । तद्विज्ञाय रविः कर्णं स्वप्न उक्त्वा न्यवारयत् ॥ ४४७ ॥ सर्वथा दास्य
इत्युक्ते प्राहाऽऽदेयं वरायुधम् । ददौ चोत्कृत्य कवचं कुण्डले च शचीपतेः ॥
॥ ४४८ ॥ अमोघां शक्तिमादाय ज्ञात्वैव द्विजरूपिणम् । ऋतेऽर्जुनादेकमेव
वधिष्यस्यनयेति सः ॥ ४४९ ॥ दत्त्वा शक्तिं ययौ शक्रस्मार्धं कवचकुण्डलैः ।
पार्था विमोच्यैव सुयोधनं तं वने वसन्तो मुदितास्सदैव । सहारणीभाण्ड-
मथो मृगेण हतं द्विजस्याशु निशम्य चान्वयुः ॥ ४५० ॥ तस्मिन्नदृश्ये तृषिता
एकैकमुदकार्थिनः । ययुर्युधिष्ठिरमृते सुप्तास्ते धर्ममायया ॥ ४५१ ॥ अदृ-
श्येनैव धर्मेण वारिता वारिपायिनः । क्षत्रधर्मस्य रक्षार्थं न तत्प्रश्नविदां
वराः ॥ ४५२ ॥ व्याचक्रुश्शक्तिमन्तोऽपि पानीयार्थमरिन्दमाः । न विप्राणां
च धर्मोऽयं विद्याया उपजीवनम् ॥ ४५३ ॥ क्षत्रियाणां तु किमुत प्रसभं
तेन ते पपुः । देवा अपि मनुष्येषु जातास्सुबलिनोऽपि हि ॥ ४५४ ॥
मानुषेणैव भावेन युक्ताः स्युः केशवादृते । कार्येष्वेषां क्रमेणैव व्यक्ति-
मायान्ति सहुणाः ॥ ४५५ ॥ अतो भीमार्जुनौ धर्मादित्युत्तमबलावपि ।
देवभायां समाश्रित्य धर्मेण स्वापितौ क्षणात् ॥ ४५६ ॥ मुहूर्तमेव सा

तावत् स्वयं=स्वयमेव पादौ प्रक्षालये । न तु भृत्यकैः प्रक्षालयिष्ये इत्यर्थः ॥
॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ प्राहादेयं वरायुधमित्यत्र इन्द्राद्वरं=
श्रेष्ठं शक्त्याख्यममोघमायुधं त्वयाऽऽदेयमिति प्राह । दानशूरत्वात् कवच-
कुण्डले इन्द्राय दास्यसि चेत् तस्माद्वरायुधं आदाय दिशेति भावः ॥ ४४८ ॥
॥ ४४९ ॥ पार्था विमोच्यैवेत्येवकारस्य वन एवेति सम्बन्धः । सहारणीभाण्ड-
मित्यत्र अरणीभ्यां=अग्निमथनकाष्ठाभ्यां सहितं भाण्डं=पात्रमित्यर्थः ॥ ४५० ॥
एक एको यथा भवति तथा एकैकमिति क्रियाविशेषणम् । ययुः=युधिष्ठिरमृते
ययुः ॥ ४५१ ॥ तदा अदृश्येनैव धर्मेण वारिपायिनः सन्तः वारिताः=मदुक्त-
प्रश्नोत्तरमदत्त्वा न पिबतेति वारिताः । क्षत्रधर्मस्य रक्षार्थं विद्योपजीवनेन जीवितव्य
मिति धर्मस्य रक्षार्थं=प्रश्नान्न व्याचक्रुः । किंतु प्रसभं=बलात्कारेणैवोदकं पपुः ।
तेन कारणेन ते चत्वारोऽपि धर्ममायया सुप्ता बभूवुरिति पूर्वक्रियया एका-

माया तयोराच्छादनक्षमा । ततः प्रबुद्धयोर्धर्मो नैव शक्तिशतांशभाक् ॥
 ॥ ४५७ ॥ उक्तं पाद्मपुराणे च तदेतत्सर्वमञ्जसा । तस्मान्नाशक्तिरनयो-
 स्सम्भाव्या भीमपार्थयोः ॥ ४५८ ॥ धर्मात्मजोऽथाजगामोदकान्तं दृष्ट्वा
 भ्रातृस्तत्र दुःखाभितप्तः । इच्छन्पातुं वारि संवारितश्च पित्रा वकाकारमितेन
 नापात् ॥ ४५९ ॥ अर्थे भ्रातृणामैच्छदसौ तदीयप्रश्नप्रतिव्याहरणं दयालुः ।
 ततो धर्मो यक्षतनुस्स भूत्वा प्रश्नांश्चक्रे व्याकरोत्तान् स पार्थः ॥ ४६० ॥
 ततस्तुष्टो वरमस्मै ददौ स एकोत्थानं भ्रातृमध्ये स वव्रे । यद्येकः स्यान्न-
 कुलोऽस्त्वित्यथाऽहं तुष्टो धर्मः कथमेतत्कृतं ते ॥ ४६१ ॥ अतिप्रीतिर्भीम-
 सेने तवास्ति बली चासौ राज्यहेतुस्तव स्यात् । इत्युक्तं ऊचे माद्रिपुत्रं
 विहाय कुन्तीपुत्रो न मयोत्थापनीयः ॥ ४६२ ॥ स एवमुक्तो नितरां
 प्रीयमाण उत्थापयामास च तान् समस्तान् । यथेष्टरूपप्राप्तिमेषां पुनश्च
 स्वकामतो निजरूपाप्तिमादात् ॥ ४६३ ॥ अज्ञातवासेऽज्ञाततां सर्वदैव ददौ
 तेषां प्रीति एवानृशंस्यात् । एवं क्रीडन्पुत्र इत्यात्मनैव यशोधर्मावात्मनो
 वर्धयन्सः ॥ ४६४ ॥ युधिष्ठिरात्मनः स्वस्य यशोधर्माभिवृद्धये । कृत्वाऽरण्यपहा-
 रादि पुनर्दत्त्वा च तत्स्वयम् ॥ ४६५ ॥ दातुं विप्राय तद्धस्ते ययौ धर्मो
 दिवं पुनः । ततो राजा भीमसेनार्जुनौ च सार्धं यमाभ्यामरणीं प्रदाय ।
 मुदा युताः कृष्णया सार्धमेव सन्तुष्टुवुः कृष्णमनन्तमच्युतम् ॥ ४६६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

अरणीप्राप्तिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥

न्वयः ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥
 ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ एकोत्थानं भ्रातृमध्ये इत्यत्र भ्रातृमध्ये एकोत्थानं वरं
 ददौ । यद्येकः स्यात् तर्हि नकुलोऽस्त्विति वव्रे=वरं वव्रे इति योजना ॥ ४६१ ॥
 ॥ ४६२ ॥ यथेष्टरूपप्राप्तिमित्यत्र विराट्पुर्यां यतिसूदषण्डादिरूपाणां प्राप्तव्य-
 त्वात् अन्ते निजरूपस्यापि प्राप्तव्यत्वात् द्विविधं वरं भाविकार्यानुसारेण ददा-

विति भावः ॥ ४६३ ॥ आनृशंस्यात्=दयालुत्वात् मूलरूपे अवताररूपे च यशोधर्माभिवृद्धिं सूचयितुं “आत्मनो यशोधर्मो वर्धयन्” “युधिष्ठिरात्मनः स्वस्य च यशोधर्माभिवृद्धये” इति द्विवारमुक्तम् । भीमादीन् स्वनिजभ्रातृन् विहाय नकुले दयाकरणात् युधिष्ठिरस्य धर्मकीर्ती=गुणदर्शनेन सुप्रीतत्वात् मूलरूपस्यापि धर्म-कीर्ती चेति भावः ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीतुरङ्गवदनाय नमः ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ नारायणानुग्रहतो यथावन्निस्तीर्य तान् द्वादशाब्दान्वने ते ।
विमृज्य च ब्राह्मणादीन् सधौम्यानज्ञातवासाय ततो मनो दधुः ॥ १ ॥
गत्वा विराटस्य पुरीं निधाय हेतीशम्यां छन्नरूपा बभूवुः । यतिस्सूदः
षण्डवेषोऽश्वसूतवेषो गोपो गन्धकर्त्री च जाताः ॥ २ ॥ सर्वे विराटं ययुरत्र
देववत्सम्भावितास्तेन शुभोरुलक्षणाः । युधिष्ठिरस्यैव शुश्रूषणं ते चक्रुर्हृदा
वासुदेवस्य नान्यत् ॥ ३ ॥ परपाको गृहस्थस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । न
योग्य इति सूदस्य वेषं बभ्रे वृकोदरः ॥ ४ ॥ वैदिकव्यवहारेषु ज्ञानाधिक्य-
प्रसिद्धितः । जानीयुर्भीम इत्येव शूद्रवेषस्ततोऽभवत् ॥ ५ ॥ स्वीयं वेदविदां
सर्वं देवेशानां च किं पुनः । अतस्तेऽन्याश्रयं नैव चक्रुः स्वबलसंश्रयात् ॥
॥ ७ ॥ शापादेवार्जुनषण्डवेषोऽभून्नकुलस्तथा । क्षत्रियानन्तरत्वात्तु सूत-
जातेस्तथाऽभवत् ॥ ७ ॥ सूतस्यानन्तरत्वात्तु वैश्यजातेस्तथाऽभवत् । सह-
देवो वैश्यजातिर्गोपालस्तेषु चोत्तमः ॥ ८ ॥ ततो गोपालतामाप यतिः

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ परपाको गृहस्थस्येत्यत्र । विशेषत इति ल्य-
ब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । गृहस्थस्य=गृहस्थाश्रमं प्राप्तस्य क्षत्रियस्य । विशेषतः=
सम्बन्धविशेषं फलविशेषं वा विहाय परपाको योग्यो न । सम्बन्धविशेषे सति
उत्तमब्राह्मणगृहे फलविशेषे च सति परपाको दोषाय न । क्षत्रियाणां च ब्रह्मचर्या-
श्रमे परपाको दोषाय न । अत एव एकचक्रानगरे भिक्षाटनं कृतम् । ब्राह्मणानां तु
श्राद्धादिषु भोजनस्य विहितत्वात् न तेषामिह गोष्ठी । तथासति विप्रस्य क्षत्रियस्ये-
त्यवश्यत् । अथवा, विशेषतः=विधिविशेषं विना योग्यो न । अन्यथा “शूद्रवेष-
स्ततोऽभवत्” इति वक्ष्यमाणत्वात् शूद्रकृतं पाकं कथं स्वीकुर्युः । यद्वा, विशेषतः=
प्रायशः । अन्यथा विराटोऽप्येतत्कृतपाकं कथमश्नीयात् । अतः सामान्यधर्मोऽय-
मिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षत्रियानन्तरत्वात्तु सूतजातेरित्यत्र रथाश्व-
यन्ता सूतः । तस्मादश्वपालः सूत इति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सोऽभ्यासाथमित्यत्र

पूज्योऽखिलैर्यतः । यतिरासीद्धर्मजोऽतस्सोऽभ्यासार्थं सदैव हि ॥ ९ ॥
 अक्षासक्तोऽभवत्पश्चादर्शयिष्यन् स्वशिष्टताम् । भीमसेनसधर्मार्थं शूद्रा सैर-
 न्ध्रिकाऽभवत् ॥ १० ॥ द्रौपदी भर्तृसाधर्म्यं स्त्रीणां धर्मो यतस्सदा ॥ ११ ॥
 अथाजगाम मल्लकस्समस्तभूमिमण्डले । वरेण योऽजितो जयी शिवस्य सञ्ज-
 गर्ज च ॥ १२ ॥ तमीक्ष्य सर्वमल्लका विराटराजसंश्रयाः । प्रदुद्रुवुर्भया-
 दितास्तदाऽवदद्युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ य एष सूद आशु तं निहत्य मल्लमोजसा ।
 यशस्तवाभिवर्धयेत्समाह्वयाद्य तं नृप ॥ १४ ॥ इतीरिते समाहुतो जगाद
 मारुतिर्वचः । प्रसादतो हरेरहं निषृदयेऽद्य मल्लकम् ॥ १५ ॥ समस्तदेव-
 वृन्दतो महान्य एव केशवः । समस्तदेवनामवांस्तदीयभक्तितो बलम् ॥ १६ ॥ य
 एव देवनामधा इति श्रुतिर्जगाद हि । महांश्च देव एष तत्स मे जयं विधास्यति ॥

पश्चात्=अज्ञातवासानन्तरं स्वशिष्टतां=स्वस्य द्यूतक्रीडासु श्रेष्ठतां “शिष्टो विशिष्टः
 श्रेष्ठ” इति पर्यायः । दर्शयिष्यन् अभ्यासार्थं=स्वाभ्यासकौशलप्रदर्शनार्थं अक्षास-
 क्तोऽभवदिति योजना । अक्षविद्यायामतीव कुशलः : शकुनिना तु छद्मनैव जित-
 मिति अज्ञातवासानन्तरं विराटं प्रति दर्शयितुमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पूर्वं भीमेन हरेः प्रसादोऽस्तीत्युक्तम् । पश्चात्
 सभायां प्रतिमल्लस्य महादेवप्रसादोऽस्तीति सभासदैरुक्ते ममापि महादेवप्रसादोऽ-
 स्तीत्युक्तम् । युधिष्ठिरराज्यकाले तस्य स्वयं पाकं कृत्वा बहुकालं स्थितम् । तेन
 युधिष्ठिरप्रसादोऽप्यस्तीत्युक्तम् । इदानीमन्नरातुस्तत्र प्रसादोऽप्यस्तीत्युक्तम् । अस्य
 वाक्यचतुष्टयस्याप्येकवाक्यतां करोति समस्तदेववृन्दत इति । समस्तदेववृन्दतः
 महानिति कृत्वा देवेषु महान् महादेव इति व्युत्पत्त्या हरिरेव महादेव इति भावः ।
 “क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ ततः केशव-
 नामवा” निति स्मृतेस्तत्र प्रामाण्यसूचनाय केशवपदं युक्तम् ॥ १६ ॥ प्रकारा-
 न्तरेणापि हरेर्महादेवादिनामवत्त्वमुपपादयति य एव देवनामधा इति । “यो
 देवानां नामधा एक एवे”ति श्रुत्यनुशासनात् समस्तदेवानामन्तर्गतत्वात् महादेव-
 नामवान् हरिरिति भावः । अनेन “शिवो मम बलं रुद्रो मम बल”मित्यादि-
 रौदनामान्तरमुदीर्य मल्लेनोक्तेऽपि संस्यापि तथैव प्रतिवचनसम्भवं सूचयति ।

॥ १७ ॥ युधिष्ठिराभिधश्च यो युधिष्ठिरे स्थितस्सदा । त्वयि स्थितस्त्वमित्यसौ
 सदाऽभिधीयते हरिः ॥ १८ ॥ इति ब्रुवाणो मल्लं तमभियातो वृकोदरः ।
 अनयन्मृत्युलोकाय बलाढ्यैरपि दुर्जयम् ॥ १९ ॥ एवं निवसतां तत्र पाण्ड-
 वानां महात्मनाम् । संवत्सरे द्विमासोने विजित्य दिश आगतः ॥ २० ॥
 कीचको मात्स्यनृपतेः स्यालो बलवतां वरः । स द्रौपदीं वीक्ष्य मनो-
 भवार्तस्सम्प्रार्थयामास तया निरस्तः । मासे गते भगिनीं स्वां सुदेष्णां
 सम्प्रार्थयामास तदर्थमेव ॥ २१ ॥ तया निषिद्धोऽपि पुनः पुनस्तां
 यदा ययाचेऽथ सा चाह कृष्णाम् । समानयाश्वेव सुरां मदर्थपितीरिता नेति
 भीताऽवदत्सा ॥ २२ ॥ बलात्तया प्रेरिता तद्गृहाय यदाऽगमत्तेन हस्ते
 गृहीता । विधूय तं प्राद्रवत्सा सभायै स्मृत्वाऽऽदित्यस्थं वासुदेवं परेशम् ॥
 ॥ २३ ॥ अनुद्रुत्यैनां पातयित्वा पदा स सन्ताडयामास तदा रविस्थितः ।
 नारायणो हेतिनामैव रक्षो न्ययोजयत्तददृश्यं सभागात् ॥ २४ ॥ वायुस्त-

प्रकारान्तरेणापि हरेर्महादेवनाम घटयति । महांश्च देव एष इति । एष इत्युक्त्या
 “एष सर्वेश्वरः” “देवस्यैष” इत्यादिश्रुतिं स्वोक्तार्थे प्रमाणं सूचयति ॥ १७ ॥
 युधिष्ठिराभिधश्चेति वदता युधि स्थिरत्वात् युधिष्ठिरनामवेयः हरिरिति सूचितम् ।
 निरुक्तत्वात्सकारस्य षकारः । “ष्टुना ष्टु”रिति सूत्रात् थकारस्य ठकार इति
 भावः । अपरां च वृत्तिमाह युधिष्ठिरे स्थित इति । तत्र बलात् जेष्यामीत्यस्य
 तात्पर्यमाह त्वयि स्थित इति । सदाऽभिधीयत इति वदता “तनु विस्तार” इति
 धातोः व्याप्तत्वात् “वा गतिगन्धनयो”रिति धातोः ज्ञानरूपत्वात् सकलजगत्सुर-
 भीकरणशीलत्वाच्च त्वमिति योगोऽपि सूचितः । “सर्वान्तर्यामको विष्णुः सर्वना-
 म्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपत” इति स्मृतेः । अभि-
 धीयते इति वदता सन्तप्तायसः अग्निसन्निधानात् अग्निशब्दवाच्यत्ववत् मुख्यतो
 भगवदभिधायकैस्तैस्तैः शब्दैः भगवत्सन्निधानात्तेऽप्युच्यन्त इति सूचितम् । अतः
 प्रकारचतुष्टयेनापि हरेरेव प्रार्थनं कृतमिति भावः ॥ १८ ॥ इति ब्रुवाणो मल्लं
 तमित्यत्र इति भावेन चतुर्धा ब्रुवाणः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति भीताऽवदत्से-
 त्यत्र अस्पृश्यस्पर्शाद्धीता । न तु सर्वथा भीता । भीमपत्न्याः भयाभावादिति

माविश्य तु कीचकं तं न्यपातयत्तां समीक्ष्यैव भीमः । चुकोप वृक्षं च
समीक्षमाणं तं वारयामास युधिष्ठिरोऽग्रजः ॥ २५ ॥ कृष्णा रात्रौ भीम-
सकाशमेत्य हन्तुं पापं कीचकं प्रैरयत्तम् । भीमस्य बुध्या निशि सा कीचकं
च जगाद गन्तुं शून्यगृहं स चागात् ॥ २६ ॥ तत्रैनमासाद्य तु भीमसेनो
विजित्य तं बाहुयुद्धे निहत्य । शिरो गुदे पाणिपादौ च तस्य प्रवेशयामास
त्रिमृच्च वीरः ॥ २७ ॥ अवध्यं तं निहतं वीक्ष्य तस्य पञ्चोत्तरं शतमेवानु-
जानाम् । सर्वे वराच्छङ्करस्य ह्यवध्यं सहैव कृष्णां तेन दग्धुं बबन्ध ॥ २८ ॥
सा नीयमाना कीचकैस्संरुगाव श्रुत्वैव तं भीमसेनो महान्तम् । उद्धृत्य वृक्षं
तेन जघान सर्वानादाय कृष्णां पुनरागात्पुरं च ॥ २९ ॥ एवं यत्रात्तपसा
तैरवाप्तो वरश्शिवादजयत्वं रणेषु । अवध्यता चैव षडुत्तरास्ते शतं हता
भीमसेनेन संख्ये ॥ ३० ॥ गन्धर्व इत्येव निहत्य सर्वान्मुमोद भीमो
द्रौपदी चाथ कृष्णाम् । याहीत्यूने तां सुदेष्णा भयेन त्रयोदशाहं पालयेत्याह
तां सा ॥ ३१ ॥ अस्त्वित्येनामाह भयात्सुदेष्णा तथाऽवसन पूर्णमब्दं च
तेऽत्र ॥ ३२ ॥ तदा पार्थान् प्रविचिन्त्याखिलायां पृथ्व्यां छन्नान् धार्त-
राष्ट्रस्य दूताः । अधिज्ञाय प्रययुर्धार्तराष्ट्रमूर्चुर्हतं कीचकं योषिदर्थे ॥ ३३ ॥
तेनावदद् द्रौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तम् । भीमेनाऽऽगुस्तत्र
दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन चैव ॥ ३४ ॥ अग्रे ययौ तत्र योद्धुं
सुशर्मा स गा विराटस्य समाजहार । श्रुत्वा विराटोऽनुययौ ससैन्यस्तं पाण्ड-
वाश्चानुययुर्विनाऽर्जुनम् ॥ ३५ ॥ विजित्य संख्ये जगृहे विराटं तदा सुशर्मा
तमयादृकोदरः । स तस्य सेनां विनिहत्य मात्स्यं विमोच्य जग्राह सुशर्म-
राजम् ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरो मोचयामास तं च ततो रात्रौ न्यवमन् बाह्य-
तस्ते । ततोऽपरदिने सर्वे भीष्मद्रोणपुरस्सराः । रहितं कीचकैर्मात्स्यं
शक्यं मत्वाऽभिनिर्ययुः ॥ ३७ ॥ कीचकस्य द्विदिम्बस्य बककिर्पीरयोरपि ।

भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तदा पार्थान्प्रविचिन्त्येत्यत्र अखिलायां धरायां छन्नान्=कचि-
च्छन्नान्प्रविचिन्त्य=आलोच्येति सम्प्रत्ययः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

जरासन्धस्य नृपतेः कंसादीनां च सर्वशः ॥ ३८ ॥ न बाधनाय भीष्माद्या
 अपि शेकुः कथञ्चन । तस्मात्ते कीचकं शान्तं श्रुत्वा मात्स्यं ययुर्युधे ॥ ३९ ॥
 यतिष्ये रक्षितुं भीमाद्धार्तराष्ट्रानिति स्वकाम् । सत्यां कर्तुं प्रतिज्ञां तु ययौ
 द्रोणः सपुत्रकः ॥ ४० ॥ यदि युद्धाय निर्यान्ति ज्ञाताः स्युः पाण्डवास्तदा ।
 न चेद्विराट्मनंतं नमयिष्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥ इति मत्वा विराटस्य जगृहु-
 र्गास्समन्ततः ॥ ४२ ॥ तदोत्तरः सारथित्वे प्रकल्प्य पार्थं ययौ तान्निशा-
 म्यैव भीतः । ततोऽर्जुनः सारथिं तं विधाय कृच्छ्रेण संस्थाप्य च तं ययौ
 कुरुन् ॥ ४३ ॥ आदाय गाण्डीवमथ ध्वजं च हनूमदङ्कं सदरोऽग्रतो गाः ।
 निवर्त्य युद्धाय ययौ कुरुंस्तान् जिग्ये सर्वान्द्वैरथेनैव सक्तान् ॥ ४४ ॥ एकी-
 भूतान्पुनरेवानुयातान् सम्मोहनास्त्रेण विमोहयित्वा । जग्राह तेषामुत्तरीया-
 ण्यते तु भीष्मस्य वेदास्त्रघातं स एव ॥ ४५ ॥ विधाय भीष्मं विरथं जगाम
 तदा श्रुत्वा मत्स्यपतिर्जितान्कुरुन् । मुमोद पुत्रेण जिता इति स्म तदाऽऽह
 षण्डेन जितान्युधिष्ठिरः ॥ ४६ ॥ तदा क्रुद्धः प्राहरत्तं विराटः सोऽक्षेण
 तद्धीमधनञ्जयाभ्याम् । श्रुतं तदा कुपितौ तौ निशाम्य न्यवारयत्तावपि धर्म-
 सूनुः ॥ ४७ ॥ निजस्वरूपेण समास्थितान्नः यदि स्म नासौ प्रणिपातपूर्वकम् ।
 क्षमापयेद्द्वय इत्यात्मरूपं समास्थितास्तस्थुरथापरे दिने ॥ ४८ ॥ तदा
 विराटासनमास्थितं नृपं युधिष्ठिरं वीक्ष्य विराट आह । किमेतदित्यूचिवानुत्त-
 रोऽस्मै तान्पाण्डवान्गोग्रहणे च वृत्तम् ॥ ४९ ॥ ततो विराटो भयकम्पि-
 ताङ्गः प्रणम्य पार्थाञ्छरणं जगाम । ददौ च कन्यामुत्तरां फल्गुनाय पुत्रार्थ-
 मेव प्रतिजग्राह सोऽपि ॥ ५० ॥ एवं विराटं मोचयित्वैव गाश्च तम-

शक्यं मत्वेत्यत्र शक्यं=अस्मच्छक्तिविषयं मत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वैरथेनैव सक्तानित्यत्र कुरुकटकं विधाय
 अग्रे गाः निवर्तयितुं गच्छन्तमर्जुनं प्रति योद्धुमेको रथी अनुयातः । अतो

द्वैरथेनेत्युक्तम् । अतः द्वौ रथौ ययोस्तौ द्विरथौ । तयोर्भावः द्वैरथम् ॥ ४४ ॥

अस्त्रघातं स एवेत्यत्र अस्त्रघातं=विज्ञानास्त्रेण सम्मोहनास्त्रघातम् ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवं विराटं मोचयित्वैवेत्यत्र एवका-

स्यन्धे कीचकान्पातयित्वा । प्राप्तो धर्मस्सुमहान्वायुजेन तस्यानु पार्थेन च
गोविमोक्षणात् ॥ ५१ ॥ अयातयन्केशवायाथ दूतान्सहाभिमन्युस्सोऽपि
रामेण सार्धम् । आगादनन्तानन्दचिद्वासुदेवो विवाहयामासुरथाभि-
मन्युम् ॥ ५२ ॥ आसीन्महानुत्सवस्तत्र तेषां दाशार्हवीरैस्सह पाण्डवानाम् ।
सपाञ्चालानां वासुदेवेन सार्धमज्ञातवासं समतीत्य मोदताम् ॥ ५३ ॥
दुर्योधनाद्याः सूतपुत्रेण सार्धं ससौबलेया युधि पार्थपीडिताः । भीष्मादिभिः
सार्धमुपेत्य नागपुरं मन्त्रं मन्त्रयामासुरत्र ॥ ५४ ॥ अज्ञातवासे फल्गुनो
नोऽद्य दृष्टस्तस्मात्पुनर्यातु पार्था वनाय । इति ब्रुवाणानाह भीष्मो ह्यती-
तमज्ञातवासं द्रोण आहैवमेव ॥ ५५ ॥ तयोर्वाक्यं ते त्वनादृत्य पापा वनं
पार्थाः पुनरेव प्रयान्तु । इति दूतं प्रेषयामासुरत्र जानन्ति विप्रा इति धर्म-
जोऽवदत् ॥ ५६ ॥ सौरमासानुसारेण धार्तराष्ट्रा अपूर्णताम् । आहुश्चान्द्रेण-
मासेन पूर्णः कालोऽखिलोऽप्यसौ ॥ ५७ ॥ दिनानामधिपस्सूर्यः पक्षमासा-

रस्य अन्धे तमस्येव कीचकान्पातयित्वेति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अज्ञातवासोऽतीत इति वदतां भीमादीनां नातीत इति
वदतां दुर्योधनादीनां चाभिप्रायमाह सौरेति । रविसंक्रमात्संक्रमावधिः सौरमासः ।
पौर्णमासीतः पौर्णमासीपर्यन्तं चान्द्रमासः । दशार्हवधिः पितृमासः । तत्र
चान्द्रमासे पितृमासे च पञ्चपञ्चवर्षसमाप्तौ एकैकोऽधिकमासोऽस्ति । एवं च
दशवर्षेषु द्वौ मासावधिकौ । ताभ्यां मासाभ्यां सह गणनायां “द्वादश मासाः
संवत्सर” इति वचनात् । द्वादशद्वादश मासानामेकैकः संवत्सर इति संख्यायां
त्रयोदशवर्षाण्यतीतानि । पुनश्च कतिययदिनान्यधिकानि च जातानीति भावो
भीष्मादीनाम् । सौरमासे तु संक्रमणात्संक्रमणान्तरे वा केषुचिन्मासेषु एकत्रिंश-
द्दिनानि द्वात्रिंशद्दिनानि च कल्पयित्वा अधिकमासमन्तर्भावयन्ति । तेन त्रयोदश-
वर्षाणां किञ्चिदधिकमासद्वयं न्यूनमिति कर्णादीनां भावः । मोदावर्याः दक्षिणे
तीरे उत्तरे तीरे च चान्द्रपैतृमासरीत्या प्रवर्तनात् । स्वदेशाचारमजानानाः कौरवा
एव मूढा इति भावः ॥ ५७ ॥ प्रकारान्तरेणापि कौरवा मूढा इत्याह दिनाना-
मधिप इति सूर्योदयमारभ्य सूर्योदयपर्यन्तमेकैकं दिनं भवति । अतः दिनाना-

ब्दपञ्चशी । तस्मात्सौम्याब्दमेवात्र मुख्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ५८ ॥ सौम्यं
कालं ततो यज्ञे गृह्णन्ति न तु सूर्यजम् । तदेतदविचार्यैव लोभाच्च धृत-
राष्ट्रजैः ॥ ५९ ॥ राज्यं न दत्तं पार्थेभ्यः पार्थाः कालस्य पूर्णताम् । ख्याप-
यन्तो विप्रवरैरुपप्लाव्यमुपाययुः ॥ ६० ॥ सवासुदेवा अखिलैश्च यादवैः
पाञ्चालमात्स्यैश्च युतास्सभार्याः । उपप्लाव्ये ते कतिचिद्दिनानि वासं चक्रुः
कृष्णसंशिक्षितार्थाः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
अज्ञातवाससमाप्तिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥

मधिपः सूर्य एव । चन्द्रोदयस्तु रात्रौ भवन् अह्नयनियमेन भवन् दिनसंख्यायै
नालम् । अतः सूर्य एव दिनानामधिप इति भावः । पक्षस्तु चान्द्रमासरीत्या
पूर्वपौर्णमासीमारभ्य अमावास्यापर्यन्तमेकः पक्षः । स कृष्णपक्ष इत्युच्यते । अमा-
वास्यामारभ्य पुनः पौर्णमासीपर्यन्तमपरः पक्षः । स शुक्लपक्ष इत्युच्यते । अतः
पक्षाधिपः मासाधिपः अब्दाधिपश्चन्द्र एव । याज्ञिकानां यतीनां च सर्वदेशेष्वपि
सौम्यमासेनैव प्रवर्तनात् स एव मासोऽब्दश्च श्लाघ्यः । अत एव मासपूर्तेरवधि-
दिनत्वात् पौर्णमासीत्याहुरिति सर्वमवदातम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमुख्यप्राणवल्लभाय नमः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ ततस्सम्मन्त्रयानुमते कृष्णस्य स्वपुरोहितम् । दुपदः प्रेषया-
मास धृतराष्ट्राय शान्तये ॥ १ ॥ स गत्वा धृतराष्ट्रं तं भीष्मद्रोणादिभिर्युतम् ।
उवाच न विरोधस्त उत्पाद्यो धर्मसूनुना ॥ २ ॥ यस्य भीमार्जुनौ योधौ
नेता यस्य जनार्दनः । श्रुतास्ते भीमनिहता जरासन्धादयोऽखिलाः ॥ ३ ॥
यथा च रुद्रवचनादवध्या राक्षसाधिपाः । तीर्थविघ्नकरास्सर्वतीर्थान्याच्छाद्य
संस्थिताः ॥ ४ ॥ तिस्रः कोट्यो महावीर्या भीमेनैव निषृदिताः । भ्रातॄणां
ब्राह्मणानां च लोकानां च हितैषिणा ॥ ५ ॥ ततो हि सर्वतीर्थानि गम्या-
न्यासन्नृणां क्षितौ । यथा जटासुरः पापशर्वाणीवरसंश्रयात् ॥ ६ ॥ अवध्यो
विप्ररूपेण वञ्चयन्नेव पाण्डवान् । ज्ञात्वाऽपि भीमसेनेन विप्ररूपस्य नो
वधः ॥ ७ ॥ योग्य इत्यहतो भीमे मृगयार्थं गते क्वचित् । यमौ युधिष्ठिरं
कृष्णां चादायैव पराद्रवत् ॥ ८ ॥ दृष्टो भीमेन तांस्त्यक्त्वा संसक्तस्तेन
सङ्गरे । निपात्य भूमौ पादेन संचूर्णितशिरास्तमः ॥ ९ ॥ जगाम किमु ते
पुत्राश्शक्या हन्तुमिति स्म ह । निवातकवचाश्चैव हताः पार्थेन ते श्रुताः ॥
॥ १० ॥ जानासि च हरेर्वीर्यं यस्येदमखिलं वशे । सब्रह्मरुद्रशक्राद्य
चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ११ ॥ तस्मादैतैः पालितस्य धर्मजस्य स्वकं वसु ।
दीयतामिति तेनोक्तो धृतराष्ट्रो न चाकरोत् ॥ १२ ॥ ततस्सहैव यदुभिः
कृष्णं द्वारवतीं गतम् । युद्धसाहाय्यमिच्छन्तौ धार्तराष्ट्रधनञ्जयौ ॥ १३ ॥

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संसक्तस्तेन
सङ्गर इत्युक्त्या तेनैव सङ्गरे संसक्तत्वात् विप्ररूपस्यापि तस्य हननं न दोष
इति सूचयति ॥ ९ ॥ किमु ते पुत्राः शक्या इत्यत्र ते पुत्राः हन्तुं शक्या इति
किमु=किं वक्तव्यमित्यर्थः । “स्मातीते च प्रसिद्धौ चे”ति अभिधानात् स्महेति
निपाताभ्यां हत्यभावात् जरासन्धादयो हता इति प्रागुक्तवाक्ये आदिपदेन संग्रहा-
योग्यघोषयात्रोत्तरगोप्रहणयोः प्रसिद्धिं सूचयति । निवातकवचा इत्युक्त्या येषां

युगपद्यतुस्तत्र वेगेनाजयदर्जुनम् । दुर्योधनः शिरस्थान आसीनोऽभूद्धरे-
 स्तदा ॥ १४ ॥ दर्पान्नाहं राजराज उपास्ये पादयोरिति । तयोरागमनं पूर्वं
 ज्ञात्वैव हि हरिः प्रभुः ॥ १५ ॥ असुप्तः सुप्तवच्छिश्ये तत्रातिष्ठद्धनञ्जयः ।
 प्रणम्य पादयोः प्रह्वो भक्त्युद्रेकात्कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ तमैक्षत्प्रथमं देवो
 जानन्नपि सुयोधनम् । स्वागतं फल्गुनेत्युक्ते पूर्वमागामहं त्विति ॥ १७ ॥
 आह दुर्योधनस्तं च स्वागतेनाभ्यपूजयत् । तयोरागमने हेतुं श्रुत्वा प्राह
 जनार्दनः ॥ १८ ॥ एकः पूर्वागतोऽत्रान्यः पूर्वदृष्टो मया यतः । समं करिष्ये
 युवयोरेकत्राहं निरायुधः ॥ १९ ॥ अन्यत्र दशलक्षं मे पुत्राः शूराः पदा-
 तयः । इत्युक्ते फल्गुनः कृष्णं वव्रे तद्भक्तिमान्यतः ॥ २० ॥ अन्यस्तत्रा-
 भक्तिमत्त्वाद्ब्रू गोपान्प्रयुध्यतः । पार्थानामेव साहाय्ये करिष्यन्नपि केशवः ॥
 तस्याऽभक्तिं दर्शयितुं चक्रे समवदीश्वरः । ततः पार्थेन सहितः पाण्डवान
 केशवो ययौ ॥ २२ ॥ दुर्योधनो ययौ रामं स भयात्केशवस्य तम् । न
 साहाय्यं करोमीति प्राह तस्त्रेहवानपि ॥ २३ ॥ उपप्लव्ये सभायां हि
 तत्पक्षीयं वचो ब्रुवन । निराकृतस्सात्यकिना समक्षं केशवस्य च ॥ २४ ॥
 ततो दुर्योधनं नायात्स च हार्दिक्यसंयुतः । जगाम हस्तिनपुरमक्षौहिण्यो
 दशाभवन ॥ २५ ॥ एका च धार्तराष्ट्रस्य नानादेश्यैर्नृपैर्युताः । सप्त पाण्डु-
 सुतानां च मात्स्यद्रुपदकैकयः ॥ २६ ॥ धृष्टकेतुजरासन्धसुतकाशीनृपैर्युताः ।
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च चेकितानश्च सात्यकिः ॥ २७ ॥ पाण्डवान्सेनया युक्ताः
 समीयुर्देवपक्षिणः । विन्दानुविन्दावावन्त्यौ जयत्सेनोऽन्यकेकयाः ॥ २८ ॥

कवचेषु वातोऽपि न प्रविशति तेषां हननं अतिदुस्तरमिति सूचितम् । चशब्देन
 पौलोमकालेयवधं समुच्चिनोति । एवशब्दस्य हता एवेति सम्बन्धः । हता एव नतु
 पलायिता इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत्पक्षीयं वचो ब्रुवन्नित्यत्र
 राम इति योग्यपदाध्याहारः ॥ २४ ॥ ततः=कृष्णसमक्षं सात्यकिना निराकृतत्वात् ।
 दुर्योधनं=स्वपुरं यान्तं दुर्योधनं नागात् । स च=दुर्योधनश्च हार्दिक्येन संयुतः ।
 चशब्देन दशलक्षगोपैश्च संयुत इति समुच्चिनोति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

क्षेमधूर्तिर्दण्डधरः कलिङ्गोऽम्बष्ठ एव च । ध्रुतायुरच्युतायुश्च बृहद्वलसुद-
क्षिणौ ॥ २९ ॥ श्रुतायुधः सैन्धवश्च राक्षसोऽलम्बुसस्तथा । अलायुधोऽल-
म्बुलश्च दैत्या दुर्योधनं ययुः ॥ ३० ॥ गत्वा दुर्योधनाहूतो भगदत्तोऽपि तं
ययौ । सपुत्रपौत्रो बाल्हीको भीष्मद्रोणकृपा अपि ॥ ३१ ॥ प्रीत्यर्थं धृतराष्ट्रस्य
बभूवुस्तत्सुतानुगाः । पाण्ड्यश्च वीरसेनाख्यः पाण्डवानेव संश्रितः ॥ ३२ ॥
शल्यं च पाण्डवानेव यान्तं ज्ञात्वा सुयोधनः । सुसभाः कारयामास सर्व-
भोगसमन्विताः ॥ ३३ ॥ ता युधिष्ठिरकल्पास्स मत्वा शल्योऽब्रवीदिदम् ।
य एताः कारयामास तदभीष्टं करोम्यहम् ॥ ३४ ॥ लीनः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः
सत्यं कुर्वित्यभाषत । देहि मे युद्धसाहाय्यमिति सोऽपि यशोऽर्थयन् ॥ ३५ ॥
रक्षार्थमात्मवाक्यस्य तथेत्येवाभ्यभाषत । स पाण्डवांस्ततो गत्वा तैरनुज्ञात
एव च ॥ ३६ ॥ तेजोवधार्थं कर्णस्य धनञ्जयकृतेऽर्थितः । तथेत्युक्त्वा ययौ
धर्मनन्दनं कौरवान्प्रति ॥ ३७ ॥ सञ्जयं प्रेषयामास धृतराष्ट्रोऽथ शान्तये ।
पाण्डवान्प्रत्यधर्मं च युद्धं स प्रत्यपादयत् ॥ ३८ ॥ हठवादेऽवदद्भीमो य
धर्मं द्रौपदी तथा । तमेवोक्त्वा धर्मजस्तु चकार च निरुत्तरम् ॥ ३९ ॥
कृष्णोऽपि तस्य धर्मस्य प्रामाण्यं प्रत्यपादयत् । ततो निरुत्तरः कृष्णं
पाण्डवांश्च प्रणम्य च ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्रं ययौ तं च विनिन्द्य प्रययौ गृहम् ।
निन्दितस्संजयेनासावाहूय विदुरं निशि ॥ ४१ ॥ पप्रच्छ सोऽवदद्धर्म
पार्थानां राज्यदापनम् । ऐहिकस्य सुखस्यापि कारणं तदनिन्दितम् ॥ ४२ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ गत्वा दुर्योधनाहूत इत्यत्र स्वयमेव प्राग्ज्योतिषपुरं गत्वा दुर्यो-
धनेनाहूत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुसभाः कारयामासेत्यत्र मार्गे मार्गेऽव-
स्थानार्थं सुसभाः कारयामासेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तेजोवधार्थं
कर्णस्येत्यत्र महारथिकोऽपि त्वमस्मदर्थं कर्णसारथ्यं कृत्वा धिक्कारवचनैस्तस्य
तेजोवधं कुर्विति तस्य तेजोवधार्थमर्थित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अधर्मं च युद्धमित्यत्र
चशब्देन युद्धस्याकर्तव्यत्वे अस्मद्भागस्यादाने च कथं जीवितव्यमिति शङ्कायाः
दैवदत्तेन वित्तेन वर्तितव्यमिति परिहारं समुच्चिनोति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विष्णोर्मायाविन इत्यत्र विष्णोस्तत्त्वं मायाविनः शुभा-

अन्यथा सर्वपुत्राणां नाशं धर्मातिलङ्घनम् । तत्र भावमकृत्वा स ज्ञानादि-
 च्छन्नघक्षयम् ॥ ४३ ॥ विष्णोः स्वरूपं पप्रच्छ सोऽस्मरच्च सनातनम् । स
 आगत्यावदत्तत्वं विष्णोर्मायाविनश्युभा ॥ ४४ ॥ न गतिश्चेत्यथ प्रातस्सञ्जयः
 पाण्डवोदितम् । अवदद्भृतराष्ट्राय सभायां कुरुसन्निधौ ॥ ४५ ॥ तत् श्रुत्वा
 स तु भीतोऽपि पुत्रस्नेहानुगो नृपः । राज्यं नादात्पाण्डवानां ततो धर्मसुतो
 नृपः ॥ ४६ ॥ यदुक्तवान्सञ्जयाय यदि दित्सति नः पिता । राज्यं तदा
 त्वमागच्छ विदुरो वा न चेन्न च ॥ ४७ ॥ तावथानागतौ ज्ञात्वा मन्त्रया-
 मास शौरिणा । सोऽप्याहाहं गमिष्यामि सभायामृषिसन्निधौ ॥ ४८ ॥
 वक्ष्ये पथ्यानि युक्तानि यदि नासौ ग्रहिष्यति । वध्यस्सर्वस्य लोकस्य स
 भवेत्सर्वधर्महा ॥ ४९ ॥ इत्युक्ते वैरमात्मोत्थं लोकमध्ये प्रहापयन् । लोक-
 संग्रहणार्थाय भीमसेनोऽब्रवीद्वचः ॥ ५० ॥ नास्मन्निमित्तनाशः स्यात्कुल-
 स्यापि वयं कुलम् । रक्षितुं धार्तराष्ट्रस्य भवेमाधश्चरा इति ॥ ५१ ॥ इच्छ-
 ताऽप्यखिलान् हन्तुं धार्तराष्ट्रान् दृढात्मना । भीमेनोक्तो वासुदेवो लोक-
 संग्रहणेच्छया ॥ ५२ ॥ वधं तेषां धर्ममेव लोके ज्ञापयितुं हरिः । आक्षिप-
 न्निव भीमं तं युद्धाय प्रैरयद्दृढम् ॥ ५३ ॥ अभिप्रायं केशवस्य जानन्भीमो
 निजं बलम् । राज्ञां मध्येऽवदत्तच्च कृष्णो ह्यधिकमेव हि ॥ ५४ ॥ (यत्कि-
 चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि सम्भावया-
 म्यहम्) ॥ ५५ ॥ शशंस सत्यैस्सद्वाक्यै राज्ञां मध्ये प्रकाशयन् । वधं कुरूणां
 सद्धर्मं गुणान्भीमस्य चामितान् ॥ ५६ ॥ नित्यमेकमनस्कौ तावपि केशव-
 गतिश्च नेत्यवदत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यदि नासौ ग्रहि-
 ष्यतीत्यत्र असौ=दुर्योधनः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ धार्तराष्ट्रस्य भवेमाधश्चरा इत्यत्र
 अच्छिन्नधर्मो भीमः लोकसंग्रहायापि केवलं नानृतं वदेत् । अतः युद्धे मरणान-
 न्तरं किञ्चित्कालं वीरस्वर्गे स्थितस्य धार्तराष्ट्रस्य अधः=भूलोके । चराः=राज्य-
 परिपालनाय इतस्ततः सञ्चारवन्तो भवेम इत्यान्तरार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ संवादमकृतामित्यत्र लोकसंवादहेतोः समीचीनो भीम
 इति वचसोपपादनार्थं संवादं=हृदि समीचीनबहिर्वादं विवादं अकृतमिति वैदिकः

मारुती । एवं लोकस्य संवादहेतोस्संवादमक्रताम् ॥ ५७ ॥ ततः कृष्णोऽ-
 र्जुनं चैव कृपाळुं सन्धिकार्मुकम् । हेतुमद्भिः शुभैर्वाक्यैरनुनीय जगत्पतिः ॥
 ॥ ५८ ॥ उक्तो मानुषया बुद्ध्या नकुलेन सुनीतिवत् । शौर्यप्रकाशनायैव
 युद्धं योजयताङ्गवान् ॥ ५९ ॥ इत्युक्तस्सहदेवेन युयुधानेन चाच्युतः ।
 दस्यूनां निग्रहो धर्मः क्षत्रियाणां यतः परः ॥ ६० ॥ अतो न धार्तराष्ट्रैर्नः
 सन्धिः स्यादिति पार्षती । जगाद कृष्णं सोऽप्येनामोमित्युक्त्वा विनिर्ययौ ॥
 ॥ ६१ ॥ ससात्यकिः स्यन्दनवर्यसंस्थितः पृथातनूजैरखिलैश्च भूमिपैः । अन्वा
 गतो दूरतरं गिरा तान् संस्थाप्य विप्रप्रवरैर्ययौ कुरुन ॥ ६२ ॥ एकोऽपि
 विष्णुस्स तु भार्गवात्मा व्यासस्सशिष्यस्तदनन्यदृश्यः । ययौ तदुक्तेर्हि
 गुणान् प्रवेत्तुं नान्यो हि शक्तस्तमृते यतः प्रभुम् ॥ ६३ ॥ स वन्द्यमानोऽ-
 खिलराष्ट्रवासिभिः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितस्सुरैः । संस्तूयमानः प्रणतो ह्यजा-
 दिभिर्गजाह्वयं प्राप परोऽप्रमेयः ॥ ६४ ॥ स भीष्ममुख्यैस्सरसाऽभियातः
 सहैव तैः प्रययौ राजमार्गे । दिदृक्ष्वस्तं जगदेकसुन्दरं गुणार्णवं प्राययु-
 रत्र सर्वे ॥ ६५ ॥ सभाजितस्तैः परमादरेण विवेश गेहं नृपतेरनन्तः ।
 स भीष्ममुख्यान् पुरतो निधाय वैचित्रवीर्येण समर्चितोऽजः ॥ ६६ ॥ रौक्मे
 निषण्णः परमासने प्रभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् । यथोचितं तेषु
 विधाय केशवो दौर्योधनं प्राप्य गृहं च पूजितः ॥ ६७ ॥ पूजां तदीयां
 गुणवद्विडित्यसौ जग्राह नो विदुरं चाजगाम । स भीष्ममुख्यैरभियाचितोऽपि
 जगाम नैषां गृहमादिदेवः ॥ ६८ ॥ उपेक्षिता द्रौपदीत्यप्रमेयो जगाम गेहं
 विदुरस्य शीघ्रम् । स तेन भक्त्याऽभिगतः प्रसन्नः प्रविश्य चान्तर्गृहमीश्वरो-
 ऽजः ॥ ६९ ॥ भक्त्याऽभिपूर्णेन ससम्भ्रमेण सम्पूजितः सर्वसमर्पणेन । परे
 दिनेऽसौ धृतराष्ट्रसूनुना समानीतस्संसदि कौरवाणाम् ॥ ७० ॥ विवेश

प्रयोगः । अकुरुतामित्यर्थः । संवादस्य मनःपूर्वकत्वाभावसूचनाय प्रयोगव्यत्यासः ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तदुक्तेर्हि गुणान्प्रवेत्तुं नान्यो
 हीत्यत्र गुणानामनन्तत्वप्रसिद्धिं अन्येषामसर्वज्ञत्वप्रसिद्धिं च सूचयितुमुभयत्र
 हिशब्दौ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

दिव्ये मणिकाञ्चनासने सार्धं मुनीन्द्रैः परमार्थवेदिभिः । सम्पूजितो भीष्म-
मुख्यैस्समस्तै रराज राजीवसमाननेत्रः ॥ ७१ ॥ यथोचितास्तत्र विधाय
वार्ता जगाद काले कलिकल्मषापहः । वैचित्रवीर्यं स्वकुलस्य वृध्यै प्रदेहि
राज्यं तव सत्सुताय ॥ ७२ ॥ यशश्च धर्मं परमं प्रसादं मम त्वमामोषि
सदैव राजन् । अतोऽन्यथा यशसो धर्मतश्च हीनः प्रतीपत्वमुपैषि मेऽतः ॥
॥ ७३ ॥ इतीरितः प्राह ममातिवर्तिनं सुतं स्वयं मे प्रतिबोधयेति । स वासु-
देवेन विबोधितोऽपि पापाभिसन्धिर्धृतराष्ट्रसूनुः ॥ ७४ ॥ उत्थाय तस्मा-
दनुजैरमात्यैर्नियन्तुमीशं कुमतिर्न्यधान्मतिम् । ये ये तदा केशवसंयमाय
न्यमन्त्रयंस्ते विबुधप्रतीपाः ॥ ७५ ॥ अतो विकर्णप्रमुखा अपि स्म वध्यत्व-
मायन्न शुभां गतिं च । कर्णस्सुराग्र्योऽपि सुयोधनार्थं न्यमन्त्रयद्भावतो नैव
दुष्टः ॥ ७६ ॥ अतो गतिश्चास्य सुशोभनाऽभूद्येऽत्रानुकूलाः परमस्य ते
शुभाः ॥ ७७ ॥ ऋषिभिर्जामदग्न्येन व्यासेनाप्यमितौजसा । वासुदेवा-
त्मना चैव त्रिरूपेणैव त्रिष्णुना ॥ ७८ ॥ मातापितृभ्यां भीष्माद्यैरनुशिष्टो-
ऽपि दुर्मतिः । दुर्योधनो मन्त्रयते मुकुन्दस्यानुबन्धनम् ॥ ७९ ॥ सात्यकिः
कृतवर्मा च तच्छुश्रुवतुरञ्जसा । संस्थाप्य कृतवर्माणं रहस्सात्यकिरत्र
च ॥ ८० ॥ अभ्येत्य केशवं प्राह दुर्योधनविनिश्चयम् । जानन्नप्यखिलं
कृष्णस्तत् श्रुत्वा सात्यकेर्मुखात् ॥ ८१ ॥ वैचित्रवीर्यमवदत्पश्य मामिति

॥ ७१ ॥ तव सत्सुतायेति वदता दुर्योधनादयो दुष्पुत्रा इति सूचितम् ॥
॥ ७२ ॥ अतोऽन्यथेत्यत्र अतोऽन्यथा=अतोऽन्यथा करोषि चेत् अतः=
पूर्वोक्तात् यशसो धर्मतश्च हीन इत्यतःपदद्वयस्य सम्बन्धः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
नियन्तुमीशमित्यत्र नियन्तुं=बद्धुम् । केशवसंयमायेत्यत्र संयमः “यम उपरम”
इति धातोः सम्यग्यमः गमनादिकार्याणामुपरमो यस्मात्स संयमः । बन्धनमिति
यावत् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ मुकुन्दस्यानुबन्धनमित्यत्र भवबन्धन-
मोचकस्य हरेः बन्धनमसाध्यमिति सूचयितुं मुकुन्दपदम् । अनु=ईदृशबुद्धिकरणा-
नन्तरं बन्धनमन्वे तमसि स्वस्यापि शृङ्खलादिभिर्बन्धनं यस्मात् तदनुबन्धनम् ।
तमोगतेरनुकूलं बन्धनं वा ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पश्य मामिति वदता

सर्वगम् । अथ तेनाहुते पुत्रे सामात्ये पुरुषोत्तमः ॥ ८२ ॥ स्वरूपं दर्शयामास सर्वगं पूर्णसद्गुणम् । तत्कालसूर्यामितदीप्तिर्वसर्वजगद्भरं शाश्वतमप्रमेयम् । दृष्ट्वैव चक्षुषि सुयोधनाद्या न्यमीलयन् दीधितिवारितानि ॥ ८३ ॥ पिधाय रूपं पुनरेव तद्धरिवैचित्रवीर्येण समर्थितः पुनः । कृत्वाऽन्धमेव प्रययौ सुयोधनं सहानुगं पापतमं प्रकाश्य ॥ ८४ ॥ अनन्तशक्तिः पुरुषोत्तमोऽसौ शक्तोऽपि दुर्योधनचित्तनिग्रहे । नैव व्यधादेनमथोक्तकारिणं निपातयन्नन्धतमस्यनन्तः ॥ ८५ ॥ पुनश्च कुन्तीगृहमेत्य कृष्णस्तयोद्योगं धर्मसुतस्य शिष्टम् । श्रुत्वा ययौ सूर्यजमात्मयाने निधाय तस्यावददात्मजन्म ॥ ८६ ॥ आयाहि पाण्डूनिति तद्वचस्स नैवाकरोन्मानितो धार्तराष्ट्रैः । संस्थाप्य तं भगवान् द्रौणये च रहोऽवदन्मित्रभावं पृथाजैः ॥ ८७ ॥ यावत्पितुर्मरणं सोऽपि मैत्रीं वत्रे पार्थैस्तं च विसृज्य कृष्णः । ययौ कुरून् पूर्वमेवोद्विसृज्य पृथासुतानां स सकाशमीशः ॥ ८८ ॥ सम्प्रार्थितः पृथया चैव कर्णः पार्थैर्योगं याहि सूनुर्ममासि । तेनाप्युक्ता वासविना विनाऽहं हन्यां सुतास्ते न कथञ्चनेति ॥ ८९ ॥ ततो ययुः कौरवाः पाण्डवाश्च कुरुक्षेत्रं योद्धुकामास्सकृष्णाः । चक्रुश्च ते शिविराण्यत्र सर्वे शुभे देशे पाण्डवाः कृष्णबुध्या ॥ ९० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ कृष्णार्पणमस्तु ॥

तस्य नेत्रे अपि दत्ते इति सूचितम् ॥ ८२ ॥ सर्वजगद्भरमित्यत्र बलरामार्जुनयादवादिसर्वजगद्भरं सकललोकभरितं च । चक्षुषि सुयोधनाद्या इत्यत्र तद्रूपदर्शनायोग्यानामेव संग्रहाय सुयोधनमादीचकारेति ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ एनमथोक्तकारिणमित्यत्र अथ=मरणानन्तरं अन्धे तमसि निपातयन् पातनस्य बहुदूरत्वाभावात् वर्तमानप्रयोगः । एनं=दुर्योधनं उक्तकारिणं=स्वोक्तकारिणं नैव व्यधात् ॥ ८५ ॥ तयोद्योगं धर्मसुतस्य शिष्टमित्यत्र तया=कुन्त्या शिष्टं=अनु-

शिष्टं उक्तमित्यर्थः । धर्मसुतस्योद्योगं=युद्धोद्योगं श्रुत्वा साऽपि धर्मसुतेन च युद्धो-
द्योग एव कार्य इत्युक्तवतीति भावः । तस्य=कर्णस्य आत्मजन्म=आत्मनः=स्वस्य
कर्णस्य जन्म । कुन्तीपुत्रस्त्वमित्यवददित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

शिविराण्यत्र सर्व इत्यत्र शिविराणि=पटकुड्यादिना कृतस्वकटकगृहाणि ॥९०॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीमुख्यप्राणवल्लभाय नमः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ ते सेने समरारम्भे समेते सागरोपमे । भीमभीष्ममुखे वीक्ष्य
प्राह वासविरच्युतम् ॥ १ ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । इत्यु-
क्तस्स तथा चक्रे पार्थः पश्यंश्च बान्धवान् ॥ २ ॥ विससर्ज धनुः पापाशङ्की
तत्राऽऽह माधवः । स्वधर्मो दुष्टनिधनं धर्मज्ञानानुपालनम् ॥ ३ ॥ क्षत्रियस्य
तमुत्सृज्य निन्दितो यात्यधो ध्रुवम् । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्
॥ ४ ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । न च शोकस्त्वया
कार्यो बन्धूनां निधनेच्छया ॥ ५ ॥ देहस्य सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य च ।
सृष्टिस्थित्यप्ययाज्ञानबन्धमोक्षप्रवृत्तयः ॥ ६ ॥ प्रकाशनियमौ चैव ब्रह्मेशादि-
क्षरस्य च । अक्षरप्रकृतेस्सन्तो मत्त एव न चान्यतः ॥ ७ ॥ न मे कुत-
श्चित्सर्गाद्याः स्वातन्त्र्याद्गुणपूर्तिः । अतस्समाधिकाभावान्मम मदृशमेव च ॥
॥ ८ ॥ ज्ञात्वैषां निधनाद्य च जीवादेरस्वन्त्रताम् । अस्वातन्त्र्यान्निवृत्तौ च
माप्नुस्मर युध्य च ॥ ९ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ १० ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यु-
संसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ११ ॥ मया
ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्वव-

ॐ ॥ ते सेने समरारम्भ इत्यत्र समरारम्भे सति ते सेने वीक्ष्येत्यर्थः ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनन्येनैव योगेनेत्यत्र
न विद्यते अन्यो विषयो यस्य सोऽयमनन्यः । तेन योगेन=मनोयोगेन ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ न चाहं तेष्ववस्थित इत्यत्र तेषु=भूतेषु अवस्थितोऽप्यवस्थितो न ।
तेषां मां प्रत्याधारत्वाभावात् तत्कृतपुण्यपापादिलेपाभावाच्च । यथा अङ्गवेष्टनस्य
अन्तःस्थित एव पुरुष आधारः, यथा वा कृत्विमकरितुरगादेरदृश्यतया अन्तःस्थित
एव पुरुष आधारः, यथा च देहान्तःस्थितजीव एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां जडदेहस्य
प्रवर्तकः । तथाऽन्तःस्थितोऽप्यहमेव तेषामाधारः । नतु ते ममाधारा इति भावः ।

स्थितः ॥ १२ ॥ सुपूर्णसत्सर्वगुणदेहोऽहं सर्वदा प्रभुः । अस्पृष्टाखिलदोषैक-
 नित्यसत्तनुरव्ययः ॥ १३ ॥ इत्युक्तो वासविः प्राह व्याप्तं ते दर्शयेश मे ।
 अथ दिव्यदृशं तस्य दत्त्वा व्याप्तं निजं वपुः ॥ १४ ॥ देशतः कालतश्चैव
 पूर्णं सर्वगुणैस्सदा । दर्शयामास भगवान्यावत्यर्जुनयोग्यता ॥ १५ ॥ तत्प्रा-
 र्थितः पुनः कृष्णस्तद्रूपं लोकमानतः । पूर्ववद्दर्शयामास पुनश्चैनमशिक्षयत् ॥
 ॥ १६ ॥ ज्ञानज्ञेयप्रकृत्यादि ज्ञापयन् पुरुषोत्तमः । तेनानुशिष्टः पार्थस्तु
 सशरं धनुराददे ॥ १७ ॥ अथ व्यूढेष्वनीकेषु नदन्वायुसुतोऽभ्ययात् ।
 समितिं धार्तराष्ट्राणां ते तं सर्वेऽभ्यचारयन् ॥ १८ ॥ समृजुश्शरवृष्टिं च
 भीमसेनस्य मूर्धनि । क्षिप्रं नैव प्रहर्तव्यं ज्ञातिषु प्रहरत्स्वपि ॥ १९ ॥
 इत्येवाप्रहरत्यस्मिन् शत्रुभिः शरविक्षते । अमुचन् धार्तराष्ट्रेषु शस्त्रवृष्टिं
 दुरासदाम् ॥ २० ॥ सौमद्रप्रमुखा वीरास्सर्वे पाण्डुसुतात्मजाः । अपीड-
 यंस्ताञ्छरौघैर्धार्तिराष्ट्रास्समन्ततः ॥ २१ ॥ ररक्ष तान्वायुसुतो व्यसृजच्छर-
 सञ्चयान् । तत्र भीमशरैर्नुन्ना धार्तराष्ट्रास्समन्ततः ॥ २२ ॥ भग्नास्तानथ
 गाङ्गेयो दिव्यास्त्रविदधारयत् । अथ द्वन्द्वानि युद्धानि बभूवुर्विजिगीषताम् ॥
 ॥ २३ ॥ द्रोणपार्षतयोश्चैव शैनेयकृतवर्मणोः । दुःशासनेन वीरस्य माद्रेयस्य
 यवीयसः ॥ २४ ॥ नकुलस्य विकर्णस्य काष्ण्यैर्दुर्मुखादिनाम् । वृत्ते द्वन्द्व-
 महायुद्धे तत्र धर्मजपक्षगाः ॥ २५ ॥ जिता विनैव शैनेयं सोऽजयदृढिकात्म-
 जम् । अथ भीष्मद्रोणमुखैर्भगदत्तादिभिस्तथा ॥ २६ ॥ विद्राव्यमाणं स्वबलं
 स्थापयामास मारुतिः । द्रोणं च भगदत्तं च कृपं दुर्योधनं तथा ॥ २७ ॥
 केवलं बाहुवीर्येण व्यजयद्भीमविक्रमः । हत्वोत्तरं मद्वराजो व्यद्रावयदनी-

अत एव मया आ=सम्यक् तन्नियमनार्थमिति यावत् । ततै=व्याप्तमिति प्रागुक्त-
 मिति भावः ॥ १२ ॥ एतदेव विशदयति सुपूर्णेति ॥ १३ ॥ व्याप्तं ते दर्शयेश
 म इत्यत्र ते व्याप्तं रूपम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ज्ञानज्ञेयप्रकृत्यादीत्यत्र
 प्रकृतिः=स्वभावः योग्यतेति यावत् । तां ज्ञापयन्=सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन
 त्रिविधमिति ज्ञापयन्नित्यर्थः ॥ १७ ॥ अथ व्यूढेषु इत्यत्र व्यूढेषु=विरुद्धतया
 प्राप्तेषु । “वह प्रापण” इति धातुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

किनीम् ॥ २८ ॥ अथ भीष्ममुदीर्णास्त्रं द्रावयन्तं वरूथिनीम् । ससौमदत्ति
सौभद्रसहायोऽर्जुन आसदत् ॥ २९ ॥ सौभद्रं तत्र विक्रान्तमतीत्य धुस-
रित्सुतः । द्रावयामास पाञ्चालान् पश्यतस्सव्यसाचिनः ॥ ३० ॥ तस्य
विक्रममालक्ष्य पार्थ तद्रौरवानुगम् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा क्रुद्धस्सेनामपाह-
रत् ॥ ३१ ॥ रात्रौ युधिष्ठिरश्चिन्तामाप्य पार्थं व्यगर्हयत् । स कृष्णाद्यैः
सांत्वितश्च पुनर्बुद्धाय निर्ययौ ॥ ३२ ॥ एवं भीष्मो दशाहानि सेनापत्यं
चकार ह । कृत्वाऽपि पाण्डवैर्युद्धं तत्कर्तुमकृतोपमम् ॥ ३३ ॥ कर्णोऽर्धरथ
इत्युक्त्वा तावद्युद्धात्प्रयापितः । यावत्त्वं योत्स्यसे तावन्न योत्स्यामीति निर्गते ॥
॥ ३४ ॥ कर्णेऽयुतरथानां स नित्यशो वधमाहवे । प्रतिजज्ञेऽकरोत्तच्च पुन-
श्चास्त्रविदां वरः ॥ ३५ ॥ सुसमर्थावपि वधे तस्य भीमधनञ्जयौ । स्नेहेन
यन्त्रितौ तस्य गौरवाच्चान्ववर्तताम् ॥ ३६ ॥ बभूवुस्तत्र युद्धानि चित्राणि
सुबहूनि च । तान्यम्बरे विमानस्था ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः ॥ ३७ ॥ अपश्यन्
देवताः सर्वाः गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः । धृष्टद्युम्नां महेष्वासः प्रतिव्यूह्याऽपगा-
सुतम् ॥ ३८ ॥ चक्रे युद्धानि सुबहून्यजेयः शत्रुभीरणे ॥ ३९ ॥ तत्रो-
दधार कृष्णोऽपि फल्गुनं मृदुयोधिनम् । दृष्ट्वा चक्रं तथोद्यम्य बाहुं भीष्माय
जग्मिवान् ॥ ४० ॥ तेन स्तुतो गृहीतश्च फल्गुनेन प्रणम्य च । प्रार्थितो
रथमारूढः पुनश्शङ्खमपूरयत् ॥ ४१ ॥ ततो भीष्मोऽर्जुनश्चैव शस्त्रास्त्रैरभ्य-
वर्षताम् । अयत्नेन जितश्चैव फल्गुनेनापगासुतः ॥ ४२ ॥ अयुतानि बहू-
न्याजौ रथानां निजघान च । जितास्सेनापहारं च चक्रुर्भीष्ममुखास्ततः ॥
॥ ४३ ॥ कदाचिदग्रगो भीमो भीष्मद्रोणौ विसारथी । कृत्वा विद्राव्य
तान्श्वान्भिक्त्वा व्यूहं विवेश च ॥ ४४ ॥ पुनस्संस्थापितरथौ विजित्या-
यन्नतो बली । यतमानो महेष्वासौ धार्तराष्ट्रान्जघान ह ॥ ४५ ॥ पञ्चविंश-

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
तत्कर्तुमकृतोपममित्यत्र कृता उपमा यस्य न तदकृतोपम=असदृशम् । एका-
ङ्गवीरतया स्वेनैव कृतं कर्तुमिति यावत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

द्रुतास्तत्र धार्तराष्ट्रा महाबलाः । भगदत्तद्रौणिकृपशल्यदुर्योधनादयः ॥ ४६ ॥
 सर्वे जिता द्राविताश्च सेना च बहुला हता । विरथो व्यायुधश्चैव दृढवेध-
 विमूर्च्छितः । कृतो दुर्योधनस्सर्वराज्ञां भीमेन पश्यताम् ॥ ४७ ॥ ततोऽप-
 हारं सैन्यस्य जिताश्चक्रुश्च कौरवाः । दुर्योधनो निशायां च ययौ यत्र नदी-
 सुतः ॥ ४८ ॥ पीडितो भीमबाणेन क्षरद्वालो ननाम तम् । उवाच हेतुना
 केन वयं क्षीयाम सर्वदा ॥ ४९ ॥ पाण्डवाश्च जयं नित्यं लब्ध्वा हर्षमवा-
 मुवन् । तमाह भीष्मस्तेऽजेया देवास्ते धरणीं गताः ॥ ५० ॥ विशेषतः
 केशवेन पालितास्तत्प्रियास्सदा । मानसोत्तरशैले हि पुरा ब्रह्मपुरस्सराः ॥
 ५१ ॥ स्थिता देवास्तदाऽपश्यद्ब्रह्मको हरिमम्बरे । स्तुत्वा सम्पूज्य
 भूमेस्स भारवतरणाय तम् ॥ ५२ ॥ प्रार्थयामास तेनोक्तं देवानामवद-
 द्विभुः । अयं नारायणो देवः पूर्णानन्तगुणार्णवः ॥ ५३ ॥ आज्ञापयति
 वस्सर्वान् प्रादुर्भावाय भूतले । स्वयं च देवकीपुत्रो भविष्यति जगत्प्रभुः ॥
 ५४ ॥ एवं तेन समादिष्टा धर्मवाय्वादयोऽखिलाः । अभवन्पाण्डवाद्यास्ते
 सेन्द्रास्सहमरुद्गणाः ॥ ५५ ॥ स च नारायणो देवो देवकीनन्दनोऽभवत् ।
 तेनैते पालिताः पार्था अजेया देवसर्गिणः ॥ ५६ ॥ तस्मात्तैस्सन्धिमन्विच्छ
 यदीच्छस्यपराभवम् । इत्युक्तो दण्मबुद्ध्यैव नत्वा विष्णुं ततो ययौ ॥ ५७ ॥
 मातर्निर्यातयामास सेनां युद्धाय दुर्मतिः । दिव्यौषधेन भीष्मस्य भूत्वा च
 विरुजस्ततः ॥ ५८ ॥ भीष्ममग्रे निधायैव ययौ युद्धाय दंशितः । तत्रा-
 सीद्युद्धमतुलं भीमभीष्मानुयायिनाम् । पाण्डवानां कुरूणां च शूराणामनि-
 वर्तिनाम् ॥ ५९ ॥ धृष्टद्युम्नस्तत्र भीमानुयायी दुर्योधनस्यावरजैः प्रयुध्यन् ।
 सम्मोहनास्त्रेण विमोहयित्वा विकर्णपूर्वानहनच्च सेनाम् ॥ ६० ॥ ततो द्रोण-
 स्तान्समुत्थाप्य सर्वान्विज्ञानास्त्रेणासदत्पार्षतं च । तं भीमसेनस्सूतहीनं
 विधाय व्यद्रावयच्छत्रुगणाञ्छरौघैः ॥ ६१ ॥ अथासदत्कृतवर्मा रथेन धृष्ट-
 द्युम्नं सोऽभ्ययात्तानुभौ च । ववर्षतुः शरवर्षैरथोग्रैस्तलाकरोद्विरथ द्रौपदि-

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ययौ युद्धाय दंशित इत्यत्र “सन्नद्धो दंशितस्तथे”त्यनुशासानात्

स्तम् ॥ ६२ ॥ तस्मिन्जिते रथवीरे स्वयं तं दुर्योधनः पार्षतमाससाद । तं
भीमसेनो विरथायुधं च कृत्वा बाणेनाहनज्जत्रुदेशे ॥ ६३ ॥ विमूर्छितं तं
रुधिरौघमुच्चैर्मन्तमाशु स्वरथे निधाय । कृपो ययौ मारुतिर्धर्तिराष्ट्रीं
व्यद्रावयत्पृतनां बाणपूगैः ॥ ६४ ॥ अथेन्द्रसूनुः केशवप्रेस्तिनेन रथेन शत्रून्
विधमञ्छरौघैः । रथान्नणे पञ्चविंशत्सहस्रान्निनाय वैवस्वतसादनाय ॥
॥ ६५ ॥ तमन्वयाद्युयुधानस्सुधन्वा विद्रावयन्धार्तराष्ट्रस्य सेनाम् । तमभ्य-
यात्सौमदत्तिस्तयोश्च सुयुद्धमासीदतिभैरवास्त्रम् ॥ ६६ ॥ पुत्रान्दशास्याशु
निहत्य वीरः स सात्यकेस्सौमदत्तिस्सकाशे । समर्दयामास शरीरदारणैश्शरै-
रुभौ तौ विरथौ च चक्रतुः ॥ ६७ ॥ अथासिपाणिं युयुधानमाशु महासि-
हस्तेन च सौमदत्तिना । आसादितं वीक्ष्य रथं स्वकीयमारोपयामास सुतोऽ-
निलम्ब ॥ ६८ ॥ सुयोधनस्सौमदत्तिं स्वकीयरथे व्यवस्थाप्य च भीमसेनात् ।
अपाद्रवद्वासविभीष्ममाजौ समामसादाशु महेन्द्रकल्पः ॥ ६९ ॥ उभौ च
तावस्त्रविदां प्रवहौ शरैर्महाशीविषसन्निकाशैः । ततश्चतुर्नाकसदां समक्षं महा-
बलौ संयति जातदयौ ॥ ७० ॥ स्वबाहुवीर्येण जितस्स भीष्मः किरीटिना
लोकमहारथेन । सेनामपाहत्य ययौ निशायामासादितायामथ पाण्डवाश्च ॥
॥ ७१ ॥ ततः परेषुः पुनरेव भीमभीष्मौ पुरस्कृत्य समीयतुस्ते । सेने तदा
सारथिहीनमाशु भीष्मं कृत्वा मारुतिरभ्यगात्परान् ॥ ७२ ॥ निशतितास्तेन
रथेभवाजिनः प्रदुद्बुध्वावशिष्टास्ममस्ताः । दुर्योधनाद्येषु पराजितेषु भीष्म-
द्रोणद्रौणिपुरस्सरैषु ॥ ७३ ॥ महागजस्थो भगदत्त आगादायन् बाणं भीम-
सेनेऽमुचच्च । तेनातिविद्धे भीमसेनेऽस्य पुत्र उद्यच्छमानं पितरं निवार्य ॥
॥ ७४ ॥ घटोत्कचोऽभ्यद्रवदाशु वीरः स्वमायया हस्तिचतुष्टयस्थः । स
वैष्णवास्त्रं भगदत्तसंस्थं विज्ञाय विष्णोर्वरतो विशेषतः ॥ ७५ ॥ अमोघ-
मन्यत्र हरेर्मरुत्सुतः पुत्रे याते न स्वयमभ्यधावत् । अनुग्रहादभ्यधिकादवध्यं
जानन्नपि स्व वासुदेवस्य नित्यम् ॥ ७६ ॥ तद्भक्तिवैशेष्यत एव तस्य
कवचादियुद्धसन्नाहवानित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

सत्यं वाक्यं कर्तुमरिं न चागात् । यदा स्वपुत्रेण जितो भवेत्स किम्वात्म-
 नेत्येव तदा प्रवेत्तुम् ॥ ७७ ॥ स विस्मृतास्त्रस्तु यदा भवेत् तदा भीमो
 भगदत्तं प्रयाति । ऋते भीमं वार्जुनं नास्त्रमेष प्रमुञ्चतीत्येव हि वेद भीमः ॥
 ॥ ७८ ॥ चतुर्गजात्मोपरिगात्मकश्च घटोत्कचः सुप्रतीकं च तं च । नाना-
 प्रकारैर्वितुदंश्चकार सन्दिग्धजीवौ जगतां सपक्षम् ॥ ७९ ॥ गजार्तनादं तु
 निशम्य भीष्ममुखास्समापेतुरमुं च दृष्ट्वा । महाकायं भीममुष्य पृष्ठगोपं च
 वाय्वात्मजमत्रसन्भृशम् ॥ ८० ॥ ते भीतभीताः पृतनापहारं कृत्वाऽपजग्मुः
 शिविराय शीघ्रम् । दिने परे चैव पुनस्समेताः परस्परं पाण्डवाः कौर-
 वास्ते ॥ ८१ ॥ तत्रासदन्नागसुतासमुद्भवः पार्थात्मजश्शाकुनेयान षडेकः ।
 तैः प्राप्तहस्तैः क्षतकायोऽतिरूढकोपस्स खड्गेन चकर्त तेषाम् ॥ ८२ ॥
 शिरांसि वीरो बलवानिरावान्भयं दधद्वार्तरात्रेषु चोग्रम् । दृष्ट्वा तमुग्रं धृत-
 राष्ट्रपुत्रो दिदेश रक्षोऽलम्बुसनामधेयम् ॥ ८३ ॥ जह्यार्जुनि क्षिप्रमिति
 स्स तच्च समासदन्नागसुतातनूजम् । तयोरभूद्भुद्धमतीव दारुणं मायायुजो-
 वीर्यवतोर्महाद्भुतम् ॥ ८४ ॥ मसादिनोऽश्वान्स तु राक्षसोऽसृजत्ते पार्थ-
 पुत्रस्य च सादिनोऽहनन । ततस्त्वनन्ताकृतिमाप्तमार्जुनि सुपूर्णरूपोऽहनदाशु
 रक्षः ॥ ८५ ॥ हतं निशम्यार्जुनिमुग्रपौरुषो ननाद कोपेन वृकोदरात्मजः ।
 चचाल भूर्नानिदतोऽस्य रावतस्ससागरागेन्द्रनगा भृशं तदा ॥ ८६ ॥ अलम्बु-
 सस्तं प्रसमीक्ष्य मारुतेस्सुतं बलाढ्यं भयतः पराद्रवत् । पराद्रवन्धर्तिराष्ट्रस्य
 सेनास्मर्वास्तमागथ सुयोधनो नृपः ॥ ८७ ॥ स भीमपुत्रस्य जघान
 मन्त्रिणो महाबलांश्चतुरोऽन्यांस्तथैव । हतावशेषेषु च विद्रवत्सु घटोत्कचो-
 ऽभ्याहनदाशु तं नृपम् ॥ ८८ ॥ सं पीड्यमानो युधि तेन रक्षसा प्रवेशया-
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ तदा प्रवेत्तुमित्यत्र आत्मना किमिति प्रवेत्तुं=वेदयितुं अरिं=
 भगदत्तं स्वयं नागादिति पूर्वणान्वयः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ चतुर्गजात्मोपरिगात्म-
 कश्चेत्यत्र चतुर्गजात्मा=चतुर्गजस्वरूपः उपरिगात्मकः=उपरिगतरूपचतुष्टयवांश्चे-
 त्यर्थः ॥ ७९ ॥ अमुष्य पृष्ठगोपमित्यत्र अमुष्य=घटोत्कचस्य पृष्ठगोपं=पृष्ठरक्षक-
 मित्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ भयं दधदित्यत्र दधत्=विदधत् ॥ ८३ ॥

मास शरं घटोत्कचैः । दृढाहनुस्तेन तदा बलीयसा घटोत्कचः प्रव्यथितेन्द्रियो
भृशम् ॥ ८९ ॥ तस्थौ कथञ्चिद्भुवि पात्यमानः पुनश्शरानप्यसृजत्सुयो-
धने । चिरप्रयुद्धौ नृपराक्षसाधिपौ परस्पराजेयतनू रणाजिरे ॥ ९० ॥ द्रोणा-
दयो वीक्ष्य रिरक्षिषन्तस्सुयोधनं प्रापुरमितसाहाः । सद्रोणशल्यौ गुरु-
पुत्रगौतमौ भूरिश्रवःकृतवर्मादिकांश्च ॥ ९१ ॥ बवर्ष बाणैर्गगनं समाश्रितो
घटोत्कचः स्थूलतमैस्सुवेगैः । तमेकमग्र्यै रथिभिः परिष्कृतं निरीक्ष्य भीमो-
ऽभ्यगमत्समस्तान् ॥ ९२ ॥ द्रोणोऽत्र भीमप्रहितैश्शरोत्तमैस्सुपीडितः
प्राप्तमूर्च्छः पपात । द्रौणि कृपाघ्नान्ससुयोधनांश्च चकार भीमो विरथान्
क्षणेन ॥ ९३ ॥ निवार्यमाणांस्तु वृकोदरेण घटोत्कचस्तान्प्रववर्ष सायकैः ।
तेनाम्बरस्थेन तरुप्रमाणैरभ्यर्दिता कुरवस्सायकौघैः ॥ ९४ ॥ भूमौ च
भीमेन शरौघपीडिताः पेतुर्नेदुः प्राद्रवश्चातिभीताः । सर्वाश्च ताञ्छिबिरं
प्रापयित्वा विना भीष्मं कौरवान्भीमसेनः ॥ ९५ ॥ घटोत्कचश्चानदतां महा-
स्वनौ नादेन लोकानभिपूरयन्तौ । दुर्योधनोऽथ स्वजनैस्समेतः पुनः प्राया-
द्रणभूमिं समीप्याम् ॥ ९६ ॥ जयोपायं भैमसेनेरपृच्छत्स्वस्यैव स प्राह
न तं व्रजेति । प्राञ्जोतिषं चैव घटोत्कचाय सम्प्रेषयामास सुरापगासुतः ॥
॥ ९७ ॥ स प्राप्य हैडिम्बमयोधयद्वली स चार्दयामास सकुञ्जरं तम् ।
तेनार्दितः प्राहिणोच्छूलमस्मै वियत्यवप्लुत्य तदा घटोत्कचः ॥ ९८ ॥ प्रगृह्य
शूलं प्रबभञ्ज जानुमारोप्य देवा जहृषुस्तदीक्ष्य । तदा स तस्यैव पदानुगा-
नृपो जघान तं मारुतिरभ्ययाद्रणे ॥ ९९ ॥ स प्राहिणोद्भीमसेनाय वीरो
गजं तमस्तम्भयदाशु सायकैः । संस्तम्भिते बाणवरैस्तु नागे भीमस्याश्वान्
सायकैरर्दयत् सः ॥ १०० ॥ सोऽभ्यर्दिताश्वोऽथ गदां प्रगृह्य हन्तुं नृपं तं
सगजं समासदत् । स हन्तुकामेन रुषाभिपन्नो भीमेन राजा पुरतः पृष्ठ-
तश्च । कृष्णेनास्त्रं वैष्णवं तद्गृहीतुं सहार्जुनेनापययौ सुभीतः ॥ १०१ ॥
तस्मिन् गते भीमसेनार्जुनाभ्यां विद्राविते राजसङ्गे समस्ते । भीष्मस्सेना-

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ निहन्तु-

मपहृत्यापयातो दुर्योधनस्तं निशि चोपजग्मिवान् ॥ १०२ ॥ संश्रावितः
 क्रूरवचस्स तेन चक्रे प्रतिज्ञां मृत्युभयं विहाय । शक्त्या हनिष्यामि परानिति
 स्म चक्रे च तत्कर्म तथा परेद्युः ॥ १०३ ॥ तं शक्तितो जुगुपुर्धार्तराष्ट्राः
 तेनार्दिताश्चेदिपाश्चालमात्स्याः । पराद्रवन भीष्मबाणोरुभीताः सिंहार्दिताः
 क्षुद्रमृगा इवार्ताः ॥ १०४ ॥ संस्थाप्य तान् भीष्ममभिप्रयान्तमलम्बुसोऽ-
 वारयत्पार्थसूनुम् । विजित्य तं केशवभागिनेयो ययौ भीष्मं धार्तराष्ट्रोऽमु-
 मार ॥ १०५ ॥ तद्बुद्धमासीन्नृपपार्थपुत्रयोर्विचित्रमत्यद्भुतमुग्ररूपम् । समं चिरं
 तत्र धनुश्चकर्त ध्वजं च राजा सहसाऽभिमन्योः ॥ १०६ ॥ अथैनमुग्रैश्च
 शरैर्वर्ष सूतं च तस्याशु जघान वीरः । तदाऽऽसदङ्गीमसेनो नृपं तं जघान
 चाश्वान् धृतराष्ट्रात्मजस्य ॥ १०७ ॥ द्रोणो द्रौणिर्भगदत्तः कृपश्च सचित्र-
 सेना अभ्ययुर्भीमसेनम् । सर्वैश्च तान् विमुखीकृत्य भीमः स चित्रसेनाय
 गदां समाददे ॥ १०८ ॥ तामुद्यतां वीक्ष्य पराद्रवस्ते स चित्रसेनश्च रथादव-
 प्लुतः । संचूर्णितो गदया तद्रथश्च तज्जीवनेनोद्धृषिताश्च कौरवाः ॥ १०९ ॥
 भीष्मस्तु पाश्चालकरुशचेदिप्सवहन् सहस्राणि चतुर्दशोग्रः । रथप्रवर्हानति-
 तिग्मतेजा विद्रावयामास परानवीनिव ॥ ११० ॥ विद्राव्य सर्वामपि पाण्डु-
 सेनां विश्राव्य लोकेषु च कीर्तिमात्मनः । सेनां समाहृत्य ययौ निशागमे
 सम्पूज्यमानो धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १११ ॥ द्रोणो विराट्स्य पुरो निहत्य शङ्खं सुतं
 तस्य विजित्य तं च । विद्राव्य सेनामपि पाण्डवानां ययौ नदीजेन सहैव
 हृष्टः ॥ ११२ ॥ भीमार्जुनावपि शत्रून्निहत्य विद्राव्य सर्वाश्च युधि प्रवीरान् ।
 युधिष्ठिरेणापहृते स्वसैन्ये भीतेन भीष्माच्छिविरं प्रजग्मतुः ॥ ११३ ॥ युधि-
 ष्ठिरो भीष्मपराक्रमेण भीतो भीष्मं स्ववधोपायमेव । प्रष्टुं ययौ निशि
 कृष्णोऽनुजाश्च तस्यान्वयुस्तं स पितामहो यत् ॥ ११४ ॥ भीमार्जुनौ शक्नु-
 वन्तावपि स्म नर्तेऽनुज्ञां हन्तुमिमं तदैच्छताम् । पूज्यो यतो भीष्म उदार-
 कामेनेत्यत्र स राजा वैष्णवास्त्रं गृहीतुं पृष्ठतः कृष्णेन अर्जुनेन च सह पुरतः
 भीमेनाभिपन्नः=प्राप्त इति योजना ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
 ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

कर्मा कृष्णोऽप्ययात्तेन ि पाण्डवार्थे ॥ ११५ ॥ प्राप्यानुज्ञां भीष्म-
तस्ते वधाय शिखण्डिनं तद्वचसाऽग्रयायिनम् । कृत्वा परेद्युर्युधये विनिर्गता
भीष्मं पुरस्कृत्य तथाऽपरेऽपि ॥ ११६ ॥ शिखण्डिनो रक्षकः फल्गुनोऽभू-
द्धीष्मस्य दुःशासन आस चाग्रे । अन्येऽपि सर्वे जुगुप्सुभीष्ममेव न्यवारयन्
भीमसेनादयस्तान् ॥ ११७ ॥ भीष्माय यान्तं युयुधानमाजौ न्यवारयद्राक्ष-
सोऽलम्बुसोऽथ । तं वज्रकल्पैरतुददृष्णिवीरः शरैस्स मायामसृजत्तदोग्राम् ॥
॥ ११८ ॥ अस्त्रेण मायामपनुद्य वीरो व्यद्रावयद्राक्षसं सात्यकिस्तम् ।
तस्मिन् गते युयुधानो रथेन ययौ भीष्मं पार्थिवमेव धन्वी ॥ ११९ ॥ द्रोणो
द्रौणिधर्तिराष्ट्रश्च राजा भूरिश्रवा भगदत्तः कृपश्च । शल्यो बाह्लीकः कृतवर्मा
सुशर्मा सर्वाश्च सेना वारिता वायुजेन ॥ १२० ॥ स तान्मुहुर्विरथीकृत्य
वीरः प्राग्ज्योतिषं सगजं द्रावयित्वा । न्यवारयत्फल्गुनं रोद्धुकामं पार्थश्च
देवव्रतमाससाद ॥ १२१ ॥ युधिष्ठिरं भीष्ममभिप्रयान्तं माद्रीसुताभ्यां
सहितं नृवीरम् । न्यवारयच्छकुनिस्सादिनां च युतोऽयुतेनैव वराश्वगेन ॥
॥ १२२ ॥ तान् सादिनोऽश्वांश्च निहत्य सर्वान् विजित्य तं शकुनिं पाण्ड-
वास्ते । प्राप्सुभीष्मं द्रौपदेयाश्च सर्वे तथा विराट्दुपदौ कुन्तिभोजः ॥ १२३ ॥
धृष्टद्युम्न भीष्ममभिप्रयान्तं न्यवारयत्सैन्धवस्तं स बाणैः । हताश्वसूतं सगणं
द्रावयित्वा समासदद्धीष्ममेवाशु वीरः ॥ १२४ ॥ गुप्तोऽथ पार्थेन रणे
शिखण्डी भीष्मं समासाद्य शरैस्ताडयत् । भीष्मः स्त्रीत्वं तस्य जानन्न तस्मै
मुमोच बाणान् स तु तं तुतोद ॥ १२५ ॥ शिखण्डिनं वारयामास बाणैः
दुर्मर्षणोऽमर्षणविह्वलेक्षणः । नात्येतुमेनमशकच्छिखण्डी दुःशासनः पार्थमवा-

॥ ११४ ॥ ११५ ॥ युधये विनिर्गता इत्यत्र युध्यन्ति अत्रेति युधिः युद्धम् ॥

॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ अस्त्रेण मायामित्यत्र अस्त्रेण=विज्ञानास्त्रेण ॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥ न्यवारयत्फल्गुनं रोद्धुकाममित्यत्र प्राग्ज्योतिषं द्रावयित्वा फल्गुनं
रोद्धुं यः कामः तं न्यवारयदिति योजना । फल्गुनप्रतिरोधेच्छां दूरीचकारेति भावः ।

पुनरभ्यागमनं न्यवारयदिति वा । विद्रावयित्वैव न्यवारयत् न तु समतया युद्धं
कुर्वाणमिति वा । अत एवाह पार्थश्च देवव्रतमाससादेति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

रयत्तदा ॥ १२६ ॥ स लोकवीरोऽपि दुरात्मनः समुना रुद्धोऽशकन्नैनमतीत्य
यातुम् । भीष्मं पार्थस्सायकाश्वास्य तस्मिन् ससज्जिरे पर्वतेष्वप्यसक्ताः ॥
॥ १२७ ॥ अमर्षयुक्तौ चिरमेव वीरावयुध्यतामर्जुनधार्तराष्ट्रौ । समं तदासी-
न्महदद्भुतं च दिवौकसां पश्यतां भूभृतां च ॥ १२८ ॥ तदा विराट्द्रुपदौ
कुन्तिभोजं कृष्णासुतान्केकयांश्चेकितानम् । भूरिः शलः सोमदत्तो विकर्णः
सकेकया वारयामासुरुच्चैः ॥ १२९ ॥ जित्वैव तांस्तेऽभिययुश्च भीष्मं ततो-
ऽर्जुनोऽतीत्य दुःशासनं च । भीष्मं शरैराल्ढरिप्रमाथिभिः शिखण्डिनं धार्त-
राष्ट्रादिमुच्य ॥ १३० ॥ स तैस्समस्तैर्बहुभिश्शस्त्रपूगैर्भृशं मर्मस्वर्दितश्चाप-
मुक्तैः । शरैस्समस्तान्विरथांश्चकार शैनेयपाञ्चाल्ययुधिष्ठिराद्यान् ॥ १३१ ॥
स चेदिपाञ्चालकरुशमुख्यान् रथोत्तमान पञ्चविंशत्सहस्रान् । सम्प्रेषया-
मास यमाय बाणैर्युगान्तकालाग्निरिव प्रवृद्धः ॥ १३२ ॥ निरीक्ष्य तं सूर्य-
मिवातपन्तं सञ्चोदितो वासुदेवेन पार्थः । चिच्छेद तत्कार्मुकं लोकवीरो रणे-
ऽर्धचन्द्रेण स चान्यदाददे ॥ १३३ ॥ चिच्छेद तच्चैवमष्टौ धनूंषि शक्तिं च
चर्मासिवरं पराणि । धनूंषि दत्तानि नृभिर्नृपस्य सर्वाणि चिच्छेद स पाक-
शासनिः ॥ १३४ ॥ ततः शरैस्सूर्यकरप्रकाशैर्विव्याध सर्वे च युधिष्ठिराद्याः ।
तैरर्दितो न्यपतद्भूतले स प्राणान् दधारापि तथोत्तरायणात् ॥ १३५ ॥
निपातितेऽस्मिन्मारुतिद्रोणमुख्यान्विद्राव्य तत्रागमदाशु तेऽपि । तदायुधानि
प्रणिधाय वीराः पार्थाः परे चैनमुपासदन्स्म ॥ १३६ ॥ प्रणम्य तं तद्वच-
नात्समीयुस्तस्मिन् दिने शिविराण्येव सर्वे । परे दिने सर्व एवोपस्थुर्भीष्मं

॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ सायकाश्वास्य तस्मिन् स-
सज्जिर इत्यत्र अस्य=अर्जुनस्य । पर्वतेष्वप्यसक्ताः=पर्वतेषु प्रयोगेऽपि सक्ता न
भवन्ति सम्बध्य स्थिता न भवन्ति । किन्तु पर्वतमपि विदार्य गच्छन्तीत्यर्थः ।
पर्वतेष्वप्यमुक्ता इति पाठे स्वमूलरूपेण पर्वतैः सह युद्धेऽपि पर्वतेष्वमुक्ता इत्यर्थः ।
सायकाः तस्मिन्=दुःशासने ससज्जिरे=सृष्टा आसन् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ विव्याध सर्वेऽपि युधिष्ठिराद्या इत्यत्र
सः=अर्जुनः । विव्याध । युधिष्ठिराद्या विव्यधुः । तथोत्तरायणादित्यत्र ल्यब्लोप-

यदूनांपतिना सहैव ॥ १३७ ॥ स पूर्वदिवसे पार्श्वदत्तबाणोपबर्हणः । तदापि
तृप्परीतात्मा योग्यपेयमयाचत ॥ १३८ ॥ धार्तराष्ट्रैर्विज्ञातं तदा विज्ञाय
वासविः । वारुणास्त्रेण भित्वा च भूमिं वारि सुगन्धि च ॥ १३९ ॥
ऊर्ध्वधारमदादास्ये तर्पितोऽग्नेन सोऽवदत् । यादृश्यस्त्रज्ञता पार्थे दृष्टाऽत्र
कुरुनन्दनाः ॥ १४० ॥ यादृग्बाह्वोर्बलं भीमे संयुगेषु पुनःपुनः । यादृशं
चैव माहात्म्यमनन्तमजरं हरेः ॥ १४१ ॥ विज्ञातं सर्वलोकस्य सभायां
दृष्टमेव च । उपारमत तद्युद्धं सुखिनस्सन्तु भूमिपाः ॥ १४२ ॥ यथोचितं
विभक्तां च भुङ्क्वन् भूपास्सदा भुवम् ॥ १४३ ॥ इत्युक्तः प्रययौ तूष्णीं
धार्तराष्ट्रः स्वकं गृहम् । व्यासदत्तोरुविज्ञानात् सञ्जयादखिलं पिता ॥ १४४ ॥
श्रुत्वा तदापर्यंतप्यत्पाण्डवाः कृष्णदेवताः । मुमुदुश्शिविरं प्राप्य सर्वे कृष्णा-
ऽनुमोदिताः ॥ १४५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

भीष्मपातो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

निमित्तात् पञ्चमी । उत्तरायणं प्रतीक्ष्येत्यर्थः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥
॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥

ॐ ॥ अथाखिलानां पृथिवीपतीनामाचार्यमग्र्यं रथिनां सुविद्यम् ।
रामस्य विश्वाधिपतेस्सुशिष्यं चक्रे चमूपं धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ १ ॥ कर्णोऽथ
भीष्मानुमतो धनुष्मान्युद्धोद्यतोऽभूत्तदसकृतः पुरा । तस्मिन् स्थितेऽनात्त-
धनुस्तदैव रथं समास्थाय गुरुं समन्वगात् ॥ २ ॥ द्रोणो वृत्तो धार्तराष्ट्रेण
धर्मसुतग्रहे तेन कृते प्रतिश्रवे । ज्ञात्वायत्ताः पाण्डवास्तं समीयुर्युद्धाय
तत्राभवदुग्रयुद्धम् ॥ ३ ॥ पतत्रिभिस्तत्र दुधाव शात्रवान् द्रोणो धनुर्मण्डल-
मन्त्रनिस्सृतैः । तमाससादाशु वृकोदरो नदन् समासदन्द्रौणिकृपौ च मदराद्
॥ ४ ॥ स तान्विधूयाभ्यपतद्रणेऽग्रणीः द्रोणं तमन्वार्जुनिरभ्ययात्परां ।
ववार तं मदपतिस्तयोरभूद्रणो महांस्तत्र गदां समाददे ॥ ५ ॥ शल्योऽथ
भीमोऽभिययौ गदाधरस्तमेतयोरत्र बभूव सङ्गरः । उभावजेयौ गदिनाम-
नुत्तमावतुल्यवीर्यौ प्रवरौ बलीयसाम् ॥ ६ ॥ विनेरतुश्चित्तमं प्रपश्यतां
मनोहरं तावभिनर्दमानौ । गदाप्रपाताङ्कितवज्रगात्रौ ददर्श लोकोऽखिल
एव तौ रणे ॥ ७ ॥ गदाभिघातेन वृकोदरस्य विचेतनः प्रापतदत्र मद-
राद् । भीमोऽपि कोपात्प्रचलत्पदः क्षितौ विधाय जानुं सहसोत्थितः
क्षणात् ॥ ८ ॥ विचेतनं पतितं मदराजं विलोक्य भीमं च तमाह्वयन्तम् ।
रथं समारोप्य जनस्य पश्यतः पुरश्च भीमस्य कृपोऽपजग्मिवान् ॥ ९ ॥
विजित्य मद्राधिपमोजसारिहा नदन्नथं प्राप्य निजं स मारुतिः । व्यद्रावय-
द्वाणगणैः परेषामनीकिनीं द्रोणसमक्षमेव ॥ १० ॥ विद्रावयत्याशु कुरुन्
वृकोदरे विधूय सौभद्रमुखान्ससात्यकीन् । द्रोणोऽभिपेदे नृपतिं गृहीतुं

ॐ ॥ १ ॥ तस्मिन् स्थितेऽनात्तधनुरित्यत्र तस्मिन्=भीष्मे स्थिते सति
प्रागनात्तधनुः तदैव=तस्य युद्धोपरमानन्तरमेव । रथं समास्थायेत्युपलक्षणम् ।
धनुश्चादायेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ दुधाव शात्रवानित्यत्र “धूञ् कम्पन” इति
धातोः लिटि रूपम् । कम्पयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमाससादाऽशु धनञ्जयो रथी ॥ ११ ॥ स वासुदेवप्रयते रथे स्थितः शरैश्श-
रीरान्तकरैस्समन्ततः । निहत्य नागाश्चरथान्प्रवर्तयन्नदृश्यताऽऽश्वेव च शोणि-
तापगाः ॥ १२ ॥ निहन्यमानासु किरीटिना चमूष्वारक्षिते धर्मसुते तथाऽऽ-
पदः । चमूं च भीमार्जुनबाणभग्नां द्रोणोऽपहृत्यापययौ निशागमे ॥ १३ ॥
स धार्तराष्ट्रेण युधिष्ठिराग्रहात् संश्रावितः क्रूरवचो निशायाम् । जगाद दूरं
समराद्विनीयतां पार्थस्ततो धर्मसुतं ग्रहीष्ये ॥ १४ ॥ ततः सुशर्मासिंहितो
महारथैस्संशप्तकैर्दूरतरं प्रणेतुम् । युद्धाय भीमानुजमाशु क्लृप्तो दुर्योधनेनो-
मिति सोऽप्यवादीत् ॥ १५ ॥ समाह्वयामासुरथार्जुनं ते प्रातर्हुताशस्य दिशं
रणाय । अयोधयत्तान्स च तत्र गत्वा भीमो गजानीकमथात्र चावधीत् ॥
॥ १६ ॥ निहन्यमानेषु गजेषु सर्वशो विद्राव्यमाणेष्वखिलेषु राजसु ।
प्राञ्ज्योतिषो धार्तराष्ट्रार्थितस्तं समासदत्सुप्रतीकेन धन्वी ॥ १७ ॥ विभी-
षिताः सुप्रतीकेन भीमहया न तस्थुस्तदनु स्म सात्यकिः । सौधद्रमुख्याश्च
गजं तमभ्ययुश्चिक्षेप तेषां सरथानथाम्बरे ॥ १८ ॥ शैनेयपूर्वेषु रथोज्झितेषु
भूमावप्लुत्य कथञ्चिदेव । स्थितेषु भीमे च विभीषिताश्वान् संयम्य युध्य-
त्यपि कृष्ण ऐक्षत् ॥ १९ ॥ संकुशितो वैष्णवास्त्रं प्रमुञ्चेत्प्राञ्ज्योतिषो
भीमसेने ततोऽहम् । याम्यर्जुनेनैव तदस्त्रमात्मनः स्वीकर्तुमन्येन वराद-
धार्यम् ॥ २० ॥ इति स्म सञ्चिन्य सहार्जुनेन तत्राययावथ पार्थ त्रिगर्ताः ।
न्यवारयंस्त्वाष्ट्रमस्त्रं स तेषु व्यवसृजन्मोहनायाशु वीरः ॥ २१ ॥ तदस्त्र-
वीर्येण विमोहितास्ते परस्परं कृष्णपार्थाविति स्म । जघ्नुस्तदा वासविस्तान्विसृज्य
प्राञ्ज्योतिषं हन्तुमिहाभ्यगात् द्रुतम् ॥ २२ ॥ विसृज्य भीमं स च पार्थ-
मेव ययौ गजस्कन्धगतो गज तम् । प्रचोदयामास रथाय तस्य चक्रेऽपसव्यं
हरिरेनमाशु ॥ २३ ॥ मनोजवेनैव रथे परेण सम्भ्राम्यमाणे न तु तं गजः
सः । प्राप्तुं शशाकाथ शरैस्सुतीक्ष्णैरभ्यर्दयामास नृपं स वासविः ॥ २४ ॥
अस्त्रैश्च शस्त्रैस्सुचिरं नृवीरावयुध्यतां तौ बलिनां प्रबहौ । अथो चकर्तास्य

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कर्ता क्रमशः

धनुस्स पार्थस्स वैष्णवास्त्रं च तदांकुशेऽकरोत् ॥ २५ ॥ तस्मिन्नस्त्र तेन
 तदा प्रयुक्ते दधार तद्वासुदेवोऽभितौजाः । तदंसदेशेऽस्य तु वैजयन्ती बभूव
 मालाऽखिललोकधर्तुः ॥ २६ ॥ दृष्ट्वैव तद्धारितमच्युतेन प्रार्थः किमर्थं विधृतं
 त्वयेति । ऊचे तमाहाशु जगन्निवासो मयाऽखिलं धार्यते सर्वदैव ॥ २७ ॥
 न मादृशोऽन्योऽस्ति कुतः परो मत्सोऽहं चतुर्था जगतो हिताय । स्थितोऽस्मि
 मोक्षप्रलयस्थितीनां सृष्टेश्च कर्ता क्रमशः स्वस्मृतिभिः ॥ २८ ॥ स वासु-
 देवादिचतुःस्वरूपः स्थितोऽनिरुद्धो हृदि चाखिलस्य । स एव च क्रोडतनुः
 पुराऽहं भूमिप्रियार्थं नरकाय चादाम् ॥ २९ ॥ अस्त्रं मदीयं वरमस्य चादा-
 मवध्यतां यावदस्त्रं स सूनोः । अस्त्रस्य चान्यो न तु कश्चिदस्ति योऽवध्य
 एतस्य कुतश्च सत्तः ॥ ३० ॥ इति स्म तेनैव मया धृतं तदस्त्रं तदेन जहि
 चास्त्रहीनम् ॥ इत्युक्तमाकर्ण्य स केशवेन सम्मन्त्र्य बाणं हृदये मुमोच ॥
 ॥ ३१ ॥ प्राग्ज्योतिषस्यापरमुत्तमं शरं गजेन्द्रकुम्भस्थल आश्वमज्जयत् । उभौ
 च तौ पेततुराद्रिसन्निभौ महेन्द्रवज्राभिहताविन्नाशु ॥ ३२ ॥ निहत्य तौ
 वासविरुग्रपौरुषो मुमोद साधु स्वजनाभिपूजितः । अथाचलं वृषकं चैव
 हत्वा कनीयसौ शकुनेस्तं च बाणैः ॥ ३३ ॥ विव्याध मायामसृजत्स तां
 च विज्ञानास्त्रेणाशु नाशाय चक्रे । स नष्टमायः प्राद्वत्पापकर्मा ततः पार्थः
 शरपूगैश्चमूं ताम् ॥ ३४ ॥ विद्रावयामास तदा गुरोस्सुतो माहिष्मतीपति-
 माजौ जघान । तदा भीमस्तस्य निहत्य बाहान्व्यद्रावयद्वर्तारार्थीं चमूं च ॥
 ॥ ३५ ॥ भीमार्जुनाभ्यां हन्यमानां चमूं तां दृष्ट्वा द्रोणः क्षिप्रमपाजहार ।
 प्राग्ज्योतिषे निहतेऽथाग्रहाच्च युधिष्ठिरस्यातिविषण्णरूपः ॥ ३६ ॥ दुर्यो-
 धनोऽश्रावयद्दीनवाक्यान्यत्र द्रोणं सोऽपि नृपं जगाद । पार्थे गते श्वो नृपति
 गृहीण्ये निहन्मि वा तत्सदृशं तदीयम् ॥ ३७ ॥ इति प्रतिज्ञां स विधाय भूयः
 प्रातर्ययौ युद्धमाकांक्षमाणः । पञ्चव्यूहं व्यूह्य परैरभेद्यं वराद्विष्णोस्तस्य मन्त्रं
 हि जप्त्वा ॥ ३८ ॥ पार्थाश्च तं प्रापु ऋतेऽर्जुनेन संशप्तकैर्युधुधे सोऽपि
 इत्यत्र क्रमशः=शास्त्रोक्तक्रमेण ॥ २८ ॥ २९ ॥ यावदस्त्रं ससूनोरित्यत्र ससूनोः=
 सूनुना सहितस्य अस्य=नरकस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वीरः । पार्था व्यूहं तु तं प्राप्य नाशकन्भेतुमुद्यताः । जानंश्च प्रतिभायोगात्
 काम्यं नैवाजपन्मनुम् ॥ ३९ ॥ भीमो युधिष्ठिरस्तत्र तज्जं सौभद्रमब्रवीत् ।
 भिन्धि व्यूहमिमं तात वयं त्वामनुयामहे ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो रथिनां
 प्रबहौ विवेश भित्वा द्विषतां चमूं ताम् । अन्वेव तं वायुसुतादयश्च विवि-
 क्षवस्सैन्धवेनैव रुद्धाः ॥ ४१ ॥ वरेण रुद्रस्य निरुध्यमानो जयद्रथेनात्र
 वृकोदरस्तु । विष्णोरभीष्टं वधमार्जुनेस्तदा विज्ञाय शक्तोऽपि न चात्यवर्तता ॥
 ४२ ॥ जयद्रथस्थेन वृषध्वजेन प्रयुध्यमानेषु वृकोदरादिषु । प्रविश्य
 वीरस्स धनञ्जयात्मजो विलोलयामास परोरुसेनाम् ॥ ४३ ॥ स द्रोणदुर्यो-
 धनकर्णशल्यैर्द्रोण्यग्रणीभिः कृतवर्मयुक्तैः । रुद्धश्चाराग्विलेष्वाभीतः शिरांसि
 कृन्तंस्तदनुव्रतानाम् ॥ ४४ ॥ स लक्षणं राजसुतं प्रसह्य पितुस्समीपेऽनय-
 दाशु मृत्यवे । बृहद्बल चोत्तमवीर्यकर्मा वरं रथानामयुतं पतलिभिः ॥ ४५ ॥
 द्रोणादयस्तं हरिकोपभीताः प्रत्यक्षतो हन्तुमशक्नुवन्तः । सम्पन्त्र्य कर्णं
 पुरतो निधाय चक्रुर्विचापाश्वरथं क्षणेन ॥ ४६ ॥ कर्णो धनुस्तस्य कृपश्च
 सारथिं द्रोणो हयानाशु विधूय सायकैः । स चर्मखड्गं रथचक्रपस्य प्रणुद्य
 हस्तस्थितमेव चक्रुः ॥ ४७ ॥ भीतेषु कृष्णादथ तद्वधाय तेष्वससादाशु
 गदायुधं गदी । दौशशासनिस्तौ युगपच्च मम्रतुर्गदाभिघातेन मिथोऽति-
 पौरुषौ ॥ ४८ ॥ तस्मिन्हते शत्रुरत्रं निशम्य हर्षोद्भवं मारुतिरुग्रविक्रमः ।
 विजित्य सर्वानपि सैन्धवादीन् युधिष्ठिरस्यानुमते न्यषीदत् ॥ ४९ ॥ व्यास-
 स्तदा तानमितात्मवैभवो युधिष्ठिरादीन् ग्लपितानबोधयत् । विजित्य संशप्तक-
 पूगमुग्रो निशागमे वासविशप सान्युतः ॥ ५० ॥ निशम्य पुत्रस्य वधं
 भृशार्तः प्रतिश्रवं सोऽथ चकार वीरः । जयद्रथस्यैव वधे निशायां स्वप्नेऽन-
 यत्तं गिरिशान्तिकं हरिः ॥ ५१ ॥ स्वयमेवाखिलजगद्रक्षाद्यमितशक्तिमान् ।
 अप्यच्युतो गुरुद्वारा प्रसादकृदहं त्विति ॥ ५२ ॥ ज्ञापयन्फलगुनस्यास्त्रगुरुं
 गिरिशमञ्जसा । प्रापयित्वैनमेवैतत्प्रसादादस्त्रमुल्बणम् ॥ ५३ ॥ चक्रे

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तदर्थमेवास्य रक्षां चक्रे तदात्मिकाम् । सान्त्वयित्वा सुभद्रां च गत्वो-
 पप्लाव्यमच्युतः ॥ ५४ ॥ योजयित्वा रथं प्रातस्सार्जुनो युद्धमभ्ययात् ॥
 ॥ ५५ ॥ श्रुत्वा प्रतिज्ञां पुरुहूतसूनोर्दुर्योधनेनार्थितस्मिन्धुराजम् । त्राताऽ-
 स्म्यहं सर्वथेति प्रतिज्ञां कृत्वा द्रोणो व्यूहमभेद्यमातनोत् ॥ ५६ ॥ स दिव्य-
 मग्न्यं शकटाब्जचक्रं कृत्वा स्वयं व्यूहमुखे व्यवस्थितः । पृष्ठे कर्णद्रौणिकपैः
 सशल्यैर्जयद्रथं गुप्तमधात्परैश्च ॥ ५७ ॥ अथार्जुनो दिव्यरथोपरि स्थितः
 सुरक्षितः केशवेनाव्ययेन । विजित्य दुर्मर्षणमग्रतोऽभ्ययात् द्रोणं सुधन्वा
 गुरुमुग्रपौरुषः ॥ ५८ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तमाश्वगात्ततः कालात्ययं त्वेव
 विशङ्कमानः । रथं मनोवेगमथानयद्वरिर्यथा शराः पेतुरमुष्य पृष्ठतः ॥ ५९ ॥
 विजित्य हार्दिक्यमथाप्रयत्नतः स इन्द्रसूनुः प्रविवेश तद्वलम् । विलोक्या-
 मास च सायकोत्तमैर्यथा गजेन्द्रो नळिनीं बलोद्धतः ॥ ६० ॥ स उच्चका-
 शेऽतिस्थो रथोत्तमे सवासुदेवो हरिणा यथेन्द्रः । चकर्त चोग्रो द्विषतां
 शिरांसि शरैश्शरीरान्तकरैः समन्ततः ॥ ६१ ॥ दृढायुमच्युतायुं च हत्वा
 विन्दानुविन्दकौ । शराभ्यां प्रेषयामास यमाय विजयो युधि ॥ ६२ ॥
 सुदक्षिणं च काम्भोजं विजित्याम्बष्ठमेव च । श्रुतायुधं नदीजातं वरुणा-
 दाससाद ह ॥ ६३ ॥ यस्यादाद्वरुणो दिव्याममोघां महतीं गदाम् ॥ स तु
 तेन शरैस्तीक्ष्णैरर्पितो विरथं क्षणात् ॥ ६४ ॥ चकार पार्थस्य रथमारु-
 ह्यारिधराय ताम् । गदां चिक्षेप सा तस्य वारुणेः शिर एव तु ॥ ६५ ॥
 बिभेद शतधा शीर्णमस्तिष्कः सोऽपतद्भुवि । अयुध्यन्त स्वगदया यदि ताड-
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शकटाब्जचक्रमित्यत्र बहिः शकटाकारः
 अन्तश्चक्राकारः तयोर्मध्ये पद्माकार इति व्यूहत्रयेण एकत्रैव निर्मितमिति ज्ञेयम् ॥
 ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यथा शराः पेतुरमुष्य पृष्ठत इत्यत्र अमुष्य=अर्जुनस्य
 प्रयुक्ताः शराः पृष्ठतः=अमुष्य अर्जुनस्य पृष्ठतः यथा पेतुः तथा रथमनयदिति
 योजना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हरिणा यथेन्द्र इत्यत्र हरिणा=बलिमदापहारिणा
 वामनेन ॥ ६१ ॥ शराभ्यां प्रेषयामासेत्यत्र शराभ्यां दृढायुमच्युतायुं च हत्वा
 पुनश्शराभ्यां विन्दानुविन्दकौ यमाय प्रेषयामासेति आवृत्त्या योजना ॥ ६२ ॥

यसि स्वयम् ॥ ६६ ॥ तथा विशीर्णमस्तिष्को मरिष्यसि न संशयः ।
 अमोघा चान्यथा सेयं गदा तव भविष्यति ॥ ६७ ॥ इत्यब्रवीत्तं वरुणः
 पुरा तेन स केशवे । अयुध्यति गदाक्षेपात्तया शीर्णशिरा अभूत् ॥ ६८ ॥
 हतेषु वीरेषु निजेषु सङ्घशो विद्रावितेष्वालुलिते च सैन्ये । दुर्योधनो द्रोण-
 मुपेत्य दीनमुवाच हा पार्थ उपेक्षितस्त्वया ॥ ६९ ॥ इतीरितेऽभेद्यममुष्य
 वर्म बध्वा महामन्त्रबलात्स विप्रः । जगाद येनैव बलेन पार्थैर्विरुध्यसे तेन
 हि याहि फल्गुनम् ॥ ७० ॥ इतीरितो धार्तराष्ट्रस्य चापमादाय सौवर्णरथो-
 परिस्थः । जगामः पार्थ तमवारयच्च शरैरनेकैरनलप्रकाशैः ॥ ७१ ॥
 विव्याध पार्थोऽपि तमुग्रवेगैः शरैर्न ते तस्य च वर्मभेदम् । चक्रुस्ततो वास-
 विर्दिव्यमस्त्रं तद्वर्मभेदाय समाददे रुषा ॥ ७२ ॥ सन्धीयमानं तु गुरोस्सुत-
 स्तच्चिच्छेद पार्थोऽथ सुयोधनाश्वान् । हत्वा तलेऽविध्यदथैनमुग्रैर्द्रौणिः शरैः
 पार्थमवारयद्युधि ॥ ७३ ॥ स द्रौणिकर्णप्रमुखैर्धनञ्जयो युयोध ते चैनमवार-
 यञ्छरैः । बभूव युद्धं तदतुल्यमद्भुतं जयद्रथार्थेऽद्भुतवीर्यकर्मणाम् ॥ ७४ ॥
 पार्थे प्रविष्टे कुरुसैन्यमध्ये द्रोणोऽविशत्पाण्डवसैन्यमाशु । स तद्रथानीक-
 मुदग्रवेगैः शरैर्विधूय न्यहनच्च वीरान् ॥ ७५ ॥ स वीरवर्यः स्थविरोऽपि
 यूनां युवेव मध्ये प्रचचार धन्विनाम् । प्रपातयन्वीरशिरांसि बाणैर्युधिष्ठिरं
 चासद्गुणवीर्यः ॥ ७६ ॥ नृपग्रहेच्छुं तमवेक्ष्य सत्यजित् न्यवारयद् द्रौपदि-
 राशु वीर्यवान् । निवारितस्तेन शिरश्शरेण चकर्त पाञ्चालसुतस्य विप्रः ॥
 ७७ ॥ निहत्य तं वीरतमं रणोत्कटं युधिष्ठिरं बाणगणैस्समार्दयत् ।
 सशक्तितस्तेन विधाय सङ्गरं निरायुधो व्यश्वरथः कृतः क्षणात् ॥ ७८ ॥
 स ऊर्ध्वबाहुर्भुवि संस्थितोऽपि गृहीतुमाजौ गुरुणाऽभिपन्नः । माद्रीसुतस्या-

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ येनैव बलेनेत्यत्र
 येन बलेन=मया आमन्व्य निबद्धकवचबलेन पार्थैरपि=सकलपार्थैरपि विरुद्धयसे=
 विरोधं कर्तुं शक्नोषीति यावत् । तेन=कवचबलेन बलिनमेकमर्जुनं याहि । एतद्वर्म-
 बलेन सर्वान् पार्थानपि जेतुं शक्तस्य तव एकोऽर्जुनः किमु वक्तव्य इति भावः ॥
 ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

वरजस्य यानमारुह्य वेगादपजग्मिवांस्ततः ॥ ७९ ॥ द्रोणं ततश्शैशुपालिस्स-
 पुत्रो जारासन्धिः काशिराजस्सशैव्यः । समासदन्केकयाश्चैव पञ्च समार्दय-
 न्बाणगणैश्च सर्वतः ॥ ८० ॥ स तान्क्रमेणैव निकृत्तकन्धरान्शरोत्तमैरत्र
 विधाय विप्रः । निनाय लोकं परमर्ममण्डलं व्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥
 ॥ ८१ ॥ विधूयमाने गुरुणोरुसैन्ये पृथासुतानां पृतनाः परेषाम् । प्रायो
 रणे मारुतसूनुनैव हतप्रवीरा मृदिताः पराद्रवन् ॥ ८२ ॥ अलम्बुसो नाम
 तदैव राक्षसः समासदन्मारुतिमुग्रपौरुषम् । स पीडितस्तेन शरैस्सुतेजनैः
 क्षणाददृश्यत्वमवाप मायया ॥ ८३ ॥ सोऽदृश्यरूपोऽनुचरानपीडयद् भीमस्य
 तद्वीक्ष्य चुकोप मारुतिः । अस्त्रज्ञतामात्मनि केशवाज्ञया सन्दर्शयन्नागत-
 धर्मसङ्कटः ॥ ८४ ॥ त्वाष्ट्रास्त्रमादत्त स काम्यकर्महीनोऽपि भीमस्तत
 उत्थिताश्वराः । ते बाणवर्यास्तददृश्यवेधिनो रक्षो विदार्याऽऽविविशुर्धरातलम् ॥
 ॥ ८५ ॥ तद्वन्यमानं प्रविहाय भीममपाद्रवहूरतरं सुभीतम् । ततस्तु भीमो
 द्विषतां वरूथिनीं विद्रावयामास शरैस्सुमुक्तैः ॥ ८६ ॥ तदैव कृष्णातनयाः
 समेताः जम्बुशूलं संयति सौमदत्तिम् । अलम्बुसं प्राप तदा घटोत्कचः परस्परं
 तौ रथिनावयुध्यताम् ॥ ८७ ॥ घटोत्कचस्तं विरथं विधाय स्वस्थं स्व एवाभि
 युयोध संस्थितः । ततस्तु तं भीमसुतो निगृह्य निपात्य भूमौ प्रददौ प्रहा-
 रम् ॥ ८८ ॥ पदा शिरस्येव स पिष्टमस्तको समार मध्ये पृथिवीपतीनाम् ।
 तस्मिन् हते भैमसेनिः कुरूणां व्यद्रावयद्रथबृन्दं समन्तात् ॥ ८९ ॥ तदाऽऽ-
 सदत्कृतवर्मा रथेन सेनां पाण्डूनां शरवर्षं प्रमुञ्चन् । ददौ वरं तस्य हि पूर्व-
 मच्युतः प्रीतः स्तुत्या सर्वजयं मुहूर्ते ॥ ९० ॥ स तेन पाञ्चालगणान्विजिग्ये
 यमौ च भीमस्य पुरोऽथ तं च । विव्याध बाणेन स वासुदेववरं विजानन्न
 तदा समभ्ययात् ॥ ९१ ॥ विनैव वृष्णीन्विजये वरो यदमुष्य तेनास्य हयान
 स सात्यकिः । निहत्य बाणैरतुदत्स यानमन्यत्समास्थाय ततोऽपजग्मि-
 वान् ॥ ९२ ॥ तदा हरिः पाञ्चजन्यं सुघोषमापूरयामास जयेऽभियुध्यति ।

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ जये अभियुध्यतीत्यत्र जये=अतिजये

कर्णादिभिर्द्रौणिमुखै रिपूणां बलप्रहाणाय परः परेभ्यः ॥ ९३ ॥ स
पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना भृशं सुपूर्णोदरनिःसृतध्वनिः । जगद्विरिश्वेश-
सुरेन्द्रपूर्वकं प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ९४ ॥ गाण्डीवघोषे च तदाऽ-
भिभूते युधिष्ठिरो भीतभीतस्तदैत्य । शैनेयघ्ने परसैन्यमग्रे पार्थे स्वयं
युध्यति केशवः स्म ॥ ९५ ॥ न श्रूयते गाण्डीवस्याद्य घोषः संश्रूयते
पाञ्चजन्यस्य घोषः ॥ तद्याहि जानीहि तमद्य पार्थ यदि स्म जीवत्यसहाय
एषः ॥ ९६ ॥ इतीरितः सात्यकिरत्र विप्रान् सम्पूज्य वित्तैः परमाशिषश्च ।
जयाय तेभ्यः प्रतिगृह्य सेनामुखं ययौ भीमसेनानुयातः ॥ ९७ ॥ भीमस्तु
सेनामुखमाशु भित्वा प्रावेशयद्युयुधानं चमूं ताम् । स युध्यमानो गुरुणाऽ-
भ्युपेक्षितः सूतं निहत्य द्रावयामास चाश्वान् ॥ ९८ ॥ बलं विवृद्धं च
तदाऽस्य सात्यकेर्विप्राशीर्भिः कृष्णवरादपि स्म । बलस्य वृद्धिर्हि पुराऽस्य
दत्ता कृष्णेन तुष्टेन दिने हि तस्मिन् ॥ ९९ ॥ ततो विवृद्धोरुबलात्स
सात्यकिः संस्थाप्य भीमं प्रययौ रथेन । तं बाणवर्षैः पृतनां समन्तान्नि-
घ्नन्तमाजौ हृदिकात्मजोऽभ्ययात् ॥ १०० ॥ तयोरभूद्युद्धमतीव दारुणं
तत्राकरोत्तं विरथं स सात्यकिः । विजित्य तं सात्यकिरुग्रधन्वा शयावती-
त्यैव शिरांसि यूनाम् ॥ १०१ ॥ कृन्तन् शरैस्तं जलसन्ध आगमद्रणे गज-
स्कन्धगतोऽभियोद्धुम् । निवारयन्तं तमसह्यविक्रमं निहत्य बाणैः समरैः स
सात्यकिः ॥ १०२ ॥ विलोळयामास बलं कुरूणां निघ्नन् गजस्यन्दनवाजि-
पत्तिनः । स पार्वतेयांश्च शिलाप्रवर्षिणो निहत्य विद्राव्य च सर्वसैनि-
कान् ॥ १०३ ॥ समासदत्केशवफल्गुनौ च बली तमाराशु च यूपकेतुः ।
तयोरभूद्युद्धमतीव घोरं चिरं विचित्रं च महद्विभीषणम् ॥ १०४ ॥ परस्परं
तौ तुरगान्निहत्य निपात्य सूतौ धनुषी निकृत्य । समीयतुश्चर्ममहासिधारिणौ
अर्जुन इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ गजस्यन्दनवाजिपत्तिन इत्यत्र “द्वन्द्वश्च
प्राणितूर्यसेनाज्ञाना”मिति वचनात् एकवद्भावे कृते पत्तिन इति षष्ठ्यन्तं पदं
चतुरङ्गसैन्यस्येत्यर्थः । युयुधानमेवेत्येवकारस्य त्वमेवेति सम्बन्धः ॥ १०३ ॥

विचित्रमार्गान्युधि सञ्चरन्तौ ॥ १०५ ॥ ससौमदत्तिर्भुवि सात्यकिं रणे
 निपात्य केशेषु च तं प्रगृह्य । पदाऽस्य वक्षस्यधिरुह्य खड्गमुदग्रहीदाशु
 शिरोऽपहर्तुम् ॥ १०६ ॥ तद्वासुदेवस्तु निरीक्ष्य विश्वतश्चक्षुर्जगादाशु धन-
 क्षयं रणे । त्रायस्व शैनेयमिति स्म सोऽपि भल्लेन चिच्छेद भुजं परस्य ॥
 ॥ १०७ ॥ स तेन चोत्कृत्तसखङ्गबाहुर्विनिन्द्य पार्थं निषसाद भूमौ ।
 प्रायोपविष्टश्शरसंस्तरे हरिं ध्यायन् विनिन्दन्नसुरप्रवेशात् ॥ १०८ ॥ गतेऽ-
 सुरावेश उतातिभक्त्या ध्यायत्यमुष्मिन् गरुडध्वजं तम् । शैनेय उत्थाय
 निवार्यमाणः कृष्णार्जुनाद्यैरहरच्छिरोऽस्य ॥ १०९ ॥ तदा स्वकीयं रथमेत-
 दर्थं क्लृप्तं ददौ सात्यकये ससूतम् । कृष्णोऽथ पार्थस्य हयास्तृषादितास्त-
 दाऽसृजद्वारुणास्त्रं स पार्थः ॥ ११० ॥ तेनैव तीर्थं परमं चकार तथाऽश्वशाला-
 मपि बाणरूपाम् । ततो विमुच्यत्वा हयानपाययद्गरिस्तदा वासविरादयत्प-
 रान् ॥ १११ ॥ युयोज कृष्णस्तुरगात्रथे पुनर्गतश्रमानुद्धृतसायकान् प्रभुः ।
 प्रचोदिते तेन रथे स्थितः पुनस्तथैव बीभत्सुररीनयोधयत् ॥ ११२ ॥ शिनि-
 प्रवीरे तु गते युधिष्ठिरः पुनश्च चिन्ताकुलितो बभूव ह । जगाद भीमं च न
 गाण्डिवध्वनिः संश्रूयते पाञ्चजन्यस्य रावः ॥ ११३ ॥ मया नियुक्तश्च गतस्म-
 सात्यकिभारिं च तस्याधिकमेव मन्ये । तत्पाहि पार्थ युयुधानमेव च त्वं भीम
 गत्वा यदि जीवतस्तौ ॥ ११४ ॥ इतीरितः प्राह वृकोदरस्तं न रक्षितं वासुदेवेन
 पार्थम् । ब्रह्मशानावपि जेतु समर्थौ किं द्रौणिकर्णादिधनुर्भृतोऽत्र ॥ ११५ ॥ अतो
 भयं नास्ति धनञ्जयस्य न सात्यकेश्वैव हरेः प्रसादात् । रक्ष्यस्त्वमेवात्र मतो
 ममाद्य द्रोणो ह्ययं यतते त्वां गृहीतुम् ॥ ११६ ॥ इतीरितः प्राह युधिष्ठिरस्तं
 न जीवमाने युधि मां घटोत्कचे । धृष्टदुम्ने चास्त्रविदां वरिष्ठे द्रोणो वशं नेतु-
 मिह प्रभुः क्वचित् ॥ ११७ ॥ यदि प्रियं कर्तुमिहेच्छसि त्वं मम प्रया-
 हाशु च पार्थसात्यकी । रक्षस्व संज्ञामपि सिंहनादात्कुरुष्व मे पार्थशैनेय-
 दृष्टौ ॥ ११८ ॥ तथा हते चैव जयद्रथे मे कुरुष्व संज्ञामिति तेन भीमः ।

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

उक्तस्तु हैडिम्बममुष्य रक्षणे व्यधाच्च सेनापतिमेव सम्यक् ॥११९॥ स चाह
सेनापतिरत्र भीमं प्रयाहि तौ यत्र च केशवार्जुनौ । न जीवमाने मयि
धर्षितुं क्षमो द्रोणो नृपं मृत्युरहं च तस्य ॥ १२० ॥ इति ब्रुवाणे प्रणिधाय
भीमः पुनः पुनस्तं नृपतिं गदाधरः । ययौ परानीकमधिज्यधन्वा निरन्तरं
प्रवपन् बाणपूगान् ॥ १२१ ॥ न्यवारयत्तं शरवर्षधारो द्रोणो वचश्चेदमुवाच
भीमम् । शिष्यस्तेहाद्वासविस्सात्यकिञ्च मया प्रमुक्तौ भृशमानतौ मयि ॥१२२॥
स्वीया प्रतिज्ञाऽपि हि सैन्धवस्य गुप्तौ मया पार्थकृते विस्मृता । दास्ये न ते
मार्गमहं कथञ्चित्पश्यास्त्रवीर्यं मम दिव्यमद्भुतम् ॥ १२३ ॥ इत्युक्तवाक्यस्स
गदां समाददे चिक्षेप तां द्रोणरथाय भीमः । उवाच चाहं पितृवन्मानये
त्वां सदा मृदुस्त्वां प्रति नान्यथा क्वचित् ॥१२४॥ अमार्दवे पश्य च यादृशं
बलं ममेति तस्याऽऽशु विचूर्णितो रथः । गदाभिघातेन वृकोदरस्य ससूतवाजि-
ध्वजयन्त्रकूबरः ॥ १२५ ॥ द्रोणो गदामापतन्तीं निरीक्ष्य त्ववप्लुतो लाघ-
वतो धरातले । तदैव दुर्योधनयापितं रथं परं समास्थाय शरान्ववर्ष ह ॥
॥ १२६ ॥ शरैस्तदीयैः परमास्त्रमन्त्रितैः प्रवृष्यमाणो जगदीरणात्मजः ।
शिरो निधायाऽऽशु पुरो वृषो यथा तमभ्ययादैव रथादवप्लुतः ॥ १२७ ॥
मनोजवादेव तमाप्य भीमो रथं गृहीत्वाऽम्बर आक्षिपत्क्षणात् । शक्तोऽप्यहं
त्वां न निहन्मि गौरवादित्येव सुज्ञापयितुं तदस्य ॥ १२८ ॥ सवाजिसूतः
सरथः क्षितौ पतन्विचूर्णितोऽस्माद्गुरुस्त्ववप्लुतः । तदा विशोकोऽस्य रथं
समानपत्तमारुहद्धीम उदारविक्रमः ॥ १२९ ॥ द्रोणोऽपि दुर्योधनदत्तमन्य
रथं समास्थाय युधिष्ठिरं ययौ । गृहीतुं कामं नृपतिं प्रयान्तं न्यवारयत्संयति
बाहिनीपतिः ॥१३०॥ विद्रावितां द्रोणशरैः स्वसेनां संस्थाप्य भूयो दुपदात्म-
जशरैः । द्रोणं निवार्यैव चमूं परेषां विद्रावयामास च तस्य पश्यतः ॥१३१॥

॥ १२० ॥ इति ब्रुवाणे प्रणिधायेत्यत्र पुनः पुनरिति ब्रुवाणे धृष्टद्युम्ने तं
नृपतिं प्रणिधायेति सम्बन्धः ॥ १२१ ॥ शिष्यस्तेहादित्यत्र शिष्याविति स्नेहा-
दित्यर्थः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ जयैषिणोः पाण्डवधार्तराष्ट्रयोरित्यत्र पाण्डवधार्त-

तयोरभूद्युद्धमतीव रौद्रं जयैषिणोः पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः । अत्यद्भुतं सन्ततबाण-
वर्षमनारतं सुचिरं निर्विशेषम् ॥ १३२ ॥ ततः प्रायाङ्गीमसेनोऽमितौजा
मृगञ्छरैः कौरवराजसेनाम् । विन्दानुविन्दप्रमुखा धार्तराष्ट्रास्तमासेदुर्द्वादश
वीरमुख्याः ॥ १३३ ॥ विद्धश्शरैस्तेर्बहुभिर्वृकोदरः शिरांसि तेषां युगपच्चकर्त्त ॥
॥ १३४ ॥ हतेषु तेषु प्रवरेषु धन्विनां सत्यव्रतः पुरुषितो जयश्च । बृन्दा-
रकः पौरवश्चेत्यमात्याः समासेदुर्धार्तराष्ट्रस्य भीमम् ॥ १३५ ॥ स तैः
पृषत्कौरवकीर्यमाणः शितान्विषाठान्युगपत्समाददे । जहार तैरेव शिरांसि
तेषां हतेषु तेष्वेव परे प्रदुद्रुतुः ॥ १३६ ॥ स सिंहवत्क्षुद्रमृगान् समन्ततो
विद्राव्य शत्रून् हृदिकात्मजं रणे । अभ्यागमत्तेन निवारितः शरैः क्षणेन चक्रे
विरथाश्चसारथिम् । स गाढविद्धस्तु वृकोदरेण रणं विमृज्यापययौ क्षणेन ॥
॥ १३७ ॥ विजित्य हार्दिक्यमथाऽशु भीमो विद्रावयामास वरूथिनीं ताम् ।
सम्प्रेषयन्सर्वनरांश्च कुञ्जरान् यमाय यातो हरिपार्थपार्श्वम् ॥ १३८ ॥ दृष्ट्वैव
कृष्णविजयौ परमप्रहृष्टस्ताभ्यां निरीक्षित उत प्रतिभाषितश्च । संज्ञां नृपस्य
स ददावपि सिहनादात् श्रुत्वा परां मुदमवाप स चाग्र्यबुद्धिः ॥ १३९ ॥
भीमस्य नानदत्त एव महास्वनेन विष्णुत्रशोणितमथो मृतिमापुरेके । भीतेषु
सर्वनृपतिष्वमुमाप तूर्णं कर्णो विकर्णमुखरा अपि धार्तराष्ट्राः ॥ १४० ॥
हत्वा विकर्णमुत तत्र च चित्रसेनं संचूर्णितं च विदधे रथमर्कसूनोः । घोरैः
शरैः पुनरपि स्म समर्द्यमानः कर्णोऽपयानमकरोत् हुतमेव भीमात् ॥ १४१ ॥
आश्वास्य चैव सुचिरं पुनरेव भीमं युद्धाय याति धृतराष्ट्रसुतैस्तथाऽन्यैः ।
तांश्चैव तत्र विनिहत्य तथैव कर्णो व्यश्वायुधः कृत उतापययौ क्षणेन ॥
॥ १४२ ॥ विकर्णचित्तसेनाद्याः एवं वीरतमास्सुताः । कर्णस्य पश्यतो
भीमबाणकृत्तशिरोधराः ॥ १४३ ॥ निपेतुर्धृतराष्ट्रस्य रथेभ्यः पृथिवीतले ।

राष्ट्रयोः जयैषिणोः पाण्डवविजयैषी धृष्टद्युम्नः धार्तराष्ट्रविजयैषी द्रोण इति भावः ॥
॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ शितान् विषाठानित्यत्र “तृतीयोऽति-
शय” इति वचनात् विशेषेण पाठयन्ति परसैन्यमिति विषाठाः=शरविशेषाः ॥
॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ आश्वास्य चैवं

त्रयोविंशतिरेवात्र कर्णसाहाय्यकाक्षिणः ॥ १४४ ॥ एकविंशतिवारं च
 व्यश्वसूतरथध्वजः । गाढमभ्यर्दितस्तीक्ष्णैश्शरैर्भीमेन संयुगे ॥ १४५ ॥ प्राण-
 संशयमापन्नः सर्वलोकस्य पश्यतः । रणं त्यक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्दुःखात्पुनः
 पुनः ॥ १४६ ॥ द्वाविंशतिमयुद्धे तु रामदत्तं सुभास्वरम् । अभेद्यं रथमारुह्य
 विजय धनुरेव च ॥ १४७ ॥ तद्वत्तमेव संगृह्य तूणी चाक्षयसायकौ । आस-
 साद रणे भीमं कर्णो वैकर्तनो रुषा ॥ १४८ ॥ सुघोर आसीत्स ततो
 विमर्दो भीमस्य कर्णस्य च दीर्घकालम् । आकाशमाच्छादयतोः शरैर्घैः
 परस्परं चैव सुरक्तनेत्रयोः ॥ १४९ ॥ ततो भीमो महाबाहुस्सहजाभ्यां च
 संयुतम् । त्वां तु कुण्डलवर्मभ्यां शक्नुयां हन्तुमञ्जसा ॥ १५० ॥ इति
 ज्ञापयितुं तस्य कुण्डले कवचं तथा । शरैरुत्कृत्य समरे पातयामास भूतले ॥
 ॥ १५१ ॥ एवं तान्यपकृष्याहं हन्यां त्वामिति वेदयन् । पुनश्च बहुभि-
 स्तीक्ष्णैश्शरैरेनं समर्दयत् ॥ १५२ ॥ ततस्तु भीमस्य बभूव बुद्धिरस्पर्धि-
 नः सर्वजयो हि दत्तः । अमुष्य रामेण न च स्पृधाऽयं कर्णो मया युध्यति
 कृच्छ्रगो ह्ययम् ॥ १५३ ॥ तथाऽपि मे भगवानत्यनुग्रहाज्जयं ददात्यात्म-
 वचोऽपहाय । मया तु मान्यं वचनं हरेस्सदा तस्मादास्ये विवरं त्वद्य शत्रोः ॥
 ॥ १५४ ॥ एवं स्मृत्वा तेन रन्ध्रे प्रदत्ते कर्णोऽस्त्रवीर्येण धनुर्यकृन्तत् ।
 रश्मीन्ध्यानां च ततो रथं स तत्याज नैजं बलमेव वेदयन् ॥ १५५ ॥ न
 सुचिरमित्यत्र सुचिरमाश्वास्य=विश्राम्य ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥
 ॥ १४६ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ कुण्डलवर्मभ्यामित्यत्र कुण्डलमिति जात्यैकवचनम्
 ॥ १५० ॥ कुण्डले कवचं तथेत्यत्र सहजकुण्डलयोः कवचस्य च इन्द्रेण नीतत्वात्
 तत्सद्भावे तदपि छिनद्मीति सूचनाय कुण्डले=नूतनकुण्डले कवच=नूतनकवचं च
 शरैरुत्कृत्य पातयामासेत्यन्वयः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ भगवानत्यनुग्रहा-
 दित्यत्र अतिपदेन “स्वनियममथ विहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः”
 इति भागवतोक्तेः किञ्चिदनुग्रहवतो भीष्मस्याप्यर्थे स्वनियमं त्यक्तवतो हरेरत्यनुग्रह-
 पात्रे मयि स्वनियमपरित्यागः किमु वाच्य इति सूचयति । मया तु मान्यमित्यत्र
 विशेषवाचिना तुशब्देन भक्तिविशेषवतो ममाल्पभक्तभीष्मवत् प्रभोः नियमत्याजनं

मे रथाद्यैर्धनुषाऽपि कार्यमित्येव स ख्यापयितुं वृकोदरः । खमुत्पपातोत्तम-
वीर्यतेजा रथं च कर्णस्य समास्थितः क्षणात् ॥ १५६ ॥ भीतस्तु कर्णो रथ-
कूबरे तदा व्यलीयतातः स वृकोदरो रथात् । अवप्लुतो ज्ञापयितुं स्वशक्तिं
निरायुधत्वेऽप्यरिनिग्रहादौ ॥ १५७ ॥ नैच्छद्गृहीतुं विनिहन्तुमेव वा
रथं धनुर्वाऽस्य रणेऽपहर्तुम् । द्रोणस्य यद्वत्पूर्वमतीव शक्तोऽप्यमानयद्राम-
वचोऽस्य भक्त्या ॥ १५८ ॥ सत्यां कर्तुं वासवेश्च प्रतिज्ञां सम्मानयन्वैष्ण-
वत्वाच्च कर्णम् । दातुं रन्ध्रं सूर्यजस्य प्रयातः शरक्षेपार्थं दूरमतिष्ठदत्र ॥
॥ १५९ ॥ ततः कर्णो दूरगतं वृकोदरं सम्मानयन्तं रामवाक्यं विजानन् ।
शरैरविध्यत्स च तानवारयद्भ्रजैर्मृतेस्तांश्च चकर्त कर्णः ॥ १६० ॥ व्यसूनाजान्
प्राक्षिपन्तं समेत्य संस्पृश्य चापेन वचश्च दुष्टम् । संश्रावयामास सुयोधनस्य
प्रीत्यै विजानन्नपि तस्य वीर्यम् ॥ १६१ ॥ संश्रावयन्तं वचनानि रूक्षाण्यपा-
न धर्म इति सूचयति ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ कर्णो रथकूबर इत्यत्र
“कूबरस्तु युगन्धर” इत्यनुशासनात् अश्वकन्धरस्थितयुगधारकद्वन्द्वीभूतदारुविशेषः ।
निरायुधत्वेऽप्यरिनिग्रहादावित्यत्र निरायुधत्वेऽपीत्युपलक्षणम् । विरथत्वेऽपी-
त्यपि ग्राह्यम् । एवं च विरथत्वेऽपि स्वशक्तिं द्योतयितुं रथमपहर्तुं नैच्छत् ।
निरायुधत्वेऽपि स्वशक्तिं द्योतयितुं धनुरप्यपहर्तुं नैच्छदिति युक्तम् । कर्णं गृहीतुं
विनिहन्तुं वा नैच्छदिति कथं सङ्गतम् । निरायुधेन कर्णस्य ग्रहणे हनने च
स्वशक्तेरतिस्पष्टत्वज्ञापकत्वेन तथा कुतो न कृतमिति चेत् । सत्यम् । भीत्या कूबरे
विलीनस्य ग्रहणहननयोरपि स्वासाधारणशक्तिप्रख्यापनविरोधित्वात् वीरशिरोमणे-
र्मम नायं धर्म इति तदपि त्यक्तवानित्येकवाक्यतासम्भवात् । अत एव “भीतस्तु
कर्णो रथकूबरे तदा व्यलीयते” इत्युक्तम् । न हि भीत्या विले प्रविष्टस्य मूषिकस्य
ग्रहणाय प्रेक्षावान् शक्तः प्रयतते ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ जरासन्धनिबन्धकरमुष्टि-
सद्भावेऽपि कर्णाहनने निमित्तान्तरं चाह । सत्यां कर्तुमिति । तदुक्तं भारते
“भीमोऽपि मुष्टिमुद्यम्य वज्रगर्भं सुदारुणम् । हन्तुमैच्छत्सूतपुत्रं संस्मरन्नर्जुनं
क्षणात् ॥ शक्तोऽपि नावधीत्कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः । रक्षमाणः प्रतिज्ञां तां
या कृता सव्यसाचिने” इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ यद्यप्य-

हनद्वाणवरैस्तदाऽर्जुनः । स वर्महीनः पार्थवाणाभितप्तो व्यपागमङ्गीम आपा-
त्पयानम् ॥ १६२ ॥ कर्णो भीमे वासवीं नैव शक्तिं विमोक्तुमैच्छन्नैव
बीभत्सुतोऽन्यान् । हन्यामिति प्राह यतस्स कुन्त्यै यद्यप्यवध्यस्स तथाऽपि
भीमः ॥ १६३ ॥ नारायणास्त्र शिरसि प्रपातितं न यस्य लोमाप्यदहच्छिरः
स्थितम् । किं तस्य शक्तिः प्रकरोति वासवी तथाऽन्यदप्यस्त्रशस्त्रं महच्च ॥
॥ १६४ ॥ भीमः कर्णरथं प्राप्तशक्तिं नादातुमैच्छत । अभिप्रायं केशवस्य
जानन्हैडिम्बमृत्यवे ॥ १६५ ॥ ततः कर्णोऽन्यमास्थाय रथमर्जुनमभ्ययात् ।
दिव्यं रथं धनुश्चैव कृष्णबुद्ध्याऽर्जुनो हरेत् ॥ १६६ ॥ इति भीतस्तु तां शक्ति-
मादायार्जुनमृत्यवे । युद्धायायाद्रथं चापं शक्तिं चैकत्र नाकरोत् ॥ १६७ ॥
एकं हतं चेदन्यत्स्यादिति मत्वा भयाकुलः । विभेति सर्वदा नीतेः कृष्ण-
स्यामिततेजसः ॥ १६८ ॥ निश्चितो मरणायैव मृतिकाले तु तं रथम् ।
आरुह्यागाद्धि पूर्वं तु न काल मन्यते मृतेः ॥ १६९ ॥ शक्तिं तु तद्रथगतां
प्रसमीक्ष्य कृष्णः संस्थाप्य पार्थमपि सात्यकिमेव योद्धुम् । दत्त्वा स्वकीय-

वध्यः स तथाऽपि भीम इत्यत्र यद्यपि सः=भीमः तथाऽपि=शक्त्याऽपि अवध्यः
तथाऽपि अहं बीभत्सुतोऽन्यान् न हन्यामेवेति कुन्त्यै यतः प्राह तत एव कर्णः
भीमे वासवीं शक्तिं विमोक्तुं नैच्छत् ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ ततः
कर्णोऽन्यमास्थायेत्यत्र अन्यं=रथं रामदत्तदिव्यरथादन्यम् । ननु रामदत्तरथचापे
किमिति नानीत इत्यत आह । दिव्यं रथमिति । या अर्जुनमुखे आशास्यमाना
तां शक्तिमेवादाय दिव्यरथचापे च विहाय रथान्तरेणायात् । मृतिकाले कर्ण-
पर्वणि दिनान्ते मरणकाले मम मरणानन्तरं किमनेनेति तं रथमारुह्यागमिष्यति ।
एकस्यापि प्रबलायुधस्याभावे अर्जुनः मय्यवज्ञां करिष्यतीति बुद्ध्या शक्तिमात्र-
मानीतवानिति भावः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ शक्तिं तु तद्रथ-
गतामित्यत्र यद्यप्यमोघवैष्णवास्त्रव्यर्थीकरणसमर्थस्य कृष्णस्य शक्तितोऽपि न
भीतिः । तथाऽपि तथा शक्त्या घटोत्कचो हननीय इति बुद्ध्या शक्तेर्व्यर्थीकरण-
मपि कृष्णस्य नाभिप्रेतमिति भावः । विरोचनपुत्रेणेत्यत्र विरोचनस्य पुत्रेण=
कर्णेन सह योद्धुमिति व्यवहितपदसम्बन्धः । बल=स्वावेशेन सामर्थ्यातिशयं

रथमेव विरोचनस्य पुत्रेण सोऽदिशदमुष्य बलं प्रदाय ॥ १७० ॥ शिष्यं
त्वशक्तमिह मे प्रतियोधनाय पार्थो ह्यदादिति स सात्यकिमीक्षमाणः ।
संस्पर्धयैव युयुधे विरथं चकार तेनैव सात्यकिरमुं हरियानसंस्थः ॥ १७१ ॥
न केशवरथे कश्चित् स्थितो याति पराजयम् । अतश्च सात्यकिर्नापि कर्णेनात्र
पराजयम् ॥ १७२ ॥ शस्त्रसंग्रहकाले तु कुमाराणां व्रतं भवेत् । इत्युक्ते
जामदग्न्येन धनुर्विद्या पुराकृता ॥ १७३ ॥ तच्छत्रुवधरूपं च पूर्वासिद्धं
च गूहितम् । अविरुद्धं च धर्मस्य कार्यं रामस्य तुष्टिदम् ॥ १७४ ॥ अनुप-
द्रवं च लोकस्येत्यतो भीमो व्रतं त्विदम् । चकार तूबरेत्युक्ते हन्यामिति
रहः प्रभुः ॥ १७५ ॥ अनुपद्रवाय लोकस्य सुव्यक्तश्मश्रुमण्डलः । सुश्मश्रु
मां न कश्चिद्धि तथा ब्रूयादिति स्फुटम् ॥ १७६ ॥ तदर्जुनो विजानाति

प्रदायेत्यर्थः ॥ १७० ॥ संस्पर्धयैव युयुध इत्यत्र संस्पर्धया=दुर्बलमेव मम सम-
तया योद्धुं प्रेषितवानिति अर्जुनोपरि बहुतरस्पर्धयेत्यर्थः । तेन=स्पर्धापूर्वकयुद्धेन ॥
॥ १७१ ॥ १७२ ॥ धनुर्विद्या पुराकृतेत्यत्र पुराकृता=प्रथमकर्त्रा । तच्छत्रु-
वधरूपं तूबरेति वदन्तं हन्मीति व्रतकर्तुः तूबरेति केनापि न वक्तव्यमिति यन्म-
नीषितं तस्य यः शत्रुः विपरीतकारी तूबरेति वक्तव्यार्थः । तस्य वधरूपं रूपं=
रूपणं निरूपणं यस्मिन् तत् शत्रुवधरूपं व्रतमिति पूर्वेणान्वयः । पूर्वासिद्धं=
पूर्वं केनापि न कृतं गुहितं=केनाप्यज्ञातं गूहनाभावे यः कोऽपि वदिष्यति चेत्स
सर्वोऽपि मारणीयः स्यादित्यतो गूहनं कार्यम् । इदमपि व्रतस्य विशेषणम् । धर्म-
स्याविरुद्धमिति वदता एकादशीभोजनादिव्रतं न कार्यमिति सूचितम् । अनुप-
द्रवं=प्रायशः उपद्रवाजनकम् । विद्यमानदोषकथने हन्मीति प्रतिज्ञायां सर्वेऽपि
ब्रूयुः । सर्वेषामपि हननं स्यात् । अविद्यमानदोषकथने तस्य हननप्रतिज्ञायां अवि-
द्यमानत्वादेव कोऽपि न ब्रूयात् । हननं च कस्यापि न भवेदिति भावेन अनुप-
द्रवमित्युक्तम् ॥ १७४ ॥ एतदेव विवृणोति अनुपद्रवायेति । सुश्मश्रु मां कश्चि-
दपि तथा=तूबरेति स्फुटं न ब्रूयादिति हि=हेतोः सुव्यञ्जस्मश्रुमण्डलः भीमः
तूबरेत्युक्ते हन्यामीति व्रतं रहश्चकारेति योजना । चुपुकाग्रस्मश्रुमान् हि तूबर
इत्युच्यते । लोकोत्तरसौन्दर्यवत्या द्रौपद्याश्चित्ताकर्षणसमर्थे मयि तच्चासन्भावित-

स्नेहाङ्गीमोदितं रहः । अर्जुनस्यापि गाण्डीवं देहीत्युक्ते निहन्म्यहम् ॥
 ॥ १७७ ॥ इति तच्च विजानाति भीम एको न चापरः । गाण्डीवस्यागमं
 पूर्वं जानात्येव हि नारदात् ॥ १७८ ॥ प्रतिज्ञां भीमसेनस्य ब्रुवतः फल्गुने
 रहः । दुर्योधनस्तु शुश्राव तां च कर्णाय सोऽब्रवीत् ॥ १७९ ॥ अतूबरोऽपि
 तेनासौ यस्मात्तूबर इत्यलम् । उक्तः प्रकोपनायैव तस्मादर्जुनमब्रवीत् ॥
 ॥ १८० ॥ जानासि मत्प्रतिज्ञां त्वं त्वत्प्रतिज्ञामहं तथा । तत्र हन्तव्यतां
 प्राप्तो मम वैकर्तनोऽत्र हि ॥ १८१ ॥ प्रतिज्ञातो वधश्चास्य त्वयाऽपि मदनु-
 ज्ञया । अतस्त्वया मया वाऽयं हन्तव्यस्सूतनन्दनः ॥ १८२ ॥ इत्युक्तो वासविः
 प्राह हन्तव्योऽयं मयैव हि । त्वदीयोऽहं यतस्तेन मत्कृतं त्वत्कृतं भवेत् ॥
 ॥ १८३ ॥ न त्वत्कृतं मत्कृतं स्यात् गुरुर्मम यतो भवान् । अतो मयैव
 हन्तव्य इत्युक्त्वा कर्णमब्रवीत् ॥ १८४ ॥ रूक्षा वाचः श्रावितोऽयं भीमः
 कृष्णस्य शृण्वतः । यच्चाभिमन्युर्युष्माभिरेकस्सम्भूय पातितः ॥ १८५ ॥
 अतस्त्वां निहनिष्यामि त्वत्पुत्रं च तवाग्रतः । इत्युक्तोऽन्यथं प्राप्य कर्णं
 आर्वाज्जयद्रथम् ॥ १८६ ॥ द्रौणिकर्णाभिगुप्तं त नाशकद्वन्तुमर्जुनः । तत्र
 वेगं परं चक्रे द्रौणिः पार्थनिवारणे ॥ १८७ ॥ न चैनमशक्तर्तुं यन्नवानपि
 फल्गुनः । तयोरासीच्चिरं युद्धं चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ १८८ ॥ तदृष्ट्वा
 मिति भावः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ विद्याभ्यासकाले गाण्डीवस्यैवाभावात्
 कथमर्जुनस्य उक्तव्रतमित्यत आह गाण्डीवस्येति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
 ॥ १८१ ॥ प्रतिज्ञातो वधश्चास्येत्यत्र अस्य=कर्णस्य वधः मदनुज्ञया त्वया
 प्रतिज्ञातः=द्युतकाले त्वया प्रतिज्ञातः । अतः=मदनुज्ञया त्वया कर्णहननस्य प्रति-
 ज्ञातत्वेन कर्णहननप्रतिज्ञायाः साक्षात् त्वत्कृतत्वात् परम्परया मत्कृतत्वात् त्वया
 वा मया वा कर्णः हननीयः । तूबरेति प्रतिज्ञायाः सामान्यरूपत्वात् त्वत्कृतप्रति-
 ज्ञायाः विशेषरूपत्वात् सामान्यस्य विशेषेणापोद्यत्वात् मदनुज्ञया कृतत्वत्प्रतिज्ञाया
 अपि मत्प्रतिज्ञात्वात् साक्षात्कर्णं हन्यामिति त्वत्कृतप्रतिज्ञारक्षणाय मदंशाविष्टेन
 त्वयैव कर्णहनने उभयोरपि प्रतिज्ञा सफला स्यादिति भावः । अत एव त्वयेति
 विकल्पार्थवाशब्दं विहायैव प्रथममुक्त्वा मया वेति वाशब्देनास्वरसं सूचयता

भगवान्कृष्णो लोहितायति भास्करे । अजिते द्रोणतनये त्वहते च जयद्रथे ॥
 ॥ १८९ ॥ अर्जुनस्य जयाकांक्षी ससर्ज तम ऊर्जितम् ॥ १९० ॥ तमोव्याप्ते
 गगने सूर्यमस्तं गतं मत्वा द्रौणिपूर्वासिमस्ताः । विशश्रमुस्सैन्धवश्चार्जुनस्य
 हतप्रतिज्ञस्य मुखं समैक्षत ॥ १९१ ॥ तदा हरेराज्ञया शक्रसूनुश्चकर्त बाणेन
 जयद्रथस्य । अग्निं विविक्षन्निव दर्शितश्शिरस्तदा वचः प्राह जनार्दनस्तम् ॥
 ॥ १९२ ॥ नैतच्छिरः पातय भूतले त्वमितीरतः पाशुपतास्त्रतेजसा । दधार बाणै-
 रनुपुङ्खपुङ्खैः पुनस्तमूचे गरुडध्वजो वचः ॥ १९३ ॥ इदं पितुस्तस्य करे निपा-
 त्यतां वरो हि दत्तोऽस्य पुराऽमुना यत् । शिरो निकृत्तं भुवि पातयेद्यस्तवास्य
 भूयाच्च शिरस्सहस्रधा ॥ १९४ ॥ इति स्म वध्यस्स पिताऽपि तेनेत्युदीरिते
 तस्य सन्ध्याक्रियस्य । अङ्गे व्यधात्तच्छिर आशु वासविस्स सम्भ्रमात्त-
 ङ्गुवि च न्यपातयत् ॥ १९५ ॥ ततोऽभवत्तस्य शिरस्सहस्रधा हरिश्च चक्रे
 तमसो लयं पुनः । तदैव सूर्ये सकलैश्च दृष्टे हाहेति वादस्सुमहानथाऽऽसीत् ॥
 ॥ १९६ ॥ भीमस्तदा शल्यसुयोधनादीन्कृपं च जित्वा व्यनदत्सुभैरवम् ।
 कुर्वन्साहाय्यं फल्गुनस्यैव तुष्टो बभूव शैनेय उतो हते रिपौ ॥ १९७ ॥
 अपूरयत्पाञ्चजन्यं च कृष्णो मुदा तदा देवदत्तं च पार्थः । भीमस्य नादं
 सह पाञ्चजन्यघोषं श्रुत्वा निहतं सिन्धुराजम् ॥ १९८ ॥ ज्ञात्वा राजा
 धर्मसुतो मुमोढ दुर्योधनश्चास सुदुःखितस्तदा ॥ १९९ ॥ ततो द्रौणिमुखां
 सेनां सर्वा भीमोऽभ्यवर्तत । पार्थः कर्णमुखाञ्छिष्टांस्ततोऽभज्यत तद्वलम् ॥
 ॥ २०० ॥ शीर्णां सेनां प्रविविशुर्धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । ततस्तं देशमापुस्ते यत्र
 मया वेति पश्चादुक्तम् । त्वदीय इत्युपलक्षणम् । त्वदंशेनाविष्टश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥
 ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥
 ॥ १९० ॥ १९१ ॥ अग्निं विविक्षन् इत्यत्र दर्शितः=परैर्दृष्टः ॥ १९२ ॥ अनु-
 पुङ्खपुङ्खैरित्यत्र पुङ्खपदेन शरमूलं कथ्यते । पुङ्खमनु वर्तमानैः अनुपुङ्खपुङ्खैः ॥
 ॥ १९३ ॥ पुराऽमुना यदित्यत्र अमुना=पिता अस्य=सैन्धवस्य ॥ १९४ ॥
 स पिताऽपि तेनेत्यत्र पुत्रवत्स पिताऽपीति समुच्चयार्थमपिपदम् । अङ्गे व्यधादि-
 त्यनेन शब्दपातिशरवत् मन्त्रबलात् मनःपातिशरोऽप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ १९५ ॥

भीमधनञ्जयौ ॥ २०१ ॥ तत एकीकृतास्सर्वे पाण्डवाः सहसोमकाः । परान्
विद्रावयामासुस्ते भीताः प्राद्रवन्दिशः ॥ २०२ ॥ विद्राव्यमाणं सैन्यं
तदृष्ट्वा दुर्योधनो नृपः । जयद्रथवधाच्चैव कुपितोऽभ्यद्रवत्परान् ॥ २०३ ॥
स भीमसेने च धनञ्जयं च युधिष्ठिरं माद्रवतीसुतौ च । धृष्टद्युम्नं सात्यकिं
द्रौपदेयान्सर्वानेकशरवर्षैर्ववर्ष ॥ २०४ ॥ ते विव्यधुस्तं बहुभिश्शिलीमुखैस्स
ताननादृत्य चकर्त बाणैः । धनूंषि चित्राणि महारथानां चकार संख्ये विरथौ
यमौ च ॥ २०५ ॥ आदाय चापानि पराणि तेऽपि दुर्योधनं ववृषुस्साय-
कौघैः । अचिन्तयित्वैव शरान्स एको न्यवारयत्तानखिलांश्च बाणैः ॥ २०६ ॥
तं गाहमानं द्विषतां बहूनां मध्यं द्रोणद्रौणिकृपप्रधानाः । दृष्ट्वा सर्वे जुगुपुः
स्वात्तचापा अनारतं बाणगणान्सृजन्तः ॥ २०७ ॥ सुयोधनः कर्णमाह
जहि भीमममुं युधि । स आह नैव शक्यो हि जेतुं देवैस्सवासवैः ॥ २०८ ॥
देवाज्जीवाम्यहं राजन्युध्यंस्तेनातिपीडितः । अतो घटामहे शक्त्या जयो
दैवे समाहितः ॥ २०९ ॥ दुर्योधनो द्रोणमाह सैन्यवस्त्वदुपेक्षया । पार्थेन
निहतो भीमसात्यकिभ्यां च मे बलम् ॥ २१० ॥ प्रतिज्ञा च परित्यक्ता
पाण्डवस्नेहतस्त्वया । इत्युक्तः कुपितो द्रोणः प्रतिज्ञामकरोत्ततः ॥ २११ ॥
इतः परं नैव रणाद्रात्नावहनि वा क्वचित् । गच्छेयं न च मोक्षयामि वर्यं बद्धं
कथञ्चन ॥ २१२ ॥ मत्पुत्रश्च त्वया वाच्यः पाञ्चालान्नैव शेषयेः । सद्यो-
हित्रानितीत्युक्त्वा विजगाहे निशागमे ॥ २१३ ॥ चमूं परेषामभ्यागादृष्ट-
द्युम्नस्तमाशु च । द्रौणिदुर्योधनौ तत्र विरथीकृत्य मारुतिः ॥ २१४ ॥ द्राव-
यामास तत्सैन्यं पश्यतां सर्वभूभृताम् । अक्षोहिण्यस्तु सप्तैव सेनयोरुभयो-
रपि ॥ २१५ ॥ हतास्तासां च भीमेन तिस्रो द्वे फल्गुनेन च । सौमद्रसात्यकि-
मुखैस्तन्मध्ये षोडशांशकः । हैडिम्बपार्षतमुखैः त्रयाश्च दशमांशकः ॥ २१६ ॥

॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥

॥ २१२ ॥ सद्योहितान् इत्यत्र दुपदस्य दुहितुः द्रौमद्याः कुमारः ॥ २१३ ॥

॥ २१४ ॥ २१५ ॥ तन्मध्ये षोडशांशक इत्यत्र तन्मध्ये=भीमार्जुननिहताक्षोहि-

भीष्मद्रोणद्रौणिभिश्च द्वे समं निहते तदा । तदन्यैर्मिळितैस्सर्वैस्तच्चतुर्थांश
 एव च ॥ २१७ ॥ ततो रात्रौ पञ्चभिश्च पार्थाष्पद्भिश्च कौरवाः । अक्षौ-
 हिणीभिस्संव्यूह्य युद्धं चक्रुस्सुदारुणम् ॥ २१८ ॥ भीमं सेनां द्रावयन्तं पुनः
 कर्णस्समासदत् ॥ २१९ ॥ स कर्णपुरतो भीमो दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
 दुर्योधनस्यावरजौ निष्पिपेष पदा क्षणात् ॥ २२० ॥ रथाश्वध्वजसूतैश्च सह
 तौ न व्यदृश्यताम् । निरायुधोऽहमिति मां त्वमात्थ परुषं वचः ॥ २२१ ॥
 निरायुधः पदैवाहं त्वां हन्तुमशकं तदा । इति कर्णस्य तौ भीमः संज्ञया
 ज्ञापयन् भुवि ॥ २२२ ॥ पदा पिपेष कालिङ्गं मुष्टिनैव जघान ह । मुष्टिना
 त्वद्वधायाहं समर्थ इति किं वदे ॥ २२३ ॥ तस्मान्मया रक्षितस्त्वमिति ज्ञाप-
 यितुं प्रभुः । साश्वसूतध्वजरथः कालिङ्गो मुष्टिचूर्णितः ॥ २२४ ॥ केतु-
 मांश्च पिता तस्य शक्रदेवः श्रुतायुधः । अक्षोहिण्या सेनया च सह भीमेन
 पातितः ॥ २२५ ॥ खड्गयुद्धे पुरा भीष्मे सैनापत्यं प्रकुर्वति । कर्णानुजान्
 ध्रुवाद्यांश्च बहून् जघ्रे स वै निशि ॥ २२६ ॥ संज्ञां भीमकृतां ज्ञात्वा शक्तिं
 चिक्षेप चापराम् । कर्णश्शक्तिर्मया दिव्या न मुक्ता तेन जीवसि ॥ २२७ ॥
 इति ज्ञापयितुं तां तु ज्ञात्वा भीमः क्षणात्तदा । खमुत्पत्य गृहीत्वा च कर्णे
 चिक्षेप सत्वरः ॥ २२८ ॥ यदि त्वया तदा मुक्ता शक्तिस्त्वां सा हनि-
 ष्यति । इति ज्ञापयितुं सा च कर्णरक्षणकांक्षिणा ॥ २२९ ॥ मुक्ता दक्षभुजे
 साऽथ विदार्य धरणीं तथा । भित्त्वा विवेश कर्णस्य दर्शयन्ती निदर्शनम् ॥
 ॥ २३० ॥ ततो भीमः पुनः स्वं तु रथमास्थाय चापभृत् । कर्णस्य पुरतः
 शत्रून् द्रावयामास सर्वतः ॥ २३१ ॥ तं कर्णो वारयामास शरैस्सन्नतपर्वभिः ।

णीपञ्चकमध्ये ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥
 ॥ २२५ ॥ इदानीन्तनरात्रियुद्धप्रसङ्गात् भीष्मपर्वणि दशदिनाभ्यन्तरे सूर्यास्तमयानन्तर-
 मपि किञ्चित्कालं खड्गयुद्धमासीत् । तां कथामपि संगृह्णाति खड्गेति । सम्पूर्णरात्रि-
 युद्धाभावात् तत्र प्रत्येकं न वर्णितम् । यथाऽरण्यपर्वणि छद्मविप्रवधरूपतया तुच्छ-
 त्वाद्युपेक्षिता जाट्यासुरवधकथा दुपदपुरोहितमुखेनोद्योगपर्वणि वाचिता तथेति ज्ञेयम्
 ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

भीमः कर्णरथायैव गदां चिक्षेप वेगितः ॥ २३२ ॥ स तद्गदाविघाताय
स्थूणाकर्णास्त्रमासृजत् । तेनास्त्रेण प्रतिहता सा गदा भीममाव्रजत् ॥ २३३ ॥
भीमो गदां समादाय कर्णस्य रथमारुहत् । तया संचूर्णयामास कर्णस्य
रथकूबरम् ॥ २३४ ॥ एवं त्वच्चूर्णने शक्तो मत्कामास्त्वं हि जीवसि । एवं
निदर्शयित्वैव पुनः स्वं रथमाव्रजत् ॥ २३५ ॥ पुनः कर्णपुरः सेनां जघान
बहुशो रणे । कर्णस्तु तं परित्यज्य सहदेवमुपाद्रवत् ॥ २३६ ॥ स तु तं
विरथीकृत्य धनुः कण्ठेऽवसज्य च । कुत्सयामास बहुशः स तु निर्वेदमाग-
मत् ॥ २३७ ॥ न हन्तुमैच्छत्तं कर्णः पृथायै स्वं वचः स्मरन् । तं विजित्य
रणे कर्णो जघ्ने पार्थवरूथिनीम् ॥ २३८ ॥ ततो द्रौणिर्विविधैर्बाणसङ्घैर्जघान
पार्थस्य चमूं समन्ततः । सा हन्यमाना रणकोविदेन न शं लेभे मृत्युनार्ता
प्रजेव ॥ २३९ ॥ दृष्ट्वा सेनां द्रौणिबलाभिभूतां तमाह्वयामास घटोत्कचो
युधि । द्रौणिस्तमाहालमलं न वत्स पुत्रस्तातं योधयस्वाद्य मां त्वम् ॥
॥ २४० ॥ इत्युक्त ऊचे न पिता मम त्वं सखा पितुर्यद्यपि शत्रुसंश्रयात् ।
अरिश्च मेऽसीति तमाह यद्यरि मां मन्यसे तद्दहं करोमि ॥ २४१ ॥ इत्यु-
चिवाञ्छक्रधनुःप्रकाशं विष्फार्य चापं प्रकिरन् शरौघान् । अभ्यागमद्राक्षस-
मुग्रवेगः स्वसेनया सोऽपि तमभ्यवर्तत ॥ २४२ ॥ स रक्षसां लक्षसमावृतो
बली नृभिश्च वीरैर्बहुभिस्सुशिक्षितैः । अक्षोहिणीमात्रबलेन राक्षसः संक्षोभया-
मास गुरोस्सुतं शरैः ॥ २४३ ॥ स तेन बाणैर्बहुभिः प्रपीडितो विभिन्नगात्रः
क्षतजाभिप्लुताङ्गः । व्यावृत्य नेत्रे कुपितो महद्धनुर्विष्फार्य बाणै रजनीं
चकार ॥ २४४ ॥ सोऽक्षोहिणीं तां क्षणमात्रतः क्षरन्महाशरांस्तानपि राक्ष-
सान् क्षयम् । निनाय पुत्रं च घटोत्कचस्य निष्ठुचं पुरा योऽञ्जनवर्मनामकः ।
॥ २४५ ॥ निरीक्ष्य सेनां स्वसुतं च पातितं घटोत्कचो द्रोणसुतं शरेण ।
विव्याध गाढं स तु त्रिह्रलो ध्वजं समाश्रितश्चाशु ससंज्ञकोऽभवत् ॥ २४६ ॥

॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥

॥ २४२ ॥ २४३ ॥ बाणै रजनीं चकारेत्यत्र “प्रदीपहस्ता अथ योधका”श्चेति
वक्ष्यमाणत्वात् प्रदीपप्रकाशं प्रतिरुध्य तमो विस्तार्य रजनीं चकारेत्यर्थः ॥ २४४ ॥

उत्थाय बाणं यमदण्डकल्पं सन्धाय चापे प्रविकृष्य राक्षसे । मुमोच तेना-
 भिहतः पपात विनष्टसंज्ञः स्वरथे घटोत्कचः ॥ २४७ ॥ विमूर्छितं सारथि-
 रस्य दूरं निनाय युद्धाज्जगतोऽभिपश्यतः । द्रौणिश्च सेनां निशि तैः शरो-
 त्तमैर्व्यद्रावयत्पाण्डवसोमकानाम् ॥ २४८ ॥ संज्ञामवाप्याथ घटोत्कचोऽपि
 क्रुद्धोऽविशत्कौरवसैन्यमाशु । विद्रावयामास स बाणवर्षैः प्रकम्पयामास
 महारथांस्तथा ॥ २४९ ॥ तदैव पार्थ प्रतियोद्धुमागतं वैकर्तनं वीक्ष्य जग-
 त्पतिर्हरिः । घटोत्कचं प्राहिणोच्छक्तिमुग्रां तस्मिन्मोक्तुं पार्थरक्षार्थमेव ॥
 ॥ २५० ॥ स कर्णमाहूय युयोध तेन तस्यानु दुर्योधनपूर्वकाश्च ये । द्रोणेन
 चैतान् समरे स एको निवारयामास ममर्द चाधिकम् ॥ २५१ ॥ ते बाध्य-
 माना बहुशो बलीयसा कर्णं पुरोधाय तमभ्ययोधयन् । न विव्यथे तत्र रणे
 स कर्णः स्ववीर्यमास्थाय महास्त्रवेत्ता ॥ २५२ ॥ निवारयामास गुरोस्सुतं तदा
 भीमस्त्रिगताञ्छतमन्युनन्दनः । अलम्बलो नाम तदैव राक्षसः समागमद्भीम-
 सुत निहन्तुम् ॥ २५३ ॥ युध्वा मृगह्वैनमथो निपात्य घटोत्कचो भूमितलेऽसि-
 नाऽस्य । उत्कृत्य शीर्षं तु सुयोधनेऽक्षिपद्विषेदुरत्राखिलभूमिपालाः ॥ २५४ ॥
 अलायुधोऽथागममुग्रवीर्यो नराशनस्तं स घटोत्कचोऽभ्ययात् । युध्वा मुहूर्ते
 स तु तेन भूमौ निपात्य तं यज्ञपशुं चकार ॥ २५५ ॥ अथास्य शिर
 उत्कृत्य क्रोधादुर्योधनोरसि । चिक्षेप तेन सम्भ्रान्तास्तेन दुर्योधनादयः ॥
 ॥ २५६ ॥ घटोत्कचबलख्यात्यै समर्थेनापि यो रणे । न हतो भीमसेनेन हते-
 ऽस्मिन् भैमसेनिना ॥ २५७ ॥ सर्वे सञ्चोदयामासुः कर्णं शक्तिविमोक्षणे ।
 अस्मिन्हते हतं सर्वं किं नः पार्थः करिष्यति ॥ २५८ ॥ एवं सञ्चोद्य-
 मानस्स धार्तराष्ट्रैः पुनःपुनः । हैडिम्बेनार्द्यमानैस्तु स्वयं च भृशपीडितः ॥
 ॥ २५९ ॥ आदत्त शक्तिं विपुलां पाकशासनसम्भ्रताम् । तामम्बरस्थाय
 घटोत्कचाय शैलोपमायातुलविक्रमाय । चिक्षेप मृत्यो रसनोपमामलं प्रकाश-
 यन्तीं प्रदिशो दिशश्च ॥ २६० ॥ निर्भिण्णवक्षास्स तथा पपात व्यचूर्णयं-

॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥

॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

च्छत्रबलं हतोऽपि । तस्मिन् हते जहृषुर्धार्तिराष्ट्रा उच्चक्रुशुर्दधुवुश्चाम्बराणि ॥
 ॥ २६१ ॥ तदा ननर्त केशवस्समाश्लिषच्च फल्गुनम् । ननाद शङ्खमाधम-
 ज्जहास चोरुनिस्स्वनः ॥ २६२ ॥ तमपृच्छदुडाकेशः किमेतदिति दुर्मनाः ।
 हते सुतेऽग्रजेऽस्माकं वीरे किं नन्दसि प्रभो ॥ २६३ ॥ तमाह भगवान्
 कृष्णो दिष्ट्या जीवसि फल्गुन । त्वदर्शं निहिता शक्तिर्विमुक्ताऽस्मिन्हि
 राक्षसे ॥ २६४ ॥ ततो युधिष्ठिरो दुःखादमर्षाच्चाभ्यवर्तत । कर्णं प्रति
 तमाहाथ कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ २६५ ॥ ययाऽर्जुनो निहन्तव्यस्तयाऽसौ
 राक्षसो हतः । तन्माशुचस्त्वं राजेन्द्र दिष्ट्या जीवति फल्गुनः ॥ २६६ ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ व्यासस्ततो युद्धमवर्तत ॥ २६७ ॥ भीमार्जुनाभ्यामिह
 हन्यमाने बले कुरूणामितरैश्च पाण्डवे । प्रदीपहस्ता अथ योधकाश्च सर्वेऽपि
 निद्रावशगा बभूवुः ॥ २६८ ॥ दृष्ट्वैव तानाह धनञ्जयस्तदा स्वप्स्यन्तु याव-
 च्छशिनः प्रकाशः । इतीरिता आशिषः फल्गुनाथ प्रयुज्य सर्वे सुषुपुर्न्यथा-
 स्थिताः ॥ २६९ ॥ पुनश्च चन्द्रेऽभ्युदिते युधे ते समाययुःशस्त्रमहास्त्रवर्षाः ।
 तत्रायातस्सात्यकिं सोमदत्तो भूरिश्च ताभ्यां युयुधे स एकः ॥ २७० ॥
 हतौ च तौ पेततुस्तेन भूमौ बाह्लीक एनं समरं त्वयोधयत् । स सात्यकिं
 विरथीकृत्य बाणं वधाय तस्याशु मुमोच वीरः ॥ २७१ ॥ चिच्छेद तं भीम-
 सेनस्त्रिवैव तस्मै शतघ्नीं प्रजहार बाह्लिकः । तथा हतो विह्वलितो वृको-
 दरो जघान तं गदया सोऽपतच्च ॥ २७२ ॥ बाह्लीकः प्रार्थयामास पूर्वं
 स्नेहपुरस्सरम् । भीम त्वयैव हन्तव्यो रणेऽहं प्रीतिमिच्छता ॥ २७३ ॥
 तदा यशश्च धर्मं च लोकं च प्राप्नुयामहम् । इत्युक्त आह तं भीमो नितरां
 व्यथितस्तदा ॥ २७४ ॥ हन्यां नैवान्यथा युद्धे तत्ते शुश्रूषणं भवेत् । इति
 तेन हतस्तत्र भीमसेनेन बाह्लिकः ॥ २७५ ॥ हते बाह्लिके कौरवा भीम-

॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ हन्यां नैवान्यथे-

त्यत्र अन्यथा=त्वदाज्ञां विना न हन्याम् । ततू=त्वदाज्ञया हननं ते शुश्रूषणं
 भवेत् । यद्वा नितरां व्यथितस्त्वां हन्याम् । अन्यथा नैव ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

सेनमभ्याजम्भुः कर्णदुर्योधनाद्याः । द्रौणिं पुरस्कृत्य गुरुं च पार्षतः सभ्रा-
 तृकः सात्यकिना समभ्ययात् ॥ २७६ ॥ संशप्तकैरेव पार्थो युयोध
 तद्युद्धमासीदति रौद्रमङ्कुतम् । अक्षोहिणीं तत्र भीमार्जुनाभ्यां निषूदिता
 रत्नियुद्धे समन्तात् ॥ २७७ ॥ ततस्सूर्यश्चाभ्युदितस्तदातिघोरं द्रोणः कर्म
 युद्धे चकार । स पाञ्चालानां रथवृन्दं प्रविश्य जघान हस्त्यश्वरथान्नरांश्च ॥
 ॥ २७८ ॥ विद्रावितास्तेन महारथाश्च नैवाविन्दञ्छर्म बाणान्धकारे । युवेव
 वृद्धोऽपि चचार युद्धे स उच्चधन्वा परमास्त्रवेत्ता ॥ २७९ ॥ रथार्बुदं तेन
 हतं च तत्र ततस्सहस्रं गुणितं नराणाम् । ततो दशांशो निहतो हयानां
 गजार्बुदं चैव रणोत्कटेन ॥ २८० ॥ तथा विराट्द्रुपदौ शराभ्यां निनाय लोकं
 परमाजिमध्ये । ततो विजित्यैव गुरोस्सुतादीन् धृष्टद्युम्नं भीमसेनो जुगोप ॥
 ॥ २८१ ॥ धृष्टद्युम्नो भीमसेनाभिगुप्तो द्रोणं हन्तुं यत्नमुच्चैश्चकार । निवारया-
 मास गुरुशरौघैर्धृष्टद्युम्नं सोऽपि तं सायकेन ॥ २८२ ॥ विव्याध तेनाभि-
 हतस्स मूर्छामवाप विप्रो निषसाद चाशु । धृष्टद्युम्नस्सत्वरं स्वङ्गचर्मण्यादाय
 तस्याऽरुरुहे रथोत्तमम् ॥ २८३ ॥ संज्ञामवाप्याथ गुरुशरौघैः प्रादेशमात्रे
 व्यथयामास तं च । स तैरतिव्यथितस्तद्रथाच्च परावृत्तः स्वं रथमारुरोह ॥
 ॥ २८४ ॥ सुसंरब्धौ तौ पुनरेव युद्धं सञ्चक्रतुर्वृष्टशराम्बुधारौ ॥ २८५ ॥
 निवार्य शत्रुं स शरैर्ब्रह्मास्त्रमसृजद्विजः । तेन सन्दाहयामास पाञ्चालान्सुब-
 हूत्रणे ॥ २८६ ॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च तेनान्येऽपि हतास्तदा । भीमोऽर्जु-
 नस्सात्यकिश्च पर्यायेण गुरोस्सुतम् ॥ २८७ ॥ दूरतो वारयामासुर्महत्या
 सेनया सह । कर्णदुर्योधनादींश्च शल्यं भोजं कृपं तथा ॥ २८८ ॥ भीमा-
 र्जुनौ शरौघेण वारयामासतू रणे । तत्र भीमो गजानीकं जयत्सेनं च माग-
 धम् ॥ २८९ ॥ जघान सुबहूंश्चैव मागधानां रथव्रजान् । अथ मालव-

॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ रथार्बुदमित्यत्र अर्बुदपदेन विंशतिसहस्रमुच्यते ।
 अर्बुदपदेन महासङ्ख्याऽपि कथ्यते । तेन विंशतिसहस्रं त्रिंशत्सहस्रं चोच्यते ।
 प्रकृते तु विंशत्सहस्रमुच्यत इति भावः ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥
 ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ भोजं कृपं तथेत्यत्र भोजः=यदुकुलो-

राजस्य त्वश्वत्थामाभिधं गजम् ॥ २९० ॥ भीमसेनहतं दृष्ट्वा वासुदेवप्रचो-
दितः । अश्वत्थामा हत इति प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ २९१ ॥ अश्वत्थाम-
वधं श्रुत्वा नाहं योत्स्य इति स्वयम् । पुरोक्तं धर्मजायैव तेन द्रोणो युधि-
ष्ठिरम् ॥ २९२ ॥ ब्रूहि सत्यमिति प्राह सत्यमित्येव सोऽब्रवीत् । उपांशु
कुञ्जरश्चेति द्रोणोऽतो व्यथितोऽभवत् ॥ २९३ ॥ तस्य भीमो रथेषां च
गृहीत्वा न तवेदशम् । योग्यं गुणवतो नित्यं परधर्मोपजीवनम् ॥ २९४ ॥
इत्याह स्वस्था मुनयश्चालमेहीति तं तदा । ऊचुस्तदखिलं ज्ञात्वा
द्रोणश्शस्त्रमवासृजत् ॥ २९५ ॥ सन्यस्य कर्माणि तदाऽखिलानि योगारूढः
परमं वासुदेवम् । सर्वेश्वरं नित्यनिरस्तदोषं ध्यायन्मुक्त्वा देहमगात्स्वधाम ॥
॥ २९६ ॥ तं केशवः पाण्डवा गोतमश्च यान्तं स्वलोकं ददृशुर्विहायसा ।
धृष्टद्युम्नः पाण्डवैर्वार्यमाणोऽप्यगात्स्वङ्गं चर्म चादाय तत्र ॥ २९७ ॥ छित्वा-
ऽसिना तस्य शिरः पुनश्च रथं स्वकीयं त्वरया समास्थितः । दृष्ट्वा कृपस्तं
सुभृशं भयार्दितः सम्प्राद्रवद्वाजिनमेकमास्थितः ॥ २९८ ॥ संछिन्ने द्रोण-
शिरसि गर्हयामास वासविः । युधिष्ठिरं च पाञ्चाल्यं सात्यकिश्चापि
कोपितः ॥ २९९ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु तावाह कथं भूरिश्रवा हतः । इति त सात्यकिः
क्रुद्धो गदापाणिस्समभ्ययात् ॥ ३०० ॥ आह्वयामास पाञ्चाल्यस्तं धृतासिर-
विस्मयः । तदा जग्राह शैनेयं भीमः कृष्णप्रचोदितः ॥ ३०१ ॥ शमया-
मास पार्थं च पाञ्चाल्यस्नेहयन्त्रितः । ते वासुदेवेन तदाऽनुशिक्षिताः स्नेहं
पुनः पूर्ववदापुरुत्तमम् । यत्ताश्च युद्धाय समुद्यताश्च तदाऽगमद् द्रौणिरप्यात्त-
धन्वा ॥ ३०२ ॥ आश्रुत्य तातं निहतं प्रतिज्ञां चकार निशेषरिपुप्रमाथने ।
नारायणास्त्रं विसमर्ज कोपात्तदा भीता भीममृते समस्ताः ॥ ३०३ ॥
युधिष्ठिरः प्राह विषण्णचेतनः शैनेयपूर्वाः प्रतियान्तु सर्वे । सभ्रातृकोऽहं
द्रौणिवरास्त्रमग्नौ भवेयमित्यत्र जगाद केशवः ॥ ३०४ ॥ नमध्वमस्त्रस्य ततो
विमोक्ष्यथेत्यथ प्रणोमुश्च धनञ्जयादिकाः । सर्वे न भीमस्तदमुष्य मूर्ध्नि पपात
त्यन्नः कृतवर्मा ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥
॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

सोऽग्राविव संस्थितोऽग्निः ॥ ३०५ ॥ अदह्यमाने भीमेऽपि बह्वौ वह्निरिव
स्थिते । अवेष्टयद्वारुणेन पार्थोऽत्रात्मप्रपत्तये ॥ ३०६ ॥ न देहे पतिता-
स्त्रस्य बहिर्वेष्टनतः फलम् । तथाऽपि स्नेहवशगो वेष्टयामास फल्गुनः ॥ ३०७ ॥
अमोघत्वं निजास्त्रस्य भीमस्यावध्यतामपि । साधयन्सार्जुनः कृष्णो भीमस्य
रथमारुहत् ॥ ३०८ ॥ वेष्टितं वारुणास्त्रेण प्रविष्टं बाह्यतस्तदा । सहितत्वात्
केशवेन नरत्वादथ फल्गुनम् ॥ ३०९ ॥ तदस्त्रं नादहत्ताभ्यां स्वरथादवरो-
पिते । भीम अच्छिन्नहेतौ च तदस्त्रं शान्तिमागमत् ॥ ३१० ॥ शुद्धक्षत्रिय-
धर्मेषु निरतो यद्वृकोदरः । बाहनादवतीर्यान्धैः प्रणतेऽपि निरायुधैः ॥ ३११ ॥
सायुधस्सरथोऽयुध्यदविषह्यमपीश्वरैः । स्वधर्महानौ मित्राणां कर्तव्यं यन्नि-
षेधनम् ॥ ३१२ ॥ अतस्सोऽयानपि प्राह मा नमध्वमिति स्फुटम् । नमस्कार्य-
मपि ह्यस्त्रं न नभ्यं जीवनेच्छया ॥ ३१३ ॥ समरे शत्रुणा मुक्तं तस्मात्तं न
चकार सः । अस्त्राभिमानी वायुर्हि देवताऽस्य हरिः स्वयम् ॥ ३१४ ॥
तस्माद्भीमं स्वरूपत्वान्नादहत्वाग्निमग्निवत् ॥ ३१५ ॥ मनसैवादरं चक्रे भीमोऽस्त्रे
च हरौ तदा । क्षत्रधर्मानुसारेण न ननाम च बाह्यतः ॥ ३१६ ॥ वासुदेवः
स्वकीयास्त्रं भीमं चामोघमेव तु । साधयित्वाऽनन्तशक्तिः पुनरश्वानचोदयत् ॥
॥ ३१७ ॥ पुनः प्रयोक्तुमस्त्रं तं धार्तराष्ट्रोऽभ्यचोदयत् । द्रौणिर्न शक्यमि-
त्युक्त्वा धृष्टद्युम्नं समभ्ययात् ॥ ३१८ ॥ आयान्तमीक्ष्यैव गुरोस्सुतं तं धृष्ट-
द्युम्नं सात्यकिरभ्ययाद्रणे । उभौ च तौ सायकाभ्यामविध्यन्निपेतस्तुस्तौ च

॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ आत्मप्रपत्तय इत्यत्र प्रकर्षेण पत्तिः प्रपत्तिः
भीमसेनोपरि मनसः आसक्तिः स्नेह इत्यर्थः ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ निजास्त्रस्य=नारायणा-
स्त्रस्य ॥ ३०८ ॥ वेष्टितं वारुणास्त्रेणेत्यत्र वारुणास्त्रेण बाह्यतः वेष्टितं तदस्त्रं प्रविष्टं=
स्वज्वालामध्ये प्रविष्टमपि भीमं शीतलोदकमिलितोष्णोदकवत् नादहत् । केशवेन
सहितत्वात् नरत्वाच्च । इदं चोपलक्षणम् कृतनमस्कारत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । फल्गुनं
च नादहत् ॥ ३०९ ॥ आच्छिन्नहेतौ आच्छिन्ना=बलान्मोचिता हेतिरायुधं यस्य
तस्मिंश्च सति तदस्त्रं शान्तिमागमत् ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥
॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ आयान्तमीक्ष्यैव गुरोः सुतं तं धृष्टद्युम्न

विमूर्छितौ रणे ॥३१९॥ भीमस्याभ्यागतस्याश्वान्द्रौणिर्व्यद्रावयद्रणे । संस्था-
पयति तान्भीमे ददर्श द्रौणिमर्जुनः ॥ ३२० ॥ ततोऽर्जुनस्तं प्रतियोद्धुमा-
गमद्रूक्षा वाचः श्रावयन्क्रुद्धरूपः । तत्राग्नेयं द्रौणिरमुश्चदस्त्रं तेन व्याप्ता पृतना
पाण्डवानाम् ॥ ३२१ ॥ अक्षौहिणी निहता चात्र सेना पार्थ सयानं हरि-
रुज्जहार । जीवन्तमालोक्य सुरेन्द्रनन्दनं द्रौणिः कोपात्कार्मुकं चापहाय ॥
॥ ३२२ ॥ ययौ तमागत्य जगाद कृष्णो वेदान्तकृत्पूर्णषाड्गुण्यदेहः । मा
याहि साक्षाद्विरिश्सुराणां कार्याय भूमौ बलवानजायथाः ॥ ३२३ ॥
महच्च कार्यं पुनरस्ति दृष्टं तवाऽऽशु तच्च प्रतिपादयेति । तथोदितः प्रातरिति
ब्रुवाणो ययौ प्रणम्याखिलवेदयोनिम् ॥ ३२४ ॥ ययुस्तमन्वेव सुयो-
धनादयो दुःखानतास्ते शिविराय भीताः । पार्थाश्च सर्वे मुदिता जनार्दनं परं
स्तुवन्तश्शिविराय जग्मुः ॥ ३२५ ॥ तत्रापि रात्रावमितान्हरेर्गुणाननुस्म-
रन्तो मुमुदुस्समेताः ॥ ३२६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
द्रोणपर्वनिर्णयो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इत्यत्र त=स्वपितुर्वधकर्तारं धृष्टद्युम्नं प्रत्यायान्तमिति योग्यपदाध्याहारः ॥ ३१९ ॥
॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
गुरुभावप्रकाशिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथानुज्ञामुपादाय द्रौणेर्दुर्योधनो नृपः । कर्णं सेनापतिं चक्रे
सोऽगाद्युद्धाय दंशितः ॥ १ ॥ तत्राभवद्युद्धमतीव दारुणं पाण्डोस्सुतानां
धृतराष्ट्रजैर्गजे । तत्रोदयाद्रिप्रतिमे प्रदृश्यते भीमो यथोऽद्यन्त्सविताऽति-
निर्मलः ॥ २ ॥ तं कालयन्तं नृपतीन् क्षेमधूर्तिरभ्यागमत्तस्य गजं जघान ।
तं वीर्यमत्तं प्रतिलभ्य भीमो निनाय मृत्योः सदनाय शीघ्रम् ॥ ३ ॥ निहत्य
तं मारुतिरभ्यकृन्तत् शिरांसि यूनां परपक्षपातिनाम् । विक्षोभयामास च
शत्रुसैन्यं सिंहो यथैव श्वसृगालयूथम् ॥ ४ ॥ संक्षोभ्यमाणं तदनीकमीक्ष्य
द्रौणी रथेन प्रतिजग्मिवांस्तम् । तद्युद्धमासीदतिघोरमद्भुतं पुरा यथा नाऽस
च कस्यचित्कचित् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वैव तदेवगन्धर्वविप्रा ऊचुर्नेदृग्दृष्टपूर्वं सुयुद्धम् ।
न चोत्तरं वाऽपि भविष्यतीदृक्कलां च सर्वाणि न षोडशीमियुः ॥ ६ ॥ नैता-
दृशी ज्ञानसम्पद्धलं वा द्वयं कुतो वायुमृते शिवं तथा । द्वयोस्समाहार इह
द्वयोरपि ज्ञानस्य बाह्वोश्च बलस्य सूर्जितः ॥ ७ ॥ इतीर्यमाणे विबुधैर्नरो-
त्तमौ दिशस्समस्ता गगनं च पत्रिभिः । निरन्तरं चक्रतुरुत्तमौजसौ दृष्ट्वैव
तद्भीतिमगुर्महारथाः ॥ ८ ॥ शरासने मारुतिना निराकृते द्रौणिर्महास्त्राणि
मुमोच तस्मिन् । तान्यस्त्रवयैर्बलवानविस्मयस्संशामयामास सुतोऽनिलस्य ॥
॥ ९ ॥ पुनश्शरैरेव परस्परं तावयुध्यतां चित्रमलं च सुष्ठु । तदा तु
भीमस्य शरैर्भृशार्तो द्रौणिः पपाताऽऽशु दृढं विचेतनः ॥ १० ॥ भीमश्च

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ द्वयोः समाहार इह द्वयो-
रित्यत्र द्वयोः=भीमाश्चत्थाम्नोः । ज्ञानस्य बाह्वोर्बलस्येति द्वयोः ॥ ७ ॥ ८ ॥
महास्त्राणि मुमोचेत्यत्र धनुर्निरपेक्षशक्तिप्रासासिपरश्वधशतघ्नीप्रभृतीनि महास्त्राणी-
त्यर्थः । मन्त्रपूर्वकतया प्रयुक्तत्वात् शस्त्राण्येवैतानि अस्त्राण्यपीति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥
पुनश्शरैरेवेति वदता प्राग्युद्धं तदुक्तरीत्या न शरैरिति सूचितम् । पुनरिति वदता
इदानीं धनुरन्तरं गृहीत्वा युद्धं कृतमिति सूचितम् ॥ १० ॥ भीमश्च विह्वलतनुः

विह्वलतनुस्स तु किञ्चिदेव पूर्वं गते गुरुसुते प्रययौ क्षणेन । निर्धूतयुद्धश्रम
 आत्तधन्वा योद्धुं गजौघं प्रतिनादिताशः ॥ ११ ॥ तस्मिन् गजान्मर्दयति
 धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरम् । आयाद्युद्धाय तौ युद्धं राजानौ चक्रतुश्चिरम् ॥ १२ ॥
 तत्र तं विरथं चक्रे सहसैव युधिष्ठिरः । स गदामाददे शुर्वीं तं भीमोऽभ्यपत-
 द्गदी ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा कृपस्तं स्वरथमारोप्याऽपययौ ततः । तदैव कर्ण-
 नकुलौ भृशं बाणैरयुध्यताम् ॥ १४ ॥ नकुलं विरथं कृत्वा कर्णोऽथ प्रपला-
 यितम् । अनुद्रुत्य च वेगेन कण्ठे धनुरवासृजत् ॥ १५ ॥ उक्त्वा च परुषा
 वाचः कुन्त्या वचनगौरवात् । न जघानैव नकुलं विसृज्य च ययौ परान् ॥
 ॥ १६ ॥ विन्दानुविन्दावथ केकयौ रणे समासदत्सात्यकिरुग्रविक्रमः । तयोरमु-
 ष्याभवदुग्रवैशंसं प्रवर्षतोरुत्तमसायकान्बहून् ॥ १७ ॥ ताभ्यां निरुद्धः सहसा
 जहार तत्रानुविन्दस्य शिरोऽथ विन्दः । युयोध शैनेयमथास्थावुभौ परस्परं
 चक्रतुरुत्तमाहवे ॥ १८ ॥ ततश्च चर्मासिधरौ प्रचेरतुः श्येनौ यथाऽऽकाशतले
 कृतश्रमौ । निकृत्य चान्योन्यमुभौ च चर्मणी वरासिपाणीं युगपत्समीयतुः ॥
 ॥ १९ ॥ तत्रापहस्तेन शिरस्सकुण्डलं जहार विन्दस्य मृधे स सात्यकिः ।
 निहत्य तौ बन्धुजनैस्सुपूजितो जगाम शत्रूनपरान्प्रकम्पयन् ॥ २० ॥ कृप-
 मायान्तमीक्ष्य च तपसा मां प्रपीडयेत् । इति मत्वा पार्षितस्तु भीमं शरण-
 मेयिवान् ॥ २१ ॥ कर्णं समन्तात्प्रतिकालयन्तं वरूथिनीमिन्द्रसुतस्समभ्य-
 यात् । क्षणात्तमाजौ विरथं च चक्रे ततोऽपहारं स चकार चम्बाः ॥ २२ ॥
 पराजितस्संगतिं सूर्यसूनुः सुतेन शक्रस्य स धार्तराष्ट्रम् । जगाद बाहुं प्रति-
 गृह्य पार्थो जिगाय मामन्यमनस्कमाजौ ॥ २३ ॥ कामं रथो मे धनुरप्य-
 भेद्यं दत्तं भृगूणामधिपेन दिव्यम् । यन्ता न तादृङ्मम यादृशो हरिश्शल्यो
 यदि स्यात्त्वदर्शिं निहन्याम् ॥ २४ ॥ इतीरिते सौत्यकृते स शल्यं प्रोवाच
 स क्रुद्ध इवाभवत्तदा । दुर्योधनो रथिनस्सारथेस्तु विवर्णयन्नुत्तमतामशा-

स तु किञ्चिदेवेत्यत्र गुरुसुते गते=दृढतरमूर्च्छां गते सति । पूर्वं किञ्चिद्विह्वलतनुः
 स भीमोऽपि क्षणेन निर्धूतयुद्धश्रमः सन् गजौघं योद्धुं ययाविति योजना ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मयत् ॥ २५ ॥ बुद्ध्या बलेन ज्ञानेन धैर्याद्यैरपि योऽधिकः । रथिनस्सारथिः
 स स्यादर्जुनस्य यथा हरिः ॥ २६ ॥ यथा शिवस्य ब्रह्माऽभूत् दहतस्त्रिपुरं
 पुरा । इत्यादिवाक्यैस्संशान्त इव शल्योऽथ सारथिः ॥ २७ ॥ बभूव तेन
 सहितस्सेनां व्यूहं रवेस्सुतः । गच्छन्युद्धाय दर्पेण प्राह यो मेऽर्जुनं पुमान् ॥
 २८ ॥ दर्शयेत्तस्य दास्यामि प्रीतो वित्तमनर्गलम् । इत्युक्तवन्तं बहुशः
 प्राह शल्यः प्रहस्य च ॥ २९ ॥ निवातकवचां येन हता दग्धं च खाण्ड-
 वम् । को नाम तं जयेन्मर्त्यो दृष्टो वोऽपि स गोग्रहे ॥ ३० ॥ काकगोमा
 युधर्मा त्वं हंससिंहोपमं रणे । मा याहि पार्थ मा याहि हतोऽनेन यमक्ष-
 यम् ॥ ३१ ॥ इत्युक्ते रविजो मद्रान्नितरां पर्यकुत्सयत् । शल्योऽपि सर्व-
 देशेषु नीचमध्योत्तमा नराः ॥ ३२ ॥ सन्तीत्युक्त्वाऽस्य सारथ्यं चक्रे पार्थ-
 हितेप्सया । कर्णोऽथ शल्यनियतेन रथेन पार्थसेनामवाप्य विदुधाव शरैः
 समन्तात् । संरक्षितो युधि सुयोधनगौतमाद्यैराचार्यजेन च महास्त्रविदां
 वरेण ॥ ३३ ॥ तं भीमपार्षतशिनिप्रवराभिगुप्ता सा पाण्डवेयपृतनाऽभिवर्ष-
 बाणैः । तां सूर्यसूनु रथ बाणवरैर्विदार्य सम्प्रार्दयच्छितशरैरथ धर्मसूनुम् ॥
 ३४ ॥ कृत्वा तमाशु विरथं धनुरस्य कण्ठे सज्यं निधाय परुषा गिर
 आह चोच्चैः । दृष्ट्वैव मारुतिरमुं भृशमातुतोद् दुर्योधनं विरथकार्मुकमत्र
 कृत्वा ॥ ३५ ॥ तं प्राणसंशयगतं नृपतिं निरीक्ष्य कर्णं जगाद् युधि मद्र-
 पतिः प्रदर्श्य । यस्यार्थमेव समरस्त्वमियं च सेना तं त्वं यमस्य सदनं प्रयि-
 यासुमद्य ॥ ३६ ॥ भीमेन पीडितममुं परिपाहि शीघ्रं किं ते युधिष्ठिरमिमं

॥ २३ ॥ २४ ॥ रथिनस्सारथेस्तु इत्यत्र रथिनः सकाशात् ॥ २५ ॥ बुद्ध्या
 बलेनेत्यत्र रणाङ्कणे निरायुधतया स्थितस्य सूतस्य धैर्योद्दीपनाय बलमप्यपेक्षितम् ।
 अन्यथा उत्तरकुमारवद् भीत्या पलायनमपि कुर्यादिति भावः । बुद्धिर्नाम सहज-
 बुद्धिः ज्ञानम् । सूतशास्त्रादिकौशलाभिज्ञता ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वैव मारुतिरमुं इत्यत्र अमुं=स्वाग्रज-
 पीडां कुर्वाणं कर्णं दृष्ट्वैव दुर्योधनं भृशमातुतोदेति सम्बन्धः । भारेण एकतुलान्तमने
 अपरतुलापसरणवद् दुर्योधनस्य प्राणसङ्कटे कारिते कर्णः युधिष्ठिरं विहाय स्वय-

हि मुधा निपीड्य । श्रुत्वाऽस्य वाक्यमपहाय युधिष्ठिरं तं कर्णो ययौ नृपति-
रक्षणतत्परोऽलम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वैव तं पवनसूनुरभित्वियाय क्रोधादिधक्षुरिव
कर्णममेयधामा । राजावनाय शिनिपुङ्गवपार्षतौ च सन्दिश्य कर्णमभिगच्छत
आस रूपम् ॥ ३८ ॥ अन्ते कृतान्तनरसिंहतनोर्यथैव विष्णोर्हरं ग्रसत
आत्तसमस्तविश्वम् । तद्वेगतः प्रतिचचाल धरा समस्ता विद्राविता च
सकला प्रतिवीरसेना ॥ ३९ ॥ वैकर्तनेन शरसञ्चयताडितस्स बाणं च वज्र-
सदृशं प्रमुमोच तस्मिन् । तेनाहतो मृतकवत्स पपात कर्णो भीमः क्षुरं च
जगृहे प्रययौ च पद्भ्याम् ॥ ४० ॥ निन्दां हरेस्तु विदधाति परोक्षगोऽपि यस्तं
प्रगृह्य करवाणि विजिह्वमेव । एवं हि वायुतनयस्य महाप्रतिज्ञा छेतुं स
तेन रविजस्य ससार जिह्वाम् ॥ ४१ ॥ आयान्तमन्तिकममुं प्रसमीक्ष्य
शल्यो नेत्याह हेतुभिरहो न मृषा प्रतिज्ञा । कार्या त्वयैव पुरुहूतसुतस्य
जिह्वां मा तेन पातय मरुत्सुत सूतसूनोः ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वा प्रमुखात्तस्य
रथेनैव तु मद्राट् । वैकर्तनमपोवाह सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४३ ॥ जित्वा
सूर्यसुतं भीमः कौरवाणामनीकिनीम् । सर्वा विद्रावयामास द्रौणिदुर्योधना-
वृताम् ॥ ४४ ॥ अक्षौहिणीत्रयं तेन तदा विलुलितं क्षणात् । तदैव गुरु-

मेवाऽऽयास्यतीति बुद्ध्या दुर्योधनस्यैव प्राणसन्देहं कारितवानिति भावः । कर्णा-
पसरणदुर्योधनप्राणसङ्कटाख्यकार्यद्वयलाभात् । केवलं कर्णापसरणाय न गतवानिति
भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ उच्चैः परुषा वाच इति
वदता क्रेदानीं भवतां रक्षकः कृष्णः इत्यादिहर्यवज्ञारूपवाक्यमप्युक्तमिति सूचि-
तम् । इदमेव लोकान्तभक्तानां श्रोत्रयोरुच्चैः परुषरूपं वचनम् । “जीवाभेदो निर्गु-
णत्वमपूर्णगुणता तथा । साम्याधिक्ये तदन्येषां भेदस्तद्गत एव च ॥ प्रादुर्भाव-
विपर्यासस्तद्भक्तद्वेष एव च । तत्प्रमाणस्य निन्दा च द्वेषा एतेऽखिला मताः” ॥
इति वचनात् परमवैष्णवस्वाग्रजनिन्दाऽपि विष्णुनिन्दैव । एवं च उभयथाऽपि
विष्णुनिन्दायाः अधुनैव कर्णेन कृतत्वात् भीमस्य महान् कोपोऽभूदिति भावेनाह
निन्दां हरेस्त्विति ॥ ४१ ॥ न मृषा प्रतिज्ञेत्यत्र पुरुहूतसुतस्य प्रतिज्ञा त्वयैव मृषा
न कार्या । जिह्वाच्छेदे अभिमानी कर्णः न जीवेत् । छिन्नजिह्वस्य छिन्नस्याङ्ग-

पुत्रोऽयात्पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ४५ ॥ विमृद्य सकलां सेनां कृत्वा च
 विरथं नृपम् । धृष्टद्युम्नं यमौ चैव सात्वर्किं द्रौपदीसुतान् ॥ ४६ ॥ क्षणेन
 विरथीकृत्य सर्वाश्चक्रे निरायुधान् । तान्भग्नदर्पान्नृणतोऽपयातानन्वेव बाणा-
 वृतमन्तरिक्षम् । कुर्वन्त्ययौ धर्मराजस्तमाह किं नः स्वधर्मे निरतान्विहंसि ॥
 ४७ ॥ क्षत्रियान्परधर्मस्थो मा हिंसीरिति चोदितः । प्रहस्य तान्विहायैव
 ययौ यत्राच्युतार्जुनौ ॥ ४८ ॥ संशप्तकैस्तत्र संयुध्यमानं समाह्वयामास
 सुरेन्द्रसूनुम् । स बाणयुक्तं भुजगेन्द्रकल्पमुन्नम्य बाहुं युधये सुशूरम् ॥ ४९ ॥
 पार्थस्संशप्तकगणैस्सन्दृष्टस्समरार्थिभिः । आहूतो द्रौणिना चैव कार्यं कृष्ण-
 मपृच्छत ॥ ५० ॥ चोदयामास च हयान्कृष्णो द्रौणिरथं प्रति ॥ ५१ ॥ उभौ
 च तावस्त्रविदां प्रधानौ महाबलौ संयति जातद्वयौ । शरैस्समस्ताः प्रदिशो
 दिशश्च द्रौणीन्द्रसूनु तिमिराः प्रचक्रतुः ॥ ५२ ॥ द्रौणिस्तदा स्यन्दनवाजि-
 रोमस्त्ररोमकूपध्वजकार्मुकेभ्यः । शरानमोघान्सततं सृजानो बबन्ध पार्थ शर-
 पञ्जरेण ॥ ५३ ॥ तस्मिन्निबद्धे हरिरप्रमेयो विबोधयामास सुरेन्द्रसूनुम् ।
 आलिङ्गनेनास्य ददौ बलं च स उत्थितोऽस्त्राण्यमुचन्महान्ति ॥ ५४ ॥
 निवार्य तानस्त्रवरैर्गुरोस्सुतश्चिच्छेद च ज्यां युधि गाण्डिवस्य । वर्ष पार्थ च
 शरैरथान्या ज्याऽऽसीत्तथा गाण्डिवं सोऽप्ययुङ्क्त ॥ ५५ ॥ ततश्शरेण
 कुपितश्शितेन द्रौणिसारथेः । शिरो जहार कौन्तेयस्सारथ्यं सोऽकरोत्

हीनत्वेन तद्वधोऽपि वीराणामनुचितः । एवं च त्वयैव कर्णस्य जिह्वाच्छेदे द्वेधा-
 ऽप्यर्जुनप्रतिज्ञा व्यर्था स्यात् । तेन कारणेन सूर्यसुतस्य जिह्वां मा पातयेति योजना
 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 तिमिराः प्रचक्रतुरित्यत्र “अर्शादिभ्योऽङि”ति वचनात् तिमिराः=तिमिरवती-
 रित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स उत्थितोऽस्त्राणीत्यत्र उत्थितः=शरपञ्जरादुत्थितः ऊर्ध्व
 गतः ॥ ५४ ॥ अन्या ज्यायसीदित्यत्र चापवत् गाण्डीवज्याया अच्छेद्यत्वात्
 छिन्नाग्रलतावत्सैव ज्या पुनरंकुरिताऽऽसीदिति भावेनाह अथान्या ज्याऽऽसी-
 दिति । अन्या छिन्नादन्या अच्छिन्नेत्यर्थः । अत एव सन्वाय तां पुनरिति ग्रन्थ-
 कारः स्वयमेव बक्ष्यति । तामेव सन्वायेत्यर्थः । अत एव छिन्नाग्रलतावदिति

स्वयम् ॥ ५६ ॥ शरान्विसृजता तेन सारथ्यमपि कुर्वता । शरकूटेन
पार्थस्स पुनर्बद्धो द्विजन्मना ॥ ५७ ॥ पुनरालिङ्ग्य कृष्णस्तमधाच्छत्रु-
विघातकम् । बलमस्मिस्ततः पार्थ उत्तस्थौ शरचापधृत् ॥ ५८ ॥ ववर्ष च
शरान्भूयो द्रोणपुत्रेऽरिमर्दनः । पुनस्तस्य नूनोद ज्यां द्रौणिस्सन्धाय तां
पुनः ॥ ५९ ॥ पार्थो द्रोणसुतस्याश्वरश्मींश्चिच्छेद सायकैः । विरश्मयो
हया द्रौणेः पुनः पार्थशराहताः ॥ ६० ॥ अपोर्हुर्दूरमेतस्मात्सोऽपि संस्थाप्य
तान्पुनः । चिन्तयामास नैतस्मादधिकं शक्यतेऽर्जुने ॥ ६१ ॥ सारथित्वात्
केशवस्य ध्वजस्थत्वाद्धनूमतः । गाण्डीवत्वात्कार्मुकस्य त्रेषुध्योरक्षयत्वतः ॥
॥ ६२ ॥ अवध्यत्वात्तथाऽश्वानामभेद्यत्वाद्रथस्य च । अतो योद्धुं समर्थोऽपि
नाद्य यामि धनञ्जयम् ॥ ६३ ॥ एवं स मत्वा प्रविवेश सेनां पाण्डोस्सुता-
नामथ तं समभ्ययात् । पाण्ड्यस्तयोरास सुयुद्धमद्भुतं प्रवर्षतोस्सायकपूग-
मुग्रम् ॥ ६४ ॥ अष्टावष्टगवान्यूहुश्शकटानि यदायुधम् । अहस्तदष्टभागेन
द्रौणिश्चिच्छेद तत्र हि ॥ ६५ ॥ अथ तं विरथं कृत्वा छित्वा कार्मुकमाहवे ।
सकुण्डल शिरो द्रौणिर्जहार मकुटोज्ज्वलम् ॥ ६६ ॥ अथ विद्रावयामास
पृतनां पाण्डवीं शरैः । तदा जघान पार्थोऽपि दण्डधाराख्यमागधम् ॥ ६७ ॥
विद्राव्यमाणां पृतनां निरीक्ष्य गुरोस्सुतेनाभ्यगामत्वरवान् । धृष्टद्युम्नस्तं स
ऋचे सुपापं हनिष्ये त्वामद्य युद्धे गुरुग्रम् ॥ ६८ ॥ इत्युक्तो दर्शयामास
पार्षतः खड्गमुत्तमम् । अयं तव पितुर्हन्ता वदिष्यति तवोत्तरम् ॥ ६९ ॥
इत्युक्त्वा धनुरादाय ववर्ष च शरान्वहन् । तयोस्समभवद्युद्धं तुमुल रोमहर्ष-
णम् ॥ ७० ॥ स तत्र पार्षतं द्रौणिः क्षणेन विरथायुधम् । कृत्वाऽन्ताय
शरांस्तीक्ष्णान्मुमोच न च तस्य ते । त्वचं च चिच्छिदुर्द्रौणिः खड्गहस्तोऽभि-

प्रागस्माभिर्निर्दर्शनमदर्शि ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ दूरमपोहुः=दूरं दुद्रुवुः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अष्टावष्टगवा-
नीत्यत्र अष्टौ गावः वृषाः येषां तानि अष्टगवानीति शकटानां विशेषणम् । समा-
सान्तगोशब्दादवादेशे कृते अष्टगवानीति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अहश्चत्वारो
यामाः तत्प्राष्टमो भागः यामार्धम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

जग्मिवान् ॥ ७१ ॥ खड्गेन सास्त्रैः शस्त्रैरप्यनिर्भिण्णत्वचं तदा । मौर्व्या
ममन्थ धनुषः पातयित्वा धरातले ॥ ७२ ॥ आकृष्यमाणं पात्रुषतं दृष्ट्वा
कृष्णप्रचोदितः । पार्थो भीमश्चोभयतः शरैरभिनिजघ्नतुः ॥ ७३ ॥ स ताभ्यां
वज्रसमितैः शरैरभिहतो भृशम् । विसृज्य पार्षतं स्वीयमारुरोह रथं पुनः ॥
॥ ७४ ॥ जगाम च ततोऽन्यत्र पाञ्चाल्योऽपि रथं पुनः । आरुह्यान्त्यं स्वात्त-
धन्वा कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ७५ ॥ तयोरासीत्सुतमुलं युद्धमद्भुतदर्शनम् ।
तत्र नातिप्रयत्नेन पाञ्चाल्यो विरथायुधम् ॥ ७६ ॥ चकार कृतवर्माणं
तमपोवाह गौतमः । अथ दुर्योधनो राजा माद्रेयावभ्ययाद्रथी ॥ ७७ ॥
ताभ्यां तस्याभवद्दोरं युद्धमद्भुतदर्शनम् । तत्र नातिप्रयत्नेन तेन तौ विरथी-
कृतौ ॥ ७८ ॥ स्वयं युधिष्ठिरो राजा तदा तं समवारयत् । व्यश्वसूतध्वजं
चक्रे तं च दुर्योधनो रणे ॥ ७९ ॥ अथाऽऽगतं सूर्यसुतं पुनश्च जगाम भीमो
रभसो रथेन । दुर्योधन चास्य समक्षमेव चकार वीरो विरथं क्षणेन ॥ ८० ॥
निवार्य कर्णं च शरैरमुष्य सूनोस्सुषेणस्य शिरश्चकर्त । पपात भूमौ स पितुः
समीपे यथा हतः सत्यसेनोऽमुनैव ॥ ८१ ॥ यथैव कर्णाविरजौ पुरैव निशा-
युद्धे कर्णपुरः प्रपातितौ । हतं तमीक्ष्यैव विकर्तनात्मजः क्रोधान्वितो भीम-
सेनं विहाय ॥ ८२ ॥ ययौ ऋमृद्यैव चमूं युधिष्ठिरं रथे परे स्वश्वयुते व्यव-
स्थितम् । न्यवारयेतां शिनिपौत्रपार्षतौ कृष्णासुताः सोमकसङ्घयुक्ताः ॥
॥ ८३ ॥ स तान्समस्तान्विरथान्विधाय युधिष्ठिरं प्राप युतं यमाभ्याम् ।
निहत्य सोऽश्वान्युधि धर्मसूनोर्निरायुधौ तौ च यमौ चकार ॥ ८४ ॥ तानेक-
यानोपगतान्पुनश्च ममर्द बाणैश्च वचोभिरुग्रैः । तदैव मोक्षाय नृपस्य भीमो
दुर्योधनं विरथं संविधाय ॥ ८५ ॥ विव्याध मर्मस्वतितीक्ष्णसायकैस्तं दर्श-
यामास रवेस्सुताय । शल्यस्तदा धर्मसुतं विहाय कर्णो ययौ तत्र युधिष्ठि-
रोऽपि ॥ ८६ ॥ गत्वा शनैः शिबिरं तत्र शिष्ये कर्णो यदा राजगृध्री जगाम ।

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कर्णो यदा राजगृध्रीत्यत्र

“गृधि आकांक्षाया”मिति धातोः राजगृध्री=राजरक्षणाकांक्षी ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

द्रौणिः कृपश्चात्र तदैव जग्मतुस्तदा भीमो द्रौणिकर्णौ जगाम ॥ ८७ ॥ कृपो
नृपं रथमारोपयच्च विद्धं शरैर्भीमबाहुप्रमुक्तैः । नृपं समादाय कृपेऽपयाते
भीमार्दितौ द्रौणिकर्णौ शरौघैः ॥ ८८ ॥ विहाय तं जग्मतुस्सोमकानां चमूं
शरौघैरभिपातयन्तौ । अथात्र राजानमचक्षमाणो धनञ्जयो वासुदेवप्रनुन्नः ॥
॥ ८९ ॥ अभ्याययौ पार्षतः स्वां तु सेनां कर्णाहतां वीक्ष्य कुरुनपीडयत् ।
न्यवारयत्समायान्तं कपिप्रवरकेतनम् । द्रौणिर्दुःशासनश्चैव धृष्टद्युम्नमवार-
यत् ॥ ९० ॥ उभावतिरथौ तौ तु शस्त्रास्त्रैरभ्यवर्षताम् । दुःशासनः पार्षतश्च
कुर्वन्तौ बाणजं तमः ॥ ९१ ॥ तत्र दुःशासनेनाजौ स्तम्भितौ द्रुपदात्मजः ।
यतमानोऽपि निर्यन्नः कृतो युद्धे निरायुधः ॥ ९२ ॥ तदाऽभवद्युद्धमतीव
दारुणं द्रौणेस्तनूजेन तु वज्रपाणेः । तत्रापि बद्धः शरपञ्जरेण पार्थोऽपनु-
त्ताऽपि हि गाण्डिवज्या ॥ ९३ ॥ पार्थोऽथ कृष्णोदितबाहुवीर्यो निहत्य सूतं
गुरुपुत्रकस्य । छित्वा च रश्मीस्तुरगानमुष्य विद्रावयामास शरैस्सुदूरम् ॥
॥ ९४ ॥ अतीत्य पुत्रं तु गुरोस्समागते पार्थे कर्णो द्रावयामास सेनाम् ।
पाण्डोस्सुतानां शरवर्षधारो दुर्योधनश्चानुययौ तमेव ॥ ९५ ॥ कर्णमायान्तमा-
लोक्य द्रावयन्तं निजां चमूं धनुरन्यत्समादाय धृष्टद्युम्नो न्यवारयत् ॥ ९६ ॥
तयोरासीन्महद्युद्धं चिरं सममविश्रमम् । तदैव सात्यकिर्वीरो दुर्योधनमवार-
यत् ॥ ९७ ॥ निवारितः सात्यकिना रणे दुर्योधनो नृपः । निहत्य सात्य-
केरश्वान् द्रौपदेश्वापमच्छिनत् ॥ ९८ ॥ तदन्तरैव कर्णोऽपि पार्षताश्वान-
पातयत् । तयोर्विरथयोरेवं भग्नं तत्पाण्डवं बलम् ॥ ९९ ॥ बलं स्वकीयं
बहुधा विभिन्नं समीक्ष्य भीमो मृगराजकेतुः । कृत्वा धराकम्पकमुग्रनादं
रणेऽभ्ययात्कौरवराजसैन्यम् ॥ १०० ॥ नादेन बाणैश्च वृकोदरेण भग्नं तदा
कौरवसैन्यमाशु । दिशो विदुद्राव सुयोधनोऽपि कृतो रणे तेन वित्राहनायुधः
॥ १०१ ॥ दृष्ट्वैव तत्पाण्डवानां च सेनां समावृत्ता क्षिप्रमचार्यवेगा । तथा
पुनः कौरवाणां बलं तद्भग्नं दूरादूरतरं प्रदुद्रवे ॥ १०२ ॥ हन्यमानं दिशो

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

यातं पाश्चालैर्भीमसंश्रयात् । सुयोधनबलं दृष्ट्वा जज्वालाधिरथिः क्रुधा ॥
 ॥ १०३ ॥ सोऽमोघं रामदैवत्यमस्त्रं भार्गवसंज्ञितम् । सर्वास्त्रनाशकं दिव्य-
 मप्रतिद्वन्द्वमाददे ॥ १०४ ॥ तच्च भीमपुरोगेषु सैन्येष्वमुचदुल्बणम् । तदस्त्रं
 वर्जयामास भीमं रामप्रसादतः ॥ १०५ ॥ अन्ये तु दुद्रुवुः केचिच्छिष्टाः
 प्रापुर्यमक्षयम् । न ह्यस्त्रं द्रवमाणांस्तद्धन्ति तेन सपार्षताः ॥ १०६ ॥
 पाश्चाला द्रौपदेयाश्च शैनेयाद्याश्च सर्वशः । पलायनेनोवरिता अर्जुनोऽप्यस्त्रमुद्य-
 तम् ॥ १०७ ॥ वीक्ष्य प्रत्यस्त्रहीनं तदप्राप्यैव रवेस्सुतम् । वासुदेवमिदं
 प्राह वर्जयित्वैव सूतजम् ॥ १०८ ॥ अन्यत्र यामि नैवास्मादस्त्राज्जीवन-
 मन्यथा । इत्यूचिवांसं पार्थं तं कृष्णोऽप्राप्यैव सूतजम् ॥ १०९ ॥ अन्येनैव
 पथा भीमं प्रापयामास विश्वकृत् । तत्रार्जुनोऽवदद्भीमं याहि द्रष्टुं युधिष्ठि-
 रम् ॥ ११० ॥ प्रवृत्तिं विद्धि भूपस्य मां तु संशप्तका युधे । आह्वयन्ति
 हतोच्छेषास्तानहं यामि तद्युधे ॥ १११ ॥ इत्यूचिवांसं तमुवाच भीमो
 जानन् स्वबाहोर्बलमप्रमेयम् । संशप्तकान् सूतजं कौरवांश्च योत्स्येऽह-
 मेकस्त्वमुपैहि भूपम् ॥ ११२ ॥ त्यक्त्वा रणं नाहमितो व्रजेयं न मां
 वदेत्कश्चनयुद्धभीतम् । इति ब्रुवाणं तमनन्तशक्तिः प्रीतः कृष्णः प्रशशंसाधि-
 केष्टम् ॥ ११३ ॥ ययौ युधिष्ठिरं द्रष्टुं शिविरं सार्जुनो हरिः । दृष्ट्वा
 तौ नृपतिः कर्णं हतं मत्वा शशंस ह ॥ ११४ ॥ अभिवाद्य हनिष्यामी-
 त्युक्तः पार्थेन स क्रुधा । भृशं विनिन्द्य भीमत्सुं प्राह कृष्णाय गाण्डि-
 वम् ॥ ११५ ॥ देहि पुत्रं स राधायाः हनिष्यति न संशयः । अथ वा भीम
 एवैनं निवृत्ते त्वयि पातयेत् ॥ ११६ ॥ त्वं तु कुन्त्या वृथा सूतः क्लृबो
 मिथ्याप्रतिश्रुतः । अहं हि सूतपुत्रेण क्लिष्टो मारुतितेजसा ॥ ११७ ॥
 जीवामीत्यग्रजेनोक्त उद्धवर्हासिमुत्तमम् । वासुदेवस्तमाहेदं किमेतदिति
 सर्ववित् ॥ ११८ ॥ तमाह गाण्डिवं दातुं यो वदेत्तद्वधो मया । प्रतिज्ञात-
 स्ततो हन्मि नृपमित्याह तं हरिः ॥ ११९ ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं

॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ कुन्त्या वृथा सूत
 इत्यत्र “षृञ् प्राणिप्रसव” इति धातोः सूतः=प्रसूतः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

तु दुष्करम् । यत्सतां हितमत्यन्तं तत्सत्यमिति निश्चयः ॥ १२० ॥ धर्मस्य
चरणं श्रेयो धर्मज्ञानं सुदुष्करम् । यत्सतां धारको नित्यं स धर्म इति
निश्चयः ॥ १२१ ॥ कौशिकाख्यो ब्राह्मणो हि लीनं ग्रामजनं क्वचित् ।
तत्स्करेष्वभिधायैव निरयं प्रत्यपद्यत ॥ १२२ ॥ कश्चिद्वाधो मृगं हत्वा
मातापितृनिमित्ततः । भक्षार्थमभ्यगात्स्वर्गमसुरोऽसौ मृगो यतः ॥ १२३ ॥
उपद्रवाय लोकस्य तपश्चरति दुर्मतिः । तस्मात्सद्धारको धर्म इति कृत्वा
विनिश्चयम् ॥ १२४ ॥ मा नृपं जहि सत्यां त्वंकुरु वाचं तिरस्कुरु ।
इत्युक्तो बहुधाऽनिन्दत्क्रोधादेवार्जुनो भृशम् ॥ १२५ ॥ त्वं नृशंसोऽकृतज्ञश्च
निर्वीर्यः परुषंवदः । त्वत्तस्सुखं नास्ति किञ्चिन्न मां गर्हितुमर्हसि ॥ १२६ ॥
भीमो मां गर्हितुं योग्यो यो ह्यस्माकं सदा गतिः । यो युध्यते सर्ववीरैर-
द्यापि त्वं तु निन्दकः ॥ १२७ ॥ इत्याद्यत्तत्त्वाऽऽत्मनाशाय विकोशं कृतवान-
सिम् । पुनः कृष्णेन पृष्टः सन्स्वाभिप्रायमुवाच सः ॥ १२८ ॥ तत् श्रुत्वा
गर्हयित्वैनं पुनराह जनार्दनः । मतिपूर्वं देहनाशात्पापं महदवाप्यते ॥ १२९ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं देहतोऽस्ति यत् । अतो मा त्यज देहं तु कुरु
चात्मप्रशंसनम् ॥ १३० ॥ वधो गुरूणां त्वंकारः स्वप्रशंसैव चात्मनः ।

॥ ११८ ॥ ११९ ॥ तत्सत्यमिति निश्चय इत्यत्र सतामिदं सत्यमिति व्युत्पत्त्या
सत्यमित्यर्थः ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ मा नृपं जही-
त्यत्र नृपं मा जहि किं तु त्वंकुरु=त्वंकारं कुरु । तिरस्कुरु=तिरस्कारं कुरु । तेन
वाचं=हन्मीति वाचं सत्यां त्वं कुर्विति पूर्वपदाद्विभक्तयोः त्वं कुर्विति पदयोरा-
वृत्त्या योजना । उत्तमानां त्वंकारहुंकारावेव वध इति भावः । अत एव “वधो
गुरूणां त्वंकारः” इति वक्ष्यते ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ स्वाभिप्राय-
मुवाच स इत्यत्र स्वाभिप्रायं=पुण्यश्लोकं धर्मरतं दयाशीलं ज्येष्ठं विनिन्द्य कथं
जीवामि । अतः स्वशिर एव स्वासिना छिनद्मीति स्वाभिप्रायमित्यर्थः ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥ साधनं देहतोऽस्ति यदित्यत्र साधनं=सिद्धिः भावे ल्युट् । देहतो
वास्ति, कराभ्यां सन्ध्यावन्दनादि करणात् धर्मसिद्धिः । याचनार्थं पद्धत्यां राज-
मन्दिरादिगमनादिनाऽर्थसिद्धिः । वागादिना श्रवणमननादेः करणात् मोक्ष-

इत्युक्तस्स त्वहङ्कारोच्छ्रंशं स्वगुणानलम् ॥ १३१ ॥ गुरुनिन्दाऽऽत्मपूजा च
 न धर्माय भवेत्कचित् । तथाऽप्यर्जुनहार्दं तत्सम्प्रकाश्य जनार्दनः ॥ १३२ ॥
 तस्य लज्जां समुत्पाद्य नाशयित्वा च तं मदम् । नाहं वेद परं धर्मं कृष्ण एव
 गतिर्मम ॥ १३३ ॥ इति भावः समुत्पाद्य दोषान्नाशयितुं हरिः । कारया-
 मास तत्सर्वमर्जुनेन जगत्पतिः ॥ १३४ ॥ तत एतदविज्ञानात्कुपितो नृपति-
 र्भृशम् । आहास्तु राजा भीमस्त्वं युवा मां जहि च स्वयम् ॥ १३५ ॥ वनं वा
 विफलो यामीत्युत्तवोत्तस्थौ स्वतल्पतः । तं वासुदेवः प्रतिगृह्य हेतुमुक्त्वा
 सर्वं शमयामास नेता । पार्थश्च भूपस्य पपात पादयोः क्षमापयन् सोऽपि
 सुप्रीतिमाप ॥ १३६ ॥ तौ भ्रातरौ वासुदेवप्रसादान्महापदो मुक्तिमाप्नोति
 हृष्टौ । भक्त्या समस्ताधिपतिं शशंसतुस्त्वया समः को नु हरे हितो नः ॥
 १३७ ॥ ततः प्रणम्य भीमत्सुरग्रजं परिरम्भितः । तेनाभिनन्दितः प्रीत्या
 चाशीर्भिः प्रययौ युधे ॥ १३८ ॥ तं शङ्कितं कर्णजये स्विन्नगात्रं हरिस्तदा ।
 सङ्कीर्त्य पूर्वकर्माणि नरावेशं विशेषतः ॥ १३९ ॥ व्यञ्जयामास धैर्यं च
 तस्यासीत्तेन सुस्थिरम् ॥ १४० ॥ भीमस्तदा शत्रुबलं समस्तं विद्रावयामास
 जघान चाऽजौ । वीरान्रणायाभिमुखान् स्वयन्त्रा कुर्वन् वार्तां रममाण
 एव ॥ १४१ ॥ तदाऽऽसदत्तं शकुनिः ससैन्यो दुर्योधनस्यावरजैरुपेतः । तं
 भीमसेनो विरथं निरायुधं विधाय बाणैर्भुवि च न्यपातयत् ॥ १४२ ॥ न
 जघ्निवांस्तं सहदेवभागं प्रकल्पितं स्वेन तदाक्षगोष्ठ्याम् । तं मूर्च्छितं श्वास-
 मात्रावशेषं दुर्योधनः स्वरथेनापनिन्ये ॥ १४३ ॥ दुर्योधनस्यावरजा दशात्र
 प्रदुदुबुभीमसेनं विहाय । तदाऽर्जुनं वासुदेवं च दृष्ट्वा प्रीतः श्रुत्वा धर्मराज-
 प्रवृत्तिम् ॥ १४४ ॥ पुनश्च निघ्नन्तमरिप्रवीरान्विद्रावयन्तं च निजां वरूथिनीम् ।
 ससार दुःशासन आत्तधन्वा भीमोऽपि तं सिंह इवाभिपेदिवान् ॥ १४५ ॥
 तं रूक्षवाचो मुहुरर्पयन्तं विधाय भीमो विरथं क्षणेन । प्रगृह्य भूमौ विनि-
 सिद्धिरिति भावः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥
 ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ स्वयन्त्रा कुर्वन्नित्यत्र स्वयन्त्रा=
 स्वसारथिना विशोकेन ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

पात्य वक्षो विदारयामास गदाप्रहारतः ॥ १४६ ॥ आक्रम्य कण्ठं च पदोद-
रेऽस्य निविश्य पश्यन्मुखमात्तरोषः । विकोशमाकाशनिभं विधाय महासि-
मस्योरसि सञ्चखान ॥ १४७ ॥ कृत्वाऽस्य वक्षस्युरुसत्तटाकं पपौ निकामं
तृषितोऽमृतोपमम् । तच्छोणिताम्भो भ्रमदक्षमेनं संस्मारयामास पुरा कृतानि
॥ १४८ ॥ वाक्सायकांश्चास्य पुरा समर्पितान्संस्मारयामास पुनःपुनर्भृशम् ।
दन्तान्तरं न प्रविवेश तस्य रक्तं हृषेयं पुरुषस्य जानतः ॥ १४९ ॥ तथाऽपि
शत्रुप्रतिभीषणाय पपाविन्नास्वाद्य पुनःपुनर्भृशम् । स्मरन्नृसिंहं भगवन्तमीश्वरं
स मन्युसूक्तं च ददर्श भक्त्या ॥ १५० ॥ यस्ते मन्यो इत्यतो नारसिंहं सोमं
तस्मै प्रार्थयच्छोणिताख्यम् । युद्धाख्यमज्ञे सोमबुध्यारिवक्ष ईहेति साम्ना
गदया विधिन्दन् ॥ १५१ ॥ उवाच वाचं पुरुषप्रवीरसत्यां प्रतिज्ञां लोक-
मध्ये विधाय । यास्सपतयस्ता अपतयो हि जाता या चापतिस्सा सपतिश्च
जाता ॥ १५२ ॥ पश्यन्तु चित्रां परमस्य शक्तिं ये वै तिलाषण्डतिला
बभूवुः । एनं गृहीतं च मया यदीह कश्चित्पुमान्सोचयतु स्ववीर्यात् ॥ १५३ ॥
इति ब्रुवाणः पुनरेव रक्तं पपौ सुधां देववरो यथा दिवि । पुनश्च सप्राण-
ममुं विसृज्य नदन्ननर्तारिवले निरायुधः ॥ १५४ ॥ प्रत्यनृत्यन्पुरा येऽस्मान्
पुनर्गौरिति गौरिति । तान्वय प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ १५५ ॥ इति
ब्रुवन नृत्यमानोऽरिमध्य आस्फोटयच्छत्रुगणामजोहवीत् । शशाक च द्रष्टुममुं न
कश्चिद्वैकर्तनद्रौणिसुयोधनादिषु ॥ १५६ ॥ भयाच्च कर्णस्य पपात कार्मुकं निमी-
लगामास तदाऽक्षिणी च । सम्बोधितो मदराजेन युद्धे स्थितः कथञ्चित्स
तु पार्थभागः ॥ १५७ ॥ द्रौणिर्विहायेनमपाजगाम दूरं तदा भीमसेनो

॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ ये वै तिला षण्ड-
तिला इत्यत्र ये षण्डतिला इति प्रागुक्ताः ते तिलाः सत्तिलाः बभूवुः ॥ १५३ ॥
॥ १५४ ॥ पुनर्गौरिति गौरितीत्यत्र दुर्योधनोऽपि गौः दुश्शासनोऽपि गौः वयं
तु शार्दूला इति प्रतिनृत्याम इति भावः । यद्वा दुर्योधनोऽपि तृणं दुश्शासनोऽपि
तृणं अहमपि गौः=नन्दीश्वरः अर्जुनोऽपि गौः=नन्दीश्वरः इति प्रनृत्याम इत्यर्थः ॥
॥ १५५ ॥ अजोहवीत्=आजुहावेत्यर्थः “अजोहवीदश्चिनावर्तिकावां” इतिवत्

जगाद । पीतस्सोमो युद्धयज्ञे मयाऽद्य वध्यः पशुर्मे हरये सुयोधनः ॥
 ॥ १५८ ॥ इति ब्रुवन्मृतमुत्सृज्य शत्रुं दुर्योधनं चाशु रुषाऽभिदुद्रुवे । आया-
 न्तमीक्ष्यैव तमुग्रपौरुषं दुद्राव भीतस्स सुयोधनो भृशम् ॥ १५९ ॥ बलद्वयं
 चापययौ विहाय भयाङ्गीमं कृष्णपार्थीं विनैव । आयोधनं शून्यमासीन्मुहूर्तं
 ननर्त भीमो व्याघ्रपदेन हर्षात् ॥ १६० ॥ सङ्कल्प्य शत्रून्गोवदेवाजिषध्वे
 शार्दूलवत्तच्चरितं निशाम्य । जहास कृष्णश्च धनञ्जयश्च शशंसतुश्चैनमतिप्र-
 हृष्टौ ॥ १६१ ॥ यदा स रङ्गः पवमानसूनुना शून्यः कृतस्तत्र मुहूर्तमात्रात् ।
 दुर्योधनस्यावरजाशरौघैरवीवृषन्भीममुदारसत्त्वम् ॥ १६२ ॥ तान्मारुतिर्बाण-
 वरैर्निकृत्तशीर्षान्यमायाशयदाशु वीरः । तस्मिन्दिने विंशतिधार्तराष्ट्रा हता-
 स्तदन्ये समरात्प्रदुर्वुः ॥ १६३ ॥ कर्माण्यनन्योपयिकानि भीमे कुर्वत्येव
 भीतभीतेऽरिसङ्घे । निमीलिताक्षे च भयेन कर्णे कर्णात्मजो नकुलं प्रत्यधा-
 वत् ॥ १६४ ॥ माद्रीसुतो वृषसेनं शरौघैरवारयत्तं विरथं चकार । कर्णात्मजः
 सोऽप्यसिचर्मपाणिस्तस्यानुगांस्त्रिसहस्रं जघान ॥ १६५ ॥ कर्णात्मजस्तस्य
 सञ्छिद्य चर्म भीमार्जुनादीनपि बाणसङ्घैः । अवीवृषत्तस्य पार्थः शरेण
 ग्रीवाबाहूरुन्युगपच्चकर्त ॥ १६६ ॥ एकेन बाणेन सुते हते स्वे वैकर्तनो
 वासविमभ्यधावत् । तयोरभूद्वैरथयुद्धमद्भुतं सर्वास्त्रविद्वरयोरुग्ररूपम् ॥ १६७ ॥
 पक्षग्रहास्तत्र सुरासुरास्तयोरन्ये च जीवा गगनं समास्थिताः । महान्विवादो-
 ऽप्यभवत्तयोः कृते तदा गिरीशोऽवददब्जयोनिम् ॥ १६८ ॥ सुरासुराणां
 भीमदुर्योधनौ द्वौ समाश्रयौ तत्प्रियौ कर्णपार्थी । प्राणोपमौ तेन चैतत्कृते
 तौ सुरासुराः कर्तुमिच्छन्ति युद्धम् ॥ १६९ ॥ तदा विनाशो जगतां महान्
 स्यात्तेनैतयोः सममेवास्तु युद्धम् । इतीरिते वासवः पद्मयोनिं जगाद कृष्णो
 यत्र जयश्च तत्र ॥ १७० ॥ कामो न कृष्णस्य मृषा भवेद्वि कामोऽस्य
 पार्थस्य जयं प्रदातुम् । इत्युचिवान्वासवः फल्गुनस्य जयोऽस्तु कर्णस्य
 वधस्तथेति ॥ १७१ ॥ उक्त्वाऽनमत्कञ्जभवस्तथेति प्राहासुरान्देवताश्चावभाषे ।

अयं प्रयोगः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

न कर्णार्जुनयोरर्थे विरोधं कुरुत क्वचित् । भीमदुर्योधनार्थे वा पश्यन्त्वेव च
संयुगम् ॥ १७२ ॥ इत्युक्ते शान्तिमापन्ना ददृशुस्संयुगं तयोः ॥ १७३ ॥
ववर्षतुस्तौ च महास्त्रशस्त्रैर्भीमो । रथस्थोऽवरजं जुगोप । शैनेयपाञ्चालमुखाश्च
पार्थमाचार्य तस्थुः प्रसभं नदन्तः ॥ १७४ ॥ दुर्योधनो द्रौणिमुखाश्च कर्ण
ररक्षुराचार्य तदाऽऽस युद्धम् । तत्रार्जुनं बाणगणैस्स कर्णः सम्मर्दयामास
विशेषयन्त्रणे ॥ १७५ ॥ तदा नदन्भीमसेनो जगाद गदां समादाय समा-
त्तरोषः । अहं वै न गदया पोथयामि त्वं वा जहीमं समुपात्तवीर्यः ॥ १७६ ॥
कृष्णोऽपि तं बोधयामास सम्यक् नरावेशं व्यञ्जयन्भूय एव । समृद्धवीर्यस्स
तदा धनञ्जयः सुयोधनद्रौणिकृपान्सभोजान् ॥ १७७ ॥ साकं च बाणैर्विर-
थांश्चकार विव्याध तानप्यरिहा सुपुङ्खैः । ते किञ्चिद्दूरतस्तस्थुः पश्यन्तो युद्ध-
मुत्तमम् । अमानुषं तत्पार्थस्य दृष्ट्वा कर्म गुरोः सुतः ॥ १७८ ॥ गृहीत्वा
पाणिना पाणिं दुर्योधनमभाषत । दृष्टं हि भीमस्य बलं त्वयाऽद्य तथैव पार्थस्य
यथा जिता वयम् । अलं विरोधेन समेत्य पाण्डवैः प्रशाधि राज्यं च मया
समेतः ॥ १७९ ॥ धनञ्जयस्तिष्ठति वारितो मया जनार्दनो नैव विरोधमि-
च्छति । वृकोदरस्तद्वचने स्थितस्सदा युधिष्ठिरश्शान्तमनास्तथा यमौ ॥ १८० ॥
हितार्थमेतत्तत्र वाक्यमीरितं गृहाण मे नैव भयादुदीरितम् । अहं ह्यवध्यो
मम चैव मातुलो न शङ्कितुं मे वचनं त्वमर्हसि ॥ १८१ ॥ इतीरितः प्राह
सुयोधनस्तं दुःशासनस्याद्य पगौ हि शोणितम् । शार्दूलचेष्टामकरोच्च भीमो
न मे कथञ्चित्तदनेन सन्धिः ॥ १८२ ॥ इत्युक्तो द्रौणिरासीत्स तूष्णीं
कर्णधनञ्जयौ । महास्त्रशस्त्रवर्षेण चक्रतुः खमनन्तरम् ॥ १८३ ॥ आग्नेय-
वारुणैन्द्रादीन्येतान्यन्योन्यमृत्यवे । ब्रह्मास्त्रमप्युभौ तत्र प्रयुज्यान् दत्तां रणे ॥
॥ १८४ ॥ अन्योन्यास्त्रमतीघातं कृत्वोभौ च विरेजतुः ॥ १८५ ॥ क्रमेण
वृद्धोरुबलेन तत्र सुरेन्द्रपुत्रेण विरोचनात्मजः । निराकृतो नागमयं शरोत्तमं
ब्रह्मास्त्रयुक्तं विससर्ज वासवौ ॥ १८६ ॥ तं वासुदेवो रथमानमय्य मोघं
॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥
॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ ननु ब्रह्मास्त्रस्य प्रतिब्रह्मास्त्रं प्रयुज्य

चकारार्जुनतः किरीटम् । चूर्णीकृतं तेन सुरेन्द्रसूनोर्दिवं ययौ बाणगतश्च
 नागः ॥ १८७ ॥ नमिते वासुदेवेन रथे पञ्चांगुलं भुवि । अपाङ्गदेश-
 मुद्दिश्य मुक्ते नागे किरीटिनः ॥ १८८ ॥ भङ्क्त्वा किरीटं वियति गच्छति
 प्रभुणोदितः । बाणैस्तक्षकपुत्रं तं वासविः पूर्ववैरिणम् ॥ १८९ ॥ हत्वा
 निपातयामास भूमौ कर्णस्य पश्यतः । ब्रह्मास्त्रस्यातिवेगित्वं प्राप्तं कर्णेन
 भार्गवात् ॥ १९० ॥ पुनश्च पार्थेन महास्त्रयुद्धं प्रकुर्वतस्सूर्यसुतस्य चक्रम् ।
 रथस्य भूमिर्ग्रसति स्म शापादस्त्राणि दिव्यानि च विस्मृतिं ययुः ॥ १९१ ॥
 उद्धर्तुकामो रथचक्रमेव पार्थं ययाचेऽवसरं प्रदातुम् । नेत्याह कृष्णोऽञ्जलिकं
 सुघोरं त्रिनेत्रदत्तं जगृहे च पार्थः ॥ १९२ ॥ सत्येन धर्मेण च सन्नियोज्य
 मुमोच कर्णस्य वधाय बाणम् । चिच्छेद तेनैव च तस्य शीर्षं सन्धित्सतो
 बाणवरं सुघोरम् ॥ १९३ ॥ अपराह्णेऽपराह्णस्य सूर्यजस्येन्द्रसूनुना । छिन्न-
 मञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिरः ॥ १९४ ॥ तस्मिन्हते दीनमुखस्सुयोधनो
 ययौ समाहृत्य बलं सशल्यः । युधिष्ठिरः कर्णवधं निशम्य तदा समागत्य
 ददर्श तत्तनुम् ॥ १९५ ॥ शशंस कृष्णं च धनञ्जयं च भीमं च येऽन्ये च युधि
 प्रवीराः । गत्वा च ते शिविरं मोदमाना ऋषुस्सकृष्णास्तदनुव्रतास्तदा ॥ १९६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

कर्णवधो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

फलगुणेन कुतः शान्तिर्न कृतेत्यत आह ब्रह्मास्त्रस्यातिवेगित्वमिति ॥ १९० ॥
 ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ अपराह्णेऽपराह्णस्य इत्यत्र अपराह्णस्य=अपरवय-
 स्कस्य वृद्धस्येत्यर्थः । सोत्सेधं उत्सेधः=उत्क्षेपणं तेन सहितं सोत्सेधम् । शरवेगेन
 किञ्चिदूर्ध्वं गत्वाऽपतदित्यर्थः ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ मभातायां तु शर्वर्या गुरुपुत्रानुमोदितः । शल्यं सेनापतिं
कृत्वा योद्धुं दुर्योधनोऽभ्ययात् ॥ १ ॥ तमभ्ययुः पाण्डवाश्च हृष्टा युद्धाय
दंशिताः । तत्रासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवानां परैस्सह ॥ २ ॥ अग्रे भीमः
पाण्डवानां मध्ये राजा युधिष्ठिरः । पृष्ठे गाण्डीवधन्वाऽऽसीद्वासुदेवाभि-
रक्षितः ॥ ३ ॥ चक्ररक्षौ यमौ राज्ञो धृष्टद्युम्नश्च सात्यकिः । नृपस्य पार्श्वयो-
रास्तामग्रेऽन्येषां गुरोस्सुतः ॥ ४ ॥ मध्ये शल्यः पृष्ठतोऽभूद्भ्रातृभिश्च सुयो-
धनः । चक्ररक्षौ तु शल्यस्य शकुनिस्तत्सुतस्तथा ॥ ५ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च
पार्श्वयोस्समवस्थितौ । तत्राभवन्महद्युद्धं भीमस्य द्रौणिना सह ॥ ६ ॥ राज्ञः
शल्येन च तथा घोररूपं भयानकम् । तत्र नातिप्रयत्नेन द्रौणिर्भीमेन
सायकैः ॥ ७ ॥ विस्थीकृतस्तथा धर्मसूनुः शल्येन तत्क्षणात् । आससाद
तदा शल्यं कपिप्रवरकेतनः ॥ ८ ॥ तयोरासीन्महद्युद्धमद्भुतं रोमहर्ष-
णम् । रथमन्यं समास्थाय द्रौणिर्भीमं समभ्ययात् ॥ ९ ॥ दुर्योधनश्च
भीमस्य शरैरावारयद्दिशः । तावुभौ शरवर्षेण वारयामास मारुतिः ॥ १० ॥
ताभ्यां तस्याभवद्युद्धं सुघोरमतिमानुषम् । दुर्योधनस्यावरजान् द्रौपदेया
युयुत्सुना ॥ ११ ॥ शिखण्ड्याद्यैर्मातुलैश्च सह सर्वान् न्यवारयन् । सहदेवस्तु
शकुनिमूलकं नकुलस्तथा ॥ १२ ॥ धृष्टद्युम्नश्च हार्दिक्यं सात्यकिः कृपमेव
च । तेषां तदभवद्युद्धं चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ १३ ॥ शल्यस्तु शरसङ्घातैः
पार्थस्यावारयद्दिशः । सोऽपि विव्याध विशिखैः शल्यमाहवशोभिनम् ॥
॥ १४ ॥ तयोस्सुप्तममेवासीच्चिरं देवासुरोपमम् । ततश्शरं वज्रनिभं मदराजः
समाददे ॥ १५ ॥ तेन विव्याध बीभत्सुं हृदये स मुमोह च । उपलभ्य
पुनस्संज्ञां वासविश्वशत्रुतापनः ॥ १६ ॥ चिच्छेद कार्मुकं संख्ये मदराजस्य

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

युयुत्सुनेत्यत्र कौरवदलादागतेन पाण्डवदलं प्रविष्टेन धृतराष्ट्रवेद्यापुत्रेण युयुत्सु-

धीमतः । सोऽन्यत्कार्मुकमादाय मुमोचास्त्राणि फल्गुने ॥ १७ ॥ सौरं
 याम्यं च पार्जन्यं तान्यैन्द्रेण जघान सः । पुनर्न्यकृन्तत्तच्चापमिन्द्रसूनु-
 रमर्षितः ॥ १८ ॥ शल्यो गदां समादाय चिक्षेपार्जुनवक्षसि । तदा मुमोह
 बीभत्सुस्तत उच्चक्रुशुः परे ॥ १९ ॥ प्राप्य संज्ञां पुनः पार्थः शल्यं
 विव्याध वक्षसि । स विह्वलितसर्वाङ्गः शिश्रये ध्वजमुत्तमम् ॥ २० ॥ समा-
 श्वस्तः पुनर्बाणं यमदण्डनिभं रणे । मुमोच पार्थस्य स च निर्विभेद स्तना-
 न्तरम् ॥ २१ ॥ तेन विह्वलितः पार्थो ध्वजयष्टिं समाश्रितः । समाश्वस्तः
 प्रचिच्छेद मदराजस्य कार्मुकम् ॥ २२ ॥ छत्रं ध्वजं च तरसा सारथिं च
 न्यपातयत् । तदाऽन्यं रथमास्थाय धर्मराजश्शरोत्तमैः ॥ २३ ॥ चतुर्भि-
 श्चतुरो वाहाञ्छल्यस्य निजघान ह । शल्योऽन्यं रथमास्थाय सर्वान्स्ताञ्छर-
 वृष्टिभिः ॥ २४ ॥ छादयामास राजानं विरथं च चकार ह । निहत्याश्वान्
 सात्यकेश्व धृष्टद्युम्नस्य चाभिभूः ॥ २५ ॥ चापे छिन्वा च यमयोः दध्मौ शङ्खं
 महास्वनम् । ततस्तु शल्यं समुदीर्यमाणं दृष्ट्वा रणे भीमसेनस्तरस्वी । न्यवा-
 रयद्वाणवरैरनेकैश्चकार चैनं विरथं क्षणेन ॥ २६ ॥ आस्थाय चान्यं रथ-
 मापतन्तं पुनश्च शल्यं भृशमेव मर्मसु । निर्भिद्य बाणैर्विरथं चकार पुनस्तृतीयं
 रथमारुरोज ॥ २७ ॥ आत्तान्यात्तान्यायुधान्यस्य भीमस्सर्वाणि चिच्छेद
 विभेद चास्य । मर्माणि बाणैर्नितरां पुनश्च स मुष्टिमुद्यम्य जगाम धर्मजम् ॥
 २८ ॥ तं भीमभिन्नमर्माणं विवर्माणं निगयुधम् । श्वासमात्रावशिष्टं च
 मरणायैव केवलम् ॥ २९ ॥ आत्मानमभिगच्छन्तं दृष्ट्वाऽन्यं रथमास्थितः ।
 हन्तुकापो रणे वीरममोघां शक्तिमाददे ॥ ३० ॥ दिव्यास्त्रैरभिसंयोज्य तां
 तदा धर्मनन्दनः । सत्यधर्मफलैश्चैव चिक्षेपास्य हृदि त्वरन् ॥ ३१ ॥ स
 भिन्नहृदयो भूमौ पपाताभिमुखो नृपम् । सत्यधर्मरतश्शल्य इन्द्रस्यातिथि-
 तापगात् ॥ ३२ ॥ मदराजे हते वीरे सुशर्माऽर्जुनमभ्ययात् । संशप्तकावशि-
 ष्टैस्तमनयन्मृयवेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥ दुर्योधनस्यावरजानवशिष्टान् वृकोदरः ।

नेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सर्वान् जघान सेनां च निशेषामकरोद्रणे ॥ ३४ ॥ उत्लूकं सहदेवोऽथ
शकुनिं चातिपापिनम् । जघान द्रौणिहार्दिक्यकृपान्भीमार्जुनौ ततः ॥ ३५ ॥
बहुशो विरथीकृत्य पीडयित्वा पुनःपुनः । द्रावयामासतुस्ते तु भीषिता
विविशुर्वनम् ॥ ३६ ॥ शैनेयेन गृहीतोऽथ सञ्जयोऽनन्तशक्तिना । व्यासेन
मोचितोऽथैकः पार्थान् दुर्योधनोऽभ्ययात् ॥ ३७ ॥ तेषामभूत्तस्य च घोर-
रूपं युद्धं स बाणैर्बहुशोऽर्जुनं च । चकार मूर्च्छाभिमतं युधिष्ठिरं यमावयत्ना-
द्विरथांश्चकार ॥ ३८ ॥ तं भीमसेनो विरथं चकार गजं समारुह्य पुनस्समभ्य-
यात् । पुनश्च शैनेयशिखण्डिपार्षतान्यमौ नृपं च व्यदधानिरायुधान् ॥ ३९ ॥
गजे तु भीमेन शरैर्निपातिते समारुहद्वाजिवरं सुनिर्भयः । स तेन च प्रास-
करो रणेऽरिहा चचार शैनेयमताडयच्च ॥ ४० ॥ मुमोह तेनाभिहतस्स
सात्यकिर्यमावपि प्रासनिपीडितौ रथे । निषीदतुर्धर्मसुतं प्रयान्तं समीक्ष्य
भीमोऽस्य जघान वाजिनम् ॥ ४१ ॥ प्रासे निकृत्ते च वृकोदरेण विव्राहनः
सोऽपययौ सुयोधनः । आदाय शुर्वीं च गदां प्रयातो द्वेपायनस्योरुसरो
विवेश ॥ ४२ ॥ एवमक्षौहिणीषट्कं भीमेन निहतं रणे । पञ्च पार्थेन निहता
अर्धं कालिङ्गकानृते ॥ ४३ ॥ एकादशाक्षौहिणीभ्यः शिष्टमन्यनिषूदितम् ।
अक्षौहिणीचतुष्कं च पार्थानां द्रौणिना हतम् ॥ ४४ ॥ अन्यैरन्यास्सम-
स्तैश्च द्रोणकर्णमहाव्रताः । दुर्योधनो भीमसुतः प्रायस्सेनाहनः क्रमात् ॥
॥ ४५ ॥ जयं लब्ध्वा नदत्सूचैः पाण्डवेषु महात्मसु । दुर्योधनो जलस्तम्भं

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गृहीतोऽथ सञ्जय इति
वदता चरमदिने युद्धदर्शनार्थं युद्धरङ्गे आगत इति सूचितम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अर्धं कालिङ्गकानृत इत्यत्र अक्षौहिणीसंख्या-
कान् कालिङ्गकान्=कलिङ्गविषयाधिपतीन् ऋते एकादशाक्षौहिणीभ्यः अर्धं
भीमेन निहतम् । अर्धमर्जुनेन निहतमिति ग्रन्थान्तरोक्तेरयमभिप्रायः । कालिङ्गकैः
सह तु भीमेन अक्षौहिणीषट्कं निहतम् । अर्जुनेन पञ्चकं निहतमिति विवेको
ज्ञेयः ॥ ४३ ॥ भीमार्जुनाभ्यां हन्यमानास्वेवैकादशाक्षौहिणीषु शिष्टं=पूर्वमनु-
शिष्टम् । एताभ्यां तदर्थमेवावशेषितं यत् किञ्चित्=सैन्यं तत् अन्यैः अभिमन्यु-

कृत्वा मन्त्रान् जजाप ह ॥ ४६ ॥ मन्त्रा दुर्वाससा दत्ता मृतसजीवन-
 प्रदाः ॥ ४७ ॥ जले स्थित्वा जपन्सप्तदिनैस्सर्वमृतानपि । उद्धरेद्द्वार्त-
 राष्ट्रोऽयं स्युरवध्याश्च ते पुनः ॥ ४८ ॥ इति विद्याबलं तस्य ज्ञात्वा पाण्डु-
 सुतास्ततः । अन्वेषन्तः शुश्रुवुश्च व्याधेभ्यस्तं जले स्थितम् ॥ ४९ ॥ आग-
 च्छंश्च ततस्तत्र पुरस्कृत्य जनार्दनम् । तदा जलात्समुन्मज्य त्रिभिर्द्रौणिपुर-
 स्सरैः ॥ ५० ॥ मन्त्रयन्तं स्म ददृशुस्तान्दृष्ट्वा ते प्रदुद्रुवुः । दुर्योधनोऽविश-
 तोयं दृष्ट्वा तं केशवाज्ञया ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिरस्सुपरुषैर्वाक्यैरेनमथाह्वयत् ।
 अमर्षितोऽसौ धृतराष्ट्रसूनुः श्वसंस्तदा दण्डहतो यथाऽहिः । उवाच शाठ्या-
 त्तपसे वनाय यायां भवाञ्छासतु सर्वपृथ्वीम् ॥ ५२ ॥ तमाह धर्मजो
 राजा यस्त्वं कृष्णे समागते । सूच्यग्रवेध्यां पृथिवीं दातुं नैच्छः कथं
 पुनः ॥ ५३ ॥ घातयित्वा सर्वपृथ्वीं भीष्मद्रोणमुस्वानपि । दातुमिच्छसि
 सर्वां च पृथ्वीं नाद्य वयं पुनः ॥ ५४ ॥ अहत्वा प्रतिगृह्णीमः एहि युद्धे
 स्थिरो भव । न कुरूणां कृले जातः त्वं यो भीतो ह्यपो विशः ॥ ५५ ॥
 इत्यादिब्रूक्षवचनं श्रुत्वा दुर्योधनो रुषा । जलम्तम्भात्समुत्तस्थौ श्वसन्नाशी-
 विषो यथा ॥ ५६ ॥ उवाच चैक एवाहमकिरीटो विवर्मकः । भवन्तो बहवो
 वर्मशिरस्त्राणयुता अपि ॥ ५७ ॥ यद्येवमपि मे युद्धं भवद्भिर्मन्यसे समम् ।
 सर्वैरेकेन वा युद्धं करिष्ये न च भीर्मम ॥ ५८ ॥ इत्युक्त आह धर्मात्मा
 वर्माद्यं च ददामि ते । वृणीष्व प्रतिवीरं च पञ्चानां यं त्वमिच्छसि ॥ ५९ ॥
 हत्वैकं त्वं भुङ्क्ष्व राज्यमन्ये याम वयं वनम् । हते वा त्वयि तेनैव भुञ्जी-
 मश्चाखिलां भुवम् ॥ ६० ॥ आदत्स्व चायुधं येन जेतुमिच्छसि शात्रवान् ।
 इत्युक्त ऊचे न हि दुर्बलैरहं योत्स्ये चतुर्भिर्भवदर्जुनादिभिः । भीमेन

प्रभृतिभिः निबूदितम् । अल्पत्वात्तस्य न पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उवाच शाठ्यादित्यत्र शा-

ठ्यात्=कलहात् ॥ ५२ ॥ सूच्यग्रवेध्यां पृथिवीमित्यत्र सूच्यग्रेण वेधयोग्यां

सूच्यग्रे यावद्भूमिर्लमा भवति तावतीमपीति भावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ हते वा त्वयि तेनैवेत्यत्र त्वया यो वृतः तेनैव त्वयि

योत्स्ये गदया सदा हि मे प्रिया गदा नान्यदथायुधं स्पृशे ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा-
ऽस्य वाक्यं रभसो वृकोदरो गदां तदाऽध्यर्धभराधिकां मुदा । राज्ञो गदायाः
परिगृह्य वीरः समुत्थितो युद्धमनास्समुन्नदन् ॥ ६२ ॥ अथाह नारायण
आदिदेवो युधिष्ठिरं कष्टमिदं कृतं त्वया । न ह्येष राजा गदया रणे चरन्
शक्यो विजेतुं निखिलैस्सुरासुरैः ॥ ६३ ॥ स निश्चयाद्वैश्वतुरो निहन्यात्सहा-
र्जुनान्भीमसेनः कथञ्चित् । हन्तैनमाजौ न हि भीमतुल्यो बले क्वचिद्धार्त-
राष्ट्रः कृती च ॥ ६४ ॥ ऊरु भीमेन भेत्तव्यौ प्रतिज्ञां रक्षता रिपोः ।
नाभेरधस्ताद्धननं जना आहुर्गदामृधे ॥ ६५ ॥ अधर्म इति तत्कृष्णो लोक-

हते सतीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ऊरु भीमेन
भेत्तव्यावित्यत्र प्रतिज्ञां रक्षता=तवोरु भेत्स्य इति प्रतिज्ञां रक्षता । भीमेन रिपोः=
दुर्योधनस्य ऊरु भेत्तव्यौ । जनाः नाभेरधस्ताद्धननं गदामृधे=गदायुद्धे अधर्म
इत्याहुः । तत्=उक्तरीत्या उभयथाऽप्यनुपपत्तेः प्राप्तत्वात् कृष्णः लोकनिन्दानिवृ-
त्तये=भीमोऽनुचितं कृतवानिति लोकनिन्दानिवर्तये, आपद्धर्मं दर्शयितुं=प्रतिज्ञा-
तस्याकरणेऽपि नृपस्याधर्मः । गदायुद्धधर्मातिक्रमणेऽप्यधर्म इत्युभयथाऽपि धर्माति-
क्रमरूपापदि प्राप्तायां यो धर्मः=अल्पाधर्मं सोढ्वाऽपि महान् धर्म एव परिरक्षणीय
इति धर्मः । तं दर्शयितुमित्यर्थः । यथा व्याघ्रेण गोवधे क्रियमाणे शक्तस्य क्षत्रि-
यस्य तदुपेक्षायामप्यधर्मः “न हिंस्या”दिति श्रुतेः व्याघ्रवधोऽप्यधर्मः । एवमुभ-
यथाऽपि अधर्मे प्राप्ते सति “मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या”मिति वचनेन दुष्ट-
वधरूपत्वादल्पीयांस व्याघ्रवधरूपमधर्मं सोढ्वाऽपि व्याघ्रं हत्वा कृत्वङ्गदुग्धदोग्धृ-
गोरक्षणरूपधर्म एव क्षत्रियेण रक्षणीयः । तथा दुष्टदुर्योधनवधाय गदायुद्धधर्माति-
क्रमरूपमल्पधर्मं सोढ्वाऽपि “सत्यं वदे”दिति श्रुतिविहितसत्यत्यागरूपः स्वप्रति-
ज्ञोलङ्घनाख्यो महानधर्म एव परिहरणीयः । कथमन्यथा स्वोक्तसत्यपरिरक्षणाय
तयोदशवर्षपर्यन्तं राज्यत्यागो धर्मराजस्येति हेतोः किञ्चिद्व्याजेन=अल्पधर्मातिक्र-
माख्येनाल्पेन व्याजेन अल्पधर्मप्रतिपादकसत्यवाक्यत्यागरूपत्वात् व्याजवत्
वर्तमानेन ईषदधर्मेणेत्यर्थः । तेन संयुतो भीमः धार्तराष्ट्रं हन्यादित्यूचे । यद्यप्यसौ
भीमः स्फुटं=अव्याजेन नाभेरुपरि ताडने शक्तः=हनने शक्तः । तथाऽपि प्रबल-

निन्दानिवृत्तये । आपद्धर्मं दर्शयितुं किञ्चिद्व्याजेन संयुतः ॥ ६६ ॥ भीमो
हन्याद्धार्तराष्ट्रमित्यूचे यद्यपि स्फुटम् । अव्याजेनापि शक्तोऽसौ बलं निस्सीम-
माह च ॥ ६७ ॥ आह शिक्षामप्यनूनां यत्नं दुर्योधनेऽधिकम् । न हि भीमो-
ऽतिप्रयत्नं कुर्यादिति गुणो ह्ययम् ॥ ६८ ॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मो दुष्टेषु तु
विशेषतः । इति धर्मरहस्यं तु वित्तः कृष्णवृकोदरो ॥ ६९ ॥ नान्यस्ततो
लोकनिन्दां व्यपनेतुमुभावयि । अनापद्यापदिव च दर्शयेतां जनस्य तु ॥
॥ ७० ॥ ततो भीमस्सर्वलोकस्य धर्मं प्रकाशयन्वाक्यमिदं जगाद । ऊरू

प्रतिज्ञारक्षणारूपधर्मपरिपालनाय ऊरू भीमेन भेत्तव्याविति पूर्वणान्वयः ॥ ६५ ॥
॥ ६६ ॥ अशक्तिः कुतो नेत्यत आह बलमिति । दुर्योधनादप्यधिकबलं जरासन्ध-
ममर्मणि भेत्तुः बह्वक्षोहिणीविक्षोभनसमर्थस्य भीमस्य निस्सीमं बलं आह च=कृष्ण
एव उक्तवान् । अतो नाशक्तत्वादेवं चक्रे इति भावः ॥ ६७ ॥ तर्हि धार्तराष्ट्रः
कृती चेति कृष्णेनैवोक्तत्वात् भीमसेनस्य शिक्षाकौशलं नास्तीति दोषः प्राप्नुयादि-
त्यतः कृष्णवाक्याभिप्रायमाह आह शिक्षामपीति । अनूनां शिक्षामप्याह । दुर्यो-
धनगुरोः रामात् गदापाणेः स्वस्माच्च यस्य भीमस्य गदाभ्यासः तस्य गदाभ्यास-
कौशलाभावः कृष्ण एव कथं ब्रूयादिति भावः । अत एव अनूनामिति शिक्षायाः
विशेषणम् । अतः धार्तराष्ट्रः कृती कुशलः न भीम इति तद्वाक्यस्याभिप्रायो नेति
भावः । तर्हि कोऽर्थः कृतिपदस्येत्यत आह यत्नमिति । 'कृती प्रयत्ने' इति धातोः
यत्नं=दुर्योधने अधिकयत्नं चाह=कृतिपदेन प्राह । न तु कौशलम् । तर्हि यत्नाभाव
एव भीमस्य दोषः स्यादित्यत आह न हीति । अतिप्रयत्नं=अल्पे कार्ये महाप्रयत्नं
न कुर्यादिति अयं स्वभावः भीमस्य गुणो हि । हि शब्देन प्रबलः सिंहः दुर्बल-
मूषिकवधाय स्वकठोरनखैः न प्रयतत इति प्रसिद्धिः सूचयति ॥ ६९ ॥ ननु
शक्तश्चेत् कुतो व्याजेन हननमित्यतः कृष्णभीमयोरभिसन्धिमुद्धाटयति ग्रन्थकारः
प्रतिज्ञापालनमिति । अनापदि=उक्तविधया विचार्यमाणे आपदभावेऽपि आप-
दिव आपाततः आपदिवेत्यर्थः । दर्शयेतां=किञ्चिद्व्याजेन संयुतः हन्यादिति दर्श-
येताम् । कृष्णवाक्यं भीमस्याभिमतमिति सूचनाय दर्शयेतामित्युक्तम् । यद्वा एकः
वचसा दर्शितवान् अपरः कर्मणा दर्शयिष्यतीति भावेन दर्शयेतामित्युक्तम् ॥

तवाहं हि यथाप्रतिज्ञं भेत्स्यामि नैवात्र विचारणीयम् ॥ ७१ ॥ इत्युक्तवन्तं
प्रससार चाजौ दुर्योधनस्तत्र बभूव युद्धम् । भीमस्तदाऽग्न्यप्रकृतिं विधित्सु-
र्मन्दस्स आजौ व्यचरज्जनार्थं ॥ ७२ ॥ दर्शयन्तौ गदामार्गं चित्रं तौ प्रवि-
चेरतुः । बलभद्रोऽप्याजगाम तदा तौ प्रतिवारितुम् ॥ ७३ ॥ वारितावपि
तेनोभौ नैव युद्धममुञ्चताम् । ततो ददर्श तद्युद्धं मानितः कृष्णपूर्वकैः ॥
॥ ७४ ॥ तौ शिक्षाबलसंयुक्तौ मण्डलानि विचेरतुः । ततो भीमं वञ्चयितुं
धार्तराष्ट्रः शिरः क्षितौ ॥ ७५ ॥ न्यधादुच्छ्रितसक्थीकस्तदा कृष्णाभ्यनु-
ज्ञया । पृष्ठमूलेऽहनङ्गीमो भिन्नसक्थिश्च सोऽपतत् ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञापाल-
नार्थाय नाभेर्नोपर्यधस्तदा । गदायुद्धस्य मर्यादां यशश्चाप्यभिरक्षितुम् ॥
॥ ७७ ॥ नाधस्तान्मध्य एवासौ निजघ्ने तं वृकोदरः । एवं प्रतिज्ञायुगमार्थं
भग्नसक्थियुगं रणे ॥ ७८ ॥ कृष्णं द्यूते निषेहीति यदवादीत्सुयोधनः ।
तत्प्रतिज्ञानुसारेण भीमो मूर्धानमक्रमीत् ॥ ७९ ॥ ऋषभं मा समानाना-

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तदाऽग्न्यप्रकृतिमित्यत्र अग्न्यप्रकृतिं=महतां स्वभाव-
मित्यर्थः । महान्तो हि हंसवच्छनैःशनैः कार्यं कुर्वन्ति । नीचास्तु काकवदादौ
किञ्चित्कालपर्यन्तं त्वरया कार्यं कुर्वन्तीति भावः । जनार्थं=जनशिक्षणार्थम् ॥
॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नाभेर्नोपर्यधस्तदेत्यत्र नाभेरुपर्यपि
न । अधोऽपि नेति मर्यादां यशश्चाभिरक्षितुं मध्ये=नाभिमध्ये निजघ्ने । न त्वध-
स्तात् । सक्थुनोऽप्यूरोर्मूलत्वात् नाभिसमानत्वाच्च सक्थिनि ताडने सति अधर्मो
नाभवत् । प्रतिज्ञा च रक्षितेति भावः ॥ ७७ ॥ एवं प्रतिज्ञायुगमार्थमित्यत्र
“तवोरुमेनं गदयोरुवेगया विभेत्स्ये” इत्येका प्रतिज्ञा । एनं ऊरु=द्रौपद्यै प्रदर्शितं
दक्षिणोरुमित्यर्थः । “ऊरुं तवान्यं च रणे विभेत्स्ये” इत्यन्या प्रतिज्ञा । एवं प्रति-
ज्ञायुगमार्थं=प्रतिज्ञाद्वयरक्षणार्थम् । अत एव सक्थियुगमित्युक्तम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
“ऋषभ मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराज
गोपतिं गवाम् ॥ अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्ठो अक्षतः । अधः सपत्ना मे पदो-
रिमे सर्वे अभिष्टिताः ॥ अत्रैव वोपि नह्याम्युभे आर्त्तौ इव ज्यया । वाचस्पते
निषेधेमान्यथमदधरं वदान् ॥ अभिभूरहमागमं विश्वकर्मण धाम्ना । आवश्चित्तमावो

वृतमावोऽहं समितिं ददे ॥ योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आवो मूर्धानमक्र-
मीम् । अधस्पदान्व उद्वदत मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवे"ति भीम-
दृष्टसूक्तस्य तत्कृपया यथाशक्त्यर्थ उच्यते । समानानां सपत्नानां मध्ये विषासहिं
विशेषेण सहनशीलं ज्येष्ठकनिष्ठयोर्धृतराष्ट्रपाण्डोः पुत्रत्वेनार्धराज्यार्हत्वात् समानाना-
मित्युक्तम् । अत एव शत्रूणामित्यनुत्तवा सपत्नानामित्युक्तम् । समानौ पत्न्यौ
कुन्तीगान्धार्यौ येषां ते तथोक्ताः सपत्नाः । लौकिकसम्बन्धमभिप्रेत्येत्यमुक्तम् ।
वस्तुतोऽस्माकं सुरत्वेन तेषामसुरत्वेन सहजो विरोध इति सूचनाय शत्रूणामिति
वक्ष्यति । समायां द्रौपदीकचग्रहणादिमहापराधे कृतेऽपि हरिसङ्कल्पमनुसृत्य तत्काले
सोढा स्थितत्वाद्विषासहिमित्युक्तम् । मम सहनमपि विद्विषां विषोपममिति सूच-
नाय संहितायां सकारस्य षकारः । अत एव हन्तारमिति वक्ष्यति । ऋषभं=श्रेष्ठं
मा=माम् । प्रागुक्तं सहनमशक्त्या नेति सूचनाय ऋषभमित्युक्तम् । शत्रूणां हन्तारं
कृधि=कुरु । विराज="राजलृ दीप्ता"विति धातोः विशेषेण प्रकाशमानं कुरु ।
गवां विद्यानां मध्ये गोपतिं विद्यापतिं कुरु । विद्याभिमानिनो देवाः मां यथा
सेवन्ते तथा कुर्वित्यर्थः । अत एवाहुः पूर्वाचार्याः "पीठे रत्नोपकलसे रुचिररुचि-
मणिज्योतिषा सन्निषण्णं ब्रह्माण भाविनं त्वां ज्वलति निजपदे वैदिकाद्या हि विद्याः।
सेवन्ते मूर्तिमत्य"इति । इन्द्र इव "रीड् क्षय" इति धातोः अरिष्टः नाशरहितः
अक्षतः क्षतरहितः सन् सपत्नः सपत्नानां हन्ता अस्मि । इमे सर्वे सपत्नाः मे
पदोरधः अभिष्टिताः=अभितः स्थिताः भवन्तु । एतद्वाक्यं स्वविषयमिति दर्शना-
यैव दुर्योधनशिरसि पुनःपुनः पदाभ्यां ननर्त । एवं च मूले पदेति पदं जात्यैक-
वचनमिति ज्ञेयम् । अत्रैव=मम पदोरधस्तादेव ज्यया=मौर्व्या उभे आर्त्नी आरतं
सन्ततं ज्यया नीयेत इत्रि आर्त्नी=धनुष्कोटी इव वोपि परसेनास्थानिव मम सेनास्था-
नपि उभयसमुच्चयार्थमपिपदम् । रणरङ्गमध्यस्थिते ते उभयसेने वीक्ष्यैव कथनात् व
इत्युक्तम् । नह्यामि "नह बन्धन"इति धातोः बध्नामि बद्धवदितस्ततश्चलितुमपि
न मुञ्चामीति सूचनाय नह्यामीत्युक्तम् । एकेनैकदैवोभयकटकबन्धनस्यासम्भावना-
परिहाराय ज्यानिदर्शनमदर्शि । हे वाचस्पते=सकलविद्यापते वेदव्यास इमान्
सर्वान् मत् मत्तः अधरं अधस्थादेव वदान् वक्तृन् निसेध साधय । "राधसाध

मिति सूक्तं ददर्श च । तेषां पुण्यानि विद्याश्च समादायैव सर्वशः ॥ ८० ॥
तांश्चकार तमोगन्तुंस्तस्य मूर्ध्नि पदाऽऽक्रमत् । स्मारयामास कर्माणि यानि
तस्य कृतानि च ॥ ८१ ॥ कृष्णबन्धे कृतो मन्त्र इति मूर्ध्नि पदाऽहनत् ।
पुनःपुनश्च तद्वीक्ष्य चुक्रोध मुसलायुधः ॥ ८२ ॥ चुक्रोश नैव धर्मोऽयमित्य-
सावूर्ध्वबाहुकः । पुनः क्रोधाभिताम्राक्ष आदाय मुसलं हलम् ॥ ८३ ॥
अभिदुद्राव भीमं तं न चचाल वृकोदरः । अभये संस्थिते भीमे रामं जग्राह
केशवः ॥ ८४ ॥ आह धर्मेण निहतो भीमेनायं सुयोधनः । न मण्डलेऽभि-

संसिद्धा'विति धातुः । भीमरूपे भाविनि मम मध्वरूपे च प्रतिवक्ता कोऽपि
यथा न भूयात् तथा साधयेति भावः । अहं विश्वकर्मणा=सकलजगत्कर्ता ।
विश्वस्य कर्म=सकलजगत्सृष्टिसंहारादिकर्म यस्मात् सः विश्वकर्मति विग्रहः ।
धाम्ना=सकलजगद्धारकेण च नारायणेन । अभिभूः=अभिभावयति परान् पराभा-
वयतीत्यभिभूस्सन् । इह आगमं=नारायणाज्ञया सर्वविजयी सन् अहमिहागमम् ।
तदप्युक्तं पूर्वाचार्यैः “आज्ञामन्यैरधार्या”मिति । “भूमावागत्य भूम”न्निति ।
“दुर्भाष्यं व्यस्य दस्यो”रिति च । आ=समन्तात् वः चित्तं आ=समन्तात्
सं=समीचीनां च इति=“इण् गता”विति धातोः ज्ञानं ज्ञानफलभूतां सद्गतिं च
अहमेव आददे=बलादपहृत्य मम वशमकरवमित्यर्थः । एतत्तु “तेषां पुण्यानि
विद्याश्चे”त्यादिना भीमवत्वयाऽनुवादव्याजेन ग्रन्थकारेणैवोक्तम् । योगक्षेमं काम्य-
तपआदिना लब्धं वः योगक्षेमं आदाय मत्कृतपुण्यवशात् भवद्भयः अपहृतपुण्य-
वशाच्च उत्तमः भूयासम् । आ=समन्तात् रणरङ्गे पतितानां वः मूर्धानं अक्रमी=
अक्रमं ‘क्रमुपादविक्षेप’ इति धातोः पद्भ्यामाक्रम्य अतिष्ठम् । यूयं सर्वे उक्तवि-
धया मूर्धानमाक्रम्य स्थितस्य मम पदात् पादात् अधस्तात् उद्भूत=उच्चैराक्रोशं
कुरुत । ‘वद व्यक्तायां वाचि’ इति धातुः । तत्र दृष्टान्तमाह । उदकात् अधः
पङ्के मण्डूका इव । द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन एवं स्थितिरपरिहार्येति
सूचनाय तमेव दृष्टान्तं पुनराह । एतच्चोक्तं पूर्वाचार्यैः “आक्रोशन्तो निराशा”
इत्यादिना । श्रुत्यर्थस्य भीमचरित्रस्य चैषदपि वैलक्षण्याभावात् अनन्यविष-
यैवेयं श्रुतिरिति युक्तमुत्पस्यामः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

सारे वा नापसारे च नाभितः ॥ ८५ ॥ अधो हन्याद्वञ्चयन्तं अधो हत्वा
 न दुष्यति ॥ ८६ ॥ कृता प्रतिज्ञा च वृकोदरेण भेत्स्ये तवोरु इति युक्ति-
 पूर्वम् । संश्रावयानेन तदेष धर्मतो जघान दुर्योधनमग्न्यकर्मा ॥ ८७ ॥
 वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मच्छलमिति ब्रुवन् । रौहिणेयो जगामाऽऽशु स्वपुरीमेव
 सानुगः ॥ ८८ ॥ तस्मिन्गते वासुदेवं सम्पृच्छद्युधिष्ठिरः । धर्मोऽयमथ
 वाऽधर्म इति तं ग्राह केशवः ॥ ८९ ॥ न साक्षाद्धर्मतो वध्या ये तु पापतमा
 नराः । देवैर्हि वञ्चयित्वैव हताः पूर्वं सुगारयः ॥ ९० ॥ अतोऽयमप्य-
 धर्मेण हतो नात्रास्ति दूषणम् । भीष्मद्रोणौ च कर्णश्च यदैवोपाधिना हताः ॥
 ९१ ॥ को नु दुर्योधने पापे हते दोषः कथञ्चन । प्रतिज्ञापालनायापि
 विभेदोरु वृकोदरः ॥ ९२ ॥ धर्मतश्च प्रतिज्ञेयं कृता तेनानुरूपतः । लोक-
 तोऽपि न धर्मस्य हानिरत्र कथञ्चन ॥ ९३ ॥ ये भीमस्याप्रभावज्ञा आप-
 द्धर्मं च मन्वते । अवध्यत्वे शिववराद्गदाशिक्षाबलादपि ॥ ९४ ॥ जरासन्धो-
 पमो यस्माद्धार्तराष्ट्रस्सुविश्रुतः । तस्मात्स धर्म एवायं भीमचीर्ण इति ब्रुवन् ॥
 ९५ ॥ अपि संशयिनं चक्रे धर्मराजं जगत्पतिः ॥ ९६ ॥ भूभारक्षतिजो
 धर्मो मच्छुश्रूषात्मकश्च यः । भीमस्यैव भवेत्सम्यगिति बुद्ध्या परः प्रभुः ॥
 ९७ ॥ स्वेनैव बलभद्राय जनाय च पुनःपुनः । श्रुत्वाऽप्युक्तं न तत्याज

प्रकारान्तरेणापि भीमस्याधर्मो नास्तीत्याह । न मण्डलेति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
 युक्तिपूर्वं संश्रावयानेनेत्यत्र परस्त्रियं प्रत्यूरुपदर्शने ऊरुभेदः कर्तव्य इति संश्राव-
 यानेन=धर्मं संश्रावयतेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ रीत्यन्तरेणाप्यधर्मो
 नास्तीत्याह । न साक्षादिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ये भीमस्य
 अप्रभावज्ञा इति वदता भगवता प्राक् किञ्चिद्वाजेन संयुतः इति स्ववचनं लोका-
 नामापद्धर्मं दर्शयितुमेवोक्तम् । न तु भीमे किञ्चिद्वाजसद्भावाभिप्रायेणेति स्पष्टी-
 कृतम् । जरासन्धोपम इति वदता विप्रच्छद्मना गत्वा जरासन्धे हते सति अधर्म-
 शङ्कामकुर्वन् त्वं कुत इदानीं शङ्कसे इति सूचितम् । भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणादिकं
 अकुर्वन्नप्ययं कलिरूपत्वात्स्वभावेन जरासन्धादप्यधमाधमः । अतोऽप्यत्राधर्मशङ्का
 न कोर्यति सूचनाय च शिववरादवध्यत्वं इत्यादिकमुक्तम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

संशयं धर्मजो यतः ॥ ९८ ॥ ततोऽप्यसंशयं कृष्णो न चकार युधिष्ठिरम् ।
मुख्यं धर्मं हि भगवान्बलायाऽऽह जनाय च ॥ ९९ ॥ धर्मेणैव हतो राजा
धार्तराष्ट्रसुयोधनः । इति यद्वक्ष्यति पुनर्निश्चयार्थेऽर्जुनाय च ॥ १०० ॥
पुनःपुनर्धर्मत एव भीमो जघान राजानमिति ब्रुवन्तम् । जगाद कृष्णं स्फुरि-
ताधरोष्ठः क्रोधात्सुपापो धृतराष्ट्रसूनुः ॥ १०१ ॥ त्वयैव पापे निहिता हि
पार्थाः पापाधिकस्त्वं हि सदैक एव । इत्युचिवांसं प्रजगाद कृष्णो न त्वत्समः
पापतमः कदाचित् ॥ १०२ ॥ भीष्मादिहत्याऽपि त्वैव पापं यदन्वयुस्त्वा-
मतिपापनिश्चयम् । पापं च पापानुगतं च हत्वा कथञ्चनाप्यस्ति न चैव
पापम् ॥ १०३ ॥ न पाण्डवेष्वस्ति ततो हि किञ्चित्पापं प्रयत्नाच्च निसर्गतोऽपि ।
गुणाधिकास्ते मदपाश्रयाश्च को नाम तेष्वपि पापमाह ॥ १०४ ॥ निस-
र्गतः पापतमस्त्वमन्यान्धर्मस्थितान्पापपथे निधाय । स्वयं च पापे निरतः
सदैव पापात्सुपापां गतिमेव यासि ॥ १०५ ॥ इति ब्रुवन्तं पुनराह कृष्णं
दुर्योधनः पापकृतां प्रधानः । स्वन्तोत्तमो नाम क एव मत्तः को नाम
दोषोऽस्ति मया कृतोऽत्र ॥ १०६ ॥ इष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूतैः पदं रिपूणां
निहितं च मूर्ध्नि । मृत्युश्च संग्रामशिरस्यवाप्तो रणोन्मुखेनैव मया किमन्यत् ॥
॥ १०७ ॥ इष्टा भोगा मया भुक्ताः प्राप्ता च परमा गतिः । दुःखिनो
दुःखमाप्स्यन्ति पार्थास्ते कूटयोधिनः ॥ १०८ ॥ चन्द्रसूर्यनिभैश्शूरैर्धार्मिकैः
सद्भिरुज्झिता । केवला रत्नहीनेयं पाण्डवैर्भुज्यतां मही ॥ १०९ ॥ इत्युक्त-
वत्येव नृपे सुरेशैः प्रसूनवृष्टिर्विहिता पपात । तामेव बुद्धिं धृतराष्ट्रसूनुः

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥ स्वन्तोत्तमो नाम क इत्यत्र शोभनः अन्तो नाशो येषां ते स्वन्ताः ।
तेषूत्तमाः स्वन्तोत्तमा इत्यर्थः । धर्मेण युद्धे मृतत्वात् शोभनमरणवतां पुंसामहमे-
वोत्तमः । मयि चेत्पापमस्ति । तर्हि वीरस्वर्गोचितं मरणं कथं स्यादिति दुर्भावः ॥

॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ भगवन्निन्दां कुर्वति म्रियमाणे दुर्योधने
पुष्पवृष्टिरभूदिति पौराणिकी प्रथा अस्ति । अस्यास्तात्पर्यमाह इत्युक्तवत्येव नृप
इति । कथमन्यथा “भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः” “निन्दां भगवतः

कृत्वा दृढां पातयितुं तमोऽन्धे ॥ ११० ॥ सम्भावयत आत्मानं वासुदेवं
 विनिन्दतः । तत्परांश्च कथं न स्यात्तमोऽन्ते च विशेषतः ॥ १११ ॥ यदैकैक-
 मलं तत्र दुःखाधिक्यं समुच्चयात् । इति तत्कारयित्वेश आह मोघं तवास्त्रि-
 लम् ॥ ११२ ॥ नृशंसस्य कृतघ्नस्य गुणवद्वेषिणस्सदा । यदि धर्मफलं ध्वान्तं
 सूर्यवत्स्यात्प्रकाशकम् ॥ ११३ ॥ वदन्पुनःपुनरिदं धर्मतो हत इत्यपि । ख्यापया-
 मास भगवन्नजने निजजनेष्टदः ॥ ११४ ॥ प्रख्यापिते वासुदेवेन धर्मे सतां
 सर्वेषां हृद्यमासीत्समस्तम् । हतं च धर्मेण नृपं व्यजानन्पापोऽयमित्येव
 विनिश्चितार्थाः ॥ ११५ ॥ युधिष्ठिरोऽपायदर्शी सदैव ससंशयोऽभूत्सुमनोऽ-
 भिवृष्ट्या । स्नेहात् द्रौणिस्सञ्जयो रौहिणेयो दुर्योधनात्पापमित्येव चोचुः ॥
 ॥ ११६ ॥ ततः कृष्णः पाण्डुपाञ्चालकैस्तैर्भृशं नदद्भिर्हृषितैस्समेतः । ययौ
 विरिञ्चेशसुरेन्द्रमुख्यैस्सम्पूजितस्तैश्च रणाङ्कणात् स्मयन् ॥ ११७ ॥ ततः
 श्रुत्वा सञ्जयादुःखतप्तं सम्बोधयिष्यन्पितरं युयुत्सुः । कृष्णस्य राज्ञश्च
 मतेन यातो जगाम चान्वेव जनार्दनश्च ॥ ११८ ॥ धर्मयुक्तैश्च तत्त्वार्थैर्लोक-

श्रुण्वन् यात्यधस्सुकृताच्च्युतः” इत्यादिस्मृतिविरुद्धां भूभारभूतस्य सकलसुराणा-
 मादिवैरिणः साक्षाद्भगवन्तं बहुधा निन्दतो दुर्योधनस्य शिरसि दुर्योधनादि-
 दुर्जनहननायैव कृतावताराः अद्यापि दुर्योधनपराभवमर्थयमानाः पाण्डवपक्षपातेन
 दुर्योधनपक्षपातिनो दैत्यान् प्रति कलहं कुर्वाणाः परमवैष्णवा देवाः स्मृतियुक्ति-
 विरुद्धां पुष्पवृष्टिं च कुर्युः । कथं च शैवमतप्रवर्तकेषु विष्णुवैष्णवद्वेषिणामग्रेसरेषु
 शिशुपालजरासन्धकंसदुश्शासनादिषु म्रियमाणेषु सत्सु कदाचित्कचिदप्यकृतां
 पुष्पवृष्टिं तत्समानयोगक्षेमे दुर्योधने च कुर्युः । तस्मात्सर्वज्ञशिखामणिना यौक्तिका-
 ग्रेसरेण तात्पर्यकारेणोक्तमेव तात्पर्यं युक्तमित्यर्थः । पातयितुं तमोऽन्ध इत्यत्र तमसा
 अन्धयति लोकानिति तमोऽन्धं अन्धन्तम इत्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥ एकैकमल-
 मित्यत्र तत्र=अन्धन्तमःप्राप्तौ विष्णुनिन्दावैष्णुनिन्दाऽऽत्मप्रशंसेत्यादिपापेषु एकैक-
 मलं तदा समुच्चयात् दुःखाधिक्यं किमु वक्तव्यमिति योजना ॥ ११२ ॥ यदि
 धर्मफलं ध्वान्तमित्यत्र ईदृशस्यापि तव यदि धर्मफलं स्यात् तर्हि ध्वान्तमपि
 सूर्यवत्प्रकाशकं स्यादिति योजना ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

वृत्तानुदर्शकैः । वाक्यै राजानमाश्वास्य प्रायात्पार्थान्पुनर्हरिः ॥ ११९ ॥
 कालानुसारतो देवांश्चोपसंहर्तुमच्युतः । ययौ सपार्थशैनेयः कुरूणां शिविरं
 निशि ॥ १२० ॥ तदैव हार्दिक्यकृपान्वितोऽयात्सुयोधनं द्रौणिरमुं शयानम् ।
 प्रभग्नसक्थि श्वसृगालभूतैस्सम्भक्ष्यमाणं ददृशे श्वसंतम् ॥ १२१ ॥ स दुःख-
 शोकाभिहतो विनिन्द्य पार्थान्मया भूप किमत्र कार्यम् । इत्याह निष्पाण्ड-
 चतां कुरुष्वेत्यमुं व्यधात्पांस्वभिषेकिणं नृपः ॥ १२२ ॥ उच्छिद्य सन्ततिं
 पाण्डोः कृत्वा स्वक्षेत्रसन्ततिम् । तथा भूरक्षणहृदा सोऽभिषिक्तस्तथेत्यगात् ॥
 ॥ १२३ ॥ स कृष्णभीमपार्थानां भस्मादेव पुनर्वनम् । कृपसात्वतसंयुक्तो
 विवेश गहनं रथी ॥ १२४ ॥ तस्य चिन्तयतो द्रोणवधं दुर्योधनस्य च ।
 नागान्निद्रा निशीथे च ध्वंक्षान् न्यग्रोधवासिनः ॥ १२५ ॥ इतान् सुबहु-
 साहस्रानेकेनातिबलेन तु । कौशिकेन निरीक्ष्यैव प्राह तौ कृपसात्वतौ ॥
 ॥ १२६ ॥ निदर्शनेन ह्येनेन प्रेरितः परमात्मना । यामि पाण्डुसुतान् हन्तु-
 मित्युक्त्वाऽऽरुरुहे रथम् ॥ १२७ ॥ निवारितोऽपि ताभ्यां स प्राद्रवच्छिविरं
 प्रति । अनुजग्मतुस्तावपि तं शिविरद्वारि चैक्षत ॥ १२८ ॥ उग्ररूपधरं रुद्रं
 स्वकीयां तनुमेव सः । परीतं वासुदेवेन बहुकोटिस्वरूपिणा ॥ १२९ ॥
 दृष्ट्वैव वासुदेवं तमत्रसद्वीतधीसुतः । वासुदेवाज्ञयैवात्र स्वात्मनाऽपि सदा-
 शिवः ॥ १३० ॥ अयुध्यदग्रमच्चाशु द्रौणेः सर्वायुधान्यपि । अचिन्त्या हरि-
 शक्तिर्हि दृश्यन्ते त्महनोऽपि हि ॥ १३१ ॥ अतस्तथा प्रेरितेन स्वात्मनैवास्मि-
 लेष्वपि । आयुधेषु निगीर्णेषु द्रौणिर्विज्ञं तु शानमम् ॥ १३२ ॥ चक्रेऽत्मानं

॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ दृश्यन्ते त्महनोऽपि हीत्यत्र

स्वावताराश्चत्थाम्नो हननेच्छायाः मूलरूपे रुद्र एव दृश्यमानत्वात् आत्महन
 इत्युक्तम् । यद्यस्मात् आत्महनोऽपि दृश्यन्ते तस्माद्धरेः शक्तिरचिन्त्येति योजना ।

मन्प्रत्ययान्तात् “तनु विस्तार” इति धातोः धात्वर्थव्यञ्जकोपसर्गाभावेऽपि विस्तृतः

परमात्मा त्मन्पदेनोच्यते । परमात्मनामधारकत्वात् जीवोऽपि तेन पदेनोच्यते ।

त्महन एव आत्महन इति भावः । अतः सुष्ठुक्तं दृश्यन्ते त्महन इति ॥

पशुं कृत्वा स्वात्मस्थायैव विष्णवे । यज्ञतुष्टेन हरिणा प्रेरितश्शङ्करः स्वयम् ॥
 ॥ १३३ ॥ आत्मने द्रोणपुत्राय ददौ सर्वायुधानि च । उवाच चाहमादिष्टो
 विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १३४ ॥ अरक्षं पार्थशिविरमियन्तं कालमेव तु ।
 तदिच्छयैव निर्दिष्टो दास्ये मार्गं तवाद्य च ॥ १३५ ॥ आयुधानि च सर्वाणि
 हन्तुं सर्वानिमान जनान् । इत्युदीर्य प्रदायाऽऽशु सर्वा हेतीर्षध्वजः ॥ १३६ ॥
 तत्रैवान्तर्दधे सोऽपि प्रोवाच कृपसात्वतौ । ये निर्यान्तीह शिविराज्जिहि तं
 तांस्तु सर्वशः ॥ १३७ ॥ इत्युक्त्वा प्रविवेशान्तर्धन्वी खड्गीं कृतान्तवत् ॥
 ॥ १३८ ॥ पारावताश्वं स तदा शयानमुपेत्य पद्भ्यां समताडयच्च । वक्षस्य-
 साववदद्वीतनिद्रो जाने भवन्तं हि गुरोस्तनूजम् ॥ १३९ ॥ समुत्थितं मां
 जहि शस्त्रपाणिं शस्त्रेण वीरोऽसि स वीरधर्मः । लोकाश्च मे सन्त्वथ शस्त्रपूता
 इति ब्रुवाणं स रुषा जगाद ॥ १४० ॥ न सन्ति हि ब्रह्महणां हि लोकाः
 विशेषतश्चैव गुरुद्रुहां पुनः । न धर्मयुद्धेन वधार्हकाश्च ये त्वद्विधाः पापतमाः
 सुपाप ॥ १४१ ॥ अवश्यभाविनं मृत्युं धृष्टद्युम्नो विचिन्त्य तम् । तूष्णीं
 बभूव स्वप्नेऽपि नित्यं पश्यति तां मृतिम् ॥ १४२ ॥ द्रौणिं च काळरात्रिं च
 द्रोणपातादनन्तरम् । विशसन्तं कृषन्तीं च स्वप्नेऽपश्यद्वि पार्षतः ॥ १४३ ॥
 समाक्षिपत् द्रोणसुतोऽस्य कण्ठे निबध्य मौर्वीं धनुषोऽप्युरःस्थः । ममन्थ
 कृच्छ्रेण विहाय देहं ययौ निजं स्थानमसौ च वह्निः ॥ १४४ ॥ ततश्शिख-
 ण्डिनं हत्वा युधामन्यूत्तमौजसौ । जनमेजयं च पाञ्चालीसुतानभिययौ
 ज्वलन् ॥ १४५ ॥ तैरुत्थितैरस्यमानश्शरैः खड्गेन जघ्निवान् । सर्वान् सव्या-

॥ १३१ ॥ १३२ ॥ आत्मानं पशुं कृत्वेत्यत्र मम मरणकाले अयं महेहः
 विष्णवे स्वाहेति मया दत्ते तदा तव भक्षणार्ह इति सस्मार अयमेव
 मानसो यज्ञ इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । शिविरान्तः प्रविश्य ये मया हनि-
 ष्यन्ते ते सर्वे पशवः । तेषां निखिला देहा अपि विष्णवे स्वाहेति मया दत्ते
 इदानीमेव तव भक्षा भवन्ति । अतस्त्वद्यज्ञविघ्नं त्वमेव न कुर्विति च न्यायसा-
 म्यात् स्मृतवानित्यूह्यते । यज्ञतुष्टेन=उक्तविधया द्विविधयज्ञतुष्टेन ॥ १३३ ॥

॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ पारावताश्वं स तदेत्यत्र पारा-

पसव्येन तथाऽन्यान् पाण्डवात्मजान् ॥ १४६ ॥ ऋत एकं भैमसेनि काशि-
 राजात्मजात्मजम् । तं तदान्तर्हितशर्वः कैलासमनयत् क्षणात् ॥ १४७ ॥ स
 शर्वत्रातनामाऽऽसीदतस्तत्रैव सोऽवसत् । पुराऽर्णितः स्वदौहित्रस्यामरत्वाय
 शङ्करः ॥ १४८ ॥ काशिराजेन तेनासौ जुगोपैनं कृपायुतः । वासुदेवमतं
 ज्ञात्वा साम्राज्याय परीक्षितः । वारयामास भूलोकं नैव याहीत्यमुं शिवः ॥
 ॥ १४९ ॥ सामान्यतोऽपाण्डवाय द्रौणिनाऽप्यभिसंहितम् । तद्रूपेणैव रुद्रेण
 विनैनमिति चिन्तितम् ॥ १५० ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैनं न जघानैक्यतस्तयोः ।
 चेकितानादिकांश्चैव जघानान्यान्स सर्वशः ॥ १५१ ॥ स चेदिपाञ्चालकरुश-
 काशीनन्यांश्च सर्वान्विनिहत्य वीरः । शिशून्स्त्रियश्चैव निहन्तुमुग्रः प्रज्वालय-
 तच्छिबिरं समन्तात् ॥ १५२ ॥ जिजीविषुस्तत्र पलायमानान् द्वारि स्थितौ
 गौतमस्सात्वतश्च । निजघ्नतुस्सर्वशः पार्षतस्य सूतस्त्वेकशेषितो दैवयो-
 गात् ॥ १५३ ॥ खड्गेन प्रहृतं दृष्ट्वा हार्दिक्येन पपात ह । भूमौ प्रागेव संस्प-
 र्शन्न ज्ञातस्तमसाऽमुना ॥ १५४ ॥ अन्यासक्ते समुत्थाय प्राद्रवद्यत्र
 पार्षती । तस्या अकथयत्सर्वं सा भीमायाऽऽह दुःखिता ॥ १५५ ॥ प्राद्रव-
 द्रथमारुह्य स धन्वी गौतमोसुतम् ॥ १५६ ॥ तदन्तरे द्रौणिरपि प्रयातः
 कृष्णासुतानां मुदितशिरांसि । आदाय हार्दिक्यकृपानुयातो दुर्योधनं सन्नि-
 कृष्टप्रयाणम् ॥ १५७ ॥ दृष्ट्वा तदुक्तं च निशम्य पापस्तुष्टोऽत्यजत्साध्विति
 देहमाशु । भीमार्जुनाभ्यामथ केशवाच्च भीताः पृथक् द्रौणिमुखाः प्रयाताः ॥
 ॥ १५८ ॥ तत्रैकलं द्रोणसुतं रथेन यान्तं रथी मारुतिरन्वधावत् । समाद्र-
 वन्तं प्रसमीक्ष्य भीतः पराद्रवत् द्रौणिरतिद्रुताश्वैः ॥ १५९ ॥ आद्रवन्तं
 पुनर्दृष्ट्वा भीमं द्रोणात्मजो रुषा । आवृत्य युध्यन्विजितोऽस्त्रं ब्रह्मशिर
 वतपक्षिपत् चित्रवर्णाः अश्वाः यस्य सः । पारावताश्चः=धृष्टद्युम्नः तम् ॥ १३९ ॥
 ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥
 ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैनमित्यत्र अस्त्रं=अपाण्डत्वाय
 प्रयोक्ष्यमाणं द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रं एनं=शर्वत्रातम् ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ खड्गेन
 प्रहृतमित्यत्र प्रहृतं=प्रहरणं भावे क्तः ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥

आददे ॥ १६० ॥ एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो धर्मजेनार्जुनेन च । तत्रागमत्तदस्त्रं
 च भीमं चामोघतां नयन् ॥ १६१ ॥ अवध्यो भीमसेनस्तदस्त्रं चामोघमेव
 च । विष्णुनैवोभयं यस्मात्कृतं भीमोऽस्त्रमेव तत् ॥ १६२ ॥ गायत्रीं तत्र
 मन्त्रो यद्ब्रह्मात्र ध्यानदेवता । ध्येयो नारायणो देवो जगत्प्रसविता स्वयम् ॥
 ॥ १६३ ॥ ऊचे च पार्थयोः कृष्णो यत्कृतं द्रौणिना पुरा । स्वायुधानां
 याचनं चाप्यशक्तेन तदुद्धृतौ ॥ १६४ ॥ पृष्टेनोक्तं त्वया हीनां कृत्वा
 दुर्योधनाय गाम् । दातुं त्वदायुधं मेऽद्येत्येवमुक्ते त्मनोदितम् ॥ १६५ ॥
 मैवं कार्षीः पुनरिति ध्यायताब्धेस्तटे स्वमु । तदस्त्रं प्रज्वलद्दृष्ट्वाऽपाण्डवत्व-
 विधित्सया ॥ १६६ ॥ धरायाः द्रौणिना मुक्तं कृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनः ।
 स्वस्त्यस्तु द्रोणपुत्राय भूतेभ्यो मह्यमेव च ॥ १६७ ॥ इति ब्रुवंस्तदैवास्त्र-
 मस्त्रशान्त्यै व्यसर्जयत् । अनस्त्रज्ञेषु मुक्तं तद्धन्यादस्त्रमुचं यतः ॥ १६८ ॥
 गुरुभक्त्या ततो द्रौणेः स्वस्त्यस्त्वित्याह वासविः । तदस्त्रयोस्तु संयोगे
 भूतानां संहतिर्भवेत् ॥ १६९ ॥ भूतानां स्वस्तिरप्यत्र कांक्षिता करुणात्मना ।
 तथाऽप्यस्त्रद्वयं युक्तं भूतानां नाशकृत् ध्रुवम् ॥ १७० ॥ तस्मान्निवारयन्योगं
 तयोर्मध्येऽभवत्क्षणात् । निस्सीमशक्तिः परमः कृष्णस्सत्यवतीसुतः ॥ १७१ ॥
 संस्थयाप्यास्त्रद्वयं दूरे तावाह पुरुषोत्तमः । सन्ति ह्यस्त्रविदः पूर्वं प्रायश्चेतन्न

॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ भीमोऽस्त्रमेव तदित्यत्र यद्यस्मात् तत्र
 ब्रह्मास्त्रे गायित्री मन्त्रः । ब्रह्मा तद्ध्यानदेवता ध्यानं कुर्वती देवता । ऋषिः मन्त्र-
 साधकत्वात् मन्त्राभिमानिनी चेति यावत् । तत्तस्मात् कारणात् भीम एवास्त्रमिति
 योजना ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ तदुद्धृतौ=तेषां कृष्णायुधानामुद्धृतावप्यशक्तेन द्रौणिना
 स्वायुधानां=स्वस्य कृष्णस्यायुधानां यत् याचनं कृतं तच्च पृष्टेन=किमर्थं मदायुध-
 मिति पृष्टेन । अब्धेस्तटे स्वमु=स्वं उ=एव ध्यायता द्रौणिना गां भूमिं त्वया हीनां
 कृत्वा दुर्योधनाय दातुं त्वदायुधं देहीति यदुक्तं तच्च एवमुक्ते सति तदात्मना
 कृष्णेन एवं माकार्षीरिति यदुदितं तच्च पार्थयोरूचे । मदभावाय मदायुधप्रार्थनं
 कुर्वन् द्रौणिरयमविवेकीति भावः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ भीम-
 व्यतिरिक्तानां चतुर्णां पाण्डवानां योद्धृत्वात् भीमस्यास्त्राभिमानित्वेन अस्त्रपातायो-

तैः कृतम् ॥ १७२ ॥ लोकोपद्रवकृत्कर्म सन्तः कुर्युः कथं क्वचित् । इत्युक्ते
 फल्गुनः प्राह मया मुक्तं महापदि ॥ १७३ ॥ शान्त्यर्थमेव च विभो
 क्षन्तव्यं भवता ततः । द्रौणिरप्येवमेवाह तौ वेदपतिरब्रवीत् ॥ १७४ ॥
 निवर्त्यतामस्त्रमिति शक्रमुनुस्तथाऽकरोत् । निवर्तनाप्रभुं द्रौणिं वासुदेवोऽप्य-
 भाषत ॥ १७५ ॥ क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः । निवर्तने
 ततश्शक्तो नाथ द्रोणात्मजोऽपि सन् ॥ १७६ ॥ अब्रह्मचर्यादित्युक्ते व्यासो
 द्रौणिमभाषत । निवर्तनासमर्थस्त्वं देहि नैसर्गिकं मणिम् ॥ १७७ ॥ जितः
 प्रागेव भीमेन भीमायैव महाप्रभम् । अपि केवलया वाचा पार्थेभ्योऽस्त्रं
 निवर्तय ॥ १७८ ॥ इत्युक्तो मूर्धजं रत्नं जरामरणनाशनम् । क्षुत्तृद्भ्रमापहं
 दिव्यं गन्धध्वान्तहरं शुभम् ॥ १७९ ॥ उत्कृत्य भीमाय ददौ मुक्ताः
 पञ्चैव पाण्डवाः । अस्त्रादिति ततो वेदभर्ता वासविमब्रवीत् ॥ १८० ॥ तात
 मुक्तं द्रौणिनाऽपि त्वमेवास्त्रं निवर्तय । इत्युक्तस्त प्रणम्याऽऽशु सञ्जहारार्जु-
 नोऽपि तत् ॥ १८१ ॥ यादवेशोऽथ गौतम्याः सुतमाहैकमन्ततेः । वाचा
 निवारयास्त्रं ते इत्युक्तो द्रौणिरब्रवीत् ॥ १८२ ॥ पक्षपातादिच्छसि त्वं
 भागिनेयस्य सन्ततिम् । तत्रैव पातयाम्यस्त्रमुत्तरागर्भकृन्तने ॥ १८३ ॥
 वासुदेवः पुनः प्राह यदि हन्तव्य एव ते । गर्भस्तथाऽपि नैवास्त्रं पातयास्मिन्
 कथञ्चन ॥ १८४ ॥ अभिमन्योर्मृतस्यैव देहे पातय मानद । एवं त्वदस्त्र-
 निहतं गर्भमुज्जीवयाम्यहम् ॥ १८५ ॥ पातये गर्भ एवाहमित्यूत्रे गौतमी-
 सुतः । अथाह वासुदेवस्तमीषत्क्रुद्ध इव प्रभुः ॥ १८६ ॥ दुर्मते पश्य मे
 गाच्च अविषये प्रमुक्तमिदमस्त्रं द्रौणिमेव हन्यादिति शङ्कया कृमालुरजुनः प्राक्
 स्वस्त्यस्तु द्रोणपुत्रायोक्तवानिति ज्ञेयम् । एतदेव विवेचयति अनस्त्रज्ञेयित्वेति ।
 एतदुपलक्षणम् । अस्त्राभिमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथापि=भूतानामभयं त्विति
 अर्जुनेन प्रार्थितत्वेऽपि ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥
 ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ दुर्योधनयत्यां सन्ततिं जनयामीति द्रौणिना
 कथितत्वेन वाग्दोषात् ब्रह्मचयनाशोऽभूदिति भावेनोक्तं अब्रह्मचर्यादिति ॥
 ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

वीर्यं यत्ते शक्यं कुरुष्व तत् । उज्जीवयाम्यहं गर्भं यततश्शक्तितोऽपि ते ॥
 ॥ १८७ ॥ सन्ततिर्वर्षसाहस्रं पाण्डवानां भवेद्भुवि । मत्पालितां न कश्चित्तां
 तावद्वन्तुं क्षमः क्वचित् ॥ १८८ ॥ जानामि ते मतिं दुष्टां जिघांसोः पार्थ-
 सन्ततिम् । चिकीर्षोर्धार्तिराष्ट्रस्य तन्तुं भूयः सुदुष्करम् ॥ १८९ ॥ मदाज्ञया
 सा विफला भवित्री वाञ्छा मुमुक्षाविमुखस्य विष्णोः । यथैव तेनैव नराधि-
 रूढो गम्यस्तव स्यान्न च भूमिभागः ॥ १९० ॥ दुर्गन्धयुक्तो व्रणसञ्चिताङ्गः
 सदाचरः स्या विपिनेषु मन्द । यावद्भुवि स्यादिह पार्थतन्तुर्व्यासोऽपि तं
 प्राह तथेति देवः ॥ १९१ ॥ रूपद्वयेनापि हरेस्तथोक्ते जगाद कालीतनयं
 सकृष्णम् । त्वया सह स्यान्मम सङ्गमो विभो यथेष्टतः स्यान्न च मेऽत्र
 विघ्नः ॥ १९२ ॥ इत्युक्त ओमिति प्राह भगवान्बादरायणः । तं प्रणम्य ययौ
 सोऽपि स्वप्नदृष्टमनुस्मरन् ॥ १९३ ॥ स्वप्ने हि द्रौपदेयानां वधो दृष्टोत्तमना
 निशि । अर्जुनेन प्रतिज्ञानं द्रौपद्यै स्ववधं प्रति ॥ १९४ ॥ निवर्ध्यानयनं
 चैव तेनैव शिविरं प्रति । मुञ्चेति द्रौपदीवाक्यं नेति भीमवचस्तथा ॥ १९५ ॥
 कृष्णवाक्यान्मणिं हत्वा देशान्निर्यातनं तथा । इत्यादिस्वप्नदृष्टं यत्प्रायस्सत्य-
 मभूदिति ॥ १९६ ॥ चिन्तयन्प्रययौ दावं द्रौणिशस्त्रभृतां वरः । स
 कृष्णोक्तमपि प्राप्य बादरायणशिष्यताम् ॥ १९७ ॥ प्राप्योत्तरद्वापरे च

॥ १८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मुमुक्षाविमुखस्य
 विष्णोरित्यत्र विष्णोराज्ञायामपि मुमुक्षारहितस्य=अस्त्रमोचनेच्छारहितस्य अस्त्रं
 मुञ्चामीत्याग्रहवत् इत्यर्थः । यथैवेत्यस्य यथा वा इच्छा विफलैव भवित्री तथा तेन
 मदाज्ञोल्लङ्घननिमित्तेन त्वं नरारूढ एव भविष्यसि इति योग्यसुप्तिङोरध्याहारेण
 योजना । सहस्रं जनाः यत्र तिष्ठन्ति तत्र कोलाहलरूपेण नादं कुर्वन् द्रौणिः तेषां
 शिरांस्यारूढस्तिष्ठतीति पौराणिकी कथा । अतो नराधिरूढ इत्युक्तम् ॥ १९० ॥
 विपिनेष्वित्यत्र विपिनेषु शाखामृगवत् विपिनस्थतरुष्वेव चरस्स्या इत्यर्थः ॥ १९१ ॥
 त्वया सह स्यान्मम सङ्गम इत्यत्र कृष्णशापस्यापरिहार्यत्वात् सहस्राब्दानन्तरं
 त्वया सह सङ्गमः स्यादित्यर्थः ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥
 चिन्तयन् प्रययौ दावमित्यत्र “वनवह्नी दवो दावौ” इत्यनुशासनात् दावं वन-

वेदान्संविभजिष्यति । ततस्सप्तऋषिर्भूत्वा पाराशर्यप्रसादतः ॥१९८॥ एकी-
भावं स्वरूपेण यास्यत्यच्युतनिष्ठया । कृपोऽथ पाण्डवान्प्राप्य गौस्वात्पूजितश्च
तैः ॥ १९९ ॥ अभूदाचार्य एवासौ राज्ञां तत्तन्तुभाविनाम् । बादरायण-
शिष्यत्वं पुनः प्राप्य भजन्नमुम् ॥ २०० ॥ साकं स्वभागिनेयेन भाव्येको
मुनिसप्तके । कृतवर्मा द्वास्वर्ती ययौ कृष्णानुमोदितः ॥ २०१ ॥ कृष्णायै तं
मणिं दत्त्वा भीमस्तां पर्यसान्त्वयत् । विकोपा भीमवाक्येन राज्ञे सा च
मणिं ददौ ॥ २०२ ॥ राजार्हे च मणौ दत्ते मह्यं भीमेन लौकिकाः ।
स्त्रीपक्षपातं राजा च शङ्केयुर्मारुतेरिति ॥ २०३ ॥ मणिं राज्ञे ददौ कृष्णा
भर्तृप्रियहिते रता । सोऽप्याबध्य मणिं मूर्ध्नि रेजे राजा गवामिव ॥ २०४ ॥
वेदेश्वरेणापि यदूत्तमेन कृष्णेन युक्तास्तत आशु पार्थाः । ययुस्सभार्या
निजराजधानीं हत्वेव सन्तोऽन्तररीन् स्वराज्यम् ॥ २०५ ॥ युधिष्ठिरस्यानु
विचित्रवीर्यसुतस्य पादावभिवन्दमानम् । आकृष्य भीमं परमेश्वरोऽयोमया-
कृतिं धातुरतो नृपस्य ॥ २०६ ॥ भीमाकृतिं तां स सुयोधनेन कारापिता-
मभ्यसने गदायाः । आलिङ्ग्य चूर्णीकृतवानसृग्मन् हा तात भीमेति
वदन्पपात ॥ २०७ ॥ तमाह कृष्णो न हतोऽद्य भीमो न च त्वयाऽन्यैरपि
शक्यतेऽसौ । हन्तुं स्वबुद्धिः प्रथिता त्वयाऽद्य पापा हि ते बुद्धिरद्यापि
राजन् ॥ २०८ ॥ स्वबुद्धिदोषादतिपापशीलपुत्रारूपपापानि विवर्धयित्वा ।
नीतो वशं तैः फलमद्य भुञ्जन् क्रोधितुं चाहसि भीमसेने ॥ २०९ ॥
इत्युक्ते शान्तबुद्ध्यैव राज्ञाऽऽहूतो वृकोदरः । अभ्यवन्दत तत्पादावतुजा-
द्याश्च तस्य ये ॥ २१० ॥ बज्राच्च दृढदेहत्वादविकारे वृकोदरे । न दोषो
विवृतोऽस्य स्यादिति कृष्णेन वञ्चितः ॥ २११ ॥ सर्वानाश्लिष्य च प्रेम्णा
मित्यर्थः । स कृष्णोक्तमपि प्राप्येत्यत्र कृष्णोक्तं शापफलं प्राप्य=सहस्रवर्षपर्यन्तं
प्राप्य पुनः बादरायणशिष्यतां प्राप्येति सम्बन्धः ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥
॥ २०० ॥ २०२ ॥ राजा गवामिवेत्यत्र गवां=रश्मितां राजेव=सूर्य इव ॥
॥ २०४ ॥ अन्तररीन् स्वराज्यमित्यत्र सन्तः अन्तररीन् कामादीन् हत्वा स्वराज्यं
स्वतन्त्रपरमात्मनो राज्यं मोक्षमिव ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥

युयोज नृप आशिषः । कुलनाशकरः पापः शापयोग्यस्तव ह्यहम् ॥ २१२ ॥
 इत्युक्तवैव प्रणमतो गान्धारीसुपदांगुलीः । ददर्श धर्मराजस्य पटान्तेन प्रको-
 पिता ॥ २१३ ॥ तस्याः क्रोधाग्निनिर्दग्धनखस्स कुनखोऽभवत् । वन्दमानं
 पुनर्भीममाह सा क्रोधविह्वला ॥ २१४ ॥ अधर्मतः कथं भीम सुतं मे त्वं
 निजघ्निवान् । इत्युक्तोऽस्याश्शमयितुं क्रोधमग्रे वृकोदरः ॥ २१५ ॥ प्राह न
 प्राणसन्देहे पापं स्यात्पापिनो वधे । इत्युक्त्वा तां पुनः प्राह प्रतिज्ञाहानि-
 मन्तरा ॥ २१६ ॥ न मेऽस्ति प्राणसन्देह इति जानन् वृकोदरः । यथा
 प्रतिज्ञं भ्रातृव्यान्त्रणे मम निजघ्नुषः ॥ २१७ ॥ क्वाधर्मः क्षत्रजातेस्तु
 तद्दानौ जीवितं न हि । पापान् शुद्धधर्मेण हन्तव्या इति च श्रुतिः ॥ २१८ ॥
 अन्यवत्पापहननं पापायेत्याह हि श्रुतिः । अतोऽसुरान्नैकृतिकान्निकृत्या घ्नन्ति
 देवताः ॥ २१९ ॥ निकृत्या निकृतिं हन्यान्निकृत्या नैव धार्मिकान् । इति
 श्रुतिर्हि परमा पठ्यते पैङ्गिभिस्सदा ॥ २२० ॥ इत्युक्ता तं पुनः प्राह कथं
 ते नरशोणितम् । पीतं नरेणैव सता न पीतमिति सोऽब्रवीत् ॥ २२१ ॥
 दन्तान्तरं न मे प्राप शोणितं त्वत्सुतस्य यत् । प्रतिज्ञापालनायापि प्रतिकर्तुं
 च तत्कृतम् ॥ २२२ ॥ भीषणाय च शत्रूणां पीतवच्च प्रदर्शितम् । वेद-
 दृष्टश्च धर्मोऽयमतिपापजनं प्रति ॥ २२३ ॥ इत्युक्तोवाच नैवान्धद्वयस्यास्य
 वृकोदर । घ्नता पुत्रशतं यष्टिमात्रं चोर्वरितं त्वया ॥ २२४ ॥ तामाह भीमः
 पापिष्ठा वधयोग्यापराधिनः । सर्वे हता इति पुनस्माऽऽह येनाकृतस्तव ॥
 ॥ २२५ ॥ अपराधस्स एकोऽपि किं नास्तीत्यवदत्स ताम् । सर्वेस्ममेतैः
 कृष्णस्य बन्धनाय विनिश्चितम् ॥ २२६ ॥ अन्यानि च सुपापानि कृतान्यत्र

॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

॥ २१९ ॥ २२० ॥ प्रतिज्ञापालनायापि प्रतिकर्तुमित्यत्र प्रतिज्ञापालनाय=

रक्तं पास्यामीति प्रतिज्ञापालनाय प्रतिकर्तुं=दुःशासनेन कृतपतिव्रताकेशकर्षण-

वस्त्रापहारादिमहापापस्य प्रत्यपकारं कर्तुं महापापस्य महाशिक्षा कर्तव्या अन्यथा

दोष इति भावः ॥ २२२ ॥ पीतवच्च प्रदर्शितमित्यत्र पीतवत्=पीतमिव प्रदर्शितं

रक्तं पीतमिव प्रदर्शितम् । न तु पीतमित्यर्थः । वेददृष्टश्च धर्मोऽयमिति वदता

पुराऽपि च । वासुदेवं सभासंस्थं ब्रुवाणं धर्मसंहितम् ॥२२७॥ पुनःपुनरव-
 ज्ञाय यान्तं दुर्योधनं बहिः । सर्वेऽन्वगच्छन्नित्यादीन्यभिप्रेत्य वृकोदरः ॥
 ॥ २२८ ॥ नैकोऽप्यनपराधी मे स्वयं ताननुशिक्षितुम् । असमर्था मयि
 क्रोधं किं करोषि निरर्थकम् ॥ २२९ ॥ इत्युक्ता साऽभवत्तूष्णीं क्रमात्सर्वैश्च
 पाण्डवैः । वन्दिता व्यासवाक्याच्च किञ्चिच्छान्ता च साऽभवत् ॥ २३० ॥
 तस्या याश्च स्नुषास्सर्वास्ताभिस्सह पुरस्कृताम् । कृत्वा तं धृतराष्ट्रं च विदुरा-
 दींश्च सर्वशः ॥ २३१ ॥ पाण्डवाः प्रथमस्थानं सभार्याः पृथया सह ।
 कृष्णाभ्यां च ययुस्तत्र गान्धार्यास्तपसो बलम् ॥ २३२ ॥ जानन्पाण्डव-
 रक्षार्थं चिकीर्षुस्तत्तपो व्ययम् । वेदेश्वरो ददौ दिव्यं चक्षुः सत्यवतीसुतः ॥
 ॥ २३३ ॥ तेन दृष्ट्वा प्रेतदेहान्सर्वास्तत्र समाकुलान् । शशाप यादवेशान्
 त्वयाऽस्मत्कुलनाशनम् ॥ २३४ ॥ यत्कृतं तत्तव कुलं गच्छत्वन्योन्यतः
 क्षयम् । इत्युक्तो भगवान्कृष्णः स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥ २३५ ॥ अस्त्वेव-
 मित्याह विभुरीश्वरोऽप्यन्यथा कृतौ । तेन तस्यास्तपो नष्टं हीना साऽतो हि
 भर्तृतः ॥ २३६ ॥ नाशयेद्वि सदा विष्णुः स्वयोग्यादधिकान् गुणान् । तत
 आश्लिष्य भर्तृणां देहान्प्ररुदतीः स्त्रियः ॥ २३७ ॥ सर्वा दुर्योधनादीनां
 “अध्ययने जिह्वाच्छेदः” “अर्थावधारणे हृदयविदारण”मित्यादिश्रुतिं स्मारयति ॥
 ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥
 ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ ददौ दिव्यं चक्षुरित्यत्र पट्टबन्धेन बद्धदृष्टित्वात् श्वसृगाल-
 गृध्रादिभिः भक्षितदेहानां विविच्य दर्शनायोगात् बहुविस्तीर्णकुरुक्षेत्रे तत्र तत्र
 स्थितानां शवानां दिव्यदृष्ट्यदाने दर्शनायोगाच्च दिव्यदृष्टिदानम् । विविच्य दर्श-
 नाभावे च बहुक्लेशोऽपि न स्यात् । तेन च शापं न दद्यात् । अतो विविच्य
 दर्शनेन कोपजननाय दिव्यदृष्टिदानमिति भावः ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥
 हीना साऽतो हि भर्तृत इत्यत्र अतः शापदानेन तपसो नष्टत्वात् भर्तृतः हीना-
 तपसा न्यूना जाता अभवत् । स्वभावान्धस्य भर्तुः सहधर्मचरणाय पट्टबन्धेन नयनयो-
 रन्धतां सम्पाद्य परपुरुषनिरीक्षणादीनामपि त्यक्तत्वात् प्राक् पत्युरप्यधिकं पुण्यमा-
 सीत् तदधुना नष्टमिति भावः ॥ २३६ ॥ स्वयोग्यादधिकानित्यत्र भावप्रधानो

दर्शयामास केशवः । कृष्णायै सा च तं देवमस्तुवत्पूणसद्गुणम् ॥ २३८ ॥
 ततो देहान्प्रसिद्धानां पार्थास्समदहन्सताम् । अन्येषां धृतराष्ट्रादीन्पुरस्कृत्यैव
 कांश्चन ॥ २३९ ॥ सूतैः पञ्चभिरेव स्वैः सरस्वत्यां प्रचिक्षिपुः । स्नेहान्नृपो
 यमौ च स्वान् आजौ तस्मिन् न्ययोजयन् ॥ २४० ॥ शवाः प्रायो बहुत्वेन
 तत्रतत्रैव संस्थिताः । ततो ददत्सु पानीयं गङ्गायां स्वजनस्य तु ॥ २४१ ॥
 पृथा कर्णाय दत्तेति पार्थानाहाग्रजं च तम् । ततो हाहेति विलपन् राजा
 परमदुःखितः ॥ २४२ ॥ शशाप सर्वनारीणां गुह्यं हृदि न तिष्ठतु । हा मात-
 स्तव धृत्यैव वयं सर्वे भृशं हताः ॥ २४३ ॥ ज्येष्ठं पितृसमं हत्वा प्रति-
 पत्स्याम कां गतिम् । एवं वदन्ते कौन्तेयं वासुदेवस्सनारदः ॥ २४४ ॥
 शमयामास सद्वाक्यैर्गुणान्कर्णस्य चाब्रवीत् । ततस्ते प्रेतकार्याणि चक्रुस्सर्वे-
 ऽपि सर्वशः ॥ २४५ ॥ सर्वेषामाधिराज्ये च स्थितोऽभूत्पाण्डवाग्रजः ॥ २४६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

दुर्योधनवधादिपाण्डवस्वपुरप्रवेशो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

निर्देशः । स्वयोग्यताया अधिकानित्यर्थः ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ स्नेहा-
 न्नृपो यमौ चेत्यत्र पार्थाः पञ्चभिः स्वैः सूतैः अन्येषामसतां दुर्योधनादीनां कांश्चन
 देहान् सरस्वत्यां प्रतिचिक्षिपुरिति सामान्येनोक्तम् । तत्राच्छिन्नधर्मस्य भीमस्य इन्द्रा-
 वतारस्य अर्जुनस्य च असतां संस्कारे विशिष्य मनो नाभूदिति सूचनाय अपवा-
 दमाह स्नेहान्नृप इति । नृपो धर्मराजः यमौ च तस्मिन् आजौ मृतानां शवनिरस-
 नाय स्वान् पञ्च सूतान् न्ययोजयदिति योजना । भीमार्जुनौ तूष्णीमेव स्थितौ ।
 अत एव धृतराष्ट्रादीन् पुरस्कृत्येत्युक्तम् । उपचारोऽपि तत्प्रियायेति भावः ॥ २३९ ॥
 ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ गुणान् कर्णस्य चाब्रवीदित्यत्र कर्णस्य
 गुणान् “ज्येष्ठो भूत्वा त्वं राज्यं पालय तव शासने पाण्डवान् स्थापयामीत्युक्तेऽपि
 राज्यं न करोमि । दुर्योधनाय प्राणानेव त्यजामीत्यादिगुणान् ॥ २४५ ॥ २४६ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ यदैव कृष्णौ सकलाधिराज्ये युधिष्ठिरं यौवराज्ये च भीमम् ।
विप्रैर्युक्तावभिषिच्याशिषश्च युक्ता दत्त्वा हर्षयामासतुस्तौ ॥ १ ॥ तदैव
चार्वाक इति प्रसिद्धं रक्षस्त्रिदण्डी यतिरेव भूत्वा । युधिष्ठिरं गर्हयामास
विप्रास्त्वां गर्हयन्तीति सुपापशीलम् ॥ २ ॥ ध्रुत्वैव तदुःखितमाशु धर्मजं
दृष्ट्वा विप्राश्शेपुरमुं भृशार्ताः । अगर्हितं नित्यमस्माभिरेन यतोऽवोचो
गर्हितमद्य पाप ॥ ३ ॥ भस्मीभवाश्वेव ततस्त्वितरीरिते क्षणादभूत्पापतमस्स
भस्मसात् । भस्मीकृतेऽस्मिन्यतिवेषधारिणि युधिष्ठिरं दुःखितं वृष्णिर्सिंहः ॥
॥ ४ ॥ प्रोवाच नायं यतिरुग्रकर्मा सुयोधनस्यैव सखा सुपापः । रक्षोऽध-
मोऽयं निहतोऽद्य विप्रैस्तन्मा शुचः कृतकार्योऽसि राजन ॥ ५ ॥ इतीरितः
शान्तमनाः स विप्रान्सन्तर्पयामास धनैश्च भक्त्या । असान्त्वयच्च बान्धवान्
सपौरसंश्रितादिकान् । ददौ यथेष्टतो धनं ररक्ष चानुपुत्रवत् ॥ ६ ॥ स
भीष्मद्रोणकर्णानां वधाहुर्योधनस्य च । पापाशङ्क्यो तप्यमानो राज्यत्यागे
मनो दधे ॥ ७ ॥ सोऽनुजैः कृष्णया विप्रैरप्युक्तो धर्मशासनम् । भीमं
सम्प्रार्थयित्वैव न वेत्सीत्याह फल्गुनम् ॥ ८ ॥ तस्मिन्क्रुद्धे नृपं प्राहुर्विप्रा-
स्त्वत्तोऽपि तत्त्ववित् । शक्रोऽर्जुन इति श्रुत्वाऽप्येतद्धर्मे ससंशयम् ॥ ९ ॥
मत्स्नेहादेव सर्वेऽपि धर्मोऽयमिति वादिनः । इत्येवं शङ्कमानं तस्मैचतुर्विप्र-
यादवौ ॥ १० ॥ कृष्णो धर्मोऽयमित्येव शास्त्रयुक्त्या पुनःपुनः । नाति
निश्चितबुद्धिं तं तदाऽपि पुरुषोत्तमौ ॥ ११ ॥ हतपक्षगतत्वेन त्वच्छङ्काया
अगोचरः । यतो भीष्मस्ततो याहि तमित्यूचतुरव्ययौ ॥ १२ ॥ स ताभ्यां
भ्रातृभिश्चैव मुनिभिश्च समन्वितः । भीष्मं ययौ लज्जितेऽस्मिन्स्तं भीष्मायाह
केशवः ॥ १३ ॥ पृच्छेत्युक्तस्स भीष्मेण पप्रच्छाखिलमञ्जसा । तत्रोवाचा-

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भीमं सम्प्रार्थयित्वैवे-
त्यत्र राजा भवेति सम्प्रार्थयित्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

खिलान्धर्मान्कृष्णो भीष्मशरीरगः ॥ १४ ॥ भीष्मोऽप्याह हरिं पार्था बोध-
नीयास्त्वयैव हि । का शक्तिर्मम देवेश पार्थान्बोधयितुं प्रभो ॥ १५ ॥
इत्युक्तो भगवानाह त्वत्कीर्त्यै त्वयि संस्थितः । प्रवक्ष्याम्याखिलान्धर्मान्
सूक्ष्मं तत्त्वमपीति ह ॥ १६ ॥ राज्ञः प्रथमतो धर्मो भगवद्धर्मपालनम् ।
तदर्थं कण्टकोद्धारो धर्मा भागवता अपि ॥ १७ ॥ मनोवाकर्मभिर्विष्णो-
रच्छिद्रत्वेन चार्चनम् । पूर्णाशेषगुणो विष्णुः स्वतन्त्रश्चैक एव तु ॥ १८ ॥
तद्वशं सर्वमन्यच्च सर्वदेति विनिश्चयः । देवताक्रमविज्ञानमपूजाऽन्यस्य वै हरेः ॥
॥ १९ ॥ पूजा भागवतत्वेन देवादीनां च सर्वशः । वृथा कर्माकृतिः क्वापि
निराशीस्त्वं सदैव च ॥ २० ॥ विष्णोर्भागवतानां च प्रतीपस्याकृतिस्सदा ।
परस्परविरोधे तु विशिष्टस्यानुकूलता ॥ २१ ॥ प्रियं विष्णोस्तदीयानामपि
सर्वं समाचरेत् ॥ २२ ॥ साम्ये विरोधे च बहून्नुवर्तेत वैष्णवान् । एते
साधारणा धर्मा ज्ञेया भागवता इति ॥ २३ ॥ तत्त्वविज्ञापनं धर्मो विप्रस्य
तु विशेषतः । शारीरदण्डसन्त्यागः पुत्रभार्यादिकानृते ॥ २४ ॥ तत्रापि
नाङ्गहानिः स्याद्वेदना वा चिरं न तु । न चार्थदण्डः कर्तव्यो विप्रवैश्या-
दिभिः क्वचित् ॥ २५ ॥ शारीरदण्डविषये वैश्यादीनां च विप्रवत् । यथा-
लब्धेन वर्तेत भिक्षया वा द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥ शिष्ययाज्योपलब्धैर्वा क्षत्र-
धर्मेण वाऽऽपदि । महापदि विशां धर्मैः क्षत्रियः सुरविप्रयोः ॥ २७ ॥
अन्यत्र सर्ववित्तेन वर्तेतैतांश्च पालयन् । विरोधिनः क्षत्रियाच्च प्रसह्यैव
हरेद्धनम् ॥ २८ ॥ सामादिक्रमतो धर्मान्वर्तयेदण्डतोऽन्ततः । अपलायी
सदा युद्धे सतां कार्यमृते भवेत् ॥ २९ ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं वैश्य-

“यमो मानवी चन्द्रसूर्याविति यमस्योत्तमदेवतात्वात् भीष्मस्य ह्युनामकवसुरूपत्वेन
शतगणस्थतयाऽतिनीचत्वात् कथं गुरुत्वमित्यत उक्तं कृष्णो भीष्मशरीरग इति ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्वापि निराशीस्त्वं सदैव
त्वेत्यत्र निराशीस्त्वं निराशिषो भावः निराशीस्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
शारीरदण्डसन्त्याग इत्यत्र शारीरदण्डसन्त्यागः=परेषां शारीरदण्डसन्त्यागः ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्यत्र सर्ववित्तेनेत्यत्र अन्यत्र=सुरविप्रयो-

जीवनम् । परिचर्यैव शूद्रस्य वृत्तिरन्ये स्वपूर्ववत् ॥ ३० ॥ वर्तेयुर्ब्राह्मणाद्याश्च
क्रमात्पूज्या हरिप्रियाः । हरिभक्तावनुच्चस्तु वर्णोच्चो नातिपूज्यते ॥ ३१ ॥
विना प्रणामं पूज्यस्तु वर्णहीनो हरिप्रियः । आदरस्तत्र कर्तव्यो यत्र भक्ति-
हरेर्वरा ॥ ३२ ॥ ज्ञापनं क्षत्रियाणां च धर्मो विप्राभ्यनुज्ञया । तदभावे तु
वैश्यानां शूद्रस्य परमापदि ॥ ३३ ॥ वर्णेष्वज्ञेष्ववर्णस्तु न ज्ञानी स्यात्कथ-
ञ्चन । इति श्रुतेरवर्णस्य ज्ञापनप्राप्तिरेव न ॥ ३४ ॥ ज्ञेयं सर्वं त्रिवर्णस्थ-
स्त्रीभिर्वेदान्विनाऽखिलम् । स्वीयपुन्नियतिः स्त्रीणां स्वदारनियतिर्नृणाम् ॥ ३५ ॥
धर्मो गुणोत्तमानां तु स्मृत्यैवान्धं तमो व्रजेत् । गुणसर्वस्वहानिः स्यादुत्तरो-
त्तरतोऽत्र च ॥ ३६ ॥ अधोऽधोऽधिकदोषः स्यात्स्त्रीणामन्यत्र मध्यतः ।
वेदा अप्युत्तमस्त्रीभिः कृष्णाद्याभिरिवाखिलाः ॥ ३७ ॥ देव्यो मुनिस्त्रिय-
श्चैव नरादिकुलजा अपि । उत्तमा इति विज्ञेयास्सच्छूद्रैरप्यवैदिकम् ॥ ३८ ॥

रन्यत्र ॥ २८ ॥ २९ ॥ कुसीदं वैश्यजीवनमित्यत्र “कुसीदं वैश्यजीविके”त्य-
नुशासनात् वृध्यर्थं धनं दत्त्वा वृध्या लब्धधनेन जीवनं कुसीदमिति ज्ञेयम् । अन्ये
स्वपूर्ववदित्यत्र अन्ये=वर्णबाह्याः कुम्भकारकावादिभ्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गुणोत्तमानां तु स्मृत्यैवेत्यत्र गुणोत्तमाः ये पुंसः तेषां स्त्री-
स्मृत्या=भोग्यत्वस्मृत्यैव । तदयोग्यपुरुषः अन्धं तमो व्रजेदिति षष्ठ्यन्तस्त्रीपदावृत्त्या
योजना । मानुषेषु क्वचित् स्त्रीणां हरिभक्त्यादिगुणाधिक्यदर्शनात् गुणाधिकानां
पुंसां याः स्त्रियः तासामिति व्यधिकरणषष्ठी उत्तरोत्तरतः=उत्तमोत्तमेषु अत्र च=
पुरुषेषु स्मृत्या=अधमस्त्रीणां भोग्यत्वस्मृत्या पुण्यहानिः स्यात् । न तु महादोषः ॥
॥ ३६ ॥ अधोऽधः=अधोऽधो विद्यमानानां पुंसां स्त्रीणां स्वोत्तमानां या स्त्रियः
तासां स्मृत्या भोग्यत्वस्मृत्या अधिकदोषः स्यात् । मध्यतोऽन्यत्र=समात्पुरुषादन्यत्र
मध्यत इत्युपलक्षणम् । उत्तमादन्यत्रेति च ग्राह्यम् । इदानीं क्वचित् स्त्रीभिर्ज्ञेय-
मित्यतस्तद्विभागमाह देवा इति । कृष्णाद्याभिरिव उत्तमस्त्रीभिः=देवर्ष्यादीनां
स्त्रीभिः । अखिला वेदा ज्ञेया इति वक्ष्यमाणज्ञेयपदस्य यथायोग्यमावृत्त्या योजना ।
कृष्णाद्याभिरिवेत्यत्र आद्यपदेन शच्याद्याः गृह्यन्ते ॥ ३७ ॥ उत्तमस्त्रियः का
इत्यत आह देव्य इति । अवैदिकं=वेदव्यतिरिक्तपुराणादिकं अन्यैः=वर्णबाह्यैः ॥

ज्ञेयमन्यैर्हरेर्नाम निजकर्तव्यमेव च । सर्वथाऽन्धं तमो याति वरं सदृशमेव
 वा ॥ ३९ ॥ यो विष्णोर्मन्यते किञ्चिद्गुणैः कैश्चिदपि क्वचित् । ब्रह्मेशा-
 नादिकमपि भेदं यो वा न मन्यते ॥ ४० ॥ भेददृक्कहुणादौ च प्रादुर्भाव-
 गतेऽपि यः । प्राकृतं देहमथवा दुःखाज्ञानश्रमादिकम् ॥ ४१ ॥ मन्यते तार-
 तम्यं वा तद्भक्तेष्वन्यथैव यः । मनोवाक्कनुभिर्यो वा तस्मिन्स्तद्भक्त एव वा ॥
 ४२ ॥ विरोधकृद्विष्णवधीनादन्यत्किञ्चिदपि स्मरन् । अन्याधीनत्वविज्ञास्य
 सर्वपूर्त्यविदेव च ॥ ४३ ॥ भक्तिहीनश्च ते सर्वे तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् ।
 तत्वे संशययुक्ता ये सर्वे ते निरयोपगाः ॥ ४४ ॥ दोषेभ्यस्ते गुणाधिक्ये
 नैव यान्त्यधमां गतिम् । गुणदोषसाम्ये मानुष्यं सर्वदैव पुनःपुनः ॥ ४५ ॥
 यावद्दोषक्षयश्चोर्ध्वा गतिः क्रमश एव तु । सर्वदोषक्षये मुक्तिरात्मयोग्यानु-
 सारतः ॥ ४६ ॥ भक्तिज्ञानोन्नतावेव स्वर्गश्च शुभकर्मणः । विष्णुवैष्णव-
 वाक्येन हानिः पापस्य कर्मणः ॥ ४७ ॥ इत्यादिधर्मसर्वस्वं भीष्मस्थेनैव
 विष्णुना । पार्थानां गदितं तच्च श्रुत्वा धर्मसुतोऽनुजान् ॥ ४८ ॥ पप्रच्छ
 विदुरं चैव सारं धर्मादिषु त्रिषु । आह क्षत्ता धर्ममेव सारमर्थं च मध्यमम् ॥
 नीचं कामं निष्फलत्वादर्थमेवार्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ सारं स द्विविधो ज्ञेयो
 दैवो मानुष एव च । दैवो विद्या हिरण्यादिर्मानुषः परिकीर्तितः ॥ ५० ॥
 मध्यमो धर्म एवात्र साध्यं साधनमेव च । विद्याह्वयोऽर्थो धर्मस्य विद्यैव

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मेशानादिकं कैश्चिद्गुणैः विष्णोः सदृशं किञ्चिद्भरमेव वा यो मन्यते
 सोऽपि सर्वथा अन्धन्तमो यातीति पूर्वणान्वयः । भेदं=ब्रह्मेशानादिभिः विष्णो-
 भेदं मन्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तारतम्यं वेत्यत्र प्रादुर्भावगते नारायणे दुःखाज्ञान-
 श्रमादिकं तारतम्यं वा यो मन्यते तद्भक्तेषु अन्यथा=तारतम्यं विना यो मन्यत इति
 सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भक्तिज्ञानोन्नतावेत्यस्य
 भक्तिज्ञानोन्नतावेव मुक्तिरिति पूर्वणान्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 विद्याह्वयोऽर्थः धर्मस्य साधनं साध्यं च भवति । विद्यापूर्वकं यज्ञादिकर्मकरणे
 धर्मस्योत्पत्त्या विद्या धर्मसाधनम् । “कर्मणा ज्ञानमातनोति” “तपसा ब्रह्म विजि-
 ज्ञासस्व” इति च श्रुतेः तपआदिकर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानोदयात् विद्या-

च मुच्यते ॥ ५१ ॥ मानुषोऽर्थोऽपि विद्यायाः कारणं सुप्रयोजितः । तुष्टो-
ऽर्थेन गुरुर्यस्मात्कैवल्यं दातुमप्यलम् ॥ ५२ ॥ धर्मार्थितां विनाऽप्यर्थैस्तुष्येयु-
र्गुरुदेवताः । यद्यनुद्देशितो धर्मोऽप्यर्थमेवानुसंभवेत् ॥ ५३ ॥ गुरुतार्थगतैव
स्यात्कामो ह्यर्थाद्धि निष्फलः । यमावत्र विदां श्रेष्ठावर्जुनोक्तमनूचतुः ॥ ५४ ॥
अथाह भीमः प्रवरस्सुतत्वदृशां सगस्तानभिभाष्य हर्षात् । स्मयन्न कामादति-
रिक्तमस्ति किञ्चिच्छुभं कावरतां स यायात् ॥ ५५ ॥ काम्यं हि कामाभिधमाहु-
रार्याः काम्याः पुमर्थास्सह साधनैर्यत् । अकाम्यतां यात्यपुमर्थ एव पुमर्थित-
त्वाद्धि पुमर्थ उक्तः ॥ ५६ ॥ विज्ञानभक्त्यादिकमप्यतीव तत्साधनं कामबहिष्कृतं
चेत् । न साधनं स्यात्परमो हि मोक्षो न साध्यतां याति विना हि कामात् ॥

ह्ययोऽर्थः धर्मस्य साध्यं फलम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ननु मानुषार्थस्य धर्मद्वारा गुरु-
प्रीतिजनकत्वात् कथं धर्मात् श्रेष्ठ्यमित्यत आह धर्मार्थितां विनेति । धर्मार्थितां
विनाऽपि अर्थैः गुरुदेवतास्तुष्येयुः यथेष्टद्रव्यदाने परतत्त्वादिगुरूणां प्रीतिदर्शनात् ।
मम कार्यकरणे एतावदुपायनं दास्यामीति प्रार्थने ह्यग्रीवादिदेवानां प्रीतिदर्शना-
च्चेति भावः । ननु गुरूणां द्रव्यदाने हरेर्द्रव्यदाने च पात्रसामर्थ्यात् ईषत्पुण्यम-
प्यस्ति खल्वित्यत आह यदीति । यदि=यद्यपि अनुद्देशितो धर्मोऽप्यस्ति । सोऽपि
महिषीविक्रयणकाले रज्जोरप्यानयवत् अजागलस्तनायमानः सन् तूष्णीमेवायाति ।
न त्वर्थस्य फलमिति भावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ काम्यं हि कामाभिध-
माहु रार्या इत्यत्र अन्नाकांक्षमात्रस्यापुरुषार्थत्वात् काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या काम्याः
पदार्था एव कामाः । न तु कामनाविषया इति भावः ॥ ५६ ॥ “समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं” “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे” इति श्रुतेः कामनापूर्वकं
साधितं श्रवणमननादि फलदायकम् । ननु तदस्थतया श्रुतमिति भावेनाह विज्ञान-
भक्त्यादिकमिति । किं बहुना ॥ ५७ ॥ पुरुषैरर्थ्यमानो हि पुरुषार्थः । अर्थना
च कामः । अतः कामं विना पुरुषार्थ इत्येतत् व्याहतमिति ज्ञेयम् । “सोऽकाम-
यत बहु स्यां प्रजायेये” इति श्रुतेः “विस्मापनं स्वस्य च सौभाग्यं” इति भागव-
तोक्तेश्च भगवान् स्वयमपि स्वेन काम्य इति भावेनोक्तं स्वस्येतेषामपि काम्य
एवेति । कामः अखिलसम्पूर्णः पुमर्थः रागकलुषमनोरूपेच्छायाः अपुरुषार्थत्वात् ॥

॥ ५७ ॥ परात्परोऽप्यादिपुमान् हरिश्च स्वस्येतरेषामपि काम्य एव । अकामितोऽवागतिमेव दद्यात्कामः पुमर्थोऽखिल एव तेन ॥ ५८ ॥ इच्छैव कामोऽस्तु तथाऽपि नैतामृते हि चित्तं घटकुड्यवत्स्यात् । सारस्ततस्सैव चिदात्मकाऽपि सा चेतना गूढतनुस्सदैव ॥ ५९ ॥ न प्रश्नयोग्यः पृथगेष कामस्तेनैव राजन्यदि तारतम्यम् । इच्छस्यं ते त्रिविधो हि वेद्यो धर्मार्थयुक्तः परमो मतोऽत्र ॥ ६० ॥ एकाविरोधी यदि मध्यमोऽसौ द्वयोर्विरोधी तु स एव नीचः । तस्मात्स्वबुद्धिप्रमदाभिरेव कामं रमेथा अनुरूपकामः ॥ ६१ ॥ राजन्न कामादपरं शुभं हि परो हि कामो हरिरेव येन । प्राज्ञास्सुहृच्चन्दनसारलिप्तो विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ६२ ॥ इदं वचो व्याससमासयुक्तं सम्प्रोच्य भीमो विरराम वीरः । प्रशस्य भीममन्यांश्च राजा मोक्षमथास्तुवत् । स्वयुक्तेरप्रतीपत्वान्निराचक्रे न मारुतिः ॥ ६३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

सप्तधर्मनिर्णयो नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ ५८ ॥ चिदात्मिका सैव इच्छैव । सारः सार इत्युक्तम् । चेतना चिद्रूपा सा इच्छा । गूढतनुः=संसारे गूढतनुः ॥ ५९ ॥ शाकेषु लवणमिव सर्वपुरुषार्थेषु कामस्य मिश्रितत्वात् पृथक् प्रश्नयोग्यो नेत्याह न प्रश्नयोग्य इति । यदि तारतम्यं=कामे तारतम्यं इच्छसि=ज्ञातुमिच्छसि तर्ह्ययं=कामः उत्तमाधममध्यमभेदेन त्रिविधो वेद्यो हि । अत्र धर्मस्य दैवमानुषरूपार्थस्य चाविरोधिकामः वैराग्यपूर्वकं विरक्तेभ्यो गुरुभ्यः श्रवणमनननिदिध्यासनादिविषयककामः परमो मतः । धर्माविरोधी अर्थस्य च विरोधी विश्वजिद्यागादिरूपकाम्यकर्मविषयककामः । अर्थाविरोधी धर्माविरोधी वाणिज्यकरणादिविषयककामो वा । स द्विविधोऽपि मध्यमः । द्वयोर्विरोधी अगम्यागमनविषयककामः स नीच एव । तर्हि सक्चन्दनवनितादिकं काम इति लोके वदन्ति । तस्य कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्यार्धाङ्गीकारेण परिहरति । तस्मात्स्वबुद्धिप्रमदाभिरेवेत्यादिना । “मदी हर्ष” इति धातोः प्रकृष्टो मदो मोक्षारूपा हर्षो याभ्यस्ताः प्रमदाः । नतु प्रकृष्टमदकारिणी लौकिकवनितेति भावः ।

सुबुद्धयः हरेर्गुणपूर्णत्वविषया एका बुद्धिः वैराग्यबुद्धिः उपासनाबुद्धिरित्याद्याः
 सुबुद्धय एव प्रमदाः ताभि रमेथाः । वनिताख्यो विषयोऽयमेवेति भावः । इदं
 चोपलक्षणम् । हरौ समर्पितस्रजा हरिनिर्माल्यगन्धेन च सदा रमेथा इत्यपि प्रा-
 ह्यम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ येन कारणेन प्राज्ञः सुहृत्=भक्तेषु स्नेहवान् सौहार्दवान्
 चन्दनवारिलिप्तः हरिरेव कामः । तेन कारणेन कामादपरं शुभं न हि । “त्वयो-
 पभुक्तस्रगन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही”ति
 वचनात् । मायाजयोपायाः हरिनिर्माल्यभूतस्रक्चन्दनभूषणपञ्चामृतान्नस्वीकाराद्या
 एव कामाः । न तु मनोविकारदायकाः असमर्पितस्रक्चन्दनभूषणाद्या इति भावः ॥
 ॥ ६२ ॥ व्याससमासयुक्तमित्यत्र व्यासः=विस्तारः समासः=सङ्कोचः । कामः
 पुरुषार्थ इति सामान्येनोक्त्वा तस्यैव प्रपञ्चनात् व्याससमासयुक्तमित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां
 गुरुभावप्रकाशिकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथ कृष्णमनुस्मृत्य भीष्मे स्वां वसुतां गते । कृत्वा कार्याणि
सर्वाणि गङ्गामाश्वास्य दुःखिताम् ॥ १ ॥ आश्वासितश्च कृष्णाभ्यां धर्मजो
दुःखितः पुनः । पराशरसुतेनोक्तः कृष्णेनानन्तराधसा ॥ २ ॥ अपापे पाप-
शङ्कित्वादश्वमेधैर्यजाच्युतम् । कुरु राज्यं च धर्मेण पालयापालकाः प्रजाः ॥
३ ॥ इत्युक्तस्स तथा चक्रे त्यक्त्वा भोगांश्च कृत्स्नशः । गोव्रतादिव्रतैर्युक्तः
पालयामास मेदिनीम् ॥ ४ ॥ ददौ देयानि मुख्यानि यथाकाममखण्डितम् ।
नैवार्थी विमुखः कश्चिदभूद्योग्यः कदाचन ॥ ५ ॥ प्रष्टा च दाताऽखिलराजनभ्यो
यष्टा च धर्मात्मज एव तत्र । बभूव पाण्डोर्गृहमावसंश्च राजाधिराजो वनिता-
निवृत्तः ॥ ६ ॥ भीमस्तु दौर्योधनमेव सद्यः प्रपेदिवानूर्जितवीर्यलब्धम् ।
कृष्णासहायः सुरराजयोग्यानभुङ्क्त भोगान्युवराज एव ॥ ७ ॥ कृष्णा च
पार्थश्चतुरो विहाय सुव्यक्तसारस्वतशुद्धभावा । रराज राजावरजेन नित्य-
मनन्ययोगेन शिखेव बह्वेः ॥ ८ ॥ प्रीत्यैव विज्ञानयुजाऽन्यपार्थैस्संवादतः

ॐ ॥ गङ्गामाश्वास्य दुःखितामित्यत्र दुःखितां=स्वपुत्रभीष्मवधेन दुःखि-
तामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अपालकाः प्रजा इत्यत्र अपालकाः=पालकरहिताः ॥
३ ॥ गोव्रतादिव्रतैर्युक्त इत्यत्र गोमूत्रस्थितधान्यकृतान्नभोजनादिलक्षणं व्रतं
गोव्रतं आदिपदेन विष्णुपञ्चकादिकं गृह्यते । तैः व्रतैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
सुव्यक्तसारस्वतशुद्धभावेत्यत्र सरस्वती=भारती तत्सम्बन्धी सारस्वतः । सुव्यक्तः
सारस्वतः शुद्धभावो यस्यास्सा तथोक्ता । केवलं भारतीसन्निधानवतीत्यर्थः । “ब्राह्मी
तु भारती भाषा गीर्वाणाणी सरस्वती” इत्यमरः । अनन्ययोगेन न विद्यते अन्यस्त्री-
योगो यस्य सः तथोक्तः । तेन । राजावरजेन=भीमेन ॥ ८ ॥ गतभाविकाले=
अतीतानागतकाले विषये । विज्ञानयुजाः=विशिष्टं ज्ञानं युनक्तीति विज्ञानयुक्
तेन भीमेन अतीतानागतसकलपदार्थविषयकज्ञानिनेत्यर्थः । संवादतः=त्वं भीमे-
नैव रमस्व माऽस्मभिरिति संवादात् समीचीनवचनात् कारणात् भीमादन्यपार्थैरपि

परिहृता गतभाविकाले । अपि स्वकीयं पतिमेव भीममवाप्य सा पर्यचर-
न्मुदैव ॥ ९ ॥ रराज राजावरजस्तया स द्विरूपया सोमककाशिजातया ।
श्रिया भुवा चैव यथाऽब्जनाभो निहत्य सर्वान् दितिजान्महाब्धौ ॥ १० ॥
सर्वोत्तुङ्गो नामतः प्राणवायोरंशो निशायां गुरुपुत्रसूदितः । माताऽस्य देवीति
च रौहिणेयी भीमप्रियाऽऽसीद्या पुराऽस्यैव राका ॥ ११ ॥ अन्याश्चासु-
र्वासुदेव्यो दिशो या आपः पूर्वं विंशतिरग्न्यरूपाः । ताभिर्द्युतो दैवतैरप्यल-
भ्यानभुङ्क्त भोगान्विबुधानुगार्चितः ॥ १२ ॥ ररक्ष धर्मानखिलान् हरेः स
निधाय विप्राननुशास्य युक्तान् । सदैष्णवान्विदुषः पञ्चपञ्च सवेतनान्ग्राम-
मनु स्वकीयान् ॥ १३ ॥ दधार दण्डं तदवर्तिषु स्वयं जग्राह चान्वेव मुदाऽथ

प्रीत्यैव परिहृता । अपिपदेन स्वयं च तान् परिहृतवतीति समुच्चिनोति । गत-
वनवासकाले भाविराज्यकाले च परिहृतेति वा । ज्ञानाधिकस्य वायोः भार्यादेः
देहो नास्माकं स्पर्शयोग्य इति परिहृतेति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वोत्तुङ्गो
नामतः प्राणवायोरित्यत्र प्राणवायोः=मुख्यप्राणस्य कुमारभूतादङ्कारिकप्राणवायोः
नामतः सर्वोत्तुङ्गो यः अंशः सः रौहिण्याः पुत्र्यां=भीमभार्यायां जातः सन् निशायां
गुरुपुत्रसूदितोऽभूत् । रौहिणेयी देवीति नामवती अस्य माता च भीमप्रियाऽऽ-
सीत् । राका=पौर्णमास्यभिमानिनी या पुरा अस्यैव वायोरेव भार्या ॥ ११ ॥ पूर्वं
याः दिशः=दिग्भिमानिन्यः आपः=अवभिमानिन्यश्च अग्न्यरूपाः विंशति
देव्यश्चासन् । ताः वासुदेव्यः=वसुदेवपुत्र्यः सत्यः भीमस्य भार्याः आसुः ।
ताभिः रौहिणेयीदेव्या च युत इति सम्बन्धः । युत इति वदता रमणं तु द्रौपद्यैव ।
ताश्च भीमपरिचर्यामिव कृत्वा तिष्ठन्तीति सूचितम् । अत एव ~~द्विरूपया~~ सोमक-
काशिजातया रराजेत्युक्तम् ॥ १२ ॥ ररक्ष धर्मानखिलानित्यत्र ग्रामं ग्राममनु-
स्वकीयान् सवेतनान् सदैष्णवान् युक्तान्=युक्तिमतः विदुषः पञ्च पञ्च विप्रान्
अनुशास्य=धर्मपरिपालनं कुरुध्वमित्यनुशासनं कृत्वा निधाय हरेः अखिलान्
धर्मान्=एकादश्युपवासादिधर्मान् ररक्षेति योजना ॥ १३ ॥ मुदैवानुजग्राहेति
योजना । ग्रामे ग्रामे नियुक्ताः पञ्चपञ्च विप्राः वित्तग्रहणादिना औदासीन्यं कुर्यु-
रिति शङ्कया अन्यैरपि विप्रवर्यैस्तद्वृत्तं=ग्रामग्रामस्थजनवृत्तान्तं संशोधयन्नित्युक्तम् ।

तद्गतान् । तद्धृतमन्यैरपि विप्रवर्यैस्संशोधयन्सर्वमसौ यथा व्यधात् ॥ १४ ॥
 नावैष्णवः कश्चिदभूत्कुतश्चिन्नैवान्यनिष्ठो न च धर्महन्ता । न विध्यवर्ती
 न च दुःखितोऽभून्नापूर्णवित्तश्च तदीयराष्ट्रे ॥ १५ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरौ
 प्रपश्यतां ताभ्यां च भीमेन मुनीश्वरैश्च । संशिक्षितानां प्रथमाद्युगाच्च गुणा-
 धिकः कलिरासीत्प्रजानाम् ॥ १६ ॥ शुभं महत्स्वल्पफलं कृते हि विपर्यये-
 णाशुभमेष दोषः । तद्धीनमप्युच्चशुभं कृताद्युगाच्चक्रे कलिं मारुतिरच्युताश्र-

यथा=यथावत् व्यधात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरौ प्रपश्यतामित्यत्र
 व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् प्रपश्यतां=प्रपश्यन्तीनां प्रजानामित्यर्थः । जनाना-
 मित्यर्थः । नित्यस्त्रीलिङ्गप्रजाशब्दवाच्यत्वेऽपि स्वरूपतः पुंस्त्वद्योतनं तत्फलम् ।
 यद्वा सदा स्वगृह एव रतत्वात् वासिष्ठवृष्णिप्रवरौ प्र=प्रकर्षेण पश्यतां पाण्डवानां
 प्रजानामिति व्यधिकरणषष्ठी । अथवा प्रपश्यतामिति लोटि परस्मैपदे द्विवचनम् ।
 एवं च वासिष्ठवृष्णिप्रवरौ प्रपश्यतां=अस्माभिः क्रियमाणशिक्षाकौशलं प्रपश्यतां
 प्रकर्षेण पश्यतामिति । ग्रामं ग्रामं गत्वा मुनीश्वरैः संशिक्षितानां प्रजानामिति
 सम्बन्धः । कलिः=कलियुगः ॥ १६ ॥ शुभं महत्स्वल्पफलमित्यत्र कृते युगे
 महच्छुभमपि स्वल्पफलं भवति । सर्वेषां शुभकारित्वात् तन्मध्ये एकस्य शुभ-
 कारित्वं अपूर्वं च न । अतो यथा सुभिक्षेऽन्नदातुः दुर्भिक्षेऽन्नदातृवत् महाफलं
 नास्ति । तथा कृतयुगेऽपि शुभस्य फलाधिक्यं नास्तीति भावः । अशुभं विपर्ययेण
 अल्पेऽशुभे कृतेऽपि बहुपापं भवति । अशुभकर्तृणां काप्यभावकाले एकोऽशुभकर्ता
 महानिन्द्यो भवतीति भावः । एष कृतयुगस्य दोषः । तद्धीनं=तेन दोषेण हीनं
 कलियुगम् । उच्चशुभमपि उच्चानि शुभानि ग्रामे ग्रामे यस्मिन् तत् उच्चशुभं च ।
 अल्पे पुण्ये कृतेऽपि युगस्वभावात् कृष्णसन्दर्शनादिना उपोद्बलितत्वाच्च महाफलदाय-
 कम् । बह्वशुभे कृतेऽपि युगस्वभावात् कृष्णसन्दर्शनादिना बहुतरपापानां क्षणेक्षणे
 नाशाच्च अल्पफलदायकमित्यर्थः । स्वराष्ट्रे भीमशिक्षया बहुतरपापकरणस्य सम्भ-
 वेऽपि परराष्ट्रात् बहुतरपापं कृत्वाऽऽगतानामपि क्षणेक्षणे कृष्णसन्दर्शनादिना
 प्रायशः कृतप्रायश्चित्तत्वात् अल्पफलदं भवतीति भावः । अत एव अच्युतसंश्र-
 यार्दित्युक्तम् । अत्यन्तं तृषिततया किञ्चित्जलं देहीति प्रार्थयमानस्य बहुजलदाने

यात् ॥ १७ ॥ धनञ्जयः प्रोद्यतदण्ड आसीत्सदाऽन्यचक्रेषु निजाग्रजेरितः ।
विभीषयित्वा नृपतीन्सरन्नान्पदोर्नृपस्याग्रभुवो न्यपातयत् ॥ १८ ॥ सदैव
कृष्णस्य मुखारविन्दाद्विनिस्सृतं तत्त्वविनिर्णयामृतम् । पिबन्सुताद्याधिमसौ
क्रमेण त्यजंश्च रेमेऽविरतातिभोगः ॥ १९ ॥ दुःशासनस्यावसथं सुभद्राचि-
त्राङ्गदामहितोऽध्यावसंश्च । सचन्द्रिकाकान्तिरनूनविम्बो नभस्थितश्चन्द्र
इवात्यरोचत ॥ २० ॥ समस्तभृत्याश्रितवैतनानां माद्रेय आसीत्प्रथमः प्र-
दाता । स दुर्मुखस्यावसथेऽवसच्च स मदराजात्मजयाऽग्र्यवर्ती ॥ २१ ॥
सन्धानभेदानुगतप्रवृत्तिस्तिष्ठंश्च दुर्मर्षणशुभ्रसन्नानि । नृपाङ्गरक्षः प्रगृहीतस्वङ्ग-
स्तस्यानुजो मागधकन्ययाऽऽसीत् ॥ २२ ॥ सेनापतिः कृप आसीद्युष्मयुत्सुः
ससञ्जयो विदुरश्चाम्बिकेयम् । पार्थेरिताः पर्यचरन्स्वयं च सर्वे यथा दैवतमा-
दरेण ॥ २३ ॥ द्विरूपकृष्णप्रहितेषु पाण्डुषु क्षितिं प्रशासत्सु न कश्चनातुरः ।
न चाक्रमान्मृत्युरभून्न नार्यो विभर्तृका नो विधुरा नराश्च ॥ २४ ॥ शब्दा-
दयश्चासुरतीव हृद्या निकामवर्षी च सुरेश्वरोऽभूत् । प्रजा अनास्पृष्टसमस्त-
तापा अनन्यभक्त्याऽच्युतमर्चयन्ति ॥ २५ ॥ पृथ्वी च गावस्सरस्वतीका
कैमुत्येन तृट्परिहारवत् उक्तविधयाऽल्यशुभेनापि बहुफलदातरि स्वराष्ट्रे शुभा-
न्यपि बहूनि ग्रामे ग्रामे कारयामासेति भावः । कलिं = कलियुगं चक्रे । ईदृश-
गुणभरितं चक्र इति योजना । अल्पपुण्येनापि बहुफलदायके कलियुगे स्वस्याऽऽ-
ज्ञाशक्त्या सदा सर्वत्र पुण्यैकरतानेव सर्वान् जनान् चकार । तस्मात् पाण्डव-
राज्यस्थनृणां भाग्यं किं वर्णनीयमिति हृदयम् ॥ १७ ॥ नृपस्याग्रभुव इत्यत्र
अग्रे भवतीति अग्रभूः अग्रजः । तस्य नृपस्य पदोर्न्यपातयत् ॥ १८ ॥ १९ ॥
स चन्द्रिकाकान्तिरित्यत्र सचन्द्रिकाकान्तिः = चन्द्रिकाख्यया कान्त्या-
ख्यया च भार्यया सहित इत्यर्थः ॥ २० ॥ अग्र्यवर्तीत्यत्र अग्र्यः = श्रेष्ठः ।
तदनुवर्ती । अग्र्यमार्गे वर्तत इति वा अग्र्यवर्ती ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वयं च
सर्व इत्यत्र स्वयं सर्वे = भीमाद्याश्च । यथादैवतं = दैवतं यथा तथा आदरेण
आम्बिकेयं पर्यचरन्निति योजना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ससरस्वतीका इत्यत्र
सरस्वती वेदः तथा सहिताः ससरस्वतीकाः पृथ्व्याः दोहः यथेष्टेधनधान्यादि

निकामदोहा अभवन्सदैव । अब्दाब्धिनद्यो गिरिवृक्षजङ्गमाः सर्वेऽपि रत्नप्र-
भवा बभूवुः ॥ २६ ॥ कृष्णाश्रयात्सर्वमिदं वशे ते विधाय सम्यक्परिपाल-
यन्तः । दिवीव देवा मुमुदुस्सदैव मुनीन्द्रगन्धर्वनृपादिभिर्युताः ॥ २७ ॥
समुज्ज्वला पाण्डवकीर्तिनारी पदं निधायासुरपक्षमूर्धसु । वराभये चैव सतां
कराभ्यां कृष्णप्रसूता जगदण्डमावृणोत् ॥ २८ ॥ पातालपादां पृथिवीनित-
म्बामाकाशमध्यां करसन्तताशाम् । ग्रहक्षताराभरणद्युवक्षसं विरिञ्च-
लोकस्थितसन्मुखाम्बुजाम् ॥ २९ ॥ विकुण्ठनाथाभयहस्तमादरान्मूर्त्तां वहन्तीं
वरभारताख्याम् । निशम्य तामीक्ष्य समस्तलोकाः पवित्रिता वेदिभवामिवा-
न्याम् ॥ ३० ॥ प्रपालयत्स्वेव धरां सकृण्णेष्वद्वैव पार्थेषु कलिर्बलिश्च ।

दानं गवां दोहस्तु दोहपात्रे क्षीरपरिपूरणम् । वेदे तु स्वस्मिन्यथोक्तफलदानं दोह
इत्युच्यते । स्वातौ घनतोयस्य मणीभावात् अब्दाब्धीनां रत्नप्रभवत्वम् । अब्धेः
रत्नाकरत्वं प्रसिद्धम् । नद्यः=ताम्रपर्ण्यादयः गिरीणामपि पञ्चरत्नमयत्वात् रत्नप्रभवत्वं
प्रसिद्धम् । वृक्षाः=वेण्वादयः । जङ्गमाः=गजादयः ॥२६॥२७॥ असुरपक्षशिक्षणे
सति कीर्तेर्जातत्वादसुरपक्षमूर्धसु पदं निधायेत्युक्तम् । पुण्यात्मनां कीर्तिश्रवणादिना
सकलाभीष्टप्राप्तेः सकलभयपरिहाराच्च । कराभ्यां सतां वराभये दधानेत्युक्तमिति सा-
हित्यरसः । वस्तुस्थित्या तु सत्कीर्त्यभिमानिन्यः लक्ष्मीसरस्वतीभारतीप्रभृतयो देव्य
एव सन्ति । ताश्च “पद्मद्वयाभयवरोद्यतपद्महस्तां” “स्वभर्तुरङ्कस्थितामभयसद्वरपद्म
हस्तां” “गौरी वराभयकरा ध्येया पीताम्बरा च से”त्यादिना अभयसद्वरहस्ताश्च
भवन्तीत्याशयेन कराभ्यां सतां वराभये चैव दधानेत्युक्तम् । कीर्तिपक्षे तु करा-
विव करौ दुर्जनमदविभेदनोत्थकीर्त्यशाख्यकरः अभयदायी । स्वभक्तानां विप्रा-
दीनां यथेष्टान्नपानधनरत्नादि दानपरम्परोत्थकीर्त्यशाख्यकरः वरदायीति रूपकाल-
ङ्कारेण योजनीयम् । सर्वेषामपि कीर्तिः श्रीकृष्णानुग्रहादेव भवतीति भावेन कृष्ण-
प्रसूतेत्युक्तमिति साहित्यरसः । वस्तुगत्या “स इदं सर्वमसृजते”ति श्रुतेः परा-
धीनविशेषावाप्त्या देहोत्पत्त्या वा श्रीप्रभृतीनां सर्वासां देवीनां कृष्णोत्पन्नत्वान्
कृष्णप्रसूतेत्युक्तम् ॥ २८ ॥ जगदण्डमावृणोत् इत्येतदेव प्रपञ्चयति पातालपादां
हीत्यादिना ॥ २९ ॥ वेदिभवामिवान्यामित्यनेन द्रौपदीरूपायाः सरस्वत्या

सुपापदैत्यौ क्व च राष्ट्रविप्लव सञ्चक्रतुस्तत् श्रुतमाशु पार्थैः ॥ ३१ ॥ नृपेण
 कृष्णेन च साधु चोदितो भीमस्तदा तौ सगणौ विजित्य । बलिं प्रविद्राव्य
 कलिं निबध्य समानयत्कृष्णनरेन्द्रयोः पुरः ॥ ३२ ॥ पप्रच्छ तं कृष्णपुरो
 युधिष्ठिर उदारधीः । कले किमिति मे राष्ट्रं विप्लावयसि दुर्मते ॥ ३३ ॥
 इत्युक्त आह कालोऽयं दुर्योधननिपातनम् । आरभ्य मम तत्र त्वं बलादा-
 क्रम्य तिष्ठसि ॥ ३४ ॥ ततो मया कृतो राष्ट्रविप्लवस्ते नराधिप । तमाह
 राजा राज्ञां हि बलाद्भ्राज्यं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ अपि कालभवं राष्ट्रं त्वदीयं
 मादृशैर्नृपैः । हियते बलवद्भिर्हि राज्याशा ते कुतस्तदा ॥ ३६ ॥ कालो वा
 कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य
 कारणम् ॥ ३७ ॥ तमुवाच कलिः काले मदीये त्वादृशः कुतः । राजानं
 पूर्वमाविश्य विप्रांश्च स्यामहं नृप ॥ ३८ ॥ वासुदेवसहायेषु तेजो युष्मासु
 मे न हि । क्व राजाऽसावृते युष्मान्यो मया नाभिभूयते ॥ ३९ ॥ मदीय-
 काले भूपाल विप्रवेदविरोधिनि । सदृष्टिपाते क्व गुणाः क्व वेदाः क्व सुयु-
 क्तयः ॥ ४० ॥ जगाद नृपतिस्सत्यं कले वक्ष्यन्तुतोऽपि सत् । मोचये त्वर्त-
 वचनाद्यदाऽस्मत्सन्ततेः परम् ॥ ४१ ॥ विलुम्पस्यखिलान्धर्मान्करं तत्रापि
 नोऽर्पय । सीमाधिर्बहुवाक्यं च तुलामाने च मे करः ॥ ४२ ॥ नैवातिक्रम-
 सेतेषां कुरु सर्वात्मना क्वचित् । तमाह भगवान्कृष्णो यावत्पाण्डवसन्ततिः ॥
 ४३ ॥ तावन्न ते भवेच्छक्तिः प्रवृत्तस्यापि भूतले । पाण्डवेभ्यः परं
 यावत्क्षेमकः क्रमवर्धिता ॥ ४४ ॥ क्षेमकात्परतः पूर्तिं शक्तिस्ते यास्यति
 विराड्रूपस्वपतिना सहावस्थाने पातालपादत्वादिकं सूचितम् । अन्तरिक्षादर्वाक्
 पृथिव्या उपरितनाकाशे कीर्तिप्रस्तोतृणां बहूनामभावात् । नार्याश्च मध्ये क्षामत्वात्
 आकाशमध्यामित्युक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वक्ष्यन्तुतोऽपि सन्नित्यत्र वक्षि=वदसि ।
 ऋतवचनात्=सत्यवचनात् ॥ ४१ ॥ सीमाधिर्बहुवाक्यं चेत्यत्र सीमा=ग्रामभूमिः ।
 तत्र आ=समन्तात् चतुर्दिक्षु धीयते षोष्यते वा अनयेति व्युत्पत्त्या आधिः=मर्यादा-
 शिला ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पाण्डवेभ्यः परं क्षेमकः=क्षेमकाख्यो राजा यावत्

भ्रुवम् । न द्रष्टव्यं भूतलं ते कुत एव स्पृशेर्भ्रुवम् ॥ ४५ ॥ यावत्पार्था अहं
 चात्र ततो भुवि पदं कुरु । इत्युक्तो वासुदेवेन मोचितो धर्मजेन च ॥ ४६ ॥
 तान्प्रणम्य ययौ पारे समुद्रस्याश्रयहुहाम् । पार्थाश्च कृष्णसहिता रक्षन्तः
 क्षमां मुदं ययुः ॥ ४७ ॥ एवं पार्थान्प्रतिष्ठाप्य शक्रप्रस्थे तु सार्जुनः ।
 क्रीडन्दिव्याः कथाः प्राह पुत्रशोकापनुत्तये ॥ ४८ ॥ गीतोक्तं विस्मृतं
 चास्मै पुनर्विस्तरतोऽवदत् । वाणी प्राणो वासुदेव इत्येतैरखिलं ततम् ॥
 ॥ ४९ ॥ सर्वोत्तमत्वमेतेषां सर्वमेतद्वशे जगत् । उत्तरोत्तरमेतेऽपि गुणो-
 चास्तद्वशे परे ॥ ५० ॥ इत्थं हरेर्वशे सर्वं गुणपूर्णं च स प्रभुः । एक एव न
 चान्योऽस्ति प्राणोच्चा तदधो रमा ॥ ५१ ॥ स हुताश इति प्रोक्तो हुत-
 मन्त्यखिलं यतः । वाक्प्राणमध्यगो नित्यं धारयत्यखिलं जगत् ॥ ५२ ॥
 स ईशो ब्रह्मरुद्राद्या जीवा एव प्रकीर्तिताः । ये तस्यानादिसङ्कता मुक्ति-
 योग्या हि ते स्मृताः ॥ ५३ ॥ अनादिद्वेषिणो येऽस्मिस्तमोयोग्यास्सुपापिनः ।
 मिश्रा मध्या इति ज्ञेयास्संसारपरिवर्तिनः ॥ ५४ ॥ एवं जीवास्त्रिधा प्रोक्ता
 तावत्पाण्डवसन्ततिः क्रमवर्धिता=क्रमेण वर्धिता वर्तत इति पूर्वपदावृत्त्या योजना ॥
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सर्वोत्तमत्वमेतेषामित्यत्र
 विष्णोः निरवधिकसर्वोत्तमत्वं “इयदामनादि”ति ब्रह्मसूत्रे अधिकारिणां प्राणाव-
 सानत्वोक्तेः आधिकारिकमण्डलस्थसकलजीवोत्तमत्वं प्राणस्य वाण्यास्तु आधि-
 कारिकमण्डलस्थदेवीषु सर्वोत्तमत्वमिति विवेकः ॥ ५० ॥ अखिलं ततमित्यत्र
 अखिलं जगदिति जगत्पदमाकृष्य योजनीयम् । तथा च जायते गच्छति चेति
 व्युत्पत्त्या उत्पत्तिनाशवन्महत्तत्त्वान्तं तत्त्वमेव जगत् । तत्र च वाणीप्राणयोः व्याप्ति-
 रस्त्येव । प्राणोच्चा तदधो रमा इत्यत्र रमा प्राणादुच्चा तदधः=तस्मात् नारायणात्
 अधः विद्यमाना । स हुताशन इत्यत्र हुताशनपदं देवतावाचकसकलपदोपलक्ष-
 णम् । तेन अग्निसूक्तादावप्यग्न्यादेरुत्तमत्वमुच्यते । अतः कथं हरेरुत्तमत्वमिति
 शङ्का च परिहृता । जगत्=स्त्रीपुरुषात्मकं जगत् । वाक्प्राणमध्यगो भूत्वा धार-
 यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ लिङ्गैर्देहिकमानसैरित्यत्र देहिकलिङ्गं
 नाम यावन्महत्तत्त्वं तावद्ब्रह्मणो देहस्तिष्ठति ततोऽर्वाक् यावदहङ्कारतत्त्वं तावद्दुद्रशेष-

भवन्त्येते न चान्यथा । तारतम्यं च विज्ञेयं लिङ्गैर्दैहिकमानसैः ॥ ५५ ॥
 विष्णोर्लिङ्गानुसारित्वात्तारतम्यात्तदीक्षणम् । विष्णोस्तदनुगानां च प्रीति-
 कृद्धर्म ईरितः ॥ ५६ ॥ अधर्मोऽन्य इयं निष्ठा प्रलापः किं करिष्यति । एव-
 माद्यनुशास्याजः पार्थ पार्थैस्सुसत्कृतः ॥ ५७ ॥ कथञ्चित्तानवस्थाप्य
 सुदूरानुगतान्प्रभुः । सुभद्रासहितः प्रायाद्यानेन द्वारकां पुरीम् ॥ ५८ ॥
 समाधिविस्तोदङ्कपरिपृष्टः पथि प्रभुः । हतं दुर्योधनं प्राह सभ्रातृसुत-
 सैनिकम् ॥ ५९ ॥ तं शिष्यवधकोपेन शप्तुमात्मानमुद्यतम् । केशवोऽशमय-
 द्वाक्यैर्विश्वरूपं प्रदर्श्य च ॥ ६० ॥ मद्भक्तो नितरामेष मदाराधनतत्परः ।
 मामवज्ञाय निरयं माऽनुत्थानं ब्रजेदिति ॥ ६१ ॥ कृपया वासुदेवेन बोधितः
 शान्तमानसः । पश्चात्तापाभितप्तात्मा तमेव शरणं ययौ ॥ ६२ ॥ तस्मै
 देवोऽभयं दत्त्वा प्रेषयिष्येऽमृतं तव । दातुं शक्नोमिति प्रोक्त्वा ययौ द्वारवतीं
 प्रभुः ॥ ६३ ॥ अथाऽऽदिदेश देवेशं वासुदेवोऽमृतं मुनेः । देहीति वञ्चयिष्या-
 मीत्याह सोऽपि क्षमापयत् ॥ ६४ ॥ ओमित्युक्तो भगवता तत्स्नेहात्स शची-
 पतिः । सुजुगुप्सितमातङ्गवेषो भूत्वा मुनिं ययौ ॥ ६५ ॥ मूत्रस्रोतसि
 सौधं च निधाय कलशं वशी । मूत्रयन्निव तं प्राह वासुदेवः सुधामिमाम् ॥
 ॥ ६६ ॥ महर्षे प्रेषयामास त्वार्थे तां पिबेति च । स मूत्रमिति मत्वा तं

गरुडानां देहास्तिष्ठन्ति । ततोऽर्वाक् यावन्मनस्तत्त्वं तावदिन्द्रस्कन्दयोः देहस्तिष्ठति ।
 एवं च पूर्वपूर्वदेहाः स्थूलाःस्थूलाः । उत्तरोत्तरदेवदेहास्तु सूक्ष्माःसूक्ष्माः । ततश्च
 दैहिकं=देहसम्बन्धिपरिमाणं देवानां तारतम्ये लिङ्गम् । ब्रह्मा सकलवेदोक्तगुणान्
 मनसा जानाति । रुद्राद्यास्तु ततोऽपि किञ्चिदूनतया जानन्ति । तथाच क्रमादून-
 तया स्थितमानसं ज्ञानमपि देवानां तारतम्ये लिङ्गमिति भावः ॥ ५५ ॥ तदीक्षणं
 तेषां ईक्षणं कार्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सुजुगुप्सितमातङ्गवेष इत्यत्र मातङ्गः=चण्डालः । “चण्डाल-
 पुत्रमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमा” इत्यनुशासनात् ॥ ६५ ॥ मूत्रस्रोतसि सौधं च
 निधाय कलशं वशी । मूत्रयन्निवेत्यत्र सौधं=सुधासम्बन्धिकलशम् । मूत्रस्रोतसि=
 मूत्रस्य स्रोतः स्त्रवणं यस्मात्सः मूत्रस्रोतः शिक्षः तस्मिन् निधाय मूत्रयन्निव स्थितः ।

यार्हीत्येवाह भर्त्सयन् ॥ ६७ ॥ वञ्चयित्वैव तं शक्रो ययौ प्रीतः स्वमालयम् ।
 असाधारणमन्नं हि देवानाममृतं सदा ॥ ६८ ॥ अन्यपीतिस्ततस्त्वस्य देवानां
 परमाप्रिया । आत्मदत्तप्रसादाच्च स्वापराधात्प्रचालिते ॥ ६९ ॥ उदङ्के
 वासुदेवस्तु युक्तमित्येव मन्यते । स्वपुरीं प्राप्य यदुभिः पूजितश्शूरसूनवे ॥
 ॥ ७० ॥ वृत्तान्तं कथयामास केशवो यदुसंसदि । वधमन्तरितं सूनोः
 सात्वतेशेन सात्वती ॥ ७१ ॥ प्रणम्य कथयेत्यूचे तत आह जनार्दनः ।
 ततस्सुदुःखिताश्शूरपुत्राद्या अभिमन्यवे ॥ ७२ ॥ श्राद्धदानानि बहुशश्चक्रुः
 केशवसंयुताः । निवसत्यत्र देवेशे धर्मपुत्रः क्रतूत्तमम् ॥ ७३ ॥ अश्वमेध-
 मनुष्ठातुं नाविन्दद्वित्तमञ्जसा । हतशेषात्क्षत्रसङ्घात्करं नैच्छदयापरः । न च
 मध्यमकल्पेन यष्टुं तस्य मनोगतम् ॥ ७४ ॥ विज्ञाय नित्यविज्ञातनिखिलो
 बादरायणः । आविर्भूतो हिमवतः शृङ्गं यत्राभिसङ्गतम् ॥ ७५ ॥ मेरु-
 शृङ्गेण यत्नैव विष्णुः स्वात्मानमव्ययम् । लोकस्य संग्रहायेजे कर्मबन्धो-
 ज्जितोऽपि सन् ॥ ७६ ॥ शङ्कराद्यास्सुरा यत्र मरुत्तश्चेजिरे हरिम् । दानवो
 वृषपर्वा च तत्रास्ति धनमक्षयम् ॥ ७७ ॥ तच्छङ्करशरीरस्थं जामदग्न्यं

वशी=वशीकरणशक्तिमान् तं प्राहेति योजना । वशीकरणशक्तिमत्वान्मूलं निरुध्य
 मूत्रद्वारे उदकान्तरं सृष्ट्वा तस्य जुगुप्साजननाय मूलयन्निवादशयदिति भावः ।
 वस्तुगत्या मूत्रस्पर्शे सुधाया अपावित्र्यप्रसङ्गात् भारतोक्तमूलप्रस्रवणस्य तात्पर्यमेत-
 दिति ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अन्यपीतिस्ततस्तस्येत्यत्र ततः=कारणात्
 तस्य=अमृतस्य अन्यपीतिः=देवेभ्योऽन्यैः पानम् । देवानां परमाप्रिया=अत्यन्त-
 मप्रिया । आत्मदत्तप्रसादादित्यत्र आत्मदत्तप्रसादात्=आत्मना स्वभावेन दत्त-
 ममृतं यस्मात् प्रसादात् स तथोक्तः । स्वापराधात्=पवित्रेऽपावित्र्यशङ्कापराधात् ।
 स्ववाक्यस्यानृतत्वप्राप्तेः वासुदेवः कथं मन्यत इति शङ्कां “तत्कामवर्षिणो मेघा”
 नित्यत्र परिहरिष्यति ॥ ६९ ॥ ७० ॥ सात्वतेशेन सात्वतीत्यत्र सात्वती=
 सुभद्रा सात्वतेशेन=कृष्णेन सूनोः=स्वसूनोः अभिमन्योः वधं अन्तरितं=अकथितं
 प्रणम्य कथयेत्यूचे ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ आविर्भूतो हिमवत इत्यत्र
 आविर्भूतो बादरायणः इत्याहेति उत्तरक्रियया सम्बन्धः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

हरिं परम् । इष्टैवानुज्ञया तस्य स्वीकृत्य यज तेन च ॥ ७८ ॥ इत्याह
व्यासवाक्यानु भीमोऽप्याह नृपोत्तमम् । धनस्य देवता विष्णुर्जामदग्न्योऽ-
खिलेश्वरः ॥ ७९ ॥ स शङ्करशरीरस्थो यज्ञोच्छिष्टधनाधिपः । तेनैव
विष्णुना दत्तमर्जुनायास्त्रमुत्तमम् ॥ ८० ॥ कार्याण्यन्यानि चास्माकं कृतान्ये-
तेन विष्णुना । स ब्रह्मरुद्रशक्रादिपददाताऽखिलप्रदः ॥ ८१ ॥ स्वतन्त्रः
परतन्त्रांस्तानावर्तयति चेच्छया ॥ ८२ ॥ प्रियोऽस्माकं प्रियास्तस्य सर्वदैव
वयं नृप । अतस्तदभ्यनुज्ञातधनैरेव यजामहे ॥ ८३ ॥ सोऽयं पितामहोऽ-
स्माकं व्यासस्तन्नः प्रदास्यति । इत्युक्त्वा तं पुरस्कृत्य कृष्णद्वैपायनं ययुः ॥
८४ ॥ धनं कृष्णस्समादाय समन्ताच्छतयोजनम् । ददौ तेषां तेऽपि चोहु-
र्हस्त्युष्ट्राश्वनरादिभिः ॥ ८५ ॥ युधिष्ठिरमृते सर्वे भीमसेनपुरोगमाः । यज्ञार्थ-
मूहिरे भूरिस्वर्णमुद्यद्रविप्रभम् ॥ ८६ ॥ तदैव वासुदेवोऽपि सभार्यस्स सुभ-
द्रया । आगच्छन् हस्तिनपुरं पथपुदङ्गेन पूजितः ॥ ८७ ॥ तत्कामवर्षिणो
मेघांस्तस्य दत्त्वोदकार्थिनः । सफलं स्ववरं कृत्वा जगाम गजसाह्वयम् ॥
८८ ॥ आगच्छत्स्वेव पार्थेषु व्यासे च पुरुषोत्तमे । प्रविवेश पुरं कृष्ण-
स्तदाऽसूतोत्तरा मृतम् ॥ ८९ ॥ द्रौण्यस्त्रसूदितं बालं दृष्ट्वा कुन्त्यादिकाः
स्त्रियः । शरण्यं शरणं जग्मुर्वासुदेवं जगत्पतिम् ॥ ९० ॥ प्रत्यक्षमात्मना
गर्भे रक्षितं प्रसवे हतम् । पुनरुज्जीवयामास केशवः पार्थतन्त्रवे ॥ ९१ ॥
तदैव विविशुः पार्थास्सकृष्णास्सधनोच्चयाः । सर्वे मुमुदिरे दृष्ट्वा पौत्रं केशव-
रक्षितम् ॥ ९२ ॥ ददौ दानानि बहुशो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । पौत्रजन्मनि

च्छङ्करशरीरस्थमित्यत्र विद्यमानस्य तच्छब्दस्य तद्धनं स्वीकृत्य तेन=धनेन
यजेति सम्बन्धः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ सफलं स्ववरं कृत्वेत्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन किञ्चित्
प्रयोजनमाह ग्रन्थकारः । उदङ्कं प्रत्यमृतं दास्यामीति स्वदत्तवरस्य स्वाज्ञया इन्द्रेण
मोघीकृतत्वात् वृष्ट्यर्थिनः तस्य वृष्टिदानेन “पयः कीलालममृत”मित्युक्त्या जल-
स्यामृतत्वेन च तमेव स्ववरं=स्वदत्तवरं सफलं कृत्वेत्यर्थः । सत्यव्रतमिति हि भग-
वतो नामेति भावः ॥ ८८ ॥ तदाऽसूतोत्तरा मृतमित्यत्र उत्तरा=उत्तरादेवी मृतं=

हृष्टात्मा वासुदेवं ननाम च ॥ ९३ ॥ कुन्तीकृष्णासुभद्राभिर्वैराख्याऽन्याभि-
रेव च । पाण्डवैः पुरुषैश्चान्यैस्संस्तुतः प्रणतो हरिः ॥ ९४ ॥ ततः कृष्णा-
भ्यनुज्ञाताः पाराशर्यसदस्यकाः । आरैभिरेऽश्वमेधं ते मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
॥ ९५ ॥ सर्वयज्ञात्मकं तेषामश्वमेधं जगत्पतिः । कारयामास भगवान्
कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥ ९६ ॥ साधनानि तु सर्वाणि शालां चैव हिरण्म-
यीम् । पवमानसुतश्चक्रे कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ ९७ ॥ अथानुमन्त्रितोत्सृष्टं
पुरोहितपुरस्कृतम् । तुरङ्गं कृष्णसारङ्गमनुवव्राज वासविः ॥ ९८ ॥ स
जित्वा रुन्धतस्सर्वान् नृपतीञ्छस्त्रतेजसा । चारयामास सर्वेषु राष्ट्रेष्वविजितो-
ऽरिभिः ॥ ९९ ॥ युधिष्ठिराज्ञया तेन न कश्चिन्निहतस्तदा । आहूताश्च
नृपास्तेन यज्ञार्थं प्रीयताऽखिलाः ॥ १०० ॥ मणलूरं क्रमात्प्राप्तस्तत्रैनं बभ्रु-
वाहनः । अभ्ययादर्घ्यपाद्याद्यैस्तमाह विजयस्सुतम् ॥ १०१ ॥ योद्धुकामो-
ऽर्घ्यमादाय त्वयाऽद्याभिगतोऽस्यहम् । न प्रीये पौरुषं धित्ते यन्मेध्याश्वो न
वारितः ॥ १०२ ॥ तदाऽपि पितृभक्त्यैनमयुध्यन्तमुत्तूपिका । प्राह युध्यस्व
यत्प्रीत्यै गुरोः कार्यमसंशयम् ॥ १०३ ॥ प्रीणनायैव युध्यस्व पित्रे स्वं दर्श-
यन्बलम् । इत्युक्ते युयुधे पित्रा बलं सर्वं प्रदर्शयन् ॥ १०४ ॥ अर्जुनस्तु
सुतस्त्रेहान्मन्दं योधयति स्मयन् । स तु सर्वायुधक्षेपेऽप्यविकारं धनञ्जयम् ॥
॥ १०५ ॥ दृष्ट्वा बाल्यात्परीक्षायै मन्त्रपूतं महाशरम् । चिक्षेप पित्रे दैवेन
तेनैनं मोह आविशत् ॥ १०६ ॥ मूर्च्छितं तं गुरुं दृष्ट्वा तद्भक्त्या भृशदुःखितः ।
प्रायोपविष्टस्तन्माता विललापांऽतिदुःखिता ॥ १०७ ॥ विजगर्ह तदोत्तूपीं

परीक्षितं असूत ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ सदस्यग्रणीः
सदस्यः । सदस्य एव सदस्यकः । पाराशर्य एव सदस्यको येषां ते पाराशर्यसद-
स्यकाः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तुरङ्गं कृष्णसारङ्गमित्यत्र कृष्णसारङ्गवदङ्गं
यस्य स तथोक्तस्तम् । “शकन्धादिषु पररूपं वाच्य”मिति वचनात् साराङ्ग एव
सारङ्गः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ यत्प्रीत्यै गुरोः कार्य-
मित्यत्र यत्कर्म गुरोः प्रीत्यै भवति तदसंशयं कार्यम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
दैवेन तेनेत्यत्र दैवेन अधर्मेण भीष्मादिहननाख्यदोषात् अर्जुनोऽपि रणे अतिवेदनां

धिग्जगत्त्रयपूजितम् । अजीघ्नो मे भर्तारं पुत्रेणैवाविजानता ॥ १०८ ॥
 लोकवीरं पतिं हित्वा न मे कार्यं सुतेन च । पतिलोकमहं यास्ये तृप्ता भव
 कलिप्रिये ॥ १०९ ॥ इत्युक्त्वा मरणायैव तां विनिश्चितमानसाम् । धरायां
 विलुठन्तीं च दृष्ट्वा भुजगनन्दिनीम् ॥ ११० ॥ नागलोकात्समादाय विशल्य-
 करणीं क्षणात् । उत्थापयामास पतिं तिलोकाधिरथं तया ॥ १११ ॥ ग्रहस्यो-
 वाच च तदा श्रुतं वाक्यं पुरा मया । सुरलोके सुरैः प्रोक्तं भीष्माद्या नाति-
 धर्मतः ॥ ११२ ॥ यद्धतास्तेन दोषेण पार्थस्तेनातिवेदनाम् । रणे ब्रजेदिति
 न तत्परतः स्यादिति ह्यहम् ॥ ११३ ॥ वचनादेव देवानां युद्धयेत्यात्मजमब्रु-
 वम् । देवानामेव सङ्कल्पान्मूर्छितश्चार्जुनोऽभवत् ॥ ११४ ॥ भुक्तदोषफल-
 श्रायं पुनर्भोक्ष्यति नान्यतः । अन्येन पातितस्यास्य यशो नश्येत्त्रिलोक-
 गम् ॥ ११५ ॥ नार्जुनस्य यशो नश्येदिति देवैरिदं कृतम् । इत्युक्तः प्रीति
 मापेदे पुत्रभार्यायुतोऽर्जुनः ॥ ११६ ॥ यज्ञार्थं तावथाहूय पूजितः प्रययौ
 ततः । द्वारकायास्समीपस्थं प्रद्युम्नाद्यास्सुता हरैः ॥ ११७ ॥ प्रसह्याश्वपपाजहु-
 राद्वयन्तोऽर्जुनं मृधे । सुभद्राहरणं मार्ष्टुं नीतेऽश्वे तैर्धनञ्जयः ॥ ११८ ॥ गौरवा-
 द्वासुदेवस्य मातुलस्य च केवलम् । मातुलायाब्रवीदश्वं हतं पौत्रैरबन्धुवत् ॥
 ॥ ११९ ॥ स निर्भत्स्य कुमारांस्तान्मेध्यमश्वममोचयत् । मातुलं स प्रण-
 म्याथ यज्ञार्थं तान्निमन्त्र्य च ॥ १२० ॥ गच्छन् गजाह्वयं दूतमग्रतो याप-
 यन्नृपे । सकृष्णस्सहसोदर्यः श्रुत्वाऽसौ प्राप्तपर्जुनम् ॥ १२१ ॥ प्रीतो
 बाष्पाभिपूर्णाक्षो भ्रातृस्नेहादभाषत । वासुदेव न पश्यामि दुर्लक्षणमजा-
 र्जुने ॥ १२२ ॥ केन दुर्लक्षणेनायं बहुदुःखी प्रवासगः । पृष्टस्तं केशवः
 प्राह भ्राता ते दीर्घपिण्डिकः ॥ १२३ ॥ तेनायं दुःखबहुल इत्युक्त्वा पुनरेव
 प्राप्नोत्विति शापरूपदेववाक्योपोहलितेनेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ तृप्ता
 भव कलिप्रियेत्यत्र कलिः=कलहः युद्धमित्यर्थः । “कलिसंस्फोटसंयुगा” इत्यनु-
 शासनात् ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ यद्धतास्तेनेत्यत्र यत् तेन पार्थेन
 हता इति सम्बन्धः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥
 ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ भ्राता ते दीर्घपिण्डिक इत्यत्र “सङ्घातव्रासयोः

च । वदन्तमेव पाञ्चाली कटाक्षेण न्यवारयत् ॥ १२४ ॥ समस्तलक्षणा-
 भिज्ञाः कृष्णस्सत्या वृकोदरः । कृष्णा च पञ्चमो नास्ति विद्या शुद्धेय-
 मञ्जसा ॥ १२५ ॥ प्रसङ्गात्प्राप्तुमिच्छेत्तां विद्याशीलो युधिष्ठिरः । इति
 लोभात्तु पाञ्चाली वासुदेवं न्यवारयत् ॥ १२६ ॥ तद्वैरवाद्वासुदेवो नोत्तरं
 प्रत्यभाषत । विस्मारयामास च तं प्रब्रुवाणः कथान्तरम् ॥ १२७ ॥ उदरस्य
 किञ्चिदाधिक्यं वृषणाधिक्यमेव च । सव्यबाहोस्तथाऽऽधिक्यं दुर्लक्षणमथोऽ-
 र्जुने ॥ १२८ ॥ नैवोक्तं वासुदेवेन दृश्यमानमपि स्फुटम् । ज्ञानानन्दहास-
 करा ह्येते दोषास्सदातनाः ॥ १२९ ॥ समस्तजीवराशौ तु दुर्लक्षणविवर्जितौ ।
 पूर्णचित्सुखशक्त्यादौ योग्यौ कृष्णा च मारुतिः ॥ १३० ॥ अनादिदुःखहीनत्वे
 सुखाधिक्ये च लक्षणम् । रुक्मिणी सत्यभामादिरूपा याः श्रिय एव तु ॥
 ॥ १३१ ॥ मुख्यं ततोऽतिमुख्यं तु स्वातन्त्र्यादेरशेषतः । गुणराशेः परं
 लिङ्गं नित्यं व्यासादिरूपिणः ॥ १३२ ॥ विष्णोरेव न चान्यस्य स ह्येकः
 पूर्णसद्गुणः । सांश्वेऽर्जुने यज्ञवाटं प्रविष्टेऽस्य सहोदराः ॥ १३३ ॥ पूजिताः
 पूजयामासुर्मुदितास्सहकेशवाः । ततस्स यज्ञो यदुवीररक्षितो व्यासोपदिष्टो
 मुनिभिः प्रवर्तितः । अशोभतालं सकलैर्नृपैश्च समागतैर्विप्रवरैश्च जुष्टः ॥
 ॥ १३४ ॥ स कृष्णयुग्मेन च भार्गवेण त्रिधा विभक्तेन परेण पुंसा ।
 अधिष्ठितोऽशोभत विश्वमेतद्विश्वादिरूपेण यथैव तेन ॥ १३५ ॥ यथा विरि-
 ञ्स्य पुरा स यज्ञो यथैव शक्रस्य शतक्रतुत्वे । तथैव सोऽभूद्विधिर्शर्वशक्र-
 पूर्वैस्सुरैराविरलंकृतोऽधिकम् ॥ १३६ ॥ न देवगन्धर्वमुनिस्वधर्ममर्त्यादिके-

पिण्डिर्द्वयोः पुंसि कलेवर” इत्यनुशासनात् पिण्डः=देहः स्वार्थे कप्रत्ययः ।
 पिण्डिरेव पिण्डिकः । दीर्घः पिण्डिको यस्य सः दीर्घपिण्डिकः दीर्घदेह इत्यर्थः ॥
 ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
 ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ विश्वमेतद्विश्वादिरूपेणेत्यत्र विश्वतैजस-
 प्राज्ञाख्यरूपत्रयवता एतद्विश्वं यथा शोभते तथाऽशोभत । तुरीयस्य मोक्षदायकत्वेन
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यविश्वव्यापारासहायत्वात् असंग्रहः ॥ १३५ ॥ आविरलंकृ-
 तोऽधिकमित्यत्र आविः=प्रत्यक्षं यथा भवति तथा स्थितैरलंकृत इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

वास स योऽत्र नास । स्वलंकृतैर्नाकिजनैस्सकान्तैररुचन्नाकवदेतदोकः ॥
 ॥ १३७ ॥ तत्रैव तत्त्वानि ससंशयानि निस्संशयान्यासुरलं विवादे । पर-
 स्परोत्थे हरिणा त्रिरूपिणा संस्थापितान्यग्र्यवचोभिरुच्चैः ॥ १३८ ॥ प्रगीत-
 गन्धर्ववरः प्रनृत्तसदप्सराः सन्ततवादिविप्रः । विवेचयदेवनृपोऽह एको
 रराज राजाऽखिलसत्क्रतूनाम् ॥ १३९ ॥ समस्तदेव्यस्सहवासुदेव्यः स्वलं-
 कृताः फुल्लमुखारविन्दाः । विचेरुरत्रैव सहाप्सरोभिर्निषेदुरप्यच्युतसत्कथा-
 रमाः ॥ १४० ॥ न वै मुमुक्षुर्न बुभूषुरत्र न वै विवित्सुश्च कुतो बुभुक्षुः ।
 नासत्यकामा अभवन्कुतश्चित्प्रदातरि प्राज्ञवरेऽनिलात्मजे ॥ १४१ ॥ दिने

स्वधर्ममर्त्यादिकेष्वित्यत्र स्वधर्मनिरतमर्त्यादिकेष्विति मध्यमपदलोपी समासः ।
 अत्र=पाण्डवानां अश्वमेधे यस्सम्भ्रम आस स देवगन्धर्वमुनिस्वधर्ममर्त्यादिकेष्वपि
 नासेति योजना ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ विवेचयदेवेत्यत्र विवेचयन्तः=वयं देवाः वयं
 राजान इति विविच्य स्वस्वरूपं प्रदर्शयन्तः देवाः नृपौघाश्च यस्मिन् स तथोक्तः ।
 हारमकुटकुण्डलाकारादिना तत्रोपविष्टानां देवानां नृपाणां च समानाकारत्वात्
 वयं देवाः वयं भूपा इति तद्वाक्येनैव विभागो ज्ञातुं शक्यते । नान्यथा सर्वेषां च
 समतया सर्वालङ्कारभरितत्वादिति भावः । यद्वा विवेचयन्=परस्परं विचारं कुर्वन्
 देवनृपौघो यस्मिन् स तथोक्तः ॥ १३९ ॥ अच्युतसत्कथारमा इत्यत्र अच्युत-
 सत्कथायां आ=समन्तात् रमन्त इति अच्युतसत्कथारमाः ॥ १४० ॥ प्राज्ञवरेऽ-
 निलात्मजे प्रदातरि सति तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् । कुतश्चित्=केचिदपि असत्य-
 कामा नाभवन् । तदेव स्पष्टमाह न वै मुमुक्षुरिति । अत्र=यज्ञसभायां मुमुक्षुः=
 मोक्षेच्छुः असत्यकामो नाभवद्वै । त्रिमूर्तेर्भगवतः प्रसन्नमुखसाक्षात्कारादेव मुक्तेः
 करतलगतत्वादिति भावः । बुभूषुः सकलैश्वर्यादिना सम्पन्नो भवितुमिच्छुरपि
 असत्यकामो नाभवत् । अपेक्षितसर्वसम्पदां उदारशिरोमणिना भीमेनैव प्रदीयमान-
 त्वात् विवित्सुः=सकलतत्त्वानि निर्णीय वेत्तुमिच्छुरपि असत्यकामो नाभवत् ।
 सर्वज्ञस्य त्रिमूर्तेः नारायणस्य श्रीमन्मुखकमलादेव सप्रमाणं सयुक्तिकं श्लोकांसं च
 साङ्गवेदोपनिषदां तत्त्वार्थस्य निर्णीतत्वादेवेति भावः । अत्र बुभूक्षुरसत्यकामो
 नाभवदिति कुतः=किं वक्तव्यम् । षड्सोपेतचतुर्विधानानां सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां

दिने तत्र महान्नपर्वतास्सभक्ष्यसारा रसवन्त ऊर्जिताः । नद्यः पयस्सर्पिरजस्र-
 पूर्णास्समाक्षिकाद्या अपि पायसदहाः ॥ १४२ ॥ हृदा महान्तस्त्रिदशादि-
 योग्यास्सुयोगयुक्ता हरिचन्दनादेः । तथाऽञ्जनालक्तकमुख्यमण्डनद्रव्याभ्य-
 वाप्यो मणिकाञ्चनोद्भवाः ॥ १४३ ॥ यथेष्टपानाशनभोगशिष्टाः सहस्रशो
 मारुतिना तु कारिताः । गन्धा रसाद्याश्च समस्तभोगा दिवीव तत्राऽऽसुर-
 तीव हृद्याः ॥ १४४ ॥ नैतादृशः कश्चन भूतपूर्वो मखो विना रामविरिञ्चवज्रि-
 णाम् । मखानिति प्रोचुरशेषलोका दृष्ट्वा मखं तं पुरुषोत्तमेरितम् ॥ १४५ ॥
 स एवमद्वा हरिदैवतः क्रतुः पञ्चाश्वमेधात्मक उच्चकल्पः । दिनेदिने स्वर्द्ध-
 गुणो बभूव मुदावहो वत्सरपञ्चकत्रयम् ॥ १४६ ॥ यज्ञावसाने निखिलाश्च
 पाण्डवाः कृष्णा च पृथ्वीमखिलां सवित्ताम् । माङ्गल्यमात्रं दयिताशरीरे
 निधाय सर्वाभरणानि चैव ॥ १४७ ॥ समर्पयामासुरजे वरेण्ये व्यासे विभा-
 गाय यथोक्तमृत्विजाम् । प्रियो विभागो यदमुष्य विष्णोरतो विभागार्थमिवा-
 र्पयंस्ते ॥ १४८ ॥ हृदा समस्तं हरयेऽर्पितं तैस्स हि द्विजस्थोऽपि समस्तकर्ता ।

दानादिति भावः ॥ १४१ ॥ तदेव विस्तरेणाह दिनेदिने इत्यादिना ॥ १४२ ॥
 सुयोगयुक्ता हरिचन्दनादेरित्यत्र आदिपदेन कृष्णागरुरक्तचन्दनादेः संग्रहः ।
 सुयोगयुक्ताः=कुंकुमकस्तूर्यादिशोभनपरिमलद्रव्ययोगयुक्ताः त्रिदशादियोग्याः हरि-
 चन्दनादेश्च हृदा अभवन्निति योजना ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥
 वत्सरपञ्चकत्रयमित्यत्र दर्शपूर्णमासप्रयाजानुयाजादिपूर्वोत्तरेष्टिकरणाय एकैकसा-
 ङ्गाश्वमेधस्य वर्षत्रयमपेक्षितम् । अतः वत्सरपञ्चकत्रयमित्युक्तम् । पञ्चपाण्डवानां
 एकैकाश्वमेध इति भावेन पञ्चाश्वमेधात्मक इत्युक्तम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ प्रियो
 विभागो यदमुष्य विष्णोरित्यत्र अमुष्य=सहस्रमाख्यात्वे दद्यादित्यादिना यज्ञे
 ऋत्विगादीनां दीयमानदक्षिणाविभागादिप्रतिपादकवेदविभागकर्तुः वेदव्यासस्य ।
 विभागः=वेदोक्तप्रकारेण दक्षिणादीनां विभागः यत्=यस्मात्कारणात् प्रियः
 अतस्ते पाण्डवाः विभागार्थं अर्पयन्निव । इवशब्देन पश्यतां विभागार्थमेवार्पयन्नि-
 त्येव बुद्धिं जनयामासुरिति सूचितम् ॥ १४८ ॥ वस्तुतस्तु तैर्हृदा हरय एव समस्त-
 मर्पितम् । तत्कथमित्यत उक्तं स हीति । द्विजस्थोऽपि समस्तकर्ता स एव हि ।

देहेन्द्रियप्राणमनांसि चेतनैस्सहैव तस्मा अतिसृज्य नेमुः ॥ १४९ ॥
 त्वदीयमेतन्निखिलं वयं च न त्वस्मदीयं क्व च किञ्चनेश । स्वतन्त्र एको-
 ऽसि न कश्चिदन्यस्सर्वत्र पूर्णोऽसि सदेति हृष्टाः ॥ १५० ॥ ततो विभक्ते
 मुनयोऽवदंस्ते प्रत्यर्पयामो वयमेषु राज्यम् । पूर्णा हिरण्येन वयं धरायाः
 प्रपालने योग्यतमा इमे हि ॥ १५१ ॥ पार्थास्सभार्याः द्विजवाक्यमेतन्नि-
 शम्य कृष्णाय पुनः प्रणम्य । ऊचुस्तपो नोऽस्तु वनेऽर्पयित्वा राज्यं मखान्ते
 त्वयि धर्मलब्धम् ॥ १५२ ॥ इतीरितः प्राह स बादरायणो मुनीश्वरैरप्यनु-
 याचितः प्रभुः । हिरण्यमेव स्वमिदं मुनीनां मदाज्ञया भुङ्ध्वमशेषराज्यम् ॥
 ॥ १५३ ॥ समर्पितं मे फलवच्च तत्स्यात्पुनर्ग्रहो नैव च दोषकारी । पिता-
 महोऽहं भवतां विशेषतो गुरुः पतिश्चैव ततो मदहं ॥ १५४ ॥ इतीरितास्ते
 प्रतिपद्य राज्यं ददुर्हिरण्यं निखिलं च तस्म । विभज्य विप्रान्त्स निजं तु

अतः ऋत्विक्करे दानमपि विष्णुहस्त एव दानं स्यात् । तस्मात्साक्षात्स्वकरेणैव
 प्रतिग्रहीतरि हरौ सति किमन्यकरे दानेनेति हरावेव समर्पयामासुरिति भावः ।
 हिशब्देन “अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत” “गुहाशयायैव न देहमानिन”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिं सूचयति । यद्वा अर्पयन्निवेति इवशब्दसम्बन्धः । तथा
 च लोकदृष्ट्यैवेदमर्पणम् । वस्तुगत्या समस्तवित्तस्य तदीयत्वात् कः समर्पक इति
 भावः ॥ १४९ ॥ तैः समस्तं हरयेऽर्पितमित्यनेन प्रतीतं वित्तस्वातन्त्र्यं परिहरति ।
 न त्वस्मदीयं क्व च किञ्चनेशेति हे ईश क्वच = काले क्वच = देशे च किञ्चना-
 स्मदीयं तु = विशेषेण स्वातन्त्र्येण नेत्यर्थः । तटाकोदकेन तटाके तर्पणवत् तव
 वित्तमेव तुभ्यं दत्तम् । न त्वज्ञस्य महाबलेरिवास्माकं वित्तस्वातन्त्र्याभिमान इति
 भावः ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अहं यतो वः पितामहः विशेषतो गुरुः
 पतिश्च । अतो वः पितामहत्वात् गुरुत्वात् पतित्वाच्च । तथा “प्रयच्छन्ति तथा
 राज्यं प्रीता नृणां पितामहा” इति पितामहात् पौत्राणां राज्यग्रहणयोग्यताप्रतिपादक-
 श्रुतेश्च । “गुरोर्धनं शिष्यो गृहीया” दिति गुरुधनस्य शिष्याणां ग्रहणयोग्यताप्रति-
 पादकन्यायात् । “पत्युर्धनं भृत्योर्गृहीया” दिति न्यायाच्च । मत् = मत्तः अर्हथ =
 राज्यग्रहणमर्हथ ॥ १५४ ॥ श्वशुरात्स्नुषाया अपि वित्तग्रहणयोग्यतायाः दर्शनात् ।

भागमदात्पृथायै निखिलं प्रसन्नः ॥ १५५ ॥ सभार्यकाणां वररत्नभूषणा-
न्यशेषतः पुत्रभुवां प्रदाय । पृथक्पृथग्योग्यवरानथैभ्यः प्रादात्प्रभुस्ते
मुदिताः प्रणेषुः ॥ १५६ ॥ तद्यज्ञपञ्चकमजस्त्रिगुणां स एभ्यस्सदक्षिणां
क्रतुपतिर्निखिलामवाप्य । चक्रेऽश्वमेधत्रयमेकमेकं तेषां हरिर्बहुसुवर्णक-
नामधेयम् ॥ १५७ ॥ सकृष्णेष्वथ पार्थेषु सुस्नातावभृथेष्वलम् । पञ्चेन्द्र-
वद्विराजत्सु स्तूयमानेष्वृषीश्वरैः ॥ १५८ ॥ स्तूयमाने च तद्यज्ञे क्रोधो नकुलतां
गतः । कृत्वोग्रगर्जनं यज्ञं तांश्च यज्ञकृतोऽखिलान् ॥ १५९ ॥ गर्हयन्नूचिवा-
नित्यं भार्यापुत्रस्तुषान्वितः । सक्तुप्रस्थमदाद्विप्र उञ्छवृत्तिस्सुभक्तितः ॥
॥ १६० ॥ धर्मायातिथये तस्य कलां नार्हति षोडशीम् । यज्ञोऽयमिति हेतुं
च विप्रैः पृष्ठोऽभ्यभाषत ॥ १६१ ॥ अतिथेस्तस्य पादोदक्लिन्नः पार्श्वो
हिरण्यः । एको ममाभूदपरः सर्वतीर्थोदकेष्वपि ॥ १६२ ॥ यज्जतोऽवभृथे-
ष्वद्धा यज्ञानामत्र चादरात् । नाभूदित्यथ तत्तत्त्ववेदिभिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ १६३ ॥
कृष्णेन च तपोऽन्धं तं प्रापयद्भिः स्मिते कृते । अदर्शनं जगामाऽऽशु तमः प्राप
च कालतः ॥ १६४ ॥ तदर्थमेव हैरण्यः पार्श्वस्तस्याभवत्पुरा । कृष्णस्य

“निजं तु भागं निखिलं पृथाया अदा”दित्युक्तम् । तुशब्देन पतिरहितायास्तत्र
विप्रपूजादिकार्यविशेषार्थं त्वमिदं गृहाणेति सूचयति ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ त्रिव-
र्षात्मकैकैकाश्वमेधस्य एकैकस्मिन्वर्षे एकैकाश्वेनाहुतिदानात् अश्वमेधत्रयात्मकत्वम-
स्तीति भावेन अश्वमेधत्रयमेकमेकमित्युक्तम् । अश्वमेधत्रयं एकमेकमश्वमेधं कृत्वा
तेषां=पाण्डवानां चक्रे=भागं चक्र इति योजना । प्राधान्यविवक्षयाऽश्वमेधपञ्च-
कत्वं अवान्तरभागपर्यालोचनयैकैकाश्वमेधस्य त्र्यश्वमेधत्वमप्यस्ति । अतोऽश्वमेधानां
पञ्चत्वं पञ्चदशत्वं च विवक्षामेदेन घटत इति भावः ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ क्रोधो
नकुलतां गत इत्यत्र क्रोधः=क्रोधाभिमानो दैत्यः ॥ १५९ ॥ १६० ॥ तस्य
कलामित्यत्र तस्य=सक्तुप्रस्थदानस्य ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ तत्तत्त्ववेदिभिरित्यत्र
तत्=नकुलवाक्यम् ॥ १६३ ॥ तमोऽन्धं प्रापयद्भिः स्मिते कृते इति वदता
अत्रादूषयित्वा मन्दस्मितमात्रकरणात् तेषामपीदमनुमतमेवाऽऽसीदिति बोधयित्वा
तद्धृदि यज्ञनिन्दनं दृढीकृत्य तमः प्रापयामासुरिति भावः ॥ १६४ ॥ तदर्थ=

पाण्डवानां च मखादेश्च गुणान्वहून् ॥ १६५ ॥ वदन्तो भर्त्सयाञ्चकुस्तन्म-
तज्ञा मधुद्विषः । श्राद्धार्थं हि पयः पूर्वं जमदग्नेरदूषयत् ॥ १६६ ॥ नाकुले-
नैव रूपेण क्रोधस्तं पितरोऽशपन् । भव त्वं नकुलस्तावद्यावद्धर्मादिकान्सु-
रान् ॥ १६७ ॥ क्षेप्स्यसीति तमो घोरं भूयः पापेन यात्वयम् । इत्यभि-
प्रेत्य तैश्शप्तस्तथा कृत्वा तमोऽभ्ययात् ॥ १६८ ॥ यद्यप्यल्पधनत्यक्तं वित्तं

तस्य मिथ्याज्ञानदृढीकरणार्थमेकः पार्श्वः हैरण्यः=हिरण्यः अभवत्=तात्का-
लिकसृष्टिकुशलदेवानां चेष्टयाऽभवत् । नतु विप्रपादोदकसत्त्वेन । तथासति अन्य-
स्यापि पार्श्वस्य सौवर्णत्वं स्यादित्याशया विप्रपादोदके बहुशः परिवेष्टनं कुर्वतः
तस्यान्योऽपि पार्श्वः कुतो हैरण्यो नाभूत् । कुतो वा पादप्रक्षालनोदकक्लिन्ना भूमिः
हिरण्यमी नाभूत् । कुतश्चातिथिभूतब्राह्मणपादौ प्रक्षालयतः उञ्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्य
हस्तौ सौवर्णौ नाभूताम् । किं बहुना । साक्षाद्विष्णोर्ब्रह्मणा प्रक्षालितपादोदक
मतिसमर्थेन शिवेन भक्त्या शिरसि धृतं न पौरटमकरोत् । किं तु शिवः शिवो-
ऽभूदिति स्मृतेः तं शिवं निष्पापं कृत्वा परमशोभनमेवाकरोत् । तदा किं वाच्य-
मन्यपादोदकस्य सुवर्णीकरणशक्तिर्नास्तीति । अपिचातिथिभूतब्राह्मणपादप्रक्षा-
लनोदकस्यैव सुवर्णकरणशक्तौ प्रतिवर्षं श्राद्धकर्तृणां दारिद्र्यविच्छेदप्रसङ्गश्च । अतो
यत्किञ्चिदेतत् ॥ १६५ ॥ पयःपूर्वं जमदग्नेरदूषयदित्यत्र अदूषयत्=उच्छिष्टं
कृत्वा अदूषयदित्यर्थः ॥ १६६ ॥ भव त्वं नकुलस्तावदित्यस्य अयं क्रोधनामको
दैत्यः ॥ १६७ ॥ भूयःपापेन भूयश्च तत् पापं च भूयःपापम् तेन परमवैष्णव-
पाण्डवेषु द्वेषात् तत्कृतयज्ञनिन्दनाख्यमहत्तरपापेनेत्यर्थः । अन्धं तमः यातिवत्यभि-
प्रेत्य यावद्धर्मादिकान् सुरान् क्षेप्स्यसि तावत्त्वं नकुलो भवेति तैः शप्तस्तथा
कृत्वा तमोऽभ्यगादिति योजना । पयोदूषणमात्रेण अन्धंतमःप्राप्त्ययोगात् दुर्योनि-
रूपा नकुलतैवोचिता । परमवैष्णवपाण्डवद्वेषानन्तरं तमःप्राप्तिरिति पितृणां भाव
इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥ यद्यप्यल्पधनत्यक्तं=अल्पधनेन त्यक्तं वित्तं बहुफलं=बहु
फलं यस्य तत् बहुफलं भवेत् । तथाऽपि कर्तुर्महागुणा एव अनन्तफलदाः तत्रापि=
महागुणानां मध्येऽपि सतां प्रीतिः अनन्तफलदा । सत्सु वरः=उत्तमोत्तमस्सन्
हरिरेव हि । हिशब्देन “सदेव सौम्येदमग्र आसी”दिति श्रुतेः “सच्छब्द उत्तमं

बहुफलं भवेत् । तथाप्यनन्तफलदाः कर्तुरेव महागुणाः ॥ १६९ ॥ सतां प्रीतिश्च तत्रापि सद्वरो हरिरेव हि । पार्थेभ्योऽभ्यधिकः कर्ता समो वा को गुणैर्भवेत् ॥ १७० ॥ सतां च प्रवरो विष्णुस्सद्भिर्मुनिसुरैर्वृतः । प्रत्यक्षतः कारयति पार्थः प्रियतमैश्च तैः ॥ १७१ ॥ यं मखप्रवरं तस्य समं किं शुभसाधनम् । पठन्ति पैङ्गिनश्चैतान्मन्त्रानन्वर्थकानिह ॥ १७२ ॥ अवैष्णवकृतं कर्म सर्वमन्तवदुच्यते । अनन्तं वैष्णवकृतं तत्र वर्णक्रमात्परम् ॥ १७३ ॥ वैष्णवेष्वपि मर्त्यैर्यत्कृतं शतगुणं ततः । गान्धर्व कर्म तस्माच्च पितृभिर्मुनिभिस्ततः ॥ १७४ ॥ देवशक्रशिवब्रह्मकृतं तस्मात्क्रमेण च । शतोत्तरमिति ज्ञेयं नान्यद्ब्रह्मकृतोपमम् ॥ १७५ ॥ वैष्णवत्वं क्रमादृढं ब्रह्मान्तं जीवराशिषु । फलाधिक्यं कर्मणां हि विष्णोः प्रीत्यैव नान्यथा ॥ १७६ ॥ इति तेन न पार्थानां कर्मणाऽन्यत्समं क्वचित् । गुणैर्ज्ञानादिभिर्वापि तस्मात्क्रोधस्स तामसः ॥ १७७ ॥ विनिन्द्य तान्सुसत्त्वस्थांस्तमोऽन्धमुपजग्मिवान् । अथ पृष्टो वासुदेवः सुरविप्रादिसंसदि ॥ १७८ ॥ युधिष्ठिरेण संहृष्टो जगादाशेषतः प्रभुः । ते च श्रुत्वाऽखिलान् धर्मान्भक्त्या परमया युताः ॥ १७९ ॥ पूजयन्तो जगन्नाथमापुश्च परमां मुदम् ॥ १८० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये

आश्वमेधिके त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ब्रूयादिति स्मृतेश्च भगवत एव सच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिं सूचयति । ततः किं प्रकृत इत्यत आह पार्थेभ्य इति । गुणैः ज्ञानभक्त्यादिगुणैः । पार्थेभ्योऽधिकः समो वा पुमान् कर्ता को भवेदिति सम्बन्धः ॥ १७० ॥ सतां प्रीतिरपि पार्थे-
ष्वेवास्तीत्याह सतां चेति । सतां प्रवरो विष्णुः सद्भिः मुनिसुरैर्युतः सन् प्रियतमैः पार्थैः प्रत्यक्षतो यं मखप्रवरं कारयतीत्यर्थः । अनेन सतः परमात्मनः सतां मुनिसुराणां च परमा प्रीतिः पाण्डवेष्वेवास्तीति सूचितम् । सतां सतिस्वति च सत्पदोक्तबहुत्वघटनाय सद्भिर्मुनिसुरैर्युतमित्युक्तम् । तेषु महाप्रीत्यभावे प्रत्यक्षतः स्थित्वा कुतस्तमिमं मखं कारयेदिति भावः । तस्य मखस्य समं शुभसाधनं किम् । न

किमपीति समग्रवाक्ययोजना ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ तत्र वर्णक्रमात्परमित्यत्र
तत्र=वैष्णवकृतकर्मस्वपि वर्णक्रमात्=ब्राह्मणादिवर्णक्रमात् । परं=क्रमेणोत्तमम् ।
शूद्रकृतात्कर्मणः वैश्यकृतं कर्मोत्तमम् । वैश्यकृतात्कर्मणः क्षत्रियकृतं कर्मोत्तमम् ।
क्षत्रियकृतात्कर्मणः ब्राह्मणकृतं कर्मोत्तममित्यर्थः ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥
॥ १७६ ॥ इति तेन न पार्थानामित्यत्र इतिपदस्य पठन्तीति पूर्वणान्वयः ॥
॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ यज्ञेश्वरेणाभियुतेषु भक्त्या महीं प्रशासत्सु पृथासुतेषु । यिय-
क्षुरागान्निशि विप्रवर्यो युधिष्ठिरं वित्तमभीप्समानः ॥ १ ॥ प्रातर्ददानीति
नृपस्य वाक्यं निशम्य विप्रस्त्वरितो मखार्थे । भीमं ययाचे स नृपोक्तमाशु
निशम्य चादानिजहस्तभूषणम् ॥ २ ॥ अनर्घ्यमग्निप्रतिमं विचित्ररत्नान्वितं
विप्रवरस्तदाप्य । ययौ कृतार्थोऽथ च नन्दिघोषमकारयद्वायुसूनुस्तदैव ॥ ३ ॥
अकालजं तं तु निशम्य राजा पप्रच्छ दूतैस्तमुवाच भीमः । यन्मर्त्यदैहोऽपि
विनिश्चितायुरभून्नृपस्तेन ममाऽऽस हर्षः ॥ ४ ॥ इतीरितोऽसौ नृपतिस्त्वरेत
धर्मार्थमित्यस्य मतं प्रपूजयन् । जगाद साध्वित्यथ भूय एव धर्मे त्वरावा-
नपि सम्बभूव ॥ ५ ॥ अथाम्बिकेयं विषयेषु सक्तं दुस्सङ्गदुष्टं कृतभूरिदोषम् ।
समस्तराजाप्ययहेतुभूतं निचाय्य तं मारुतिरन्वकम्पत ॥ ६ ॥ अकुर्वतस्तीक्ष्ण-
तपः कुतश्चिन्नैव स्वलोकाप्तिरमुष्य भूयात् । रागाधिकोऽयं न तपश्च कुर्या-
दित्यस्य वैराग्यकराणि चक्रे ॥ ७ ॥ आज्ञां परैरस्य निहन्ति सोदरैर्वधूजनै-
रप्यतिपूजितेऽस्मिन् । स निष्ठनत्येवमपीतरैः स सुपूजितो नास तदा
विरागः ॥ ८ ॥ सर्वेऽपि पार्थास्तमृते सभार्या वैचित्रवीर्यं परमादरेण ।

ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ नन्दिघोषमकारयदित्यत्र नन्दः आनन्दः तद्वतां
घोषः नन्दिघोषः । आनन्दविशेषे जाते क्रियमाणवाद्यघोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पप्रच्छ
दूतैरित्यत्र दूतैः पप्रच्छ=दूतोपरि दूतं प्रेषयित्वा पप्रच्छेत्यर्थः । तं=प्रथममागतं
दूतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैराग्यकराणि चक्र इत्यत्र वैराग्यकराणि कर्माणीति
योग्यपदाध्याहारः ॥ ७ ॥ स निष्ठनत्येवमपीत्यत्र एवं=आञ्जोल्लङ्घनादिना भीमे
निष्ठनति=निराकुर्वत्यपीतरैर्जुनादिभिः सुपूजितः तदा विरागः वीतो रागो
यस्मात्स विरागः । विरक्तो नास । यद्वा “निष्ठनिः दुरिता बाधमान” इति श्रुतौ
नः दुरिता=दुरितानि बाधमानः सन् निष्ठनिः निराकुर्विति लोटि वैदिकप्रयोगात्
निष्ठनतीति लटि रूपम् स्वाञ्जोल्लङ्घनकर्तृन् जनान्=ग्रामजनान् हुङ्कारादिना निराक-

पर्येव चक्रुस्सततं सभार्यं कृष्णा च न स्यात्तनयार्तिमानिति ॥ ९ ॥ स
 प्रीयमाणो नितरां च तेषु नैवाधिकं प्रीयते भीमसेने । स्मरन् सुतांस्तेन
 हतान्समस्तानपि प्रभावं परमस्य जानन् ॥ १० ॥ तस्यापनेतुं विषयेषु सक्तिं
 द्वेषं तथैवात्मनि भीमसेनः । जगाद् माद्रीसुतयोस्समक्षमास्फोड्य संशृण्वत
 एव तस्य ॥ ११ ॥ ताविमौ मे भुजौ वृत्तौ पीनौ चन्दनरूपितौ । ययोरन्तर-
 मासाद्य जरठस्य सुता हताः ॥ १२ ॥ यमौ तमन्वमोदेतां तत्स्नेहादौरवा-
 दपि । नैव तत्कृष्णया ज्ञातं पृथया च सपुत्रया ॥ १३ ॥ तत् श्रुत्वोत्पन्न-
 निर्वेदं क्षत्ता ज्येष्ठस्य वर्धयन् । उवाच जीविताशा ते ननु राजन् महीयसी ॥
 १४ ॥ अहो गरीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् । भीमापवर्जितं
 पिण्डमादत्से गृहपालवत् ॥ १५ ॥ न चापराधो भीमस्य ब्रुवतस्त्वामिदं
 वचः । अग्निर्निमृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ॥ १६ ॥ हतं क्षेतं धनं
 यस्य किं भीमेन कृतं त्वयि । अलमासज्जतस्तेऽद्य निर्वेदकरपीरितम् ॥ १७ ॥
 उपकाराय भीमेन तव द्वेषं त्यजात्र तत् । विमुच्य द्वेषकामौ त्वं वने तीर्थ-
 निषेवकः ॥ १८ ॥ तपसाऽऽराधय हरिं ततः पूतो भविष्यसि । इत्युक्तो
 द्वेषमुत्सृज्य भीमे निर्वेदमागतः ॥ १९ ॥ अनुज्ञां तपसे प्राप्तुमुपवासपरोऽ-
 भवत् । अनश्नन्तं चतुर्थेऽह्नि धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २० ॥ ज्ञात्वा सम्प्रार्थ-
 रोतीत्यर्थः । स भीषयत्येवेति लौकिकप्रयोगे सम्भवत्यपि वैदिकप्रयोगमेव मानयन्
 स्वस्य वैदिकाग्रेसरतां ख्यापयति ॥ ८ ॥ पर्येव चक्रुरित्यत्र परिचक्रुरेव=सेवामेव
 चक्रुरित्यर्थः । कृष्णा च तनयार्तिमान्=तनयनाशेनार्तिमान् स्यादिति परिचक्रे=परि-
 चर्यो चक्रे ॥ ९ ॥ परमस्य जानन् इत्यत्र अस्य=भीमस्य परं प्रभावं जानन्नपि
 न प्रीयते=महान् समर्थोऽसीति न स्तौतीति भावः ॥ १० ॥ द्वेषं तथैवात्मनि
 भीमसेन इत्यत्र उत्पन्नवैराग्यस्य धृतराष्ट्रस्य तपस्यवस्थानदशायां भीमप्रेरणया
 ममेयं सुबुद्धिरासीदिति स्वस्मिन्द्वेषोऽपि क्रमेण गमिष्यतीति भावेन द्वेषमपनेतु-
 मित्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भीमापवर्जितं पिण्डमित्यत्र भीमे-
 नापवर्जितं=पितृणां पिण्डवत् तिर्यग्हस्तेन दत्तम् । अत एवान्नमित्यनुत्तवा
 पिण्डमित्याह । पिण्डं=अन्नपिण्डं गृहपालः=श्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यामास भोजनार्थं पुनःपुनः । अनुज्ञां वनवासाय त्वत्तः प्राप्यैव सर्वथा ॥
 ॥ २१ ॥ भोक्ष्येऽन्यथा नेति वदन् धृतराष्ट्रः श्रमान्वितः । उपवासकुशो
 भार्यां शिश्रिये मूर्छितः क्षणात् ॥ २२ ॥ शन्तमेन करेणाथ धर्मजस्तं मृदु
 स्पृशन् । शनैस्संज्ञामगमयदब्रवीच्च सुदुःखितः ॥ २३ ॥ पुरस्कृत्य युयुत्सुं
 त्वं कुरु राज्यमकण्टकम् । वयमेव त्वदर्थाय कुर्मः सर्वे तपो वने ॥ २४ ॥
 नेत्याह धृतराष्ट्रस्तं कुलधर्मो हि नो वने । अन्ते देहपरित्यागस्तन्माऽनुज्ञातु-
 मर्हसि ॥ २५ ॥ तयोर्विवदतोरेवं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । सर्वज्ञस्सर्वकतश
 आविर्भूतोऽब्रवीन्नृपम् ॥ २६ ॥ तपसा सर्वदोषाणां क्षयकाममिमं नृपम् ।
 अनुजानीहि नैवास्य धर्मविघ्नकरो भव ॥ २७ ॥ काले निर्वेदमापन्नस्तपसा
 दग्धकिल्बिषः । शुभां गतिमयं यायादन्यथा न कथञ्चन ॥ २८ ॥ इत्युक्ते
 धर्मराजस्तमनुजज्ञे स चाशितः । शिक्षयामास सद्धर्मान् नीतिं च विदुषेऽ-
 प्यलम् ॥ २९ ॥ केवलस्तेहतो राज्ञे शुश्राव विनयात्स च । अनुज्ञाय गृहं
 प्राप्ते धर्मजे विदुरं पुनः ॥ ३० ॥ श्राद्धाय वित्तमाकांक्षन् प्रेषयामास तद्वचः ।
 श्रुत्वा युधिष्ठिरो भीममाह दातव्यमद्य नः ॥ ३१ ॥ पुत्रपौत्राप्तबन्धूनां
 श्राद्धेच्छोर्वित्तमञ्जसा । तमाह भीमः पापानां विमुखानां मधुद्विषः ॥ ३२ ॥
 पारलौकिकसाहाय्यं न कार्यमितरार्थतः । दत्तेनापि हि वित्तेन पुत्रश्राद्धं
 करिष्यति ॥ ३३ ॥ तज्ज्ञात्वा ददतां दोषो भवेदिति विचिन्तयन् । कष्टात्
 कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ३४ ॥ भीष्मादीनां वयं श्राद्धकर्तार-
 स्तेन किं ततः । कानीनत्वात्तु कर्णस्य सहास्माभिः पृथैव हि ॥ ३५ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शन्तमेन करेणेत्यत्र अतिशयेन शं सुखं
 यस्मात्सः शन्तमः तेन अतिशयितसुखकरेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनुजज्ञे स चाशित इत्यत्र “अशु भक्षण” इति धातोः
 अशितः=कृतभोजनः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतरार्थतः=दुर्योधनादित-
 रेषां भीष्मादीनामर्थतः भीष्मादीनां श्राद्धार्थमिति यावत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 कानीनत्वात्तु कर्णस्येत्यत्र पाण्डोर्विवाहानन्तरं जातत्वे अस्माकमग्रजो भविष्यति ।
 तदाऽस्माभिः श्राद्धं देयम् । कन्यादशायामेव जातत्वात् प्रसविज्या कुन्त्यैव

श्राद्धकर्मण्यधिकृता किं तस्मै दीयते धनम् । इत्युक्तवन्तं नृपतिरर्जुनश्चोचतुः
 पुनः ॥ ३६ ॥ यियासोर्याचमानस्य निजबाहुवलार्जितम् । देहि वित्तं पर-
 मतः किं त्वामेषोऽभियाचते ॥ ३७ ॥ इत्युक्तमपि नेत्येव ब्रुवाणं शुद्धधार्मि-
 कम् । अप्रीत्या जोषमास्वेति प्रोच्योवाच युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ कोशतोयद्व-
 हिर्वित्तं दानभोगादिकारणम् । मम सन्निहितं सर्वं तत्पित्रेऽद्यार्पितं मया ॥
 ॥ ३९ ॥ एवमेवार्जुनोऽप्याह विदुरं पुनरुचतुः । मुख्यधर्मरते भीमे न पिता
 क्रोडुमर्हति ॥ ४० ॥ इत्युक्तो वित्तमादाय गत्वा क्षत्ताऽग्रजेऽब्रवीत् । युधि-
 स्थिरार्जुनौ भक्तिं नितरां त्वयि चक्रतुः ॥ ४१ ॥ नातिहृष्टस्त्वदाज्ञायां भीम-
 स्तन्मा क्रुधोऽत्र च । शुद्धे क्षत्रियधर्मे हि निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ४२ ॥ नृपा-
 र्जुनौ धर्मरतावपि लोककृपापरौ । अजातकोपस्तत् श्रुत्वा धृतराष्ट्रः प्रशा-
 न्तधीः ॥ ४३ ॥ कृत्वा श्राद्धानि सर्वेषां महादानान्यनारतम् । दशरत्नं
 ददौ शुद्धमनसा निर्ऋणत्वधीः ॥ ४४ ॥ सर्वं समर्प्य गोविन्दे पार्थेभ्योऽ-
 न्येभ्य एव च । स्वजनेभ्यस्समादाय स्वन्नेत्रेभ्य उच्चधीः ॥ ४५ ॥ अतुज्ञां
 निर्गतः प्राह पौरजानपदानृपः । धर्मतो रक्षिता यूयमस्मत्पूर्वमहात्मभिः ॥
 ॥ ४६ ॥ न चाहं परमस्नेहाद्युष्माभिस्सुकृपालुभिः । अरक्षितेति कथितः
 प्रमादादपि सज्जनाः ॥ ४७ ॥ इष्टं च यज्ञैः पूर्तं च चरितं युष्मदाश्रयात् ।
 पुत्रस्तु मम पापात्मा सर्वक्षत्रविनाशकः ॥ ४८ ॥ सर्वातिशङ्की मूढश्च
 दातव्यमिति भावेन कानीनत्वादित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निजबाहुवलार्जित-
 मित्यत्र निजबाहुवलार्जितं=धृतराष्ट्रबाहुवलार्जितं वित्तं देहि । अतः परं एष किम-
 भियाचते । तदार्जितमेव धनं तस्मै देहि । तेन तव पापं न स्यादिति भावः ॥
 ॥ ३७ ॥ जोषमास्वेत्यत्र जोषमास्व=तूष्णीमास्व । प्रोच्योवाचेत्यत्र भीमं प्रत्यु-
 क्तप्रकारेण प्रोच्य उवाच=वक्ष्यमाणप्रकारेण पुनरुवाच ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ निर्ऋणत्वधीरित्यस्य निर्गतं पितृऋणं यस्मात्सः
 निर्ऋणः तस्य भावः निर्ऋणत्वम् । तत्र धीर्यस्येति विग्रहः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 युष्माभिस्सुकृपालुभिरित्यत्र हे सज्जनाः परमस्नेहात् सुकृपालुभिर्युष्माभिः अर-
 क्षिता=भवतां रक्षणमकर्ताऽप्यहं प्रमादादप्यरक्षितेति रक्षणाकर्तेति न कथित इति

वृद्धानां शासनातिगः । सौभ्रातं येन सन्त्यज्य पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ४९ ॥
 कृतं विरूपं सुमहत्कुर्याद्यन्नापरः क्वचित् । अप्रियाणि च कृष्णस्य सुबहून्या-
 चरत्कुधीः ॥ ५० ॥ प्रायस्तेनापि मन्देन न युष्मासु शिवं कृतम् । भ्रात-
 रोऽस्य च सर्वेऽपि तच्छीलमनुवर्तिनः ॥ ५१ ॥ हताश्च स्वेन पापेन ससुता-
 मात्यवान्धवाः । सोऽहं वयोगतश्चैव पुत्रादिभिरभिप्लुतः ॥ ५२ ॥ तत्सम्ब-
 न्धकृतं पापं स्वकृतं चात्यपेशलम् । पाण्डवेषु सकृष्णेषु तपसा मार्ष्टुमुद्यतः ॥
 ५३ ॥ तत्र मामनुजानीध्वं कृपया मितवत्सलाः । मत्प्रियार्थमपि स्नेहः
 पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ५४ ॥ क्रियमाणोऽपि कर्तव्यो भूय एव सदाऽचलः ।
 ते हि मे पुत्रकास्सन्त इहामुत्र च सौख्यदाः ॥ ५५ ॥ इत्युक्ते स्वगुणानुचैः
 कीर्तयद्भिः सुदुःस्वितैः । पर्यश्रुनयनैः कृच्छ्रात्पौरजानपदैश्चिरात् ॥ ५६ ॥
 अनुज्ञातो ययौ पार्थैरनुयातः सुदूरतः । सञ्जयो विदुरश्चैनं सभार्यमनुजग्मतुः ॥

योजना । यद्वा प्रमादादरक्षिताऽप्यहं सुकृपालुभिर्युष्माभिः अरक्षितेति न कथित
 इति योजना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तेनापि मन्देनेत्यत्र युष्मास्वपीति
 अपिपदसम्बन्धः ॥ ५१ ॥ हताश्च स्वेन पापेनेत्यत्र स्वेन=स्वकीयेन पापेनेत्यर्थः ।
 पुत्रादिभिरभिप्लुत इत्यत्र अभिप्लुतः “पृ प्लवन” इति धातोः पुत्रादिभिः अभि-
 स्नेहः क्रियमाणान्यायमार्गेषु प्लुतः प्लवनं प्रापितः ॥ ५२ ॥ अत्यपेशलं=अति-
 क्रूरं पापकर्म । कृष्णे आजोलङ्घनरूपं पापकर्म । पाण्डवेषु अन्यायतो राज्यापहा-
 रादिरूपं पापकर्म ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ “अनुवव्राज तं
 कुन्ती”ति तात्पर्यनिर्णये कथ्यते । “पतिं प्रयान्त सुबलस्य पुत्री”ति गान्धार्या एवा-
 नुगमनं भागवते कथ्यते । अतो विरोध इति न शङ्कनीयम् । सुबलस्य पुत्र्यैवेत्यनु-
 क्तत्वादुपलक्षणया कुन्तीगमनस्यापि संग्रहीतुं शक्यत्वात् । अन्यथा “वृकोदरः
 फल्गुनश्चैव वीरो माद्रीपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च । वेश्यापुत्रस्सहितः सञ्जयेन धौम्यो
 विप्राश्चान्वयुर्बाष्पकण्ठाः । कुन्ती गान्धारीमनुसृत्य व्रजन्ती स्कन्धासक्तं हस्तमधो-
 द्वहन्ती । राजा गान्धारी स्कन्ददेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः” इत्यादि
 भारतवाक्यविरोधात् । अत एव “भ्रातृसन्दर्शिताध्वे”ति च भागवतोक्तोऽप्यध्वा
 विदुरेण स्वगृह एव सन्दर्शितो वैराग्यमार्ग एव न तु वनमार्गः । उक्तभारतवाक्ये

॥ ५७ ॥ अनुवव्राज तं कुन्ती वनाय कृतनिश्चया । वार्यमाणाऽपि तनयैः
सभायैर्भृशदुःखितैः ॥ ५८ ॥ संस्थाप्य तान्सुकृच्छ्रेण ययौ साऽन्वेव तं
नृपम् । सन्दर्शितपथो राजा कुन्तीविदुरसञ्जयैः ॥ ५९ ॥ गान्धारीसहितः
प्राप कुरुक्षेत्रं जगद्गुरोः । क्रमेणैवाश्रमं व्यासदेवस्य सुरपूजितम् ॥ ६० ॥

धृतराष्ट्रेण पथि गान्धारीस्कन्धग्रहणं कृतम् । धृतनेत्रपट्टबन्धया तथा च कुन्तीस्कन्ध-
ग्रहणं कृत्वा गतमिति कथितत्वात् । अत एव “सन्दर्शितपथो राजा कुन्तीविदुर-
सञ्जयै” रित्यत्रापि कुन्ती गान्धारीमनुसृत्य व्रजन्तीति भारतवाक्ये कुन्त्या स्कन्धे
गान्धारी हस्तं निक्षिप्य गता । गान्धार्यास्कन्धे धृतराष्ट्रो हस्तं निक्षिप्य गत इति
स्पष्टं भारते उक्तत्वात् । कुन्त्या अध्वनि सन्दर्शितवनमार्गः “अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च
गुरो दाराश्च दूषिता” इत्यादिना गृहे विदुरोक्तवैराग्यमार्गस्य ग्रन्थकृतैवोक्तत्वात्
गृहे सञ्जयविदुराभ्यां सन्दर्शितवैराग्यमार्ग इति यथायोग्यमर्थो ग्राह्यः । विदु-
रोक्तवैराग्यमार्गः तटस्थसञ्जयस्याप्यनुमत इति हेतोः सोऽपि गृहीतः । अतो न
भागवतविरोधः । गृहान्प्रविष्टो गुरुवन्दनाय न चापश्यत्पितरं सौबलीं चेत्यत्र
“धृतराष्ट्रे मृते सूतस्सञ्जयः पाण्डुसूनवे । गतिं शशंस कुन्त्याश्च गान्धारीधृतराष्ट्र-
यो” रिति भागवततात्पर्ये उक्तत्वात् । धृतराष्ट्रमरणानन्तरं धृतराष्ट्रगृहं प्रत्यागतस्य
सञ्जयस्य मुखात् कुरूणां कुन्तीगान्धारीधृतराष्ट्राणां वन्दनाय “वदि अभिवादन-
स्तुत्यो” रिति धातोः चरितः स्तावनाय प्रविष्ट इत्येवार्थो ग्राह्यः । न तु गुरोर्धृतरा-
ष्ट्रस्य वन्दनायेति । तस्य प्रागेव युधिष्ठिरेणानुव्रज्य वनं प्रति प्रेषितत्वात् ।
“मातापितरौ पितरौ” इत्यनुशासनात् । पितरौ कुन्तीधृतराष्ट्रौ । नतु ज्येष्ठ-
कनिष्ठपितरौ धृतराष्ट्रविदुरौ । पितृदर्शनाय वनगमने सति स्वात्मनि विदुरप्रवे-
शस्य स्वेनैवानुभूतत्वात् । तथा च “पितरौ कुन्तीधृतराष्ट्रौ सौबलीं च नापश्य”-
दित्यस्यापि तस्य मनसि तेषां विपद्भावो बभूवेति भागवततात्पर्योक्तेः धृतराष्ट्रा-
दीन् विहाय एकाकितयाऽऽगतसञ्जयस्य म्लानमलिनमुखदर्शनेन स्वनगर्या मरण-
सूचकबहुतरोत्पातदर्शनेन च युधिष्ठिरस्य मनसि धृतराष्ट्रादयस्सर्वे मृता इत्यध्य-
सायोऽभूत् । अतः पितरौ सौबलीं च नापश्यत् । जीवन्तो नापश्यदित्येवार्थः ।
विपद्भाव इति भागवततात्पर्यवचनस्य विपदो महाविपदो भावः भावनेत्यर्थः ।

त्रिवत्सरादस्य निजस्य लोकस्याप्तिं सभार्यस्य जगाद तत्र । ब्रह्माङ्गजस्तेन
भृशं प्रतीतो व्यासोपदिष्टं व्यचरत्तपोऽग्र्यम् ॥ ६१ ॥ सक्षत्तृगान्धारिपृथे
ससञ्जये तपोभिराराधयति प्रभुं हरिम् । वैचित्रवीर्येऽत्र सदारबन्धुभृत्यास्तु
पार्था दृश्ये समाययुः ॥ ६२ ॥ क्षत्तैकतामत्र युधिष्ठिरेण प्राप्तोऽथ भार्या-
सहितं ससञ्जयम् । उपासमानेषु विचित्रवीर्यपुत्रं पृथां चैव पृथासुतेषु ॥ ६३ ॥
प्रादुर्बभूवामितशक्तितेजोज्ञानाद्भुतैश्वर्यमुखादिरूपः । व्यासो हरिस्तत्र समीक्ष्य

पितृव्यौ क गताविति भागवतवचनस्यापि “मातापितरौ पितरा” वितिवत्
पितृव्यौ गान्धारीधृतराष्ट्रौ क गताविति ह्यदृष्टापेक्षयेति भागवततात्पर्योक्तेः इतः
क गतावित्यपि अदर्शननिमित्तः प्रलाप एव । अदृष्टमदर्शनं तदपेक्षयेत्यर्थः ।
गङ्गायां दुःस्वितोऽपतदित्यपि मुखमालिन्यदर्शनात् तपोवनस्थविषयैव चिन्ता ।
न त्वेतद्गृहस्थचिन्ता । अदर्शननिमित्तः प्रलापो वा । अत एव “स वाऽद्यतना-
द्राजा परतः पञ्चमेऽहनि । कलेवरं हास्यती”ति नारदोक्तेरपि अद्यतनदिनात् परतः
अधोऽधो गणनायां परतः पूर्वतः पञ्चमेऽहनि अतीत पञ्चमेऽहनीति यावत् । कले-
वरं हास्यतीत्यस्यापि “सुप्तिमुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलस्वरकृत्वयडां च । व्यत्यय-
मिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेने”ति महाव्याकरणवचनात् ।
“व्यासादयो वर्तमानमतीतानागते तथा । व्यत्यस्यापि वदन्त्यद्वा मोहनार्थं दुरा-
त्मनाम् । पौर्वापर्यं यतो नैव सदैव परिवर्तनात् । अतश्च व्यत्ययादेतत् वदन्ति
ज्ञानचक्षुषः” इति ब्राह्मवचनाच्च हास्यति अजहादित्यर्थः । लिङ्गनराणामित्यत्र
लिङ्गानां स्त्रीपुन्नपुंसकलिङ्गानां नराणां प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणामित्यर्थः ।
नरपुरुषपदयोः पर्यायत्वात् । तात्पर्यकारस्तु महाभारततात्पर्यनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात्
तत्रत्यमेवार्थं अनुवदन् निर्णीतवान् । भागवतोक्तेरविरोधस्तु भागवततात्पर्योक्तप्रका-
रेण द्रष्टव्यः । अस्माभिस्तु मन्दानामपि बोधनाय तद्वाक्यार्थनिर्णयाय च कथा-
द्वयमपि संगृह्य यथाशक्ति निर्णयः कृतः । ग्रन्थकारस्तु तत्रैव तदर्थोऽनुसन्धेय इति
नात्र पुनः संगृहीतवानिति सर्वमवदातम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
क्षत्तैकतामत्रेत्यत्र उभयोरपि यमांशत्वात् क्षत्ता=विदुराख्यो यमांशः युधिष्ठिरेण=
युधिष्ठिरस्थयमांशेन एकतां=एकीभावं प्राप्तः परकायप्रवेशाख्ययोगबलेन प्राप्तः

सर्वे सम्पूजयामासुरुदय्यभक्त्या ॥ ६४ ॥ तैः पूजितस्तत्र निषण्ण आह यद्य-
द्यदिष्टं प्रवदन्तु तत्तत् । दास्यामि तस्याद्य तदित्यमुष्मिन् भक्तयुच्छ्रयः
पाण्डुसुतैस्सदारैः ॥ ६५ ॥ वृतोऽत्र कुन्ती रविसूनुजन्ममृत्युत्थदोषापगमं
ययान्ते । तेषां प्रदत्तेष्वभिवाञ्छितेषु वैचित्रवीर्यस्सह भार्ययैव ॥ ६६ ॥
सम्मन्त्र्य निःशेषरणेहतानां सन्दर्शनं प्रार्थितवांस्तमीशम् । ततस्तु ते सत्य-
वतीसुतस्य सर्वेश्वरस्याज्ञया सर्व एव ॥ ६७ ॥ समागतास्स्वर्गलोकात्क्षणेन
दत्ता च दिव्या दृगमुष्य राज्ञः । ऊषुश्च रात्रिं परमाज्ञयैव सर्वे स्वभार्या-
सहिता यथा पुरा ॥ ६८ ॥ तृप्तस्सदारो नृपतिश्च तत्र सर्वेऽपि दृष्ट्वा महद-
द्भुतं तत्र । अथाज्ञयैवास्य परस्य सर्वाः स्त्रियो निजेशैस्सहिता ययुः स्वः ॥
॥ ६९ ॥ विनोत्तरां तां तु कथां निशम्य पारीक्षितोऽयाचत तातदृष्टिम् ।
तं चानयामास तदैव कृष्णो ह्यचिन्त्यशक्तिस्स विकुण्ठलोकात् ॥ ७० ॥
दृष्ट्वैव पारीक्षित आप तुष्टिं स्वतातमीशेन समाहृतं पुनः । सम्पूज्य तं कृष्ण-
मपीशवन्द्यं क्षमापयामास परीक्षितात्मजः ॥ ७१ ॥ चक्रे च विस्रम्भमतीव
भारते पुनश्च तत्रत्यजनैस्समेतः । पार्थाः पुनः प्राप्य पुरं स्वकीयं धर्मेण
पृथ्वीं परिपालयन्तः ॥ ७२ ॥ भोगानरागा अजुषन्त योग्यान्युक्ता जगद्धा-

इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यद्यदिष्टमित्यत्र यद्यत् यदिष्टं=यस्येष्टं तत्तत् प्रवदन्तु ।
तस्य तद्दास्यामीत्युक्ते सतीति योग्यपदाध्याहारेणान्वयः । अमुष्मिन्=व्यासे ॥ ६५ ॥
जन्ममृत्युत्थदोषेत्यत्र कन्यादशायां जातत्वात् जन्मनि दोषः । भवतां ज्येष्ठोऽय-
मित्यनुक्त्वा स्वपुत्रकरेण मारितत्वात् मृत्यौ दोष इति ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥ निःशेष-
रणेहतानामित्यत्र वनेचराणामिति वदल्लुक्समासः ॥ ६७ ॥ समागताः स्वर्ग-
लोकादित्यत्र स्वर्गलोकात्=वीररणोचितस्वर्गलोकात् । सर्वे च दृष्ट्वा तृप्ता इति
सम्बन्धः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ व्यासाज्ञया भर्तुरभिमन्योर्प्राप्तित्वेऽपि पुत्रं परिपालयेति
भर्तुरादेशेनैवोत्तरा न गतेति भावेनोक्तं विनोत्तरामिति । प्रसङ्गात्प्राप्तां भाविपर्व-
कथामाह तामिति । पारीक्षितः=परीक्षितपुत्रो जनमेजयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
वर्षत्रयान्ते त्मसमाहितानिमित्यत्र “लिह अस्वादन्” इति धातोः वनं आ=
समन्तात् लिहद्भिः तैरग्निभिः=पूर्णाग्निभिः परितोऽपि विद्यमानत्वसूचनाय बहुव-

तरि वासुदेवे । वर्षत्रयान्ते तमसमाहिताग्निं त्यक्त्वाऽग्निभिस्तैर्वनपालिहद्भिः ॥
 ॥ ७३ ॥ ते शुश्रुवुर्धृतराष्ट्रं सभार्यं सहैव कुन्त्या परिदग्धदेहम् । व्रीळामुखं
 ध्यानपरं निशम्य स्वर्यातमात्मीयपितृव्यमाशु ॥ ७४ ॥ समेत्य भर्ता प्रति-
 पूज्यमानां कुन्तीं च तप्ता विदधुः क्रियाश्च । ते विष्णुभक्त्या परिपूतकर्मभिः
 ज्ञानेन चान्ते तमनुस्मरन्तः ॥ ७५ ॥ पार्थैः सुपुत्रैस्सुकृतोर्ध्वकर्मभिर्वृद्धिं
 सुखस्यापुरनप्ययां शुभाम् । गावद्गणिव्याससकाशमेत्य शुश्रूषया तस्य
 पुनर्निजां गतिम् ॥ ७६ ॥ प्रपेदिवान् पाण्डुसुताश्च कृष्णं प्रतीक्षमाणाः
 पृथिवीमशासन । अष्टादशाब्दाः पृथिवीं समस्तां प्रशासतामेवमगुर्महात्मनाम् ॥
 ॥ ७७ ॥ अरिक्तधर्मार्थिसुखोत्तमानामनुज्झितानन्तपदस्मृतीनाम् ॥ १७८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 धृतराष्ट्रस्वर्गारोहणं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

चनम् । तमः=आत्मनः स्वस्य । समाहिताग्निं=औपासनाग्निं त्यक्त्वा=दत्त्वा संयो-
 ज्येत्यर्थः । ‘‘त्यागो विहापितं दान’’मित्यमरः ॥ ७३ ॥ शुश्रुवुः=चक्षुष्मत्वेन
 बलवत्त्वेन च शीघ्रं पलायनात् वनाग्नितो मुक्तसञ्जयमुखात् शुश्रुवुरित्यर्थः । व्रीळा-
 मुखं ध्यानपरमित्यत्र व्रीळयैव मुखं यस्य सः स तथोक्तः । अवनतमुखमित्यर्थः ॥
 ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अनप्ययां शुभामित्यत्र अप्ययो नाशः तद्रहितामित्यर्थः ।
 व्याससकाशमेत्येत्यत्र धृतराष्ट्रमरणानन्तरं तां कथां हस्तिनपुरं प्रविश्य पाण्डवान्
 प्रति कथयित्वा पुनर्व्याससकाशमेत्य निजां गतिं प्रपेदिवानित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
 अरिक्तधर्मार्थेत्यत्र अरिक्तानि=पूर्णानीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वाङ्मयद्विराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यकृतश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ॐ ॥ ततः कुरुक्षेत्रमवाप्य कृष्णो दीक्षां प्रपेदे द्विषडब्दसत्रे । स
एव च व्यासभृगूद्वहात्मा चक्रेऽत्र सादस्यभजोऽप्रमेयः ॥ १ ॥ तत्रर्त्विजो
दक्षभृगुप्रधानाः पार्थाः यदूनां प्रवरैस्समेताः । ब्रह्मेशशक्रप्रमुखास्सुराश्च
चक्रुस्सुसाचिव्यमनन्तदासाः ॥ २ ॥ सर्वेऽपि जीवा वसुधातलस्था येऽन्येऽन्त-
रिक्षद्युमुखोत्तरेषु । वसन्ति नारायणपादसंश्रयास्ते चात्र सर्वे मुमुदुस्सनागाः ॥
३ ॥ सुनिर्णयस्तत्त्वविनिर्णयार्थिनां तत्त्वस्य चाभूदिह वादशीलिनाम् ।
मिथो विवादात्सुरभूसुराणां वाक्याद्धरेर्व्यासभृगूद्वहात्मनः ॥ ४ ॥ धर्मार्थ-
कामानखिलानवापुस्तदर्थिनो मुक्तिमपीह कृष्णात् । यथेष्टपानाशनवास-
सो जना विचेरुरत्रापरमानवादयः ॥ ५ ॥ क्षेत्रं तदासीद्वरिलोकसम्मितं यदी-
युरत्राखिलसज्जना युतिम् । नानाप्तकामाश्च यतो बभूवुर्निर्यत्रदृश्यश्च यतोऽत्र
केशवः ॥ ६ ॥ द्वादशाब्दं महासत्रमेवमेतादृशं हरिः । समाप्यावभृथस्नातः पूज-
यित्वाऽखिलान् जनान् ॥ ७ ॥ अनुजज्ञे क्रमेणैव वत्सरेण समागतान् । स्वकुलं
सञ्जिहीर्षुस्स विप्रशापमजीजनत् । उपदिश्य परं ज्ञानमुद्धवायामुमाश्रमम् ॥ ८ ॥
बदर्याख्यं प्रापयित्वा सप्तमाब्दं शतोत्तरम् । प्रतीक्षन् पालयामास पार्थैस्सह
भुवं प्रभुः ॥ ९ ॥ समारब्धं कलियुगं यदा दुर्योधनोऽपतत् । षट्त्रिंशाब्दं
पुनः कृष्णः कृतमेवान्ववर्तयत् ॥ १० ॥ कृतादपि विशेषोऽयं यत्पुण्यस्या-
धिकं फलम् । अल्पमेव च पापस्य कालात्कृष्णाज्ञया तथा ॥ ११ ॥ एवं

ॐ ॥ सादस्यभजोऽप्रमेयेत्यत्र सदसो योग्यः सदस्यः यज्ञसदसि क्रिय-
माणसकलविहितकर्मकौशलनियामक इत्यर्थः । सदस्यस्य भावः सादस्यम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अखिलसज्जना युतिमित्यत्र “यु मिश्रणामिश्रणयो”-
रिति धातोः युतिः=मिश्रणम् । अनाप्तकामाश्च यतो न बभूवुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
सप्तमाब्दं शतोत्तरमित्यत्र शतात्=वर्षशतादुत्तरं सप्तमाब्दं=सप्तमसंवत्सरः अवतार-
समाप्तिकालमिति यावत् ॥ ९ ॥ समारब्धं कलियुगमित्यत्र ‘युगं युग्मे कृतादिक’

सुधार्मिके लोके हरिभक्तिपरायणे । नष्टेषु कलिलिङ्गेषु युगवृत्तिमभीप्सवः ॥
 ॥ १२ ॥ ब्रह्मरुद्रादयो देवाः स्तुत्वा केशवमव्ययम् । व्यज्ञापयन् स्वलोका-
 सिमोमित्याह स चाच्युतः ॥ १३ ॥ प्राचुर्ये सज्जनस्य स्यान्नकलेर्वृद्धि-
 रञ्जसा । इति स्वकुलसंहृत्यै प्रभासमनयत्प्रभुः ॥ १४ ॥ पुण्यक्षेत्रेऽपि न
 मृतिः स्वगृहे त्वतिधर्मदा । गत्वैवाल्पमपि क्षेत्रं स्यान्महत्फलमित्यजः ॥ १५ ॥
 प्रकाशयितुमेवैनान् प्रभासाय कुशस्थलात् । नीत्वा दानानि सद्धर्मास्तैरकार-
 यदच्युतः ॥ १६ ॥ ते ततः शापदोषेण कृष्णेनैव विमोहिताः । भैरैयमत्ता
 अन्योन्यं निपात्य स्वां तनू गताः ॥ १७ ॥ तदृष्ट्वा बलदेवोऽपि योगेन स्वां
 तनुं जहौ ॥ १८ ॥ ततः परेशोऽगणितानुभावः स्वसारथिं पाण्डवानां सका-
 शम् । स्वलोकयानप्रतिवेदनाय स्वस्यानु चैषां त्वरयाऽभ्यगातयत् ॥ १९ ॥
 अथासतः पिप्पलमूल ईशितुरूरुस्थितं पादतलं सुताम्रम् । दृष्ट्वा जरा नाम
 ससर्ज शल्यं भक्तोऽप्यलं रोहितं शङ्कमानः ॥ २० ॥ अच्छेद्याभेद्यदेहस्य
 शल्ये पादमुपस्थिते । समीपमागतो व्याधो दृष्ट्वा भीतोऽपतङ्गुवि ॥ २१ ॥
 विप्रवाक्यं मानयानः कारयित्वाऽमुना हरिः । पापं मां जहि देवेति याचन्त-
 मनयद्विवम् ॥ २२ ॥ पादप्रहारदोषेण तं भृगुं व्याधतां गतम् । पश्चात्ता-
 पेन भक्त्या च सुप्रीतस्तच्छरीरिणम् ॥ २३ ॥ स्वाज्ञाप्राप्तविमानेन दिवं

इति वचनात् युगमिति साधुः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वलोकयानेत्यत्र स्वस्य अनु एषां पाण्डवाना-
 मपि स्वलोकयानप्रतिवेदनाय=बोधनायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अथासतः पिप्पलमूल
 इत्यत्र आसतः=उपविष्टस्य 'आस उपवेशन' इति धातोः शत्रन्तस्य रूपमिदम् ।
 'गोकर्णप्रणतैर्णैर्ष्यरोहिता' इत्यनुशासनात् रोहितः मृगविशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥
 विप्रवाक्यं मानयान इत्यत्र 'साम्बगर्भमुसलं यदूनां नाशाय भवतीति गर्गाख्य-
 विप्रवाक्यम् । कृष्णपादे पतितशरस्यापि समुद्रे स्थितमीनग्रस्तमुसलशेषायःकृतत्वा-
 दिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीचां योर्नि नीचनीचकर्माप्तिमित्यत्र नीचकर्मतः=
 कृष्णवक्षस्ताडनाख्यानीचकर्मतः नीचां योर्नि=व्याधयोनिम् । नीचनीचकर्म=कृष्ण-
 पादे शरताडनाख्यात्यन्तनीचकर्म च आसं=भृगुम् । कर्तरि क्तः । दिवं निन्य इति

निन्ये जनार्दनः । नीचां योनिं नीचनीचकर्माणि नीचकर्मतः ॥ २४ ॥
 अदुष्टत्वात्तु मनसो भक्तिलोपो न चाप्यभूत् । भृगोरत्राबुद्धिपूर्वं नातिदोष-
 कृदप्यभूत् ॥ २५ ॥ ततो विरिञ्चेशपुरन्दराद्याः पुनः स्तुवन्तोऽभिययुः प्रणम्य।
 कृष्णं स चाश्वेव ययौ स्वलोकं स्वतेजसा सर्वमिदं प्रकाशयन् ॥ २६ ॥
 गोपालमन्त्रं भजतां फलप्रदस्त्वेकेन रूपेण स भुव्यदृश्यत । तस्थौ द्वितीयेन
 च सूर्यमण्डले तृतीयमासीच्छिवपूजितं वपुः ॥ २७ ॥ सम्पूजितं ब्रह्मलोके
 चतुर्थं कञ्जोद्भवेनाथ परं स्वधाम । समाभुवानं वपुरस्य पञ्चमं भक्त्याऽन्वयु-
 र्देववराः स्वशक्त्या ॥ २८ ॥ तत्तेजसा ते प्ररिसुष्टुदृष्टयः पुरुष्टुताद्या अपितोरु-
 दीधितेः । यावत्स्वगम्यं त्वनुगम्य तस्थुर्निमीलिताक्षा विहतोर्ध्वचाराः ॥ २९ ॥
 वीन्द्रेशशेषानुगतः स्वयम्भूर्धापप्रविष्टं तमजं प्रणम्य । वीन्द्रादिकैरप्ययुतः
 स्वपित्राऽऽश्लिष्टो रहश्चाकथयत्तथाऽस्तौत् ॥ ३० ॥ स पूर्वरूपेण समाप्य
 चैक्यं विभज्य चेच्छानुसृतोऽथ रेमे । हरिः श्रिया ब्रह्मपुत्रैश्च मुक्तैः
 सम्पूज्यमानोऽमितसद्गुणात्मा ॥ ३१ ॥ ब्रह्माऽपि शर्वादियुतः स्वलोकं प्राप्तः

पूर्वेणान्वयः । पदा वक्षस्ताडनादपि शरेण कृष्णपादताडनस्यात्युग्रत्वात् नीचनीचे-
 त्युक्तम् । सर्वोत्तमत्वशोधनार्थं वक्षस्ताडनात् नातिपापमिति सूचनार्थं नीचेत्येवो-
 क्तम् ॥ २४ ॥ एतदेव स्पष्टयति अदुष्टत्वात्त्विति । तु=उक्तकार्यविशेषार्थं कृत-
 त्वेन मनसोऽदुष्टत्वादित्यर्थः । तर्हि इदानीन्तनातिनीचकर्मणा तमःप्राप्तिः कुतो
 नाभूदित्यत उक्तं अत्रेति । अत्र=कृष्णावतारे अबुद्धिपूर्वं कृतं शरताडनं नीचनीच-
 मपि । अबुद्धिपूर्वमित्युपलक्षणम् । पश्चात्तापेन पापं मां जहीति पादे प्रणाममहितं
 चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अतिदोषकृत्=तमःप्रापकस्थूलदोषकृत् । अपिपदेन भक्तिरूप-
 महाप्रायश्चित्तकरणात् कृष्णचरणस्येषदपि वेधाभावेन सुवर्णपुष्पपूजावत् अयोमय-
 पुष्पपूजोपमत्वेन ईषदपि दोषो नास्तीति सूचितम् । अन्यथा तेनैव शरीरेण स्वर्गा-
 रोहणायोगात् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पुरुष्टुताद्या इत्यत्र पुरुष्टुतः=
 इन्द्रः । “ब्रह्मैतं पश्यति स्फुट”मिति वचनात् सदा स्पष्टद्रष्टुर्ब्रह्मणः बहुतरमोहा-
 भावसूचनाय पुरुष्टुताद्या इत्युक्तम् ॥ २९ ॥ रहश्चाकथयदित्यत्र त्वदङ्गसङ्गादति-
 पवित्रीकृतगोप्यादीनां पूर्वस्मादुत्तमं स्थानं दिशामीत्यादिकथा अकथयदित्यर्थः ॥

पुनस्तत्र गतं च कृष्णम् । रेमेऽभिपश्यन् प्रतिपूजयंस्तं सुराश्च सर्वे रवि-
 बिम्बसंस्थम् ॥ ३२ ॥ यतो न दर्शिता भ्रान्तिः प्रादुर्भावैष्वपि क्वचित् ।
 देहत्यागानुकारेण हरिणा तदिहाच्युतः ॥ ३३ ॥ मोहयित्वाऽसुरानन्धं
 तमः प्रापयितुं प्रभुः । चिदानन्दैकदेहोऽपि त्यक्तं देहमिवापरम् ॥ ३४ ॥
 सृष्ट्वा स्वदेहोपमितं शयानं भुव्यगादिवम् । दारुकोक्त्या समायातः पार्थस्त-
 मदहत्तदा ॥ ३५ ॥ रौहिणेयादिकानां च शरीराणि प्रधानतः । दारुको
 विष्णुलोकं तु पुनराप यथागतम् ॥ ३६ ॥ तथैव जनमोहाय प्राप्य बह्नाव-
 दृश्यताम् । रुक्मिण्यगाद्धरेः पार्श्वं सत्या कृत्वा तपस्तथा ॥ ३७ ॥ चिदा-
 नन्दैकदेहेऽपि द्विरूपे इव ते यतः । एकैवातः कृष्णवत्ते दुष्टान्मोहयतस्तथा ॥
 ॥ ३८ ॥ अन्या महामहिष्यस्तु त्यक्त्वा देहं हुताशने । काश्चित्काश्चित्तु
 तपसा त्यक्तदेहा हरिं ययुः ॥ ३९ ॥ रौहिणेयादिकानां च भार्या बह्निमुखे
 तनुम् । त्यक्त्वा स्वभर्तृनेवापुस्सर्वा एव पतिव्रताः ॥ ४० ॥ वसुदेवः पार्थ-
 मुखात् श्रुत्वा तद्योगमास्थितः । त्यक्त्वा देहं काश्यपत्वं प्राप कृष्णानुरागतः ॥
 ॥ ४१ ॥ तस्यार्जुनोऽश्वमेधाग्रावन्त्यकर्माकरोत्तदा । त्यक्तदेहास्तस्य भार्या
 बह्नौ प्रापुस्तमेव च ॥ ४२ ॥ स्त्रियो बालांस्तथाऽऽदाय धनं चैव धनञ्जयः ।
 विनिर्ययौ द्वारवत्यास्तां जग्राह च सागरः ॥ ४३ ॥ स्त्रीबालसहिते पार्थ
 एकस्मिन्पथि गच्छति । शापात्सुपापा आभीराः स्त्रीजनान् जहुरुद्धताः ॥
 ॥ ४४ ॥ यास्ताष्णोडशसाहस्रवनिताश्शतसंयुताः । कृष्णशापात् म्लेच्छवंशं
 ययुर्दर्पनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ ह्रियमाणे धने चैव वनितासु च वासविः । युयु-
 त्सुर्गाण्डिवं सज्यं कृच्छ्रेणैव चकार ह ॥ ४६ ॥ क्षीणास्तस्य शरा दैवान्नास्त्राणि
 स्मृतिमाययुः । स तदैवकृतं ज्ञात्वा संस्मरन् पुरुषोत्तमम् ॥ ४७ ॥ निघ्नञ्छ-
 त्रून् गाण्डिवेन शेषं रक्षन् कुरुनगात् । तदा कुरुक्षेत्रगतं जगद्गुरुं सुपूर्ण-
 विज्ञानबलार्धिसत्सुखम् । तमेव वासिष्ठकुलोद्भवं हरिं निरीक्ष्य दुःखेन पपात

॥ ३० ॥ इच्छाऽनुसृता येन स इच्छानुसृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ शरीराणि प्रधानत इत्यत्र प्रधानतः=प्रधानानि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ श्रुत्वा तद्योगमित्यत्र तत् कृष्णगमनादिकं श्रुत्वेति

पादयोः ॥ ४८ ॥ स तेन पुंसां प्रवरेण हेतुभिस्सम्बोधितोऽज्ञानतमोऽशु-
मालिना । संस्थाप्य चेतः पुनरेव तस्मिन् जहौ शुचः प्रायश एव धैर्यात् ॥
॥ ४९ ॥ स्त्रियो म्लेच्छहताः कृष्णप्रेषितात् दालभ्यतः पुनः । गोविन्दैका-
दशीं श्रुत्वा कृत्वा सारस्वते जले ॥ ५० ॥ निमज्ज्य वायोर्वचनात् त्यक्त-
देहा दिवं ययुः । अर्जुनस्तु कुरुक्षेत्रे हार्दिकययुधानयोः । सुतौ सारस्वते
चैव देशे राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५१ ॥ अनिरुद्धसुतं वज्रं प्रियं कृष्णस्य सद्गु-
णम् । स शूरसेनेन्द्रप्रस्थराजानमकरोद्वशी ॥ ५२ ॥ स्त्रीवालांश्च धनं चैव
तस्मिन् संस्थाप्य फल्गुनः । ययौ भ्रातृनशेषं च वृत्तं तेषामवर्णयत् ॥ ५३ ॥
ते चावियोगसमयं स्मरन्तो मुरवरिणा । अभ्यषिञ्चन् भागवतं महाराज्ये
परीक्षितम् ॥ ५४ ॥ स्त्रीहारिणां च म्लेच्छानां वधायैनमयोजयन् । कृतं च
तेन तत्कर्म वोद्गा पैतामहीं धुरम् ॥ ५५ ॥ समयं परिरक्षद्भिः न पार्थैरेव
यत्कृतम् । वासुदेवपदा स्पृष्टभूकण्टकसमुद्भूतिः ॥ ५६ ॥ समयः पाण्डवानां

सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
गोविन्दैकादशीं श्रुत्वैत्यत्र यदा मार्गशीर्षादिमासानां देवताः केशवाद्याः तदाऽऽ-
षाढस्यापि वामन एव देवता । यदा तु सांवत्सरीकद्वादशशुक्लैकादशीनां च देवताः
सांवत्सरीकद्वादशीनां तु सङ्कर्षणादिद्वादशमूर्तयो देवताः तदा चैत्रशुद्धैकादशी-
मारभ्य गणनायामाषाढशुद्धैकादश्याः गोविन्दो देवता । तां आषाढशुद्धैकादशीं
कृत्वा=स्वकृतदर्पपरिहाराय कृत्वा शापदातुः गोविन्दस्य कृपां च लब्ध्वा ।
यद्यपि विष्णुप्रीत्यर्थं एकादशीव्रतं सर्वदा कुर्वन्ति तथाऽपि प्रायश्चित्ततया करणात्
विशिष्योक्तिः ॥ ५० ॥ वायोर्वचनात्=अशरीरतया अदृश्यवायोर्वचनात् ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ते चावियोगसमयमित्यत्र अवियोगः=मम गमनानन्तरं भव-
द्भिरप्यनुगमने कृते सति भवतां मम चावियोगः स्यात् मयि ऊर्ध्वलोकं गते
सत्यपि भवद्भिर्भूमावेव स्थितौ वियोगः स्यात् । अतो मद्गमनानन्तरमेव भवन्तोऽपि
शीघ्रमायान्तिवति दारुकमुखेन प्रेषितकृष्णसङ्केतम् ॥ ५४ ॥ पैतामहीं धुरमित्यत्र
पितामहपराभवहेतूनां वधः साक्षात्तत्पुत्राभावे पौत्रेणैव कर्तव्य इति सूचितम् ॥
॥ ५५ ॥ वासुदेवपदा स्पृष्टभूकण्टकसमुद्भूतिरित्यत्र वासुदेवपदा=श्रीकृष्णचर-

हि तस्यै वानुगतिः परम् । अनुव्रजद्विर्विश्वेशं नास्माभिर्भूस्तदुज्जिता ॥ ५७ ॥
 भोज्या रक्ष्याऽपि वा तेषामित्येव समयः पुरा ॥ ५८ ॥ तत्र काळी भीम-
 भार्या वैष्णवं योगमास्थिता । कृष्णयैकत्वमापन्ना त्यक्त्वा देहं तु मानुषम् ॥
 ५९ ॥ सुभद्राद्यास्तु या भार्याः पार्थानां तु तदाज्ञया । युयुत्सुश्चात्र
 शिक्षार्थं पौत्रस्यैवावसन्पुरे ॥ ६० ॥ सन्त्यज्य राज्यचिह्नानि वैष्णवं योगमा-
 स्थिताः । वीराध्वानं ययुस्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ॥ ६१ ॥ प्रागुदीचीं
 दिशं पूर्वं ययुस्तत्रार्जुनो धनुः ॥ ६२ ॥ नात्यजल्लोभतस्तत्तु समुद्रमुपपावकः ।
 दृष्ट्वा ययात्रे राजानं तदुक्तः प्रास्यदम्बुधौ ॥ ६३ ॥ प्रातिभाव्यं तु वरुणे
 निस्तीर्याग्निरदृश्यताम् । ययौ तेऽपि ययुः क्षिप्रं प्लवन्तः सप्तवारिधीनः ॥ ६४ ॥
 अहोभिस्सप्तभिर्योगं समारूढाः प्रदक्षिणम् । कृत्वा कचिदसज्जन्तः आसे-
 दुर्गन्धमादनम् ॥ ६५ ॥ तत्र नारायणक्षेत्रे तेषां तन्वोऽपतन्क्रमात् । द्रौपदी
 सहदेवादिपञ्चानां तत्र मारुतिः ॥ ६६ ॥ सदेहनाकानिच्छुत्वादेहप्रपतनं

णेन स्पृष्ट्वा या भूमिः तस्यां कण्टकसमुद्भूतिः = कण्टकभूतदैत्यानां संहारः
 क्रियते । वासुदेवचरणस्पर्शरहितायां तु न क्रियते । परं = भुवि वासु-
 देवपादस्पर्शापगमात्पश्चात् तस्यैवानुगतिः क्रियत इति समयः = सङ्केतः युक्त-
 श्रायं समयः । राजनि स्थिते भटा अपि सहैव तिष्ठन्ति । राजनि गते
 च सहैव गच्छन्तीति लोकप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ वीराध्वानं = वीराणां योगिनां अध्वानं = मार्गम् । ईशानी-
 मित्यर्थः ॥ ६१ ॥ तदेव स्पष्टयति प्रागुदीचीमिति । प्रागुदीची = दिशोर्मध्ये
 कोणे विद्यमाना दिक् प्रागुदीची तां रौद्रीं दिशमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राति-
 भाव्यं तु वरुण इत्यत्र प्रतिभवतीति प्रतिभूः विपरीतकारीत्यर्थः । तस्य भावः
 प्रातिभाव्यम् । निस्तीर्य = परिहृत्य । वरुणस्थधनुषः प्रागग्निनाऽपहारात् वरुण-
 स्यान्मावीषद्वैरं स्थितम् । तत्परिहृत्येत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अनुलङ्घ्यविस्तीर्णमहासमुद्रोलङ्घने
 शक्तिं सूचयितुं योगं समारूढा इत्युक्तम् । सम्यगारूढाः समारूढाः । शुकनार-
 दादिवत् बहुतरयोगाभ्यासेन गगनमार्गेऽपि गमनशक्तिरभूदिति भावः ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥ सदेहनाकानिच्छुत्वादित्यत्र देहेन सह नाकमिच्छवो न भवन्तीति

हि तत् । तेषामिहेति याथार्थ्यं जानन्प्रच्छ धर्मजम् ॥ ६७ ॥ केनकेना-
पतद्देहो दोषेण न इति क्रमात् । मृतिकाले हि यो यस्य दोषं वक्तृयुगमोच-
नम् ॥ ६८ ॥ तस्मात्स्यादुक्तदोषस्येत्याह तत् श्रुतिरेव तत् । ऋणमोक्षाय
सर्वेषां भीमो दोषानवादयत् ॥ ६९ ॥ सोऽपीच्छापतितान्देहानजानञ्छुद्ध-
कर्मणाम् । अपश्यन्कारणं प्राह दोषात्स्यादेवमित्यपि ॥ ७० ॥ राजा सम्भा-
वनामात्रान्न हि कार्यमकारणम् । स्वच्छन्दमृत्यवो योगाद्देहानुत्सृज्य पाण्डवाः
॥ ७१ ॥ कृष्णा चापुः परं स्थानं यन्न यान्त्यपि देवताः । इति श्रुतेर्न ते पापा-
द्देहांस्तत्यजुरुर्जिताः ॥ ७२ ॥ ऋणान्युन्मुच्य दोषोक्त्या स्वानां भीमस्वकां
तनुम् । तस्याज परमं ध्यायन्नाप च स्थानमुत्तमम् ॥ ७३ ॥ इति स्कान्द-
पुराणोक्तं व्यासवाक्यमृषीन्प्रति । भीमादृते हि चतुर्षु पक्षपातस्तु वासवौ ।

सदेहनाकानिच्छवः तेषां भावः सदेहनाकानिच्छुत्वम् । तस्मादेव कारणात्
तेषां=द्रौपद्यादीनाम् । तद्देहप्रपतनमिति याथार्थ्यं जानन् मारुतिः स्वच्छन्दमृत्यूनां
तेषां देहेनैव सह ऋषीणामिव स्वर्गगमने शक्तिरस्ति । अतः मानुषाणामिव न
तद्देहप्रपतनं पापादिनिमित्तम् । किंतु मानुषं देहं स्वर्गं प्रति किमर्थं न याम इति
स्वेच्छयैव देहत्याग इति जानन् मारुतिरिति भावः । हि शब्देन वक्ष्यमाणश्रुति-
प्रसिद्धिं सूचयति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तस्मात्स्यादुक्तदोषस्येत्यत्र उक्तो दोषो
यस्य तस्य पुंमः तस्मात्=दोषकथनात् ऋणमोचनं स्यात् । मरणकाले दोषे कथिते
सति धर्मः क्षरति कीर्तनादिति न्यायेन अधर्मोऽपि कीर्तनान्नश्यति । अतस्तदीय-
दोषपरिहारात् तस्य ऋणमोचनं भवतीति भावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ हि=यस्मात्
कार्यमकारणं न तस्मादेवं कश्चिद्दोषः स्यादिति सम्भावनामात्रात् । राजा
दोषानाह न तु दोषान्निश्चित्येति भावः । सम्भावनामात्रमिति पाठे सम्भावना
मात्रं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ तस्य को
दोषः कथञ्चनासौ दोषः भवेदित्यर्थः । सर्वथा निर्दोषद्रौपद्याः दोषायोगात् ।
अज्ञदृष्ट्या दोषतया प्रतीयमानं दोषमुद्धाट्य युक्तिबलात्तस्यादोषतामुपपादयति ।
भीमादृत इत्यादिना । चतुर्षु=धर्मराजार्जुननकुलसहदेवेषु वासवौ कृष्णायाः पक्ष-
पातः योग्य एव । इन्द्ररूपस्यार्जुनस्य धर्मराजनकुलसहदेवेभ्योऽधिकदेवतात्वात्

योग्य एवेति कृष्णायाः न दोषः स्यात्कथञ्चन ॥ ७४ ॥ नीतिरूपे वीर्यबले महान्त्येषां यतः क्रमात् । प्राणत्वाद्भोगशक्तिश्च न हि दोषाय मारुतेः ॥ ७५ ॥ यथा स्वरूपविज्ञानमात्मन्यपि न दोषकृत् । इति व्यासस्मृतेरेषा मुक्तदोषोद्भवः कथम् ॥ ७६ ॥ कदाचिदतिमानोऽपि त्रयाणामेषु जायते ।

अतोऽसौ द्रौपद्या न दोष इति भावः ॥ ७४ ॥ नीतिरूपे वीर्यबले महान्त्येषां यतः क्रमादित्यत्र नीतिरूपे वीर्यबले इत्येतानि विशेषणानि सन्ति । तत्र नीतिः=लौकिकविवेकबुद्धिरूपत्वादल्पो गुणः । रूपं स्त्रीणां प्रियमिति कृत्वा ततोऽप्यधिको गुणः वीर्यं क्षत्रियस्यापेक्षितगुणत्वात् ततोऽप्यधिको गुणः । बलं तु क्षत्रियाणां महागुणा इति कृत्वा सर्वेभ्योऽप्यधिको गुणः अतः क्रमेण तेषु द्रौपद्या अभिमानो न दोषायेति भावः । इदानीं भीमस्याज्ञदृष्ट्या प्राप्तं दोषं परिहरति । प्राणत्वादिति । प्राणत्वात्=“अनचेष्टाया”मिति धातोः सर्वप्राणिचेष्टकत्वात् सर्वप्राणिचेष्टकत्वेन सर्वदेहेषु स्थित्वा तैः क्रियमाणभोजनादिभोगेषु प्रथमं पञ्चपञ्चाहुतिस्वीकर्तृत्वेन सर्वाहुत्यन्नमेलने सति मेरोरप्यधिकत्वात् । दिनेदिने द्विवारं त्रिवारं वा तादृशान्नभोक्तुर्वायोः सहस्रप्रस्थान्नभोजने शक्तिः किं वर्णनीया । अतो भीमस्य स्वरूपचिन्तायां भोगशक्तिरपि दोषो नेति भावः ॥ ७५ ॥ ननु सर्वेभ्योऽप्यहं बलवान् । अतः क्षत्रियेष्वहमेवोत्तमश्चेति सर्वदा वदति । अस्मिन्नर्थे “अधः सपत्ना मे पदोरिमे सर्वे अभिष्टिताः” इत्यादि श्रुतीश्च प्रमाणीकरोति । तस्मादहङ्काररूपत्वात् माहादोषोऽयमित्याशङ्क्य स्मृत्यैव परिहरति । यथा सुरूपेति । आत्मनि=स्वस्मिन् । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन प्रमारूपतया तत्त्वज्ञानरूपत्वात् नायं भीमस्य दोषः । किंतु गुण एवेति भावः । अन्यथा “मत्तः परतरं नास्ती”ति वदतो जानतश्च हरेरपि दोषित्वं स्यात् । तदपि यथावस्तुज्ञानरूपत्वादेव न दोष इति परिहरणीयम् । तर्हि समं भीमेऽपीति ज्ञेयम् । अनेनैव भीमादृते चतुर्षु अर्जुन एवाधिक इति ज्ञात्वा द्रौपद्या अभिमानापरपर्यायो यः स्नेहः सोऽपि न दोष इति सूचितम् । अनेनैव वीरोऽहं रूपवानह नीतिमानहमित्यर्जुननकुलसहदेवानां यदात्मस्वरूपविज्ञानं तन्निमित्तो योऽभिमानश्च सोऽपि यथावस्तुज्ञानरूपत्वात् न दोष इति सिद्धम् ॥ ७६ ॥ कदाचिदर्जुनादयः कल्यावेशवशात् स्वयोग्यताऽ-

तथाऽपि तत्फलं नैतत्तारतम्यं हि मुक्तिगम् ॥ ७७ ॥ गुणदोषाधिकारूपत्वा-
दत्रस्थमपि हि श्रुतम् । प्रारब्धकर्मनाशे हि पतेद्देहोऽप्यपापिनः ॥ ७८ ॥

तिरेकेणापि मानं कुर्वन्ति । सोऽपि न तेषां देहपातहेतुर्दोष इति युक्त्या साधयति
कदाचिदातिमान इति । एषु भीमादिषु त्रयाणां=अर्जुननकुलसहदेवानां कदाचित्
स्वयोग्यतामतिक्रम्यमानः अतिमानः स्वयोग्यताया अतिशयितमानो जायते । तथा-
प्येतदपरोक्षज्ञानिनां देहनिपतनं तत्फलं न=अतिमानाख्यसञ्चितदोषफलं न ।
द्विविधो हि अतिमानोऽस्ति । स्वावरापेक्षया स्वाधिकापेक्षया चेति । तत्राद्यः
अपरोक्षज्ञानिनः न स्पृशत्येव । अतो नैतस्य तत्फलम् । हि शब्देन “तदधिगम
उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादि”ति सौत्रप्रसिद्धिं सूचयति । द्वितीयेऽपि
एतद्देहपतनं तत्फलं न । किंतु मुक्तिगं तारतम्यं=सुखवृद्धिहासाख्यतारतम्यमेव
तत्फलम् । हि शब्देन “गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगा”विति
प्रमाणप्रसिद्धिं सूचयति । एतदप्यपरोक्षज्ञानिनां नराणामेव । तत्रैव नृणामित्युक्त-
त्वात् । “सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रम”मिति वचनात् देवरूपपाण्ड-
वानां एतद्देहपतनमपि न तत्फलम् । एतन्मुक्तिगं तारतम्यमपि तत्फलं नेत्यावृत्त्या
योजना । किंतु ततोऽप्यधिकतरपुण्यकरणेन तं दोषमेव क्षपयन्ति । हि शब्देना-
त्रापि “प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चने”ति पुराणप्रसिद्धिं सूचयति ॥
॥ ७७ ॥ तत्र कैमुत्यमाह गुणदोषेति । नृणामप्यपरोक्षज्ञानानन्तरं गुणदोषयो-
रधिकत्वादल्पत्वाद्वा अतस्थं=अत्र संसारे स्थं=विद्यमानम् । एतत्=देहपातादिकम्
तत्फलं=गुणदोषयोः फलं न किंतु मुक्तिगं तारतम्यं सुखवृद्धिहासाख्यतारतम्य-
मेव श्रुतं=तत्फलत्वेन श्रुतम् । तदा किं वक्तव्यम् । देवानामेषामपापानां पापा-
द्देहपातो नेति समग्रश्लोकस्याभिप्रायः । तर्हि अकारणकार्योत्पत्तेरसम्भवात् दृष्ट-
कार्ये किं कारणमित्यत आह आरब्धेति । अपापिनोऽपि=पापरहितस्योत्तम-
स्यापि । एवं च प्राक् पापस्य देहनाशं प्रत्यन्वयतो व्यभिचारो दर्शितः । इदानी-
मपापिनोऽपि पतेदित्युक्त्या पापाभावेऽपि देहनाशो भवेदिति व्यतिरेकव्यभिचारो
दर्शितः । देहप्रारम्भकप्रारब्धकर्मनाशादेव देहनाशः न तु पापदिति भावः ॥
॥ ७८ ॥ पापादेषां देहनाशो नेत्यत्र युक्त्यनन्तरं चाह युधिष्ठिरोपीति ।

युधिष्ठिरोऽपि हि स्वर्गं बुभुजे नैव तत्तनुः । अतिमानादयो दोषाः कुत एव हि मारुतेः ॥ ७९ ॥ अनादिकालतः सर्वदोषहीना गुणाधिकाः । सर्वजीव-गणेभ्यो ये ते हि वायुत्वमाप्नुयुः ॥ ८० ॥ ऋजवो नाम ये देवाः देवाना-मपि देवताः । अभावं ह्यतिमानादेः भीमस्याह च केशवः ॥ ८१ ॥ यत्किं चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भाव-याभ्यहम् ॥ ८२ ॥ इति तस्माद्यथा युद्धे धर्महानिममन्यत । एवमत्राप्यध-मण देहपातं नृपोऽब्रवीत् ॥ ८३ ॥ पूज्येभ्यः पूर्वमेवैषां देहपातमभीप्सताम् ।

युधिष्ठिरोऽपि तत्तनुः=सा मानुषी तनुर्यस्य सः तथोक्तः । स्वर्गं नैव बुभुजे हि परेषां पापेन देहपातो जात इति वदन् स्वस्मिन्दोषं कथयंश्च कुतः स्वदेहमजहात् । प्रारब्धकर्मवशात् स्वस्य देहपातश्चेत् अन्यत्रापि तथेति न्यायसाम्यप्रसिद्धिद्योतनाय हि शब्दः । किं च सर्वदेवोत्तमर्जुगणस्थ वाय्वात्मकभीमस्यातिमानादयो दोषाः सर्वथाऽसम्भाविता इति सप्रमाणकमाह अतिमानादय इत्यादिना । सहस्रगुणमाहात्म्येषु सत्स्वपि त्वं आत्मन्यल्पमेव सम्भावयसीति केशवेन भीमं प्रति निरूपणात् । स्वस्मिन् विद्यमानानेकगुणानप्यहङ्कारित्वभीत्या अकथयतो भीमस्य कुतः स्वयोग्यतातिरेकेन स्वस्मिन् गुणकथनरूपातिमान इति भाव इति तस्मा-दित्यस्य इत्युद्योगपर्वणि यस्मात्केशववाक्यमस्ति तस्मात्केशवः भीमस्य अतिमानादे-रभावमाहेति सम्यन्धः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तर्हि धर्मराजः कुतो दोषमाहेत्याशङ्क्य अपापे पापशङ्कित्वं तस्य स्वभाव इति भावेनाह यथा युद्धे धर्महानिमिति ॥ ८३ ॥ किं च मुक्तिकाले मुमुक्षूणामुत्तमाधिकारिणां दैविको देहः कामादेव क्रमात् स्वस्वपूज्येषु नश्यति । न तु पापेन । किमुत नटव-त्कार्यवशाद्गृहीतो मानुषो देहः इति भावेनाह पूज्येभ्य इति । यथा मुच्यतां अग्न्यादिरुद्रान्तावरदेवानां देहपातः पूज्येभ्यः=ब्रह्माद्युत्तमोत्तमदेवेभ्यः पूर्व=पूर्व-मेव तत्क्रमात् केवलं मुमुक्षयैवाभूत् न पापात् । एवमेवैषां द्रौपदी सह पाण्डवानां पूज्येभ्यः धर्मराजादिभ्यः पूर्व पूर्वमेव जुगुप्सितस्वाप्रियमानुषदेह-पातः मुमुक्षयैवाभूत् न तु पापात् । पापेन नाशश्चेत् वयोज्येष्ठस्य कृष्णवाक्येऽ-प्यनाश्वासारूयमहापापं कुर्वतः धर्मराजस्यैव स्यात् । ततः ज्येष्ठक्रमेणैवापरेषामपि

तत्क्रमाद्देहपातोऽभून्न पापान्मुच्यता यथा ॥ ८४ ॥ न हि पापफलं मुक्तौ
 देहपातः कथञ्चन । किं तु कमक्षयादेव तथा सर्वत्र निश्चितः ॥ ८५ ॥ तेषु
 स्वलोकान्प्राप्तेषु धर्मजः स्वात्मना सह । ययौ पुरो देवरथस्तदाऽस्यावततार
 ह ॥ ८६ ॥ रथमारुहेति कथितो रथिना पुरतश्शुनः । आरोहमब्रवीन्नैत-
 द्युक्तमित्याह सोऽपि तु ॥ ८७ ॥ नाऽऽरुहेयं विना श्वानमिति तेन स्थिरो-
 दिते । स्वरूपं दर्शयामास धर्मो ह्याप्तः श्वरूपताम् ॥ ८८ ॥ आनृशंस्यपर-
 त्वेन कीर्तिमेवाऽऽत्मनो वृषः । ख्यापयामास कौन्तेय रूपिणो धर्मसूक्तिभिः ॥
 ८९ ॥ ततस्स रथमारुह्य लोकानामुत्तरोत्तरम् । अतिक्रम्याखिलान्राज्ञो
 जगाम श्रीपतिप्रियः ॥ ९० ॥ सर्वेषामुत्तरं लोकमैन्द्रं प्राप्येदमेव ते ।
 स्थानमित्युदितो देवैर्दुर्योधनमवैक्षत ॥ ९१ ॥ सभ्रातृकं ज्वलन्तं च सर्वेषा-
 मुपरि स्थितम् । तं दृष्ट्वा परमक्रुद्धो निमील्य नयने शुभे ॥ ९२ ॥ भ्रातरो
 मे क्व कृष्णा च कर्णाद्याः क्व च बान्धवाः । दृष्ट्वुन्मादयः पुत्रा हैडिम्बा-
 द्याश्च सर्वशः ॥ ९३ ॥ यादवाश्चेति पप्रच्छ देवांस्ते च तमब्रुवन् । किं ते
 तैः स्वकृतं कर्म भुज्यतेऽत्र न चापरैः ॥ ९४ ॥ इत्युक्त आह पापोऽयं पृथिवी-
 क्षयकारकः । सर्वातिशङ्की मित्रघ्नुर् नारायणपराङ्मुखः ॥ ९५ ॥ नास्ति
 कोऽतिशठः क्रूरो द्वेष्टा विष्णोश्च तद्भुवाम् । कथं दुर्योधनः स्थानं सर्वोत्तम-
 मवाप्तवान् ॥ ९६ ॥ कथं च सर्वधर्मज्ञा नारायणपरायणाः । संस्थिताः परमे-
 धर्मे दृश्यन्तेऽत्र न मत्प्रियाः ॥ ९७ ॥ यत्र सन्तस्तु ते सन्ति तत्र स्थात-
 व्यमेव मे । निरयेऽपि न चात्रापि ह्यनेन सह पापिना ॥ ९८ ॥ अस्य वीर-

स्यात् । नतु प्रतिलोभेति भावः । न हि पञ्चसु भर्तृषु सत्सु भार्यायाः पूर्वं गमनं
 कापि दृष्टम् । अत उक्त एवामिसन्धिः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ धर्मजः स्वात्मना सहेत्यत्र
 स्वात्मना=स्वदेहेनेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ कथितो रथिनेत्यत्र रथिना=रथस्थेन सूतेन ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अतिक्रम्याखिलान्राज्ञ इत्यत्र राज्ञः=मध्येमध्ये स्थित
 वीरस्वर्गगान्धृपान् ॥ ९० ॥ उत्तरं लोकमैन्द्रमित्यत्र ऐन्द्रं=इन्द्रेण स्वलीलार्थं
 कृतं लोकं नतु साक्षादमरावतीम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 विष्णोश्च तद्भुवामित्यत्र तद्भुवांसः=विष्णुरेव भूः स्थानं आधारो येषां ते

तमस्येदं धार्तराष्ट्रस्य युज्यते । इत्युक्त्वा देवता दूतं स्वानां सन्दर्शनार्थिनः ॥
 ॥ ९९ ॥ राज्ञस्सम्प्रेषयामासुस्तत्सन्दर्शितवर्त्मना । दुर्गन्धेन सुकृच्छ्रेण
 तमसा प्रावृतेन च ॥ १०० ॥ गत्वैव कियतीं भूमिं तद्दुर्गन्धासहो नृपः ।
 इच्छन्निवर्तनं तत्र स्वानां वाच इवाशृणोत् ॥ १०१ ॥ क्षणं तिष्ठ महाराज
 सन्निधानबलात्तत्र । वेदना नो न महतीत्येतत् श्रुत्वा युधिष्ठिरः ॥ १०२ ॥
 के यूयमिति पप्रच्छ दीनध्वनिविशङ्कितः । भीमोऽहमर्जुनः कर्ण इत्याद्युक्त-
 मिवाशृणोत् ॥ १०३ ॥ श्रुत्वा तत्कृपयाऽऽविष्टः शोकामर्षसमन्वितः । आह
 दूतं यथेष्टं त्वं गच्छ नाहमितो ब्रजे ॥ १०४ ॥ न च स्वर्गेण मे कार्यं त्यक्त्वा
 स्वजनमीदृशम् । इत्युक्तः प्रययौ दूतस्तथावेव युधिष्ठिरः ॥ १०५ ॥ ततोऽत्र
 देवाः पुरुहूतपूर्वकाः समाययुः स्नेहवशाद्युधिष्ठिरे । तेष्वगतेष्वेव न तत्र
 वाचो दीना न दुर्गन्धतमोऽप्यपश्यत् ॥ १०६ ॥ स्वर्गोत्तमं देशमपश्यदेतम-
 भ्रान्तचेतास्स युधिष्ठिरस्तदा । आहात्र धर्मः पुनरात्मसद्यशः प्रकाशयन्
 पाण्डुसुताभिधं स्वम् ॥ १०७ ॥ धर्माद्विशिष्टा हि सदा नृशंसता दृष्टा च
 सा त्वय्यधिका त्रिशो मया । शक्रोऽप्युवाचैनमिदं मृषा ते प्रदर्शितं द्रोण-

तद्ब्रुवो=वैष्णवा इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥
 ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ दृष्टा च सा त्वय्य-
 धिका त्रिशो मयेत्यत्र सा=दयालुत्वापरपर्याया आनृशंस्यता त्वयि त्रिशो दृष्टा ।
 यक्षप्रश्ने चतुर्णां मध्ये एकस्योत्थानं स्यादित्युक्ते स्वस्य साक्षादवरजौ भीमार्जुनौ
 विहाय यद्येकस्स्यात् तर्हि नकुलोऽस्त्विति प्रार्थनेन मातृरहितत्वाद्दनाथे नकुले
 एकवारं दयालुता प्राग्दृष्टा । पुनःस्वर्गारोहणसमये शुनि दयालुता दृष्टा । भीमा-
 दीनामार्तस्वरश्रवणेन तेषु दयालुता दृष्टेत्येवं क्रमेण त्रिशो दृष्टेत्यर्थः । शक्रोऽप्यु-
 वाचैनमित्यत्र यस्मात् द्रोणकृते मृषा गिरः=जीवन्नप्यश्वत्थामा हत इत्यनृत-
 वाक्यस्य कृच्छात्=वचने सङ्कटात् ते=त्वया इदं=अश्वत्थामसदृशं कुञ्ज-
 राख्यं वस्तु कथितम् । यस्माच्च तत्र कृष्णवाक्ये अतिविस्रम्भः=अतिविश्वासः
 नासीत् तस्मात्ते इदं=दुर्गन्धतमआदिकं मृषा=नरक इति भ्रान्त्या प्रदर्शित-
 मिति योजना । वस्तुतस्तु स्वर्गोऽस्मिन्लोके दुर्गन्धतमआदीनां स्वभावतोऽभा-

कृते मृषा गिरः ॥ १०८ ॥ कृच्छ्रादिदं ते कथितं न चातिविस्मम्भ आसीत्तव
कृष्णवाक्ये । न ह्याज्ञया वासुदेवस्य किञ्चित्पापं भवेत्सर्वविधर्मिणोऽपि ॥
॥ १०९ ॥ ब्रह्मापरोक्षेऽपि विकर्म सूचकं प्रारब्धपापस्य विषाशनं यथा ।
पश्यात्र भीमप्रमुखान्सुखस्थानं सम्पूज्यमानांस्त्रिदशैस्सुरूपान् ॥ ११० ॥ कुतः
परब्रह्मदृशां सुशुद्धसत्कर्मणां कृष्णपरायणानाम् । परेण योगेन विसृष्टतन्वां

वात् भगवद्वाक्येऽविश्वासाख्यमहापापकर्तुर्युधिष्ठिरस्य दुःखं भोजयितुं देवानां निरयो
नास्तीति वचनेन साक्षान्नरकदुःखस्य दातुमयोग्यत्वाच्च स्वप्नपदार्थवत् तात्का-
लिकदुर्गन्धादिकं सृष्ट्वा प्रदर्शितम् । युधिष्ठिरस्य च साक्षान्नरक एवेति भ्रान्ति-
र्जाता न त्वयं साक्षान्नरकः । अत एव मृषेति तदाऽभ्रान्तचेता इति चोक्तम् ।
तदाऽभ्रान्तचेता इति वचनात् पूर्वं नरकादिभ्रान्तिरस्तीति सूचितम् । तथा
तात्कालिकसृष्टस्वप्नव्याघ्रादिजीववत् कांश्चित् जीवान् भीमादिरूपेण सृष्ट्वा
तन्मुखेनाऽऽर्तस्वरादीनां कारितत्वात् स्वानां वाच इवाशृणोत् । भीमोऽहमर्जुनोऽहं
कर्णोऽहमित्याद्युक्तमिति चोक्तम् । गत्वैव कियतीं भूमिमिति उपस्वर्गप्राप्तेरुक्तत्वात् ।
दुर्योधनस्वर्गोऽपि न साक्षात् स्वर्गः किंतु स्वर्गादधः स्वर्गायोग्यानामपि दैत्या-
दीनां प्रारब्धकर्मजमुखभोगाय निर्मितः कश्चिदुपस्वर्ग इत्यादिकमूह्यम् ॥ १०८ ॥

॥ १०९ ॥ नन्वपरोक्षज्ञानोत्तरं कृतपुण्यपापयोः प्रायशोऽश्लेषात् हरिगुरुद्रोहादि-
प्रबलपुण्यपापयोः श्लेषेऽपि मुक्तावानन्दवृद्धिहासहेतुत्वेन इहानुभूयमानदुःखाहेतु-
त्वाच्च । आत्मापरोक्षज्ञानिनो युधिष्ठिरस्य दोषेणेदानीन्तनदुःखानुभवः कथमित्यत
आह ब्रह्मापरोक्षइति । ब्रह्मणः अपरोक्षे=अपरोक्षज्ञाने-जाते यद्विकर्म=अपरोक्ष-
ज्ञानानन्तरं कृतं पापकर्मेत्यर्थः । तत्=प्रारब्धपापस्य=अपरोक्षज्ञानकाले भोक्तुमा-
रब्धपापस्य सूचकमेव न त्विदानीं अनुभूयमानदुःखसाधनम् । दुःखादिकं तु
प्रारब्धकर्मवशादेव । अतो न विरोधः । तत्र दृष्टान्तमाह । विषाशनं यथेति ।
कर्मवशादेवं म्रियमाणस्य पुंसः विषाशनं यथा तत्कर्म सूचकं नतु स्वयमेव
मारकम् । जीवनादृष्टवतो विषपानेऽपि मरणाभावात् तथेत्यर्थः ॥ ११० ॥ परेण
योगेन विसृष्टतन्वामित्यत्र “स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनू”रिति वचनेन ऊकारान्त तनू-
शब्दस्यापि सत्वात् तस्य षष्ठी बहुवचने दीर्घत्वान्नडभाव इति पुंसि नुडागम-

दुःखं भवेद्देववराधिपानाम् ॥ १११ ॥ एते हि देवप्रवराः पृथिव्यां जाता
भुवो भारजिहीर्षुमीशम् । प्रतोष्य तद्भावितबुद्धिकर्मभिः पुनश्च तेनैव सहापिरे
दिवम् ॥ ११२ ॥ न ते नृपाद्यापि हि मानुषो गतो भावस्ततो द्वेष्टि सुयोध-
नादीन् । निमज्ज्य तद्विष्णुपदोदकेऽत्र विसृज्य देहं भज देवभावम् ॥ ११३ ॥
सुयोधनाद्या यदि मे सुपापा आरब्धपुण्यक्षयमाप्य नित्ये । निःशेषसौख्यो-
ज्झितनित्यदुःखेऽवशाः पतिष्यन्त्यपुनर्निवृत्ताः ॥ ११४ ॥ देवांशजा ये तु
समस्तशस्ते स्वमूलरूपं समवाप्य काले । स्वतारतम्यानुसृतां विमुक्तिं प्राप्स्य-
न्ति नात्रापि विचार्यमस्ति ॥ ११५ ॥ इत्युक्त आश्वेव निमज्ज्य गङ्गां धर्मात्म-
जस्तत्र विसृज्य देहम् । सद्यो बभौ दैवमवाप्य कायं विसृष्टरोषादिसमस्त-
दोषः ॥ ११६ ॥ स तु प्रपश्यन् स्वजनं समस्तं स्वमूलरूपातिसमीपसंस्थम् ।
ददर्श भीमं च मरुत्समीपे मध्ये ज्वलन्तं मरुतां गणस्य ॥ ११७ ॥ ददर्श
कृष्णामपि तत्समीपे श्रिया ज्वलन्तीं समतीत्य चान्याः । स्पृष्टुं च संस्कार-
वशादियेष निषिध्य तं प्राह सुराधिराजः ॥ ११८ ॥ एषा हि साक्षाज्जगतां
प्रियस्य प्राणात्मनो जीववरेश्वरस्य । प्राणप्रिया श्रीरिति नाम यस्याः
शमात्मकेऽस्मिन्नमते यदेषा ॥ ११९ ॥ युष्मच्चतुर्देहगतस्य वायोर्वायुप्रिया
भीमतनोस्तथैव । भोगाय सृष्टा पुरुषोत्तमेन युष्मत्प्रियार्थं भवतां च दारैः ॥
॥ १२० ॥ प्रीतिस्ततो ह्यभ्यधिका बभूव भीमस्य चास्यास्तदनु स्म पार्थे ।

स्यापि निषिद्धत्वात् विसृष्टतन्वामिति साधुः विसृष्टदेहानामित्यर्थः ॥ १११ ॥
तद्भावितबुद्धिकर्मभिरित्यत्र तस्मिन्भावितानि स्थापितानि च तानि बुद्धिकर्माणि
तैः तदर्पितबुद्धिकर्मभिरित्यर्थः ॥ ११२ ॥ ततो द्वेष्टि सुयोधनादीनित्यत्र ततः =
मानुषभावात् भवान् सुयोधनादीन् द्वेष्टीति योजना ननु दुर्योधनादिषु देवानां
द्वेषो सुतरामपेक्षितः । अतः मानुषभावात् द्वेष्टीति कथमिति चेत्सत्यम् । दुर्योधना-
दिभिः उक्तोपस्वर्गेऽनुभूयमानं सुखं प्रारब्धपुण्यवशादेव । तस्य च फलदातारो
देवाः । तावन्मात्रेण न द्विषन्ति । किंतु तमोयोग्योऽयमन्वेतमसि पतित्वा महा-
दुःखं अनुभवत्वित्येव द्विषन्ति । तव त्वयं द्वेषः मानुषभावेन तत्कृतकर्मज्ञानादेवेति
भावेन ततो भवान् द्वेष्टीत्युक्तम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

ततो भवत्स्वेव यथाक्रमेण गुणानुसारेण समीरणस्य ॥ १२१ ॥ एषा हि सा शुद्धतनुः प्रजाता शच्यादियोगापगताग्र्यदेहा । यूयं च सर्वे मरुतो विशेषसंयोगहीनाः स्वशरीरसंस्थाः ॥ १२२ ॥ स्पर्शेऽपि नास्याः पवमानपत्न्याः सुपूतताऽलं भवतामिदानीम् । न चोत्तरत्वापि भवेत्कथञ्चिद्विवीकसां मानुषदेहिनो यथा ॥ १२३ ॥ इतीरितं ॥ प्रतिसन्निवृत्तं विनाशयन्मानुषवासनां स्वयम् । समाश्लिषच्छुद्धतनुस्तनोत्थो धर्मो हरेः सोऽभवदाशु तत्समः ॥ १२४ ॥ ततस्तु पार्था अखिलाः स्वमूलरूपैः सहैवाविविशुर्मुदाऽन्विताः । स्वीयानि सञ्चानि ततोऽप्यनूनभोगास्सदाराः न्यवसंश्च तत्र ॥ १२५ ॥ तत्रापि कृष्णेन समागमोऽभूत्पुरेव तेषामतितत्पराणाम् । चिक्रीड एभिः सहितस्तथैव कृष्णोऽपि तद्वत्सरथोऽर्जुनेन ॥ १२६ ॥ अन्ये च देवांशभवाः समस्ताः स्वमूलरूपैक्यमवापुराशु । कर्मक्षयादेव सुरेतरास्तु पुण्यक्षयं प्राप्य भुवि प्रजाताः ॥ १२७ ॥ चतुस्सहस्रं त्रिशतोत्तरं ते संवत्सराणामनुभूय दिव्यान् । भोगान्नरत्वेऽपि सदेश्वरोऽहमसज्जगच्चेति धियाऽऽप्नुवंस्तमः ॥ १२८ ॥ दुःखेऽपि तेषामिह तारतम्यं कलेः परं दुःखमिहाखिलाच्च । यथा विरिञ्चस्य परं सुखं स्यान्मुक्तौ हरिद्वेषकृतो विशेषः ॥ १२९ ॥ केचित्पिशाचासुरराक्षसत्वमवाप्य विष्णोःपि तत्पराणाम् । द्वेषात्ततोऽन्धं त्वरया समाप्नुयुर्देवाः स्वकाले निज-

॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ गुणानुसारेण समीरणस्येत्यत्र समीरणस्य गुणानुसारेण=सन्निधानाख्यगुणानुसारेण ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ स्तनोत्थो धर्मो हरेरित्यत्र स्तनोत्थः=दक्षिणस्तनादुत्पन्नः । धर्मः=धर्मरूपी यमः ॥ १२४ ॥ सहैवाविविशुरित्यत्र आ=समन्तात् । विविशुः=उपवेशनं चक्रुः । स्वमूलरूपैः सहैकासने उपविष्टा एव । न त्वैक्यं प्राप्ता एवेति भावः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ अन्ये तु देवांशभवा इत्यत्र कर्मक्षयात्=स्वप्रारब्धकर्मक्षयात् । स्वमूलरूपैक्यमवापुः । अन्ये च देवाः कर्मक्षयादिति वदता पञ्चपाण्डवानां स्वमूलरूपात् पृथग्पृथगेव सुखानुभवहेतुभूतप्रारब्धपुण्यकर्मशेषोऽस्तीति सूचितम् । सुरेतरास्तु संवत्सराणां त्रिशतोत्तरं चतुःसहस्रं दिव्यान् भोगान्ननुभूय=वीरस्वगैऽनुभूय पुण्यक्षयं प्राप्य भुवि प्रजाता इति योजना ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥

योग्यमुक्तिम् ॥ १३० ॥ चतुस्सहस्रे त्रिशतोत्तरे गते संवत्सराणां तु कलौ
 पृथिव्याम् । जातः पुनर्विप्रतनुस्स भीमो दैत्यैर्निगूढं हरितन्वमाह ॥ १३१ ॥
 तदैव कृष्णापि भुवि प्रजाता प्रीत्यै हरेरन्धतमस्यपातयत् । महासुरान्विष्णु-
 परार्जुनाद्याः कृते प्रजाता हरितोषणाय ॥ १३२ ॥ पुनश्च ते स्थानमवाप्य
 सर्वे स्वीयं परान्ते तु विमुक्तिमाप्नुयुः । वायुत्वमाप्तः स हनूमदंशो ब्राह्मं
 पदं प्राप्य वृकोदरश्च ॥ १३३ ॥ वागीश्वरीत्वं गतयैव कृष्णया सहैव मुक्तिं
 गमिताऽखिलोत्तमाम् । भुवि द्युलोके च विरिञ्चतायां मुक्तौ च ताभ्यामधिकं
 समस्तात् ॥ १३४ ॥ सन्तोष्यते पूर्णगुणो रमेशः सदैव नित्योर्जितसद्रति-

॥ १३१ ॥ १३२ ॥ वृकोदरश्चेत्यत्र भीमांशस्यैव मध्वत्वात् न पृथगुक्तिः ॥
 ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ भूषन्न योवधि बभ्रुषु नम्रते वृषेव पत्नी रभ्येति रोरुवत् ओजाय-
 मानश्च तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः । तां सु ते कीर्तिं मघवन्
 महित्वा यत्वा भते रोदसी अह्वयेताम् । प्रावो देवां अतिरोदासमोजः प्रजायै
 त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र । भूषन्, न, यः, अधि, बभ्रुषु, नम्रते, वृषा, इव, पत्नी,
 अभि, एति, रोरुवत्, ओजायमानः, शुम्भते, भीमः, न, शृङ्गा, दविधाव, दुः,
 गृभिः, तां, सु, ते, कीर्तिं, मघवन्, महित्वा, यत्वा, भते, रोदसि, अह्वयेतां, प्र,
 आवह, देवान्, आ, अतिरह, दासं, ओजः, प्रजायै, तु, अस्यै, यत्, अशिक्षः,
 इन्द्र इति पदच्छेदः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । “सदृष्ट विशरणगत्यवसाधने” इति
 धातोः भूम्यां षन् सन् गच्छन् भीमः गतेरप्रतिहतत्वसूचनाय षकारस्य न सका-
 रादेशः । यः भीमः अधि=अधिकं बभ्रुषु बभ्रुः कपिलपिङ्गल इत्यभिधानात्
 कपिलपिङ्गलेषु गजतुरगादिशत्रुसैन्येषु । उपलक्षणं चैतत् । नानावर्णेषु चतुरङ्ग-
 सैन्येषु न नम्रते=न प्रह्वीभवति । स्वयमेव तान् सर्वान् प्रह्वीकरोति । नतु स्वयं
 कस्यापि प्रह्वीभवतीत्यर्थः । अत एव अश्वत्थाम्ना प्रयुक्तनारायणस्यस्यापि न नम-
 श्चक्रे । “रयिगयिश्चब्द” इति धातोः रोरुवत्=अतिशयेन ध्वनिं कुर्वन् वृषेव=वृषभ
 इव पत्नीः=कालीद्रौपद्यादिपत्नीः अभ्येति । जितमनस्कत्वात् पत्नीः नानुसरति ।
 हनुमद्रूपवत् मध्वरूपवच्च स्त्रीरहितश्च नेति भावः । यो भीमः ओजायमानः=
 ओङ्कारवाच्यपरमात्माज्ञया जायमानः । “वायोर्दिव्यानि रूपाणि पद्मत्रययुतानि

भ्याम् । भूषन्नयोधि बभ्रुषु नम्रते बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतम् । तां
सुते कीर्तिं मघवन्महित्वेत्यादिसूक्तानि च तत्प्रमाणम् ॥ १३५ ॥ अन्यानि
वाक्यानि च वैदिकानि सपञ्चरात्रोक्तिपुराणकानि । पृष्टश्च भीष्मोऽत्र युधि-
ष्ठिरेणैतन्मोक्षधर्मेष्वपि किञ्चिदाह ॥ १३६ ॥ एवं प्रयातेषु सकेशवेषु स्वानेव
लोकान्यदुपाण्डवेषु । परीक्षिदाद्यास्तु तदन्वयोत्था व्यासानुशिष्टाः पृथिवीमर-
क्षन् ॥ १३७ ॥ तैः क्षेमकान्तैरिह भारतादिशास्त्राणि श्रुण्वद्भिरशेषविद्भिः ।
व्यासप्रसादाच्च कलौ च धर्मो ज्ञानं च सुत्रातमगान्न नाशम् ॥ १३८ ॥
संवत्सराणां तु सहस्रके गते प्राप्तेषु च ग्रामखिलेषु सत्सु । दग्धाः पुरा ये
त्रिपुरं घ्नतैव रुद्रेण जाताः पृथिवीतले ते ॥ १३९ ॥ अदर्शनं सर्वमुनीन्द्र-

चे'ति वचनात् तन्वहा=तनूः । शुम्भते=शोभयति । दुर्गभिः=परैर्गृहीतुमशक्यः
च्छन्दसि हकारस्य भकारादेशः । स भीमः शृङ्गा=शृङ्गौ "सुपां सुलु"गिति
सूत्रात् द्विवचनस्य डादेशः । गिरिशृङ्गौ न=इव च्छन्दसि नकारस्योपमार्थोऽ-
प्यस्ति । "मृगं न भीम"इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । गिरिशृङ्गोपमौ द्वौ गजावि-
त्यर्थः । दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकोऽपि सूच्यते । दविधाव=द्वाभ्यां कराभ्यां बहुदूरं
धावयामास । "दवियं च दविष्टं च सुदूर"इत्यमरः । अन्तरिक्षं प्रत्युदक्षिपदिति
भावः । एतेन भीमस्य शौर्यातिशयः अलम्पटता बाहुबलं चेत्येतानि सूचितानि
भवन्ति । "बळित्थेति सूक्तस्यार्थः प्रारोवोक्तः हे मघवन्=अन्नवन् बहन्नशक्ति-
मन्नित्यर्थः । इन्द्र=परमैश्वर्यसम्पन्न भीम त्वं प्र=प्रकर्षेण आव=अरक्ष इति
यत् दासं="दो अवखण्डन"इति घातोः खण्डनशीलं ओजः=शत्रुसामर्थ्यं आ=
सम्यक् अतिरह=तिरस्कृतवानिति यत् त्वस्यै=तव विद्यमानायै प्रजायै अशिक्षः=
धर्ममशिक्ष इति यत् तां=ते सुकीर्तिं त्वा=त्वां प्रति भीते तव गदाप्रहारं दृष्ट्वा
भीते इत्यर्थः । रोदसी=द्यावापृथिव्यौ अह्वयेतां=आह्वयेताम् । हे भीमेत्यामन्त्र्य
अस्तुतामिति यावदिति ॥ १३५ ॥ सपञ्चरात्रोक्तिपुराणकानीत्यत्र पञ्चरात्र-
वचनसहितानि पुराणकानि येषां तानि तथोक्तानि । राजसतामसपुराणानां व्यावृ-
त्त्यर्थं सपञ्चरात्रोक्तिपुराणकानीत्युक्तम् ॥ १३५ ॥ १३७ ॥ ज्ञानं च सुत्रातमित्यत्र
कलावपि सहस्रवर्षपर्यन्तं पाण्डवसन्ततेः सत्त्वान्नाशं नागादिति भावः । अत एव

वृन्दैः सहैव सज्ज्ञानमहानिदाने । व्यासे प्रयातेऽपि सुतत्त्वविद्या तत्सम्प्र-
 दायादपि तैरवाप्ता ॥ १४० ॥ उत्सादितत्वात्तु दुरागमानां तत्सम्प्रदायस्य च
 नाशितत्वात् । प्रसारितत्वाच्च सदागमानां पापा अपि ज्ञानमवापुरेतत् ॥
 ॥ १४१ ॥ शुना पुरोडाशमिवावलीढं वेदश्रुतिं वान्त्यजनैरवाप्ताम् । अनन्त-
 दुःखाप्तिसुयोग्यदैत्यैर्विद्यामवाप्तां तु न सेहिरे सुराः ॥ १४२ ॥ नावागतिः
 कापि सुवेदिनां भवेत्प्राप्यं सुखं नित्यमवश्यमेभिः । प्राप्यं तपोऽन्धं तामु-
 रैर्न मुक्तिः कदाचिदाप्या तदचिन्तयन्सुराः ॥ १४३ ॥ ज्ञानप्रदानाय सतां
 तदन्यज्ञानप्रणाशाय च विष्णुनैते । क्लृप्तास्ततस्ते सविरिञ्चशर्वा विज्ञापयामा-
 सुरुपेत्य विष्णुम् ॥ १४४ ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतीरविष्टितैरभिष्टुतः सुष्टुतिभिः
 पुरुष्टुतः । प्रदाय तेषामभयं रमापतिः क्षणादभूच्चारुतमाकृतिशिशुः ॥
 ॥ १४५ ॥ यस्त्रैपुराणां प्रथमोऽत्र जातश्शुद्धोदनेत्येव जिनेति चोक्तः । क्षेत्रे
 गयाख्येऽस्य शिशुं प्रजातं सम्प्राप्त्य दूरेऽत्र बभूव विष्णुः ॥ १४६ ॥ अजा-
 नमानाः स्वशिशुं गतं तं शिशुं हरिं वीक्ष्य निजं स्म मेनिरे । तेषां तदा
 वैदिककर्म वीक्ष्य सम्प्राहसत्तद्वपुषैव केशवः ॥ १४७ ॥ तं जातमात्रं प्रहस-
 न्तमीक्ष्य सुविस्मितैः पृष्ट उवाच विष्णुः । बुद्धोऽहमित्येव स नित्यबोधाज्ज-
 गाद चैषामथ बुद्धदर्शनम् ॥ १४८ ॥ तथाऽप्यविश्वासमवेक्ष्य तेषां सस्मार
 देवानखिलान् जनार्दनः । विज्ञाय ते तस्य मनोगतं निजान् प्रविक्षिपुर्हेति-
 गणानमुष्मिन् ॥ १४९ ॥ स जातमात्रः शिवपूर्वकाणां शूलादिहेतीरखिला

संवत्सराणां तु सहस्रक्ते गतेत्युत्तरत्रवक्ष्यति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
 ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ क्षेत्रे गयाख्येऽस्य शिशुं प्रजात-
 मित्यत्र 'ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीक-
 टेषु भविष्यतीति भागवतवचनात् जिनसुततयाऽप्येकवारं बुद्धावतारोऽस्ति ।
 'देवद्विषां निगमवर्त्मनि विष्ठितानां पूर्वभिर्भयेन सहिताभिरदृश्यमूर्तिः । लोकान्मता
 मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय यदभाषत औपधर्म्यमिति द्वितीयस्कन्धवचनात्
 त्रैपुरस्त्रीणामौपधर्म्यं उपपत्तिर्ग्राह्येति प्रमेयसम्बन्धिधर्मं भाषितुमप्येकवारं बुद्धावता-
 रोऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥

निगीर्य । दैत्यातिमोहाय निजं च चक्रं स्वमुक्तमाश्वेव वशी समग्रहीत् ॥
॥ १५० ॥ तदासनत्वेन विधाय तस्मिन् समास्थितं देवगणाः प्रणम्य ।
जग्मुः स्वधामानि वचांसि चास्य स्वीचक्रुराश्वेव जिनादिदैत्याः ॥ १५१ ॥
ते ज्ञानधर्मावपहाय पापा विमोहिता देववरेण सर्वे । जग्मुस्तमोऽन्धं क्षणिकं
समस्तं ज्ञानं न सच्चेति दृढं स्मरन्तः ॥ १५२ ॥ नारायणोऽप्याप्य सुरेन्द्र-
वृन्दं वृत्तं च तेषामखिलं निगद्य । पृष्ठश्च तैराह निजं हृदिस्थं बौद्धागमार्थं
सृतिबन्धमोचनम् ॥ १५३ ॥ क्षणादयः क्षणिकास्तद्विशेषा यतः प्रयान्त्येव
निसर्गतोऽखिलाः । ततः स्थिरत्वेऽपि विशेषसंश्रयादुक्तं क्षणस्थायि मया

॥ १५२ ॥ १५३ ॥ क्षणादयः क्षणिका इत्यत्र आदिपदेन घटादयः सर्वे
पदार्थाः गृह्यन्ते । तद्विशेषा इत्यनेन विमेषयामाद्याः कालविशेषा गृह्यन्ते । तत्र
क्षणादयः सर्वेऽपि क्षणमात्रवर्तित्वादेव क्षणिकाः । क्षणानां क्षणवृत्तित्वं नाम न
क्षणान्तरवर्तित्वम् । पूर्वक्षणस्य क्षणान्तरे अभावात् । किंतु स्थितिकाले क्षणाख्ये
स्वस्मिन्नेव वर्तित्वम् । उत्पत्तिक्षणस्य नाशक्षणस्य च स्थितिकालत्वाभावात्
स्थितिकाले क्षणमात्रवर्तित्वस्य न भङ्गः । इमां बुद्धदेवाभिप्रेतां शब्दमर्यादामजा-
नाना बौद्धास्तु पूर्वोत्तरकलाविकलक्षणवर्तित्वं क्षणिकत्वमाहुः । अतो भ्रममूलं तच्छा-
स्त्रम् । शब्दमर्यादाभिज्ञा देवर्ष्यादयस्तु अस्मदुक्तविधयैव क्षणिकत्वं व्यजानन् ।
अतो बुद्धवचनस्य न कापि अप्रामाण्यम् । किं तु अशिक्षितधियां बौद्धानामेव
मतं कुमतमिति भावः । ननु स्वक्षणे एव स्वस्य वर्तित्वं नाम स्वस्मिन्नेव स्वस्य
वर्तित्वम् । एवं चात्माश्रयः स्यादित्यत उक्तं विशेषसंश्रयादिति । एकसत्त्वेऽ-
प्यपरनाशाख्यभेदासाधारणकार्यमन्तरेण अशेषभेदकार्यकारिणा विशेषेण निर्वाह्य-
मेतदिति हृदयम् । तर्हि घटेऽपि घटः कुतो नाङ्गीक्रियत इति चोद्यं नैमित्तिके
सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्ते सति नैमित्तिककल्पना । तापनिमित्त-
घर्मजलस्य शिलायामपि कल्पनाप्रसङ्गात् । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काक-
पदेन दध्युपघातकमार्जालादीनामप्युपलक्षणवत् क्षणपदेनाप्यल्पकालरूपाः सर्वेऽपि
कालाः उपलक्ष्यन्ते । एवं च लवनिमेषयामादिरूपकालावयवेषु घटाद्यनित्यजगत्सु
च क्षणिकत्वं नाम अल्पकालावस्थायित्वमेव भगवतो भाव इत्याह अतः प्रया-

समस्तम् ॥ १५४ ॥ तद्वान्विशेषश्च यतो न भिन्नौ सदा स्वनिर्वाहकशक्ति-
युक्तौ । अतः क्षणस्थायिसमस्तमेतत् स्थिरात्मकं चेति हि नास्ति भेदः ॥

॥ १५५ ॥ ज्ञोऽहं सदैकः परमो मयैतत्सदाऽननीयं हि यतोऽस्वतन्त्रम् ।
ज्ञानात्मकं विश्वमतो मयोक्तं जडस्वरूपं च किमु स्म चेतनम् ॥ १५६ ॥
शंशीलकोऽहं यत एव चोच्चः शुनामकस्तद्धि मया निधेयम् । शून्याभिधं

न्त्येव हि निसर्गतोऽखिला इति । क्षणस्थायि=क्षणे क्षणपदोपलक्षिताल्पकाले च
स्थायीत्यर्थः ॥ १५४ ॥ सोऽयं विशेषः क्षण इव घटादिप्रपञ्चे अङ्गीकर्तव्यः ।
अन्यथा घटपटत्वाद्यभिन्नघटादीनामाधाराधेयभावो न स्यात् । एवं च सकल्पदा-
र्थेषु स्थितविशेषाणां कथं क्षणिकत्वमित्यत आह तद्वान्विशेषश्चेति । तद्वान्=
विशेषवान् क्षणलवादिः घटपटादिश्च तत्तन्निष्ठो विशेषश्च यतो न भिन्नौ अतः
क्षणादीनां क्षणिकत्ववत् तत्तन्निष्ठविशेषाणामपि तद्वदेव क्षणिकत्वम् । क्षणे क्षण-
वर्तित्वेन अन्यत्राल्पकालावस्थायित्वेनेत्यभिसन्धिः । अभिन्नत्वे कथं तद्वान्विशेष-
श्चेति प्रयोग इत्यत उक्तं स्वनिर्वाहकशक्तियुक्ताविति । तत्र तद्वतः स्वनिर्वाहकत्वं
ग्रहाविष्टपुरुषस्य शक्तिविशेषवत् विशेषसम्बन्धादेव नतु स्वशक्त्या । ग्रहस्येव
विशेषस्य तु स्वत एवेति विवेकः । यस्मिन्नभिन्ने भेदकार्यं करोति अतः अभिन्ने
स्वस्मिन् स्वधर्मिणि च धर्मधर्मिभावाख्यभेदकार्यं स्वयमेव करोतीत्यतः स्वनिर्वा-
कत्वमिति भावः । समस्तं=विशेषसहितं सर्वं जगदित्यर्थः ॥ १५५ ॥ इदानीं
विज्ञानवादिमते ज्ञानात्मकं जगदित्युक्तस्याभिप्रायमाह । ज्ञोहमिति । ज्ञः=ज्ञान-
रूप इत्यर्थः । “अनचेष्टाया” मिति धातोः अननीयं=चेष्टितव्यमित्यर्थः । “अत
सातत्य गमन” इति धातोः ज्ञानरूपेण मया गमनागमनकर्तृज्ञानात्मकम् ॥ १५६ ॥
शंशीलक इत्यत्र “ताच्छीलिक उ प्रत्यय” इति वचनात् शु=सुखशीलः उच्चश्च=
सवर्णदीर्घे कृते शू=सुखशीलः उच्चश्चेत्यर्थमभिप्रेत्य शूनामक इत्युक्तम् । श्वा=
उक्तविधया शूनामकेन मया नि “या प्रापण” इति धातोः न्यम् इतस्ततः प्रापण-
योग्यं जगदित्यभिप्रेत्याह । तद्धि मया निधेयमिति । यत् पूर्वोक्तं जगत् तत्
शूनामकेन मया वि=विविधकार्येषु धेयं=धर्तुं योग्यमित्यर्थः । असज्जगदित्यस्यार्थ-
माह—दोषविरुद्धरूप इति । तद्विरुद्धतदभावतदन्यार्थकनञः न लोपो नञ इति नका-

दोषविरुद्धरूपो दोषोज्झितोऽन्यस्त्वखिलादनामा ॥ १५७ ॥ एनैव साद्य
त्वसदेवनामतस्त्वभाव एनैव भवेद्यतस्तत् । इत्यादि बोद्धव्यमिदं समस्तं
मयोदितं कापि न हेयमस्ति ॥ १५८ ॥ इत्यादिदेवान्प्रतिबोधयंश्च देवैस्स-
होवास स बुद्धदेवः । गत्वा स्वधामाप्यपरेण रूपेणास्ते पृथक् चैकतत्तुर्यथे-
ष्टम् ॥ १५९ ॥ ततस्तु बुद्धोदितपक्षसंस्थो जिनोऽपि चक्रे मतमन्यदेव ।
बौद्धेन जैनेन मतेन चैव दैत्यांशकाः प्रीतिमगुस्समस्ताः ॥ १६० ॥ प्रशान्त-
विद्येत्यभिधं तथाऽन्यद्बुद्धोक्तशास्त्रं त्रिदशा अवाप्य । तोषं यद्युर्वेदसमस्तसारं
यामाश्रितानामचिरेण मुक्तिः ॥ १६१ ॥ अन्ये मनुष्या अपि भारताग्रं
तत्सम्प्रदायं परिगृह्य विष्णुम् । यजन्त आपुः परमां गतिं तन्न सेहिरे
क्रोधवशादिदैत्याः ॥ १६२ ॥ शैवं तपस्ते विपुलं विधाय जगद्विमोहोर्जित-
शक्तिमस्मात् । प्राप्य प्रजाता भुवि मोहनं च चक्रुः कुतर्कैरभिदां वदन्तः॥
॥ १६३ ॥ तेषां प्रपाताय सतां च मुक्त्यैः जन्माऽऽस भीमस्य यदुक्तमत्र ।
दुर्गा पुनर्विप्रकुलेऽवतीर्णा हनिष्यति त्रातमथासुराणाम् ॥ १६४ ॥ ततः
कलेरन्तमवाप्य धर्मज्ञानादिकल्याणगुणप्रहीणे । लोके विरिञ्चत्रिपुरघ्नशक्र-
पूर्वाः पयोऽब्धिं त्रिदशाः प्रजग्मुः ॥ १६५ ॥ नारायणस्तैः स्तुतिपूर्वमर्थितो

राख्यहलो लोपे सति उर्वरिताकारस्यैव दोषविरुद्धार्थकत्वेन दोषवर्जितत्वात् जग-
दन्यत्वाच्च मद्वाचकत्वम् । “सदृष्ट विशरणगत्यवसादने” ष्विति धातोः कर्मणि
व्युत्पत्त्या अवसाद्यते नाश्यत इति सत् । एवं च एन अकारवाच्येन मया नाश्यं
जगत् असदित्युच्यते । न त्वत्यन्तासत्वादिति भावेनाह दोषविरुद्धरूप
इत्यादिना ॥ १५७ ॥ घटत्वादिसामान्यं अभाव इति यत्स्वेनोक्तं तस्याभिप्राय-
माह अभाव इति । यतः एन=अकारवाच्येन मया एतत्=सामान्यरूपं
जगत् भवेत् तेनैवाभावः । न त्वन्यापोहत्वरूपत्वेनेति भावः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥
॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ यदुक्तमत्रेत्यस्य यत्=भीमेन कलौ गृहीतं
मध्वाख्यं रूपं अत्र=अस्मिन्ग्रन्थे बलित्येति वर्गमुद्धरता द्वितीयाध्यायेत्युक्तम् ।
यद्वा “जातः पुनर्विप्रतनुः स भीमो दैत्यैर्निगूढं हरितत्वमाहे”ति यदुक्तं तज्जन्मा-
ऽऽसेति योजना ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ कालकारत एव कल्कीत्यत्र

भवाय लोकस्य स शम्भलाख्ये । ग्रामे मुनेर्विष्णुयशोभिधस्य गृहे बभूवा-
 विरचिन्त्यशक्तिः ॥१६६॥ कलेस्तु कात्कारत एव कल्की ज्ञानं कलङ्कं सुख-
 मेव तद्वान् । कल्कीति वा तेन समस्तदस्युविनाशनं तेन दिनात् व्यधायि ॥
 ॥ १६७ ॥ अधर्मवृत्तं विमुखं हरेश्च निहत्य निःशेषजनं तुरङ्गी । संस्थापया-
 मास स धर्मसेतुं ज्ञानं च भक्तिं च निजप्रजासु ॥ १६८ ॥ इत्याद्यनन्तानि
 हरेरुदारकर्माणि रूपाणि च सद्गुणाश्च । नित्यव्यपेताखिलदोषकस्य ब्रह्मेत्य-
 नन्तेति च नाम येन ॥ १६८ ॥ आनन्दतीर्थाख्यमुनिस्सुपूर्णप्रज्ञाभिधो
 ग्रन्थमिमं चकार । नारायणेनाभिहितो बदर्यां तस्यैव शिष्यो जगदैकभर्तुः ॥
 ॥ १७० ॥ यस्तत्प्रसादादखिलांश्च वेदान्सपञ्चरात्रान्सरहस्यसंग्रहान् ।
 वेदेतिहासांश्च पुराणयुक्तान्यथावदन्या अपि सर्वविद्याः ॥ १७१ ॥ समस्त-
 शास्त्रार्थविनिर्णयोऽयं विशेषतो भारतवर्त्मचारी । ग्रन्थः कृतोऽयं जगतां जनितं
 हरिं गुरुं प्रीणयताऽमुनैव ॥ १७२ ॥ विनिर्णयो नास्त्यमुना विना यद्विप्र-
 स्थितानामिव सर्ववाचाम् । तद्ब्रह्मसूत्राणि चकार कृष्णो व्याख्या तथैषा-
 मयथाकृताऽन्यैः ॥ १७३ ॥ निगूहितं यत्पुरुषोत्तमत्वं सूत्रोक्तमप्यत्र महा-
 सुरेन्द्रैः । जीवेश्वरैक्यं प्रवदद्भिरुग्रैर्व्याख्याय सूत्राणि चकार चाविः ॥१७४॥
 व्यासाज्ञया भाष्यवरं विधाय पृथक्पृथक् चोपनित्सुभाष्यम् । कृत्वाऽखि-

“कल हिंसाया”मिति धातोः “कल बन्धन”इति धातोश्च कालकारः बन्धनं
 हिंसा वा । “डुकृञि करण” इति धातोः औणादिके डप्रत्यये कृते कालकार
 एव कल्कम् । तद्वान्कल्कीत्यर्थः । अथवा “कल ज्ञान”इति धातोः कलं ज्ञानं
 कं सुखं च कल्कमित्युच्यते । तद्वान्कल्कीति भावेनाह । ज्ञानं कलं कमिति ।
 तेन समस्तदस्युविनाशनमित्यत्र तेन=कल्किना । एकेन समस्तदस्युविनाशनं
 कथं कृतमित्यत आह पुनस्तेनेति । “तनु विस्तार”इति धातोः औणादिके
 डप्रत्यये कृते डिति चेति टिलोपे च कृते तो=व्याप्तः तेनेत्यर्थः ॥ १६७ ॥
 ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ विप्रस्थितानामित्यत्र विरु-
 द्धतया प्रकर्षेण स्थितानामिव विद्यमानानां सर्ववाचाम् । आपातत एव विरोधो
 न वस्तुगत्येति भावेनेवेत्युक्तम् ॥ १७३ ॥ सूत्रोक्तमपि यत्पुरुषोत्तमत्वं जीवेश्वरैक्यं

लान्यं पुरुषोत्तमं च हरिं वदन्तीति समर्थयित्वा ॥ १७५ ॥ तनुस्तृतीया
पवनस्य सेयं सद्भारतार्थप्रतिपादनाय । ग्रन्थं चकारैममुदीर्णविद्या यस्मि-
न्नमन्ते हरिपादभक्ताः ॥ १७६ ॥ तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं
जनयन्त योषणः । निर्यदीं बुधान्महिषस्य वर्षस ईशानासश्शवसा क्रन्त

प्रवदद्भिः उग्रैः महासुरेन्द्रैः निगूहितं तत् सूत्राणि व्याख्याय=यथावद्व्याख्याय
यः आविश्चकार । तेनायं ग्रन्थः कृत इति पूर्वेणान्वयः ॥ १७४ ॥ १७५ ॥
॥ १७६ ॥ तृतीयमस्येत्यादि श्रुतेरयमर्थः । वृषभस्य=श्रेष्ठस्य अस्य=वायोः दश-
प्रमतिं=दशप्रमतिनामकं तृतीयं वपुः । योषणः=श्रीभूदुर्गाख्याः वेदाभिमानिन्यो
योषितः । दोहसे=ज्ञानदोहाय । जनयन्त=अजनयन्त । “बहुलं च्छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपी”ति वचनात् अकारलोपः । “दशेति सर्वमुद्दिष्टं सर्वं पूर्णमिहोच्यते ।
प्रज्ञा प्रमतिरुद्दिष्टा पूर्णप्रज्ञस्ततः स्मृत”इति वचनात् पूर्णप्रज्ञमित्यर्थः । “दशदशतः
तच्छतं तानि दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वमि”ति श्रुतेश्च दशपदं सर्ववाचकम् ।
सर्वं पूर्णमिति च पर्यायः । पुल्लिङ्गे पूषन्शब्दवत् स्त्रीलिङ्गे योषन्शब्दोऽप्यस्ति ।
अतो योषण इति साधुः । “बुध अवगमन”इति धातोः बुधात् ज्ञानरूपात्
वर्षसः “वृज् वरणे पा रक्षण”इति धातोश्च असन्प्रत्यये कृते वर्ष इति शब्द-
निष्पत्तिः । एवं च वर्षसः=वरणपालनशीलात् यत्=यस्मात् तृतीयाद्रूपात् ई=
इत्थं इदानीं दृश्यमानप्रकारेण ईशानासः “बहुवचनमाद्यर्थे”इति वचनात् ईशा-
नाद्या देवाः निः=नितरां सूरयः=विद्वांसः शवसा=सुखेन अक्रन्त अक्रियन्त ।
ज्ञानरूपत्वात् भक्तानुग्रहकारित्वात् भक्तरक्षकत्वाच्च पूर्णप्रज्ञाख्योऽवतारः ईशानादि-
देवान् सुखेन सूरीनकृतेति फलितोऽभिप्रायः । प्रागुक्तज्ञानदोहः केषामिति शङ्का-
परिहाराय उत्तरेयं श्रुतिरिति भावः ॥ १७७ ॥ तस्यैव पूर्णप्रज्ञस्य नामान्तरं
वदन्ती श्रुतिः किं प्रकारकं ज्ञानमिति चेद्यं च परिहरति । यदीमन्विषति ।
प्रदिवः=प्रकृष्टज्ञानवान् मध्वः=मध्वाख्यः मातरिश्वा=वायुः अनु=भारतः च्छरात्रा-
दीननुसृत्य । प्रागुक्तईशानादिदेवाननुमन्त्र्य वा गुहासन्तं=हृदयगुहायां वर्तमानं
गुहा=गूहनं तत्र सन्तं विद्यमानं असद्भिर्गूहितं सन्तमिति चार्थो ग्राह्यः । नारा-
यणं ई=मत्स्याद्यवतारेषु दृश्यमानप्रकारेण आधवे=“धवः प्रियः पतिर्भर्ता”इत्यनु-

सूरयः ॥१७७॥ यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवेगुहासन्तं मातरिश्वा मथायति॥
 ॥ १७८ ॥ इत्यादिवाक्योक्तमिदं समस्तं तथा पुराणेषु च पञ्चरात्रे । अत्रो-
 दिता याश्च कथास्समस्ता वेदेतिहासादिविनिर्णयोक्ताः ॥ १७९ ॥ तस्मादयं
 ग्रन्थवरोऽखिलोरुधर्मादिमोक्षान्तपुमर्थहेतुः । किं वोदितैरस्य गुणैस्ततोऽन्यै
 नारायणः प्रीतिमुपैत्यतोऽलम् ॥ १८० ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने
 रूपाणि दिव्यान्यलं बद्धदर्शतमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो
 रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः
 कृतः केशवे ॥ १८१ ॥ यस्सर्वगुणसम्पूर्णः सर्वदोषविवर्जितः । प्रीयतां
 प्रीत एवालं विष्णुर्मे परमस्सुहृत् ॥ १८२ ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
 पाण्डवस्वर्गारोहणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

शासनात् धवः स्वामी । भावप्रधानो निर्देशः । तथा च आ = समन्तात् धवत्वे =
 स्वामित्वे सर्वोत्तमत्वविषय इति यावत् । मथायति = वेदशास्त्रादिमथनं करोतीति
 यत् तेन कारणेन ईशानासः शवसा क्रन्तसूरय इति पूर्वेणान्वयः । मथनस्यानन्तवेद-
 विषयत्वद्योतनाय दीर्घः । मध्वाख्यतृतीयरूपेण वेदादिमथनं कृत्वा ऊह्यमानं ज्ञानं
 सर्वोत्तमत्वविषयकमिति भावः । दोहनशक्तिस्फोरणाय दशप्रमितिमिति बुद्धादिति
 प्रदिव इति च विशेषणत्रयमिति च ज्ञेयम् ॥-१७८॥ वेदेतिहासादिविनिर्ण-
 योक्ता इत्यस्य वेदेतिहासादिविनिर्णयाय उक्ता इत्यर्थः ॥ १७९ ॥ १८० ॥
 यस्य = मूलरूपवायोः दिव्यानि त्रीणि रूपाणि = हनुमद्भीममध्वाख्यानि त्रीणि
 रूपाणि वेदवचने उदितानि । देवस्य वायोः तत् मूलरूपं बद्ध = बलात्मकं
 दर्शतं = दर्शनेन ज्ञानेन तं-विस्तृतं भर्गः “भृञ् भरण” इति धातोः “गमल्ल
 सुप्लु गता” इति धातोश्च असुन्प्रत्यये कृते सकलजीवभरणाय तेषां हृदिगत-
 मित्यर्थः । महत् = “मह पूजाया” इति धातोः सकलजगत्पूज्यमित्यर्थः । य एवायं
 मुख्यप्राणः तमुद्गीथमुपासांचक्रि” इति हि श्रुतिः । इत्थमेव = मूलरूपवदेव ।
 निहितं = अवताराय निहितम् । तत्र प्रथमकं = हनुमद्रूपं रामवचोनयं = रामवचांसि

सीतायै नयतीति रामवचोनयनम् । रामवचांसि रामविषयकरामायणादिवचांसि
सनकादीन् नयतीति प्रति वा तथोक्तम् । द्वितीयं वपुः पृक्षः=सेनावाचकपृत्पदोप
पदात् “क्षीङ् क्षय” इति धातोः औणादिके डसन्प्रत्यये कृते कौरवसेनायाः
क्षयो यस्मात्तत् पृक्षः धर्मद्रोहतो नष्टप्रायत्वद्योतनाय पृदित्यत्र तकारलोपः । एतत्
मध्वाख्यं तृतीयं यत्तु रूपं स मध्वः=मध्वनामा अमुना केशवे=केशवविषये अयं
ग्रन्थः कृत इति सर्वमति मङ्गलम् ॥ १८१ ॥ श्रीः ॥

महाभारततात्पर्यनिर्णयार्थप्रकाशिका ।

हरेः प्रसादाद्रचिता वादिराजाख्ययोगिना ॥ १ ॥

॥ माध्वग्रन्थस्याभिसन्धिं विदुर्देवा न मानवाः ।

वायुस्तुतिरतिर्नित्यं वेदाहं च कथञ्चन ॥ २ ॥

अनया सेवया श्रीशः प्रीयतां मे हयाननः ।

हरिभक्ताग्रणीर्मध्वो गुरुश्च प्रीयतां मम ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां श्रीमदानन्दतीर्थ-

भगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां

गुरुभावप्रकाशिकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्वादिराजीयभावप्रकाशिकाटीकासहितः

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयः समाप्तः

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	४	वाजिराजीय	वादिराजीय
१	२१	सञ्जिघृक्षुः	सञ्जिघृक्षुः
२	८	विघ्नबाहुल्यात्	विघ्नबाहुल्यात्
४	२२	वस्त्वात्मकरूप	वस्त्वात्मकत्वरूप
५	२१	तस्या अन्ते	तस्यान्ते
६	१७	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा
७	४	रमूमि	रमूभि
११	१५	स्वातन्त्र्येण नियता । नित्या	स्वातन्त्र्येण । नियता=नित्या
८	१	स्वयम्भू	स्वयम्भु
९	५	तदनु	तदनु
११	७	क्रमशः	क्रमतः
११	१३	बिम्बमात्रे	बिम्बत्वमात्रे
११	११	पुरुषक्रम	पुरुषक्रम
१०	२	मुक्तावप्येव	मुक्ता अप्येव
११	३	ततोऽन्य	ततोऽन्य
११	१३	दशः	दश
११	२४	आनत्य	आनन्त्य
११	३	अभिधा	अभिदा
११	१२	ब्रह्मादिनेत्य	ब्रह्मणाऽपीत्य
१२	३	संसरणं । मुक्तोपसृप्य	संसरणं । मुक्तोपसृप्य
			इत्यनेन मुक्तोपसृप्य
११	४	मुक्तिप्रदाता	मुक्तिपदप्रदाता

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
„	२४	सदेत्यनेन	सदेत्यन्तेन
„	२६	अप्रतिहतेच्छस्य । क्रीडादि	अप्रतिहतेच्छस्य । देवस्य क्रीडादि
२५	१	विदेहि	विदेहि
„	३	मुग्रम् । यं कामये	मुग्रम् । मृडा जरित्ते रुद्रस्तवानो अन्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥ यं कामये
२८	२०	कदाचिदसत्यत्वा	कदाचिदपि सत्यत्वा
३०	२०	द्रढयन् जीवस्य भेद	द्रढयन् भेद
३२	१	मित्युक्तं	मिति ह्युक्तम्
„	३	यमेवष	यमेवैष
„	६	नित्यं नियन्ता	नित्यनियन्ता
„	१०	रक्षाहति	रक्षाहति
„	„	बन्धनात्	बन्धनान्
३३	६	असुराणां	नासुराणां
„	७	नचैतत्	नैवैतत्
„	८	मुक्तिर्हि	मुक्तिश्च
३४	८	नारायणख्यं	नारायणाख्यं
„	११	कदाचिद्वरि	कदाचिद्वरि
३५	२५	तदतिक्रमं	तदतिक्रमं
३६	४	विद्वानति	विदित्वा अति
„		विद्यतेऽयनाय	विद्यते अयनाय
३७	२	परस्नेहो	परः स्नेहो
„	४	श्चेन्नरके हरेः	स्ते नरके हरे
३८	४	भक्तिर्न	भक्तिर्न
४०	६	श्लेशं	श्लेषं
४२	४	अथ खलु भारत	अथ भारत

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४३	१	अन्तारितान्	अन्तरितान्
"	१०	त्वतिरिच्यत	त्वत्यरिच्यत
४६	२	एव हि	एव च
"	४	च नान्येषु	न चान्येषु
"	६	तथैव च	तदेव च
४७	४	दत्तऋषभौ	दत्तवृषभौ
४८	१	साम्बादयश्चवा	साम्बादयश्चैव
"	४	ब्राह्मपदं	ब्राह्मं पदं
"	८	न लक्षणं	नालक्षणं
४९	१	वैरहेतुः स्यात्त	वैरहेतुः सा त
"	३	षड्यतो	षट् ततो
"	५	पूरितं तु	पूरितं तत्
"	१६	शेषरुद्रत्वेन	रुद्रशेषत्वेन
५०	१	कृतमत्र तु	कृतमत्र तत्
५१	१	कथाह्यस्मिन्	कथाऽप्यस्मिन्
५२	३	विरिञ्चिशर्व	विरिञ्चशर्व
५४	५	देवाधिदेवाय	देवादिदेवाय
"	९	मङ्गलं पद्यं	मङ्गलपद्यं
"	२२	बन्धसृष्टाः ध्वंसारुय	सृष्टाः बन्धध्वंसारुय
५५	५	कीर्त्यतेऽत्र	कीर्तितोऽत्र
५६	१	निर्णीयते	निर्णीतये
"	१५	अर्थपादोप	अर्थवादोप
५७	८	वध्यो	वेध्यो
"	१५	दर्शयत्यन्य	दर्शयन्त्यन्य
५९	३	(६९) इदं ज्ञानमितीदं पद्यं मूलकोशे नास्ति	

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६०	९	लोकप्राप्तिनियमस्य	लोकाप्राप्तिनियमस्य
६१	१३	सएषः	स एव
"	२६	अद्ध्यः	आद्यः
६३	१	यद्दर्शने	यद्दर्शनं
६४	३	कुतोऽस्यहि	कुतोऽन्यथा
६६	२३	केवलापण्डव	केवलपाण्डव
६७	५	एतादृशात्मको	एतदृशात्मको
"	२०	तागर्भविषय	तात्पर्यविषय
६८	४	सारसंग्रह	सर्वसंग्रह
"	२०	पुण्याभिनि	पुण्याभिमानि
६९	२३	हनूहता	हनूमता
७२	१	आदिद्यविष्टो	आदिद्यविष्टो
"	५	(१६२) बलमिन्द्रस्येति पदं	मूलकोशे नास्ति
७३	१	धैर्ये स्थैर्ये	स्थैर्ये धैर्ये
"	३	शूरत्वे च	शूरत्वेऽपि
"	१२	ससु	सत्सु
७४	१	युधिष्ठिरेणापि	युधिष्ठिरेणैव
"	१२	बोढव्य	बोढव्या
७५	१	माता च एषां	माता च येषां
"	४	ज्ञाने त्वेष	ज्ञान एष
"	१३	दिव्ये	दिव्यो
७६	२	यत्पाद	यत्पाद
७७	१	स्वस्वयोग्यतयेति सूचनाय	स्वस्वयोग्यया सेवया फलभागिति सूचनाय
८१	१	श्रीरुदीरिता	श्रीरुदाहता
८१	६	समुद्धृतिर्ह	समुद्धृती तु

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८७	७	गुरुर्मनु	गुरुर्मनु
"	८	स्पर्शात्	स्पन्नाशात्
८८	१७	मन्वोरन्तरप्रलयो	मन्वोरन्तरे प्रलयो
"	२१	स्वर्पर्यन्तं	स्वर्पर्यन्तं
८९	४	ततो	हतो
"	१६	अब्जसम्भवः	अब्जजोद्भवः
९०	१३	देवदेवः	देवदेव
९१	३	हृदान्	हृदान्
"	२२	अखिलं	अखिलं
"	२३	"	"
९२	३	पुटाद्विनिर्मितौ	पुटाद्विनिःसृतौ
"	८	तन्मेदसैवाशु	तन्मेदसैवाथ
९४	१	स्वयम्भवो	स्वसम्भवो
"	७	भूनामिका	भूनामिका
"	८	शार्ङ्गश्च	शार्ङ्गं च
"	९	बाणः	बाणाः
९५	९	रमा सीरतः	रमा श्रीरतः
९७	१३	समुच्चयेषु	समुच्चयेषु
९८	१२	शुभगणैः	शुभगुणैः
९९	१७	तदन्यवध्या	तदनन्यवध्या
१००	२	स्वभक्तरधिकं	स्वभक्तेरधिकं
१०१	३	तथा	तदा
१०२	७	परिपूर्य	प्रतिपूर्य
१०४	११	राजस्य च याहि	राजस्य हि याश्च
१०४	१४	एव च	एव

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
„	२१	दृष्टन्तीकुर्वन्	दृष्टान्तीकुर्वन्
१०५	११	तौ	ते
„	१२	शिलोपमोऽभूत्	शिलोपमोऽभवत्
१०६	३	प्रदर्शयन्	प्रकाशयन्
१०७	११	पयोधिमध्ये	पयोब्धिमध्ये
„	„	पुरगो	पुरिगो
१११	३	दिनान्यत्र	दिवसानत्र
„	२	इव च	इव
„	५	सहितौमन्त्रिभिः	सहितैर्मन्त्रिभिः
„	६	राजमार्ग	राममार्ग
„	१६	रामस्य दयितः । स च	स च रामस्य दयितः
„	२१	भरतस्यागमनं	भरतस्य गमनं
११२	५	श्रीशस्यैवाथ	श्रीशस्यैवास्य
११७	११	मात्रात् सर्ग	मात्रसर्ग
„	१७	त्यपिदं	त्यपिपदं
११८	३	चरेन्द्रो	चरेशो
„	१२	प्रतिविधाय	प्रतिनिधाय
१२०	५	हरीन्द्रान्विष्णो	हरीन्द्रान् जानन् विष्णो
„	६	वित्येतेनास्य	वित्यनेनास्य
१२१	३	मेनं तस्या	मेनमस्या
„	६	दुन्दुभि	दुन्दुभि
„	१०	कथितश्च	कथितः स्म
„	१३	अरोप्य	आरोप्य
१२२	„	तु बाणे	च बाणे
१२३	१	रघुपोषि हि	रघुपोऽपि हि

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२३	२	स आह	स चाह
"	२१	निहनिष्य इति	न हनिष्य इति
१२५	१०	कपीश्वरं	हरीश्वरं
"	२२	मार्गज्ञाः प्लवगान्	मार्गज्ञान् प्लवगान्
"	२६	दृष्टैवेत्यर्थः	दृष्टैवेत्यर्थः
१२६	६	तेन	तेषु
"	१९	राजाऽपि	राज्ञाऽपि
१२७	६	स आददे	तमाददे
"	१४	बिलमप्रधृष्यं	बिलमप्रधृष्यं
"	१७	महेन्द्र	माहेन्द्र
१२८	१	कथा	कथां
"	५	कथां	कथाः
"	९	योजनतोऽभियाने	योजनतोऽतियाने
"	"	मैन्दद्वि	मैन्द वि
१२९	३	प्रशंसयन्	प्रकाशयन्
१३०	७	मैच्छत निश्रमो	मैच्छदविश्रमो
१३१	१२	निजरूपपवर्ती	निजरूपवर्ती
१३२	४	स्यावलुम्प्य	स्यावलुप्य
"	२१	वदतिनेति(वे)ति	वदतिवेति
१३३	५	निधार्य एव	निधार्य एव
१३४	१०	विरिञ्चि	विरिञ्च
१३६	१०	अत्राऽऽह	तत्राऽऽह
"	१६	रक्षपतेस्त्व	रक्षःपतिं त्व
"	१७	निशिचार	निशिचारि
१३७	१३	रनीकै	रनेकै

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३७	१३	विभीषिण	विभीषण
१३८	१	निशाम्य	निशम्य
"	४	तत्र	तस्य
"	९	स्वयमेव	दिशमेव
१३९	९	सचन्द्रसूर्याः	सचन्द्रसूर्या
"	१८	देवतापनिः	देवतापनः
१४०	१८	तमीशानगिरावध्यं	वरदानादवध्यं तं
"	१९	प्लवगैर्वीक्षितो	प्लवङ्गैरीक्षितो
"	२२	प्रमृलन्	प्रमृलन्
१४१	६	सुशिक्षया	स्वशिक्षया
"	"	क्षिप्रतरास्त्रबाणैः	क्षिप्रतरास्तबाणैः
"	११	देववरस्य	देवतमस्य
"	१३	राक्षसेशः	राक्षसेश्वरः
१४२	३	विदुद्रुवुस्तस्य	प्रदुद्रुवुस्तस्य
"	६	नैकप्रहारायुध	नैकप्रकारायुध
"	७	हरीन्द्रमुख्या	हरीन्द्रमुख्याः
"	१०	च स जाम्बवन्तौ	सह जाम्बवन्तौ
"	१६	हतः सोऽथ	हतः सोऽपि
१४३	८	ध्वजाग्रं च रथेषु	ध्वजाग्राश्चरथेषु
"	१२	वदारणै	विदारणैः
"	१८	दोर्भिः परिगृह्य	दोर्भिः प्रतिगृह्य
"	२२	ताडनान्तरं	ताडनानन्तरं
"	"	जीवितोऽसि	जीवितोऽसि
१४४	३	पपाताशु	पपातास्य
"	४	मुष्टिमावृत्य च	मुष्टिमावृत्य तु

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१४४	४	तेनैव च	तेनैव स
"	५	व्यसुवत्	व्यसुवत्
"	१६	मौलीन्	मौलिं
१४५	१	मानस्य तु	मानस्य च
"	१०	प्राकारमुलङ्घ्य	प्राकारमालङ्घ्य
"	१३	प्राश्यदे	प्रास्यदे
"	"	केसराति	केसरीति
१४६	१४	समरे हि शक्यः	समरे सुशक्यः
"	१७	पुरातनश्च	पुराततश्च
"	२०	प्रभक्षयन्	प्रभक्षयन्
"	२१	सर्वे विनि	सर्वेऽपि नि
१४७	७	न्यपपत्स	न्यपतत्स
"	१२	म्रियमाणोऽभ्य	म्रियमाणो व्य
"	"	पतिते ह्यब्धि	पतिते त्वब्धि
"	१७	शत्रु	शत्रु
"	२०	वरतोहरस्य	वरतः शिवस्य
"	२४	विस्तृतद्धा	विस्तृतत्वा
१४८	९	कपीन्	हरीन्
"	२१	प्रणम्य रामं च	स राममानस्य
१४९	७	हीत्युवाच	हीत्यवोचत्
"	१०	संज्ञकः	संज्ञितः
"	११	त्वयौषधि	त्वयौषध
"	१२	सवर्णकरणी चैव	विशल्यकरणी चैव
		विशल्यकरणीति च	सवर्णकरणीति च
१५०	४	रघूत्तमोऽस्यानु	रघूत्तमस्यानु

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५०	५	रामकरेण	रामकरोप
"	६	तत्र च	तत्र
"	१०	सम्मोहनास्त्रैः	पुनर्महास्त्रैः
१५१	६	ववृषद्भिः	वर्षद्भिः
"	१६	शत्रु	शत्रु
१५२	१०	भवन्नन्तरैव	भवन्नन्तरेव
"	१२	क्रमेण	श्रमेण
"	१८	रामोऽपि	रामोऽथ
१५३	१	श्वपूजितः	सुपूजितः
"	३	च पुष्पकं	स पुष्पकं
"	४	महाबलोद्धतः	महायुधोद्धतः
"	१०	इतीरियन्	इतीरयन्
१५४	३	ततस्तु	ततस्स
"	९	तदन्तरे स	तदन्तरेण
"	१०	समुब्दबर्हातितरां	समुब्दबर्हाथ च तां
"	१३	ननन्द	शशंस
"	१८	ओषधीनां	औषधीनां
"	२०	सराधवः	सरामः
१५५	५	विनिवार्य	विनिहत्य
"	१६	वेगास्म	वेगा
१५६	६	इतीरिते शूलधरेण	इतीरितेऽस्त्वित्यभिधाय
"	६	विगृह्यमाणे	विकृष्यमाणे
"	१५	पुरस्ताद्ये	परस्ताद्ये
१५८	३	अस्येत्यस्मिन्म	अस्येत्यस्मान्म
१५९	६	मुक्ताश्च	मुक्तश्च

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६०	३	त्रिष्वपीह	तुर्ष्वपीह
१६०	७	सदाविशुद्धः	सदाऽतिशुद्धः
"	९	मेऽस्त्वधिकं	मेत्वधिकं
१६२	२	इतीरितः प्राह	इतीरितस्त्वाह
"	६	विरिञ्चि	विरिञ्च
१६३	३	जगतीं	जगतां
"	५	वानरेन्द्रस्सम्पू	वानरैश्च सम्पू
"	६	रमेशं	सुरेशं
१६५	३	मर्पयेत	मर्पयत्
"	१०	तान् प्राह	तत्प्राह
१६७	६	वतारस्तु	वतारश्च
१६८	३	शक्यानि नैव मनसाऽपि	शक्यानि तानि मनसाऽपि
"	"	हि तानि	हि नैव
"	७	चाशु	चाथ
१६९	५	विभुधा	विबुधा
"	८	रामं मां	राम मां
१७०	३	मोघांचकार	मोघीचकार
"	७	लक्ष्मणमेव च	लक्ष्मणमेव सः
१७१	५	शयानस्य च	शयानस्य हि
१७३	६	पीवरोन्नतोल्लस	पीवरोन्नतोरुस
१७४	१	येन	तेन
"	११	देवाधिदेवः	देवादिदेवः
१७५	२३	त्रयोदशवर्षात्	त्रयोदशसहस्रवर्षात्
१७७	१	सीतार्थं ये त्वनिन्दंस्त्वां ते च	सीतार्थं येऽप्यनिन्दंस्त्वां तेऽपि
"	२५	शत्रुघ्नान्	शत्रुघ्नाः

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७८	१२	पुरन्दराद्यास्तु	पुरन्दराद्याश्च
१७९	१०	ग्रन्थाश्रया तस्मात्	ग्रन्थाश्रयात्तस्मात्
"	१३	पारम्पर्य	पारावर्य
१८०	१	हतास्तेषु	हतास्ते हि
"	५	ज्ञायन्ते	ज्ञायते
१८१	१४	ज्ञातः	अर्जुनः
१८२	१४	ग्रन्थान्तरोक्ताभिप्रायेण	ग्रन्थान्तरोक्तत्वाभिप्रायेण
१८४	१	त्वष्टाशिन्तिमे	त्वष्टाविंशतिमे
१८५	४	कद्रोस्तनयो	कद्रास्तनयो
"	९	पातालमथो	पातालमथ
"	१४	तूष्णीं	तूष्णीं
१८६	२२	पात्रत्वं	पातृत्वं
"	२३	"	"
१८७	११	अपजहुः	अपजहुः
"	२२	पूरिकलशं	पूरितकलशं
१८८	१	कारयितुं	कारयिता
१८९	१	पीत्वा	भूत्वा
"	२	मृतार्थ	मृतार्थ
"	६	स्तेऽपि	स्ते च
"	"	यो ऋते	यो हृते
"	१७	चिकाल	चिरकाल
१९०	७	प्रागुक्तयोक्तेभ्यः	प्रागुक्तेभ्यः
१९१	३	तेऽथ	तेऽद्य
१९३	६	भवत्येव	भवत्येष
"	७	भगिन्यास्तु	भगिन्यास्स

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१९३	८	प्रभासयन्	प्रकाशयन्
"	"	भानु	सूर्य
"	१४	द्वयाङ्कितो	द्वयान्वितो
"	१९	प्रवेशोऽपि	प्रवेशोऽपि
१९४	२	पितुद्विजत्वं	पितुद्विजत्वं
"	११	तथा मनुष्येषु तु	ततो मनुष्येषु च
"	"	इत्येव	इत्येष
"	२५	श्रवणासामर्थ्य	श्रवणासमर्थ
१९५	११	कर्माण्यनन्यसाध्यानि	कर्माण्यशेषदेवेश
"	१२	मिच्छंश्चकार	मिच्छंश्चचार
"	१५	स्त्वरण्योस्स	स्त्वरण्योस्तु
१९६	५	सभारतान्	सभारतं
१९८	२	वैष्णवान् पाञ्चरात्रांश्च	वैष्णवान् पञ्चरात्राञ्च
१९९	१९	प्रवर्क	प्रवर्तक
२००	९	सोमदत्तस्ततो	सोमदत्तसुतो
"	१४	माप्नोषि	माप्नोऽसि
२०२	१७	चाप्नोत्विति	चाप्नोत्विति
२०५	६	तस्मात्तन्मा	तत्त्वं मा
"	२२	शन्तनु	शन्तनुः
२०६	२	शन्तनुर्गृहे	शन्तनुर्गृहे
"	"	शन्तनोश्चासीत्	शन्तनोरासीत्
"	५	यदा हि जातः	यदाभिजातः
"	७	स्वं	स्वयम्
"	१४	वेदान् शस्त्राणि	वेदानस्त्राणि
"	१५	स यदा	स तदा

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०७	२२	हाहा ह्रह्र	हहा ह्रह्र
२०८	६	नृपोत्तमोऽसौ	नृपोत्तमस्य
"	७	व्यधुनोत्	व्यसृजत्
"	१५	तावत्येव	तावत्यामेव
२०९	६	आहरन्	आहरत्
२१०	२२	सहायोजयःदिति	सहायोजयदिति
२१२	३	पुंतनुं सैषा	पुन्देहमपि सा
"	४	पुंयुतां	पुंयुतं
२१३	१	माविश्य	माश्रित्य
"	७	पुंरूपभावेऽपि	पुंरूपाभावेऽपि
"	२४	प्रत्याज्ञापयच्च	प्रत्यज्ञापयच्च
२१५	१	मुपायैस्तु	मुपायैश्च
"	९	तथा	ततो
"	"	मुत्तमुत्पाद	मुत्तममुत्पाद
२२०	१	समग्रहीत	तमग्रहीत्
"	६	गुणाढ्यां सः	गुणाढ्यां च
"	७	चैच्छश्चक्रे	चेच्छंश्चक्रे
"	२२	षत्वं न भवति	षत्वं भवति
२२१	९	अम्बालिका तु	अम्बालिकाऽपि
२२२	८	देवाधिदेवं	देवादिदेवं
२२३	२	ह्यतोऽपि	यतो हि
२२४	२	देवऋषभै	देववृषभैः
"	३	बलाच्छतांशः	बलैश्शतांशः
"	९	विक्रमान् बहून्	पौरुषान् बहून्
"	२३	नसृ अदर्शने	णश अदर्शन

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२२५	७	दैत्येश्वराणां तु	दैत्येश्वराणां च
"	९	जानु कुकर्मणः	जानु सुकर्मणः
२२६	८	तज्ज्ञात्वैव	ततो ज्ञात्वैव
२२७	४	तेतु	तेऽपि
"	७	तथैव	तथा च
"	१३	त्वयीशः	त्वयीश
"	१४	ब्रह्मदत्तश्च	ब्रह्मदत्तस्य
२२८	६	प्रथितो हि	प्रथितोऽपि
"	१३	वशस्तवाहं	वशस्त्ववाहं
"	१५	चित्तविक्षेपे	चित्तविक्षेपे
२२९	७	सुरभिश्च	सुरभिस्तु
"	१२	इतीरितस्सो	इतीरिते सो
"	२०	वैश्य	वैश्या
२३०	१	यथा	यथा
"	९	द्धधिको	द्धदिको
"	११	चाभूत्कृत	चासीत्कृत
"	२४	रयि कयि गयि धातोः	रै कै गै इति धातोः
२३१	१	मध्यमास्ते	मध्यमा ये
"	२	परैव	परैव
२३२	५	माङ्गलिकं स एव	माङ्गलं कंस एव
"	१२	सुरभ्यदितिदनुभ्यो	सुरभ्यदितिदितिदनुभ्यो
"	१४	कार्याभावज्जन्म	कार्याभावाज्जन्म
"	२३	वैयर्थ्यम्	वैयर्थ्यम्
"	"	अत	अतः
२३३	३	काशिप्रभव	काशिप्रवर

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३३	४	कन्यकां	कन्यां
"	"	धर्मतो बहून्	धर्मतोऽवहत्
"	"	तेनैव धर्मेण	धर्मेण तेनैव
"	८	वासुदेवोऽथ	वसुदेवोऽथ
"	११	विष्णोर्ज्ञानं	विष्णुज्ञानं
"	२०	कृशाङ्गत्वं नन्वेव	कृशाङ्गत्वम् । न चैवं
२३४	२०	द्योगमायेति	द्योगमाययेति
२३६	५	जनेर्नियोक्तुं	जनौ नियोक्तुं
"	१६	यू मिश्रण	यु मिश्रण
२३७	३	भाषितं च तत्	भाषितं वचः
"	४	च प्रिया	तु प्रिया
२३७	१५	स्थितास्तदा	स्थितास्सदा
"	१९	तत्सङ्गं च	तत्समं च
२३८	३	धर्मतस्सु	धर्मजस्सु
२३९	८	जनयाशु	प्रसवाशु *
२४०	११	देहस्तथापि	कायस्तथापि
"	१८	आसुराः	असुराः
२४१	७	गुणार्णवः	सुखार्णवः
"	१०	ततस्तमादाय	ततस्समादाय
२४२	२	कम्पो गृहं	कंसो गृहं
"	१९	निद्रया धर्षिता च	धर्षिता निद्रया च
२४३	३	दृष्ट्वैव सर्वे ह्य	दृष्ट्वा च सर्वेऽप्य
"	६	तुम्बुरोस्सङ्गम	तुम्बुरोस्सङ्गत

* प्रसवेति मूलपाठोऽनुसृतः । तस्यार्षित्वादिना साधुत्वं विद्वांसो निश्चिन्वन्तु ।
मूलपाठेष्वेवमन्यत्रापि ज्ञेयम्

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२४३	६	च्छुद्धभावा	च्छुद्धरूपा
"	७	श्चतुरोऽथ	श्चतुरस्स
२४४	१३	सुयोधन	दुर्योधन
२४५	३	हरेर्भूत्	बभूव
२४६	२१	जायत इति	जात इति
"	२४	लक्ष्यते	लक्ष्यन्ते
२४७	३	तद्यदर्शयन्	तद्यदर्शयत्
"	६	रूपस्योक्त	रूपस्वोक्त
२४८	७	पार्वत्यभिमानितया	पार्वत्यभिमन्यमानतया
"	८	विंशत्सहस्र	विंशत्सहस्र
२४९	४	संकुध्यतां	संकुध्यताम्
२५०	३	स्सुरा दद्युः सुतानि	सुतान् दद्युः सुरा इ
"	"	तयोः	ययोः
"	९	भूमौ	भीमौ
२५४	४	इत्युक्तस्स मुमोद	इत्युक्तः प्रमुमोद
"	१२	प्रमथ्यमान	स मथ्यमान
२५५	४	स पुप्लुवे	प्रपुप्लुवे
२५६	३	स्तुतिं विभो	स्तुतिं प्रभो
"	१४	विददार च पक्षी	विददार ह पक्षी
२५८	२५	मापिरे क्रिया	मापिर इति क्रिया
२५९	८	कृष्णं समीयु	कृष्णं समापु
"	११	देहमेका	कृष्ण एका
२६०	६	वृष्टोरु	वृष्टोरु
२६१	११	गोपीः	गोपाः
"	"	तत्त्वमाप्तुं	तत्त्वं प्राप्तुं

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२६१	१७	खरतरोऽपि च	खरतरोऽपि स
"	"	मृत्यु	मृत्युं
२६२	९	ब्रह्मेशशेष	ब्रह्मेशशक्र
२६४	१	तमक्षयबलो	तमक्षतबलो
"	२	स हि गोप	सखि गोप
"	७	भुव	भुवं
२६५	५	तेन	येन
"	१६	कृष्णोऽपि सूर्य	कृष्णोऽपि सूर
२६६	१०	जगत्परतमे	जगद्गुरुतमे
"	२०	दृष्टोरु	दृष्टोरु
"	२३	दुरन्तो महिमा	दुरन्ता महिमा
२६७	३	नाधवेयौ द्वौ	नामधेयो द्वौ
"	६	मेतौ	मेनौ
"	७	कुरुतेऽति	कुरुतेति
"	२१	देहे च	देहे तु
"	२४	स्वकेषु	स्वकोष्ठे
२७०	१	शैवागमाखिलवि	शैवाखिलागमवि
"	९	तिवेलं दर्पो	तिवेलदर्पो
"	११	भगवतेऽस्य	भगवतोऽस्य
२७१	१९	कोपात्संरक्त	कोपसंरक्त
"	२०	मुग्रवेग	मुग्रवेगं
"	"	बार्हद्रथ	बार्हद्रथं
२७२	५	लव्यमुखरान्	लव्यकमुखान्
"	६	हंसडिबिक	हंसडिभक
"	११	वीर्यमास्थाय	वीर्य आस्थाय

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२७२	१५	तयोस्तु वज्रा	तयोस्तद्वज्रा
२७३	११	स्पर्शधित	स्पर्शधित
"	१३	तद्दर्शनो	तद्दर्शनो
"	१५	माद्री पतिं मृतम	माद्री मृतं पतिम
२७४	८	शोर्थयन्त्याः	चार्थयन्त्याः
"	२२	संगृहीयोतर	संगृहीतयोर
२७५	१	क्षत्तर्युताऽऽपुरु	क्षत्तर्युताऽऽप्त उ
"	९	तानविशदाशु	तानगमदाशु
"	१६	पारिप्लवेत्वतित्रलान्निखिलान्	पारिप्लवे च निखिलान् सहितान्
२७६	५	निश्चयमत्र	निश्चयमस्य
"	६	तस्मिन् हते विनिहता अखि	तस्मिन् हते विनिहता निखि
"	७	विदध्महे	विदध्महे
"	८	दुर्योधनस्य तु	दुर्योधनस्य हि
"	१२	जैस्तु दत्तं	जैस्तदत्तं
२७७	४	नागगणा न	नागवरा न
"	७	तोऽथ दर्शनादपि	तो दर्शनादपि
"	१२	नैसर्गिकं प्रिय	नैसर्गिकप्रिय
"	१४	किलैष स	किलैष च
२७८	४	गृहीतरथवाजिगजा	गृहीतगजवाजिरथा
२७९	९	हंसडिभिकौ	हंसडिभिकौ
"	१४	सोगाद्वजा	सोयाद्वजा
२८०	७	ज्ञानं तु	ज्ञानं च
"	१३	आप नीतिं	आर नीतिं
"	१४	मुवाच हि	मुवाच ह
२८२	९	प्रभूतसुशुभप्रति	प्रभूतशुभसुप्रति

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२८२	१५	तदैष नित्यं	तदैष नित्यं
"	१६	राष्ट्रान् सचैत्य	राष्ट्रान् समेत्य
"	१७	सोऽवेत्	सोऽवैत्
२८३	२१	इतीरितस्या	इतीरतेऽस्या
२८६	१०	भवेतेत्येतज्ज्ञा	भवेतेत्यदाज्ज्ञा
"	१७	विद्धः शरेण स	विद्धः शरेण हि
२९१	१६	जितस्य भीत्या	जितस्य प्रीत्या
३००	१९	विधान	निधान
३०४	२०	यक्षसि	वक्षसि
"	२१	त्रिणेत्र	त्रिनेत्र
३०६	५	ततोऽति	ततो हि
३०९	२४	डीभिका	डीभका
"	२५	डिभिक	डिभक
"	२६	डीभिकः	डीभकः
"	"	डिभिक	डिभक
३१०	२५	पार्शद	पार्शदः
३१५	१०	सुभद्राया	सुभद्रायाः
"	११	सात्यकिं	सात्यकिः
३१७	२३	कणन	कर्णेन
३२०	२	द्रोणहन्तरा	द्रोणहन्तारा
"	"	विप्रवरो	विप्रवरौ
३२२	३	तथेत्युक्त्वा	तथेत्युक्ता
३२४	४	पापं	शापं
३२८	६	यस्य	यश्च
"	१९	यस्य महो	यश्च महो

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३२९	१८	तदन्वयस्तस्य तत्सन्तानः	तदन्वयः तत्सन्तानः
३३२	२४	अगच्छतेति कुरुभिः	कारुभिः
"	२६	माहुरथो	माहुरहो
३३४	६	छलप्रयाणं	जलप्रयाणं
"	८	धार्तराष्ट्र	धार्तराष्ट्रो
"	१०	त्वथः	त्वथ
"	२२	मवाप्येत्यत्र	मवापेत्यत्र
३३५	४	वमुष्मै	वमुष्यै
"	१८	मनूक्तमपि	मनुक्तमपि
"	२३	प्राप्तुं पुनराहेति	प्रप्तुमित्यध्याहारेण पुनराहेति
३३७	४	शिशुला	सुतला
"	१६	बालसंयुत	स्त्रीबालसंयुत
"	"	स्त्री सुतला	सुतला
३३८	६	बलेष्वथ	बिलेष्वथ
३४२	१५	मपि प्रगृह्य	मभिप्रगृह्य
"	२५	सञ्चकर्षात्	सञ्चकक्रषाऽऽशु
३४७	३	द्रुपद	द्रुपद
३५०	१९	नृपेषु	नृपेषु
३५३	८	वासिष्ठ	वासिष्ठ
"	१४	स्वभिमान	स्वाभिमान
"	१६	द्यवस्थालये	द्यवस्थालये
"	१९	मुक्तिसमये	मृतिसमये
३५५	४	पूर्व हि	पूर्वं हि
३५६	१०	शेकमभि	शेकमपि
३६३	१२	पूर्व नीला	पूर्वं नीला

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३६४	४	नैवेच्छत्	नैवेच्छत्
३६९	६	भैष्मी	भैष्मी
३७१	२	दत्त	दत्त
३७३	१५	सुकुकुमा	सुकुकुमा
"	१६	कोट्यौघ	कोट्यौघ
"	१९	सपारिजातं	सा पारिजातं
"	२०	दृष्टैव त	दृष्टैव तं
"	"	मुखारविः	मुखारवि
३७५	१९	मय च	मयं च
"	२४	वच एतत्	वचस्तत्
३७६	९	तोऽभव	तो भव
३८३	९	ततस्सोत्र	ततस्सोल्लैः
"	१३	मना क्षयाय	मनाः क्षयाय
३८४	१८	मुद प्रापु	मुदं प्रापु
३८५	१९	वृकोदरादिभिस्तुतैः	वृकोदरादिभिस्तुतै
३८७	१	अधक्षिप्तो	अधिक्षिप्तो
३८७	१३	शिवार्थ	शिक्षार्थ
"	२२	जयविजयादिमुक्त	जयविजयादिवदमुक्त
"	२४	हेतोयमुना	हेतोर्यमुना
३८८	५	वाज्र	वज्र
"	१७	तथोऽर्ध	ततोऽर्ध
३९२	१७	त्रिशंकुपुत्रः=	त्रिशंकुजः=त्रिशंकुपुत्रः
"	२३	तदीयवचनेन	त्वदीयवचनेन
"	२६	न सन्तीत्यन्वयः	न सन्तिस्मेत्यन्वयः
३९३	१२	मागध रणे	मागध रणे

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३९८	१२	कृष्ण	कृष्णं
३९९	१६	यदुषेति	यदुषा इति
४००	१८	सम्पूर्णफल	सम्पूर्णफलं
४०१	१९	मास्थित	मास्थितं
४०३	२४	शरीरं सव्य	शरीरे सव्यं
४०४	२२	योजनाच्छ्रुत	योजनोच्छ्रुत
४०६	१६	सुयोधन	सुयोधनं
४०७	१३	त नृपा	तं नृपा
„	१९	स्थल च	स्थलं च
„	२२	प्रकृष्ट नृत्तं	प्रकृष्टं नृत्तं
„	२६	दर्शने	दर्शने
४०९	१४	ब्रुवाण	ब्रुवाणं
४११	१५	सोऽप्यमु	सोऽप्यमुं
„	१८	अधर्म	अधर्म
४१३	९	सर्व एव	सर्व एव
„	२१	ध्रुव	ध्रुवं
४१५	१६	इत्यत्र अरक्षणात्	इत्यत्र दूषिताया अरक्षणात्
„	१७	रक्षणाभावाच्चाशुभं	रक्षणाभावाच्च शुभं
„	२२	भवन्त्यां दर्शनस्य	भवन्त्या स्वभार्याया दर्शनस्य
४१८	२१	परितः दश	परितः चतुर्दश
४२०	१७	संख्याक	संख्याक
„	२६	सर्वोत्तमोर्थ	सर्वोत्तमोर्थः
४२२	२६	त्वं राज्यदो	त्वं राज्यदो
४२३	१८	सम्बन्ध	सम्बन्धः
४२६	१	तमिम वि	तमिमं वि

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४२६	२	साल्वपतिस्व	साल्वपतिः स्व
"	१९	ययुतु	ययतु
"	२२	मन्यु	मन्युं
४३०	३	नैकत्रस्थ	नैकत्रस्थं
४३१	१५	इहज्ञानभक्त्या	इह ज्ञानभक्त्या
"	१७	केवल गुण	केवलं गुण
४३२	३	स्वातन्त्र्यशक्ते	स्वातन्त्र्यशक्ते
"	२५	कुसीदारुख्य	कुसीदारुख्यं
४३४	१	यत्तन	यत्तेन
"	२१	छेदादिक	छेदादिकं
४३५	४	तद्राज्य	तद्राज्यं
"	२०	दत्त राज्यं	दत्तं राज्यं
४३६	१४	सर्वज्ञः	सर्वज्ञः
४३७	१५	भीष्मादे	भीष्मादे
"	२०	अस्त्र	अस्त्रं
४३८	१७	स्वागमः	स्वागमैः
४४०	२	क्षिप्र द्वादश	क्षिप्रं द्वादश
"	९	गणैस्समेता	गणैः समेता
"	११	गणैः सहिता	गणैः सहिता
"	१२	पादयुगल	पादयुगलं
"	"	भर्तुः कृष्ण	भर्तुः कृष्णस्य
"	२०	शतमासाः	शतं मासाः
४४१	२१	कक्ष च दग्ध	कक्षं च दग्धं
४४२	२३	विद्धेरिति	विध्येदिति
४४५	२३	इत्युभावपीति	इत्युभावपीति

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४४६	५	गूढ	गूढं
४४७	१	प्राप्त	प्राप्तु
"	१५	एव वस	एवं वस
"	१८	शिवस्यरूप	शिवस्य रूपं
"	२३	बाणसहाय	बाणसहायं
"	२४	तद्रूपस्तम्भनं	तद्रूपं स्तम्भनं
"	२६	क्रियमाण	क्रियमाणं
४४८	६	वय	वयं
"	७	स्थापयामो	स्थापयामो
"	११	राज्य त	राज्यं त
"	२५	गन्धमादन	गन्धमादने
४४९	९	हनूमदारुय	हनूमदारुयं
"	१०	जानन्नप्येन	जानन्नप्येनं
४५१	४	वादतोऽज्ञैत्	वादतोऽज्ञैषीत्
"	६	विद्याबल	विद्याबलं
"	१०	यात	यातं
"	१५	माहात्म्य	माहात्म्यं
४५२	११	योद्धु	योद्धुं
"	१२	तयोदित	तयोदितं
"	१४	धर्मज	धर्मजं
४५३	११	शङ्ख	शङ्खं
"	२१	ययुरन्ध	ययुरन्धं
४५४	१	बीभत्सु	बीभत्सुं
"	८	निवसत्सु	निवसत्सुं
"	१२	बल च	बलं च

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४५४	१३	ववृधे नित्य	ववृधे नित्यं
"	१४	वञ्चनायेव	वञ्चनायैव
४५५	१७	नहुष	नहुषं
"	"	स्पष्टु	स्पष्टुं
४५६	१३	बल	बलं
४५८	१७	स्तस्समेत	स्तैस्समेत
४६०	१८	पितृश्राद्ध	पितृश्राद्धं
४६१	२३	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति
४६३	११	यादृशोऽय	यादृशोऽयं
४६४	९	वरात्त्व	वरात्त्वं
"	२२	सकुण्डल	सकुण्डलं
४६५	२४	विद्योपजीवनेन जीवितव्य	विद्योपजीवनेन न जीवितव्य
"	२६	धर्म मां यया	धर्म मायया
"	"	पूर्वक्रियया	पूर्वक्रियया
४६६	४	आतृस्तत्र	आतृस्तत्र
४७१	११	संख्ये	संख्ये
४७६	१४	समक्ष	समक्षं
"	१७	कैकयः	कैकयैः
४७८	११	निमित्त	निमित्तं
"	१२	वय	वयं
"	२६	अकृतमिति	अकृतामिति
४७९	२	कार्मुकं	कामुकं
४८३	११	निधनाद्य	निधनाद्यं
४८४	१९	द्रोण च	द्रोणं च
"	२१	तत=व्याप्त	ततं=व्याप्त

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४८५	२५	कृतकर्तु	कृतं कर्तु
४८६	६	केन वय	केन वयं
"	२४	द्विरथ	द्विरथं
४८८	६	महाकाय	महाकायं
"	१३	दारुण	दारुणं
"	२१	युधि	युधि
४८९	१५	प्राग्ज्योतिषं	प्राग्ज्योतिषं
४९०	१५	परान्वीनिव	परान्वीनिव
४९१	११	प्राग्ज्योतिषं	प्राग्ज्योतिषं
"	१६	धृष्टद्युम्न	धृष्टद्युम्न
४९५	२१	गजं तं	गजं तं
४९६	१	तस्मिन्नस्त्रे	तस्मिन्नस्त्रे
"	१०	तदेन	तदेनं
५०१	१९	प्रवर्षिणो	प्रवर्षिणो
"	२६	चतुरङ्गसैन्यस्येत्यर्थः	चतुरङ्गसैन्यस्येत्यर्थः ॥ १०३....११३ ॥
		युयुधानेत्यादि....॥१०३॥	युयुधानेत्यादि सम्बन्धः ॥ ११४ ॥
५०२	११	रर्दय	रर्दय
५०३	१९	मन्य	मन्यं
५०४	२६	चैवं	चैव
५०६	१८	स्पष्टत्व	स्पष्टत्व
५०७	४	नारायणास्त्रं	नारायणास्त्रं
"	१२	काल	कालं
"	१८	नानीत इत्यत	नानीते इत्यत
"	"	दियं रथ	दिव्यं रथ
"	२०	तरथ	तं रथ

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५०७	२६	बल	बलं
"	"	तिशय	तिशयं
५०८	१५	नीषित	नीषितं
"	१७	गूहितं	गूहितं
"	"	प्यज्ञात	प्यज्ञातं
"	२३	सुस्मश्रु	सुस्मश्रुं
५०९	१४	त नाश	तं नाश
५१०	३	ससन्धव	सैन्धव
"	१५	पाञ्चजन्य	पाञ्चजन्यं
५१२	२५	त्वाद्युपेक्षिता	त्वादुपेक्षिता
"	"	जाटासुर	जटासुर
५१३	२०	क्षोहिणी	क्षोहिणीं
५१४	१३	सुत	सुतं
५१६	१४	प्रादेशमात्रैव्य	प्रादेशमात्रैर्व्य
५१७	१५	त सात्यकिः	तं सात्यकिः
"	२४	मूर्ध्नि	मूर्ध्नि
५१८	२	प्रपत्तये	प्रपत्तये
"	७	अच्छिन्न	आच्छिन्न
"	११	नम्य	नम्यं
"	१८	द्युम्न	द्युम्नं
"	"	निपेतस्तुस्तौ	निपेतस्तुस्तौ
५१९	३	तत्रामेय	तत्रामेयं
५२०	७	शत्रुसैन्यं	शत्रुसैन्यं
५२१	१६	मीक्ष्यव	मीक्ष्यैव
५२२	१५	विरथ	विरथं

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५२४	२३	ज्यायसी	ज्याऽऽसी
५२५	१९	तुमुल	तुमुलं
५२६	१२	दुर्योधन	दुर्योधनं
५२७	२१	भञ्ज	भञ्जं
"	२३	सेनां	सेना
५२८	५	ह्यस्त्र	ह्यस्त्रं
"	६	नोवरिता	नोवरिता
"	१५	प्रशशस	प्रशशंस
"	१६	शिविर	शिविरं
"	१७	शशस	शशंस
"	१८	भृश	भृशं
"	२२	माहेद	माहेदं
५२९	११	इत्याद्युत्तवा	इत्याद्युत्तवा
"	२०	हुकारावेव	हुङ्कारावेव
५३१	८	मन्युसूक्त	मन्युसूक्तं
"	१६	तान्वय	तान्वयं
५३२	१०	प्रदुवुः	प्रदुदुवुः
"	"	नन्योपयिकानि	नन्योपयिकानि
५३६	१०	शल्योन्य	शल्योन्यं
"	१४	विरथ	विरथं
५३७	१५	मन्य	मन्यै
५३९	१९	दल्पीयांस	दल्पीयांसं
"	२१	मल्पधर्म	मल्पमधर्म
५४०	५	वृकोदरौ	वृकोदरौ
"	१५	कौशलाभाव	कौशलाभावं

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५४१	१८	सक्थुनो	सक्थो
"	२०	ऊरु=	ऊरु=
"	२३	ऋषभ	ऋषभं
"	"	विराज	विराजं
"	२५	अभिष्टिताः	अभिष्टिताः
"	२६	न्यथम	न्यथाम
५४२	११	नेनि	नेति
"	१३	विराज	विराजं
"	१५	ब्रह्माण	ब्रह्माणं
"	१७	सपत्नः	सपत्नहा
"	१८	अभिष्टिताः	अभिष्टिताः
"	२१	नीयेत इत्रि	नीयेते इति
"	२३	न ह	णह
५४३	१७	भीमवत्वयानु	भीमवाक्यानु
"	२०	माक्रम्म	माक्रम्य
"	२५	चैषदपि	चैषदपि
५४४	२६	वध्यत्वं	वध्यत्वे
५४५	१२	कृष्ण	कृष्णं
"	१५	निहित	निहितं
५४६	६	भगव	भगवा
५४९	२२	पक्षिपत्	पक्षिवत्
"	२४	अपाण्डवत्वाय	अपाण्डवत्वाय
५५०	१६	संस्थाप्या	संस्थाप्या
५५१	६	नाय	नायं
"	२१	योक्तवानिति	येत्युक्तवानिति

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५५१	२५	ब्रह्मचय	ब्रह्मचर्य
५५६	१	पूर्णसद्गुणम्	पूर्णसद्गुणम्
५५९	१८	उत्तरोत्तरतः	उत्तरोत्तरतः
५६१	५	सगस्ता	समस्ता
"	६	किञ्चिच्छुभं	किञ्चिच्छुभं
"	१६	ध्यानयवत्	ध्यानयनवत्
"	१८	अन्नाकांक्षमात्र	अन्नाकांक्षामात्र
"	१९	कामना विषया इति	कामना इति
५६२	२२	धर्माविरोधी	धर्मविरोधी
५६३	२	ताभिरमेथाः	ताभीरमेथाः
५६४	२४	विज्ञानयुजाः	विज्ञानयुजा
"	"	विज्ञानयुक्त	विज्ञानयुक्
५६५	११	भार्यादेः	भार्यायाः
"	१९	रमण	रमणं
"	२०	द्विरूपया	द्विरूपया
५६६	२३	करणस्यसम्भ	करणस्यासम्भ
"	२४	कृष्णसन्दर्शना	कृष्णसन्दर्शना
५६७	९	सेनापति	सेनापतिः
"	"	द्युयुत्सु	द्युयुत्सुः
"	१०	स्वयं च	स्वयं च
"	१४	गावः सरस्वती	गावः ससरस्वती
५६८	२६	हीत्यादिना	मित्यादिना
५६९	१	विप्लव	विप्लवं
५७०	२२	स हुताशन	स हुताश
"	"	हुताशनपद	हुताशपद

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५७१	१३	क्षमापयत्	क्षमापयन्
५७३	२०	च्छङ्कर	तच्छङ्कर
५७५	२६	सङ्घातप्रास	सङ्घातप्रास
५७७	२४	सोल्लासं	सोल्लासं
५७८	२	पायसदहाः	पायसहदाः
५७९	१९	अस्मदीय तु	अस्मदीयं तु
„	२०	तुभ्य	तुभ्यं
„	२५	भृत्योर्गृहीया	भृत्यो गृहीया
५८६	७	कतश	कर्तेश
५८८	१९	प्रयान्त	प्रयान्तं
„	२३	हस्तमधो	हस्तमथो
५८९	१७	चरितः स्तावनाय	चरितस्तावनाय
५९०	१४	सुप्तिमुपग्रह	सुप्तिङुग्रह
५९१	३	मृत्युत्थ	मृत्यूत्थ
„	२२	मन्योर्प्राप्त	मन्योः प्राप्त
५९३	१८	मेयेत्यत्र	मेय इत्यत्र
५९४	२३	विप्रवाक्यं	विप्रवाक्यं
५९५	८	परिमुष्ट	परिमुष्ट
„	११	कथयत्त	कथयत्त
५९७	२६	कण्टक	कण्टक
५९९	१४	न याम इति	नयाम इति
६००	२४	रूपवानह	रूपवानहं
६०१	४	दातिमान	दतिमान
„	२५	पापदिति	पापादिति
„	२६	युत्तयनन्तरं	युत्तयन्तरं

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६०२	७	धमण	धर्मेण
"	९	दोषं कथयंश्च	दोषमकथयंश्च
"	१५	तिरेकेन	तिरेकेण
"	२३	द्रौपदी सह	द्रौपद्या सह
६०३	२	कर्मक्षया	कर्मक्षया
"	७	रूपिणो	रूपिणो
"	२०	प्रतिलोमेति	प्रतिलोमेनेति
६०४	१७	आनृशंस्यता	अनृशंसता
६०६	२५	कर्मज्ञानादेवेति	कर्मवशत्वाज्ञानादेवेति
६०७	५	त प्रति	तं प्रति
"	२५	स्वर्गेऽनुभूय	स्वर्गेऽनुभूय
"	२६	क्षयं प्राप्य	क्षयं प्राप्य
६०८	१०	योवधि	योधि
"	१३	पत्नी	पत्नीः
"	१७	साधने	सादने
"	२२	नारायणस्त्र	नारायणास्त्र
६०९	१	नम्रते	नम्रते
"	१०	तन्वहा	तन्वः
"	१७	प्रारोवोक्तः	प्रागेवोक्तः
"	१८	आव	आवः
६१०	७	ज्ञानप्रदानाय	ज्ञानप्रदानाय
"	१७	प्रविक्षिपु	प्रतिक्षिपु
"	१९	सहस्रके	सहस्रके
"	"	गतेत्युत्तरत्र	गत इत्युत्तरत्र
"	२४	औपधर्म्य	औपधर्म्य

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६१३	१	साद्य	साद्यं
"	१२	मुत्तयैः	मुत्तयै
"	२२	त्वन्यापोहत्वरूप	त्वन्यापोहरूप
"	२४	द्वितीयाध्यायेत्युक्तं	द्वितीयाध्याय उक्तं
६१६	१६	ऊह्यमानं	दुह्यमानं
६१७	१	वचोनयनम्	वचोनयम्
"	२	नयतीति प्रति वा	प्रति नयतीति वा

अत्र पञ्चदशाध्यायमुद्रणसमाप्तिपर्यन्तं शुद्धमूलकोशपुस्तकालाभेन तावत्पर्यन्तं मुद्रितमूलपाठे बहवो दोषाः प्रदृश्यन्ते । आषोडशाध्यायं शुद्धमूलप्रतिलाभेन आन्तमल्पीयांसो दोषाः । तेऽपि मुद्रणाऽनवधानादिमूलका इति क्षन्तव्या इति प्रार्थयामः । इतोऽपि विद्यमानान्दोषान् सूचयित्वाऽनुग्राह्याश्च वयं महद्भिरिति ॥

किंच मूलस्य व्याख्यायाश्च तालपत्रलिखितमूलकोशपुस्तकदानेन उपकृतवतां मुद्रणादिभारमुद्धृत्य बहुप्रयत्नेनाऽल्पकाले एव सम्मुद्राप्य उपकृतवतां च प्रत्युपकर्तुमक्षमा वयमायुरारोग्यादिदानेन ताननुगृह्णातिवति केवलं देवदेवं श्री कृष्णं प्रार्थयामः ॥

कार्यदर्शी.

इदानीमुपलब्धाः

श्रीवादिराजतीर्थविरचितग्रन्थाः

शास्त्रग्रन्थाः

- १ युक्तिमल्लिका।
- २ न्यायरत्नावली (पञ्चसरः)
- ३ विवरणत्रयम् ।
- ४ श्रुतितत्त्वप्रकाशिका ।
- ५ कल्पलता ।
- ६ हरिभक्तिलता ।
- ७ उपन्यासरत्नमाला ।

टीकाः टिप्पण्यश्च

- १ सुधाटिप्पणी गुर्वर्थदीपिका ।
- २ तत्त्वप्रकाशिकाटिप्पणीगुर्वर्थदीपिका
- ३ तात्पर्यनिर्णयटीका भावप्रकाशिका ।
- ४ तन्त्रसारटीका ।
- ५ भारतटीका लक्षालङ्कारः ।
- ६ ईशावास्योपनिषद्विप्पणी ।
- ७ सनत्सुजातीयव्याख्यानम् ।

काव्यानि

- १ रुक्मिणीशविजयः महाकाव्यम् ।
- २ सरसभारतीविलासः ।
- ३ तीर्थप्रबन्धः ।
- ४ स्वाप्नवृन्दावनाख्यानम् ।

विमर्शात्मकग्रन्थाः

- १ तत्तचक्रभूषणम् ।
- २ पाषण्डमतखण्डनम् ।

- ३ एकादशीनिर्णयः ।
- ४ प्रमेयदीपिका ।
- ५ भूगोलखगोलविवरणम् ।
- ६ वायुस्तुतिपुरश्चरणविधिः ।

स्तोत्राणि

- १ रूप्यपीठकृष्णस्तुतिः ।
- २ अश्वघाटी ।
- ३ विष्णुस्तुतिः ।
- ४ हयग्रीवस्तुतिः ।
- ५ श्रीश्रीशगुणदर्पणम् ।
- ६ वेङ्कटेशमङ्गलाष्टकम् ।
- ७ प्रार्थनादशकम् ।
- ८ केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिस्तुतिः ।
- ९ दशश्लोकी ।
- १० अभयस्तोत्रम् ।
- ११ रमेशस्तुतिः ।
- १२ सङ्कल्पपद्धतिः ।
- १३ कृष्णस्तुतिः ।
- १४ श्रीकृष्णस्तुतिः ।
- १५ रामकृष्णस्तोत्रम् ।
- १६ अष्टमहिषीयुक्तकृष्णस्तोत्रम् ।
- १७ आपादस्तोत्रम् ।
- १८ त्रिविक्रमस्तोत्रम् ।
- १९ दशावतारस्तोत्रम् ।

२० वराहहयग्रीवस्तोत्रम् ।	४६ नृहर्यष्टकम् ।
२१ हयग्रीवस्तोत्रम् ।	४७ रामस्तुतिः ।
२२ हयग्रीवस्तुतिः ।	४८ व्यासस्तोत्रम् ।
२३ हयग्रीववराहस्तुतिः ।	४९ अधिकरणनामावली ।
२४ हयग्रीवपञ्चकम् ।	५० श्लोकत्रयम् ।
२५ रामकवचम् ।	५१ विघ्नपरिहरस्तोत्रम् ।
२६ प्रौढस्तोत्रम् ।	५२ भयपरिहरस्तोत्रम् ।
२७ चिन्ताखण्डनस्तोत्रम् ।	५३ ऋणमोचनस्तोत्रम् ।
२८ विभीषिणहनुमत्संवादवायुस्तुतिः ।	५४ आर्यावृत्त दुर्गास्तोत्रम् ।
२९ लकारविभक्त्येकतास्तुतिः ।	५५ सहस्रारस्तुतिः ।
३० सुदर्शनस्तुतिः ।	५६ चक्रस्तुतिः ।
३१ श्रीधरस्तुतिः ।	५७ वायुस्तुतिः ।
३२ रामदशकम् ।	५८ मध्वाष्टकम् ।
३३ दक्षपञ्चकम् ।	५९ मध्वमुनिप्रतापाष्टकम् ।
३४ स्वस्त्ययनस्तोत्रम् ।	६० नवग्रहस्तोत्रम् ।
३५ रमारमेशप्रश्नोत्तरम् ।	६१ सदाचारस्मृतिः ।
३६ पूजावसानस्तोत्रम् ।	६२ हितोपदेशः ।
३७ हनुमत्स्तोत्रम् ।	६३ कुरुस्तोत्रम् ।
३८ नारायणस्तुतिः ।	६४ चतुर्दशस्तोत्रम् ।
३९ नृसिंहस्तुतिः ।	६५ हरिमत्तयष्टकम् ।
४० रक्षाप्रार्थना ।	६६ आर्यावृत्तकृष्णस्तोत्रम् ।
४१ हयग्रीवसम्पदास्तोत्रम् ।	६७ वादीभजयाष्टकम् ।
४२ हयग्रीवकवचम् ।	६८ वराहपञ्चकम् ।
४३ नृसिंहवराहपञ्चकम् ।	६९ दुर्गास्तोत्रम् ।
४४ दशावतारस्तोत्रम् ।	७० षोडशविष्णुस्मरणम् ।
४५ हर्यष्टकम् ।	७१ प्रातरादि विष्णुस्मरणम् ।

७२ गुप्तमणिप्रवालकाव्यम् ।

७३ सप्तरात्रोत्सवविधिः ।

कर्णाटभाषाग्रन्थाः

१ वैकुण्ठवर्णन ।

२ गुण्डक्रिये ।

३ सुळादि ।

४ कीर्तनेगळु (सहस्राधिक) ।

५ लक्ष्मीशोभन ।

६ स्वप्नगद्य ।

७ अमरगीत ।

८ सङ्कीर्तनगीते ।

९ तुळुभाषा दशावतारस्तुति ।

